

Dubrovnik u hrvatskoj povijesti. Zbornik radova u čast akademiku Nenadu Vekariću

Edited book / Urednička knjiga

Publication status / Verzija rada: **Published version / Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)**

Publication year / Godina izdavanja: **2019**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:111:345765>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-05-15**

Repository / Repozitorij:

[Repository of University of Zagreb, Centre for Croatian Studies](#)

DUBROVNIK U HRVATSKOJ POVIJESTI

ZBORNİK RADOVA U ČAST AKADEMIKU NENADU VEKARIĆU

BIBLIOTEKA CROATICA
Knjiga 5

CIP-zapis dostupan je u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001047906.

ISBN 978-953-7823-82-5 (Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu)

Objavljivanje knjige potpomogli su Ministarstvo znanosti i obrazovanja,
Grad Dubrovnik, Zaklada Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti,
Ministarstvo kulture, Zaklada Caboga Stiftung, Društvo prijatelja dubrovačke
starine i Dubrovačko-neretvanska županija.

Ministarstvo
znanosti i
obrazovanja

GRAD DUBROVNIK

Republika
Hrvatska
Ministarstvo
kulture
Republic
of Croatia
Ministry
of Culture

DUBROVNIK U HRVATSKOJ POVIJESTI

ZBORNIK RADOVA U ČAST
AKADEMIKU NENADU VEKARIĆU

Urednici
Mario Grčević i Nenad Vekarić

Sveučilište u Zagrebu
Hrvatski studiji

Zagreb, 2019.

SADRŽAJ

MARIO GRČEVIĆ	
Predgovor.....	9
SLAVICA STOJAN	
In memoriam: Nenad Vekarić (1955. – 2018.).....	11
ROBERT BACALJA	
Svećenici u kulturi i književnosti u Dubrovniku na razmeđu XIX. i XX. stoljeća.....	13
KATJA BAKIJA	
Pucićeva <i>Slavjanska antologia iz rukopisah dubrovačkih pjesnikah</i> – prva tiskana zbirka starijega dubrovačkoga pjesništva	35
ERNA BANIĆ-PAJNIĆ	
Filozofija u renesansnom Dubrovniku.....	47
LUCIANA BOBAN, ANA TARABA	
Filozofija u stihovima Benedikta Staya i njezini odjeci u hrvatskoj kulturnoj povijesti	63
LIDIJA BOGOVIĆ, JASMINA PAVIĆ	
Biografski diskurs Sebastijana Slade	85
STJEPAN ĆOSIĆ	
Pravoslavna zajednica u Dubrovniku do emancipacije u XIX. stoljeću	99
MARIO GRČEVIĆ	
Povijesni glotonim »srpski« u starijoj hrvatskoj književnojezičnoj tradiciji.....	123
GEORG HOLZER	
Starohrvatska oproštajna retorika u »Hekubi« Marina Držića	159
IRENA IPŠIĆ, IVANA LAZAREVIĆ	
Dubrovački zemljišnici – tijek razvoja i mogućnosti istraživanja.....	173
AMIR KAPETANOVIĆ	
Dubrovnik kao sudionik i nosivi stup hrvatskoga jezičnoga objedinjavanja	201
VJERA KATALINIĆ	
Glazba u dubrovačkim plemićkim obiteljima XVIII. i ranog XIX. stoljeća	211

<u>PAVAO KNEZović</u> , PETAR UŠKOVIĆ CROATA Ferićeva vizija naše književnosti (prema poslanici M. Denisu)	221
RINA KRALJ-BRASSARD Više od milosrđa – Dubrovnik u svjetlu socijalno-zdravstvenih institucija i mjera.....	257
STJEPAN KRASIĆ Dubrovački dominikanac Rajmund Džamanjić kao pisac prvoga hrvatskoga slovopisa (1639.).....	271
IVANA KRESNIK, MATIJAS BAKOVIĆ Veze Dubrovačke Republike i sjeverozapadne Hrvatske	289
LOVRO KUNČEVIĆ Etnički i politički identitet predmodernog Dubrovnika (XIV. – XVII. stoljeće)	303
DRAGICA MALIĆ O jeziku najstarijih dubrovačkih molitvenika.....	329
MARINKO MARIĆ Trebinjsko-mrkanska i Dubrovačka (nad)biskupija – međusobne spone	375
SUZANA MARJANIĆ Fragment historijske antropologije snova	393
STJEPAN MATKOVIĆ Senatori o statusu Dubrovnika uoči Drugoga svjetskog rata.....	415
TATJANA MIĆEVIĆ-ĐURIĆ, BEAT ČOLAK Freske u crkvi Gospe od Lužina u Stonu.....	429
LADA MURAJ Dramski opus Marina Držića na pozornicama slavenskih sredina – između kulturalnog okrznuća i kulturalne apropijacije	445
SNJEŽANA PAUŠEK-BAŽDAR Bernard, Mato Ksaver i Mato Lujo Zamanja u hrvatskoj prirodoslovnoj baštini	461
MARINA PERIĆ KASELJ, ALEKSANDAR VUKIĆ Dubrovčani u Južnoj Americi – iseljavanje, utjecaji, identiteti	477
MIRJANA POLIĆ BOBIĆ Hrvatski i navlastito dubrovački izvori za poznavanje Osmanskog Carstva u književnom djelu španjolskog humanizma <i>Put po Turskoj (Viaje de Turquía)</i>	511

RELJA SEFEROVIĆ	
Jezikoslovni interesi u klasičnoj dubrovačkoj historiografiji.....	527
MARIJAN SIVRIĆ	
O doseljenicima iz zaleđa Dubrovačke Republike – Hercegovine i Bosne – s osobitim osvrtom na pridošle nekatolike	549
SLAVICA STOJAN	
Stari pisci hrvatski u ljetnikovcima Rijeke dubrovačke	597
NIKOLA TOLJA	
Dubrovački Srbi katolici do 1918.....	619
STANISLAV TUKSAR	
Od Lamberta Courtoysa do Ludomira Michała Rogowskog – četiri stoljeća glazbenih migracija kao identitetskog obilježja dubrovačke glazbene kulture.....	637
NENAD VEKARIĆ	
Odraž klanovske pripadnosti na izbor osobnih imena dubrovačke vlastele	647
DOMAGOJ VIDOVIĆ	
Osobna imena u Dubrovniku i njegovu okružju u kasnome srednjovjekovlju.....	659
SANJA VULIĆ	
Jezik Vice Petrovića u kontekstu dubrovačke književnosti od XVI. do XIX. stoljeća	689
ANTONIJA ZARADIJA KIŠ	
Vlaho Bukovac i životinje (uz 160. obljetnicu rođenja).....	707
MATEO ŽAGAR	
Dubrovačka ćirilička baština – kontinuitet i kontekst.....	735

PREDGOVOR

U ovom se zborniku objavljuju radovi koji su izloženi 16. XI. 2015. – 18. XI. 2015. na Četvrtoj kroatološkoj konferenciji »Dubrovnik u hrvatskoj povijesti«. Konferencija se održala u Dubrovniku u ljetnikovcu Bunić-Kaboga u organizaciji Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, Sveučilišta u Dubrovniku, Zaklade Caboga Stiftung i Grada Dubrovnika. Održavanje konferencije poduprlo je i Društvo prijatelja dubrovačke starine.

U zbornik su uvršteni i pojedini radovi koji nisu bili predstavljeni na konferenciji jer su njihovi autori bili spriječeni sudjelovati u njezinu radu, a najavili su organizatorima svoj dolazak. Jedan je autor za objavu predao rad koji se tematski izvrsno uklapa u zbornik, no koji nije predstavio na konferenciji. Svi radovi imaju barem dvije recenzije.

Kada sam se krajem 2013. godine kao pročelnik Odjela za kroatologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu obratio akademiku Nenadu Vekariću s pitanjem bi li podržao ideju da se Četvrta kroatološka konferencija Hrvatskih studija posveti Dubrovniku i da se u njezinu organizaciju uključe i dubrovački partneri, on je ideju odmah pozdravio i prihvatio. Vrlo brzo se pokazalo da njegov pristanak nije bio samo kurtoazne naravi i da sam se radi suradnje i pomoći obratio pravoj osobi, ne samo kao iskusnijemu kolegi, znanstveniku i vrhunskom povjesničaru, nego i kao suorganizatoru kojemu je istinski bilo stalo da konferencija i njezini popratni sadržaji budu što bolji. Nakon konferencije dogovorili smo se da ćemo izdati zbornik radova kojemu ćemo obojica biti urednici.

U pozivnom pismu za prijavu sudjelovanja na konferenciji, koje smo zajedno potpisali, konferenciju smo tematski odredili ovako:

Dubrovačka kulturno-povijesna baština jedinstveni je svjetski fenomen. Od ranosrednjovjekovnih početaka, preko teritorijalnoga, gospodarskoga i društvenoga razvoja srednjovjekovne komune, do petstoljetne političke samostalnosti i svekolikoga razvoja Dubrovačke Republike, svojim vrelima predstavlja najbogatije dokumentirani odsječak hrvatske povijesti. Iako na samom jugu hrvatskoga kulturnoga prostora, Dubrovnik je i u najkompliciranijim povijesnim trenucima sudjelovao u njegovoj izgradnji i trajno obilježio njegov identitet. Na Četvrtoj kroatološkoj konferenciji predviđeno je da se okupe znanstvenici i proučavatelji koji će polazeći od veza i međusobnoga prožimanja dubrovačkoga prostora s drugim hrvatskim krajevima obraditi teme iz područja historiografije, književnosti, jezikoslovlja, filozofije, prirodnih znanosti, likovne kulture, glazbene povijesti, crkvene povijesti, političke povijesti, demografije, etnologije, gospodarstva i drugih područja, a koje su obilježile i oblikovale dubrovačku povijest i dubrovački identitet kao jednu od područnih sastavnica hrvatskoga kulturnoga prostora.

Zbornik »Dubrovnik u hrvatskoj povijesti« izdaje se u čast njegovu suuredniku akademiku Nenadu Vekariću. On je na našu veliku žalost

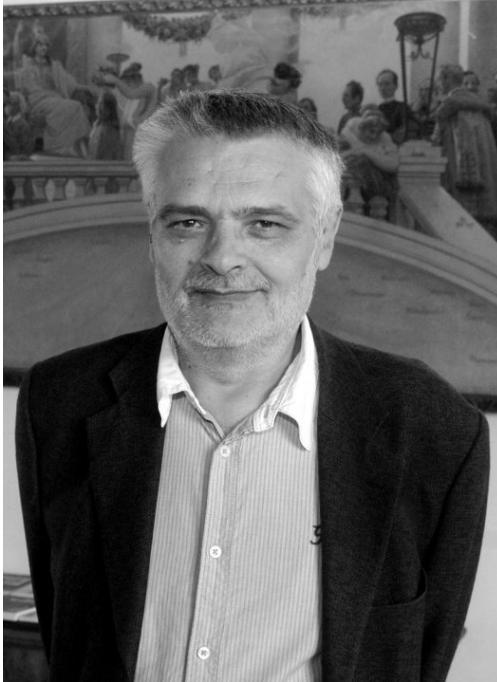
preminuo 20. srpnja 2018. godine. Kao suorganizatora konferencije i suurednika ovoga zbornika akademika Nenada Vekarića upoznao sam kao ugodna, nenametljiva i savjesna suradnika koji je kao dobnostariji kolega u organizacijskim poslovima sve probleme i poslove rješavao mirno, staloženo i odmjereno, tako da budu od opće društvene koristi, ne štedeći sebe ni svojega vremena. Hvala mu!

Mario Grčević

IN MEMORIAM

NENAD VEKARIĆ

26. prosinca 1955. – 20. srpnja 2018.

Akademik Nenad Vekarić bio je zaposlen u Zavodu za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku od 1984. godine. Upravitelj Zavoda postao je 1987., a od 2017. i njegov voditelj. Pokrenuo je i uređivao časopis na engleskom *Dubrovnik Annals* uz već postojeće *Anale HAZU* kojima je također bio urednik. Bio je voditelj i glavni istraživač više znanstvenih projekata. Njegovim je zalaganjem i radom na dubrovačkom sveučilištu otvoren dodiplomski studij »Povijest Jadrana i Mediterana«, a utemeljio je i vodio zajednički doktorski studij »Povijest stanovništva« (2006. – 2017.) sveučilišta u Zagrebu i Dubrovniku te je bio mentor nizu doktoranada.

Nenad Vekarić ostavio je bogat opus od tridesetak knjiga (napisanih samostalno i u suautorstvu) i preko pedeset zapaženih i često citiranih izvornih znanstvenih radova, uz stručne radove, enciklopedijske natuknice i publicističke priloge. Najvažnije mu je djelo monumentalna serija *Vlastela grada Dubrovnika* (u 9 objavljenih svezaka te 10. i 11. sveskom u pripremi), u kojemu je s raznih aspekata obradio dubrovačke vlasteoske rodove od prvih vijesti u izvorima do današnjih dana, zahvaćajući pri tome i druge sastavnice povijesti Republike kojom je taj stalež vladao. Ta velebna više-sveščana monografija govori o podrijetlu i ustroju dubrovačkoga plemstva, njegovu povijesnom razvoju od VII. stoljeća do danas i o teritorijalnom širenju Dubrovačke Republike kojom je dubrovački patricijat vladao. U nizu svezaka u leksikografskome obliku pružaju se brojni relevantni podatci o dubrovačkim vlasteoskim rodovima, donose se životopisi svih istaknutijih plemića s detaljnom analizom demografskih i rodbinskih struktura, podacima o školovanju, karijeri, djelima i njihovoj recepciji, starijom i recentnom literaturom, iscrpnim arhivskim i bibliografskim podacima te fotografijama i faksimilima arhivskih dokumenata. Svesci *Vlastela grada*

Dubrovnika donose iscrpna rodoslovlja vlasteoskih rodova i opširnu studiju o imenskome fondu vlastele te opširnu bibliografiju. Volumenom i sadržajem uistinu je riječ o Vekarićevu životnom djelu.

Vekarićev doprinos historiografiji Dubrovnika izniman je i zbog toga što je, za razliku od povjesničara Dubrovačke Republike prije njega, dokazao da su borbe između vlasteoskih klanova stoljećima određivale dubrovačku politiku i javni život. Pomoću metode rekonstrukcije obitelji i demografskih analiza uspio je dešifrirati raskol u dubrovačkom plemićkom krugu i dokazati klanovsku pozadinu funkcioniranja dubrovačkog plemstva, što je predstavljalo bitni *novum* u odnosu na dotadašnja saznanja o dubrovačkom plemstvu. Na taj način srušio je dugogodišnji mit o Dubrovniku kao sredini koja je ostala pošteđena od unutarnjih sukoba.

Svoj entuzijazam, radnu disciplinu i znanstvenu predanost znao je prenijeti na brojne suradnike, uvijek imajući razumijevanja za različite znanstvene interese i pristupe, koji su bili komplementarni sa središnjom istraživačkom temom: povijesti Dubrovnika i Dubrovačke Republike. Znanstveni interes akademika Vekarića bio je usmjeren na područja povijesne demografije, pomoćnih povijesnih disciplina, napose genealogije i onomastike te na pravnu povijest. Najviše istraživačke energije utrošio je na izučavanje povijesti stanovništva Dubrovnika i Dubrovačke Republike. Najvažnije rezultate ostvario je istražujući proces demografske tranzicije te proučavajući razne strukture stanovništva južne Hrvatske.

Pod upravom Nenada Vekarića dubrovački Zavod za povijesne znanosti HAZU stekao je prepoznatljivu vizuru i postao nezaobilazna adresa za sve istraživače povijesti Dubrovnika. Dva časopisa što ih ova institucija već desetljećima objavljuje: *Anali Zavoda HAZU* (na hrvatskom jeziku) i *Dubrovnik Annals* (na engleskom jeziku), zahvaljujući uredničkoj akribiji i znanju akademika Vekarića, postali su časopisi međunarodne reputacije. Teško je i nabrojiti sve komponente znanstvenog djelovanja Nenada Vekarića, njegova kritička svijest temeljito je promijenila donedavni uvid u povijest Dubrovačke Republike i njezina stanovništva, osobito plemićkoga staleža. Akademik Vekarić ostat će zapamćen kao autor fundamentalnoga opusa o povijesti Dubrovnika i Dubrovačke Republike čime je zadužio svoj Grad, hrvatski narod i svjetsku znanost.

Slavica Stojan

Robert Bacalja
Sveučilište u Zadru
Ulica Mihovila Pavlinovića 1, HR-23000 Zadar
rbacalja@unizd.hr

SVEĆENICI U KULTURI I KNJIŽEVNOSTI U DUBROVNIKU NA RAZMEĐU XIX. I XX. STOLJEĆA

U radu se analiziraju izabrane objave dubrovačkih svećenika u periodici koja je izlazila u Dubrovniku od devedesetih godina XIX. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata. Istraživanje obuhvaća političke novine *Crvena Hrvatska* i *Prava Crvena Hrvatska*, zatim *List Dubrovačke biskupije* te časopis *Srđ*. Izdvajaju se žanrovi koje objavljuje svećenstvo, a napose se analiziraju radovi iz ostavštine Mata Vodopića (dubrovačkoga biskupa od 1882. do 1893.), zatim opus don Vice Medinija, a opisuje se i djelovanje brojnih svećenika Dubrovačke biskupije u kulturi, književnosti i novinstvu: Urbana Talije, Kalista Tadina, Antuna Liepopilija, Ivana Stojanovića i dr. Cilj je rada osvijetliti doprinos dubrovačkoga svećenstva u izgradnji hrvatske kulture i književnosti u doba velikih političkih, kulturnih i književnih promjena koje su se događale u hrvatskom društvu na razmeđu stoljeća.

Cijelo je XIX. stoljeće svećenstvo Katoličke crkve aktivno sudjelovalo u kulturnim i književnim događajima u Dubrovniku i Dalmaciji. Franjevac Appendini objavljuje svoju gramatiku (*Grammatica della lingua Illyrica* 1808.), a maršal Marmont (pomaže drugom franjevcu, op. R. B.) »je kao mecena pomogao i Stulliju da izda i *Talijansko-ilirsko-latinski rječnik*, koji je doista tiskan u Dubrovniku 1810. i njemu posvećen.« (...), a »Joakim Stulli izdao je već bio 1801. svoj latinsko-talijansko-hrvatski rječnik, 1806. hrvatsko-latinsko-talijanski rječnik, oba uz pomoć Franje II.« (Vince 2002: 122). Dubrovnik je nakon dugog niza stoljeća svoje samostalnosti i slobode nakon odlaska Francuza tražio novi prostor i teme za djelovanje, sad u okviru Habsburške Monarhije: »Pod habsburškim centralizmom nije uspio razviti svoje gospodarske mogućnosti, ali je uspio zadržati i očuvati mjesto važnoga kulturnog, prosvjetnog i političkog središta.« (Bakija 2005: 27). Osobito je dubrovačka baština bila u interesu hrvatske književnosti, kulture i politike u preporodno doba. Prvorazredan kulturni događaj u Hrvatskoj je bila nadopuna Gundulićeva *Osmana* Ivana Mažuranića 1844. godine.

Preporodna gibanja integriraju i prostor Dubrovnika u nacionalne kulturne i književne veze, a dubrovački književnici imaju recepciju i izvan granica Hrvatske. Gundulićevo djelo uoči Preporoda istražuju poljski slavisti Mihail Bobrowski te krakovski kanonik, grof Tadija Lubiencki koji prevodi *Osmana* na poljski. Štoviše, Henrik Gluck u članku *Rukopisi Osmana u Poljskoj* ističe da se Poljak Andrija Kucharski uključio u poslove oko pripreme Martecchinijeva izdanja *Osmana* iz 1826.: »Rzazewski dapače tvrdi, da je u prvom redu zasluga Kucharskog, što je god. 1826. izašao *Osman* štampan. Kucharski je pregledao ostavštinu Luke Volantića i ocijenio važnost njegova rada te sklonio Martecchinia da izdade rukopis *Osmana* što ga je Volantić priredio.« (Gluck 1904: 1). Pokreću se godišnjaci, i časopisi, te se obnavlja književna i kulturna aktivnost. U tome važnu ulogu imaju i dubrovački svećenici i redovnici. Sredinu stoljeća obilježava svojim književnim i preporoditeljskim djelovanjem Antun Pasko Kazali, koji surađuje u prvom preporodnom književnom listu izvan Zagreba, zadarskoj *Zori dalmatinskoj*, i objavljuje u Zadru *Zlatku* (1856.) i *Trista Vicaħ udovicah* (1857.). Svećenici sudjeluju i u *Dubrovniku*, *Cvietu narodnog književstva (knjižtva)* 1849. – 1852. i u *Slovincu* u osamdesetim godinama. Osobito se ta aktivna uloga u kulturi i književnosti osjeća na kraju devetnaestoga stoljeća i na početku dvadesetoga. Plod je to zasigurno i književnoga interesa dvaju onodobnih biskupa, Dubrovčanina Mata Vodopića i Prečanina dr. Josipa Marčelića, koji Dubrovačku biskupiju preuzima od Vodopića, godinu nakon njegove smrti 1894., a već je kao upravitelj vodi iz Kotorske biskupije. U radu će se izdvojiti dva opusa, opus Mata Vodopića i don Vice Medinija, koji su dali obol kulturi i književnosti na razmeđu stoljeća, te će se izdvojiti i uloga *Lista Dubrovačke biskupije* u stvaranju kulturnoga imaginarija smjene stoljeća.

Razmeđe stoljeća u Dubrovniku obilježava i biskupovanje Josipa Marčelića koji vrlo ozbiljno, i s velikim osjećajem za značenje Dubrovnika u hrvatskoj povijesti, djeluje na mnogim poljima. Mjesto kotorskoga biskupa preuzeo je 1893. (te godine zaređen je u Zadru naslovnim biskupom Tania, a imenovao ga je glasoviti papa Leon XIII.) kao rektor Centralnoga bogoslovnoga sjemeništa u Zadru. Godinu kasnije, prelaskom u Dubrovnik, preuzevši Dubrovačku biskupiju, osobito posvećuje svoj rad odgoju mladih svećenika, znanosti, prosvjeti, kulturi, ali i javnoj dobrotvornosti i gospodarstvu, o čemu svjedoče brojna osnivanja zaklada, gradnja novih crkva, zgrada za smještaj sjemeništaraca i preparandije (to je upravo zgrada današnjeg Interuniverzitetskog centra) te osnivanje kulturnih društava (npr. Katoličko društvo Bošković). Ubrzo uspijeva u Dubrovniku organizirati biskupijsku Sinodu. Sinoda je održana od 17. do 19. listopada 1900. Jedan od zaključaka, a onda i postignuća Sinode, bilo je pokretanje *Lista Dubrovačke biskupije*. List je počeo izlaziti već sljedeće godine, dakle prvi broj se pojavio već 1.

siječnja 1901. te je izlazio sve do 1941. godine (usp. Bacalja 2011: 211). Kako doznajemo iz uvodnika:

»za to cijelo svećenstvo prigodom Sinode što se je sabrala u Dubrovniku dana 17., 18. i 19. prošlog mjeseca oktobra, upravilo je preko svoga prokuratora molbu na Presv. i Prepoš. Biskupa, želju saopćilo, što je već 1895. u dekanatskim konfer. iskazalo, da se taj organ što prije osnuje. Želji se klera udovoljilo, i taj se list pokrenuo, koji evo početkom dvadesetog vijeka pod zakriljem Isusa Krsta pomalja na javnost nazivom *List Dubrovačke biskupije*.« (Uredništvo 1901: 2).

Biskup je zamolbu svoga klera, koji je aktivno sudjelovao i u znanstvenom, prosvjetnom, književnom i kulturnom životu Dubrovnika, o potrebi pokretanja lista podržao, te je list kao urednik potpisao Urban Talija, gvardijan samostana Male braće u Dubrovniku, koji u kratkom uvodniku (koji potpisuje Uredništvo), donosi glavne programske smjernice:

»Svećenstvo ove Dubrovačke biskupije već se odavna upoznalo duhom našeg vremena, dobro omjerilo prilike, u kojim mu je živjeti, i uvidjelo je, da bi mu trebovao organ, koji bi dovađa u tijesniju svezu kler ove biskupije između sebe, a ovaj opet sa svojim Ordinarijatom; organ koji, osim što bi mu saopćivao važnije odredbe Ordinarijata, pružao bi mu prigodu, da se upozna s važnijim djelima, domaćim i inostranim, bogosl. literature; riješavao mu teže i zamršnije slučajeve iz moralke, pastoralke i crkvenog prava; podavao mu i poučna štiva iz raznih bogosl. struka u formi rasprava« (Uredništvo 1901: 2).

Uredništvo poziva suradnike te prvenstveno buduću suradnju vidi u slobodi iznošenja njihovih stavova i pisanja, ali sa snagom argumenata i znanstvene istine: »Suradnicima nam je samo pripomenuti, da mi ne mislimo u prijepornim bogosl., historič. i drugim pitanjima nikomu namećati svoja mnijenja: slobodno će svakomu biti kazati, što ko misli, a za to će svakako potpisom jamčiti i do potrebe odgovarati pred znanstvenom kritikom.« (Isto). List nije samo donosio službene vijesti nego je u njemu pokrenut živ istraživački rad. Objavljuju se članci o povijesti Dubrovačke biskupije, komentira se i polemizira o aktualnostima u društvu i književnosti. Na primjer, u članku »Novo sunce« (br. 9, god. I., 1901., str. 73–75) list se kritički osvrće na program spiritističkog časopisa *Novo sunce*. Piše se o religioznim i socijalnim idejama Lava Tolstoja, o španjolskoj inkviziciji, o socijalizmu, o religiji Japanaca. Pozdravlja se i pokretanje novih časopisa katoličke orijentacije, pa tako pozitivno ocjenjuju inicijativu za osnivanje *Hrvatske straže* koju najavljuje krug oko biskupa Mahnića. I tu ulaze u polemiku s *Katoličkim listom* iz Zagreba koji iskazuje stav (urednik Korenić) da nije potreban još jedan časopis katoličkoga usmjerenja. Tu treba istaknuti navod Vladimira Lončarevića koji u članku »Književno-kulturno značenje časopisa *Hrvatska Straža*« ističe:

»Prvi hrvatski katolički sastanak« održan godine 1900. u Zagrebu (to se može povezati i s onom dubrovačkom sinodom), bio je prva manifestacijska reakcija na prodore modernizma. Glavnu borbu na tom polju prije »Sastanka« vodili su *Katolički list* i *Vrhbosna*, ali je *Hrvatska straža* odigrala glavnu pokretačku ulogu katolika u svekolikoj kulturi, a posebice u književnosti. Naime, *Katolički list* i *Vrhbosna*, premda zaslužni za senzibilizaciju katolika za socijalna, kulturna, književna i druga pitanja, nisu se odmaknuli od tada defenzivne taktike katoličkih tiskovina, koji su reagirali, ali nisu agirali.« (Lončarević 2003: 56).

Zanimljivo je da Urban Talija u svojem polemički napisanom članku navodi kako *Katolički list* ističe brojne katoličke znanstvene listove, a koji se prema njegovu zaključku ne bi mogli zvati znanstvenim jer »znanstveni listovi ne mogu se zvati, jer ne obrađuju u strogom smislu bogosl. i filoz. znanost, niti pretresaju aktualna pitanja, kakva su n. p. o socijalizmu, spiritizmu itd.« (Talija 1903: 26). Tako Talija ocjenjuje tadašnji vjerski tisak (što govori da ih je dobro pratio i bio upućen u njihove programe i djelovanje), te nabraja one periodike koji se mogu zvati znanstvenim, i tu izdvaja upravo *Katolički list* koji je tek u zadnje vrijeme donio znanstveniju građu što je plod rada urednika mu Korenića (s kojim polemizira!), a ostale definira ili službenim, zabavnim, religioznim ili pobožnim:

»Eto n. p. *Glasnik Džakovačke biskupije* i ako više puta donese po koju dobru radnju ne može se smatrati znanstvenim: *Vrhbosna* je religiozno-zabavni list ili ako ga se hoće nazvati beletrističnim; tu bude pjesama, prijevoda, pregled crkvene kronike; što može dobro doći široj publici: gimnazijalcima, klericima, sekularcima, koji se čitanjem bave; ali nam nije poznato da se bavi (...) ozbiljnim aktualnim pitanjima, a još manje strogo znanstvenim, tako da bi jedan svećenik ili svjetovnjak koji se naukom bavi, lačajući se toga lista mogao predviđati, da će tu išta naći, što bi njegovo znanje pročistilo i popunilo. Ne treba da govorimo da je *List Spljetske biskupije* čisto služben. *Serafinski perivoj* namijenjen je kao što i *Vrhbosna* široj publici, naročito trećorecima.« (Talija 1903: 27).

Talija smatra da se mora poduprijeti novi list jer i onako nema dovoljan broj kvalitetnih listova koji bi mogli »odgovoriti raznim zanimanjima pojedinih članova našeg klera.« (Isto). *Hrvatska straža* izlazila je od 1903. i tim je tekstom dubrovačko svećenstvo poduprla *Hrvatski katolički pokret* jer kako ističe Zlatko Matijević o akciji biskupa Mahnića:

»Biskup je, pozorno prateći stanje u Hrvatskoj, došao do zaključka da je katoličanstvo, i na njemu utemeljeni svjetonazor, sve više ugroženo ubrzanim širenjem liberalnih ideja. Da bi se tome uspješno suprotstavio, on pokreće časopis *Hrvatska straža*. Izlazak prvoga broja ovog tromjesečnika označava početak stvarnog rada na organiziranju HKP-a (1903.).« (Matijević prema Božanić 2001: 182), a Nagy ističe dva događaja s kojim započinje *Hrvatski katolički pokret*: Prvi je pokretanje časopisa *Hrvatske straže*, a drugi je osnivanje Hrvatskog katoličkog akademskog društva Hrvatska u Beču. Cilj je *Hrvatske straže* bio analizirati i prosuditi i dati smjernice za djelovanje u svjetlu kršćanskih načela i uz pomoć zdrave filozofije sav javni život

posebice područje književnosti, umjetnosti, znanosti, društvenih kretanja i politike.« (Nagy 2008: 2). *Hrvatska straža* pojavila se u vrijeme kada su mladi osvojili hrvatski književni krajolik, te kada su preuzeli i središnji književni časopis *Vienac* (uređivali su ga Milivoj Dežman Ivanov i Gjalski). Ujedno je bilo to i posljednje godište dugovječnoga *Vienca* koji nisu više htjeli »stari« na čelu s Gjurom Arnoldom (tadašnjim predsjednikom Matice hrvatske) novčano pomagati, uz izliku da Matica ne će sljedeće godine (1904. op. R. B.) podupirati periodični tisak nego zasebna izdanja. (Usp. Bacalja 2011: 83–89). Mahnićev periodik trebao je u književni prostor koji je bio zasićen modernističkim idejama ispuniti duhom tradicije i katoličkih načela. Borba starih i mladih tada je bila vrlo intenzivna, a čitav niz katoličkih svećenika sudjeluje u književnim raspravama, boreći se za svoja načela:

»Književna borba između »mladih« i »starih« bila je u razdoblju između »Prvoga hrvatskog katoličkog sastanka«, koji je književnosti posvetio jednu od svojih »rezolucija«, i pokretanja *Hrvatske straže* na vrhuncu. Mnogi svećenici, primjerice Kerubin Šegvić, Jovan Hranilović, Jakša Čedomil, Stjepan Korenić, Ante Petravić, bili su uključeni u književne polemike na strani »starih«, koji su branili idealističko polazište književnoga stvaranja i njezinu narodnoprosvjetiteljsku ulogu na temelju tradicije kršćanske vjere i morala, nasuprot »mladima«, među kojima su se osobito isticali Milan Marjanović, Branimir Livadić i Milivoj Dežman, koji su zahtijevali slobodu od svih stega, pa i od »stega« vjere i morala.« (Lončarević 2005: 56).

Spomenuti Kerubin Šegvić, napominje nekoliko godina prije, u tradicionalno orijentiranom Tresićevu *Novom vjeku*:

»Mi smo danas u mladenačkoj dobi. Ideje koje su vodile naše oce ottrag pedeset godina još se nisu preživjele, dapače se nisu ni oživotvorile, stoprv se griju. Težnja da se te ideje oživotvore, more jedino sačinjavati i sačinjava pravi napredak naše književnosti, a težnje da se te ideje kao zastarjele odbace moramo smatrati nazadkom i pogubnim atentatom na narodni život putem knjiženosti.« (Šegvić 1898: 339).

Mahnić pak ubrzo (1904.) raspravlja o suvremenoj književnosti u *Hrvatskoj straži* i dotiče se ondašnjih književnika koji i nisu predvodnici moderne, premda u to doba aktivno sudjeluju u književnom životu:

»Razotkrivši tako idejnu osnovu suvremene književnosti, Mahnić je sljedeće godine započeo niz članaka Filozofski kažiput po labirintu hrvatske književnosti (...) U prvome članku ulazi Mahnić u kritiku Tresić-Pavičića i njegovog neoplatonističkog sinkretizma, da bi se u drugom očešao i o Kranjčevića u svojoj kritici umjetnosti koja oponaša životnu zbilju umjesto da mu daje ideale, jer »prava umjetnost valja da je idealistička«. Kranjčević je stoga za nj »pesimistički pjesnik 'per excellentiam'«, jer »prikazuje ne ono što je lijepo i usavršeno, već ono, što je ružno i nakaženo; zato čovjeka ne podiže i ne oplemenjuje, nego ga potlačuje i tjera u očajnost.« (Lončarević 2004: 63).

Ovdje se i *List Dubrovačke biskupije* uključio aktivno u *Hrvatski katolički pokret* i rasprave o književnim prilikama koje su se vodile sve do kraja

ovog heterogenog razdoblja u hrvatskoj književnosti. Time je dubrovačko svećenstvo jasno iznijelo svoj stav i opredjeljenje da se na utemeljen i znanstven način putem svojega glasila uključi u svekoliki javni život, zastupajući učenje i poslanje katoličke crkve i pritom koristeći svoje najznačajnije potencijale. Kako ističe A. Bozanić pišući o Antunu Mahniću i listu *Pučki prijatelj*, »Sljedbenici ove struje inzistirali su na izrazitijem angažiranju na socijalnom polju i na uvažavanju katoličkih načela u javnom životu.« (Bozanić 2010: 515). Ista težnja, prisutna je i u *Listu Dubrovačke biskupije*, jer se piše, kako smo naveli i o socijalnom nauku Lava Nikolajevića Tolstoja, ali i o socijalizmu, prema kojem je katolička crkva trebala dati svoj odgovor, a to prvenstveno prateći svog nadpastira, ondašnjeg papu Lava XIII., koji je u enciklici *Rerum novarum* dao smjernice socijalnom nauku moderne katoličke crkve:

»Papa Lav XIII. obuzet »radničkim pitanjem«, tj problemima proizašlim iz nezavidna stanja u kojem se našao industrijski proletarijat, progovorio je snažnim i dalekovidnim tekstom enciklike *Rerum novarum* g. 1891. (...) U njoj se papa zauzima za državne socijalne mjere u korist obespravljenih radnika, a suprotno stavovima mnogih ondašnjih liberalnih ekonomista; zatim za pravednu plaću radnika; nadalje, radnicima priznaje pravo na udruživanje. (...) Javno očitovanje o »socijalnom pitanju« najvišeg hijerarhijskog autoriteta potaklo je niže crkvene instance, angažirane pastire i teologe, kao i praktične djelatnike na dalje premišljanje o dnevnim socijalnim izazovima i primjereno djelovanje.« (Bozanić 1998: 449–450).

U listu se posvećuje pažnja i književnosti i kulturi, pa se prikazuju izdanja Matice hrvatske, a u prvom broju iz 1902. u tekstu *Uspomeni Marka Marulića* list se pridružuje obilježavanju 400. obljetnice Marulićeve *Judite*:

»I ovaj list, list naše biskupije, rado posvećuje kao što su to uz sve druge naše književne listove učinili i dični oni listovi određeni katoličkoj prosvjeti: *Vrhbosna* i *Katolički list* – jedan članak kulturnoj slavi prvog reda, kao što je ova slava, i događaju velikom i historičkom po naš narod, kao što je ovaj događaj.« (D.N.G. 1902: 8).

U tekstu se analiziraju Marulićevi tekstovi koji su inspirirani kršćanskom pobožnošću i koji su imali jednu uspješnu europsku recepciju (*Parabole* i *Evangelistarium*) te oni svjetovnog karaktera, osobito *Judita*. U njoj autor pronalazi alegoričnost što posebno izdvaja u svojem tekstu:

»Pod oblikom biblijske pripovijesti Marulić je hotio da prošulja jedan suvremeni i rodoljubni podbod. Ne može biti sumnje o tom, da je Marulić pod Asircima, neprijateljima izraelskog naroda, mislio na Turke, koji su u ono vrijeme osvojivši Bosnu stali se približavati Spljetu i njegovoj okolici. U tim crnim danima opće narodne nesreće Marulić listajući sv. Pismo starog zavjeta našao je tu sličan primjer, kojim je cijenio, da će obodriti i osokoliti svoj narod i utješiti ga pouzdanjem u Boga.« (D.N.G. 1902: 11).

Iz *Lista Dubrovačke biskupije* doznajemo da je dr. Josip Marčelić podupirao u Dubrovniku i razvoj znanosti i to u članku *Naučni sastanci u biblioteci biskupskog sjemeništa* doznajemo kao je obznanio: »da bi se i ubuduće prama prilikama, održavali više puta kroz godinu naučni sastanci u našem sjemeništu, pozivljuć osobito veleuč. Gg. Profesore i ostale svjetovnjake, da bi i oni tom pothvatu svoj kamen doprinijeli, a da se tako Dubrovnik kao do sada a tako i unaprijed bude isticati znanošću i prosvjetom. Rek bi da riječ presvijetloga nije ostala prazno slovo; već nekoliko ljudi dobre volje svjetovnjaka i svećenika iskazaše se toj namisli veoma skloni i obećaše svoje sudjelovanje.« (Uredništvo: 1905: 43–44). Ubrzo se osniva zaslugom biskupa i Katoličko društvo Bošković (i o tome piše *List Dubrovačke biskupije* u br. 8. od 1. kolovoza 1906.). I tu valja istaknuti činjenicu djelovanja Hrvatskoga katoličkoga pokreta jer se to očituje u ciljevima društva:

»1. Braniti vjeru otaca svojih i prava svete matere svoje, katoličke Crkve, bilo da joj ova nastoje skratiti i skrivnuti bezbožni vlastodržci, bilo da joj ih pokušaju oteti zavedene mase strastvenom svojom silom. 2. Prikladnim sredstvima nastojati, da se javni život preobrazi u svim svojim granama prema vječnim načelima katoličke crkve. 3. A to sve dostignuti jakom organizacijom.«

Još je zanimljivija misao Urbana Talijske iz 1908. godine:

»D. K. Bošković namijera usvojiti ovu ideju i prama snagama realizirati je, uzelo je sebi glavnom svrhom širiti naobrazbu ne samo između svojih članova, već između klasa srednje i niže naobrazbe, i to javnim poučnim predavanjima. Društvo *Bošković* odabralo je sredstvo predavanja mjesto štampe, jer ga je smatralo shodnim i uspješnim, i to jer. 1. Štampa pita kapitala za tiskanje knjiga, kojim Društvo ne može da raspolaže. A predavanja štedu novca i Društvu i onima koji hoće nešto da nauče. 2. Knjigu valja čitati, shvatiti, usvojiti, koja katkad ne bude na dohvat svakomu. Javnim predavanjima ne treba moriti oči, pa uz to predavanja budu običajno upriječena publici, koja sluša, dosljedno čak shvatljivija nego li knjiga. 3. Knjiga je »mrtva riječ«, koja hladno govori umu; predavanje je živa riječ koja znade u srce saći i ljudskim duhom potresati.« (Talijske 1908: 4).

Zanimljivo je da je te 1908. izišao i članak *Katolička Crkva i francuska revolucija*, koji je napisao Frano Jeričević (br. 2, str. 11–14). U članku se nije Jeričević oborio na bezboštvo revolucionara, već je tražio uzrok revoluciji i u nedovoljnom radu ondašnje crkve na socijalnim pitanjima. Otvarajući razloge zašto je došlo do revolucije, između ostalih navodi i nemoralnost francuskih kraljeva koja je osobito kulminirala u vlasti Luisa XIV.: »Mislim da čovječanstvo nije nigda ni čulo ni vidjelo onakovijeh zlodjela nemoralnosti, kakovijeh se moglo vidjeti u vlade Ljudevita XIV. i Ljudevita XV. Ove dvije struje, naime ona poganstva i slobodnog uživanja, spojiše se napokon u jednoj osobi, koja je svojim rugom i svojim cinizmom poplavila francusku, smrtni joj udarac dala. Voltaire je najsavršenija inkarnacija nevjerstva osamnaestog vijeka.« (Jeričević 1908: 11). Jeričević ističe isključenost ondašnjeg svećenstva iz društva :»Je li se mogla katastrofa izbjeći?

Da, da je katolička crkva bila na svome mjestu, ali u Francuskoj nije bilo crkve. Postepeno oslabljena i isključena, još od četrnaestog vijeka, iz svih utjecaja politike, od istih kraljeva kao ne domaća, ili kao protivnica (...)» (Jeričević 1908: 13). Također iznosi i činjenicu da je francuska crkva bila vezana uz vladu, a da nije bila uz narod, a osobito da u visokom kleru nije bilo narodnih sinova: »(...) u času kad je planula revolucija od 130 biskupa, niti jedan ne bijaše pučanin.« (Isto). Ističe da crkva nije bila kadra javno djelovati u društvu i tako spriječiti događaje koji su nakon revolucije zadesile Francusku (u prvom redu misli na teror revolucionara). U duhu nauka ondašnjeg pape Lava XIII. i njegove socijalne politike, Jeričević zaključuje: »Da su se i u praskozorje revolucije podigli moćni auktoritativni glasovi biskupa i nižeg klera, ne šćaše se dogoditi ono što se dogodilo. Da su oni životom i glasom skupa proklamirali vječna socijalna načela kršćanstva, narod bi bio za njima pregnuo.« (Isto). Iz navedenog se može zaključiti kako je dubrovački kler otvorio različite teme u svome glasilu i kako je prema potrebama društva, svoga svećenstva i naroda dao odgovore koji su u skladu s učenjem i ulogom crkve u ondašnjem društvu, odnosno odgovor na rastući liberalizam. Crkva je odgovorila svojim učenjem, a upravo za taj rad i aktivnu ulogu u društvu joj je bio potreban medij, tako isti onaj poticaj koji je dao biskup Mahnić za osnivanje i korist novih medija, možemo pratiti i u Dubrovniku: »Biskup Mahnić pridavao je u pastoralu izuzetno značenje mass-medijima, a to je u ono doba bio tisak. Promatrajući ulogu tiska općenito u svijetu i napose u javnom životu, dolazio je do praktičkog uvjerenja kako to isto sredstvo, tisak, mora vršiti nezamjenjivu ulogu u pastoralu. HKP razvio je veoma široku lepezu svojih listova i glasila, a sam je Mahnić u Sloveniji i Hrvatskoj napisao i objavio više od 15000 stranica.« (Bozanić 2010: 528). Inače su list uređivali Urban Talija, zatim Antun Liepopili, pa nakon njih Vlaho Barbić.

Dum Mato Vodopić

Posebno poglavlje uloge svećenika u književnosti čini književni rad dum Mata Vodopića, dubrovačkog biskupa od 1882. do 1893. Premda je on prestao objavljivati kada je došao na mjesto biskupa, intenzivirao se interes za njegovo djelo nakon njegove smrti, dakle na razmeđu stoljeća. Najprije su Marcel Kušar i Juraj Carić objavili cjelovitu *Mariju Konavoku* koja je izlazila u »tri navrata za autorova života 1863., 1867., 1871.« (Wenzelides 1916: 335). No, obilježavanje stogodišnjice dolaska Francuza i pada Dubrovačke Republike donijelo je novi interes i objavu Vodopićeva rukopisa *Iz Gjenevrije*. Objavljivanje je započeo poznati dubrovački svećenik i pisac Vice Medini u, kako se ističe, »vanrednom« broju *Crvene Hrvatske* od 28. svibnja 1906. koji je u cijelosti posvećen prijelomnim danima pada Dubrovačke Republike.

U popratnom tekstu uredništvo naglašava kako upravo u trenutku obilježavanja prigode objavljuju ovu pripovijest:

»Vrlo nam je ugodno, što prigodom stoljetnog tužnog pomena pada Republike možemo našim štovanim čitateljima i čitateljicama iz posmrtnje književne ostavštine nezaboravnog biskupa i narodnog pripovjedača Mata Vodopića donijeti dva prva poglavlja dosada sasvim nepoznate novele, koja nosi naslov ›Gjenevrija‹ – pilarska pripovijest, što nam ih je ustupio velečasni gospodin župnik u Čilipima Dum Vice Medini.« (Op. ur 1906: 5).

Priredivač Medini u pismu koje je uputio Uredništvu objašnjava kako je pronađena *Gjenevrija*. Naime, pripovijest je pronašao u piscem stolu koji je čuvao Vodopićev brat kapetan Niko, koji ni sam nije znao za taj tekst. Također u pismu ističe činjenicu da je rukopis dijelom bio nečitak, a s druge strane pun Vodopićevih ispravaka (dakle sam pisac je puno radio na njemu) što mu je otežalo priređivanje za objavu. I naravno, uspoređuje svoj rad s prethodnicima Carićem i Kušarom koji su *Mariju Konavoku* priredili cjelovito za tisak u dogovoru i s dopuštenjem samog autora (usp. Medini 1906: 5–6). Niko Gjivanović (i on je svećenik Dubrovačke biskupije) desetak godina kasnije u tekstu u prigodi stogodišnjice rođenja Mata Vodopića također navodi podatke o završetku *Marije Konavoce* i o radu Carića: »No nije ju sam dovršio, nego ju je dopunio po podacima njegovim i brata mu kap. Nika Vodopića prof. Juraj Carić, i tako dopunjena štampana je u *Matici Hrvatskoj* god. 1893.« (Gjivanović 1916: 147). S druge strane vrednuje i rad Marcela Kušara:

»Do sada je najpotpuniji i najtočniji prikaz Vodopićeva života i rada napisao upravitelj prof. Marcel Kušar, koji je cijelu pripovijest ›Marija Konavoka‹, prije no što je bila predana Matici hrvatskoj za štampu, ispravio s jezične strane, u koliko mu je biskup Vodopić bio dopustio, i to je Matičino izdanje popratio s uvodom.« (Gjivanović 1916: 148).

Tekst *Gjenevrije*, kako je u *Crvenoj Hrvatskoj* istaknuo Medini, također je bio nepotpun i sadržavao je šesnaest poglavlja. U pismu iz *Crvene Hrvatske* Medini određuje prvi u hrvatskoj književnoj povijesti, vrijeme nastanka teksta, te smješta *Gjenevriju* u sedamdesete godine devetnaestog stoljeća u vrijeme Vodopićeva boravka na Pilama, ali vrednuje pripovijest u cjelokupnom Vodopićevu opusu:

»Mnogo veće brige i posli skopčani s njegovim kasnijim imenovanjem za biskupa, smetoše ga u književnom nastojanju, tako da nije dopro da svrši jednu pripovijest, koja, bez sumnje – sudeći po onome što od nje imamo – ne bi, da je svršena, ni u čemu zaostala za ›Tužnom Jelom‹, što se tiče ljepote jezika, živahnost dijaloga i ganutljivosti u njoj opisanih prostora.« (Medini 1906: 6).

I Niko Gjivanović u navedenom tekstu rabi Medinijeve ocjene i zaključak (na kraju teksta kao literaturu navodi i Medinijeva pisma *Crvenoj Hrvatskoj* i *Srgju*) o vremenu nastanka *Gjenevrije*:

»Vodopić ima biti začeo i obradio veće od polovine svoje historičke novele *Gjenevrija*, kad je kao kanonik stolne crkve stanovao »na vrh Pila«. Zatim ga zateče g. 1882. imenovanje za biskupa i smete ga u književnom radu, te mu ne dade da svrši tu lijepu novelu, koja, što se tiče ljepote jezika, živahnosti dialoga i ganutljivosti, ne bi zaostajala za ›Tužnom Jelom‹.« (Gjivanović 1916: 147).

Ta Medinijeva ocjena kao da anticipira niz suvremenih prosudbi o značenju Vodopićeva djela, osobito njegov utjecaj na književnike moderne pa tako Ivanišin zaključuje:

»I takozvana »novija dubrovačka književnost« djelovala je poticajno na *Trilogiju!* Ovako npr. poentiranje jedne didaskalije na na početku prvog dijela *Trilogije*: »Lucija uzme tekst pa trholeći ide prema vratima ... jednom karakterističnom riječju upućuje na Vojnovićeva starijeg suvremenika Mata Vodopića. To je riječ ›trholiti‹ kojom je izvrsno dočarao zibanje ženskih bokova u pokretu, a koju je Vodopić, čim se otkrio, često upotrebljavao u svom pripovjedačkom stvaralaštvu otkultivirao.« (Ivanišin 1984: 122).

S druge strane u ovom uvodnom tekstu donosi i zaključke koji se nakon njega navode u hrvatskoj književnoj povijesti, tj. da je njegova svećenička služba u Konavlima dala *Mariju Konavoku*, zatim da je služba u Gružu / Lapadu dala *Tužnu Jelu*, a boravak na Pilama pak *Gjenevriju*. U *Gjenevriji* se u opisima života i ljudi opaža ona Vodopićeva dobrota koju ističe i Haler u svojoj *Novijoj dubrovačkoj književnosti* kada se dotiče Vodopićeva djela: »Najglavnija i najznačajnija crta Vodopićeva književnog temperamenta jest dobrota, prekaljena kršćansko-evanđeoskim milosrđem i konkretizirana u njegovoj veliki ljubavi prema Dubrovniku.« (Haler 1944: 239). A ta se ljubav prema Dubrovniku osjeća u fragmentima živih opisa Pila i dinamike života pred vratima od Grada i uopće u pilarskoj zajednici: »Muški pjevaju, ženske popijevaju po dubrovačku, sve lijepo, skladno i veselo, osobito kada imaju mnogo rabote. To im je življenje, pa uz to se i vesele.« (Vodopić 1906: 6). Inače u pripovijesti ima niz humorističnih pasaža, pa i objašnjene samog pojma *Gjenevrije*: »nekakva starica, koja tu negdje prebivala je, ne znam s česa, zavadi se sa svojom susjedom, a ova čarovnica, da se osveti, veže joj namet na lonac. Jadna baba otiđe da svari štogod objedu, naloži oganj, namjesti lonac, naliže ga vode, a lonac nikad da uzavri.« (Vodopić 1906: 7). Paljetak u pogovoru *Denevrije* iz 2004. komentira i odgonetava etimologiju naslova:

»Ime, kao i prije toga, tumači pučkom legendom o nekoj starici kojoj zbog uroka nikako nije mogao uzavreti lonac, zbog čega s vremenom nastade izreka da je to kraj *gdje*, odnosno po dubrovački, *de ne vri* lonac, to jest *Denevrija*. Tražeći pravu etimologiju ove zagonetne riječi Martin Malnerić piše: ›Držim da je ovaj naziv za vijugaste ulice na Pilama nastao iz talij. gineprajo – *labirint*, od ginepro ili u francuskom 'genevriere'.« (Paljetak prema Malnerić 2004: 176).

U sljedećem dijelu pripovijesti Vodopić crta društvene prilike u Dubrovniku u vrijeme francuske vlasti, te nakon njihova odlaska. Ističe

kako je Dubrovnik u tom vremenu nakon francuske vladavine stagnirao, osobito u tradicionalnim granama privređivanja. Pomorstvo koje je Dubrovniku dugo donosilo velike prihode uništeno je dolaskom ruske flote koja je u gruškoj luci spalila sve ono što nisu mogli otegliti. S druge strane Rusi i Crnogorci, kako piše Vodopić, popljačkali su dubrovačku okolicu, a o tome piše i Josip Bersa u svojoj knjizi *Dubrovačke slike i prilike*: »Odmah na početku ratnih operacija pokazaše Crnogorci, kako oni shvaćaju rat, opustošivši dana 3. lipnja Cavtat i njegovu okolicu, par dana kasnije poplaviše Donju Župu i Konavle, paleći i plijeneći kuće i sela« (Bersa 1941: 34). Istaknuli smo kako su književni povjesničari uočavali poticaje Vodopićeva djela u književnom opusu Iva Vojnovića. Wenzelides upućuje već na ranu vezu Vodopić–Vojnović, odnosno Tužna Jele–Ksanta (usp. Wenzelides 1916: 341). Ivanišin, kako je navedeno, povezuje ova dva pisca izrazom »trholiti«. No, u *Gjenvriji* (ostala je poglavlja – ukupno osamnaest i *Zaglavak* Medini nakon *Crvene Hrvatske* objavio u časopisu *Srđ*) naći ćemo niz motiva/poticaja koje je kasnije u svom djelu ostvario Ivo Vojnović. To se najprije očituje u crtanju povijesnoga vremena, tj. razdoblje poslije francuske vladavine u Dubrovniku. Konkretno je Vodopić naznačio dvadesete godine: »Mjesec je prosinac godine 1820., vrijeme studeno. Pred vratima od Pila jutrom navala čeljadi, ponajviše ženica, čeka dok dođe, kako onda nazivahu »kapetan od place« s vojničkom stražom da ih otvori.« (Vodopić 1906: 476). U literaturi se navodi da su to stvarno tridesete godine devetnaestog stoljeća koje je Vodopić pomaknuo petnaestak godina ranije:

»E. Katić ima pravo kada, prepoznavši u Vodopićevu Vlahu i Orsatu dubrovačke plemiće Vlahu Bozdarija i Orsata Bondu, smatra da se sadržaj *Djenvrije* događa 1837. godine. Ako je tako, onda ga je Vodopić pomakao 15 godina unatrag zacijelo zato da izbjegne aluzije na (te) stvarne osobe.« (Paljetak 2004: 183).

Navedeni rad iz *Lista Dubrovačke biskupije* N. Gjivanovića, također podcrtava to iznimno važno i tragično vrijeme u dubrovačkoj povijesti:

»U *Gjenvriji* hotio je V. da opiše intimni život Dubrovčana, vlastele i pučana, iza pada republike, da istakne kontraste između starog duha i poretka i onog novog nametnutog silom događaja« (Gjivanović 1916: 147).

To dubrovačko vrijeme Vodopićeva djela asocira na drugi dio *Trilogije, Suton*. U svojoj je nedovršenoj pripovijesti Vodopić to vrijeme specifično oslikao uvođenjem likova vlastele (Orsata i Vlahu) te pučanki Marijane i Jele Marinove koju je zagledao Orsat; on je ljubi, ali krv ga uza svu ljubav usmjerava prema vlastelinskim djevojkama (vladikama). Vlaho je odnarođeni neradnik, za razliku od Orsata koji sve osvaja svojim poštenjem i odgovornošću. Zanimljivo je i zbog možebitnih poticaja i ime jednog od junaka Vodopićeve pripovijesti Orsata – koji je i istoimeni glavni lik prvog dijela *Trilogije, Allons Enfants*. Na mogući Vodopićev utjecaj upućuje i »potkuplje«. On ga opisuje ovim riječima: »Potkuplje – sotoccopi – gornji stan

kuće pod krovom, gdje ponajviše bješe kuhinja i stanovi družbenica. Op. pisca.« (Vodopić 1906: 663). Naime, autor opisuje u Orsatovoj kući babu Klaru, službenicu (»sluškinju«): »Bješe podne. Orsat objeđivao je u svojoj sobi, a služila mu je baba Klara. Ženica je ovo i sluškinja starog kova kome je danas nestalo traga u Dubrovniku. Šezdeset joj je godina, od kojih je trideset provela u kući Orsatovoj. Konavoka rodom« (Vodopić 1906: 480). U tekstu opširno piše o položaju i značenju takvih službenica u gospode jer je XII., XIII. i XIV. poglavlje posvetio ulozi tih žena u obiteljima gdje su službovale. Kako je baba Klara provela u Orsatovoj obitelji trideset godina (te ga je odgajala u djetinjstvu), ona ga osjeća kao prava baka. Klara na neki način prethodi Vojnovićevim likovima kao što su Mare, ali i mlađim službenicama u *Nikšinica* i u *Maškaratama ispod kuplja* (Dživi i nesretnoj Anici) i nizu drugih poput Kate u *Sutonu*, ili Kristine i Luce u *Allons Enfants* i dr. Na moguće poticaje Vojnovićevim izvornim i neponovljivim sadržajima jest igra imenima jer u Vodopića nalazimo ime Nike Marinova koji je otac Jelin i Marijanin. Vlaho je iskoristio i ostavio Jelu Marinovu, kao što je i Niko Marinović napravio s Jelom u *Ekvinociju* koja tu svoju muku naplaćuje Nikinim ubojstvom. Kao osobitost Vodopićeva stila u ovoj pripovijesti Nikola Tolja navodi kontrast i kako je upravo na njemu temeljio svoje pripovijedanje:

»Kontrast je prisutan na općem planu – izmegju pučana i potomaka vlastele, kao i na užem planu i izmegju pojedinih likova pripovijetke, što se prepoznaje već u portretiranju pojedinih ličnosti, potom u njihovom ponašanju. (...) Konačno, sličan kontrast možemo pratiti u ponašanju Pera Djoka i Marka Turka. Pero je human, odan, povjerljiv, vragoljast, svestran u izboru rješenja, brižan, ustrajan; Marko je grub, neumjeren, nasrtljiv, sebičan, neinventivan, osvetoljubiv...« (Tolja 1986: 188).

Uočiti ćemo to još u nizu primjera, a već smo istaknuli odnos Orsata i Vlahu. Orsata krasi vrline: »Plemenit, duševan, iskren, a uz to učen, Orsat bijaše ures doma i domovine.« (Vodopić 1906: 566). Kontrast plemenitom Orsatu je Vlaho koji je negativno prikazan. Još je jedna karakteristika bitna za *Gjenevriju*, a to je Vodopićev neobičan i doslovan postupak prenošenja pojedinih likova iz života u umjetničku stvarnost. Intepretatori Vodopićeve *Gjenevrije* navode kako se i u imenima Vlahe i Orsata (kako smo već naveli) prepoznaju stvarni Dubrovčani:

»Ernest Katić, tragajući međutim za stvarnim uzorima tih likova, premještajući zbivanja opisana u *Denevriji* 15 godina poslije toga, tj. u 1837. godinu, u liku Vlahu prepoznaje Vlahu Bozdan ili Vosko, rođenog 8. IX. 1812., koji u vrijeme kada se odigrava *Denevrija* ima 25 godina. (...) U liku Orsata Ernest Katić prepoznao je Orsata Bondu, rođenog 25. VIII. 1811. U vrijeme *Denevrije* njemu je 26. godina.« (Paljetak 2004: 180).

Kada opisuje običaje u doba poklada, navodi imena iz stvarnosti, što i posebno naglašava: »Pokladi su u susjedstvu, u skladnoj kući dakako skupi se pobjližnja mladež, dobavi se Santoro ili Samaliko da pogangi, pozovu se

djevojčice pa da se potanca (...) To su bili dubrovački muzikanti.« (Vodopić 1906: 518). U pripovijesti je dana velika galerija likova iz dubrovačkog polusvijeta, dubrovačka lera i »fuštara«. To su sakupljači krame, sitni prevaranti, ljudi koji provode dobar dio svojega života »za vratima gostionice«, odnosno ovdje ih Vodopić prikazuje u pivnici Marka Brajinovića za koju priređivač *Gjenevrije* don Vice Medini u opaski ističe da se i danas (te 1906.) na istom mjestu prodaje vino. Ovo bi se moglo uklopiti u Nemecovu ocjenu *Marije Konavoke* koji podcrtava da je Vodopić »veristički fotograf stvarnosti i karakterističan predstavnik našeg »instinktivnog realizma« kojemu je glavni uzor bilo narodno pričanje i pučki anegdotizam.« (Nemec 1999: 125). Paljetak zaključuje kako nastanak i istraživanja koja su napravljena oko nastanka djela »otkrivaju Mata Vodopića ne samo kao preteču našega realističkog pisma nego i kao začetnika onoga što bi se, u skladu s interesom izraženim u mnogim suvremenim nam medijima (film, popularna glazba, ples, kazalište) moglo nazvati: ambijentalna proza.« (Paljetak 2004: 210). Upravo su te slike iz dubrovačkoga puka poticajno utjecale na Vojnovića. Konačno, to i sam Vojnović priznaje u pismu (kojemu je bio povod Halerova studija o Mati Vodopiću):

»Pa kad budete tada htjeli da učenjačkom pompom slijedite zrake toga duplijera u daljnjoj stvaralačkoj evoluciji toga pisca, počamši od prvog crteža Geranijuma pa do zadnjeg mu »scherza« Maškarate pratit će vas sjen Dum Mata i njegovih ženica, pomoraca, radnika na škaru, barkarijola, pa njegova anđeoska dobrotu u svepraštanju i svepomaganju, i njegove djetinjske šale i njegova skrovita tuga za majkom sljepicom, pa ona njegova franciskanska ljubav za svaku travicu, za svaku živinicu, za svaku hrid ovog umirućeg lapadskog raja.« (Vojnović 2009: 338).

I naglašeno uvođenje ljudi iz dubrovačkog puka kao da prethodi Vojnovićevim likovima Vlahu Slijepomu, Mariji od poste i drugih. Ako je *Tužna Jele* prethodnik *Ekvinocija*, onda je *Gjenevrija* poticaj i *Dubrovačkoj trilogiji*, i to *Sutonu*, najviše po prikazu povijesnoga vremena – nakon sloma dugovječne Republike (»Suton (...) Čin se događa u Benešinoj kući (na Pustijerni), u gradu 1832.«) (Vojnović 1964: 248) i posljedicama toga sloma u ljudima koje crta Vodopić u karakterima Orsata i Vlaha, ali i likova iz polusvijeta Marka Turka, Heraka i drugih. S druge strane Vodopićevo *potkuplje* može bitno je poticajno i može se povezati s *Maškaratama* iz *potkuplja*. O genezi *Maškarata ispod kuplja* u časopisu *Dubrovnik* vrlo opširno piše Luko Paljetak koji upućuje na niz poticaja o kojima svjedoče Vojnovićeva pisma Josipu Bachu. Paljetak naglašava kako u obrazlaganju geneze svoje drame podcrtava Dubrovnik kao »izvorište«, ali i ruski balet koji je bio »ključ otključavanja« potkuplja Nikšinica, odnosno *Petruška* I. Stravinskog i pričanje njegove bake (Paljetak 2009: 116–117). Prava je šteta što Vodopić nije završio pripovijest, jer je u posljednjem prikazanom događanju radnja došla do vrhunca. Tako završena objava (nezavršenoga djela) rezultiralo je objavljivanjem *Zaglavka* kojim je na upite čitatelja odgovorio don Vice Medini

u 22. broju *Srđa* od 30. studenoga 1907. i u kojem ističe nemogućnost završetka *Gjenevrije* premda se više godina trudio. Zanimljivo je koliko je interesa izazvala ova Vodopićeva nedovršena pripovijest koja je dobila epilog u novim poglavljima koje je napisao Ernest Katić i to XVII. – XX., ali čiji je rad ostao nedovršen: »Katić je zamislio nastavak u devet poglavlja (od XVII. do zaključnog XXV.), od kojih je, međutim, ostvario samo četiri (XVII. – XX.), tako da je djelo opet ostalo nedovršeno.« (Paljetak 2004: 162). U *Zaglavku* je također zanimljiv pokušaj rekonstrukcije vremena i povijesnih osoba koje su možda poslužile Vodopiću za oblikovanje pojedinih likova. Stoga Medini objašnjava pojavu Marka Turka: »O Marku Turku zna se da je bio ›odrti šustar‹, te se bavio ›kontrabandom‹ i kupljenjem kosti i krpina. Gospari Baldo Đivović i Baldo Kosić kazivali su mi da ga se kroz san spominju. O njemu je ostala u Dubrovniku riječ: ›Marco piglia Turco, Turco piglia Marco‹. Kojom je svrhom svršio ne zna se tačno.« (Medini 1907:1033). Medinijeva »prebiranja« po Vodopićevoj ostavštini i objava u *Crvenoj Hrvatskoj*, dala je nove spoznaje o Vodopićevom djelu, ali i poticaj novim istraživanjima. Josip Gyra, nedugo nakon Medinija u *Crvenoj Hrvatskoj* objavljuje neke nepoznate radove iz Vodopićeve književne ostavštine. Upravo to Gyra ističe u uvodu: »To me je ponukalo, da objelodanim one Vodopićeve pjesni, koje se nalaze kod mene (u rukopisu) a koje još ne bijahu štampane.« (Gyra 1906: 2). Radi se o pjesmama koje je svojedobno Vodopić ispjevao u prigodi posjeta biskupa Tome Jederlinića župama Dubrovačke biskupije u kojem je i sam sudjelovao: »Svakako među prve njegove pjesme spadaju ›Pjesanci‹, te su napisani prigodom pastirskog posjeta biskupa T. Jederlinića u razne župe. Takovih je pjesanca sedam na broju, osmi pak je podulji, a pjeva ga guslar od Žabe (brdo u biskupiji Trebinjskoj).« (Gyra 1906: 2). Treba istaknuti kako je Vodopić svaku od tih župskih pjesama utemeljio na nekoj osobitosti kraja u koji je došao. Zanimljiva je treća »pjesanca« koja nosi naslov *Doli* u kojoj ističe geografski položaj mjesta Doli koje se smjestilo između mora i brda, odnosno stijena: »Sa strana do tri uzbunjene / Mene morske sile biju, / A s četvrte pak se viju / Do nebesa ljute stijene.« (Vodopić 1906: 2). Ovi tekstovi premda su prigodno napisani imaju dražest i svojevrsnu lakoću nastajanja zbog čega su čitljivi i zanimljivi i danas. Za svako je mjesto, kako smo već istaknuli, našao neku karakteristiku za pojmovanje mjesta. Čak više radi se o svojevrsnom *nonsensu* (naravno spontanom u Vodopića) koji karakterizira suvremeno pjesništvo upućeno djeci (npr. *Veseli zemljopis* Z. Baloga gdje u pjesmi *Krk* ističe da je Krk uvijek Krk, ako ga čitaš sprijeda ili straga: »Ako si Krk i naopako napisao, / neće izgubiti smisao. / Kužiš foru, / Krk će i dalje biti Krk – (...) najveći otok na našem moru.« (Balog 1994: 79). Zato se poigrava stonskim stereotipima, kao što su sol i vino: »Čim drugom mom sam soli / Piće izabrana je začina / I sladostim moga vina / Žalost tjeram srca i boli: / Bez začini ostah luda / I žalost me tjera huda.« (Vodopić 1906: 3). Josip Gyra je pored ovih ranih Vodopićevih pjesama objavio i prijevod

Byronova *Chillonskog zatočenika*: M. Vodopić, *Kilonski sužanj*. Kasniji interpretatori Vodopićeva djela nisu spominjali ovaj prijevod, a ponekad i nepotpuno isticali datacije objave njegovih tekstova iz ostavštine (usp. u Vučetić 1973: 56). Tako je *Gjenevrija* tiskana najprije u *Crvenoj Hrvatskoj* 1906. (naznačena su dva poglavlja), a cijeli je tekst kojeg je obradio don Vice Medini tiskan u *Srđu* tijekom 1906. i 1907. No Luko Paljetak u pogovoru prijevoda Byronova *Childe Harolda* (*Byron u Hrvatskoj*) navodi ovu Byronovu objavu u *Crvenoj Hrvatskoj* u prijevodu Mata Vodopića (usp. Paljetak 1988: 288). Gyra pak tvrdi da je prijevod ovog Byronova djela nastao u kasnijem razdoblju Vodopićeva stvaranja. On iznosi i podatak o Vrazovu prijevodu, te zaključuje kako Vodopić za razliku od Vraza nije preveo uvodni dio, zato na samom početku donosi osam stihova iz uvodnog dijela Vrazova prijevoda (usp. Gyra 1906: 3). Vodopićeve objave iz ostavštine vrijedan su doprinos istraživanju i poznavanju njegova djela koje je i danas nedovoljno istraženo i dijelom nepoznato. U prigodi dvjestote obljetnice rođenja biskupa Vodopića, Slavica Stojan priopćila je neke dotad nepoznate pjesme iz različitih rukopisnih ostavština i *Pjesance* te *Pjesan Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji* (*Guslar od žabe*):

»Obilježavajući dvjestogodišnjicu rođenja Mata Vodopića, časopis *Dubrovnik* donosi rukovet njegovih pjesama koje ga otkrivaju kao jednostavnoga i skromnog čovjeka« (Stojan 2016: 133).

Osobitu ulogu u tome dugotrajnom iščitavanju dum Mata Vodopića i njegova djela je imao don Vice Medini, tada župnik u Čilipima, koji je priredio *Gjenevriju* za tisak, premda nedovršenu. Prijevod Byrona »dum Mata Vodopića« vrijedan je doprinos recepciji ovog značajnog svjetskog pisca. U tom možemo zaključiti kako je dubrovačko svećenstvo i dubrovačka periodika pokazala još jednom svoje istraživačko usmjerenje pritom objavivši nepoznatu građu, čime je napravljena mogućnost za nova istraživanja jednog zanimljivog, ali zaboravljenog književnog opusa. U tom ga već nakon deset godina slijedi Niko Gjivanović u prigodi obilježavanja stote obljetnice Vodopićeva rođenja u *Listu Dubrovačke biskupije* i Arsen Wenzelides u *Savremeniku* (Dubrovački pripovjedači – povodom stogodišnjice rođenja biskupa Mata Vodopića), ali i niz istraživanja i obrada Vodopićevog djela tijekom dvadesetog stoljeća (između ostalih, Halerova, Ernesta Katića, Nikole Ivanišina i dr.) do najnovijeg Paljetkova iz prvog desetljeća dvadeset prvog stoljeća i obljetničkog teksta Slavice Stojan iz 2016. godine.

Don Vice Medini

Nakon prikaza istraživačkog posla kojeg je obavio don Vice Medini i tako otvorio temu koja traje još danas (kako dovršiti Vodopićevu nedovršenu pripovijest?) potrebno je reći nešto i o samom književnom djelovanju Medinijevu. Već se na početku devedesetih godina javlja u *Crvenoj Hrvatskoj*,

i to prvim književnim prilogom objavljenim u ovom prvom Supilovu listu u kojem pozdravlja izlazak *Crvene Hrvatske* (*Crvenoj Hrvatskoj*, C. H. 1 /1/ 1.) a oveću pjesmu *Jelka* o nesretnom životu mlade nevjeste kojoj se muž razboli i za sobom ponese u grob i Jelu i njezino dijete objavljuje i u zasebnoj knjizi (*J E L K A, spjevao Vice Medini*. Predštampano iz »*Crvene Hrvatske*.« U Dubrovniku Spisateljevom nakladom 1891.). Jelka je svojevrsna nadgrobница jer sjećanje na Jelku počinje na groblju pred Jelkinim grobom: »V'jenac je davno uveho, / A drago ime ›Jele‹ / S križa bjesne stihije / U bj'eli svjet razn'jele; (...) O, gdje su meni mlagjanom / Vilinska jaka krila/ Tvoj udes hud da orišem, / Rodice moja mila! (...)« (Medini 1891: 2). I Medini se ovdje pokazuje, držeći se Paljetkove ocjene Vodopićeve ambijentalne proze, kao pjesnik ambijenta, jer crta zavičaj, Koločep: »Odakle sunce zapada / Ostrvu Koločepu, / Megju dva rata vidjet je / Prostranu luku l'jepu: / Ne udi njojzi ni malo / Sa juga i sjevera / Zračnijeh svj'eh nevjera/ Nepobitan bj'es. (...)« (Medini 1891: 5). On niže i smješta radnju svoje epske pjesme u koločepske toponime i prepoznatljive ambijente: »Na Koločepu ostrvu, / Od mora ne daleko, / Sred bujnog rašća maslina / Božji se hram usjeko; / pobožni puk ga posveti / Djevici sv'jeh Djevica, / Skuplja s u nj, i nica / Pred Bogom vapi tu.« (Medini 1891: 13). Don Vice Medini nastavlja dva tjeka u hrvatskoj književnosti u devetnaestom stoljeću: s jedne strane to je prigodničarstvo, a s druge satirična književnost koja naročito u Dubrovniku ima svoje snažne predšasnike (usp. Bacalja 2011: 200). U Dubrovniku izlazi *Brenculja*, *Klempešalo*, *Prculin*, *Prndelj*, *Skandalet* i drugi, a u Zadru *Obad*, *Šaljiva Dalmacija*, u Splitu je pak najznačajniji *Duje Balavac*. Ivo Perić u svojoj knjizi o dubrovačkoj periodici navodi podnaslov *Brenculje*: »O listu su – uz naslov – dani i ovi šaljivi podaci: Folj za Pazar. Godište: kako komu rodi. Lumer uniki. Izlazi gje je toka. Štampan makinom od salama.« (Perić 1980: 24). Na početku dvadesetoga stoljeća mnogi hrvatski književnici pišu satire ili pak u kritičkim osvrtima ili polemikama donose takve sadržaja ne bi li diskreditirali svoje protivnike. U tom prednjače A. G. Matoš i Zyr Xapula (Zvonimir Vukelić), svakako slijedeći pravašku satiru. Humoristični i satirični pasaži karakteriziraju djela starih naših pisaca u Dubrovniku, osobito komediografski rad Marina Držića, ili poezija Đurđevićeva, tj. spjev *Suze Marunkove*, ali i kasnije u Ferića ili Stullija, i Antuna Paška Kazalija, njegova *Ćosu* (usp. Vučetić 1973: 9–11). Medini se javlja kao najvažnije ime hrvatske satirične poezije na razmeđu stoljeća u dalmatinskoj periodici pod pseudonimom Šeremeta. Premda su mu teme vezane za događaje koje u svojim prigodnicama obrađuju prigodničari, Šeremeta se u većini tekstova izdignuo iz prigodničarske manire, pa bi se moglo reći da je njegova satirična poezije značajna i s antologijskoga motrišta. Objavljuje tekstove od Dubrovnika do Zadra, u poznatim tjednicima *Crvenoj Hrvatskoj*, *Narodnom listu*, *Pravoj Crvenoj Hrvatskoj* i *Hrvatskoj kruni*. Nalazimo njegove radove u periodici već 1887. kada je u *Narodnom listu* objavio nadgrobnicu *Nad liesom don Mihovila Pavlinovića*. Zaređen je u Zadru

1887., a župnik je u Dubrovniku, Čilipima, Kuni, Lumbardi, Mandaljeni i Koločepu. Premda je objavljivao i u Zadru, ovdje ćemo se samo baviti njegovim dubrovačkim objavama. U *Crvenoj* je *Hrvatskoj* četrnaest satira (od ukupno 20 objavljenih satiričnih pjesama). Javio se 1901. u br. 22 (*Za konsultu*), a posljednju je objavio 1908. u br. 5. Njegove satire upravljene su uglavnom dalmatinskoj birokraciji, političkim protivnicima, a nekoliko se puta dotakao i pojava izvan lokalnih granica. Način Medinijeva smijeha posve je originalan i čini se zanimljivim i suvremenom čitatelju. Satira *Nakiti jednog C.K. ure-dovnog omota* upravljena je administraciji i trgovcima od kojih se čuju samo njemačke riječi, a i onima koji i na taj način žele pridonijeti germanizaciji Dalmacije. Pjesma je nastala od njemačkih riječi s jednog državnoga omota: »Seebader, chocolate, bonbons, delicatessen, / Horren – garderobe, Neue Freie Presse; Klimatische – Kurort mit Warme meer bader(...) Ocularium, augen-glaser, brillen und zvviker, / Dalmatiner rothwein .. fur diabetiker / (preiss pro flasche kr. 1);« (Medini 1901: 1). Pojava prvih socijalista u Dalmaciji potakla je Šeremetu da se satirično osvrne: »Bože živi, Bože blagoslovi / Sad imamo partit novi; Crvenijeh pun krovata / Na vrećama od patata, / Što će više profešuri / Što trgovci što doturi? / Došlo je vrijeme da se čisti, / Izjeli vas sočijalisti.« (Medini 1904: 122). Konačno kao kruna njegova bavljenja satiričnom poezijom je zbirka *Pjesme šeremetske* objavljena u Dubrovniku 1904. u izdanju *Dubrovačke hrvatske tiskare*. Ta je zbirka izbor od 46 pjesama koje je prethodno objavio u političkim tjednicima od Dubrovnika do Zadra. Veliki su dio tema poruke odnarođenim činovnicima, pa tako u pjesmi *Deutsch sprechen* upućuje poruku Prijatelju Stjepanu M....ču sudbenom činovniku: »Oli hoćeš, oli nećeš / Čuj me dragi Stijepo / Ti sad valja da naučiš / Deutsch sprechen lijepo (...) / strankama ćeš slati odluke / Vom Bezirks-Gericht, / Za hrvatski govorit ćeš: Ich Verstehe nicht! / Naučit ćeš »šlinic-šlonci«, Fluchter, general; / a trbuhu tvome bit će / Vjeruj, non ce mal« (Medini 1904: 101–104). Komentira i *Zadarsku rezoluciju* u pjesmi *Ideja*, prigodu narodnoga pokreta u Hrvatskoj kada se čitava Hrvatska podigla protiv banovanja Khuena Hedervaryja, a u pjesmi *O položaju* osvrće se na epilog Khuenova banovanja jer je taj političar u međuvremenu postao predsjednik mađarske vlade. Tako je velik raspon Šeremetinih interesa: od maloga čovjeka i njegovih pogrešaka, do problema i pojava koje su tresle cijelu Austro-Ugarsku Monarhiju. Premda njegovo pjesništvo organski uranja u tradiciju prigodničarske poezije u dalmatinskoj periodici, don Vice Medini svojim stilskim postupcima koji su u ono vrijeme doista inovativni – stvaranje satirično-alegorijskoga svijeta i *nonsensnih* situacija (premda možda spontani), ipak ostavlja zanimljiv i s antologijskog motrišta vrijedan pjesnički opus. Djelovanje don Vice Medinija svjedoči i o aktivnoj ulozi svećenstva u stvaranju hrvatske književnosti i kulture; nisu mu bile strane ni druge teme, pa *Nakladom Svećeničke književne družbe*, 1915. izdaje i obuhvatnu raspravu *Ogledalo filozofije Ljudevita Vuličevića*, koja je pretiskana iz *Lista Dubrovačke biskupije*.

Svojim se radom ti autori naslanjaju na velik doprinos svećenstva hrvatskoj kulturi i književnosti tijekom devetnaestog stoljeća u Dubrovniku, ali i u cijeloj Dalmaciji i Hrvatskoj, kada podižu pučko školstvo, pokreću časopise, novine i književna društva, surađuju književnim priložima u periodici, bave se znanošću i novinarstvom.

Zaključak

Svećenici Dubrovačke biskupije prisutni su u hrvatskoj književnosti cijelo devetnaesto stoljeće, a osobit doprinos izgradnji nacionalnoga proznoga kanona dao je Mato Vodopić. U osamdesetima javljaju se don Antun Liepopili, don Ivan Stojanović (»Ljepota prošlosti dubrovačke glavno je nadahnuće Stojanovićevog književnog rada. On je pokazuje s velikom ljubavi sa svih strana, u svim njenim pojedinostima, u njenim umnim, društvenim i državnim očitovanjima.« (Haler 1944: 168) i don Vice Medini, kojemu je također poticaj dubrovačko književno i kulturno nasljeđe. Na razmeđu stoljeća javljaju se o. Kalisto Tadin, o. Urban Talija, Niko Gjivanović, ali i mnogi drugi koji su ostali nepoznati iza raznih pseudonima i šifri pod kojima objavljuju tekstove različita sadržaja, od beletristike do novinskih vijesti i članaka. Ondašnji biskup Josip Marčelić i sam se bavi književnošću, ali uz to podržava i književna društva i medije, a svećenike potiče na književno i kulturno djelovanje u javnosti. Konačno, pokreće *Dubrovačku hrvatsku tiskaru* u kojoj se započinje intenzivno objavljivati knjige književnopovijesnih istraživanja, tekuća književna produkcija te novine i časopisi. Don Vice Medini na najbolji način nastavlja tu tradiciju Dubrovačke biskupije, a među svećenicima koji su se bavili književnošću, jedno je od najplodnijih književnih pera na razmeđu stoljeća u dalmatinskoj periodici. Dakako, pripada mu prvo mjesto kao satiričaru. Djelovanje svećenika na razmeđu XIX. u XX. stoljeće ostavilo je dubok trag u kulturi i književnosti u Dubrovniku. Osjeća se to u djelovanju Crkve i kroz svoje institucije *Dubrovačku hrvatsku tiskaru*, *List Dubrovačke biskupije*, i niz društava koje je ondašnje svećenstvo pokretalo i podupiralo želeći ostati vjerni temeljnim načelima vjere i katoličkoga nauka u vremenu kada se društvo preusmjeravalo potaknuto liberalnim pogledima i kada su se usvajale nove umjetničke prakse i metode rada (između ostaloga i pojava futurizma u Hrvatskoj) i u intenzivnom tehničkom i inom razvoju. Svjedoči tomu i članak iz *Liste Dubrovačke biskupije* u kojem se pozdravlja s tom nakanom pokretanje Mahnićeve *Hrvatske straže* i djelovanje Hrvatskog katoličkog pokreta. S druge strane, na temelju nekoliko kratkih analiza opusa dubrovačkih svećenika može se govoriti o neutaživoj gladi za istraživanjem dubrovačkog književnoga nasljeđa koje upravo na razmeđu stoljeća bitno utječe na razvoj hrvatske književnosti i svrstava opet Dubrovnik na visoko mjesto književne produkcije u nacionalnom okviru. Istraživanje opusa

Mata Vodopića u prigodi iz 1906. i 1907. otvorilo je niz poveznica s ondašnjim aktualnim književnim zbivanjima što se očituje u književnoj realizaciji valjda najznačajnijega dramatičara moderne Iva Vojnovića. Doprinos Dubrovnika u građenju književnosti hrvatske moderne (koja upravo plijeni svojim pluralizmom i polemičkim diskurzom) ne ogleda se samo u djelovanju književnika i kritičara koji dolaze s tog prostora, npr. Vojnovića i Halera (i boravka Milana Marjanovića i djelovanja Arsena Wenzelidesa i dr.), nego i u dubrovačkih svećenika koji su potaknuti primjerom djela biskupa Vodopića i ondašnjeg ordinarija dr. Josipa Marčelića svojim književnim i kulturnim djelovanjem u javnosti stvorili bogati dubrovački kulturni imaginarij kraja stoljeća čvrsto vjerujući u život Crkve i tradiciju, ukazavši na bitne odrednice hrvatskog nacionalnog identiteta (jezika i književnosti) koji se ostvarivao u Dubrovniku. Kako je pokazala analiza u tekstu, njihovo djelovanje otvorilo je niz zanimljivih tema iz povijesti crkve i hrvatske književnosti (između ostalih, Vodopićev književni opus) koje cijelo dvadeseto stoljeće, pa i u dvadeset prvom u hrvatskoj književnosti nastavljaju istaknuti kulturni djelatnici i književni povjesničari (Haler, Katić, Ivanišin, Paljetak i dr.).

Literatura

- Bacalja, Robert. 2011. *Dubrovačke teme i portreti*. Zadar, Sveučilište u Zadru.
- Bakija, Katija. 2005. *Knjiga o »Dubrovniku« 1849. – 1852*. Zagreb, Erasmus naklada.
- Balog, Zvonimir. 1994. *Veseli zemljopis*. Zagreb, Znanje.
- Bersa, Josip. 1941. *Dubrovačke slike i prilike*. Zagreb, Matica hrvatska.
- Bozanić, Anton. 1991. *Biskup Mahnić pastir i javni djelatnik u Hrvata*. Zagreb–Krk.
- Bozanić, Anton. 1998. Socijalni nauk Crkve u današnjoj evangelizaciji. *Obnovljeni život*, 60 (4). 447–456.
- Bozanić, Anton. 2010. Biskup Antun Mahnić i Hrvatski katolički pokret – inicijative i ostvarenja u javnom životu. *Riječki teološki časopis*, 18 (2). 511–532.
- D.N.G. 1902. Uspomeni Marka Marulića. *List Dubrovačke biskupije* 2 (1). 8–11.
- Gjivanović, Niko I. 1916. Biskup Mato vit. Vodopić hrvatski književnik, *List Dubrovačke biskupije* 16 (12). 145–148.
- Gluck, Henrik. 1904. Rukopisi »Osmana« u Poljskoj. *Crvena Hrvatska* 14 (12) 1.
- Gyra, Josip. 1906. Neke nepoznate pjesme M. Vodopića (priopćuje J. Gyra).

- Crvena Hrvatska* 17 (30). 2–3.
- Gyra Josip. 1906. Neke nepoznate pjesme M. Vodopića (priopćuje J. Gyra). *Crvena Hrvatska* 17 (31). 2–3.
- Haler, Albert. 1944. Mato Vodopić u: *Novija dubrovačka književnost*. Zagreb, Hrvatski izdavački bibliografski zavod. 233–251.
- Jeričević, Frano. 1908. Katolička Crkva i francuska revolucija. *List Dubrovačke biskupije*, 8 (2). 11–14.
- Ivanišin, Nikola. 1984. *Grada Dubrovnika pjesnik*. Zagreb: Školska knjiga.
- Knego, Markolin. 1916. Dum Mato Vodopić svećenik – biskup. *List Dubrovačke biskupije*, 16 (12). 148–151.
- Lončarević, Vladimir. 2005. Književno-kulturno značenje časopisa *Hrvatska Straža*. *Obnovljeni život*, 60 (1). 55–71.
- Matijević, Zlatko. 2001. Hrvatski katolički pokret i politika (1903.–1929.). *Croatica Christiana Periodika* 47. 181–215.
- Medini, Vice. 1891. *Jelka* (preštampano iz »Crvene Hrvatske«). Dubrovnik. Spisateljevom nakladom.
- Medini, Vice. 1901. Nakiti jednog C. K. uredovnog omota. *Crvena Hrvatska*, 11 (42) 1.
- Medini Vice. 1904. Deutsch sprechen. *Pjesme šeremetske* (složio ih Šeremeta). Dubrovnik: Dubrovačka Hrvatska tiskara. 101–104.
- Medini, Vice. 1904. Nova stranka. *Pjesme šeremetske* (složio ih Šeremeta). Dubrovnik. Dubrovačka Hrvatska tiskara. 122–123.
- Medini Vice. 1906. Pripomenak. *Srđ* 5 (10). 465–467.
- Medini, Vice. 1906. *Iz Gjenevrije*. Pilarske pripovijesti pok. Mata Vodopića, (pismo upućeno Uredništvu uz poglavlja pripovijesti, op. R.B.). *Crvena Hrvatska*, 17 (»vanredno izdanje« 28. maja 1906.) 5.
- Medini, Vice. 1907. Zaglavak o ĐENEVRJI Dum Mata Vodopića. *Srđ*, 6 (22). 1030–1035.
- Nagy, Božidar. 2008. Časopis *Hrvatska straža* i akademsko društvo »Hrvatska« u Beču. Hrvatski katolički pokret (5), *IvanMerz.hr/staro/hrvatski_katolički_pokret/05/index.htm*, 1–2.
- Nemec, Krešimir. 1998. *Povijest hrvatskog romana od početaka do 1900*. Zagreb: Školska knjiga.
- Paljetak, Luko. 1988. Byron u Hrvatskoj. U: Lord Byron, *Childe Harold*. Zagreb: Znanje. 271–299.
- Paljetak, Luko. 2004. Đenevrija Mata Vodopića. Pogovor u: Mato Vodopić, *Đenevrija*, Pilarska pripovijest. Dubrovnik: Matica hrvatska Dubrovnik. 149–210.
- Paljetak, Luko. 2009. Maškarate ispod kuplja – geneza. *Dubrovnik*, 20 (4).

- 111–131.
- Perić, Ivo. 1980. *Dubrovačka periodika 1848.-1918*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku.
- Stojan, Slavica. 2016. Pjesme Mata Vodopića, dubrovačkog biskupa, književnika i preporoditelja. *Dubrovnik*, 27 (3). 133–149.
- Šegvić, Kerubin. 1898. Odgovori na upite »Novoga Vieka«. *Novi vijek*, 2 (6). 337–343.
- Talija, Urban. 1903. Da li nam je potrebit još jedan bogoslovni časopis?. *List Dubrovačke biskupije* 3 (3). 26–29.
- Tolja, Nikola. 1988. *Književno značenje dubrovačkog časopisa Srđ (1902-1908)* (doktorska disertacija). Zadar: Filozofski fakultet u Zadru.
- Uredništvo 1906. Op. Ur. *Crvena Hrvatska*, 17 (»vanredno izdanje« 28. maja 1906.) 5.
- Vince, Zlatko. 2002. *Putovima hrvatskoga književnog jezika*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Vodopić, Mato. 1906. Đenevrija. Pilarska pripovijest. *Srđ*, 5 (10). 467–483.
- Vodopić, Mato. 1906. Đenevrija. Pilarska pripovijest. *Srđ* 5 (11). 515–525.
- Vodopić, Mato. 1906. Đenevrija. Pilarska pripovijest. *Srđ*, 5 (14). 657–671.
- Vodopić, Mato. 1906. Iz »Gjenevrije«. Pilarske pripovijesti (pok. Mata Vodopića). *Crvena Hrvatska*, 17 (»vanredno izdanje« 28. maja 1906.). 5–7.
- Vodopić, Mato. 1906. »Kilonski Sužanj«. *Crvena Hrvatska*, 17 (31). 3.
- Vodopić, Mato. 1906. »Kilonski Sužanj«. *Crvena Hrvatska*, 17 (32). 2–4.
- Vodopić, Mato. 1906. »Kilonski Sužanj«. *Crvena Hrvatska*, 17 (33). 2–3.
- Vodopić, Mato. 1906 »Pjesanci« *Crvena Hrvatska*. 17 (30). 2–3.
- Vodopić, Mato. 1906 »Pjesanci«. *Crvena Hrvatska*. 17 (31). 2–3.
- Vojnović, Ivo. 2009. Pismo (Gruž, 28. VI. 1924.). U: *Pisma Iva Vojnovića*, knjiga prva (priredio Tihomil Maštrović). Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu. Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik. Zagreb–Dubrovnik. 337–338.
- Vojnović, Ivo. 1964. Suton. U: Ivo Vojnović, *Pjesme Pripovijetke Drame*. Zagreb: Matica hrvatska – Zora. 247–267.
- Vučetić, Šime. 1973. Antun Paško Kazali. U: Antun Paško Kazali, Mato Vodopić, Luka Botić, Juraj Carić, *Izabrana djela*. Zagreb: Zora – Matica hrvatska. 7–17.
- Wenzelides, Arsen. 1916. Dubrovački pripovjedači – Povodom stogodišnjice rođenja biskupa Mata Vodopića. *Savremenik* 11 (9–10). 334–337.

Priests in culture and literature in Dubrovnik at the turn of 19th and 20th century

Summary

This paper will analyze some works by Dubrovnik priests published in periodicals in Dubrovnik from the 1890s until the First World War. The survey will cover *The Crvena Hrvatska*, a political newspaper, *The Prava Crvena Hrvatska* (then *The Newspaper* of Diocese of Dubrovnik) and *The Srđ* newspaper. Genres published by priests will be extracted, and special attention will be given to the works of Mate Vodopić (a Dubrovnik priest from 1882 to 1893), as well as to the works of Vice Medini and many other priests from The Diocese of Dubrovnik: Urban Talija, Kalisto Tadin, Antun Lijepopoli, Ivan Stojanović, and others. The aim is to highlight the contribution of Dubrovnik clergy in the building of the Croatian culture and literature in a time of great political, cultural and literary changes that took place in the Croatian society at the turn of the 20th century.

Ključne riječi: dubrovačka periodika, svećenici, Hrvatski katolički pokret, književna kritika, poezija, proza, prijevodi

Keywords: periodicals of Dubrovnik, priests, Croatian Catholic Movement, literary criticism, poetry, prose, translations

Katja Bakija
Sveučilište u Dubrovniku
Ulica branitelja Dubrovnika 41, HR-20000 Dubrovnik
kbakija@unidu.hr

PUCIĆEVA SLAVJANSKA ANTOLOGIA IZ RUKOPISAH DUBROVAČKIH PJESNIKAH – PRVA TISKANA ZBIRKA STARIJEGA DUBROVAČKOGA PJESNIŠTVA

Godine 1844. grof Medo Pucić u Beču objavljuje *Slavjansku antologiju iz rukopisah dubrovačkih pjesnikah* koju posvećuje vojvodi Karlu Ludoviku Burbonskom (od 1846. do 1848. bio je komornik na njegovu dvoru). Pri sastavljanju *Slavjanske antologie*, čijim se izdavanjem uključio u krug Gajevih iliraca, Pucić se koristio vlastitom bogatom zbirkom rukopisa i sačinio izbor od jedanaestorice, po njegovu mišljenju najboljih starih dubrovačkih pjesnika »zlatnoga doba« (XV. i XVI. stoljeća). U antologiju koja je prva tiskana, a druga po redu zbirka starijega dubrovačkoga pjesništva nakon *Zbornika Nikše Ranjine*, uvrstio je pjesme Džore Držića, Mavra Vetranovića, Nikole Dimitrovića, Andrije Ćubranovića, Marina Držića, Nikole Nalješkovića, Dinka Ranjine, Saba Bobaljevića Mišetića, Miha Bunića Babulinovića, Frana Lukarevića Burina i Dominka Zlatarića. Svojim izborom Pucić je želio posvjedočiti nekadašnju slavu Dubrovnika i upozoriti na sumornu stvarnost i na nedovoljnu brigu za narodno stvaralaštvo i vrijedne rukopise stare dubrovačke književnosti, a istovremeno pokazati vrsnoću i bogatstvo odabranoga pjesništva u formi i u sadržaju.

Orsat Pozza, dubrovački vlastelin i preporoditelj koji je sam kroatizirao svoje ime u Medo Pucić, jedan je od najistaknutijih predstavnika književnoga i kulturnoga života u Dubrovniku sredinom XIX. stoljeća. Nakon dugoga razdoblja samostalnosti Dubrovačke Republike u Dubrovniku je nastupilo vrijeme malodušnosti i oplakivanja izgubljene slobode, književni život zamire, predstavnici društvenoga sloja kojemu je pripadao Medo Pucić i njegova braća teško se privikavaju na novonastale prilike. Ipak, i u takvim okolnostima u Dubrovniku postoji krug intelektualaca, književnika i kulturnih djelatnika koji nastoje svojim djelovanjem održati kontinuitet dubrovačke književnosti i obraniti mjesto koje je Dubrovnik imao u povijesti hrvatske kulture (»hrvatska Atena«). Tom krugu pripadali su Medov brat

Niko Veliki Pucić, Ivan August Kaznačić, svećenici Antun Pasko Kazali, Mato Vodopić i Petar Franasović¹.

Orsat Medo Pucić bio je jedan od najaktivnijih predstavnika spomenute generacije², a njegova je djelatnost bila iznimno bogata i raznorodna: bio je pjesnik, sakupljač narodnih pjesama, antologičar, publicist i političar. Svojim djelovanjem, uz svojega brata Nika Velikog, značajno je obogaćivao književni i kulturni život Dubrovnik u tmurnom razdoblju austrijskoga apsolutizma pa je kroničar dubrovačkoga života XIX. stoljeća Josip Bersa zapisao kako je s njima otišao »onaj Dubrovnik u kojem su književnost i svako drugo pregalaštvo imali svoju klasičnu podlogu i u kojemu je politički ideal bio izgrađivan velikodušnim pristajanjem pojedinaca na stvaranje jedne velike cjeline«³.

Godine 1844. Pucić u Beču objavljuje *Slavjansku antologiju iz rukopisih dubrovačkih pjesnikah*, a posvećuje ju vojvodi Karlu Ludoviku Burbonskom (od 1846. do 1848. bio je komornik na njegovu dvoru). Antologija je naslovljena *Rukopisi Dubrovački XV. i XVI. vijeka*. Potom slijedi posveta »kraljevskom visočestvu Karolu Ludoviku Burbonoviću mladencu od Španie vojvodi od Luke itd.«. U svojoj posveti Pucić ga naziva »plemenitim ljubiteljem slavjanskog jezika i knjižestva«, a svoju antologiju predstavlja kao »slavni spomenik dubrovačkog prošastja«. U posveti se potpisuje kao »Sakupitelj«, u *Predgovoru* iznosi motive koji su ga potakli na tiskanje antologije i daje sliku dubrovačkoga književnoga života, a također piše i o jeziku te se potpisuje kao »knez Orsat Pocić« uz datum »U Beču 28 ožujka 1844«. Iste godine izlazi u Zagrebu *Osman* s dopunama Ivana Mažuranića, što je bio vrhunac nacionalne osviještenosti u povezivanju hrvatskoga sjevera i juga, a koja se očituje na platnu slikara Vlaha Bukovca na svečanom zastoru Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. Bukovčevo platno likovni je prikaz adoracije Dubrovnik, a upravo je grandiozno djelo dubrovačkoga baroknoga pjesnika Ivana Gundulića bilo temelj dubrovačke orijentacije zagrebačkih preporoditelja. Zagreb je tada »postao novo kulturno središte koje je baštinilo drevnu umjetničku i političku slavu Dubrovačke Republike«.⁴

Svojim izborom, jedanaestorice po njegovu mišljenju najboljih dubrovačkih renesansnih pjesnika, Pucić je želio svjedočiti nekadašnju slavu

¹ Ta generacijska bliskost očituje se u njihovim godinama rođenja koje slijede jedna za drugom – Kazali je rođen 1815., Vodopić 1816., Kaznačić 1817., Ban 1818., Franasović 1819., Niko Pucić 1820. i Medo Pucić 1821.

² »Nije čuda dakle što dubrovačka inteligencija i izvańska listom se zgrne za Medom, pa i sad nije prilike ni zgode kad su zborovi ili pojedina lica iz vana u Dubrovniku, da ne obađu Medov grob u Lapadu, u onom čarnom počivalištu u Mihajlu pod stoljetnijem čempresima, gdje u oskudici dubrovačkog Panteona počivaju kosti mnogijeh znamenitijeh pokojnika.« Luko Zore, »Paljetkovanje o Medu Puciću«, *Srđ*, Dubrovnik, 30. lipnja; 1902: 528.

³ Bersa 2002: 228.

⁴ Banac 1992: 14–15.

Dubrovniku i upozoriti na sumornu stvarnost vremena u kojem nastaje antologija. U sastavljanju antologije služio se svojom bogatom zbirkom rukopisa »kako bi oteo zaboravu pjesničko blago dotle zatrpano u rukopisima dubrovačkim« i sačinio izbor u koji je uvrstio pjesme Džore Držića, Mavra Vetranovića, Nikole Dimitrovića, Andrije Čubranovića, Marina Držića, Nikole Nalješkovića, Dinka Ranjine, Saba Bobaljevića Mišetića, Miha Bunića Babulinovića, Frana Lukarevića Burina i Dominka Zlatarića. Ta Pucićeva antologija dubrovačkih pjesnika »zlatnoga doba« prva je tiskana, a druga po redu zbirka starijega dubrovačkoga pjesništva nakon *Zbornika Nikše Ranjine*.⁵

Kao proslav *Antologiji* slijede nakon posvete stihovi Dominka Zlatarića »... naučih sred slavne dubrave, / U kojoj rodjen bih što je put do slave«. Autor ovoga izbora u *Predgovoru* objašnjava svoju nakanu i načelo sastavljanja antologije, a sažeo je mjesto, ulogu i značaj Dubrovniku u slaven-skoj književnosti i kulturi, a na koncu svojega proslava jasno je naznačio i njezin cilj: »Meni Bog i sreća dade imat jednu dosta bogatu sbirku, iz koje kako u vjenac sabrah ovde najmirisnie cvjetje, ter ga prikazujem cjelomu Slavjanstvu kako čudo u svojijeh njedrah skroveno, a Dubrovniku kako neporušivi spomenik njegdašnje njegove slave i najglasnii prikor sadašnje ništote«. Riječi kojima Pucić zaključuje *Predgovor* svojega pjesničkoga vijenca ukazuju i na njegovu svijest o aktualnoj situaciji u Dubrovniku, na razumijevanje prilika u kojima se nekad slavni grad našao promjenom širega društvenopolitičkoga konteksta na što nas upućuje završna sintagma navedenoga citata »sadašnje ništote«. Upozorio je i na nedovoljnu brigu za narodno stvaralaštvo i vrijedne rukopise stare dubrovačke književnosti:

»Kako Dubrovčane nije nukalo ni slavljublje, jer tomu mala država zadovoljit ne mogaše, ni želja bogatstva, jer tadar još pjesništvo ne biaše tãrgovina, nego samo pisahu za pogodit unutãrnoj onoj potrebi izobraženih ljudih: izazivanje vlastitih ćutjenjah i ganutjah, tako malo ne sva njihova proizvedenja leže na veliku škodu narodnoga književstva u rukopisih, ili u starih knjigah zabačena i nepoznata.«⁷

Istaknuo je ulogu pjesništva u »izobraženju puka« i afirmaciji pisanja na narodnom jeziku jer »u tome napredku pjesništvo, kakonoti ono, što najplemenitija ćutjenstva naznačuje, bez dvojbe najveću je pomoć podalo, i skupa s izobraženjem naroda činilo je, da i izobraženje jezika napredovat

⁵ *Zbornik Nikše Ranjine* ili *Ranjinin zbornik*, ponekad nazivan i *Dubrovački kanconijer*, najstarija je antologija hrvatske svjetovne (ljubavne) lirike. Sastavljač zbornika je dubrovački plemić Nikša Ranjina (Dubrovnik, 1494. – Dubrovnik, 1582.). Ranjina je pjesme počeo skupljati i zapisivati još u djetinjstvu, a ne zna se kada je prepisivanje završio. Rukopis je imao dva dijela i sadržavao je oko 820 pjesama (neki od prepoznatih autora su Šiško Menetić, Đore Držić, Mavro Vetranović). U književnopovijesnom smislu *Zbornik* predstavlja sintezu raznih i raznorodnih književnih utjecaja i poticaja, od trubadursko-viteških, talijanskih srednjovjekovnih pa do Petrarce i raznih varijanti petrarkizma.

⁶ Pocić 1844., *Predgovor*: 4.

⁷ Pocić 1844., *Predgovor*: 3.

bude«. ⁸ Iščitava se u *Predgovoru* i odnos prema književnom stvaralaštvu u širem slavenskom kontekstu gdje je

»toliko dugo svudar trajalo, dokle se nije počelo misliti, da veće valja mudra pamet, negoli snažna ruka, i da veća je cijena naukam, negoli oružju. Kod nas Ilirah, žalibože, ta sveta načela samo sadašnjem vijekom počela su bit slēdena, samo na današnji dan objavila se je sviem potreba narodnoga prosvjetjenja, i na svih stranah počelo se k tome cilju skladno i složno truditi«. ⁹

Pucić je u *Predgovoru* istaknuo ulogu Dubrovnika kao *cvijeta narodne književnosti* što je bio i naslov almanaha koji je sa svojim sugrađanima, isto-mišljenicima i prijateljima pokrenuo, a bio je to prvi književni časopis na hrvatskom jeziku u Dubrovniku. ¹⁰

U svojem *Predgovoru* Pucić ističe značaj i ulogu Dubrovnika u hrvatskoj i slavenskoj prošlosti, status samostalne Republike i jedine slobodne oaze, prostora koji je bio otvoren svim utjecajima, ali je ipak zadržao svoju slobodu kroz stoljeća, svoj slavenski, hrvatski karakter, jezik i običaje:

»Jedan grad koi samom mudrostju svojih vladateljah u pàrkos turskoj sili, i mletačkom lukavstvu, malahan i slab kroz sve stolēlje slobodu svoju sahrani, skut svoj razaspe sviem življem izobraženja i prosvjetjenstva, tako da plod što skupi, malo da svih ostalih ne nadilazi. Jedini, ja mislim primjer u dogodovštini svijeta, Dubrovnik, sa sviem da biaše za cjelo od svoje bratje odcepljen, i dobivaše iz tudjih zemaljah sve svoje prosvjetjenstvo; od toga ne primi, nego samo ono, što se je s narodniem svojim običajima moglo slagati«. ¹¹

U Dubrovniku se njegovalo pjesništvo koje se nije svodilo samo na dokonu zabavu nego je bilo rezultat narodne tradicije i klasičnih i europskih umjetničkih poticaja i upravo su, prema Puciću, dubrovački pjesnici svomu gradu priskrbili epitet *Slavjanske Atene*: »u Dubrovnik iza uzetja Carigrada pribjegnuše najznamenitii gàrčki znanci, i ostaviše mu gàrčke nauke, po kojima narodno pjesništvo, popravljeno po gàrčkom ukusu, takvi si hram sagrađi, da Dubrovnik pravo bi nazvan *Slavjanska Atena*; i pjesništvo ne osta već kako izprazna zabava pojedinih osobah«. ¹² Osvrnuo se sastavljač antologije i na kazališni život ondašnjega Dubrovnika i činjenicu kako su kazališne družine prikazivale tadašnju recentnu europsku dramsku produkciju: »Kazalište na polju ustrojeno razveselivaše svate na ženitbam, a

⁸ Pocić 1844., *Predgovor*: 1.

⁹ Pocić 1844., *Predgovor*: 1–2.

¹⁰ Pucić negdje prije travnja 1849. (od tada više nema ni njegovih priloga u *Danici*) razočaran zbog neuspjeha narodnog preporoda (»narodnog pokreta hrvatskog«) napušta Zagreb i ojađen odlazi u svoj rodni Dubrovnik. Iste godine sudjeluje, uz Matiju Bana u pokretanju almanaha *Dubrovnik cviet narodnog književstva/knjištva*, prvog književnog časopisa koji je u Dubrovniku počeo izlaziti na hrvatskom jeziku, a izašla su svega tri sveska, dva u Dubrovniku i treći u Zagrebu.

¹¹ Pocić 1844., *Predgovor*: 2.

¹² Pocić 1844., *Predgovor*: 2.

družine najplemenitije mladosti pred sakupljenim pukom prikazivahu najstarije od novoeuropskih dramah.« Pohvalio je i vlastelu koja uz vladanje nije zanemarila umjetnost i književnost dajući im primjeren značaj i sudjelujući aktivno u književnom i umjetničkom životu tadašnjeg Dubrovnika:

»Naša vlastela, koja se s najplemenitijom aristokracijom usporediti moraju, na mjesto lenosti i izpraznosti knjižestvo i rodoljublje odabraše, a vas njihov život bi tako između vladarstva i knjižestva razdijelio, da kako svojem gradu do posljednjih događajih slobodu sačuvali, tako i veći dio naših pjesnikah iz njihovih skuta ustane.«¹³

Pucić je najavio tiskanje svojega pjesničkoga izbora u desetom broju *Danice horvatske, slavonske i dalmatinske* od 9. ožujka 1844. u rubrici *Književni oglasi*, gdje piše i o poticajima i razlozima stvaranja antologije:

»Slavna djela dubrovačkih pjesnikah leže, na veliku škodu narodne književnosti većim djelom u rukopisu oli u starih knjigah zabačena i nepoznata. Nu i takvih sbirakah svaki dan biva manje, i zato mislim, da će bit drago celomu slavjanskomu občinstvu, saznati, da će se početi izdavati u Beču i to već dođućega mjeseca *Slavjanska antologija iz rukopisa dubrovačkih pjesnikah s pristavkom narodnih popčvokah*. U ovom izboru bit će kao u vjencu spleteno najmirisnije cvjetje dubrovačke bašče, koj si svaki rodoljub lahko će moći pribaviti, i vidivši, kako su naši stari prije četiri sto ljeta govorili i pisali, nagledat se njihove krasote i izgleda ove sljediti i pridobiti.«¹⁴

Pucić je istaknuo i kako antologijom želi pokazati vrsnoću i bogatstvo dubrovačkoga pjesništva XV. i XVI. stoljeća u sadržaju i u formi (ljubavno, moralno, poučno, religiozno pjesništvo, lirski, epski i dramski oblici), napomenuo kako je to prva u nizu od tri knjige te da će njena cijena biti »40 kruna u srebru«.¹⁵

Antologiju je oduševljeno pozdravio Ivan August Kaznačić u *Zori Dalmatinskoj* 1845. u broju 3 u svojem osvrtu objavljenom u rubrici *Knjizevne vesti*¹⁶: »Evo mi u rukah Antologije Slavjanske!«. U svom tekstu Kaznačić navodi kako Džore Držić kao »vojvoda slavnoga skupa stupa prvi«, a »Red zatvora Dominko Zlatarić«. Zlatarić koji je odgojen u Italiji »dostojao se je misliti i pisati materinskim jezikom« pa Kaznačić u svom osvrtu upućuje prijekor svima onima koji iz različitih razloga »sramuju se ili neznaju jezik govoriti, kojem su pèrvi put svoju majku zazvali.«¹⁷

U vremenu kad u Beču izlazi *Antologia*, Pucić i Kaznačić zastupaju iste stavove, zalažu se za narodni jezik i sveslavensko zajedništvo (njihova neslaganja očitovala su se kasnije, pedesetih godina, nakon sloma preporodnih ideja) te u svojem osvrtu Kaznačić ističe slavensku ideju: »Učimo tudje

¹³ Pucić 1844., *Predgovor*: 3.

¹⁴ *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* 10, 1844: 39.

¹⁵ *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* 10, 1844: 39.

¹⁶ *Zora Dalmatinska* 3/1845 : 23.

¹⁷ *Zora Dalmatinska* 3/1845: 23.

jezike navlaštito u sadašnje vrijeme, kad imamo potrebu naučiti štogod od drugih izobrazbenih naroda, nu nemojmo zaboraviti tko smo. Jeli sramota zvati se sin Slave?»¹⁸ Pucićeva *Antologija* potvrdila je, drži Kaznačić, već davno poznatu činjenicu kako je Dubrovnik »uprav Atena Ilirska« pa zaziva »Daj Boxe da oni priašnji duh oxive«.

Pucićev izbor na prvom mjestu pod zajedničkim naslovom *Razlike pjesne* donosi četrnaest ljubavnih pjesama Džore Držića, na drugom mjestu je Mavro Vetranović Čavčić (Mauro Vetranic Čavčić) koji u pjesmi *Otok svetoga Andrie* opisuje svoj »pustopašni stan«, otočić Sveti Andrija na kojem je boravio i u samoći gonio »tugu i nevolju«. Potom slijedi Nikola Dimitrić s *Pričicama*, kratkim izrekama o prijateljstvu, pohlepi, putovanju i siromaštvu. Zatim slijede lirski tekstovi Andrije Čubranovića – *Jedjupka*, *Robinjice*, *Prelice*, *Děvojke*, *Kaludjeri*, a potom izbor iz opusa Marina Držića (Maroje Dàržić) – *Pjesan* posvećena *Svitlomu i vridnomu Vlastelinu Sabu Nikolinovu* u dvostruko rimovanom dvanaestercu te *Razgovor Radata i Stojne* iz 2. čina *Tirene* te *Razgovor Obrata i Pribrata* (Prolog drugi *Tirene*). Nakon Držića slijedi Nikola Nalješković s *Prizorom V., VI. i VII. Parve komedie Ljubmir i Radat*, lirskim pjesmama *Molba dđvojke ljubavi*, *Razbludna vila* i *Pjesan od mašarade*. Pucić je u antologiju uvrstio i Nalješkovićeve *Bogoljubne pjesni* posvećene *Blaženoj Dđvici* i pjesmu *Križu*. Dinko Ranjina zastupljen je s izborom od dvadeset četiri izabrane pjesme od njegovih *razlikijeh pjesamah*, u ovoj antologiji objavljene pod zajedničkim naslovom *Pjesnim*, a napisane većinom u dvostruko rimovanom dvanaestercu. Pjesma posvećena Gunduliću *Gospodinu Franu Gondola* spjevana je u osmercima, slijede ju pjesničke posvete *Gospodinu Vlahu L. Bona*, *Družini svojoj*, *U smàrt Gospodje Nike*, *U smàrt iste*, *U svoju nemoć* te pjesma *Nevjerni svit* kojom je zaključen izbor Ranjinina pjesništva. Slijedi Sabo Bobali Mišetić s poslanicom *Gospodinu Maroju Mašibratiću* te djelima *Glušilo*, *Jeka* i *Bogu Baku*, a potom Miho Bunić Babulinović s dva dijela grčkog prijevoda *Iz Jokaste*, a nakon njega Frano Lukarić Burina *Iz Athamante* – grčka tragedija. Pucić je svoj pjesnički vijenac zaokružio izborom šesnaest pjesama Dominka Zlatarića u dvostruko rimovanim dvanaestercima i osmercima.

Među ilircima Stanko Vraz jedini nije bio, kako sam piše u pismu Medu Puciću, »nerazborito ushićen čitatelj Dubrovčana«, iako ih doživljava kao »historični kamen na koji treba da gradimo novo naše književstvo u duhu vremena i naroda u kojem živimo i za kojeg radimo«. Pozdravljajući Pucićevu nakanu da tiska *Antologiu*, iznosi svoje kritičke primjedbe. Vrazov stav prema Dubrovčanima i dubrovačkoj kulturnoj baštini afirmativan je, ali ipak ponešto različit od ostalih preporoditelja. Dotičući se *Antologie*, Vraz iznosi argumentaciju za uporabu naziva »slovinstvo« umjesto »slavjanstvo«, jer je potonji prema Vrazu preširok »te se može protegnuti na ostale Slavene.« U svojoj argumentaciji nadalje Vraz se poziva na Gundulića, Đorđića, Kačića,

¹⁸ Zora Dalmatinska 3/1845: 23.

Barakovića koji su koristili u svojim djelima naziv »slovinstvo« i tako imenovali jezik kojim su pisali. Prema Vrazu »ime slovinsko« ima »čvrst dogodovstveni svoj temelj u starim našim knjigama«. Za nazive *slavjanstvo* i *južnoslavjanstvo* drži da nemaju budućnosti (»gola je krparija koja neće ustrajati dugo«). Vraz Puciću predlaže i naslov buduće antologije – »Izbor pjesama slovinskih. Knjiga I Pjesme dubrovačke« i bilježi se za deset komada. Dalje u pismu izvješćuje Pucića kako priprema veliki izbor narodnih pjesama svih »južnoslavenskih grana«, nudi mu suradnju u sljedećem (četvrtom) broju *Kola* do koje nije došlo zbog Pucićeva putovanja u Italiju.

Miroslav Krleža je, pišući o hrvatskim antologijama, primijetio kako Pucićeva antologija nije dostojno vrjednovana i kako je Pucić često bio prešućivan:

»Medo Pucić, zapanjen omladinskom fantazijom kolarovsko-sveslavenskog romantizma četrdesetih godina prošlog stoljeća, debitira svojom poemom na Danteovu grobu, i dok ta Pucićeva pjesma ostaje nezapažena i neocijenjena kao i njegova antologija dubrovačkih rukopisa, četrdeset godina poslije nje dolazi Šenoa koji Pucića uopće i ne spominje.«¹⁹

Ipak, Šenoa je u tekstu posvećenom Medu Puciću u *Vienču* 1875. istaknuo kako je i u vremenu u kojem je potamnila pjesnička slava Dubrovnik u tom gradu djelovalo »lijepo kolo vrlih Dubrovčana, da zajedno s prekovalebitskom braćom rade o domaćoj prosvjeti i knjizi«²⁰, a na »dično mjesto u tom kolu i u našoj novijoj pjesničkoj literaturi«²¹ Šenoa je stavio upravo Meda Pucića.

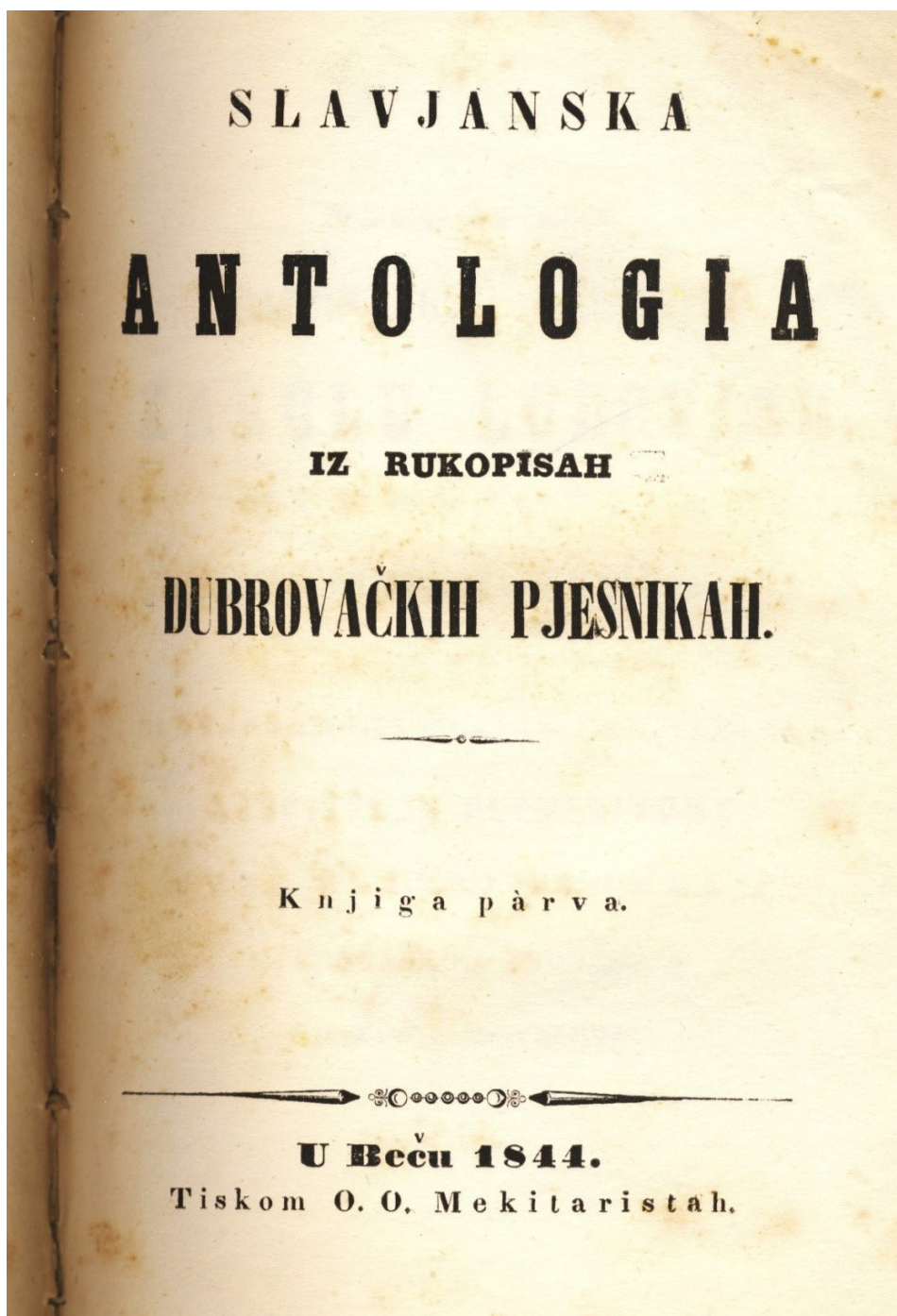
Zaključak

Svojim radom sve do šezdesetih godina XIX. stoljeća Orsat Medo Pucić aktivno je uključen u hrvatske nacionalne i integracijske procese, a sagledavanje Pucićeva svekolikoga prinosa korpusu dubrovačke i hrvatske književnosti i književne povijesti zamagljivali su njegovi nazori i djelovanje u posljednja dva desetljeća njegova života kad je kao istinski romantik pod dojmom nedefinirane ideje o nacionalnoj pripadnosti slavenskih filologa Jana Kolara i Pavla Jozefa Šafaříka prihvatio slavenofilske stavove o srpstvu Dubrovnik na štetu hrvatske nacionalne integracije. Njegovi brojni publicistički i politički tekstovi svjedoče da se kao iskreni i aktivni pristaša Narodne stranke gorljivo zalagao za ujedinjenje Dubrovnik i Dalmacije s Hrvatskom. Medo Pucić bio je jedan od najaktivnijih i najistaknutijih protagonista hrvatskoga narodnoga preporoda u Dubrovniku i Dalmaciji što svjedoči, uza sve njegove aktivnosti, i predan rad na starim dubrovačkim rukopisima i prva tiskana antologija dubrovačkoga pjesništva XV. i XVI. stoljeća objavljena u Beču 1844. godine.

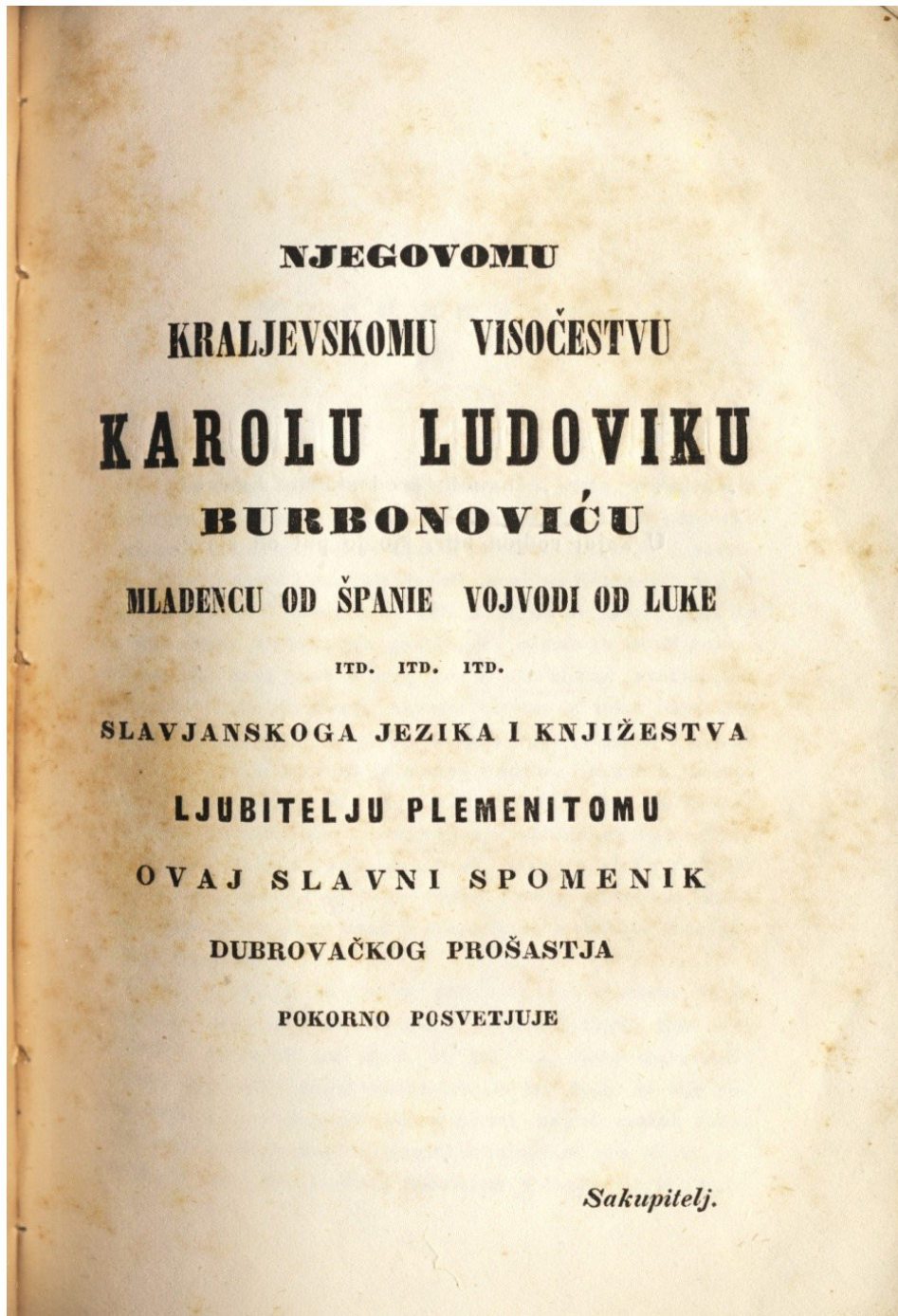
¹⁹ Krleža 1963: 348.

²⁰ Šenoa 1875: 358.

²¹ Šenoa 1875: 358.

Pucićeva *Slavjanska antologia iz rukopisah dubrovačkih pjesnikah*, Beč 1844.

Pucićeva posveta *Antologie* vojvodi Karlu Ludoviku Burbonskom

Literatura

- Arsić, Irena. 2009. *Dubrovačke teme XIX veka*. Beograd: ARS Libri.
- Bakija, Katja. 2002. »Časopis Dubrovnik. Cviet narodnog književstva«. *Kolo: časopis Matice hrvatske* 4. 23–79.
- Bakija, Katja. 2002. »Almanah Dubrovnik cviet narodog književstva (knjižtva). – prvi književni časopis na hrvatskom jeziku u Dubrovniku«. *Zbornik radova Riječki filološki dani* 4. Međunarodni znanstveni skup održan u Rijeci od 9. do 11. studenog 2000. 29–37.
- Bakija, Katja. 2005. *Knjiga o »Dubrovniku« (1849. – 1852.)*. Zagreb: Erasmus Naklada d.o.o.
- Bakija, Katja. 2013. Pucićeve pjesnička nastojanja (pjesme posvećene Kollaru, Mickiewiczu, Danteu i banu Jelačiću). *Kroatologija, časopis za hrvatsku kulturu* 4. 1–2. Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji. Zagreb. 114–131.
- Banac, Ivo. 1992. *Dubrovački eseji*. Dubrovnik: Matica hrvatska, ogranak Dubrovnik.
- Bersa, Josip. 1941. *Dubrovačke slike i prilike* (1800. – 1880.). Zagreb: Matica hrvatska.
- Bersa, Josip. 2002. *Dubrovačke slike i prilike* (1800. – 1880.) drugo izdanje. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Bukovac, Vlaho. 1992. *Moj život*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Car, Marko. 1904. *Moje simpatije III*. Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija Pasarić.
- Ćosić, Stjepan. 1999. *Dubrovnik nakon pada Republike (1808. – 1848.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Danica horvatska, slavonska i dalmatinska* 10/1844:39.
- Fabris, Antun. 1896. »Medo Pucić (1821. – 1882.)«. *Kalendar »Dubrovnik« za godinu 1897*. Dubrovnik: 48–74.
- Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808. II*. Zagreb: NZMH.
- Grčević, Mario. 2013. *Lingua serviana i Dubrovnik. Vijenac: novine Matice hrvatske za književnost, umjetnost i znanost* 8–9. 516–517.
- Haler, Albert. 1944. *Novija dubrovačka književnost*. Zagreb: HIBZ.
- Ivanišin, Nikola. 1966. *Dubrovačke književne studije*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Jelčić, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada P.I. P. Pavičić.
- Krleža, Miroslav. 1963. *Paradoksi oko antologija. Eseji, knjiga III*. Zagreb: Zora.

- Kulišić, Frano. 1912. *O Medu Puciću. U spomen tridesete obljetnice smrti (1882. – 1912.)*. Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija.
- Lučić, Josip. 1991. *Dubrovačke teme*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Marković, Franjo. 1883. Knez Medo Pucić. *Rad JAZU* 67: 125–206.
- Milutinović, Kosta. 1962. »Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku.«. *Dubrovnik* 3/4: 13–27.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2003. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Golden marketing.
- Perić, Ivo. 1997. *Dubrovačke teme XIX. stoljeća*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pěsme, pabirci, proza i pisma Stanka Vraza* / [predgovor] Franjo Petračić. 1877. Zagreb: Matica hrvatska.
- Pocić, Orsat. 1844. *Slavjanska antologia iz rukopisah dubrovačkih pjesnikah*. Beč: Tiskom O. O. Mekitaristah.
- Prohaska, Dragutin. 1916. Adam Mickiewicz i Medo Pucić. *Nastavni vjesnik* XXIV: 340–353.
- Ravlić, Jakša. 1965. *Hrvatski narodni preporod I. Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska–Zora.
- Stojan, Slavica. 1998. Preporoditeljska pregnuća Orsata (Meda) Pucića. *Dani hvarskog kazališta XXIV*. Split. 373–378.
- Stojan, Slavica. 2005. Orsat Medo Pucić u *Izabrana djela* (295–361). Zagreb: Matica hrvatska.
- Stojanović, Ivan. 1900. *Dubrovačka književnost*. Dubrovnik: Srpska dubrovačka akademska omladina.
- Šenoa, August. 1875. Medo Pucić. *Vienac* 22. 358–359.
- Šicel, Miroslav. 1971. *Stvaraoci i razdoblja u novijoj hrvatskoj književnosti*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Vojnović, Lujo. 1908. *Pad Dubrovnika I i II*. Zagreb: Auktorova naklada.
- Vraz, Stanko. 1934. O Dubrovčanima. *Ilirska antologija*, ur. Slavko Ježić. Zagreb: Minerva.
- Zora Dalmatinska* 3/1845.
- Zore, Luko. 1902. Paljetkovanje o Medu Puciću. *Srđ*. Dubrovnik: 520–529.

Pucić's *Slavjanska antologija iz rukopisah dubrovačkih pjesnika* (Slavic anthology from Ragusan poets' manuscripts) – the first printed miscellany of older Ragusan poetry

Summary

Count Medo Pucić published *Slavjanska antologija iz rukopisah dubrovačkih pjesnika* in 1844, in Vienna. It was dedicated to Duke Charles Ludwig Bourbon (from 1846 to 1848 Pucić was a chamberlain on his court). During composition of *Slavjanska antologija*, which included him in Gaj's Illyrian movement, Pucić used his own collection of rich manuscripts and edited his own choice of eleven best Ragusan poets of the Golden Age (15th and 16th centuries). This anthology – the first one to be printed and the second to be compiled, following The Miscellany of Nikša Ranjina – contained poems by Džore Držić, Mavro Vetranović, Nikola Dimitrović, Andrija Čubranović, Marin Držić, Nikola Nalješković, Dinko Ranjina, Sabo Bobaljević Mišetić, Miho Bunić Babulinović, Frano Lukarević Burin and Dominko Zlatarić. With his edition Pucić wanted to celebrate the glory of Dubrovnik from the past and warn about the gloomy everyday reality, inadequate concern for folk creativity and valuable manuscripts of older Ragusan literature, and at the same time show the excellence and richness in the form and content of his chosen poetry edition.

Ključne riječi: *Slavjanska antologija*, *Zbornik Nikše Ranjine*, starije dubrovačko pjesništvo, Medo Pucić, dubrovačko XIX. stoljeće, rukopisna zbirka, Džore Držić

Keywords: *Slavjanska antologija*, *The Miscellany by Nikša Ranjina*, older Dubrovnik poetry, Medo Pucić, Dubrovnik in 19th century, manuscript collection, Džore Držić

Erna Banić-Pajnić
Zagreb
ebanipajni@gmail.com

FILOZOFIJA U RENESANSNOM DUBROVNIKU

Najvažnije razdoblje u kulturnoj i duhovnoj povijesti Dubrovnika svakako je razdoblje humanizma i renesanse. U tom razdoblju u Dubrovniku djeluje čitav niz značajnih mislilaca, a najzastupljeniji su filozofski pravci aristotelizam i (novo)platonizam. Najvažniji predstavnik prvoga smjera filozofiranja jest Antun Medo (Antonius Medus Calossius), a drugoga Nikola Vitov Gučetić (Nicolaus V. Gozze / Gozzius), premda je i ovaj djelomično pripadao i aristotelovskom smjeru. Uz tu dvojicu najvažnijih predstavnika spomenutih smjerova valja navesti i čitav niz drugih, manje poznatih filozofa kojih je djelovanje vezano uz renesansni Dubrovnik, poput Jurja Dragišića, Jurja Dubrovčanina te Mihe Monaldija. Ujedno se iznose temeljne značajke njihova filozofiranja, na temelju kojih se pokazuje kako po aktualnosti obrađenih tema i pristupu ti dubrovački renesansni filozofi nimalo ne zaostaju za europskim suvremenikima, a ujedno i to koliko je značajnu ulogu filozofija imala u kulturnom životu Dubrovnika u razdoblju renesanse. U tekstu se konstatira da su pripadnici intelektualnoga kruga okupljeni oko Antuna Mede i Nikole V. Gučetića sasvim sigurno činili jednu prilično homogenu skupinu intelektualaca. U tekstu se konstatira da je Dubrovnik dugo i zemljopisno, a i politički bio prilično izoliran, upućen više na Italiju i Španjolsku, zahvaljujući prije svega morskim putevima koji su bili značajni za trgovinu, i nepovezan s ostatkom Hrvatske. Djelomično zahvaljujući tomu, o kontaktima dubrovačkih filozofa i onih iz drugih dijelova Hrvatske (npr. Trogira, Splita, Šibenika, no napose sjevera Hrvatske) zna se vrlo malo. Tek koncem XVIII. stoljeća, kad se budi interes za izučavanje kulturne i duhovne povijesti, dubrovački historiografi (prije svega Ignjat Đurđević, Serafin Crijević, Sebastijan Slade Dolci, braća Appendini i dr.) otkrivaju filozofsku djelatnost svojih predaka iz renesansnoga razdoblja. Na to će se onda, pišući svoj programatski spis *Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih od XV. do XVIII.* (to je ujedno bio i njegov rektorski govor 1882./1883.) nadovezati prvi profesor filozofije na obnovljenom Sveučilištu u Zagrebu (1874.), Franjo Marković, nastojeći oko dokazivanja kontinuiteta »filosofijske radnje« u Hrvata. Može se reći da se tek tada zapravo doprinos dubrovačkih renesansnih filozofa počinje ispravno vrjednovati. Tek tada on uistinu postaje sastavnim dijelom hrvatske filozofske, a onda i kulturne i duhovne baštine.

Uvod

U razdoblju humanizma i renesanse Dubrovnik je sasvim sigurno jedno od najjačih hrvatskih intelektualnih središta u kojem djeluje velik broj značajnih osoba, od pjesnika do znanstvenika. Važna uloga pritom pripada i dubrovačkim filozofima. Čini se da zapravo i nema razdoblja u povijesti starije hrvatske filozofije, u kojem bi veći broj filozofa istovremeno djelovao u jednom gradu. Po tom je renesansni Dubrovnik jedinstvena pojava u kulturnom životu Hrvatske.

Tako bogatom filozofskom životu Dubrovnik sasvim sigurno je doprio utjecaj Italije, ali i činjenica da su se mnogi grčki intelektualci poput Ivana i Konstantina Laskarisa, Dimitrija Halkondile i drugih¹ na svom putu u Italiju zaustavljali u Dubrovniku. S Dubrovčanima su, međutim, intenzivne veze održavali i neki drugi poznati humanisti poput braće Filelfo (Ksenofont i Gian Maria), koja su i boravila u Dubrovniku neko vrijeme. Ksenofont je, štoviše, obnašao neke visoke funkcije u Dubrovačkoj Republici.

Utjecaj Italije očitovao se napose u prisutnosti recentne filozofske literature u Dubrovniku, što je ostvarivano zahvaljujući vrlo dobrim odnosima bogatih dubrovačkih intelektualaca, koji su se gotovo svi odreda bavili i trgovinom, sa znamenitim mletačkim izdavačem Aldom Manuzzijem. Aldo je u to doba bio jedan od najznačajnijih europskih izdavača koji je objavljivao na grčkom djela najznačajnijih grčkih filozofa. Aldova izdavačka aktivnost odigrala je naročito značajnu ulogu u intenziviranju interesa za Aristotelovu filozofiju u Dubrovniku. Aldo je naime na zamolbu svoga prijatelja Daniela Clarija, podrijetlom iz Parme, koji je bio rektor dubrovačke škole, u Dubrovnik poslao svoje izdanje Aristotelovih djela na grčkom.²

Filozofija u renesansnom Dubrovniku

Antun Medo, Nikola Vitov Gučetić, Miho Monaldi, Juraj Dubrovčanin, pa onda i Juraj Dragišić, koji se u Dubrovniku tek nakratko zadržao u više navrata, a ipak je sudjelovanjem u javnom životu Grada ostavio u njemu znatan trag, te poneki stranac – pripadnik dubrovačkoga renesansnoga intelektualnoga kruga poput pjesnika Didaka Pira,³ sve su to filozofi koji djeluju u Dubrovniku u XVI. stoljeću, a koji su svojim djelima dali znatan doprinos europskoj filozofskoj misli. Osim filozofa tomu su krugu pripadali

¹ Usp. Adamović 1885.

² O tome usp. Banić-Pajnić 1980: 41. Aristotelova djela izdavana su u Alda od 1495. do 1498. godine.

³ Latinski Didacus Pyrrhus Lusitanus ili Jacobus Flavius Eborensis, potomak bogate židovske obitelji pravoga imena Isaia Koen, rođen je u Evori 1517., a umro u Dubrovniku 1599. Osim Antunu Medi, stihove je posvetio i drugim uglednim dubrovačkim obiteljima. To je djelo pod naslovom *De illustribus familiis quae hodie Rhacusae exstant* objavljeno 1582.

i mnogi važni književnici i pjesnici poput Ilije Crijevića, Dinka Ranjine, Jakova Bunića, Damjana Beneše i dr.

Pitanje je međutim jesu li i koliko su svojim djelima i u njima izloženim mislima spomenuti filozofi bili prisutni u hrvatskom javnom životu, ako je, s obzirom na povijesne prilike, o njemu uopće moguće govoriti, i ako jesu, otkad su u njemu prisutni. Pitanje je prije svega je li uopće bilo kontakata dubrovačkih filozofa s intelektualcima iz drugih hrvatskih krajeva, prije svega onima iz ostalih središta na dalmatinskoj obali poput Trogira, Splita, Zadra i Šibenika u kojima je također bilo važnih književnika pa i filozofa, a onda i s humanistima – pripadnicima sjevernoga humanističkoga kruga okupljenoga oko Matije Korvina.

Da bismo mogli odgovoriti na sva ta pitanja, valja najprije ispitati čime su se ovi filozofi bavili i za svakoga od njih istražiti s kime je od filozofa, domaćih i stranih, surađivao ili naprosto samo kontaktirao.

Filozofi značajnoga intelektualnoga dubrovačkoga kruga u XVI. stoljeću (ako je uopće moguće govoriti o jednom krugu, jer je zapravo svaki od značajnih intelektualaca oko sebe okupljao veći broj istomišljenika ili sljedbenika), poput većine renesansnih filozofa, mogu se podijeliti u dvije velike skupine: u pripadnike platoničke ili bolje novoplatoničke i pripadnike aristotelovske struje mišljenja.

Dok drugoj struji, dakle aristotelovskoj, pripadaju filozofi Antun Medo i Juraj Dubrovčanin, prvoj pripadaju predstavnici intelektualnog kruga okupljenog oko Nikole Vitova Gučetića, koji se bavio uglavnom estetičkom tematikom. No kao izraziti predstavnik renesanse, Nikola V. Gučetić istovremeno piše i djela značajna za povijest aristotelizma uopće, a onda napose za povijest renesansnoga aristotelizma. Bez obzira na takvu grubu podjelu na dvije filozofske struje, za filozofiranje većine dubrovačkih renesansnih filozofa moglo bi se reći da je sinkretističkoga karaktera, što je dominantna značajka renesansne filozofije uopće.

Pripadnošću tim filozofskim strujama određene su i komunikacije navedenih filozofa s inozemnim kolegama, pripadnicima istih struja.

Tako je Antun Medo (Antonius Medus Calossius, 1530. – 1603.),⁴ pripadnik jedne grčke obitelji koja je doselila u Dubrovnik, po zanimanju trgovac, a u filozofiji uglavnom samouk, prijateljevao sa značajnim talijanskim mecenom iz Padove, Gian Vincenzom Pinellijem,⁵ koji je u svome domu ugošćivao mnoge europske intelektualce. Među Pinellijevim korespondentima bio je i jedan od najznačajnijih hrvatskih renesansnih filozofa, Cresanin Frane Petrić. U Pinellijevu je domu rado viđen gost bio još jedan dubrovački intelektualac, matematičar, ali istovremeno i filozof, Marin Getaldić

⁴ Usp. E. Pajnić 1976: 67–85; Banić-Pajnić 1980a. U Franje Markovića (Marković 1882.) za *Medus* nalazimo pohrvaćeni oblik *Medić*.

⁵ Gian Vincenzo Pinelli (Napoli, 1535. – Padova, 1601.) bio je veliki erudit, kolekcionar, bibliofil i mecena o kojemu pišu mnogi talijanski biografi.

(1568. – 1626.),⁶ a Dubrovčanin Nikola Primović ostavio mu je oporučno neke slike. Medo je pak Pinelliju posvetio svoj komentar sedme knjige Aristotelove *Metafizike*.⁷ U tom komentaru objavljenom u Veneciji 1599. godine Medo se trudi izložiti Aristotelovu filozofiju na što jednostavniji način, pritom se kritički određujući spram, u srednjem vijeku uobičajenoga načina izlaganja kojega on naziva »communis modus philosophandi«. U svojem komentaru Medo zastupa jednu uglavnom nominalističku interpretaciju Aristotelove filozofije prema kojoj se ona bavi onim konkretnim, a ne općim odvojenim (idejama) (»Nam et ex textu manifeste patet et ego clare expono universam philosophiam Aristotelis in concreto versari«).⁸ To je njegova reakcija na srednjovjekovni način izlaganja Aristotelove filozofije, kojemu je kao pretpostavka služio Porfirijev uvod u Aristotelovu logiku (tzv. *Eisagoge*, *Isagoge* ili *Uvod u Aristotelove kategorije*).⁹ Porfirijev *Uvod* bio je temeljni udžbenik u nastavi Aristotelove filozofije, a Medo ga smatra glavnim krivcem za pogrešno interpretiranje te filozofije. Porfirije je naime bio sljedbenik Plotina, najznačajnijega predstavnika novoplatoničke škole i Aristotela je interpretirao s pozicija naučavanja odredbenoga za tu školu. Kritički se odnoseći spram tradicionalnog tumačenja Aristotela, Medo samouvjereno ističe kako mu je upravo to, što nije pohađao školâ, tj. što nije bio pod utjecajem tuđih komentara, njegova najveća prednost u pristupu Aristotelovoj filozofiji.¹⁰

Medina posveta G. Vincenzu Pinelliju u komentaru sedme knjige *Metafizike* svjedoči o intenzivnim vezama između Dubrovčanina i padovanskoga mecene. Medo naime u toj posveti piše kako se jedva suzdržava da ne ode do Padove, e da bi vidio kako u Pinellijevu vrtu uspijeva cvijeće (»kalosi«) koje je on dao donijeti s Levanta upravo za Pinellijev vrt.

Drugi istaknuti pripadnik aristotelovske struje je Juraj Dubrovčanin (Georgius Raguseus; 1580? – 1622.),¹¹ koji se doduše rodio u Dubrovniku, o čemu svjedoči njegovo ime (*Raguseus*), no koji je vrlo rano, zahvaljujući brizi tutora, otišao na školovanje u Padovu. Ondje će ostvariti karijeru sveučilišnoga profesora, predavača Aristotelove filozofije na čuvenom *Studio*

⁶ O njemu vidi Dadić 1994: 155–192.

⁷ Medi 1599.

⁸ Usp. E. Banić Pajnić, *Antun Medo – dubrovački filozof i znanstvenik XVI. stoljeća*, izvod iz Medus 1599: 140.

⁹ Spis je Porfirije napisao na grčkom u III. stoljeću, a na latinski ga je u VI. stoljeću preveo Boethius.

¹⁰ »Atqui sicut ego, qui sine magistro vivae vocis, qui me illam philosophiam doceret, quam ipse a suo praeceptore didicerat, tantum textui studens verba Aristotelis intelligere elaboravi« (»Tako sam ja, bez učitelja koji bi me živom riječju podučio onoj filozofiji, koju je on opet naučio od svoga učitelja, radio na razumijevanju Aristotelovih riječi, oslanjajući se samo na tekst«), E. Banić-Pajnić, nav. djelo, str. 145.

¹¹ Brida 1975: 151–184; Banić-Pajnić 1980b: 83–102; Josipović 1993.

padovano. Na tom je sveučilištu osnovanom 1222. godine djelovao kao profesor u vrijeme kad je ondje profesor matematike bio Galileo Galilei.¹²

Premda nije dugo živio u Dubrovniku, Dubrovčanin je očito pamtio svoje dubrovačko podrijetlo, jer će kao odrastao i slavni profesor voditi prijepisku sa svojim zemljakom Antunom Medom. Korespondencija Dubrovčanina s Medom sačuvana je među Dubrovčaninovim pismima (*Epistolae morales, dialecticae et mathematicae*) i čuva se u British Library, no ta pisma nažalost još uvijek nisu ni obrađena ni objavljena.¹³

Iz pisama koja su dosad pročitana razvidno je da dvojica filozofa – Dubrovčana u njima razglabaju o astrološkim pitanjima. Kako su došli u kontakt i je li im možda G. Vincenzo Pinelli bio posrednik u Padovi, to zasad nije poznato. Na ta ćemo pitanja možda moći odgovoriti kad sva pisma budu pročitana i obrađena. Pouzdano se zna da je djelovanje Antuna Mede, Frane Petrića i Marina Getaldića vezano uz Padovu i uz G. Vincenza Pinellija, no o tome jesu li se oni međusobno poznavali i jesu li, osim pismima, i drugačije kontaktirali, ne znamo ništa pouzdano.

Poredbena analiza filozofskih stavova dvojice Dubrovčana – aristotelovaca vezanih uz Padovu pokazuje da u njima imamo predstavnike dviju faza u okviru renesansnog aristotelizma.

Antun Medo zastupa stav o neophodnosti povratka izvornoj Aristotelovoj misli i studiju Aristotela na samim tekstovima, što je reakcija i na srednjovjekovni pristup Aristotelovoj filozofiji, koji je davao prednost komentarima pred izvornim tekstom, ali i na spomenuti renesansni sinkretizam, koji nasljeđuje nastojanja prisutna već u novoplatoničkoj školi u razdoblju od trećega do petoga stoljeća oko povezivanja Platonova i Aristotelova nauka. O svemu tome on ekstenzivno piše u spisu *Quaedam animadversiones in praedicabilia Porphyrii* koji je objavljen kod Barileta 1600. godine u Veneciji. Zahvaljujući takvu stavu, Medo pripada onomu smjeru renesansnoga interpretiranja Aristotela, koji ovoga pokušava osloboditi stoljetnih interpretativnih naslaga i čitati ga i istraživati njegovu filozofiju u svoj 'njezinoj čistoći' (»in sua puritate«) na samom izvoru, na grčkom tekstu. Takav pristup Aristotelovoj filozofiji za koji se zalaže Medo, renesansnim tumačima Aristotela postao je moguć zahvaljujući prisutnosti velikoga broja grčkih filozofskih rukopisa na Zapadu u XV. i XVI. stoljeću, poglavito u Italiji. Ti su rukopisi ovamo dospjeli s Istoka djelomično zahvaljujući križarskim vojnama, a djelomično zahvaljujući dolasku grčkih intelektualaca,

¹² Dubrovčanin spominje Galileja u jednom pismu sadržanom u djelu *Epistolae morales, dialecticae et mathematicae* (f. 425v.) u vezi s promatranjem mrlja na Suncu i Mjesecu pomoću dalekozora čiju je konstrukciju usavršio upravo Galileo. Usp. Josipović 1993: 54.

¹³ Usp. Josipović 1993. Josipović na str. 29. navodi da se pisma čuvaju u British Library pod oznakom ADD, MS. 10810. i Girardi-Karšulin, M. 2017.

koji su bježali pred Turcima na Zapad.¹⁴ Medin je pristup Aristotelovoj filozofiji reprezentativan za prvu fazu renesansnoga čitanja Aristotela u kojoj su Aristotelovi tekstovi na grčkom renesansnim filozofima omogućili otkrivanje jednoga novoga Aristotela, bitno različitoga od kristijaniziranoga Aristotela srednjovjekovnih interpretacija.

Kao komentator dvanaeste knjige Aristotelove *Metafizike*¹⁵ Medo je bio zainteresiran i za astronomska / astrološka pitanja, o čemu izvještavaju i neki dubrovački biografi (npr. Fran Maria Appendini u *Notizie storico – critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei*,¹⁶ Ignjat Đurđević u tri svoja djela,¹⁷ Đuro Bašić, Đuro Ferić, Serafin Crijević i dr.) U vezi s Medinim interesom za astronomiju valja napomenuti da je Medo među prvim u navedenom komentaru spomenuo Nikolu Kopernika, prema čijoj je heliocentričkoj teoriji zauzeo kritički stav.

Juraj Dubrovčanin pak, koji predaje Aristotelovu filozofiju na *Studio padovano* kao takmac čuvenog Cesarea Cremoninija, predstavnik je druge generacije renesansnih aristotelovaca koji se u vezi s Aristotelovom filozofijom susreću s ponešto drugačijim problemima. Aristotelovu filozofiju izlaže on u svom najznačajnijem tiskom objavljenom djelu *Peripateticae disputationes*.¹⁸ Dubrovčanin je naime suvremenik Galilea, profesora matematike na *Studio padovano*. Galilejev preuređeni dalekozor predstavljao je pravu senzaciju u padovanskim, ali i ne samo padovanskim intelektualnim krugovima, a Dubrovčanin, premda aristotelovac (a za aristotelovce se držalo da su uglavnom konzervativnih stavova; odbijali su naime prihvatiti bilo kakve novotarije u prirodnoj filozofiji, jer je po njima »Filozof sve već bio rekao«), i sam odlučuje kroz Galilejev dalekozor promatrati mrlje na Suncu i Mjesecu. To ga doduše nije navelo na radikalnan zaključak o tome da je Zemlja tek jedno od nebeskih tijela, ali ga je ipak potaknulo na to da posumnja u dotad uvriježeno tumačenje svijeta utemeljeno na Aristotelovoj prirodnoj filozofiji, prema kojem se bitno razlikuju podmjesečno i nadmjesečno područje svijeta.

¹⁴ Naročito je značajnu ulogu u vezi s buđenjem interesa za grčke filozofske rukopise odigrao »koncil pomirenja« sredinom XV. stoljeća u Ferrari i Firenzi, na koji je došla brojna grčka delegacija, a u kojoj su između ostalih istaknutih grčkih intelektualaca bili i Georgije Gemistos Plethon te Bessarion, koji će kasnije postati kardinalom i drugi.

¹⁵ *In librum duodecimum Metaphysicae Aristotelis*; komentar je objavljen u Veneciji 1598. »apud Franciscum Barilettum«.

¹⁶ Djelo je objavljeno u Dubrovniku 1802. – 1803.

¹⁷ To su djela: *Pismo Radu Miličiću*, u kojem donosi podatke o šezdesetak dubrovačkih pisaca, djelo *Vitae et carmina nonnullorum illustrium civium rhacusinorum*, u kojem donosi biografije stotinjak pisaca te *Saltijer slovinski*. *Biografska dela Ignjata Đurđevića* priredio je za tisak Petar Kolendić, a objavljena su u Beogradu 1935. *Saltijer slovinski* objavljen je 1729. u Mlecima, a Matica zagrebačka objavila ga je u Zagrebu 1851.

¹⁸ Djelo je objavljeno u Veneciji kod Petra Disinella 1613.

Tu će sumnju izraziti u jednom od svojih brojnih pisama upućenih nekolicini talijanskih intelektualaca.¹⁹

U gore spomenutoj korespondenciji između Antuna Mede i Jurja Dubrovčanina, dvojica filozofa raspravljaju, između ostaloga, i o nekim astrološkim pitanjima. I već spomenuti pjesnik Didak Pir u jednoj od pjesama iz svojih *Moralium carminum libri duo* posvećenih Medi²⁰ obraća mu se kao astrologu. U 52. epigramu spomenute zbirke Didak pita Medu o uzroku različitih sudbina dvojice blizanaca rođenih »pod istom zvijezdom« (pitanje je bilo vezano uz dvojicu sinova kastiljskoga kralja Alfonsa XI.). Po svemu se čini da je astrologija bila omiljeni predmet rasprava što su ih vodili dubrovački intelektualci XVI. stoljeća.

Tako se i autor, koji je tek jedan dio svojega života proveo u Dubrovniku, dominikanac Grgur Natalis Budislavić (Budisaljčić; Gregorius Natalius, cca. 1485. – 1551.) bavio astrologijom. O tome svjedoči njegovo djelo *De astrologia et quaedam de medicina observationes* koje je poput mnogih drugih njegovih djela ostalo u rukopisu.²¹ U Dubrovniku je tek kraće vrijeme boravio u dominikanskom samostanu. Pisao je i o nekim otvorenim pitanjima Aristotelove filozofije (*Commentaria in praedicabilia*), pišući polemički o novoplatoničkim stavovima u tumačenju Aristotela. Napisao je i istaknuto djelo *Adnotationes super medicinam per modum dialogi*.²²

Astroloških su se problema u svojim djelima doticali i Nikola Vitov Gučetić (napose u svojem djelu *Dijalog o ljubavi*) i pripadnik njegova intelektualnoga kruga Miho Monaldi (u djelu *Irene ili o ljepoti*).

Kako je rečeno, jedan novoplatoničar iz reda dubrovačkih renesansnih filozofa, Nikola Vitov Gučetić (Nicolò Vito di Gozze; 1549. – 1610.)²³ nalazi se u dvojakoj ulozi s obzirom na to da, premda primarno predstavnik novoplatoničkoga smjera, neka svoja vrlo značajna djela piše o izričito aristotelovskim temama. To su *Commentaria in sermonem Averrois De substantia orbis et commentarius in propositionem de causis*, Venetiis 1580. te *Quaestio de immortalitate intellectus possibilis contra Alexandrum Aphrodiseum*, Venetiis, 1580. Napisao je i jedno djelo na talijanskom koje predstavlja komentar Aristotelova djela *Meteorologia* pod naslovom *Sopra la metheore d'Aristotele*. Djelo je objavljeno u Veneciji 1584. i 1585. U okviru toga komentara raspravlja on između ostaloga i o tada aktualnom pitanju o značenju kometa.

¹⁹ Usp. Banić-Pajnić 1980b: 83–102.

²⁰ Djelo je objavljeno u Veneciji 1592.

²¹ O tim rukopisima koji se čuvaju djelomično u dominikanskom samostanu u Dubrovniku izvještavaju Ambrozije Gozze – Gučetić, ali i neki drugi dubrovački historiografi. Didak Pir piše mu epitaf *Gregorii Natalis, Rhacusani, ex ordine Praedicatorum viri doctissimi et polygraphy, epitaphum*, usp. Krasić 1975: 281–285.

²² Podatak prema Dadić 1982.

²³ Usp. monografiju o Gučetiću Schiffler 1977. i drugo, dopunjeno izdanje Schiffler 2007.

Gučetić, mnogo poznatiji po svojim stavovima vezanima uz poimanje ljepote i ljubavi, što su bile tipično novoplatoničke renesansne teme te po raspravama o društveno-političkim temama (o upravljanju obitelji, o ustroju država itd.),²⁴ u vezi s nekim aktualnim pitanjima oko tumačenja Aristotelove filozofije (to su prije svega pitanja duše, točnije besmrtnosti duše i uma) piše vrlo zanimljive tekstove u kojima zastupa stavove bliske onima što ih je zastupao jedan od najvećih komentatora te filozofije, Averroes.

Zajedno s komentarom Averroesova djela o supstanciji svijeta Gučetić je objavio svoj komentar važnoga spisa *Liber de causis*, u srednjem vijeku atribuiranoga Aristotelu. Spis je posebice značajan po tome što predstavlja svjedočanstvo o ulozi Arapa u posredovanju novoplatoničkih stavova Zapadu.²⁵ Iz toga je komentara očito da Gučetić jako dobro poznaje djela arapskih filozofa te interpretacije Platona i Aristotela, napose onu novoplatoničku. Isto tako u komentaru je dominantno nastojanje oko pomirenja različitih tradicija, toliko karakteristično za renesansni sinkretizam. Na taj se spis, komentar kojega Gučetić piše, osvrću gotovo svi najznačajniji srednjovjekovni pisci. Ispravno ga je atribuirao nekom sljedbeniku novoplatoničara Prokla tek Toma Akvinski.

Gučetić je ipak mnogo značajniji doprinos filozofskoj misli dao u vezi s estetičkom tematikom. O tome je napisao dva značajna dijaloga, *Dijalog o ljubavi nazvan Cvijet* i *Dijalog o ljepoti nazvan Cvijet*.²⁶ Sugovornice u tim njegovim dijalozima jesu Cvijeta Zuzorić i Gučetićeva supruga Maruša Gundulić. Pišući o ljubavi i ljepoti, Gučetić se pridružuje mnogobrojnim renesansnim filozofima i književnicima koji pišu o tim temama.

Kao izraziti predstavnik renesansnoga novoplatonizma Gučetić pokušava novoplatoničke stavove o lijepom pomiriti s kršćanskima. To se očituje prije svega u nastojanju da stav o vječnim idejama (pa dakle i ideji lijepoga) koje se manifestiraju u osjetilno zamjetljivom svijetu pomiri s kršćanskim stavom o stvaranju *ex nihilo* te u nastojanju da novoplatoničku koncepciju emanacije svega što jest iz Jednoga kao izvora dovede u sklad s kršćanskim

²⁴ O tome piše djela *Governo della famiglia di Nicolo Vito di Gozze*, Venetia 1589. i *Dello stato delle Repubbliche secondo la mente di Aristotele*, Venetia 1591.

²⁵ Djelo *Liber de causis* poznato je Zapadu od XII. stoljeća zahvaljujući predstavnicima škole u Chartresu. Najpoznatiji komentar djela potječe od Gilbertusa Porretanusa. Ispravno atribuirajući spis, Toma Akvinski u svojem komentaru (uz koji u *Appendix ad opera philosophica – De causis*, u: *Opera omnia*, Parisiis, 1895., ed. Frette et Mare, sv. 26, str. 515. stoji napomena: »Libellus iste Avempace sive Alpharabii quam scholastici Aristoteli perperam adscribebant, unde et nos hic collocavimus, ex alio Procli Diadochi platonici desumptus fuisse creditur) ističe kako se radi o parafrazi Proklova djela *Elementatio Theologica* prevedenoj s arapskog na latinski (»Unde videtur ab aliquo philosophorum arabum ex praedicto libro Proculi excerptus«). Ujedno napominje kako je izvorni tekst na grčkom izgubljen.

²⁶ *Dialogo della Bellezza detto Antos*, Venetia 1581., *Dialogo d'Amore detto Antos*, Venetia, 1581. Hrvatski prijevod (Natka Badurina) zajedno s talijanskim tekstom objavljen je u časopisu *Most / The Bridge*, Zagreb, 1995.

poimanjem trojednoga Boga, po čijoj svemogućoj volji sve biva. Uza sve to nastojanje, u poimanju lijepoga u Gučetića je dominantan utjecaj novo-platonizma. Ljepota u svijetu, po njemu, samo je odraz, slika ideje ljepote, božanske ljepote. Sva svjetska ljepota proistječe iz božanske ideje ljepote. Ljepota u svijetu je *sjaj ideje* u tvari. Izvor je ljepote Bog sam. Lijepo je u skladu s kršćanskim naukom dovedeno pritom u nužnu svezu s jednim, istinitim i dobrim (*unum, verum, bonum*).

Jedna od ključnih točaka njegova mišljenja o ljubavi i ljepoti je vraćanje na antičku koncepciju nužne veze između ljepote i dobrote, označene pojmom *kalokagatija*. To da Gučetićev dijalog o lijepom pripada razdoblju renesanse, vidljivo je po autoritetima na koje se poziva (pitagorejci, Platon, novoplatoničari), za čije filozofeme u renesansi ponovno oživljava interes. Oslanjanje na spomenute tradicije očituje se i u Gučetićevu utemeljenju lijepoga u proporciji. No ključni *novum* njegova poimanja lijepoga i ono što je uistinu renesansno u tom poimanju jest isticanje *tjelesne* ljepote i to poglavito *ženske tjelesne* ljepote, pri čemu mu je trajnim uzorom bila Cvijeta Zuzorić. Cvijeta je odigrala značajnu ulogu u kulturnom životu Dubrovnika.²⁷ U maniri petrarkističkih pjesnika Gučetić glorificira Cvijetinu ljepotu, poput slikara detaljistički opisujući prije svega njezinu tjelesnu ljepotu.

U dijalogu o ljepoti iznosi Gučetić, pod utjecajem nekih onovremenih traktata o superiornosti žena, radikalni stav o nadmoći žene nad muškarcem, premda u svojim raspravama o sociopolitičkoj tematici zastupa prilično konzervativne stavove u vezi s položajem žene u obitelji i društvu.²⁸

Vrlo važnu ulogu u raspravi o lijepom Gučetić pripisuje glazbi, omiljenoj temi renesansnih novoplatoničara. Gučetić u nekoliko svojih djela govori o glazbi ističući njezino značenje kako u ljudskom životu tako i u kozmičkim razmjerima. Gučetić na tragu nekih ranijih novoplatoničkih rasprava (prije svega rasprave Marsilia Ficina izložene u djelu *De vita libri tres*),²⁹ raspravlja o tome kako koja vrsta glazbe utječe na ljudsku dušu.

Gučetić je bio vrlo aktivan u društvenom i političkom životu Dubrovnika. Sedam puta bio je izabran za kneza, a bio je i pripadnik nekoliko znamenitih dubrovačkih renesansnih akademija. Sve to doći će do izražaja u njegovim djelima u kojima se bavi socijalnom i ekonomsko-političkom tematikom – *O upravljanju obitelji*³⁰ i *O stanju države*.³¹

²⁷ Usp. Marković 1970.

²⁸ Usp. Banić-Pajnić 2004: 69–89.

²⁹ Objavljeno 1489. u Firenzi.

³⁰ *Upravljanje obitelji*, prijevod s talijanskoga Maja Zaninović, prir. M. Šišak, Biblioteca Scopus, 3, Zagreb, Sveučilište u Zagrebu / Hrvatski studiji, 1998.

³¹ *O ustroju država*, prijevod s talijanskoga Snježana Husić i Natka Badurina, prir. M. Šišak, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 2000.

U krugu okupljenom oko Nikole V. Gučetića djeluje manje poznati Miho Monaldi (1550. – 1592.),³² u čijem se djelu *Irene overo della bellezza* koje piše na talijanskom isto tako obrađuje estetička tematika. Monaldi je napisao i spis o metafizici, koji je zapravo neka vrst uvoda u metafiziku *Compendio breve della Metafisica*.³³ Pisao je o najistaknutijim dubrovačkim pjesnicima pa je i njegovo djelo svjedočanstvo duhovne klime Dubrovnika XVI. stoljeća. Svoje je stihove Monaldi posvećivao nekima od znamenitih dubrovačkih pjesnika poput Marina Držića, Klementa Ranjine, Cvijete Zuzorić, Sabe Bobaljevića i drugih. Napisao je i raspravu *Dell'Havere*, koja je u stvari dijalog između njega i Nikole V. Gučetića o gospodarskim prilikama u renesansnom Dubrovniku.

Jedan od autora čije je djelovanje vezano uz Dubrovnik, premda podrijetlom nije bio Dubrovčanin, jest Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis; oko 1445. – 1520.).³⁴ U Dubrovniku je Dragišić boravio tri puta. Za trećega boravka ondje je proveo pet godina (1496. – 1500.). Za tog je svojega boravka u Dubrovniku djelovao prije svega kao propovjednik, ali i kao učitelj dubrovačke mladeži, i to prije svega kao učitelj filozofije i teologije. Svojim epigramima neki mu dubrovački pjesnici poput Beneše, Crijevića, i Pucića odaju priznanje za to njegovo djelovanje. U Dubrovniku nastaju Dragišićeva najznačajnija djela *Proročanska rješenja* (*Propheticae solutiones*; djelo će biti objavljeno u Firenci 1497. godine), pisano u obranu Jeronima Savonarole, firentinskoga teologa i proroka, velikoga reformatora koji je bio žestoki protivnik Medicejaca. Za vrijeme boravka u Dubrovniku nastaje i Dragišićevo djelo *De natura coelestium spirituum quos angelos vocamus* ili *De natura angelica*,³⁵ u kojem izlaže svoj nauk o anđelima. Napokon, u Dubrovniku Dragišić priprema za objavljivanje drugu inačicu svoje logike (prvu je inačicu logike objavio u Veneciji 1488., odnosno 1489.)³⁶ pod naslovom *Artis dialectices praecepta vetera ac nova* koja je tiskana u Rimu 1520. godine. U Dubrovniku je Dragišić imao nekoliko javnih nastupa. U dubrovačkoj katedrali izlagao je svoj nauk o anđelima. Ta su mu predavanja kasnije poslužila kao građa za njegovo najznamenitije već spomenuto teološko-filozofsko djelo *De natura angelica* ili *De natura coelestium spirituum quos angelos vocamus*. Djelo je pisano u formi dijaloga u kojem su sugovornici znameniti dubrovački građani poput Gradića, Pucića, Gučetića, Ranjine, Bunića, Cerve i drugih.

³² Godine rođenja i smrti navedene prema monografiji Lj. Schiffler-Premec, *Miho Monaldi. Ličnost i djelo*, Zagreb, Odjel za povijest filozofije Centra za povijesne znanosti, 1984.

³³ Oba djela prvi put su objavljena 1590. u Veneciji; *Irene...* drugo dopunjeno izdanje 1599., zajedno s *Compendio breve*. Drugo izdanje kompendija u Veneciji 1604.

³⁴ O Dragišiću vidi: Juraj Dragišić, *Život i djela*, ur. E. Banić-Pajnić, B. Ćurko, M. Girardi-Karšulin, I. Martinović, Institut za filozofiju, Zagreb, 2016.

³⁵ Objavljeno u Firenci 1499. godine.

³⁶ Usp. Girardi-Karšulin M. i Kovač S. Dragišićeva logika, u: Juraj Dragišić (*Georgius Benignus*). 2016.

U tom djelu Dragišić izričito napominje da je bilo pripremljeno u Dubrovniku. Dragišić se međutim o svojem boravku u Dubrovniku ne izjašnjava osobito povoljno. Ondje se naime osjećao osamljenim. Osim toga za jednoga prethodnoga boravka u Dubrovniku između stanovnika Grada i njega došlo je do nekih nesporazuma oko relikvija koje je sa sobom nosio iz Svete zemlje, pa je zbog bolesti bio prisiljen zaustaviti se nakratko u Dubrovniku. No za sam Dubrovnik značajno je Dragišićevo svjedočenje o intelektualnoj klimi renesansnog Dubrovnika. U spisu *Proročanska rješnja*³⁷ Dragišić izvještava o tome kako su Dubrovčani izvanredno dobro obaviješteni o zbivanjima u Italiji, konkretno o svemu što se zbivalo u vezi s reformatorom Savonarolom.

Osim filozofa, u dubrovačkom intelektualnom krugu XVI. stoljeća susrećemo čitav niz istaknutih intelektualaca koji su se bavili različitim područjima, poput Nikole Nalješkovića (1510. – 1587.), koji je primarno bio pjesnik, ali je napisao i važnu raspravu na talijanskom jeziku *Sopra la sfera del mondo* objavljenu 1579. Tu je raspravu posvetio dubrovačkomu senatu. U Dubrovniku XVI. stoljeća djelovao je i Nikola Sagroević, koji se bavio problemima pomorstva te plime i oseke,³⁸ pa već spomenuti poznati matematičar Marin Getaldić (1568. – 1626.), Ivan Gazulić, doktor filozofije koji je pisao astronomske rasprave i bio u prijepisci sa znamenitim matematičarem Regiomontanusom. Svi su ti prirodosnastvenici u svojim djelima zadirali i u područje filozofije, koja je sve do sredine XVII. stoljeća bila pretpostavka svim ostalim područjima znanja.

Zaključak

O značenju dubrovačkih renesansnih filozofa i njihovu doprinosu hrvatskom kulturnom biću može se zaključiti sljedeće: pripadnici važnoga intelektualnoga kruga XVI. stoljeća sasvim su sigurno činili jednu prilično homogenu skupinu intelektualaca, ipak možda ne onoliko homogenu kako to hoće romansirani prikaz Luke Paljetka u knjizi *Skroviti vrt* (pisanoj navodno prema dnevniku Cvijete Zuzorić pronađenom u Firenci).³⁹ Snažne veze povezivale su članove toga intelektualnoga kruga. Oni su svakako međusobno komunicirali, pa i onda kada nisu bili u neposrednom kontaktu (primjer je korespondencija između Antuna Mede i Jurja Dubrovčanina). No čini se da s intelektualcima iz ostalih hrvatskih krajeva svojega doba nisu imali mnogo kontakata. S njihovim su djelima doduše bili upoznati i neki filozofi izvan Dubrovnika, no uglavnom onda kad se radilo o djelima koja su bila

³⁷ *Propheticae solutiones*, Firenze 1497.

³⁸ Spominje ga kao *Nicolaus Sagrus* Frane Petrić u svom djelu *Nova de universis philosophia, Pancosmia, O raznolikosti pritjecanja i otjecanja mora (plime i oseke)* iz 1591. na str. 139.

³⁹ L. Paljetak objavljuje *Skroviti vrt* 2004. i u njemu piše da je rukopis pronađen »nema tome dugo«.

popularna i u inozemstvu (primjer Frane Petrića koji poznaje djelo Nikole Nalješkovića). No o međusobnim kontaktima se ne zna ništa pouzdano.

Dubrovnik je naime i zemljopisno, a i politički bio prilično izoliran, upućen više na Italiju i Španjolsku, zahvaljujući prije svega morskim putevima koji su bili važni za trgovinu, negoli na ostatak, a napose na sjever Hrvatske. I to je jedan od razloga zašto se o kontaktima između dubrovačkih filozofa renesansnoga razdoblja i onih iz ostatka Hrvatske zna vrlo malo. Jedino što znamo jest da su postojale dosta intenzivne veze između nekih prirodoznanstvenika i pripadnika humanističkoga kruga u Budimu.⁴⁰

Tek koncem XVIII. stoljeća, kad se budi interes za izučavanje kulturne i duhovne povijesti, dubrovački historiografi (prije svega Ignjat Đurđević (Dubrovnik, 1675. – Dubrovnik, 1737.),⁴¹ Serafin Crijević (Dubrovnik, 1686. – Dubrovnik, 1759.), Sebastijan Slade Dolci (Dubrovnik, 1699. – Dubrovnik, 1777.), braća Appendini i drugi otkrivaju filozofsku djelatnost svojih predaka iz renesansnog razdoblja. Na to će se onda, pišući svoj programatski spis *Filosofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih od XV. do XVIII.* (to je ujedno bio i njegov rektorski govor iz 1882./1883.), nadovezati prvi profesor filozofije na obnovljenom Sveučilištu u Zagrebu (1874.), Franjo Marković, nastojeći oko dokazivanja kontinuiteta »filosofijske radnje« u Hrvata.

Može se reći da se tek tada počinje osvještavati i vrjednovati uloga i značenje dubrovačkih renesansnih filozofa u kulturnom i duhovnom životu hrvatskoga naroda. Tek tada njihova djela uistinu postaju sastavnim dijelom hrvatske filozofske, a onda i kulturne i duhovne baštine.

Izvori

Antonii Medi Ragusini in librum septimum Metaphysicae Aristotelis Expositio, Venetiis, apud Franciscum Barilettum 1599.

Nicolo Viti Gozze. *Governo della famiglia di Nicolo Vito di Gozze*, Venetia 1589. i *Dello stato delle Repubbliche secondo la mente di Aristotele*, Venetia 1591.

Nikola Vitov Gučetić, *Dijalog o ljepoti / Dialogo della Bellezza detto Antos*, Venetia 1581., *Dijalog o ljubavi / Dialogo d'Amore detto Antos*, Venetia, 1581., dvojezično izdanje, prijevod s talijanskoga Natka Badurina, Most/ Bridge, Zagreb. 1995.

Georgii Benigni. *Propheticae solutiones*, Florentiae 1497.

Juraj Dragišić (Georgius Benignus). *Život i djela*, ur. E. Banić-Pajnić, B. Ćurko, M. Girardi-Karšulin, I. Martinović. Institut za filozofiju, Zagreb. 2016.

⁴⁰ Usp. Dadić 1991.

⁴¹ Njegovo djelo *Vitae illustrium Rhacusinorum* (u drugoj verziji *Vitae et carmina nonnullorum illustrium civium Rhacusinorum*) ostalo je nedovršeno, a sadrži u natuknicama podatke o stotinjak znamenitih Dubrovčana koji su djelovali u razdoblju od XV. do XVII. stoljeća.

Literatura

- Adamović, Vicko. 1885. *Gragja za istoriju dubrovačke pedagogije*. Zagreb: Naklada Hrv. pedagog.-književnoga sora.
- Banić-Pajnić, Erna. 1980 b. O spisu Jurja Dubrovčanina. *Epistolae mathematicae seu de divinatione*. Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine 11–12. 83–102.
- Banić-Pajnić, Erna. 2004. Žena u renesansnoj filozofiji. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 30/1–2. 59–60.
- Brida, Marija. 1975. Problemi djela *Peripateticae disputationes* Jurja Dubrovčanina. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1–2. 151–184.
- Dadić, Žarko. 1982. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata*. Zagreb.
- Dadić, Žarko. 1991. *Egzaktne znanosti hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Dadić, Žarko. 1994. Matematički i fizikalni rad Marina Getaldića. *Hrvati i egzaktna znanosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Favaro, Antonio. 1968. *Galileo Galilei a Padova. Ricerche e scoperte, insegnamento, scolari*. Padova, ed. Antenore.
- Girardi-Karšulin, Mihaela 2017. Je li astrologija matematika ili metafizika? Raguseiusovo pismo Medu, *Prilozi za istraživanje hrvatsko filozofske baštine* 43/1(85). 29–47
- Josipović, Marko. 1993. *Filozofijska misao Georgiusa Raguseiusa*. Zagreb: Filozofska istraživanja
- Krasić, Stjepan. 1975. Grgur Natalis Budisaljčić. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1/1–2.
- Marković, Franjo. 1975. *Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih od XV. do XVIII*. Rektorski govor iz 1882/1883, Zagreb. 1882. Pretisnuto u: *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine* 1/1–2 1975. 255–279.
- Marković, Zdenka. 1970. *Pjesnikinje starog Dubrovnika*. Zagreb: JAZU.
- Pajnić, Erna. 1976. Antun Medo. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 3–4. 6–85.
- Banić-Pajnić, Erna. 1980 a. *Antun Medo – dubrovački filozof šesnaestog stoljeća*. Zagreb: Odjel za povijest filozofije Centra za povijesne znanosti.
- Paljetak, Luko. 2004. *Skroviti vrt*. Profil: Zagreb.
- Schiffler, Ljerka. 2007. *Nikola Gučetić*. Biblio-TEKA. 1977. Drugo dopunjeno izdanje, Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu.

Philosophy in the Renaissance Dubrovnik

Summary

The most important period in the cultural and spiritual history of Dubrovnik is certainly the period of the Humanism and the Renaissance. In that period in Dubrovnik we find several important thinkers, who belong to the most common philosophical streams of the Renaissance philosophy – Aristotelianism and Neo-platonism. The most important representative of the former is Antun Medo (Antonius Medus Calossius), and of the latter Nikola Vitov Gučetić (Nicolaus V. Gozze / Gozzius), although he partly belonged to the Aristotelian stream. Besides these two most important representatives of the two philosophical streams, there should be mentioned a number of other, lesser-known philosophers whose work is related to the Renaissance Dubrovnik, such as Juraj Dragišić, Juraj Dubrovčanin and Miho Monaldi. In the article the basic features of their philosophy are espoused, on the basis of which it is shown that, judging by the actuality of themes and approaches of these Dubrovnik Renaissance philosophers to the philosophical topics they do not stay lag their European contemporaries. At the same time, we can see how important the role of philosophy was in the cultural life of Dubrovnik in the Renaissance period. The article states that the members of the intellectual circle gathered around Antun Medo and Nikola V. Gučetić certainly did form a fairly homogeneous group of intellectuals. The article notes that for a long time Dubrovnik was geographically and politically quite isolated, that its citizens were more closely related to Italy and Spain, due to the sea routes that were important for trade, than to the rest of Croatia. Partly due to this fact little is known about the contacts between Dubrovnik philosophers and those from other parts of Croatia (e.g. Trogir, Split, Šibenik, and especially from northern Croatia). It was not until the end of the 18th century, that the interest in the study of cultural and spiritual history awoke and that Dubrovnik historians (primarily Ignjat, Serafin Crijević, Sebastian Slade Dolci, Appendini brothers, etc.) disclosed the philosophical activity of their ancestors from the Renaissance period. Their discoveries were later the foundation on which Franjo Markovic, the first professor of philosophy at the renewed University of Zagreb (1874), tried to prove the continuity of »philosophical activity« in Croatia in his programmatic tract *Filozofijske struke pisci hrvatskoga roda s onkraj Velebita u stoljećih od X. do XVIII.* (it was also his rector speech in 1882/1883). It can be said that it was only then that the contribution of Dubrovnik Renaissance philosophers started to be properly evaluated and that only then did their contribution truly become an integral part of the Croatian philosophical, cultural and spiritual heritage.

Ključne riječi: Dubrovnik, renesansa, filozofija, Antun Medo, Juraj Dubrovčanin, Juraj Dragičić, Nikola Budislavić, Nikola Vitov Gučetić, Miho Monaldi

Keywords: Dubrovnik, Renaissance, Philosophy, Antun Medo (Antonius Medus Calossius), Juraj Dubrovčanin (Georgius Raguseius), Juraj Dragičić (Georgius Benignus de Salviatis), Natalis Budislavić (Gregorius Natalius), Nikola Vitov Gučetić (Nicolò Vito Gozze), Miho Monaldi

Luciana Boban

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
Studij latinskoga jezika i rimske književnosti
Matice hrvatske bb, BiH-88000 Mostar
lucianaboban@gmail.com

Ana Taraba

Srednja škola »Nikola Šop«
Fra Antuna Kneževića 27, BiH-70101 Jajce
ana_taraba@hotmail.com

FILOZOFIJA U STIHOVIMA BENEDIKTA STAYA I NJEZINI ODJECI U HRVATSKOJ KULTURNOJ POVIJESTI

Dubrovčanin Benedikt Stay bio je poznat kao izvrstan znalac latinskoga pjesništva, filozofije i matematike. Cilj je ovoga rada analiza njegova prvoga mladenačkoga epa *Philosophiae versibus traditae libri sex (Venetiis, 1744.)* – *Šest knjiga filozofije u stihovima*, u kojem je u stihove pretočio Descartesovu prirodnu filozofiju. Analiza stavlja naglasak na nekoliko ključnih točaka: 1. Stayev odnos prema Descartesu, 2. Stayev odnos prema Lukreciju Karu, 3. Stayev odnos prema *Mundi systema*, 4. Stayev nauk o Bogu i o dobru, 5. nasljeđe tematike Stayeva djela u povijesti hrvatske književnosti i filozofije. Posljednja točka analize bavi se odjecima tematike Stayeva djela, koja je posebno znakovita i bitna, jer sam izbor Descartesove filozofije kao teme djela donosi novi pogled na znanstvenu, filozofsku, teološku pa čak i ideološku misao. Tu i takvu misao ovaj rad u jednom svojem dijelu prati kao: 1. temu pisanih djela hrvatskih autora i 2. temu za proučavanje na hrvatskim učilištima (posebno suodnos kartezijanizma na Zagrebačkome i Dubrovačkome kolegiju). Zasluga Staya je u tome što je, dakle, ne samo pretočio u elegantne stihove Descartesovu filozofsku misao nego ju je i dopunio te time istovremeno i osuvremenio i učinio bliškom i prijemčivom, kako ljubiteljima filozofije tako i ljubiteljima poezije.

Uvod

Sukladno prosvjetiteljskim idejama popularizacije znanosti kroz stihove i u hrvatskom latinitetu sredinom XVIII. st. pojavljuje se čak pet didaktičkih epova od kojih su po dva ispjevali Benedikt Stay i Bernard Zamagna, a jedan slavni Ruđer Bošković. Dubrovčanin Benedikt Stay bio je poznat

kao izvrstan znalac latinskoga pjesništva, filozofije i matematike. Cilj je ovoga rada analiza njegova prvoga mladenačkog epa *Philosophiae versibus traditae libri sex* (Venetiis, 1744.) – *Šest knjiga filozofije u stihovima*, u kojem je u stihove pretočio Descartesovu prirodnu filozofiju. Stay je kroz izlaganje Descartesove filozofije unio i vlastite misli, a u njegovu djelu je po prvi put u samome Dubrovniku došlo do interpretiranja i komentiranja jedne filozofije prirode drugačije od Aristotelove. Rad će ukazati na neke osnovne filozofske probleme stoljeća kako ga određuje ne samo Descartesova nego i Newtonova filozofija i Boškovićeva prirodna filozofija, što sve svjedoči o općem stanju domaće kulturne, duhovne i estetske svijesti, o širenju i poznavanju europske filozofije i znanstvenih teorija, ali i o uključenosti hrvatskih pisaca i filozofa u kulturni dijalog Europe.

Nakon što je pristupio mladom dubrovačkom društvu i zadobio naslov *docta Cohors*, Stay¹ se odlučio ispjevati ep *Philosophiae versibus traditae libri sex* o Descartesovoj prirodnoj filozofiji. Ep ima djelomično i »suautore« koji su bili prisutni pri raspravljanju Descartesove prirodne filozofije tako da im Stay na početku epa to i priznaje. Braća Marin i Antun Sorgo, koji su poticali dubrovačkoga pjesnika, su *partim Auctores Operis*. Prvo se izdanje Stayeva epa pojavilo 1744. godine o stotoj obljetnici Descartesova djela *Principia philosophiae*.² Kad je došao u Rim 1746. godine, Stay proširuje svoj spjev te je tiskao još dva izdanja: drugo u Rimu, a treće izdanje proširenog ispjevanog Descartesa u Veneciji.³ Dok je živio u Rimu, najkasnije do 1752. godine, bio je pod velikim utjecajem Ruđera Boškovića i mijenjao svoje mišljenje po pitanju teorije vrtlogâ. Prvo izdanje ovog epa ima ukupno 10249 heksametara, a drugo i treće po 11229 heksametara.

Osim epa *Philosophiae versibus traditae libri VI*. Stay je na inzistiranje Ruđera Boškovića, svoga brata Kristofora⁴, kardinala Valentija i mnogih drugih odlučio da u latinskim stihovima obradi i Newtonovu filozofiju, uz koju će izložiti i teoriju sveopćega privlačenja s posljedicama i primjenama

¹ Vice Petrović za Benedikta Staya piše kako je samo pjesnik dorastao toj zadaći »izraziti sretno gotovo sve misli jednog nauka«. Epigram je naslovio: »Ad Benedictum Stay qui Cartesiana philosophiae placita fere omnia Lucretio stylo et numeris feliciter expressit« (Petrović 1970: 275).

² *Philosophiae versibus traditae libri sex*, Auctore Benedicto Stay, Apud Sebastianum Coleti, Venetiis, MDCCXLIV. Zanimljivo je što na naslovnici tog prvog izdanja donosi sljedeće Ciceronove riječi: »Mandare quemquam litteris cogitationes suas, qui eas nec disponere nec inlustrare possit nec delectatione aliqua allicere lectorem, hominis est intemperanter abutentis & otio & litteris« (*Tusculanarum disputationum* lib.I., c. 6.).

³ Benedicti Stay, *Philosophiae versibus traditae libri sex*, Editio secunda auctior et emendatior, Excudebant Nicolaus et Marcus Palearini ad Teheatrum Pompeii, Romae, 1748.; Benedicti Stay, *Philosophiae versibus traditae libri VI*., Editio tertia juxta secundam editionem Romanam, Excudabat Franciscus Storti, Venetiis 1749.

⁴ Stay Kristo (Christophorus Maria Stay), drugi sin i četvrto dijete Petra Frana Staya i Ane Vlajki. Usp. Martinović 2000: 668–669.

te optička Newtonova istraživanja. Naslov ovog epa je: *Philosophiae recentioris versibus traditae libri X*. – Deset knjiga novije filozofije izložene u stihovima s ukupno 24.227 heksametara. Prvi svezak (*libri I–III*) izdao je 1755., drugi svezak (*libri IV–VI*) tiskan je godine 1760., a treći svezak (*libri VII–X*) tek 1792. godine.⁵ »Astronom i filozof Ruđer Bošković u sva tri je sveska napisao obilne bilješke, prvim dvama je dopisao i bogate Dodatke (*Supplementa*) u kojima matematičkim metodama dokazuje izrečene Stayeve teoreme« (Vratović 1998: 281). Stay u tom djelu ne hvali Descartesa nego Newtona. Na dva je mjesta upleo pohvale Newtonu, prvu u četvrtoj knjizi zbog zakona opće gravitacije i doprinosa astronomiji gdje je parafrazirao i epitaf što ga je za Newtona spjevao pjesnik engleskog podrijetla Alexandar Pope, a drugu pohvalu u sedmoj knjizi, jer želi naglasiti njegov doprinos optici.⁶ Ep je priveo kraju pjesničkim opisom 31. pitanja Newtonove *Optike*, najdražeg uporišta u Boškovića.

Deseta je knjiga *Novije filozofije* iznimno važna. U njoj upravo više od polovice stihova Stay posvećuje Boškovićevoj prirodnoj filozofiji, pa se tako on ubraja među najranije promicatelje Boškovićeve filozofije u Europi. Stay je tu nastavio pjevati o najnovijoj prirodnoj filozofiji koja je nastajala pred njegovim znatizeljnim umom (Boškovićeva teorija sila). Prve stihove desete knjige posvetio je Boškovićevu umovanju. Opisao je odbojnu silu ovisnu o udaljenosti – to je ono po čemu se razlikuje Bošković od Newtona.⁷ Iako *Novija filozofija* nije primarni predmet analize ovoga rada, ipak je bitno

⁵ *Philosophiae recentioris versibus traditae libri X – cum adnotationibus et supplementis p. Rogerii Josephi Boscovich*, Tomus II, Typis et sumptibus Nicolai Marci Palearini, Romae 1760. Naslovnicu Stayeva djela vidjeti: Dadić 1982: 299.

⁶ Stay o Newtonu u četvrtoj knjizi pjeva ovako: »Ali tko se to može dići do visokih zvijezda, / Oku primaknuti našem sve što je tako daleko, / Tko ostvaruje trudom smrtnika besmrtna djela? / Ovaj je čovjek, ovaj, krenuvši-pjesmama njemu / Ime ovjenčati želimo svetim Lovorom s Pinda / Smogao snage krilatim duhom preletjeti raspon / Etere neizmjernog i sagledat sve to umijećem / Novim, i Mjeseca putove, Zemlju što privlači, sile / Koje se na sve strane šire od velikog Sunca, / Svodeć na brojeve, što ih pronade, čak i sam beskraj. / Pobjedno izluči on iz slijepe noćne mrkline / Prirodu koja napokon baci himbenu masku, / Nju, kao Proteja, prisili pravo pokazati lice. / ... / Dakle, čim novim sjajem zakona veliki bljesnu / Newtonov duh, od izvjesnog neizvjesno bi jasno / Odvojeno; to drugo u svome skrovištu osta / Zauvijek, netaknuto, no prvo se diže visoko« (Stay 1970: 385–387; preveo Jovanović 1998: 285). Protej: »Prilično neprijatan starac, bio je obdaren duhom proroka, ali je nerado proricao, činio je to tek kad bi ga netko prisilio, ali teško ga je bilo primorati na bilo što, jer je bio vrlo jak i nestalniji od mora, mogao se preobraziti u tuljana, lava, zmaja, pantera ili vepa, pa čak i u vodu i nestati pod morskom površinom. Ipak nekim je junacima pošlo za rukom da svladaju Proteja. Prvi put svladao ga je Heraklo, a zatim i spartanski kralj Menelaj koji ga je prisilio da mu kaže što mu je činiti da bi osigurao sretan povratak iz Egipta u Spartu« (Zamarovski 2002: 444).

⁷ »Druga pak ona je sila za koju sam rekao nosi / U tijela vrućicu. Učiti s kojim je razlogom neću. / Kretanjem vrućica nastaje, pripada čestima srednjim / Koje je smatrati velikim kad se uz najmanje nađu. / Vrijedi za teška tijela, tako i grušanju sklona. / Međe im, kako sam učio, unutar razmaka stoje. / Zato na nekim je srednjim stazama spoznati sile / Koje su odbojne, kao i sile privlačne što su« (prema Martinović 1995: 26).

iznijeti dio i njezina sadržaja, posebno dijela koji se odnosi na Boškovića, a u svrhu boljšeg sagledavanja cjelokupnoga konteksta u kojem su nastajala oba Stayeva epa. Dakle, stotine heksametara Stay je upotrijebio da iskaže valjanost načela neprekinutosti, opis Boškovićeve krivulje silâ i nužni zaključak o neprotežnim točkama tvari, i to upravo u ovom redosljedu. Stay je obrađivao i opća svojstva tvari, prvo neproničnost i gravitaciju koje direktno slijede iz Boškovićeve odbojne i Newtonove privlačne sile, a zatim obrađuje brojna druga svojstva tvari. Napokon je opisao sustave točaka, među njima i najjednostavniju kombinaciju triju točaka, kad su dvije od njih smještene u žarišta elipse, treća se kreće po elipsi i u tjemenu elipse postižu ravnotežu. Uočio je Stay Boškovićev dalekosežni uvid. Zadnji Stayevi stihovi govore o nizu svjetova koji se mogu predložiti Boškovićevom krivuljom sila sastavljenom od isto toliko beskonačnih grana koliko ima i svjetova, a baš je u tim razmatranjima Ruđer u naknadnoj bilješci dao filozofski značaj (*philosophicae meditationes*). Redom kojim su ispjevane teme ukazuje na zaključak da je Stay opjevao nastanak Boškovićeve teorije silâ. Stay nije mogao birati između genetičkog i sistematičkog pristupa Boškovićevoj prirodnoj filozofiji za razliku od drugih kasnijih istraživača, jer je 1546 heksametara o Boškovićevoj filozofiji dovršio najkasnije 1752. godine, a to je šest godina prije nego je svjetlo ugledao prvi sustavni prikaz Boškovićeve prirodne filozofije *Theoria philosophiae naturalis*. Na ovu važnu činjenicu ukazuje prva rečenica »Upozorenja« koja stoji na početku trećega sveska Stayeva epa: »Četrdeseta je već godina otkako je pisac bio dovršio ovo djelo koje se sastoji od deset knjiga« (Martinović 1995: 27). U Stayevim stihovima možemo pratiti razvojni stupanj u izgradnji Boškovićeve teorije silâ koji je dostignut najkasnije 1752. godine. Deseta knjiga toga drugoga Stayeva epa izvor je za proučavanje geneze Boškovićeve prirodne filozofije. Bošković je Staya mogao pratiti izbliza, jer ga je u noćnim satima u Rimu poticao na pjevanje. Nažalost, Stayevi stihovi o Boškovićevoj prirodnoj filozofiji objavljeni su tek poslije Boškovićeve smrti, upravo zato što Bošković nije napisao dopune za treći svezak, po istoj metodologiji po kojoj je učinio za prijašnja dva.

Nezahvalno je uspoređivati Stayev mladenački ep o Descartesu s drugim epom *Novijom filozofijom*, ponajprije zbog zastarijevanja nekih Descartesovih ideja i teorija – sam Bošković piše svojem bratu Bari: »Koliko god bili lijepi stihovi, Descartesova je filozofija rđava i po ukusu našeg vremena nepodnošljiva; uz to je već dokazano da »vrtlozi« ne postoje« (Truhelka 1928: 333). Već je Horacije u svojem djelu *Ars poetica* postavio pitanje: »Je li pjesnička ljepota općenito rezultat pjesnikove inspiracije ili doktrine, mudrosti i znanja, je li to mašta, igra, odnosno neka vrsta radosti duha ili je rezultat pravila?«⁸ S obzirom da je Stay ispjevao filozofije velikih mislilaca,

⁸ Usp. »Uobičajilo se čak nazvati tako i one koji izlažu u stihovima kakvo liječničko ili prirodno znanstveno djelo, a ipak nema ništa zajedničko u Homera i Empedokla, osim stiha;

Descartesa, Newtona, pa dijelom i Boškovića, može se zaključiti da je njegovo djelo rezultat njegove doktrine, znanja i mudrosti, u prilog čemu govori i činjenica da je Stay dosta oklijevao prihvatiti veliki zadatak da opjeva Newtonovu prirodnu filozofiju upravo zbog toga što mu je nedostajalo znanja iz Newtonove fizike koju nije imao prilike upoznati u Dubrovniku.

Analiza Stayeva prvoga epa, dakle, stavlja naglasak na nekoliko ključnih točaka: 1. Stayev odnos prema Descartesu, 2. Stayev odnos prema Lukreciju Karu, 3. Stayev odnos prema *Mundi systema*, 4. Stayev nauk o Bogu i o dobru, 5. nasljeđe tematike Stayeva prvoga epa u povijesti hrvatske književnosti i filozofije. Posljednja točka analize bavi se odjecima tematika Stayeva epa, koja je posebno znakovita i bitna, jer sam izbor Descartesove filozofije kao teme djela donosi novi pogled na znanstvenu, filozofsku, teološku pa čak i ideološku misao. Tu i takvu misao ovaj rad u jednom svojem dijelu prati kao: 1. temu pisanih djela hrvatskih autora i 2. temu za proučavanje na hrvatskim učilištima (posebno suodnos kartezijanizma na Zagrebačkom i Dubrovačkom kolegiju).

1. Odnos Staya i Descartesa

Sadržaj prvoga Stayeva epa dao je francuski filozof René Descartes (lat. *Renatus Cartesius*). Rad analizira isključivo spoznajne Descartesove ideje koje u Stayevoj pjesmi (posebno u prvoj knjizi) postaju lako shvatljive. Descartesova filozofija inače se smatra početkom i osnovom novovjekovne moderne filozofije. On je, s jedne strane, postavio pitanje vjerodostojnosti skolastičkih autoriteta, i s druge strane postavio zahtjev za odvajanjem filozofije od skolastike i teologije čime je udario temelj novoj novovjekovnoj filozofiji i nauci. Metodska Descartesova skepsa (da u početku valja u sve sumnjati!) podudara se s polaznom točkom engleskoga filozofa F. Bacona »koji s iste pozicije u borbi protiv skolastike i njena krivo shvaćenog i tumačenog autoriteta – Aristotela, obračunava sa srednjovjekovnim predrasudama i zabludama u svojoj analizi četiriju idola, koji su nago-milavani tradicijama onemogućavali stvaranje prave naučne metode za direktno proučavanje prirode« (Kangrga 1983: 20). Kartezijev zahtjev je da se sve sruši, kako bi se počelo iznova i kako bi se stvorila takva znanstvena metoda pomoću koje će se spoznati istina tako evidentna, da se u nju više ne će moći sumnjati. Njegova se metoda sastoji u izvjesnim i laganim načelima, pomoću kojih, ako se ispravno služimo, nećemo ništa lažno uzeti kao istinito te ćemo osigurati uspjeh spoznaje. U skladu sa svojom metodom za područja znanosti Descartes traži i za filozofiju polaznu točku u koju se više ne može sumnjati, te vjeruje da će, ako nađe jedno vjerovanje koje nikako ne može dovesti u sumnju, na njemu izgraditi čitav filozofski sustav. Descartes

stoga je ispravno onoga zvati pjesnikom, a ovoga većma prirodznanцем nego pjesnikom« (Aristotel 1983: 12).

naglašava da njegova sumnja nije skeptička, to znači da on ne sumnja radi sumnje, nego mu je ona samo sredstvo da pronade istinu. *Cogito, ergo sum*⁹ je temeljna, nesumnjiva i izvorna činjenica, to je naša samosvijest, izravna sigurnost našeg mišljenja (Descartes 1951: 11–33). Ovaj Descartesov izraz je čin duhovnog uvida. Ono što spoznajemo *clare*¹⁰ *et distincte*¹¹ je sigurno istinito. *Cogito* u njega znači samosvijest, upravljati samim sobom, sam voditi svoj život i to stalnim stavljanjem sebe pred svoje htijenje. Ja postojim onoliko dugo dok mislim – »prestanem li sa svakim mišljenjem prestajem i sa bitkom« (Descartes 1993: 52).¹² Dedukcija je u njega postupak izvođenja istina iz prvih intuitivnih, evidentnih istina. Čistim mišljenjem moguće je deduktivno, neovisno o iskustvu, spoznati zbilju. Takva spoznaja je apriorna spoznaja, a temelji se na urođenim idejama.

Descartesov Bog je transcendentni Bog – apsolutna neovisnost Božja s obzirom na svijet; Bog egzistira nužno po sebi. Ideju bića, koje je savršenije od mogega, moglo je u mene usaditi samo to savršenije biće. Bog za Descartesa nije supstancija, on djeluje kao *impetus*, neograničeni začetak svega, a mi smo ti koji smo potpuno ograničeni, te ne možemo ni biti tvorci naše ideje o Bogu. Zato je njezin uzrok izvan nas, tj. u samom Bogu koji nam je tu ideju usadio, što implicira da Bog postoji¹³: »ac proinde superest ut mihi sit innata, quemadmodum etiam mihi est innata idea mei ipsius«¹⁴. Bog je i jamac istinitosti – ako je istinito samo ono što spoznajemo jasno i razgovjetno (*clare et distincte*), onda Bog svojim savršenstvom jamči da se ne varamo u onome što spoznajemo *clare et distincte*, jer bi se u suprotnom moglo reći da nas Bog vara.

Descartes razlikuje dvije supstancije, tj. dva oblika zbiljnosti: duh (misleća stvar, *res cogitans*) i tijelo (protežna stvar, *res extensa*)¹⁵, koje su međusobno isključive, pri čemu odnos tjelesne i duhovne supstancije nije uspio riješiti. Materiju razumijeva kao protežnost, prostornost, djeljivost, pokret. Njome vladaju pravila mehanike »koja su ista kao i pravila prirode« (Bošnjak 1993: 161). Jedino čovjek ima dušu. Izvan nestvarnoga i savršenoga

⁹ Descartes je kao uzora uzeo Aurelija Augustina, jer on reče: *Si fallor, sum* (Ako griješim, jesam).

¹⁰ JASNOM nazivam onu spoznaju koja je pozornom duhu živa i otvorena; tako kažemo da jasno vidimo ono što je pred našim okom koje promatra i što doista i snažno na njega djeluje.

¹¹ RAZGOVJETNOM pak nazivam onu spoznaju koja je pored jasnoće od svega drugoga tako odijeljena i rastavljena da u sebi sadrži samo ono što je jasno.

¹² »Sed quid igitur sum? Res cogitans. Quid est hoc? Nempe dubitans, intelligens, affirmans, negans, volens, nolens, imaginans quoque & sentiens.« Prijevod: »Ali ipak što sam ja? Stvar koja misli. Što je to? Naravno: ono što dvojim, razumijeva, tvrdi, niječe, hoće, neće, te zamišlja i osjeća« (Descartes 1993: 53).

¹³ »Deus cogitatus, ergo est.« (Kangrga 1983: 33).

¹⁴ »Preostaje stoga da mi je ona prirodjena, isto tako kao što mi je prirodjena i zamisao mene samoga.« (Descartes 1993: 99–100).

¹⁵ Usp. Kangrga 1983: 30.

bitka Boga postoje u svijetu dva potpuno odijeljena carstva protežnoga tijela i čistoga mišljenja. Tu se vidi temeljna slabost njegova dualizma – uostalom kao i svakoga dualizma uopće. Budući da je svaka supstancija dovoljna za sebe, onda ne mogu uzajamno djelovati ni na koji način. Rješenje koje se nudi jest okazionalizam, što znači da je Bog jednom za svagda postavio podudaranje (harmoniju) obaju poredaka. Descartes je to naizmjenično djelovanje duše i tijela riješio u jednoj točki u mozgu, u pinealnoj žlijezdi (lat. *glandula pinaelis*). U petom pjevanju Stayeva epa ispjevano je kako Descartes »smješta dušu u epifizu odakle se ogranci živaca razilaze po svemu tijelu, preko kojih duša tijelo potiče i kreće te prima dojmove vanjskih stvari« (Šrepel 1895: 213). Djelovanje duše na tijelo i tijela na dušu uključuje Božju pomoć, *concursus Dei*.¹⁶ Šrepel kaže da je »velika zamjerka Stayu, što je zaboravio istaknuti duboki utjecaj što ga je imala Descartesov nauk na svu pozniju modernu filozofiju, a baš u toj okolnosti stoji sva veličina francuskog filozofa, što je filozofiji prokrčio nove puteve«. Međutim, sama činjenica da je Stay ispjevao ep njemu i njegovu učenju u čast je i priznanje i pohvala sama po sebi, iz čega se jasno oslikava Stayeva svijest o značaju Descartesa i njegove uloge u razvoju znanstvene misli. Također, pjesnička ljepota koja krasi Stayev prvi filozofijski ep ne smije se zanemariti, jer je unatoč osnovnomu problemu XVII. stoljeća – problemu supstancije, koji je »ključ dublje filozofije« (Kangrga 1983: 113), kako kaže Leibniz, Stay svu tu tešku Descartesovu građu umio lako pretočiti u stihove.¹⁷

¹⁶ Kod Leibniza problem odnosa duše i tijela ima drukčije rješenje. Na mjesto okazionalizma Leibniz Boga oslobađa trajne čovjekove upotrebe, kad sve što čovjek radi postaje za Boga »prilika« da se u to uključi, ili: kad radi čovjek, mora i Bog u tome svemu sudjelovati. Prestabilirana harmonija daje Bogu povoljnije rješenje, jer ga ne mora stalno uznemiravati (lat. *praestabilire* – nešto unaprijed utvrditi, odrediti). »Čim je nešto unaprijed dano, nema više potrebe da se traži neko su-djelovanje na strani čovjeka. Bog je od toga slobodan, jer je posao uradio već prije i nije više ovisan o kasnijem čovjekovom djelovanju« (Bošnjak 1993: 206).

¹⁷ Leibnizovu monadologiju i prestabiliranu harmoniju Stay je odbacio. Vjerojatno zbog toga što Leibniz svoju metafiziku ne zasniva na evidentnosti jasnih i razgovijetnih spoznaja. Descartes iz mišljenja, iz »Ja«, zaključuje na bitak i na njemu ga temelji, pa počinje svojim *cogito*, kao i suprotno od Spinozine sveobuhvatne i spekulativne dedukcije iz jednoga, iz jedne jedine supstancije kao osnove svega postojećega. Leibniz, usvajajući i kritički prevladavajući osnovna pozitivna dostignuća i karteizijanstva i spinocizma počinje s jednostavnom individualnom supstancijom kao osnovom, a koju je upravo zbog specifičnosti tog određenja nazvao *monadom* (*monos* – jedan).

2. Odnos Staya i Lukrecija Kara

Formu Stayevu epu dao je Lukrecije Kar¹⁸. Međusobnom usporedbom ukazat će se na karakteristike i pjesničke ljepote Lukrecijeva djela *De rerum natura* koje se uvelike reflektiraju i u Stayevu epu.

Koliko su suvremenici i budući naraštaji cijenili Lukrecija, očito je iz navoda mnogih rimskih i kasnijih pjesnika. Ovidije u jednom distihu u svojim ljubavnim pjesmama o Lukreciju kaže: »Pjesme Lukrecija slavnog će onda da propadnu istom, kada će jedan dan srušit u propast taj svijet« (Tepeš 1938: 4). Lukrecijevo se djelo posebno dojmilo i Vergilija i Horacija, pa njegove tragove nalazimo i u Vergilijevim *Georgikama* i Horacijevim satirama.¹⁹

S druge strane, o veličini Staya kao pjesnika i filozofa pišu između ostalih Rajmund Kunić²⁰, Appendini i Vice Petrović. Za »drugog Lukrecija«²¹ Appendini veli: »Ako se o kojem modernom piscu može reći da je dostigao ili prestigao starinskog klasika onda je to bio Benedikt Stay« (Šrepić 1895: 189). Vice Petrović piše latinski epigram pod nazivom: *Ad Benedictum Stay qui Cartesianae philosophiae placita fere omnia Lucretiano stylo et numeris feliciter expressit*. U tom epigramu Vice govori kako bi i Descartes bio sretan kad bi mu Feb dao pjesnika koji bi ispjevao njegovu filozofiju, baš kao što je i Lukrecije ispjevao Epikurovu.²²

Hipoteze iz Lukrecijeva djela postale su teorije koje su uzete u znanosti i služe za otkrivanje prirodnih zakona. O njegovoj životnoj sudbini ima malo podataka, ali se smatra da je u Ateni proučavao Epikurovu filozofiju (kao što je Stay proučavao Descartesovu u Dubrovniku). Glavna misao Lukrecijeva epa *De rerum natura* jest izlaganje Epikurove filozofije koja

¹⁸ Lukrecije je prema Jeronimovoj kronici rođen 94., a umro 50. godine pr. Kr. Donat nam iznosi čak i podatak da je Vergilije obukao mušku toggu istog dana kad je Lukrecije umro, a to je bilo za drugog konzulata Pompeja i Krasa 55. godine.

¹⁹ »Već je Galije (1,21) konstatovao da se u Vergilija nalaze cijeli stihovi po Lukreciju. Ovidije je uvelike štovao Lukrecija (Am. 1, 15, 23), a to je štovanje ostalo i kasnije, dapače nam i Tacit (Dial. 23) veli da mnogi više cijene Lukrecija nego Vergilija. Mnogi učenjaci srednjeg i novog vijeka su se zanimali za Lukrecija. I mnoga književna grđa je nastala po uzoru na njega. U duhu moderne kritike objelodanio ga je i istumačio Lachman (1850.), a od samostalnih radnja o Lukreciju osobito se ističu: Martha, *Le Pöme de Lucrèce* Paris 1885. i Trezza, *Lucrecio* Milan 1887. U povijesti novog latinizma u nizu didaktičnih pjesmi nahodimo da je kardinal Melhior de Polignac († u Parizu 1741.) napisao spjev: *Anti Lucretius sive de Deo et natura Libb IX.*, opus posthumum. Venetiis, 1749.« (Šrepić 1895: 206).

²⁰ »Newtoni sophiam, numeros aequare Lucreti / Stayadae faciles annuerunt superi. / Unus habet duplicem lauroque oleaque coronam, / Phoebus, Cecropiae carus et ille deae« (Kunić 1970: 501). »Bogovi Stayu višnji dosudiše da stigne lako / Newtonov mudrosti dar, zvonki Lukrecijev stih. / On sam dvostruki vijenac od lovora, masline nosi, / Febu mio je on, kekropskoj boginji drag« (prema: Paušek-Baždar 1996: 322).

²¹ »Omnibus es visus, Benedicte, Lucretius alter« (Petrović 1970: 275).

²² »O ego ter felix, vatem Cartesius inquit / Huic cantu similem si mihi, Phoebe, dares!« (Petrović 1970: 274–275).

otkrivanjem prirode i njenih zakona i tumačenjem pojava u prirodi oslobađa čovjeka od straha pred bogovima i smrću. Sam ep ima tri dijela: u prva dva pjevanja tumači fiziku, u trećem i četvrtom pjevanju tumači psihologiju, a u petom i šestom razlaže kozmologiju. Lukrecije za Epikura kaže da je on prvi Grk koji je pogledao u oči religiji i usprotivio joj se. Želi čitatelja uputiti u to da sve što vidimo oko sebe nije djelo bogova, nego su atomi počela svih stvari, da su atomi ti koji se gibaju zbog svoje težine i neke izvanjske sile, te tako pobija Heraklita, Talesa, Anaksimena, Empedokla i Anaksagoru. Dalje kroz ep veliča moć znanja, ukazuje na važnost filozofije, te između ostaloga govori o svojstvima duha i duše (i to protiv Demokritova nauka)²³, o opažajima kao izvorima i kriterijima za istinu, o kozmologiji u užem značenju, o postanku svijeta, o kulturnoj povijesti čovječanstva, o postanku raznih bolesti, itd., ističući da bogovi nemaju nikakvu funkciju u svijetu²⁴. Lukrecijevo uvjerenje u moć Epikurova nauka ono je što je jednako privuklo i Descartesa i Staya, a ostaje jednako aktualno i u današnjem vremenu. Tepeš slikovito kaže da je Lukrecije bio poput »liječnika koji dajući djeci da kušaju sokove gorke od pelina, namažu prije rubove čaše medom; a taj je med u njega pjesničko ruho za Epikurov nauk«. Lukrecijev doprinos sastoji se i u tome što je on za svaku tezu atomista iznio dosta primjera, pojedinosti i poredbi.²⁵ Snaga epa je u znanstvenom entuzijazmu koji je plod iskrenoga uvjerenja i u logici doživljavanja (razum), te u plastičnim opisima prirode. Lukrecije je bio svjestan koliko je zadatak težak, jer je morao ideje grčkih

²³ »(...) svakoj česti tijela odgovara stanovita čest duše - iznosi 28 dokaza, tvrdeći, da se duh i duša rađaju i umiru zajedno s tijelom, zato se ne treba bojati smrti; Had, pakao, muke poslije smrti, puka su izmišljotina pjesničkih glava« (Tepeš 1938: 10).

²⁴ »Nam neque de caelo cecidisse animalia possunt, / Nec terrestria de salsis exisse lacunis. / Linquitur ut merito maternum nomen adepta / Terra sit, e terra quoniam sunt cuncta creata.« (DRN 5., 793–796). DRN = Titi Lucretii Cari De rerum natura; »Nit su životinje naime mogle iz neba da padnu, / Niti nastavajuć Zemlju, da iziđu iz slanog mora. / Stoga preostaje, s pravom da Zemlja stekla je ime / Majke, jer ona je sve, što živi tu, stvorila sama« (Lukrecije 1938: 211).

²⁵ Npr. kad želi objasniti kretanje i spajanje atoma u praznom prostoru, uzima ovu usporedbu: »Contemplator enim, cum solis lumina cumque / Inserti fundunt radii per opaca domorum: / Multa minuta modis multis per inane videbis / Corpora misceri radiorum lumine in ipso / Et vel ut aeterno certamine proelia pugnans / Edere turmatim certantia nec dare pausam, / Conciliis et discidiis exercita crebris; / Conicere ut possis ex hoc, primordia rerum / Quale sit in magno iactari semper inani. / Dum taxat, rerum magnarum parva potest res / Exemplare dare et vestigia notitiae« (DRN 2.: 114–124). »Pusti, da u tamnu u sobu ti koji put sunčane zrake / Padnu kroz nekakav otvor, i svjetlosnu zraku promatraj: / Ti ćeš u zraki vidjet tad bezbrojnu prašinu sitnu / Vrvjeti, koja u praznom se prostoru različno miješa, / Te ko vječnom u ratu po turmama bojeve, bitke / Nastoji svedjer izvodit, ni časa ne prestajući bit se, / Uvijek gonjena da se udruži, rastavi opet. / Odatle možeš zaključit, tek kakva je pojava ono, / Kada u beskrajnom praznom se prostoru pratvar svedj kreće. / Naime, i malena stvarca o velikim može nam dati / Stvarima sliku i vodit nas k tragu do spoznaje prave« (Lukrecije 1938: 59).

filozofa prevesti na latinski jezik.²⁶ Stih mu je često tvrd i neizglađen, pri čemu se vidi zaostatak naspram pjesnika Augustova doba. Uveo je arhaizme koji daju svečaniji izraz (pri čemu se izjednačava »staro« i »vrijedno«) te često nema blagozvučnosti. Pored toga, izrazu škodi i neprestano rastavljanje riječi, što je posljedica tada još nedovoljne razvijenosti i nepreciznosti latinskoga jezika za potrebe filozofske misli, zbog čega se sam uhvatio u koštac sa stvaranjem nove latinske filozofske terminologije (u čemu će ga dopuniti Ciceron), a često se pridržavao i grčkih riječi, ako se nije mogao sjetiti latinskih. Uzor Lukreciju je bio Epikurov spis, ali je za uzor koristio i Empedoklovu pjesmu o prirodi, u isto vrijeme pobijajući Empedoklov nauk.²⁷ Unatoč činjenici da je Empedoklo o prirodi pisao u stihovima i prije Lukrecija, Lukrecije se ipak osjećao prvakom u ovom poslu.²⁸

U samom epu ima nejasnih mjesta koji su najvjerojatnije rezultat nedovršenosti ili se radi o prepisivačkim pogreškama. U skladu s trajnom svojom epske poezije – unošenje lirike u epiku, u epu se nalaze i lirski elementi: opis prirode kao subjektivni doživljaj, što je od Lukrecija kasnije preuzeo i Vergilije. Iako se ep definira kao didaktički (a time i kao suhoparan), on je po sadržaju proživljen. Neprestano se izmjenjuju dva osjećaja: radost svijeta i tuga. Sam Ciceron je shvatio veličinu toga epa i izdao ga.

Brojem stihova Stay je prestigao Lukrecija, jer se u kartezijanizmu otvorilo novo polje filozofijskih pojmova zbog čega je Stayu ostalo mnogo prilike za samostalnu obradu. Oba epa imaju mnogo dodirnih točaka: dijele veliku temu – svemir s cijelim njegovim podrijetlom i životom u viziji dvaju

²⁶ »Multa novis verbis praesertim cum sit agendum / Propter egestatem linguae et rerum novitatem; / Sed tua me virtus tamen et sperata voluptas / Suavis amicitiae quemvis efferre laborem / Quadet et inducit noctes vigilare serenas / Quaerentem dictis quibus et quo carmine demum / Clara tuae possim praepandere lumina menti, / Res quibus occultas penitus convisere possis« (DRN 1.: 138–145). »Teško je, ništa ne tajim, tajanstvena grčka našašća / Protumačit u latinskim verzima našim, / Zato pogotovu, jer tu novije pojmove stvarat / Treba zbog mršavog našeg jezika, novosti građe / Ali me tvoja vrlina, zamamljiva nada u slatko / Prijateljstvo baš nuka, da svakoji napor podnesem, / To me navodi na to, da vedre probdijevam noći, / Tražeći ispravan stih i riječi prikladne za njegov, / Njima da pružit bih mogao jasnoću tvojemu umu, / Kako skroz nejasne stvari bi mogao ti shvatiti točno« (Lukrecije 1938: 19–20).

²⁷ »Quorum Acragantinus cum primis Empedocles est, / Insula quem triquetris terrarum gessit in oris, / Quam fluitans circum magnis anfractibus aequor / Ionium glaucis aspargit virus ab undis« (DRN 1.: 716–719). »Od tih Empedoklo Akraganćanin prednjači svima. / Njega porodi otok na glasu sa trokutnog žala, / Koji opkoljuje Jonsko valovito zavojem dugim / More, iz valova plavih ga škropeći sa slanom pjenom...« (Lukrecije 1938: 39).

²⁸ »Avia Pieridum peragro loca nullius ante / Trita solo. Iuvat integros accedere fontis, / Atque haurire iuvatque novos decerpere flores, / Insignemque meo capiti petere inde coronam, / Unde prius nulli velarint tempora musae« (DRN 1.: 926–930). »Kroćim poljanama Muza ni od koga gaženim prije. / Godi do izvora prići, netaknutog odanle vodu / Grabiti; godi i brati još svježe i novo cvijeće, / Odličan moju za glavu vijenac iz njega isplesti / Kakvim nikome Muze nijesu obavile čelo« (Lukrecije 1938: 45).

velikana duha, Descartesa i Epikura. To se najbolje vidi u početcima knjiga, gdje Lukrecije zaziva Veneru (*»Aeneadum genetrix, hominum divomque voluptas«*²⁹), a Stay hvali božansku mudrost³⁰, te kada Lukrecije razbija tešku filozofsku građu opisom kuge u Ateni, a Stay opisom potresa u Dubrovniku.

Budući da su i Epikur i Descartes bili nositelji nove misli u svoje vrijeme – Epikur zbog rušenja bogova s Olimpa, a Descartes zbog methodske sumnje kojom je udario nove temelje filozofijskomu ispitivanju, i Lukrecije i Stay jednako ih hvale u svojim epovima. Lukrecije hvali Epikura na više mjesta u djelu: ponajprije u prvom pjevanju³¹, pa u početku trećega pjevanja³², zatim u petom pjevanju Lukrecije govori Memiju³³ da je Epikur bog, jer nam je otkrio pogled na život koji se zove mudrost, dok u šestom pjevanju priča o putu kojim nas vodi Epikur. Taj Epikurov put je i Seneka tumačio

²⁹ Usp. Tacconi 1934: 47.

³⁰ »Terrarum Caelique potens atque uberis alma / Naturae Genitrix, magnum SAPIENTIA, Numen; / Quaem Pater haud aevo nec majestate secundam / Editit aeterna foecundae in imagine mentis / Progenium; per te causae et sua semina rebus; / Seminibusque suos vigor et vis indita vitae: / Tu Dea, tu pulchri Ratio ordinis, omnia nectis / Mensuris elementa suis, numerisque revincis. / Terra tibi foetus, tibi debent sidera lucem: / Tu facis, ut caleanti ignes, tu caerulea ponti / Diffundis caelumque levi circumtegis aura: / Et facis, ut certo volvantur tempora cursu / Per motus distincta suos, vicibusque recurrant. / Mentibus humanis tu certa et summa voluptas: / Nam simul atque tuum longe splendescere lumen / Incipit, et lucis radios ostendis amicae, / Ardet inexplata cupidum dulcedine pectus / Tetque sequi visaque frui, semperque potiri...« (Stay 1934: 48).

³¹ »Humana ante oculos foede cum vita iaceret / In terris oppressa gravi sub religione, / Quae caput a caeli regionibus ostendebat / Horribili super aspectu mortalibus instans, / Primum Graius homo mortalis tollere contra / Est oculos ausus primusque obsistere contra; / Quem neque fama deum nec fulmina nec minitanti / Murmure compressit caelum, sed eo magis acrem / Inritat animi virtutem, effringere ut arta / Naturae primus portarum claustra cupiret. / Ergo vivida vis animi pervicit et extra / Processit longe flammantia moenia mundi / Atque omne immensum peragravit mente animoque, / Unde refert nobis victor quid possit oriri, / Quid nequeat, finita potestas denique cuique / Qua nam sit ratione atque alte terminus haerens. / Quare religio pedibus subiecta vicissim / Opteritur, nos exaequat victoria caelo« (DRN 1.: 92–109). »Dok je pred očima stenjuć na zemlji prezreno ležao / Život pritješnjavan ljudski religije teretom teškim, / Iz neizmjernih visina nebeskih što podiže glavu, / Strašan uz pogled odozgo prijeteći ljudima jadnim, / Prvi usudio se Grk da smrtnu podigne oči / Protivu nemani te, i prvi da opre se njojzi. / Njega ne zastraši priča o bozima, niti strijela / Niti gromova tutanj, što prijeti, nego mu sve to / Podiže više i više još srčanost duha, te prvi / Zatvorena zažele otvoriti prirode vrata. / Njegov smioni duh bi pobjednik dakle i prođe / Izvan plamenih zida daleko po svemiru silnom, / Prodrijev uz pronicav duh daleko u neizmjernost, / Odakle nama donese ko pobjednik istinu: što li / Može da biva, što ne? Na koji je konačno način / Moć omeđena svemu i postavljen međaš duboko? / Stoga religija leži pod nogama gažena otad, / Dok nas, naprotiv, trijumf izjednačuje s nebom« (Lukrecije 1938: 17).

³² Lukrecije otvara treće pjevanje o Epikuru s apostrofom: »O Graie, gentis decus...«, a Stay na istome mjestu slično tome ponovo slavi Descartesa: »O Gallae gentis decus...«. Usp. Tacconi 1934: 44.

³³ Državnik Gaj Memije Gemel – njemu Lukrecije govori kroz čitavo pjevanje, kao u dijalogu tumačeći mu svoju nauku.

Luciliju koji je redovno svoja pisma završavao nekom Epikurovom mišlju: »Istuc quoque ab Epicuro dictum est: 'si ad naturam vives, numquam eris pauper; si ad opiniones, numquam eris dives'«. ³⁴ Na sličan način i Stay hvali Descartesa u prvom pjevanju i na početku trećega, gdje upliće i hvalu Francuskoj. ³⁵ Također, Lukrecije se na početku četvrtoga pjevanja s ponosom osvrće na svoj rad, a na istom mjestu Stay govori o samom procesu nastajanja svoga djela. ³⁶

Ono što Stayevoj pjesmi nedostaje jest onaj eros s kojim se rimski pjesnik bori za istinu i lišava čovjeka od božjega i smrtnoga straha. Kod Staya osjećamo kršćansku tendenciju epa, jer je u posebnoj knjizi prikazao nauk o dobru. Stay je želio okrenuti čovjeka k Bogu te ga na neki način usmjeriti na put krjeposti, a odvratiti ga od grijeha.

³⁴ Prijevod: »Također to je rečeno i od Epikura: 'Ako živiš prema prirodi, nećeš nikada biti siromašan; ako prema zabludama, nikada nećeš bit bogat'«.«

³⁵ »Gallus Homo nobis ea mente animoque sagaci / Omnia pervidit: non illutn monstra, Chimaerae. / Scyllaeque, Sphingesque, aut tristia Centaurorum / Saecla peragrantem naturae lustra latentis / Obvia compressere minaci murmure contra / Horrificisque Virum formis. Vis vivida caelum / Vicit, et hinc lucem nobis felicibus audens / Extulit auspiciis, et pulsus orbe tenebris / Naturae caecam patefecit callidus artem, / Hunc Deus, ipse Deus mundo et tibi, Gallia, multum / Indulgens plane est ilio dare tempore visus, / Quo vis caeca hominum stygiis suffusa venenis / Tollere de medio Numen, penitusque receptum / Infixumque suo sub corde abolere parabant... / ... / Hujus ego servata legens vestigia longe / Principio edico, Naturae in templa serena / Si juvat admitti atque gaudere reperta, / Omnibus esse tibi dubitandum in limine primo / De rebus, quas nosse prius te cumque putabas. / Non id propterea, quia rebus nulla ratione patere, / Omnia pro falsis sed habendum, purius inde / Eductum ut Verum omne nitescat certaue constent / Principia in rebus totamque gerat Ratio rem« (Stay 1970: 359). Prijevod Tomislava Ladana: »Francuz nam umom i duhom razboritim / sve to istraži: ni čudovišta, ni himere, / ni Scile, ni Sfinge, ni Kentauri tužni vjekovi, / dok skrivene je prirode prelazio stupnjeve, / muža toga ne spriječiše / ni trijeskom groznim, ni likovima užasnim. / Životvorna sila, nebo pobjedi i odatle svjetlost nama / odvažan iznese on sretnim znamenjem / i rastjeravši tmine svijeta, / domišljat razotkri slijepo umijeće prirode / Bog ovoga, Bog samom svijetu i tebi, Francuska, / praštajući mnogo u ono vrijeme dade, / kad slijepa je sila ljudi, otrovom natopljena stigijskim, / oteti kanila svijetu Božanstvo i sasvim ga / poreći i iz srca istrgnuti svojeg. / ... / Spasonosni nauk njegov od početka slijedim; / stupiti ako želiš u spokojna svetišta Prirode / i ona da se tebi sasvim otvore, / prije svega u sve ti je ono sumnjati / za što si prije mislio da znaš. / I to ne zato što ničeg istinitog u prirodi nema, / ili što se ono ne može nikakvim razborom otkriti, / nego sve valja držati za lažno, pa odatle onda / čistija proizlazi Istina sva, načela su stalnija / u stvarima i s Razborom se odvija sve« (Stay 1970: 358).

³⁶ »Et me nescio quae perfundit grata voluta / Scilicet et noctes vigilatas esse die-sque / Exactos, quibus id studio praestante movebam, / Ut de natura rerum obscurisque repertis / Concinerem, quantum licet, aptis carmina verbis« (Stay, 1934: 44). »I ne znam koja je slast obuzela hvalu / A dakako i neprospavane noći i dane / Točno, sam to razmišljao da izvrsnom težnjom / Iz prirode mračnih stvari koje otkrivši / Slavim, koliko je dopušteno, pjesme prikladnim riječima.«

3. Stay i *Mundi systema*

Pri sustavnom izlaganju prirodne filozofije, kao i na radu svojih osobnih prirodnofilozofskih stajališta, hrvatski filozofi nisu mogli izbjeći pitanje kako izgleda sustav svijeta (*Mundi systema*): je li geocentričan ili heliocentričan. Predavačima na crkvenim učilištima (isusovački kolegiji) nije bilo dozvoljeno prihvatiti izrjeku o Zemlji koja se kreće, jer je ona bila osuđena u Rimu od crkvenih vlasti, o čemu govori i Bošković 1747. godine. Prije 1757. godine filozofi su svoje nazore o kozmološkim pitanjima koja su izravno prihvaćala heliocentrizam mogli iznijeti u stihovima ili nekom povijesnom prikazu. Kad je Stay pjevao o Descartesovoj prirodnoj filozofiji u dubrovačkom kolu oko Marina Sorga, izložio je i Kopernikov sustav onako kako je ugrađen u Descartesovu sliku svijeta. U drugom pjevanju svojega mladenačkoga (prvoga) epa, nakon što je izložio razlikovanje zvijezda stajaćica od lotalica, stigao je do »Kopernikova sustava«, kako je izrijekom zabilježio njegov brat Kristo u opisu sadržaja drugoga pjevanja Stayeva prvoga epa. U velikoj epizodi o Koperniku koja nije proširena u drugom i trećem izdanju, Stay je sukladno Descartesovoj teoriji vrtlogâ, pjevao o Suncu koje svojim velikim vrtlogom pokreće Saturn, Jupiter i Zemlju, koji zatim stvaraju svoje vlastite vrtloge kojima pokreću svoje pratioce.³⁷ Mlađi Benediktov brat Kristo, kad je opisivao sadržaj tih stihova, nije dopustio dvojbu je li u Benediktovim stihovima riječ o heliocentrizmu: »[Benedikt] naučava: Sunce je stalno i nepomično; njegovom silom dijelovi nebesa koje zove kapljevinama kruže oko njega; zato se vrte planete koje plivaju u ovom tekućem eteru; i Zemlja hita zahvaćena istim poticajem« (Martinović 1995: 23). Mletački cenzori, unatoč heliocentrizmu u stihovima Benedikta Staya i u proznim sažetcima njegova mlađega brata, kako piše u odobrenju za tisak od 13. srpnja 1744., iskazali su da u Benediktovu epu nisu pronašli ništa protiv svete katoličke vjere. Nad sadržajem rukopisa drugoga pjevanja Stayeva epa očito je svjesno zažmirio i fra Paolo Tommaso Manuelli.

Hrvatski isusovci profesori filozofije nešto su opreznije postupali od Staya. Josip Zanchi odlučio se u svojem udžbeniku *Scientia rerum naturalium sive Physica* za studente druge godine pobjeći povijesnomu pregledu mijena u slici svijeta i grafički prikazati četiri različita sustava. On je poštovao kronološki redoslijed: Ptolemej, Kopernik, Tycho Brache, Giovanni Battista Riccioli (isusovac i važan geocentričar iz XVII. stoljeća). U Zanchijevu udžbeniku tako nalazimo Kopernikov sustav koji je sveden na epizodu u povijesnim mijenama slike svijeta. Sam Bošković je javno, premda na prikriiven način, iznio svoj pristanak uz heliocentrizam prije 1757. godine, dakle prije ukinuća crkvene zabrane »za sve knjige koje tvrde gibanje Zemlje«, i

³⁷ »Nadalje biva: u ovom velikom vrtlogu Sunca / Rađaju manji se vrtlozi Saturna, Jupitera, Zemlje / Ka što spaziti možeš u velikom vodenom viru / Kako počesto okolo nastaju vrtlozi manji« (prema Martinović 1995: 23).

to u svojem latinskom epigramu. Taj epigram je prvo pročitao na javnome sastanku rimske akademije *degli Arcadi* zajedno s njegovim prijevodom na talijanski jezik, a potom je iznesen i u antologiji latinske poezije koju je izdala ta ista akademija 1756. godine. Već je sam naslov epigrama kategorično tvrdio: »*In Planetarum dispositione Terra inter Martem, et Venerem* – U rasporedu planetâ Zemlja je između Marsa i Venere«. U trećem elegijskom distihu možemo naći izravnu uputu koja u prijevodu izgleda ovako: »Čudiš li se? Promotri u kojem poretku razmještene zvijezde | U krug obilaze zlatokoso sunce!« (Martinović 1995: 25), kako bi zatim došao Kopernikov redoslijed planetâ: Merkur, Venera, Zemlja, Mars, Jupiter, Saturn. Bošković je, dakle, izabrao epigram kao krinku da učenom svijetu kaže svoju naklonost prema Kopernikovom sustavu. Crkvena odredba koja je zabranjivala kretanje Zemlje je ukinuta 1757. godine i otada je Kopernikov sustav svijeta brzo iz stihova prelazio u znanstvenu prozu, a tako i u onu hrvatskih isusovaca. Godine 1758. Kopernikov sustav svijeta se nalazi u službenome filozofskome tezariju prema kojem se polagao završni ispit iz sveopće filozofije na Zagrebačkoj akademiji. Čim je bilo moguće, u nastavu Zagrebačke akademije profesori su uveli »dopuštenu« Kopernikovu sliku svijeta.

Kazimir Bedeković, profesor u Zagrebačkom kolegiju, tijekom akademске godine 1757./1758. odredio je svojim slušačima (među njima Anton Raisp i Adam Mikulić) da naprave obrazloženje za tvrdnju: *Kopernikovski sustav svijeta treba cijeniti više od ostalih*. Tijekom akademске godine 1758./1759. Ivan Krstitelj Šimunić za završni ispit u kolovozu je izabrao kategoričku tvrdnju koja više nije imala veze sa sustavom svijeta nego sa sustavom planetâ: *Kopernikov planetarni sustav primjereniji je prirodi*. Antun Milčić, slušač Šimunića, dao je tiskati Šimunićev tezarij u knjizi koju je objavio na kraju svog filozofskoga studija.

Gledajući djelatnost hrvatskih filozofa toga doba, može se istaknuti da je Newtonovu prirodnu filozofiju Lipšić širio u Slovačkoj, Josip Zanchi u bečkim visokoškolskim ustanovama, a Bošković i Stay u Rimu. Josip Franjo Domin zadnji je hrvatski newtonovac koji predaje izvan Hrvatske. Njegova profesura je u Györu, Pečuhu i Pešti. Tako se može reći da je newtonizam tijekom XVIII. stoljeća prodirao u Hrvatsku iz četiri smjera: Slovačke, Austrije, Italije i Ugarske.

4. Stayev nauk o Bogu i o dobru

Uz sav Descartesov nauk Stay je umiješao i kršćansku crkvenu etiku. Najveće dobro je vapaj za Bogom, tvrdi Stay, dok je »za Descartesa najveće i krajnje zadovoljstvo je potpuna nepomućenost i stalna svijest o tome da *sam raspoláže svim onim što se hoće* (svladaj sebe)« (Juka 2007: 142). Descartesova etika je voluntaristička i racionalistička. On neprestano nastoji da prije svlada sebe nego prirodu, da radije promijeni svoje želje nego svjetski

poredak i da počne shvaćati da nema ničega što bi u potpunosti bilo u našoj moći osim naših misli. Stayeva je etika donekle u duhu Platona, metafizička i eudaimonistička. On u šestom pjevanju ponovno zaziva Mudrost (*Sapientia*)³⁸ i »ističe da je filozofija ta koja može čovjeka učiniti sretnim zahvaljujući prirodnom svjetlu uma (Descartesov *res cogitans*), razumu kao temelju kojem se prozire umni poredak svijeta, prirodna zakonitost i red materijalnih supstancija (*res extensa*) kao ogledalo božje dobrote, savršenstva i kontemplacije beskonačne božanstvenosti prirode« (Schiffler 1995: 135). »Vrlo daleko treba otići od same zemlje« kaže Stay »od početka najviši cilj, kojemu težimo svi, a koji valja spoznati – narav je najvišeg Dobra«.³⁹

Ako nema spoznaje o tome, život se ne može ni uspostaviti, ni živjeti, niti se može ikako vladati. Bog treba biti konačna svrha dobara, zbog užasa i otajstva smrti koja prijete krhkoj ljudskoj prirodi posvuda:

Undique aperta patet via mortis et undique lethum
Imminet, ut merito mortalia saecla feramur
Esse homines, diras tot nostro in corpore pestes
Qui gerimus; vitae nil ut promittere nobis
Quamlibet et juvenes et forte corpore freti
Possimus celerem venturi in temporis horam. (Stay 1934: 52).⁴⁰

Pravilo kojeg se treba držati je vječni zakon najvišeg razuma iz kojeg je potekao zakon prirode: »prvi je zahtjev da ljubimo Boga i njemu sve da doprinosimo. Prvi su zakoni prirode usađeni u sve ljudske duše, nepromjenjivi su, jer proistječu iz samoga reda i najvišega razuma; odatle je nastala naša savjest, koja nas vodi na dobro, a odvraća od zla, a ljudski zakoni su nastali tako što ima ljudi koji neće poštovati ove zakone i nužno je djelovati na njih strahom od kazne« (Šrepel 1895: 214). Kreposti, odnosno vrline, Stay je definirao kao ukras duše, dok su mane te koje nagrđuju dušu. Dijelevći krjepost na mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost, ostaje u duhu Platonove teorije o moralu⁴¹. Na kraju epa govori o nagradi u drugom životu kojemu nema kraja.

³⁸ »Tu mihi, tu caecam divinae lumine lucis / Ingredere, o mentem, S a p i e n t i a, consilioque / Nutantem rege, Diva, tuo da nectaris haustus / Aetherio de fonte, rigas quo corda tuorum, / Unde fluunt sanctae leges aeternaeque jura / Justitiae manent« (Stay 1970: 370).

³⁹ »Principo extremus qui sit, quo tendimus omnes, / Finis, quaeque Boni summi natura videndum« (Stay 1970: 371).

⁴⁰ Prijevod: »Jasno je da je put smrti svuda otvoren i svuda smrt / Prijeti, i da s pravom nosimo smrtna pokoljenja / I nosimo tolika zlokobna znamenja u našem tijelu po čemu i jesmo ljudi / I koliko god da se uzdamo u snažno tijelo mladića (mladosti) / Našem životu ništa nije obećanje kad možemo stići u vrijeme brzog časa.«

⁴¹ Ljudski život ako je sačinjen od samo tjelesnih uživanja, zadovoljstava, u kojem um nema nikakva udjela, ne bi bio život čovjeka, nego životinje. Najviše dobro (*summum bonum*) ili sreća podrazumijeva spoznaju Boga – pogotovo ako idealni oblici jesu ideje Boga. Nijedan čovjek koji nije prepoznao božansko djelovanje u svijetu ne bi mogao biti sretan. Platon ističe da samo duša može stići um. Duša se sastoji od tri dijela: razumnoga, srčanoga (voljnoga)

5. Nasljeđe tematike Stayeva djela u povijesti hrvatske književnosti i filozofije

Tražiti odjeke Stayeva djela u temama književnih djela hrvatskih autora pomalo je nezahvalno, najviše iz razloga što se već u Stayevo vrijeme književna djela jasno počinju razlikovati od znanstvenih djela. Ako govorimo o tradiciji didaktičkog epa hrvatske književnosti, u Stayevo vrijeme i nakon njega, onda će se kao sadržaj takva epa prije naći povijest nego filozofija. Ipak, pored poznatih pet dubrovačkih epova (Stay, Zamagna i Bošković), filozofiju kao tematiku epa nalazimo i kod fra Petra Bakule, koji u svom deseteračkom epu *Pravo mudroznanje za svakog čovika*⁴², kroz Uvod i tri knjige obrađuje teme iz metafizike, antropologije i kozmologije. Međutim, za razliku od Staya, Bakulino je djelo posvećeno pouci puka (jezik i forma djela), dok su Boškovićevi i Stayevi stihovi bili izlaganje filozofijske i znanstvene problematike za učene ljude.

S druge strane, tema Stayeva epa kao tema proučavanja na hrvatskim učilištima može se jasno i eksplicitno pratiti. Prvi zajamčeni prodor Descartesove prirodne filozofije u nastavu na hrvatskim učilištima dogodio se u Zagrebačkom kolegiju 1726. godine. Isusovac Luka Bakranin, profesor metafizike, javno je zastupao Descartesovo stajalište da ne postoji realna distinkcija između akcidenata i supstancije. Takvu svoju postavku predložio je za javnu školsku raspravu iz metafizike, a profesor fizike Antoni Terzi i profesor logike Josip Novoselić u pismima koja su uputili isusovačkom generalu Tamburiniju u Rimu prijavili su Bakraninovu tvrdnju kao »pogibeljnu Descartesovu hipotezu o akcidentima koji ostaju u presvetoj Euharistiji« (Martinović 1995: 3). Moglo bi se reći kako Terzi nije postupio pametno, jer je odmah nakon toga za javnu obranu iz fizike predložio tvrdnju koja je Bakraninov stav označila »heretičkim ili blizu herezi«. General Tamburini je osudio Bakraninovo tumačenje, a također je kaznio i Terzija da Descartesov nauk o akcidentima označuje kao herezu prije nego li je to Crkva učinila.⁴³

i požudnoga. Razumski je dio duše besmrtnan. Srčani i požudni propadaju. Na temelju uzajamnih odnosa ta tri dijela duše, Platon razlikuje četiri temeljne vrline: *mudrost* (vrlina umnoga dijela duše), *hrabrost* (vrlina voljnoga dijela duše), *umjerenost* (vrlina požudnoga dijela, a ona dolazi do izražaja kad se volja i požuda pokoravaju umu i slažu s njim) i *pravednost* kao opća vrlina koja nastaje kada sva tri dijela čine harmoniju. Usp. Juka 2007: 69–70.

⁴² »I Bakula piše u stihovima o vrlo zahtjevnim temama, ali je razlika u tome što je njegovo djelo posvećeno pouci puka dok su Boškovićevi i Stayevi stihovi bili izlaganje filozofijske i znanstvene problematike za učene ljude« (Kutleša – Penava 2013: 52–53).

⁴³ »*Slučaj Bakranin* raspleo je se, tako, što je isusovački general ispunio davnu Bakraninovu želju za misijama i odlučio ga poslati u Paragavaj, naglašavajući da to čini neovisno o svakom skolastičkom prijeporu.« Descartesovo tumačenje supstancije *res extensa* i njezine akcidente, jedan je zagrebački profesor filozofije »akademske godine 1725/1726 protumačio do krajnjih posljedaka svojim slušačima, ali je njegovo odobravanje Descartesa, doživjevši

Tiskanu i prvu obradbu Descartesove prirodne filozofije u četrdesetim godinama nalazimo u Mihovila Lipšića ml. On je bio redoviti profesor fizike⁴⁴ u isusovačkom kolegiju u Košicama kad je izašla ta tiskana obradba Descartesove prirodne filozofije. Lipšić je samo spomenuo tek važne Descartesove uvide o gibanju. To djelo o gibanju su studenti druge godine filozofije priredili prema svojim zapisivanjima tijekom predavanja. To piše na kraju predgovora *physici Cassovienses*, a izdali su ga 31. svibnja 1740. tijekom svojega promaknuća na čast bakalaureata iz slobodnih umijeća i filozofije, kako je napisano na naslovnici.⁴⁵ Nažalost, studenti su rukopis objavili pod velikim, varljivim i neuspjelim naslovom u tri dijela: *Statica. De varietate ac proprietatibus motus naturalis, et artificialis. Cum methodo erigendi machinas, eisque utendi edita et distributa*. ('Statika. O raznolikosti i svojstvima naravnog i umjetnog gibanja. Izdano i uređeno s metodom izgradnje strojeva i njihove uporabe') koji je skrivao da je više od polovice rukopisa posvećeno prirodnoj filozofiji i da djelo pod tri različita vidika raspravlja o gibanju. Prema Aristotelovoj *Fizici* napisan je prvi dio. U tom dijelu riječ je o gibanju i njegovim uzrocima općenito te se ne izostavljaju članci o prostoru i o vremenu, o mirovanju i o gibanju. Tema su drugoga dijela svojstva gibanja, njegovi uzroci i zakoni, gdje se javlja i okret prema Descartesovoj prirodnoj filozofiji. Tu je precizno objašnjen pojam količine gibanja kao glavni pojam Descartesove prirodne filozofije.

Cinjenica da se do najdubljih kreativnih znanstvenih sinteza moglo doći u Dubrovniku, govori na kolikoj je duhovnoj visini tada Dubrovnik bio. I sam Stay je visoko filozofsko obrazovanje stekao upravo u Dubrovniku (Collegium Ragusinum). Nastava se tu odvijala na prvoklasnoj europskoj razini, kao temelj naobrazbe mnogih uglednih Dubrovčana. Iz toga kolegija izišli su znameniti gramatičari i leksikografi, književnici koji su pisali na latinskom i hrvatskom jeziku, filozofi i prirodoznanstveni istraživači, koji su djelovali u domovini i u europskim središtima (Ruđer Bošković, Đuro Baglivi, Rajmund Kunić, Bernard Zamanja, Đuro Bašić, Bartul Kašić, Jakov Mikalja, Benedikt Rogačić, Ivan Marija Matijašević, Ignjat Đurđević, Ardelio Della Bella i dr.). Sa Stayevim djelom prvi je put u dubrovačkoj povijesti došlo do interpretiranja i komentiranja jedne filozofije prirode drugačije od Aristotelove u samome Dubrovniku. Sam Stay je smatrao da nema prikladnije filozofije od Descartesove u njegovo vrijeme, jer je Descartes odobravao, osim toga da je sunce središte našega sunčeva sustava, i mogućnost da postoji mnoštvo sličnih sustava u svemiru sa zvijezdama kao središtima

javnu zagrebačku i pismenu rimsku osudu, ostao bez ikakva tiskanog traga i zbog toga je ostao ograničenog utjecaja» (Martinović 1995: 3–4).

⁴⁴ *Physicis Professor Ordinarius*.

⁴⁵ Naslovnicu prirodno-filozofskog djela Mihovila Lipšića pogledati u: Martinović 1995: 4.

tih sustava.⁴⁶ Pored toga, Descartes je ostavio božanski princip kao prvu pokretačku snagu i praktički transcendentnim bićem izbačenim izvan ovoga konačnoga svijeta.⁴⁷

Zaključak

Iako se smatra da Stay nije prestigao Lukrecija, ipak mu to ne oduzima mjesto najvećega didaktičkoga pjesnika hrvatske književnosti latinskoga izraza. Stay je iza sebe ostavio dva velika filozofska epa: u prvom govori o konačnim i vječnim pitanjima čovjeka u filozofskom stoljeću, unoseći u Descartesovu filozofiju i svoje misli te dodajući i druge rezultate pozitivnih znanosti (Kopernik, Galilei, Kepler, Newton). Važno je naglasiti da je Stay svojim istraživanjima iz prirodne filozofije ispitivao čak tri različita sustava: u njegovim mladim danima to je bio Descartesov sustav dok nije postao »rđav i po ukusu tog vremena nepodnošljiv« (Bošković), pa je, sukladno novim spoznajama da »vrtlozi« ne postoje, prešao na Newtonov sustav i sustav našega Boškovića. Međutim, upravo taj razvoj znanosti samo je potvrdio zbiljski temeljnu Descartesovu misao, koja je otvorila prostor za unaprjeđenje matematike, fizike i drugih prirodnih znanosti. Stay je, dakle, ne samo pretočio u elegantne stihove Descartesovu filozofsku misao, nego ju je i dopunio, te time istovremeno i osuvremenio i učinio bliskom i prijemčivom, kako ljubiteljima filozofije tako i ljubiteljima poezije. Ostavio je u nasljeđe ep kao veliko svjedočanstvo znanja i kulture, ogledalo duhovne razine i živosti mišljenja.

Literatura

Appendini, Francesco Maria. 1803. *Notizie storico-critiche dulla antichita storia e letteratura de' Ragusei*, tomo II., Delle stampe di Antonio Martecchini. Ragusa.

⁴⁶ »Dakle, njegov sustav svijeta je poliheliocentrični sustav. Giordano Bruno (1548–1600) na tragu Nikole Kuzanskog (1401–1464) i Frane Petrića (1529–1597) odlazi još dalje, govoreći da u prostorno beskonačnom svemiru pojam središta gubi svaki smisao (u beskonačnom prostoru svaka se točka može smatrati središtem svijeta i nijedna). Tako da heliocentrični i geocentrični sustav postaju samo relativni modeli opisa svijeta« (Kutleša 2003: 59).

⁴⁷ »U mehanističkoj biologiji i u svojim naučnim istraživanjima, pa potom u fiziologiji i psihologiji Descartes je došao do velikih rezultata, koji su ako gledamo danas u mnogočemu pogrešni i nemaju neku vrijednost, ali svojim pozitivnim elementima ukazuju fundament kasnijim tumačenjima u tim područjima« (Kangrga 1983: 48). Ta su istraživanja išla direktno u francuski materijalizam XVIII. stoljeća i završavala se naukom o prirodi. On je postigao obrat u filozofiji i zapamćen je u povijesti zbog svojega *Cogito, ergo sum* tj. po metodskoj skepsi.

- Aristotel. 1983. *O pjesničkom umijeću*. (prijevod i objašnjenja Zdeslav Dukat). Zagreb: August Cesarec.
- Bošnjak, Branko. 1993. *Povijest filozofije II*. Matica hrvatska. Zagreb:
- Dadić, Žarko. 1982. *Povijest egzaktnih znanosti u Hrvata I*. Sveučilišna naklada Liber.
- Dekart, Rene. 2008. *Pravila za usmjeravanje duha – Rasprava o metodi-Istraživanje istine*. (s latinskog i francuskog preveo i komentare sačinio Marko Višić). Podgorica: Unireks.
- Descartes, Rene. 1951. *Rasprava o metodi*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Descartes, Rene. 1993. *Razmišljanja o prvoj filozofiji* (s latinskog izvornika preveo Tomislav Ladan). Zagreb: Demetra.
- Filipović, Vladimir. 1978. Hrvatski filozofi latinisti XVIII stoljeća. *Dani Hvarskog kazališta, Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*. sv. 5. br. 1. Split. 14–24.
- Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808*. (drugi dio). Matica hrvatska. Zagreb.
- Holzer, Georg. 2013. Bakulino »Mudroznanje« i epska tradicija. *Zbornik o Petru Bakuli*. (ur. Pavao Knezović, Marko Jerković). Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 139–151.
- Juka, Slavica. 2006. *Etika: postavke i teorije*. Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Mostar.
- Kangrga, Milan. 1983. *Racionalistička filozofija*. Matica hrvatska. Zagreb.
- Knezović, Pavao. 1992. Benedikt Stay (1714–1801) – Poeta dicto vale Musis ad graviora studia se confert, elegia (ed. princeps). *Latina & Graeca*. 36, Zagreb. 71–79.
- Kunić, Rajmund. 1970. Epigrami / Epigrammata. *Hrvatski latinisti / Croatici auctores qui Latine scripserunt*. II. knj. PSHK 3. Matica hrvatska – Zora. Zagreb. 444–527.
- Kutleša, Stipe. 2003. Počeci newtonizma u Europi i u Hrvatskoj. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. 57–58. Zagreb. 57–73.
- Kutleša, Stipe–Penava, Mate. 2013. Bakulina kozmologija u djelu *Pravo mudroznanje za svakog čovika*. *Hum*. 10. Mostar, 51–70.
- Lukrecije Kar, Tit. 1938. *O prirodi*. (preveo i rastumačio Marko Tepeš). Tipografija. Zagreb.
- Martinović, Ivica. 1995. Hrvatska prirodnofilozofska baština 18. stoljeća. *Filozofska istraživanja* 56–57. Zagreb. 3–43.
- Martinović, Ivica. 2000. Stay, Benedikt. *Leksikon hrvatskih pisaca*. (ur. D. Fališevac, K. Nemec, D. Novaković). Školska knjiga. Zagreb. 666–668.

- Paušek-Baždard, Snježana. 1996. Znanstvenici i izumi u stihovima Rajmunda Kunića. *Dani Hvarskog kazališta, Hrvatska književnost 18. stoljeća, Tematski i žanrovski aspekti*. sv. 22. br. 1. Split. 319–330.
- Petrović, Vice. 1970. Epigrammata. *Hrvatski latinisti / Croatici auctores qui Latine scripserunt*. II. knj. PSHK 3. Matica hrvatska – Zora. Zagreb. 266–275.
- Primorac, Zoran–Šakota, Ita. 2007. Prilozi za povijest filozofije spoznaje, Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru. Mostar.
- Russell, Bertrand. 2005. *Mudrost Zapada*. Marjan tisak. Split.
- Schiffler, Ljerka. 1995. Filozofski aspekti hrvatskog latinizma 18. Stoljeća. *Dani Hvarskog kazališta, Hrvatska književnost 18. stoljeća, Tematski i žanrovski aspekti*. sv. 21. br. 1. Split. 128–143.
- Schiffler, Ljerka. 2000. Stojković Ivan. *Leksikon hrvatskih pisaca*. (ur. D. Fališevac, K. Nemec, D. Novaković). Školska knjiga. Zagreb.
- Stay, Benedikt. 1970. Philosophiae versibus traditae libri VI – Filozofija u stihovima (šest knjiga); Philosophiae recentioris versibus traditae libri X – Novija filozofija u stihovima (deset knjiga). *Hrvatski latinisti / Croatici auctores qui Latine scripserunt*. II. knj. PSHK 3. Matica hrvatska – Zora. Zagreb. 356–395.
- Šrepel, Milivoj. 1895. Stay prema Lukreciju. *Rad JAZU*. knj. 124. Zagreb.
- Tacconi, J. L. 1934. I poemi filosofici latini di Benedeto Stay, il Lucrezio Ragusino. *Rivista dalmatica*. XV. Zara.
- Truhelka, Branimir. 1928. Prvi Uspjeh Bene Staya. *Književnik I*. 9. Zagreb.
- Vratović, Vladimir. 1997. Benedikt Stay – Benedictus Stay, *Latinsko pjesništvo u Hrvata: Dvojezična antologija*. Školske novine. Zagreb. 242–259.
- Vratović, Vladimir. 1998. Benedictus Stay – Benedikt Stay. *The Croatian Muses in Latin: A Trilingual Anthology Latin-English-Croatian, The Bridge*. Zagreb. 281–285.
- Vratović, Vladimir. 1970. Benedikt Stay – Benedictus Stay (1714–1801). *Hrvatski latinisti / Croatici auctores qui Latine scripserunt*. II. knj. PSHK 3. Matica hrvatska – Zora. Zagreb. 349–354.
- Zamarovski, Vojtjeh. 2002. *Junaci antičkih mitova*. Alinari. Beograd.
- Zimmer, Robert. 2011. *Kapija Filozofa*. Laguna. Beograd.

Internetski izvori

- http://public.carnet.hr/zuh/do1874/nv18/nv18_2.htm (7. 9. 2014.).
- <http://www.thelatinlibrary.com/lucretius.html> (12. 9. 2014.).
- <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=24853> (15. 9. 2014.).

Benedict Stay's philosophical poems and their impact on the cultural history of Croatia

Summary

Benedict Stay from Dubrovnik was known as a great expert in Latin poetry, philosophy and mathematics. The aim of this paper is to analyze his first adolescent epic poem *Philosophiae versibus traditae libri sex* (Venetiis, 1744) – *Six Books of Philosophy Poems*, in which he composed Descartes' Natural Philosophy. This analysis highlights some key points: 1. Stay's relationship to Descartes; 2. Stay's relationship to Lucretius Carus; 3. Stay's relationship to *Mundi systema*; 4. Stay's teaching about God and Good; 5. The theme heritage of Stay's works in the history of Croatian literature and philosophy. The last key point of this analysis deals with the impact of Stay's works, which is characteristic and important, because even the choice of Descartes' philosophy as the main theme brings a new insight into the scientific, philosophical, theological, and ideological thought. This kind of thought is represented in this paper as: 1. The theme of Croatian authors' written works, 2. The theme for studying at Croatian universities (especially the correlation of Cartesianism at the Neoacademia Zagrabiensis and the Collegium Ragusinum). Stay's contribution is manifested in the fact that he had not only put into elegant verse Descartes' philosophical thought, but also modernized it and made it susceptible to philosophy and poem lovers.

Ključne riječi: Benedikt Stay, *Philosophiae versibus traditae libri VI*, Lukrecije Kar, Bošković, Descartes, *Mundi systema*, etika, filozofska učilista

Keywords: Benedict Stay, *Philosophiae versibus traditae libri VI*, Lucretius Carus, Boskovich, Descartes, *Mundi systema*, ethics, philosophical studies

Lidija Bogović
Jasmina Pavić
Poslijediplomski doktorski studij kroatologije
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d
lid.bogovic@gmail.com
jasmina.pavic88@gmail.com

BIOGRAFSKI DISKURS SEBASTIJANA SLADE

Djelo *Fasti litterario-Ragusini* ('Dubrovačka književna kronika') autora Sebastijana Slade Dolcija iz XVIII. stoljeća bogata je književna, jezična (iako piše latinskim jezikom, donosi citate na hrvatskom i talijanskom jeziku) i kulturološka riznica. Iako se ne spominje u antologijskom kontekstu hrvatske književnosti, ovaj izuzetni franjevac ostavio je iza sebe tekstove koje možemo smatrati između ostalih i jezikoslovnima, i književnima i književnopovijesnima. U radu je prikazana uloga i mjesto toga dubrovačkoga franjevca kao vrsnoga kroničara koji je tiskanjem svoje kronike uspio sačuvati te prikazati kulturno-povijesne i identitetske odrednice. *Dubrovačka književna kronika* iznimno je i jedinstveno djelo jer je od kronika te vrste jedina bila tiskana i dostupna širemu čitateljstvu, ne samo domaćemu, već i širem europskomu.

Osamnaesto je stoljeće stoljeće širenja polifunkcionalnosti hrvatskoga književnoga jezika i hrvatske književnosti, a tomu pridonosi i tiskanje knjiga različita sadržaja. Osim književnih djela objavljuju se filološka djela, poučna djela, kalendari, urbari, udžbenici. S obzirom na raznovrsnost objavljivanih djela toga doba, temi će se pristupiti sa stajališta povijesti književnosti, a u središte će se istraživanja staviti prinosi Dubrovčanina Sebastijana Slade. Sladina će se *Kronika* usporediti s *kronikama* drugih autora, a da bi se odredilo njegovo mjesto u povijesti hrvatske književnosti i kulture uopće, usporedit će se s aktualnim objavljenim povijestima književnosti. Prikazom uloge i mjesta toga dubrovačkoga franjevca kao vrsnoga kroničara prikazat će se kulturno-povijesne i identitetske odrednice koje je dijelom uspio sačuvati. Također, tema će poslužiti i za propitkivanje glavnih zadataka kronike, odnosno kronike kao svojevrsnoga biografskoga diskursa.

Nedvojbeno je kako je Sebastijan Slade živio i stvarao u XVIII. stoljeću, u jednom od ključnih razdoblja razvoja hrvatskoga jezika i kulture. »Franjevac Slade bio je prije svega na glasu kao vrstan propovjednik i učitelj

teologije. Njegov domoljubljem motiviran interes za domaću prošlost iskazan je u eruditskim proznim djelima povijesnog, biografskog, hagiografskog, filološkog i polemičkog karaktera. Član triju talijanskih akademija, pisao je nabožnu i prigodničarsku poeziju na latinskome, a za našu književnu povijest najvrednije su njegovo djelo *Fasti litterario-Ragusini* (1767.), leksikon s podacima o 271 dubrovačkom književniku« (Bratičević 2009: 201). U tom je smislu shvaćanje toga vremena od presudne važnosti za shvaćanje Sladina djelovanja. Cijelo je XVII. i prva polovica XVIII. stoljeća u znaku katoličke obnove, a književni je jezik barokne učenosti bio latinski. Uz djela na latinskom jeziku još se od renesanse objavljuju i djela na hrvatskom jeziku koji postaje sve više polifunkcionalan (Silić 2006: 35–39). Doba je to stvaranja općega jezika u kojem dubrovački model postaje dominantan uz štokavske temelje s otvorenošću prema cjelini hrvatskoga jezičnoga korpusa.

Kontekstualizirati Sladino doba i književnu terminologiju toga vremena znači razotkriti ključne trenutke koji su mogli utjecati ili oblikovati predmet istraživanja. Nove ideje u XVIII. stoljeću koje dovode do obraćanja franjevacu puku spisima bez vjerske pouke, prve su naznake udaljavanja od baroka. To vrijeme prosvjetiteljstva, u jasnoj *inačici*, javilo se i na samom jugu Hrvatske. U Dubrovniku se, više nego u ijednom našem kulturnom središtu, razvila bogata književnost na hrvatskom i latinskom jeziku, a latinistička je književnost u tom gradu imala i najdulji kontinuitet. Osamnaesto i XIX. stoljeće u tom gradu nema, u književnom smislu, bogato nadarenoga pojedinca stvaratelja kao što su bili Držić, Gundulić ili Bunić, no ne smije se zaboraviti mnogobrojne prozaiste i pjesnike manjega umjetničkoga dometa, ali ne i manjega značaja za cjelokupni književni diskurs (usp. Bogišić 1969: 7–23).

To je doba istaknutijega zanimanja za narodnu, političku i kulturnu prošlost, a označava i novi doprinos književno-umjetničkomu stvaralaštvu. U Dubrovniku je bila osobito razvijena biografska i bibliografska književnost (tada je ta vrsta književnosti već neko vrijeme opća pojava u Europi). Ignjat Đurđević (Dubrovnik, 1675. – 1737.) piše antologiju *Vitae illustrium Rhacusinorum*, koju u svojoj zbirci biografija dubrovačkih isusovaca i književnika djelomično koristi Đuro Bašić (Dubrovnik, 1695. – 1765.) (usp. Stepanić 2010: 96). Dominikanac Saro Crijević (Dubrovnik, 1686. – 1759.) sa 435 biografskih i bibliografskih portreta značajnih dubrovačkih pisaca u Bibliotheca Ragusina ubraja se među najznačajnije biografe toga doba. Đuro Ferić (Dubrovnik, 1739. – 1820.) u rukopisnim pjesničkim zbirkama piše pohvalne epigrame o dubrovačkim pjesnicima i proznim piscima. Kada se govori o biografijama književnika toga doba potrebno je navesti i neposredne Sladine prethodnike, u već spomenutom popisu koji sadrži Ignjata Đurđevića, Đuru Bašića i Saru Crijevića treba dodati Ambroza Gučetića (Dubrovnik, 1563. – Ston, 1632.) i Ambroza Ranjinu (preminuo oko 1550., usp. Knezović 2001: 154) koji su također pisali o »slavnim dubrovačkim

mužima« (Knezović 2001: 87–88). Zanimljivo je da se u ediciji *Pet stoljeća hrvatske književnosti*, u dvama svescima Hrvatski latinisti, ne spominje ime Sebastijana Slade iako je njegova kronika *Fasti litterario-Ragusini* jedina od kronika te vrste bila tiskana i dostupna širem čitateljstvu (usp. Bogišić 1969., Bogišić 1970.). Za razliku od ostalih biografa, Slade donosi dijelom životopis, a dijelom biobibliografiju svakoga pojedinoga autora, vrlo sažeto i necjelovito. Njegovu se zbirku treba promatrati kao svojevrsan imenik s najosnovnijim podatcima o piscu te kao uputnicu za daljnje istraživanje popisanih autora. Slade navodi da su to samo spomeni na književnike koji su se proslavili pod vlašću Dubrovačke Republike. Dok su ostale biografske zbirke ostale u rukopisu sve do XX. stoljeća, Sebastijan Slade u Mlecima 1767. godine tiska *Fasti litterario-Ragusini*. Tako je i tim putem kulturna Europa upoznala književnu i kulturnu prošlost Dubrovnika, a s obzirom na važnost dubrovačke kulturne i književne povijesti, velikim je dijelom saznala i o hrvatskoj kulturi.

Dubrovčanin je Sebastijan Slade, franjevac, propovjednik, teolog, pjesnik i povjesničar književnosti rođen na samom kraju XVII. stoljeća. Sebastijan mu je bilo redovničko ime (rođenjem je dobio ime Ivan), a Dolci je talijanski prijevod njegova prezimena Slade. Zapamćen je ostao po korizmenim propovijedima u talijanskim gradovima, ali i mnogobrojnim povijesnim zapisima. Napisao je *Povijesne zapise o Dubrovačkoj franjevačkoj provinciji*, *Protukritičko pismo o starosti Dubrovačke biskupije*, biografiju sv. Jeronima, zatim raspravu o postanju slavenskih jezika, napose hrvatskoga, *O starosti i raširenosti ilirskoga jezika*. Za povijest književnosti najznačajniji su njegovi *Fasti litterario-Ragusini*, odnosno *Dubrovačka književna kronika ili Pregled književnika koji su se proslavili u Dubrovačkoj Republici do 1766. godine*, a u kojoj je predstavio 271 dubrovačkoga pisca (među kojima je nekoliko značajnih stranaca, primjerice Antonio Vanini iz Riminija, Ardelio Della Bella iz Foggie u Apuliji te Lodovico Beccadelli iz Bologne). Slade je u autobiografskoj, točnije rečeno autobibliografskoj crtici svoje *Dubrovačke književne kronike* naveo radove kojima je, kako sam duhovito ističe, opteretio tiskaru. Također, navodi radove objavljene na latinskom, na talijanskom jeziku i ostala djela među kojima su posmrtni govori, propovijedi, rasprave, pjesnički radovi itd. (Knezović 2001: 138).

U XVIII. stoljeću, kada izlazi Sladina *Kronika*, u vremenu traganja za identitetom, kako vlastitim tako i nacionalnim, ne čudi da je i Slade zaintrigiran u namjeri da se pozabavi životima značajnih Dubrovčana i predstavi ih svomu narodu i Europi. Za taj pregled, tj. zbirku biografija, podatke je preuzeo uglavnom od Crijevića i Đurđevića, nešto manje od Bašića, ali postoji i niz podataka koje ne nalazimo kod spomenutih autora (usp. Knezović 2001., Stepanić 2010: 96, Pederin 1988: 94–97). To pokazuje da pisanje biografija Sladi nije bila novina jer su tada već postojale latinističke biografije, ali to ne umanjuje njegovu originalnost i važnost.

Kao najpouzdaniji pronositelj sadržaja Sladina djela ne smije se zaboraviti Franju Mariju Appendinija (1768. – 1837.) koji u svojim zabilježkama piše o književnosti staroga Dubrovnika (Jelčić 2004: 138, 631).¹

Prema Hrvatskom jezičnom portalu kronika jest 1. tekst u kojem se bilježe događaji po slijedu u vremenu te 2. rubrika u novinama ili časopisu itd. u kojoj se sustavno prate svakodnevna zbivanja. Sladin zbornik biografija istaknutih pojedinaca koji su pridonijeli kulturno-književnom napretku njegova grada na hrvatskom je preveden *Dubrovačkom književnom kronikom* što se na prvi pogled čini pogrešnim, no čitajući djelo zaista upoznajemo dubrovačku književnu povijest i općenito povijest koju pišu upravo ti Dubrovčani. Treba naglasiti da Slade svoje djelo naziva i »Pregledom književnika koji su se proslavili u Dubrovačkoj Republici do 1766. godine«.² S toga gledišta može se ustvrditi da je riječ upravo o svojevrsnoj književnoj kronici, ali zapravo bi bilo možda preciznije reći da je to djelo zbirka životopisa.

Činjenica da je to jedina zbirka te vrste tiskana i dostupna čitateljskoj publici povećava važnost Sladina djela. Slade na početku *Dubrovačke književne kronike* izražava žaljenje što zbog poodmakle dobi ne može sastaviti opširniju knjigu te ističe da mu je želja da njegovo djelo bude dostupno širem čitateljstvu. Djelo posvećuje benediktincu, biskupu Giannagostinu Gradenigu kojega naziva »mecenom svih književnika«. Slade se poziva i na zasluge značajnih Dubrovčana ističući tako primjerice Josipa Ruđera Boškovića, a naglašavajući zanimanje Dubrovčana za kulturu i znanost (Knezović 2001: 79).

Kompozicijski gledano, književna se kronika sastoji od posvete, predgovora, tj. obraćanja čitatelju, abecednoga popisa pisaca (prezimenom pa imenom), potom slijede pohvalni stihovi u kojima se posebno ističe: »Slavni Dubrovnik pružio vam je život proživjeti kratki, a Slade vječni ...« (Knezović 2001: 85). Nakon toga slijede dopuštenja za tisak: odobrenje teologa reda i dozvola reda te potom pregled književnika Dubrovačke Republike.

Autor u *Dubrovačkoj književnoj kronici* donosi niz biobibliografija abecednim redom po imenima (ne po prezimenima) te biografske podatke koje je posjedovao ili preuzeo od drugih biografa. Kao što je sam istaknuo, Slade djelom *Fasti litterario-Ragusini* donosi pregled, ali ne obećava povijest (Knezović 2001: 80).

U djelu, uz osobe koje nisu dubrovačkoga podrijetla Slade navodi osnovne podatke o mjestu njihova rođenja te niz zanimljivosti, dok uz popis redovnika obavezno navodi pripadnost crkvenomu redu. Tako primjerice

¹ Franjo Marija Appendini 1800.–3. godine objavljuje *Notizie istorico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de Ragusei*.

² Izvorno: *Fasti litterario-Ragusini sive Virorum litteratorum, Qui usque ad annum MDCCLXVI. in Ragusina claruerunt Ditone prospectus*.

za Antuna Među³ donosi zanimljivost da je Grk koji je donio *kalosij* (usp. Knezović 2001: 90), novi svijet s istoka, a franjevca Ruffina Scacciotta uvrštava u kroniku jer je rodom iz mjesta Ragusa na Siciliji koje su, prema Lukareviću, osnovali naši ljudi (usp. Knezović 2001: 137).

Slade donosi i osobe važne tadašnjim Dubrovčanima, primjerice liječnika Marka Florija ili učitelja u osnovnoj školi Đuru Grizića. Godine rođenja i smrti ne navodi uvijek (vjerojatno navodi samo kada mu je poznat taj podatak), a zapisuje i neke nekrologe, npr. kod bilješke o Iliji Crijeviću Lampričinu navodi elegiju kojom Damjan Beneša oplakuje njegovu smrt: »*Tristia cuncta decent; decet et lugubris amictus, Quod te nunc Aeli mors inimica tulit*« (Knezović 2001: 87).⁴ Često ističe tjelesne mane, npr. Ludovika Crijevića Tuberona Pariška akademija, u kojoj su akademici bili nazivani po tjelesnoj mani, naziva Tuberonom jer je bio grbav⁵ (Knezović 2001: 120). Također, Slade navodi i intelektualne prednosti. Primjerice za Marina Getaldića i Nikolu Nalješkovića ističe da su slavni matematičari, Antuna Aletina ističe kao poliglota, a Ruđera Boškovića kao najslavnijeg muža. Posebnu je pozornost posvetio Stjepanu Gradiću o kojem je zapisao najopširniju bilješku u Kronici, za kojega kaže da je najučeniji muž i među književnicima onoga doba uzdiže ga na prvo mjesto (Knezović 2001: 141). Od 271 natuknice, spomenuto je i samo pet žena, što ne čudi s obzirom na to da u krug tadašnjih Arkađana⁶ žene nisu imale pristup: hrvatska pjesnikinja Anica Bošković (sestra Josipa Ruđera Boškovića), (Knezović 2001: 88), slavna Dubrovkinja Cvijeta Zuzorić koju mnogi u svojim pjesmama hvale zbog ljepote i učenosti (Slade ističe i da je bila vrsna pjesnikinja, izvrsne ljepote i čistoće), (Knezović 2001: 104), pjesnikinja Lukrecija Bogašinović-Budmani za koju kaže da se hvalevrijedno posvetila hrvatskim muzama (Knezović 2001: 120), pjesnikinja Julija Bunić koja je sve pjesme napisala talijanskim jezikom (Knezović 2001: 118) i Marija Bettera Dimitrović, također hrvatska pjesnikinja, slavna zbog naobrazbe, ali i sinova koje Slade spominje u Kronici (Knezović 2001: 121). Ovakav pristup životima značajnih Dubrovčana puno je intimniji i zanimljiviji od suhoparnoga nabranja biografskih činjenica.

Nekoliko je glavnih zadataka kronike, odnosno kronike kao svojevrsnoga biografskoga diskursa. Neprijeporna je činjenica da je niz biografija koje Slade donosi vrijedan prinos proučavanju dubrovačke književnosti i

³ Antun Medo (Dubrovnik, 1530. – 1600.), podrijetlom je Grk, latinizirana inačica njegova grčkog imena je *Callosius*. Slade navodi kako je on s Istoka donio neko zimsko cvijeće koje je po njemu nazvano *kalosij* (Knezović 2001: 90).

⁴ Prijevod: »Postoji svemu tugovat, tužnim ogrtač pristoji crni / jer tebe, Ilija, sad odnese nemila smrt« (Knezović 2001: 154).

⁵ Knezović u komentaru navodi da je Tuberonom nazvan po povjesničaru Kvintu Eliju Tuberonu (Knezović 2001: 221).

⁶ Riječ je o pripadnicima slavne književne akademije *Academia degli Arcadi*.

kulture onoga vremena. Tim je djelom Europa obogatila znanje o bogatoj književnoj i znanstvenoj tradiciji Dubrovnika, ali i o civilizacijsko razvoju Dubrovačke Republike u razdoblju humanizma i renesanse koja se može smatrati žarištem intelektualnoga života toga doba. Također, Sladina *Kronika* poslužila je njegovim nasljednicima (npr. Franjo Marija Appendini) kao izvor biografskih podataka. *Kronika* je i dokaz tadašnjega domoljubljem motiviranoga interesa za domaću prošlost. Važno je naglasiti i već spomenutu činjenicu da je Sladina *Dubrovačka književna kronika* jedina od kronika te vrste bila tiskana i dostupna širem čitateljstvu te da kao takva predstavlja bogatu književnu, jezičnu (iako piše latinskim jezikom, donosi citate na hrvatskom i talijanskom jeziku) i kulturološku riznicu čime je, iako o Sladinim motivima možemo samo nagađati, opravdala svoju svrhu.

Uspoređujući *Dubrovačku književnu kroniku* s povijestima književnosti Kombola, Frangeša, Šicela, Barca, Bogdanovića, Jelčića, Prosperova Novaka i s *Malim leksikonom hrvatske književnosti* skupine autora nailazimo na određena preklapanja. S obzirom na to da je teško usporediti potpuno sve do današnjih dana objavljene povijesti književnosti sa Sladinom kronikom što bi bio vrijedan prinos proučavanju ne samo Sladina djela, nego i biografskoga diskursa tijekom vremena, ali i povijesti književnosti uopće, odabrane su značajnije⁷ povijesti književnosti s ciljem obuhvaćanja što duljega vremenskoga perioda, od Bogdanovića 1914. godine do Šicela i Jelčića 2004. Odabrane su novije povijesti književnosti kako bi se s određenim vremenskim odmakom pokazala i usporedila zastupljenost pojedinih autora kod Slade i mlađih povjesničara književnosti te time dokazao značaj same Sladine *Kronike*.

Bogdanović (1914.) u svom *Pregledu književnosti hrvatske i srpske* donosi šesnaest autora s popisa u Sladinoj *Kronici*. Od književnika spominje Mariju Bettera Dimitrović te Floru (Cvijetu) Zuzorić samo usputno kao književnu muzu mnogim hrvatskim (npr. Miho Bunić Babulinović, Dominko Zlatarić), ali i talijanskim (npr. Tasso) pjesnicima (Bogdanović 1914: 121). Josipa Ruđera Boškovića primjerice Bogdanović navodi samo u kontekstu Markovića, »najdublje Markovićevo djelo *Filozofski rad Ruđera Josipa Boškovića*« (Bogdanović 1914: 687). Najviše prostora u *Pregledu* Bogdanović je posvetio Ivanu Gunduliću, a od ostalih književnika koji se mogu pronaći u oba autora navedeni su još i Čubranović, Dimitrović, Šiško Gundulić i Ivan Šiškov Gundulić kojeg Slade navodi kao pisca drame na hrvatskom koji je preminuo 1721. godine (Knezović 2001: 116), a potom i Kabogu, Martinića, Džoru Palmotića, Sorkočevića i Stojkovića te Vodopića i Zlatarića.

U *Povijesti hrvatske književnosti autora* Mihovila Kombola (1961.) nailazimo na najveći broj autora, preko sto imena, a koje također navodi i Slade. Kombol jedini spominje i pet slavnih Dubrovkinja koje se pojavljuju i u

⁷ Značajnije prema mišljenju autorica ovog rada.

Sladinoj Kronici. U kontekstu dubrovačkih književnica spominje Mariju Bettera Dimitri (kod Slade se navodi kao Marija Bettera-Dimitrović), Juliju Bunić, Anicu Bošković te Mariju Bogašinović-Budmani (kod Slade se navodi kao Lukrecija Bogašinović Budmani)⁸ te navodi kako nijedna od njih nije unijela u književnost nešto novo i svoje, napominjući usto kako nijedna nije izašla iz ustaljenih okvira religioznoga pjesništva (Kombol 1961: 344). Cvijetu Zuzorić spominje na nekoliko mjesta, što u kontekstu njezina stvaralaštva, što u kontekstu slave koju je zbog ljepote i duha uživala od mnogih književnika. Kombolova *Povijest* zanimljiva je i utoliko što se spominje i sam Sebastijan Slade. Kombol o njemu piše kao o dubrovačkom franjevcu, prevoditelju, koji na Đurđevićim temeljima gradi raspravu o podrijetlu i srodstvu jezika, ali i koji piše *Fasti litterario-Ragusini*, zbirku kraćih životopisa znamenitih Dubrovčana.

Jugoslavenska književnost Antuna Barca (1963.) navodi devetnaest književnika koje možemo pronaći i u djelu Sebastijana Slade. Ruđera Boškovića Barac navodi među književnicima koji su pisali na stranim jezicima, latinском i talijanskom. Kod latinističkih književnika humanizma i renesanse navodi Jakova Bunića, Iliju Crijevića, lirske pjesnike Šiška Menčetića i Džoru Držića, Mavra Vetranovića te Andriju Ćubranovića. Barac Marina Držića ističe kao književnika koji je u svojim počecima polazio stopama starijih dubrovačkih pisaca, a najbolje se izrazio u pastoralu i komediji. Njegova djela sadrže najpotpuniju sliku Dubrovnik iz doba njegova ekonomskoga uspona (Barac 1963: 35–37). Među književnicima onoga vremena u Dubrovniku koji su proširili okvir književnosti ili izmijenili njezin pravac navodi Dinka Ranjinu, Dinka Zlatarića, Miha Monaldija, Mavra Orbinija i Nikolu Nalješkovića. Barac smatra da je Dubrovnik u XVII. stoljeću dao svoje najveće pisce. Prvi među njima je Ivan Gundulić pisac lirskih pjesama i mnoštva drama u kojima su očita dva elementa: kršćansko-moralistički i nacionalni. Zatim spominje velikoga dramatičara Junija Palmotića, Ivana Bunića Vučića, Stijepu Đorđića⁹ te Vladislava Menčetića. Iz XVIII. stoljeća oba autora navode samo Ignjata Đurđevića kojega Barac ističe kao posljednjega znatnijega dubrovačkoga pjesnika.

Miroslav Šicel u *Hrvatskoj književnosti* iz 1982. godine donosi 15 autora koji se podudaraju s autorima iz *Sladine Kronike*. Tu su ponovno već spomenuti Ruđer Bošković, Ilija Crijević, Ivan Bunić-Vučić, Džore i Marin Držić, Ignjat i Stijepo Đurđević te Ivan Gundulić za kojega Šicel navodi da je uspio sažeti najbitnije karakteristike baroknoga stvaralaštva u Dubrovniku. Nadalje se spominju Šiško Menčetić, Nikola Nalješković, Junije Palmotić te

⁸ Da je riječ o istoj osobi dokazuju navedeni spjevovi: *Život Tobijin*, *Posluh Abrahama patrijarke* i *Život Jozefa patrijarke* kod Kombola (Kombol 1961: 344) te Sladin navod da je ispjevala *pastirsku eklogu o porođenju Gospodinovu* te obradila je u stihovima *Tobijin život* i ispjevala pjesmu o *Abrahamovoj žrtvi* (Knezović 2001: 120).

⁹ Đorđić je varijanta prezimena Đurđević.

Dinko i Nikša Ranjina sa svojim zbornikom iz 1507. godine u kojem bilježi i stihove iz narodnoga stvaralaštva. Dominko Zlatarić i Mavro Vetranović posljednji su koje spominje Šicel, a koji su prisutni i u Sladinoj *Dubrovačkoj književnoj kronici* (Šicel 1982., Šicel 2004., Šicel 2005.).

Analizirajući Šicelov *Pregled povijesti hrvatske književnosti XIX. stoljeća* (usp. Šicel 2004., Šicel 2005.)¹⁰ uočavamo kako je autor naveo značajno manji broj autora od primjerice Jelčića (1997.). Šicel (2005.) navodi samo Ivana Gundulića, a to je rezultat i vremenskoga okvira koji knjiga obuhvaća. Šicel (2004.), iako obuhvaća XIX. stoljeće hrvatske književnosti, navodi 11 autora koje navodi i Slade u svojoj *Kronici*. Šicel (2004.) ne navodi Sebastijana Sladu, ali kao i Slade navodi Josipa Ruđera Boškovića, Ivana Bunića Vučića (Dživo), Andriju Čubranovića, Ardelija Della Bellu, Marina Držića, Ivana Gundulića, Šiška Gundulića, Rajmunda Kunića, Benedikta Staya te Mavra Vetranovića. Zanimljivo je uočiti koje to Dubrovčane Šicel ističe u kontekstu svojega pregleda. U tom se smislu posebno ističe Andrija Čubranović, a za kojega je »danas prihvaćeno mišljenje kako je pjesnika Čubranovića izmislio Dubrovčanin T. Budislavić«¹¹. Jelčić napominje kako Slade piše da je »Čubranović toliko slavan da se ne bi Junije Palmotić i ostali stidjeli utkati čitave njegove stihove u svoje pjesme, kao što je Enijeve i Lukrecijeve utkao Vergilije« (Jelčić 2004: 63).

U *Povijesti hrvatske književnosti* autora Ive Frangeša (1987.) nalazimo nešto veći broj autora podudarnih onima u Sladinoj kronici. Kao i u, desetljeće i pol kasnije, objelodanjenom djelu Prosperova Novaka, riječ je o tridesetak zaslužnih Dubrovčana. Autori se kod Prosperova Novaka i Frangeša većinom podudaraju. Frangeš još navodi Benedikta Staya čije je djelo izdao i proslavio Ruđer Bošković, zatim Tassovca Camilla Camillija, Andriju Čubranovića te Bazilija i Stjepana Gradića. Gradića, kojega u *Kronici* Slade hvali: »Po zaslugi ga hvali otac Alexander Noel u LXI. pismu *Spomena* (a oni su dodatak 3. sveska njegova djela *Theologia dogmatico-moralis*), jer se među književnicima svojega doba uzdignuo na prvo mjesto« (Knezović 2001: 141), Frangeš navodi među velikanima hrvatske kulture i znanosti, među Marulićem, de Dominisom, Vrančićem, Gundulićem, Boškovićem i Mažuranićem.

Sebastijan Slade u djelu *Dubrovačka književna kronika* navodi, kao što je rečeno, 271 Dubrovčanina (od toga 5 Dubrovkinja), a Jelčić (1997.) navodi 31 ime koje je spomenuo i naveo Slade. Abecednim redom to su: Damjan Benešić (Slade ga navodi kao Damjana Benešu), Josip Betondić, Petar Bošković, Josip Ruđer Bošković, Ivan Bunić Vučić, Jakov Bunić, Marin Bunić, Ivan Sarov Bunić, Ilija Crijević, Andrija Čubranović, Ardelio Della Bella, Juraj Dragišić, Džore Držić, Marin Držić, Ignjat Đurđević, Stijepo

¹⁰ Šicel u dvjema knjigama objavljuje *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*, prva je knjiga izdana 2004., a druga 2005. godine.

¹¹ <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13498>.

Đurđević, Ivan Gučetić, Ivan Gundulić, Šiško Menčetić, Vladislav Menčetić, Savko Mišetić Bobaljević (kod Slade se navodi kao Sabo Bobaljević), Nikola Nalješković, Mavro Orbini, Junije Palmotić, Karlo Pucić, Dinko Ranjina, Nikša Ranjina, Marin Tudišević, Mavro Vetranović, Dominko Zlatarić te Cvijeta Zuzorić. Jelčić (1997.) ne navodi Sebastijana Sladu ni u kakvu kontekstu. Uočava se da je Sebastijan Slade opširnije navodio i opisivao autore koje spominje i Jelčić. Primjerice Juraj Dragišić kod Slade je obrađen znatno detaljnije i opširnije nego kod Jelčića (usp. Knezović 2001: 108, Jelčić 1997: 25). Razumljivo je to promatrati i zbog samoga tematskoga pristupa *Kronici*.

Usporedbe radi drugo izdanje Jelčićeva *Pregleda povijesti hrvatske književnosti* (usp. Jelčić 2004.) opravdava podnaslov, tj. da se radi o proširenom izdanju. Vidljivo je to ponajprije u sadržajnom smislu, ali i u usporedbi s autorima koje Slade navodi. Jelčić (2004.) navodi 45 autora koje ima i Slade u svojoj *Kronici*. Uz navedena u prvom izdanju (usp. Jelčić 1997.) Jelčić analizira i Petra Bogašinovića, Lukreciju Bogašinović Budmani, Anicu Bošković, Ludovika Crijevića, Nikolu (Vitova) Gučetića, Frana Gundulića, Rajmunda Kunića, Mihu Monaldija, Među Pucića, Sebastijana Sladu, Benedikta Staya, Krista Staya te Bernarda Zamanju.

Jelčić (2004: 141–142) spominje Sladu kao književnoga kroničara i franjevca koji je pisao pjesme, povijesna djela te biografije. Prema Jelčiću (2004: 142) Sebastijan Slade u *Fasti litterario-Ragusini* popisuje 270 biografskih bilješki.

U *Malom leksikonu hrvatske književnosti*, urednika Vlahe Bogišića (1998.) i skupine autora, dvadeset je podudarnih književnika s *Kronikom* Sebastijana Slade. U zasebnom poglavlju *Latinizam*, spominje se hrvatski humanistički krug na dvoru Matije Korvina te dubrovački književnici, između ostalih Ludovik Crijević Tuberon, Džamanjić, Pucić, Bunić, Benešić, Gučetić, ali i Ruđer Bošković, Benedikt Stay te Rajmund Kunić. (Bogišić 1998: 195–197). Vlastite crtice u *Leksikonu* dobili su Ivan Bunić Vučić za kojeg navode da je u književnost ušao mladenačkim lirskim kanconijerom *Plandovanja*, dok Slade navodi samo njegovu *Mandalijenu pokornicu* (Knezović 2001: 114), zatim Ilija Crijević Lampričin za kojega Slade navodi da je zbog divne poezije na latinskom postao članom neke Akademije na Kvirinalu¹² (Knezović 2001: 87), Džore Držić i Šiško Menčetić čije su pjesme sačuvane u *Zborniku Nikše Ranjine*, a Slade ih drži vođama i učiteljima naših pjesnika (Knezović 2001: 139), dramatičar i pjesnik Marin Držić, Ignjat Đurđević koji se okušao u gotovo svim tradicionalnim vrstama, kako na hrvatskom tako i na latinskom jeziku starije hrvatske književne tradicije. Zatim Ivan Gundulić za kojega u *Leksikonu* stoji da je kao književna pojava uspio nadživjeti vrijeme u kojem je stvarao, Nikola Nalješković pjesnik 181 ljubavne pjesme te 57

¹² Riječ je o Akademiji Pomponija Leta. Leto Pomponio (1428. – 1479.), (*Iulius Pomponius Letus*) osnivač je poznate književne akademije u Rimu *Academia Romana* ili *Academia Pomponiana* sa sjedištem na Kvirinalu, a bila je stjecište europskih učenjaka i studenata (Knezović 2001: 152).

pjesničkih poslanica i dramatičar za kojega Slade ističe i da je bio preslavan matematičar i astronom (Knezović 2001: 131), Junije Palmotić koji se istaknuo pjesništvom i na hrvatskom i na latinskom jeziku, prigodnicama, nadgrobnicama i panegiricima slavnim suvremenicima, pjesnik nevelika opusa Dinko Ranjina te njegov sugrađanin i suvremenik Dominko Zlatarić za kojega Slade navodi da je bio rektor, gimnazijarh Padovanskoga sveučilišta (Knezović 2001: 103).

U *Povijesti hrvatske književnosti* Slobodana Prosperova Novaka (2003.) nailazimo na 31 ime koje se pojavljuje u Sladinoj *Kronici*. Počevši od Ilije i Ludovika Crijevića te Jakova Bunića, do Karla Pucića za kojega Prosperov Novak piše da je njegova latinska knjižica *Elegija* najljepša hrvatska humanistička zbirka ljubavnih pjesama, a Slade ističe da je bio izvrstan pjesnik na latinskom. Uz Nikšu Ranjinu, Šiška Menčetića te Ivana i Džoru Držića, oba autora pišu o Marinu Držiću za kojega Slade ističe da ga hvalje Gučetić, Sabo Bobaljević i Miho Monaldi, a Prosperov Novak o njemu piše kao o najznačajnijem dramskom autoru hrvatskoga jezika uopće. Kao prethodnika spomenutomu Držiću navode Mavra Vetranovića i Nikolu Nalješkovića, a na popisu su se našli i dubrovački vlastelin Dinko Ranjina, pučanin Dominko Zlatarić, benediktinac Mavro Orbini, daroviti lirski pjesnik Horacije Mažibradić te njegov suvremenik Stijepo Đurđević. Svoje je mjesto u oba djela našao i Ivan Gundulić, pjesnik *Osmana*, kako navodi Prosperov Novak, pisac sklada, prvi organski hrvatski intelektualac te jedan od najvažnijih hrvatskih književnika svih vremena. Slade o Gunduliću piše kao o najuglednijem među hrvatskim pjesnicima jer »ni jedan nije tako dražestan i uglađen«. Na popisu su, također i dramatičar i pjesnik Junije Palmotić, pjesnik trenutka Vladislav Menčetić, dubrovački plemić Jaketa Palmotić, pjesnik Petar Bogašinović, historiograf Anselmo Bandur te jedan od posljednjih velikih književnika staroga Dubrovnika, Ignjat Đurđević. Marija Dimitrović Bettera, uz Lukreciju Bogašinović, jedini je ženski pjesnički glas koji je popunio retke u oba autora. Pjesnikinja je to s relevantnim književnim opusom na narodnom jeziku. Slade navodi i dvojicu njezinih sinova kao značajne Dubrovčane. Marin Tudišević spominje se uz već spomenutoga Ruđera Boškovića, slavljeno u Rimu, Milanu, Parizu i Londonu. Latinisti Kunić i Zamanja posljednji su književnici koje navodi Prosperov Novak, a spominju se i kod Sebastijana Slade.

Djelo *Fasti litterario-Ragusini* (*Dubrovačka književna kronika*) autora Sebastijana Slade iz XVIII. stoljeća bogata je književna, jezična (iako piše latinskim jezikom, donosi citate na hrvatskom i talijanskom jeziku) i kulturološka riznica. Iako se ne spominje u antologijskom kontekstu hrvatske književnosti, ovaj izuzetni franjevac ostavio je iza sebe tekstove koje možemo smatrati i književnima i književnopovijesnim. Uspoređujući *Dubrovačku književnu kroniku* s povijestima književnosti Mihovila Kombola, Ive Frangeša, Miroslava Šicela, Antuna Barca, Davida Bogdanovića,

Dubravka Jelčića te Slobodana Prosperova Novaka nailazimo na određena preklapanja. Analizirajući Kombola (1961.) i autore koje navodi uviđamo najveću podudarnost sa Sladinom *Kronikom*. Također, uz Kombola (1961.) ističemo i Jelčićevo dopunjeno izdanje iz 2004. godine u kojem se navodi četrdesetak autora, a Jelčić navodi i Sebastijana Sladu. Frangeš (1987.), Prosperov Novak (2003.), Jelčić (1997.) i Bogišić (1998.) sadržavaju tridesetak imena koje navodi i Sebastijan Slade. Barac (1963.), Bogdanović (1914.) te Šicel (1982.) sadržajno se podudaraju s *Kronikom* i to u odnosu na manje od dvadesetak autora. U navedenim se usporedbama dokazala važnost Sladine *Kronike* u povijesti hrvatske književnosti i kulture uopće. Iako uočavamo da u većini pregleda povijesti književnosti ne nailazimo na Sladu, takvu bismo situaciju mogli opravdati i činjenicom različitih interpretacija čitanja Sladinih (ne)književnih tekstova. Autori koji su »preživjeli« vremenski odmak i uvršteni su u novije povijesti književnosti poput Ruđera Boškovića, Marina Držića, Andrije Čubranovića, Ivana Gundulića ili Ignjata Đurđevića književnici su koji su zaista zadužili književnost i kulturu te iza sebe ostavili vrijedna djela, koja dokazuju visok civilizacijski razvoj i kulturu Dubrovačke Republike onoga vremena te zaslužuju biti dijelom opće hrvatske povijesti književnosti. S obzirom na to da u Sladinu popisu nisu samo književnici u užem smislu toga naziva, nego i ostali zaslužni Dubrovčani, broj podudarnih autora u usporedbama nije veći.

U Dubrovniku je bila osobito razvijena biografska i bibliografska književnost (tada je ta vrsta književnosti već neko vrijeme opća pojava u Europi), a *Dubrovačka književna kronika* iznimno je i jedinstveno djelo jer je od kronika te vrste u XVIII. stoljeću jedina bila tiskana i dostupna širemu čitateljstvu, ne samo domaćemu, već i širemu europskomu. Sladinu se zbirku treba promatrati kao svojevrsan *imenik* s najosnovnijim podatcima o piscu te kao *uputnicu* za daljnje istraživanje popisanih autora. »Dubrovački životopisci nisu najamni radnici izdavačevi, već redovnici koji žele stvoriti što potpuniji katalog za budućnost« (Pederin 1988: 94). Kontekstualizirajući vrijeme nastanka *kronike*, možemo zaključiti kako ono odražava i klasiističko-prosvjetiteljske ideje. Također, XVIII. će stoljeće u povijesti našega pisanja, kako navode Katičić i Prosperov Novak, bit zapamćeno kao doba prvih *bestselera* (Katičić, Novak 1987: 111). Sladinu *kroniku* ne bismo mogli svrstati u tu kategoriju, ali je svakako pionirski pothvat te je s toga važna ne samo za dubrovačku povijest nego i za povijest hrvatske književnosti i kulture uopće.

Literatura

- Barac, Antun. 1963. *Jugoslavenska književnost*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bogdanović, David. 1914. *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, knjiga I. Zagreb: Štampa dioničke tiskare.
- Bogdanović, David. 1914. *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, knjiga II. Zagreb: Štampa dioničke tiskare.
- Bogdanović, David. 1918. *Pregled književnosti hrvatske i srpske*, knjiga II. Zagreb: Štampa dioničke tiskare.
- Bogišić, Rafo. 1969. *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Hrvatski latinisti*, knjiga I. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bogišić, Rafo. 1970. *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Hrvatski latinisti*, knjiga II. Zagreb: Matica hrvatska.
- Bogišić, Vlaho, Lada Čale Feldman, Dean Duda, Ivica Matičević. 1998. *Mali leksikon hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Naprijed.
- Bratičević, Irena. 2010. Ovidije pretvoreni: četiri prijevoda Đurđevićeve pjesme »Bijeljaše se izdaleka«. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 37, str. 189–266.
- Frangeš, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Jelčić, Dubravko. 1997. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Jelčić, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Naklada Pavičić.
- Katičić, Radoslav, Slobodan Prosperov Novak. 1987. *Dva tisućljeća pismene kulture na tlu Hrvatske*. Zagreb: Liber: Muzejski prostor.
- Knezović, Pavao. 2001. *Dubrovačka književna kronika = Fasti litterario Ragusini*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Kombol, Mihovil. 1961. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2003. *Povijest hrvatske književnosti*. Zagreb: Golden marketing.
- Pederin, Ivan. 1988. Dubrovačka životopisna književnost i njezini izdanci. *Croatia Christiana periodica* 12 (22). 87–131.
- Silić, Josip. 2006. *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.
- Stepanić, Gorana. 2010. Tretman lirske pjesme: metodološka hibridnost i pjesnički kanonu Đurđevićevim »Vitae illustrium Rhacusinorum«. *Colloquia Maruliana* 19. 95–122.
- Šicel, Miroslav. 1982. *Hrvatska književnost*. Zagreb: Školska knjiga.

Šicel, Miroslav. 2004. *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*, knjiga I. Zagreb: Naklada Ljevak.

Šicel, Miroslav. 2005. *Povijest hrvatske književnosti XIX. stoljeća*, knjiga II. Zagreb: Naklada Ljevak.

Internetske stranice

<http://hjp.znanje.hr/>, zadnji put gledano 30. lipnja 2016.

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=13498>, zadnji put gledano 30. lipnja 2016.

Sebastian Slade's biographical discourse

Summary

The work *Fasti litterario Ragusini* (The Dubrovnik Literary Chronicle) by Sebastian Slade Dolci from 18th century is a rich literary, linguistic (though written in Latin, it contains quotations in Croatian and Italian) and cultural treasure trove. Although not mentioned in the anthological context of Croatian literature, this remarkable Franciscan left behind texts that can be considered, among others, linguistic, literary and literary-historical. The work will present the role and importance of Sebastian Slade, as a remarkable chronicler who managed to preserve and display cultural-historical and identity determinants by printing his chronicles. The Dubrovnik literary chronicle is an exceptional and unique work because of all chronicles of this kind only this one was printed and available to the wider readership, not only domestic, but also European.

Ključne riječi: dubrovačka kronika, biografije, Sebastijan Slade Dolci

Keywords: The Dubrovnik Chronicle, biographies, Sebastian Slade Dolci

Stjepan Ćosić
Odsjek za povijest
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, HR-10000 Zagreb
scosic@hrstud.hr

PRAVOSLAVNA ZAJEDNICA U DUBROVNIKU DO EMANCIPACIJE U XIX. STOLJEĆU

Katolički ekskluzivizam, napose u pitanjima imigracije, bio je konstanta dubrovačke politike. Unatoč tome, tijekom XVIII. i početkom XIX. stoljeća, u predgrađima se oblikovala malobrojna zajednica pravoslavnih trgovaca i obrtnika. S jedne strane njezina je sudbina bila obilježena restriktivnom i pragmatičnom politikom Republike prema pravoslavcima u osmanskome zaleđu, a s druge podrškom koju je pravoslavlje imalo u nastojanjima carske Rusije. Pred sam slom Republike, početkom XIX. stoljeća, stotinjak je pravoslavnih, pod zaštitom ruskoga konzula, utemeljilo crkvenu općinu. Otkupom nekretnina iz baštine Save Vladislavića došli su do kapelice i groblja, a pod ruskim pritiskom neformalno ih je priznala i dubrovačka vlast. Nakon ukinuća Republike, u duhu građanskog zakonodavstva nastupila je vjerska emancipacija. Pod habsburškom vlašću Općina je brojčano i materijalno ojačala, a pravoslavni su trgovci i obrtnici preuzeli važnu ulogu u financijskim i trgovačkim poslovima. To je dovelo i do prvih konfesionalnih sukoba tijekom revolucionarne 1848./9. godine.

Uvod

Uz opće stereotype predodžba islamskoga svijeta kod Dubrovčana je sadržala crtu racionalne suzdržanosti i poštovanja. Dubrovački *orijentalizam* oblikovao se pod utjecajem višestoljetne ekonomske, političke i tributarne ovisnosti minijature Republike o Osmanskom Carstvu.¹ Međutim, muslimani su u Dubrovniku boravili rijetko i privremeno, isključivo zbog trgovine. Na istoj povijesnoj, vjerskoj i kulturnoj razdjelnici Republika je morala definirati odnose prema podređenim skupinama multikonfesionalnog imperija, napose prema Židovima i pravoslavcima koji su, za razliku od muslimana privremeno ili trajno obitavali u gradu. Tako je Židovska

¹ O tome vidi: Vesna Miović, *Dubrovačka diplomacija u Istanbulu*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 2003.

općina od kraja XVI. stoljeća bila uređena prema posebnim propisima te je, kao i u drugim sredozemnim komunama, bila odvojena u *getu*.

U ovom će tekstu biti riječi o malobrojnoj pravoslavnoj zajednici koja se, unatoč strogoj imigracijskoj i vjerskoj politici, formirala tijekom XVIII. stoljeća, ostajući na povijesnoj margini. Boravak doseljenika pravoslavne vjeroispovijesti, uglavnom iz dubrovačkoga zaleđa, tolerirao se u predgrađima Pile i Ploče. Njihovo sporadično naseljavanje s vremenom je postalo prešutnom činjenicom, a bilo je praćeno palijativnim mjerama kojima je Senat nadzirao brojnost i propisivao obveze doseljenika. S jedne strane njihov je položaj bio determiniran političkim pragmatizmom Republike prema pravoslavnome svijetu u osmanskome zaleđu, a s druge podrškom koju je pravoslavlje u jugoistočnoj Europi imalo u politici carske Rusije.

Nakon sloma Republike, francuske i austrijske vlasti provele su vjersku emancipaciju što je pravoslavnim trgovcima i obrtnicima omogućilo lakše naseljavanje i preuzimanja sve važnije uloge u gospodarskom životu grada.

Dubrovnik i pravoslavlje

Katolički ekskluzivizam bio je konstanta dubrovačke politike, a povezanost Republike sa Svetom Stolicom i španjolskim dvorom predstavljala je glavnu okosnicu njezine zapadne politike. Štoviše, privrženost Rimskoj crkvi izjednačavala se sa slobodom grada-države. Budući da su tijekom XIV. i XV. stoljeća višekratno širili svoj teritorij na štetu humskih, raških, i bosanskih vladara i velikaša, Dubrovčani su veoma brzo izbrisali slabe pravoslavne i krstjanske tragove na području Pelješca, Primorja i Konavala. U gradskoj predaji to se dovodilo u vezu s legendarnim proročanstvom sv. Frana Asiškog koji se na povratku iz Svete Zemlje 1220. zadržao u Dubrovniku. Nakon što je udijelio blagoslov i pohvalio Dubrovčane zbog njihove čvrste vjere, svetac im je prorekao da će sačuvati neovisnost i blagostanje sve dok svoja vrata ne otvore istočnom *ritusu*.²

Poslije pada Bosne, a zatim i Hercegovine, u dubrovačkom je zaleđu potkraj XV. stoljeća došlo do značajnih migracija i demografskih promjena. Zbog učvršćivanja turske vlasti u XVI. stoljeću, a potom ratova i krize Carstva u XVII. stoljeću, katoličko pučanstvo Trebinjske biskupije bilo je trajno potiskivano i raseljavano. Malobrojnim starosjediocima uz dubrovačku granicu u tom se razdoblju priključilo pravoslavno i muslimansko stanovništvo različitih podrijetla. Tijekom Kandijskog i Morejskog rata na dubrovačkom su području boravile brojne izbjeglice među kojima je zasigurno bilo i pravoslavni. Zbog nemoći lokalnih osmanskih vlasti dubrovački su pravoslavni susjedi, osobito nakon potresa 1667., učestalo upadali na teritorij Republike radi pljačke i

² Ivan Hristijan Engel, *Povijest Dubrovačke Republike* (preveo, opaskama popratio i nadopunio Ivan Stojanović). Dubrovnik: Srpska dubrovačka štamparija, 1903: III, 38.

otimačine.³ U tim je okolnostima, usprkos potrebi za radnom snagom iz zaleđa, imigracijska i vjerska politika Republike postajala sve stroža.

Početkom XVIII. stoljeća barski nadbiskup Vicko Zmajević sažeto je izrazio odnos Dubrovčana prema pravoslavlju tvrdnjom kako »živima nisu dali crkve ni mrtvima groba«, a istočni je kult ostao službeno nepriznat sve do pada Republike. Zapravo, stroga vjerska politika imala je pragmatičnu svrhu i bila je uvjetovana geopolitičkim položajem i specifičnim odnosom koji je Republika stoljećima izgrađivala s Osmanskim Carstvom. Postupak stjecanja dubrovačkog državljanstva odnosio se isključivo na katolike, a propisivao je desetogodišnji boravak i posjedovanje nekretnina u Gradu. Podrazumijevalo se da pravoslavni i drugi inovjerci, osim male skupine dubrovačkih Židova, ako žele steći dubrovačko državljanstvo moraju prihvatiti katoličku vjeroispovijest.

Imigracijska praksa koju je Republika slijedila do svoga kraja sažeto je obrazložena u jednoj diplomatskoj noti Senata iz 1766. Riječ je o predstavi koja je bila upućena pariškom dvoru povodom spora oko ingerencija francuskog konzula u Dubrovniku. Svi osmanski podanici koji dolaze u grad privremeno, bilo da su *grko-ortodoksne* ili katoličke vjeroispovijesti, kao svoga konzula u Dubrovniku moraju priznavati osmanskog predstavnika (emina). U slučaju trajnog nastanjivanja, zasnivanja obrta i kupnje nekretnina, doseljenici su nakon deset godina mogli steći pravo dubrovačkog građanstva. Međutim, to je pravilo vrijedilo isključivo za katolike, a za pravoslavne se primjenjivalo samo u slučaju konverzije. U suprotnom, pravoslavni doseljenici mogli su boraviti u gradu i poput drugih uživati trgovačke pogodnosti, ali formalno nisu mogli postati dubrovačkim građanima, već su i dalje ostajali strancima. Takva vjerska politika proizlazila je iz činjenice da je stanovništvo Republike bilo malobrojno, a da je država graničila sa sultanovim zemljama s brojnim pravoslavnim stanovništvom. Senatori o tome zaključuju: »Ako bi se pravoslavnima odobrila sloboda vjeroispovijesti mnogi bi potražili utočište u Gradu pa bi ubrzo njihov broj premašio broj katolika Dubrovčana, što su već i prije pokušavali i na taj bi način postali gospodarima Dubrovnika«.⁴

Ipak, stroga politika prema pravoslavnima u praksi je oscilirala. Zbog depopulacije i opće krize bilo je prijedloga da im se, pod određenim

³ Vesna Miović Perić, *Na razmeđu. Osmansko-dubrovačka granica (1667. – 1806.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesna znanosti HAZU, 1997.

⁴ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Lettere di Ponente* sv. 83, ff. 93–95. Republika je pristala na sve francuske zahtjeve u sporu, osim da njihov konzul bude zaštitnik interesa svih stranih trgovaca u Dubrovniku, što bi uključivalo i pravoslavne kao osmanske podanike. Vidi također: Vjekoslav Jelavić, »O dubrovačko-franceskim odnosima u god. 1756.–1776.«, *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH* 16 (1904): 513–526. i Ilija Mitić, »Imigracijska politika Dubrovačke Republike s posebnim osvrtom na ustanovu svjetovnog azila«, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 17 (1979): 125–163.

uvjetima, dopusti naseljavanje. Tako je vikar Dubrovačke nadbiskupije, Brnja Giorgi, nakon *velike trešnje* 1671., predlagao Senatu da se negdje na teritoriju Republike izgradi pravoslavna crkva, kako bi se privukli *Morlacchi*, trgovci iz zaleđa, koji bi obnovili gospodarstvo, a sami bi u novom okruženju s vremenom postali katolici. Senatori su odbili prijedlog, bojeći se suprotnog učinka i širenja pravoslavlja.⁵ Navodno je postojala i ponuda nekih pravoslavnih obitelji iz zaleđa da se nasele na području Republike uz godišnji tribut od 2500 zlatnika, što je Senat odbacio iz već spomenutih razloga.⁶

Međutim, pojedini pravoslavni trgovci i obrtnici, iz hercegovačkog zaleđa i susjedstva (Mostar, Popovo, Trebinje, Boka), ali i iz udaljenijih bosanskih trgovišta (Foča, Sarajevo), počeli su se, potkraj XVII. i početkom XVIII. stoljeća, privremeno, a zatim i trajno, nastanjivati u dubrovačkim predgrađima Pile i Ploče. Usprkos načelnoj zabrani, malom je broju pravoslavnih otada, na prešutan način, bio dopušten trajni boravak u predgrađima. Vlasti su tolerirale njihovo pojedinačno nastanjivanje isključivo izvan gradskih bedema jer je uglavnom bila riječ o obrtnicima deficitarnih zanimanja i bogatim trgovcima čiji su kapital i umijeće bili dobrodošli Republici u doba oporavka od *velike trešnje*. Pojava pravoslavnih bila je povezana i sa slabljenjem dubrovačke kopnene trgovine, koja je sve više prelazila u ruke osmanskih podanika.

Prvi doseljenici i Sava Vladislavić

Sve do pada Dubrovačke Republike sudbina pravoslavnih doseljenika bila je bitno određena dvama čimbenicima: 1) nadzorom i restriktivnim imigracijskim mjerama kojima se sprječavalo brojnije doseljavanje i širenje pravoslavnog kulta i 2) politikom carske Rusije koja je, posebno od sedamdesetih godina XVIII. stoljeća, bila usmjerena na zaštitu i jačanje pravoslavlja na istočnojadranskoj obali i zaleđu pod Osmanlijama.

Pouzdate obavijesti o začetcima zajednice šture su i uglavnom se svode na rijetke ograničavajuće odredbe Senata vezane za status i boravak pravoslavnih na gradskom području. Načelno, namjernici pravoslavne vjeroispovijesti (*rito grecho*) nisu tretirani kao »podložnici«, što je bio privilegij dubrovačkih Židova, nego su smatrani osmanskim podanicima, odnosno strancima. Broj im je oscilirao ovisno o gospodarskoj konjunkturi i ratnim krizama. Utjecajni među njima zabilježeni su u dubrovačkim notarskim knjigama. Tako je godine 1707. u Dubrovniku oporuku sastavio bogati pravoslavni trgovac Hadži Jovo Dučić Vitković iz Trebinja. Goleme

⁵ Kosto Vojnović, »Crkva i država u dubrovačkoj republici«, *Rad JAZU* 119 (1894): 22, 23.

⁶ *Ecclesiae Ragusinae historia auctore Daniele Farlato presbytero Societatis Jesu et Iacobo Coletto, olim eiusdem Societatis alumno*. Venetiis: Apud Sebastian Coleti, 1817: 227. (dalje: *Illyricum Sacrum* sv. 6).

novčane iznose ostavio je pravoslavnim hramovima i manastirima diljem Balkana, ali i katoličkim crkvama u Dubrovniku.⁷ Čini se da je za vrijeme mletačko-osmanskog rata (1714. – 1718.) priljev pravoslavnih bio povećan pa je Senat 1715. reagirao odlukom kojom »illis schismaticis qui habitant in suburbiis« strogo zabranjuje primanje pridošlica, obvezujući ih da svakog od njih prijave Malom vijeću.⁸ Odljev stanovnika, osobito obrtnika, zbog smanjenja harača i ekonomskih razloga, nije odgovarao ni osmanskim vlastima u zaleđu pa su lokalni moćnici od Dubrovčana tražili da ne primaju doseljenike, a i sama je Republika zbog jake konkurencije nastojala kontrolirati i smanjivati njihov broj.⁹ Zbog svega toga, o pitanjima pravoslavnih odlučivala su isključivo državna tijela, a ne Crkva koje je bila pod čvrstim nadzorom svjetovne vlasti. Unatoč tome crkvena je hijerarhija u odnosu prema inovjercima pokušavala djelovati samostalno. Tako se nadbiskup Angelo Franchi (1728. – 1751.) 1743. obratio papi Benediktu XIV. moleći ga da posreduje kod Senata kako bi se pravoslavni u predgrađima stavili pod njegov duhovni utjecaj, a kaluđerima se zabranio boravak na području Republike. Godine 1744. Franchi izvješćuje o prijelazu jednoga pravoslavnog mladića i o nezadovoljstvu koje je zbog toga vladalo među pravoslavcima, a papa mu sugerira da mladića pošalje na školovanje u Rim te ustraje u čvrstom odnosu prema ortodoksima. Nadzor nad Židovima i pravoslavcima, mimo odluka državnih tijela, nastojao je postići i nadbiskup Hijacint Milković (1752. – 1756.), a nadbiskup Nikola Pugliesi (1767. – 1777.) imao je vlastite zamisli o pristupu pravoslavcima. Kao dugogodišnji nadbiskup Nikopolja dobro je poznao pravoslavlje te se zalagao za stanovite ustupke kojima bi se pravoslavne pridobilo u pravcu sjedinjenja. Zbog sukoba sa Senatom oko ingerencija Pugliesi je najposlije odstupio i prihvatio mjesto vikara Sv. Stolice u Carigradu. Tako je, unatoč naporima Crkve, tretman pravoslavnih u Dubrovniku ostao isključivo u domeni državne vlasti. U izvorima nema tragova o tome da su pravoslavni bili izloženi sustavnim pritiscima ili prozelitskoj politici. Njihovi prelasci na katolicizam bili su relativno rijetka pojava koja se redovito evidentirala u crkvenim maticama

⁷ Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667. – 1808.)*. Dubrovnik – Mostar, Humski zbornik VI, 2003: 398.

⁸ DAD, *Acta Consilii Rogatorum* sv. 146, ff. 37'–38. (od 16. IV. 1715.). Prekršiteljima je zapriječeno kaznom od tri mjeseca zatvora. Riječ je o prvoj poznatoj zabrani koja se odnosi na pravoslavne.

⁹ Godine 1759. hercegovačke kadije žale se bosanskom veziru na odljev *raje* preko Dubrovnika. O širem gospodarskom kontekstu i poslovanju prvih pravoslavnih trgovaca nastanjenih u Dubrovniku, uglavnom kožara i krznara: Vuk Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*. Beograd: Srpska akademija nauka i Naučno delo, 1960: 67–70; 128–130.

i u državnoj administraciji. Od kraja XVII. do početka XIX. stoljeća zabilježeno je samo petnaestak takvih slučajeva.¹⁰

Najznačajnija osoba koja je početkom XVIII. stoljeća potekla iz uskog kruga pravoslavnih u Dubrovniku svakako je bio Sava Vladislavić *Raguzinski* (1668. – 1738.), trgovac, pustolov i svestrani diplomat u ruskoj službi.¹¹ Potonja emancipacija i institucionalizacija pravoslavlja u gradu neraskidivo je povezana s Vladislavićevom eponimskom ulogom i njegovim posjedom na Posatu. Sava je rođen u obitelji hercegovačkih seoskih kneževa, vjerojatno u Jaseniku kod Gackoga. Njegov otac Luka u Dubrovniku se bavio trgovinom krznom pa je Sava u gradu proveo mladost i dobio, čini se, solidno obrazovanje. Činjenica da je Sava kasnije posjedovao kuću i zemljište na predjelu Posat, izvan gradskih bedema, predstavlja presek koji upućuje na to da je uživao posebno povjerenje dubrovačke vlade. Nesumnjivo je to bio ustupak Senata zbog njegova bogatstva i utjecajne pozicije na dvoru Petra Velikog. Sava se s Rusima povezao u Carigradu. Baveći se veletrgovinom u Veneciji i na Levantu, u vrijeme pregovora i nakon Karlovačkog mira 1699., kretao se u diplomatskim krugovima kao tumač i obavještajac pa je postao neformalnim savjetnikom tamošnjeg ruskog izaslanstva. Godine 1702. ruski predstavnik u Carigradu postao je carev prijatelj Petar Andrejevič Tolstoj, koji je 1698. posjetio Dubrovnik i Boku kotorsku, gdje je skupina ruskih boljara stjecala pomorsku izobrazbu. Čini se da je upravo Tolstoj, zbog sve veće opasnosti od Osmanlija, uputio Vladislavića u Rusiju. Usprkos turskoj zabrani Vladislavić je 1702. bio prvi trgovac koji je s vrijednom robom uplovio u Azov. U Moskvi ga je 1703. primio sam car Petar I. čime je započeo njegov streloviti uspon. Idućih godina istakao se kao stručnjak za odnose s Mlecima i Turcima te kao obavještajni analitičar i logističar u ratu Rusije sa Švedskom. Za svo to vrijeme Vladislavićeva majka s obitelji živjela je u Dubrovniku. Preko nje

¹⁰ O prijelazima pravoslavnih vidi: M. Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667.–1808.)*: 401–405; 410–411; O odnosu dubrovačkih nadbiskupa: *Illyricum Sacrum* sv. 6: 277–281.

¹¹ O Vladislaviću postoji opsežna – po žanru, kvaliteti i podacima – neujednačena literatura, većinom na ruskom, francuskom i srpskom jeziku. Zbog diplomatsko-poslovnih aktivnosti u službi Petra I. i Katarine I. u Carigradu, Veneciji, Rimu i Peking, Sava se spominje u svim važnijim sintezama ruske povijesti, a poznat je i po tome što je iz Carigrada u Rusiju doveo »crnčica« Hanibala, pradjeda pjesnika Puškina. Ako bilješkama nije drugačije označeno, ovaj pregled temelji se na tekstovima: Jovan Dučić, *Grof Sava Vladislavić*. Sarajevo: Svjetlost Sarajevo i Prosveta Beograd, 1969; Maksim Zloković, »Hercegovski Vladislavić« *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 21 (1973): 67–79; Predrag V. Kovačević, »Sava Vladislavić saradnik Petra Velikoga« *Zbornik Više pomorske škole u Kotoru* 5–6 (1978./1979.): 171–182; Vladimir Stipetić, »N. Pavlenko: 'Sava Lukić Vladislavić Raguzinski' Sibirskije ognji broj 3, god. 1978.«, *Analitički Zavod za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 18 (1980): 539–546 i Bogdan Kosanović, *Sava Vladislavić-Raguzinski u svom i našem vremenu*. Beograd – Gacko – Sremski Karlovci, 2009. U Dučićevu djelu objavljenom prvi put 1942. navodi se starija literatura, u Kovačevićevu mahom ruska, a u Kosanovićevoj knjižici korišteni su i noviji radovi.

je Senat bio upoznat sa Savinim uspjesima, a i on sam je koristio pridjevak *Raguzinski*, predstavljajući se kao Dubrovčanin i »ilirski grof«. U Carigradu je bio u prisnim odnosima s dubrovačkim konzulom i dragomanom Lukom Barcom, a kasnije i s njegovim unukom i nasljednikom Lukom Chiricom koji je, uz Savinu pomoć, tijekom rata potajno izvješćivao za Ruse.¹² U dvama pismima Vladislaviću od 29. travnja 1709. Senat ga naziva »Nobile Illirico« i obraća mu se s preporukom i molbom za pomoć vlastelinima Jeri Nataliju i Ivanu Tudisiju, koji su dobili službu na ruskom dvoru. Dana 30. listopada 1709. Republika piše samom caru. Uz hvalospjeve »diki slaven-skoga naroda«, čestita mu na blistavoj pobjedi nad Šveđanima kod Poltave i preporučuje mu svoju malu državu »istoga jezika«.¹³ Nedugo potom, 1710. vlastelin Ignjat Gradi preko Vladislavića šalje u Sankt Peterburg svoj slavenofilski spjev *Plam sjeverski*, posvećen i namijenjen Petru Velikom. Car je ljubazno odgovorio tijekom priprema za rat s Osmanlijama u travnju 1711. Siguran u pobjedu nad Turcima, on poziva i Dubrovčane da se pridruže kršćanskom oružju.¹⁴ Tijekom rata Vladislavić je po prvi put uspio skrenuti pozornost ruskoga dvora na balkanske kršćane kao potencijalne saveznike protiv Osmanlija. Prema njegovu planu u proljeće 1711. započela je pobuna Crnogoraca, uskoka i kršćana u Hercegovini pod vodstvom ruskoga pukovnika Mihajla Miloradovića. Međutim, Petrovim porazom na Prutu taj je ustanak utihnuo, ali je na dubrovačkim granicama netom izbio mletačko-osmanski rat (1714. – 1718.). Upravo su te okolnosti 1715. dovele do prve, već spomenute, zabrane naseljavanja pravoslavnih u Gradu.

U međuvremenu, Sava Vladislavić predložio je uspješne fiskalne i monetarne zahvate za konsolidaciju ruske dvorske blagajne. Od kolovoza 1716. do 1722. Raguzinski je po carevu nalogu u Veneciji organizirao nabavu građe i umjetnina za novu rusku prijestolnicu. U Mlecima je stvorio krug utjecajnih suradnika iz poslovnih i umjetničkih krugova, a odatle je odlazio u Pariz i druge europske centre.¹⁵ Na početku tog razdoblja, godine 1717., posljednji je put posjetio Dubrovnik. Republika mu je 26. listopada ususret poslala dvojicu senatora, a Vladislavić je Senatu uručio pismo Petra Velikog.¹⁶ Car ga je u tom pismu preporučio kao svog pouzdanika, ilirskog grofa, čovjeka koji dolazi zbog obiteljskih poslova, sa željom da se udovolji njegovim molbama i potrebama. U izvorima nema traga konkretnom sadržaju Savine molbe koja je pročitana na sjednici Senata, ali je posve

¹² O Vladislavićevu utjecaju na Dubrovčane u Carigradu vidi: Tamara Stoilova, »Rusija i Dubrovnik početkom XVIII veka«, *Istorijski časopis* 54 (2007): 151–170.

¹³ Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje* knjiga V. Beograd: SAN, 1951: 60, 61, 70, 71.

¹⁴ DAD, *Acta et Diplomata* 18. st. 89.

¹⁵ O Vladislaviću kao jednom od glavnih Petrovih dobavljača umjetnina i mramora iz Italije vidi: Sergej Androsov, *Pietro il Grande collezionista d'arte Veneta*. Venezia: Canal, 1999: 64–104.

¹⁶ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 148, f. 32.

sigurno kako je bila riječ o izgradnji pravoslavne kapele i grobnice na njegovu obiteljskom imanju na Posatu.

Doveden u veliku kušnju, Senat je i u ovom slučaju ostao dosljedan. Odlukom od 10. studenog 1717. šturo je zaključeno da se molba Save Vladislavića odbija.¹⁷ U odgovoru caru, datiranom istoga dana, biranim riječima i pohvalama Senat piše o Vladislaviću, a uz divljenje imperatoru uopće se ne spominje njegova molba i mogućnost izgradnje pravoslavne kapele.¹⁸ O čitavom slučaju, na temelju prikupljenih informacija iz crkvenih krugova, pisao je Coleti koji je smatrao da se Vladislavić nadao potpori sebi sklonih senatorskih obitelji zbog prijateljskih usluga koje im je učinio.¹⁹ Nakon tog neuspjeha Sava je napustio Dubrovnik u koji se više nikad nije vratio. Majku Simu i rodbinu najprije je poveo u Herceg-Novi, gdje je također posjedovao kuću, posjed i zadužbinu, a potom u Veneciju odakle se 1722. vratio u Sankt Peterburg. Budući da nije imao potomaka, imanje na Posatu naslijedila je njegova rodbina u Trstu i ono je činilo jezgru pravoslavne crkvene općine koja je utemeljena potkraj XVIII. stoljeća.

Sava je nastavio obavljati najvažnije dužnosti i misije za potrebe carskog dvora u Rimu i Veneciji. Godine 1720. kao poznavatelj i zaštitnik katolika u Rusiji bio je jedan od glavnih Petrovih pregovarača za sklapanje konkordata s papom Klementom XI. Sukladno carevoj politici uvjetnog otvaranja prema Svetoj stolici, Vladislavić je u pregovorima s kardinalom Otobonijem postigao kompromis po kojemu se katoličkim redovima dopuštao boravak u Rusiji pod uvjetom da se ne miješaju u državne i političke poslove. Ipak, zbog smrti Klementa XI., a potom i Petra Velikog, sporazum nije zaživio.²⁰ Godine 1722., po povratku u Sankt Peterburg, tiskan je Vladislavićev djelomičan prijevod glasovitog Orbinijeva djela *Il Regno degli Slavi* (dovršen već 1714.) što ga je, zbog političkih i ideoloških konotacija, od njega naručio car Petar. Već 1725. nova vladarica Katarina I. šalje Vladislavića u diplomatsku misiju u Kinu. Nakon pune tri godine putovanja i pregovora u Pekingu Vladislavić je u ime ruskog dvora 1728. postigao povoljan granični (*uti possidetis*) i trgovinski sporazum s Kinom, koji je potpisan u sibirskom gradu Kjahti. Vladislavić je tada dao načiniti prvu detaljniju kartu Sibirskog dijela Rusije, a sastavio je i tajni izvještaj o stanju kineske

¹⁷ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 148, f. 39' (tri senatora bila su za, a ostali protiv).

¹⁸ Konstantin Jireček, *Poselství Republiky Dubrovnické k císařovně Kateřině II. v l. 1771–1775*. Prag: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1893: 18. Sudeći po sadržaju kasnijih uputa Senata dubrovačkim poslanicima carici Katarini Velikoj iz 1771., tumačenja i argumenti u vezi s odbijanjem Savine molbe bili su usmene naravi i Vladislavić ih je bez ljutnje prenio caru.

¹⁹ *Illyricum sacrum*, sv. 6: 296.

²⁰ U crkvenoj historiografiji osobito se cijeni Vladislavićevo nastojnje u korist katolika u tim pregovorima kao i njegovo zauzimanje za katoličku župu u Moskvi. Vidi: Paul Pierling, *La Russie et le Saint-Siège* t. IV. Paris: Librairie Plon, 1907: 300, 302–303.

države. Za boravka u Veneciji 1720. oženio se znatno mlađom mletačkom plemkinjom Vergilijom Trevizan, s kojom je imao tri kćeri, koje su redom umrle u ranim godinama, pa je ostao bez zakonitih potomaka. Umro je u Sankt Peterburgu 1738. s titulom tajnog carskog savjetnika, a pokopan je uz najveće počasti u crkvi lavre Aleksandra Nevskoga.

Pod zaštitom dvoglavog orla: dubrovački spor s Rusijom

O učestalijem pojavljivanju pravoslavnih u Dubrovniku nakon austro-turskog rata (1737. – 1739.) svjedoče mjere iz četrdesetih godina XVIII. stoljeća. Godine 1743. Senat je preko Maloga vijeća naredio protjerivanje pravoslavnog kaluđera, a potom je zabranio svako javno ili privatno pravoslavno bogoslužje. Godine 1745. zabrane su donekle ublažene pa je Senat ograničio boravak svećenika i monaha na osam dana i to pod uvjetom da se po gradu kreću u pratnji stražara.²¹ Unatoč strogim pravilima i nesigurnom položaju pravoslavni su potkraj šezdesetih godina počeli postavljati pitanje slobode bogoslužja i izgradnje crkve. Poticaj su im vjerojatno dale carske privilegije koje su od Marije Terezije dobili pravoslavni emporiji u Trstu i Rijeci, s kojima su dubrovački pravoslavci bili poslovno i rodbinski povezani. Međutim, strahove Senata potvrdio je slučaj trgovca hadži Mitra Petrovića i patrijarha Vasilija koji je doveo do incidenta s Osmanlijama. Naime, nakon što su doznali da se u Petrovićevoj kući na Posatu krije prognani pečki patrijarh Vasilije Brkić, Turci su potkraj listopada 1768. pokrenuli istragu u samom gradu. Senat je bio prisiljen primiti osmanske predstavnike, uhititi hadži Mitra, pretesti mu kuću, zaplijeniti stvari i organizirati potragu za odbjegli patrijarhom. Iako je sve upućivalo na to da se patrijarh Vasilije zaista skrivao u Petrovićevoj kući, Vlada je nakon niza obrata, uz pomoć svjedoka i optuženikove obitelji, uspjela osmanskim službenicima »dokazati« suprotno i u travnju 1769. osloboditi starog trgovca.²² Istodobno, rusko-turski rat koji je započeo 1768. za pravoslavne je predstavljao veliko ohrabrenje jer se proširio glas da će Rusija štititi interese svih istočnih kršćana. Pod tim dojmom Senat je 8. ožujka 1769. preventivno proglasio »Rito Chatolicho Romano« jedinom

²¹ Marijan Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667.–1808.)*: 400.

²² Nakon dugotrajne političke i financijske krize sultan Mustafa III. ukinuo je 1766. Pečku patrijaršiju te crkvenu vlast na njezinom području predao *fanariotima*. Poslije kratkotrajnog progonstva na Cipru posljednji patrijarh Vasilije tajno se vratio u Crnu Goru, u manastir Ostrog, pod zaštitom Šćepana Malog. Nakon što su Turci ipak spalili Ostrog, Vasilije je pobjegao u Dubrovnik kod hadži Mitra Petrovića koji je otprije održavao dobre veze s Crnogorcima. Nakon oslobađajuće presude Petrović je Dubrovčanima morao nadoknaditi višemjesečne troškove izdržavanja turskih predstavnika. Vidi: Vesna Miović, *Dubrovačka Republika u spisima namjesnika bosanskog ejaleta i hercegovačkog sandžaka*. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku, 2008: 108–110.

konfesijom koja može podizati svoje građevine u Republici, a izrijekom je zabranio gradnju crkava i drugih objekata za »Rito Grecho«.²³

Vijesti o ruskim namjerama ipak su se počele ispunjavati. Neoprezni potez dubrovačkog konzula u Genovi koji je sredinom 1769. potaknuo zapljenu jednog ruskog gusarskog broda, izazvao je žestoku reakciju zapovjednika ruske flote u grčkom arhipelagu Alekseja Orlova. On je iskoristio činjenicu da su Dubrovčani prevozili robu za Osmanlije i da se nekoliko dubrovačkih brodova našlo u turskoj floti kod Neapolisa na Peloponezu pa je 1770. naredio pljenidbu dubrovačkih brodova i najavio rat Republici. Rusko je ratno brodogradilište pune četiri godine robilo dubrovačke pomorce, a Orlov je zaprijetio opsadom i bombardiranjem Grada. Zbog velike materijalne i političke štete Republika je pokrenula diplomatsku akciju u Beču i Toskanskom vojvodstvu te kod Sv. Stolice, a izaslanik u Sankt Peterburgu, Frano Ranjina, pune je tri godine pokušavao riješiti spor na dvoru Katarine Velike. Kriza je trajala sve do svršetka rusko-turskog rata, a usmeni dogovor postignut je tek nakon dugotrajnih i mučnih pregovora Ranjine s Orlovom u Pisi i Livornu, od siječnja do lipnja 1775. Najzad, u zamjenu za slobodu plovidbe, Republika se obvezala na neutralnost u budućim ratovima i na otvaranje ruskog konzulata u sklopu kojega bi konzul imao pravoslavnu kapelu za potrebe svoje obitelji i svih carskih podanika. Zanimljivo je da do formalnog potpisivanja ugovora uopće nije došlo. Kako bi dodatno ponizio Republiku, Orlov je mimo njezina znanja sastavio, tiskao te sam potpisao i *urbi et orbi* raspacao »ugovor« u obliku proglasa koji je datiran 20. lipnja 1775. na njegovoj fregati »Nadežda« u livornskoj luci.²⁴

S upletanjem Rusije, položaj malobrojnih pravoslavnih vjernika u Dubrovniku dobio je novu i neočekivanu (geo)političku dimenziju. Tijekom krize i pregovora Senat je postao svjestan značaja i snage nove sile na sjeveru. Prema pregovaračkim uputama dubrovački izaslanici Rusima su uglavnom ponavljali argumente iz spomenutog ekspozea upućenog francuskim vlastima iz 1766. Ukratko, odnos prema pravoslavcima ovisio je o utjecaju Osmanlija, pri čemu se Dubrovnik našao između čekića i nakovnja. Riječ je o svega 12–15 doseljenih obitelji, osmanskih podanika, čiji se pripadnici smatraju strancima

²³ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 179, ff. 162'-163. Izglasana je i zaštitna klauzula. Da bi se ta odluka u budućnosti izmijenila, bile su potrebne dvije trećine glasova u sva tri vijeća.

²⁴ O rusko-dubrovačkom sukobu, pregovorima s Orlovom i reperkusijama za pravoslavne u Dubrovniku vidi: K. Jireček, *Poselství Republiky Dubrovnické k císařovně Kateřině II. v l. 1771. – 1775*. Prag: Nákladem České akademie císaře Františka Josefa pro vědy, slovesnost a umění, 1893.; Vinko Ivančević, »Dubrovački brodovi za prvog rusko-turskog rata (1768. – 1774.)«, *Pomorski zbornik, svezak drugi*. Zagreb (1962.): 1723. – 1732.; Vinko Ivančević, »O dubrovačkom diplomatu Franu Ranjini (1713. – 91.)«, *Historijski zbornik* 15–16, (1972. – 1973.): 203–227; Vinko Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808*. knjiga druga. Zagreb: NZMH, 1980: 260–268. Tekst Orlovljeva proglasa s ugovorenim obvezama Dubrovčana donosi: Vikentij Makušev, *Materijaly dlja istorii diplomatičeskikh snošenij Rosii s Raguskoj Respublikoj*. Moskva: V Universitetskoj tipografii, 1865: 118–122.

i spadaju pod jurisdikciju osmanskog emina. Dopušteno im je ispovijedanje vjere, ali bi gradnja pravoslavne crkve bila izazov za turske vlasti i mamac za veliki broj novih imigranata. Turci ne bi dobro gledali na odlazak bogatijih i sposobnijih podanika, i to bi zamjerili Republici. Osvrćući se na pitanje gradnje pravoslavnog hrama, Senat evocira molbu Save Vladislavića, u ime cara Petra, otprije pedesetak godina. Naglašava se da je Vladislavić tada prihvatio iznesene razloge, prenio ih i objasnio caru, koji ih je također uvažio. Za aktualnu eskalaciju problema Vlada je optuživala nekolicinu pravoslavnih vjernika u Dubrovniku, koji su zaoštrili sukob, premda u bliskom zaleđu imaju više svojih crkava koje mogu pohoditi. Republika smatra da su pravoslavni u svemu ostalome izjednačeni s domaćim građanima jer posjeduju nekretnine, bave se trgovinom i obrtima. Štoviše, imaju povlasticu posjedovanja dionica u brodskom vlasništvu, što nije bilo dopušteno drugim strancima.

Iza tvrdih stavova vlastele krio se strah za budućnost. Pod dojmom vojnih uspjeha Katarine Velike i rusko-turskih mirovnih odredbi u Kučuk-Kajnardžiju od 21. lipnja 1774., kojima je Rusija dobila pravo »zaštite« kršćana u Osmanskom Carstvu, Frano Ranjina je u svom izvještaju o pregovorima iznio anticipacije i zaključke o ulozi pravoslavnih u službi ruske politike. Čitav problem on je postavio u širi geopolitički kontekst. Predviđa da bi gradnja pravoslavne crkve mogla izazvati neslućene posljedice za Republiku i da preko pravoslavlja Rusija već širi sferu svog utjecaja na Jadranu. Predlažući Vladi da za konzula prihvati isključivo Rusa, a ne domaćeg pravoslavca, Ranjina piše:

»Druga točka o crkvi jest bitna točka, i gledajući je s političke strane, ja nalam da ona ne zanima samo nas, već i mnoge kršćanske sile, možda i mir Europe. Ja promišljam da bi dopuštenjem grčke crkve u malo godina nastao priljev velikog broja njih iz Boke kotorske, Bosne, Moreje i Arhipelaga. Ovi će se tijekom vremena razmnažati uvijek sve više, te će malo-pomalo postati jaki, i kako mi nemamo moći da ih potisnemo, oni će postupno postati gospodarima države. No kad su svi ovi i po duhu i po vjeri sjedinjeni s Rusijom, Rusija će preko njih steći svu silu i sve gospodstvo nad mjestom. Evo je dakle uvedenu u Jadransko more i približenu Italiji i Carstvu. I imajući ona sad na osnovu posljednjeg ugovora s Turcima slobodnu plovidbu na Crnom moru i Dardanelima, kao i imajući pogodnost za gradnju brodova, ona kao puna projekata moći će prodrijeti s flotom u naše luke. Tako će postati njihova gospodarica i uznemiriti cijeli Jadran, a u doba rata s Turcima i drugim vladarima, do kojih bi s vremenom moglo doći, učiniti vojnu bazu u našoj državi i odande tražiti osvajanja i ustaljenje na štetu Cara i Mlečića. Sve ove stvari koje su sad daleko, mogu se lako ostvariti s vremenom. Sva Europa je vidjela kako ova nacija dolazi s Baltika s flotom koja će uništiti tursku, a da joj nijedan vladar nije postavio nikakvu zapreku. Ona sada zanesena slavom ima mnogo projekata u glavi, i tko može znati razmišlja li ona u svojim projektima kako joj je potrebno i pogodno ustaliti svoju moć nad našom malom državom. Ne mogavši je zaposjesti oružjem jer se plaši Cara i Turaka, želi nam ući krišom s ustanovljenjem crkve, i s ovim sredstvom učiniti u našem kraju koloniju njoj

odanih Grka. Ja ne znam hoće li se ove pomisli ostvariti, ali među mogućim slučajevima one u svemu mogu imati svoje mjesto».²⁵

Sporazumom s Orlovom nisu bili precizno utvrđeni uvjeti i rokovi otvaranja konzulata i izgradnje pravoslavne kapele, a s promjenom prioriteta ruske politike odnosi s Republikom ostali su pasivni dulje od deset godina. Iako se broj pravoslavnih nije bitnije povećavao, njihova materijalna moć je rasla pa je problem i dalje ostao ispod površine. Ruski konzulat otvoren je tek 1788., u jeku rusko-turskog rata (1787. – 1791.). Za prvog konzula postavljen je diplomat moldavsko-albanskog podrijetla, Antun Gicca (Ghicca, Gika), koji je bio u službi Orlova tijekom sukoba s Republikom. Rang generalnog konzulata za čitavu Dalmaciju, Dubrovnik i Boku prikrivao je činjenicu da rusko predstavništvo nije imalo nikakvu trgovačku već isključivo političku, obavještajno-diplomatsku ulogu. Gicca je trebao pratiti situaciju u Hercegovini i Crnoj Gori, a sama Drubrovačka Republika zanimala je Rusiju kao država-model koji bi se mogao primijeniti u Arhipelagu kada se pojedini grčki otoci djelomično osamostale od turske vlasti. Budući da je Gicca bio pravoslavac, među osobljem konzulata spominje se i svećenik pred kojim su on i drugi službenici polagali prisegu. Ipak, u konzulatu nije bila izgrađena kapelica, niti je ruski svećenik obavljao službu među dubrovačkim pravoslavcima.²⁶ Osvrćući se na to pitanje, Nikodim Milaš navodi, ne spominjući izvore, da su pravoslavni već 1776. sklopili dogovor s igumanom manastira Duži u Hercegovini, koji im je povremeno slao svećenike, a liturgija bi se služila u kući trgovca Petrovića na Posatu.²⁷ Dakako, sve se odvijalo tajno, bez znanja Senata. O javnom bogoslužju i ispraćajima mrtvih nije moglo biti spomena. Pogrebi su bili poseban problem. Preminule su donosili do hercegovačke granice, tamo bi ih dočekao svećenik i otpratio molitvama do Duži, a ukop bi se obavio u manastirskom groblju. Siromašniji i oni koji bi umrli u Lazaretima ukapani su na pustim mjestima poviše Tabora na Pločama, uz put prema Bosanki. Sahrane su se obavljale tajno, noću, ali je s vremenom grobište postalo vidljivo pa se ukapanje nastavilo sporadično uz padine Srđa.²⁸

²⁵ Prijevod preuzet iz: V. Foretić, *Povijest Dubrovnika do 1808.*, knjiga druga: 265–266.

²⁶ Gicca očito nije inzistirao na izgradnji kapele, možda i pod »utjecajem« Senata. U jednom kasnijem pismu svome nasljedniku Fontonu on se pravdao da mu je vlast »zabranila da napravi od jedne sobe kapelicu gdje bi se okupljali zajedno s njim svi Rusi koji se tu nalaze«. Rade Petrović, »Ruski konzulat u Dubrovniku od osnivanja do 1878. godine.« *Radio Sarajevo – Treći program* 71 (1991.): 387–388; Maren Frejdenberg, »Izveštaji Antuna Gike, prvog ruskog konzula u Dubrovniku od 1788. Do 1800. godine.«, *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37 (1999.): 217–236.

²⁷ Nikodim Milaš, *Pravoslavna crkva u Dubrovniku u XVIII. i početku XIX. vijeka*. Sarajevo, 1913: 33. Kuća je vjerojatno pripadala Peru Petroviću, nasljedniku hadži Mitra, koji se spominje u popisu iz 1799.

²⁸ Jovica Perović, »Srpskopravoslavna groblja u Dubrovniku«, *Dubrovnik* I/9–10 (1929.): 316.

Posvećenje kapele i neslužbeno priznavanje zajednice

Najzad, opunomoćenici dubrovačkih pravoslavaca, trgovci Simeon Vuković i Stefan Đurasović, uspjeli su 18. lipnja 1790. kupiti kuću s okućnicom za potrebe pravoslavne općine. Nasljednicama Save Vladislavića u Trstu – Salomiji ud. Ivana Lučića rođ. Vladislavić i njezinim kćerima, Mariji ud. Jovana Riznića, Gospavi ud. Hadži Hristofora Nikolića i Anđeliji, ženi Andrije Filotića (svjedoka ugovora) – isplatili su 700 dukata za kuću s vrtom na Posatu (uz sjeverozapadni dio obrambenog jarka) uz koju je, 75 godina prije, Sava Vladislavić bez uspjeha namjeravao izgraditi pravoslavnu kapelu i grobnicu za svoju obitelj. Otada je u tu kuću, bez vanjskih sakralnih obilježja, dolazio kaluđer iz Duži, Pajsije Jkanović, koji je obavljao crkvenu službu uz improvizirani inventar. Tako je, bez formalnoga odobrenja Republike, utemeljena dubrovačka pravoslavna crkvena općina.²⁹ S tim je sigurno bio upoznat konzul Gicca jer o tome piše u svom izvještaju iz 1792. pripisujući, dakako, i sebi zasluge za dubrovačko popuštanje. Osim toga, Gicca je smatrao da su i prosvjetiteljske ideje koje je zastupao dio mlađe i obrazovane vlastele utjecale na liberalniji odnos i popuštanje prema pravoslavlju. S druge pak strane, kao oprezan diplomat, pokazao je i razumijevanje za dubrovački strah od Osmanlija u pogledu legalizacije pravoslavlja.³⁰

Republika je budno pratila aktivnosti pravoslavnih i nije im popuštala u nastojanju da legaliziraju bogoslužje i crkvu, ali ih je indirektno ipak priznala kao zasebnu skupinu, poput bratovštine. Tako je Malo vijeće 13. prosinca 1794. odredilo trojicu predstavnika pravoslavnih: Simu Vukovića, Stefana Đurasovića i Petra Petrovića (»pro invigilando supra conducta

²⁹ Ugovor je sklopljen i potvrđen kod javnog bilježnika u Trstu, a u prijepisu se čuva u Arhivu Srpske pravoslavne općine u Dubrovniku. Vidi: Milorad Savić, »Arhivska svjedočanstva o umjetnosti Srpske pravoslavne parohije u Dubrovniku«, *Srpsko-dalmatinski magazin* 4 (2009.): 22–23. Sve spomenute Savine nasljednice bile su 1780. članice tršćanske pravoslavne općine, koja je tada brojala 162 člana. Salomija Lučić rođ. Vladislavić i njezin muž, Sarajlija Jovan, jedan od najmoćnijih pravoslavnih trgovaca, živjeli su od 1743. u Dubrovniku, ali se Jovan stavio pod zaštitu, Dubrovčanima nesklonog, francuskog konzula zbog čega se zamjerio vlasteli pa je 1765. bio protjeran te se preselio u Trst. Crnogorski mitropolit Sava Petrović u dva je navrata, 1776. i 1777., molio Senat za »graciju« da Lučiću omogući povratak »ako je šo zaludio preko volje vaše to da mi darujete...«. Čini se da nije dobio pozitivan odgovor pa su nasljednice prodale imanje. U isto vrijeme crnogorski mitropolit moli Senat da primi njegova »neputa«, Andriju Filotića iz Risna, trgovca u Trstu (i Lučićeva zeta), u čemu je bio bolje sreće. Vidi: N. Milaš, *Pravoslavna crkva u Dubrovniku u XVIII. i početku XIX. vijeka*: 35; Georgij Nikolajević, »Srbsko obšćestvo u Dubrovniku«, *Srpsko-dalmatinski magazin za ljeto 1839*. Zadar: 1838: 127–128; Miodrag Al. Purković, *Istorija Srpske pravoslavne crkvoene opštine u Trstu*. Trst: Srpska pravoslavna crkvena opština u Trstu, 1960: 50–51; Aleksa Ivić, »Pisma crnogorskih poglavara iz druge polovine XVIII. stoleća«, *Vjesnik kr. hrvatsko-slavonsko-dalmatinskoga zemaljskog arkiva* 16 (1914.): 228–231 i V. Vinaver, *Dubrovnik i Turska u XVIII veku*: 129; 152–153.

³⁰ Rade Petrović, »Specijalni izvještaj prvog ruskog konzula iz Dubrovnika carskom dvoru u Petrogradu od 2/13 juna 1792.«, *Radio Sarajevo – Treći program* 71 (1991.): 418–419.

schismaticorum qui sunt in civitate»), učinivši ih tutorima odgovornima za postupke čitave zajednice.³¹ Ti su se »Capi dei Murlachi« obratili 1797. Malom vijeću, tražeći legalizaciju pravoslavnog obreda ali je Senat 10. svibnja odlučno odbacio zahtjev, a vođama i sljedbenicima zaprijetio je ostrim kaznama.³² Nikolajević izvješćuje kako je mostarski mitropolit Ananija tri godine nakon toga ipak posvetio kuću-kapelu kao crkvu sv. Blagovještenja Bogorodice, u kojoj se tada počela javno obavljati liturgija.³³ U zapisnicima Senata nalazimo samo odluku od 3. siječnja 1800. da se na devet dana dopusti boravak »Diacono Greco«, a da se Malo vijeće pobrine da on nakon toga napusti grad.³⁴

Iz godine 1799. datiraju prvi precizniji podatci o broju pravoslavnih u sklopu popisa kućanstava zbog obveze otkupa soli iz državnih zaliha (*Maestrello*). Tada je popisano 26 pravoslavnih kućanstava sa 108 članova, nastanjenih u 18 objekata. Riječ je o obiteljima Milašinović, Vuković, Jakšić, Aćimović, Rajković, Petrović, Vlahović, Lučić, Škuljević, Vuković, Milošević, Erbes, Rajović, Pravica, Ispirović, Đurasović, Miličević i Drašković, koje su bile nastanjene na Pilama i Pločama, a obitelji Baščić i Komnenović sa svojim radnicima u gradu.³⁵ Bile su to obrtničke i trgovačke obitelji sa starijim članovima i poslugom, a bilo je i dosta samaca, svi uglavnom iz Hercegovine i Boke. Uz kaluđera Pajsija prvih su se godina smjenjivali trebinjski kaluđeri Teodosije Nogulić, Janićije Pravica, Nektarije Zotović i Leontije Obradović iz Zavale (1798. – 1800.), Nikodim Jovanović (1800. – 1803.) i Simeon Jovanović, jeromonah manastira Banja kod Risna (1803. – 1809.).³⁶

Čini se da je upravo ruski konzul Charles Fonton, koji je u rujnu 1802. zamijenio Giccu, svojim tumačenjem ugovora iz 1775. potaknuo pravoslavne vođe da zahtijevaju legalizaciju crkve i obreda. Tada su oni, kako piše Nikolajević, na kući-kapelici podigli mali zvonik, u vrtu su počeli pokapati mrtve, a tu su prenijeli i neke ostatke iz grobova na Taboru. To je odmah izazvalo reakciju i višemjesečne rasprave među vlastelom. Tako je Senat 22. siječnja 1803. izjednačenim rezultatom (15:15) odbio prijedlog da se doživotno progna jedan od tutora, Stefan Đurasović, no na istoj je sjednici zaključeno da se iz grada odmah udalji pravoslavni svećenik te

³¹ DAD, *Acta Consilii Minoris*, sv. 110, f. 262.

³² DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 204, f. 67. Omjer glasova bio je 18:11.

³³ G. Nikolajević, »Srbsko obšćestvo u Dubrovniku«, 128; J. Perović, »Srpskopravoslavna groblja u Dubrovniku«, 316. Opis posjeda, njegove postupne »sakralizacije« ali i devastacije u 20. stoljeću, vidi u: Ivan Viđen, »Crkva Svetoga Đurđa (Svetoga Blagovještenja) na Posatu« *Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010*. Dubrovnik-Beograd: Srpska pravoslavna crkvena općina Dubrovnik i Arhiv Srbije, 2012: 45–51.

³⁴ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 207, f. 1.

³⁵ DAD, *Cathasticum*, sv. 12, *Maestrello dela popolazione della Citta e Borgo 1799 in 1800*; DAD, *Miscellanea saec. XVIII*, Fasc. XXXIII, *Nota deli Grecii*.

³⁶ G. Nikolajević, »Srbsko obšćestvo u Dubrovniku«, 13–131.

da izgon vrijedi i za svakog drugog koji bi se se pojavio. Međutim, već je sutradan uslijedio kompromis kaluđera Partenija Jovanovića i svećenika Nikodima Jovanovića s malovječnicima pa je u Senatu zaključeno da pravoslavni svećenik uz najavu može boraviti u gradu dva puta godišnje po osam dana. Ako se to prekrši, predstavnicima vjernika, Stefanu Đurasoviću i Stefanu Baltiću, zapriječeno je zatvorskom kaznom od godinu dana. Zbog dotadašnjih propusta na istoj je sjednici s dva mjeseca zatvora kažnjen tutor Stefan Đurasović.³⁷

Po svemu sudeći, iza poteza pravoslavnih vođa stajao je ruski konzul Fonton. On je 26. siječnja uložio utok Senatu, optužujući Dubrovčane za progon pravoslavlja, smatrajući da kapela mora imati stalnog svećenika za potrebe ruskog konzulata (iako je sam bio katolik) jer je to bilo u duhu sporazuma s Orlovom. Tijekom veljače uslijedio je niz odluka kojima je Senat u novim okolnostima opravdavao suprotno stajalište. Prvo je obrazložio da se zabrana i izgon ne odnose na ruski konzulat, to jest na svećenika u konzulatu, te da Fonton prema ugovoru iz 1775. može urediti kapelu u rezidenciji samo za diplomate i druge Ruse. Izgon se ne odnosi ni na kaluđere iz manastira Duži koje povremeno pozivaju domaći vjernici, već samo na svećenike koji su namjeravali u gradu ostati trajno.³⁸ Među vlastelom bilo je različitih mišljenja, ali je očito prevladavala konzervativna struja. Naime, na odluku o izgonu kao prestrogu ukazali su i providnici pravde, ali je njihova primjedba u Senatu odbačena s osamnaest glasova protiv i četrnaest glasova za. Također, nije prihvaćena ni molba za oslobođanjem Stefana Đurasovića. S druge strane, Republici je bilo važno da se izbjegne internacionalizacija problema i izravno upletanje ruskog dvora.³⁹ Zbog toga je Senat odmah pisao izaslaniku u Beču, D'Ayali, i konzulu u Carigradu, Chiricu, detaljno

³⁷ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 209, ff. 20–21'. Đurasović je kažnjen jer se pred Senatom već 1802. obvezao da ne će proširivati kuću-kapelu, niti graditi novu. (DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 208, f. 227).

³⁸ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 209, ff. 31'–32.

³⁹ Fonton je prigovarao na nekorektnom odnosu Republike prema Rusiji. Naime, netom prije, godine 1802. Dubrovčani su od ruskog cara dobili pravo slobodne plovidbe po Crnom Moru, što im je bilo potvrđeno i na Porti. Za tu povlasticu bili su posebno zaslužni dubrovački konzul u Carigradu, Federico Chirico, dragoman Miho Božović i ruski predstavnik na Porti Tomaro. Procvat žitne trgovine u ruskim crnomorskim lukama donio je novi zamah dubrovačkoj floti, a riješio je i problem nestašice žita u Gradu. Od 1804. do ukinuća Republike 1808. u Odesi je djelovao dubrovački konzulat kojega je vodio Felice de Ribas, čovjek sa značajnim utjecajem na ruskom dvoru. Ruske crnomorske luke Odesa, Sevastopolj i Taganrog bile su posljednje područje ekspanzije dubrovačkog brodarstva. Vidi: Vinko Ivančević, »Pomorsko-trgovačke veze starog Dubrovnika s rusko-crnomorskim lukama«, *Pomorski zbornik* 5 (1967.): 511–532; Ilija Mitić, »O konzularnim i pomorsko-trgovačkim vezama Dubrovačke Republike i Rusije krajem XVIII i početkom XIX stoljeća«, *Dubrovački horizonti* 27 (1987.): 98–105.

ih izvješćujući o potezima domaćih pravoslavaca i o Fontonovoj podršci.⁴⁰ Međutim, ruski konzul i dalje se postavljao kao zaštitnik pravoslavlja te je produbio spor tužeći se na loš smještaj i tražeći da mu Republika osigura prikladniju rezidenciju, a o svome je viđenju problema izvijestio i ruskog kancelara Voroncova.⁴¹ Najzad, zbog straha od gubitka trgovačkih povlastica na Crnom moru, Senat je došao do solomonskog rješenja. Pristao je na kompromis oko boravka pravoslavnog svećenika, a kapelica na Posatu proglašena je konzularnim objektom i na njoj je postavljen ruski grb. Posebno je dogovorena procedura ispraćaja i uloga svećenika u slučaju da netko od pravoslavnih premine u gradu ili u gradskoj bolnici.⁴²

Nema sumnje da je rusko-crnogorska opsada i strahovito pustošenje grada i okolice, do kojega je došlo 1806., kod domaćeg stanovništva produbilo podozrenje prema pravoslavcima jer je taj sukob poprimio vjersko obilježje. Prema pisanju suvremenika Vlaha Stullija, među glavnim podstrekačima napada bio je jedan od vođa dubrovačkih pravoslavaca, već spomenuti crkveni tutor Stefan Baltić, koji je 1803., tijekom spora sa Senatom, prebjegao u Herceg Novi. Na zboru Crnogoraca, u lipnju 1806., na kojem se pripremao napad na Dubrovnik, Baltić je, zajedno s Đorđem Vojnovićem, u čijoj se kući održao sastanak, pred vladikom Petrom I. držao huškačke govore i zalagao se za krajnje okrutnosti prema Dubrovčanima.⁴³ S druge

⁴⁰ DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 209, ff. 32'-33; J. Radonić, *Dubrovačka akta i povelje* knjiga V, 650–652. U pismu Chiricu, koji je trebao razgovarati s ruskim konzulom u Carigradu, Senat optužuje pravoslavne svećenike zbog njihova čestog istupanja u javnosti i kao opasene poticatelje naseljavanja pravoslavnih, što je Republika svakako željela izbjeći. U tom pogledu Senat je prednost davao monasima koji nemaju obitelji i dolaze tek povremeno. DAD, *Diplomata et Acta* 19 st. 661, 2.

⁴¹ Senat je odmah reagirao te u pismima Voroncovu iz svoga ugla objasnio sukob s Fontonom. O svemu je opsežno instruiran i opat Ivan Antun Benvenuti, kojega je Senat 1803. postavio za diplomatskog agenta na ruskom dvoru. Vidi: Jovan Radonić, *Dubrovačka akta i povelje* knjiga V, 652, 653.

⁴² DAD, *Acta Consilii Rogatorum*, sv. 210, ff. 30–31'; V. Foretić, *Povijest Dubrovnika II*, 434–435.

⁴³ O crnogorskim pripremama za napad na Dubrovnik Stulli piše: »Pred njihovim očima stvorila se zavodljiva slika bogatstva Dubrovačke Republike, a napose prijestolnice, koja im se obećavala kao plijen. Potaknuti tim blještavim obećanjima, Crnogorci su se oduševili. Sveopći usklik odobravanja razliječio se Herceg Novim. Zbor se upravo trebao raspustiti, kad je jedan pripadnik društvenog taloga istupio i predložio najbolji način zastrašivanja francuskih vojnika: nemati milosti prema njima i ubijene brojiti samo po količini glava otkinutih zarobljenicima i leševima, bez razlike. Sankovski i Vojnović klicali su tom odvratnom naumu, ubrajajući ga u glavna načela svog vojnog nauka. Taj zloglasni savjetnik bio je stanoviti Stefan Baltić iz Herceg Novog, koji je zbog nečasna djela pobjegao iz Dubrovnika, a služio je kao špijun vođama najeзде. Čovjek koji učini slične stvari, koje su nažalost imale odjeka, gubi svako pravo na osjećaj ljudskosti. Taj ne smije naći utočište ni u jednoj zemlji. Časna dužnost svake državne vlasti je ta da prokaže jazbinu u kojoj bi se mogao skrivati, a na Francuzima je bilo da pruže znakovit primjer zlotvorima, tako što će ih kazniti. Baltićev zločin, jedinstvene vrste, nije dopuštao pokajanje.« (Vidi: Luko Stulli, *I Primi Giorni de' Francesi in Ragusa*. DAD, Rukopisna ostavština Gracić-Negrini II/6). Novljanin Đorđe (Đuro)

strane, Senat je 14. siječnja 1808. dodijelio titulu *stonskog plemića* jednom od najbogatijih tršćanskih trgovaca, pravoslavcu Stefanu Rizniću, podrijetlom Sarajliji. Riznici su ranije imali trgovačke interese u Dubrovniku pa nema sumnje da je Stefan ovu specifičnu titulu dobio zbog financijske i diplomatske potpore Republici neposredno prije njezina ukinuća.⁴⁴

Emancipacija pod Francuzima i Habsburzima

S francuskim zauzećem grada 1806. i ukinućem Republike 1808., za pravoslavne je nastupila sloboda kulta i vjerska emancipacija. Prema popisu stanovništva provedenom 1807., a tiskanom 1808. (*Tavola statistica generale*), broj pravoslavnih ostao je jednak kao i 1799. Bilo ih je ukupno 108 – 68 muškaraca i 40 žena. Francuske vlasti nisu smatrale nužnim, kao što je to bio slučaj sa Židovima, objaviti poseban proglas o njihovoj jednakopravnosti. Utemeljenjem crkvene hijerarhije, uvođenjem vjerske slobode i *Code civile*, svakodnevnica pravoslavnih nije se bitno promijenila.⁴⁵

Vojnović (1760. – 1837.) pradjed je književnika Iva i povjesničara Luja Vojnovića. Zajedno s bratom Ivanom, kao mladić je stupio u rusku službu te postao topnički i pomorski časnik. Početkom devedesetih godina XVIII. stoljeća vratio se u Herceg Novi. Potom se spominje kao zapovjednik austrijske korvete »Austria« tijekom rata prve europske koalicije protiv Francuske. Godine 1796. Vojnović je uplovio u dubrovačke vode želeći suzbiti djelovanje francuskih gusara. Pri tome se zapleo u niz sukoba s francuskim pomorcima i turskim trgovcima. Silovitim ponašanjem posebno se zamjerio Dubrovačkoj Republici, koju je zbog povrede neutralnosti tada doveo u težak politički položaj. Senat je zbog toga u Beču tražio njegovo kažnjavanje. Ubrzo je Vojnović bio u prilici ponovo naštetiti Dubrovčanima. Kao »maggior e comandante civile« bio je jedan od glavnih nositelja ruske vlasti u Boki. Kao ruski izaslanik u pregovorima s Republikom, početkom ožujka 1806., ucijenio je Malo vijeće te je u zamjenu za »carevu zaštitu« od Dubrovčana ishodio bogate nagrade za Vladiku, ruske zapovjednike i, dakako, za sebe samoga. Unatoč tome, kako naglašava Stulli, upravo je Đorđe bio jedan od glavnih organizatora i podstrekača rusko-crnogorskog napada na Dubrovnik u lipnju 1806. O toj epizodi iz pradjedova života Lujo Vojnović šuti (vidi: Lujo Vojnović, *Pad Dubrovnika. Knjiga prva /1797.–1806./*. Zagreb: Autorova naklada, 1908: 99–101). O kontroverznoj karijeri Đorđa Vojnovića, njegovoj ulozi u napadu na Dubrovnik i literaturi s tim uvezi vidi: Vinko Ivančević, »Đorđe Vojnović u Dubrovniku g. 1796.« *Godišnjak Pomorskog muzeja u Kotoru* 7 (1958.), 271–274; Darko Suvin, »Uz genealogiju Iva Vojnovića genealoška loza i Đorđe Vojnović.«, *Forum* 10–11 (1970), 818–832.

⁴⁴ Stefan Riznić je preko mitropolita Stratimirovića pokušao kupiti posjed u Ugarskoj i steći ugarsko plemstvo. Riznici su bili u rodu s potomcima Vladislavića. Žena Stefanova starijeg brata Jovana, Anastazija Nikolić, bila je unuka spomenute Salomije Lučić rođ. Vladislavić. Vidi, Stjepan Ćosić, »Plemstvo biskupskoga grada Stona (Nobilitas Civitatis Episcopalis Stagnensis)« *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 36, Dubrovnik (1998.), 249–276 (265); Mita Kostić, »Srpsko trgovačko naselje u Trstu XVIII veka.« *Istoriski časopis* 5 (1954.–1955.), 182; Miodrag Al. Purković, *Istorija Srpske pravoslavne crkvene opštine u Trstu*, 50; Michela Messina, »Risnich« u: *Genti di San Spiridone. I Serbi a Trieste 1751–1914*. Milano-Trieste: Silvana Editoriale, 2009, 132–133.

⁴⁵ Vidi: Stjepan Ćosić, *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.–1848.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku, 1999: 46–52. Na području Dalmacije (s Istrom,

Poput ostalih, i oni su bili teško pogođeni ratnim okolnostima i ekonomskim posljedicama pada Republike. Zbog opće krize priljev stanovništva iz zaleđa bio je zaustavljen, a Općina je stagnirala.⁴⁶ Ipak, na vrhuncu političke i gospodarske krize, nakon sloma francuske i uspostave austrijske vlasti (1814. – 1815.), došlo je do otvaranja granica i naglog doseljavanja novog vala pravoslavnih. Dogodilo se to kao posljedica epidemije kuge koja je harala Bosnom i Hercegovinom od 1813. do 1815. godine, a opasnost od širenja zaraze zaprijetila je i dubrovačkom području. Pribježište u Gradu našle su uglavnom imućne trgovačke i obrtničke obitelji sa svojom poslugom. Neki od tih trgovaca već su imali poslovne interese u Dubrovniku, Rijeci i Trstu.

Potkraj 1817., po nalogu novouspostavljene austrijske vlasti, proveden je prvi poimenični popis stanovnika Dubrovnika. Popis je obavljen terenskim obilaskom, prema konfesionalnom kriteriju, a pravoslavne je popisao njihov tadašnji paroh Teodozije Treskavica podrijetlom iz Kistanja.

U odnosu na popis iz 1807. ukupni broj stanovnika Dubrovnika pao je s 5823 na samo 5598, što je znak da se kriza u tom desetljeću produbila. Godine 1817. u Dubrovniku žive pripadnici triju konfesija: katolici (89,44%), pravoslavni (6,38%) i Židovi (4,18%). Od 357 pravoslavnih u popisu iz 1817. čak je 224 novodoseljenih koji su, za razliku od starosjedilaca (*sudditi austriaci*, kojih je bilo 143), označeni kao *sudditi otomani*. Zajedno su bili raspoređeni u 80 domaćinstava. Analizom popisa iz 1817. može se utvrditi da je čak 71% pravoslavnih doselilo poslije pada Republike, najviše neposredno prije popisa, od 1814. do 1816. godine.⁴⁷ Uglavnom su potjecali iz bližeg ili daljeg zaleđa, a u istom se razdoblju doselilo i nekoliko grčkih obitelji. Pravoslavni su se koncentrirali u tri skupine zanimanja – obrtničkim (34,72%), trgovačkim (22,92%) i pomoćnim (38,89%).

Porast kontingenta pravoslavnih ukazuje na trend pada među katolicima koji je bio veći od 225 ljudi, koliko iznosi razlika u broju stanovnika između dviju popisnih godina. To zorno pokazuje i razmještaj stanovništva. U Predgrađu (Pile i Ploče) 1817. godine živi 353 stanovnika više nego deset godina ranije, ponajviše zbog toga što su se tamo nastanili pravoslavni

Dubrovnikom i Bokom Kotorskom), Francuzi su osnovali episkopiju sa središtem u Šibeniku, a za prvog episkopa imenovan je 1810. monah grčko-bugarskoga podrijetla Venedikt Kraljević. Godine 1814. on je javno očitovao vjernost Habsburgovcima pa ga je 1818. priznala i austrijska vlast. Nakon sukoba s karlovačkim mitropolitom Stratimirovićem oko pitanja crkvene unije, godine 1823., Kraljević je odstupio.

⁴⁶ Natalitet je bio zanemariv pa se jačanje zajednice temeljilo na doseljavanju novih članova. U prvim maticama, u razdoblju od 1791. do 1814. zabilježeno je samo 28 upisa novorođenih. Vidi: M. Sivrić, *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667.–1808.)*: 194.

⁴⁷ Popis iz 1817. čuva se u DAD, 89 *Općina Dubrovnik (1815.–1818.)*, 1817. F IV, 114. U nešto ranijem popisu pravoslavnih načinjenome potkraj 1815. te su obitelji popisane napose pod naslovom »Famiglie arrivate nella Comune di Ragusa da poco tempo fuggite della Peste«. (DAD, *Općina Dubrovnik* 1816. F. II, 33).

doseljenici. Unutar zidina je, međutim, bilo 598 osoba manje nego 10 godina prije. Spolna struktura od 41,24% muških i čak 58,76% ženskih u katolika jasan je odraz težine i traumatičnosti razdoblja koje je prethodilo padu Dubrovačke Republike. Kod pravoslavnih je obrnuto: čak 61% muških i svega 39% ženskih. Budući da je najveći broj pravoslavnih doselio u razdoblju između pada Dubrovačke Republike i 1817. godine, u razdoblju od deset godina, razvidno je da se kod njih dogodio proces s različitim smjerom gibanja. Dok su dubrovački katolici emigrirali iz Grada pred tuđinskom vlašću i neimaštinom, a žene s obiteljima ostale, pravoslavni su migrirali iz istočne Hercegovine u Dubrovnik, a žene s obiteljima ostale su u postojbini.

Emigrantski val brojčano je i ekonomski ojačao pravoslavnu Općinu, a poduzetni doseljenici počeli su preuzimati poslove dubrovačkim trgovcima. To je ubrzo dovelo do napetosti koje su eskalirale konfesionalnim sukobom uoči i tijekom godine 1848. Nezadovoljstvo domaćih zabilježio je već car Franjo I. u svom dnevniku s putovanja po Dalmaciji iz 1818. Nazivajući dubrovačke pravoslavce »Grcima«, car procjenjuje da ih ima oko 200 te kratko piše i o njihovom izgledu: »Odjeveni su poput Raca u Beču, a žene kao Grkinje sa svilenim prugastim kaftanima, ispod toga nose duge košulje, a kaputi su u nekih obloženi krznom. Na glavi imaju visoke kape od svile, načičkane novčićima a neke zamotavaju kape s novčićima bijelom vrpcom oko glave...«.⁴⁸

Elitu pravoslavnih trgovaca i obrtnika zabilježenih u popisu iz 1817. činile su obitelji Bošković (Trebinje), Bravačić (Mostar), Marić (Trebinje) i Mičić (Mostar), a tri novodoseljene mostarske obitelji: Opuić (Opuh), Kovačević i Škuljević svoje su poslovanje nešto kasnije razvile u Trstu.⁴⁹ Tijekom idućeg desetljeća broj pravoslavnih neznatno je rastao, tako da ih je prema popisu iz 1830. bilo 396, od čega je većina (360) i dalje živjela u predgrađima Pile i Ploče.⁵⁰ Na temelju općeg građanskog zakonika i vjerskih sloboda u habsburškoj Dalmaciji, pravoslavna zajednica u potpunosti se emancipirala u vidu parohije i crkvene općine. Godine 1821. otvorena je konfesionalna osnovna škola koju je 1830. preuzeo poduzetni paroh i promicatelj srpske nacionalne ideje, Đorđe Nikolajević (1807. – 1896.). Nakon neuspješnih pokušaja da prošire i izgrade novu crkvu na Posatu i groblje na Gracu, tutori pravoslavne općine kupili su 1830. godine posjed na Boninovu. Tu je sagrađena, i godine 1837. posvećena, nova pravoslavna

⁴⁸ Ljudevit Krmpotić, *Car Franjo I. u Hrvatskoj* I. Hannover–Čakovec: HZ, 2002: 355.

⁴⁹ O gospodarskom, kulturnom i političkom profilu tih obitelji vidi tekstove Ivana Viđena u: *Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010*: 205–215; 218–224; 229–246; 252–253. O trima rodovima u Trstu u: *Genti di San Spiridone. I Serbi a Trieste 1751–1914*: 61–68; 88–104; 136–147.

⁵⁰ Ivo Perić, »O stanovništvu dubrovačkog okružja i o jednom dijelu njegove imovine krajem 1830. godine« *Analitički Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku* 27 (1989.): 162–163.

crkva sv. Mihajla Arhangela s grobljem.⁵¹ Sloj pravoslavnih trgovaca i obrtnika otada je posebno ojačao, prerastajući u jezgru moderne srpske nacionalne zajednice u Dubrovniku.

Orthodox community in Dubrovnik before emancipation in the 19th century

Summary

Catholic exclusivism was a constant of the Ragusan politics, notably with regard to immigration issues. Adherence to the Roman Church was identified with the freedom of the city and state. However, this religious policy had a pragmatic purpose and was conditioned by the geopolitical position and a specific relationship that The Dubrovnik Republic developed with the Ottoman Empire. The procedure for acquiring Ragusan citizenship concerned Catholics only, and implied a minimum ten-year residence and ownership of real estate in the city. All non-Catholics who wished to obtain Ragusan citizenship with the exception of Jews in Dubrovnik had to accept Catholic faith. Yet, strict policy towards the Orthodox varied in practice. Individual arrivals of merchants and craftsmen from the Herzegovinian hinterland and neighbourhood (Mostar, Popovo, Trebinje, Boka), as well as from the remote emporiums of Bosnia (Foča, Sarajevo), were traced in the late seventeenth and early eighteenth centuries, at first on a temporary basis, yet later they settled permanently in the city suburbs of Pile and Ploče. Despite the official prohibition, from that point only a few Orthodox people, tacitly, were allowed to reside permanently in the suburbs. The authorities tolerated their individual settlement outside the city walls, because among them were craftsmen and rich merchants whose capital and skills were much-needed in the period of restoration after the Great Earthquake. The arrival of the Orthodox was connected with the weakening of Dubrovnik's inland trade which was about to pass into the hands of the Ottoman subjects. The number of the Orthodox people varied according to the economic conjuncture and war crises. Up until the fall of the The Dubrovnik Republic, the fate of the Orthodox newcomers was determined by two factors: 1) surveillance and restrictive immigration measures aimed at the prevention of a more massive inflow and the spreading of the Orthodox cult, and 2) imperial Russian policy which, particularly since the 1770s, was designed to protect and enhance Orthodoxy on the Eastern Adriatic coast and the Ottoman hinterland. The outflow of population, especially

⁵¹ Posjed s ruševnim ljetnikovcem koji je pretvoren u crkvu predstavnici pravoslavne parohije kupili su od Jelene Pozza Sorgo rođ. Ragnina. O kupnji posjeda i izgradnji crkve vidi: Ivan Viđen, »Crkva Svetog Arhandela Mihajla na Boninovu« u: *Kultura Srba u Dubrovniku 1790–2010*, 52–58.

craftsmen, due to the diminution of *harač* and economic reasons, was not looked upon with approval by the Ottoman authorities in the hinterland either. As a result, the local officials demanded from the Ragusans not to receive immigrants, while the Republic itself, on account of strong competition, tried to control and restrict their number. The sources provide no evidence on the Orthodox in Dubrovnik being systematically subject to the pressure of any sort or organised conversion policy. Their conversions to Catholic faith were relatively rare, and if so, they were always recorded in the parish and state registers. From the end of the seventeenth to the start of the nineteenth century merely fifteen such cases were registered. By far the most prominent figure among the Orthodox in Dubrovnik was Sava Vladislavić Raguzinski (1668–1738), a merchant, adventurer and versatile diplomat in the service of the Russian Empire. Emancipation and institutionalisation of the Orthodoxy in Dubrovnik in this period is intrinsically linked to Vladislavić's estate at Posat. Following the Ragusan conflict with the Russian fleet during the Russo-Turkish War (1770–1775), the position of the Orthodox families in Dubrovnik witnessed a new and unexpected (geo)political dimension. According to the agreement with Russia, the Republic consented to open a Russian consulate with an Orthodox chapel. Due to other priorities, this consulate was finally opened in 1788, midst of the Russo-Turkish War (1787–1791). Although the number of the Orthodox population in the mentioned period did not increase considerably, their power in material terms did, and the problem of the religious emancipation of the Orthodox continued to smoulder below the surface. Public worship and burial rites were beyond consideration. Funerals represented a particular problem. The deceased was carried to the Herzegovinian border, where, awaited by a priest and his prayers, they were accompanied to Duži. The burial itself took place at the monastery graveyard. Persons of lesser means and those who died at Lazareti were buried on isolated spots above Tabor at Ploče, by the road leading to Bosanka. Finally, the assignees of the Dubrovnik Orthodox, merchants Simeon Vuković and Stefan Đurasović, in 1790 purchased a house with adjoining land for the chapel and cemetery for the Orthodox community from the heirs of Sava Vladislavić in Trieste. The Republic kept a wary eye on their activities and remained strongly determined in its position against the legalisation of worship and temple, although implicitly it recognised them as a separate community, similar to confraternity. Thus in 1794 the Minor Council appointed three Orthodox representatives (*»pro invigilando supra conducta schismaticorum qui sunt in civitate«*) as tutors responsible for the actions of the whole community. In 1797, they petitioned the Minor Council for the legalisation of the rite which the Senate resolutely denied, on pain of serious punishment for the leaders and adherents. Yet, the house-chapel (known as the church of the Holy Annunciation) was secretly consecrated in 1800, which marked the beginning of liturgical service in it. Dating from 1799 are the first more

precise data on the number of the Orthodox on the basis of a household census regarding the obligation of salt purchase from the state reserves. On that occasion, 26 Orthodox households were registered with 108 members, occupying 18 dwelling objects. It appears that it was Charles Fonton, Russian consul who assumed duty in 1802, whose interpretation of the 1775 agreement prompted the Orthodox leaders to demand legalisation of the church and rite. It was then that they erected a small bell tower on the house-chapel, started burying the dead in the garden, where they also buried the remains from the graves scattered throughout. This called for immediate reaction and months of debate among the nobility. French entry into Dubrovnik in 1806, and abolition of the Republic in 1808 marked the freedom of the cult and emancipation of the Orthodoxy. According to the census conducted in 1807, the number of the Orthodox saw no change as compared to the year 1799. Registered was a total of 108 Orthodox inhabitants – 68 men and 40 women. The establishment of church hierarchy, introduction of religious freedom and the Code civile brought no significant change to the everyday life of the Orthodox population. Like their fellow dwellers, they too were deeply affected by the tribulations of war and economic consequences of the fall of The Republic. Because of the general crisis, the population influx from the hinterland witnessed a halt. Yet, at the peak of the political and economic crisis, after the end of French rule and with the establishment of Austrian rule (1813–1815), the borders were opened and a sudden inflow of the Orthodox followed. This took place as a consequence of a plague epidemic that raged across Bosnia and Herzegovina from 1813 to 1815, and also threatened the Dubrovnik area. The city offered refuge mainly to well-off merchant and artisan families and their servants. Prior to their arrival, some of these merchants had established business interests in Dubrovnik, Rijeka and Trieste. By the end of 1817, by order of the newly-appointed Austrian authority, a population census was conducted in Dubrovnik. The inhabitants were enumerated on the basis of territory survey, according to confessional criterium, while the Orthodox were enumerated by the current parish priest, Teodozije Treskavica, from Kistanje. In relation to the census of 1807, the total population of Dubrovnik dropped from 5,823 to merely 5,598, which was a clear sign of the growing crisis in that decade. In 1817, the inhabitants of Dubrovnik fell within three confessions: Catholics (89.44%), Orthodox (6.38%) and Jews (4.18%). Of 357 Orthodox inhabitants recorded in the 1817 census, as many as 224 were newcomers who, unlike old settlers (*sudditi austriaci*, 143 in all), were designated as *sudditi otormmi*. Together they were distributed in 80 households. On the basis of the analysis of the 1817 census, it can be established that as much as 71% of the Orthodox arrived after the Republic's fall, the bulk of whom settled shortly before the census, between 1814 and 1816. They mainly originated from the closer or remote hinterland, and the same period also saw the arrival of several Greek families. In terms of occupation, the Orthodox concentrated within

three groups: craftsmanship (34.72%), trade (22.92%) and auxiliary services (38.89%). The increase of the Orthodox contingent (more than 225 persons) points to a declining trend among the Catholics, this number being the population difference between the two census years. This clearly shows the distribution of population. In 1817, the suburbs (Pile and Ploče) had a surplus of 353 inhabitants as compared to ten years earlier, thanks mostly to the newly-settled Orthodox there. Within the city walls, however, the population dropped by 598 persons as compared to ten years earlier. Gender structure including 41.24% of men and 58.76% of women among the Catholics clearly mirrors the scope and trauma of the period that preceded the fall of the Dubrovnik Republic. With the Orthodox, the proportion is reversed: as much as 61% of men and only 39% of women. Considering that the largest number of the Orthodox arrived in the decade following the Republic's fall, we are led to conclude that they experienced a reversed process. While Dubrovnik Catholics emigrated from the City due to foreign rule and destitution, whereas the women with families remained, wealthy Orthodox migrated from Eastern Herzegovina to Dubrovnik, leaving their wives and families back in their homeland. The emigration wave strengthened the old Orthodox Municipality in terms of both size and finances. The Orthodox merchant and craftsmen elite in Dubrovnik, as recorded by the census of 1817, included the families Bošković (Trebinje), Bravačić (Mostar), Marić (Trebinje) and Mičić (Mostar), while the three newly-arrived Mostar families – Opuić (Opuh), Kovačević and Škuljević – developed their business somewhat later in Trieste. In the ensuing period, the number of the Orthodox witnessed a modest rise, 396 persons according to the census of 1830, of whom the majority (360) still lived in the suburbs of Pile and Ploče. In compliance with the general civil code and freedom of religion in the Austrian Dalmatia, the Orthodox community witnessed full emancipation in terms of parochial institution and church municipality. Confessional elementary school was established in 1821, to be headed in 1830 by an enterprising parish priest and promoter of the national Serbian idea, Dorđe Nikolajević (1807–1896). After futile attempts to expand and build a new church at Posat and a cemetery at Gradac, the tutors of the Orthodox Municipality bought an estate at Boninovo in 1830. On that site a new Orthodox church of St Michael the Archangel with cemetery was built, consecrated in 1837. The stratum of Orthodox tradesmen and craftsmen further advanced, shaping into the core of modern Serbian national community in Dubrovnik. Enterprising newcomers soon proved a business threat to the local traders in Dubrovnik, which gave rise to tensions that escalated in the first more serious confessional conflict on the eve and during 1848.

Ključne riječi: Dubrovnik, pravoslavna zajednica

Keywords: Dubrovnik, Orthodox community

Mario Grčević
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatologiju
Borongajska 83d, HR-10000 Zagreb
mgrcevic@hrstud.hr

POVIJESNI GLOTONIM »SRPSKI« U STARIJOJ HRVATSKOJ KNJIŽEVNOJEZIČNOJ TRADICIJI

Od glotonima za opći jezični opis hrvatskih tekstova u starijoj hrvatskoj pismenosti najmanje je poznat glotonim *srpski*. Sveukupno gledano on je rijedak, no u novijoj povijesti bio je uzrokom velikih jezičnopolitičkih i političkih prijevora. Pojavljuje se u hrvatskim povijesnim vrelima u doba humanizma i renesanse vezano uz zapise na ćirilici, a najpoznatije i najstarije potvrde potječu mu iz Dubrovnika. Hrvatski jezikoslovci i povjesničari zauzeli su već u XIX. stoljeću ispravan stav da taj glotonim označuje ćirilicu i ćirilicom pisani jezik. Međutim, nitko mu se nije cjelovito posvetio, pa je niz pitanja ostao otvoren i nedorečen, npr. kako tumačiti starije zapise u kojima se izrazi »srpski jezik« i »srpski jezik i pismo« odnose na (književno)jezične sastavnice koje su dio hrvatske, a ne srpske povijesti i kulturne baštine. Cilj je ovoga rada pobliže istražiti i opisati dotičnu hrvatsku književnojezičnu uporabu glotonima *srpski*, dati prinos rekonstrukciji njegova nastanka te prikazati i istražiti dvojbe koje su se oko njega razvile.

Uvod

Prema istaknutomu jezikoslovcu i povjesničaru srpskoga jezika Aleksandru Mladenoviću (1930. – 2010.) naziv »srpski jezik, koji bi se terminološki odnosio bilo na narodni bilo na književni jezik Srba«, pojavljuje se u srpskoj baštini »sudeći po našoj sadašnjoj rečničkoj građi, dosta kasno: tek od kraja XVII veka.« Pronađena je samo jedna starija izolirana potvrda toga naziva iz 1374. godine koja ima značenje »srpski crkveni i književni jezik«, tj. koja se odnosi na crkvenoslavenski jezik u uporabi u Srba (Mladenović 1993: 340). U mjeri u kojoj je predcima današnjih Srba bilo potrebno imenovati svoj književni jezik, rabili su u duhu crkvenoslavenske tradicije naziv *slavenski*.

Naziv *srpski jezik* pojavljuje se u vrelima sa Zapada znatno češće nego u srpskima i vrlo se često odnosi na crkvenoslavenski jezik, katkada čak

i onda kada nije bilo riječi o Srbima i njihovu književnojezičnom izražavanju. Primjerice, talijanski diplomat i pisac Giovanni Botero piše da se Rumunji u bogoslužju služe »srpskim jezikom« koji je u Slavena poput toskanskoga (»Nel culto diuino vsano la lingua Seruiana, ch'è quasi Toscana tra gli Schiavoni.«) (Botero 1640: 79). Tu je riječ o crkvenoslavenskom jeziku u Rumunja koji Botero zove *srpskim* što zbog ćirilice (koja je slovila kao *srpsko pismo*), što zbog predočbe da je riječ o jeziku koji su Rumunji preuzeli od Srba.

Kao istoznačnica naziva *srpski jezik* rabio se je na Zapadu i naziv *raški jezik*, koji u samih Srba nikada nije bio u uporabi. Neki Dubrovčanin izjavljuje 1514. godine da bi želio ustrojiti tiskaru u kojoj bi se knjige tiskale na latinskom i po potrebi grčkom jeziku, a osim toga i raškim pismom na način kako to čine monasi raške religije (»in lettere rassiane al modo, che usano li callogeri dela religione rassiana in loro chiesie«). U nastavku hvali tiskarstvo Zete i crkvenu književnost na *raškom jeziku* (Jireček: 1899: 433, 508–509). Tu se naziv *raški jezik* također odnosi na crkvenoslavenski jezik, naziv *raško pismo* označuje ćirilicu, a naziv *raška religija* označuje pravoslavlje.

Navedeni i drugi primjeri pokazuju da bi u našem današnjem metajezičnom izražavanju bilo nemoguće slijediti povijesnu uporabu naziva *srpski jezik*. Iako sami Srbi *de facto* nisu ostavili pisana traga koji bi svjedočio da im je taj naziv bio uobičajen prije kraja XVII. stoljeća, bilo bi krivo, kada danas govorimo npr. o narodnom jeziku Srba u XVI. stoljeću, osporavati ili izbjegavati njegovu uporabu. Služeći se njime, ne tvrdimo da su govornici imenovanoga jezika ili njegovi pisci bili pripadnici istovjetnoga srpskoga naroda kakav postoji u suvremenosti, ili da su tadašnji srpski pisci svoj jezik zvali upravo nazivom *srpski*. Danas ga zovemo tim nazivom zato što narodni jezik Srba u XVI. stoljeću pripada jezičnoj odnosno narodno-kulturnoj, povijesnoj i stoga dinamično-razvojnoj cjelini koje je najviša opća i zajednička etnička kategorija *srpski*. Kao što bi danas bilo krivo osporavati uporabu naziva *srpski jezik* u tom surječju, bilo bi isto tako krivo slijediti pojedine povijesne nazive i *srpskim jezikom* nazivati npr. crkvenoslavenski jezik u Rumunja ili crkvenoslavenski jezik općenito samo zato što se primjeri za takvu uporabu mogu naći u povijesnim vrelima.

Neki povjesničari i slavisti misle da rabeći nazive *srpski* i *hrvatski* na opisani način povijesne danosti retrogradno i ahistorijski proglašavamo *srpskima* ili *hrvatskima* u današnjem smislu riječi i da time suvremene nacionalne okvire na neprikladan način projiciramo u prošlost. Kao navodno objektivnu alternativu nude ili dosljednu primjenu povijesnih naziva i pojmova koji su se rabili u danom trenutku – što je, rekli smo već, nemoguće –, ili traže da se povijesni sadržaji ne određuju današnjim nacionalnim imenima ako se njima nisu određivali u svoje vrijeme. Promicatelji toga pozitivističkoga pristupa smatraju da im u prilog idu zapisi u kojima se glotonimi *srpski* i *hrvatski* u povijesnim vrelima kao identifikatori rabe na »pogrješnoj strani«, u nesuglasju s navodno »naknadno« postavljenim

nacionalnim identitetskim razgraničenjima. Pri tom se pozivaju uglavnom na uporabu glotonima *srpski* na hrvatskoj strani. Smatraju ga pokazateljem da naša suvremena narodno-nacionalna i narodno-književnojezična uporaba najviših etničkih kategorija *hrvatski* i *srpski* u svojem bitnom dijelu nema uporište u prošlosti i da je iskonstruirana i ni iz čega izmišljena u novije vrijeme.¹ Kada bi se njihov pozitivistički osmišljeni pristup u cijelosti prihvatio, uopće ne bi bilo moguće govoriti o hrvatskoj, srpskoj, a ni o mnogim drugim književnojezičnim nacionalnim povijestima i tradicijama, iako su se one kroz stoljeća stvaralački, ali u znatnoj mjeri i koherentno i djelomično u uzročno-posljedičnoj vezi izgrađivale kao zasebni nizovi.

Hrvacki istumačeno i *srpski* napisano

Jednu od rijetkih starijih potvrda naziva *srpski jezik* koja je nedvojbeno bliska njegovu današnjemu značenju donosi 1530. godine slovensko-austrijski putopisac Benedikt Kuripešić (oko 1490. – ?). On ga određuje prostorno i u odnosu na govoreni jezik u Srbiji: »Zemlja Srbija (Seruia), koju mi Nijemci zovemo Surffen, ima svoj posebni jezik koji se naziva srpski (surffisch). To je također slovenski (windisch) jezik.« (Kuripešić 1530: 43, izvornik je na njemačkom). Kuripešić primjećuje za Bugare da oni također govore slavenskim jezikom, no njega su »nešto teže razumijevali nego srpski« (1530: 45). U sarajevskoj oblasti spominje grobove vojvode Radoslava Pavlovića i njegova sluge, viteza, o kojega »junačkim djelima još mnogo

¹ Usp. npr. argumentaciju Snježane Kordić: »Auburger zaboravlja da je do 16. st. hrvatsko ime bilo isključivo vezano za područje koje se protezalo »od rijeke Raše u istočnoj Istri do Cetine jugoistočno od Splita, a u istočnom smjeru do gornjih tokova rijeke Une i Vrbasa« (Zett 1978, 286, 288), nije se dakle odnosilo npr. na Slavoniju, na kasniju civilnu Hrvatsku ili na Dubrovnik, o kojem Zett (1978, 292) piše »da samosvijest [Dubrovačke] Republike i njenih građana nije bila ni srpska ni hrvatska«. Pomoću ovih primjedbi se, naravno, ni u kojem slučaju ne želi osporiti da današnji stanovnici Slavonije, bivše civilne Hrvatske, Dubrovnika itd. svakako svojom velikom većinom spadaju u hrvatski narod, hrvatsku naciju. Međutim, o jednom potpuno nehistorijskom načinu razmišljanja svjedoči ako se prikazuje kao da je od samog početka i zatim stoljećima bilo uvijek ovako« (219). Lehfeldt nastavlja: »Ne smije se prešutjeti, a to se čini u ovoj monografiji, da su u bezbrojnim dubrovačkim dokumentima s kraja 15. st. [...] pa do kraja 18. st. Dubrovčani koristili izraz 'lingua seruiana' kao oznaku za svoj vlastiti jezik« (220). Slična situacija je i sa Slavonijom. Tako npr. M. A. Reljković, koji se u svim radovima o povijesti hrvatske književnosti navodi kao nezaobilazni pisac i filolog, ne samo da jezik ne naziva hrvatskim, nego u svom najpoznatijem djelu *Satir iliti divji čovik* iz 1762. godine kaže (str. 9) da kad god prigovori Slavoncu zašto ne dopušta svojoj djeci da idu u školu, Slavonac mu odgovara da ni »naši stari nisu pisat znali, al su bolje neg mi sad stajali«, na što on njemu odgovara: »O Slavonče ti se vrlo varaš koji god mi tako odgovaraš. Vaši stari jesu knjigu znali, srpski čitali i srpski pisali.«. Kordić, Snježana. 2002. Komentar diskusije o nazivu jezika (odgovor L. Auburgeru i V. Grubišiću). *Republika* 58: 3–4, 237–253, str. 248.

pjevaju Bošnjaci i Hrvati«², a na kojima se nalaze stećci s natpisima »na srpskom jeziku i pismu« (1530: 29–30). Kuripešić za Srbe u Bosni smatra da su pridošlice. U nastavku ovoga teksta vidjet ćemo da je moguće da Kuripešić jezik na stećcima zove *srpskim* samo zbog pisma kojim je napisan.

Kuripešićev suvremenik i sunarodnjak, slovenski reformator i prevoditelj *Biblije* Primož Trubar (1508. – 1586.) u predgovoru prvoga dijela svojega prijevoda *Novoga zavjeta* iz 1557. tvrdi da se hrvatskim jezikom (»die Crobatische Sprach«) ne govori samo u cijeloj Hrvatskoj i Dalmaciji, nego da njime govori i puno »Turaka« (»vil Türcken«), što se odnosi na slavensko muslimansko pučanstvo, prije svega ono u Bosni i Hercegovini. Od mnogih je čuo da se *hrvatski* govori i piše i na dvoru turskoga cara u Carigradu (Sakrausky 1989: 92). Trubar je vjerovao da je upravo *hrvatski jezik* spona Istoka i Zapada i da je on na Istoku najrasprostranjeniji i najvažniji među južnoslavenskim jezicima. To je bio razlog zbog kojega je tražio da reformatorsko djelovanje među južnim Slavenima koji nisu Slovenci bude utemeljeno upravo na *hrvatskom*. U predgovoru hrvatskoga glagoljičnoga *Novoga zavjeta* Trubar spominje u skladu s tim da se pravoslavna liturgija kršćana u Srbiji (»Seruia oder Sirffey«) i u Bosni, koji sami za sebe kažu da su »grčke vjere«, održava »na njihovu običnom srpskom i hrvatskom jeziku« (»in jrer gemeinen Syrfischen vnnd Crobatischen Sprach« (Sakrausky 1989: 205–206; usp. »in gemeiner Syruischen Sprach«, 206–207). Prikazujući da je liturgijski jezik pravoslavaca u Srbiji i Bosni (i) *hrvatski*, a ne samo *srpski*, Trubar potkrepljuje sliku o važnosti i proširenosti *hrvatskoga*. Uzme li se u obzir raširenost hrvatskoga narodnosnoga imena u XVI. stoljeću (Grčević 2017a i 2017b), Trubarova očekivanja vezana uz *hrvatski* nisu bila neopravdana.

Trubarova predočba o lingvističkoj raslojenosti jezika koji je smatrao *hrvatskim* može se iščitati iz najave da bi mu trebala dva Hrvata (»zween Crobaten«) koji dobro govore »dalmatinski« i »bosanski« (»Dalmatinisch vnd Bosnarisch«). Iz tih se riječi vidi da su »dalmatinski« i »bosanski« za Trubara idiomi hrvatskoga jezika. Za dotičnu dvojicu Hrvata očekuje da dobro znaju pisati hrvatski i ćirilski (»Crobatisch vnd Cylurisch«) (Sakrausky 1989: 97). »Pisati hrvatski« znači mu (na tom mjestu) hrvatski pisati glagoljicom, a »pisati ćirilski« znači mu hrvatski pisati ćirilicom. Na drugom mjestu spominje da svatko zna da se hrvatski jezik piše dvama različitim hrvatskim slovima (»mit zweierley Chrobatischen Buchstaben«), što znači glagoljicom i ćirilicom (Sakrausky 1989: 92). Iako su Trubaru i glagoljica i ćirilica hrvatska pisma, riječima »pisati hrvatski« odnosi se prije svega na glagoljicu. Spominjući npr. jednoga hrvatskoga svećenika iz Dalmacije (»einem Crobatischen /Priester/ auß Dalmatia«) koji je navodno donio cijelu »hrvatski« napisanu *Bibliju* (»ein gantze Crobatische geschribne

² O djelima srpskoga viteza Miloša Kobilovića (Obilića), koji je nožem rasporio cara Murata, i danas se po Kuripešiću »mnogo pjeva kod Hrvata i po onim krajevima« (1530: 39).

Bibel«), nadodaje da je *Biblija* pisana »hrvatskim slovima«, što znači glagoljicom, a ne ćirilicom.

Autor prve slovenske gramatike Adam Bohorič,³ koji *hrvatskomu jeziku* također pripisuje posebnu važnost, na sličan način vezuje uz glagoljicu hrvatsko ime. On hrvatski jezik zove »Dalmatica et Croatica« i određuje ga u naslovu svoje latinskim jezikom napisane gramatike iz 1584. oglednim slavenskim jezikom: *Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, unde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facile deprehenditur*. Sukladno s Trubarovom najavom da mu trebaju dva Hrvata koji govore i pišu *bosanski* i *dalmatinski*, Bohorič oprimjeruje *hrvatski jezik* s jedne strane epitafom »Katarini kraljici bosanskoj, Stipana ćer« iz 1478. (1584: 13–15), a s druge strane *Očenašem* s arhaičnim jezičnim značajkama i s crkvenoslavenskim elementima, koji je preuzeo od hrvatskih protestanata (1584: 22–25).

Prema Bohoriču glavno je pismo hrvatskoga jezika glagoljica. Nju je, smatra, stvorio sv. Jeronim za »svoje sunarodnjake Dalmatince i Hrvate« (1584: 15). Glagoljicu zove »glagoljskim ili hrvatskim pismom«, ili samo »hrvatskim pismom« (1584: 19, 22). U zaglavlju stranica na kojima tekstom *Očenaša* oprimjeruje glagoljicu, piše »Orthographia Croatica«, a u kazalu istoznačno »de Orthographia Glagolitica«. Miješanje i vezivanje naziva *croatica* i *glagolitica* Bohorič prenosi na jezičnu razinu pa u svojoj petoj tablici – u kojoj latiničnom transkripcijom *Očenaša* oprimjeruje jezike iz naslova svoje gramatike (1584: 35), hrvatski jezik pisan glagoljicom zove »hrvatski jezik«, a hrvatski jezik pisan ćirilicom zove »ćirilski jezik«. Utemeljitelj slavistike Josef Dobrovský popratio je u svojim komentarima to Bohoričevo miješanje pojmova *pismo* i *jezik* tumačenjem da je Bohoričev naziv *ćirilski jezik* neprikladan jer da je ćirilica samo pismo, a jezik koji Bohorič tu donosi da je *hrvatski* (»Croatisch«), isti kao i onaj u stupcu s hrvatskim imenom koji je napisan glagoljicom (usp. Dobrovský 1806: 37, isti 1834: 21).

Miješanje pojmova *jezik* i *pismo* u Bohoričevo doba nije bilo neuobičajeno. Ono je uočljivo i u nazivu uraške tiskare u kojoj su se tiskala slovenska i hrvatska protestantska izdanja. Tiskara je bila ispočetka poznata kao »Windische, Chrobatische und Cirulische Trukheray« (Jembrih 2006: 35). Prvi atribut (*Windisch*) u tom nazivu izveden je od njemačkoga etnonima za Slovence (*die Winden*) i u funkciji je glotonima, drugi atribut (*Chrobatisch*) izveden je od hrvatskoga etnonima, no odnosi se na glagoljicom pisani hrvatski jezik, a treći atribut (*Cirulisch*) također se odnosi na pismo (ćirilicu), no nema etnonimsku osnovu. Da bi i treći atribut zapravo mogao biti svojevrsni glotonim, može se zaključiti kada se uzme u obzir Bohorič ili npr. Bartol Kašić koji kaže da se po nekom Ćirilu »jedno narječje dalmatinskoga jezika naziva ćirilskim« (Horvat 2011: 109).

³ Bohorič svoj jezik zove »kranjski«, »Carniolana lingua«, »dialecto Carniolana«.

U uraškoj tiskari otisnut je 1561. na ćirilici i na glagoljici (na glagoljici u malom i velikom izdanju) knjiga *Katehismus – Jedna malahna knjiga...* U slavenskom dijelu njezina naslova kaže se da ju je preveo Stipan Konzul Istranin »s pomoću dobrih Hrvatov« (Jembrih 2007: 121). U oba glagoljična izdanja piše u njemačkom podnaslovu da tekst izlazi na »hrvatskom jeziku« (»in der Crob(o)atischen Sprach«). Međutim, u ćiriličnoj inačici te iste knjige bilježi se u njemačkom podnaslovu da je ona »in der Syruischen Sprach«, što bi doslovno značilo *na srpskom jeziku* (Sakrausky 1989: 192). U slavenskom dijelu naslova te knjige kaže se da je »harvacki istumačena« od Antuna Dalmatina i Stipana Istranina.

I knjižica *Tabla za dicu...* otisnuta je 1561. na glagoljici i na ćirilici. U njemačkom podnaslovu glagoljičnoga izdanja piše da je na hrvatskom jeziku (»in der Crobatischen Sprach«), a u ćiriličnom izdanju – koje se jezično ne razlikuje od onoga glagoljičnoga – piše opet da je »in der Syruischen Sprach« (usp. Damjanović 2007.).

Glotonim »die syrvische Sprach« (*srpski jezik*) potvrđen je u djelima hrvatskih protestanata samo u njemačkim podnaslovima spomenutih dviju ćiriličnih knjiga. Značenjski je podudaran s Bohoričevim nazivom »ćirilski jezik«. U Bohoriča atribut *ćirilski* kazuje o kakvu je pismu riječ, a u knjigama iz 1561. tu funkciju ispunjava atribut *sirvski*, tj. *srpski*. Budući da se u knjigama iz 1561. izrijekom kaže da su »harvacki istumačene«, pojmovno točan prijevod njihova iskaza da su »in der Syruischen Sprach«, jest da su pisane »ćirilicom na hrvatskom jeziku«.

Trubar je djelovanjem hrvatskih protestanata kanio obuhvatiti i pravoslavce sve do Bugarske i zbog toga je u rad hrvatskih protestanata pokušao uključiti dva svećenika »grčke crkve« (Sakrausky 1989: 206). Iako nije zabilježeno da oni u planiranoj suradnji ne bi prihvaćali hrvatski glotonim koji je rabio Trubar, postavlja se pitanje je li možda zbog njih došlo do uvođenja naziva »sirvski jezik«, tj. je li ono (uvođenje toga naziva) bilo motivirano očekivanjem da će se izdanjima u kojima se ti nazivi pojavljuju, služiti pučanstvo »grčke« odnosno »srpske« vjere. Međutim, ako bismo to pretpostavili, ostalo bi nejasno zašto se dotični glotonim rabi samo na njemačkom i zašto se upravo u ćiriličnom *Novom testamentu* iz 1563. godine, u najvažnijem izdanju hrvatskih protestanata na ćirilici, srpsko ime ne spominje. Ondje Stjepan Konzul i Antun Dalmatin u naslovu kažu da je *Novi testament* preveden u razumljiv »hrvatski jazik« i da je »štampan« »ćiriličskimi slovi«. U njemačkom podnaslovu ponavlja se isto: »in die Crobatische Sprach verdolmetscht und mit Cyrulischen Buchstaben getruckt« (Sakrausky 1989: 221). U glagoljičnom izdanju *Novoga testamenta* (1562./1563.) također se povlači jasna razlika između pojmova *jezik* i *pismo*: »in die Crobatische Sprach verdolmetscht / und mit glagolischen Buchstaben getruckt« (Sakrausky 1989: 203). Unatoč tomu, u predgovoru glagoljicom tiskanoga *Novoga testamenta* A. Dalmatin spominje sukladno

s Trubarom i Bohoričem »Ciruliske i Hrvacke tablice ili bukovnjak«, pri čemu su mu »hrvacka« slova glagoljična, a »ciruliska« ćirilica. I to pokazuje da Bohorič nije postupio iz neznanja (kao što je mislio Dobrovský), nego slijedeći određenu tradiciju, o kojoj svjedoči i gore citirana Kašićeva primjedba o *ćirilskom narječju*.

Kao naziv za ćilicu rabio se je i hrvatski etnonim, npr. 1582. godine u izvješću koje je u Bihaću napisao časnik Juraj Paner namjesniku generala A. Auersperga. U njem se spominje da je jedna izjava istumačena iz njemačkoga u hrvatski jezik (»aus Teutscher in die Crabatische sprach«), no i da je inventar stvari nekoga zatvorenika sastavljen »ćilicom ili hrvatskim jezikom« (»der Cierulickha oder Crabattischen sprache«) (Lopašić 1884: 115). Tu se riječ *jezik* odnosi na *pismo*, iako se u istom tekstu na drugom mjestu ista riječ odnosi na pojam *jezik*. U dokumentu pisanom u Splitu 5. X. 1711. kaže se da ga je napisao don M. Kovačić po naredbi kanonika Žure koji ne umije »pisati harvaski« (Kovačić 2010: 482). Time se želi reći da Splićanin Žuro hrvatski jezik ne zna pisati »hrvatskim pismom«, što se odnosi na ćilicu (bosančicu). Prema Radoslavu Lopašiću bilo je uobičajeno da Hrvati ćilicu zovu *hrvatskim pismom*, no Lopašić se ne osvrće na potvrde u kojima se pismo zove *jezikom* (Lopašić 1894: 7).

Iako se je bosančica zvala i *hrvatskim pismom*, pa čak i *hrvatskim jezikom*, pri njezinu imenovanju u hrvatskoj povijesti ipak je (uz nazive *slavensko pismo* i *bosansko pismo*) dominirao naziv *srpsko pismo*. Kada su se u XIX. stoljeću formirali narodi u državotvorne nacije, međunarodni slavisti i srpski nacionalni radnici sve su takve spomene srpskoga imena u starijim spisima pokušali tumačiti kao da označuju srpsku etničko-jezičnu pripadnost. U tom je smislu najviše zlorabljeno nazivanje ćirilice srpskim imenom u Matije Divkovića (1563. – 1631.) i u *Satiru* (1762.) Matije Antuna Relkovića (1732. – 1798).

Matija Divković i Matija Antun Relković

Matija Divković kaže u svojem Nauku krstjanskom iz 1616. godine da je svoj tekst prenio »iz jezika diačkoga« (latinskoga) i složio »u jezik slovinski kako se u Bosni govori«. Na drugom mjestu svoj jezik zove »pravi i istiniti jezik bosanski« koji je »jezik slovinski kako se u Bosni govori« (Đorđević 1898: 51). Glede pisma bilježi da piše »sarpskiem slovi«: »jezikom slovinskiem, slovi sarpskiem« (Đorđević 1898: 47). U Nauku krstjanskom iz 1616. (malom) kaže dva puta da je svoj tekst ispisao »sarpski« (»izpisavši sarpski«), a zatim da je svoje djelo iz dijačkoga jezika (latinskoga) istumačio u bosanski jezik srpskim slovima (usp. Karadžić 1896: 391).

Kod Divkovića je razvidno da razlikuje pojmove *jezik* (»slovin-ski«, »bosanski«) i *pismo* (»s(a)rpski«). Njegovo je nazivanje bosančice »s(a)rpskim« iznimka među bosanskim franjevačkim autorima XVII. i XVIII.

stoljeća. Npr., Stipan Margitić bosančicu i svoj jezik imenuje *bosanskim* imenom, a Ivan Ančić ih zove *ilirskima* (*slova ilirička*). Nitko od bosanskofranjevačkih pisaca osim Divkovića bosančicu ne zove srpskim imenom.

Vrlo je vjerojatno da je Divković svoju formulu o »srpskim slovima« i »slovinskom jeziku« preuzeo od Zadranina Šime Budinića koji ju je od hrvatskih autora prvi upotrijebio u tiskanom obliku. Na hrvatskom je Budinić svoj književni jezik zvao *slovinskim*, a u Mletcima je 1597. objavio knjigu *Breve instructione per imparare il carattere serviano, et la lingua illyrica* (Horány 1792: 625, Kosić 2018: 219).

Anton Depope s Krka prepisao je Divkovićev *Nauk krstjanski* (1616.) u razdoblju 1625. – 1630. s bosančice na glagoljicu. Prijepis je znamenit za hrvatsku književnojezičnu povijest jer pokazuje da se je Divković, kojega je štokavski književnojezični tip utemeljen i na dubrovačkoj baštini, čitao i rabio nadregionalno na cijelom hrvatskom kulturnom prostoru, čak i kod krčkih glagoljaša (usp. Nazor 1982.). Koliko je Srbima Divkovićev tip ćirilice još u XIX. stoljeću bio stran, kazuje V. S. Karadžić govoreći o slovopisu u Divkovićevu *Nauku krstjanskom*...: »Rukopis Bosanske bukvice tako je različan od našega današnjijega, da ga niko ne bi mogao pročitati dok ne bi najprije učio i mučio se« (Karadžić 1896: 392). Sasvim se drugačije Karadžić izražava kada je riječ o katolicima u BiH. Oni su, kaže, »ovom bukvicom i od prilike ovijem pravopisom pisali« »do našega vremena«. ⁴

Anton Depope bilježi na jednom mjestu da je Divković svoj tekst pisao »srski«⁵, a on da ga je prenio u »hrvatski jazik«. Riječju »jazik« na tom se mjestu Depope ne odnosi na pojam *jezik*, nego na pojam *pismo*. Da je tako, vidi se po tom što on na drugom mjestu kaže da je Divković svoje retke ispisao »srski«, a on (Depope) da ih je prepisao »ovimi slovi« (glagoljicom), te da je Divković svoju knjigu skupio i istumačio »iz dijačkoga jezika u bosanski« »srskimi slovi«, a on da je Divkovića prepisao »hrvacki« (Štefanić 1970: 62–63). Dakle, Depope s jedne strane miješa poput Bohoriča i drugih spomenutih autora pojmove *jezik* i *pismo*, a s druge strane tekstove pisane glagoljicom veže uz hrvatsko ime, a one pisane bosančicom uz atribut *srski*, neovisno o činjenici da se tim tipom ćirilice ni njome pisanim knjigama nisu služili oni koji su se tada zvali *Srbima*. Nema razloga za pretpostavku da bi Depope atributom *srski* Divkoviću pripisivao srpsku narodnosnu svijest, ili da bi bosančicu i njome pisane tekstove htio proglašiti sastavnicama srpske etničke ili kulturološke zajednice, koja je u njegovo

⁴ Tipično za njegov način normiranja srpskoga jezika Karadžić završava podrubnicu posvećenu Divkovićevu *Nauku krstjanskom* ovim riječima: »Vrijedno bi bilo kad bi g. Đ. Daničić mogao pročitati ovu svu knjižicu redom i povaditi iz nje sve riječi kojijeh nema u mome Srpskom Rječniku, pa bismo poslije lasno odbili ono što nije za nas.« (Karadžić 1896: 392).

⁵ Inačica pridjeva *srpski* bez /p/ nije česta, no postojala je, pa u Depopea vjerojatno nije riječ o pogrešnom zapisivanju.

vrijeme bila introventirana i koncentrirana na prepisivanje proizvoda svoje srednjovjekovne kulturne baštine. U Depopea je riječ o uporabi naziva i o kognitivnim slikama koje su tijekom vremena nestale i kojih izražajna strana ne označuje one pojmove koji su se izgradili naknadno i kojima se služimo danas. Atribut *srski* Depope rabi kao leksikalizirani i deetnificirani naziv.

U *Satiru* M. A. Relkovića (1732. – 1798.) Slavonac se suprotstavlja zamisli da bi djeca trebala ići u školu i ondje učiti čitati i pisati latinicu (usp. *Jer Slavonac ne da svoje dice da se idu učiti A. B. C.*). Satir mu uzvraća da čitanje i pisanje nije nepotrebna novotarija jer da Slavončevi stari »iesu knygu znali / serbsky shtili a serbski pisali« (Relkovich: 1762: 9). Relković time kroz Satira kazuje ono što su istraživanja poslije potvrdila: da je ćirilica nekoć bila proširena i u Slavoniji. Međutim, neki pojedinci još i danas (usp. ovdje podrubnicu br. 1) prikazuju da je tim riječima Relković svoj jezik nazvao *srpskim*. Koliko je ta konstrukcija kriva, razvidno je i kad se uzme u obzir da Relković u svojoj slovnici (¹1767.) upozorava na postojanje raznovrsnih naziva za ćirilicu kazujući kako su to »Ilirička stara slova, koja jedni bukvicom zovu poradi slova *bukve*, drugi glagoljicom poradi *glagolje*, treći jerolimitanskima zašto su od njega izišla, a niki srbskima slovi nazivaju, kako su gdi od naroda iliričkih prozvana« [...]. (isticanje moje, M. G.; Vončina 1988: 97–98, 893).

Krsto Pejkić i Marko Kuzmičević

Divković i Relković živjeli su na područjima koja su etnički i vjersko-povijesno nedvojbeno hrvatska i katolička, no na kojima su predci suvremenih Hrvata bili u vrlo bliskom dodiru sa Srbima i njihovom kulturom. Sljedeći se primjer imenovanja bosančice srpskim imenom provodi u Dalmaciji, a vezan je uz katoličku evangelizaciju u Bugarskoj. Krsto Pejkić (1665. – 1731.) iz Čiprovca u Bugarskoj napisao je kao član zajednice franjevac Bosne Srebrene knjigu *Zarcalo istine med carkve istočne i zapadne...* (1716.) na bosančici i »ilirskim jezikom«. Tako njezin jezik zove 1725. u drugom, na latinski prevedenom i doradenom izdanju (Štefanić 1969: 207). Pejkićevu knjigu glagoljicom je prepisao 1730. Marko Kuzmičević (Kuzmić) iz Zadra. Kaže da ju je prepisao »čisto i razborito iz sarpskoga u slovinski« i da se je trudio iz Pejkićevih »sarpskih knjiga u ove harvatske slovni svetoga Jerolima postaviti« (Štefanić 1969: 206–207). U jednom svojem drugom rukopisu Kuzmičević glagoljična slova zove »slovni slovinskimi«, svoj jezik »harvatski« i »harvatski ali slovinski«, a svoj narod »Harvati« (»mi Harvati«). U sinonimnom nizu nazivâ za glagoljicu rabi i naziv »ilirički« (Štefanić 1969: 263, Grčević–Frančić 2011: 313).

Pejkić je poticao grkoistočne »šizmatike«, luteranske »heretike« i muslimane da se priključe Katoličkoj crkvi, zalažući se za oslobođenje kršćanskih naroda koji su pod Osmanlijama. U »ilirskom« jeziku vidio

je sredstvo za književnojezično ujedinjenje južnoslavenskoga prostora na katoličkim temeljima, koje je smatrao nužnim predkorakom za njegovo političko ujedinjenje (Manova 2012: 146). Ostvarenje Pejkićevih nakana dovelo bi do toga da i Srbi kao pravoslavci prekinu svoju književnojezičnu tradiciju i da se priključe onoj tradiciji kojoj se kao bugarski katolik pod utjecajem franjevac Bosne Srebrene priključio on sam (Štefanić 1969: 207). Bugarska istraživačica K. Pejkića I. Manova smatra da je iza Pejkićevih planova stajala Habsburška Monarhija koja je katoličanstvo ustoličavala kao »državnu religiju« (2012: 4) i njome se koristila za širenje svojih interesa.

Iako je Pejkić bio Bugarin i sam nazivno razlikovao »ilirski« (štokavski) od »hrvatskoga« (kajkavski), A. Horány za nj kaže da je »Croata« (1777: 61), vjerojatno zato što se dobar dio pripadnika Pejkićeva »ilirskoga« književnojezičnoga kruga identificirao i s hrvatskim imenom.

Kuzmičevićev naziv *srpski* (»iz sarpskoga u slovinski« i »iz sarpskih knjiga u ove harvatske«) nije oznaka kojom bi Kuzmičević Pejkićevo djelo svrstavao u etnički, jezični ili književnojezični krug Srba, nego je i kod njega riječ o posebnom nazivu za ćirilicu i njome pisane spise koji se rabio na cijelom hrvatskom kulturnom prostoru u odnosu na ćirilicu općenito, a prije svega na ćirilicu u vlastitoj uporabi.

Krajem XVII. stoljeća ili početkom XVIII. stoljeća nastao je u Dubrovniku rukopis *Ljekaroslovje iliti nauzi sa ljeciti raslike nemochi pripisani is saerbbskiah kgnigha*. Iako je riječ o prijepisu jednoga ćirilicnoga rukopisa, prepisivač ga zove u množini »srpskim knjigama«, točno onako kako to čini Kuzmičević iz Zadra. Dotični rukopis dio je veće cjeline u kojoj se nalaze i drugi dubrovački rukopisi (prijepisi): *Hvale svete Ane iz srpskog pisma*, *Deset Besjeda fra Matije Divkovića saerpškiem slovima pritištenieh* (*Prepisa Latinskiem pismeni D. Ghjuro Mattei Dubrovčanin*) i *Ulomci isbrani iz pjesni duhovnieh oca Bartolomea Kašića* (Velnić 1962: 502–503, Kolendić 1964: 73).

U skladu s do sada rečenim Vinko Velnić komentira da se u naslovima tih dubrovačkih rukopisa pridjev *srpski* ne odnosi »na auktora, već na pismo, kojim je pisan rukopis«. To je tako jer se u Dubrovniku, kaže, »ćirilica, srpska i bosanska, zvala srpsko pismo.« (Velnić 1962: 503, usp. i ondje navedenu literaturu). Najstarije potvrde za to potječu upravo iz Dubrovnika.

Dubrovački »srpski« molitvenik iz 1512.

Prva knjiga tiskana na ćirilici u hrvatskoj kulturnoj baštini dubrovački je molitvenik iz 1512. godine (usp. pretisak i popratnu studiju Anice Nazor 2013.). Tiskao ga je u Mletcima Giorgio Rusconi, a izdavač mu je bio Franjo Ratković Micalović iz Dubrovnika. Milan Rešetar objavio je kritičko izdanje toga molitvenika 1938. godine pod naslovom *Srpski molitvenik* i popratio ga uvodnom raspravom. Ugovor između Franje Ratkovića Micalovića iz 1510. godine, koji je u središnjoj Italiji u Pesaru sklopio s

poznatim židovskim tiskarom Jeronimom Soncinom i s Perom Šušićem, pokazuje da je Ratković već 1510. kanio izdati niz vjerskih knjiga, među njima i molitvenik iz 1512. (Rešetar 1938: XIX). Suradnja sa Šušićem i Soncinom nije se ostvarila, no iz ugovora s njima saznaje se da je Ratković svoje knjige naumio izdavati »in littera et idiomate serviano« i prodavati ih u Dubrovniku i u Srbiji (»in partibus Serviae«). Rešetar komentira da je Franjo (Francésko) Ratković »dakle već g. 1510 namjeravao da izdaje ćirilске knjige« (1938: XX). Ratkovićev molitvenik tiskan je, kaže, ćirilskim skoropisom (zapadnom ćirilicom, bosančicom). Tu su inačicu ćirilčnoga pisma »redovno upotrebljavali naši katolici i muslimani«, a njome se nisu pisale stvari »namijenjene ni pravoslavnoj crkvi ni vjeri« (Rešetar 1938: XIV). Rešetar tu istu misao naglašava ističući da Ratković svoj molitvenik nije namijenio pravoslavcima, »koji bi sigurno zazirali i od te knjige i zbog slova«, »i zbog jezika«, »i naročito zbog sadržaja (kakvog nema u pravoslavnoj crkvi)« (Rešetar 1938: XX).

Zapis koji kaže da će se molitvenik iz 1512. prodavati »in partibus Serviae« pokazuje da su ciljani kupci molitvenika bili i katolički vjernici u dubrovačkim trgovačkim kolonijama u Srbiji poput onih u Novom Brdu i Janjevu, koji su se branili – kako su sami pisali – od posrbljivanja, tj. od srpskih odnosno rašanskih popova i njihova pravoslavlja (usp. Grčević 2017b).

Opisujući neuspješne pokušaje da se u Dubrovniku u svrhu tiskanja knjiga na ćirilici osnuje tiskara, Rešetar citira dubrovački dokument iz 1568. kojim se dvojici Talijana dopušta da u Dubrovnik dovedu majstore za izdavanje knjiga »in lingua serviana« (1938: XXI). Rešetar ističe da se »radi samo o ćirilskim knjigama, a ne misli se na to da bi se izdavali proizvodi već dobro razvijene dubrovačke latiničke literature« (1938: XXI). Iz takvih Rešetarovih komentara može se razaznati da je on izraze »in littera et idiomate serviano« i »in lingua serviana« smatrao jednoznačnima. Dakle, za Rešetara je formula »in littera et idiomate serviano« tautološka, tj. ne odnosi se na *pismo* i *jezik*, nego samo na *pismo*. Ta formula na prvi pogled, prividno, objašnjava zašto je Rešetar svoje kritičko izdanje toga katoličkoga dubrovačkoga molitvenika iz 1512., koji je nastao na temelju čakavskih matica, i koji, kako Rešetar pokazuje, sa srpskom kulturom i književnom baštinom nema dodirnih točaka, objavio u Beogradu upravo pod naslovom *Srpski molitvenik od g. 1512* (Rešetar 1938.). Za pravo razumijevanje Rešetara treba uzeti u obzir da je na njegove pojedine radove utjecala činjenica da se je on u pojedinim životnim fazama smatrao katoličkim Srbinom i da je u tim fazama podupirao predočbe rane slavistike iz XIX. stoljeća na temelju kojih je nastala velikosrpska jezična koncepcija u kojoj je štokavsko narječje kao cjelina, a time i dubrovačka štokavština, dio »srpskoga jezika«. Imenovanje molitvenika iz 1512. *srpskim molitvenikom* Rešetarov je izravni ili neizravni prilog tim nastojanjima. Na drugom mjestu trebalo bi opisati na koji su način u Beogradu takve priloge poticali i nagrađivali.

Naziv *lingua serviana* u Dubrovniku

Sve do pada Dubrovačke Republike dubrovački kancelari i notari pišu primarno latinski, a instrukcije i diplomatsku prijepisku pišu na talijanskom (Jireček 1903: 501–502). Od XIII. stoljeća radna mjesta dubrovačkih pisara popunjuju uglavnom Talijani koji svoje obrazovanje stječu u Italiji (Jireček 1903: 508, 511, 515). Iznimku predstavljaju slavenski pisari koji pišu ćirilicom. Njihovi su spisi u odnosu na latinske i talijanske malobrojni. Pisali su se radi lakše komunikacije sa susjedima i s vlastitim slabije obrazovanim pučanstvom. Prvi dubrovački slavenski pisari potjecali su prema Jirečkovim procjenama iz redova domaćega romanskoga stanovništva (1904: 172). Dok su u XV. – XVI. stoljeću obrazovani ljudi u Dubrovniku, plemići i pučani, koji su znali latinski, rabili pri zapisivanju slavenskih tekstova latinično pismo, ćirilicom su se služili uglavnom trgovci, obrtnici i seljaci pod utjecajem susjedstva u kojem je ćirilčno pismo bilo rasprostranjeno u Bokokotorskom zaljevu, Hercegovini, Bosni i u dalmatinskom primorju, posebice u Makarskoj i u općinama Poljica između Omiša i Splita (Jireček 1899: 499).

Prvi slavenski tekst (testament) na latinici iz Dubrovačke kancelarije potječe iz 1524. godine. Prije toga u Dubrovniku su se na latinici pisali samo duhovni spisi i svjetovne pjesme (Jireček 1904: 161, Laznibat 1996: 64). Za razliku od Dubrovačke kancelarije, u kojoj je još u XVI. stoljeću (u njezinu slavenskom dijelu) ćirilica bila dominantno pismo, svi dubrovački književnici u XVI. stoljeću svoja djela pišu i objavljuju isključivo na latinici. Nitko od njih, ni tada ni kasnije, svoj jezik nije nazvao »srpskim«.

Vjerojatno najstariji dubrovački zapis u kojem se uz ćirilicom pisani jezik veže srpsko ime, nalazi se na kraju dubrovačkoga prijepisa iz XV. stoljeća povelje bosanskoga bana Stjepana iz 1333. godine (Miklosich 1858: 105–107). U prijevusu se bilježi da je povelja izrađena u četiri kopije, »dvie latinsci a dvi srpscie«. Izvornik nije sačuvan. Godine 1384. dubrovački pisar Niko Bijelić zapisuje da je on »dijak srpski«, a isto piše i Nikša Zvijezdić 1447. godine. U Kotoru je 1454. godine tamošnji slavenski pisar zabilježio da je on »dragoman srpski« (Jireček 1904: 213). Tim se nazivima ne kazuje da bi dotični pisari u nekom smislu bili Srbi, nego da su *srpski korespondenti*, što znači korespondenti kojima se posao sastojao većim dijelom od dopisivanja »srpskim pismom«, i većinom s adresatima na prostoru Srbije. U Dubrovačkoj kancelariji takvi su se pisari na latinskom zvali (najčešće) *notarius*, *cancellarius*, *scribanus*, *scriba sclauonicus*, *sclauonescus*, *sclauicus*, *notarius slavonescus*, *cancellarius slavonescus*, *scribanus slavicus*, *cancellarius in lingua sclava*, *cancellarius linguae slavae*, ili *illyricae*, a u XVI. stoljeću zabilježen je i naziv *cancellarius linguae serviane* (Jireček 1899: 503, 1904: 174), koji ima dvostruku motivaciju, u starijem nazivu *dijak srpski* i u nazivu *cancellarius linguae slavae*.

Jezik slavenskih spisa imenuje se u Dubrovačkoj kancelariji različitim imenima: našim, materinskim, dalmatinskim, slavenskim, itd. (»idioma nostrum« (1501.), »idioma dalmaticum«, »maternum« (1502.) »lingua seu idiomate sclauo«) (Jireček 1899: 432). Jedna od najstarijih potvrda latinskoga naziva »lingua serviana« potječe iz 1491. godine. Nalazi se u ispravi u kojoj se bilježi da je dubrovačkomu kaligrafu i diplomatu Feliksu Petančiću isplaćeno pet perpera zato što je, kako je pisar zapisao, »in lingua serviana« izradio kopije jedne bule (Ivić 1969: 80). Kao istovrijednica toga naziva u Dubrovačkoj kancelariji rabio se je, iako znatno rjeđe, i naziv »lingua rasciana«. Sudeći prema građi koju je skupio srpski povjesničar Branislav Nedeljković, najstarije potvrde toga naziva potječu iz 1508. (»lingua rasciana«) i 1521. (»in lingua et forma rassiana«) (Nedeljković 1983: 112).

Sve do sredine XVI. stoljeća ti su se nazivi rabili samo iznimno, pa ih K. Jireček u dokumentima iz prve polovice XVI. stoljeća nije uočio. Najstariju potvrdu pronalazi uz jedan potpis na ćirilici u dokumentu iz dubrovačke trgovačke kolonije u Beogradu uz koji kancelar 13. IV. 1550. bilježi da je napisan »in lingua serviana«, a svoju kompetenciju za procjenu potpisa na ćirilici potkrjepljuje navodom da je on kancelar toga »jezika« (»Nic. Pasq. de Primo, cancellarium dicte lingue«). Tu se riječ *jezik* (*lingua serviana*) nedvojbeno odnosi na *pismo*. Jireček nadodaje u podrubnici da je (kronološki gledano) takvo imenovanje u kancelarijskim zapisima uočio prvi put, a prije toga na takvim mjestima samo »lingua sclaua« (Jireček 1899: 500). Budući da se je u isto vrijeme u Dubrovačkoj kancelariji u slavenskim spisima počela širiti latinica, treba pretpostaviti da se učestalost naziva *lingua serviana* u kancelarijskim zapisima od sredine XVI. st. kao oznake ćiriličnih zapisa povećavala automatizmom i uvjetovano širenjem latinice, tj. zbog potrebe za distinkcijom latinice i ćirilice. To posebno označivanje ćirilice i ćiriličnih zapisa nije se provodilo sustavno, pa na prvi pogled nije jasno o čem je riječ.

Tumačeći da »Srpska diplomatska minuskula nije ostala ograničena na Srbiju nego se raširila preko cijelog Balkana te u posljednjoj fazi prešla i u Ugarsku«, slovenski povjesničar Gregor Čremošnik ukazuje kako se na hrvatskom kulturnom prostoru za ćirlicu moglo vezati srpsko ime (Čremošnik: 1963: 128–129). Riječ je bila o pismu za koje se je znalo da je jedino pismo u susjeda Srba i koje se širilo i iz Srbije. Međusobni utjecaj pisara koji su se služili ćirlicom bio je svojedobno takav da ruski i jugoslavenski paleoslavist i bizantolog Vladimir Mošin postavlja pitanje »gdje se rodio novi sistem ćirilskog kancelarijskog brzopisa [XIII.–XIV. vijeka]; da li u Srbiji ili, možda u dubrovačkoj kancelariji?« (Mošin 1949: 321, usp. i Vrana 1957: 330–332, Hercigonja 2006: 119–123).

Iako se krajem XVI. stoljeća i početkom XVII. stoljeća ćirilica i dalje rabi u selima Dubrovačke Republike i u njezinim trgovačkim kolonijama, u samoj Kancelariji počinje u slavenskim tekstovima prevladavati latinica.

U XVII. stoljeću stariji dokumenti pisani na ćirilici prepisuju se latinicom, ili se prevode na talijanski ili latinski. Tijekom toga posla nastaju zapisi u kojima se kaže da se iz ćirilicom pisana jezika (»ex lingua serviana«) neki dokument prenosi »u naš ilirski jezik« (»hanc nostram illyricam«), čime se označava latinica (usp. Ivić 1969: 79). Kad se takvi primjeri uzmu u obzir, nije se teško dosjetiti kako treba tumačiti zapis iz sudskoga predmeta koji se vodio u Dubrovniku 1563. godine, u kojem tuženi priznaje da su mu dani na čuvanje misali pisani »in lingua serviana« (Nedeljković 1983: 104). Razvidno je da se u tim zapisima srpsko ime ne rabi kao oznaka za jezik ili spise onih koji su se u to doba smatrali Srbima (usp. Grčević 2017. i 2017b), nego da je riječ o nazivu koji je okamenjeni *terminus technicus* i koji se odnosi na ćirilicom pisane južnoslavenske idiome. Do takva je zaključka došla i Anita Peti-Stantić iscrpno analizirajući primjere s nazivom *lingua serviana* koje je objavio srpski filolog Pavle Ivić 1969. godine (Peti-Stantić 2008: 288–294).

Razvoj sličan onomu iz Dubrovačke kancelarije glede naziva *lingua serviana* može se pratiti i u kancelariji u Zadru. Ondje je mletačka država 1410. osnovala službu tumača, koja je 1455. prerasla u ured koji se zvao *Officium scribanatus litterarum sclavarum*. Ured je tijekom vremena mijenjao ime pa se zvao *Cancellaria illirica*, *Cancellaria delle lettere schiave*, a u XVII. stoljeću djelovao je pod imenom *Cancellaria delle lettere illiriche e serviane* (Pederin 2013: 164). Njegov kancelar naslovio je talijanski prijevod izvornika pisanog ikavicom i bosančicom iz 1655. »Traduzione dal Serviano«. Srpski povjesničar i nacionalni radnik Boško Desnica (1886. – 1945.) koji je istraživao zadarsku pismohranu smatra

»da svi mletački dokumenti kad je u njima riječ o pismu i jeziku upotrebljavaju stalno naziv *serviano* ili *Ilirico* ili *ilirico e serviano*. Lingua, idioma, carattere, lettere praćene su uvijek pridjevom *serviano* ili *ilirico*. Kad je riječ o vojsci, naziv je beziznimno *croato*, *milizia croata*, *cavalleria croata*, *croati cappelletti* itd. Za narodnost pak naziv je uvijek *schiaivona*. Nesumnjivo je međutim da Mlečiči nisu diferencirali plemena i da se sva tri naziva odnose podjednako i na jedno i na drugo pleme.« (Desnica 1991: 239).

Jezičnoteorijski prijepori i Guillaume Postel

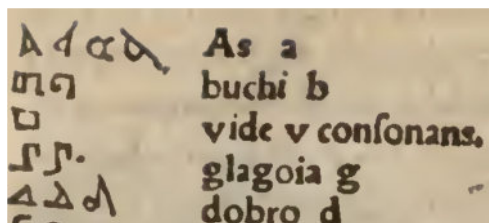
Širenju srpskoga imena kao oznake za ćirilično pismo i ćirilicom pisane spise znatno je pridonijela knjiga *Linguarum duodecim characteribus differentium alphabetum* koju je 1538. godine objavio francuski polihistor Guillaume Postel (1510. – 1581.). Postel u njoj donosi pregled dvanaest (zapravo jedanaest) pisama među kojima je ćirilica (bosančica) i uglata glagoljica. Za glagoljicu piše da ju je izumio sv. Jeronim, koji je svojim zemljacima u Dalmaciji na njihov jezik preveo *Stari* i *Novi zavjet*.⁶ Glagoljična slova

⁶ Vrlo sličan iskaz o sv. Jeronimu nalazi se u predgovoru rječnika Fausta Vrančića iz 1595. Tek kad uzmemo u obzir legendu o sv. Jeronimu i činjenicu da su ju u XVI.

ispisuje pod naslovom »Alphabetum Hieronymianum seu Dalmaticum, aut Illiricum«, a ćirilica pod naslovom »Alphabetum Tzeruianorum«. Ime jezika koji se piše glagoljicom Postel izvodi iz imena pretpostavljenoga izumitelja glagoljice pa ga u kazalu zove »Hieronymiana« i dopunjuje sa »vel Illyrica«. Ćirilicu u kazalu zove »Tzeruiana«, a jezik koji se njime piše također imenuje prema pismu. U naslovu poglavlja zove ga »De Tzeruiana Poznania«, pri čemu je dopuna »Poznania« izvedena od Bosna = Pozna (Hercigonja 2004: 21). »Jeronimov« jezik u naslovu poglavlja zove se »De lingua Hieronymiana, seu Dalmatorum aut Illiriorum«.

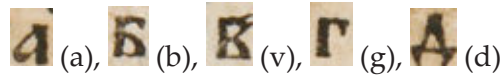
Na kraju poglavlja posvećenih »cervijanskomu« i »Jeronimovu« jeziku Postel donosi popis njihovih slova s nazivima: 30 ćiriličnih i 32 uglata glagoljična slova. U poglavlju o »Jeronimovu jeziku« kaže da ne poznaje taj »jezik«, a ne poznaje ni »cervijanski«, pa se otvara pitanje od koga je dobio informacije o njihovim pismima. Više indicija upućuje na to da ih je dobio od jednoga (a ne dvaju) informatora i da to nije bio netko iz srpskoga kulturnoga kruga jer mu taj kao pismo srpske pismenosti zasigurno ne bi predočio onu inačicu ćirilice (bosančicu) koju je objavio pod srpskim (i bosanskim) imenom, a slabo je vjerojatno i to da bi netko iz srpskoga kulturnoga kruga odlično poznao i hrvatsku (uglatu) glagoljicu. Postelov informator zasigurno je bio neki hrvatski glagoljaš koji se je osim glagoljicom služio i bosančicom. U glagoljaša je uporaba bosančice u svjetovne svrhe bila vrlo proširena, a glagoljaši su se kao pripadnici Katoličke crkve, za razliku od predstavnika Pravoslavne crkve, na Zapadu slobodno kretali i zadržavali u većem broju pa je mladi Postel s njima ondje lako mogao uspostaviti kontakt.

Postel tvrdi da se u Mletcima tiskaju knjige na glagoljici i ćirilici, a za ćirilične pravoslavne knjige pogrešno pretpostavlja da im je pismo isto-
vjetno s ćiriličnim pismom koje on donosi u svojoj knjizi. On o tim knjigama očigledno govori samo iz druge ruke, pa kao prvih pet slova ćirilične azbuke navodi slova koja su tipična za bosančicu, no koja se nisu rabila u tiskanim pravoslavnim knjigama:

stoljeću prihvaćali autori poput Postela, postaje jasno zašto je F. Vrančić svoj »dalma-
tinski« mogao proglasiti jednim od najuglednijih europskih jezika. Da nije bilo legende
o sv. Jeronimu i legende o Dalmaciji kao pradomovini zapadnih Slavena, Vrančićev
rječnik kao prvi hrvatski tiskani rječnik zasigurno ne bi nastao u danom obliku niti bi
bio objavljen pod naslovom pod kojim je izišao.

U ćirilčnim pravoslavnim knjigama koje su se tiskale početkom XVI. stoljeća umjesto tih slova odnosno alografa rabe se klasična ćirilčna slova, usp. npr. slova iz knjige *Zbornik za putnike*, koja je u Mletcima tiskana 1536. godine:⁷

Vidimo da Postel nije znao da se inačicom ćirilice koju on donosi, Srbi u svojim knjigama ne služe. Ni Adam Bohorič, koji je 1584. godine bio bolje obaviješten i koji je znao da se ćirilicom služe janjičari u Carigradu, svi Bosanci, Ruteni i Rusi (»Moskovljani«), nije znao da se (barem) potonji ne služe bosančicom kojom i on oprimjeruje ćirilicu. Početkom XVI. stoljeća malo je tko na Zapadu imao točne predočbe o ćirilici u Srba, a ćirilica u Bugara, Rusa i drugih naroda bila je više-manje nepoznata. Nakon što se je u zapadnoeuropskim krugovima spoznalo da postoje različiti tipovi ćirilice, poznati francuski tipograf Pierre Simon Fournier oprimjerio je tri različite inačice ćirilčnoga pisma od kojih mu je jedna »ruska« (br. 65), a dvije »srpske« (br. 66 i 67 »Servien«). Ćirilicu pod br. 67 (bosančicu), kojom su se služili katolici i muslimani, a ne pravoslavci, pogrešno označava kao »stariju« »srpsku« ćirilicu, očigledno zato što ju je kao najstariju zapisanu našao u Postela pod srpskim imenom (usp. Fournier 1766: 275, usp. o tom i o trima glagoljičnim pismima u Fourniera Ilieva 2013.).

Kada su se u XIX. stoljeću počele pisati povijesti jezikoslovlja, Postel je u njima dobio mjesto kao jedan od prvih koji su se počeli baviti »srpskim« i »dalmatinskim« jezikom i njihovim pismima (usp. Benfey 1869: 226). Međutim, da Hrvati svoju ćirilicu nisu bili zvali »srpskim pismom«, u Postela u danom obliku ne bi bilo ni »srpskoga jezika« ni »srpskoga pisma«. U Postela je »srpski« zastupljen tek zahvaljujući prepričavanju onoga što je Postel izravno ili neizravno čuo od nekoga hrvatskoga glagoljaša koji mu je zapisao bosančičnu i glagoljičnu azbuku. Taj mu je glagoljaš za bosančicu rekao da je ona »srpsko pismo« i da se njome piše »srpski«. Možda mu je ispričao i legendu o sv. Jeronimu i Dalmaciji (koja je na Zapadu bila i prije poznata), a vjerojatno mu je ispričao priču kako je jezik u Srba, koje su pokorili Turci, nastao od njegova *dalmatinskoga* ili *ilirskoga* jezika koji je ustoličio osobno sv. Jeronim. Naime, u poglavlju o »cervijanskom« jeziku Postel fantazira da su oko 300-te godine »Panonci, Iliri, Dalmati i Mizijci govorili gotovo istovjetnim jezikom, miješanim dijelom s grčkim, dijelom italiskim i nekadašnjim germanskim govorom«, »kojima je svima učeni teolog Dalmatin Jeronim pronašao slova (i njima ih odmah podredio) da bi se na taj način razlikovali od drugih naroda, kako jezikom [lingua], tako i slovima [characteres].« No oni

⁷ Knjiga je dostupna na stranicama Digitalne biblioteke Matice srpske.

koji bijahu »susjedi s Grcima, pronalazili su sve više grčka slova«. Iz Postelova izlaganja može se zaključiti da je »cervijanski jezik« nastao iz »Jeronimova jezika« slijedom crkvene shizme u kojoj su se pripadnici Grčke crkve počeli orijentirati prema grčkomu pismu svojih susjeda Grka. Ideja da je »cervijanski jezik« nastao derivacijom iz »Jeronimova« odnosno »ilirskoga« jezika, u skladu je s Postelovom temeljnom tezom o hebrejskom jeziku kao prajeziku iz kojega su se razgranali ostali jezici (usp. Schmidt-Riese 2003: 62–64), a i u skladu je s legendom o Dalmaciji i Hrvatskoj kao pradomovini zapadnih Slavena.

Dio Postelova teksta iz poglavlja o *Jeronimovu jeziku* u kojem spominje tiskanje knjiga na ćirilici i glagoljici u prijevodu Alojzija Jembriha glasi ovako:

»Veoma mnoge knjige tiskaju se sada na ovim dvama jezicima [duarum linguarum: »jeronimskom« i »cervijanskom«] u Veneciji da se ondje prodaju. Svi su Srbi [Tzeruiani] pod Turcima, a također i dobar dio Bosanaca [Boznaniorum]. Taj jezik [sic! illam linguam] htio sam ovdje predočiti ne toliko zbog naroda [gentis] kod kojega postoji, koliko zbog autora [= sv. Jeronima]. Naime, čini se da ga je pronašao nakon što je upoznao hebrejska i grčka slova [literas], jer postoje mnoga slova [multi characteres] koja su s njima zajednička. Osim toga, svi nazivi slova [literarum] imaju značenje, kao što kažu, kao i u hebrejskome, što se ne zbiva ni u jednom drugom jeziku [lingua]. Kako ne poznajem jezik [linguae], ne mogu protumačiti ni te nazive.« (Jembrih 2007: 91, dodatke u uglatim zagradama donosim prema izvorniku).

Eduard Hercigonja upozorava uz svoj prijevod citiranoga poglavlja Postelove knjige da »u slučaju uporabe naziva *lingua*, *littera*, *character*, *alphabetum* i kod Postela ponekad dolazi do značenjskoga preklapanja« (Hercigonja 2004: 23). Ta preklapanja u Postela nisu samo rezultat nesvjesnoga nerazlikovanja i miješanja pojmova, nego i rezultat njegovih ezoteričnih kabalističkih korespodencija od kojih jednu uspostavlja između *pisma* i *jezika* smatrajući da *pismo* predstavlja *jezik*, a *jezik* *pismo*. Kada se uzme u obzir da se Postel razvio u jednoga od vrhunskih intelektualaca XVI. stoljeća, postaje jasno da pojmovno razlučivanje kategorija *jezik* i *pismo* i osviještenost da se one ne mogu derivirati jedna iz druge, ne predstavlja malen ili nevažan intelektualni domlet. On nam se danas čini samorazumljivim i neupitnim, no u XVI. stoljeću on to nije bio.

Postel je utjecao na to da se bosančica bez sagledavanja stvarnih odnosa naziva »srpskim pismom« barem u desetak knjiga izišlih na Zapadu. Preko talijanskih obrazovnih ustanova Postelova je nominacija ćirilice – posredno ili neposredno – utjecala na širok krug čitatelja, pa i na one koji su djelovali na hrvatskom kulturnom prostoru. Time je nastala kognitivna slika da je ćirilčna baština na srednjojužnoslavenskom prostoru nominalno »srpska«, što je tada uglavnom značilo *ćirilčna*, bez sagledavanja srpske književnojezične baštine i njezinih granica.

Pod Postelovim izravnim ili neizravnim utjecajem vjerojatno se nalezio glagoljaš Ivan Paštrić (1636. – 1708.), podrijetlom iz Poljica, koji je cijeli život proveo u Rimu. On je 1699. godine na prednjoj stranici *Leipziškoga lekcionara* zapisao sljedeće: »Character est Cyrillianus, lingua Serviana vel Croatica vel Dalmatica vulgaris«. *Leipziški lekcionar* nastao je sredinom XVI. stoljeća na dubrovačkom području na bosančici kao prijepis drugoga izdanja *Bernardinova lekcionara* iz 1543. godine (Schütz 1963., Barbarić 2011.). U prvom izdanju *Bernardinova lekcionara* iz 1495. godine njegov se jezik na latinskom zove »vulgarizacio dalmatica«, što poslije Faust Vrančić, Bartol Kašić i drugi preuzimaju kao »dalmatinski jezik«. U drugom izdanju *Bernardinova lekcionara*, koje je priredio Benedat Zborovčić 1543. godine, jezik se zove »slovinjski« (*Stumačenje slovinjsko...*), a u trećem izdanju Marka Andriolića iz 1586. zove se hrvatskim imenom. Sva ta izdanja tiskana su latiničnim pismom (Bratulić 1995: 507–508). Ivan Paštrić u svojem je zapisu *hrvatsko i dalmatinsko* ime vjerojatno preuzeo iz tiskanih izdanja *Bernardinova lekcionara* na latinici, i priključio im, slično Depopeu s Krka, naziv »lingua serviana« kao *terminus technicus*, koji je tautološka dopuna uvodnim riječima »Character est Cyrillianus«.⁸

Stajališta srpske južnoslavistike

Na prvi se pogled čini da se nazivi tipa *lingua serviana* u Dubrovačkoj kancelariji rabe znatno češće nego drugdje. To je tako zato što je u Dubrovniku na jednom mjestu arhivirana golema građa iz više stoljeća, u čije su istraživanje i ispisivanje srpskoga imena srpski povjesničari i filolozi uložili nevjerojatno velik trud. Uz prešućivanje činjenice da predci današnjih Hrvata nazive toga tipa rabe i izvan Dubrovnika i izbjegavajući te nazive objektivno semantički analizirati, pojedini srpski povjesničari i jezikoslovci sami sebe i svoje čitateljstvo uvjeravaju da je riječ o nazivima koji su uvjetovani jezično-etničkom samoidentifikacijom starih Dubrovčana. Oni pri tom nasljeđuju srpsku nacionalno-integrativnu ideologiju koja je u XIX. stoljeću pod utjecajem rane slavistike (Grčević 1997.) promicala tezu da je sva štokavska pismenost »zapravo« dio srpske književnosti i dio srpske nacionalne baštine. Njihova ćemo nastojanja pobliže prikazati na primjeru radova srpskoga povjesničara Branislava Nedeljkovića i vodećega srpskoga jezikoslovca u drugoj polovici XX. stoljeća Pavla Ivića.

⁸ Tomu u prilog ide i činjenica da u nastavku svojega zapisa Paštrić opisuje uporabu narodnojezičnih lekcionara i kaže da se često rabe u Dalmaciji, na latinici i dalmatinskom jeziku: »Volumen hoc manuscriptum epistolas et evangelia complectitur Illyrica quae in Missali Romano leguntur. Character est Cyrillianus, lingua Serviana vel Croatica vel Dalmatica vulgaris. Postquam enim sacerdos Latinus epistolam Latinam legit, solent alicubi explicare lingua vulgari, praecipue id faciunt de evangelio, ut plebs intelligat ea quae recitata sunt. Passim adhibentur in Dalmatia hujusmodi volumina typis edita sed caractere Latino lingua vero Dalmatica.« (Leskien 1881: 199, Schütz 1963: 1).

Nedeljković je živio od 1951. godine u Dubrovniku i ondje punih 38 godina istraživao arhivsku građu, skupljajući potvrde srpskoga imena. Tim se poslom bavio i filolog i povjesničar srbokatoličke provenijencije Petar Kolendić, za kojega Miroslav Pantić bilježi 1964. da posljednjih desetak godina »u dubrovačkom arhivu bez prestanka i pasionirano« traži potvrde srpskomu imenu (Ivić 1969: 80). Kolendić je 1957. u *Glasniku Srpske akademije* (VIII: 2, 242–243) u izvješću o svojem radu u Zadru i Dubrovniku za proteklu godinu ustvrdio da skuplja dokumente kojima namjerava »dokazati da su Dubrovčani i u danima Renesanse, i u danima baroka još uvek, iako sve ređe, upotrebljavali srpsko ime za naš jezik, i to ne samo kad je bila reč o ćirilskim dokumentima, nego i kad su oni sami pisali latinicom.« Međutim, Kolendić je ostao pri paušalnim tvrdnjama, a V. Foretić prokomentirao ih je 1969. riječima da bi bilo »u interesu povijesne znanosti da Kolendić nađene podatke objelodani.« (Foretić 2001: 313).

Nedeljković je rezultate svojega rada, u koje je uvrstio i one iz Kolendićevih prijašnjih publikacija, objavio 1982./1983. u tekstu »Nekoliko podataka o našem jeziku iz arhiva Dubrovačke Republike« (Nedeljković 1983). Skupio je oko šestdeset zapisa u kojima pisari u Dubrovniku, Beogradu, Ruščuku, Vidinu, Temišvaru, Pešti i Prokuplju (usp. Macan 1992: 55) na latinskom ili talijanskom jeziku za ćirilične zapise, dokumente (npr. oporuke) i potpise kažu da su napisani *in lingua serviana*, *in lingua rasciana*, *in littera et idiomate serviano*, *in lingua serviana et caractere*, itd.

Nedeljković je uočio da dubrovački pisari riječi *jezik* (*lingua*) i *slovo/pismo* (*caractere*, *littera*) često ne razlikuju i da ih rabe kao istoznačnice. Stoga tvrdi da »Dubrovačka kancelarija često upotrebljava reč »caractere« (slovo, pismo) i za jezik« (1983: 106), ili da »Ima potom slučajeva u kojima reči kao pismo, slovo (*caractere*, *littera*) znače isključivo i prvenstveno jezik.«. Primjere u kojima se riječ *jezik* odnosi na *pismo* Nedeljković ne navodi ili iskrivljeno prikazuje jer ne idu u prilog onomu što pokušava dokazati. On smatra da i pred kraj Dubrovačke Republike njezina kancelarija u uputama na talijanskom »upotrebljava naizmenično [nazive] srpski, slovenski i ilirski«, a kao sinonime za »srpski« tvrdi da je pronašao i »ilirski, raški, rašanski, (možda i koji put bosanski?), pa čak dva ili tri puta nalazimo i dubrovački jezik (*sermo maternus raguseus*)«. Na tom je mjestu propustio spomenuti glavni i najučestaliji naziv »slavenski«. Zatim nastavlja: »razume se, reč je uvek o istom jeziku – srpskom – a ostali termini su samo uobičajeni sinonimi« (1983: 103).

Umjesto da skupljenu građu primjereno predstavi i omogući drugim istraživačima da se služe rezultatima njegova arhivskoga rada, Nedeljković neskriveno najavljuje kako od »znatnog broja dokumenata u kojima je reč o imenu i nazivu jezika, ovde će biti navedeni mali broj koji dovoljno očituje tačnost Miklošićeve i Rešetarove teze, izrečene još 1890. i ranije« (1983: 104). Pokušavajući postići taj svoj cilj, Nedeljković selektivno citira, jednostrano

tumači i tendenciozno predstavlja arhivske zapise. Na taj prozirni način pokušava dokazati promašenu tezu da je štokavština u etničkom smislu isključivo »srpska« (usp. Grčević 2001a). Iako je Rešetar tu tezu rane slavištike usvajao u svojim srbokatoličkim identifikacijskim fazama, nikada ju nije pokušao argumentirati s pomoću naziva *lingua serviana*. Štoviše, zauzeo je stajalište da on nema etničko značenje.

Nedeljković nije previdio ili prešutio samo to, nego i činjenicu da je Petar Kolendić (1882. – 1969.) ustvrdio da se u srpskoj filologiji Divkovićevo »izpisavši sarpski« nekoć uzimalo kao dokaz da Divković »svoj jezik krsti srpskim imenom«, no da »po modernim rezultatima nauke u srpskoj književnosti, sad smo načisto s tim da to znači koliko i »prepisavši srpskim pismenima, biva ćirilovicom s latinice (a valjada i s glagoljice)« (Kolendić 1964: 70). Sukladno s Kolendićevim opažanjem Vojislav Maksimović zaključio je da je »osnovna greška« Đ. S. Đorđevićeva kao autora monografije o Divkovićevu jeziku »evidentna već u naslovu ove Đorđevićeve studije«, a to je »svrstavanje Divkovića u krug srpskih pisaca« zbog Divkovićeva imenovanja ćirilice *srpskim* pismom (Maksimović 1982: 247).

Na višoj razini nego što je Nedeljkovićeva argumentacija o srpskoj nacionalnoj atribuciji dubrovačke štokavštine i književnosti nalazi se argumentacija vodećega srpskoga jezikoslovca druge polovice XX. stoljeća Pavla Ivića. On kaže da izraz *lingua serviana* u dubrovačkoj kancelariji »ne treba precenjivati« – s čime se načelno treba složiti –, no ujedno netočno tvrdi da taj naziv označava »narodni jezik Dubrovnika«:

»Ne treba precenjivati ni prisustvo priličnog broja slučajeva u kojima su Dubrovčani počev od kraja petnaestog veka do početka osamnaestog nazivali svoj jezik srpskim (*lingua serviana*), i to najčešće u službenim aktima, onda kad je trebalo označiti srpskohrvatski narodni jezik Dubrovnika za razliku od italijanskoga ili latinskog jezika dokumenta koji sadrže ove pomene. Budućim istraživačima ostaće da razjasne genezu ovakve prakse.« (Ivić 1986: 142).

U svojoj polemici s Dragutinom Ragužem i Radoslavom Katičićem Ivić tvrdi slično: »Pridev »srpski« (mnogo ređe »raški«) odnosi se uvek na jezik, a ne sam etnikum, i ne javlja se u književnosti, već uglavnom u službenim spisima.« (Ivić 1986b: 85). Ivić je u pravu da se pridjev *srpski* u spornim nazivima ne odnosi na etnikum, no nije u pravu da se odnosi na jezik, barem ne na onaj način na koji on to predstavlja. Da nije riječ o jeziku, nego o posebnoj kognitivnoj slici koja je, u mjeri u kojoj se odnosi na jezik, uvijek vezana uz *ćirilicu*, prepoznali su prije Ivića istraživači poput Rešetara i Kolendića. Iviću su njihove spoznaje bile poznate, no prešutno preko njih prelazi oslanjajući se na jednu-jedinu poznatu iznimku iz Dubrovačkoga arhiva u kojoj se naziv *lingua serviana* odnosi na latinicom pisani tekst, a na koju ćemo se osvrnuti poslije.

Iako Ivić točno uočava da naziv *lingua serviana* (isto i *lingua rasciana*) nema etničko značenje, on ga prevodi sa *srpski jezik* i na temelju svojega

prijevoda tvrdi da je dubrovačka književnost sama sebe obilježila »kao zajedničko dobro celokupnog podneblja srpskohrvatskog jezika«. Time je nazivu *lingua serviana* sam pripisao značenje za koje tvrdi da ga nema i udario temelje jednomu od glavnih uporišta srpskih jezikoslovaca i povjesničara koji u novije vrijeme dubrovačku baštinu pokušavaju proglasiti »(i) srpskom«. Nekima od njih Ivić nije bio dovoljno radikalna pa npr. Radmilo Marojević, polazeći od Ivićevih postulata, no bez poznavanja činjenica, tvrdi sukladno s Nedeljkovićem da »upotreba izraza *srpski jezik* u latinski pisanim dokumentima, i to upravo u službenim spisima kojim se imenuje govor Dubrovčana, stvarni je pokazatelj objektivne etničke pripadnosti slovenskog stanovništva Dubrovačke Republike« (Marojević 2011: 16).

Ivić je 1969. postavio hipotezu da je izraz *lingua serviana* prodro u Dubrovnik »paralelno s prodiranjem samog jezika, još u doba dok je zaleđe Dubrovnika pripadalo srpskoj državi i dok se dubrovačka teritorija postepeno širila na račun te države, uz stalno priseljavanje bivših srpskih podanika i njihovih potomaka u sam grad.« (1969: 80). Spominjanjem »srpskih podanika« Ivić otvara pitanje je li uporaba izraza *lingua serviana* mogla imati dvostruku motivaciju, s jedne strane u srpskom etnonimu (Srbija se u latinskim vrelima redovito zove *Servia*), a s druge strane u glagolu *serve* ('služiti', 'robovati') i imenici *servus*, bliskoznačnici riječi *s(c)lavus* u klasnom značenju ('podanici', 'robovi', usp. i *servitus* 'ropstvo', usp. Deanović 1962: 118–119). Iako je vrlo vjerojatno da su se ti nazivi u srednjovjekovnim spisima rabili i s klasnim značenjem (pod njihovim utjecajem i ime *Srb(l)in*) i da je i to poticalo deetnifikaciju naziva (*lingua*) *serviana* i njegovu sinonimnu uporabu s nazivom *lingua s(c)lava* –, ključno je za Ivićevu hipotezu to da bivši »srpski podanici« nisu govorili ni latinski ni talijanski. Naime, kad bi naziv *lingua serviana/rasciana* bio odraz utjecaja »srpskih podanika«, onda bismo se u dubrovačkoj književnosti i u kancelarijskim zapisima susretali s adekvatnim potvrdama srpskoga glotonima na dubrovačkom slavenskom idiomu, no upravo njih prema istraživanjima B. Nedeljkovića, P. Kolendića, P. Ivića, a ni drugih zainteresiranih istraživača – nema.

Naziv *lingua serviana/rasciana* u Dubrovačkoj kancelariji nije mogao nastati ni pod utjecajem pisarske tradicije iz Srbije (pod pretpostavkom da je ondje uopće bio proširen, a na početku ovoga teksta vidjeli smo da nije). Osmanska vojska uništila je pod vodstvom Mahmud-paše ostatke srpske državnosti 1459. godine, a naziv *lingua serviana* javlja se u Dubrovačkoj kancelariji tek krajem XV. stoljeća. Riječ je o obliku srpskoga imena (s osnovom *serv-*) koji se u Srbiji nije rabio, a jest u zapadnim vrelima na latinskom i talijanskom (*Servia*). U srpskom jeziku ni pridjev *raški* (*lingua rasciana*) nije bio u funkciji glotonima, niti su Srbijanci sami sebe ikada etnički identificirali kao *Rašane*. Od srpskih vladara nazivom »raška zemlja« služili su se samo sinovi Stefana Prvovjenčanoga u XIII. stoljeću (usp. Kalić 1979. i Dinić 1966.), a poslije Stefana Uroša I. (1220. – 1276.) taj naziv u Srbiji nestaje. Međutim,

duže se rabio u susjednim slavenskim zemljama, a kao naziv za Srbiju (*Rascia*) u uporabi se zadržava u zapadnim vrelima. Poslije je od *Rascia* u mađarskim, talijanskim i njemačkim vrelima izvedena imenica *Raci* koja se kao sinonim imenice *Slaveni* rabila i u širim značenjima, ne samo u odnosu na Srbe, nego i u odnosu na druge južne Slavene. Iako su od XVIII. stoljeća i pojedini Srbi na prostoru Habsburške Monarhije kao vlastito ime prihvaćali to od stranaca uvedeno ime (*Raci*, a slično tomu neki su Srbi počeli prihvaćati i ime *Iliri – ilirski*), pridjev *raški* ili posvojni genitiv od *Raška* u XVI. stoljeću u Dubrovnik nije mogao biti uveden s prostora bivše Srbije jer se ondje nije rabio. Očigledno je da se taj naziv i drugi slični u Dubrovniku rabio pod utjecajem vlastite tradicije kao dijela zapadne tradicije. Njezinim utjecajem treba objasniti i činjenicu da se do propasti srpske države u dubrovačkim spisima »Srbija« i »Srbina« zovu »Sclavonia« i »Sclavus« (Nedeljković 1983: 102). I to pokazuje da pisari u dubrovačkoj pisarnici svoje nazive za Srbiju i Srbe nisu nasljeđovali iz srpske države, niti od »srpskih podanika«, nego da su ih rabili slijedeći vlastite tradicije i navike.

Nakon što se u Dubrovačkoj kancelariji latinica počela prihvaćati kao primarno pismo pri pisanju slavenskih tekstova, ondje je 1638. godine nastao jedan zapis u kojem se naziv *lingua serviana* odnosi na dubrovački slavenski idiom koji je pisan latinicom (Nedeljković 1983: 113). U odnosu na nj Vinko je Foretić 1969. primijetio:

»Ćirilicu nazivaju u Dubrovniku *slavenskim* ili *srpskim* pismom, a tekstove pisane ćirilicom zovu i *srpskim* jezikom. Samo u jednom slučaju iz godine 1638. moglo bi se zaključiti da izričaj *srpski jezik* znači jezik, bez obzira na pismo. Nije isključeno da bi se mogao naći još koji takav slučaj, jer su u Dubrovniku postojali i srpski utjecaji.« (Foretić 2001: 313).

Dotični tekst trebalo je glasno pročitati kako bi ga stanovnici Dubrovnika čuli i razumjeli. U prijevodu Pavla Ivića pisarov talijanski komentar ispred toga teksta glasi: »Po naređenju gospode činovnika pramatike izvikuje se i proglašava dole napisani sadržaj na srpskom jeziku da bi ga svak bolje razumeo sa opštinske luže (lođe) od strane Ivana zdura (telala) uz prethodno čitanje moje, Florija Stai, i sledi.« (Ivić 1969: 73–74). Budući da je riječ o jedinom poznatom dubrovačkom zapisu u kojem se naziv *lingua serviana* odnosi na latinicom pisani tekst, lako je moguće da je Florio Stai dobio tekst napisan »in lingua serviana« (na ćirilici) koji je trebalo usmeno proglasiti, ili da je dobio nalog da ga prevede »in lingua serviana«, a on ga je naposljetku zapisao latinicom jer mu je to bilo lakše, a zadržao u uvodnoj riječi izvornu referencu koja se odnosi na ćirilicu. Sve ako i nije bilo tako, riječ je o iznimci koja ne dovodi u pitanje činjenicu da se naziv *lingua serviana* u Dubrovačkoj kancelariji širi kao naziv za ćirilicu uslijed širenja latinice i da nestaje bez ikakva utjecaja i traga u etnogenezi Dubrovnika nakon što se ćirilica u Dubrovačkoj Republici prestala rabiti.

Glotonim *srpski* nasuprot drugim hrvatskim glotonimima

Poseban status hrvatskoga povijesnoga glotonima *srpski* očigledan je i u izravnoj usporedbi s drugim hrvatskim povijesnim glotonimima. Iako se npr. i glotonim *bosanski* mogao odnositi na ćirilicu, on se je rabio još i u drugim značenjima: kao oznaka govorenoga jezika i kao oznaka idioma koji se je smatrao uzoritim idiomom hrvatskim piscima u Dalmaciji. U Dubrovčanina Mavra Orbinija to se očituje u primjedbi glede »Bosanaca« da »od svih naroda slavenskog jezika, oni se mogu podičiti najčišćim i najotmjenijim govorom i hvale se da oni još i dandanas čuvaju čistoću slavenskog jezika« (Orbini 1999. [1601.]: 438).

Proglašavanje jezika Bosanaca/Bošnjaka »čistim« i »uzoritim« u dalmatinskim krugovima predstavlja začetak hrvatskoga purizma. Oznaka *bosanski jezik* nije se u to doba odnosila na jezik bosanskih muslimana (»Turaka«) ili pravoslavaca (»Srba«, »Grka«, »šizmatika«), nego na jezik bosanskih katolika, koji su sudjelovali u hrvatskoj etnogenezi i u pisanju i usmenoj komunikaciji s dalmatinskim katolicima umjesto brojnih dalmatizama i inih dalmatinskih romanizama rabili riječi slavenskoga podrijetla. Zato se njihov jezik u Dalmaciji smatrao čistim i uzoritim. S purističkom intencijom i u okviru panslavenskoga sagledavanja vlastita identiteta Dubrovčanin Stjepan Gradić (1613. – 1683.) stoga ocjenjuje jezik svojega sugrađanina Junija Palmotića (1607. – 1657.) ovako:

»Veoma se brinuo, osobito u tom epu, da mu jezik bude pravilan i čist od ostalih mana, a osobito od stranih riječi. Kako je pak zapažao da je slavenski jezik zbog prostranstva zemalja i raznolikosti naroda koje obuhvaća nekako razdijeljen na više narječja, nije se povodio za načinom govora kojim se služe njegovi sugrađani – oni, kako sam već rekao, ni po podrijetlu nisu Slaveni, a zbog neprekidnih veza s Talijanima i s ostalim stranim narodima uživaju u govoru puno stranih riječi i fraza – nego onim kojim se služe Bosanci. Ti se naime ljudi koliko tjelesnim izgledom i dostojanstvom, toliko i načinom govora čine od prirode stvorenima za ozbiljnost i ljepotu. Njihov se govor mnogo više približava uobičajenom jeziku daleke Podolije i Rusije negoli onome kojim se služe Česi i Poljaci što leže među njima.«

Stjepan Gradić u nastavku svojega teksta naznačuje da je Palmotić, koji se je – ponavljamo – navodno ugledao u jezik »Bosanaca«, pisao prvenstveno za »Dalmatince i Hrvate«:

»Ako ostali Dalmatinci i Hrvati ili drugi koji naši ljudi naiđu u tom djelu na govor koji se ponešto razlikuje od onoga kojim se sami služe, treba da smatraju da taj veoma vrstan pjesnik zaslužuje onaj isti oprost kojim su Atenjani počastili Pindara, Kalimaha, Teokrita i dorske pjesnike, odnosno nauzvrat Sicilci Beočani i Lakonci Atičane Sofokla, Euripida i Aristofana.« (Hrvatski latinisti 1970: 120–121).

Govoreći o »Dalmatincima i Hrvatima«, Gradić nema na umu dvije različite čitateljske publike, nego jednu identitetsku zajednicu, koju poput

Bohoriča imenuje dvočlanim imenom. Dubrovčani su bili dio njezine cje-line, u koju su na opisani način uvrštavali i »Bosance« (katolike). Njezino dvočlano ime bilo je motivirano toponimom *Dalmatia et Croatia* odnosno *Croatia et Dalmatia* kojim se označivalo jedno kraljevstvo.⁹

Sastavnice toga dvočlanoga imena rabile su se (istoznačno) često i zasebno, a toponim *Dalmacija* kao stariji bio je učestaliji. Njegova učestalost bila je uvjetovana i njegovom uporabom kao zemljopisnoga pojma, sa ili bez državno-pravnih implikacija (kao zemljopisna oznaka tadašnje i antičke Dalmacije). Dubrovački autori često su isticali svoju pripadnost upravo Dalmaciji. Braneći se od uključivanja u tzv. talijansku carinu, dubrovačke vlasti uputile su 1446. godine vlastima grada Barcelone poznato pismo u kojem kažu: »vjerujemo, da je ne samo vama već i narodima cijelog svijeta poznato i bjelodano, kako Dubrovčani nijesu Talijani niti su Italiji podložni, nego su koliko po svome jeziku, toliko i po razlogu položaja Dalmatinci i podložni pokrajini Dalmaciji.« (Foretić 1960: 260). Filip de Diversis u *Govoru u slavu kralja Alberta*, koji je 1438. kao Habsburgovac okrunjen za ugarsko-hrvatskoga kralja, zapisuje kako je Sigismund, Albertov prethodnik, »običavao pred svim narodima svijeta govoriti: *Svi su se Dalmatinci od nas odmetnuli, a jedino su Dubrovčani uz nas i čuvaju neokrnjenu vjeru.*« (Janeković-Römer 2001: 121). Vinko Foretić primjećuje da »sve do pada Republike više se puta i u službenim i u neslužbenim dokumentima ubraja Dubrovnik u Dalmaciju, što nema značenje politički-teritorijalno, jer je ostala Dalmacija pod Mlecima, ali ima geografsko-kulturno, a i nacionalno, jer se Dubrovčani smatraju pripadnicima istog naroda, koji živi u ostaloj Dalmaciji.« (Foretić 1960: 260).

Dubrovački pjesnik Mavro Vetranović (1482. – 1576.) hrvatsko i dalmatinsko ime rabi nešto drugačije nego Stjepan Gradić pa Dubrovčanima poručuje da »po svijetu svak pravi / da ste sve Dalmate natekli u slavi / ne samo Dalmate, gospodo predraga / neg još sve Hrvate skupivši jednaga« (Pavić 1871: 57). Vetranoviću je pojam *Hrvat* nadređen pojmu *Dalmat*, no nije jasno jesu li mu *Hrvati* svi Slaveni ili samo jedan njihov dio (koji?). U poslanici svojem prijatelju i književniku Petru Hektoroviću (1487. – 1572.) s Hvara 30-ih godina XVI. stoljeća Vetranović svoj jezik zove »naš jezik«, »slovinski jezik«, »jezik hrvatski« (Rešetar 1901., Grčević 2013.). Vetranović ne upotrebljava glotonim *hrvatski* u današnjem značenju. On mu je istovrijednica

⁹ Sastavnice toga dvočlanoga toponima često su se rabile i zasebno. Zbog poistovjećivanja i miješanja naziva *Dalmacija* i *Hrvatska* trojica njemačkih putopisaca zapisuju u XV. stoljeću (1483., 1488., 1497.) da se Dubrovnik nalazi u *Hrvatskom Kraljevstvu* (Kužić 2013: 342, 346, 410; Matković 1878: 177), a četvrti (1496.) da se nalazi u *Hrvatima* (Crabaten) (Kužić 2013: 405), sve uz različito hijerarhiziranje pojmova *Slavonija*, *Dalmacija* i *Hrvatska*. Englez Richard Guylforde bilježi 1506. da se Dubrovnik nalazi u zemlji *Slavoniji* ili *Dalmaciji*, pokrajini *kraljevine Hrvatske* (»Arragonse, in the coütre of Slauanye or Dalmacie, and in the prouynce of the royalme of Croatie«) (Ellis 1851: 10, usp. Raukar 1997: 361).

raširenijemu glotonimu »slovinski jezik«, koji se u zamišljaju hrvatskih humanista deklarativno mogao odnositi i na jezik svih Slavena ili barem većega dijela južnih Slavena, iako je u realnim komunikacijskim odnosima riječ bila o književnom jeziku samo onih koji su ga upotrebljavali i koji su ga zvali *slovinskim*, *dalmatinskim*, *ilirskim* i *hrvatskim* imenom, a to su bili predci današnjih Hrvata, uključujući Dubrovčane.

I dubrovački književnik Dinko Zlatarić (1558. – 1613.) svoj je jezik zvao hrvatskim imenom, a njegov sugrađanin Ignjat Đurđević (1675. – 1737.), opisujući njegov (Zlatarićev) književni rad, kaže da je on ulagao mnogo truda u njegovanje *dalmatinskoga* (»Dalmatico idiomate«). Odmah u sljedećoj rečenici Đurđević tvrdi da je Zlatarić na *ilirski* preveo Tassovu pastirsku igru *Aminta*, a s grčkoga Sofoklovu tragediju *Elektra* (*Hrvatski latinisti* II: 238–239). Nedvojbeno je da se i tu glotonimi *hrvatski* – *dalmatinski* – *ilirski* rabe kao istovrijednice i da ne označuju jezik možebitno različitih zamišljenih zajednica. Naravno, ti glotonimi nisu uvijek sinonimi i nije uvijek lako utvrditi koje idiome pojedini autori njima točno obuhvaćaju (pod pretpostavkom da su o tom uopće imali točne predočbe). Glotonimi *slovinski* i *ilirski*, pa tako i *hrvatski*, mogli su se virtualno odnositi i na cijeli slavenski jezični prostor, iako on nikada nije bio obuhvaćen zajedničkom književno-jezičnom izgradnjom.

Glotonimi *slovinski*, *ilirski* i *dalmatinski* bili su u hrvatskih pisaca u Dalmaciji u vrijeme humanizma i renesanse u cjelini gledano popularniji i učestaliji nego njihov sinonimni naziv *hrvatski* (usp. o njima Katičić 1989.). Najpoznatiji primjer za uporabu glotonima *dalmatinski* onaj je Šibenčanina Fausta Vrančića u njegovu *Rječniku* iz 1595., koji predstavlja kamen temeljac hrvatske leksikografije (*Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmat[ic]ae et Ungaricae.*). Iako je Vrančić uporabom toga glotonima nasljedovao tradiciju utemeljenu lekcionarom Bernardina Splićanina (1495.) u kojem se slavenski narodni jezik Dalmacije zove »vulgarizacio dalmatica«, u predgovoru *Rječnika* Vrančić njime obuhvaća idiome na širem južnoslavenskom prostoru, na ozemlju antičke Dalmacije, koji se u njegovo vrijeme većim dijelom nalazio pod turskom okupacijom. U istom značenju slovenski reformator Primož Trubar rabio je glotonim *hrvatski*, smatrajući jezik s tim imenom vrlo važnim na Istoku. Za razliku od Trubara, Vrančić je rabeći glotonim *dalmatinski* izabrao naziv koji je u zapadnom kulturološkom diskursu bio poznatiji i prepoznatljiviji, pa i vrijednosno na višem stupnju nego naziv *hrvatski*, kojemu temeljno značenje u njegovo doba nije bilo samo povijesno i etničko, nego uvelike određeno tadašnjim hrvatskim državno-političkim granicama i osmanskim prodorima.

U još širem, panslavenskom sagledavanju jezičnoga identiteta slavenske zajednice iz koje je potekao, Faust Vrančić za »jezik slovinski« tvrdi 1605. (na hrvatskom) da je najrasprostranjeniji jezik na svijetu, a najčistiji

da je onaj njegov dio kojim Slovinci govore u Dalmaciji (antičkoj!) od Istre do Makedonije i od mora do rijeke Drave (Lodereker 1605.). Prikazom da se njegov *slovinski jezik* proteže u granicama antičke Dalmacije, Vrančić predočava da su u prošlosti granice njegove Dalmacije i njezina jezika bile mnogo šire i važnije nego u njegovo vrijeme. On time kao predstavnik Zapada i njegove univerzalne Katoličke crkve u skladu s pojmovljem njihova vrijednosnoga sustava pruža intelektualni otpor turskim osvajanjima, a svoje zemljake u Dalmaciji, stiješnjene osmanskim osvajanjima na više-manje jadransko priobalje, situira u jednu širu, njima povoljniju i čak međunarodno relevantnu cjelinu.

Slično postupa i njegov stric Antun Vrančić kada (na latinskom) kao »narode« koji govore *ilirskim* jezikom popisuje *de facto* sve Slavene, protežući time značenje »regionalnoga« glotonima *ilirski*, također s podlogom iz antike, na najšire značenje glotonima *slavenski*. Narodi koji prema A. Vrančiću govore ilirskim jezikom jesu »Dalmatinci, Hrvati, Slavonci, Bosanci, Srbi, Bugari, Štajerci, Karantanci, Rusi, pa i Poljaci i Česi, koji su potekli od Dalmatinaca« (Vrančić 2014: 168).¹⁰

Svi ti primjeri pokazuju da se u današnjem metajezičnom izražavanju ne možemo služiti povijesnim glotonimima namjesto današnjih. U modernom povijesnom i jezikoslovnom diskursu nitko ne drži da su svi slavenski jezici jedan jezik, niti da su u XVI. stoljeću bili jedan jezik, niti da su govorili slavenski idiomi od Istre do Makedonije i od mora do rijeke Drave bili *najčistiji*, niti da je na tom prostoru ikada postojao jedan slavenski zasebni jezik, a niti bi danas bilo zamislivo slavenske idiome na tom prostoru objedinjeno zvati *iliričkim, slovinskim, dalmatinskim*, pa ni *hrvatskim* imenom.

Za razliku od hrvatskoga povijesnoga glotonima *srpski*, koji je bio vezan uz ćirilicu, svi drugi hrvatski povijesni glotonimi rabili su se u međusobnoj interakciji neovisno o pismu, s tim da se u nizu primjera glagoljica označava *hrvatskim* pismom.

Zaključak

Glotonim *srpski* u hrvatskoj književnojezičnoj baštini defektan je i rabi se kao deetnificirani i leksikalizirani naziv koji se odnosi na ćirilicu i njome pisani jezik. Najvjerojatnije je nastao u hrvatskom kulturnom okružju u analogiji prema nazivu *hrvatsko pismo* za glagoljicu (Hercigonja 2006: 3, 12). Njegove najstarije potvrde potječu s dubrovačkoga područja s kraja XV. stoljeća, no može se rekonstruirati da su mu temelji bili postavljeni već u

¹⁰ Pod utjecajem legende o dalmatinskom podrijetlu zapadnih Slavena zbog koje Vrančić piše da su Česi potekli od Dalmatinaca, češki poslanici na Baselskom saboru 1433. kardinala Ivana Stojkovića Dubrovčanina zvali su »svojim zemljakom iz Dubrovnika«, za koji kažu da je »grad u Hrvatskoj«, miješajući pojmove Dalmacija i Hrvatska. Sukladno s tim zovu ga i »Ivanom Slavenom iz Hrvatske«, usp. Monumenta 1857: 306–307, Šanjek 1990: 273.

XIV. stoljeću, vjerojatno u komunikaciji s adresatima u Srbiji. S hrvatskoga kulturnoga prostora taj su naziv na Zapad prenijeli po svemu sudeći katolički svećenici i pisari iz dalmatinskih gradova. Širenju glotonima *srpski* išlo je u prilog to da je u Srba ćirilica bila jedino pismo i da ona u Hrvata nije imala svoje posebno, jedinstveno ime, pa su npr. stanovnici Poljica ćirilicu zvali i *glagoljicom*, dok su u Dubrovniku glagoljicu zvali *ćirilicom* (Damjanović 2008: 8, Hercigonja 2006: 103, 271). Zbog nerazlikovanja i miješanja pojmova *jezik* i *pismo* srpska atribucija ćirilice nije se zadržala samo u svezama *pisati srpskim pismom*, *pisati srpski*, nego je prešla u nizu potvrda, prije svega na latinskom i talijanskom, u sveze tipa *in lingua serviana*, pa čak i tautološki *in littera et idiomate serviano*. Te se sveze nisu rabile u današnjem značenju u odnosu na *zasebni jezik* ili u odnosu na *jezik* i *pismo*, nego su označivale ili ćirilicu kao pismo, ili jezik koji se piše ćirilicom, pa tako npr. i crkvenoslavenski jezik u Rumunja ili jezik koji su autori neovisno o pismu inače sustavno zvali »hrvatski«.

Budući da je »srpska« atribucija ćirilice i ćirilicom pisana jezika u hrvatskoj baštini bila defektnim glotonimom koji je bio vezan uz pismo, etnonim *Srbini* ni glotonim *srpski* u Dubrovniku ni drugdje na hrvatskom kulturnom prostoru nisu zabilježeni u općem jezičnom ni etničkom samoidentifikacijskom nazivlju. Uporaba srpskoga glotonima kao općega glotonima, koji bi bio sinonim najproširenijemu glotonimu *slovenski*, bila je u Dubrovniku od samih početaka dubrovačke državnosti onemogućena jer je srpsko ime značenjski bilo vezano uz pravoslavlje, a Dubrovačka je Republika provodila strogu protupravoroslavnu politiku u skladu s legendom o proročanstvu sv. Franje Asiškoga (1181. – 1226.) iz 1220. da će opstojati sve dok bude zatvorena za »šizmatike«, tj. za pravoslavce. Utjecajna je bila i legenda o tom da je sv. Jakov Markijski (1393. – 1476.) najavio da će Republika propasti kada se u Gradu sazida prva pravoslavna crkva. Te su legende produbljivale jaz prema susjedima pravoslavcima koji su se nazivali najčešće *Srbima* i osigurale su da se u hrvatskoj književnojezičnoj povijesti opisanih razdoblja naziv *srpski* kao glotonim rabi samo defektno, isključivo kao jedna od intelektualnih nadregionalnih poveznica hrvatskoga kulturnoga prostora, koja je vezana uz ćirilicu. Tek poslije taj je glotonim, tijekom i nakon formiranja suvremenih nacionalnih entiteta, postao u svezi sa serbokroatističkom ideologijom sredstvom političkih ekspanzionističkih ambicija i s time predmetom prijepora i zablude.

Suvremena hrvatska nacionalno-jezična samosvijest nije nastala neovisno i bez uporišta u prošlosti. Između njezina suvremenoga državnootvorno-nacionalnoga razdoblja i prijašnjih narodnih epoha postoje čvrsta povezanost i koherentnost s bitnim zajedničkim kulturno-političkim korelacijama i podudarnostima. U mjeri u kojoj su nam njihove poveznice nedovoljno poznate, odgovornost snose ideološke (ne)prilike i naše historioografski orijentirane discipline koje su ih slabo komplementarno istraživale

i nedovoljno prikazivale u surječju narodne odnosno nacionalne povijesti. Glede uporabe naziva *srpski* u hrvatskoj književnojezičnoj i kulturnoj povijesti kao semantički defektnoga glotonima može se zaključiti da se njegova nadregionalna uporaba u hrvatskoj književnojezičnoj i kulturnoj povijesti pokazuje jednom od njezinih poveznica, a ne glotonimom koji bi narušavao njezinu cjelovitost i integritet.

Literatura

- Auburger, Leopold. 2009. *Hrvatski jezik i serbokroatizam*. Maveda, HFDR. Rijeka.
- Banac, Ivo. 1990. Vjersko »pravilo« i dubrovačka iznimka: Geneza dubrovačkog kruga »Srba katolika«. *Dubrovnik* 1:1–2. 179–210.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2011. Lajpciški lekcionar i njegovi »predlošci«. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37:1. 1–28.
- Baecklund, Astrid. 1942. Das Stockholmer Abecedarium (Posebni otisak iz: *Språkvetenskapliga Sällskapet i Uppsala Förhandlingar Uppsala* 1940–1942 Universitets årsskrift. 115–149.
- Benfey, Theodor. 1869. Geschichte der Sprachwissenschaft und orientalischen Philologie in Deutschland: seit dem Anfange des 19. Jahrhunderts mit einem Rückblick auf die früheren Zeiten. München.
- Bohorič, Adam. 1584. *Arcticae horulae succisivae, de Latino Carniolana literatura, ad Latinae linguae analogiam accommodata, unde Moshoviticae, Rutenicae, Polonicae, Boëmicae & Lusaticae lingvae, cum Dalmatica & Croatica cognatio, facileprehenditur*.
- Botero, Giovanni. 1640. *Relationi universali. Arricchite di molte cose rare, ... Venetia*.
- Bratulić, Josip. 1995. Hrvatski lekcionar Marka Andriolića. *Bogoslovska smotra* 64:1–4. 507–511.
- Brozović, Dalibor. 1992. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. *Dubrovnik* 3. 316–324.
- Čremošnik, Gregor. 1952. Postanak i razvoj srpske ili hrvatske kancelarije u Dubrovniku. *Anali Histojskog instituta JAZU u Dubrovniku* 1. 73–85.
- Čremošnik, Gregor. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13. 119–136.
- Damjanović, Stjepan. 2007. *Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu. Tübingen, 1561*. Pretisak, transliteracija, pogovor. Priredio Stjepan Damjanović. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Damjanović, Stjepan. 2008. *Jezik hrvatskih glagoljaša*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Deanović, Mirko. 1962. Talijanski pisci o Hrvatima do kraja 17. vijeka. *Anal. Historijskog instituta u Dubrovniku VIII–IX*. 117–137.
- Desnica, Boško. 1991. *Stojan Janković i uskočka Dalmacija. Izabrani radovi*. Priredio Srđan Volarević. Beograd. Srpska književna zadruga.
- Dinić, Mihailo. 1966. O nazivima srednjovekovne srpske države – Sklavonija, Srbija, Raška. U: *Mihailo Dinić: 1978. Srpske zemlje u srednjem veku. Istorijsko-geografske studije*. Priredio Sima Ćirković. Beograd. 33–43.
- Dobrovský, Josef. 1806. *Slawin: Bothschaft aus Böhmen an alle Slawischen Völker*.
- Dobrovský. 1834. *Slavin*. Ur. Wenceslaw Hanka. Prag.
- Đorđević, Đorđe. 1896–1898. Matija Divković, prilog istoriji srpske književnosti XVII veka. *Glas SKA*, LII. Beograd, 1896. 30–139; *Glas SKA* LIII, 1898. 1–136.
- Ellis, Henry. 1851. *The Pylgrymage of Sir Richard Guylforde to the Holy Land, A.D. 1506*. London.
- Fine, John V. A. 2009. *When ethnicity did not matter in the Balkans: a study of identity in pre-nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the medieval and early-modern periods*. 4. izdanje. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Foretić, Vinko. 1960. Godina 1358. u povijesti Dubrovnika. *Starine JAZU* 50. 251–278.
- Foretić, Vinko. 2001. *Studije i rasprave iz hrvatske povijesti*. Književni krug Split i Matica hrvatska Dubrovnik.
- Fournier, Pierre–Simon. 1766. *Manuel typographique, utile aux gens de lettres, et à ceux qui exercent les différentes parties de l'Art de l'Imprimerie*. Tome II. Paris.
- Glagoljična i ćirilična Tabla za dicu*. Tübingen. 1561. Pretisak: Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb. Priredio i pogovor napisao Stjepan Damjanović.
- Grčević, Mario. 1997. Zašto slavistika 19. stoljeća nije priznavala postojanje hrvatskoga jezika? Uzroci i posljedice. *Jezik* 45:1. 3–28.
- Grčević, Mario. 2001a. O serbokroatizmu u suvremenoj njemačkoj slavistici. *Jezik* 48:4. 121–132.
- Grčević, Mario, Ivana Franjić. 2011. Posebnosti Ančičeva slovopisa. *Zbornik o Ivanu Ančiću. Zbornik radova sa znanstvenoga skupa »Fra Ivan Ančić Dumljanin, 1624.–1685.« Tomislavgrad, 13.–15. svibnja*

2010. Ur. Pavao Knezović, Marinko Šišak. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. 303–320.
- Grčević, Mario. 2011a. Jezik Marina Držića prema jeziku Biblije Bartola Kašića i Dubrovačkoga misala. *Filologija* 56. 23–49.
- Grčević, Mario. 2013. Lingua serviana i Dubrovnik. *Vijenac* 516–517. 8–9.
- Grčević, Mario. 2015. Kršćanstvo i razvoj hrvatske pismenosti. *Kroatologija* 6 (1–2). 136–136.
- Grčević, Mario. 2017a. Petar Andrejevič Tolstoj i Hrvati od Pelješca do Perasta (Crtice o etnogenezi na jugu hrvatskoga kulturnoga prostora). *Dubrovnik XXVIII*: 2–3. 12–20.
- Grčević, Mario. 2017b. *Hrvatski etnonimi i glotonimi na razmeđu kultura i civilizacija na istoku hrvatskoga kulturnoga prostora*. Predano za tisak.
- Hercigonja, Eduard. 1975. *Srednjovjekovna književnost. Povijest hrvatske književnosti* 2. Zagreb.
- Hercigonja, Eduard. 2004. *Na temeljima hrvatske književne kulture. Filološkomedievističke rasprave*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Drugo, dopunjeno i izmijenjeno, izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Horány, Alexius. 1777. *Memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum*. III. Posonii [Bratislava].
- Horány, Alexius. 1792. *Nova memoria Hungarorum et provincialium scriptis editis notorum, quam excitat Alexius Horányi, I., Pestini*.
- Horvat, Vladimir. 2011. Apologija Bartola Kašića. *Filologija* 57. 67–132.
- Hrvatski latinisti I. 1969. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Hrvatski latinisti II. 1970. *Pet stoljeća hrvatske književnosti*. Zagreb. Matica hrvatska.
- Ilieva, Lilia. 2013. Slavic scripts in some early typographic Handbooks (before the 19th century) and the Bulgarian script among them (Evidence of an unknown Slavic alphabet?). *Ezikov svijet – Orbis Linguarum* (Linguistic World) 2013:1. 7–13.
- Ivić, Pavle. 1969. O značenju izraza lingua serviana u dubrovačkim dokumentima XV–XVIII veka. *Zbornik za filologiju i lingvistiku* XII. 73–81.
- Ivić, Pavle. 1986. *Srpski narod i njegov jezik*. Drugo izdanje. Beograd.
- Ivić, Pavle. 1986b. Nauci trebaju činjenice, a ne emocije. *Jezik* 33:3. 78–87.
- Jagić, Vatroslav. 1913. *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*. Berlin.
- Janeković-Römer, Zdenka (ur.). 2001. *Filip de Diversis. Dubrovački govori*

- u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta.* HAZU. Zagreb – Dubrovnik.
- Jembrih, Alojz. 2006. Od uspjeha do izjave »viel falsch« O uraškom glagoljskom Novom zavjetu (1562/63). *Prilozi* 63–64. 35–67.
- Jembrih, Alojz. 2007. *Stipan Konzul i »Biblijski zavod« u Urachu.* Zagreb: Teološki fakultet »Matija Vlačić Ilirik«.
- Jireček, Constantin. 1899. Beiträge zur ragusanischen Literaturgeschichte. *Archiv für slavische Philologie* 21. 399–542.
- Jireček, Constantin. 1903–1904. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner. *Archiv für slavische Philologie* 25 (1903.): 501–521; 26(1904.): 161–214.
- Kalić, Jovanka. 1979. Naziv »Raška« u starijoj srpskoj istoriji (IX–XII vek). *Zbornik filozofskog fakulteta XIV–1. Spomenica Franje Barišića.* Beograd. 79–92.
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1896. *Skupljeni gramatički i polemički spisi.* 3:II. Beograd.
- Katičić, Radoslav. 1989. »Slověnski« i »hrvatski« kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti. *Jezik* 36:4. 97–128.
- Kolendić, Petar. 1964. *Iz staroga Dubrovnika.* Priredio Miroslav Pantić. Beograd.
- Kosić, Ivan. 2018. Album hrvatske cirilice. *U zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu.* Zagreb.
- Košćak, Vladimir. 1954. Korespondencija Dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije I.* Zagreb: JAZU. 189–222.
- Košćak, Vladimir. 1992. Polemika o pripadnosti dubrovačke književnosti 1967. godine. *Dubrovnik* 3. 462–474.
- Kovačić, Slavko. 2010. Knjiga općena, Matica crikvena – stara matična knjiga župe Kućice-Vinišće, djelo župnika glagoljaša. *Slovo* 60. 477–504.
- Krasić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu. Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću.* Dubrovnik: Matica hrvatska u Dubrovniku.
- Kuripešić, Benedikt. 1530. *Put kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530.* Sarajevo 1950. [Biblioteka Reprint izdanja 6, Beograd 2001.]
- Kužić, Krešimir. 2013. Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.–XVII. st. Split.
- Laznibat, Velimir. 1996. *Govor Dubrovnika u 17. i 18. stoljeću (na osnovi arhivskih spisa).* Mostar: Sveučilište u Mostaru.
- Leskien, August 1881. Das dalmatinisch-serbische cyrillische Missale Romanum der Leipziger Stadtbibliothek. Berichte über die

- Verhandlungen der königlich sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig, *Philologisch-historische Classe I-II*. 199–250.
- Lodereker, Petr. 1605. *Sedmojezični rječnik*. Pretisak i dodatak: Zagreb 2005. Serija reprint izdanja Liber Croaticus.
- Lopašić, Radoslav. 1884. *Spomenici Hrvatske krajine I. Od godine 1479 do 1610*. Zagreb: JAZU.
- Lopašić, Radoslav. 1894. *Hrvatski urbari I. Monumenta historico-juridica Slavorum meridionalium 5*. Zagreb: JAZU.
- Macan, Trpimir. 1992. *Povijesni prijepori*. Dubrovnik: Ogranak Matice hrvatske.
- Maksimović, Vojislav. 1982. Matija Divković u svjetlu nekih književnoistorijskih istraživanja. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Ur. Herta Kuna. Sarajevo. 243.–256.
- Manova, Iva. 2012. *The Cultural Project of Krastyo Peykich (1666–1730): A 'Spiritual Weapon' for the Catholic Undertaking in Eighteenth-Century East Central Europe*. [Disertacija Sveučilišta u Padovi]
- Marojević, Radmilo. 2011. Srpska politika o etnosu, jeziku, književnom standardu i pismu. Nauka i politika. *Zbornik radova sa naučnog skupa (Pale, 22–23. maj 2010.)*. Univerzitet u Istočnom Sarajevu. Posebna izdanja Naučni skupovi 5:1. Pale. 7–50.
- Miklosich, Fr. 1858. *Monumenta Serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*. Viennae.
- Mladenović, A. 1993. Naziv »srpski jezik« – najstarija potvrda iz XIV veka? *Philologia slavica. K 70-letiju akademika N. I. Tolstogo*. Moskva: Rossijskaja akademija nauk. 340–345.
- Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti*. Concilium Basileense. I. Vindobonae. 1857.
- Mošin, Vladimir. 1949. Dr. Gregor Čremošnik, Bosanske i humske povelje srednjega vijeka. *Historijski zbornik II:1–4*. 315–322.
- Nazor, Anica (ur.). 2013. *Hrvatski ćirilčki molitvenik 1512*. HAZU, Matica hrvatska, NSK. Zagreb.
- Nazor, Anica. 1982. Divkovićeva djela u glagoljskim rukopisima 17. i 18. stoljeća. *Zbornik radova o Matiji Divkoviću*. Ur. Herta Kuna. Sarajevo. 163.–173.
- Nazor, Anica. 2005. Rešetar i dubrovački ćirilski molitvenik iz godine 1512. *Zbornik o Milanu Rešetaru*. Zagreb: Hrvatski studiji. 57–67.
- Nedeljković, Branislav. 1983. Nekoliko podataka o našem jeziku iz arhiva Dubrovačke republike. *Istorijski časopis XXIX–XXX*. 101–115.

- Orbini, Mavro. 1999. *Kraljevstvo Slavena. Prevela Snježana Husić*. Priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek. Zagreb.
- Pavić, Armin. 1871. *Historija dubrovačke drame*. Zagreb.
- Pederin, Ivan. 2013. Croatofonia. *Jezik* 60:5. 161–200.
- Peti-Stantić, Anita. 2008. *Jezik naš i/ili njihov*. Zagreb: Srednja Europa.
- Postel, Guillaume. 1538. *LINGVARUM duodecim characteribus differentium alphabetum, introductio, ac legendi modus longè facilimus*. Linguarum nomina sequens proxime pagella offerent...
- Raukar, Tomislav. 1973. *O problemu bosančice u našoj historiografiji*. Izdanja Muzeja grada Zenice III. 103–144.
- Raukar, Tomislav. 1997. *Hrvatsko srednjovjekovlje. Prostor, ljudi, ideje*. Zagreb. 1997.
- Relkovich, M. A. 1762. *Satyr iliti divyi csovik u vershe Slavoncem*. Pretisak s pogovorom Josipa Bratulića: 1987. Privlaka.
- Rešetar, Milan. 1894–1895. Die ragusanischen Urkunden des XIII.–XV. Jahrhunderts. *Archiv für Slavische Philologie* 16 (1894.), 321–368; Bd. 17 (1895.), 1–47.
- Rešetar, Milan. 1901. Ein Sendschreiben Vetranić's an Hektorović. *Archiv für slavische Philologie* 23. 206–215.
- Rešetar, Milan; Ć. Đaneli. 1938. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI. vijeka*. Beograd.
- Rešetar, Milan. 1938b. Jezik srpskoga Molitvenika od g. 1512. *Glas Srpske kraljevske akademije* CLXXVI. 173–239.
- Sakrausky, Oskar. 1989. *Primus Truber. Deutsche Vorreden zum slowenischen und kroatischen Reformationswerk*. Wien–Ljubljana.
- Schmidt-Riese, Roland. 2003. Ordnung nach Babylon. Frühneuzeitliche Sprachinventare in Frankreich und 'Deutschland'. U: *Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen: zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit*. Ur. Frank Büttner, Markus Friedrich, Helmut Zedelmaier. Münster: Lit Verlag. 53–82.
- Schütz, Joseph. 1963. *Das handschriftliche Missale illyricum cyrillicum Lipsiense. Erster Band: Philologisch–Linguistische Monographie. Zweiter Band: Phototechnische Reproduktion des Kodex*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- Šanjek, Franjo. 1990. Ivan Stojković i počeci humanizma u Hrvata. *Dani Hvarske kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu* 16:1. 272–285.
- Štefanić, Vjekoslav. 1969–1970. *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*. I dio: 1969. II dio: 1970. Zagreb: JAZU.

- Velnić, Vinko Justin. 1962. Ljekaroslovje iliti nauzi sa ljeciti raslike nemochi pripisani is saerbskiah kgnigha (Medicinski rukopis biblioteke Male Braće). *Anali Historijskog instituta u Dubrovniku* VIII–IX. 499–555.
- Vončina, Josip. 1988. Andrija Kačić Miošić. Razgovor ugodni naroda slovinskoga. Matija Antun Reljković. Satir iliti divji čovik. Priredio Josip Vončina. Zagreb.
- Vrana, Josip. 1957. Tko je pisao najstarije dubrovačke ćirilske isprave. *Slovo* 6–7–8. 311–334.
- Vrančić, Antun. 2014. Historiografski fragmenti. Prijevod: Šime Demo. Uvodna studija i bilješke uz prijevod: Castillia Manea–Grgin. Gradska knjižnica »Juraj Šižgorić«. Šibenik.
- Žagar, Mateo. 2009. Ćirilica u hrvatskoj srednjovjekovnoj kulturi. *Povijest hrvatskoga jezika. 1. knjiga: Srednji vijek*. Urednik Stjepan Damjanović. Zagreb: Društvo za promicanje hrvatske kulture i znanosti Croatica. 188–219.

Historical »Serbian« glossonym in older Croatian language and literary traditions

Summary

Among the historical glossonyms encountered in Croatian language and literary culture for designation of Croatian texts the least investigated is the »Serbian« glossonym. Overall, its frequency, judging from the number of attested examples, is low. However, considering it has caused many political, cultural and national language controversies, it cannot be relegated to the margins of historiography and cultural history. This glossonym has been appearing from the period of Humanism and the Renaissance in connection with entries and annotations in the Cyrillic script, the oldest and the most conspicuous examples originating from Dubrovnik and Dalmatia. Croatian philologists and historians have, from the 19th century on, taken generally correct attitude that this glossonym, used in the context of Croatian historical cultural traditions, invariably had meant to designate Croatian language written in the Cyrillic script, which had, among the Croats in various periods and territories, sometimes been also called the »Serbian script«. Moreover, due to terminological confusion prevalent in most parts of emerging Europe from 15th to 18th century, quite frequent terms, written mostly in Latin and Italian languages, were »lingua serviana«, »idioma et caractere serviano« etc.: »Serbian« »language« and/or »script« — designations fused into imprecise and misleading common signifiers for both language and script. The author has tried to discern various cultural and cognitive images leading to historical and terminological usage of Serbian designation in Croatian language history, analyzing texts that had emerged both in proper Croatian literary heritage, as well as in marginal Slovene, German, Bulgarian, Italian and other sources.

Ključne riječi: hrvatski jezik, srpski jezik, ćirilica, bosančica, Dubrovnik, lingua serviana, Dalmacija, Guillaume Postel, Milan Rešetar

Keywords: Croatian language, Serbian language, the Cyrillic script, Bosnian Cyrillic script, Dubrovnik, lingua serviana, Dalmatia, Guillaume Postel, Milan Rešetar

Georg Holzer
Institut für Slawistik der Universität Wien
Spitalgasse 2, Hof 3, A-1090 Wien
georg.holzer@univie.ac.at

STAROHRVATSKA OPROŠTAJNA RETORIKA U »HEKUBI« MARINA DRŽIĆA

Stari je hrvatski pozdrav *Zbogom!* izvorno bio samo jedan od elemenata opširne, ritualizirane i stereotipne oproštajne retorike sastavljene od više motiva i formulacija. Uzmemo li u obzir tzv. *spriča(va)nje*, tj. oproštaj koji kantor sela pjeva u ime umrloga prije ukopa, inventar je te retorike obuhvaćao žaljenje za prošlim životom, žaljenje zbog rastanka od obitelji te od Sunca i Mjeseca, molbu za oprost od svih počinjenih grijeha itd. Potvrde takve arhaične oproštajne retorike nalazimo i u *Hekubi* Marina Držića. U Polikseninim se oproštajnim riječima skriva kao u manirističkoj igri veći broj formula *spriča(va)nja*.

Zbogom! Ovaj je stari hrvatski pozdrav pri odlasku, koji u cijelosti glasi *S Bogom ostani(te)!* ili *S Bogom ostaj(te)!*¹, izvorno bio jedan od elemenata opširne, ritualizirane i stereotipne oproštajne retorike sastavljene od više motiva i formulacija od kojih se za neku konkretnu situaciju pri odlasku moglo odabrati neke. Uzmemo li u obzir oproštaj umirućega ili umrloga, inventar je te retorike obuhvaćao primjerice i žaljenje za prošlim životom, žaljenje zbog rastanka od obitelji te od Sunca i Mjeseca, molbu za oprost od svih počinjenih grijeha, zahvalu za vjernost i brigu, poziv da se ne žali i ne plače, spomen zagrobnoga mira, molbu pokojnika za zagovor pred Bogom i blagoslov². Potvrde ove arhaične oproštajne retorike nalazimo prije svega u narodnim pjesmama i prigodnicama, ali i u književnim djelima visokoga stila.

Prigode u kojima se ta retorika rabila bile su raznovrsne. Bio je to primjerice odlazak na put³, odlazak u vojsku⁴, napuštanje roditeljskog doma

¹ Usp. ARj XXII: 665, Skok I: 181. Ovdje se vraćamo u davno doba koje, kako kaže Kluge 1975: 276 sub verbo *grüßen*, »noch keine hohlen Höflichkeitsformen kannte«.

² O tom inventaru vidi Holzer 2009: 19–28.

³ Usp. pjesma br. 422 u Kurelac 1871: 124.

⁴ Usp. npr. br. 420 (sa *S bogom mi ostani, moj otac i mati, / S bogom mi ostante, sestre ino bratci*), br. 434 i br. 436 u Kurelac 1871: 122–123, 132 i 133.

kod vjenčanja⁵, odlazak misionara od svoje pastve⁶, skora vlastita smrt⁷ ili čak vlastiti ukop prije čega se pokojnik ili pokojnica, koje zastupa seoski kantor, u Gradišću oprašta od obitelji i prijatelja u pjesmi zvanoj *spričanje*, a u Hrvatskoj *spričavanje*. Kantor bi u kratkom vremenu između smrti i ukopa po nalogu obitelji pokojnika za plaću spjevao oproštajnu posmrtnu pjesmu, a u toj mu je žurbi tradicionalni inventar motiva i formula dobro došao. Ovakvu vrstu prigodnoga pjesništva njegovali su gradišćanski Hrvati sve do sredine XX. st., a najstariji očuvani primjeri sežu do u kasno XVIII. st.⁸ No i u Hrvatskoj se njegovao takav običaj, primjerice u Kotoribi⁹. Najstariji i najotmjereniji do danas u pisanom obliku očuvani primjer hrvatske posmrtno pjesme otkrila je Hrvojka Mihanović-Salopek u zborniku *Cithara octochorda*, zbirci crkvenih napjeva katedrale u Zagrebu¹⁰, prvi puta otisnutoj 1701. godine. Ali takve pjesme nalazimo i kod Mađara i Slavena u Ugarskoj Kraljevini, dakle kod Slovaka i prekomurskih Slovenaca¹¹.

Riječi sa značenjem 'oprostiti se' i 'oproštaj' često su izvedene od određenih pojedinačnih oproštajnih formula. Hrvatski glagol *oprostiti se*¹² u smislu 'sich verabschieden'¹³ vjerojatno je izveden od imperativa glagola *oprostiti* u smislu 'verzeihen'¹⁴, koji se pojavljuje npr. u formuli *Oprostite meni, ča sam komu kriva*¹⁵; *oprostiti se* je dakle izvorno imalo značenje 'reći »Oprosti(te) mi!«'¹⁶. A hrvatsko *spriča(va)nje* 'posmrtni oproštajni napjev' izvedeno je od glagola *spriča(va)ti se*, što je zapravo dijalektalni oblik za *ispriča(va)ti se* 'sich entschuldigen' (zapravo 'izgovarati se', 'govoriti što u svoju obranu')¹⁷.

Starohrvatske oproštajne riječi nisu se dakle sastojale od samo jednoga pozdrava, nego od izbora iz inventara od otprilike trideset motiva i formula. Izabrale su se za svaku prigodu *ad hoc*. Kad se kaže samo *Zbogom!*, radi se o minimalnoj inačici takvoga oproštajnog teksta.

Jedan od dokaza o tome kako i visoka hrvatska književnost zna posegnuti za starohrvatskom oproštajnom retorikom, nudi nam *Hekuba*

⁵ Usp. pjesma br. 419 u Kurelac 1871: 121–122.

⁶ Vidi Holzer 2009: 179.

⁷ Vidi Holzer 2009: 153–158.

⁸ O *spričanju* gradišćanskih Hrvata vidi Holzer 2009.

⁹ Vidi Holzer 2009: 102–134.

¹⁰ Vidi Mihanović-Salopek 2000: 54, 286, Holzer 2009: 141–152.

¹¹ Vidi Holzer 2009: 165–175.

¹² Otuda *ðproštāj* 'Abschied'. O sufiksu *-(j)āj* vidi Skok I 15–16, Leskien 1914: 288, § 483.

¹³ Usp. ARj IX: 119 (značenje f.).

¹⁴ Usp. ARj IX: 117 (značenje a.).

¹⁵ Vidi Holzer 2009: 34.

¹⁶ Usp. ARj XII: 422 (značenje j.): »*prostiti se*, t. j. rastati se govoreći jedan drugome *prosti!* (t. j. ako sam ti štogod na žao učinio)«; Holzer 2009: 15–16.

¹⁷ Vidi Holzer 2009: 15–16. Usp. Skok III 40.

Marina Držića¹⁸, praižvedena 1559. godine¹⁹. U toj se tragediji, kao u nekoj vrsti slikovne zagonetke, skriva značajna količina takve retorike, i to tamo gdje se na smrt osuđena Poliksena oprašta od svoje majke Hekube i svoje braće Kasandre i Polidora. Poliksenine oproštajne riječi posebno se vjerno naslanjaju na napjeve mrtvih i umirućih, kao da je Držić rastavio nacrt *spriča(va)nja* na manje dijelove, pa ih onda smjestio u različite stihove Poliksenina govora.²⁰

Stihovi o kojima govorim ovdje su navedeni pod svojim brojem:

1109 *Majko mâ, ugori, pusti me neka grem ...*
 1122 *pokonji danak moj došao je meni sad ...*
 1144 *ti ć za me moliti višnjega, a za te ja ...*
 1147 *da višnji u svoj kril primi mû dušicu ...*
 1149 *Sad, majko draga mâ, pokonji celov taj*
 1150 *s groznima suzama tvojojzi kćerci daj ...*
 1155 *Pokonji dođe čas ki hoće, majko mâ,*
 1156 *da veće tvoj obraz ne gledam očima.*
 1157 *Sunčana svitlosti, kom gleda vas saj svit,*
 1158 *veće tve liposti neću ja moć vidit;*
 1159 *mlados mâ i lipos pod zemlju ima it,*
 1160 *gdi tamnos i slipos hoće me vik družit;*
 1161 *već, majko, pozrit ja tve liće neću moć, —*
 1162 *toj hoće čes moja, toj hoće višnja moć!*
 1163 *Nu tko mre pravedan, na život ide taj,*
 1164 *tomu će biti stan sve vike vječni raj.*
 1165 *Zatoj plač ustavi, a i ja, majko, grem ...*
 1167 *I veće odhodim, majko mâ, zbogom stoj! ...*
 1179 *Zbogom mi ostani, bog ti dao slatki mir! ...*
 1181 *I zbogom, sestrice, Kasandro draga mâ,*
 1182 *već pozrit tve lice neću ovim očima.*
 1183 *Braće, i ti zbogom stoj, Polidoro mili! ...*
 1195 *Svitlosti sunčana od neba ka s' ures*
 1196 *i svića i hrana tva lipos živim jes,*
 1197 *neću te već pozrit, mlađahna er ću umrit.*
 1198 *Draga je i mila meni tva spomena,*
 1199 *er mi si svitila u dobra vrjemenâ...*
 1201 *Već od sad, svitlosti, neć meni svititi ...*
 1203 *pod zemlju ja ću it, srećnim ćeš ti svitit.*

Ovako kompaktno poredani stihovi, koji se u Držićevoj *Hekubi* pojavljuju raspršeno na raznim mjestima, doimaju se gotovo kao cjelovita suvisla pjesma. Usporedimo sad s ovim stihovima odabrane stihove iz pravih

¹⁸ Rođen vjerojatno 1508. u Dubrovniku, umro 1567. u Veneciji (vidi Frano Čale u Držić *Djela* 7, 17).

¹⁹ Vidi Držić *Djela* 781–872, Frano Čale u Držić *Djela* 13, 131, 133.

²⁰ Vidi Holzer 2009: 159–164.

oproštajnih pjesama umirućih i umrlih. Brojke navedene u zagradi označuju stranice u Holzer 2009. gdje se nalaze ovdje navedeni primjeri. Ponavljam, ovdje se radi o izboru; u Holzer 2009. *passim* nalaze se i drugi slični primjeri.

- Ad 1109: *Ja od vas odhađam, smrt je vre pred vrati* (96)
 Ad 1122: *Preminuti danki* (35); *Z-curila je urah projt móram zodavlje* (81); *O! vi lipi danki friško su minuli* (82); *Oh ma Mati drága prisla mi je vöra* (174); usp. kod Lodovico Dolce: *Questo è l'ultimo di de la mia uita* (162)
 Ad 1144: *za me Bóga moli* (82)
 Ad 1147: *Primi ada primi, Jesuś dušu moju* (44); usp. kod Dolce: *Che [sc. Gioue] / Porga riposo a l'alma; e la raccolga* (161)
 Ad 1155: usp. 1122
 Ad 1156: *Več ne bute vidli nigdar moja lica* (100); usp. kod Dolce: *E piu non mi sarà concesso, ahi lassa, / Ne uederui, ne udirui, ne abbracciarui* (162)
 Ad 1157: usp. 1195
 Ad 1158: usp. 1156
 Ad 1159: *Sada ostan' zbogom, mladost i lipota* (46); *črnu zemlju mora mlada divojčica* (46); *v zemlju se odvraćam* (37); *Ja sad moram putovat, i va zemlji prebivati* (94)
 Ad 1161: usp. 1156
 Ad 1162: *Bog je vako hotio* (46); *Ar je tak odredil – sam Bog vsamogući* (118); *Ali tak je hotel – sam Bog vsamogući* (124)
 Ad 1165: *Utarite suze, nekaté plakati* (30); *za manom se već vi nekaté plakati* (63); *Z Bogom ada Otac i vi draga Mati / Vam se već nehasni za-manum plakati* (73)
 Ad 1167: usp. 1109, 1179
 Ad 1179: Valja napomenuti da ovdje govore pogani: *Zbogom mi ostani!*. Dolce ovdje – kako se i očekuje – pjeva poganskim riječima: *Pregarete per me l'eterno Gioue* (161). Hrvatskoj formuli *Zbogom ostani(te)* kod Dolcea odgovara *resta(te) in pace*: *Ma che restate in pace; e tu sorella / Resta in pace Cassandra* a kod Euripida *χαῖρε* (162, 163). Usp. s *Bogom mi ostani* (34); *Z Bogom ostanite* (30); *Ostani mi s bogom* (32); *Ostanite s bogom* (32). Nikola Šubić Zrinski se od predstavnika hrvatske države oprašta riječima *zbogom mi ostajte* (154). Za Držićev drugi polustih usp. česti *mir blagoslov želim* (64).
 Ad 1181: *Z Bogom ada Otac i vi draga Mati* (73); *Z-bogom vi szeztricie, z-bogom Braczi mili* (144, Cithara octochorda)
 Ad 1182: usp. 1158
 Ad 1183: usp. 1179 i Lodovico Dolce: *Polidoro fratel rimanti in pace* (162)
 Ad 1195 i d.: *Z Bogom sunce drago – i ti mesec svētili, / Ki zvašum svetlostjum – meni ste svētili* (109, usp. 111, 114, 138); *Zbogom sunce svitlo, misec i zvijezdice* (46); *Sunce ino mjesec meni već ne sviti* (192); *Zbogom anda szuncze sárko, szvetilomi nebudes vech* (135); *Z-bogom adda szuncze, z-bogom Meszcz szvetli : kî z-vassum szvetloztjum, menezte szuetili* (143, Cithara octochorda); usp. kod Dolce: *Io piu non ti uedrò splendor del giorno: / Almo del mondo lume & ornamento* (162) i *A Dio luce del mondo*:

io mi diparto (162). Vidi također Holzer 2009: 27. Ova je formula ograničena na oproštajne napjeve umirućih i umrlih.

Ad 1197: usp. 1161

Ad 1199: *Vu dne i vu noči mene ste svetili* (96)

Ad 1201: usp. 1195 i dalje

Ad 1203: usp. 1159

Držićeva je *Hekuba* hrvatska prerada *Hecube* mletačkoga pjesnika Lodovica Dolce, a Dolceova *Hecuba* je pak talijanska prerada Euripidove *Hekabe*²¹. U Dolceovu se tekstu doduše nalaze neke istovrijednice približno slične hrvatskim formulama, ali sličnosti između Držićeva teksta i staro-hrvatske oproštajne retorike mnogo su konkretnije, specifičnije i opsežnije. I kad Frano Čale primjećuje da se osobito u oproštaju Poliksene od majke metar i sintaksa »sljubljuju« i opetovano se pojavljuje parataksa²², onda je možda i to povezano s time što Držić ovdje oponaša naivniju pučku versifikaciju, ako ju možda čak i ne citira.

S obzirom na mogućnost da se u Držićevoj literarnoj »slikovnoj zagonetki« (njem. *Vexierbild*) radi o namjernoj začudnosti ili čak o igri, što se dakako više ne može provjeriti, željeli bismo ovdje još ukazati na Držićev manirizam koji – kako je istaknuo Frano Čale – daje pečat cijeloj njegovoj *Hekubi*²³. S Držićevom »slikovnom zagonetkom« je u izvjesnoj mjeri u rodu i rascijepljeni stih (njem. *Spaltvers*, *Vexiervers*) omiljen u razdoblju koje uključuje i razdoblje manirizma; pritom se radi o »igri stiho-vima kod koje svaki prvi polustih (onaj prije cezure) i drugi polustih iza cezure, čitani jedan ispod drugoga daju cjelovit, često suprotan smisao.«²⁴ Gero von Wilpert (2001: 769) navodi kao primjer poeziju Francuza Jeana Molineta (1435. – 1507.) i Voltairea (1694. – 1778.), Španjolca Tirsa de Molina (1579. – 1648.), koji se borio protiv klasične normirane poetike i volio je »igre riječima«²⁵ te Nijemaca Philippa von Zesena (1619. – 1689.), koji se istaknuo kao reformator jezika, stiha i pravopisa i čiji su pravopis njegovi suvremenici doživljavali kao začudan²⁶, i Christiana Friedricha Hunolda (= Menantes; 1680. – 1721.). Ne može se poreći da bar Tirso de Molina i Philipp von Zesen pokazuju neke manirističke sklonosti.

²¹ Vidi napomene u Holzer 2009: 160–164.

²² U Držić *Djela* 135.

²³ Usp. Frano Čale u Držić *Djela* 131: »najizrazitija potvrda manirističke orijentacije pišćeve«; 135: »*Hekubu* [...] moramo shvatiti kao proizvod stilskog razdoblja manirizma«. Shearman 1967: 18 naziva Ludovica Dolce maniristom.

²⁴ Wilpert 2001: 769, 881.

²⁵ Vidi *Wikipedia*, *Tirso de Molina*, pristupljeno 14. XI. 2016. u 10:54 sati.

²⁶ Vidi *Wikipedia*, *Philipp von Zesen*, pristupljeno 14. XI. 2016. u 10:58 sati.

Hekuba Marina Držića dokaz je o postojanju starohrvatske oproštajne retorike već sredinom XVI. st.²⁷ No ta tradicija odaje dojam kao da je postojala i mnogo prije, i to u usmenom obliku.*

Literatura

- ARj I–XXIII: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII*. Zagreb 1881–1976.
- Držić, Marin. 1979. *Djela*. Priredio Frano Čale: Zagreb.
- Holzer, Georg. 2009. *Hrvatska spričanja u svojim povijesnim i arealnim dimenzijama / Der kroatische Totenabschiedsgesang in seinen historischen und arealen Dimensionen* (= Bibliotheka Gradišćanskohrvatske studije, knjiga 5. / Band 5), Trajštof/Trausdorf.
- Kluge, Friedrich. 1975. *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*, 21. neizmijenjeno izdanje Berlin – New York.
- Kurelac, Fran. 1871. *Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i želježnoj na Ugrih*, Zagreb.
- Leskien, August. 1914. *Grammatik der serbo-kroatischen Sprache*, 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre, Heidelberg.
- Mihanović-Salopek, Hrvojka. 2000. *Hrvatska crkvena himnodija 19. stoljeća*. Disertacija, Zagreb.
- Shearman, John. 1967. *Mannerism*, London et al.
- Skok, Petar. 1971–1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV*, Zagreb.
- Wikipedia*
- Wilpert, Gero von. 2001. *Sachwörterbuch der Literatur*, 8., verbesserte und erweiterte Auflage Stuttgart.

²⁷ Nešto kasniji literarni primjeri nalazimo u *Odiljenju Sigetskog* Pavla Rittersa Vitezovića. U tom tekstu treba spomenuti opraštanje hrvatskoga bana Nikole Šubića Zrinskog od predstavnika hrvatske države, banovo opraštanje od grada Sigeta i opraštanje grada Sigeta od hrvatskih »gospođa« i vilâ. Vidi Holzer 2009: 153–158.

* Autor je svoj tekst predao na njemačkom, koji se ovdje objavljuje iza prijevoda na hrvatskom.

ALTKROATISCHE ABSCHIEDSRHETORIK IN MARIN DRŽIĆ'S *HEKUBA*

Zbogom! Dieser alte kroatische Abschiedsgruß, der vollständig *S Bogom ostani(te)!* oder *S Bogom ostaj(te)!* 'Bleib(t) mit Gott!' lautet²⁸, war ursprünglich nur eines der Elemente einer weitschweifigen, ritualisierten und stereotypen Abschiedsrhetorik, die sich insgesamt aus mehreren Motiven und Formulierungen zusammensetzte, aus denen in einer konkreten Abschiedssituation eine größere oder kleinere Auswahl getroffen werden konnte. Ihr Inventar umfasste, wenn man den Sterbenden- und Totenabschied miteinbezieht, zum Beispiel auch die Klage über die abgelaufene Lebenszeit, die Klage über die Trennung von den Hinterbliebenen sowie von Sonne und Mond, die Bitte um Verzeihung für alle begangenen Fehler, den Dank für Treue und Fürsorge, die Aufforderung, nicht zu trauern und nicht zu weinen, die Erwähnung der Grabesruhe, das Ersuchen um Fürbitte bei Gott und den Segenswunsch²⁹. Belege dieser urtümlichen Abschiedsrhetorik finden sich vor allem in Volksliedern und Gelegenheitsgedichten, aber auch in anspruchsvollen literarischen Werken.

Die Anlässe, in denen diese Rhetorik zur Anwendung kam, waren vielfältig, etwa eine bevorstehende Reise³⁰, das Einrücken ins Militär³¹, das Verlassen des Elternhauses bei der Hochzeit³², der Weggang eines Missionars von seiner Gemeinde³³, der bevorstehende eigene Tod³⁴ und sogar die eigene Grablegung, vor welcher der oder die Verstorbene, vertreten vom Kantor des Dorfes, in einem im Burgenland *spričanje* und im kroatischen Mutterland *spričavanje* genannten Lied den Hinterbliebenen lebtwohl sagte. Der Kantor dichtete, von den Hinterbliebenen beauftragt und bezahlt, das Totenabschiedslied in der kurzen Zeit zwischen Tod und Begräbnis, wobei ihm in seiner Eile das Vorhandensein des althergebrachten Inventars von Motiven und Formulierungen zu Gute kam. Diese Art von Gelegenheitsdichtung wurde bei den burgenländischen Kroaten bis zur Mitte des XX. Jahrhunderts gepflegt, die ältesten Belege

²⁸ Vgl. ARj XXII: 665, Skok I: 181. Man blickt hier in eine Zeit zurück, die, um mit Kluge 1975: 276 s. v. *grüßen* zu sprechen, »noch keine hohlen [d. h. nicht im Wortsinn gemeinten – G. H.] Höflichkeitsformen kannte«.

²⁹ Zu diesem Inventar s. Holzer 2009: 19–28.

³⁰ Vgl. Lied Nr. 422 in Kurelac 1871: 124.

³¹ Vgl. z. B. Nr. 420 (mit *S bogom mi ostani, moj otac i mati, / S bogom mi ostante, sestre ino bratci*), Nr. 434 und Nr. 436 in Kurelac 1871: 122–123, 132 und 133.

³² Vgl. Lied Nr. 419 in Kurelac 1871: 121–122.

³³ Siehe Holzer 2009: 179.

³⁴ Siehe Holzer 2009: 153–158.

reichen aber ins späte XVIII. Jahrhundert zurück.³⁵ Aber auch im kroatischen Mutterland wurde dieser Brauch gepflegt, etwa in Kotoriba³⁶. Das bislang älteste und vornehmste schriftlich auf uns gekommene Beispiel kroatischen Totenabschiedsgesangs hat Hrvojka Mihanović-Salopek in der Cithara octochorda gefunden, einer zum ersten Mal 1701 gedruckten Sammlung von Kirchenliedern der Kathedrale von Zagreb³⁷. Aber auch bei Ungarn und den Slaven im Königreich Ungarn, also bei Slovaken und Übermurslovenen, gab es solche Lieder³⁸.

Wörtern für »sich verabschieden« und »Abschied« liegen oft bestimmte einzelne Abschiedsformeln zugrunde. Kroatisch *oprostiti se*³⁹ 'sich verabschieden'⁴⁰ ist wohl vom Imperativ des Verbums *oprostiti* 'verzeihen'⁴¹, wie er etwa in der Formel *Oprostite meni, ča sam komu kriva*⁴² aufscheint, abgeleitet; *oprostiti se* hatte also die ursprüngliche Bedeutung '»Verzeih(t) mir!« sagen'⁴³. Und kroatisch *spriča(va)nje* 'Totenabschiedsgesang' ist vom Verbum *spriča(va)ti se* abgeleitet, das seinerseits eine dialektale Lautung für *ispriča(va)ti se* 'sich entschuldigen' (eigentlich 'sich herausreden', 'etwas zu seiner Rechtfertigung erzählen') ist⁴⁴.

Altkroatische Abschiedsworte bestanden also nicht einfach nur aus einem Gruß, sondern aus einer jeweils ad hoc getroffenen Auswahl aus einem Inventar von mehreren, und zwar ungefähr dreißig Motiven oder Formeln. Wenn einfach nur *Zbogom!* gerufen wird, handelt es sich lediglich um eine Minimalversion eines solchen Abschiedstextes.

Einen der Belege dafür, dass auch die anspruchsvolle kroatische Literatur auf die altkroatische Abschiedsrhetorik zurückgreifen kann, bietet Marin Držić⁴⁵ im Jahre 1559 uraufgeführte *Hekuba*⁴⁶. In dieser Tragödie versteckt sich wie in einem Vexierbild ein beachtliches Stück solcher Rhetorik, und zwar dort, wo sich die todgeweihte Poliksena von ihrer Mutter Hekuba und von ihren Geschwistern Kasandra und Polidoro verabschiedet. Besonders eng sind Poliksenas Abschiedsworte an den Toten- und

³⁵ Zum burgenlandkroatischen *spričanje* siehe Holzer 2009.

³⁶ Siehe Holzer 2009: 102–134.

³⁷ Siehe Mihanović-Salopek 2000: 54, 286, Holzer 2009: 141–152.

³⁸ Siehe Holzer 2009: 165–175.

³⁹ Davon *oproštāj* 'Abschied'. Zum Suffix *-(j)āj* s. Skok I: 15–16, Leskien 1914: 288 § 483.

⁴⁰ Vgl. ARj IX: 119 (Bedeutung f.).

⁴¹ Vgl. ARj IX: 117 (Bedeutung a.).

⁴² Siehe Holzer 2009: 34.

⁴³ Vgl. ARj XII: 422 (Bedeutung j.): »*prostiti se*, t. j. rastati se govoreći jedan drugome *prosti!* (t. j. ako sam ti štogod na žao učinio)«; Holzer 2009: 15–16.

⁴⁴ Siehe Holzer 2009: 15–16. Vgl. Skok III: 40.

⁴⁵ Geboren wahrscheinlich 1508 in Dubrovnik, gestorben 1567 in Venedig (s. Frano Čale in Držić Djela 7, 17).

⁴⁶ Siehe Držić *Djela* 781–872, Frano Čale in Držić *Djela* 13, 131, 133.

Sterbendenabschiedsgesang angelehnt, und zwar so eng, dass man meinen könnte, Držić habe, wie ein Kantor sich an die Stereotypen haltend, ein Totenabschiedslied entworfen, zerstückelt und seine Teile in verschiedenen Versen der Rede Poliksenas untergebracht.⁴⁷ Die betreffenden Verse sind hier mit Angabe ihrer Nummern unmittelbar aneinandergereiht:

- 1109 *Majko mâ, ugoti, pusti me neka grem ...*
 1122 *pokonji danak moj došao je meni sad ...*
 1144 *ti ć za me moliti višnjega, a za te ja ...*
 1147 *da višnji u svoj kril primi mû dušicu ...*
 1149 *Sad, majko draga mâ, pokonji celov taj*
 1150 *s groznima suzama tvojojzi kćerci daj ...*
 1155 *Pokonji do đe čas ki hoće, majko mâ,*
 1156 *da veće tvoj obraz ne gledam očima.*
 1157 *Sunčana svitlosti, kom gleda vas saj svit,*
 1158 *veće tve liposti neću ja moć vidit;*
 1159 *mlados mâ i lipos pod zemlju ima it,*
 1160 *gdi tamnos i slipos hoće me vik družit;*
 1161 *već, majko, pozrit ja tve liće neću moć, —*
 1162 *toj hoće čes moja, toj hoće višnja moć!*
 1163 *Nu tko mre pravedan, na život ide taj,*
 1164 *tomu će biti stan sve vike vječni raj.*
 1165 *Zatoj plač ustavi, a i ja, majko, grem ...*
 1167 *I veće odhodim, majko mâ, zbogom stoj! ...*
 1179 *Zbogom mi ostani, bog ti dao slatki mir! ...*
 1181 *I zbogom, sestrice, Kasandro draga mâ,*
 1182 *već pozrit tve lice neću ovim očima.*
 1183 *Braće, i ti zbogom stoj, Polidoro mili! ...*
 1195 *Svitlosti sunčana od neba ka s' ures*
 1196 *i svića i hrana tva lipos živim jes,*
 1197 *neću te već pozrit, mla đahna er ću umrit.*
 1198 *Draga je i mila meni tva spomena,*
 1199 *er mi si svitila u dobra vrijeme...*
 1201 *Već od sad, svitlosti, neć meni svititi ...*
 1203 *pod zemlju ja ću it, srećnim ćeš ti svitit.*

Fast liest sich diese kompakte Aneinanderreihung von in Držićs *Hekuba* eingestreuten Versen wie ein zusammenhängendes Lied. Nun seien zu diesen Versen ausgewählte Vergleichsstücke aus echten Sterbenden- und Totenabschiedsliedern angeführt. Die in Klammern hinzugefügten Ziffern bezeichnen die Seiten in Holzer 2009, auf denen die hier angeführten Beispiele zu finden sind. Wie gesagt, handelt es sich dabei nur um eine Auswahl; in Holzer 2009 *passim* wird man weitere Vergleichsstücke finden.

⁴⁷ Siehe Holzer 2009: 159–164.

- Ad 1109: *Ja od vas odhađam, smrt je vre pred vrati* (96)
- Ad 1122: *Premинуti danki* (35); *Z-curila je urah projt móram zodavljje* (81); *O! vi lipi danki friško su minuli* (82); *Oh ma Mati drága prisla mi je vöra* (174); vgl. bei Lodovico Dolce: *Questo è l'ultimo di de la mia uita* (162)
- Ad 1144: *za me Bóga moli* (82)
- Ad 1147: *Primi ada primi, Jezuš dušu moju* (44); vgl. bei Dolce: *Che [sc. Gioue] / Porga riposo a l'alma; e la raccolga* (161)
- Ad 1155: vgl. 1122
- Ad 1156: *Več ne bute vidli nigdar moja lica* (100); vgl. bei Dolce: *E piu non mi sarà concesso, ahi lassa, / Ne uederui, ne udirui, ne abbracciarui* (162)
- Ad 1157: vgl. 1195
- Ad 1158: vgl. 1156
- Ad 1159: *Sada ostan' zbogom, mladost i lipota* (46); *črnu zemlju mora mlada divojčica* (46); *v zemlju se odvraćam* (37); *Ja sad moram putovat, i va zemlji prebivati* (94)
- Ad 1161: vgl. 1156
- Ad 1162: *Bog je vako hotio* (46); *Ar je tak odredil – sam Bog vsamoguči* (118); *Ali tak je hotel – sam Bog vsamoguči* (124);
- Ad 1165: *Utarite suze, neke plakati* (30); *za manom se već vi neke plakati* (63); *Z Bogom ada Otac i vi draga Mati / Vam se već nehasni za-manum plakati* (73)
- Ad 1167: vgl. 1109, 1179
- Ad 1179: Man beachte, dass hier Heiden in den Mund gelegt wird: *Zbogom mi ostani!*. Dolce dichtet erwartungsgemäß heidnisch: *Pregarete per me l'eterno Gioue* (161). Der kroatischen Formel *Zbogom ostani(te)* entspricht bei Dolce *resta(te) in pace: Ma che restate in pace; e tu sorella / Resta in pace Cassandra* und bei Euripides *χαῖρε* (162, 163). Vgl. s *Bogom mi ostani* (34); *Z Bogom ostanite* (30); *Ostani mi s bogom* (32); *Ostanite s bogom* (32). Nikola Šubić Zrinski verabschiedet sich von den Repräsentanten des kroatischen Staates mit den Worten *zbogom mi ostajte* (154). Zu Držićs zweitem Halbvers vgl. das häufige *mir blagoslov želim* (64).
- Ad 1181: *Z Bogom ada Otac i vi draga Mati* (73); *Z-bogom vi szeztricze, z-bogom Braczi mili* (144, Cithara octochorda)
- Ad 1182: vgl. 1158
- Ad 1183: vgl. 1179 und Lodovico Dolce: *Polidoro fratel rimanti in pace* (162)
- Ad 1195ff.: *Z Bogom sunce drago – i ti mesec svētili, / Ki zvašum svetlostjum – meni ste svētili* (109, vgl. 111, 114, 138); *Zbogom sunce svitlo, misec i zvijezdice* (46); *Sunce ino mjesec meni već ne sviti* (192); *Zbogom anda szuncze sárko, szvetilomi nebudes vech* (135); *Z-bogom adda szuncze, z-bogom Meszcz szvetli : kî z-vassum szvetloztjum, menezte szuetili* (143, Cithara octochorda); vgl. bei Dolce: *Io piu non ti uedrò splendor del giorno : / Almo del mondo lume & ornamento* (162) und *A Dio luce del mondo : io mi diparto* (162). Siehe besonders auch Holzer 2009: 27. Diese Formel ist natürlich auf den Sterbenden- und Totenabschiedsgesang beschränkt.
- Ad 1197: vgl. 1161
- Ad 1199: *Vu dne i vu noči mene ste svetili* (96)

Ad 1201: vgl. 1195ff.

Ad 1203: vgl. 1159

Držićs *Hekuba* ist eine Übertragung der *Hecuba* des Venezianers Lodovico Dolce ins Kroatische, und Dolces *Hecuba* ist ihrerseits eine italienische Bearbeitung der *Hekabe* des Euripides⁴⁸. Zwar finden sich in Dolces Text zu manchen der typischen kroatischen Formeln ungefähre Entsprechungen, aber die Übereinstimmungen zwischen Marin Držićs Text und der altkroatischen Abschiedsrhetorik sind viel konkreter, spezifischer und umfangreicher als die vagen Anklänge an Dolce. Und wenn Frano Čale bemerkt, dass sich besonders im Abschied Poliksenas von ihrer Mutter Metrum und Syntax »aneinanderschmiegen« und gehäuft Parataxen auftreten⁴⁹, dann hängt vielleicht auch das damit zusammen, dass Držić hier eine naivere volkstümliche Verskunst imitiert, wenn nicht sogar zitiert.

Im Hinblick auf die Möglichkeit, dass es sich bei Držićs literarischem »Vexierbild« um eine beabsichtigte Erstaunlichkeit oder gar Spielerei handelt, was natürlich nicht mehr verifiziert werden kann, sei hier zum Schluss noch auf Držićs Manierismus hingewiesen, von dem, wie Frano Čale hervorhebt, seine *Hekuba* insgesamt geprägt ist⁵⁰. Gewissermaßen verwandt mit Držićs literarischem »Vexierbild« ist der in der manieristischen Epoche, aber auch davor und danach beliebte Spaltvers, auch Vexiervers genannt; es handelt sich dabei um eine »Versspielerei, bei der die jeweils ersten Halbverse (vor der Zäsur) e[ines] Gedichts in Langversen und dessen jeweils zweite Halbverse, untereinander gelesen, ein in sich schlüssiges Ganzes oft gegenteiligen Sinnes ergeben.«⁵¹ Gero von Wilpert (2001: 769) nennt als Beispiele die Dichtung der Franzosen Jean Molinet (1435–1507) und Voltaire (1694–1778), des Spaniers Tirso de Molina (1579–1648), der gegen die klassische Normpoetik auftrat und einen Hang »zu Wortspielen« an den Tag legte⁵², sowie der Deutschen Philipp von Zesen (1619–1689), der sich als Sprach-, Vers- und Orthographiereformer hervortat und dessen Rechtschreibung von den Zeitgenossen als skurril empfunden wurde⁵³, und Christian Friedrich Hunold (= Menantes; 1680–1721). Offensichtlich können zumindest Tirso de Molina und Philipp von Zesen gewisse manieristische Neigungen nicht abgesprochen werden.

⁴⁸ Siehe die Hinweise in Holzer 2009: 160–164.

⁴⁹ Frano Čale spricht in Držić *Djela* 135 davon, dass »su se sljubili metar i sintaksa« und von den »parataktičke rečenice«.

⁵⁰ Vgl. Frano Čale in Držić *Djela* 131: »najizrazitija potvrda manirističke orijentacije pišćeve« 135: »*Hekubu* [...] moramo shvatiti kao proizvod stilskog razdoblja manirizma«. Shearman 1967: 18 bezeichnet Ludovico Dolce als Manieristen.

⁵¹ Wilpert 2001: 769, 881.

⁵² Siehe Wikipedia, *Tirso de Molina*, abgerufen am 14. XI. 2016 um 10:54 Uhr.

⁵³ Siehe Wikipedia, *Philipp von Zesen*, abgerufen am 14. XI. 2016 um 10:58 Uhr.

Mit Marin Držićs *Hekuba* lässt sich die altkroatische Abschiedsrhetorik im Allgemeinen und der Toten- bzw. Sterbendenabschiedsgesang im Besonderen schon für die Mitte des 16. Jahrhunderts belegen.⁵⁴ Diese Tradition macht aber den Eindruck, eine ursprünglich mündliche gewesen zu sein und daher weiter in die Vergangenheit zurückzureichen, als es sich anhand von Geschriebenem nachweisen lässt.

Literatur

- ARj I–XXIII: Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–XXIII. Zagreb 1881–1976.
- Držić, Marin. 1979. Djela. Priredio Frano Čale: Zagreb.
- Holzer, Georg. 2009. Hrvatska spričanja u svojim povijesnim i arealnim dimenzijama / Der kroatische Totenabschiedsgesang in seinen historischen und arealen Dimensionen (= Biblioteka Gradišćanskohrvatske studije, knjiga 5. / Band 5), Trajštof/Trausdorf.
- Kluge, Friedrich. 1975. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache, 21. neizmijenjeno izdanje Berlin – New York.
- Kurelac, Fran. 1871. Jačke ili narodne pjesme prostoga i neprostoga puka hrvatskoga po župah šoprunskoj, mošonjskoj i željeznoj na Ugrih, Zagreb.
- Leskien, August. 1914. Grammatik der serbo-kroatischen Sprache, 1. Teil: Lautlehre, Stammbildung, Formenlehre, Heidelberg.
- Mihanović-Salopek, Hrvojka. 2000. Hrvatska crkvena himnodija 19. stoljeća. Disertacija, Zagreb.
- Shearman, John. 1967. Mannerism, London et al.
- Skok, Petar. 1971–1974. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV, Zagreb.
- Wikipedia
- Wilpert, Gero von. 2001. Sachwörterbuch der Literatur, 8., verbesserte und erweiterte Auflage Stuttgart.

⁵⁴ Etwas spätere literarische Beispiele des Abschieds von Todgeweihten finden sich in Pavao Ritter Vitezovićs *Odiljenje Sigetsko*. Hier sind der Abschied des kroatischen Bans Nikola Šubić Zrinski von den Repräsentanten des kroatischen Staates, der Abschied des Bans von der Stadt Siget und der Abschied der Stadt Siget von den kroatischen Herrinnen und Feen zu nennen. Siehe Holzer 2009: 153–158.

Altkroatische Abschiedsrhetorik in Marin Držićs *Hekuba*

Zusammenfassung

Der alte kroatische Abschiedsgruß *Zbogom!* war ursprünglich nur ein Bestandteil einer umfangreichen ritualisierten und stereotypen Abschiedsrhetorik, die sich insgesamt aus mehreren Motiven und Formulierungen zusammensetzte, aus denen in einer konkreten Abschiedssituation eine größere oder kleinere Auswahl getroffen werden konnte. Das *spriča(va)nje*, der Abschiedsgesang, den der Kantor des Dorfes im Namen eines oder einer Verstorbenen vor der Bestattung individuell realisierte, umfasste die Klage über die abgelaufene Lebenszeit, die Klage über die Trennung von den Hinterbliebenen sowie von Sonne und Mond, die Bitte um Verzeihung aller begangenen Fehler usw. Belege dieser urtümlichen Abschiedsrhetorik finden sich auch in Marin Držićs *Hekuba*. In den Abschiedsworten der Poliksena versteckt sich wie in einem Vexierbild bzw. wie in einer manieristischen Spielerei eine ganze Reihe von Formeln des *spriča(va)nje*.

Ključne riječi: *spričavanje*, Marin Držić, *Hekuba*

Schlüsselwörter: *spričavanje*, Marin Držić, *Hekuba*

Irena Ipšić

Sveučilište u Dubrovniku
Branitelja Dubrovnika 41, 20000 Dubrovnik
irenaipsic@gmail.com

Ivana Lazarević

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
Lapadska obala 6, 20000 Dubrovnik
ivana.lazarevic@du.t-com.hr

DUBROVAČKI ZEMLJIŠNICI – TIJEK RAZVOJA I MOGUĆNOSTI ISTRAŽIVANJA

U radu se prati tijek razvoja zemljišnih evidencija na dubrovačkom području još od komunalnog razdoblja pa sve do XIX. stoljeća i izrade prvog sustavnog katastra – katastra Franje I. Zemljišne evidencije predstavljaju pouzdan izvor za istraživanje prostora, ali i temeljna su podloga za proučavanje povijesti, demografske povijesti, političkih i društvenih procesa te gospodarskih odnosa. Iz tog razloga su ovakve evidencije neizostavno vrelo svima koji nastoje spoznati cjelovitu sliku razvoja prostora, društva i stanovništva u prošlosti.

Prve zemljišne evidencije i katastici na dubrovačkom području

Povijest evidentiranja zemljišta i praćenja promjena na zemljištu može se pratiti od najranijeg razdoblja postojanja dubrovačke komune. Ipak, komunalno razdoblje Dubrovnika nije obilježeno sistematskim vođenjem zemljišnih knjiga, a čitav se postupak u vezi zemljišta, posjeda, prodaje ili zalaganja nekretnina temeljio na notarskim ispravama, koje je čuvao svaki pojedinac i s njima dokazivao i branio svoja prava.¹ Za svaki slučaj

¹ Notarske ili bilježničke isprave Državnog arhiva u Dubrovniku možemo pronaći u nizu fondova. Nabrojat ćemo samo neke: Razni zapisi Notarijata (HR-DADU-9 *Diversa Notariae*), Dugovi i zadužnice Notarijata (HR-DADU-10 *Debita Notariae*), Punomoći Notarijata (HR-DADU-11 *Procurae Notariae*), Oporuke i legati Notarijata (HR-DADU-12 *Testamenta et Legata Notariae*), Ženidbeni ugovori i mirazi (HR-DADU-13 *Pacta matrimonialia*). S obzirom da poslovi notarijata nisu bili strogo odijeljeni od kancelarijskih, mnogi notarski dokumeti se mogu naći i u kancelarijskim knjigama. Notarski su spisi uglavnom dokumenti privatno-pravnog karaktera primjerice, različite kupoprodaje pokretnih i nepokretnih dobara,

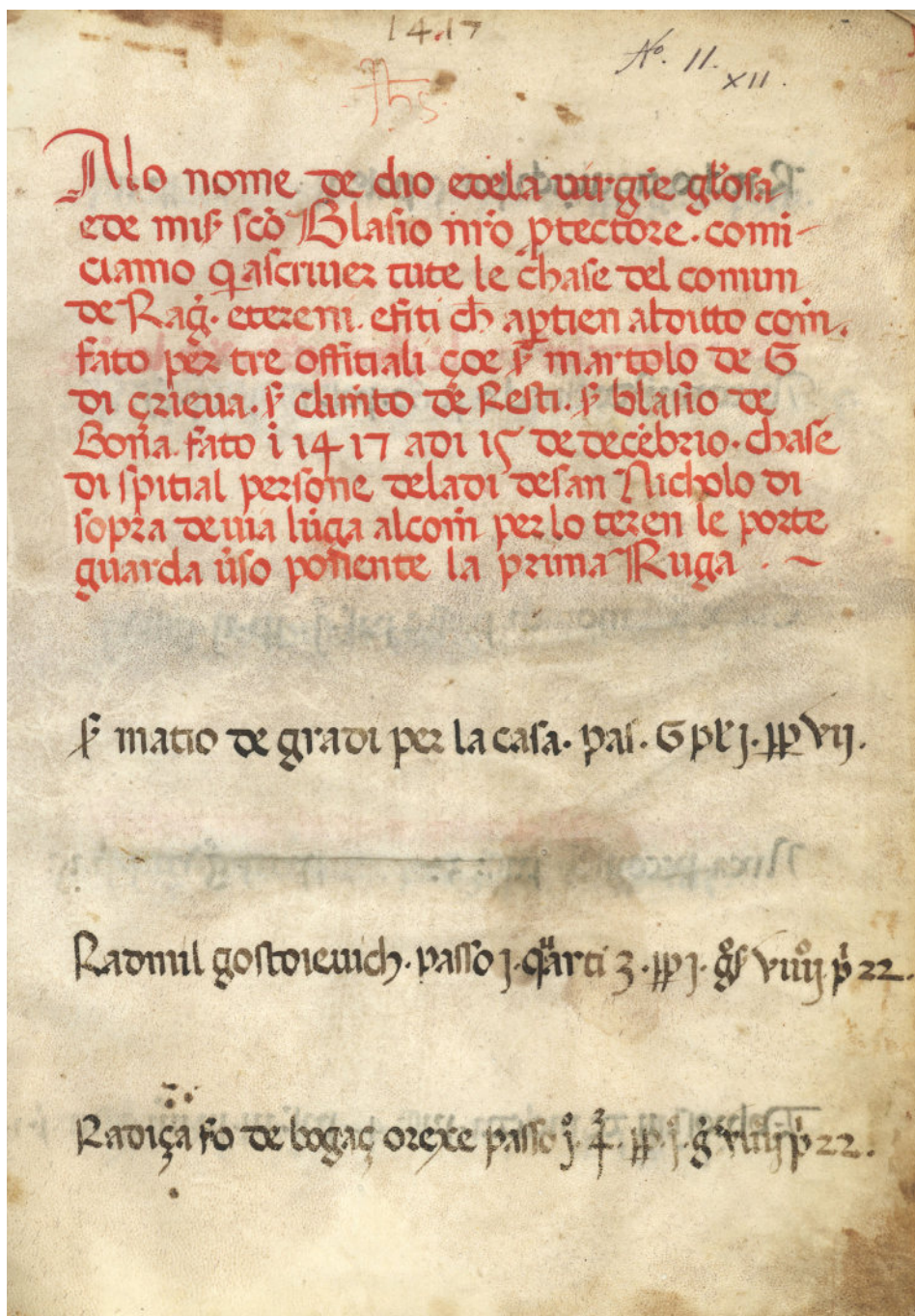
prilikom prijenosa vlasništva: oporukom, prodajom, darom, mirazom ili u slučaju hipoteke, morala se praviti posebna isprava. Ovakav postupak je bio jednostavan i država nije morala voditi nikakvu brigu o posjedima, osim u slučaju sporova. Međutim, počele su se pojavljivati falsificirane isprave i država nije imala pravi uvid u ono što se događa na njezinom teritoriju.² Ti ali i drugi problemi su prisilili državne vlasti da postupno počnu evidentirati nekretnine u općinskom vlasništvu.

Evidentiranje zemljišta i praćenje promjena na zemljištu uvjetovano je određenim stupnjem političkoga i društveno-gospodarskoga razvoja. Postojanje fonda općinskih nekretnina i sustava općinskih najмова još od XIII. stoljeća potvrđuje napredno komunalno uređenje Dubrovnika u njegovoj najranijoj fazi i svjedoči o razvijenoj svijesti svih aspekata administrativnoga, pravnoga, fiskalnoga i arhitektonsko-urbanističkoga uređenja. Iako se ovaj izvor uvelike razlikuje od kasnijih zemljišnika, podatci koje donosi imaju fiskalno-administrativni karakter. U njima je zabilježen popis općinskih nekretnina (zemljišta, kuća i dućana), njihovih korisnika te iznosa godišnjih novčanih naknada koje su korisnici bili dužni plaćati.³ Ove su knjige vođene sa svrhom evidencije naplate iznajmljivanja, ali to je i popis svih nekretnina koje su u vlasništvu općine. Izvor je vrlo vrijedan jer se, između ostalog, može rekonstruirati gdje su pojedini Dubrovčani živjeli. Primjerice, na temelju podataka iz ove knjige ustanovljeno je da je slavni Benedikt Kotruljević, poznati ekonomist XV. stoljeća, pisac knjige o savršenom trgovcu, živio u Kovačkoj ulici (Benyovsky Latin i Zelić 2007: 288).

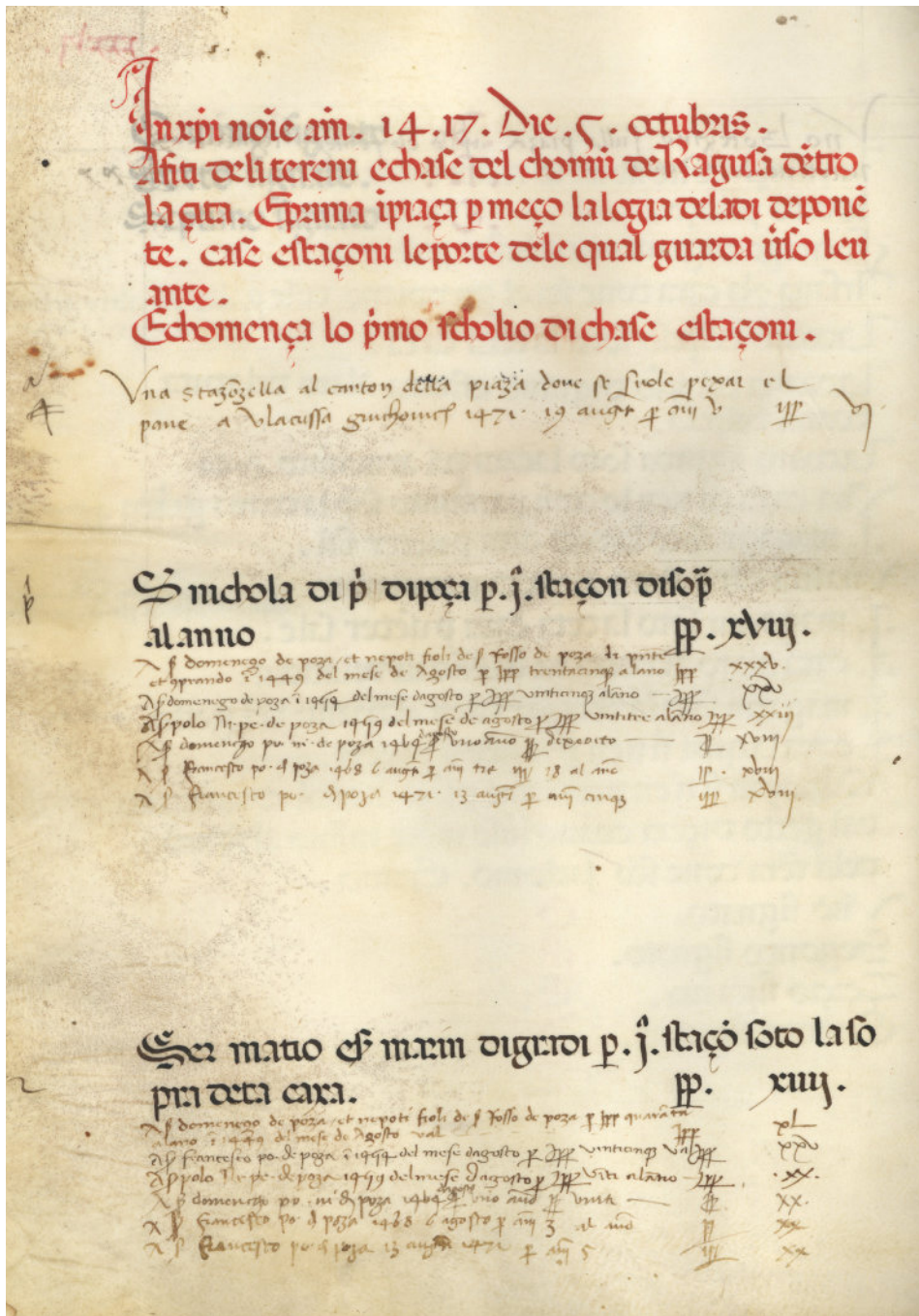
oporuke, novčane i druge zadužnice i slično. Više o Javnom notarijatu u Dubrovniku (*Publica notaria di Ragusa*) vidi: Čremošnik 1927: 244–253; Čremošnik 1951.; Lučić 1984.; Marinović 1985: 7–24; Lučić 1993.; Ćosić 1994: 123–145).

² Najpoznatiji primjeri falsificiranih isprava koji se tiču posjeda su grupa dokumenata poznatih pod nazivom lokrumski ili mljetski falsifikati. Ti dokumenti do danas izazivaju pažnju istraživača. Prvi koji je napravio paleografsku analizu i njima se sustavno bavio je Ferdo Šišić. On je dokumente ove skupine podijelio u tri grupe: dokumenti koji se tiču darovanja mljetske crkve sv. Pankracija lokrumskom samostanu, dokumenti koji se tiču darovanja crkve sv. Martina na Šumetu lokrumskom samostanu i u treću grupu spada prepis isprave zahumskog kneza Dese iz 1151. godine. Nada Klaić u radu »Mljetski falsifikati« donosi kritički osvrt na raniju literature i dotadašnja istraživanja. Najrecentniji rad koji se bavi ovom skupinom dokumenata doktorska je disertacija Rozane Vojvode. Dokumenti su joj poslužili za dokazivanje postojanja skriptorija pri benediktinskom samostanu sv. Marije na otoku Lokrumu (Šišić 1928: 185–227; Klaić 1967: 185–234; Vojvoda, 2011.).

³ Pojedine knjige općinskih nekretnina transkribirali su Ivan Tkalčić i Gregor Čremošnik (Tkalčić 1876: 20–35; Čremošnik 1934: 43–67). Cjelovitu transkripciju svih pet knjiga nekretnina dubrovačke općine, koje su vođene od XIII. do XVIII. stoljeća objavili su Irena Benyovsky Latin i Danko Zelić (Benyovsky Latin i Zelić 2007.).

Stranica iz 10. sveska arhivskog fonda *Cathasticum*
(Tute le chasc del comun d Ragusa e tereni e fiti che apertien al dito comun iz 1417. godine,
ff. 1r, 36v; Državni arhiv u Dubrovniku).

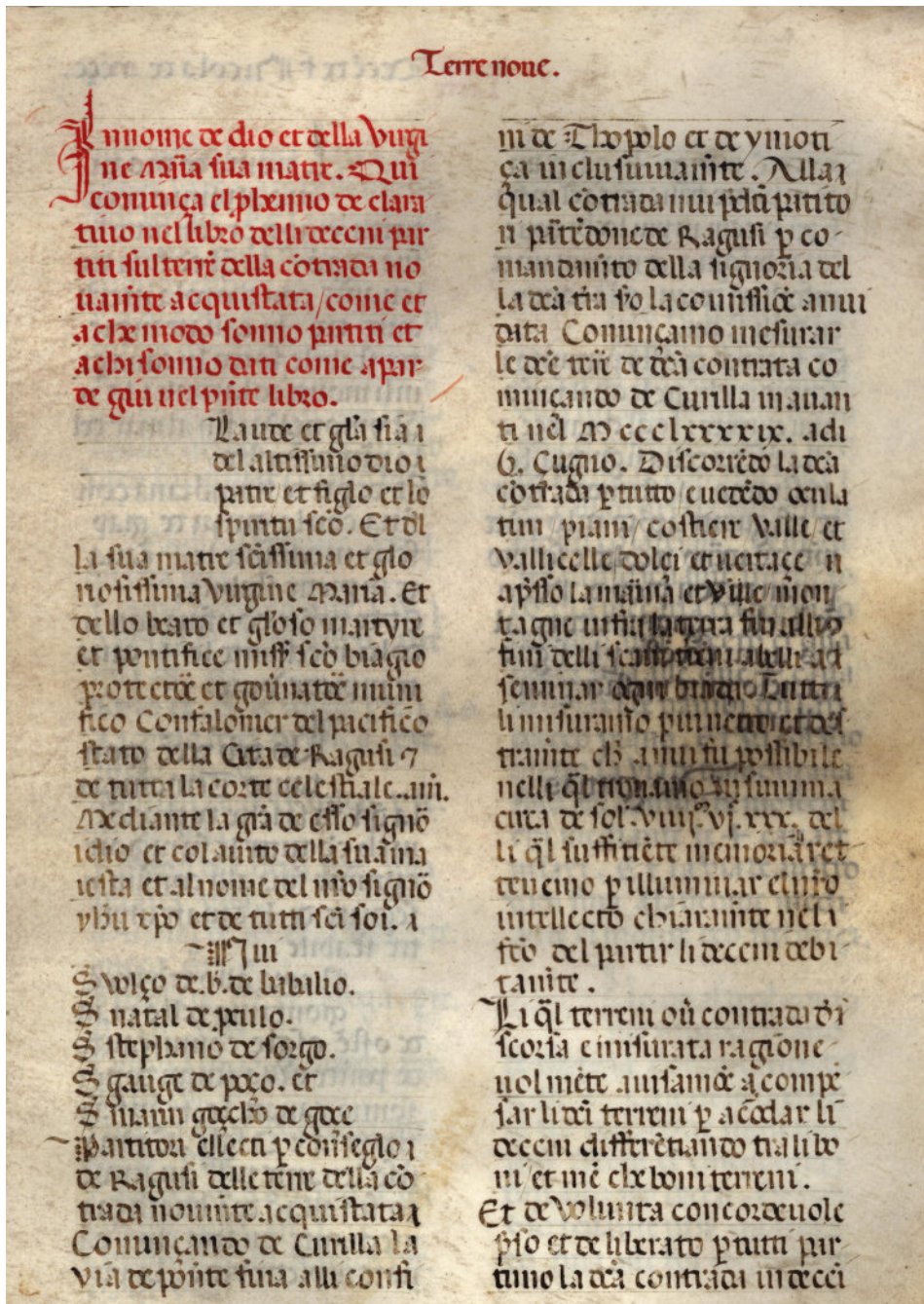

Stranica iz 10. sveska arhivskog fonda Cathasticum
 (Tute le chase del comun di Ragusa e tereni e fiti che apertien al dito comun iz 1417. godine,
 ff. 1r, 36v; Državni arhiv u Dubrovniku).

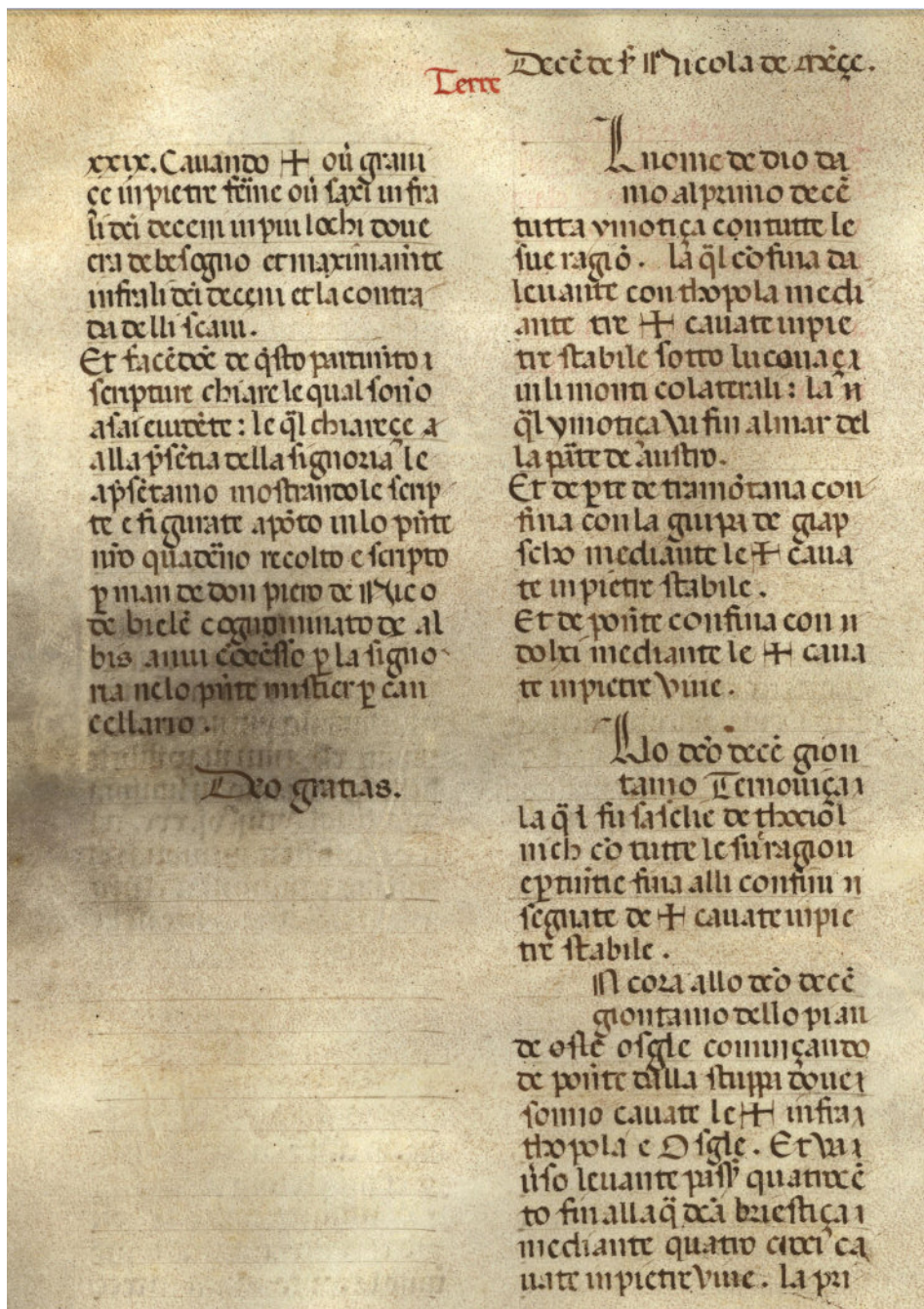
Potreba za vođenjem zemljišnih knjiga javila se onda kada su Dubrovčani stekli nove posjede. Vlastima je bio važan nadzor nad vlasništvom i posjedima pa se tijekom XIV. i XV. stoljeća za svako stečeno područje izrađivao zemljišnik, odnosno uspostavljala se zasebna javna knjiga u kojoj su razgraničeni općinski i privatni posjedi te upisana podjela općinske zemlje (Marinović 1985: 10–11). Upravo zahvaljujući toj činjenici dubrovačko područje, točnije poluotok Pelješac, zauzima vrlo važno mjesto u povijesti zemljišnih izmjera i izrade zemljišnika na našim prostorima jer je upravo zemljišnik koji je dubrovačka vlada dala izraditi 1336. godine (odmah po stjecanju pelješkoga teritorija) prvi i najstariji u Hrvatskoj (Lučić 1980: 57–89). Međutim, kako ta razdioba zemlje nije obuhvatila cijelo pelješko područje, 1344. godine izrađen je novi zemljišni plan koji, nažalost, nije sačuvan. Tek se zemljišnikom iz 1393./96. godine, kojim je sustavno i detaljno premjeren čitav poluotok, može pratiti njegova cjelovita razdioba i podjela (Vekarić 1989: 18–20). Nakon Pelješca uslijedila je izrada zemljišnika Astoreje (*Libro negro del Astorea*), područja na potezu od brda Ljute ispred Cavtata do Kurila (današnje Petrovo Selo) u Rijeci dubrovačkoj, koji Dubrovnik uspijeva pridobiti 1357. godine, nakon što ih je Stefan Uroš II. Milutin preoteo 1302. godine (Marinović 2005: 9–10). Taj zemljišnik donosi i granicu između dubrovačke komune i tadašnje srednjovjekovne Nemanjićeve države, koja je ostala nepromijenjena sve do pada Republike te i danas predstavlja crtu kojom se proteže granica Republike Hrvatske.⁴ Nakon Astoreje uslijedilo je stjecanje Dubrovačkoga primorja (*Terrae novae*) 1399. godine te njegova dioba.⁵

⁴ Transkripciju i prijevod ovoga zemljišnika objavio je Ante Marinović (Marinović 2005: 9–10; Marinović 2013.).

⁵ O stjecanju i utvrđivanju granica te podjeli zemlje u Primorju objavljeni su radovi Josipa Lučića i Ane Kaznačić-Hrdalo (Lučić 1968–1969: 99–201; Kaznačić-Hrdalo 1979: 17–47).

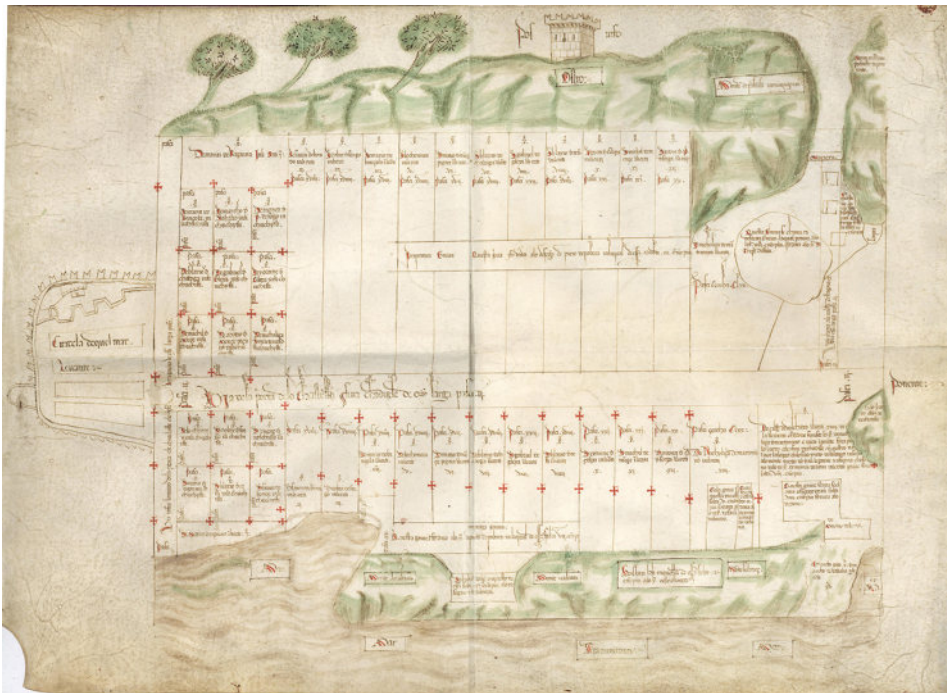

Stranica iz tzv. *Libro rosso* (ili *Matica*)
(*Cathasticum*, f. 270r i 270v; Državni arhiv u Dubrovniku).

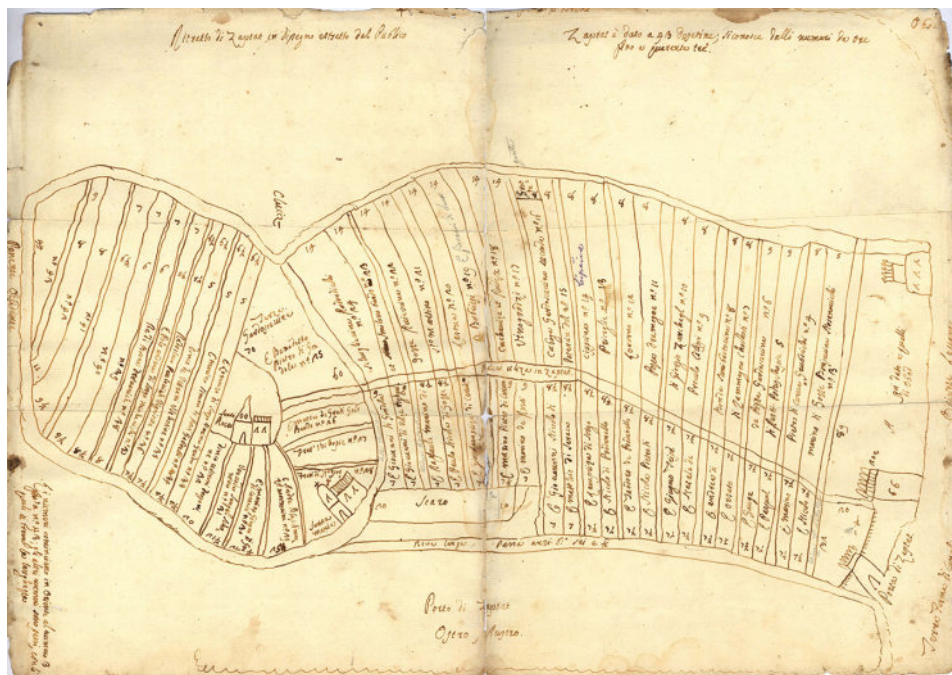
Stranica iz tzv. *Libro rosso* (ili *Matica*)
(*Cathasticum*, f. 270r i 270v; Državni arhiv u Dubrovniku).

Izmjera i dioba zemlje također je uslijedila i nakon kupovine Konavala, prvoga dijela 1419. i drugoga dijela 1427. godine. Izrađen je i katastarski plan Cavtata, ali nije sačuvan u originalu nego u prijepisima iz XVII. i XVIII. stoljeća (Foretić 1947: 95).⁶ Nakon što je u XV. stoljeću zaokružen dubrovački teritorij, izrađena je *Libro rosso* (lat. *Liber Rubeus*) ili *Matica* i u nju su unesene sve dotadašnje razdiobe zemljišta te ona u glavnini obuhvaća sve ono što i prethodni zemljišnici (Marinović 2005: 9; Šundrica 1955: 19–21). Uz katastarski plan Maloga Stona i zemljišta zapadno od njega te prijepis plana Cavtata nije ostao sačuvan nijedan drugi katastarski plan koji bi se mogao vezati uz spomenute zemljišne knjige. No, nije ni poznato jesu li takvi planovi uopće postojali odnosno jesu li Dubrovčani izrađivali katastarske karte i za ostale predjele za koje su izrađivali zemljišne knjige (Foretić 1947: 95–96).

Plan Maloga Stona iz XIV. stoljeća
(*Cathasticum* sv. 12; Državni arhiv u Dubrovniku).

⁶ O vlasničkoj strukturi i diobi pojedinih područja u Konavlima vidi radove Radoslava Grujića, Nika Kapetanića i Nenada Vekarića (Grujić 1931: 91–98; Kapetanić 1999: 9–31; Kapetanić i Vekarić 2002: 169–202.). Cjelovitu podjelu konavoske zemlje u XV. stoljeću obradio je Niko Kapetanić (Kapetanić 2011: 16–41).

Karta podjele Cavtata iz 1471. godine
(crtež s kraja XVIII. stoljeća; *Cathasticum*, sv. 12; Državni arhiv u Dubrovniku).

Pored navedenih katastika, zemljišna evidencija izrađena je i za područje otoka Lastova. Lastovski katastik izrađen je 1660. godine, a namjera mu je bila uvesti izravni oblik poreza putem kojeg bi se podmirivao iznos potreban za troškove kneževih plaće.⁷ Naime, glavni teret za Lastovce predstavljala je plaća za kneza, koja je 1601. godine iznosila 180 dukata i upravo je za podmirenje tog izdatka uveden ovaj oblik izravnog poreznog opterećenja. Također, iz poreza na nekretnine podmirivala se i desetina nadbiskupu koja je iznosila 50 perpera godišnje (Lucianović 1954: 291–292; Cvitanić 1994: 159).

Dragocjeni su podatci koje nam pružaju spomenute knjige, ali uzalud bismo u njima tražili ono što nalazimo u modernim katastrima. Ako bismo htjeli dobiti sliku o zemljišnim posjedima i njihovom prenošenju s vlasnika na vlasnika, uopće o sudbini pojedinoga posjeda, morali bismo posegnuti za drugim kancelarijskim knjigama. To su prvenstveno knjige prodaja, oporuka, miraza, dugova, knjige sporova oko nekretnina (*Stabilia*), te najstarije kancelarijske knjige u koje su upisivani razni predmeti. Primjerice, pracenjem dokumenata ove vrste (oporuka, ostavinskih rasprava, hipotekarnih ugovora pomoću kojih se moglo rekonstruirati genealoško stablo) danas

⁷ *Registra particularia cancellariae di Lagosta, Libro della Braccitura del 1660*, Vol. 1. i Vol. 2; *Općina Lastovo, Posebni registri*, HR-DADU-64-3.

možemo s popriličnom sigurnošću reći da znamo gdje je živio dramatičar, pjesnik i astrolog Vicko Junijev Pozza s nadimkom Soltan (oko 1620. – 1666.) za kojega se smatralo da je prorekao potres 1667. godine. Rekonstrukcijom raznih vrela ustanovljena je najvjerojatnija linija nasljeđivanja za tu kuću od kraja XV. stoljeća ili početka XVI. stoljeća. Najstariji vjerojatni vlasnik, a možda i graditelj bio je Marin Jakovljević Ragnina (1490. – 1540.), kojega je naslijedila kćer Jela (Linja), žena Nikole Vickovog Pozza (oko 1520.). Nakon njihove smrti, kuća je prešla u vlasništvo njihove kćeri Nike, žene Vicka Junijevog Pozza (oko 1557. – 1607.). Vicko Junijev je bio djed Vicka Junijevog Pozza – Soltana, a naslijedio ga je brat Marko. Kuća je u XIX. stoljeću bila u vlasništvu dobrotvorne zaklade *Opera Pia* (Lazarević 2014: 205; Vekarić 2015: 46–47).

I na području Dalmacije razne zemljišne evidencije javljaju se vrlo rano, još u XIV. stoljeću. No, one su uglavnom nesustavne i privatnopravne naravi, poput popisa posjeda pojedinih plemićkih obitelji i crkvenih institucija (Slukan Altić 1997: 140; Slukan Altić 2003: 279). O katastarskim evidencijama može se govoriti tek s početkom mletačke vlasti, koja – zbog nastojanja da uvede oporezivanje svih slojeva društva prema realnome prihodu – započinje s izradom pravilnog (pravednog) katastra posjeda. Gradivo mletačkoga katastra Dalmacije, nastalo u razdoblju od XV. do XVIII. stoljeća, u posljednje vrijeme sve je češće zastupljeno u hrvatskoj historiografiji. S obzirom da su mletačke zemljišne izmjere pouzdan izvor prostornoga istraživanja, ali i temeljna podloga za proučavanje povijesti, povijesne demografije, političkih i društvenih procesa te gospodarskih odnosa, mnogi su autori upravo na tim izvorima utemeljili svoja istraživanja gospodarskih i demografskih prilika pojedinih područja mletačke Dalmacije.⁸

Počeci zemljišnih evidencija na području Istre također su vezani uz mletačku upravu i kolonizaciju područja opustjelih ratovima i osmanskim prodorima te čestim epidemijama kuge i malarije (Slukan Altić 2001a: 7). Popisi su rađeni kroz cijelo vrijeme mletačke vlasti sve do pred kraj XVIII. stoljeća, a osim popisa poljoprivrednoga zemljišta izrađivani su i katastarski popisi šuma te katastik nezakonito prisvojenih komunalnih dobara (Bertoša 2002: 31–44; Bertoša 1992–1993: 165–182).

⁸ Mletačkim katastrom kao važnim izvorom povijesnih istraživanja do sada se najviše koristila Mirela Slukan-Altić te je na tu temu objavila niz radova (Slukan Altić 1997: 139–155; Slukan Altić 2001b: 171–198; Slukan Altić 2003a: 210–218; Slukan Altić 2003b: 7–47). Prvi mletački katastik izrađen je za zadarsko područje 1421. godine. Njegov prijepis s kratkom uvodnom studijom i komentarima objavio je Stjepan Antoljak (Antoljak 1992: 385–431). Katastik trogirskoga dijela »Nove stečevine« iz 1711. godine obradio je Vjeko Omašić (Omašić 1974: 79–152). Širenje mletačkih posjeda (koje je obično pratila i izrada zemljišnih popisa novo-stečenih područja) iniciralo je i nove agrarne odredbe i zakone. (Soldo 2005: 63–96). Milan Glibota objavio je studije o Donjoj Neretvi i naselju Lovreć u Imotskoj krajini u kojima je glavninu podataka o stanovništvu i društveno-gospodarskim odnosima crpio iz mletačkih katastara pojedinih mjesta (Glibota 2006: 121–183; Glibota 2007: 61–106).

Carica Marija Terezija svojim je reformama tijekom druge polovice XVIII. stoljeća naznačila novo razdoblje u agrarnoj proizvodnji i kmet-sko-feudalnim odnosima u svim zemljama Habsburške Monarhije. Za područje Hrvatske i Slavonije carica je 1756. godine izdala *Terezijanski slavonski urbar* (*Theresiana urbarialis regulatio*) kojim nastoji na pravedniji način urediti prava i obveze između obrađivača zemlje i njegovoga feudalnog gospodara. Kako bi se reforme što bolje provodile, godine 1774. izrađuje se *Hrvatski urbar Marije Terezije*, koji se službeno počeo primjenjivati 1779./80. i u znatnoj mjeri održao se sve do 1848. godine (Erceg 1998: 7–9). Započete reforme Josip II. nadopunio je nizom novih uredbi i zakona, a godine 1784. donosi odluku o izmjeri zemljišta i izradi katastarskih knjiga pod određenim kulturama (žitarice, livade, vinogradi i šume). Jozefinskom izmjerom Habsburške Monarhije zahvaćeni su i određeni dijelovi Istre te Hrvatske i Slavonije, koji su u to vrijeme bili pod austrijskom upravom.⁹

Katastar Franje I.

Stanje u praćenju vlasništva nad nekretninama na hrvatskim prostorima mijenja se izradom prvog sustavnog katastra u prvoj polovici XIX. stoljeća. Katastar je nastao u sklopu izmjere zemalja Habsburške Monarhije, a danas se najčešće spominje kao katastar Franje I.¹⁰ U svom suvremenom značenju definira se kao službena evidencija i inventar svih nepokretnih dobara, a služio je kako bi se osigurala pravna podloga za utvrđivanje vlasništva nad nekretninama i dobila osnovica za odmjeravanje zemljarine. Svrha mu je bila uvesti ujednačen porezni sustav u svim pokrajinama Habsburške Monarhije,¹¹ što znači da je njegova prvenstvena funkcija bila fiskalne prirode (Benyovski 2005: 9). Naredba o uvođenju stabilnoga katastra (*Patent über die Einführung des stabilen Katasters*) donesena je 23. prosinca 1817. godine i tom odlukom obuhvaćene su Istra i Dalmacija, koje su od 1814. godine u sastavu austrijskoga dijela Monarhije (Perić 2005: 353). Izmjera u Istri započela je 1817. i trajala do 1825. godine,¹² dok je u Dalmaciji započela

⁹ Jozefinski katastar grada Rijeke obradio je i objavio Ivan Erceg (Erceg 1998: 9–12).

¹⁰ Izmjera je dobila ime po caru Franji I. – franciskanska izmjera, a katastar dobiven izmjerom franciskanski katastar. Kako se u hrvatskome jeziku pojam franciskanski upotrebljava i za označavanje redovničkoga reda – franjevac, tako se – zbog preciznoga određenja značenja – najčešće upotrebljava naziv katastar Franje I. ili prvi stabilni katastar (Manin 2006: 34–36).

¹¹ Izmjera nije tekla istodobno u svim zemljama Monarhije nego odvojeno kako su se ispunjavali preduvjeti za njezin početak (Slukan Altić 2003b: 13; Bajić-Žarko 2006: 7, 11; Manin 2006: 34).

¹² Glavnina gradiiva (pisanog i kartografskog) za istarsko područje nalazi se u Državnom arhivu u Trstu (Slukan Altić 2001b: 19).

1823. i trajala sve do 1839. godine (Bajić-Žarko 2006: 12).¹³ Prije pristupanja izmjeri građani su bili pozvani da obilježe granice svojih posjeda i prijave svoje kuće i zemljišta radi upisa u katastar. O načinu i postupku provedbe same izmjere izdane su detaljne upute.¹⁴ Cjelokupan posao prve tehničke izmjere Dalmacije dovršen je do 1839. godine i unutar 744 katastarskih općina izrađeno je 6725 katastarskih karata ili mapa s 2,381.495 parcela (Ivon 1932: 168).¹⁵ Nakon izmjere i izrade mapa sastavljeni su upisnici čestica zgrada i upisnici čestica zemalja, a da bi se dobili podatci za određivanje stvarnoga prinosa, pristupilo se klasiranju zemljišta.¹⁶ Kada su završeni svi radovi, omogućen je uvid u katastarske operate radi ispravljanja pogrešno unesenih podataka (Ivon 1932: 168). Svi operati i zapisnici pisani su talijanskim jezikom, koji je tada bio službeni jezik u Dalmaciji. Zbog činjenice da su ih uglavnom sastavljali strani geometri, koji su podatke dobivali od nepismenih i neukih seljaka, katkad su toponimi i onomastički podatci pogrešno navedeni (Bajić-Žarko 2006: 26; Bajić-Žarko 2008: 11).¹⁷

Zbog iznimnoga državnog značenja i vrijednosti sadržaja velika važnost pridavala se pohranjivanju i čuvanju cjelokupne katastarske dokumentacije. Austrijske vlasti u tu su svrhu započele s osnivanjem Arhiva mapa te su 1824. godine u Trstu osnovali prvi specijalizirani arhiv namijenjen čuvanju katastarskoga gradiva za područje austrijskoga primorja.¹⁸ Po završetku izmjere originalni katastarski planovi za Dalmaciju pohranjeni su u Centralnom arhivu u Beču, dok se u Zadru (kao tadašnjemu

¹³ Izmjera na području Hrvatske i Slavonije izvršena je u razdoblju od 1851. do 1877. godine (Slukan Altić 2003a: 302).

¹⁴ *Katastral-Vermessungs-Instruktion*. Dostupno na stranici: www.bev.gv.at (pristup ostvaren: 10. IX. 2011.). Prijevod *Uputa na hrvatski jezik* objavila je Marija Gjurašić (Gjurašić 2014: 287–288).

¹⁵ Katastarske karte izrađivane su ručno i karakteristike pojedinih zemljišta i građevina označene su različitim simbolima i bojama. Time se već prvim pogledom na kartu mogu razaznati glavne odlike pojedinih područja. Mjerilo u kojem su rađeni listovi katastarskih planova je 1:2880. Veća naselja poput Rovinja, Raba, Pule, Korčule, Hvara i Visa imala su listove u dvostrukom mjerilu 1:1440, dok je za povijesno središte gradova Splita i Dubrovnika rađeno četverostruko povećanje (Bajić-Žarko 2006: 13–14).

¹⁶ Uređenje katastra bilo je važno radi reforme poreznoga sustava koja je završena 1852. godine (Ožanić 1955: 46–47).

¹⁷ Geometrima je često bilo teško razumjeti podatke koje su na terenu dobivali od seljaka, a da svi svoj posao nisu obavljali u potpunosti savjesno svjedoči slučaj činovnika koji je svugdje gdje nije dobro shvatio ime posjednika, a samo da popuni obrazac, upisivao svoje ime. Na taj je način geometar Rusian imao posjeda rastrkanih po cijeloj Dalmaciji. Svi ovakvi i slični nedostaci u većem su dijelu uklonjeni nakon što su katastarski operati bili izloženi na uvid i intervenciju u slučaju nepravilnosti (Ivon 1932: 170).

¹⁸ U Uputama za pohranu i čuvanje katastarske dokumentacije propisani su sastavni dijelovi arhiva, načini zaštite i popisivanja gradiva, rukovanje i pohranjivanje gradiva, dimenzije i izgled ormara za pohranu, postupanje na zahtjev stranaka te sve ostale odredbe bitne za arhiviste koji su se brinuli o pohranjenoj građi (Bajić-Žarko 2006: 24).

administrativnom centru Dalmacije) 1834. godine osnovao Arhiv mapa za Dalmaciju. U njemu su se čuvale kopije katastarskih karata i dio katastarskih operata. Cjelokupna katastarska dokumentacija, koja se odnosila na područje Dalmacije (osim operata za Zadar i Lastovo), prenesena je tijekom 1923. i 1924. godine u Split gdje je osnovan Arhiv mapa za Dalmaciju u sklopu Financijske direkcije. Nakon rata 1945. godine Arhiv postaje sastavni dio Geodetske uprave Republike Hrvatske. Tada su iz Beča vraćene izvorne karte i elaborati prve katastarske izmjere te dio dokumenata prve sustavne izmjere hrvatskoga dijela Istre, koji su sve do tada bili pohranjeni u Trstu. Arhiv dobiva naziv Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju i od 1982. godine nalazi se u sklopu Državnoga arhiva u Splitu (Bajić-Žarko 2006: 24–26; Benyovsky 2005: 8).

Katastar je, kao državno-pravni dokument, isprva služio vlasti radi ubiranja poreza, dok se danas njime najviše koriste znanstvenici iz polja povijesti, geografije, demografije, antropologije, etnologije, urbanizma i drugih srodnih znanstvenih područja. U katastru se nalaze mnogobrojni detalji iz života jednoga grada, naselja i njegovih stanovnika te obiluje izvornim (i iznad svega pouzdanim) podacima o društveno-gospodarskim, urbanističkim i demografskim prilikama. Iz tog razloga je neizostavan izvor svima onima koji nastoje spoznati cjelovitu sliku razvoja društva tijekom XIX. stoljeća, onima koji prate transformaciju i oblikovanje prostora unutar određenoga naselja ili grada, onima koji nastoje uočiti demografske trendove i promjene, onima koji se bave proučavanjem toponima i onomastičkih podataka te mnogim drugim znanstvenicima i istraživačima društva i stanovništva u prošlosti.¹⁹

Orebić u katastru Franje I.

U novije vrijeme katastar predstavlja polazišnu točku u različitim istraživanjima. Na primjeru istraživanja provedenom na katastarskoj dokumentaciji iz XIX. stoljeća za područje katastarske općine Orebić²⁰ može se uvidjeti opsežnost navedene građe i mogućnosti različitih gospodarskih,

¹⁹ Godine 1992. u okviru manifestacije »Knjiga Mediterana« Državni arhiv u Splitu upriličio je izložbu pod nazivom »Blago Hrvatske iz Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju« i izdao istoimenu publikaciju putem koje se ovaj izvor nastojao približiti širem krugu istraživača. (*Blago Hrvatske* 1992: *passim.*) Vrijednost austrijskoga katastra kao izvora za istraživanje povijesti urbanizma i razvoja naselja istaknula se i na kongresima hrvatskih povjesničara i povjesničara umjetnosti. O tome su svoja iskustva iznijele Irena Benyovsky na II. kongresu hrvatskih povjesničara održanom 2004. godine (Benyovsky 2004: 125–126) i Marijana Bradanović na III. kongresu hrvatskih povjesničara umjetnosti održanom 2010. godine (Bradanović 2010: 31–32). Samo neki od radova temeljenih na katastarskoj građi su: Benyovsky 2005.; Manin 2006.; Bajić-Žarko 2008.; Celio Cega 2011.; Ipšić 2013.

²⁰ U vrijeme izrade katastra, katastarska općina Orebić pripadala je distriktu Pelješac koji se tada nalazio u Dubrovačkom okrugu u sklopu provincije Dalmacije (*distretto di*

društvenih, prostornih i demografskih analiza i spoznaja (Ipšić, 2013: *passim*). Katastarska dokumentacija sastoji se od grafičkog i pisanog dijela. Grafički dio čine katastarske karte ili mape i one daju detaljan uvid u fizičke i društveno-geografske osobine određenog prostora tijekom XIX. stoljeća.²¹ Na njima su označene granice, struktura i veličina naselja, udio i razmještaj privatne i javne izgradnje, prostorni raspored izgrađenih i neizgrađenih površina, a omogućuju i praćenje prostornih promjena i transformaciju naselja putem naknadno ucrtanih reambulacija.²² Karte su također vrijedni toponomastički izvori i predstavljaju podlogu za raznovrsna toponomastička i onomastička istraživanja. Na temelju karte, moguće je pratiti prostorni razmještaj obiteljskih posjeda i njihovo širenje. Isto tako, dijelovi naselja u Orebiću nazive su najčešće dobivali na temelju prezimena obitelji koje su tu obitavale. Tako u Orebiću primjerice imamo dijelove naselja koji se nazivaju – Fiskovića Selo, Beleševo Selo, Glabalovo Selo, Kaljanovići, Ruskovići.²³ Također, katastarske karte (i ostala katastarska dokumentacija) čuvaju povijesna svjedočanstva o mnogim područjima koja su kasnije sadržajno transformirana i sadrže podatke o objektima koji se do danas nisu očuvali i kojima se – u sklopu nove prostorne regulacije i higijenizacije gradova u XIX. stoljeću – gubi svaki trag, poput srednjovjekovnih bedema mnogih dalmatinskih komuna (Benyovsky Latin 2009: 46). Primjerice, katastarska karta Orebića trajni je svjedok nekadašnjega kratkotrajnog postojanja brodogradilišta u Orebiću.²⁴ Objekti za potrebe brodogradilišta – nakon provedene reambulacije katastra – ucrtani su na katastarsku kartu i to pod brojevima građevinskih čestica 286 i 287 na području Šupljega kamena (*Supi Camen*).²⁵

Sabioncello, circolo di Ragusa, provincia della Dalmazia). Vidi: *Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju*, DAS, kut. 413. (dalje: AMID, kut 413).

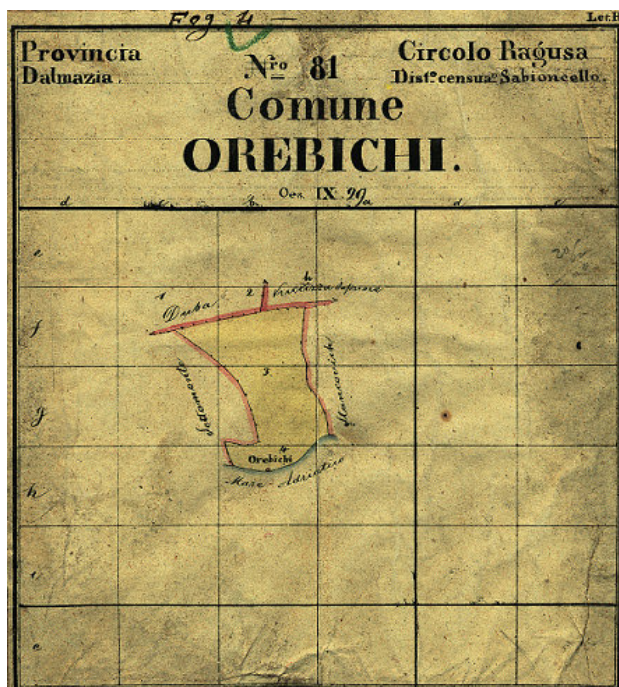
²¹ Katastarske karte za općine Orebić i Podgorje vidi u: Ipšić 2014: 9–25; Ipšić 2015: 9–23.

²² Zbog brojnih promjena koje su nastale tijekom godina, katastarske podatke je već početkom sedamdesetih godina XIX. stoljeća bilo potrebno uskladiti sa stvarnim stanjem na terenu. Iz tog razloga je 1871. godine započela opća reambulacija katastra za područje cijele Dalmacije koja je potrajala sve do 1879. godine. U sklopu reambulacije izrađeni su novi operati, a promjene na zemljištu ucrtane su na karte prve izmjere crvenom bojom (Ivon 1932: 168–171; Bajić-Žarko, 2006: 14; Slukan Altić 2003b: 28–29).

²³ Vidi katastarsku kartu Orebića (Ipšić 2015: 9–23).

²⁴ U Orebiću je 1875. godine otvoreno brodogradilište pod imenom »Brodogradilište nadvojvode Rudolfa«. Osnovano je odlukom Uprave Pelješkoga pomorskog društva i u njemu su, za kratkoga vremena njegova postojanja, izgrađena tri velika jedrenjaka. Kriza u brodogradnji i propast Pelješkoga pomorskog društva uzrokovali su da je brodogradilište prestalo s radom 1882. godine poslije nepunih deset godina rada (Vekarić 1997: 134).

²⁵ Vidi katastarsku kartu Orebića (Ipšić 2015: 20).

Naslovnica katastarske karte Orebića
(Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, br. 413; Državni arhiv u Splitu).

Pisani dio katastarske dokumentacije čine Upisnici čestica zgrada (*Protocollo degli edifizii*) i Upisnici čestica zemalja (*Protocollo delle particelle dei terreni*) te katastarski operati. U *Operato Dell' Estimo censuario del Comune di Orebichi*²⁶ detaljno se opisuju različita obilježja katastarske općine – topografija, opis općinske granice, statistički pregled broja čestica, broja kuća i strukture stanovnika te vjeroispovijesti stanovništva, njihova zanimanja, način stanovanja i prehrane, popis stoke u općini, opis rijeka, jezera, bara i močvara, stanje cesta i putova, popis mjesta za trgovanje, utega i mjera, opis obrađenog, neobrađenog i neproduktivnog tla te plodova sa zemlje, način obrade tla, kvaliteta i vrijednost proizvoda, vlasnički odnosi i broj posjeda, opis kuća za stanovanje te prisutnih djelatnosti u općini. Prema tome, radi se sveobuhvatnoj analizi geografskog, gospodarskog, društvenog i demografskog stanja putem koje je moguće sagledati problematiku agrarnih odnosa, značajke poljoprivrednog zemljišta, promjene u društvenim strukturama i gospodarski razvoj svake pojedine katastarske općine u prvoj polovici XIX. stoljeća.

Pored detaljnog ekonomskog opisa katastarska dokumentacija sastoji se i od niza izvješća, specifikacija i zapisnika koji su izrađeni sa svrhom

²⁶ AMID, kut. 413, Izvješće.

obračuna katastarskog prihoda i naplate poreza.²⁷ Za područje katastarske općine Orebić je, prema *Tabela specificata dei risultati emergenti dal rilievo della rendita catastale* iz 1856. godine, obračunat iznos bruto prihoda u visini od 3650 fjorina i 39 karantana.²⁸

Katastar je također vrijedan izvor za proučavanje vlasničke strukture i obiteljskih odnosa. Uz podatke iz upisnika građevinskih i zemljišnih čestica moguća je analiza strukture obiteljskog vlasništva nad različitim građevinskim objektima i zemljišnim posjedima. Većina nekretnina u XIX. stoljeću je bila u vlasništvu orebičkih pomorskih obitelji (Fisković, Gurić, Šunj, Kerša, Flori, Bizzarro, Mimbelli, Kovačević, Orebić, Belatin, Karabuća, Jerković, Lazarović i Štuk) koje su bile pokretači i nosioci društveno-gospodarskoga razvoja na Pelješcu (Ipšić 2013: 170–173). S druge strane, udio vlasništva dubrovačkih vlasteoskih obitelji je neznatan (ukupno 10,63 ha) što je dokaz kako se vlasnička struktura, u razdoblju koje je prethodilo katastarskoj izmjeri, uvelike izmijenila putem dotoka pomorskog kapitala i snaženja orebičkih pomorskih obitelji (Ipšić 2013: 170–173; Ipšić i Maslek 2014: 317–337).

²⁷ *Protocollo di determinazione dei generi di coltura esistenti nel comune di Orebichi assunto in data di oggi, a senso delle presenzioni del N. 19 dell' istruzione relativa ai lavori preliminari per estimo censuario; Protocollo di classificazione dei terreni del Comune di Orebichi assunto in data di oggi, a senso delle prescrizioni del N. 37 dell' istruzione relativa ai lavori preliminari per l'estimo censuario; Estimo della rendita in naturali del Comune di Orebichi, obavljena u lipnju 1844. godine; Specifica della produzione in naturali e della rendita lorda e netta in danaro per un jugero dell' Austria inferiore di ogni classe dei differenti generi di coltura del sopranominato comune; Prospetto del prodotto lordo in natura d'un jugero d' ogni classe di ciascuna coltura nel Comune di Orebichi; Computo delle spese di coltivazione, ed esposizione della rendita netta, coi risultanti per cento di deduzione del Comune Censuario di Orebichi; Dettaglio dei lavori e delle spese di deduzione di tutti i generi di coltura del Comune di Orebichi; Tabella specificata dei risultati finali emergenti dal rilievo della rendita catastale; Estratto della rendita censibile del Catasto stabile ad uso dei reclami ed obbiezioni autorizzati dal S. 16. della Sovrana Patente 23. Dicembre 1817 e piu dettagliatamente presicati nella relativa Circolare Governiale; Estratto della rendita censibile del catasto stabile, risultante in evasione dei reclami Comunali dietro decisione dell' Eccelso I. R. Governo; Protocollo Asunto dall' autorità distrettuale di Sabioncello in merito alla comunicazione fatta al Comune di Orebichi delle disposizioni a nome delle quali possono proseguirsi i reclami contro la misurazione e l' estimo catastale; Reclamo del Comune Censuario di Orebichi Alle risultanze dell' estimo per servire di base all' imposta fondiaria cui tratta l' estratto Dicembre 1846; Deduzioni dell' I.R. Pretura di Sabioncello sul ricorso della Deputazione del Comune censuario di Orebichi contro l' estratto dei risultati della misurazione e dell' estimo catastale; Assunto dall' Imp. Reg. Commissario d' estimo relativamente al reclamo del comune di Orebichi di data 3 Maggio chiedente l' esenzione del censimento dei Pascoli; Specifica della produzione in naturali e della rendita lorda e netta in danaro per un Jugero dell' Austria inferiore di ogni classe dei differenti generi di coltura del sopranominato comune; Tabela specificata dei risultati emergenti dal rilievo della rendita catastale (AMID, kut. 413, Izvješće).*

²⁸ Podatke o bruto i neto katastarskim prihodima, kao i o iznosima poreza za sve općine poluotoka Pelješca vidi u: Ipšić i Maslek, 2015: 388–401.

Detalj katastarske karte Orebića
(Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, br. 413; Državni arhiv u Splitu).

Katastar nudi odgovore na brojna pitanja vezana uz zemljišno-vlasničke odnose, stanje ratarstva, vinogradarstva i maslinarstva, zastupljenosti pojedinih vrsta i pasmina stoke, a bilježi i udio zastupljenosti pomorske djelatnosti. Katastar nudi i neke odgovore na pitanja o perspektivi gospodarskoga razvoja toga vremena i najavljuje određene društvene promjene, ponajviše one koje se tiču zemljišnoga rasterećenja i promjena društvenih struktura.

Dubrovnik u katastru Franje I.

Prvi sačuvani cjeloviti dokument koji nam govori o vlasništvu kuća u Dubrovniku unutar zidina je katastar Franje I. nastao skoro 30 godina nakon pada Dubrovačke Republike. Taj dokument bio je putokaz, prva uporišna točka, za rekonstrukciju i praćenje vlasničke strukture dubrovačkih nekretnina dublje u prošlost. Katastar Dubrovnika iz 1837. godine (s reambulacijom iz 1876.) poslužio je za lokaciju vlasteoskih kuća unutar stare gradske jezgre dvadeset godina ranije, 1817. godine (Lazarević 2014: *passim*). Naime, prvi sačuvani poimenični popis stanovništva Dubrovnika unutar zidina učinjen je te 1817. godine. Taj popis, za razliku od katastra, ne donosi podatke o vlasnicima nekretnina, već o stanovnicima koji su popisani u stambenim jedinicama.

Katastarska karta Dubrovnika
(Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju, br. 145; Državni arhiv u Splitu).

U popisu stanovništva iz 1817. (*Popolazione del Circolo di Ragusa dell'anno 1817*) grad Dubrovnik unutar zidina je podijeljen na šest dijelova ili seksterija: Minčeta, Dogana, Velika Fontana (*Fontana Grande*), Bolnica (*Ospedale Civile*), Sveta Marija, Tvrđava sv. Ivana (*Forte Molo*). Izvan zidina, gradu Dubrovniku pripadao je izvangradski dio Pile-Ploče i selo Bosanka.²⁹ Svi stanovnici su popisani poimence prema mjestu stanovanja, u stambenim jedinicama koje su označene kućnim brojevima. Uz stanare, popisana je i služinčad. U seksterajima Minčeta i Dogana naznačene su ulice, što je olakšalo lociranje kuća i prepoznavanje sistema popisivanja. Zabilježeno je i zanimanje stanovnika i njihova dob, pa se moglo zaključiti da je popis vjerojatno učinjen u posljednjoj trećini 1817. godine (Lazarević 2014: 35).³⁰

Vremenski raspon od 20 godina između izrade popisa i katastra izuzetno je velik, jer je u Dubrovniku to vrlo dinamično razdoblje. Gradsko stanovništvo je mobilno, često migrira i nekretnine mijenjaju vlasnike.

²⁹ *Popolazione del Circolo di Ragusa dell'anno 1817*, Okružno poglavarstvo, HR-DADU-81, 1817, br. 1239 (dalje: *Popolazione 1817*).

³⁰ Primjerice, za Anu Mariju, kći Nikole-Luja Nikolinog Pozza, navedeno je da ima 2 mjeseca, a rođena je 27. studenoga 1817. godine. Lukrecija Bettondi, kasnije udata za Emerika Potočnjaka, rođena je 13. studenoga 1817. godine, a popisana je u dobi od 2 mjeseca, a Nikola Nikolin Balbi, rođen 15. prosinca 1817. godine, u trenutku popisa imao je 15 dana (*Popolazione 1817*).

Taj raspon nadoknađen je proučavanjem drugih dokumenata: oporučnih, hipotekarnih, sudskih, bilježničkih itd. U takvim dokumentima nekretnina se najčešće locira pomoću četiri susjedna vlasnika kuća prema stranama svijeta (Lazarević 2014: 37–38).³¹ U dubrovačkim dokumentima XIX. stoljeća najčešće se spominju orijentiri prema stranama svijeta – sjever, jug, istok i zapad (*tramontana, mezzogiorno, levante, oriente*), a rjeđe se spominje orijentacija prema obali – sjeveroistok, sjeverozapad, jugoistok i jugozapad (*greco, maestro, sirocco, lebiccio*). Koristili su se i tradicionalni nazivi predjela, primjerice, Garište, Pustijerna, Poljana, Placa itd. U ostavini Rada (Rafa, Rada-Ignacija) Gozze (1761. – 1835.) navodi se da posjeduje kuću u *Rione S. Stefano al Civ. No 753*,³² a u jednom kupoprodajnom ugovoru iz 1818. spominje se kaštel sv. Stjepana (Lazarević 2014: 38).³³

Comune di Ragusa Stato della Popolazione del Rione Forte Molo in Dicembre 1817: 222									
Numero di Fogli	Rioni e Cognomi	Calle	Popolazione	Uomini	Mogli	Figli	Stranieri	Religiosi	Totale
24.	705. Ragusa Grande	24. Calle	300	150	150	0	0	0	300
	Ragusa Grande	25. Calle	17	8	9	0	0	0	26
	Ragusa Grande	26. Calle	33	16	17	0	0	0	50
	Ragusa Grande	27. Calle	15	7	8	0	0	0	23
35.	706. Ragusa Grande	28. Calle	29	14	15	0	0	0	44
	Ragusa Grande	29. Calle	24	12	12	0	0	0	36
	Ragusa Grande	30. Calle	4	2	2	0	0	0	6
	Ragusa Grande	31. Calle	2	1	1	0	0	0	3
	Ragusa Grande	32. Calle	300	150	150	0	0	0	300
	Ragusa Grande	33. Calle	32	16	16	0	0	0	48
	Ragusa Grande	34. Calle	20	10	10	0	0	0	30
	Ragusa Grande	35. Calle	12	6	6	0	0	0	18
	Ragusa Grande	36. Calle	30	15	15	0	0	0	45
	Ragusa Grande	37. Calle	22	11	11	0	0	0	33
	Ragusa Grande	38. Calle	10	5	5	0	0	0	15
36.	708. Ragusa Grande	39. Calle	20	10	10	0	0	0	30
	Ragusa Grande	40. Calle	40	20	20	0	0	0	60
	Ragusa Grande	41. Calle	10	5	5	0	0	0	15
	Ragusa Grande	42. Calle	10	5	5	0	0	0	15
	Ragusa Grande	43. Calle	7	3	4	0	0	0	11
37.	709. Ragusa Grande	44. Calle	45	22	23	0	0	0	68
	Ragusa Grande	45. Calle	44	22	22	0	0	0	66
	Ragusa Grande	46. Calle	10	5	5	0	0	0	15
	Ragusa Grande	47. Calle	10	5	5	0	0	0	15
	Ragusa Grande	48. Calle	8	4	4	0	0	0	12

Dvije stranice iz popisa stanovništva Dubrovnika iz 1817. godine (Popolazione del Circolo di Ragusa dell'anno 1817); Državni arhiv u Dubrovniku.

³¹ Puno je takvih dokumenata. Primjerice, kuća braće Šimuna i Ivana Kriletića je opisana kao kuća s podrumima i cisternom koja se nalazi u seksteriju Minčeta, kućni broj 16 *nella Calle dei Fabri* iznad Prijekog (Hipotekarni ured u Dubrovniku, HR-DADU-310, kut. 4. br. 3672; dalje: HUD), kuća svećenika Dominika Sokolovića 1826. godine opisana je kao kuća u *calle 9 Rione 3 Fontana Grande* al No 415 (HUD, kut. 5, br. 4187), u ostavini Frana Matovog Gradija navedena je kuća blizu Katedrale s dva prizemlja, *Rione Forte Molo* kućni broj 708 (Ostavinske rasprave, Zborni prvostupanjski građanski i kazneni sud u Dubrovniku, HR-DADU-156, EXXXIII-56).

³² Ostavinske rasprave, Kotarski sud u Dubrovniku, HR-DADU-159, EXLII-2.

³³ Notarska kancelarija Antuna Liepopilija, Javni bilježnici Dubrovnika, Stona, Cavtata i Orebića, HR-DADU-115, kut. 4. br. 103.

Lokaciju nekretnina u gradu Dubrovniku 1817. godine pomoću katastra iz 1837./76. olakšala je i činjenica da je kuća u gradu, njezina veličina i smještaj bio statusni simbol ugleda i utjecaja koji je njezin vlasnik imao u društvu te se stoga nastojala očuvati u obitelji. Ovo je posebno bilo važno za vlasteoski rod. Posjed i kuća unutar zidina imali su za njih snažno simboličko značenje (Schulz 1982: 83; Janeković-Römer 1999: 51; Fortini Brown 2000: 304, 317; Grujić 2013: 30; Janeković-Römer 2015: 84; Lazarević 2014: 238). Uz kuću je bio povezan osjećaj kontinuiteta, slavne prošlosti, vrline predaka i obiteljskog prestiža. To je bilo mjesto rođenja mnogih članova obitelji i na tu činjenicu se nadovezivao i osjećaj trajnosti, ponosa i moći. Grb na fasadi ili u luneti portala naglašavao je tu simboliku, kao i kapela ili crkva uz kuću (Benyovsky-Latin 2009: 130; Lazarević 2014: 328).³⁴ Čak i ako je kuća promijenila vlasnika, grb prošlih vlasnika se nije skidao i uništavao, jer je i to bilo svjedočanstvo kontinuiteta i tradicije bez obzira što se radilo o drugom rodu (Lazarević 2014: 238).³⁵ Kuću u gradu se na sve načine nastojalo očuvati i ostaviti je nedirnutu budućim nasljednicima. Da bi se to osiguralo, vlasnik se mogao poslužiti s nekoliko mehanizama. Neki su oporučno ostavljali nekretnine zakladnom zavodu *Opera Pia* uz klauzulu da mora ostati u posjedu roda uz simbolično godišnje plaćanje najma (Lazarević 2014: 243–245). Vlasnici su često posezali i za fideikomisom (*fidei-commisum familiae relictum*, povjerba, povjerbina) čime se reguliralo nasljeđivanje određenih dobara za održavanje gospodarskog standarda i ugleda obitelji (Jelušić 1993: 42, 125–126, 158, 176; Janeković-Römer 1999: 335; Pešorda-Vardić 2012: 106; Janeković-Römer 2015: 475–480; Lazarević 2014: 246–247). Vlasnik je i u ovom slučaju bio uživatelj posjeda. Fideikomis se osnivao oporukom kojom je oporučitelj naređivao da nasljednici mogu biti samo prvorodeni sinovi koji su nosili isto prezime (*primogenitura*), a tek kad nestane muških nasljednika, posjed je mogao preći na kćeri i njezine sinove (Lazarević 2014: 246–247).³⁶ Upravo ta činjenica da je nekretnina ostajala »u rukama« roda dokle god je to bilo moguće, uvelike je olakšala praćenje vlasnika u prošlosti.

Lociranje vlasteoskih kuća 1817. godine prvi je korak u pronicanju vlasteoskog rasporeda u gradu Dubrovniku, polazište da se krene unatrag

³⁴ Unutar dubrovačkih zidina ima puno primjera: crkva sv. Vida u Ulici Miha Pracata, crkva sv. Kuzme i Damjana na Držičevoj poljani, kapela obitelji Bona u Ulici Od puča, crkva Gospe od Zdravlja u Pustijerni itd.

³⁵ Primjerice, u kući br. 741 u seksteriju Forte Molo, 1817. je godine živio Sigismund Matov Gradi, ali lunetu portala krasio je grb obitelji Ragnina. Također, u luneti portala palače Saraca (br. 725) nalazi se grb roda Sorgo (*Popolazione 1817*).

³⁶ Isto se spominje i u mnogim statutima dalmatinskih gradova. Vidi: Jelušić 1993: 125–128, 166, 181; Margetić 1996: 8, 209–210; Janeković-Römer 1999: 336; Andreis, Benyovsky, Plosnić 2003: 51; Benyovsky-Latin 2008: 39; Janeković-Römer 2015: 476–480. U Francuskoj se ta insitucija nazivala *droit d'aînesse* (pravo prvorodenja). Vidi: Lukowski 2003: 100.

i prati slijed vlasništva duboko u prošlost. Taj posao ne bi bio moguć da nije napravljen i sačuvan katastar Dubrovnika 1837/76. godine. Praćenje tog slijeda dalje u prošlost omogućit će pronicanje u neformalne odnose među značajnijim pojedincima, kojih je među vlastelom bilo puno. Lociranje kuća u kojima su živjeli značajni dubrovački diplomati, pjesnici, filozofi, susjed-ske veze između pojedinaca, možda bi ponudili i drukčiju interpretaciju njihova djelovanja (Lazarević 2014: 249–250).

Zaključak

U Dubrovniku je od najranijih razdoblja razvijena svijest o potrebi evidentiranja zemljišta i praćenja promjena na zemljištu. Još u XIII. stoljeću osnovan je Fond općinskih nekretnina u koji su bilježena općinska zemljišta, kuće i dućani skupa s imenima njihovih korisnika. Evidencija zemljišta nastavila se stjecanjem novih teritorija i prvi je 1336. godine izrađen zemljišnik poluotoka Pelješca. Nakon Pelješca uslijedila je izrada zemljišnika Astoreje, Dubrovačkoga primorja, a potom i Konavala. Kada je u XV. stoljeću zaokružen dubrovački teritorij, izrađena je *Libro rosso* ili Matica i u nju su unesene sve dotadašnje razdiobe zemljišta. Pored navedenih katastika, zemljišna evidencija izrađena je i za područje otoka Lastova. Lastovski katastik (*Libro della Bracciatura*) izrađen je 1660. godine, a namjera mu je bila uvesti izravni oblik poreza putem kojeg bi se podmirivao iznos potreban za troškove kneževe plaće. Iako su podatci koje nam pružaju spomenute zemljišne knjige iznimno vrijedni, u njima nije moguće tražiti ono što nalazimo u modernim katastrima i praćenje promjena u vlasništvu nemoguće je bez dodatnih podataka iz drugih kancelarijskih knjiga – knjiga prodaja, oporuka, miraza, dugova, sporova oko nekretnina i slično.

Stanje u praćenju vlasništva nad nekretninama mijenja se izradom prvog sustavnog katastra u prvoj polovici XIX. stoljeća, a na hrvatskim prostorima provodi se od uvođenja prve sustavne izmjere nastale u sklopu izmjere zemalja Habsburške Monarhije, a danas se najčešće spominje kao katastar Franje I. Katastar je, kao državno-pravni dokument, isprva služio vlasti radi ubiranja poreza, dok se danas njime najviše koriste znanstvenici iz polja povijesti, geografije, demografije, antropologije, etnologije, urbanizma i drugih srodnih znanstvenih područja. U katastru se nalaze mnogobrojni detalji iz života jednoga grada, naselja i njegovih stanovnika te obiluje, iznad svega, pouzdanim podacima o društveno-gospodarskim, urbanističkim, demografskim prilikama. Iz tog razloga je neizostavno vrelo svima onima koji nastoje spoznati cjelovitu sliku razvoja društva, onima koji prate transformaciju i oblikovanje prostora unutar određenoga naselja ili grada, onima koji nastoje uočiti demografske trendove i promjene, onima

koji se bave proučavanjem toponima i onomastičkih podataka te mnogim drugim znanstvenicima i istraživačima društva i stanovništva u prošlosti.³⁷

Literatura

- Andreis, Mladen, Benyovsky, Irena – Plosnić, Ana. 2003. Socijalna topografija Trogira u 13. stoljeću. *Povijesni prilozi* 25. Zagreb. 37–92.
- Antoljak, Stjepan. 1992. Zadarski katastik 15. stoljeća. *Hrvati u Prošlosti: izabrani radovi*. izabrao i uredio Stijepo Obad. Split: Književni krug. 385–431.
- Bajić-Žarko, Nataša. 2006. *Arhiv mapa za Istru i Dalmaciju: katastar Dalmacije 1823.-1975.: inventar*. Split: Hrvatski državni arhiv i Državni arhiv u Splitu.
- Bajić-Žarko, Nataša. 2008. *Dugobabe u katastru prve polovice 19. stoljeća*. Split: Državni arhiv u Splitu i Općina Klis.
- Benyovsky Latin, Irena – Zelić, Danko. 2007. *Knjige nekretnina dubrovačke općine (13.-18.st.): Libri domorum et terrenorum communis Ragusii deliberatis ad afflictum (saec. XIII-XVIII). sv. 1*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Benyovsky Latin, Irena. 2008. Smještaj gradskog plemstva u dalmatinskim gradovima srednjeg vijeka. *Acta Histria* 1–2. Koper. 37–58.
- Benyovsky Latin, Irena. 2009. *Srednjovjekovni Trogir: prostor i društvo*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Benyovsky, Irena. 2004. Austrijski katastar kao izvor za istraživanje povijesti urbanizma – digitalizacija i stvaranje baze podataka: primjer Trogira. *II. Kongres hrvatskih povjesničara: Hrvatska i Europa – integracije u povijesti, knjiga sažetaka*. Pula: HNOPZ. 125–126.
- Benyovsky, Irena. 2005. *Trogir u katastru Franje I*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest i Državni arhiv u Splitu.
- Bertoša, Miroslav. 1992–1993. Katastik prisvojenih komunalnih dobara u južnoj Istri u drugoj polovici XVIII. stoljeća (I. dio: Marčana). *Vjesnik Istarskog arhiva* 2–3. Pazin. 165–182.
- Bertoša, Miroslav. 2002. Imena šuma u *Catasticum Fabii de Canali provisoris super lignis in Histria et Dalmatia* iz godine 1566. *Suvremena lingvistika* 28/53. Zagreb. 31–44.
- Blago Hrvatske iz *Arhiva mapa za Istru i Dalmaciju*. 1992. Split: Historijski arhiv Split.

³⁷ Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 5106.

- Bradanović, Marija. 2010. Naselja Istre i sjevernojadranskih otoka u svjetlu Katastra Franje I. 3. *Kongres hrvatskih povjesničara umjetnosti. Knjiga sažetaka*. Zagreb: Institut za povijest umjetnosti. 31–32.
- Celio Cega, Fani. 2011. *Kaštel Novi u starom austrijskom katastru*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Cvitanić, Antun. 1994. Lastovsko statutarno pravo. *Lastovski statut*, prev. Antun Cvitanić. Split: Književni krug.
- Čremošnik, Gregor (ur.). 1951. *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina de Savere 1278–1282*. Zagreb: Monumenta historica Ragusina, knj. 1, Historijski institut JAZU.
- Čremošnik, Gregor. 1927. Dubrovačka kancelarija do godine 1300. i najstarije knjige dubrovačke arhive. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* XXXIX/2. Sarajevo. 244–253.
- Čremošnik, Gregor. 1934. Dubrovački »Liber de introitibus stationum et territoriorum comunis«. *Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu* 46. Sarajevo. 43–67.
- Ćosić, Stjepan. 1994. Prinos poznavanju tajništva i arhiva Dubrovačke Republike. *Arhivski vjesnik* 37. Zagreb. 123–145.
- Erceg, Ivan. 1998. *Jozefinski katastar grada Rijeke I njegove uže okolice (1785/87)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Foretić, Vinko. 1947. O izmjeri zemlje u Dubrovačkoj Republici. *Geodetski list* 1/2-3. Zagreb. 94–96.
- Fortini Brown, Patricia. 2000. Behind the Walls – The Material Culture of Venetian Elites. *Venice Reconsidered – The History and Civilisation of an Italian City-State, 1297–1797*, ur. John Martin i Dennis Romano. Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press. 295–338.
- Gjurašić, Marija. 2014. Zemljišna izmjera i ustroj Stablnoga katastra Franje I. u Dalmaciji prema Carevu patentu iz 1817. godine i Katastarskome i mjerničkome naputku iz 1820. godine. *Povijesni prilozi* 46. Zagreb. 287–358.
- Glibota, Milan. 2006. *Povijest Donje Neretve i prvi Mletački katastri*. Zadar: Državni arhiv Zadar.
- Glibota, Milan. 2007. *Lovreć – Crtice iz prošlosti. Mletački i austrijski popisi katastri*. Lovreć: Općina Lovreć, Državni arhiv Zadar i Matica hrvatska – Ogranak Imotski.
- Grujić, Nada. 2013. *Kuća u Gradu. Studije o dubrovačkoj stambenoj arhitekturi 15. i 16. stoljeća*. Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik.

- Grujić, Radoslav. 1931. Kaznačine u Konavlima XVI veka. *Rešetarovov zbornik iz dubrovačke prošlosti*. Dubrovnik: Naklada knjižare »Jadran«. 91–98.
- Ipšić, Irena – Maslek, Jasenka. 2014. Utjecaj pomorskog kapitala na razvoj poluotoka Pelješca. *Anali Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 52/1. Dubrovnik. 317–337.
- Ipšić, Irena – Maslek, Jasenka. 2015. Katastarski prihodi i izravni porezi na poluotoku Pelješcu u drugoj polovici 19. stoljeća. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/2. Dubrovnik. 388–401.
- Ipšić, Irena. 2013. *Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I. Sv. 1*. Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Ipšić, Irena. 2014. *Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I. – Podgorje. Sv. 2*. Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Ipšić, Irena. 2015. *Orebić u 19. stoljeću prema katastru Franje I. – Orebić. Sv. 3*. Zagreb–Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Ivon, Kamilo. 1923. Osvrt na razvitak katastra u Dalmaciji. *Dalmacija: Spomen-knjiga*. Split: Udruženje jugoslavenskih inženjera i arhitekata, Sekcija Split. 168–171.
- Janeković-Römer, Zdenka. 1999. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU.
- Janeković-Römer, Zdenka. 2015. *The Frame of Freedom. The Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*. Zagreb–Dubrovnik: The Institute for Historical Sciences of CASA in Dubrovnik.
- Jelušić, Mario. 1993. *Sukcesivno nasljeđivanje s posebnim osvrtom na povijesni razvitak ustanove obiteljskog fideikomisa u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu–Pravni fakultet, magistrski rad.
- Kapetanić, Niko – Vekarić, Nenad. 2002. Popis domaćinstava konavoskih kaznačina iz 1536. godine. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 40. Dubrovnik. 169–202.
- Kapetanić, Niko. 1999. Podjela zemlje u Vitaljini u 15. stoljeću. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 37. Dubrovnik. 9–31.
- Kapetanić, Niko. 2011. *Konavle u XV. stoljeću*. Gruda: Matica hrvatska Konavle.
- Katastral-Vermessungs-Instruktion*. Dostupno na stranici: www.bev.gv.at (pristup ostvaren: 10. 09. 2011.)

- Kaznačić-Hrdalo, Ana. 1979. Dioba i ubikacija dijelova Slanskog primorja u doba pripojenja Dubrovniku godine 1399. *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 17. Dubrovnik. 17–47.
- Klaić, Nada. 1967. Mljetski falsifikati. *Arhivski vjesnik* 10. Zagreb. 185–234.
- Lazarević, Ivana. 2014. *Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. godine*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Lucianović, Marin. 1954. Lastovo u sklopu Dubrovačke Republike. *Anali Histijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 3. Dubrovnik. 291–292.
- Lučić, Josip – Obad, Stijepo. 1994. *Konavoska prevlaka*. Dubrovnik: Matica hrvatska – Ogranak Dubrovnik.
- Lučić, Josip. 1968-1969. Stjecanje, dioba i borba za očuvanje Dubrovačkog primorja 1399–1405. *Arhivski vjesnik* 11-12. Zagreb. 99–201.
- Lučić, Josip. 1980. Najstarija zemljišna knjiga u Hrvatskoj – Dubrovački zemljišnik diobe zemlje u Stonu i Pelješcu iz 1336. *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 18. Dubrovnik. 57–89.
- Lučić, Josip. 1984. *Spisi dubrovačke kancelarije*. Zagreb: Monumenta historica Ragusina, knj. II, JAZU.
- Lučić, Josip. 1993. *Spisi dubrovačke kancelarije*. Zagreb: Monumenta historica Ragusina, knj. IV, HAZU.
- Lukowski, Jerzy. 2003. *The European Nobility in the eighteenth century*. United Kingdom: Palgrave Macmillian.
- Manin, Marino. 2006. *Zapadna Istra u katastru Franje I (1818. – 1840) – Tablični prikazi značajki za 38 katastarskih općina Zapadne Istre*. Zagreb: Srednja Europa.
- Margetić, Luj. 1996. *Hrvatsko srednjovjekovno obiteljsko i nasljedno pravo*. Zagreb: Narodne novine.
- Marinović, Ante. 1985. Postanak i prvi spisi kancelarija srednjovjekovnih dalmatinskih gradova, posebno Dubrovnika i Kotora u XIII. i XIV. stoljeću. *Anali Zavoda za povijesne znanosti IC JAZU u Dubrovniku* 22/23. Dubrovnik. 7–24.
- Marinović, Ante. 2013. *Povijest razvitka srednjovjekovnog dubrovačkog zemljišnika*. Split: Književni krug.
- Marinović, Ante. 2005. *Libro negro del Astarea Libro negro del Astarea*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU i Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Omašić, Vjeko. 1974. Katastik trogirskog dijela »Nove stečevine« iz 1711. godine. *Grada i prilozi za povijest Dalmacije* 8. Split. 79–152.

- Ožanić, Stanko. 1955. *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti: Prilozi za povijest poljoprivrede Dalmacije*. Split: Društvo agronoma NRH, Podružnica Split.
- Perić, Ivo. 2005. Hrvatske zemlje uoči i nakon Bečkog kongresa. *Povijest Hrvata, knjiga druga – Od kraja 15. st. do kraja Prvoga svjetskog rata*. Zagreb: Školska knjiga. 353–356.
- Pešorda-Vardić, Zrinka. 2012. *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski institut za povijest.
- Schulz, Juergen. 1982. »The houses of Tizian, Aretino and Sansovino. Titian – His World and His legacy. New York: Columbia University Press: 73–118.
- Slukan Altić, Mirela. 1997. Katastarska dokumentacija Arhiva mapa u Hrvatskom državnom arhivu. *Arhivski vjesnik* 40. Zagreb. 139–155.
- Slukan Altić, Mirela. 2001a. *Katastar Istre 1817. – 1960. Inventar*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv.
- Slukan Altić, Mirela. 2001b. Povijest mletačkog katastra Dalmacije. *Arhivski vjesnik* 43. Zagreb. 171–198.
- Slukan Altić, Mirela. 2003a. *Povijesna kartografija: Kartografski izvori u povijesnim znanostima*. Samobor: Meridijani.
- Slukan Altić, Mirela. 2003b. Povijest stabilnog katastra Dalmacije – u povodu 170. obljetnice Arhiva mapa za Dalmaciju (1834. – 2004.). *Građa i prilozi za povijest Dalmacije* 19. Split. 7–47.
- Soldo, Josip Ante. 2005. *Grimanijev zakon: Zakon za dalmatinske krajine iz 1755./56. godine*. Zagreb: Golden marketing-Tehničke knjiga i FF Press – Zavod za hrvatsku povijest Fiklozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Šišić, Ferdo. 1928. Ekskurs o lokrumskim falsifikatima. *Ljetopis popa Dukljanina*. Beograd–Zagreb: Srpska kraljevska akademija. 185–227.
- Šundrica, Zdravko. 1955. O zemljišnim knjigama u Arhivu Dubrovačke Republike. *Zemljišna knjiga* 2/10-12. 19–21.
- Tkalčić, Ivan. 1876. Liber de introitibus stacionum et territorii communis ragusini 1286–1291. *Starine* 8. Zagreb. 20–35.
- Vekarić, Nenad. 1989. *Pelješka naselja u XIV stoljeću*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti JAZU u Dubrovniku.
- Vekarić, Nenad. 2015. *Vlastela grada Dubrovnika. Odabrane biografije (Pi-Z)*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Vekarić, Stjepan. 1997. *Naši jedrenjaci*. Split: Književni krug.

Vojvoda, Rozana. 2011. *Dalmatian Illuminated Manuscripts Written in Beneventan Script and Benedictine Scriptoria in Zadar, Dubrovnik and Trogir*. Budapest: Department of Medieval Studies Central European University, doctoral dissertation.

Cadastral registers of Dubrovnik – development and research aspects

Summary

The history of land survey in Dubrovnik may be traced from as early as the thirteenth century with regard to the communal property fund and its lease. These documents, however, primarily served fiscal and administrative purposes and have little in common with the later cadastral registers. Yet, with the expansion of the territory of the Dubrovnik Republic in the fourteenth and fifteenth centuries, each newly-acquired territory was provided with a detailed survey and cadastral register, that is, a separate public register was established in which all the communal and private real estates were demarcated, and into which a division of communal land was entered. This paper offers a historical overview of the cadastral register of Dubrovnik's outlying rural areas, from the first and oldest register in Croatia from 1336, which the Ragusan government drew up immediately upon the acquisition of the Pelješac territory, across the register of Astarea and Dubrovačko primorje from the fourteenth century and of Konavle from the fifteenth century. This historical sequence is rounded off with the cadastre of Francis I from the nineteenth century. Land surveys, ranging from the oldest fourteenth century registers to those plotted in the nineteenth century, represent a reliable source for the study of space, but are also the basis for the study of history, historical demography, political and social processes as well as economic relations. As to how resourceful the Austrian cadastral register can be in the analysis of diverse aspects of social and spatial development is best illustrated on the example of Orebić, whereas on the basis of the same source, but in the case of the city of Dubrovnik, it was also possible to reconstruct the property ownership relations for the earlier periods.

Ključne riječi: Dubrovačka Republika, katastar, vlasništvo, Dubrovnik, Orebić

Keywords: The Dubrovnik Republic, cadastral register, ownership, Dubrovnik, Orebić

Amir Kapetanović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje

Odjel za povijest hrvatskoga jezika i povijesnu leksikografiju

10 000 Zagreb, Ulica Republike Austrije 16

akapetan@ihjj.hr

DUBROVNIK KAO SUDIONIK I NOSIVI STUP HRVATSKOGA JEZIČNOGA OBJEDINJAVANJA

Dubrovnik je tijekom svoje slavne povijesti imao razgranatu i intenzivnu komunikaciju sa svojim zaleđem i Sredozemljem. U književnoj komunikaciji posebno se ističe ona na istočnoj jadranskoj obali u kojoj tip jezične uporabe ukazuje na međusobnu povezanost tamošnjih tzv. pokrajinskih književnosti i pokazuje kako je tekla njihova etnička i kulturna integracija. U radu se ističe specifična jezična uporaba u dubrovačkoj književnosti koja se podudara s pisanom baštinom drugih hrvatskih krajeva. Na tom temelju analizira se uloga dubrovačke pisane baštine u jezičnoj integraciji hrvatskoga kulturnoga prostora, koja je bila oslonac jezičnoj politici hrvatskih preporoditelja, ne samo po tom što je poslužila kao argument da je književna štokavština dostizala svoje izražajne vrhunce i stoljećima prije XIX. stoljeća nego i po tom što se nametnula kao uzor za izgradnju biranoga hrvatskoga književnoga jezika.

1. Intenzivni i promišljeni diplomatski odnosi negdašnje Dubrovačke Republike s vladarima i državama kopnenoga zaleđa i na Sredozemlju omogućili su gospodarski i kulturni uzlet i procvat slobodnoga grada-države na istočnoj jadranskoj obali. Taj prostor slobode bio je pogodno podneblje za stvaralaštvo, a jezična uporaba nedvojbeno je imala važnu ulogu. Dubrovačka je vernakularna štokavština zasvjedočena pisanom baštinom i u srednjem i u ranom novom vijeku. Dijalektološki gledano, prostor Dubrovnika i njegove najbliže okolice pokriva dubrovački poddijalekt negdašnjega zapadnoštokavskoga dijalekta, koji se približio istočnohercegovačkom dijalektu nakon migracija i općestokavske konvergenije.¹

¹ Prema Brozović 1992.; Lisac 2001: 214–215. Takva interpretacija nije općeprihvaćena jer srpski lingvisti (npr. Ivić 1986: 80) i M. Rešetar (1951., 1952.) smatraju da je dubrovačka štokavština oduvijek bila dio istočnohercegovačkoga dijalekta s možebitnim adstratnim čakavskim natruhama. Dio hrvatskih jezikoslovaca tražio je potvrde za hipotezu (Harffovo svjedočanstvo, akut u Della Bellinu rječniku, akut u selu Brijesti) da je govor Dubrovnika

Od srednjega vijeka Dubrovnik prima čakavske (književne) utjecaje iz Dalmacije. Smatra se da je nastanak dubrovačkih molitvenika XIV.–XV. st. oslonjen na čakavsko-ikavske tekstne predloške, koji su bili natrunjeni crkvenoslavizmima. Tako najstariji *Vatikanski hrvatski molitvenik* (oko 1400.) sadržava najčešće jekavske gramatičke morfeme koji pokazuju da je riječ o štokavskoj jekavštini teksta², a ikavski leksički morfemi, manje zastupljeni od jekavskih, upućuju na trag čakavske matice (Fancev 1934: XVI–XIX; Malić 2002: 586). Zanimljiva je u *Vatikanskom hrvatskom molitveniku* potvrda hibridnoga oblika *pisnijeh* (ikavski leksički i jekavski gramatički morfem Lmn.):

[1] Gospod *navistit* u *pisnijeh* puoka *svojih* i knezova³ *nih*, koji *biše* u *no*j (SPH 43: 151).

Očuvani zapisi srednjovjekovne poezije u Dubrovniku nastajali su i prema starijim čakavskim predlošcima. Pomno raščlanivši čakavsku pjesmu *Zač mi tužiš, duše* (iz *Pariške pjesmarice*) i poštokavljenu inačicu pjesme u *Libru od mnozijek razloga*, Ivšić je zaključio »kako je hrvatska čakavska poezija sa sjevera dolazila i Dubrovčanima, u kojih se pod nezinim utjecajem [...] razvio i najstariji dubrovački pjesnički jezik« (Ivšić 1932: 10). U inačici iz *Libra* »umjesto *ča*, ki iz pariške zbirke ovdje stoji *što*, koji, umjesto *vzvęšćaju* stoji *uzvištaju*, umjesto *zač* upotrebljava se *zašto*. Od ikavizama u osnovama iz čakavskoga je predloška (osim *uzvištaju*) zaostao samo *cvitu* (u rimi sa *svijetu*), a uz prefiks *prje-* (*prjepodobne*, *prjeuznesen*) dolazi i *pri-* (*prioblači*, *priobuče*, *prioblačenje*). U zamjениčkim i pridjevnim nastavcima redovna je ijekavizacija: *svijem*, *svijeh*, *tvojijeh čistijeh*, *toliciijeh tvoijijeh*, *smrtnije[h]*, *svoijijemi*, te u dativu lične zamjenice *menje*« (Kapetanović i dr. 2010: 264). Ako se usporede određeni stihovi, može se opaziti iskvarena rima u novijoj inačici prema skladnoj rimi starijega čakavskoga (ikavskoga) predloška.

[2] Jere ti jesi moj život i *dika*, / ki si lępota onoga *vęka!* (*Pariška pjesmarica*).

Jere ti jesi moj život i *dika* moja, / koji si lępota od onogaj *svijeta!* (*Libro od mnozijek razloga*) [Kapetanović i dr. 2010: 266, 268].

U Dubrovniku je u XV. i XVI. stoljeću poštokavljen južnočakavski *Bernardinov lekcionar* (BL)⁴. Jezično preobraćenje iz čakavštine u štokavštinu razvidno je već ako usporedimo samo jednu rečenicu iz BL-a s istom iz *Lajpciškoga* (LL) i *Dubrovačkoga dominikanskoga lekcionara* (DDL):

nekada bio čakavsko-ikavski koji je postupno prekriven jekavskom štokavštinom (v. Hamm 1965: 117–118; Berk 1957.; Šimunović 1996: 133; Vončina 1991.).

² Jezični sustav određuje se prema gramatičkim morfemima, v. Moguš 1968.

³ Pogr. graf. *ignejoua*.

⁴ Rešetar 1933.; Kapetanović 2014.; Barbarić 2011.; 2012.; 2017.

[3] U ono vrijeme anjel Gospodin ukaza se Osipu u sni govoreći: »Ustani se i vazmi ditića i mater negovu i biži u Ejipt i budi onde dotole dokle reku tebi. Jere će priti vrijeme da Irud bude iskati ditića da ga pogubi«. (BL).

U ono vrijeme anđeo Gospodañ ukaza se Joze[fu] u sni govoreći: »Ustani se i vazmi ditića i mater negovu i biži u Eđipt i budi ondi dotole dokle reku tebi«. (LL).

U ono vrijeme anđeo Gospodinov ukaza se Jozepu u sni govoreći: »Ustani se i uzmi djetića i mater negovu i bježi u Eđipt i stoj ondje dotle dokle reku tebi«. (DDL)⁵.

Dubrovački književnici održavali su, bez obzira na dijalektne razlike, slobodnu književnu komunikaciju s piscima čakavske Dalmacije: razmjenjivali su poslanice i književne tekstove (v. npr. za počakavljenu pjesmu Fancev 1931). U Nalješkovićevoj zbirci poslanica očuvana je ona koju je uputio hvarskom vlastelinu Dživanu Parožiću, iz koje je razvidno da dubrovački književnici opće poslanicama s hvarskima i da je Nalješković dobio na uvid Parožićev tekst *Vlahinja*:

[4] Gospodinu Dživanu Parožiću, vlasteličiću hvarskomu u pohvalu njegove Vlahinje Nikola Stjepka Nalješkovića Dubrovčanin piše

Zgledavši *Vlahinju*, ka mi se posila,
posumnjih da je nju *Jedupka* rodila,
take je prilike, takoga uresa,
rekal bih nje dike da su zgar s nebesa. (Nalješković 2005: 306).

Osim toga, Nalješkovićeve zbirke poslanica potvrđuje da je Petar Hektorović posjetio 1557. (25 dana) Dubrovnik i da se tamo susreo s dubrovačkim književnicima jer mu Nalješković piše poslanicu kad se Hektorović vratio na Hvar.

U renesansnom pjesništvu Dubrovčana ikavizmi i čakavizmi ne upućuju na čakavske predloške nego na ugled čakavskoga pjesništva, štono je formatirano u srednjem vijeku. Primjerice, u *Pjesnima luvenim* M. Držića puno je ikavizama:

[5] Tva *lipos* i gizde i ures izbrani
I *svitle dvi zvizde*, kim srce me rani,
Lipsaju na svak čas jakino ubran *cvit*,
na suncu jakno i mraz. Krostoj prim' ovi *svit*:
veselo *prolitje vrimenta* slatkoga
ne upus', čim *cvitje* cafti li[č]ca tvoga (SPH 7: 15).

⁵ Cit. prema transkripcijama triju lektionara za projekt *Starohrvatski rječnik* u Institutu za hrvatski jezik i jezikoslovlje u Zagrebu. LL i DDL nisu dosad objavljeni transkripcijom (faksimil LL-a v. Schütz 1963.), a Maretićeva je transkripcija BL-a manjkava (Maretić 1885.).

I izvanknjiževni dodiri (npr. posvete članovima obitelji Zrinski, rječnici i književni tekstovi na hrvatskom sjeveru) svjedoče o kulturnoj povezanosti Dubrovnika s drugim dijelovima hrvatskoga etničkoga prostora. Primjerice, Petru Zrinskomu djela svoja posvećuju Dubrovčani Vladislav Menčetić (*Trublja slovinska*, 1665.) i Dominko Zlatarić, čiji je brat Miho bio časnik u vojsci Zrinskoga.

Osvojeni vrhunci i ugled dubrovačke književnosti utjecat će u XVI. i XVII. stoljeću na mnoge dalmatinske književnike ne samo da unose štokavizme u svoja književna djela nego da ih odlučno pišu štokavštinom, što je prvi veći iskorak prema standardizaciji hrvatskoga jezika na štokavskoj podlozi prije oblikovanja moderne hrvatske nacije u XIX. stoljeću. Taj utjecaj Dubrovnika, očitovao se eksplicitno ili implicitno na različitim razinama u mnogim književnim tekstovima nastalim u Dalmaciji i dalje na hrvatskom sjeveru. Kao primjere navodimo dvojicu Splićana. U hagiografski epilij *Proslavljenje sv. Dujma* Ivan Dražić (1655. – 1739.) ne samo da je unosio štokavizme (npr. jekavizmi *pjevat*, *kijem* 11, Gmn. *svjetlina* 11, *sinova* 38) i raguzeizme (*stabar* 22, *rusa* 24, *captjeti* 14, *slabos* 14) nego je pisao latinicom kakva se primjenjivala u Dubrovniku (npr. *ziechja* 9 = cjeća, *odregghjeno* 12 = određeno, *gljubavi* 19 = ljubavi, *pridruscila* 19 = pridružila itd.). U *Bogatstvu i uboštvu* Jerolima Kavanjina (1641. – 1714.) može se naći uz *tijelo* IV:98⁶, *našijeh* IV:116, *neobječno* III:146 (hiperjekavizam), *venac* V:81 (stalni ekavizam) i *mlične* XXIV:43, uz Gmn. *zemalja* III:108 i *kralic* III:92 (SPH 22).⁷

Vrlo rana orijentacija prema oblikovanju književnoga jezika na podlozi vernakulara i u Dubrovniku i u Dalmaciji te izloženi obrisi uzajamnih jezičnih i književnih interakcija koje su ostavile trag i kakve Dubrovnik nije imao ni s jednim drugim kulturnim krugom u svom okružju, preko mora ili preko Srđa, svjedoče da je Dubrovnik bio sudionik u književnojezičnim traganjima na hrvatskom etničkom prostoru. Štoviše, toliko je zračio da je bio jedan od ključnih čimbenika u orijentaciji neštokavskih pisaca prema štokavskom književnom izražavanju i postizanju prestižnoga statusa štokavštine u tom kulturnom prostoru već u XVII. stoljeću. Dubrovačko (ne) priznavanje vrhovne hrvatsko-ugarske vlasti i plaćanje danka Turcima i drugim susjedima nije bitno utjecalo na njegovu interakciju na književnom i jezičnom polju. Počesto zbog ondašnje političke neobjedinjenosti i dijalektne rascjepkanosti toga prostora te dopreporodne regionalizacije i komunalizacije književnosti ne vidimo prirodne i važne spone koje su okupljale i spajale čitav taj kulturni prostor. Ako pomno analiziramo jezičnu uporabu u Dubrovniku i Dalmaciji s obzirom na neke bitne i ključne jezične varijable, može se uočiti identičan uzorak u toj uporabi, koji je važniji od dijalektnih razlika. Tako, primjerice u *Ranjininu zborniku* stoji pretežno

⁶ Rimskim brojem označeno je pjevanje, a arapskim stih.

⁷ Više o književnoj štokavštini čakavaca v. Kapetanović 2010.

što i zašto, uz zač, u Lucićevim *Skladanjima* pretežno arhaično čto, uz ča i zač, u Hektorovićevu *Ribanju i ribarskom prigovaranju* pretežno ča uz što, u Budinićevu prijevodu psalama Davidovih pretežno ča i arhaično čto, uz što, u Barakovićevoj *Vili Slovinki* pretežno ča i zač, uz jedno što.⁸ To je samo jedna od mogućih jezičnih varijabli koja bi pokazala jezično davanje i uzimanje duž istočne jadranske obale. Povijesti hrvatske jezične kulture neosporno pripadaju svi oni tekstovi pisane baštine u kojima su osim jezičnih karakteristika dijalektnog polazišta (štokavsko, čakavsko, kajkavsko) naslojeni u manjoj ili većoj mjeri karakteristični elementi iz drugih južnoslavenskih narječja. Ne postoje ni bosanski ni srpski ni crnogorski pisci koji u svoju štokavštinu namjerice unose kajkavske i/ili čakavske elemente (da bi ih se unosilo, morala je biti opća svijest da se na taj način želi proširiti jezična prihvatljivost i razumljivost na područjima s kojih se uzimaju inodijalektne natruhe i svijest da se pritom ne unosi nešto u jezik što se doživljava tuđim). Osim toga, zastupljenost određenih jezičnih varijabli u tekstovima nije preslik dijalektnih značajki rodne grude pisca nego ovisi o piščevim težnjama i stilizacijskim koncepcijama kojima se pisac priklanja – nije riječ o nehوتيčnom posuđivanju iz susjednoga čakavskoga dijalekta u dubrovački dijalekt (i obratno) nego namjernom uzimanju i davanju, što je počesto stilistički relevantno. Treba reći također da političke i dijalektne granice nisu bile kulturne granice i prepreka za književnu komunikaciju i da je Dubrovnik bio okrenut Dalmaciji i po vjeri. »Ta je duhovna okrenutost čakavskoj Dalmaciji razumljiva s obzirom na istu vjeru kao glavnog nositelja tadašnjeg duhovnog i kulturnog života, kao što je s druge strane razumljiva gospodarska okrenutost Dubrovnika kao pomorsko-trgovačkoga grada njegovu kopnom zaleđu – hercegovačkom, bosanskom i srpskom«. (Malić 2002: 587).

S obzirom na to da postoje brojni tekstovi starije hrvatske književnosti u kojima bismo mogli naći čakavske elemente (i čakavski tekstovi sa štokavizmima i kajkavizmima), može se govoriti o interakciji koja je i osnova i potka onoga što nazivamo poviješću hrvatskoga jezika. Dubrovnik je imao odlučnu ulogu u osvajanju prestižnoga statusa štokavštine u ondašnjem hrvatskom kulturnom prostoru. Favoriziranje štokavštine od strane Rima u XVII. stoljeću i ugledanje na bogatu (osobito baroknu) književnu baštinu Dubrovnika nije utjecalo ni na koji južnoslavenski narod osim Hrvata da već u XVII. stoljeću štokavski vernakular vidi kao temelj na kojem treba izgrađivati svoj književni jezik.

2. Na samim počecima djelovanja iliraca, oko godine 1835., sanjao se san o ilirskom jeziku koji bi bio sastavljen od svega južnoslavenskoga jezičnoga blaga. Na to upućuje Gajeva prispodoba književnoga jezika vijencu od izabranoga najboljega cvijeća iz velika vrta:

⁸ O odnosima koji se iščitavaju iz usporedbi nekih jezičnih varijabli u tekstovima XVI. i XVII. stoljeća na istočnoj jadranskoj obali v. Kapetanović 2016: 155–164.

[6] U *Ilirii* može samo jedan jezik pravi književni biti, njega netražmo u jednom mjestu, ili u jednoj državi, nego u čeloj velikoj *Ilirii*. Njemci složili su svoj književni jezik iz svih narječjah *čele Germanie*; a Taliani izveli su svoju sladku reč iz svih narječjah *čele Italie*. Naša slovnica i naš rečnik jest *čitava Iliria*. U tom velikom vertu (bašči) imade svagde prekrasnoga cvětja, saberimo sve što je najbolje u jedan vėnac, i ov naroda našega vėnac nikada nepovene; nego će se u napredak sve obilate i krasnie razvijati i kititi. (Gaj 1836.).

Godinu dana kasnije Gaj će svoje stajalište reinterpretirati jasno ističući glavne uzore, narodnu pjesmu i stare dubrovačke pisce:

[7] *Evo rekoh jedan književni ilirski jezik, koj se već sada u mnozih znamenitih velike književne Ilirie varoših a navlastito ovdě u Zagrebu u akademii i u arkgimnaziju javno iz katedre predaje; – koim smo se mi većoj strani bratje ilirske približili, i k starinskoj čistoj narodnosti povratili; koim smo si živi i neizcerpivi, te za nas samo po odtudjenosti našoj dosada zatvoreni, izvor prekrasnih narodnih pjesamah nanovo odtvorili; koim smo si neprecěnjeno književno blago od četerdeset i više izverstnih (klasičnih) spisateljah P a r n a s a I l i r s k o g iz stare ilirske Atene – D u b r o v n i k a (Raguze), i druge mnogovažne književne proizvode, kanoti naše starinsko dēdinstvo prirodjenim pravom nasopet privlastili. (Gaj 1937.).*

Kako su počeli otkrivati stariju pisanu baštinu, ilirci su počeli objavljivati ulomke iz tekstova starih hrvatskih pisaca, i to u prvom godištu onih iz sjeverne Hrvatske, a od drugoga godišta, uz Lucićeve stihove, ulomke iz Gundulićeva *Osmana* i drugih tekstova dubrovačkih književnika. U suvremenim tekstovima ilirskih pjesnika objavljenih u 3. i 4. godištu *Danice ilirske* (npr. Tordinac, I. Mažuranić, Trnski, Kukuljević) oponašaju se neke karakteristične jezičnostilske značajke tekstova starih južnohrvatskih, napose, dubrovačkih pjesnika (v. Vončina 1979., ²1993: 28–43). Iako je takva pomodnost odlukom uredništva otklonjena za prozu koju objavljuju, a za poeziju dopušta se pjesnička sloboda i daje se vremena da se samo po sebi iskristalizira što je bolje u stihu (Učredništvo 1838: 60). Ilirci su već u prvim godištima ilirske *Danice* zaključili da Hrvati imaju izgrađen pjesnički jezik otprije nekoliko stoljeća, a Demeter će sažeto 1843. zaključiti da »dubrovački jezik izvan savaršene *blagozvčnosti* i onu *okretnost* ima, bez koje se krila fantazie sapinju i da mi savaršeni poetički jezik imamo« (Demeter 1843: 10–11).

Međutim, od svih otkrivenih starih hrvatskih književnika i njihovih tekstova povlašteno istaknuto mjesto u ilirskom krugu stekao je jedan Dubrovčanin, Ivan Gundulić, i njegov ep *Osman*. Matičino izdanje *Osmana* iz 1844. godine, opremljeno popratnim rječnikom i dopunom dvaju pjevanja iz pera Ivana Mažuranića, nestrpljivo je općinstvo iščekivalo. Gundulić je ilircima na simboličkoj razini bio važnija književna figura od Kačića (čiji su *Razgovor ugodni* objavili već 1836.) jer njegova djela ukazuju ne samo na to da je književna štokavština među Hrvatima bila vitalna i proširena stoljećima prije iliraca nego da je u XVII. stoljeću dostigla artistske izražajne vrhunce i bogat pjesnički jezik.

Juraj Šporer (1794. – 1884.) izdvaja se po svojoj jezičnoj koncepciji iz glavnih preporodnih težnji jer je težio pisati svojim osebnim hibridnim (kontaktnim) tipom hrvatskoga jezika koji nitko u toj koncepciji nije nasljedovao. Primjerice u tragediji *Kastriot Škenderbeg* (1849.) miješaju se različite hrvatske dijalektne⁹ (ponekad i rubne) i književnojezične značajke te elementi ilirske jezične norme (npr. *-ah* u Gmn. im.). Dubrovačke jezične značajke imale su prepoznatljiv udio (npr. *himbenos* 15, DLjd. kao u dubrovačkom poddijalektu: *svakim bjegovniku* 20).

3. Izneseni i protumačeni primjeri svjedoče o tom da se dubrovačka starija književnost po svojim jezičnim i književnim vezama i utjecajima prirodno uklapa u povijest hrvatske jezične i književne kulture. Jezično uzimanje i davanje kreiralo je zanimljivo jezičnu uporabu koja nije bila dijalektno isključiva, a ta prožimanja upućuju na to da je riječ o jednom kulturnom prostoru. Dubrovačka pisana baština imala je na južnoslavenskom prostoru važnu ulogu u oblikovanju hrvatske nacije u XIX. stoljeću i bila je »nosivi stup« nacionalnoga jezičnoga objedinjavanja: tada su hrvatski književnici pomodno oponašali jezičnostilske značajke starih dubrovačkih pjesnika u potrazi za biranim pjesničkim izražavanjem, a Gundulić i ostali stariji dubrovački književnici poslužili su ilirskoj jezičnoj politici kao važan argument za tvrdnju da je hrvatski jezik sa štokavskom strukturom dosizao svoje izražajne vrhunce stoljećima prije XIX. stoljeća.

Literatura

- Barbarić, Tadija. 2011. Lajpciški lekcionar i njegovi predlošci. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 37: 1. 1–28.
- Barbarić, Tadija. 2012. Nove spoznaje o Lajpciškom lekcionaru. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 38, 1. 1–18.
- Barbarić, Tadija. 2017. *Nastajanje i jezično oblikovanje hrvatskih lekcionara*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Zagreb
- Berk, Christiaan Alphons van den. 1957. *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik?*. 's-Gravenhage.
- Brozović, Dalibor. 1992. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. *Dubrovnik* 2–3. Dubrovnik. 316–324.
- Budinić, Šime. 2002. Pokorni i mnozi ini psalmi Davidovi. V. Zoranić, P., Karnarutić, B., Budinić, Š., 2002, 343–422.
- Demeter, Dimitrija. 1943. Misli o ilirskom (našem) književnom jeziku. *Danica ilirska* IX, br. 1–3, str. 1–2, 5–8, 9–11. Zagreb.

⁹ Npr. na str. 15. štokavsko: *odolećio, obašo, teko; vjeri*; kajkavsko: *pripravljajući*, čakavsko: *kadi, ku*.

- Fancev, Franjo. 1931. Dubrovačka pjesma 16 stoljeća u počakavljenom prijepisu. *Zbornik iz dubrovačke prošlosti Milanu Rešetaru o 70-oj godišnjici života prijatelji i učenici*. Dubrovnik. 245–256.
- Fancev, Franjo. 1934. Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslovenskoj književnosti hrvatske glagolske crkve. *Djela JAZU* 31. JAZU: Zagreb. I–CXV.
- Gaj, Ljudevit. 1836. – 1836. *Proglas*, Danica ilirska, v. pretisak, ispred II. godišta.
- Gaj, Ljudevit. 1837. – 1937. *Proglas*, Danica ilirska, v. pretisak, ispred III. godišta.
- Hamm, Josip. 1965. *Giore Darscich (Osrt)*. Stari pisci hrvatski 33. Zagreb. 43–67.
- Ivić, Pavle. 1986. *Srpski narod i njegov jezik*. Ed. Srpska književna zadruga. II. izdanje. Beograd.
- Ivšić, Stjepan. 1932. Jedna hrvatska glagoljska pjesma iz 14. vijeka u »Libru od mnozijen razloga«. *Grada za povijest književnosti hrvatske* 11: JAZU. Zagreb. 1–10.
- Kapetanović, Amir. Malić, Dragica; Štrkalj Despot, Kristina. 2010. *Hrvatsko srednjovjekovno pjesništvo: pjesme, plačevi i prikazanja na starohrvatskom jeziku*. Biblioteka Hrvatska jezična riznica. Niz Starohrvatska vrela, knj.1. Zagreb.
- Kapetanović, Amir. 2010. Die štokavische Schriftsprache der Čakaver im 17. und 18. Jahrhundert. *Dalmatien als europäischer Kulturraum, Beiträge zu den Internationalen Wissenschaftlichen Symposien »Dalmatien als Raum europäischer Kultursynthese« (Bonn, 6.10. Oktober 2003) und »Städtische Kultur in Dalmatien. Die Genese eines europäischen Kulturraums« (Bonn, 9. –13. Oktober 2006)*. Herausgegeben von W. Potthoff, A. Jakir, M. Trogrlić, N. Trunte. Split: Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest. 211–217.
- Kapetanović, Amir. 2014. Jezična uporaba u ćirilichnom Dubrovačkom dominikanskom lektionaru. *Filologija* 62. Zagreb. 57–64.
- Kapetanović, Amir. 2016. *Jezik u starim versima hrvatskim*. Književni krug Split. Split.
- Lisac, Josip. 2001. Dijalekatne značajke dubrovačkog područja. *Dubrovnik* XII, br. 3. Dubrovnik. 214–219.
- Lucić, Hanibal; Hektorović, Petar. 1968. *Skladanja izvarsnih pisan razlikih – Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine*. Priredio Marin Franičević. Pet stoljeća hrvatske književnosti 7. Matica hrvatska – Zora. Zagreb. (negdje citirano: PSHK 7, 1968: Lucić, H. – Hektorović, P.,

- Skladanja izvarsnih pisan razlicih – Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine*, Priredio Marin Franičević, Pet stoljeća hrvatske književnosti 7. Matica hrvatska – Zora. Zagreb).
- Malić, Dragica. 2002. Vatikanski hrvatski molitvenik kao potvrda izvornosti dubrovačke ijekavštine. *Na izvorima hrvatskoga jezika*. Hrvatska jezična baština 2. Matica hrvatska. Zagreb. 578–587.
- Maretić, Tomo (prir.). 1885. *Lekcionarij Bernardina Splječanina po prvom izdanju od god. 1495*. Djela JAZU 5. JAZU. Zagreb.
- Moguš, Milan. 1968. Jezični elementi Držićeva *Dunda Maroja*. *Umjetnost riječi* XII, br. 1. Zagreb. 49–62.
- Nalješković, Nikola. 2005. *Književna djela*. Kritičko izdanje priredio i popratne tekstove napisao Amir Kapetanović. Djela hrvatskih pisaca. Matica hrvatska. Zagreb.
- Rešetar, Milan. 1933. *Bernardinov lekcionar i njegovi dubrovački prepisi*. Posebna izdanja SKA XCIX. Filozofski i filološki spisi 23. Beograd.
- Rešetar, Milan 1951. Najstariji dubrovački govor. *Glas Srpske akademije nauka* 201. Odeljenje literature i jezika, Nova serija 1. SKA. Beograd. 1–44.
- Rešetar, Milan. 1952. *Najstarija dubrovačka proza*. Posebna izdanja SANU 192. Odeljenje literature i jezika 4. SANU. Beograd.
- Schütz, Joseph. 1963. *Das handschriftliche Missale illyricum cyrillicum Lipsiense*. Bibliotheca Slavica. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.
- SPH 7 = Držić, Marin. ²1930. *Djela Marina Držića*. Za štampu priredio Milan Rešetar. Stari pisci hrvatski 7. JAZU. Zagreb.
- SPH 17 = Baraković, Juraj, 1889. *Djela Jurja Barakovića*, Stari pisci hrvatski 17, prir. P. Budmani, M. K. Valjavac. JAZU. Zagreb.
- SPH 22 = Kavanjin, Jerolim. 1913. *Poviest vandelska bogatoga a nesrećna Epuluna i ubogoga a čestita Lazara (Bogatstvo i uboštvo): "velopiesna" Jerolima Kavanjina (Cavagnini) vlastelina splitskoga i trogirskoga*, prir. J. Aranza. Stari pisci hrvatski 22. Zagreb: JAZU.
- SPH 43 = *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. 2004. Priredila Dragica Malić. Uvodne rasprave napisale Dragica Malić i Dunja Fališevac. Stari pisci hrvatski 43. HAZU. Zagreb.
- Šimunović, Petar. 1996. Ivšić i Dubrovnik. Osvrt na dijalekatski supstrat dubrovačkoga područja. *Stjepan Ivšić i hrvatski jezik*. HAZU – Matica hrvatska (ogranak Orahovica). Zagreb. 127–140.
- Šporer, Juraj (upjesmio!). 1849. *Kastriota Skenderbeg: tugokazie u pet izvedah*. Berzotiskom Franje Župana. Zagreb.
- Učr[edništvo:] *Odgovor [na List iz Vukovara]*. Danica ilirska, br. 15, 14. 04. 1838. 60.

Vončina, Josip. 1991. Harffovo svjedočanstvo o hrvatskom jeziku. *Jezik* 39, br. 2. Zagreb. 48–51.

Vončina, Josip. 1993. *Preporodni jezični temelji*. Matica hrvatska. Zagreb. 123–154.

Dubrovnik as a participant in and a bearer of Croatian linguistic unification

Summary

Throughout its glorious history, Dubrovnik enjoyed diverse, intensive communication with both its hinterland and the Mediterranean. Its literary communication with the eastern Adriatic coast especially stands out, and this linguistic usage shows not only the interconnectedness between the so-called »regional« literary styles, but also how the ethnic and cultural integration of these regions progressed. This paper points out specific examples of language usage in Dubrovnik's literature that corresponds with the written heritage of other Croatian regions (e.g. *ča* and *što* in the same text). On this basis, the role of the written heritage of Dubrovnik in the integration of the Croatian cultural space is analysed. This heritage served as the foundation of the linguistic policy of the Croatian National Revival, not only because it supported the claim that the štokavian literary language had reached its expressive peak long before the 19th century, but because it stood out as a choice for a model on which to build the Croatian standard language.

Ključne riječi: Dubrovnik, hrvatski jezik, štokavština, čakavština, komunikacija, istočna jadranska obala, hrvatski narodni preporod

Keywords: Dubrovnik, Croatian, Štokavian, Čakavian, communication, the eastern Adriatic coast, the Croatian National Revival

Vjera Katalinić
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Odsjek za povijest hrvatske glazbe
10000 Zagreb, Opatička 18
fides@hazu.hr

GLAZBA U DUBROVAČKIM PLEMIČKIM OBITELJIMA XVIII. I RANOG XIX. STOLJEĆA

Obilne muzikalije sačuvane u dubrovačkim knjižnicama (Samostan Male braće, Državni arhiv u Dubrovniku, Katedrala i dr.) čuvaju oko 10.000 notnih svezaka, uglavnom od XVIII. stoljeća naovamo, jer je kataklizma 1667. gotovo potpuno uništila ranije materijale. Mnoge od njih – bilo rukopisi ili tiskovine – sadrže bilješke na temelju kojih je moguće saznati podatke o vlasnicima, o njihovu glazbenom ukusu, glazbenom znanju i vještinama, o posvetama istaknutim Dubrovčanima, o mjestima i prigodama u kojima su nabavljane, o interpretima i izvedbama i sl. U radu su obuhvaćeni materijali vezani uz XVIII. i rano XIX. stoljeće koji su nekad pripadali članovima obitelji Gučetić (Gozze), Sorkočević (Sorgo), Ranjina (Ragnina) i dr.

Univerzalnost glazbenog jezika XVIII. i ranog XIX. stoljeća omogućila je skladateljima da bez ikakve zadržke (društvene, političke) razvijaju stilske značajke prema svojim sposobnostima i nagnućima, ravnajući se prvenstveno prema prigodama te izvoditeljskim obilježjima ansambla ili solista za koje komponiraju. Isto tako, glazbenicima-reproduktivcima – bilo profesionalcima ili amaterima – važan kriterij za odabir repertoara ovisio je o ukusu i njihovim izvedbeno-tehničkim dometima. Ipak, glazbene specifičnosti i repertoarna obilježja pojedinih sredina ostavila su više traga na one glazbenike koji su se uz nju vezali bilo pripadnošću kulturnom krugu, bilo obrazovanjem. Stoga je za procjenu ukusa glazbenika, ali i recepcije skladateljskih djela, posebno zanimljiv odabir repertoara u obrazovnom procesu, a potom i njihove izvoditeljske preferencije. S obzirom da su u hrvatskim glazbenim zbirkama rijetke, a u onim starijima i nepostojeće osobne ostavštine,¹ takvi se podaci mogu skupljati temeljem raznih sekundarnih izvora (najčešće je to korespondencija, ali i drugi zapisi i dokumenti) te bilješki na samom notnom materijalu.

¹ O skladateljskim ostavštinama vidi: Tuksar 2015: 107–121.

Specifična društvena i politička pozicija Dubrovnika, i u doba Republike, i neko vrijeme nakon njezina ukinuća, omogućila je niz izravnih susreta s glazbenom tradicijom sredina koje su bile udaljenije od njezina primarnog – mediteranskog – glazbenokulturnog kruga. O tome svjedoče dubrovačke glazbene zbirke: prva po opsegu i važnosti je Glazbeni arhiv samostana Male braće,² koji predstavlja niz stopljenih zbirki i dijelova osobnih ostavština, s obzirom da sadrži ne samo osnovni, crkveni fond, nego i materijale sakupljene i donirane iz posjeda lokalnih obitelji. Na privatnim se fondovima u većoj ili manjoj mjeri temelje i muzikalije u drugim institucijama, poput Državnog arhiva u Dubrovniku (od čega je dio izložen u Muzeju grada), ili Znanstvene knjižnice,³ a manje u katedralnoj⁴ i isusovačkoj zbirci.

Iz podataka s naslovnih stranica rukopisnih i tiskanih muzikalija možemo saznati ime nekadašnjeg vlasnika, ali često i odakle je djelo nabavljeno, katkad čak i s koje predstave, koji su bili interpreti, tko ga je prepisao ili objavio i sl. Tako otkrivamo put kojim je djelo dospjelo do dubrovačkog salona, crkve ili dvorane. Među oznakama provenijencije pronalazimo imena redovnika, uglednih građana, časnika, pa tako i dubrovačkih plemića. Oni su svoje glazbeno obrazovanje stekli u okvirima isusovačke ili pijarističke gimnazije i/ili uz privatne učitelje, koji su im zadavali zadatke iz glazbene teorije te za njih prikupljali odgovarajuće skladbe za učenje sviranja kakvog glazbala ili za pjevanje.

Najveća cjelina notnog materijala pripada obitelji Gučetić, o čemu svjedoči popis muzikalija iz njihova posjeda, te sačuvane muzikalije s njihovim potpisom. Paolo Gučetić, autor popisa, zapravo je Pavo Baldov Gučetić (1778. – 1838.), sin Deše Gučetić (rođene Bassegli), nećakinje Luke Sorkočevića, te prijatelj tri godine mlađeg Antuna Sorkočevića. Međutim, i drugi predstavnici te obitelji nabavljali su muzikalije, ponešto otac, Jakopica (Giacomo Gozze/Gučetić), a osobito Pavlov mlađi brat Melkior (1787. – 1853.).

² Ovdje se prvenstveno iznose ocjene vezane uz muzikalije iz zadanog perioda, tj. XVIII. i početka XIX. stoljeća. S obzirom na slabu zastupljenost materijala s početka XVIII. stoljeća, najveći broj djela datira iz razdoblja od sredine stoljeća do oko 1830. O tome vidi: Tuksar 1995: 3–26.

³ Tamo se nalazi dio osobne ostavštine obitelji Drobac, među kojima je i zbirka od preko 700 libreto opera i baleta s kraja XVIII. i prve polovice XIX. stoljeća. O tome vidi u: Rusković Krištić 2012: 281–303. U međuvremenu je fondu Znanstvene knjižnice priključena i manja zbirka muzikalija iz obitelji Dragičević, u kojoj se također nalaze vrijedne muzikalije iz pripadajućeg razdoblja.

⁴ Katedralna je glazbena baštine donekle okrnjena jer nedostaje izvedbeni materijal katedralnog orkestra iz navedenog razdoblja. On je – nakon ukinuća tog ansambla – prenesen u samostan Male braće. S druge strane, u Katedrali se čuvaju sekularne muzikalije s kraja XIX. i početka XX. stoljeća koje su dospjele iz privatnih izvora. O tome više u: Katalinić – Tuksar 2014: 381–395, a katalog muzikalija Katedrale vidi na: <http://hmd-music.org/katalozi-muzikalija-u-katedrali-u-dubrovniku-i-zbirci-politeo-u-starigradu-na-hvaru/>.

Nalazimo ime i Vladislava Pavlova (1788. – 1859.), predstavnika druge grane obitelji, Pavlova suvremenika i osnivača dubrovačkog kazališta.

U popisu vokalne i instrumentalne glazbe Paola Gučetića zabilježeno je oko 220 notnih svezaka devedesetjednoga poznatog skladatelja (za trojicu su poznati samo inicijali, dok su tri skladbe nepoznatog autorstva). Najzastupljeniji je austrijski skladatelj Ignaz Pleyel (27 svezaka), a slijede ga njegov učitelj Joseph Haydn (20), potom Wenzel Pichl (9), Wolfgang Amadeus Mozart, Giovanni Paisiello i Giuseppe Farinelli (s po 7 skladbi),⁵ zatim slijede skladatelji s po pet skladbi (Domenico Cimarosa, Paolo Baldan) itd. U mediteranskom Dubrovniku takva prevlast srednjoeuropskih, poglavito austrijskih skladatelja svjedoči o novim političkim vjetrovima već od kraja XVIII. stoljeća, sve do 1815., kada je i Dubrovnik upisan među habsburške posjede. Osim toga, oko 200 svezaka muzikalija pronađeno je među notnim materijalom u samostanu Male braće,⁶ od kojih šezdesetak nije upisano u katalog – razumljivo, prvenstveno djela koja su pripadala Vladislavu Pavlu. Tri skladbe iz ostavštine Paola Gučetića sačuvane su u dubrovačkom Državnom arhivu.

Ukus i glazbeničku vještinu pojedinih članova – vlasnika – obitelji Gučetić možemo procijeniti na temelju izbora sačuvanih djela: osim vježbenica za glazbenu teoriju i sviranje violine (za Paola Gučetića),⁷ ili klavira (za Vladislava Pavlova),⁸ sačuvane su i komorne skladbe koje su vlasnici mogli koristiti u kućnom muziciranju,⁹ ili čak koncertantna i simfonijska djela koja su uz vlasnike mogli izvoditi lokalni profesionalci. Ta je obitelj nabavljala suvremenu glazbenu literaturu, koja je skladana od sredine XVIII. stoljeća pa sve do obradba arija s aktualne glazbene scene, koja je djelomično doprla i do devetnaestostoljetnoga Dubrovnika. Materijal je većim dijelom dopremljen, nabavljen, kupljen, dobiven iz inozemstva. U malu skupinu iznimaka – domaćih djela – ubrajamo dvije simfonije Antuna Sorkočevića (1775. – 1841.), posvećene prijateljima,¹⁰ među kojima je bio i Paolo Gučetić. Tu su i dvije arije naturaliziranog Dubrovčanina Tome Restija,

⁵ Moguće je, međutim, da od nekih skladbi ima i po dva primjerka istoga djela, što na temelju samoga popisa nije uvijek moguće ustanoviti.

⁶ Na važnost takvih bilješki o nekadašnjim vlasnicima upozorila sam još pred tridesetak godina u prvom prikazu rukopisne zbirke u samostanu Male braće, u: Katalinić 1985: 623–664.

⁷ Npr. Momolo [Girolamo] Ricci: *Posizioni p. Violino* (Dsmb 75/1966) i *Arpeggi per Violino* (Dsmb 75/1965) zapisani za Paola Gozzea.

⁸ Rukopisni svezak *Regole musicali per principianti di cembalo*, vlasništvo je Vladislava Pavlovog Gozze (Dsmb 206/5384) kao i *Etude pour le Piano-Forte* Daniela Gottlieba Steibelta (1765. – 1823.) te Clementijeve sonate (Dsmb 27/857, Dsmb 58/1620–21).

⁹ Znatno je broj skladbi za flautu, glazbalo koje je svirao Tomo Bassegli, Paolov i Melchiorov ujak.

¹⁰ Sig. Dsmb 77/2002 s posvetom: »... al suo predilettissimo amico Il Sig. r Contino Paolo di Baldassare di Gozze« i 77/2004 iz 1803. s napomenom: »Dedicata agli amici suoi«.

rodom iz Apulije, jednog od najznačajnijih dubrovačkih skladatelja s kraja XVIII. i početka XIX. stoljeća,¹¹ iz posjeda Melchiorea Gučetića,¹² koji je, lako moguće, bio i njegov učenik.¹³ Vladislav je čak zabilježio plesne melodije i sakupio ih u sveske: *Monferine suonate da Ragusa, Eccossais joués à Raguse*.¹⁴

Iz ostavštine najpoznatije dubrovačke skladateljske obitelji, Sorkočevića, ostalo je, osim Lukinih i Antunovih skladbi, vrlo malo notnog materijala: svega po jedan svezak nota iz posjeda Luke (šest sonata Baldassarea Galuppia), Mihe (šest divertimenta za dvije flaute Carla Spinellija), Antuna (pjesma za sopran i gudače Tome Restija), Marine (arija »Che farò senza Euridice« iz Gluckove opere *Orfeo ed Euridice*). Vježbe za solfeggio za njihovu sestru Madu (Maddalenu, Magdu) Sorkočević, sačuvane su u franjevačkom samostanu, a lijepo je ušćuvana Lukina partitura Pergolesijeve sekvence *Stabat mater* za sole, zbor i orkestar, pohranjene u fondu Katedrale.¹⁵ Uzroci ovim malobrojnim nalazima leže u činjenici da je Antun Sorkočević prodao veći dio obiteljske ostavštine prije odlaska u Pariz, a i ono što je uzeo sa sobom, dosada nije pronađeno. Ipak, znamo da su skladatelji iz obitelji Sorkočević posjedovali neke muzikalije kakve su pohranjene kod Male braće, ali su one bez oznake provenijencije pa možemo pretpostaviti da ih naprosto nisu sustavno potpisivali.

Međutim, notni materijal skladateljice Elene Ranjina, poznatije kao Jelena Pucić-Sorkočević,¹⁶ znatnim je dijelom prikupio Vando Kuzmić sredinom XIX. stoljeća i pohranio u franjevačkoj zbirci: između tridesetak svezaka koji nose potpise *Elenina di Ragnina*, *Elena Luisa Ragnina*, a kasnije i *Hélène Louise de Pozza née de Ragnina* nalazi se dvadesetak opernih arija popularnih talijanskih autora s kraja XVIII. i početka XIX. st.: Giuseppea Farinellija, Domenica Cimarose, Francesca Bianchija, Giuseppea Sartija, uglavnom u rukopisima. S druge strane, u obitelji Dragičević, uz jednu ariju "udomaćenog" Tome Restija, sačuvano je i nekoliko prvotiskova komornih skladbi Mozarta i Beethovena (sada u Znanstvenoj knjižici u Dubrovniku). Zanimljivo je, da je kod franjevacu sačuvana i jedna skladba

¹¹ O ovome skladatelju vidi u: Demović 1989: 229–231.

¹² To su cavatine »Non voglio più darmi« i »Se di tacer v'impongo«, za sopran i gudače (sig. Dsmb 9/224 i 225), od kojih je ova druga i prepisana za mladoga plemića (Per uso del Nobil Fanciullo il Sig. Melchior di Gozze).

¹³ Melchior di Gozze najvjerojatnije je svirao čembalo i/ili klavir (svakako neki oblik kućnog glazbala s tipkama) te je bio ljubitelj opernih arija, o čemu svjedoči nekoliko takvih djela G. Paisiella, L. Borianija i Marcosa Portugalla s njegovim potpisom. Možda je čak i pjevao, na što upućuje Restijeva arija »Se di tacer v'impongo« s posvetom (vidi prethodnu bilješku).

¹⁴ Iscrpnija kulturološka analiza zbirke objavljena je u: Katalinić 2015a: 123–131; muzikološki aspekt prikazan je pak u: Katalinić 2015b: 199–211.

¹⁵ Više o životu i djelovanju šire obitelji Sorkočević u: Katalinić 2014.

¹⁶ O toj skladateljici i njejoj glazbeničkoj aktivnosti vidi više u: Katalinić 2006: 67–78, a općenito u: Stojan 1997: 185–193.

Nikole Lucianova Pozze Sorgija, Jelenina budućeg supruga: šest dueta uz pratnju violine napuljskog skladatelja i nakladnika Mareschalchija posebno je 1783. prepisano za tada 12-godišnjeg mladića.

I druge su dubrovačke aristokratske obitelji nabavljale muzikalije: *Pietro da Bona* vjerojatno je Pijerko Miho-Filipov Bona, koji je navodno znao svirati violinu i klavir, čemu svjedoči sačuvana dionica violine obradbe jednog dueta Giovannija Paisiella, te kvarteti Ignaca Pleyela kod franjevac, a kvarteti Franza Krommera i Gioacchina Rossinija u Državnom arhivu. I njegov se brat Frano-Ivan bavio glazbom – svirao je violinu u teatru i crkvama.¹⁷ Tri notna sveska operne glazbe nose potpis *Anna*, odnosno *Annetta Bona*.

Elena i Anna Facenda – možda iz obitelji Giovannija Facende,¹⁸ tajnika Maloga vijeća 1783. – sačuvale su nekoliko svezaka vokalne i instrumentalne glazbe.

Kao ljubiteljica glazbe osobito se ističe Marietta Natali, kći Petra Jeronimova, koja se udala za Frana-Augustina Matovog Ghetaldis-Gondolu, pa na *Canzoni* povodom Napoleonova imendana iz pera Tome Restija i nalazimo potpis »Per uso della Sig.a Contessa Marietta di Ghetaldi.« Marietta je vjerojatno i pjevala i svirala glasovir (tj. fortepiano), o čemu svjedoči više od 40 arija iz popularnih opera Anfossija, Bertonija, Bianchija, Paisiella, Sartija i dr. (s potpisom Marietta (di) Natali, ili samo Natali), nabavljenih s izvedbi iz Venecije i Genove.

Na temelju ovog kratkog pregleda muzikalija iz posjeda najvažnijih plemićkih obitelji koje su sačuvane i preživjele dvjestotinjak godina, moguće je pratiti strukturu njihova glazbovanja: komorne skladbe (a mnogo je obradbi vokalnoinstrumentalnih djela za manje sastave) obično su zvučale u privatnim salonima, kao dio poduke ili kao razbibriga, u kojoj su mogli sudjelovati članovi obitelji, a vrlo često i obiteljski prijatelji. Djela sačuvana u plemićkim obiteljima koja su zahtijevala veći izvodilački aparat također su se mogla izvoditi u privatnim prigodama, ali su u njima mogli sudjelovati i profesionalci. Svakako, dubrovački su plemići i plemkinje glazbenu poduku dobivali kao dio humanističkog kurikuluma u kojem su – sukladno nadarenosti – mogli reprezentirati kao interpreti, pa čak i kao skladatelji, bilo u obiteljskom krugu, ili na privatnim akademijama. Obično su svirali klavir ili čembalo i pjevali, ili su svirali violinu, gitaru, a neki, poput Tome Basseglia, flautu i harfu.¹⁹

Muzikalije s bilješkama svjedoče, međutim, i o drugim obrazovanim pojedincima koji su posjedovali muzikalije, koji su bili ljubitelji glazbe te su vjerojatno i sami znali muzicirati. Osim redovnikâ, poput Vladislava

¹⁷ Vekarić 2013: 189–193 (190) i 187–88.

¹⁸ Giovanni Facenda potpisan je kao »segretario« u dozvoli tiskanja Bobali-Monaldijevih *Rima* u Occhijevoj tiskari 1783. Usp.: Čučić 2005: 117, bilj. 37.

¹⁹ Muljačić 2006: 233.

Šišića iz Rijeke dubrovačke (Vladislao d'Ombra) i profesionalnih svjetovnih glazbenika-skladatelja (Toma Resti, Angiolo Maria Frezza), iz imućnijih i obrazovanijih krugova neizostavno valja spomenuti obitelj Andrović: Franceschina Chersa (Krša), koja se kasnije udala za Rafaela Androvića,²⁰ uživala je u opernim djelima; njezin je ukus dijelio i Rafaelov nećak Nikola, vjerojatno onaj kojemu je Luka Stulli 1828. posvetio svoja tri opisa dubrovačkog potresa.²¹ Sakupljač muzikalija u prvim dekadama XIX. stoljeća bio je i »capitano« Biaggio/Vlaho Melchiori, kojemu pripada i škola za sviranje violine suvremenog mu talijanskog violinista Luigija Tonellija. Pa i sam Vlaho Stulli posjedovao je dva sveska skladbi za violinu (Corellijeve sonate i Moselovi dueti), a Vittoria Zuzzeri preferirala je operu, za razliku od Paola Baricha,²² koji je – zaključujemo na temelju četiriju zbirki trija i kvarteta – sigurno sudjelovao u komornom muziciranju.²³

Nadalje, potpisi ukazuju i na društvena i politička zbivanja koja su u tom razdoblju drastično promijenila sudbinu Dubrovačke Republike: uz imena domaćih plemića i glazbenika tijekom druge polovice XVIII. stoljeća, iz prvih desetljeća XIX. stoljeća javljaju se vlasnici muzikalija poput generala Lauristona, očito vještog sviranju violončela,²⁴ a iz nešto kasnijeg razdoblja i austrijskih časnika poput »leutenanta« Franza (ili Francesca) Schwarza, koji je u manjoj zbirci skladbi uglavnom za klavir, posjedovao i jednu briljantnu polonezu Ivana Zajca starijeg. Napokon, naoko nevažne bilješke, gotovo marginalije, tako postaju zanimljive pojedinosti, koje svjedoče o kulturnoj razini Dubrovčana, ali i o paralelnim i komplementarnim zbivanjima u »maloj povijesti« svakodnevnice u odnosu na onu »veliku«.²⁵

²⁰ Na notama tako nalazimo i potpise pod djevojačkim prezimenom, a potom se i na notama nalaze bilješke: »Per uso della Sig^lra Frane Cherscia in Androvik« (81/2072) i »Ad usum Francesca Androvich« (67/1808).

²¹ Stulli 1828.

²² Paolo Barich sudjelovao je u dekoriranju Grada u čast dolaska Franje I. 1818. godine. O tome piše »Nel dopo pranzo alle ore 6 dal ceto dei Negozianti fu lasciato fra i comuni evviva un gran pallore areostatico della dimensione di piedi 36 di diametro, eseguito dal sig. Paolo Barich Raguseo ...« (Appendini 1818: 8).

²³ Boccherinijevi kvarteti i trija, kvartet za violinu, violu, flautu i violončelo Giorgia Kragliča, kvartet za dvije violine, violu d'amore i violončelo Lorezna Mosela te tri Mozartova kvarteta za J. Haydna.

²⁴ *Lezioni per Violoncello / Del Signor Dⁿ Michele Napolitano [Galuccio] i Duetti per due Violoncelli / Del Signor Pleyel / Copia per uso di sua Eccellenza il Sig^lr Generale / Lauriston.*

²⁵ Istraživanje je dovršeno u okviru europskog projekta »Music Migrations in the Early Modern Age: the Meeting of the European East, West and South« (Mus Mig) HERA (2013. – 2016.).

Rukopis arije »Lasciate che passi« iz opere *I due baroni di Rocca Azzurra* Domenica Cimarose, izvedena u rimskome Teatro Valle 1783. godine, bila je vlasništvo skladateljice Elene Luise Ragnina.

Literatura

- Appendini, Francesco Maria. 1818. Relazione intorno all'arrivo e soggiorno in Ragusa delle loro Maesta' Imperiale e Reali d'Austria Francesco I. e Carolina Augusta scritta dal P. Fran. M. Appendini Rett. Delle Scuole pie, prefetto dell'Imp. Reg. Ginnasio in Ragusa. *Iscrizioni e poesie allusive alla venuta e al soggiorno in Ragusa della LL. MM. II. RR. D'Austria Francesco I. e Carolina Augusta*. Ragusa: Antonio Martecchini. 3–11.
- Čučić, Vesna. 2005. Prvi tiskari u Dubrovniku s popisom tiskane građe. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske* 48, 3/4. 108–158.
- Demović, Miho. 1989. *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici od polovine XVII. do prvog desetljeća XIX. stoljeća*. Zagreb: JAZU.
- Katalinić, Vjera. 1985. Glazbeni arhiv samostana Male braće u Dubrovniku: rani rukopisi od početka 18. st. do oko 1820. *Samostan Male braće u Dubrovniku*. Zagreb – Dubrovnik: Kršćanska sadašnjost – Samostan Male braće 623–664.

- Katalinić, Vjera. 2006. Elena Luisa Ragnina udata Pozza Sorgo, ili Elena Pucić-Sorkočević (1784. – 1865.) – intelektualka i skladateljica. *Arti musices* 37/1. 67–78.
- Katalinić, Vjera. 2014. *Sorkočevići – dubrovački plemići i glazbenici / The Sorkočevićs – aristocratic musicians from Dubrovnik*. Zagreb: MIC.
- Katalinić, Vjera. 2015a. Muzikalije kao izvori podataka za kulturnu povijest: primjer dubrovačke zbirke Pavla Gozzea. *Rukopisne ostavštine kao dio hrvatske baštine*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv. 123–131.
- Katalinić, Vjera. 2015b. Imported Music Scores in the Possession of the Gozze Family in Dubrovnik. *De musica diserenda* XI/1–2. 199–211.
- Katalinić, Vjera; Tuksar, Stanislav. 2014. Glazbena zbirka katedrale. *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*. Dubrovnik: Gradska župa Gospe Velike – Zagreb: Institut za povijest umjetnosti. 381–395.
- Muljačić, Žarko. 2006. Tomo Basiljević (Bassegli), prvi dubrovački planinar. *Iz dubrovačke prošlosti*. Zagreb: Matica hrvatska. 223–236.
- Rusković Krištić, Marinela. 2012. Zbirka libreta Znanstvene knjižnice u Dubrovniku: pregled dosadašnjih istraživanja s opisom zbirke. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 50. 281–303.
- Stojan, Slavica. 1997. Dubrovkinja Jelena Pozza Sorgo i sudbina *Piesni razlike* Dinka Ragnine iz 1536. godine. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 35. 185–193.
- Stulli, Luca. 1828. *Le tre descrizioni del terremoto di Ragusa nel MDCLXVII*. Venezia: Simone Occhi.
- Tuksar, Stanislav. 1995. Glazbeni arhivi i zbirke u Hrvatskoj. *Arti musices* 24/1. 3–26.
- Tuksar, Stanislav. 2015. Glazbeni rukopisi sačuvani u Hrvatskoj – stanje, problemi, perspektive. *Rukopisne ostavštine kao dio hrvatske baštine*. Zagreb: Hrvatski državni arhiv. 107–121.
- Vekarić, Nenad. 2013. *Vlastela grada Dubrovnika*. sv. 4. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.

Music in the aristocratic families of Dubrovnik in the 18th and early 19th centuries

Summary

A large amount of music material kept in the Dubrovnik libraries (Friars Minor, The State Archives in Dubrovnik, the Cathedral etc.) preserves about 10,000 items of sheet music, mostly dating from the 18th century on, because the disastrous earthquake in 1667 destroyed almost all earlier music sources. On many of the preserved copies — both manuscripts and prints — various information has been noted. Owing to such remarks, it is possible to collect information on previous owners, their musical taste, knowledge and skills, on outstanding local dedicatees, on places and occasions of their acquisition, on performers, performances, etc. This paper presents music material from the 18th and early 19th centuries that once belonged to noble local families: Gozze, Sorgo, Ragnina, Bona, Natali etc. The largest collection was owned by the Gozze family, identified by a preserved catalogue of music material, and owing to some 200 preserved music items kept in the music archives of the Friars Minor monastery in Dubrovnik. Besides this valuable collection of more than 6,500 pieces of sheet music, some items once belonging to the musically educated citizens of Dubrovnik are kept in the State Archives, Scientific Library or the Cathedral collection.

Ključne riječi: Dubrovnik/Ragusa, XVIII. stoljeće, XIX. stoljeće, glazba, notni materijal, glazbeni arhivi, Gučetić, Sorkočević, Ranjina, Bona, Natali

Keywords: Dubrovnik/Ragusa, 18th century, 19th century, music, music material, music archives, Gozze, Sorgo, Ragnina, Bona, Natali

Pavao Knezović

Petar Ušković Croata

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

Borongajska cesta 83d, HR-10 000 Zagreb

pknezovic@gmail.com

puskovic@hrstud.hr

FERIĆEVA VIZIJA NAŠE KNJIŽEVNOSTI (prema poslanici M. Denisu)

Dubrovčanin Đuro Ferić jednu od svoje četiri poslanice piše Mihovilu Denisu, pjesniku i kustosu dvorske biblioteke u Beču. Ta nam je poslanica važna jer u njoj Ferić u 299 heksametara predočava zapušteno stanje Dalmacije svojeg vremena i ujedno predlaže na koje bi se načine mogla uzdignuti na negdašnju razinu. Tomu u prilog donosi imena dvadesetorice slavnih Dalmatinaca koji su se posebno istaknuli u književnosti i znanosti. Ferićeva je poslanica značajna jer on, možda sasvim slučajno, prvi naše pisce svrstava u »književne krugove« i postavlja ih za uzor *Dalmatincima*, kao neoboriv argument novim vlastima Monarhije da joj ono neće biti uzaludno uložiti li truda i po Dalmaciji podigne škole.

1. Skroman čovjek, uzoran svećenik i veliki radnik

Erudit, parafrazator, stihotvorac i prevoditelj Đuro Ferić (Dubrovnik, 5. lipnja 1739. – 13. ožujka 1820.) potekao je iz pučke siromašne obitelji, a školovanje započeo u dubrovačkom kolegiju kod isusovaca, zatim ga dubrovački nadbiskup H. M. Milković šalje u Loreto gdje završava studije filozofije i teologije,¹ ali i stječe doktorat iz prava (Ljubić 1856: 130). Po povratku u Dubrovnik 9. svibnja 1762. zaređen je za svećenika. Tada se pored svećeničkih obaveza posvetio proučavanju naše starije književnosti, povijesti i učenju jezika, a mnoge su ga imućne i ugledne dubrovačke obitelji tražile za privatnog učitelja svojoj djeci, što je on prihvatao vrlo rijetko i mimo volje. Od prosinca 1773. do kraja 1777. predavao je književnost i latinski u nižim razredima dubrovačke gimnazije. Od 1780. bio je kancelar u francuskom

¹ U Loretu se Ferić istakao kao student, usp.: »U zakonima vjere i knjižestva odgojen uputi se Ferić put Loreta, gdje dubokouman dostojno na čelo postavi lovornu krunu ljubomudrosti i bogoslovja, na taj način, da u onomu stanu učenja ilirskih crkvenjakah za dugo vremena njegovo se je ime pripievalo« (Kaznačić 1845: 194).

konzultatu.² Poslije pada Dubrovačke Republike imenovan je 2. lipnja 1808. kanonikom katedrale, a 20. lipnja 1814. katedralnim arhiepiskopom te 10. ožujka 1815. generalnim vikarom Dubrovačke nadbiskupije, a ubrzo nakon toga i administratorom Stonske biskupije. Te je službe obnašao do smrti.³ Već kao kancelar organizirao je u svojoj kući prepisivanje djela starijih dubrovačkih pisaca⁴ i neprestano se bavio proučavanjem književnosti, povijesti te pisanjem tematski veoma raznovrsnih djela, sakupljanjem narodnih pjesama i poslovice zatim prevođenjem s latinskoga na hrvatski i obratno. Od svih svojih suvremenika ostavio je i najobimniji i najraznovrsniji opus.⁵ »Ferić je bio čovjek skroman, uzoran svećenik i živio je povučenim životom kabinetskog radnika« (Frangeš 1953: 240).

Dio raznovrsnog Ferićeva opusa tvore i četiri poslanice u stihu na latinskom jeziku. Prvu je uputio Johanni Mülleru i popratio je s prepjevom na latinski trideset i sedam narodnih pjesama (*Ad clarissimum virum Joannem Müller. Huic accedunt Illyricae linguae poemata triginta septem Latinis carminibus reddita*, Dubrovnik, 1798.), treću Splićaninu Juliju Bajamontiju (*Ad clarissimum virum Iulium Baiamontium Spalatensem epistola*, Dubrovnik, 1799.),⁶

² Za kapelana časnih sestara u samostanu Svete Katarine bio je predložen 19. studenog 1791. ali je izabran nešto kasnije. U nekoliko se Ferićevih životopisa pogrešno navodi da je 1791. bio upravitelj ženskog samostana Svete Klare, jer u ženskim samostanima upravljaju poglavarice ili opatice.

³ »1820 martius 13 D. Giuro Ferrich. Morto ai 13. di Marzo 1820. alle 9:¼ die Sera in Età di Anni 80. Mes: 9. gio. 7.« *Srđ list za književnost i nauku*. 4. Dubrovnik, 1905: 156.

⁴ Usp. »Catalogo dei Libri delle Poesie Illiriche scritte di suo proprio pugno dall' Illustrissimo e Reverendissimo Monsignor D. Giorgio Ferrich Vicario Capitolare della Diocesi di Ragusa (Ferić je, osim što je u svome domu organizirao prijepisivanje rukopisnih djela dubrovačkih pisaca, i sam prepisao u 20 knjiga tekstove domaćih pisaca« (RZK, 1997: 153).

⁵ Iscrpan popis djela donose Pantić 1979: 115–116; Šonje 1998: 174; Frangeš 1987: 451; Puratić 1980: 184–210; Ljubić 1856: 131; Gortan 1970: 619; Perić Gavrančić 2008: 6–12. Ferić je sav svoj imetak ostavio rođaku svećeniku Trebinjsko-mrkanske biskupije Dominiku Sokoloviću, a F. M. Appendiniju rukopise da ih tiska »*Elenco delle opere mie da stamparsi*: 1) *Epistole Slované*; 2) Šest knjiga novih fabula načinjenih na osnovu narodnih poslovice u latinskim jambskim stihovima i podeljenih na moralne, političke, pohvalne, šaljive, različite i one uzete iz Apoftegma; 3) prevod istog dela na 'ilirski' jezik; 4) Život Ezopov u elegijskim latinskim stihovima i u prepevu na naš jezik; 5) Knjiga latinskih elegija (*Elegiarum liber*); 6) Deset knjiga Erazmovih apoftegmi u latinskim stihovima (*Apophthegmatum libri X Latinis versibus donati*); 7) Knjiga starih fabula u 'ilirskim' stihovima; 8) Pet knjiga latinskih epigrama (*Epigrammatum libri V*); 9) Satire i latinske epistole; 10) Latinski prepev 131 soneta; 11) Le Popjevke nazionali prepevane u latinskim stihovima različitog metra (*Slavica Poematia latine reddita*); 12) Pohvale dubrovačkim pesnicima koji su pisali na 'ilirskom' jeziku ili u stihu ili u prozi (*Ragusinorum poetarum qui Illyrica lingua scripserunt seu versibus seu prosa elogia*); 13) Šaljivi i satirični sastavi o pojedinim Dubrovčanima (*Epigrammata de nostratibus*) i makaronski stihovi (*Macaronica*); 14) Moralistički distisi na latinskom i 'ilirskom' jeziku (*I distici morali latini e illirici*)« (Pantić 1979: 115).

⁶ Usp. Kasumović 1902: 451–458; Puratić 1982: 44–46.

drugu također u Beč Mihovilu Denisu⁷ (*Ad clarissimum virum Michaellem Denisium*), a četvrtu Melhioru Cesarottiju (*Ad clarissimum virum Melchiorum Cesarottum epistola*). I dok se u našim povijestima književnosti gotovo neizostavno spominju prva i treća Fericeva poslanica, o četvrtoj nema ni slova, a ovu drugu neki jednostavno “preskaču”, odnosno ne navode je iako je ona jedina doživjela više izdanja. Razumljivo je da je prvi pisac Fericeva životopisa Tomo Krša i prvi progovorio o njoj pohvalivši učenost kojom je autor u njoj iznio čitavu povijest Dalmacije, čak i one najstarije epohe, i to u vrijeme zamjene mletačke vlasti austrijskom.⁸ Na kraju navodi da je prvi put tiskana 1798. u Beču: »Questa epistola vide la luce in Vienna l'anno 1798« (Krša 1824: 28). Pasko Antun Kazali naglašava da je Ferić istovremeno ispejvao poslanice J. Müllera i M. Denisu te da je potonja svojevrsni kompendij povijesti Dalmacije i da je u njoj izražena nada u bolji život pod novom vlašću.⁹ Antun Kaznačić također navodi da su te dvije epistole istovremene s tim da prvo govori o ovoj upućenoj M. Denisu: »U Beču pritištena god. 1798 štije se u latinskih stihovih knjiga Mihajlu Denisu, u kojoj sgodno, uredno i kratko pšničkim duhom uzdignuju se najpoglavitie i najplemenitie Dalmatinske deržave; kratak trud, nu dostojan veoma učenu čovjeku« (Kaznačić 1845: 210). Nakon A. Kaznačića i Ljubića¹⁰ sve do Kasumovićeva rada 1902. potpuni je muk u našoj književnoj povijesti o tom Feričevu djelu.¹¹ Kasumović pretpostavlja da je doživjela drugo izdanje zato što nije obična prigodnica, nego »laudes Dalmatiae« i da je to izdanje priredio sam izdavač A. Martecchini.¹² Kasumović donosi ukratko

⁷ »Mihajlo Denis rodio se g. 1729. u Schärdingu na Innu, a umro je g. 1800. Bio je jezuit, učitelj jevrejskoga, latinskoga i grčkoga jezika i retorike. Car Josip II. postavi ga za drugoga kustosa dvorske biblioteke. Bio je i pjesnik, te je prevodio Ossiana, a i sam pjevao pod imenom barda Sineda« (Kasumović 1902: 573).

⁸ »In una Epistola indiritta nel 1797. a Michel Denis, ed allusiva al passaggio, che in quell'anno avea fatto la Dalmazia dalla Veneta all'Austriaca dominazione, l'autore nostro compendiò dottamente tutta la Storia di quella provincia, fattosi dalle più remote epoche di essa« (Krša 1824: 28).

⁹ »Intanto tradusse in latino e fe'stampare in Ragusa nel 1798 trenta poemetti slavi preceduti da un'epistola con che li dedicava allo storico Müller, nel medesimo tempo in che veniva fuori a Vienna un'altra epistola a Michel Denis, in cui, alludendo alla nuova potenza da che pendeva Dalmazia, ne compendia l'istoria« (Kazali 1841: 3).

¹⁰ Ljubić je samo navodi i to površno u popisu Feričevih djela: »*Epistola ad Michaellem Denisium Vindelicum. Viennae 1798.*« (Ljubić 1856: 131), a ne spominje dubrovačko izdanje iz 1824.

¹¹ Usp.: Kaznačić 1882: 188–190; Ljubić 1869: 424–425; Šurmin 1898: 103–103; Stojanović 1900; Vodnik 1913: 316–318; Bogdanović 1933: 360–361; Ježić 1993: 160–161; Frangeš 1987: 48–49 i 450–451; Novak 2003: 163; Jelčić 2004: 140.

¹² »Tko je to drugo izdanje izdao, ne kaže se; bit će, da je to učinio sam marljivi štampar i nakladnik Martecchini. Poslanica nije samo obična prigodnica, nego – da tako kažem – 'laudes Dalmatiae', pa je zadržala svoju vrijednost i poslije one prigode, kad je spjevana i zato je i po drugi put izdana« (Kasumović 1902: 573–574).

sadržaj epistole i zaključuje da u njoj nema »velike poezije«, te da je njezina jedina vrijednost u Ferićevu velikom »patriotizmu«. ¹³ Poslije Kasumovića na nju će svrnuti pažnju čitatelja tek 1945. Mihovil Kombol napisavši: »I u poslanici poznatom bečkom pjesniku Michaelu Denisu, kustosu dvorske biblioteke (*Ad clarissimum virum Michaellem Denisium*, Dubrovnik, 1798) Ferić je rodoljub, ističući slavu Dalmacije i vrline Ilira i navodeći mjere potrebne, da se taj narod podigne« (Kombol 1961: 340). Upravo će se ta Kombolova procjena manje više doslovno provlačiti kroz našu literaturu pa i nakon onog Pederinova rada u kojem je pisao o Feriću kao pjesniku dalmatinskih fiziokrata. Primjerice o njoj piše Gortan: »*Ad clarissimum virum Michaellem Denisium* ('Poslanica slavnome mužu Mihovilu Denisu iz Gornje Austrije'), tiskana prvi put 1798. u Beču, gdje je Denis bio dvorski bibliotekar, a drugi put u Dubrovnik 1824, u 303 heksametra sadržava pohvalu Dalmacije i prijedloge za njezino uzdizanje. U toj rodoljubnoj poslanici Ferić spominje imena 20-orice Dalmatinaca koji su se istakli u književnosti i u znanosti« (Gortan 1970: 615). Veoma slično o njoj pišu Ž. Puratić (1980), Š. Šonje, G. Wirtz, K. Bakija, S. Perić Gavrančić. ¹⁴ U knjizi o Ferićevom životu i djelu Puratić iznosi što je bio povod i cilj sastavljanja ove poslanice te kaže da »je pisana početkom marta 1798« (Puratić 1982: 42). Nakon toga donosi djelomično sadržaj potkrjepljujući svoje tvrdnje citiranjem desetak Ferićevih stihova. Zamjećuje da se iz teksta poslanice uviđa da je Montesquieu utje-

¹³ »Rekao sam već, da ne smijemo ni u jednoj ovoj poslanici tražiti velike poezije i po njima suditi Ferića kao pjesnika; niti je u njima pjesnička građa niti su s puno poezije obrađene. Više nas zanosi ovdje sam predmet. O kome se radi, a koji je i Feriću bio glavni od forme. ... Ako mu se i ne divimo ovdje kao veliku pjesniku, ako i ne ćemo ove dvije poslanice ubrojiti među pjesnička djela velike vrijednosti, ali ćemo mu priznati nešto, što također vrijedi mnogo, što ga diže u našim očima iznad mnogih starih naših pjesnika, a to je njegov veliki patriotizam i, da tako rečem, demokratizam. Dok je gotovo kod svih naših starih pjesnika i hrvatskih i latinskih vrijedila – sad više sad manje – ona Horacijeva: 'Odi profanum vulgus et arceo'; dok su se drugi pjesnici njegova doba i prije njega slabo obazirali na prosti narod, njegovo blago i njegove potrebe, evo njega, gdje prisluškuje kucanje narodnog srca, gdje se oduševljava za narodno blago, brine se za nj, radi oko narodnog dobra i sreće. I u latinskoj za onda modernoj odjeći Ferić je naš srcem i dušom« (Kasumović 1902: 576–577).

¹⁴ Usp.: »Iz želje da pomogne uzdizanju naših krajeva iz ondašnje teške zaostalosti, piše i M. Denisu« (Puratić 1980: 189). »O Ferićevu zanimanju za pučke poslovice, izreke i pjesme govore i pisma što ih je u latinskom heksametru izmijenio s povjesničarom Johannesom Müllerom iz Beča, komu šalje u prepjevu i pjesmu o Hasanaginici; s Michaelom Denisom, kustosom Dvorske biblioteke u Beču, komu piše o zaostalosti Dalmacije i pruža vrijedne podatke iz njezine prošlosti i o njezinim piscima;« (Šonje 1998: 172–173). »U latinskim se poslasticama obraća važnim ličnostima svoga vremena: njemačkom prevoditelju Ossiana Michaelu Denisu upućuje poslanicu o povijesti i budućnosti Dalmacije (1798)« (Wirtz 2000: 215–216). »I u Poslanici slavnome mužu Mihovilu Denisu iz Gornje Austrije hvali Dalmaciju i ističe imena 20-torice Dalmatinaca koji su se bavili književnošću i znanostima« (Bakija 2002: 49). »Michaelu Denisu, bibliotekaru na bečkom dvoru i prevoditelju Ossiana na njemački jezik, upućuje 1789. poslanicu o povijesti i budućnosti Dalmacije i navodi imena dvadesetorice pojedinaca koji su se istakli u književnosti i znanosti« (Perić Gavrančić 2008: 6).

cao na Ferića i da je »očit Horacijev stil pripovijedanja« (Puratić 1982: 126 bilješka 93). Zatim iznosi kako Ferić nije imao namjeru tiskati ovu poslanicu, a potom se osvrće »na neke autore iz Dalmacije koje Ferić spominje« (Puratić 1982: 43).¹⁵ Nema dvojbe da je njegova procjena Ferićeve epistole uvjetovana i tadašnjim državnim režimom,¹⁶ ali još više poimanjem našeg latiniteta u tadašnjoj literaturi. Značajan je iskorak rad »Đuro Ferić kao pjesnik hrvatskih fiziokrata i jedan od začetnika hrvatskog narodnog preporoda« Ivana Pederina. Prema njemu, Ferić je nazore i nauk dalmatinskih fiziokrata prvenstveno ugradio u stihove svog omanjeg epa *Periegesis orae Rhacusanae*. Sagledavajući u tom svjetlu i Ferićeve poslanice, zamjećuje da se glede sadržaja izdvaja ova upućena M. Denisu upravo zbog toga »jer je kao kustos Carske knjižnice i nastavnik na Theresianumu djelovao u okviru bečkog centralizma i germanizacije« (Pederin 1983: 245). Zbog toga mu nije kao Mülleru i Bajamontiju pisao o našem folkloru nego o povijesti i kulturi Dalmacije »time je austrijsko činovništvo želio razuvjeriti u postulat koji ono duguje Jerneju Kopitaru, a to je da južni Slaveni nisu povijesni narodi nego folklorni organizam koji se ostvaruje u jeziku i folkloru, te da Hrvata zapravo nema« (Pederin 1983: 245).

2. Neobičnost Ferićeve poslanice M. Denisu

Povod sastavljanja epistole na samom njezinu početku otkriva Ferić, kako se već navodilo u literaturi, ali još nije zamijećeno da je Đuri njegov vršnjak i prijatelj Stjepan Rajčević sugerirao i sadržaj poslanice – *rem praec-laram*. Tu poslanicu koja ima 299, a ne 303 heksametara, pisao je, kako sam navodi, u Dubrovniku polovicom ožujka 1798. trpeći tešku bolest bubrega.¹⁷ Iako je stihove popratio s 24 bilješke (neke su prilično izdašne), ipak ih je ili manje nego je kanio ili su pak bile nedorađene. Dakle, takva epistola nije bila spremna za tisak, ali ju je Rajčević dao tiskati u Beču najvjerojatnije bez Ferićeva znanja (usp. Puratić 1982: 43). Najizraženiji utjecaj na sadržaj poslanice su imale Ossianove pjesme, prosvjetiteljski nauk dalmatinskih fiziokrata i tadašnja osobita vrsta putopisa kakvi su bili oni Alberta Fortisa. Ferić je Ossianove pjesme upoznao preko prijevoda Melchiora Cesarottija (tiskan 1763.)¹⁸ koji je bio popraćen značajnim predgovorom i izdašnim

¹⁵ Osvrnuo se samo na Stjepana Rajčevića, Ivana Lovrića, Andriju Kačića Miošića i Matiju Vlačića (Puratić 1982: 43–44). Da ih i nije sve prepoznao razvidno je iz navođenja njihovim imena u 96. bilješci (Puratić 1982: 127).

¹⁶ Usp.: »Ferić u epistoli piše o Slavenima na Balkanu uopće, a ne samo o Dalmaciji. On, iako Dubrovčanin, smatra sebe i svoj grad sastavnim dijelom Dalmacije« (Puratić 1982: 43).

¹⁷ »Ova poslanica ima 303 daktilska heksametra,...« (Kasumović 1902: 574). »... u 303 heksametra ...,« (Gortan 1970: 615). »Poslanica je pisana početkom marta 1798.« (Puratić 1982: 42).

¹⁸ Die Gedichte Ossians eines alten celtischen Dichters, aus dem Englischen übersetzt von M. Denis, Wien 1768.

bilješkama.¹⁹ Johann Michael Cosma Denis (Schärding, 27. IX. 1729. – Wien, 29. IX. 1800.)²⁰ uz svoj prijevod Ossianovih pjesama (objavljen 1768.) donosi prijevod Cesarottijeva predgovora i bilježaka dodajući im i vlastite. U jednoj od njih piše kako postoje u Dalmaciji i Hrvatskoj barda poput onih kod Kelta koji su sačuvali Ossianove pjesme.²¹ Denis je već kao dječak početkom 1742. na austrijsko-bavarskoj granici blizu Passaua slušao naše narodne pjesme što su ih pjevali vojnici – »husari Hrvati, koje je s turske granice doveo barun Trenk« – kako piše u svom životopisu *Commentariorum de vita sua libri V. MDCCIC* »... cunctorum animis Huszarorum, Croatarum, eorumque maximo, quos a finibus Turcicis admovere ferebatur Trenkius, metu percussis, de quibus dira quaeque rumor praemiserat«.²² Denis je inače bio uz Klopstocka vodeći pjesnik ossianovske poezije, tzv. Bardendichtung, iz kojeg razdoblja je najznačajnija njegova zbirka pjesama *Die Lieder Sineds des Barden* (Beč 1772.) u kojoj je *Heimkunft der Kroaten* posvećena Hrvatima i njihovim pjesmama kao i 2. pjesma (*Zweites Lied*) u zbirci: *Der Zwist der Fürsten* (Beč 1778.).²³ Ferić je nedvojbeno znao preko svog prijatelja S. Rajčevića kako je silno Denis osvojen duhom Ossianovih pjesama, a njima je i sam bio ne samo veoma odan, nego i gotovo sasvim osvojen. To se

¹⁹ Uz 64. stih (»... praeclare vir in Ossiannide fecit ...«) donosi bilješku (k) u kojoj hvali Cesariottijev prijevod: »Padovanac Melhior Cesarotti veoma sretno je preveo stihovima Ossianove pjesme.« Zatim Ferićeva poslanica: *Ad clarissimum virum Melchriorem Cesarottum epistola* (rukopis u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu R. 3424) i Cesarottijev odgovor: *Risposta a Monsignor M. Giorgio Ferrich a Ragusa*.

²⁰ »Dies nastalis V. Kal. Oct. ...Indita mihi super sacro fonte nomina Johannes Michael Cosmas, quibus dum sacramento confirmationis admoverer, Petrus accessit« (Denis 1801: 3).

²¹ »Spomenuta je bilješka dio Denisova komentara uz Macphersonove 'rasprave' o starosti Ossianovih pjesama... 'Sollte man nicht unter unseren slavischen Nationen, besonders aber in Böhmen, Dalmatien und Croatien auf eben diese Art aufbehaltene Ueberbleibsel des dichterischen Alterthums finden können? Und würden wir nicht in manchem Funken des Genies entdecken, wenn sich ein Sprachkündiger Macphersons Mühe nehmen wollte?' Denis je vjerojatno uspoređivao Veliku Britaniju, u kojoj se našao Macpherson da prevede stare keltske pjesme, s austrijskim carstvom, u kojem su »naši« slavenski narodi usmenom predajom sačuvali stare pjesme, pa bi trebalo, da se i tu nađe kakav Macpherson, koji bi pjesme sakupio i preveo na njemački. Te bi pjesme »naših« slavenskih naroda bar donekle ispunile prazninu, kad se već nisu mogle pronaći pjesme starih Germana. A prihvaćajući pjesme »naših« slavenskih naroda kao svoje, ti bi se narodi povezali s carstvom, što bi svakako bilo u interesu politike, kojoj je služio Denis« (Janković 1954: 199).

²² Usp.: »... cunctorum animis Huszarorum, Croatarum, eorumque maximo, quos a finibus Turcicis admovere ferebatur Trenkius, metu percussis, de quibus dira quaeque rumor praemiserat ...« (Denis 1801: 9).

²³ Usp. 12. i 13. strofu: »Euch grüßet das Lied, Männer der Ehre! / Heldenbewohner Croatiens! / Gleich fertig den nervigten Arm / Zum Pfluge, zum Schwerte zu strecken! / Zwar ist euch fremd der deutsche Gesange; / Doch habt ihr auch Barden und liebet das Lied./ Ich hab euch behorcht. Es quoll, euch herauf, / Tieflangsam und füchterlich ernst.« <http://www.zeno.org/Literatur/M/Denis,+Michael/Gedichte/Der+Zwist+der+Fürsten/Zweit>. Pseudonim Sined nastao je okretanjem prezimena Denis.

najbolje očituje kroz njegov živi interes za narodno stvaralaštvo, za narodne poslovice, narodne lirske i epske pjesme, te drevnu nacionalnu povijest. U takvim uvjerenjima nalazio je potvrdu kod Fortisa, Cesarottija, Rajčevića, Bajamontija, F. M. Appendinija i M. Sorkočevića. I za njega je Ossian (odnosno J. Macpherson) kao i za Cesarottija »straordinario poeta« koji je stvorio »soda e polita letteratura« o iskonskom moralu (di candidissimi costumi) naroda neiskvarenog rimskom civilizacijom.²⁴ Macphersonove Kelte Ferić prepoznaje u Fortisovim i Lovrićevim Morlacima kao što ih je i Rajčević vidio u stanovnicima Vlaške i Moldavije čije su zemlje, običaje i kulturu ostali europski narodi »manje poznavali nego samu Ameriku.«²⁵ Meni se čini da je ključna ideja Ferićeve poslanice pružiti Denisu informacije o stanovništvu krajeva, koji su došli pod vlast Austrije, kako bi ga ta nova vlast preko lokalne uprave i ekonomski i prosvjetno podigla. Denis je bio jako involviran u dvorsku politiku i sigurno je mogao utjecati na odabir austrijskog činovništva koje će djelovati u Dalmaciji. Navođenje sjajnih umova minulih stoljeća samo je argument više da taj zapušteni i siromašni puk može opet roditi iste takve učene i velike ljude ako mu se to omogući. Istaknuto je i u ovoj poslanici domoljublje, a Ferić i njega uvelike duguje duhu ossianske tradicije, koji je tražio isticanje junaka i kraljeva drevne prošlosti.

3. Temporis illius colui fovique poetas²⁶

Interesantan je i Ferićev izbor pisaca s kojima Denisu predstavlja onu »učenu Dalmaciju« od Kvarnera do Dubrovnika. Kasumović je predbacio Feriću na izboru jer »nije izabrao ni najznamenitije ni najumnije.«²⁷ Puratić se osvrće »na neke autore iz Dalmacije, koje Ferić spominje« ne pitajući se zbog čega spominje upravo te pisce, a ne neke druge, ali mu prigovara što

²⁴ »Ossian è il genio della natura selvaggia: i suoi poemi somigliano ai boschi sacri degli antichi suoi Celti: spirano orrore, ma vi si sente ad ogni passo la divinità che vi abita« (Cesarotti 1810: XXIII).

²⁵ »La Valachia, la Moldavia, l' Illirio, e la Russia stessa sono meno conosciute dall' America, e pure sono in Europa; e buona parte dell' Europa e abitata da' nazioni molto culte« (Rajčević 1788: 4). Nakon povijesnog i geografskog pregleda Rajčević u knjizi veliku pažnju posvećuje opisima stanja u poljoprivredi, rudnom bogatstvu zemlje, plodnosti tla, načinima obrađivanja zemlje, uzgoju žitarica i stoke. Međutim najzanimljivija su poglavlja u kojima opisuje društveno uređenje, sudstvo, školstvo, moral, vjerske obrede, pučke običaje i folklor. Usp. Čale 1955: 196–197.

²⁶ P. Ovidii Nasonis *Tristia* IV, 10, 41. *Štovao sam i ljubio pjesnike onoga doba.*

²⁷ »Da to posvjedoči, navodi nam pjesnik 20 primjera, ljudi, koji su se odlikovali znanjem. Sam veli, da ne navodi živih, jer će njih tek potomstvo zapisati. No u izboru naučenjaka i umnika nije bio sretne ruke: nije izabrao ni najznamenitijih ni najumnijih; Ferić navodi bez ikakve razlike ljude, koji su pisali hrvatski, i one, koji su pisali latinski i talijanski« (Kasumović 1902: 574).

je preškrto u donošenju podataka.²⁸ U ostaloj literaturi, u kojoj se govori o toj Ferićevoj poslanici, najčešće se ne osvrće na taj njezin dio ili se jednostavno konstatira da »Ferić spominje imena 20-orice Dalmatinaca koji su se istakli u lijepoj književnosti« (Gortan 1970: 615).²⁹ Zamjetan je poredak, *decora ingenia* svrstana su donekle po »književnim« krugovima: trogirski, makarski, splitsko-hvarski, šibenski i creski. To svrstavanje po krugovima Ferić duguje arhitekturi naracije putopisa. Zanimljivo je da on potpuno anulira vrijeme, tj. razdoblje u kojem je neki od tih pisac djelovao. Uzme li se da je u bilješkama istaknuo najvažnije, opazit će se da su kriteriji bili bliskost odabranoga duhu Ossianove poezije s jedne strane, a s druge je li ga Fortis spomenuo u svojim putopisima. Kratkoća bilježaka i odabir informacija u njima odraz su tipa biografije galantnoga stoljeća kakvu je Ferić prihvatio od dubrovačkog franjeva Sebastijana Slade i Ignjata Đurđevića.³⁰ Iz trogirskog kruga spominje Franju Trankvila Andreisa, Ivana Štafilića i Koriolana Cipika, te znatno kasnije Ivana Lučića. U drugom svesku, gdje opisuje Trogir,³¹ Fortis ne spominje Ivana Štafilića.³² »Ferić donekle ispu-

²⁸ »Ferić je, po našem mišljenju, trebalo da dà točnije i potpunije podatke o djelima dalmatinskih pisaca, i tako da Denisu bolje prikaže kulturu Dalmacije. To je uviđao i sam Ferić. Stoga i nije htio da Rajčević u Beču objavi ovu njegovu poslanicu u onoj formi kako je objavljena, zacijelo i zbog toga što nije izabrao baš sve najzaslužnije ljude iz prošlosti Dalmacije« (Puratić 1982: 44). On se osvrnuo samo na S. Rajčevića, I. Lovrića, A. Kačića Miošića i M. Vlačića (Puratić, 1982: 43-44), iz njihova popisa u bilješki 96 vidi se da ih nije sve prepoznao, npr. »Martin Rosa iz Šibenika« (Puratić 1982: 127), umjesto Martin Kolunić Rota.

²⁹ »... i navodi imena dvadesetorice pojedinaca koji su se istakli u književnosti i znanosti« (Perić Gavrančić 2008: 6).

³⁰ Usp. Slade, Sebastijan. 1767. *Fasti litterario-Ragusini sive virorum litterarorum qui usque ad annum MDCCXLVI. in Ragusina claruerunt ditone prospectus*. Venetiis: Excudebat Gaspar Storti. (Prijevod: Dubrovačka književna kronika, Zagreb 2001.); Ignjata Đurđevića *Vitae illustrium Rhacusinorum* ili *Vitae et carmina nonnullorum illustrium civium Rhacusinorum*, objavio P. Kolendić. 1935. u: Biografska dela Ignjata Đurđevića. Beograd: Srpska kraljevska akademija.

³¹ »Della storia di questa città [Trogir] pubblicò un farraginoso volume abbondantissimo di documenti e buone notizie il celebre Giovanni Lucio, che vi nacque di nobilissima famiglia ora estinta. ... Coriolano Cippico, Marino Statileo, Tranquillo, e Paolo Andreis sono i più illustri nomi fra' letterati trauntini. Di questi e d' altri io darò forse in più opportuna occasione dettagliate memorie, profittando dell' erudite fatiche del dotissimo vescovo che si occupa nel raccogliere; quando egli, che può farlo superiormente, non le dia al pubblico per onore della sua nazione.« (Fortis 1774a: 7). / »O povijesti ovoga grada objavio je zbrkan svezak, prepun dokumenata i dobrih zapisa, slavni Ivan Lucius [tj. Lučić] koji se ovdje rodio u plemenitoj, sada izumrloj obitelji. Najslavnija imena među Trogiranima od pera jesu Koriolan Cipiko, Marin Statilić, Trankvil i Pavao Andreis. O njima i o drugima možda ću na prikladnijem mjestu dati potanje podatke koristeći se učenim trudom veoma obrazovana biskupa koji se bavi njihovim prikupljanjem, kada ih on, koji to može učiniti na vrstan način, objavi zbog časti svoga naroda« (Fortis 1084:154).

³² Poznato je pet izdanja Štafilićeva *Tractatus de gratiis*: Venecija 1540. i 1549. Pariz 1547., Lyon 1573. i Rim 1587. Feriću je bio dostupan primjerak iz Knjižnice Male braće u Dubrovniku kojega navodi Kaznačić: »*Staphilei* (P. D. Joannis) *Episc: Sibenicensis*. De Gratiis

njava Fortisovo obećanje i navodi da /p.273/ je Franjo Trankvil Andreis napisao Razgovore između Sule i Cezara o privatnom životu te da je to djelo tiskao, a da se ostala njegova djela, kako u stihu tako i u prozi čuvaju netiskana.³³ (Knezović, Ušković, 2019: 273–274). Poput Palladija Fusca i Ivana Lučića i Ferić ističe u bilješci da se Cipikovo djelo odlikuje elegancijom izraza i istinitošću,³⁴ ali se od njih razlikuje u opisu, time što navodi da ima tri knjige u kojima je opisao »azijatski rat« u kojem je i sam sudjelovao.³⁵ Razumljivo je što je Ferić bilješku o Ivanu Lučiću stavio na sam kraj (x), jer je Lučić opisao upravo onaj dio povijesti o kojem će pjevati u sljedećim stihovima. Kako je Ferić mnogo cijenio Lučića i njegova djela vidi se iz tvrdnje da »su njegova djela jasnija od sunca«, tj. ona dopiru i tamo kamo ne mogu ni sunčeve zrake i svjetlost. Može se iz toga zaključiti da je Ferićevo poimanje Lučićeva djela sasvim suprotno Fortisovu, koji na više mjesta za Lučićeve tvrdnje veli da su pogrešne, netočne ili bezvrijedne,³⁶ ali mu i Fortis ponekad zna i oprostiti jer je tako pisao ponesen željom da iskaže čast svojoj zemlji.³⁷ Takav Fortisov stav je odraz ossianskog duha.

expectativis: et aliis litteris apostolicis gratiae et justitiae tractatus – Venetiis MDXXXX apud Michaellem Tramezinum« (Kaznačić 1860: 260).

³³ Andreis je 1527. u Strasbourgu tiskao *Dialogus Sylae de privata vita* u kojem razgovaraju Sula, Cezar i Pompej i »razmatraju slasti smirena uživanja privatnog života, a na primjeru Dioklecijana, koji ga je kao 'noster Diocletianus' podsjećao na daleki zavičaj«. N. Kolumbić. 1983. Andreis, Franjo Trankvil. u: Hrvatski biografski leksikon. I., Zagreb, 116.

³⁴ »Illustratum est autem aetate nostra Tragurium Coriolano Cepione Oratore, Historicoque elegantissimo, qui quum sub Petro Mocenico Classis Venetae Imperatore Trierarchus, non sine ingenti gloria ob res egregie gestas, militasset: quo tempore Turcae Calcidem expugnarunt, confecto bello, de Petri ipsius gestis librum luculentissime scriptum aedidit: quem ipse pluries legi captus Cepionis, tum copia, elegantiaque, tum fide, et gravitate.« Bilješka I. Lučića: »Coriolano Cepione oratore – De quo Marcus Antonius Sabellicus. De antiquae linguae reparatione: 'Nec Coriolanus Cipicus parum uno est libro notus, quo ille Petri Mocenici, qui postea Princeps fuit gesta est complexus, vix ex Dalmatica illa ora eam dicendi facultatem hac quisquam tempestate expectasset: redundat brevis illa historia multis quidem virtutibus, et quod me potissimum delectavi nihil est quod in illius elocutione requiras; nec est ut ad Palladium Nigrum; per quem proximis annis Romanae in ea terra literae in antiquum sunt statum restitutae, eius studia referas: est enim Coriolanus iam grandis natu, quippe quem diu ante illius in Dalmatiam accessum profecisse oportet« (Fusko 1990: 98–102).

³⁵ *Petri Mocenici imperatoris gestorum libri tres*, (Venecija, 1477). Ferić je mogao imati u rukama primjerak što se nalazi u Knjižnici Male braće u Dubrovniku: »Petri Mocenici imperatoris gestorum libri – Impressum Venetiis per Bernardum pictorem et Erhardum Ratdolt de Augusta una cum Petro Lossein de Langencen correctore ac Socio MCCCCLXXXVII.« (Kaznačić 1860: 281), ali je vjerojatnije imao primjerak objavljen s naslovnicom: *De bello Asiatico Coriolani Cippici Dalmatae Traguriensis libri tres. Opera Joannis Cippici nunc iterum impressi. Venetiis, Apud J. Antonium Rampazettum, MDXCIII*. To izdanje je pripremio Ivan Cipiko i posvetio ga »Leonardo Mocenico Nicolai filio Senatori Sapient. Clarisq.«

³⁶ Usp. Fortis 1984: 16; 18; 33; 81; 87; 150; 174.

³⁷ »Eglino meritano qualche compatimento, se trasportati dala voglia di far onore al proprio paese ...« (Fortis 1774: 23).

Nakon spomena Trogirana Ferić u bilješkama prelazi na Ivana Lovrića, pisca koji u svom djelu pruža najistinitiju sliku ljudi koji su najbliži juncima u Ossianovim pjesmama. Dva su razloga, čini mi se, zbog kojih Ferić ovako veliku prednost daje Ivanu Lovriću. Prvenstveno što je on svojim *Osservazioni sopra diversi pezzi del Viaggio in Dalmazia del signor abate Albero Fortis coll'aggiunta della vita di Socivizca* (Venecija, 1776.) opisao taj naš ossianski svijet.³⁸ Fortis je svojim putopisom pružio, prema Lovrićevom mišljenju možda i nenamjerno (»qualche inavvertente sbaglio«) neobjektivnu sliku Dalmacije i njenih stanovnika, Morlaka prvenstveno, zbog toga je smatrao svojom obvezom prema domovini i svome narodu popraviti je (»mi obliga rimancarli, acciò di una cosa affatto nova, come questa«) i tom istom zainteresiranom svijetu pružiti pravu i prije svega istinitu sliku o životu i običajima svojih Zagoraca: »Tu dunque, o verità, sarai la mia guida e tu l'unico oggetto delle mie fatiche« (Lovrić 1776: 5). Lovrić je doista nastojao i uspijevao dati istinitu sliku o narodnim običajima, moralu, ekonomskom stanju, religioznosti i praznovjerjima, prirodnoj nadarenosti, hrabrosti i junaštvu Morlaka, osobito u Stanislavu Sočivici kao njihovom oličenju. Čitavo je djelo natopljeno domoljubljem prije svega, nepatvorenom ljubavlju prema svemu jeziku,³⁹ običajima, moralu, vrlinama i manama, brdima i dolinama njegova naroda, zato jadikuje i boli ga njegova bijeda i »savršeno neznanje«.⁴⁰ Upravo su, čini mi se, te karakteristike i taj sadržaj Lovrićeva djela privukli Ferićevu⁴¹ pažnju da ga spomene u poslanici jer je bio uvjeren da se te stvari i Denisu dopadaju.⁴² Nakon Lovrića prelazi na

³⁸ »Lovrić je svoju knjigu nazvao bilješke o Fortisovu putopisu, imajući očito u prvom redu na umu, da kao domaći sin ispravi pojedine navode stranog putopisca. Tako je u načinu prikazivanja prirodno pošao stopama svoga prethodnika i pisao, izuzevši života Stanislava Sočivice, u najvećem dijelu knjige o istim stvarima, o kojima je već pisao Fortis, tj. o prirodnim znamenitostima svojega zavičaja i o ostacima rimskih starina, ali naročito, i opširnije od Fortisa, o životu i običajima svojih Zagoraca, samo s tom razlikom, što je Fortis obišao čitavu Dalmaciju, dok se on ograničio na sinjsku krajinu« (Kombol 1948: 223).

³⁹ Usp. »Nasuprot će današnji čitalac sa zanimanjem pročitati već one njezine [tj. Lovrićeve knjige] dijelove, gdje dolazi do izraza Lovrićeva ljubav prema narodu i naročito prema narodnom jeziku o kojem katkad ima sasvim moderne nazore, kao kad na pr. uza sve književne zasluge Dubrovčana drži, da najčistiji narodni jezik valja tražiti podalje od gradova izvrnutih tuđem utjecaju« (Kombol 1948: 224).

⁴⁰ »No premda mi se čini, da su Morlaci po svojoj pameti sposobni naučiti svaku stvar, ipak žive u savršenom neznanju, i Fortis ih je zacijelo htio odviše pohvaliti veleći, da i odrasli nauče čitati, pisati i računati, jer uistinu nisu obično vješti nijednoj od tih triju stvari. Budući da moraju više misliti na uzdržavanje života nego na bistenje uma; oni ga ne bi mogli razbistriti, ni da hoće, jer nemaju sredstva« (Lovrić 1948: 136–137).

⁴¹ Čini mi se da zbog toga Ferić naglašava da u Lovrićevim djelima ima veoma mnogo soka: »Multa hic scripsit, in quibus succi plurimum.«

⁴² Ferić napominje da je zbog Lovrićeva djela došlo do polemike i neki su branili Fortisa od napada, a među njima je bio i Crešanin Petar Sklamer (Pietro Sclamer) koji je u obranu Fortisa napisao knjižicu naslovljenu *Sermone parenetico* i objavio je 1777. u Modeni. Neki

makarski krug kojem su ossianske ideje veoma bliske kao i Lovriću. Tu spominje Klementa Grubišića i Andriju Kačića Miošića, te I. J. Pavlovića Lučića kao izdavača Mrnavičeve hagiografije o sv. Sabi.⁴³ Da je napisao »upravo odličnu raspravu« o podrijetlu glagoljice Klement Grubišić (1725. – 1773.) kaže Ferić.⁴⁴ Grubišić u toj knjižici ne piše samo o tome kako je vrlo davno u dalekoj Frigiji glagoljicu izumio Frigijac Fenensije, nego pripovijeda i o drevnoj nacionalnoj prošlosti, a to je sukladno duhu Ossianovih pjesama. Grubišića hvali i Fortis,⁴⁵ i za njega kaže: »Ovaj učeni čovjek zlatne naravi bio se povukao u neku seosku kuću gdje se primjerom bio prihvatio reforme zaostale poljoprivrede među Primorcima, baveći se kao smireni filozof znanošću...« (Fortis 1984: 214). Tako je Grubišić svojim znanstvenim i praktičnim radom (»e quant'oltre possano arrivare nella coltura dello spirito col

su držalo da je taj Sklamer pseudonim Alberta Fortisa, drugi su pak sumnjali. Usp. Stojković, Marijan. 1930. »Je li 'Pietro Sclamer Chersino' pseudonim Alberta Fortisa?«, *Nastavni vjesnik*, 38., Zagreb, 216–221. Ž. Muljačić je pronašao u Bernu i jedno pismo koje je 3. 12. 1777. Alberto Fortis uputio švicarskom prirodoslovцу pastoru Jakobu Samuelu Wyttenbachu u kojem mu, pored inog, piše da je jedan Dalmatinac »pripremio za tisak, u obranu Fortisa, mali Sermone. Međutim su pristaše nadobudnog mladića [tj. Lovrića] omele tiskanje te knjižice« (Muljačić 1968: 114). Kad je Lovrić objavio svoj odgovor Fortisovim braniteljima (Lettera apologetica di Giovanni Lovrich al celebre signor Antonio Longo etc., in cui si confutano varie cesure fatte al suo libro Osservazioni etc. Padova, 1777.) datiran 15. siječnja 1777., tada se Fortis odlučio odgovoriti Lovriću »kako besposličar [tj. Lovrić] ne bi shvatio njegovu [tj. Fortisovu] šutnju kao priznanje poraza. Iako mu je bilo ispod časti da polemizira s mladim studentom, Fortis je napisao i objavio protiv Lovrića jedno Pismo i dao je tiskati Sermone, rad Lovrićeva sunarodnjaka« (Muljačić 1968: 115). Otud Muljačić zaključuje da Petar Sklamer (Pietro Sclamer) nije pseudonim Alberta Fortisa, »ali da se Fortis svim silama založio se da Sermone tiska i proširi po Evropi« (Muljačić 1968: 116). On je svom prijatelju Wyttenbachu poslao primjerak Sermone i svog Pisma (L' Abate Fortis al Signore Giov. Lovrich. In Brescia: Francesco Ragnoli, 1777.) s molbom da nađe nekoga tko će to prevesti na francuski i njemački (Muljačić 1968: 115).

⁴³ Naslovnica: *Vita S. Sabbae abbatis Stephani Nemaniae Rasciae regis filii*. (Auctore Joanne Tomco Marnavitio Bosnensis. Nunc ex autographo ejusdem Marnavitii codice iterum edita & praefationibus, animadversionibus notisque historico-chronologico-criticis illustrata oper & studio Joannis Josephi presbyteri Paulovich Lucich). Venetiis: Apud Sebastianum Coleti, 1789.

⁴⁴ Grubišić, Klement. *In originem et historiam alphabeti Sclavonici glagolitici vulgo Hieronymiani disquisitio antiquitatis populorum septemtrionalium reique litterariae Sclavonicae et Runicae studiis proposita*. Venetiis: Apud Jo. Baptistam Pasquali. 1766.

⁴⁵ »I Macherani sono di svegliatissimo ingegno e particolarmente addetti al mercanteggiare. Riescono felicemente anche nella letteratura; e quant' oltre possano arrivare nella coltura dello spirito col proprio esempio lo provava il conte abate *Clemente Grubisch*, nato in Macarska (sic!) d'antica e nobile famiglia, che nello scaduto anno MDCCLXXIII immaturamente fu tolto dala morte alla repubblica letteraria, alla patria di cui era lo splendore, ai viaggiatori che ne ritraevano lumi, ed ospitalità nobilissima a tutti i buoni che lo amavano giustamente. Egli dee aver lasciato delle pregevoli cose Mss. fra le quali meritano particolar menzione una *Storia Narentina* condotta a buon termine e un Trattato delle *Origini ed Analogie* della lingua slavica, pieno di laboriosa erudizione« (Fortis 1774a: 109–110).

proprio esempio lo provava il conte abate Clemente Grubisch«, tj. sadnjom voćaka i maslina) onaj idealni lik Dalmatinca u sadržaju Ferićeve poslanice. Feriću je nedvojbeno Macpherson »naroda slovinskoga« mali brat Andrija Kačić Miošić, koji je u zadnji čas zapisao »da se posve ne izgube od stari vitezova uspomene«, i da se »sadašnji i posljednji vitezovi mogu ogledati kako u zrcalu u rabrenita vojevanja i glasovita junaštva svoji dida i šukundida«, kako fra Andrija navodi u predgovoru svoga *Razgovora ugodnoga naroda slovinskoga* (Mleci, 1756.), utrivajući te uspomene u puku omiljeni deseterac »cum decade carmine, non a Calliope Parnassia, sed a Musa nostra Montana intexto«. Naglašava to i sam Ferić navodeći da je »u desetercima predstavio običaje, navike, mudre izreke starog ilirskog puka« i sve to krcato domoljubljem i to praktičnim. Zbog toga Ferić stavlja Kačića Miošića uz bok Cesarottiju i Denisu.

Nakon toga prelazi Ferić na šibenski krug, kojeg je već najavio spominjući I. Tomka Mrnavića unutar makarskoga. Interesantno je da u ovom »drugom« dijelu bilježaka Ferić isprepliće Šibenčane, Hvarane, Rabljane, Splićane, Cresane i »Dubrovčane« dodajući im na kraju i Trogirana Ivana Lučića. Sve podatke o Šibenčanima Ferić preuzima od Fortisa, a to i otvoreno priznaje. Možda je to razlog što su »razbacani« u bilješkama. Petra Makrančića i neobično djelo *Controversia Lyaei atque Thetidis* vjerojatno spominje,⁴⁶ jer je tiskano 1634. u Beču čime stvara neku sponu s Denisom. Antuna Vrančića vjerojatno nije mogao mimoići, jer najbolji i najobimniji životopis kojega donosi Fortis jest upravo Antuna Vrančića (Fortis 1774: 137–145) za koga tvrdi da je najglasovitiji Dalmatinac.⁴⁷ Petra Divnić spominje zbog njegove pjesme u pohvalu Šibeniku, koju Fortis donosi na hrvatskom i talijanskom (Fortis 1774: 149–152), a nju je i Ferić prepjevao na latinski i nalazi se među pjesmama kojima je popratio poslanicu J. Müllera.⁴⁸ Martin Kolunić Rota ušao je u popis jer ga spominje i Fortis (1774: 148), ali i zbog toga što Ferić nije želio upoznati Denisa samo s piscima i znanstvenicima nego i sa slavnim Dalmatincima koji su se bavili lijepim umjetnostima.⁴⁹ Svojevrsno prvenstvo među Šibenčanima Ferić daje Ivanu Tomku Mrnaviću upravo zbog bliskosti njegovih djela duhu Ossianovih pjesama.

⁴⁶ Već sama po sebi je zanimljiva prepirka između vina i vode. O P. Makrančiću i tom djelu vidjeti Tvrtković, Tamara. 2003. *Controversia Lyaei atque Thetidis* Šibenčanina Petra Makrančića. *Hrvatska književna baština*. 2. Zagrebu, 183–210.

⁴⁷ Vrančićev životopis Fortis započinje rečenicom: »Fra tutti uomini illustri de' quali può vantarsi madre la Dalmazia, merita per ogni titolo il primo luogo Antonio Veranzio da Sibenico« (Fortis 1774: 137) / »Među svim glasovitim ljudima kojima se može podičiti majka Dalmacija, prvo mjesto u svakom pogledu zaslužuje Antun Vrančić iz Šibenika« (Fortis 1984: 90).

⁴⁸ »Laudes urbis Sibenici ejusque territorii descriptio« nalazi se na 4. mjestu od 37 pjesama u: Ferić, Đuro. 1798. *Ad clarissimum virum Joannem Müller epistola – huic accedunt Illyricae linguae poemata triginta septem Latinis carminibus reddita*. Ragusii: Andreas Trevisan, 23–25.

⁴⁹ Opširnije Zenić 2002: 182–185.

Tu su brojni životopisi slavnih junaka, banova, svetaca i careva »ilirske« krvi, ali tu je i činjenica da je Mrnavić djelo *Regiae sanctitatis Illyricanae fecunditas* (Rim, 1631.) posvetio caru Ferdinandu III. kao »Hungariae regi«. ⁵⁰

Od hvarskog kruga Ferić ne spominje nijedno ime koje ne donosi Fortis u putopisu. ⁵¹ Razlikuju se samo u nekoliko podataka. ⁵² Među njima je najznačajniji Ferićev dodatak da Pribojević u govoru navodi svoje slavne sunarodnjake. Govor u kojem Pribojević podrijetlo slavenskog roda izvodi iz vremena općeg potopa, od patrijarha Noe i njegovih sinova, ⁵³ sasvim je sukladan osnovnom duhu Ossianovih pjesama, pa je i to razlog što ga Ferić spominje. Za Hektorovića donosi da postoje mnogi rukopisi njegovih radova, a sve je njegovo prekrasno, ali se izdvaja prijevod Ovidijeva djela *Remedia amoris* (*Od lika ljuvenoga*) i njegove ribarske ekloge na hrvatskom, tj. *Ribanje i ribarsko prigovaranje i razlike stvari ine*. Budući da tu Hektorović donosi mnoge narodne poslovice, pitalice, zagonetke i dvije stare bugarske (o Marku Kraljeviću i bratu mu Vukašinu, te o Radosavu Siverincu i Vlatku, udinskom vojvodi), bliske su ossianskoj poeziji i zbog toga ih Ferić nije mogao ne spomenuti. Zbog tih istih razloga prenosi Fortisove podatke o Hanibalu Luciću jer je *Robinja* u prvom redu drama mladog i neustrašivog viteza Derenčina. Iz hvarskog je kruga donekle i Ivan Franjo Biundović (Blondus) prvi pisac baroknog, herojskog-galantnog romana na talijanskom tlu. Romanima *L'Eromena*, *La donzella desterrata*, *Il Coralbo* koji su ubrzo prevedeni na engleski, francuski, njemački i doživjeli brojna izdanja Biundović je stekao po svoj Europi veliku slavu kako zbog elegancije izraza tako i zbog obilja sentencija u njima, koje su vađene i izdavane u zasebnim zbirkama. Pozicija na kojoj ga Ferić spominje najvjerojatnije je uzrokovana njegovim djelom *L'istoria delle guerre civili d'Inghilterra tra le due case di Lancastro e Iorc*, tj. *Povijest građanskog rata u Engleskoj između dviju kuća Lancaster i York* u kojem su opisani gotovo oni isti narodi i mjesta

⁵⁰ Ferić je držao da je djelo *De rebus Dalmaticis libri octo* Mrnavićevo, a ne Dinka Zavorvića. Opširnije o tom slučaju Zenić 2002: 143–147.

⁵¹ »Parecchi uomini dotti produsse la città di Lesina nel secolo XV i nomi de' quali sono riferiti da Vincenzo Pribevio nella sua orazione *de Origine & successibus Sclavorum* colà recitata nell' anno MDXXV. Fra questi due si distinsero nella poesia e furono *Annibale Lucio* e *Pietro Ettoreo* del primo de' quali sono stampate alcune cose poetiche (a); del secondo forse anche à il pubblico qualche opera, e molte ne restano mss. Fra queste contasi una traduzione del *Remedio d'amore* d' Ovidio in versi illirici e varie egloghe.« U bilješci: »(a) *Robigna* Gospodina Anibala Lucia, Hvarskoga Vlastelina. Venezia 1627. in 8°« (Fortis 1774a: 174–175), usp. Fortis 1984: 251.

⁵² Ferić navodi da je V. Pribojević bio dominikanac i da je »prilično učen« govor koji je napisao i održao u Hvaru 1535., dok Fortis navodi da ga je održao 1525. Govor je tiskao kao *De origine successibusque Slavorum*. Venecija 1532.

⁵³ Opširnije Kurelac, Miroslav. 1997. *Vinko Pribojević i njegovo djelo*, u: Pribojević, Vinko: *O podrijetlu i slavi Slavena*. Zagreb: Golden marketing – Narodne novine, 7–44.

kao i u Ossianovim pjesmama. Gotovo ništa od toga se ne može saznati od Lavocata na koga Ferić upućuje.⁵⁴

Odmah nakon hvarskog kruga Ferić pažnju usmjerava na Marka Marulića Splićanina navodeći da su od svih njegovih djela, što ih je napisao na latinskom i hrvatskom, daleko najznačajnija ona što su tiskana u Antwerpenu 1601. u dva sveska.⁵⁵ Doista je čudno što je Ferić samo to napisao o Maruliću u bilješci. Vjerojatno je Ferić spomenuo Marka Antuna de Dominisa, zbog veoma pohvalnog i Fortisova⁵⁶ i Lovrićeva⁵⁷ pisanja o njemu, ali ga svrstava među filozofe nazivajući ga najslavnijim (*»philosophus ille clarissimus«*). Naslov Dominisova djela⁵⁸ mogao je Ferić uzeti od Fortisa, a mogao ga je i imati u rukama jer se jedan primjerak nalazi u Knjižnici Male

⁵⁴ »Biondi (Gianfrancesco) da Liesina isola della Dalmazia, visse nel XVI. e XVII. secolo. Vantavasi discendente dagli antichi Re dell' illirico; e su sedotto a cangiar Religione e clima da Arrigo Vottonne, Ambasciador d' Inghilterra in Venezia, o secondo altri, dall' apostata Marcantonio de Dominis, col quale trasferissi a Londra, dove il Re Jacopo I. gli assegnò un' annua pensione di 3000 franchi, e lo impiegò appresso il Duca di Savoia, da cui fu fatto Cavaliere. Ma come poscia esalto di soverchio la podestà Regia, fu obbligato a sortir d'Inghilterra prima di aver terminato la sua storia divisa in 3. vol. finalmente m. nel 1644. in Aubonna, nel cantone di Berna negli Svizzeri, in casa di suo cognato Teodoro Mayerne già primo Medico di Jacopo I e poi di Carlo I. suo successore« Lavocat, Jean Baptiste. 1790. *Dizionario storico portatile*. Edizione novissima. Tomo I., Bassano: a spese Remondini di Venezia, 288.

⁵⁵ To se izdanje nalazilo u Knjižnici Male braće u Dubrovniku kako navodi Kaznačić: 1494. *Opera omnia; numquam antea simul excusa* (sic!), *divisa in duas partes, quarum, prior dictorum factorumque memorabilium libros sex continet; Posterior vero – De Fide, Spe et Charitate libros septem. Antuerpiae MDCI ex officina Martini Nuntij.* 1493. *Maruli (M. Spalatensis) Operum Tomus Posterior continens libros septem, Opus vere Evangelicum De Fide, Spe et Charitate; cui adjunximus L. ejusdem auctoris parabolas (et reliqua uti in supradictae edit. frontispitio) – Antuerpiae M.DCI. ex off. Martini Nutii.* Kaznačić 1860: 252.

⁵⁶ »Fra gli arcivescovi, che primo luogo Marc' Antonio de Dominis nativo della città d' Arbe, che avrebbe lasciato di se ben più gloriosa memoria, se si fosse contentato d'essere un uomo distinto nella fisica e nelle matematiche e materie di religione. Il suo opuscolo de' *Raggi visuali e della luce ne' vetri da osservazione e dell' iride* e l' altro cui pubblico col titolo d' *Euripo o sia del flusso e riflusso del mare*, meritano tanto maggior attenzione, quanto che precedettero di molto que' celebri filosofi dell' età nostra, che sono ascisi meritevolmente in riputazione sviluppando le dottrine medesime, che il dotto prelato aveva insegnate. Il gran Newton à reso giustizia al de Dominis dall' operetta del quale à tratto le prime teorie della luce. Io ò veduto (e un giorno forse ne pubblicherò alcuna) delle cose inedite di Marc' Antonio de Dominis, che servono moltissimo alla storia del di lui spirito« (Fortis 1774a: 174–175).

⁵⁷ »Iridine boje ili duga znak su dobre ili loše berbe vina ili ulja. Naš Dalmatinac Marko Antonije de Dominis bio je prvi, koji je iskustvom dokazao uzrok duginih boja, a jedan se slavni ultramontanski filozof nije stidio da sebi prisvoji njegov pronalazak. Čudo da ga Dalmatinci onih barbarskih vremena nisu proglasili vješcem ili čarobnjakom, ali je rulji fanatika i neznalica ipak pošlo za rukom da ga svojim progonima natjer u ludilo, a radi nekih njegovih rđavo shvaćenih rečenica proglasili su ga heretikom (krivovjercem)« (Lovrić 1948: 149).

⁵⁸ De Dominis, Marcus Antonius. 1611. *De radiis visis et lucis in vitris perspectivis et iride tractatus*. Venetiis: Apud Thomam Baglionum. Dvojezično izdanje: *De radiis visis et lucis in*

braće u Dubrovniku (Kaznačić 1860: 269, br. 1628).⁵⁹ Prešućivanjem odnosa Crkve prema Dominisu, čini se da je Ferić pokušao opravdati pozivanjem na Lavocata⁶⁰ iako on o tom piše detaljnije od Fortisa i Lovrića.

Iz creskog kruga spominje Ferić dvojicu Petrića, Franju Marcela (Antonfrancesco Marcello) i Franju, upućujući Denisa i čitatelje na Lavocatov rječnik,⁶¹ a donosi neobično dug citat iz Fortisa, koje je on uzeo iz djela *De Illyrico caesaribusque Illiricis* Ivana Tomka Mrnavića. Fortis je veoma pohvalno prikazao Franju Petrića (Fortis 1771: 153–157), a kao kuriozitet spominje kako je pronašao da je optuživan zbog prikrivanja svoga mjesta rođenja.⁶² Uz pomoć Zadrana Antonija Danielija odgovor na to pitanje našao je Fortis u spomenutom djelu Tomka Mrnavićeva pa to navodi: »... fertur enim rurali Sacerdote Crexani patre genitus« (Fortis 1771: 154). Ferić podsjeća Denisa na

vitris perspectivis et iride tractatus. / O zrakama vida i svjetla u optičkim staklima i dugi rasprava. Zagreb: HAZU, 2005.

⁵⁹ To je Dominisovo djelo bilo veoma poznato među znanstvenicima, usp. »Bez pretjerivanja se može reći da za to djelo zna svaki fizičar pogotovu svaki fizičar koji se zanima za povijest svoje znanosti« (Hondl 2005: 2).

⁶⁰ »Dominis (Marcantonio de) fam. Arciv. di Spalato, era parente del Papa Gregorio X: Entrò in sua gioventù ne' Gesuiti, e vi si fece dotto; ne uscì poi, e fu Vesc. di Segni, poi Arciv. di Spalato in Dalmazia. Ma essendo stato deferito all' Inquisizione sotto Paolo V. i Protest. lo trassero in Inghilt., ove dimorò dal principio del Regno di Giacomo I. sino al 1622. in cui ritornò a Roma a sollecitaz. dell' Ambasciad. di Spagna. Quivi abiurò i suoi errori, e dimandò perdono in un pubblico Concistoro, ma poco tempo dopo fu chiuso per alcuni sospetti nel Castel S. Angelo, ove morì nel 1695. di 64 anni. Evvi del suo: 1. Una fam. Op. *de Rep. Ecclesiast.* che fu censurata dalla Sorbona nel 1618.: 2. Un piccolo *Tratato de Radiis visus, & lucis* stampato in Venezia nel 1611., nel quale egli spiega l' Iride a un dipresso, come poi la spiegò anche Cartesio. Egli fu, che fece stamp. in Inghilt. la *Storia del Concil. di Trento* di Fra Paolo. * *E' stato il primo fra' moderni a testimonianza dell'istesso Newton nell'Ottica, che abbia spiegato meccanicam i Colori. Verisimile pertanto egli e, che Cartesio l'imitasse nell'accennata spiegazione dell'Iride. Fu stamp. in Inghilterra una grand'Op. da lui intrapresa intit. de Rep. Ecclesiastica in due vol. in fol. nel 1617. e 1622., o in Germania nel 1658. Molte proposiz. tratte da quest'Op. furono censurate nel 1618. dalla Facoltà di teologia di Parigi.*« Lavocat, Jean Baptiste. 1754. *Dizionario storico portatile...* (Trasportato dalla francese nell'italiana favella coll' aggiunte ed osservazioni del padre D. Antonmaria De Lugo). Tomo 2. In Napoli: Presso Benedetto Gessari, 43.

⁶¹ U svom rječniku Lavocat donosi: »Patrizio (Francesco) cel. Filos., ed uno de' più dotti uomini del suo tempo, era di Clissa d' Istria. Insegnò Filosofia in Ferrara, in Roma, in Padova con una riputazione straordinaria, e fu nemico dichiarato de' Peripatetici. M[ori] in Roma nel 1597. d' anni 67. Havvi di lui un gran numero d'Opere diverse, ed una edizione de' Lib. attribuiti a Mercurio Trismegistro« Lavocat, Jean Baptiste. 1766. *Dizionario storico, portatile...* Edizione novissima. Tomo 5., Bassano: Nella stamperia di Bassani a spese Remondini. 114. Lavocat nema natuknicu za Antuna Marcella (Petrića).

⁶² »Il caso mi fece anche trovato che un letterato del XVI. secolo, accusato d'aver avuto la debolezza di mentire o almeno di dissimulare la patria, appartiene a Cherso e dev'essere restituito a quell'isola; i Chersini possono trarne vanto, ed impegno d'emulazione. Francesco Patrizio, filosofo, poeta e filologo di gran nome, che fece assai bella figura nel secolo suo, ed ebbe delle viste superiori agli studij di que'tempi, nacque veramente nell'isola di Cherso« (Fortis 1771: 153).

dvojicu naših Petrića (»Patritii gemini«) među Šibenčanima A. Vrančićem i M. Kolunićem čime vjerojatno upućuje na veoma poznatu Franjinu učenost, što je osobito naglašeno u bilješci.⁶³ Međutim, drugi Petrić kojega spominje Ferić, prema Palladiju Fuscu suvremeniku Antuna Marcella, sam je otok Cres postao poznat »proširenim učenjem i svetim životom franjeva reda Male braće Antuna Marcella« (Fusko, 1990: 109). Od Fortisa se doznaje da je taj Petrić bio brat Franjina djeda, general franjevačkog reda, diplomat, te novigradski i creski biskup.⁶⁴ Čini se da je "zalutao" u poslanicu obzirom na osnovni kriterij, tj. ossijansku tradiciju.

Još Ferić spominje Rabljanina Antuna Nimiru koji je, iako samouk, bio jedan od najpoznatijih matematičara svoga vremena.⁶⁵ Dakle, Dalmatinci su prirodno nadareni i za apstraktne znanosti. I na kraju kao svojevrsan kuriozitet navodi da je kod S. M. Crijevića pronašao podatak da je Matija Vlačić po rođenju Dubrovčanin »vere patria Ragusinus«. Ako tko želi doznati nešto više o Vlačiću, upućuje ga Ferić da vidi u Lavocatovu rječniku pod *Mathias Flacius Illyricus* ili pod *Mathias Francovich*. Međutim Lavocat (u 2. tomu, str. 170) donosi: »Flacco Illirico *vidi* Trancowitz«, te tako nekoliko podataka o Vlačiću donosi u 6. tomu pod Trancowitz,⁶⁶ a uopće nema natuknice pod Francovicz. Dakle, Ferić nije pogledao Lavocatov rječnik,

⁶³ »... aetate nostra praestantissimum virum politicorum litterarum et Platonicae doctrinae in Europa facile principem ...« (Ferić 1824: 18).

⁶⁴ »Nel Dialogo intitolato *il Contarino* Francesco Patrizio dice, che Frate Antonfrancesco Marcello Patrizio, Generale de' Minori, poi Arcivescovo di Patrasso, e finalmente Vescovo di Cittanova [tj. Novigrad], era fratello del suo Avolo. Ora questo Frate, che fu Oratore della Città di Cherso all' Eccellentissimo Senato, ed ottenne che fosse la Città circondata delle Mura, ch'ella à presentemente, è nominato nello Statuto della sua patria, e nelle Ducali inseritevi F. Antonio Marcello DE PETRIS, onde Petrizio e Patrizio sfiguratamente ne vennero. Il pronipote Francesco gli fa grandissimi elogi, come à *uomo di profonda scienza e d'ammirabile eloquenza*, come gliene avea fatti Palladio Fosco e gliene face Luca Waddingo negli *Ann. Ord. Min.* T. VIII. A. D. 1517. n. 19. È sepolto questo Vescovo nella Chiesa de' Frati Conventuali di Cherso, i quali anno coperto con una predella d'altare fabbricata pochi anni sono il di lui Epigramma sepolcrale, senza nemmeno tenerne copia« (Fortis 1771: 157).

⁶⁵ Fosco navodi: »Dok sam ovo pisao živio je među Rabljanima Antun Nimira, izuzetan vještak u matematičkoj znanosti koju je savladao bez ičije poduke« (Fosko 1990: 109).

⁶⁶ »TRANCOWITZ, o piuttosto Francowitz (Mattia) fam. Teologo Protest. Più noto sotto il nome di *Flaccius Illyricus*, nacque a Albona nell' Illirio ai 3. Marzo 1520. Egli era nominato Mattia Flach, ma egli latinizzò il suo nome secondo la costumanza de' dotti del suo tempo. Egli fu Discepolo di Lutero e di Melanctone, ed insegnò poi con riputaz. A Wittemberg, a Brunswic, a Jena e in molte altre città. Egli si sollevò forte contro l'interim di Carlo V. Egli ebbe vivissime dispute co' Cattol. Ed anche co' Luterani e Calvinisti. M. a Francfort sul Meno agl' 11. Marzo 1575. d' anni 55. Egli ebbe la più gr. Parte nella composizione della *Centurie di Magdebourg*, fu aut. di un Op. fam. intitolata *il Catalogo delle testimonianze della verità* e compose un gran numero d'Opere principalmente di controversia.« Lavocat Jean Baptiste. 1759. *Dizionario storico, portatile...* Ediz. novissima. Tom 6. Venezia: Nella stamperia Remondini, 184.

jer da ga je konzultirao dao bi čitatelju točnu uputu. To je samo još jedan, pouzdan dokaz da Ferić nije sredio i dao zadnju ruku svojim bilješkama.

Osobitu pažnju Ferić je poklonio drevnoj »nacionalnoj« prošlosti započinjući s mitskim vremenima, onim prije rimske dominacije da bi se pohvalio brojnim »sunarodnjacima« koji su bili rimski carevi. Pripovijeda li istinu, Denis i čitatelj mogu provjeriti ne samo kod starih rimskih i grčkih historičara (Livija, Flora, Polibija, Apijana i Eutropija) nego i kod uglednih povjesničara kao što je Charles du Fresne Du Cange (1610. – 1688.) koji o njima pripovijeda u djelu *Illyricum vetus et novum*.⁶⁷ Dakle, mi se ne hvalimo, ali nas hvale drugi. I doista Du Cange u drugom poglavlju »De rebus gestis Illyricorum sub regibus synopsis« pripovijeda ne samo o svim »ilirskim« »kraljevima« koje spominje Ferić nego ih navodi znatno i više, počevši govoriti o podrijetlu Ilira⁶⁸ i prvih njihovih vladara, tj. Kadma⁶⁹ nakon kojega slijedi Kadmov ili Polifemov i Galatejin sin Ilir,⁷⁰ koji je imao šest sinova i tri kćeri. Potom su, prema Du Cangeu, ilirski vladari bili Alcinoj, Autar, Bardil, pa Bardilov i Glaucijin sin Klito, zatim Aleksandar Veliki, a nakon koga je, oslobodivši Ilire makedonskog jarma, vladao kralj Pleurat I., kojeg je naslijedio Argon, a potom je kraljevstvom upravljala njegova supruga Teuta koja je kraljevstvo ostavila Pineju, a njega naslijedio Pleurat

⁶⁷ Naslovnica: Caroli du Fresne domini Du Cange: *Illyricum vetus & novum sive Histortia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnae, Serviae atque Bulgariae* (Locupletissimis acceSSIONIBUS aucta atque a primis temporibus usque ad nostram continuata aetatem). Posonii: Typis haeredum Royerianorum, 1746.

⁶⁸ »§ I. Antiquissimos regionis inhabitatores Encheleos, quidam nominant. Quo nomen ex Phoenicum derivato sermone Akelim, id est agricolae intelliguntur, qui tamen propter temporis remotioris obscuritatem ad quam sint referendi nationem, prorsus est incertum. Hi, dum regionem vastam longa temporum serie, tenuerant: accidit, quod emigrantibus ex Asia & Europa, diversis populis, Phoenices primum & Siculi, deinde Argonautae, Colchi, Heneti atque Celtae, ad eos adcesserint; in unam coierint ciuitatem, in quinque Illyriorum, Liburnorum, Iapydum, Istriorum & Scordiscorum populos maiores, usque ad Romanorum aduentum semper discreti« (Du Cange 1746: 5).

⁶⁹ »III... Nobis, in hac temporum obscuritate, satis superque, pro *Phoeniciae* origine, testimonii est: quod, pulsus ab Argiuis, Boetia, Cadmi, in Illyridem concesserint, occupataque inter *Naronem* atque *Drilonem*, regione maritima, gentem condiderint Illyricam. *Cadmum* vero, eiusque coniugem *Harmoniam*, Phoenices fuisse, atque ex *Phoenica* adseueratione evidens est« (Du Cange 1746: 5). Zatim: »CADMUS Phoenix, primus omnium, *Illyriis* prae-fuisse creditur. Is namque, translatis, ex *Phoenicia* in *Graecim*, litteris artibusque; dum ab *Argiuis Boetia* pulsus esset: in *Illyricum* cum sociis concessit; delectisque inter *Naronem* atque *Drilonem* sedibus, non solum imperium, verum litteras quoque, artes & rerum commercia, cum nauigatione, apud *Illyrios* instaurauit« (Du Cange 1746: 7).

⁷⁰ »ILLYRIUS Cadmi, vel *Polyphemi* atque *Galataeae*, filius, in regno *Illyriorum* successit, propagataque per filios atque filias, gente *Illyrica*, conclusae *Narone* atque *Drilone* amnibus regioni, nomen concessit, quod postea, propter praeclara populi facta, non modo in *Liburniam*, ad *Danubium* usque, prisca sui celebritate, manuit. Illyrio *Achillem*, *Autarium*, *Dardanum*, *Medum*, *Taulantium*, *Perrhebumque* filios; filias vero *Partham*, *Daortam*, *Daseram* aliasque fuisse fertur« (Du Cange 1746: 7–8).

II. poslije kojega je kraljevstvom vladao posljednji ilirski kralj Gencije.⁷¹ Dok u idućem poglavlju Du Cange pripovijeda što su sve u Iliriku uradili rimski careve za vrijeme svoje vladavine posebno ističe one koji su rodom iz Ilirika.⁷² Ferićeva »lista« rimskih careva ilirske krvi znatno je bogatija od Du Cangeove, vjerojatno zato što mu je »izvor« *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* fra A. Kačića Miošića. Tako se Ferić u toj posljednjoj bilješci vraća onom osnovnom kriteriju, tj. Ossianovim pjesmama kojima su u našoj književnosti najbliže upravo *pisme* Starca Milovana.

4. *Nihil obstat populi progressibus*⁷³ – Ferić kao fiziokrat

Ferićeva se poslanica M. Denisu osim dviju spomenutih cjelina, prvoj u kojoj donosi izbor hrvatskih pisaca, i drugoj u kojoj posebno ističe i veliča slavnu prošlost Dalmacije, sastoji i od treće. U njoj Ferić progovara sa stajališta dalmatinskih fiziokrata čijim je naukom cijela poslanica *medullitus* prožeta. Već smo spomenuli da je Kombol prvi uočio taj Ferićev stav u kojem donosi savjete i preporuke za gospodarski prosperitet Dalmacije jer joj samo on može vratiti negdašnji status, dok će sve ostalo doći samo po sebi.⁷⁴ Taj je Ferićev stav potpuno u skladu s fiziokratskim pokretom u Dalmaciji, koji je nastao pod utjecajem talijanskih fiziokratskih akademija.⁷⁵ Osnovna je maksima fiziokrata bezuvjetna vjera u napredak koji se zasniva na radu. Ivan Pederin ističe da je fiziokratski nauk istovremeno i politički i gospodarski; imao je odraza u Italiji i kod naših intelektualaca koji su ga (budući da su bili okupljeni u poljodjelske akademije u Zadru, Splitu i Trogiru) prihvatili (Pederin 1984: 169). Okosnica je fiziokratskog

⁷¹ »PLEURATO I. regnante, *Illyrii*, ubi, post mortem M. *Alexandri*, iugum Macedonum excusserant ... AGRON *Pleurati* filius non minus miles quam dux fortis, copiis terrestribus & navalibus, omnes priores *Illyriorum* reges, longe anteibit. ... TEUTA regina, *Agronis* uxor, relictum sub tutela sua PINEUM priuignum, eiusque regnum, ingenio muliebri administrabat... PINNES seu Pinneus *Argonis* regis filius, qui, post mortem Theutae reginae, in *Demetrii Pharii* tutelam peruenerat, ... PLEURATUS II *Romanorum* indultu, in libertatem adsertus, dum *Illyriis*, potestate praeest regia;... GENTIUS *Pleurati* filius rex *Illyriorum*,... Rex Gentius cum coniuge & liberis eiusque fratre Carauantius, cum aliquot nobilibus *Illyriis* Romam missi, ante currum in triumpho, qui L. Annicio de *Illyriis* decretus erat, ducebantur.« (Du Cange 1746: 12).

⁷² Usp. *Decius*, *Bubaliae*, in *Pannonia inferiore* natus ...; *Claudius* II ex praeclaro equitum *Dalmatiae* ordine natus....; *Probus* patre agresti, hortorumque studioso, e *Dalmatio* sanguine ...; *Diocletianus* *Dalmata*; *Iovianus* patre Varoniano, agri Singindonensis in *Pannonia* incola, genitus ... (Du Cange 1746: 21–30).

⁷³ Ferić, 1824: 7.

⁷⁴ »*Cetera sponte fluent: populi progressibus obstat / nil adeo, ut rerum veras haud noscere causas*« (Ferić 1824: 7).

⁷⁵ U Splitu se 1767. osniva *Società economica* ili *Accademia agraria* koja je 1784. odlikovana zlatnom medaljom mletačke vlade. God. 1787. osnovana je *Accademia economico-agraria* u Zadru pa *Accademia agraria* u Trogiru, a onda 1798. i u Kaštel-Lukšiću (Pederin 1984: 173).

nauka inzistiranje na radu, a najvažniji su sektori na kojima rad valja primjenjivati poljodjelstvo, lov, ribarstvo, stočarstvo, voćarstvo itd. Ferić *iure meritoque* kaže da je Dalmacija zanemarena i da je zbog toga majka zemlja svima postala maćeha i rješenje vidi u njezinu obrađivanju.⁷⁶ Uz takvo zapušteno i oronulo stanje poljodjelstva u ondašnoj Dalmaciji, razvitku fiziokratskog pokreta išla je u korist i nerazvijena trgovina i slaba prometna povezanost. Ferić piše Denisu i o tim problemima jer je fiziokratski nauk usredotočen na izvoz i razmjenu robe. Navodi da je u gradovima potrebno raskršiti nedostupne prilaze i urediti ceste, izgraditi tržnice, te učiniti Krku, Neretvu i Cetinu plovnicama kako bi roba mogla ići i riječnim putovima.⁷⁷

Uzori su fiziokrata djelomice i antički. P. Nutrizio Grisogono vidi poljodjelstvo kao lijepo i dostojno slobodna čovjeka pri čemu se pozivao na primjer Cicerona (Grisogono 1775: 12), smatrajući da je i propast samog Rima uslijedila napuštanjem pluga kao oruđa za rad. No, pored obnove rada kao djelatnosti, fiziokrati se zalažu za reformaciju ćudoređa, običaja, folklor, jezika i školstva. Naši su fiziokrati uočivši vrijednost zemlje i rada, zaključili da je Dalmacija zaostala pa su proučavali uzroke (*causas*) te zaostalosti kao i način da se ona prevlada. Razlog zaostalosti jesu neznanje, predrasude i barbarstvo (Pederin 1984: 181). Na tome polju Ferić vidi obnovu Dalmacije u znanosti (*scientia*) i umijećima (*artes*), no one ne mogu nastupiti dok se ne odbace divlji običaji (*morum feritate remota*). Đuro smatra da se Dalmacija tim negativnostima može oduprijeti njegovanjem folklor, narodnih pjesama i jezika, a sve to latentno je sadržano u sintagmi *propria gentis*. Zato predlaže da se u gradovima otvore gimnazije i škole u kojima bi se mladići podučavali različitim zanimanjima i obrtima.⁷⁹ Pederin dobro

⁷⁶ »Quod haec pars dominis neglecta prioribus...«; »Quae cunctis amat esse parens, eadem unde noverca/pluribus est terra? Id varii a discrimine cultus/ni repetas...« (Ferić 1824: 4, 7). I. D. Stratiko u *Memoria nella necessità e modi d'istruire i contadini nell'agricoltura* piše da čovjek mora iznenaditi »dobru majku prirodu« (*questa benefica madre*) tako što će znanošću proniknuti njezine tajne i koristiti domovini (Stratiko 1789: 57–59).

⁷⁷ »Hoc mercaturam exercenti principium ac fons / Ut rerum quaecunquo redundant, advena tollat, / Accipere hic contra sibi deficientia curet. / Emporia hinc opus est statuatur in urbibus, ultro / Ut citroque frequenter commeet institor: amnes / Commoda plura ferent Titius (z), Naro, Nestus in omnem / Partem navigiis etiam maioribus apti. / Difficiles aditus perrumpere, conque fragosas / Complanare vias...« (Ferić 1824: 9). U prva tri stiha vidimo da Ferić potpuno zastupa razmjenu robe, odnosno izvoz kultura kojima zemlja obiluje, a uvoz onoga što nedostaje. Tu Pederin primjećuje da su fiziokrati, za razliku od merkantilizma, vječno zabrinuti za količinu novčane mase u državnoj blagajni, i da su obuzeti pitanjem viška bogatstva (Pederin 1984: 167).

⁷⁸ Uzor zdravog društva Ferić i ostali fiziokrati vide u Morlacima kao »zdravom društvu« bez luksuza. Julije je Bajamonti uz to bio oduševljen morlačkim folklorom što je osobito lijepo vidljivo iz njegova rada *Il Morlacchismo d' Omero*. To je plod njegova prijateljstva s Đurom Ferićem i utjecaj Melchiorre Cesarottija (Pederin 1984: 190).

⁷⁹ »Aptus sit studiis incumbere Dalmata, et idem / Acri polleat ingenio, sit cura, per urbes / Gymnasia institui, praeceptoresque iuventae / Praeficere, omnigenas doceant qui

primjećuje da fiziokrati vide obnovu i u rehabilitaciji jezika. Taj jedan i jedinstveni nacionalni jezik kod nas mora biti hrvatski jer je star i častan (Pederin 1984: 191). Upravo je jezik i kod Ferića neizostavan element napretka kad kaže da treba preferirati i njegovati vlastiti jezik prije svakog drugog.

Ferić Denisu piše kako se nada i vjeruje da će se napredak i prosperitet dogoditi pod upravom Austrije i carom Franjom I.⁸⁰ Smatra da najprije poticanjem fizičkog rada, a zatim školstva i znanosti Dalmacija može doživjeti ponovni preporod i »roditi« velike muževe, slične ili još veće od onih koje je spominjao u ovoj poslanici.

Zaključak

Đuro Ferić je pored ostalog ispjevao četiri poslanice od kojih ona M. Cesarottiju (*Ad clarissimum virum Melchiorum Cesarottum epistola*) još nije ugledala svjetlo dana, a samo prvotisak su doživjele poslanice J. Müllera (*Ad clarissimum virum Joannem Müller. Dubrovnik, 1798.*) i Bajamontiju (*Ad clarissimum virum Iulium Baiamontium Spalatensem epistola, Dubrovnik, 1799.*) dok je ona, namijenjena M. Denisu (*Ad clarissimum virum Michaellem Denisium Vindelicum epistola*) dva puta tiskana (Beč, 1798. i Dubrovnik, 1824.), što jasno govori o njezinoj posebnosti i vrijednosti. Istina je da i ta poslanica glede stila i pjesničkog umijeća ne zavrjeđuje pohvalu, iako je veoma vješto protkana reminiscencijama iz poezije rimskih pjesnika osobito u završnim stopama stihova. Poslanica M. Denisu otkriva one dublje Ferićeve interese za našu narodnu pjesmu, koju povezuje s Ossianovom, a i time je on postao preteča romantizma u našoj književnoj povijesti. Njegova još studentska zaljubljenost u osijansku poeziju, koju je upoznao preko Cesarottijeva prepjeva Ossijanove pjesme, usmjerila ga je k pučkom stvaralaštvu, sakupljanju narodnih pjesama i njihovu širenju preko prepjeva (latinski) da ih preko J. Müllera i M. Denisa »plasira« učenoj europskoj publici, osobito onoj koja je obožavala ossijansku poeziju. Veoma je gotovo vizionarski, slijedeći arhitekturu Fortisova putopisa, nagovijestio upoznavanje i percepciju naše književne i znanstvene povijesti u topografskim jedinicama ili krugovima. Još treba istaći da u ovoj poslanici Ferić dijeli Vergilijevo poimanje uloge rada (»labor omnia vincit«) u razvoju civilizacije i kao tvorca napretka pa je zbog toga u nju vješto ugradio tadašnji nauk fiziokrata.

naviter artes« (Ferić 1824: 6). P. Nutrizio Grisogono je također istaknuo slabo stanje školstva u Dalmaciji i potrebu da se osnuju javne i opće škole u svakom našem gradu (Grisogono 1775: 104–105).

⁸⁰ »Auguror, evenient FRANCISCO sceptrum tenente, / Aureaque his etiam surget lux denique terris« (Ferić 1824: 6). Pederin nadalje navodi da se program fiziokrata nije ostvario zbog politike druge austrijske uprave koja bi se mogla nazvati otprilike *neomerkantilizam* (Pederin 1984: 194).

ĐURO FERİĆ

POSLANICA PRES LAVNOMU MUŽU MIHAELU DENISU AUGSBURŠKOMU

Dubrovnik, 1829.

Priredili i preveli

Pavao Knezović i Petar Ušković Croata

Stvar mi, Denise, vrlo sjajnu savjetuje drug (a),
 i traži to svojim pravom, da ti napišem nešto o rodu
 Ilirskom, kojeg je on dio skupa samnom, i to o ovom
 vremenu; tražeć da bude latinskim pisano ono
 i u stihu. Pa eto to činim, uzalud možda jer znadem
 više da tereta uzeh neg' pleća ga nositi mogu.
 Stoga, ako ću loše izvršiti danu mi službu,
 sam okrievi me ti, dok začetnik prašta mi njen.
 Budući da neka skrivena sila pomalo sve što je ljudsko
 uništava, i slabi sve što nekoć bješe u snazi,
 (Otuda nestade gradovima njihova sjaja i carstvima
 dođe već konac) a to je nedavno i Mletačka republika
 osjetila, koja je držala svoju vlast kroz stoljeća mnoga.
 Odbacivši otačke fasce i brigu za svakom vlašću,
 na što ljudi nagna ih strah i savijest svjesna krivice;
 kolebljivi narod neznajući kamo se okrenuti
 treba, pa je nesloga uzburkala tužne njihove duše
 i cijeli je poredak stvari obrnula ona posvema.
 Kad je do dalmatinskih gradova glasina stigla
 da promjenio ustroj se stvari i da Mletačkog Lava
 starošću već shrvanoga, leži beživotno truplo,
 gospodarima starim okrenuše misli i vjernost [3]
 carevu svim snagama moljahu oni, a osim toga
 bedemima Panonskog catstva postaviše znamen.
 Šalju legat da izmole to da se pod negdašnje zakone
 narod vratiti smije, kao i dospijeti pod blago
 Franjino carstvo. I kad se narodu ostvarila želja
 nije klećao manje, i premda žalosnog lica (kakvo
 obično imaju ratom pokoreni narodi) ali uspravnog,
 i pun dobre nade, označava u kalendaru to doba
 kamenom bijelim da ga zaborav ne uhvati nigdar;
 i otada su već počela godišta nicati bolja.
 Deder sad, iznijet ću na koji konačno način i
 kojim umijećima korisnija može gospodarima biti:
 ne zato jer vidim više no drugi, nego jer će možda
 otuda netko dobit za pisanje razlog i pobijajuć mene
 daleko bolje od ovoga izdat. A koliko znanost
 doprinosi stvarima ljudskim, i koliko je prikladna
 podučiti um, poznato je krmeljivcima i brijačima:
 otuda ovisi svako znanje jednakosti i pravde; pa se
 narod zaodjenuo strogim običajima; i u gradu
 vlast je na snazi, i k vrlini, koja je blaženstva razlog
 lakši postaje put: što naravno umijeća Minerve

u narodu dokazuju kao u tmuni rasplamsala baklja.
Sve odmah novi poprima ures, i čim se njima
počne iskazivati čast, otklonivši surovost običaja,
dolazi urbana uglađenost a neznanje i zabluda
ustupaju mjesto savjetu i istini. Čemu to? Pitaš.
Ovo je područje zanemareno od ranijih gospodara,
bilo više nego jednako, naime kolikogod gradova [4]
imena ilirskog niče na obali Jadrana, jedva da
su mladima otvarali prve škole za nauke, premda
kada se obazrenuo na njega, vidimo da su proizišli iz njega
često umovi časnici, i pohvalom svake nauke dični.
Ne spominjem imena živućih; njih će nezaboravno
buduće razdoblje upisati u faste domovine.
U međuvremenu saznao si koliko su poznati Andreis (b),
i Štafilić (c) i Cipiko (d), i također srčani Lovrić (e)
čija je nauka cijela bogata svakom svježinom;
i onaj koji je od iskona prvog izvora oznaka
i slova istraživao, Grubišić (f) razborit odveć.
Kome su Mrnavić (g), i Biundović (h) nepoznati, i onaj
koji je (g), isto što i slavni junak u Ossianu napravio (k)
Euganejac (a ti (l) si to drugi, kako čujem, kao nijedan
od pisaca) odvažio se i pokušao opjevati, i pjesmom
si uzdigao djedova povijest kao i ratove snažne,
duše silnih junaka koje zbog hvale hrle u smrt?
Što da spominjem Makrančića (m), Pribojevića (n), i
Nemiru (o) koji zrakama opisuje zvijezda Olimpa,
Divnića (p), Hektorovića (q), Marulića (r), Vrančića (s) i
braću Petrić (t), Rotu (u), Vlačića (v)? Jednog i jedinog.
Trebao sam ranije spomenuti onoga koji je prvi krenuo
zasnivati povijest Ilirskog naroda, čije ime od samog
svijetla (x) dolazi, naime on se događaje u slijepu maglu [5]
uronjene nije bojao odvažno iznijeti na svijetlo.
Koliki je onaj (y), kojem svako doba se divi, koji
je dubokoumno proučavao tajne prirode, i nju je
kao pobjednik iznenadio dok skrivala tajne je svoje.
On je i prvi, po Newtonovu svjedočanstvu, sedam
boja u sunčevim zrakama otkrio, te je prikladno
opisao duginu narav, pa su slijedeći njega drugi
mnogo pridodali, ali slava pripada čovjeku našem,
sve duguje njegovu otkriću. Budući dakle da je
Dalmatinac prikladan prionuti uz zahtjevan studij i
da je u njemu vješt, brinuti stoga nam treba da se po
gradovima osnuju gimnazije i da se mladima postave

učitelji koji će ih revno poučavati umijećima mnogim. Neka se propišu za vrlinu odličja javna, da istinska ljubav za pohvalom rasplamsa mlade i zavidan plam. Ovdje upozoravam na jedno, čemu mnogi ne pridaju pažnju, ali ja smatram najvažnijim, da vlastit narodu jezik, u kojem odmalena dječake dojlja poučava da baš njega ispred drugih stave i njega da štiju, da u njemu imaju slast: jer znamo da se mnogim narodima nekoć dogodilo da, dok su strani učili jezik, također su slijedili i same nedaće drugih, pa su se tako sami odrekli svojih vlastitih običaja. Stoga bih želio da se dječake na tom jeziku treba poučavati i dobrim umijećima odgajati. Živjeli su Pelazgi po glasini besmrtni nekoć, živjeli Latini, i jedni i drugi štovali su jezik. Zar će Ilire biti sram njihova jezika, koji je sam od četiri antička [6] preostao i živ je, i oholi se potomstvom mnogim? Stoga prvi nek napor, štoviše, i potreba bude odgoj, a ostalo samo će teći, napredak naroda ne priječi ništa toliko, koliko nepoznavanje istinskih uzroka stvari. Istraživši njih, nedostaje upotreba ispravne navike, a s tim istovremeno prijašnje mišljenje iščezava: Iliri u stvarima mnogim pod tim imenom griješe ne odstupiv' od starog običaja ni koliko je crno pod noktom, pa stoga nek nastoji Vlada da stare iskorijeni navike loše, što divlja ih obdržava četa, i neka ih naredbom prozove da se pravilima novim okrenu, koja je donijelo učenje doba i njima takoreći sama je korisnost ljupko pružila ruku. Otkuda ona koja svima voli biti majkom, maćehom postaje mnogima, zemlja? Ako to različitim načinima obrađivanja ne vratiš, zaludu ćeš druge razloge tražiti. Neplodna nije nimalo zemlja koju obrađuje Dalmatinac jer nosi lozu i zelenu maslinu sama od sebe, no ako njegova očekivanja ne ispunja, onda to baš njemu treba okrenuti na krivicu jer stidljiv više voli ne znati nego li naučiti, a to ću sada potpunije iz slične stvari dokazati: zar se ne bi mogao samo ribolovom građanin obogatiti, samo ako u to umijeće koje osrednje prakticira, unese više umješnosti? Nijedno more od Jadranskoga ribom bogatije nije: obliš lovi se svuda, trlje od dvije funte u mrežu uletaju, i somovi, vrane, orade, i papigače također,

jegulje, ugori, ribe listovi, grgeči, morski vukovi, [7] zubatci, i kečiga koja nikome ne popušta (izostavljam školjke i te vrste), ovo je domovina tune, jer su u tolikom broju. Što da ti spominjem sardine, skuše i prstace, koje se u noći bez mjesečine hvataju svjetlošću mamca, te ih očuvane u soli na prodaju šalju preko mora. Prevelik porez! Iz godine u godinu više se tisuća ulijeva na privatne račune, no taj bi izvor zarade mogao teći puno obliatijom žilom, kao i drugi, kad bi se gomila ljudi posvetila koraljima granatim koji stoje uz nevidljive grebene i brati ih, te ih oblikovati u nježne krugove, što je nekoć bio sjajan nakit na nježnom ženskome vratu. I koliko god dugim se pruža potezom Jadran, kamenje se crevni lijepim bogatstvom i opominje desnicu koja oklijeva. Dosta je, dakle, priroda dobrohotno opskrbila čovjeka, no ako se ne pridoda marljivost, sva su tolika dobra uzaludna, tako i Tantal žeda u bujnoj rijeci. Neka stoga vladar potakne narod i pobudi ga pomoću novih zakona, da tako u povećanom izobilju marljivošću provode ugodno dano im životno doba. Koristit će pak uvesti nova umijeća kojih nema, da ne otupe zbog lijenosti, i da ono što treba za život ne moraju skupo kupovati na obalama tuđim. Ako novac pokreće sve, onda neka iz drugih naroda rijeka srebra i zlata k nama poreče, a nikako obrnuto: često su riznice prazne gradovima donijele propast, a pune su donijele spas. Treba pritom da budni um [8] poveća uštede, jer je to svakom trgovcu počelo i izvor, da svaku robu koje ima na pretek stranac odnese, i da brine kako bi primio ono što njemu nedostaje. Otuda treba da se u gradovima postave tržnice, i da trgovac često putuje tamo i ovamo. Rijeke će nositi mnogo koristi, Krka (z), Neretva i Cetina svojim su većim dijelom toka prikladne za veće teretne brodove. Koristit će prokrčiti neprohodne puteve i izravnati strme ceste kao i obraditi sve kamene pustoši. Mnogo još ovakvih stvari moglo bi se pojaviti, a njih bi trenutna briga i služba dobrih vladara ukloniti mogla. Sada se ovdje isplati prikazati u malo riječi u kojim je umijećima ovaj narod nadasve rođen i kakvih je intelektualnih sposobnosti. Jednake će si takve ljude

zemlja izroditi: odtuda odviše plodna, jer baš nju sunčeva toplina previše otvara, stvara slabiće, a ona hladnija zbog manjka hrane je neplodna i stvara lijene. A ono područje koje uživa u pravoj klimi i poljima umjereno plodnima, rađa čvrste i prikladne da poduzmu izvrsna djela: jer je marljivost izoštrila um i učinila ih budnima kako bi mogli izvršavati svakovrsne poslove. Takvo je tlo zemlja Ilirima: tjelesa su od napora ojačala, isto tako su i poviša, te ih zdrava karakterizira pût. Tijela su čak i u starosti snažna, i ktomu i živahna mnogo. Njima priliči dakle, po običaju starih, ili da plugovima rastvaraju zemlju, ili pak znojem pritisnuti pod Marsovim oružjem teškim, kojim su toliki se ratovi vodili po svijetu [9] i čvrstom su rukom porodili slavno ime, koje sad mi kasni potomci, nosimo nakon stoljeća dugih. Ostaju znakovi vrline, ali je zavidno dugo vrijeme prikrilo djela junāka jer su bili bez proroka svetog. Ovi su imali kraljeve (aa) svoje, izvrsni bijahu u ratu, jer posljednji poredak pokazuje kakav je bio Pleurat, i Agron, a bilo je i nedostojnih za kraljevstvo, poput Teute okrutnog uma, varljivog Demetrija i nemoćnog Pineja, koji je trpio danak samo da vlada nad gradom do njega je Skerdilaid, drugi Pleurat, i onaj zloglasni Gencije koji sve nadvisuje zloćom, i koji se nalazi pred kočijom konzula Anicija, nažalost! i skupa sa bratom, ženom i djecom svezan mjedenim okovima bio je vučen na leđima. Onaj pak dio Ilirije koji je bio podložan kralju predao se rimljanima, a drugi koji se nedirnut odmetnuo od njega toliko si je preko ratova pridružio susjeda, i nije mu bilo zabranjeno koristiti se vlastitim zakonima: on je slobodan uživao u drevnomu pravu, ali te blagodati nisu trajale dugo, jer srodni narodi nisu mogli podnositi nejednaku vlast, pa je ta mržnja planula u opasni rat. Dugo se bore različitim ishodom, i naizmjeničnim se mlate ubojstvima. Kad je dalmatinac nečasno smatrao da Iliri stavljaju vrat pod tuđinski jaram, počeo je bez granica harati po poljima i odnositi plijen, i trajno slati čete iz rima: sada prima udarce Figul (bb), a uskoro isti ubija, Nazika navaljuje, zauzima utvrde i grad Delminij, [10] koji je glavni grad naroda, dugotrajnom opsadom muči, i, razorivši zidine, potučenog sravnava ga sa zemljom. Kad je sjedište premješteno u daleku Salonu, koje se, napadajući kroz dvoje godine, prokonzul Koskonije

konačno domogao, da rimljani prisutnom uzdom ukrote narod spreman odbiti jaram, tamo pošalju prve kmetove. Ustaju Vardejci, niti gospodarica svijeta, poslavši legate, ne uspijeva imalo napredovati, no ubrzo su pobijedjeni za Flakova konzulata. No oni se usuđuju ponovno iskušati ratnu sreću i pridružuju se Japodima, Rimljane izazivaju mačem: Tuditan se povlači nakon što je loše izvršio stvar, Brut je popravio ključ i stalo je s oružjem s obje strane. Gabinije pak, dok vodi vodi golemu četu, spasio je sramotno jedino sebe i nekolicinu, njemu je čitava vojska pala od ilirskog vojnika, skuplja se najbolji plijen kao pomoć za rat. Otada se propala sudbina počela na gore okretati, Vatinije je velikom vojskom i prirodnim položajem natjerao šest utvrđenih gradova da se predaju, učinilo se da Dalmatinac popušta, no nedugo nakon toga odbio je opsadu i plaćanje danka kojeg je Rim zapovjedio da se godišnje plaćati treba, zbacio je jaram i ubio Bebija. Kad je Cezar podlegao sudbini, odlukom senata Brutu se povjerava provincija: on pak usredotočen na građanski rat, nije mogao ništa žešće oružjem pokušati protiv tako otpornog naroda. Cara Augusta sudbina je sačuvala kako [11] bi mogao pokoriti Ilire, ali oni, premda su bili pokoreni, nisu odbacili junačku srčanost i nadalje su često bili pristupili Rimljanima, i snažnim su legijama pomagali uplašenom Rimu, i nakon što su iz ilirskog naroda mnogi potekli carevi (cc), tako su si donijeli prijašnju slavu, sve dok na dalmatinskoj obali nisu ponovno podigli vrlo znamenito kraljevstvo, koje je cvalo i raslo kroz godine mnoge. Ako ja sve ove stvari spomenem (već si sam ti saznao sve) pišući pisaljkom hitrom, bit će kao da rišem tolika stoljeća koja treba gledati na jednoj ploči, i čini se kako sam ti ja brbljavac, možda mnoge stvari ispričao bez razloga. Sve te stvari idu u tom smjeru, kako bi onaj tko je gost u povijesti ovoga naroda Premda se onaj prijašnji oganj pomalo ohladio, i to samim nekorištenjem, kako i najčešće biva, dijelom i zbog toga što je narod dugo živio pod nemarnim vladarom, koji si je uzeo ime vojnika, a nije obavljao tu časnu službu. Ipak su se ti gubici od velikog cara mogli nadoknaditi skromnim radom. Narod je sad u najvećoj snazi, i hitrim korakom trči po područjima divljim i neuglađenim, hvata ih ljubav prema pohvali, niti se straše slike okrutne smrti. Kad se tolikim talentima pridoda iskustvo u ratu, čemu se

sve od takvog vojnika ne treba nadati? Koliko će se samo nakon ovoga vinuti slava Ilirskoga roda u visine! Sada pak, jerbo žurim prema cilju, nije mi dozvoljeno izostaviti i ono, da dalmatinski gradovi mogu dati spremne i okretne muževe da ukrase mornaricu, posebno oni koji su s ovu i onu stranu ulaza u zaljev Boke Kotorske (dd) [12] smješteni (ovdje je izvor snage), a također i muževe za izvrsne za izgradnju brodova, isto tako i učene (zna Rim, kako su mu Liburni nekoć bili strašni), i koja se sva dobra mogu odande izvući, što je dostojno da se duboko promisli. Treba marljivom brigom istražiti što to stoji na putu da veći broj stanovništva i puka ne nastanjuje ovu obalu, koja uživa u prostranim površinama i zdravom nebu, i nakon što se jednom nađe uzrok, treba tu pošast konačno preduhitriti. Naime, i kad ostale mane posve zanemariš jedino će to stati na put dobroj sudbini ovoga naroda. Naslućujem da će se to dogoditi dok Franjo drži žezlo, i da će ovim zemljama konačno zlatna osvanuti svjetlost. Preostaje samo da te zamolim da obilno pozdraviš Stjepana, i njemu koji oplakuje majčinu smrt blagu utjehu pruži. S pravom ju oplakuje, priznajem, bila je žena drevne vrline i u svemu je bila primjer časnoga života, te se lako jedino ona mogla staviti ispred svih matrona za uzor. Neće ti biti toliki napor nagovoriti njega da izgubljenu majku prestane oplakivati na tako tužan i ganutljiv način. Budući da je čovjek posvema utvrđen savjetima Mudrosti, dogodit će se nadalje to da će bol, premda je velika, ipak postati lakša i podnošljivija da ju se trpi. Ali ovo kad naše je pismo već svoj pretrčalo konac, evo odlažem pisaljku, ali ljubav nikad odložiti neću, kojom te, Denise, grlim, koji si od svih najslađa stvar, i Mullera jednakog tebi, koje neka bogovi dugo sačuvaju živima i zdravima za javna dobra i blagodati. No ajde, već mi pozdravljen budi. Ovo sam pisao oko Matrovskih ida, u Dubrovniku, izlječen od teške bolesti bubrega. [13]

- (a) Stjepan Rajčević Dubrovčanin, tajnik carskog i kraljevskog veličanstva, književnoj republici dovoljno poznat zbog mnogih djela koja je objavio.
- (b) Andrijević ili Andronik Trankvil Trogiranin, autor *Dijaloga između Sule i Cezara o privatnom životu*. Ova je knjiga izdana: ostala pak djela istoga autora, kako u stihu, tako u prozi čuvaju se neobjavljena.

- (c) Ivan Štafilić, isto Trogiranin, pored ostaloga izdao je knjigu *O izglednim milostima*.
- (d) Koriolan Cipiko Trogiranin napisao je tri knjige o Azijskom ratu lijepim i vrlo elegantnim stilom. Zasluguje potpunu vjernost povjesničara jer je sudjelovao u tom ratu koji su vodili Mlečani.
- (e) Ivan Lovrić iz grada Sinja u pokrajini Morlaka. On je napisao mnogo toga što sadrži obilje sočnosti. Od njegovih djela posebno naznačujem *Bilješke o Putu po Dalmaciji* opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice. Taj je bio u ulozi razbojnika ili uskoka, od one vrste ljudi koji se nazivaju Hajducima. Djelo je tiskano u Mlecima 1776. kod Francisca Sansonija. On je vodio rasprave s Petrom Sclamerom s otoka Cresa, koji je ustajući [14] za spomenutog Alberta Fortisa izdao Obrambeni govor 1777. u tiskari u Modeni.
- (f) Klement Grubišić napisao je uglednu disertaciju, objavljenu u Mlecima kod Ioannesa Baptiste Pasquali 1766. Naziv je: *Početak i povijest slavonskog glagoljskog pisma, zvanog Jeronimovskog, i istraživanje o starini sjevernih naroda, posvećeno studentima slavenske i ruske književnosti*.
- (g) Ivan Tomko Mrnavić. O njegovu životu i djelima koja je izdao pogledaj *Život sv. Sabe opata* kojeg je ponovno objavio Ivan Josip Pavlović Lučić u tiskari Koletianovoj 1789. od 9. do 22. stranice. Njegova su poznatija djela sljedeća: *Obilje ilirske kraljevske svetosti*, knjiga je izdana u Rimu 1631. i posvećena je Ferdinandu III. Ugarskom kralju i preuzvišenom kardinalu Francescu Barberiniju. *O Iliriku i ilirskim kraljevima*, u rukopisu, 1603. *Rasprava o svetom uresu i riznicama crkava protiv onih koji ih omalovažavaju*, Rim 1635. na 8 stranica. *Život Petra Berislavića*, vesprimskog biskupa, bana Slavonije, Dalmacije i Hrvatske, Mleci 1620. na 8 stranica. Ilirski dijalozi: ovo je geografsko djelo o Dalmaciji.
- (h) Ivan Franjo Biundović Hvaranin. O ovom autoru treba pogledati *Ladvocata* u njegovom *Povijesnom rječniku*.
- (i) Svatko primjećuje da se ovdje ukazuje na fr. Andriju Kačića [15] Miošića iz Makarske. On je na ilirskom jeziku u Mlecima kod Dominika Lovise 1759. izdao knjigu kojoj je naslov *Razgovor ugodni naroda Slovinskoga* itd. u kojoj se radi o početku i svršetku ilirskih kraljeva, koji su kroz više stoljeća vladali na ilirskim prostorima. Sve je to izrazio hendekasilabima u kojima se posvuda miješaju stari običaji, navike, izreke ilirskog naroda, a i ostalo te vrste. Nakon ovoga, uslijedila su mnoga izdanja.
- (k) Melkior Cesarotti iz Padove, koji je Ossijanske pjesme vrlo sretno izrazio talijanskim stihovima.

- (l) Po istom se ističe i Mihael Denis kojem autor piše ovo pismo, koji je pjesme Ossijanovog sina Fingellija jasno preveo na njemački jezik, stavši time veliku slavu u književnoj republici.
- (m) Petar Makrančić Šibenčanin. Osim ostalih rukopisa ovog autora, za koje je Alberto Fortis, koji je obvezao ilirsku književnost, rekao da ih čuva u Beču Lovro Ferenczi, postoji jedno djelo tiskano u Beču 1634. pod ovim značajnim nazivom: *Rasprava Lyeja i Tetide*.
- (n) Vinko Pribojević Hvaranin iz dominikanske obitelji napisao je vrlo učeni govor održan 1535. u Hvaru. *O podrijetlu i zgodama Slavena*. Govor je tiskan. Ondje spominje svoje brojne [16] sugrađane i stanovnike drugih gradova koji su živjeli poznati po pohvali nauke.
- (o) Anton Nemira Rabljanin. O njemu pogledaj kod Paladija Fuska iz Padove – *O smještaju ilirske obale*.
- (p) Petar Divnić Šibenčanin. Više o njemu ima Fortis u svojem *Putu po Dalmaciji* na str. 149. vol. I. gdje treba pogledati Ilirsku pjesmu ovog autora o pohvali Šibenika koju sam preveo na latinski jezik u djelu koje sam slavnom Mülleru poslao sa pismom.
- (q) Petar Hektorović Hvaranin. Postoje mnogi rukopisi ovoga autora, i svi su izvrsni. Među njima je i Ovidijev lijek za ljubav izvanredno napisan ilirskim stihovima i ribarske ekloge izdane na istom jeziku. Manje uglađenosti nije ni Hanibal Lucić, čija je drama *Robinja* gospara Hanibala Lucića izdana u Mlecima 1627. u 8 listova.
- (r) Marko Marulić Splitski. Od svih je djela koja je napisao na latinskom i hrvatskom najvažnije ono koje je izašlo u dva sveska u Antwerpenu.
- (s) Antun Vrančić Šibenčanin. Vrstan muž i dovršen svim brojevima. O njemu lijepo govori Alberto Fortis u spomenutom volumenu *Putu* od str. 137. pa sve do 145., što slobodno provjeri.
- (t) Jedan je Frane Marcelo Petrić sa Cresa [17], a drugi Frane Petrić iz Klisa. I o jednom i o drugom pogledaj rječnik *Ladvocat*. Iz Alberta Fortisa u talijanskom pismu Ivanu Symonu Englezu citira se ovo Mrnavićevo mjesto koje se tiče Petrića, str. 153. »U naše je vrijeme podario grad Cres muža vrlo istaknutog u političkoj književnosti, i prvaka Platonove nauke u Europi, koji je, kad ga je papa Klement VIII. postavio na čelo Rimske akademije oči sviju usmjerio na sebe, i ondje je okončao posljednji dan. Zvao se Frane Petrić i on je velikom filozofskom odlukom, zbog toga što se bio rodio u mjestu nižeg sloja kod svojih, nastojao prikriti svoj rod, te je, uz veliko čuđenje svih normalnih ljudi, na naslovnici svojih radova pisao da je građanin Siene. Čuo sam od pouzdanog čovjeka da to nije učinio samo da skrije porijeklo, nego i zbog bezbožne rodbine,

priča se da je rođen od oca koje je seoski svećenik na Cresu itd. Iz rukopisnog dijaloga *O Iliriku i ilirskim kraljevima* Ivana Tomka Mrnavića. «Najviše toga o njemu ima Fortis u spomen. pismu str. 157., 158., 159., 160. Znatiželjan neka pročitaj.

- (u) Martin Rota Šibenčanin, bio je slikar i bakrorezac, postoje još mnogi njegovi tiskani radovi, među kojima i različite zemljopisne karte pokrajine Dalmacije. [18]
- (v) Matija Vlačić Ilirik, kao u spomenutom rječniku *Ladvocat* pod tim imenom ili pod imenom Matija Franković. No prema *Povijesti* u rukopisu p. Serafina Cerve, koji se čuva kod dominikanske obitelji, bio je Dubrovčanin.
- (x) Ovaj je Ivan Lučić Trogiranin, o kojemu je nepotrebno duže govoriti, budući da su njegova djela sjajnija od Sunca, a napose ono *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske* koje je uresio u šest knjiga, tiskano najprije u Antwerpenu, a nedugo poslije u Beču.
- (y) Ovo je onaj vrlo slavni filozof Marko Antonije de Dominis Rabljanin. Njegova knjiga *O zrakama svjetlosti i vida* bila je izdana potkraj prošloga stoljeća. Tko o ovome želi više znati neka češće čita spomenuti rječnik *Ladvocat*.
- (z) Titius, hrvatski Krka – Naro hrv. Neretva – Nestus, seu Tilurus hrv. Cetina.
- (aa) Izostavivši Kadma, ilirskog Polifema, i Authana Galatejinog sina, Alkinoja, trojanskog Antenora, Bardyla, Klita, njegovog sina, Glauciju i prijašnje ilirske kraljeve, čiji su podvizi toliko tamni zbog toga što su stoljećima odviše daleko od nas, krećemo od Pleurata I. silazeći na druge, čija su djela spomenuli pisci.
- (bb) Figul, Prvi Gencije. Vidi Ilirik stari i novi DuCangea u preliminarnom traktatu, [19] cap. 2. str. 12, i Livijevu, Polibijevu, Apijanovu, Florovu i Eutropijevu povijest.
- (cc) Rimski carevi iz Ilirskoga naroda bili su: Maksimin (vidi Kačića), Decije, Klaudije, Aurelijan, M. Aurelije, Valerije, Prob, Aurelije Kar, Konstancije Flor, Dioklecijan, Jovijan, Valentinijan, Marcijan, Glicerije, Qvintilije i dr.
- (dd) Ostia Rizonici je pučki: Boka kotorska. [20]

Literatura

- Bakija, Katja. 2002. Đuro Ferić između hrvatskog i latinskog jezika. *Studia Balcanica Bohemo-Slavica*, 5. Brno: 47–54.
- Bogdanović, David. 1933. *Pregled književnosti hrvatske i srpske*. 3. izdanje. Zagreb: Nadbiskupska tiskara.
- Cesarotti, Melchior. 1810. *Discorso presso alla seconda edizione di Padova del 1772*. u: Macpherson, J. *Poesie di Ossiano figlio di Fingal antico poeta celtico* (ultimamente scoperte e tradotte in prosa inglese da Jacopo Macpherson e da quella trasportate in verso italiano dall'abate Melchior Cesarotti con varie annotazioni de' due traduttori). Bassano: nella tipografia Remondiniana, XI–XXIX.
- Čale, Frano. 1955. O Stjepanu Rajčeviću Dubrovčaninu. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Zagrebu*. God. 3. Zagreb: 193–198.
- Denis, Michaeli. 1801. *Literarischer Nachlass* (herausgegeben von Joseph Fridrich Freyherrn von Retzer). Wien: Anton Pichler.
- Du Cange, Caroli du Fresne. 1746. *Illyricum vetus & novum sive Histortia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosnae, Serviae atque Bulgariae locupletissimis accessionibus aucta atque a primis temporibus usque ad nostram continuata aetatem*. Posonii: Typis haeredum Royerianorum.
- Ferić, Đuro. 1824. *Ad clarissimum virum Michaelem Denisium Vindelicum epistola*. Ragusii: Typis Antonii Martecchini.
- Fortis, Alberto. 1771. *Saggio d'osservazioni sopra l'isola di Cherso ed Osero*. Venezia: Presso Gaspare Storti.
- Fortis, Alberto. 1774. *Viaggio in Dalmazia*. Vol. 1. Venezia: Presso Alvisa Milocco.
- Fortis, Alberto. 1774.a *Viaggio in Dalmazia*. Vol. 2. Venezia: Presso Alvisa Milocco.
- Frangeš, Ivo. 1953. »Rad na prikupljanju podataka o Đuri Feriću i njegovu radu oko naše narodne poezije«, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti za godine 1949-1950*. Knj. 57. Zagreb: 240–241.
- Frangeš, Ivo. 1987. *Povijest hrvatske književnosti*. Nakladni zavod Matice hrvatske – Cankarjeva založba. Zagreb – Ljubljana.
- Fusko, Paladije. 1990. *Opis obale Ilirika / Fuscii, Palladii. De situ orae Illyrici*. (Priredila i prevela Bruna Kuntić-Makvić). Zagreb: Latina et Graeca
- Gortan, Veljko. 1970. Đuro Ferić, *Hrvatski latinisti*. knj. 2. Zagreb: Matica hrvatska – Zora. 611–617.
- Grisogono, Pietro Nutrizio. 1775. *Riflessioni sopra lo stato presente della Dalmazia*. Firenca.
- Hondl, Stanko. 2005. Uvod prevodiočev, u: Dominis, Markantun de. *Opera*

- phistica = Radovi iz fizike*. Zagreb: HAZU, 2–3.
- Janković, Mira. 1954. Ossian kao poticaj za sakupljanje narodnih pjesama kod južnih Slavena. *Zbornik za narodni život i običaje*, 38. Zagreb. 177–221.
- Jelčić, Dubravko. 2004. *Povijest hrvatske književnosti*. 2. znatno prošireno izdanje. Zagreb: Pavičić.
- Ježić, Slavko. 1993. *Hrvatska književnost od početka do danas 1100–1941*. 2. izd. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Kasumović, Ivan. 1902. Dvije poslanice Đure Ferića – Poslanica Mihajlu Denisu. *Nastavni vjesnik*. 10. Zagreb: 573–577.
- Kazali, Pasko Antun. 1841. *Giorgio Ferrich*. u: *Galleria di Ragusei illustri*. Ragusa: Pier-Francesco Martecchini.
- Kaznačić, Antun. 1845. Životopisje nadhvala plemenitoj uspomeni D. Jurja Guozdenice ili Fericha Dubrovčanina. *Zora dalmatinska*. 2. Zadar, 193–195, 209–211, 218–219.
- Kaznačić, Ivan Augustin. 1860. *Biblioteca di fra Innocenzo Ciulich nella libreria de' rr. pp. francescani di Ragusa*. Zara: Dalla tipografia governiale.
- Kombol, Mihovil. 1948. Pogovor, u: Lovrić, Ivan: *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- Kombol, Mihovil. 1961. *Povijest hrvatske književnosti do narodnog preporoda*. 2. izd. Zagreb: Matica hrvatska.
- Krša, Tomo. 1824. *Della vita e delle opere di monsignore Giorgio Ferrich discorso*. Ragusa: Per Antonio Martecchini.
- Lovrić, Ivan. 1776. *Osservazioni sopra diversi pezzi del Biaggio in Dalmazia sel signor abate Alberos Fortis coll'aggiunta della vita di Socivizca*. In Venezia: Presso Francesco Sansoni.
- Lovrić, Ivan. 1948. *Bilješke o Putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije.
- Ljubić, Šime. 1856. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna – Zara: Rod. Lechner – Battera e Abelich, 13–131.
- Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske na podučavanje mladeži*. knj. II. Riečki: Emidija Mohovića tiskarski kamossen. Zavod.
- Muljačić, Žarko. 1968. Iz korespondencije A. Fortisa s J. S. Wyttenbachom. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*. 7: Razdio lingvističko-filološki 4. Zadar. 113–118.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2003. *Povijest hrvatske književnosti od Bašćanske*

- ploče do danas*. Zagreb: Golden marketing/ Novak, Slobodan Prosperov. 2004. *Povijest hrvatske književnosti: Raspeta domovina, svezak 1. od Bašćanske ploče do danas*. Zagreb: Marijan tisak.
- Pantić, Miroslav. 1979. Ferić Đuro. *Leksikon pisaca Jugoslavije*. 2. Novi Sad: Matica srpska. 115–116.
- Pederin, Ivan. 1983. Đuro Ferić kao pjesnik hrvatskih fiziokrata i jedan od začetnika hrvatskog narodnog preporoda. *Analiz Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku*. 21. 225–249.
- Pederin, Ivan. 1984. Fiziokratski pokret u Dalmaciji. *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*. 10. 167–203.
- Perić Gavrančić, Sanja. 2008. *Ferićeva basna problem uspostave žanra u različitim jezičnim medijima (Doktorska disertacija)*, Zagreb.
- Puratić, Željko. 1980. Hrvatski latinist Đorđo (Đuro) Ferić (1739–1820) i neka njegova djela. *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, knj. IX-X. 184–210.
- Puratić, Željko. 1982. *Đorđe (Đuro) Ferić (život i djelo)*. Zagreb: SNL – Latina et Graeca.
- Rajčević, Stjepan. 1788. *Osservazioni storiche naturali e politiche intorno la Valachia e Moldavia*. Napoli: Preso Gaetano Raimondi.
- RZK, 1997. – *Rukopisi Znanstvene knjižnice Dubrovnik*. 2. promijenjeno i dopunjeno izdanje. Dubrovnik: Dubrovačke knjižnice.
- Stojanović, Ivan. 1900. *Dubrovačka književnost*. Dubrovnik: Srpska dubrovačka akademska omladina.
- Stratiko, Ivan Dominik. 1789. *Memoria nella necessità e modi d'istruire i contadini nell'agricoltura*. Mleci: Società Georgica di Castelli di Traù.
- Šonje, Šimun. 1998. Ferić Gvozdenica, Đuro. u: *Hrvatski biografski leksikon*, 4. Zagreb: LZ Miroslav Krleža, 172–175.
- Šurmin, Đuro. 1898. *Povjest književnosti hrvatske i srpske*. Zagreb: Lav. Hartman.
- Vodnik, Branko. 1913. *Povijest hrvatske književnosti*. knj. 1. Zagreb: Matica hrvatska.
- Wirtz, Gudrun. 2000. Ferić, Đuro. u: *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga. 215–216.
- Zenić, Milivoj. 2002. *U pohvale od grada Šibenika*. Šibenik: Gradska knjižnica Juraj Šižgorić.

Ferić's vision of our literature (in the epistle to M. Denis)

Summary

Rather *homo eruditus* than a poet, Đuro Ferić (1739–1820) was the »visionary who perfectly caught sight of right issues of time and with his attitude towards the folk literary heritage and national question brought in all the most important issues anticipating the Illyrian revival and Romanticism« (S. P. Novak). With his public and utterly private poetic epistles to famous philologists (Johann Muller, Michael Denis, Alojzije Baričević, Julije Bajamonti, etc.) and adaptations of many folk songs Ferić introduced our literary treasure to the world. In an epistle *Ad clarissimum virum Michaellem Denisium* (Vindobonae 1798, Ragusii 1824 and 1829) Ferić elucidated to this Viennese court librarian our folk customs, history of Dalmatia and many other Croatian writers and their works. The epistle contains 298 hexameters accompanied by detailed notes. This abundance of data about our writers within the period from the 15th to the 19th century, is a kind of short »history« of our literature. Ferić was »the first Dalmatian who, owing to his ideas, became well known in Central Europe«.

Ključne riječi: Đuro Ferić, Michael Denis ili Sined the Bard, Michael Cesarotti, fiziokrati, James Macpherson, Ossianove pjesme

Keywords: Đuro Ferić, epistle, Michael Denis

Rina Kralj-Brassard

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
Lapadska obala 6, HR-20000 Dubrovnik
rinafran@gmail.com

VIŠE OD MILOSRĐA – DUBROVNIK U SVJETLU SOCIJALNO-ZDRAVSTVENIH INSTITUCIJA I MJERA

U radu se razmatraju neke posebnosti razvoja dubrovačkih socijalno-zdravstvenih institucija i zaštitnih, protukužnih mjera u odnosu na druge dijelove hrvatskog kulturnog prostora i sličnih zajednica na europskom dijelu Sredozemlja. Oblikovanje spomenutih institucija i mjera promatra se kao dio sustava kojim zajednica odgovara na različite izazove te se traže njihova zajednička obilježja.

Uvod

Dugovječna, stabilna, praktično ako ne i formalno neovisna, Dubrovačka Republika privlačila je svojom izuzetnom pojavom pozornost istraživača različitih profila. Povjesničari medicine posebno su se bavili sustavom obrane od zaraza, a o dubrovačkim socijalno-zdravstvenim institucijama pisali su, osim historiografa medicine i društveni povjesničari. Premda postoji više radova posvećenih dubrovačkom zdravstvenom sustavu i pripadajućim institucijama iscrpna monografski uobličena analiza dubrovačkih hospitala, temeljena na arhivskim izvorima a pisana iz komparativne perspektive tek predstoji. Ni dubrovački sustav obrane od kužnih zaraza još uvijek nije temeljito istražen tako da, na primjer, nema znanstvene monografije koja bi detaljno razjasnila nastanak i ulogu lazareta. Znanstvena literatura na spomenute teme na stranim jezicima je, na žalost, i danas, vrlo oskudna.

Svrha je ovog rada ispitati postoje li neka zajednička obilježja koja se mogu uočiti kod organizacije i primjene protukužnih mjera kao i u utemeljenju i radu hospitala. Drugim riječima postoji li poseban dubrovački odgovor na izazove koji je na kraju iznjedrio lokalne sustave socijalno-zdravstvenih institucija i obrane od zaraza. Premda se rad naslanja na povijesno-medicinske spoznaje, istraživačkim pristupom nastoji se iskoračiti iz tog klasičnog okvira i razmotriti mogućnost propitivanja nekih obilježja dubrovačkog

društva i njegovih struktura u prošlosti koristeći se karitativno-zdravstvenim institucijama i sustavom obrane od zaraza kao sredstvom koje pokazuje kako se zajednica nosi s izazovima.

U radu se koristi riječ »hospital«, koja danas nije u uporabi u standardnom hrvatskom jeziku, jer najbolje odgovara za opis multifunkcionalne ustanove nastale radi zadovoljavanja potreba srednjovjekovnog i ranonovjekovnog društva (Buklijaš 2004: 98). Izrazi kao što su *gostinjac*, *ubožnica* ili *bolnica* koji se odnose na suvremene ustanove nisu prikladni.

Zajednica pred izazovima

Kada se uočila potreba osmišljavanja izravne zaštite samo jednog dijela zajednice, ugrožene manjine, koja je po kriterijima Evanđelja bila posebno zaslužna, pojavili su se hospitali. Osjećaj za potrebu uzajamnog pomaganja i skrbi za slabe i bolesne nije bio svojstven grčkoj i rimskoj kulturi koja je stavljala naglasak na individualizam. Donijelo ga je kršćanstvo koje je granice solidarnosti proširilo izvan uskog kruga obitelji. Na Nicejskom koncilu 325. godine odlučeno je da Crkva preuzme brigu o bolesnima, slabima i napuštenima. U tu svrhu nastali su *xenodocheion* za brigu o siromašnima i putnicima i *nosokomeion* pretežno za skrb o bolesnicima. Prvi hospitali nisu bili medicinske ustanove premda se u njima i liječilo. Još stariji hramovi grčkog boga Asklepija i rimska vojna liječilišta valetudinariji, koji su se nalazili i na hrvatskom području, ne bi se mogli smatrati pretečama hospitala (Risse 1999: 82; Buklijaš 2004: 98; Buklijaš 2008: 151).

Hospitali nisu europski izum. Nastali su na Bliskom istoku, u Antiohiji i Cezareji u četvrtom stoljeću. Tamo su se, prije nego na europskom tlu, »spojila« tri nužna uvjeta za pojavu karitativnih institucija: urbani centri s većom koncentracijom stanovništva, pa i većim brojem ugroženih osoba zbog čestih gladi i epidemija (Risse 1999: 87), sklonost milosrdnom postupanju prema slabima, što je nalogalo kršćanstvo, i odgovarajuća organizacija. Na području Istočnog Rimskog Carstva postojao je kontinuitet djelovanja hospitala kroz srednji vijek dok se na Zapadu dogodio prekid. Rani hospitali na Zapadu bili su manji a njihovo se širenje povezuje, s jedne strane, uz rad samostana, posebno benediktinskih, a kasnije i franjevačkih, a s druge, s aktivnostima vojnih redova, kao što su Vitezovi sv. Ivana Jeruzalemskog, Templari i Teutonski vitezovi, i bratstva, posebno red Svetog Duha. Franjevački samostani u gradovima, pa tako i u Dubrovniku, uglavnom su služili kao infirmariji (Porter 1999: 113, Risse 1999: 94–95). Hospitali su nudili zaštitu i skrb koja se nalazi u okviru obiteljskog doma osobama koje to trenutno ili trajno nisu mogle dobiti.

Mreža hospitala širila se trgovačkim putovima od Sredozemlja do sjeverne Europe. Dubrovnik je kao lučko urbano središte bio sastavni dio istočno-jadranskog kraka tog sredozemnog trgovačkog puta kojim su se

kretali i hodočasnici u Svetu Zemlju. Osim putnika i hodočasnika stranaca, koji su kao privremeni beskućnici u nepoznatom okruženju trebali pomoć i smještaj, gradovi su privlačili marginalizirane osobe iz okolice. Također, u urbanim središtima dio građana je zbog različitih nepovoljnih okolnosti dolazio u marginalizirani položaj. Pojava ugrožene manjine, bilo da se radi o došljacima ili o starosjediocima, diktirala je, u okviru kršćanskog svjetonazora, pojavu hospitala, institucija za sustavnu brigu o ugroženim osobama.

Razvoj protukužnih mjera, a sanitarni kordon mogao bi se smatrati jednim od vrhunaca tog sustava, odgovor je zajednice na vanjsku prijetnju, kužnu zarazu, koja potencijalno ugrožava sve članove zajednice. Izraz kužna zaraza odnosi se na sve bolesti koje su se smatrale pogubnima zbog velikog broja oboljelih i visokog udjela smrtnog ishoda među oboljelima, prije svega kugu. Lučki gradovi bili su posebno izloženi zarazi jer su intenzivno trgovali sa širokim područjem u kojemu se, između ostaloga, zbog koncentracije stanovništva, klimatskih prilika i načina privređivanja, kužna zaraza često javljala. Zato se taj sustav mjera počeo oblikovati na europskom Mediteranu, prostoru koji je bio trgovački vrlo živ i komunicirao s Azijom i Afrikom. Razvile su ga državne zajednice pod snažnim utjecajem merkantilizma. Osim što je ugrožavala lokalno stanovništvo, pojava zaraze onemogućavala je ili činila nesigurnom trgovinu. Razvojem sustava protukužnih mjera dugoročno su se štitili interesi svih stanovnika i posebno moćne manjine privrednika među njima koji su svoje bogatstvo izgradili prodajom vlastitih proizvoda na udaljenim tržištima i posredničkom trgovinom. Znanstvenici su se posebno zanimali za razvoj sustava obrane od zaraza kad ga je primijenila Habsburška Monarhija, država pod snažnim utjecajem kameralizma, dakle kad je sustav primijenjen izvan prvotnog mediteranskog kruga (Rothenberg 1973: 16–21).

Dubrovačko se područje u pogledu vrste društvenih izazova s kojima se suočavalo u razdoblju od kasnog srednjeg vijeka do ranog novog vijeka ne razlikuje, u većoj mjeri, od drugih dijelova hrvatskog kulturnog prostora. Brojne sličnosti se mogu prepoznati u odnosu na urbana središta na apeninskom poluotoku pa i na zajednice na širem prostoru europskog dijela Sredozemlja, posebno kad se radi o pitanju uspostave karitativnih institucija. Dubrovčani pokušavaju zaštititi posebno ugrožene manjine pa nastaju lokalne karitativne institucije. Pritisnuti gotovo neprestanom prijetnjom kuge u neposrednom susjedstvu razvijaju sustav zaštite od zaraza koji se temeljio na prikupljanju i razmjeni informacija o kužnim zarazama i sustavu nadzora prometa ljudi i roba uz provođenje kontumacijskih mjera.

Dubrovačke karitativno-zdravstvene institucije

Dubrovački hospitali, oni manji privatni i dva državna, uklapaju se u slijed razvoja i širenja karitativnih institucija najprije europskim dijelom Sredozemlja, a zatim trgovačkim putovima i prema unutrašnjosti zapadne Europe. Prvi spomen nekog hospitala na hrvatskom tlu uočen je u oporuci zadarskog gradskog rektora Bazilija koji je 559. jednu svoju nekretninu ostavio za hospital (Buklijaš 2004: 99). Tako rani tragovi na dubrovačkom području nisu pronađeni premda bi se postojanje institucije sličnog tipa moglo očekivati zbog rane urbaniziranosti naselja smještena na prastarom trgovačkom putu prema istočnom Sredozemlju. Na širem hrvatskom području pronađeni su tragovi hospitala koje su utemeljili viteški redovi u Varaždinu, Istri i uz Vransko jezero u Dalmaciji (Buklijaš 2004: 99–100; Mogorović 2002.). Dosadašnjim arheološkim istraživanjima na širem dubrovačkom području nisu uočeni ostaci sličnih građevina.

Hospitali su bujali u bogatim trgovačkim gradovima kao što su Venecija, Firenza ili Bologna. Ustanove općeg tipa koje su primale sve kategorije ugroženih osoba osnivali su pojedinci, bratovštine, samostanski redovi ili gradske vlasti (Park – Henderson 1991.). Rast broja hospitala u trgovačkim gradovima, pa tako i u Dubrovniku, povezuje se s novim tipom pobožnosti koji se u kasnom srednjem vijeku od kontemplativnih oblika okrenuo prema karitativnom djelovanju i milosrđu, što je vidljivo i u oporukama. Bratovštine, laičke udruge organizirane po teritorijalnom ili profesionalnom principu, izraz su takvog novog pristupa pobožnom djelovanju. Rad bratovština imao je i vjersku i društvenu dimenziju. Premda je milosrdno djelovanje nužan povod za osnutak hospitala uočeno je da su neke od takvih karitativnih institucija mogle imati i drugu svrhu. Naime, s vremenom su se pri pojedinom hospitalu mogli kumulirati značajni kapitali u obliku nekretnina primljenih donacijama i ostavinama. Pitanje koncentracije nekretnina u Crkvenim rukama u Veneciji riješeno je krajem XIII. stoljeća zabranom darivanja nekretnina Crkvi u naturalnom obliku, a slične odredbe pojavile su se u dalmatinskim gradovima početkom XIV. stoljeća (Zelić:2012 44). Posjedovanjem nekretnina i njihovim upravljanjem kontrolirao se gradski prostor. Time je obitelj koja je utemeljila neku karitativnu ustanovu mogla dugoročno jačati svoj ugled, političku i ekonomsku ulogu u društvu. Upravo s tom svrhom, smatra autorica Diana, firentinska obitelj Pontanari utemeljila je hospital *Santa Maria Nuova* krajem XIII. stoljeća (Diana 2010: 6–7).

Pojava dominantne obitelji koja putem karitativne institucije kontrolira sve veći dio urbanog prostora bila bi nespojiva s uspostavljenom strukturom skupne vlasti u Dubrovniku po kojoj vlasteoske obitelji, formalno ravnopravne i jedinstvene, zajednički donose političke odluke. Vjerojatno se zato slična pojava pokušala spriječiti i osnivanjem državnih hospitala.

Umjesto jedne utemeljiteljske vlasteoske obitelji pojavljuje se državna vlast, skupna vlast svih vlasteoskih obitelji. Takav razvoj karakterističan je za Dubrovnik. U istočno-jadranskim gradovima pod mletačkom vlašću hospitale su osnivale i uzdržavale snažne bratovštine kao što je Sveti Duh koje su svoj rad vjerojatno razgranale iz rimske središnjice. Pretpostavlja se da je na osnutak bratovštine Sv. Duha u Splitu utjecala rimska hospitalska bratovština i njen hospital Santo Spirito in Sassia (Benyovsky – Buklijaš 2005: 628). Moćne strane bratovštine nad kojima lokalna vlast nema potpunu kontrolu u Dubrovniku bi se smatrale smetnjom i izvorom nestabilnosti. Hospitali u Splitu i Trogiru koje je utemeljila bratovština Sv. Duha djelovali su kao komunalne ustanove premda lokalne vlasti nisu sudjelovale u njihovu financiranju. Središnje mletačke vlasti su na području pod svojom kontrolom povremeno upotrebljavale hospitale koje su utemeljili bogati građani, a njima upravljali svećenici ili pak laici pod nadzorom crkvenih institucija, za vlastite ciljeve na primjer za vojne bolnice u XVII. stoljeću, suprotno željama utemeljitelja. Gradske vlasti u dalmatinskim gradovima pod mletačkom vlašću bile su presiromašne i preslabe, a središnja mletačka uprava nezainteresirana za sustavnu izravnu državnu intervenciju u karitativnu sferu na istočno-jadranskim posjedima. U Dubrovniku je stanje suprotno. Država je bila imućna i dominirala je u karitativnoj sferi pa se može govoriti o politici državnog paternalizma vidljivog u osnutku snažnih i dugovječnih državnih hospitala. Osim toga, kako bi se u korijenu spriječili mogući izvori stjecanja društvene moći koja bi mogla ugroziti patricijski monopol, država je izravno nadzirala financije i imovinu svih hospitala, samostana, crkava i bratovština kroz instituciju rizničara koji su u XVIII. stoljeću upravljali i državnim financijama (Vojnović 1896.; Vojnović 1899.; Janeković-Römer 1999: 219, 264–269; Buklijaš 2008: 152–153; Buklijaš – Benyovsky 2004: 84–85; Lonza 2012: 23).

Osim države, hospitale su u Dubrovniku osnivali i pojedinci i bratovštine i to lokalne. Međutim potpunom državnom kontrolom nad imovinom i privatnim zakladama rad ovih privatnih hospitala bio je zapravo pod izravnom kontrolom vlastele. Isprva su utemeljitelji bolnica bili plemići. Tako je hospital sv. Petra Klobučića, koji je utemeljio Marin Lovričin Bodača s nadimkom Svrdel, zapovjednik galije i ugledni vlastelin četrnaest puta biran na dužnost kneza (Vekarić 2013: 109), trajao stotinjak godina, do početka XVI. stoljeća. Približno jednako dugo postojao je i hospital sv. Nikole utemeljitelja Ivana Volče, međutim dobrotvorna zaklada ovog vrlo imućnog vlastelina postojala je još krajem XIX. stoljeća (Vojnović 1896: 75, Vekarić 2015: 266). Nešto malo dulje, oko 130 godina, radio je hospital sv. Jakova koji je uz istoimenu crkvu 1387. godine utemeljio vlastelin Jakov Sorgo (Buklijaš – Benyovsky 2004: 86–87). U XV. stoljeću postojali su hospitali sv. Stjepana, sv. Ivana, sv. Jeronima, sv. Tome i hospital bratovštine

svećenika. Sredinom XVI. stoljeća djelovao je hospital sv. Teodozija, a u XVII. stoljeću se spominje hospital u Širokoj ulici (Jeremić – Tadić 1939: 178–183).

Od XVI. stoljeća uz vlastelu se kao utemeljitelji i podupiratelji hospitala pojavljuju bogati građani pripadnici elitnih bratovština antunina i lazarina. Dubrovačke bratovštine uzdržavale su dugovječni hospital na Pilama koji je nastavio svoj rad i u XIX. stoljeću (Bazala 1972: 22). Međutim ni u ovom se slučaju karitativna ulaganja, zbog izravne državne kontrole, nisu mogla preobličiti u izvor financijske ili političke moći. Istovremeno uprava državnih rizničara nad sredstvima privatnih karitativnih zaklada okupljenih u fond *Opera pia* omogućila je vješto manevriranje financijskim sredstvima i izbjegavanje stvaranja dugoročnog javnog duga koji je mogao biti izvor ne samo financijske nego i političke nestabilnosti. Ta druga državna blagajna služila je za kratkoročne ili srednjoročne zajmove u trenutcima financijskih poteškoća. Dodatna sredstva država je pronalazila u kovnici novca ili zajmovima od svojih građana (Vojnović 1896: 1–2; Lonza 2012: 14).

Zajednička karakteristika istočno-jadranskih hospitala je njihova skromna veličina, uglavnom su mogli primiti manje od dvadeset, a rijetko više od trideset štićenika, u skladu s malim urbanim centrima koje su opsluživali. Za razliku od talijanskih vrlo bogato ukrašenih i namjenski građenih zgrada, istočno-jadranske inačice bile su smještene u već postojeće građevine koje bi se preuredile za potrebe hospitala, kao što je bio slučaj za Hospital milosrđa u Dubrovniku (Buklijaš 2008: 152; Kralj-Brassard 2013: 45–50).

Dubrovački općinski hospital *hospedal del comun* ili *hospedal grande* utemeljen je 1347. kao državna karitativna institucija koja je nudila zaklon, duhovnu pomoć i liječenje različitim kategorijama marginaliziranih osoba, staraca, beskućnika, bijednih bolesnika i udovica. Samo je jedan veliki općinski hospital počeo raditi nakon Crne smrti u kojem je na neki način centralizirano državno milosrđe. Taj općinski hospital je državnom odlukom 1540. godine pretvoren u prvi hospital na hrvatskom tlu koji je specijaliziran za pružanje pomoći izlječivim siromašnim bolesnicima. Premda je državnom odlukom krug štićenika hospitala bitno sužen na bolesnike ne može se govoriti o bolnici u modernom smislu jer je medicinsko osoblje imalo sporednu ulogu. U *Domusu Christi* su potpuni nadzor nad prijemom bolesnika i financijama imali općinski službenici, pripadnici vlasteoskih obitelji (Buklijaš – Benyovsky 2004: 81, 83–84). Država je dakle kontrolirala ne samo visinu i način trošenja sredstava nego i pristup skrbi.

Osamdesetak godina nakon utemeljenja općinskog hospitala dubrovačka je vlast ponovo snažno intervenirala u područje karitativno-zdravstvenih institucija odlukom o osnutku jednog državnog specijaliziranog hospitala za skrb o napuštenoj djeci. Povjesničar medicine Vladimir Bazala ovaj hospital smatra najznačajnijom dubrovačkom državnom socijalno-zdravstvenom institucijom (Bazala 1972: 23–25). Hospital milosrđa, dubrovačko državno

nahodište utemeljeno 1432. godine, po starini jedva da je preteklo sličnu zadarsku instituciju koja se prema pisanju Anonima iz XVIII. stoljeća nalazila u blizini crkve sv. Ivana 1452. godine. Stara nahodišta postojala su u Kotoru, na Hvaru, u Splitu (Jelić 1963: 228–230; Škarica 1961: 217, 231–232; Pederin 1990: 78). Dubrovačka institucija ističe se u odnosu na sva druga istočno jadranska nahodišta, a indicije su da se radi o jedinstvenom slučaju u europskim pa i svjetskim razmjerima, po dva obilježja: državnoj upravi uz financijsku podršku u okviru državnog proračuna, i dugotrajnosti, neprekidnom radu od XV. do XX. stoljeća (Kralj-Brassard 2013: 37, 371). Naglasak na izravnoj državnoj upravi, stabilnost financija, o kojima je brinuo Senat, i prilagodljivost mjera za skrb o štićenicima nahodišta upućuju na moguće dodatne uloge te socijalno-zdravstvene institucije koje prelaze očekivani i uobičajeni karitativni okvir, primjerice kao sredstvo za pokazivanje skrbi političke elite za siromašne slojeve u promidžbene svrhe. Multifunkcionalna ustanova služila je kao nahodište, sirotište, rodilište i agencija za dojenje, tj. djeca vjenčanih roditelja mogla su pod određenim uvjetima dobiti dojilju na državni trošak. Radom Hospitla milosrđa ostvarivala se višestruka korist jer su zbrinuta napuštena djeca i trudnice, a najsiromašnije seoske obitelji plaćnim dojenjem mogle su koliko toliko podebljati svoje mršave kućne budžete.

Možda je najbolji dokaz temeljitosti dubrovačkog rješenja za problem napuštanja djece činjenica da, nakon ukinuća Republike, veliki reformatori, Francuzi, nisu zapravo ništa mijenjali, ako se izuzme dvostruko vođenje matica, civilnih i crkvenih. Napoleon je bio sklon radu nahodišta i inzistirao je na uspostavi obrtaljki gdje god ih nije bilo. Francuska uprava u Dubrovniku bila je kratkotrajna pa bi se moglo pomisliti da i nije bilo vremena za nekakve korjenite zahvate u radu nahodišta. S druge strane, austrijska uprava bila je dugotrajna, no ni tada nisu provedene neke drastične promjene. Izuzetak su novi obrasci, formulari, u skladu sa zahtjevima nužno veće državne administracije jednog carstva. Postojeći sustav bio je dovoljno dobar da se uspješno uklopi u sklop austrijskih socijalno-zdravstvenih institucija nadahnutih kameralizmom.

Dubrovački odgovor na pojavu ugroženih manjina bio je utemeljenje više hospitala slično kao u drugim zajednicama na širem području europskog dijela Sredozemlja. Dubrovnik nije prednjačio međutim, uveo je neke nove organizacijske oblike karitativno-zdravstvenih ustanova u kojima se država pojavljuje kao utemeljitelj, financijer i upravitelj bez posredovanja pojedinaca, laičkih ili crkvenih udruga. Državni službenici, pripadnici vlastele odlučivali su o prijemu štićenika, a kontrolirali su i kapital ostavljen u dobrotvorne svrhe, koji je povremeno služio i kao pričuvena državna blagajna za hitne potrebe. Težnja za potpunom kontrolom nad potencijalnim izvorima društvenog utjecaja, a hospitali su nudili takve mogućnosti, u kombinaciji s potrebom da se u ulozi dobrotvora predstavi vlastela kao skupina, doveli su do snažnog državnog angažmana u radu

karitativno-zdravstvenih ustanova. Rezultat su žilave državne institucije. Dva državna hospotala isticala su se svojim dugotrajnim radom, prilagodljivošću, stabilnom upravom i financijama. Oba hospotala nadživjela su nestanak političkog okvira koji ih je stvorio.

Dubrovački sustav obrane od epidemije

Kužne epidemije snažno su zapljuskivale hrvatske prostore najprije duž obale, a kasnije posebno jako područje uz osmansku granicu sve do XIX. stoljeća. Zarazne bolesti ugrožavale su ne samo pojedine marginalizirane društvene skupine nego sve članove zajednice. Nakon Crne smrti, kuga se redovito pojavljivala u urbanim središtima na istočnoj obali Jadrana, no od XVII. stoljeća pojava kuge na području Dubrovnika je znatno rjeđa u odnosu na najbliže susjedstvo, koje se klimatski nije značajno razlikovalo i u kojemu su se također provodile sofisticirane zaštitne mjere. Gradovi pod mletačkom vlašću na istočnoj obali Jadrana primjenjivali su razvijeni mletački sustav za obranu od kuge s nekim osnovnim mjerama koje su primjenjivali i Dubrovčani (Kralj 2016: 127). Na dubrovačkom području nema tragova nekih konkretnih medicinskih ili tehnoloških novina npr. u načinu raskuživanja koje bi mogle utjecati na učestalost pojave kužnih bolesti. Za pojave kuge na području mletačke Dalmacije venecijanski Kolegij za zdravstvo slao je posebnog providura koji je provodio potrebne mjere (Jelić 1978: 93–94). Dubrovčani su se za organizaciju i nadzor nad provođenjem protukužnih mjera oslanjali na vlastite snage.

Vijesti o prodoru kuge na dubrovačko područje od druge polovice XVII. stoljeća postale su izuzetno rijetke. Barem su dvije mogućnosti tumačenja šutnje vrela. Prva, da Dubrovčani majstorski zataškavaju i skrivaju svaki trag zaraze. Dubrovački sustav obrane od kuge bio bi propustan kao i drugdje, samo su mu, boljim upravljanjem vijestima, uspješnije skrivali mane. Vlasti, a Dubrovčani u tome nisu iznimka, su nastojale ne samo zaštititi svoje područje od zaraze nego i, po svaku cijenu, zadržati dobar glas o sigurnom i zdravom mjestu što je bio preduvjet za privlačenje trgovaca i njihove robe. Druga mogućnost tumačenja odsustva vijesti o kužnoj zarazi je da je dubrovački sustav zaista zamjetno učinkovitiji nego drugdje.

Što bi to moglo biti dobro u dubrovačkom sustavu obrane od kužnih zaraza možda je najlakše uočiti ako se pogleda što suvremenici otkrivaju kao mane sustava u svojim sredinama. Slabe točke sustava obrane od kuge u Splitu krajem XVIII. stoljeća izvrsno je uočio liječnik Juraj Bajamonti (Kečkemet 1978: 80–83). Koristeći se tim primjerom kao filmskim negativom može se pokušati predočiti pozitiv. Jedan od preduvjeta za uspješniju provedbu obrane od kuge je angažman znatnih financijskih sredstava. Protukužne mjere su skupe. Država mora imati na raspolaganju u vrlo kratkom roku sredstva i biti spremna po potrebi duboko zahvatiti u državnu

blagajnu. Dubrovčani su, zahvaljujući kumuliranom kapitalu i zapravo dvostrukoj državnoj blagajni relativno lako i brzo osiguravali financijska sredstva za ovu svrhu. Koliko god bila nužna, financijska sredstva sama po sebi nisu dovoljna. Da bi se protukužne mjere efikasno provodile potrebno je imati i dovoljan broj iskusnih ljudi i odgovarajuću hijerarhijsku strukturu da se izbjegne preklapanje nadležnosti koje bi moglo dovoditi do zastoja u donošenju ključnih odluka. Ovdje su bitnom karakteristikom dubrovačkog pristupa obrani od kuge pokazala stalnost struktura. Naime, dubrovački protukužni magistrat koji su činili gospoda *kazamorti* bio je trajan i to još od kraja XIV. stoljeća (Grmek 1980.; Blažina 2007.). Pojavom kuge već postojeća struktura se uhodanim načinom popunjavala i širila dodatnim službenicima. Mali dubrovački teritorij mogao se puno brže, lakše i temeljitije premrežiti i nadzirati, a prekršitelji zaštitnih odredbi uhvatiti i primjereno kazniti. Ne manje značajno je pitanje stava stanovništva. Naime, izuzetno je važno u kojoj je mjeri stanovništvo spremno surađivati ili barem nije izrazito sklono kršenju zaštitnih odredbi. Kooperativnost stanovništva u provođenju nepopularnih mjera zaštite od kužnih bolesti mogla bi se promatrati u širem kontekstu odsustva značajnijih sukoba ili pobuna nižih slojeva na dubrovačkom području. I nakon ukinuća Dubrovačke Republike svijest o izvrsnosti i važnosti protukužnog sustava osjeća se u zapisima suvremenika koji su svjedočili radu tog sustava (Đorđević – Carić 1963.).

Relativna uspješnost dubrovačkih protuepidemijskih mjera mogla bi se protumačiti naglašenom brigom političke elite da zaštiti prije svega svoje ekonomske interese kao što je to predložio Mirko Dražen Grmek (Grmek 1980: 49). Ipak su u Dubrovniku na vlasti bili trgovci koji su samo nosili naslov plemića, po riječima blagonaklonog i učenog »gastarbajtera« De Diversisa (De Diversis 2004: 45). Ako se i prihvati Grmekovo tumačenje za neočekivano visoku razinu efikasnosti provedbe protukužnih mjera, kako se može objasniti podjednaka uigranost i temeljitost u vođenju zdravstveno-socijalnih institucija kao što su državni hospitali, posebno nahodište? Te institucije nemaju izravnog utjecaja na trgovačke prihode premda su mogle služiti kao opipljiv promidžbeni znak brige elite za najslabije skupine pa stoga i utjecati na unutarnju stabilnost države. Upravljanje kriznom situacijom u vrijeme kužne zaraze moglo bi se promatrati kao specifičan slučaj primjene razvijene vještine suočavanja s raznim prijetnjama opstanku zajednice.

Zaključak

Dubrovačko rješenje za suočavanje s problemom ugroženih skupina zajednice bilo je klasično: uspostava hospitala i to po prilici u isto vrijeme kada i u drugim urbanim sredinama, snažnim trgovačkim središtima na Jadranu i zapadnom Mediteranu. Premda su u Dubrovniku postojali i

privatni hospitali, karitativnom scenom dominirala su dva državna hospitala. Dugotrajni, dobro održavani i stabilno financirani državni hospitali, Hospital milosrđa, državno nahodište, i Domus Christi, državna bolnica za liječenje izlječivih bolesnika, ističu se po svojim organizacijskim karakteristikama i ekskluzivnosti državne uprave i financija u odnosu na sve druge istočno-jadranske hospitale. Milosrđe i briga za zdravlje ugroženih skupina, praktični su iskaz državnog paternalizma i odraz kršćanskog identiteta aristokratske Republike. Državni hospitali imali su i propagandnu ulogu kao svjedočanstvo brige vlasti za najslabije.

Organizacijska uspješnost državnih hospitala mogla bi biti primjer dubrovačkog pristupa društvenim izazovima koji se prethodno primijenio za zaštitu cijele zajednice uspostavljanjem protukužnog sustava. Posebnost ili novost u tom pristupu ne bi bila u uvođenju nekih novih elemenata nego u prilagodbi i unaprjeđenju poznatih i drugdje primjenjivanih rješenja. Inovativnost dubrovačkih rješenja tražila bi se u organizaciji. Politička samostalnost i stabilnost lokalne uprave mogla je pridonijeti većoj učinkovitosti i brzini u donošenju ključnih odluka za unaprjeđenje rada dubrovačkih socijalno-zdravstvenih institucija i provođenje zaštitnih mjera. Kod protukužnog sustava i kod državnih hospitala uočava se dugoročnost perspektive, trajnost uspostavljenih državnih struktura uprave, osiguravanje trajnog izvora financiranja i dovoljna prilagodljivost koja je vidljiva u glatkom prijelazu i jednostavnoj integraciji, nakon ukinuća Dubrovačke Republike, u slične institucije i sustave razvijene u okviru onodobnih vodećih država.

Literatura

- Bazala, Vladimir. 1972. *Pregled povijesti zdravstvene kulture Dubrovačke Republike*. Zagreb: Dubrovački horizonti.
- Benyovsky, Irena – Buklijaš, Tatjana. 2005. Bratovština i hospital sv. Duha u Splitu u srednjem i ranom novom vijeku. *Raukarov zbornik. Zbornik u čast Tomislava Raukara*, ur. Neven Budak. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF-press. 625–655.
- Blažina-Tomić, Zlata. 2007. *Kacamorti i kuga. Utemeljenje i razvoj zdravstvene službe u Dubrovniku*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne značnosti HAZU u Dubrovniku.
- Buklijaš, Tatjana. 2008. Medicine and Society in the Medieval Hospital. *Croatian Medical Journal* 49/2. Zagreb. 151–154.
- Buklijaš, Tatjana. 2004. Od hospitala do bolnice pretpovijest jedne moderne institucije. *Hrvatska revija* 3. Zagreb. 98–102.
- Buklijaš, Tatjana – Benyovsky, Irena. 2004. Domus Christi in Late Medieval Dubrovnik: a Therapy for the Body and Souls. *Dubrovnik Annals* 8.

Dubrovnik. 81–107.

- Diana, Esther. 2010. Non solo carità. L'ospedale di Santa Maria Nuova di Firenze: un risultato imprenditoriale (1285. – 1427). *Ricerche Storiche* 40/1. Firenze. 5–37.
- Diversis, Filip de. 2004. *Opis slavnoga grada Dubrovnika*, prir. i prev. Zdenka Janeković-Römer. Zagreb: Dom i svijet.
- Dorđević, Slobodan – Carić, Katarina. 1963. Podaci o radu i organizaciji zdravstvene službe u Dubrovačkoj Republici prema zapisima Bara Betere. *Acta Historica Medicinæ Pharmaciae Veterinæ* 3/1-2. Beograd. 110–124.
- Grmek, Mirko Dražen. 1980. Le concept d'infection dans l'antiquité et au Moyen-Age, les anciennes mesures sociales contre les maladies contagieuses et la fondation de la première quarantaine à Dubrovnik (1377). *Rad JAZU* 384. Zagreb. 9–54.
- Janeković-Römer, Zdenka. 1999. *Okvir slobode: dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Jelić, Roman. 1963. Zadarsko nahodište. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 10. Zadar. 213–265.
- Jelić, Roman. 1978. Zadarske kuge i lazareti u prošlosti. *Sanitarni kordon nekad i danas*, ur. Janko Vodopija. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba. 91–95.
- Jeremić, Risto – Tadić, Jorjo. 1939. *Prilozi za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*, II. Beograd: Centralni higijenski zavod.
- Kečkemet, Duško. 1978. Zaštita od epidemija u Splitu i okolici u prošlosti. *Sanitarni kordon nekad i danas*, ur. Janko Vodopija. Zagreb: Zbor liječnika Hrvatske i Zavod za zaštitu zdravlja grada Zagreba. 73–90.
- Kralj-Brassard, Rina. 2016. Grad i kuga: Dubrovnik 1691. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 54. Dubrovnik. 115–170.
- Kralj-Brassard, Rina. 2013. *Djeca milosrđa. Napuštena djeca u Dubrovniku od 17. do 19. stoljeća*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Lonza, Nella. 2012. Za spas duša, na dobrobit države: dubrovački rizničari i vremenita dobra za vječnu nabožnu svrhu. *Knjiga rizničarskih najмова. Liber afflictum thesaurarie (1428-1547)*. Prir. Danko Zelić. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. 9–24.
- Mogorović Crljenko, Marija. 2002. Hospitali u Istri u srednjem i ranom novom vijeku. *Povijesni prilozi* 23. Zagreb. 105–116.

- Park, Katherine – Henderson, John. 1991. The first hospital among Christians: the Ospedale di Santa Maria Nuova in early sixteenth-century Florence. *Medical History* 35. 164–188.
- Pederin, Ivan. 1990. *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik.
- Porter, Roy. 1999. *The Greatest Benefit to Mankind. A Medical History of Humanity from Antiquity to the Present*. London: Fontana Press.
- Risse, Guenter B. 1999. *Mending Bodies, Saving Souls: A History of Hospitals*. New York: Oxford University Press.
- Rothenberg, Gunther Erich. 1973. The Austrian Sanitary Cordon and the Control of the Bubonic Plague: 1710–1871. *Journal of History of Medicine and Allied Sciences* 28. Oxford. 16–21.
- Škarica, Miloš. 1961. Nahodišta i nahodi u Dalmaciji. *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 8. Zadar. 231–262.
- Vekarić, Nenad. 2013. *Vlastela grada Dubrovnika, 4. Odabrane biografije (A–D)*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Vekarić, Nenad. 2015. *Vlastela grada Dubrovnika, 6. Odabrane biografije (Pi–Z)*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU.
- Vojnović, Kosta. 1896. Državni rizničari republike Dubrovačke. *Rad JAZU* 127. Zagreb. 1–101.
- Vojnović, Kosta. 1899. *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj*. Zagreb: JAZU, Tisak dioničke tiskare.
- Zelić, Danko. 2012. Liber Affictum thesaurarie (1428–1547). Knjiga vječ-nih najmov a oporučnim legatima namijenjenih nabožnim djelima. *Knjiga rizničarskih najmov a. Liber affictum thesaurarie*. Prir. Danko Zelić. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. 43–68.

Dubrovnik hospitals and public health measures – a new perspective

Summary

The charitable institutions and public health measures appear in a critical moment as a response of a community to various social challenges. When only a part of a given community, the vulnerable minority, such as the poor, the sick or the abandoned children, had to be protected, the hospitals emerged. The development of the public health measures, such as the cordon sanitaire, is a response to a challenge, a potential outside threat to the whole community. The response of Dubrovnik (Ragusa) to the issue of its marginalized populations was the establishment of several hospitals similar to other urban communities in the European part of the Mediterranean. The innovation in the Dubrovnik approach to this matter was in organizational aspect. An effort to control all the levers of power and sources of political influence combined with the need to present the ruling noble families as a single benefactor led to the direct state interventions in the charitable work by establishing two hospitals that excelled in their longevity, adaptability and the stability of their finances: *Hospitale misericordiae*, a multifunctional hospital, primarily for the care of the abandoned children, and *Domus Christie*, a hospital for people with curable diseases. The stability of the established structures as well as their adaptability, combined with the reliable, timely and abundant sources of financing, are the characteristics of the Dubrovnik approach to the issue of the public health measures relating to the plague. Both the organization of the state hospitals and the state public health measures show similar approach, solid finances, adaptability and the long-term perspective, also visible in the smooth integration of the aforementioned institutions and public health measures in the advanced systems of the leading European nations after the fall of the Dubrovnik Republic.

Ključne riječi: Dubrovnik, karitativno-zdravstvene institucije, nahodište, hospitali, protukužne mjere, dalmatinski gradovi, srednji vijek, rani novi vijek

Keywords: Dubrovnik, charitable institutions, foundling home, hospitals, public health measures, Dalmatian cities, the Middle Ages, early modern period

Stjepan Krasić

Međunarodno Sveučilište Dubrovnik Libertas

Odjel za humanističke znanosti

Ul. sv. Dominika 4, HR-20000 Dubrovnik

krasic@hotmail.it

DUBROVAČKI DOMINIKANAC RAJMUND DŽAMANJIĆ KAO PISAC PRVOGA HRVATSKOGA SLOVOPISA (1639.)

U studiji se obrađuje povijest pisanja specifičnih hrvatskih fonema, u prvom redu palatala, latiničkim pismom koje nije imalo takvih znakova od samih početaka hrvatske pismene kulture do sredine XVII. st. Budući da u cijelom tom dugom razdoblju nije postojala nijedna društvena, politička ili kulturna ustanova koja bi regulirala to pitanje, pojedinci su te i ostale jezične probleme rješavali na najrazličitije načine, ponajčešće po uzoru na talijansku, mađarsku i češku grafiju, kojom su također određivali akcentualnu vrijednost pojedinih riječi¹. Prvi koji je taj problem pokušao riješiti na jednoj široj osnovi uzimajući u obzir grafiju dotadašnjih pisaca u Dalmaciji, bio je dubrovački dominikanac Rajmund Džamanjić (oko 1587. – 1647.). Svoje prijedloge izložio je u jednoj knjižici koju je 1639. dao tiskati u Veneciji.

1. Iako je pismo jedno od najgenijalnijih izuma u povijesti čovječanstva kojim se, teoretski, može fiksirati i artikulirati svaka misao ili ljudski govor, ipak njegova primjena u praksi ne prolazi uvijek bez teškoća. Sve ovisi o tome o kojemu se jeziku radi i s koliko se znakova on služi da bi izrazio pojedini glas ili riječ. Dokaza za to ima mnogo. Kao primjer mogu poslužiti slavenski jezici koji imaju više glasova koji se ne mogu izraziti grčkim ili latinskim grafemima, premda se radi ne samo o najraširenijim nego i najsavršenijim jezicima i alfabetima u povijesti.

Počeci pismenosti kako kod Hrvata tako i drugih slavenskih naroda obično se dovode u vezu s počecima njihova pokrštavanja u IX. st. Ono što se u vezi s tim može reći jest da je to razmjerno kasno, unatoč činjenici što bi se kao najstarije povijesno svjedočanstvo o tome mogao navesti jedan zapis bizantskog cara i ljetopisca Konstantina Porfirogeneta (912. – 959.)

¹ Maretić 1889.

iz njegova djela *De administrando imperio* (O upravljanju državom) u kojem se navodi, da su Hrvati oko 679. godine poslije pokrštenja prisegli vjernost Petrovoj stolici i obećali, da će u »chirographa propria«, što znači u svojim poveljama, taj međunarodni ugovor zabilježiti i čuvati mir sa svojim susjedima. Pretpostavlja se da su ti rukopisi bili napisani na latinici.²

Mnogo pouzdaniju vijest o tim počecima ostavio nam je bugarski redovnik Crnorizac Hrabar, prvi slavenski povjesničar i filolog s kraja IX. i početka X. st. On početke pismenosti povezuje s Konstantinom Filozofom iz Soluna, mlađim bratom Metodija, za koga kaže da je sastavio posebno pismo od 38 fonema kojih nije bilo ni u grčkom ni latinskom alfabetu za pisanje slavenskih riječi, što je, zapravo, bio početak procesa njihove prilagodbe grafijskom sustavu tih jezika³. Riječ je, naravno, o glagoljskom pismu čiji se nastanak povezuje s djelovanjem te dvojice braće, otaca slavenske pismenosti.

Daljnji razvoj hrvatske pismenosti išao je u smjeru pragmatičnog prihvaćanja dvaju drugih alfabeta: ćirilice i latinice, koji su bili jednostavniji i pogodniji za pisanje pa su se brzo proširili hrvatskim područjem postavši sastavni dio hrvatske pismene baštine. Radi se o specifičnom hrvatskom fenomenu tropismenosti u kojoj su slavenski tekstovi bili pisani na trima jezicima: na starohrvatskomu, staroslavenskomu i latinskomu i bili zapisani trima pismima: glagoljicom, ćirilicom i latinicom, u čemu se mogu zapaziti hrvatski slovopisni i pravopisni uzusi u vremenu prije kodifikacije hrvatske pravopisne norme.⁴ Ta će se tri pisma još dugo natjecati u hrvatskoj kulturnoj praksi. Svaka je od tih varijanata imala svoje prednosti, ali i nedostatke. Glagoljica, ovisno o vrsti, ima oko 40 slova. Kao fonografsko, alfabetsko pismo, ona ima grafem za svaki slavenski glas. U njezin prilog govorile su tradicija i stoljećima ustaljena praksa hrvatskih glagoljaša, ali je bila nepraktična. Ćirilica ili njezina hrvatska ili bosanska inačica zbog svoje prilagođenosti za fonetsku preciznost bila je mnogo pogodnija od nje za hrvatski kao slavenski jezik. Latinica je bila dominantno pismo Katoličke crkve i europskog Zapada, ali je bila neprilagođena domaćem fonološkom sustavu. Trebalo je riješiti pitanje prilagodbe latinske grafije fonološkom sustavu hrvatskoga kao slavenskog jezika kao što je to, najvjerojatnije po uzoru na glagoljicu hrvatskih benediktinaca glagoljaša u Pragu, oko 1406. godine za češki jezik učinio Jan Hus.⁵

2. Nije nikakva tajna da je pitanje hrvatskoga pravopisa jedno od dugovječnijih i najkontroverznijih u hrvatskoj kulturnoj povijesti. Ono je staro koliko i sam hrvatski kao slavenski jezik. Premda bi pravila koja

² Sakač 1931: 1–84. Klaić 1971. 37; Kulundžić 1957: 557.

³ Bratulić 1992: 161–162.

⁴ Hercigonja 2006.; Damjanović 2010: 11–28.

⁵ Žagar 2009: 107–219.

reguliraju njegovu uporabu u svim sastavnim dijelovima trebala ići ukorak sa samom pisanom riječju, to se iz čitavog niza okolnosti u nas nije dogodilo. Jedan od glavnih problema s kojim su se suočili oni koji su pokušali pisati njegove foneme bio je manjak odgovarajućih grafema u grčkom i latinskom alfabetu. Prvi poznati primjeri na kojima se susreću problemi pisanja hrvatskih riječi latiničkim slovima bila su imena narodnih vladara zabilježenih na kamenim spomenicima.⁶

Iako je taj problem uočen na samim počecima hrvatske pismenosti, njegovo rješavanje teklo je vrlo sporo i neusklađeno sve do XIX. st., a u nekim slučajevima i kasnije. Pojava književnih latiničnih tekstova stvorila je grafijske probleme, osobito u pisanju palatala kojih u latinskom jeziku nema.⁷

Da bi se kako-tako riješio jedan složeni problem kao ovaj bio je potreban jedan općepoznati i priznati autoritet koji bi predložio najbolja rješenja. A toga u nas za dugo nije bilo. Tako je rješavanje pravopisnih pitanja bilo prepušteno praksi pojedinih pisara i književnika koji su po vlastitom nahodaњу koristili najrazličitije načine i sustave. Tu je neujednačenost lako uočiti počevši od najstarijih sačuvanih tekstova pisanih hrvatskim jezikom na latinici kao što su *Red i zakon od primljenja na dil dobroga činjenja sestara naših reda svetoga oca našega Dominika* koji potječe iz polovice XIV. st. i malo mlađa *Šibenska molitva* do književnih djela kasnijih hrvatskih »začinjavaca«.⁸ Ovim slovopisnim problemima krajem XV. i XVI. st. pridružili su se problemi vezani za pokušaje stvaranja hrvatskog književnog jezika.

3. Potreba za normiranjem hrvatskog jezika koji se rađao iz tog procesa osjetila se snažnije u XVI. st. kao posljedica renesansnih gibanja u Europi, osobito u Italiji, koja su prilično rano zapljusnula i istočnu jadransku obalu. Sljedeće stoljeće je u tom pogledu bilo još dinamičnije i kreativnije. Hrvatski je jezik prvi put postao predmetom sustavna istraživanja. Tada se prvi put počelo prilaziti normiranju i kodificiranju onoga što će se poslije nazvati hrvatskim književnim jezikom ili hrvatskim standardnim jezikom.

Normiranje je u užem smislu riječi pretpostavljalo izradbu nužnog instrumentarija koji jedan jezik čini onim što jest, a to su, u užem smislu riječi, izbor najpogodnijega narječja za književni jezik, izrada rječnika, gramatike, pravopisa i sl. Za to je, naravno, trebalo vremena dok sami književnici, oslanjajući se na narodni govor, ne izrade i na neki način »nametnu« takva rješenja. U tomu je, zbog svoje razvijenosti, prednjačila Dalmacija. Dok su Splitsani fra Bernardin (+ poslije 1523.), Marko Marulić (1450. – 1524.) i skupina pisaca oko njega pisali na čakavskom, njihovi suvremenici u

⁶ Najstariji poznati primjer prilagodbe latiničkog pisma pisanju jednog hrvatskog imena sačuvan je na krstionici kneza Višeslava (lat. VUISSASCLAVUS) za koju se drži da potječe s kraja VIII. ili početka IX. st. Tu je ime hrvatskog kneza doneseno u ablativu kao VVISSASCLAVO (Malić 2004.).

⁷ Derossi 1978: 85.

⁸ Malić 2004.

Dubrovniku: Džore Držić (1461. – 1501.), Mavro Vetranović (1482. – 1576.) i ostali pisali su na štokavskom narječju. Izvanredan procvat dubrovačke književnosti imao je za posljedicu veliku afirmaciju štokavsko-jekavskog govora, koji se time, nasuprot čakavskomu, kandidirao za hrvatski književni jezik. Bila je, naime, sretna okolnost da su pokrajinske književnosti bile toliko razvijene pa su bile spremne preuzeti tu ulogu. Od tada su počeli ozbiljniji i sustavniji naponi da se, po ugledu na druge napredne narode, stvori potreban jezični instrumentarij i započne stvarati moderni i normirani književni jezik.

Potica j za normiranje hrvatskog jezika u užem smislu riječi došao je ne toliko iznutra, koliko izvana. U tomu su važnu ulogu odigrali papa Klement VIII. (1592. – 1605.) i vrhovni poglavar Isusovačkog reda Claudio Aquaviva (1543. – 1615.) koji su, u okviru širokog plana katoličke obnove, pokrenuli više inicijativa za potrebe izobrazbe misionara među katolicima na Balkanskom poluotoku. Tako su 1599. godine u Rimu osnovali međunarodnu »Akademiju ilirskoga jezika« (*Academia linguae Illyricae*), u kojoj se »ilirski« odmah počeo predavati na sveučilišnoj razini, čime je on prvi put u povijesti, od sredstva međusobnog sporazumijevanja, postao predmetom učenja i stručnog proučavanja.⁹ Aquaviva je naredio mladom Pažaninu Bartolu Kašiću (1575. – 1650.), profesoru na istoj »Ilirskoj akademiji«, da za potrebe akademije sastavi gramatiku. Tako je 1604. u Rimu je ugledala svjetlo dana prva hrvatska gramatika *Institutionum linguae illyricae libri duo* (Temelji ilirskoga jezika u dvije knjige), kojoj je bio priložen i jedan rječnik. Bio je to događaj od najveće važnosti za hrvatsku kulturnu povijest. Njezina pojava bila je ne samo početak njegova sustavnog i znanstvenog proučavanja i podučavanja, nego i prvi važan korak prema daljnjem normiranju hrvatskoga jezika. Iako je njezina osnovica bila čakavska, bila je otvorena i prema štokavici kao najširoj dijalektalnoj osnovici, koja je do danas ostala mjerodavna. Nakon gramatike Kašić je izdao više drugih djela u kojima je rabio ikavsku štokavštinu kao narječje koje je naučio u Bosni, smatrajući da je to jezik »najobćeniji i koga može svak lašnje razumiti«. Time je »otac hrvatskog jezikoslovlja« drugima pokazao put kojim su trebali ići u stvaranju jedinstvenog i normiranog jezika.

Za potrebe predavanja »ilirskoga« služio je višejezični rječnik *Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmaticae et Ungaricae* koji je, u okviru katoličke obnove, izradio i 1595. u Veneciji tiskao Šibenčanin Faust Vrančić (1551. – 1617.). U njegovu rječniku je hrvatski, pod dalmatinskim imenom, bio prikazan kao najrašireniji jezik u jugoistočnoj Europi. Sadrži 5411 abecedno poređanih latinskih riječi, uglavnom onih za svakidašnju uporabu, uz koje su

⁹ Horvat 2001: 80–81.

u stupcima riječi ostalih jezika. Općenito ga se smatra prvim hrvatskim rječnikom uopće.¹⁰

Pojava prvog rječnika i prve gramatike u svakomu jeziku uvijek su prvorazredan kulturni i znanstveni događaj. Ti instrumenti su pokazatelj stupnja zrelosti jednoga jezika i dosega redovito dugoga razvojnog procesa, ali su ujedno i ishodišna točka njegova daljnjeg razvitka. Bez gramatike i rječnika, to jest metajezične refleksije o samome jeziku, nezamisliv je napredak bilo koje druge humanističke discipline i mišljenja. Tako se krajem XVI. i početkom XVII. stoljeća rodilo hrvatsko jezikoslovlje kao posebna znanstvena disciplina. Pripadnost Hrvata Katoličkoj ili Općoj crkvi nije bila nikakva smetnja za razvijanje njegove posebnosti. Ti se zahtjevi nisu isključivali, nego dopunjavali. Dapače, to je predstavljalo prednost. Otvorenost prema općemu i općenitomu ostavljala je dostatno mjesta posebnomu i pojedinačnomu, držeći u ravnoteži opće i vlastito, svoje i tuđe.

4. Što se pak samog hrvatskog pravopisa tiče, potreba za njim nametnula se ne toliko u školi koliko u Rimu s izdavanjem knjiga na narodnom jeziku. Nakon što je, naime, papa Pio V. 1570. godine objavio obnovljeno izdanje rimskog misala u skladu s propisima Tridentskog sabora (1545. – 1563.), nametnula se potreba da se i hrvatska izdanja usklade s tim misalom. Iako je tiskarsko umijeće u Europi bilo u punom zamahu, svećenici su nerijetko bili prisiljeni služiti se u bogoslužju rukom prepisivanim knjigama, pri čemu su se, zbog nedefiniranog književnog jezika u njihov tekst uvukle mnoge pravopisne i sadržajne pogreške. Sve je to trebalo uzeti u obzir u novom izdanju. Trebalo je odabrati između glagoljice kao najstarijega, ćirilice kao

¹⁰ Dukat 1925: 102–103; Vončina 1979: 7–36). No, prije Vrančićeva postojalo je više drugih rječnika. Hrvatski jezik je prvi put uvršten u jedan tiskani leksikografski rad u djelu *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca alli grandi, alli piccoli et alle donne* Petra Lupisa Velentiana, tiskanom u Anconi 1527. u tiskari Bernardina Guerraldyja. Rječnik je otkrio u Državnoj bavarskoj knjižnici češki slavist Jan Petr opisavši ga u časopisu »Slavia« 42 (1973.), str. 44–67. Jezično, rječnik u svome talijanskom dijelu nosi obilježja mletačko-furlanskih govora, dok u hrvatskom dijelu upućuje na čakavsko-ikavske govore sjeverno od Zadra s određenim primjesama štokavsko-jekavskog govora dubrovačkog kraja. Iza njega je slijedio *Lexicum symphonum* (Basel, 1537. i 1544.) Čeha Zikmunda Hrubyja (lat. Sigismun Gelenius, 1497. – 1554.), koji je u svoj komparativni rječnik (*graece, latine, germanice, sclavinice*) unio i određen broj kroatizama. Hrvatski se jezik javio u stalnome leksikografskom obliku i u djelu *De afflictione cum captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium christianorum* Bartola Đurđevića (Antwerpen, 1544.). Autor je, da bi pokazao razliku između turskoga i slavenskih jezika, tom djelu dodao mali hrvatsko-latinski konverzacijski i sustavni rječnik. Prevođenjem tog djela na druge europske jezike nastali su novi kratki dvojezični rječnici: hrvatsko-francuski, hrvatsko-nizozemski i hrvatsko-engleski. Hrvatska leksička građa javila se nesamostalno i u alfabetiziranom registru dodanom djelu *Dekretum* (1574.) Ivana Pergošića (? – 1592.), rektora zagrebačke gradske škole i suca u Varaždinu, koji je preveo Verböczyjev *Tripartitum* na mješavini kajkavskog i štokavskog hrvatskog (Nedelišće, 1574.), kao i u 3. dijelu Biblije Jurja Dalmatina (1584.), kojemu je dodan *Registar nekaterih besed katere kranjski, koroški, slovenski, ali bezjački, hervatski, dalmatinski, istrijanski ali kraški se drugači govore* (usp. *Leksikografija*: Enciklopedija Jugoslavije 1962. 5: 504).

jednostavnijega i latinice kao službenog pisma Katoličke crkve. Svaka je od tih varijanata imala svoje prednosti, ali i nedostatke. U prilog glagoljici govorile su tradicija i stoljećima ustaljena praksa hrvatskih glagoljaša, ali je bila nepraktična. Ćirilica ili njezina hrvatska ili bosanska inačica zbog svoje prilagođenosti za fonetsku preciznost bila je mnogo pogodnija od nje za hrvatski kao slavenski jezik. Latinica je bila dominantno pismo Katoličke crkve i europskog Zapada, ali je bila neprilagođena domaćem fonološkom sustavu. Trebalo je riješiti pitanje prilagodbe latinske grafije fonološkom sustavu hrvatskoga kao slavenskog jezika kao što je to, najvjerojatnije po uzoru na glagoljicu hrvatskih benediktinaca glagoljaša u Pragu, oko 1406. godine za češki jezik učinio Jan Hus.¹¹ U tomu je u hrvatskih pisaca postojalo veliko šarenilo. Da bi izrazili pojedine foneme oni su upotrebljavali velik broj kombinacija raznih slova, što je otežavalo čitanje i razumijevanje teksta. Taj je problem uočen već u XIV. st. kada su napisani spomenici kao što su *Šibenska molitva*, zatim *Red i zakon zadarskih dominikanskih koludrica*, *Korčulanski lekcionar* i dr. Hvarani Petar Hektorović (1487. – 1572.) i Hanibal Lucić (1485. – 1553.) prvi su joj pokušali dati ustaljen oblik.¹²

S potrebom stvaranja jednog općeprihvaćenog pravopisa prvi se, koliko znamo, suočio Zadranić Šime Budinić (oko 1535. – 1600.) koji je u Rimu radio na izdavanju hrvatskih crkvenih tekstova na sva tri pisma. Problem prilagođavanja pisma načinu pisanja i izgovora zadavalo mu je izdavanje knjiga na latinici. On je taj problem pokušao riješiti primjenom dijakritičkih znakova za složene glasove preuzetih – kako neki misle – iz češkoga pravopisa.¹³ To je uočljivo u njegovu prijevodu Canisijeva katekizma *Summa nauka hristianskoga* tiskanom u Rimu 1583. godine na latinici i ćirilici »po zapoviedi presuetoga Otca Pape Gregoria trinadestoga«. Bio je to putokaz čiju važnost kasniji jezikoslovci nisu dovoljno vrjednovali pa su po ugledu na talijanski pravopis problem pisanja hrvatskih znakova ponajčešće pokušavali riješiti udvostručenim ili utrostručenim pisanjem pojedinih glasova.

¹¹ Usp. Krasić 1996: 22–24.

¹² Moguš – Vončina 1969: 65–69; Badurina 1990: 657–665.

¹³ Budinićevim putom kasnije je pokušao ići Rafael Levaković koji je za svoja rusizirana izdanja hrvatskih knjiga 1629. godine izdao teoretske upute za crkveni jezik pod naslovom *Azbukividnjak slovinskij iže općenim načinom Psalterić nazivaet se* dodajući dijakritičke znakove glagoljskim i ćiriličkim slovima. Njegovi popisi slova pokazuju da je iste ili slične znakove upotrebljavao u latiničnim tekstovima, ali je u tom bio nedosljedan. U izdanju svoga Brevijara tiskanoga na latinici upotrebljavao je poljski grafijski sustav (Kurelac 1851: I–XXXV; Jonke 1964: 262). Međutim, M. Moguš i J. Vončina sumnjaju u tu postavku te upozoravaju da ako se pod dijakritičkim znakovima shvaća svaki dodatak slovu koji mu omogućuje novu glasovnu vrijednost, dijakritički znakovi poznati su u Hrvata i prije Budinića (Moguš – Vončina 1969: 68–70).

I Faust Vrančić je u svom petojezičnom rječniku u duhu talijanske i mađarske jezične tradicije pokušao naći rješenje za pisanje hrvatskih grafema, ali u tomu nije bio osobito uspješan ni dosljedan.

5. Prvi koji se ozbiljnije pozabavio slovopisnim problemima u užem smislu riječi bio je pisac i jezikoslovac Bartol Kašić (1575. – 1650.). Izrađujući svoju gramatiku, nije mogao izbjeći i neke probleme koje je već nametao tadašnji stupanj razvoja hrvatskoga jezika, osobito problema grafije pisanja pojedinih riječi latiničkim slovima koja nisu postojala u klasičnomu latin-skom alfabetu. On je taj problem rješavao uglavnom po ugledu na talijanski pravopis: 1. samoglasnike (»slova glasovita«) pisao je jednim slovom: *a, e, i, o, u*; suglasnike (»slova neglasovita«) bilježio je ili jednim slovom (npr. *x* za *ž*) ili pak dvostrukim slovima (npr. *sc* za *š*, *gn* i *ny* za *nj*, *lj* za *lj*, odnosno trostrukim slovima: *cch* za *ć*, *gli* za *lj*). Udvajanjem suglasnika označavao je njihovu duljinu. Iznad suglasnika ponekad stavlja dva naglasaka, npr. *à* i *á*. No najveći je Kašićev doprinos hrvatskom budućem pravopisu u jasnom artikuliranju problema te u napomeni da se glasovi bilježe jednoznačno i posvuda jednako.¹⁴

Ne znamo je li Kašić već u to vrijeme razmišljao i o pisanju jednog pravopisa ili slovopisa, što bi ga, skupa s gramatikom mogao ponuditi onima koji su htjeli naučiti hrvatski, ali je kasnije uz neka djela napisao neke uvodne pravopisne upute za čitanje. Svjestan da je gotovo svaki autor dotle na svoj način pisao hrvatske grafeme, pa je i on predložio svoj način njihova pisanja. To je osobito vidljivo u predgovoru *Rituala rimskoga* (1640.) koji je imao još veći značaj nego gramatika, jer je kao rijetko koja druga knjiga bio u upotrebi u svim crkvama na širokom području od jadranske obale do hrvatske unutrašnjosti. On je svoju reformu ne samo proveo u praksi nego je i potanko obrazložio.¹⁵ U njegovu predgovoru ističe:

»Velekratsam razmiscgliào, razgovàrayucchise s' družimi iziskivào, koimbismo nacinnom nayboglím, i nayugodnijim moghli upijsati, i izgovoritti nassa besidenya Slovinska: ne mogosmo nikakova posobita nàycchi s' koyimbise mòglo ne sàmo sfima Rusàgom, pacek ni yednòmu sàmomu ugoditi Gràdu, yere sfakki clovik sfoga grada govvor, i besidenye hvàli, Hærvat, Dalmatin, Boscgnak, Dubrovcanin, Serblin. Sctòchiemo dakle rekki, i odlùciti? Razbòrito, i razloxito scijnim yà zàisto, i mnijm, dàonij pijsalaç, koyi hochie, sctogod upijsati nascki, imma nàstoyati, koliko nàyboglie moxe onim govorom upijsati, koga on visct ù mnozih pozna, daye nayopchienij, i koga moxe sfak lascgne razumitti, i s koristyu proctiti; neka kakogodire mnozima ugodij«. [...]

Osvrćući se na prethodne hrvatske pisce (Marka Marulića, Šimu Budinića, Brnu Karnarutića, Hanibala Lucića, Ivana Bandulavića, Marina Burešića i dr. kojima se služio, on zapaža da »malo ne sfak sfojim načinom služio se latinskijm slovimi, glasećih sad na jedan način, sada na drugi«. Za

¹⁴ Vončina 1988: 120; Žagar 2013: 346.

¹⁵ Kašić 1640: nepaginiran uvod; usp. Vince 1978: 75.

razliku od njih on je, počevši od svoje gramatike, izgrađivao takav grafijski sustav latinice u kojemu »bude imati sfako slovo sfuda jedno vazda samo glasanje, a ne sad jedno sadli drugo«. Iz već postojeće hrvatske prakse preuzeo je 25 slova, što je bilo nedovoljno da svaki glas hrvatskoga bude napisan jednim grafemom. Hrvatske glasove, po njemu, treba čitati »stavivši sfak pamet, da, čteći, riči slovinske, ne čtij latinske«. Sukladno tom načelu on je samoglasnike počeo pisati samo jednim slovom, a suglasnike jednim, dvama pa čak i trima slovima, s time da ona budu dosljedno jednoznačna. Njegov najveći doprinos budućem uređenju hrvatske latiničke grafije bili su jasno uviđanje problema i opredjeljenje, koje nije dosljedno provodio, da se glasovi posvuda bilježe jednoznačno.¹⁶

6. Poslije Kašića nitko za duže vremena nije ozbiljnije pokušao sustavno obraditi temeljna pravopisna pitanja kao zasebnu cjelinu. Prvi koji se na to odvažio bio je dubrovački dominikanac Rajmund Džamanjić koji je kao profesor hrvatskoga na gimnaziji u svom samostanu više nego drugi osjećao njegov manjak. No, prije toga pogledajmo malo podrobnije o kom se zapravo radi.

Rajmund (oko 1587. – 14. ožujka 1647.) se rodio u Dubrovniku u poznatoj plemićkoj obitelji Džamanjića ili Zamanja koja je svom rodnom gradu podarila više uglednih muževa na raznim društvenim područjima. Na krštenju je dobio ime Franjo. Dana 13. rujna 1601. ušao je u Dominikanski red zamijenivši krsno ime redovničkim Rajmund, u kojem je, nakon godine novicijata (pripravnika) učio filozofiju i vrlo vjerojatno jednu godinu teologije.¹⁷ Kao vrlo nadarena studenta starješine su ga 1605. godine poslale na nastavak studija u Bolognu. U mjesecu srpnju 1612. vratio se u Dubrovnik kao diplomirani teolog s lektorskim naslovom.¹⁸

Džamanjić je u Dubrovniku bio na glasu kao izvrstan čovjek i redovnik. U svom samostanu vršio je razne odgovorne službe. Tri puta je po dvije godine bio generalni vikar Dubrovačke dominikanske kongregacije koja je okupljala sve samostane njegova reda na dubrovačkom području. Bio je blage naravi i svakomu je nastojao ugoditi pa su ga svi voljeli i cijenili. Godine 1633. na želju predsjednika Mletačke benediktinske kongregacije bio je postavljen za profesora filozofije i teologije u svim benediktinskim samostanima na dubrovačkom području.¹⁹ Čitavo stoljeće nakon njegove smrti u dubrovačkom samostanu o njemu se govorilo kao o izvanredno nadarenom i uzornom članu svoje zajednice.²⁰ Njegov mlađi redovnički subrat fr. Serafin M. Crijević (1686. – 1759.), ponajbolji dubrovački povjesničar, koji je

¹⁶ Vince 1978: 75; Žagar 2013: 346.

¹⁷ Cerva 1980: 56.

¹⁸ Rim, Generalni arhiv Dominikanskog reda, IV, 58, f. 8r.

¹⁹ Ondje, IV, 70, f. 246.

²⁰ Cerva 1980: 56–57.

o njemu pisao na temelju njemu dostupnih dokumenata i sjećanja ljudi koji su ga osobno poznavali, tvrdi da je bio vrstan filozof, teolog i propovjednik na narodnom jeziku. Crkve u kojima je propovijedao nerijetko nisu mogle primiti sve koji su ga željeli čuti. Plod njegovih svećeničkih nastojanja bila je jedna zbirka kasnije izgubljenih propovijedi na hrvatskom jeziku koje je držao u Dubrovniku i tadašnjoj mletačkoj Dalmaciji.²¹ O Rajmundovu opredjeljenju za narodni jezik govori i činjenica da je svoje prezime pisao u hrvatskom obliku *Džamanjić*, umjesto latiniziranoga, odnosno talijaniziranoga oblika *Zamagna* kao što je to bio čest slučaj s drugim vlasteoskim prezimenima.

Uz Džamanjićevo ime povezan je osnutak prve javne gimnazije u Dubrovniku 1626. godine.²² Premda se radilo o gradu s vrlo starom kulturnom tradicijom, u njemu je sve do XVII. st. postojala samo jedna gradska gramatička škola u kojoj su osnovno humanističko obrazovanje predavali dobro plaćeni učitelji iz Italije koji nisu znali hrvatski. Dominikanci su pridonijeli da se ona – po ugledu na napredne europske gradove – uzdigne na viši stupanj. Izvanjski povod njezinom osnivanju dao je jedan talijanski učitelj koji je 1626. godine, predavajući u gradskoj gramatičkoj školi, među svojim učenicima pokušao širiti kalvinizam. Kad je bio otkriven, na brzinu je napustio grad, a vlada Dubrovačke Republike školu je povjerila dominikancima. Skrb za njezino organiziranje preuzeo je Rajmund Džamanjić koji je u to vrijeme bio generalni vikar Dubrovačke dominikanske kongregacije. U jednoj većoj prostoriji u prizemlju svoga samostana koja je malo kasnije poslužila za javnu ljekarnu otvorio je gimnaziju povjerivši njezino vodstvo svom rođaku fr. Ludoviku Džamanjiću. Pohađali su je besplatno kako članovi dubrovačke vlastele tako i pučani. Dvije godine kasnije došlo je do zamjene upravnih položaja u samostanu: fr. Ludovik je zauzeo fr. Rajmundovo mjesto, a fr. Rajmund njegovo u vodstvu gimnazije. Imena drugih profesora nisu nam poznata. Budući da je još od XV. st. u samostanu djelovalo filozofsko-teološko učilište za izobrazbu redovnika na kojemu je, primjerice, još 1520. fr. Anđeo Martinušić za mladež napisao gramatiku²³, razložno je pretpostaviti da su neki od njih i na gimnaziji predavali. Ona je – kako se čini – djelovala sve do 1686. godine kada su školski odgoj dubrovačke mladeži preuzeli isusovci u kasnije poznatom Dubrovačkom kolegiju u kojemu je malo iza toga učio i kasnije proslavljeni Ruđer Josip Bošković.²⁴

²¹ Cerva 1980: 57; Ljubić 1869: 446; Isti 1856: 316. Ljubić ga pogrešno zove *Bernardo*, umjesto *Raimondo*.

²² Prvu gimnaziju na hrvatskom tlu osnovali su isusovci 1607. godine u Zagrebu.

²³ Ljubić 1869: 434. Nije, nažalost, moguće znati radi li se o latinskoj ili hrvatskoj gramatici.

²⁴ O tomu Serafin Cerva-Crijević piše: »Itaque frater Raymundus Zamagnius, Congregationis nostrae per idem tempus moderator, civium, praesertim nobilium, precibus et auctoritate motus, consultisque ea de re Fratribus, gymnasium in coenobio nostro instituit, locus est iamdudum in pharmacopaeam conversus, in quo pietate ac bonis moribus,

O nastavnom programu dominikanske gimnazije možemo samo nagađati, jer nam sačuvana povijesna vrela o tome ništa ne govore. Valja razložno pretpostaviti da se radilo po programu koji je bio na snazi u drugim gimnazijama toga doba u Italiji. Budući da se većina dubrovačkih građana, kako pučana tako i vlastele, bavila pomorstvom i trgovinom, pretpostavljamo da su se u gimnaziji predavala matematika, računovodstvo, astronomija, jezici i drugi predmeti povezani s gospodarstvom i trgovinom.

No osobitost dubrovačke gimnazije nije bio toliko njezin program koliko činjenica da se nastava na njoj odvijala na narodnom jeziku. Pravi razlog te novine u dotadašnjoj školskoj praksi u našim krajevima bila je činjenica da djeca siromašnijih pučana nisu ni učila ni znala latinski. Jedan od važnih problema koji su se nametali ne samo đacima nego i profesorima bio je način pisanja karakterističnih hrvatskih slova koja nisu postojala u latiničkom alfabetu pa su ih ne samo narod nego i književnici u Dalmaciji pisali na najrazličitije načine. To je bio razlog da se Džamanjić prihvati posla i na neki način predloži najbolji način njihova pisanja. Plod njegova rada bila je knjižica *Nauk za piisati dobro latinskiema slovima rieci yefika slovinskoga koyiemse Dobrovcani, i sva Dalmatia kakko vlasctititem svojiem yefikom fluscij* [Nauk za pisati dobro latinskiema slovima rieči jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitim svojiem jezikom služi].

Džamanjićevo djelo neko je vrijeme u gimnaziji kolalo u rukopisu. Za njegovo tiskanje zaslužan je zadarski dominikanac Josip Marija Bonaldi (oko 1603. – 1653.), »pisac učen i slavan propovjednik u Iliriku i Italiji«, kako 1643. godine za nj kažu dalmatinski biskupi u svom dopisu rimskoj Kongregaciji za širenje vjere, te koji je bio veliki pobornik uporabe narodnog jezika.²⁵ Na svojim propovjedničkim i misionarskim putovanjima

nedum primis litterarum rudimentis ac humanioribus disciplinis, sine ulla mercede, pueri iuvenesque imbuerentur, praeceptoremque fratrem Ludovicum Zamagnium destinavit, virum omnibus disciplinis probe instructum anno MDCXXVI. Huic porro demandata coenobii cura, ipse frater Raymundus, qui vicarius generalis munus expleverat, in officio successit. Quandiu id praestiterint Fratres nostri, memoriae non proditur; at vero usque ad Jesuitarum adventum facile crediderim; nec dum enim, cum ludus huiusmodi in coenobio nostro institutus est, Ignatiani sodales. qui ex instituto id operis praestant, Ragusii sedem fixerant« (Cerva 1734: 1–2; Krasić 1996: 256).

²⁵ Godine 1621. u rodnom je gradu ušao u Dominikanski red. Filozofiju je učio u Splitu, teologiju u Rimu, Veneciji, Napulju i Zadru gdje je 24. svibnja 1644. na Generalnom učilištu svoga doktorirao. Budući da je još kao student teologije svojim sadržajnim propovijedima na hrvatskom i talijanskom jeziku na sebe skrenuo pozornost javnosti, pa su ga ne samo crkvene nego i državne vlasti rado i često, osobito u većim i svečanijim zgodama, pozivale da propovijeda u Dalmaciji i Italiji. Na poziv mletačkog senata dva puta je u svečanim državnim zgodama propovijedao u crkvi sv. Marka u Veneciji, a 1638. je došao u Dubrovnik na poziv državnih vlasti da propovijeda preko cijele korizme i došašća. Propovijedao je i u Hercegovini. Na tim putovanjima mnogi su mu se svećenici tužili na nepostojanje škola i odgovarajućih knjiga na narodnom jeziku, Bonaldi se dao na njihovo sastavljanje. Tako je za svećenike napisao jednu zbirku propovijedi preko cijele crkvene godine i jedan priručnik iz

po Dalmaciji i Hercegovini on se upoznao s teškim stanjem u kojemu su u tim krajevima živjeli katolici pa im je nastojao pomoći. Za svećenike je na narodnom jeziku sastavio priručnik moralne teologije, prvi takve vrste u našim krajevima, i jednu zbirku propovijedi preko cijele crkvene godine. Bio je oduševljen činjenicom da narod i svećenici svuda dobro razumiju jezik kojim je on kao Zadrani govorio i pisao. Zaključio je da se – unatoč različitosti narječja između njegova čakavsko-ikavskoga sjeverne Dalmacije, štokavsko-ikavskoga dalmatinskog zaleđa i dubrovačkog štokavsko-(i)jekavskog govora – zapravo radi o jedinstvenome jeziku. Njegovu uvjerenju još je više pridonijela vlada Dubrovačke Republike kad ga je 1638. godine pozvala da u vrijeme došašća i korizme svaki dan narodu propovijeda u gradu. To mu je bila prigoda da se upozna kako s jezikom kojim govore Dubrovčani tako i s radom gimnazije u tamošnjem dominikanskom samostanu. Za predavanja na narodnom govornom jeziku u njoj imao je samo riječi pohvale. U vezi s time potaknuo je Džamanjića da tiska svoj rukopis o jedinstvenom pravopisu jezika »koyiem se Dubrovcani« [(i) jekavski štokavci] »i sva [čakavska] Dalmatia kakko vlasctitiem svoiyem yesikom slusci«. ²⁶ Tako je već sljedeće godine u tiskari Marca Ginammija u Veneciji Džamanjićevo djelo ugledalo svjetlo dana. ²⁷ U zahvalu za pruženu pomoć i ohrabrenje Džamanjić je Bonaldiju posvetio svoje djelo (»is Dubrovnika na 30 Giugnja 1639«). Tiskanje djela pozdravio je pjesnik Petar Palikuća, učitelj pjesnika Ivana Gundulića Franova (1589. – 1638.) ²⁸, koji je njegovu autoru posvetio jedan latinski sonet (tetrastichon) u kojemu

moralne teologije. Rimska kongregacija za širenje vjere htjela ih je tiskati, ali se tome usprotivio Rafael Levaković kao urednik njezinih izdanja na hrvatskom jeziku, uz obrazloženje da ih se »ne isplati objaviti za jednostavni narod« (»non conviene publicarli in quei popoli semplici«, usp. Krasić 1996: 628–629) spriječivši na taj način da se i na hrvatskom narodnom jeziku konačno počnu objavljivati stručne knjige. U vrijeme Kandijskog rata (1645. – 1669.) Bonaldi se zalagao kod mletačkih vlasti za oslobođenje što većih naših područja ispod turske vlasti. Kao vojni kapelan kršćanske vojske predvođene generalnim providurom za Dalmaciju i Albaniju Leonardom Foscolom sudjelovao je 1648. u operaciji opsjedanja i oslobođenja Klisa. Njegove velike sposobnosti, poznavanje prilika u Dalmaciji i Albaniji i zalaganje za duhovno, političko i kulturno dobro naroda bio je razlog da je 10. rujna 1646. bio imenovan barskim nadbiskupom. (O njemu Krasić 1996: 260, 415, 506, 527, 625–630, 670).

²⁶ »Snam ovo ovoliko dache u ovomu bit sarze moye smireno, yer oviem trudom yesam pogodio, i sadovoglnu ucinio voglli, i poscuddi moga vele draga Priateglia M. P. O. Iosepha Maria Bonaldi Sadranina, i isvvarsnoga Boggoslovza, i Propoviedaoza od riedi Boscije, casti, i Dijke od Reda nascega: komu sa pogoditi ye samse usudio, i uslobodio datti na svietlos ovi trud kakavgodier yest, darscechi sa istinu da svi onij koyiga usbudu sagarliti, dache boglle pijsati, i s putnie negolisu dosle po minuta briemena nasci Pijsaozi pijsali a tko ne ustied bude, a onche na staru, svak chuti, i cini kakko hocche u onomu u cemuye slobodan, i besniecega besakonya cinit mosce« [str. 12].

²⁷ »Po M. P. Ozu F. Raymundu Giamagniku Dubrovcaninu od Reda S. Dominica. In Venetia: Appresso Marco Ginammi, 1639.«

²⁸ Cerva 1734: 41–44; Gliubich 1856: 233.

izražava veliko veselje pojavom jednog takva priručnika i nadu da će ono mnoge potaknuti na učenje »ilirskoga«.²⁹

Džamanjićevo djelo obuhvaća 59 neoznačenih stranica osmine formata. U posveti *Ctiteglu* [str. 7–13] tumači da na svijetu ima mnoštvo naroda koji govore svojim jezicima i pišu riječi na najrazličitije načine. Naglašava da »slovinski« jezik, kojim se služe Dubrovčani i cijela Dalmacija kao svojim materinskim, od drugih jezika razlikuje kako po pismu tako i rječničkom blagu. Osobitost toga jezika je da se u većini slučajeva služi dvama različitim pismima: jednim koji je sastavio sv. Jeronim (glagoljicu) i onim koji je navodno sastavio sv. Ćiril (ćirilica). Dubrovčani se, međutim, ne služe ni jednim ni drugim pismom nego jednim trećim: latinicom, što otežava razumijevanje onih koji se njome služe. »Er kakko grubo yest ù yedan jesik govoriti yoscera dase nay bogle to govorenye rasumie, tako grubo yest neskladno riedi pijsati sve dase tako upijsane rasumiu.«. Razlog za to on nalazi u neujednačenosti pisanja karakterističnih »ilirskih« glasova, što se može lako zaključiti iz čitanja djela kako starijih tako i novijih pisaca koji iste riječi pišu i izgovaraju na najrazličitije načine. Tih glasova nema ni u starih Latina, ni u Talijana koji se služe istim pismom. Zbog toga je bilo potrebno tiskati ovaj »Nauk sa piisati dobro latinskiema slovima riedi od nasega Yesika«. Pisac naglašava da unaprijed zna kako će ga neki pozdraviti, a drugi, pozivajući se na starije pisce, kritizirati. No nada se da će ga i oni rado prihvatiti kada pomno pročitaju razloge koji su naveli njezina autora da ga objavi. On nema ni vlasti ni volje mu bilo što nekomu namećati, nego samo predložiti kako bi se ujednačio način pisanja, što svima može biti od velike koristi. To čini da udovolji uglednom članu Dominikanskog reda Zadraninu Josipu Mariji Bonaldiju, za kojega nalazi mnogo pohvalnih riječi.

Džamanjić u svojoj knjizi donosi osam pravila (»nauka«) za ispravno čitanje u dubrovačkom govoru [str. 14–54].

Nauk prvi: ima 27 latiničkih slova kojima se služe Dubrovčani ne računajući dvostruka slova kojima se pišu pojedine riječi u latinskomu i grčkomu kao *philosophia*, *Epiphania* i dr., nego slova kojima se pišu određene riječi na narodnom jeziku: *ch*, *gh*, *gl*, *gn*, *lc* i *jc*.

Nauk drugi: način pisanja velikih i malih slova;

Nauk treći: jednostavna i složena slova;

Nauk četvrti: način izgovaranja jednostavnih i složenih slova;

Nauk peti: glasovi (fonemi) koji se mogu dobiti kombinacijom sa slovom *g*;

Nauk šesti: druga podvostručena slova;

Nauk sedmi: glasovi koji se mogu dobiti kombinacijom sa slovom *s*;

Nauk osmi: glasovi koji se mogu dobiti s jednim ili dvostrukim slovom *s*, te slova s naglaskom i bez naglaska [str. 7–13].

²⁹ Cerva 1734: 58.

Džamanjić u izradi svoga pravopisa stvara nov sustav latiničkih slova, uvodi svega šest dvostrukih slova, ali se isto tako oslanja na pravopisnu praksu dalmatinskih pisaca predlažući prilično jednostavan i dosljedan način pisanja sustava grafije suglasnika: b = b, c = č, d = d, f = f, h = h, y = j, p = p, ch = č, t = t, v = v, gh = đ, k = k, l = l, r = r, z = c, ʒ = dz, m = m, n = n, gn = ŋ, gl = ĺ, l = s, lc = š, j = z, jc = ž. Svi ostali suglasnički fonemi pisani su jednim slovom.³⁰ Po ugledu na talijanski način pisanja on udvojenjem suglasnika upućuje na glasovnu dužinu prethodnog samoglasnika.³¹ Složenom upotrebom akcenatskih znakova i udvostručenih suglasnika te prepuštanje nekih grafija na volju umanjena je vrijednost njegovih napora da ponudi jasna i dosljedna rješenja pisanja hrvatskih grafema.³² Knjiga završava primjerima pisanja glasova koji se dobivaju kombinacijom pojedinih slova [str. 55–59].

Džamanjićev je pravopis svjedok procesa homogenizacije dalmatinske čakavske i (i)jekavsko-štokavske književnosti. Poznate su bliske veze koje su održavali književnici splitskog, hvarskog i korčulanskog čakavskog kruga s književnicima dubrovačkog (i)jekavsko-štokavskog kruga, koji s Džamanjićem i Bonaldijem na neki način povezuju i zaokružuju dalmatinski jug i sjever. Džamanjić, naime, s neskrivenim zadovoljstvom naglašava da je to jezik »koyiemse Dubrovcani, i sva Dalmatia kakko vlasctitiem svoyiem yesikom slusci.« Očiti znak da se, unatoč političkoj podijeljenosti, radi o jedinstvenoj kulturnoj stvarnosti, a samim time i preduvjetu političkog ujedinjavanja u bližoj ili daljnjoj budućnosti. Unatoč početničkim slabostima, lutanjima i određenim nedosljednostima Džamanjićev se pravopis nameće kao »sustavno razrađena i dosljedno promišljena latinska grafija za hrvatski jezik kojom se njegove riječi i njihovi oblici mogu pisati sasvim jednoznačno i bez ikakvih nesigurnosti i višeznačnosti«, što njegova autora svrstava u red naprednih filologa.³³ Međutim, Džamanjićevi naponi ujedinjavanja grafijskog izraza, vrlo suptilnih distinktivnih obilježja narodnog jezika i unošenja reda i zakonitosti u šarenilo pisanja pojedinih grafema bili su za to vrijeme vrlo napredni, ali preuranjeni, pa njegova reforma nije imala onaj učinak koji je on očekivao. Možda je tomu pridonijela i mala naklada njegove knjige.

Uspoređujući Džamanjićev slovopis sa sličnim pitanjima i rješenjima koja su nudili njegovi prethodnici, nije teško uočiti neke sličnosti, ali i velike razlike koje postoje među njima. Ne ulazeći u potankosti pojedinih pravopisnih pitanja može se konstatirati da među njima ne postoji ni približna suglasnost u pisanju pojedinih grafema, što predstavlja teškoću kod čitanja i razumijevanja smisla i značenja pojedinih riječi. Isto tako

³⁰ Moguš – Vončina 1969: 73; Erdmann-Pandžić 1991: IX–X.

³¹ Žagar 2013: 347.

³² Van den Berk 1959: 15–82.

³³ Krstić 1971: 601; Vince 1978: 75; Žagar 2013: 347; Katičić 2013: 22–23.

nema ni suglasnosti o temeljnim pravopisnim pitanjima koja se nameću u hrvatskom kao slavenskom jeziku i njegovim specifičnostima. Svaki je od njih predlagao pisanje tih glasova na svoj način ovisno o tome čijom se grafijom nadahnjivao. Na rješenje tih pitanja trebalo je čekati narodni preporod u XIX. st. kada su se uglavnom svi hrvatski krajevi našli u jednoj, iako ne nacionalnoj državi, pa je bio moguć dogovor ili institucionalizirano normiranje pojedinih pravopisnih pitanja. Džamanjić se uglavnom bavi glasovima, glasovnim skupovima i suglasnicima, uporabom velikih i malih slova, ispuštajući govoriti o pisanju početnih slova u rečenici, pisanju vlastitih imena, zamjenjivanju suglasnika *k*, *g* i *s* sa *c*, *z* i *s*, jednačenju po zvučnosti, podjeli suglasnika na zvučne i bezzvučne, sastavljenom i rastavljenom pisanju riječi, rečeničnim znakovima (interpunkcija), vlastitim imenima preuzetim iz jezika koji se služe latinicom ili nekim drugim pismom i dr.³⁴ Ti se problemi nisu nametali ni njemu, ni bilo kojem drugom pretpreporodnom jezikoslovcu. No, bez obzira na to, Džamanjićevo nastojanje da nađe najprihvatljivija rješenja za jezikoslovna pitanja koja su mučila njega i ostale pisce na narodnom jeziku vrijedna su naše pažnje i priznanja. Već samo uočavanje problema i traženje rješenja za njih, bez obzira koliko su ih drugi prihvatili, zaslužuju pažnju povjesničara hrvatskog jezika. Općeprihvaćena rješenja bilo je moguće naći tek u budućim povoljnijim kulturnim i političkim okolnostima. Džamanjićeva je osobita zasluga što je nakon Fausta Vrančića i Bartola Kašića više nego itko drugi uviđao potrebu pravopisnog ujednačavanja grafije pojedinih glasova i zamršene slovopisne problematike, bez čega ne bi moglo biti ni govora o kasnijem jedinstvenom književnom jeziku. Iako kasniji jezikoslovci nisu bili odveć složni u prihvaćanju njegovih slovopisnih i pravopisnih prijedloga, njegovo će ime ostati trajno vezano uz činjenicu da je ne samo uočavao nego i dao svoj doprinos rješavanju jezikoslovnih problema svoga vremena oko kojih je tek u XIX. st. postignut neki dogovor. Ako kasniji jezikoslovci i nisu bili odveć složni u prihvaćanju Džamanjićevih pravopisnih prijedloga, njegovo ime će ostati trajno vezano uz činjenicu da je prvi uvidio potrebu izrade jedinstvenog pravopisa za jedno šire područje kao što je bila Dalmacija i uvođenje u škole narodnog jezika, čime je na svoj način za puna dva stoljeća anticipirao hrvatski narodni preporod u XIX. st.

Ukratko, Džamanjiću i njegovim prethodnicima treba zahvaliti da je jezična bilanca XVII. st. bila više nego pozitivna: riješeni su, barem načelno, neki osnovni problemi hrvatskog jezika: sastavljen je kakav-takav uporabni rječnik (Vrančić), izrađena je prva gramatika (Kašić), izabrano najraširenije narječje za književni jezik (pisci katoličke obnove), napisan prvi, iako nesavršen slovopis. Sve je to bio nezaobilazan instrumentarij i osnovica na kojoj se mogla razvijati jedinstvena književnost.

³⁴ Moguš – Vončina 1969: 61–81.

Literatura

- Appendini, Francesco Maria. 1803. *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusei* II. Dubrovnik.
- Badurina, Lada. 1990. Hrvatska ortografija prije pojave prvoga pravopisa. *Dometi*, god. 23, sv. 10: 657–665.
- Bratulić, Josip. 1992. *Žitja Konstantina Ćirila i Metodija*: preveo i protumačio Josip Bratulić. Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Cerva, Seraphinus. 1980. *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur*, tomus IV. Zagreb: HAZU.
- Cerva, Seraphinus. *Monumenta Congregationis Sancti Dominici de Ragusio Ordinis Fratrum Praedicatorum*, tomus V, 1734 (rukopis u knjižnici samostana sv. Dominika u Dubrovniku).
- Damjanović, Stjepan. 2010. Hrvatski srednjovjekovni tekstovi: tri pisma i tri jezika. Povijest hrvatskoga jezika. Književne praksa sedamdesetih. *Zbornik radova 38. seminara Zagrebačke slavističke škole*: Zagreb.
- Derossi, Julije. 1978. *O normiranosti hrvatskoga književnog jezika u srednjem vijeku*: Filologija 8. Zagreb: JAZU.
- Dukat, Vladoje. 1925. Rječnik Fausta Vrančića: *Rad JAZU* 231.
- Džamanjić, Rajmund. 1639. *Nauk za pisati dobro latinskijema slovima riječi jezika slovinskoga kojim se Dubrovčani i sva Dalmacija kako vlastitim svojim jezikom služi*. Venecija.
- Đurđević, Bartol. 1544. *De afflictione cum captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium christianorum*. Antverpiae.
- Erdmann-Pandžić von, Elisabeth. 1991. *Einleitung in Nachdruck der Ausgabe: Rajmund Džamanjić, Nauk za pisati dobro 1639*. Bamberg: Fach Slavische Philologie der Universität.
- Grčević, Mario – Franjić, Ivana. 2011. Posebnosti Ančičeva slovopisa. *Zbornik o Ivanu Ančiću*. Zagreb. 303–320.
- Hercigonja, Eduard. 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja* Matica hrvatska: Zagreb.
- Horvat, Vladimir. 2001. Osnutak akademije hrvatskog jezika u Rimskom kolegiju godine 1599. *Zbornik radova s predstavljanja prvotiska Kašićeva hrvatskog prijevoda Sv. pisma u Pagu* 30. ožujka 2001.
- Jonke, Ljudevit. 1964. *Književni jezik u teoriji i praksi*. Zagreb.
- Kašić, Bartol. 1640. *Ritval Rimski istomaccen slovinski po Bartolomeu Kafichiu Popu Bogoslovču od Druxbae Yefufovae Penitenčiru Apostolskomu*. V Rimu. Iz Vtiesteničae Sfet: Skuppa od Razplodyenya S. Vierrae.

- Kašić, Bartol. 2006. *Autobiografija*. Priredio V. Horvat, Zagreb, Školska knjiga.
- Katičić, Radoslav. 2013. Hrvatski jezik u 17. i 18. stoljeću obuhvaćen jednim pogledom. *Povijest hrvatskog jezika* 3. Društvo za promociju hrvatske kulture i znanosti Croatica. Zagreb.
- Klaić, Nada. 1971. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*. Školska knjiga: Zagreb. 37.
- Krasić, Stjepan. 1996. *Generalno učilište dominikanskog reda u Zadru ili 'Universitas Jadertina' 1396–1807*. Filozofski fakultet: Zadar.
- Krasić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu: Katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Matica hrvatska: Dubrovnik.
- Krasić, Stjepan. 2012. *Nastanak i razvoj školstva od antike do srednjega vijeka*. Sveučilište u Zadru.
- Krstić, Kruno. 1971. *Enciklopedija Jugoslavije* 8. Zagreb, s. v. Džamanjić Rajmund.
- Kurelac, Fran. 1851. *O popu Šimunu Budiniću Zadraninu i njegovih knjigah: predgovor Budinićeva djela »Pokorni i mnogi ini psalmi Davidovi«*. Rijeka.
- Lacko, Michele. 1983. *Il problema della lingua e della scrittura nelle seicentesche edizioni slave di Propaganda fide: »Barocco in Italia e nei paesi slavi del Sud«*. Leo S. Olschki Editore. Firenze.
- Lupis, Velentian Pietro. 1527. *Opera nuova che insegna a parlare la lingua schiavonesca alli grandi, alli piccoli et alle donne*. Ancona.
- Ljubić, Šime. 1869. *Ogledalo književne poviesti*. II. Rijeka.
- Ljubić, Šime. 1856. *Dizionario biografico degli uomini illustri della Dalmazia*. Vienna.
- Malić, Dragica. 2004. Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine XV. stoljeća). *Stari pisci hrvatski*, knj. 43. HAZU: Zagreb.
- Maretić, Tomo. 1889. *Istorija hrvatskoga pravopisa latinskijem slovima*. Djela JAZU. Zagreb.
- Moguš, Milan – Vončina Josip. 1969. Latinica u Hrvata: *Radovi zavoda za slavensku filologiju*, sv. II. Zagreb. 61–81.
- Silić, Josip. 2010. Ponešto drugačija povijest hrvatskoga književnog jezika. *Filologija* 55. Zagreb.
- Sakač, Stjepan. 1931. Ugovor pape Agatona i Hrvata proti navalnom ratu oko g. 679. *Croatia sacra I*. Zagreb. 1–84.
- Van den Berk, C. A. 1959. *Y a-t-il un substrat čakavien dans le dialecte de Dubrovnik? Contribution à l'histoire de la langue serbo-croate*. The Hague.

- Vanino, Miroslav. 1940. *Autobiografija Bartola Kašića*. Građa za povijest književnosti hrvatske XV.
- Veress, Endre. 1943. *Epistolae et acta P. Alphonsi Carrilli S. J. (1591–1618). Monumenta Hungariae Historica: Diplomataria*. Vol. XLI. Budapest.
- Vince, Zlatko. 1978. *Putovima hrvatskog književnog jezika*. SN Liber: Zagreb.
- Vončina, Josip. 1979. Vrančićev rječnik. *Filologija* 9.
- Vončina, Josip. 1988. *Jezična baština. Lingvostilistička hrestomatija hrvatske književnosti od kraja 15. do početka 19. stoljeća*. Književni krug Split.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku. *Povijest hrvatskoga jezika* 1. Croatica: Zagreb. 107–219.
- Žagar, Mateo. 2013. Hrvatska pisma i pravopisi u 17. i 18. stoljeću. *Povijest hrvatskog jezika* 3. Croatica: Zagreb.

Rajmundo Džamanjić, a Ragusan Dominican, as writer of the first Croatian Orthography (1639)

Summary

The treatise titled *Dubrovački dominikanac Rajmundo Džamanjić kao pisac prvog hrvatskog pravopisa* (1639) discusses the creation of the first Croatian orthography as one of the longest and most controversial issues in the Croatian cultural history. Although the creation of orthography as a set of rules about alphabet, writing and pronunciation should have been developing simultaneously with written literature (as early as 11th century), that did not occur due to a number of different circumstances. One such circumstance was the territorial fragmentation dating from the 14th century, including 4 different countries. The first attempts of writing and using orthographic rules with typical Croatian signs that did not exist in Latin language date back to the end of the 16th century in Rome, when the publishing of books in Croatian national language intensified. After a couple of Croatian writers had attempted to determine the rules of writing the typical Croatian graphemes, a Dominican friar from Dubrovnik, Rajmund Džamanjić (1587–1647), who served as a rector of gymnasium in his monastery where the teaching was held in Latin language, accepted the challenge. The result of his work was a book titled *Nauk Za pisati dobro latinskim slovima riece jezika slovinskoga* (Venice, 1639), in which he suggested the new ways of writing the typical Croatian graphemes using the special accents and consonants. Croatian territory did not have a national authority or one common cultural and scientific institution that would accept and implement the recommended rules, so Džamanjić's suggestions did not leave a significant impact. Despite that, his name will always remain connected with the fact that he was the first person in history not only to recognize the need of introducing the standardized national language in schools, but the first person who implemented the idea, which he had anticipated two hundred years before the Croatian national revival in the 19th century.

Ključne riječi: Claudio Acquaviva, Teofil Kristek, Bartol Kašić, Rajmund Džamanjić, Šime Budinić, Faust Vrančić, Akademija ilirskog jezika, pravopis, prvi hrvatski pravopis, reformacija, katolička reformacija

Keywords: political and geographical fragmentation of Croatia in the past, three alphabets in use, provincial literature, orthography issues

Ivana Kresnik
Matijas Baković
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatologiju
Borongajska cesta 83d, HR-1000 Zagreb
ikresnik@hrstud.hr
mbakovic1@hrstud.hr

VEZE DUBROVAČKE REPUBLIKE I SJEVEROZAPADNE HRVATSKE

Dubrovačka Republika imala je razvijene diplomatske, trgovinske i vojne veze i odnose s drugim državama i zajednicama. U radu se sagledavaju kontakti Dubrovačke Republike sa sjeverozapadnom Hrvatskom s gledišta diplomacije, trgovinskih privilegija i angažiranja vanjskih vojnih stručnjaka za potrebe obrane Grada. Do kraja XVII. stoljeća ti su kontakti uglavnom bili privatni poslovni ugovori i dopisivanje dubrovačke vlade s velikaškim obiteljima Frankopan i Zrinski. U XVIII. stoljeću nove političke prilike u Habsburškoj Monarhiji smanjuju vojnu ugrozu i omogućavaju veću ekonomsku aktivnost, pa Republika svoje interese usmjerava na osiguravanje čvršćih trgovinskih privilegija.

Uvod

Cjelovit pregled veza Dubrovačke Republike i sjeverozapadne Hrvatske prvi je dao Vladimir Koščak¹ u dvama radovima objavljenima u Zborniku Historijskog instituta: 1. *Korespondencija Dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim* (Koščak 1954.); 2. *Korespondencija dubrovačke vlade sa sjevernom Hrvatskom* (Koščak 1959.). U prvom radu opisao je veze Dubrovnika s pripadnicima obitelji Frankopan i Zrinski u XVII. stoljeću, a drugi rad opisuje dubrovačke poslovne interese u sjeverozapadnoj Hrvatskoj u XVIII. stoljeću. Iako je nakon Koščakovih članaka bilo više radova koji su, iz različitih kutova, proučavali povezanost Dubrovnika s drugim hrvatskim područjima te su dodatno osvijetlili pojedine detalje tih

¹ Vladimir Koščak (1921. – 1999.) svoja je istraživanja temeljio prvenstveno na arhivskoj građi, dostupnoj u Akademijinu i državnim arhivima. Veliku pozornost posvećivao je pravnim i vojnim okolnostima u suodnosu s gospodarskim i kulturnim povijesnim okvirom.

veza, ipak su Košćakovi radovi dosad jedini zaokruženi prikaz kontakata Dubrovačke Republike sa sjeverozapadnom Hrvatskom do 1808. godine.

Dubrovačka Republika, zbog svojega zemljopisnoga položaja i povijesnih okolnosti, morala se posebno brinuti za opstanak u okviru svojega teritorija. Opstanak se mogao postići jedino vojnom sigurnošću i opskrbljenošću robom potrebnom za život stanovnika. Tri su ključna čimbenika: diplomacija, gospodarstvo i vojska, važna za opstojnost svake državne zajednice, bila odlučujuća i za uspjeh Dubrovačke Republike.

U radu se prikazuju veze Dubrovnika i sjeverozapadne Hrvatske analizom upravo tih elemenata državne održivosti. Treba naglasiti da ta tri čimbenika nisu zasebna i odijeljena, nego su, dapače, tako isprepletena da čine nedjeljivu cjelinu. Vojsku u Dubrovniku možemo smatrati potpuno ekonomskim čimbenikom jer je Republika uglavnom unajmljivala profesionalne vojnike, koji su osnivali i svoje bratovštine. Dubrovnik se diplomacijom služio kako bi si osigurao povoljnije okolnosti u dvama segmentima: a) mir na teritoriju Republike, b) sigurnost trgovačkih puteva za svoje građane i trgovačke privilegije.

1. Diplomatske veze

Diplomaciju čine formalni i neformalni kontakti u kojima barem jedna strana predstavlja državu izvan njezina teritorija. Do 1526. Dubrovačka je Republika bila diplomatski usmjerena na Ugarsku temeljem obveze plaćanja tributa ugarsko-hrvatskomu kralju. U Ugarsku su Dubrovčani putovali dvama putovima: zapadnim, preko dalmatinskih gradova i Zagreba, i istočnim, preko Srijemske Mitrovice (Foretić 1980: 296). Za posebnom diplomatskom aktivnošću u samoj Hrvatskoj nije bilo česte potrebe, pa takvih potvrda ima malo.

Zanimljivo je spomenuti diplomatske aktivnosti koje su nastale 1383. uzrokovane incidentom u kojem su Dubrovčani zarobili francuske velikaše. Više europskih vlada interveniralo je kod kraljica Marije i Elizabete Kotromanić da posreduju u toj situaciji, a pregovori su se odvijali u Požegi (Foretić 1980: 299). I Dubrovčani su ugarskoga kralja molili za posredovanje, najčešće vezano uz sporove s Mlečanima.

Zabilježene su diplomatske veze Dubrovačke Republike i hrvatskoga bana Damjana 1473. i 1474. godine. Ban Damjan odobrio je 1473. slobodnu trgovinu dubrovačkim trgovcima na teritoriju kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije. Potom je bosanski namjesnik Ajaz-beg tražio od Republike da posreduje u njegovu kontaktu s banom Damjanom pa je Vijeće umoljenih 2. listopada 1473. o tom uputilo pismo banu. Početkom 1474. ugarski kralj je preko bana Damjana tražio od Republike dio godišnjega tributa (Foretić 1980: 295).

Poslije Bitke na Mohačkom polju 29. kolovoza 1526. hrvatsko plemstvo izglasalo je 1. siječnja 1527. za hrvatskoga kralja Ferdinanda Habsburškoga. Dubrovačka Republika pojačala je diplomatske aktivnosti u svim smjerovima jer nije bilo sigurno tko će opstati kao ugarsko-hrvatski kralj. Nakon 1526. Dubrovačka Republika u službenoj je komunikaciji uspješno izbjegavala priznavanje državnopravne veze s ugarsko-hrvatskim kraljevima, iako ju diplomatskim kontaktima nije otvoreno osporavala. U Dubrovniku je ipak ostala živa tradicija pripadnosti ugarsko-hrvatskoj kruni,² ali je uvijek bio naglasak na samostalnosti i nezavisnosti Dubrovačke Republike (Foretić 1980/2: 305).

Razvoj snažnih diplomatskih i trgovačkih odnosa Dubrovnika i drugih krajeva doveo je do prvih poštanskih veza u kasnom srednjem vijeku, pa se tada spominju dvije vrste glasnika (»kurijera«): državni, koji su prenosili politička pisma, i privatni, obično vezani uz trgovačke poslove (Muljačić 2006: 151). U važnim poslovima slali su dva glasnika s istom porukom različitim putovima, kako bi osigurali da poruka stigne do odredišta (Foretić 1980: 296). Uređena poštanska služba u austrijskim zemljama potvrđena je u trećem desetljeću XVII. stoljeća, ali redovitih poštanskih veza s Dubrovnikom nema do 1743. godine (Muljačić 2006: 154). Dubrovačka Republika u slanju pisama oslanjala se na vlastite mreže pouzdanika i konzulata.

Dubrovački politički odnos s Osmanskim Carstvom, i s tim povezana tradicija slanja poklisara s darovima i pohvalama sultanima prigodom njihovih vojnih pohoda, objašnjava zašto su okolnosti opsade Sigeta od 1. kolovoza do 7. rujna 1566. ostale bez službenih komentara u Republici. Ipak, zabilježene su privatne veze pojedinih Dubrovčana s članovima obitelji Zrinski. Dubrovački pjesnik Dominko Zlatarić (1558. – 1603.) bio je u prijateljskoj vezi s Jurjem IV. Zrinskim (1549. – 1603.), sinom Nikole Šubića Zrinskoga. Dominkov brat Miho bio je časnik u vojsci Jurja Zrinskoga, kojega je Dominko upoznao posjetivši brata u Čakovcu. Dominko Zlatarić posvetio je Jurju tragediju *Elektra* (Venecija, 1597.), a u posveti ga je usporodio s perzijskim vladarom Kirom Velikim.³ Prvi Dubrovčanin koji je javno iskazao poštovanje prema događajima vezanim uz pad Sigeta bio je Vladislav Menčetić (1617. – 1666.), objavivši knjigu *Trublja slovinska* (Ancona,

² Primjerice, za vrijeme velikih blagdana u katedrali se pjevaju laudes ugarsko-hrvatskomu kralju gotovo do pada Republike (Foretić 1980/2: 305).

³ »Prisvjetlomu i priizvrsmomu gospodinu Gospodinu Đurđu knezu Zrinskomu, svjetniku cesarova veličanstva, vladaocu nad blagom Krune Ugarske, i vojvodi od vojske ugarske na Dunaju, momu gospodinu vazda počtovanomu. [...] S prva dake gledam vas, pak slazeći na bitje moje, čijem vaše prisvjetlo Gospodstvo u djelo postavlja Čirove krjeposti koje se najvećma kraljevskomu bitju pristojne; ja ne mogući toliko visoko dosegnut, ni mi se može bit podoba ufat, ugodno mi je daj ne odijelit se od onoga, što se vidi da je pristojno svakomu tko nastoji podobnijem načinom život svoj provesti; bježeći izpraznos i nasljedujući ono vaše bdijenje, ako ne u činjenju od boja, daj u dugovanju od mira« (Zlatarić 1899: 3).

1665.), posvećenu Petru Zrinskomu, a potaknutu hrvatskim prijevodom spjeva *Adrianskoga mora sirena* (Venecija, 1660.).⁴

Dubrovačka vlada ostvarivala je službene kontakte s pojedincima iz velikaških obitelji Frankopan i Zrinski. Te su veze nedovoljno potkrijepljene konkretnim izvorima jer se glavnina komunikacije odvijala usmeno. Primjerice, iz dvaju pisama između Nikole IX. Frankopana Tržačkoga i dubrovačke vlade saznajemo o trgovačkom dogovoru kojemu je posredovao Juraj Kukuljević. Veze Frankopana s Republikom sežu u još ranije razdoblje. Primjerice, Ludovik Crijević Tuberon (1459. – 1527.) u predgovoru jednoga spisa zabilježio je da je Grgur Frankopan sebe smatrao Dubrovčaninom: »Volio je, naime, biti Dubrovčanin, nego bilo odakle iz te pokrajine, jer mu nije izmaklo, da se Dubrovčani daleko ističu slavom i djelima između samih Dalmatinaca« (Koščak 1954: 210).

Nakon osmanlijskoga sloma kod Beča 1683. novi odnosi snaga navode Republiku na potpisivanje sporazuma 20. kolovoza 1684. kojim je ugarsko-hrvatski kralj Leopold primio Dubrovačku Republiku pod svoje pokroviteljstvo i zaštitu. Kralj je time osigurao kontinuitet ugarsko-hrvatske krune nad Dubrovnikom, a zauzvrat mu je oprostio sav dotad neisplaćeni tribut te omogućio odgodu za nadolazeće tributarne obveze. Republika se tim ugovorom nastojala prvenstveno štititi od Venecije, koja je 5. ožujka 1684. pristupila Svetoj ligi te je tim savezništvom mogla ozbiljno ugroziti Dubrovačku Republiku. U svim diplomatskim vezama i pregovorima Republika je uvijek nastojala za sebe osigurati što povoljnije ekonomske preduvjete i trgovinske privilegije. Diplomatskim je pak umijećem uspijevala surađivati i sa zaraćenim stranama, što je doprinosilo njezinim trgovinskim uspjesima.

Kad je nakon Požarevačkoga mira 1718. Porta s Karlom VI. sklopila povoljan trgovinski ugovor, oživjela je osmanlijsko-austrijska ekonomska aktivnost. Oslabila je dubrovačka trgovina s krajevima pod osmanlijskom vlašću, a dubrovački trgovci sve su se više usmjeravali na sjeverno europsko područje. Nalazili su svoje interese i u kontinentalnoj Hrvatskoj. Početkom XVIII. stoljeća zabilježeno je postojanje jedne dubrovačke kolonije trgovaca u Zagrebu, a 1765. Republika je odlučila u Zagrebu imenovati konzula pa je poduzela upravne radnje kako bi to i ostvarila (Krizman 1950: 687).

2. Obrana Dubrovnika i sigurnost na moru

Dubrovačka Republika držala je profesionalnu vojsku sastavljenu od triju služba: »soldati« (plaćeni vojnici), »barabanti« (izvježbani strani

⁴ »U krug svieta svud okolo / gdi dan svane, gdi opet gine / slovinski si zvan Apolo / Marte od ove pokrajine [...] Od robstva bi davno u valih / potonula Italija / o harvatskieh da se žalih / more otmansko ne razbija« (transkripcija I. K. prema: Menčetić 1665: 16).

vojnici, oružnici, žandari) i »bombardijeri« (topnici). Barabanti⁵ su bili stražari na zidinama i gradskim vratima (Pile, Ploče, Ponta i Ribarnica), u Luži, Lazaretima i pred Kneževim dvorom (Marunčić 2007: 285–286). U svojoj službi Republika je uvijek držala 35 do 45 barabanata s kapetanom. Novačenje barabanata provodila je preko svojega posrednika u Beču. Godine 1618. dubrovačka vlada je od svojega posrednika u Beču zatražila da joj pronađe bombardijere i barabante, završivši pismo sljedećim riječima: »Obavijestite nas također mogu li se dobiti barabanti i u kojem broju, ali da budu Hrvati, našega jezika i katolici, kada se mogu imati i uz koju plaću za stražu i ostale službe u gradu.« Iz daljnega dopisivanja vidljivo je kako je u to vrijeme vojna služba bila unosan i isplativ posao pa su i dječaci, čim su mogli ponijeti oružje, kretali u vojsku u potrazi za zaradom. Ipak je potraga za vrsnim vojnicima bila zahtjevan zadatak pa je i cijena vojne službe bila visoka (Koščak 1954: 190).

Jedan od plaćenih vojnih stručnjaka iz sjeverozapadne Hrvatske bio je Juraj Kukuljević (Senj, oko 1590. – ?), koji je za Republiku službovao 6 godina kao kapetan barabanata: od sredine 1630. do sredine 1636. godine. Služio je za mjesečnu plaću od 13 dubrovačkih dukata. Uz plaću, dobio je na upotrebu kuću i druge materijalne pogodnosti, kao primjerice pravo na dopust. Republika je bila zadovoljna Kukuljevićevom službom, što saznajemo iz pisama između dubrovačke vlade i Nikole Frankopana Tržačkoga, a pri tom dopisivanju posredovao je sam Kukuljević (Koščak 1954: 194–195).

Republika je pismom od 18. srpnja 1636. tražila novoga kapetana barabanta preko svojega posrednika u Beču, pukovnika Draga Draghija, obrazlažući u pismu: »Budući da je kapetan barabanata Juraj Kukuljević iz Senja dobio dopuštenje, da se vrati kući, pošto je šest godina bio ovdje u službi, Senat je odlučio dovesti drugog kapetana na njegovo mjesto, koji će biti katolik, narodnosti mađarske, hrvatske ili poljske, ali ni sa jednog mjesta na moru« (Koščak 1954: 195).

Dubrovačka Republika imala je posebnu ustanovu za otkup Dubrovčana koje bi oteli gusari. Fondom za otkup upravljali su rizničari Gospe Velike. Financijska sredstva skupljala su se preko bratovština i privatnim donacijama. Republika je raspolagala iskusnom službom i razgranatim vezama za otkup robova. Premda je sve to bilo namijenjeno otkupu i pomoći dubrovačkim građanima, Republika je pomagala svim kršćanima koji su

⁵ Riječ barabanat najranije je potvrđena kod Kašića (AR 1: s. v. *barabanat*). U Mikaljinu rječniku nalazimo: »Barabanat. Çáf. *fbirro*. Satelles, tis. Lictor, ris. Biruarius, ii, apparitor, ris.« (Mikalja 1649: s. v. *Barabanat*); »Cetta barabanat. *fbirraria*. fatellitium, n.« (Mikalja 1649: s. v. *Cetta barabanat*). To je preuzeo Belostenec u hrvatsko-latinskom dijelu svojeg rječnika: »Barabanat. v. Grabant« (Gazoph. 2: s. v. *Barabanat*); »Barabanti, Chetta barabanata, ili ufztavnika plachenih junakov, pandúrov, &c. *Cohors lictoria, fatellitium*. v. Chèta.« (Gazoph. 2: s. v. *Barabanti*).

se našli u takvoj nevolji (Koščak 1954: 203). U kontekstu otkupa kršćana od gusara spominju se kontakti Dubrovačke Republike s Petrom Zrinskim.

Petar Zrinski (1621. – 1671.) bio je u prijateljskim vezama s Mletačkom Republikom i čak je imenovan njezinim počasnim građaninom. No savezništvo s dubrovačkim suparnikom i stalnom prijetnjom nije štetilo njegovoj dobroj političkoj i možda trgovinskoj suradnji s Dubrovačkom Republikom, za koju postoje potvrde četiriju pisanih kontakata.

1. Zrinski je 1653. namjeravao ratovati na Kreti u savezništvu s Mletačkom Republikom, no kralj mu to nije dopustio pa je odlučio samostalno krenuti brodicom po Jadranu. Dana 23. svibnja 1654. bio je u Perastu u Boki kotorskoj i slavio pobjedu Peraštana nad Osmanlijama, koja je bila ostvarena tjedan dana prije. Kad je u Dubrovnik stigla vijest o tom da je čuveni junak i brat hrvatskoga bana s ratnom lađom u njihovim vodama, 25. svibnja sastao se Senat i odlučio ugostiti Petra Zrinskog u gradskoj luci. No već sutradan u Dubrovnik je stigla vijest kako je Zrinski uhvatio i zadržao dubrovačkoga građanina Marina Borisija i njegovu lađu, koja je bila u misiji otkupa dubrovačkih trgovaca od osmanlijskih gusara. Senat se ponovno sastao 26. svibnja i poslao Zrinskomu pismo s obrazloženjem i molbom da pusti Borisija. No Zrinski je Borisija predao zadarskomu providuru smatrajući ga osmanlijskim podanikom. Taj je događaj prouzročio niz pravnih i ekonomskih posljedica koje se naslućuju iz daljnjeg dopisivanja sudionika, no glavnina komunikacije odvijala se usmeno pa se iz pisama ne saznaje kako je slučaj riješen (Koščak 1954: 196–200).

2. Drugi je kontakt bilo otvoreno pismo Petra Zrinskoga dubrovačkoj vladi od 11. listopada 1655. godine, u kojem svjedoči da su braća Gašpar i Janko Peranski zakoniti sljednici zajedničke loze Šubića te da su došli u Dubrovnik i zbog svojih i zbog njegovih poslova. Pismo je važno zbog toga što potvrđuje trajne bliske pouzdaničke i poslovne veze Zrinskoga i Republike (Koščak 1954: 200–201).

3. Dubrovačka Republika uputila je Zrinskomu 16. kolovoza 1658. godine pismo u kojem ga obavještava da je primila njegovo pismo od 8. kolovoza i iskazuje mu veliko poštovanje. Nažalost, ni iz toga pisma nije vidljivo o kakvim je točno poslovima riječ (Koščak 1954: 201).

4. Krajem 1658. Petar Zrinski ugovorio je s Republikom pomoć oko oslobađanja jednoga svojega podanika iz osmanlijskoga ropstva. Dubrovačka Republika poslala je 1. prosinca 1658. Petru Zrinskomu u Kraljevicu pismo u kojem potvrđuje suradnju u otkupu uskoka Nikole Vlatkovića (Koščak 1954: 201).

Budući da je cijeli dubrovački vojni sustav počivao na obrambenoj ulozi vojske i očuvanju države, jaka se i uspješna diplomacija nametnula kao prioritet pa je tako Republika tijekom XVIII. i početkom XIX. stoljeća svojim poslanicima u stranim zemljama podijelila niz počasnih vojnih naslova, a sve kako bi se podigao ugled, kako samim poslanicima, tako i Dubrovačkoj

Republici koju su predstavljali. Da je sve bio smišljen diplomatski potez, svjedoči i vraćanje dobivenih naslova nakon prestanka djelatne službe i povratka u domovinu (Mitić 1987: 136).

3. Trgovinsko-poslovne veze

Dubrovčani su svoje trgovačke privilegije dogovarali i uređivali dobro razrađenom diplomatskom mrežom. S tim ciljem svoje su poslanike slali u Ugarsku s detaljnim uputama kako pregovarati. Stečene privilegije potom bi registrirali u hrvatskim gradovima u kojima su imali korist. Rijetke su diplomatske isprave koje ih povezuju s visokim dužnosnicima u kontinentalnoj Hrvatskoj. Takva jedna isprava izdana je u Klisu 1473. godine, a kojom je hrvatski ban Damjan odobrio Dubrovčanima slobodu trgovanja na teritoriju svoje banske uprave. Iste godine u Dubrovniku je bio banski poslanik, a Vijeće umoljenih odobrilo je dar za bana u iznosu od pedeset dukata uz dodatnih trideset dukata te četrdeset perpera za poslanika (Foretić 1980: 294–295).

Za razliku od odobrenih trgovačkih privilegija dogovaranih diplomatskim putevima, Republika je razvijala i poslovne veze s pojedincima iz uglednih obitelji kakva je bila obitelj Frankopan. Nikola IX. Frankopan Tržački⁶ (1584. – 1647.) poslao je Republici po Jurju Kukuljeviću pismo datirano 15. ožujka 1635. godine. To je pismo napisano latinskim jezikom i kićenim stilom u duhu onoga vremena, a zapravo predstavlja punomoć Jurju Kukuljeviću da usmeno prenese poruku Dubrovačkoj Republici:

»Premda je vašim gospodstvima moja osoba do sada možda bila nepoznata, ipak ne sumnjam da je moja obitelj vama prije bila dobro poznata. Naime, iz starih pisama doznao sam da su moji stari grofovi Frankopani, nekoć u vrijeme plemenitih ugarskih kraljeva, s vrlo glasovitom republikom i dubrovačkim plemstvom održavali posebno prijateljstvo i imali dobru korespondenciju. Međutim, nepravda vremena i bijes Turaka u tim krajevima promijenila je stanje u suprotno. Tako ja ovom prigodom, posredstvom kapetana vaših gospodstava Jurja Kukuljevića (koji je u ove krajeve došao s vašim dopuštenjem i posjetio me kao svojeg starog dobročinitelja) nisam htio propustiti a da ovim svojim pismima vaša presvijetla gospodstva i službeno pozdravim, i ponudim svoj duh zahvalnosti i spremnosti služenja u mogućim sljedećim prigodama.«⁷

⁶ Obnašao je čast hrvatskoga bana od 1617. do 1622. godine. Zbog nagle ćudi došao je u sukob s hrvatskim staležima, koji su ga uspjeli prisiliti da se odrekne banske časti. Od tada se više nije bavio politikom, nego se usmjerio na stjecanje imetka. Potkraj života oporučno je osnovao Frangepaneum – zavod za opskrbu siromašnih učenika koji se školuju u isusovačkom kolegiju u Zagrebu i koji su pripadnici naroda »osobito hrvatskog ili ilirskog«. Nikola Frankopan čak je odredio koliko šticećenika mora biti iz kojega kraja: trećina iz primorskih krajeva i uže Hrvatske, a barem jedan iz Dalmacije. Prirodno je, dakle, da je Nikola Frankopan svoje veze želio protegnuti i na Dubrovnik.

⁷ Prijevod Vladimira Horvata prema prijepisu pisma u: Koščak 1954: 216.

Na to je pismo vlastela odgovorila 30. travnja pismom na talijanskom, u kojem mu, nakon slatkorječivih pohvala njemu i Kukuljeviću, javljaju da su za njega (Frankopana) odredili deset ovaca i ovna »španjolske rase«:

»Slavni gospodine, gospodine naš poštovani, Kapetan Juraj Kukuljević na svome povratku iz onih strana predao nam je vrlo ljubazno pismo vašeg slavnog gospodstva, pun uljudnog svjedočanstva vaše najbolje volje prema nama. Osjetili smo veliku utjehu jer vaše slavno gospodstvo, obdareno tolikom krepošću i zaslugama, kao istinski potomak stare i plemenite kuće Frankopana, nije nam moglo dati drugi dokaz ljubavi, nego taj, koji odgovara, kao dobro nasljedstvo, osobitom prijateljstvu, koje je uvijek postojalo između vaših predaka i ove Republike. Zahvaljujemo vašem slavnom Gospodstvu sa svom uspješnošću, uvjeravajući Vas, da ni zlosud vremena, ni ikakav ljudski događaj nije mogao niti će ikada moći umanjiti naše stalno poštovanje, koje gajimo prema vama. Isti kapetan Juraj svojim dobrim vladanjem zaslužio je sebi zahvalnost Republike, koja će mu biti tim zahvalnija i toplija, što se vašem slavnom gospodstvu svidjelo opskrbiti ga svojom preporukom. Što se tiče onog, što nas je on sa svoje strane usmeno zamolio, odredili smo, da se dostavi deset ovaca španjolske rase s jednim ovnom iste rase od nas vašem slavnom gospodstvu. Na kraju želimo vam dug život sa svim istinskim uspjehom. Na službu vašem slavnom gospodstvu rektor i senatori Dubrovačke republike« (Koščak 1954: 194).

Pojedini su Dubrovčani sklapali privatne poslovne ugovore s pripadnicima obitelji Frankopan. Tako je ugovorom napisanim 9. rujna 1663. u utvrdi Bosiljevo i potpisanim 23. rujna 1663. u Novom Fran Krsto Frankopan dao Dubrovčaninu Matiji Rišnjjaninu u zakup luke u Novom i u Žrnovici: »Mi markez Ferenac Frankopan, grof Tržački, Senjski, Krčki i Modruški, c. i k. s. vićnik i komornik etc. od jedne strane, a od druge pako ja Mate Rišnjjanin iz Dubrovnika valujemo ovim našim doli upisanim pismom, kako smo se med sobom radi porta Novljanskoga i Žrnovice naše i onoga takajše porta pogodili, s ovimi doli upisanimi conditioni« (Starine 25: 298). Koncesija je ugovorena na deset godina, a u 18 točaka ugovora precizno su uređene sve međusobne obveze: godišnje naknade, prava kmetova, trgovinska prava, korist od šuma, ribolova, soli i dr. Budući da je nadzor trgovine žitaricama bio gospodarski prioritet, upravo se na to odnose prve dvije točke ugovora. Koncesijska prava bila su vrlo ograničena, primjerice, zatečena sol pripadala je i dalje Frankopanu, a ovlaštenik je drvenu građu mogao crpsti samo za vlastite potrebe. Osim novčane naknade, koncesionar je bio obvezan davati Frankopanu i određenu količinu uroda i ulova. Frankopanove interese u tom desetogodišnjem razdoblju zastupao je »porkulab« (Starine 25: 298–301).

Dubrovačke kontakte sa sjeverozapadnom Hrvatskom u XVIII. stoljeću obilježili su dubrovački naponi za održavanjem trgovačkih veza s Podunavljem. U XVIII. stoljeću trgovinska veza s Podunavljem ide preko Rijeke do Karlovca, a dalje Kupom i Savom. Rijeka je postala iznimno važno trgovinsko stjecište pa su Dubrovčani u njoj otvorili svoje poslanstvo 1690.

godine jer su uvidjeli da se upravo preko Rijeke mogu najjednostavnije povezati Podunavlje i Sredozemlje pa se tako pojačava trgovina žitom, ali i željezom, mesom, medom, voskom. Potreba za takvim proizvodima vidljiva je iz izvješća dubrovačkoga konzula u Rijeci, koji je redovito javljao o stanju žetve u Hrvatskoj i hrvatskim trgovcima (Koščak 1959: 189).

Znatan je broj Dubrovčana, i to ne samo trgovaca, boravio ili stalno živio u gradovima sjeverozapadne Hrvatske. Sredinom XVIII. stoljeća zabilježena je veća prisutnost dubrovačkih trgovaca kožom, i ta je dubrovačka kolonija trebala sve veću zaštitu pa se javila potreba za konzulatom u Zagrebu. Senat je o tom raspravljao 13. listopada 1765. te jednoglasno izabrao Ivana Patačića za svojega konzularnoga agenta. Senat je o tom izvijestio Patačića i pokrenuo postupak odobrenja posredstvom dominikanca patra Dionizija Remedellija u Beču. Istodobno su u Beču zahtjev za odobrenje predali Remedelli i sam Patačić. Dvorska trgovinska komisija u potpunosti je odbila zahtjev iz političkih i ekonomskih razloga (Krizman 1950: 689–693). Takva odluka u potpunosti je u skladu s tadašnjom ekonomskom politikom Habsburške Monarhije, koja se temeljila na merkantilizmu, tj. potpunoj kontroli uvoza i izvoza.⁸

Važno je opisati i događanja oko dubrovačkoga novca u sjeverozapadnoj Hrvatskoj. Dubrovčani su kovali svoj srebrni novac tzv. dinar (»grossus«) već od XIV. stoljeća. U XVII. stoljeću kovali su ga s manjom količinom srebra te se od tada nazivao dinarić (»grossetus«), a kovanje tog novca potvrđeno je od 1626. do 1761. godine. Dubrovački je srebrni dinarić preplavio Bansku Hrvatsku pa je ugarsko-hrvatski kralj 1731. zatražio od hrvatskoga sabora da zabrani taj novac. Sabor je odgovorio da to ne može učiniti jer na području Hrvatske nema drugoga sitnoga novca. Nakon niza predstavaka i korespondencije, Sabor je 16. lipnja 1734. formalno zabranio dinarić, ali se zabrana nije provodila. Marija Terezija opet je 1762. pokrenula pitanje zabranjenoga novca jer se zabrane nitko nije pridržavao. Adam Krčelić posvjedočio je kako je 1765. u Hrvatskoj konačno uveden bakreni novac (Foretić 1983: 470–472). Osim toga, to je vrijeme kad se u XVIII. stoljeću spominje i tzv. »horvatski novac« (»denarius Croaticus«), kojemu bi se identitet mogao tražiti među »stranim« novcem koji je tada bio u optjecaju (Herkov 1952: 151). Vladimir Koščak (Koščak 1959: 191) i Vinko Foretić (Foretić 1983: 471) navode kako postoji mogućnost da se kod »horvatskoga novca« i dubrovačkoga dinarića zapravo radi o istom novcu jer se oba spominju u vrijeme najintenzivnijega dubrovačkoga prometa u sjeverozapadnoj Hrvatskoj.

⁸ Merkantilizam je ekonomsko-politička praksa državne intervencije u ekonomske djelatnosti radi jačanja državne ekonomije. Merkantilizam se praktično iskazuje kroz monopole državnih tvrtki, čuvanju rezervi skupocenih metala (zlata i srebra), strogu kontrolu uvoza roba i takse (Stipetić 2001: 181–189).

Zaključak

Prikaz veza Dubrovačke Republike i sjeverozapadne Hrvatske prvi je dao Vladimir Koščak u svojim radovima 1954. i 1959. godine. Dubrovačka Republika, zbog geografskoga položaja i povijesnih okolnosti, nije mogla osigurati sredstva za opstanak u okviru svojega teritorija. Zato je bila prisiljena razvijati diplomatske, trgovinske i vojne veze s drugim državama i zajednicama. Dubrovnik se diplomacijom služio kako bi si osigurao povoljnije okolnosti u dvama segmentima: mir na teritoriju Republike te sigurnost trgovačkih puteva za svoje građane i trgovačke privilegije. U radu su prikazani kontakti Dubrovačke Republike sa sjeverozapadnom Hrvatskom s gledišta diplomacije, trgovinskih privilegija i angažiranja vanjskih vojnih stručnjaka za potrebe obrane Grada. Do kraja XVII. stoljeća ti su kontakti bili ograničeni na privatne poslovne ugovore i korespondenciju dubrovačke vlade s velikaškim obiteljima Frankopan i Zrinski. Pritom se glavovina dogovora odvijala usmeno zbog osjetljivih diplomatskih prilika u kojima je Republika uvijek morala biti na oprezu.

U XVIII. stoljeću nove političke prilike u Habsburškoj Monarhiji donijele su sve manju vojnu ugrozu te omogućile veću ekonomsku aktivnost. Republika je svoje interese usmjerila na osiguravanje čvršćih i boljih trgovinskih privilegija. O tom svjedoči i neuspjeli pokušaj osnivanja dubrovačkoga konzulata 1765. u Zagrebu. Gospodarski opstanak u novim međunarodnim okolnostima nije bio lak jer su zemlje u kojima su vladali Habsburgovci provodile ekonomsku politiku merkantilizma, koja je bila nepovoljna za razvoj vanjske trgovine.

Dubrovački trgovinski utjecaj na području Banske Hrvatske vidljiv je i u prisutnosti sitnoga kovanoga novca tzv. dubrovačkoga dinarića (»grossetus«), kojega pojedini povjesničari dovode u vezu s kovanicama zvanim »horvatski novac« (»denarius Croaticus«), često spominjanim i u službenim spisima Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije.

Dubrovačka Republika održavala je žive diplomatske i trgovinske veze sa svim političkim i vojnim čimbenicima kojima je bila u dosegu utjecaja i do kojih je sama mogla doprijeti. Zbog različitih povijesnih okolnosti, veze koje su Dubrovčani uspostavljali sa sjeverozapadnom Hrvatskom bile su različite: u XVII. stoljeću to su primarno diplomatsko-vojne veze potaknute zamršenom međunarodnom sigurnosnom situacijom, a u XVIII. stoljeću te su veze više trgovinsko-ekonomske naravi. Iako je dubrovačka politika u svojim kontaktima i odlukama bila vrlo pragmatična pa je tako održavala dobre kontakte i s Osmanskim Carstvom, nikada se nije udaljila od svoje kršćanske i narodne pripadnosti.⁹

⁹ Rad se temelji na izlaganju Ivane Kresnik (Ivane Klinčić) pod naslovom *Vladimir Koščak kao istraživač dubrovačke povijesti*. Upravo su Koščakovi radovi bili okosnica ovog rada pa je zadržan, bez obzira na sve manjkavosti, njegov pojam *sjeverne Hrvatske* koji smo tek

Literatura

- AR 1–23 = Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. I–XXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880. – 1975.
- Foretić, Vinko. 1960. Godina 1358. u povijesti Dubrovnika. *Starine* 50. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 251–278.
- Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808.*: 1–2. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Foretić, Vinko. 1983. Odnosi Dubrovnika sa sjevernom Hrvatskom, s posebnim obzirom na Varaždin. *Varaždinski zbornik: Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu od 1. do 3. listopada 1981. godine povodom obilježavanja 800. godišnjice grada*. Varaždin: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Skupština općine Varaždin. 469–476.
- Gazoph. 1–2 = *Admodum reverendi patris Joannis Bellosténecz, e sacra d. Pauli primi eremite religione Gazophylacium seu latino-illyricorum onomatium aerarium, selectioribus synonymis, phraseologiis, verborum constructionibus metaphoris, adagiis, abundantissime locupletatum, item plurimis authorum in hoc opere adductorum sententiis idiomate Illyrico delicatis illustratum*. Zagreb: Typis Joannis Baptistae Weitz, Inclyti Regni Croatiae Typographi.
- Herkov, Zlatko. 1952. »Horvacki novac« – Hrvatska novčana jedinica XVIII. stoljeća. *Starine*, 44. 95–199.
- Košćak, Vladimir. 1954. Korespondencija dubrovačke vlade s Nikolom Frankopanom i Petrom Zrinskim. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 1. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 189–222.
- Košćak, Vladimir. 1959. Korespondencija dubrovačke vlade sa sjevernom Hrvatskom. *Zbornik Historijskog instituta Jugoslavenske akademije*, 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 183–225.
- Krizman, Bogdan. 1950. Pokušaj osnivanja dubrovačkog konzulata u Zagrebu. *Hrvatsko kolo*, 3. Zagreb: Matica hrvatska. 678–694.
- Macan, Trpimir. 1962. Dubrovački barabanti u XVI stoljeću. *Analiz historijskog instituta JAZU u Dubrovniku*, 8–9. Dubrovnik: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. 301–323.
- Marunčić, Tonko. 2007. Matrikula bratovštine dubrovačkih topnika (bombardijera) u prijepisu iz 1697. godine. *Analiz Zavoda za povijesne znanosti*, 45. Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. 285–318.

nastojali precizirati odrednicom *sjeverozapadna*. Budući da je istraživanje trebalo proširiti s povijesnog i gospodarskog gledišta, pisanju članka pridružio se Matijas Baković.

- Menčetić, Vladislav. 1665. *Trubglia slovinska v' pohvalu Prisuietloga i Prijsuarsnoga gosp. Petra, bana, Srinskoga, Adrianske sirene spievaoza. Piesan Vladislava Iera Mincetichia Vlastelina Dubrouackoga. In Ancona. Nella Stamperia Camerale. M.DC.LXV.*
- Mikalja, Jakov. 1649. *Blago jezika slovinskoga illi slovník ù komu Komu izgorarajufe rjeci slovinske Latinski, i Diacki. Thesaurus linguae illyricae sive Dictionarium illyricum. In quo verba Illyrica Italicè, & Latinè redduntur. Labore p. Jacobi Micalia societ. [...] Lavreti. Apud Paulum, & Io: Baptistam Seraphinum.*
- Mitić, Ilija. 1987. Organizacija kopnene i pomorske obrane dubrovačke države-republike od stjecanja nezavisnosti 1358. do dolaska Francuza 1806. godine. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti Istraživačkog centra Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku* 24–25. 97–138.
- Mitić, Ilija. 1988. *Dubrovačka država u međunarodnoj zajednici. (Od 1358. do 1815.)* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti – Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Muljačić, Žarko. 2006. Pomorske i kopneno-pomorske poštanske veze staroga Dubrovnika. *Iz dubrovačke prošlosti.* Zagreb: Matica hrvatska. 151–180.
- Starine 25 = Rukovet listina i poslanica posljednjih Tržačkih Frankopana. *Starine*, 25. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 1892. 211–318.
- Stipetić, Vladimir. 2001. *Povijest hrvatske ekonomske misli: (1298.–1847.)* Zagreb: Golden marketing.
- Zlatarić, Dominko. 1899. *Djela Dominka Zlatarića. Stari pisci hrvatski. Knjiga 21.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

The relationship between the Republic of Ragusa and Northwestern Croatia

Summary

The first complete overview of the relationship between the Republic of Ragusa and Northwestern Croatia was made by Vladimir Koščak in his papers dating from 1954 and 1959. The Republic of Ragusa, due to its geographical position and historical circumstances, could not ensure the resources necessary for its survival within its own territory. It was thus forced to develop diplomatic, trade, and military connections with other states and communities. Ragusa used diplomacy in order to ensure favourable circumstances in two segments: peace across the territory of the Republic and the safety of trade routes for its citizens and trade privileges. This work provides an overview of contact between the Republic of Ragusa and Northwestern Croatia from the standpoint of diplomacy, trade privileges, and the employment of foreign military experts for the needs of the defence of the city of Dubrovnik. By the end of the 17th century, these contacts were mostly private business agreements and correspondence between the government of Ragusa and the magnate families of Frankopan and Zrinski. In the 18th century, new political circumstances in the Habsburg Monarchy reduced military risk and enabled greater economic activity, and so the Republic shifted its interests towards ensuring firmer trade privileges. This was witnessed by an attempt to found a consulate of the Republic of Ragusa in Zagreb in 1765. Across the Kingdom of Croatia, small coins known as »dubrovački dinarić« (grossetus) were widely present, which some historians relate to the coins known as »horvatski novac« (denarius Croaticus), often mentioned in official documents in the Kingdom of Croatia–Slavonia.

Ključne riječi: Dubrovačka Republika, sjeverozapadna Hrvatska, Frankopani, Zrinski

Keywords: Republic of Ragusa, Northwestern Croatia, Frankopan, Zrinski

Lovro Kunčević

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku

Lapadska obala 6, HR-20000 Dubrovnik

lovro.kuncevicgmail.com

ETNIČKI I POLITIČKI IDENTITET PREDMODERNOG DUBROVNIKA (XIV. – XVII. STOLJEĆE)

Cilj članka je ispitati način na koji su predmoderni Dubrovčani razumjeli odnos svog političkog identiteta, tj. pripadnosti gradu-državi, i svog etničkog identiteta, tj. pripadnosti zajednicama poput »Ilira«, »Slovinaca«, »Dalmatinaca« ili »Hrvata.« Prvi dio teksta upozorava na dva temeljna načina na koje su Dubrovčani razlikovali ove »zamišljene zajednice«, a to su drugačiji kriteriji pripadnosti svakoj od njih, te različite normativne implikacije ovih kolektiviteta. Drugi i zaključni dio teksta posvećen je međuodnosu političke i etničke pripadnosti, pokazujući da su te dvije vrste identiteta funkcionirale komplementarno i bez konflikta.

1. Uvod

Polazište ovog teksta je, zapravo, truizam: identitet pojedinca nije monolitan, nego višestruk i kompleksan. Točnije rečeno, pojedinci se definiraju kroz pripadnost različitim »zamišljenim zajednicama«, koje su utemeljene na čimbenicima poput religije, jezika, političkog okvira, socijalnog položaja, profesije, itd.¹ Ta višestrukost pripadanja – ili na drugi način, pluralitet identiteta – jasno je vidljiva kod predmodernih Dubrovčana. Kad se pogledaju primjeri iz dubrovačkih dokumenata, situacije u kojima su Dubrovčani progovarali kojim kolektivima pripadaju, pokazuje se široka lepeza »zamišljenih zajednica«. Najveća po teritorijalnom opsegu i populaciji vjerojatno je bila religijski definirana »kršćanska republika« (*respublica christiana, christianità*), koja je obuhvaćala sve katoličke prostore, a ponekad

¹ Pojam zamišljene zajednice je, naravno, posuđen iz klasičnog djela B. Andersona (Anderson 1990.). U ovoj studiji koristim ga da bih naglasio da se bavim zajednicama u smislu kulturnih konstrukata, a ne objektivno postojećih društvenih realnosti. Drugim riječima, tema ove studije zapravo su načini zamišljanja zajednica u predmodernom Dubrovniku. Iz tog su razloga imena zajednica – kada se misli na zajednice kao kulturne konstrukte u predmodernim dokumentima – u ovom tekstu konzistentno navođena u navodnicima.

i prostore drugih kršćanskih konfesija.² Izrazito prostrane i inkluzivne bile su etničke zajednice pod imenima »Slavena«, »Ilira«, »Dalmatinaca« ili »Hrvata«, utemeljene na faktorima poput jezika, teritorija ili običaja.³ Uža teritorijem i populacijom bila je politička zajednica grada-države, definirana državnim jurisdikcijom, ali i brojnim općim mjestima o podrijetlu, slobodi, društvenoj slozi ili kulturnom značaju Dubrovnika.⁴ Konačno, ispod razine pripadanja gradu-državi, pojedinci su se definirali kroz pripadnost brojnim užim zajednicama, poput *universitates* dubrovačkog distrikta, staleža, bratovština ili pak pojedinih plemićkih rodova.⁵

Ostavljajući po strani brojna šira pitanja o strukturi dubrovačkog identiteta i njegovim mijenama kroz vrijeme, ovaj tekst je pokušaj da se adresira jedan uži, ali relevantan problem. Njegov cilj je istražiti načine na koje su renesansni Dubrovčani razumjeli odnos između dvije vrste ovih »zamišljenih zajednica«: između političke zajednice dubrovačkog grada-države i etničkih zajednica poput »Slovinaca«, »Ilira«, »Dalmatinaca« ili »Hrvata«. Drugim riječima, ovaj esej je pokušaj da se rekonstruira kako su Dubrovčani shvaćali odnos između svog političkog i etničkog identiteta – što je za njih značilo biti »Dubrovčanin«, a što je značilo biti »Slovinac«, »Ilir« ili »Hrvat«?

Iako se odnos između te dvije vrste pripadnosti rijetko eksplicirao u dubrovačkim dokumentima (to jednostavno nije bilo potrebno), nema sumnje da su Dubrovčani jasno razlikovali ove dvije vrste zajednica. To je očito već na razini njihove narativne reprezentacije, prvenstveno u historiografiji i književnosti. Naime, svaka od tih zajednica imala je zaseban mit o porijeklu, opisivana je kroz vlastite specifične topose, a prostori

² O »kršćanskoj republici« u dubrovačkim dokumentima, vidi: Brković 2009: 264–265; Brković 2011.; Kunčević 2010A: 1–34. Za ideju *respublica christiana* općenito, vidi: Vismara 1974.; Rupp 1939.; Le Van Baumer 1945: 131–156.

³ Suvremena teorijska literatura o predmodernom etničkom identitetu je ogromna, pa samo upućujem na dragocjene preglede na hrvatskom jeziku: Blažević 2008: 18–50; Blažević 2014.; Ančić 2009: 9–21; Katunarić: 150–180; Budak 1999: 11–24; Heršak 1999: 25–35. Najvažnija studija predmodernih etničkih identiteta na prostoru suvremene Hrvatske je: Blažević 2008. Treba spomenuti i opsežnu, ali na mnogo načina problematičnu studiju: Fine 2006. Za argumentiranu kritiku, vidi: Budak 2009: 487–495.

⁴ Za specifičan identitet Republike vidi: Kunčević 2015.; Janeković-Römer 1999: *passim*, osobito 13–40. Identitet dubrovačkog grada-države pripada u istu grupu fenomena poput mnogo poznatijih artikulacija mletačkog i firentinskog političkog identiteta, odnosno »mita o Veneciji« i firentinskog »civic humanism« (dvije egzemplarne i već klasične studije su: Muir 1981.; Hankins 2000.).

⁵ Ovaj tip identiteta u predmodernom Dubrovniku najslabije je istražen. Vrijedni uvidi o socijalnom i obiteljskom identitetu nalaze se u: Janeković-Römer 1999: *passim*, 13–40, 274–289, 325–362; Pešorda Vardić 2012: 89–96. Najmanje su istraživane artikulacije lokalnih identiteta, ali nema dvojbe da su takvi identiteti bili itekako prisutni, osobito kod otočnih zajednica poput Lopuda ili Lastova. Za sjajan primjer specifičnog lopudskog identiteta i njegovo kontrastiranje s dubrovačkim identitetom u Držićevom »Dundu Maraju«, vidi: Držić 1979: 386–388.

koje su zauzimale zamišljani su posve drugačije.⁶ No osim te najočitije razine, politička i etnička zajednica razlikovane su na još barem dva važna načina. Prvo, drugačiji kriteriji primjenjivani su da bi se odredila pripadnost pojedinca svakoj od njih; drugo, njihova politička važnost i dužnosti njihovih pripadnika shvaćani su na različite načine. Sve u svemu, osnovna poanta ove studije jest da je u renesansnom Dubrovniku biti »Dubrovčaninom« (*Raguseus, Raguseo*) značilo nešto bitno drugačije od bivanja »Slavenom«, »Dalmatincem«, »Ilirom« ili »Hrvatom« (*Sclavus, Schiavone, Illyricus, Dalmata*, itd.).⁷

Na kraju ovih uvodnih razmatranja potrebno se ukratko osvrnuti na jedno staro i delikatno pitanje, a to je pitanje o etničkoj pripadnosti predmodernih Dubrovčana. Iako su dosadašnje studije o tom pitanju donijele važne uvide, kao i dosta nepoznate građe, često ih je obilježavao isti metodološki nedostatak. Koliko god bogata bila njihova argumentacija – a ona se uglavnom sastojala od jezičnih analiza, isticanja državno-pravnih i kulturnih veza te ispitivanja etnonima u dubrovačkim dokumentima – na kraju se razmatranje svodilo na dilemu jesu li se Dubrovčani osjećali dijelom hrvatskog ili srpskog protonacionalnog korpusa.⁸ Problematičnost ovog pristupa postaje očita kada se u obzir uzmu tri važne činjenice. Prvo, za predmoderne Dubrovčane »hrvatski« i »srpski« identitet imali su bitno drugačije značenje nego što imaju danas. Ne samo da su označavali drugačije teritorije, populacije i tradicije, nego se nisu nalazili u oštroj opoziciji, čak dihotomiji, karakterističnoj za suvremeno doba. Drugo, hrvatsko i srpsko ime – silno važni u argumentaciji obje strane – u dubrovačkim se dokumentima javljaju relativno rijetko. Radi se o etnonimima koji su apsolutno marginalni u usporedbi s daleko češćim slavenskim, ilirskim ili dalmatinskim

⁶ O različitim načinima narativne reprezentacije ovih zajednica, vidi: Kunčević 2010: 163–167.

⁷ Ovo pitanje nije sustavno istraživano u hrvatskoj historiografiji, a iznimka su dvije vrijedne studije: Vrandečić 1998: 52–79; Blažević 2008: 121, 123, 131–132, 188, 190, 212. Ove teme se dotiče i: Petrovich, 1979. Najvažnija strana studija – inspirativna, iako se teško složiti s mnogima od iznesenih teza – jest: Viroli 1995. Za neke analogije vidjeti također: Münkler 1998: 16–17. Treba spomenuti i zanimljiv esej posvećen srodnom pitanju zašto se na temelju snažne tradicije nije formirala moderna dubrovačka nacija: Bogišić 2008.

⁸ Nemoguće je ovdje dati pregled brojnih tekstova posvećenih »nacionalnoj« pripadnosti starog Dubrovnika. Za koristan, iako izrazito polemički pregled, vidi: Tolja 2011: 123–175. Korisna analiza srodnih polemika oko pripadnosti dubrovačke književnosti je: Franić Tomić 2011: 122–141. Za širi povijesni i ideološki kontekst, vidi: Banac 1992: 9–39. Treba spomenuti i recentne rasprave potaknute srpskim prisvajanjem dubrovačke književne baštine, koje su sažete i kritički promišljene u: Grčević 2013: 8–9. Naravno, to što se hrvatska i srpska argumentacija ovdje razmatraju zajedno nipošto ne znači apsolutnu relativizaciju i njihovo izjednačavanje. Nema nikakve dvojbe da su argumenti hrvatske strane bitno ozbiljniji i što se tiče diskurzivnih iskaza pripadnosti i što se tiče državno-pravnih i kulturnih veza Dubrovnika s predmodernom Dalmacijom, Hrvatskom i Slavonijom.

imenom.⁹ Konačno i najvažnije, u dubrovačkim dokumentima javljaju se snažni i trajni oblici etničke pripadnosti koji se nipošto ne mogu svesti na predmoderni hrvatski ili srpski identitet.¹⁰

Sve u svemu, kad se po strani ostave suvremene ideološke preokupacije, postaje jasno da hrvatsko-srpska »dilema« nije najvažnije, a kamoli jedino znanstveno pitanje o etničkom identitetu predmodernog Dubrovnika. Manje sofisticirane varijante uobičajenog pristupa anakronistički su projicirale suvremene identitetske dileme na kulturu za koju one jednostavno nisu postojale. U svojim metodološki sofisticiranijim varijantama taj pristup je otvarao legitimnu temu predmodernih konceptualizacija hrvatstva i srpstva, ali je ipak reducirao bogatstvo istraživačkih pitanja o identitetu starog Dubrovnika na jedan veoma uzak segment. Ovaj esej je pokušaj da se nadiđe taj tradicionalni okvir i da se otvori jedno od zanemarenih pitanja; a s obzirom da za odgovor na njega nije presudno razjasniti dubrovačko razumijevanje hrvatstva i srpstva, taj kompleksan problem ostavlja se po strani.

⁹ Značenje spomenutih etnonima u dubrovačkim dokumentima nije bilo precizno fiksirano, već se mijenjalo s vremenom i ovisno o kontekstu njihove upotrebe. Treba upozoriti da se slavensko, ilirsko ili dalmatinsko ime ne mogu svoditi na puki sinonim hrvatskog, a kamoli srpskog etnonima. Nema potrebe osporavati neuvjerljivu tezu da je slavensko ime u dubrovačkim dokumentima istoznačno sa srpskim (na primjer: Nedeljković 1984: XVI–XXIV). S druge strane, daleko je ozbiljnija teza o izrazitoj semantičkoj bliskosti termina hrvatski s terminima slavenski, ilirski, pa i dalmatinski (za mnoštvo primjera vidi: Katičić 1989: 97–109; Katičić 1988: 675–689). Iako su ti termini doista često shvaćani kao sinonimi, ponekad se izrazima »slavenski/slovinski« ili »ilirski« referiralo na teritorije i tradicije koje se nikako ne može ubrojiti u predmoderni hrvatski korpus. Na primjer, termin »slovinski« u baroknoj književnosti Dubrovnika najčešće je označavao čitav slavenski svijet, jer ga pjesnici tog vremena eksplicitno primjenjuju na narod, prostor i/ili jezik koji se proteže od Jadrana do ledenih sjevernih mora (Brković 2009: 262–264). Slično široko značenje mogao je imati i termin »ilirski«, kao što pokazuju sljedeći stihovi Ilije Crijevića: »Tko god živi između dalekog Moskovljanina, / Baltičkog mora i Crnog mora, / Te dalmatinske tople obale, / Vladavinom Ilirije se diči.« (Nevenić-Grabovac 1977: 259; za latinski tekst 251). Treba napomenuti da pod *Thetymque Germanam* Crijević vjerojatnije misli na Baltik, nego na Atlantik, kako prevodi D. Nevenić-Grabovac, pa je to ispravljeno u ovom navodu.

¹⁰ Jedan očiti primjer je dubrovačko romanstvo koje, iako uvelike staleška ideologija, zadržava određene karakteristike etničkog identiteta sve do kraja Republike (Janeković-Römer 1999: 41–48; Kunčević 2015: 45–67). Drugi primjer je široki inter-konfesionalni osjećaj slaven-ske pripadnosti, tzv. dubrovačko »slovinstvo«. Kao što je poznato, dubrovački povjesničari i književnici kasnog XVI. i XVII. stoljeća jasno su iskazivali osjećaj pripadnosti ogromnom slovinskom narodu, za koji se smatralo da seže od Jadrana do Baltika i Rusije (Blažević 2008: 157–192; Letić 1982: 59–69; Brković 2009: 262–264).

2. Razlikovanje između političkog i etničkog identiteta u predmodernom Dubrovniku

2.1 Različiti kriteriji pripadanja političkoj i etničkoj zajednici

Prva značajna razlika između ovih dvaju vrsta zajednica bili su kriteriji pripadanja svakoj od njih. Naime, pri određivanju da li je neki pojedinac njihov član, predmoderni Dubrovčani pozivali su se na drugačije političke, kulturne i socijalne faktore. Posljedica je bila da su u dubrovačkom razumijevanju ove dvije zajednice obuhvaćale različite populacije i teritorije koji su se, naravno, u značajnoj mjeri preklapali.

Iako se pojam *Raguseus/Raguseo* javlja često i u različitim kontekstima, u dokumentima ne postoji univerzalna i jednoznačna definicija što je nekoga činilo »Dubrovčaninom«. U mnogim dokumentima taj je pojam korišten bez ekspliciranja njegova sadržaja, označavajući jednostavno cjelokupno stanovništvo Republike ili pak samo stanovnike Grada. Jedini tip dokumenata koji je nešto precizniji su službeni izvori u kojima je pitanje o nečijem dubrovačkom identitetu bilo vezano uz konkretne stvari poput plaćanja poreza ili prava na uživanje trgovačkih povlastica.¹¹

Sudeći po službenim dokumentima, čini se da je osnovni kriterij za određivanje dubrovačkog identiteta bio jurisdikcijski. Ono što je nekoga činilo »Dubrovčaninom« bila je činjenica da je podanik Republike, a u prvom redu da posjeduje status dubrovačkog građanina. To je vidljivo već u odredbama o dodjeljivanju dubrovačkog građanstva iz kasnog srednjeg vijeka, u kojima se izrazi *civis Ragusii* i *Raguseus* često koriste kao sinonimi.¹² Slično shvaćanje otkriva statutarni propis iz 1235. godine u kojem su dubrovačke vlasti, zabranjujući svojim podanicima piratstvo, odredile da prekršitelj »nikad više ne bude Dubrovčaninom« – time se očito htjelo reći jest da će izgubiti status građanina.¹³ Isto razumijevanje pokazuje se u zanimljivom slučaju iz 1380. godine, kada je Nikola Gondola dokazivao da

¹¹ Uz odluke dubrovačkih vijeća, drugi ključni dokumenti su putne isprave iz XVII. i XVIII. stoljeća, koje su sačuvane u arhivskoj seriji *Fides et attestata* (Državni arhiv Dubrovnik, dalje DAD, serija 86). Tim ispravama dubrovačke su vlasti dokazivale stranim vladarima da je neki pojedinac »Dubrovčanin« te da stoga ima pravo na uživanje povlastica koje su zajamčene »dubrovačkoj naciji«. Osim potvrda o pripadanju »dubrovačkoj naciji«, serija *Fides et attestata* također sadrži službene potvrde o legitimnom rođenju, rodbinskim vezama, poslovnoj nesposobnosti, pravu na nasljedstvo, dobrom glasu, moralu pojedinaca, itd. Za više o ovoj seriji, vidjeti: Nedeljković 1971: 113–114, 116; o putnim ispravama, 117–118, 127–128.

¹² Za neke primjere, vidjeti: Monumenta ragusina 1879: 22, 37–38; Monumenta ragusina 1882: 233, 234, 272; Monumenta ragusina 1897: 21, 36; Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392 2005: 58, 131, 161–162. O statusu građanina u srednjovjekovnom Dubrovniku, vidjeti: Mijušković 1961: 89–127; Pešorda Vardić 2012: 80–96; Janeković-Römer 1993: 27–38; Janeković-Römer 2005: 318–320.

¹³ ...*numquam sit Raguseus* (Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272 2002: VI, c. 58.)

Nikoje Minčetić, stanovnik Srebrenice, nije dubrovački građanin, odnosno »da nije Dubrovčanin i ne ispunjava radne obaveze ni zapovijedi grada Dubrovnika«. ¹⁴ Konačno, takvo shvaćanje vidljivo je i u odluci Malog vijeća iz 1465. godine, u kojoj se određuje da Martin Glavaš, zbog dugog boravka u gradu i ispunjavanja obaveza, pri plaćanju carina treba biti tretiran kao »građanin Dubrovnika«, odnosno »kao Dubrovčanin«. ¹⁵

Bliska veza između pojmova »Dubrovčanin« i »građanin Dubrovnika« počela je nestajati tijekom XV. stoljeća, jer je sam pojam građanin (*civis, cittadino*) promijenio svoje značenje. U tom razdoblju on počinje označavati prvenstveno članove prestižne bratovštine sv. Antuna, a ne širu grupu ljudi koji posjeduju pravni status dubrovačkih građana. ¹⁶ Izraz koji počinje zamjenjivati pojam *civis/cittadino*, uvelike preuzimajući njegove tradicionalne konotacije, jest izraz »podanik« (*soddito, sudio, podloscnik*, itd). Već u XV. stoljeću postoje primjeri izjednačavanja pojmova »Dubrovčanin« i »podanik«, a to je posve uobičajeno u potvrđama iz serije *Fides et attestata* izdanima u XVII. i XVIII. stoljeću. ¹⁷

¹⁴ ...*quod Nichoe Mincetich non est Raguseus nec fuit ad factiones nec ad mandata civitatis Ragusii* (Dinić 1955: 11, bilješka 50.).

¹⁵ ... *reputatum et tractatum debeat pro cive et sicut civis Ragusii ad solutionem dohanarum attento quod ipse Martinus stetit pro maiori tempore vite sue Rag. et sustinuit onera decenorum et custodiarum in civitate nostra cum aliis civibus nostris*. Pri kraju iste odluke ističe se da spomenutog Martina pri naplaćivanju carina treba tretirati *sicut tractantur Ragusei* (Acta Minoris Consilii (dalje: ACM), ser. 5, sv. 16, f. 210', 5. travanj 1465, DAD). U odluci od 5. prosinca iste godine ponovno se određuje da se pri naplaćivanju carina s njime ima postupati *sicut tractantur Ragusei* (ACM, sv. 16, f. 244). O ovom slučaju također vidjeti: Mijušković 1961: 115–116, bilješka 137. Slična povezanost između civiteta i identiteta bila je prisutna u Veneciji. Odgovarajući na pitanje Borsae d'Este tko su točno ti »Veneti« ili »homines Venetiarum« koji uživaju privilegije na njegovim posjedima, mletačka Signoria je 1455. godine specificirala da se to odnosi na one koji uživaju razne oblike građanskog statusa: *cives originarii, cives de intus et extra i cives de intus*. (Cozzi, Knapton 1986: 133).

¹⁶ Pešorda Vardić 2012: 92–96. Doduše, treba imati na umu da su dubrovačke vlasti još tijekom XV. stoljeća često koristile izraz *civis* u njegovu starijem značenju te je stoga bolje govoriti o njegovoj dvoznačnosti. On se u starijem značenju koristi, na primjer, u zakonu o dodjeljivanju građanstva iz 1449. godine, kao i u nizu konkretnih primjera dodjeljivanja građanstva iz tog perioda (Liber viridis 1984: c. 428; ACM, sv. 3, f. 70 (1425.); sv. 4, f. 166' (1431.); sv. 5 f. 64' (1430.); sv. 6, f. 66' (1440.); sv. 7, f. 110' (1443.); sv. 8 f. 179, (1440.); sv. 9, f. 7 (1449.)). Treba spomenuti da je pojam »građanina« i u Veneciji s vremenom dobio dva značenja – socijalno i pravno – što je ponekad dovodilo do nesporazuma (Bellavitis 1995: 372).

¹⁷ Tako već sredinom XV. stoljeća dubrovačke vlasti u dva pisma Stjepanu Vukčiću Kosači spominju da je neki pojedinac *Raguseo et sudio della Signoria de Ragusa* ili *buono subdito e Raguseo* (Litterae et commissiones levantis (dalje: LL), ser. 27.1., sv. 13, f. 119', f. 123, DAD). O ovom slučaju vidi i: Pešorda Vardić 2012: 80–81). Identificiranje »podanika« i »Dubrovčanina« još je očitije u brojnim primjerima iz XVII. stoljeća, sačuvanima u seriji *Fides et attestata*. Na primjer, Knez i Malo vijeće izjavljuju da je određeni pojedinac *Raguseo nativo suddito Nostro, Raguseo suddito uero e leale di questa Repubblica* ili, u skupnoj potvrdi za nekoliko ljudi, *sono tutti Ragusei sudditi ueri e reali di questa Repubblica* (*Fides et attestata*, sv. 1, f. 31', f. 34, f. 47', f. 58', f. 63'). Isto izjednačavanje vidljivo je i u dokumentu izdanom

Pokazujući da je tradicionalno vezivanje civiteta i identiteta opstalo i u novom vijeku, dubrovačke vlasti definirale su »Dubrovčane« / »podanike« kao pojedince koji uživaju prava i obveze dubrovačkih građana u tradicionalnom smislu. »Dubrovčani« su oni koji ispunjavaju određene obaveze prema Republici (*pesi, pagamenti*), ali također uživaju specifičnu grupu povlastica (*concesioni, benefizii, privilegii*), među kojima se osobito ističu zaštita i trgovačke privilegije u stranim zemljama.¹⁸ Sve u svemu, unatoč semantičkom sfumatu vezanom uz pojam »Dubrovčanin«, nema dvojbe da je osnovni kriterij za određivanje pripadnosti među »Dubrovčane« bio jurisdikcijski. Najsigurniji put do dubrovačkog identiteta bio je posjedovanje građanskog statusa, ali se dubrovačko ime ponekad primjenjivalo i na sve podanike Republike, neovisno o njihovu pravnom statusu.¹⁹

1687., u kojem dubrovačke vlasti inzistiraju da neki pojedinci upleteni u poslovni skandal u Napulju *non sono Ragusei, ne sottoposti a questo Dominio, e qualunque attestato, che loro havessero fatto, con nome d'esser sudditi di questa Republica si deve stimar per invalid* (Fides et attestata, sv. 1, f. 134'). Za druge primjere iz iste serije vidjeti: Nedeljković 1971: 118–119, 128–132. Doduše, treba napomenuti da se ponekad eksplicite razlikovalo pojmove *Raguseo i subdito*, kao u potvrdi dubrovačkih povlastica koju je 1504. izdao Ferdinand Katolički. Vjerojatno u smislu razlikovanja stanovnika grada i okolice, u tom tekstu se spominju *detti Ragusei et loro subditi, ipsi Ragusei et loro subditi* ili *tutti Ragusei et subditi di detta citta* (Dubrovačka akta i povelje 1935: 77–78).

¹⁸ Jedan tipičan primjer takvog ekspliciranja tko su *Ragusei* nalazi se u potvrdi iz 1629. godine: *... sono sempre visuti, e vivono al presente sotto la Nostra obediencia godendo tutte le concessioni, benefizij, e privilegij, che godono gl'altri Nostri suditi, e sostenendo anco quei pesi che sostiene ciascuno della Nostra nazione...* Ova formulacija, koja se s manjim varijacijama ponavlja u većini potvrda, preuzeta je iz dokumenta izdanog Vlahu Lukinom (Biagio di Luca) 30. lipnja 1629 (Fides et attestata, sv. 1, f. 47'). Još jedan sličan primjer je potvrda iz 1685: *...Luca Chiurcovich capitano del suo Patacchio nominato et Croce, e S. Antonio di Padova è suddito vero, léale, e fedele di questa Republica, e come tale intienne con detto suo Patacchio ammesso a tutti li Privilegij, i quali compartisce la medesima a suoi sudditi e desiderando noi, che sia partecipe anche di quelli, delli quali gode la Nazione Ragusea e le sue navi i qualsivoglia parte del Mondo* (Fides et attestata, sv. 1, f. 120). Veza između dubrovačkog identiteta i skupa privilegija i obaveza najjasnije je izražena u jednoj potvrdi iz 1625: *Il Rettore et i consilieri di Ragusa. A tutti, et singuli facciamo fede, e testifichiamo, qualmente Andrea Pellandi commorante in questa città, e trattato apresso di noi per Raguseo e come tale essendo sottoposto a tutti li pesi e pagamenti a quali sono sottoposti apresso di noi, gl'altri Ragusei all in contro gode di tutti i privilegij, immunità essentioni e franchigie, dalle quali godono gl'altri della nazione nostra.* (Fides et attestata, sv.1, f. 9').

¹⁹ To je vidljivo u formulacijama poput *nullus Raguseus cuiuscumque conditionis* ili čak *nissuno Raguseo ne chi per Raguseo se appella, cussi maschio como femena sia de che stato, grado et condicio se voglia* (Liber viridis 1984: c. 58, c. 437). Ne samo da su ove formulacije veoma inkluzivne, nego je teško vjerovati da bi u dva navedena primjera iz 1387. i 1453. godine vlast mislila na ista drugo doli na svo stanovništvo Republike. Naime, ti su primjeri izvučeni iz odredaba koje zabranjuju vođenje stranaca po gradu nakon trećeg zvuka zvona i odredbe da za sva darovanja treba imati pisanu ispravu. Očito se to nije odnosilo samo na cives, nego se citiranim formulacijama htjelo obuhvatiti svo stanovništvo pod vlašću Republike. S druge strane, u nekim odredbama jasno se uočava uže i elitističko shvaćanje dubrovačkog identiteta vezano uz civitet. Tako, na primjer, poznata odluka iz 1409. godine da Dubrovčanin ne može biti nadbiskup jasno razlikuje *nullus Ragusin* vel *habitor Ragusii*, ili, još jasnije

Uz jurisdikcijski kriterij, drugi osnovni uvjet bivanja »Dubrovčaninom« bio je konfesionalne naravi: određeni pojedinac morao je biti katolik.²⁰ Iako su tijekom kasnog srednjeg vijeka dubrovačke vlasti ponekad dodjeljivale dubrovačko građanstvo i ne-katolicima, radilo se o iznimnim situacijama, a često i počasnim titulama.²¹ Taj uvjet nužnog katoličanstva, ali i povezanost dubrovačkog identiteta sa statusom građanina dobro se vidi na primjeru židovske populacije, za koju S. M. Cerva piše: »Iako su po dugom nizu predaka Dubrovčani, Židove smatraju strancima i došljacima i nikome od njih nikad nije dodijeljeno građansko pravo, niti su ga smatrali građaninom.«²² Mada su generacijama živjeli u Republici, Židovi su uživali tek položaj *habitatores*, a unatoč djelomičnom popravljaju njihova pravnog položaja u XVIII. stoljeću, punu emancipaciju doživjeli su tek u vrijeme francuske vladavine.²³ Slično je bilo i s pripadnicima drugih vjeroispovijesti, koji sve do kraja Republike nisu smatrani državljanima-Dubrovčanima u punom smislu te riječi.²⁴

Dok su osnovni uvjeti za bivanje »Dubrovčaninom« bili jurisdikcijske i konfesionalne prirode, etnički identitet određivao se po posve drugačijim kriterijima. Oni su eksplicirani u poznatom pismu dubrovačkih vlasti Barceloni iz 1446. godine. Protestirajući što je nekim dubrovačkim trgovcima naplaćena carina kao Talijanima, vlasti Republike imale su dobrih razloga inzistirati da je »svim nacijama svijeta« poznato »da Dubrovčani nisu Talijani... upravo obratno, da su i po svom jeziku i po kriteriju svog položaja, Dalmatinci i podložni provinciji Dalmaciji.«²⁵ Politička zajednica »Dubrovčana« ovdje je uključena u širu zajednicu »Dalmatinaca«, koja je definirana kroz zajednički jezik (*ex suo idiomate*) i zajednički teritorij (*ex situs ratione*). Nekih stotinu godina kasnije, u analognoj situaciji, dubrovačka vlast argumentirala je na sličan način. Godine 1558., pokušavajući uvjeriti

reflektirajući podjelu na prave građane, »podrazumijevane građane« i obične stanovnike, razlikuje *nullus Raguseus aut qui pro Raguseo se appellet vel habitator Ragusii*. (Liber viridis 1984: c. 129). Treba spomenuti da je među Dubrovčane ubrajana i specifična kategorija »podrazumijevanih građana«, odnosno onih koji nisu prošli formalnu proceduru primanja u građanstvo, ali su smatrani građanima (o toj skupini, vidi: Pešorda Vardić 2012: 80–81; Mijušković 1961: 90, 103). Također, treba naglasiti da je u kasnijem razdoblju za stjecanje dubrovačkog državljanstva, tj. postajanje »Dubrovčaninom«, osnovni uvjet bio boravak od deset godina na teritoriju Republike (Mitić 1979: 270; Mitić, 1979A: 92–93).

²⁰ Nedeljković 1971: 114, 117–120.

²¹ J. Mijušković 1961: 105–106, 114–115; Janeković-Römer 2005: 330–337. Za širi kontekst odnosa prema pripadnicima drugih vjera: Janeković-Römer 2009: 125–132.

²² Cerva 2012: 539 Na ovoj referenci srdačno zahvaljujem kolegi Seferoviću.

²³ Stulli 1989: 57–58; Nedeljković 1971: 117–118.

²⁴ Mitić 1979: 270; Mitić 1979A: 92–93.

²⁵ ...*universi mundi nationibus... Raguseos non esse Italicos... quin immo, tum ex suo idiomate, tum ex situs ratione, Dalmaticos et provinciae Dalmatiae subjectos...* (Dubrovačka akta i povelje 1934: 492–493. Za kontekst ove odredbe, vidjeti: Bašić 2006: 148–149).

engleski kraljevski par da izuzme Dubrovčane od zabrana uvedenih talijanskim trgovcima, poslanici su ih trebali upozoriti: »da naša nacija nije povezana s talijanskom, a da je to istina moći ćete dokazati prvenstveno na temelju jezika koji je, kao što je svima poznato, jako različit od talijanskog, jednako kao što je engleski različit od spomenuog talijanskog. Osim toga, naš teritorij je odvojen od Italije Jadranskim zaljevom i mi smo susjedi Dalmacije, a ta regija graniči s Ugarskom, zemljom jako udaljenom od Italije...«²⁶ Slični kriteriji pripadanja etničkim zajednicama uočljivi su i kod dubrovačkih povjesničara i književnika XVI. i XVII. stoljeća. Iako se u njihovim djelima javljaju i druga opća mjesta poput zajedničkog podrijetla, sličnih karakternih svojstava ili slavnih muževa »nacije«, u opisu etničkih zajednica naglasak je najčešće na dvije stvari: na zajedničkom jeziku i opisu prostora koji nastanjuju.²⁷

Bez ikakve sumnje, najvažniji pojedinačni kriterij bio je jezik. Kao što je sažeto formulirao Orbini, ono čime se dokazuje »jedinstvo nacije« jest »jedinstvo jezika.«²⁸ Jednako jasan bio je i Tuberón, pišući da Ugarsko kraljevstvo: »naseljavaju mnogi narodi, a oni se međusobno razlikuju jezicima.«²⁹ Jezični kriterij pripadanja bio je toliko snažan da je ponekad prelazio i inače silno važne konfesionalne granice. Iako je prvi okvir identifikacije za većinu dubrovačkih autora bila katolička Dalmacija, za mnoge od njih, osobito u XVII. stoljeću, etnička zajednica Ilira ili Slavena obuhvaćala je i pravoslavne i muslimanske populacije. To se jasno vidi u dubrovačkoj baroknoj književnosti, koja često varira stereotip o velikom slavenskom narodu koji se proteže od Jadrana do ledenih sjevernih mora. Dubrovački povjesničari su na istome tragu: tako Orbini u slavensku naciju *eksplicite* uključuje Bugare, Rašane i Ruse, dok Luccari ističe da su »Dalmatinci« – očito bosanski muslimani – trenutno na najvišim položajima

²⁶ *E le significarete come la nazione nostra non e congiunta con la Italiana, e che questo sia vero, lo potrete primieramente provare col fundamento de idioma quale, sicom' a tutti è noto, è molto alieno dalla lingua Italiana, si come la lingua anglesa dalla ditta lingua Italiana. Oltra ch' el territorio nostro è separato dalla Italia con questo sino Adriatico e noi siamo vicini alla Dalmatia, e questa regione confina più con l'Hungaria, paese molto discosto dall'Italia, della quale cossa loro altezzae ne potrano, oltra le publicae descrittioni, havere piena informatione da qualunque qual habbi cognitione dell'Italia, overo di Napoli e Puglia. Sendo dunque noi in questo modo segregati dalli Latini, non habbiamo dubitare, che le altezzae loro non ce habbino restituere nelli pristini termini* (Dubrovačka akta i povelje 1938: 53).

²⁷ Dva tipična primjera iz starije dubrovačke historiografije su: Razzi 1903: 8–12; Luccari 1605: 2–4, 7–9. Za listu drugih tipičnih toposa »ilirskog ideologema«, vidi: Blažević 2008: 88–113.

²⁸ Orbini 1999: 168. Treba naglasiti da Orbini ovdje zapravo ponavlja Pribojevićeve riječi: Pribojević 1997: 141. Za važnost jezičnog kriterija kod Orbinija vidi također: Blažević 2008: 184.

²⁹ Crijević Tuberón 2001: 10.

na osmanskome dvoru.³⁰ Taj osjećaj široke etničke pripadnosti, bazirane prvenstveno na sličnosti jezika, potvrđuju i primjeri iz dubrovačke diplomacije. U svojim pismima diplomati su brojne osmanske velikodostojnike, očito muslimanske vjere, nazivali »našima«, »našijencima«, ljudima »od našeg jezika« (*del nostro idioma*), često koristeći njihov sentiment, odnosno određeni osjećaj etničke solidarnosti da bi ostvarili svoje političke ciljeve.³¹

Presudna važnost teritorijalnog i posebno jezičnog kriterija za određivanje nečije etničke pripadnosti nije bila dubrovačka specifičnost, već je isto razumijevanje bilo prisutno i u širem dalmatinskom kontekstu. To potvrđuje primjer »nacionalne« hrvatske bratovštine sv. Jeronima u Rimu, institucije u kojoj je pitanje je li neki pojedinac »Slaven« ili »Ilir« bilo službeno pitanje, vezano uz pravo na članstvo u bratovštini i razne druge privilegije.³² Kriteriji korišteni za određivanje nečije etničke pripadnosti bili su isti kao u spomenutim pismima dubrovačkih vlasti iz 1446. i 1558. godine. Pojedinci koji su se prijavljivali za članstvo ili barem boravak u gostinjcima bratovštine najčešće su trebali dokazati dvije stvari: prvo, da su rođeni na teritoriju »Ilirika« ili barem da otamo potječu; drugo, da govore slavenski vernakular tog prostora. Naravno, treći samorazumljivi uvjet bio je da su katolici.³³

Sve u svemu, iako je nemoguće s apsolutnom sigurnošću rekonstruirati različite kriterije pripadanja političkoj i etničkoj zajednici, ipak je moguće ukazati na neke opće tendencije. Najvažniji kriterij pripadanja etničkoj zajednici – jezik – bio je sekundaran kad se određivala pripadnost političkoj zajednici grada-države. Iako je većina stanovnika Republike govorila hrvatskim kao svojim materinskim, on nikada nije bio ključan kriterij za određivanje nečijeg identiteta kao »Dubrovčanina«. Mnogi stranci, osobito Talijani, bili su dubrovački građani i desetljećima živjeli pod vlašću Republike, pa ih se također smatralo »Dubrovčanima« iako nisu govorili hrvatski ili im nije bio materinski. Situacija je bila slična s drugim osnovnim kriterijem pripadanja etničkoj zajednici, a to je mjesto rođenja ili barem porijeklo od članova etničke zajednice. Čini se da je ovaj kriterij bio od sekundarne važnosti u određivanju nečijeg dubrovačkog identiteta. Iako je rođenje na teritoriju Republike i/ili porijeklo od njenih građana povlačilo građanski status, a time i dubrovački identitet, treba imati na umu da su mnogi novo primljeni građani-Dubrovčani bili stranci rođeni izvan Republike. Što se tiče konfesionalnog kriterija, odnosno pripadnosti katoličkoj religiji, on je

³⁰ Orbini 1999: 77; Luccari 1605: 8. Za primjere iz književnosti, vidi: Letić 1982: 59–69; Brković 2009: 262–264.

³¹ Za neke primjere, vidi: Tadić 1939: 279–280; Tadić 1928: 1–2.

³² O ovoj instituciji, vidi: Jelić 1902.; Burić 1966.; Črnčić 1886: 1–70; Katičić 1999. Za daljnju bibliografiju, vidi: Mandušić 2006: 197–203.

³³ Jelić 1902: 29; Burić 1966: 8–9; Krasić 2004: 100–109; Krasić 2009: 445–457. Slični, iako nešto nejasniji kriteriji primjenjivani su za određivanje mogu li pojedinci biti kanonici crkve sv. Jeronima u Rimu (Burić 1971: 94; Katičić 1999: 183–5; Črnčić 1886: 39).

igrao mnogo važniju ulogu u određivanju je li netko »Dubrovčanin«. Dok su etničke zajednice kojima su Dubrovčani osjećali da pripadaju ponekad uključivale i pravoslavne i muslimanske populacije, biti »Dubrovčaninom« nužno je značilo biti katolikom. Konačno, jurisdikcijski kriterij, ključan za određivanje pripadnosti političkoj zajednici, bio je posve nevažan za pripadnost etničkim zajednicama. Činjenica da su ostali »Iliri«, »Hrvati« ili »Slovinci« bili pod vlašću drugih država za Dubrovčane nikada nije dovela u pitanje osjećaj pripadanja istoj etničkoj zajednici.

S obzirom da je pripadnost političkoj i etničkoj zajednici ovisila o različitim kriterijima, bilo je moguće biti članom jedne, a ne biti članom druge. Očito, neki pojedinac je mogao biti »Slaven«, »Hrvat« ili »Ilir« bez da istovremeno bude »Dubrovčanin«. Jednako tako, bila je moguća i obratna konfiguracija identiteta: stranci koji su nedavno primljeni među dubrovačke građane, pa i građanske obitelji koje su čuvale sjećanje na strano porijeklo, pripadali su među »Dubrovčane«, ali ne i »Slavene« ili »Ilire«. No, uz kriterije pripadanja, ove dvije zamišljene zajednice razlikovale su se u još jednoj stvari. Njihovi granični mehanizmi bili su bitno drugačiji: jedna je bila otvorena, a druga zatvorena. Tako je neki pojedinac s vremenom mogao *postati* »Dubrovčanin«, kad je stekao građanski status. Štoviše, čini se da je bilo moguće vlastitom voljom *prestat*i biti »Dubrovčaninom« odbijanjem statusa građanina.³⁴ S druge strane, ne čini se vjerojatnim da je neki pojedinac stranog podrijetla mogao postati pripadnikom etničke zajednice. Na primjer, takav pojedinac ne bi mogao postati članom bratovštine sv. Jeronima u Rimu: čak i ako bi naučio jezik i posve se akulturirao, njegovo strano porijeklo ili mjesto rođenja i dalje bi predstavljali prepreku.

2.2 Različito normativno značenje političke i etničke zajednice: lojalnosti članova i pravo na autonomiju

Osim drugačijih kriterija za pripadanje, predmoderni Dubrovčani razlikovali su političku i etničku zajednicu na još jedan način – njihove normativne implikacije bile su bitno drugačije. Na individualnoj razini, dužnosti pojedinca kao člana političke zajednice značajno su se razlikovale od njegovih dužnosti kao člana etničke zajednice. Točnije rečeno, od nekoga kao »Dubrovčanina« očekivalo se drugačije ponašanje nego od njega kao »Ilira« ili »Slavena«. Značajne razlike bile su prisutne i na kolektivnoj razini. Naime, postojanje svake od ovih zajednica imalo je drugačije političke posljedice. Glavna razlika bila je vezana uz pravo na autonomiju: dok je republikanska tradicija isticala pravo grada-države na vladavinu samom

³⁴ Dobar primjer nalazi se u odredbi Malog vijeća iz 1351. godine: *Jacomellus... speciarius, constitutus in minori consilio... et interrogatus, si ipse est civis Ragusinus, dixit et respondit dicto d. Comiti et suo minori consilio ibidem statim, quod ipse non est civis Ragusinus nec Raguseus esse intendit, nec vult se Raguseum esse...* (Monumenta Ragusina 1882: 130).

sobom, etnička zajednica nije shvaćana kao kolektiv koji nužno treba vlastitu i jedinstvenu političku organizaciju.

Barem u teoriji, od pojedinaca kao članova političke zajednice tražila se maksimalna lojalnost: »Dubrovčani« su trebali biti spremni dati život za svoju domovinu (*patria*). U dokumentima se često isticala dragocjenost Republike, ogroman dug podanika prema njoj i ljubav koju bi trebali osjećati, ljubav u ime koje bi morali biti spremni na najveće žrtve. Štoviše, u službenom političkom moralu inzistiralo se na apsolutnom primatu pripadanja gradu-državi nad ostalim vrstama identiteta.³⁵ Krajnja lojalnost koja se očekivala od pripadnika političke zajednice vidljiva je i iz specifičnog vokabulara kojim su vlasti ponekad opisivale odnos između sebe i podanika. Zapovijedajući svojim podanicima, dubrovačke vlasti su im se u pismima obraćale znakovitim izrazom »sin ove domovine« (*figlio di questa patria*). Na sličnom tragu bila su i pozivanja na očinski autoritet, prisvojen od patricijskih vijeća: senatori su sami sebe opisivali kao »prirodne gospodare« (*signori naturali*), a podanike kao svoje »sinove« ili »poslušne sinove« (*figli, buoni figli*).³⁶ Metafora obitelji, kojom se opisivao odnos vlasti i podanika, sugerirala je dvije važne stvari: prvo, prirodnost političkog poretka i drugo, neospornu moralnu obvezu podanika da ga poštuju i vole na isti način na koji trebaju voljeti vlastite roditelje.

Dok se od članova političke zajednice očekivala krajnja lojalnost prema Republici i onima koji su njome vladali, u dubrovačkim dokumentima obaveze nekoga kao člana etničke zajednice shvaćane su na bitno drugačiji način. Općenito govoreći, očito je da se između pripadnika iste

³⁵ Dobar primjer eksplicitnog isticanja da bi dobrobit »domovine« trebala biti najvažnija briga slobodnog čovjeka je poznati uvod u zakon o kugi iz 1439. godine: *Conzo sia che in questa vita presente non sia alcuna cosa piu suave, cara et al'omo libero piu degna ch'al buon stato dela soa propria patria per la qual cadauno bono cittadino die vegliar qualuncha tempo, hora e momento al conservamento de esso si per l'onor, fruto e gloria e fama e che de esso ne seguita, come etiandio per la nostra immacolata liberta e unita* (Liber viridis 1984: c. 319). Za sličan primjer artikulacije dubrovačkog patriotizma, vidi: Ragnina 1883: 255. Naravno, taj patriotizam bio je staleški obojen – osobito se inzistiralo na rodoljublju patricijske elite – ali nema dvojbe da se patriotsko ponašanje očekivalo od svih podanika Republike, neovisno o njihovom društvenom položaju. O dubrovačkom patriotizmu vidi također: Janeković-Römer 1999: 27–28; Letić 1982: passim, osobito 24–28.

³⁶ Neki od brojnih primjera takvih obiteljskih metafora primijenjenih na odnos vlasti i podanika su: LL, sv. 22, f. 20–20', 205; sv. 23, f. 49, 224'; sv. 31 f. 7, 168', 201'. Za slično razumijevanje obaveza podanika prema vlasti i sličan vokabular kojim su opisivane u mletačkom slučaju, vidi: Tenenti 1996: 326–333. Za retoriku o gradu-državi kao obitelji u firentinskom slučaju, vidi: Najemy 2006: 145. Još jedna metafora kojom je u dubrovačkim dokumentima ponekad opisivan odnos vlasti i podanika je podjednako paternalistička slika o državi kao vrtu, a patricijima kao vrtljarima. Tako su 1539. godine, objašnjavajući Ferdinandu Habsburškom zašto su prognali braću Bucignolo, senatori pisali: *...come buoni agricola non habbiamo possuto mancare di levare questa mala herba dal horto nostro e quelli pessimi cittadini e traditori della sua patria, caccaiare dalla citta* (LL, sv. 22, f. 38').

etničke zajednice očekivala određena doza solidarnosti. Dobar primjer su odnosi između likova u Držićeveu *Dundu Maraju*: ti ljudi – podrijetlom iz Dubrovnika, Kotora i Hrvatske – u Rimu se entuzijastički prepoznaju kao »našijenci« i bez iznimke očekuju pomoć i podršku jedni od drugih.³⁷ Već su spomenuti brojni slični primjeri iz dubrovačke diplomacije, kada su poklisari uspješno igrali na sentiment osmanskih dužnosnika »našega jezika«.³⁸ Slične situacije javljale su se i na kršćanskim dvorovima: tako je 1548. godine dubrovački poslanik kod Ferdinanda I Habsburgovca pisao vladi da je upoznao nekog kraljevog savjetnika »koji je, s obzirom da je od našeg roda, sa mnom sklopio vrlo čvrsto prijateljstvo.«³⁹ Osim ove generalne solidarnosti, prisutne u svim društvenim slojevima, od obrazovanijih članova etničke zajednice često se očekivao i specifičan kulturni angažman: radilo se o njegovanju književnosti na vernakularu i o pisanju »slavne« povijesti »Ilira« ili »Slavena«. Tako je u predgovoru »Pjesni razlike« Dinko Ranjina hvalio svoje prethodnike Đ. Držića i Š. Menčetića koji, po uzoru na antičke pjesnike, »hotješe upisat u njih domaći jezik satvari, ke im se zgodiše na službi ljuvenoj, veće svojim [jezikom] nego tuđim«, znajući da onaj tko njeguje tuđi jezik »sve gubi što čini, a tko svoga potrebna i nevoljna ugleda, ne samo prid svojim, danu još prid tuđim dobru čas dobija.«⁴⁰ Upozoravajući na nedostatak pisaca koji bi hvalili slavna djela »Slavena«, Mavro Orbini je jasno istaknuo obavezu pisanja »nacionalne« povijesti: »Zbog čega sam se ja, iz osjećaja dužnosti koji me veže za moj slavenski narod, drage volje namučio kako bih razjasnio podrijetlo i napredovanje njegova carstva... ne bi li tako bilo lakše doznati kako slavna i dična bje svagda ta nacija.«⁴¹

Sve u svemu, najočitija razlika između normativnih obaveza članova političke i etničke zajednice ležala je u stupnju žrtve koja se očekivala od njihovih pripadnika. Dok su »Dubrovčani« u krajnjem slučaju trebali položiti život za Republiku, ništa sličnog nije se očekivalo od pojedinaca kao članova etničkih zajednica. Dapače, u predmodernom periodu umrijeti za slavenstvo ili ilirstvo vjerojatno bi se činilo prilično čudnom idejom. Politička zajednica grada-države za sebe je zahtijevala apsolutni primat kao identifikacijski okvir i objekt lojalnosti, dok su etničke zajednice bile tek jedan od »sekundarnih« oblika pripadnosti, vjerojatno čak manje važan od

³⁷ Neki primjeri su: Držić 1979: 352–353, 403–405, 449–450, 486–487.

³⁸ Tadić 1939: 279–280.

³⁹ ...*quale per essere di nostro legnagio, ha contratato con meco una intrinsecissima amiciera* (Isprave i akti s pečatom (ASMM), serija 76, 16. st., 466 no. 24/I, DAD)

⁴⁰ *Pjesni razlike Dinka Rañine* 1891: 5–6. Za odnos književne tradicije i »nacionalnog« identiteta u predmodernu doba u širem kontekstu, vidi: Hadfield 1994: 1–22. Za analizu analognih slučajeva u drugim kulturama predmoderne Europe, vidi: Garber 1989.

⁴¹ Orbini 1999: 63.

religijskog, socijalnog ili obiteljskog identiteta.⁴² No razlika nije bila samo u intenzitetu, nego i u vrsti lojalnosti. Lojalnosti koje su očekivane od članova političke zajednice nisu bile samo horizontalne – dakle, obilježavale međusobne odnose njenih članova – već i vertikalne, odnosno vezane uz institucije Republike i patricijsku elitu koja je njome vladala. S druge strane, lojalnosti karakteristične za etničku zajednicu bile su isključivo horizontalne, jer nije postojala politička struktura uz koju bi se mogle vezati.

Uz dužnosti njihovih članova, druga normativna razlika između političke i etničke zajednice bila je vezana uz pravo na autonomiju. Pravo političke zajednice grada-države na vlast nad samom sobom jasno je i gotovo opsesivno isticano u dubrovačkoj tradiciji. Dubrovnik je stvorio vlastitu varijantu republikanske ideologije u kojoj je središnju ulogu igrao upravo pojam »slobode« (*libertas, libertà*) u dvostrukom značenju neovisnosti i republikanskog oblika vladavine. Tako shvaćena, *libertas* Dubrovnik najčešće se legitimirala na dva komplementarna načina: povijesno, tvrdnjama da je grad oduvijek bio slobodan; političko-teološki, tvrdnjom da je dubrovačka samovlast iskaz božanske volje koja je promiče i brani, najčešće kroz djelovanje sv. Vlaha. U svakom slučaju, pravo na autonomiju urbane zajednice shvaćano je kao apsolutno neupitno i kao jedna od fundamentalnih kolektivnih vrijednosti, čija obrana zaslužuje najveće napore i žrtve.⁴³

S druge strane, normativne implikacije etničke zajednice bile su mnogo nejasnije i višeznačne. Postojanje etničke zajednice očito nije automatski povlačilo zahtjeve za uspostavom »nacionalne« države, zasebne političke strukture svih »Dalmatinaca«, »Slovinaca«, »Ilira« ili »Hrvata«. Ipak, u shvaćanju predmodernih Dubrovčana etnički identitet nije bio posve odvojen od političke neovisnosti: u dubrovačkoj tradiciji pitanje »slobode« drugih »Slovinaca« ili »Ilira« bilo je važna tema. Mnogi dubrovački autori lamentirali su nad neslobodom stanovnika dalmatinskih gradova i/ili balkanskog zaleđa, dakle, drugih pripadnika etničke zajednice koji su bili pod vlašću stranih sila. Iako se kod takvih lamentacija prvenstveno radilo o glorifikaciji slobodnog Dubrovnik naspram njegovih neslobodnih susjeda, iz tih primjera također je jasan načelni stav: vlast stranaca je negativna, a poželjno stanje jest da i drugi »Slovinci« ili »Iliri« vladaju sami sobom.⁴⁴

⁴² Kunčević 2015: 14–17.

⁴³ Kunčević 2008: 12–41, 48–62; Kunčević 2015: 121–136.

⁴⁴ Klasičan primjer su poznati stihovi posvećeni Dubrovniku iz Gundulićeva Osmana: »Robovi su tvoji susjedi, / teške sile svim gospode; / tve vladanje samo sjedi / na pristolju od slobode.« (Gundulić 1991: 147.) Za slične primjere takvog kontrastiranja slobode Dubrovnik s neslobodom drugih Dalmatinaca, Hrvata, Slavena ili Ilira, vidi: Kunčević 2015: 122–123; Letić 1982: 95–96. Općenita ideja o nepoželjnosti strane vlasti i potrebi za vladarom iz vlastitog naroda vrlo je jasno artikulirana i u jednom govoru koji Tuberón stavlja u usta Stjepana Báthory-ja (Crijević Tuberón 2001: 12–14) Da je slično shvaćanje bilo prisutno i u širem dalmatinskom kontekstu potvrđuje Matija Matulić Alberti, koji u predgovoru svog officija iz 1617. piše: »...i ne nahodeći se po tolikomu prostoru razlikih strana naših ljudi, ki

Međutim, ova jasno artikulirana ideja o nepoželjnosti strane vlasti nipošto još nije značila zahtjev za ujedinjenjem svih pripadnika etničke zajednice u jednu državu. Iz oskudnih podataka o tome kako su Dubrovčani zamišljali buduće oslobođenje svojih sunarodnjaka čini se da ideal nije bila nekakva »nacionalna« država, već da je »slobodu« bilo moguće ostvariti i na druge načine. Zanimljiv primjer nalazi se u jednom izvještaju dubrovačkog diplomata Luje Đuraševića iz 1547., koji piše da je naklonost nekog Marka iz Risna, kapetana u habsburškoj službi, zadobio sljedećim riječima: »...hvaleći slobodu našeg (dubrovačkog) naroda, (rekao sam) kako bi svatko od našeg jezika trebao željeti da čitava Dalmacija bude slobodna barem onoliko koliko je Dubrovnik te kako bi se svatko od našeg jezika trebao ponositi slobodom Dubrovnika.«⁴⁵ Iako su Đuraševićeve riječi prilično nejasne, čini se da dubrovački diplomat nije sugerirao uspostavu neke dalmatinske »nacionalne« države, već niza (polu)neovisnih urbanih republika – da je drugim Dalmatincima, zapravo, predlagao da osnuju vlastite Dubrovnike.⁴⁶

No, čak i u trenutcima kada su se eksplicite zalagali za stvaranje širih etničkih državnih tvorevina, kao u planovima za preosvajanje Balkana od Osmanlija, Dubrovčani nisu razmišljali u kategorijama jedinstvene »nacionalne« države. Drugim riječima, čak ni najveći (pan)slavenski entuzijasti starog Dubrovnika nisu dovodili u pitanje »slobodu« Republike u ime etničke ideologije. Glavni ideolog Velike zavjere, M. Orbini, legitimitet svoje imaginarne slavenske države temeljio je prvenstveno na državno-pravnim tradicijama srednjovjekovnog Balkana, osobito srpskoj i bosanskoj, a ne na prostorno mnogo šire koncipiranom etničkom identitetu.⁴⁷ Još jasniji primjer su iskazi kojim su 1611. godine zarobljeni zavjerenici Resti i Giorgi

današnji dan imaju sfoga jazyka gospodu nere prisfitli od starine i slovući Grad Dubrovnik« (Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća 1972: 150). Za još primjera ideje da bi vladar trebao biti iz istog naroda kao i njegovi podanici, vidi: Fine 2006: 184–188, 284.

⁴⁵ *„Iodandoli la liberta della natione nostra, e come ogni uno del nostro idioma, doveva desiderare, che tutta la Dalmazia al meno fusse libera si com'e Raugia e ch'ogniuno della lingua nostra doveva gloriarsi della liberta di Raugia, e con simili parole, indolcendolo, mi commincio dapoi molte parole dire...* Đuraševićev izvještaj Senatu vezan je uz poznatu aferu s prognanim dubrovačkim vlastelinima Mihom i Pavom Bucignolo (Lamenta Politica, ser. 11, sv. 6 (»Processs secreti Minoris Consilii. Dal 1547 – 1563«), f. 43–43').

⁴⁶ Dalmatinske elite su dosezanje slične autonomije ponekad vezivale uz povratak pod vlast austrijskih Habsburga (Pederin 1990: 7–14). Čitav ovaj diskurs podsjeća na mnogo artikuliraniji diskurs o »slobodi Italije.« Kao i u slučaju Dalmacije, brojni predmoderni talijanski autori zazivali su oslobođenje od vlasti stranaca, no detalji političkog poretka koji bi trebao uslijediti bili su prilično nejasno formulirani (ako uopće). Za talijanski slučaj, vidi: Di Tocco 1926: passim, osobito 34–42; De Mattei 1984: 313–331; Rua 1905; Münkler, Grünberger i Mayer 1998: 75–161.

⁴⁷ Blažević 2008: 179, 184, 188–189. Za detaljnu analizu opsega zamišljenog Kraljevstva Slavena (Rumelije), koja otkriva presudan utjecaj upravo srednjovjekovnih državnih tradicija u određivanju njegovih granica, vidi: Zlatar 1992: 383–387. Za recentnu analizu Orbinijeva djela vidi tematski blok od nekoliko priloga: Blažević 2011: 11–112.

opravdavali svoje protuosmanske akcije pred dubrovačkim vlastima. Iz njihovih svjedočanstava jasno je da nisu zamišljali da će Republika biti dijelom novouspostavljene kršćanske države na Balkanu, već da će očuvati svoju neovisnost. Jednako zanimljivi su i razlozi u prilog zavjereničkom planu, koje je naveo jedan od urotnika, Jakov Resti, a među kojima se uopće ne spominju etničke lojalnosti ili identitet. S jedne strane, Resti se pozivao na religijske dužnosti, jer kao kršćani, Dubrovčani »trebaju htjeti da čitav svijet bude kršćanski.« S druge strane, apelirao je na dubrovački patriotizam, jer bi novo stanje bilo dobro za Republiku, koja više ne bi trebala plaćati tribut niti biti zavisna od Osmanlija, a još bi se i teritorijalno proširila na susjednu Hercegovinu.⁴⁸ Ideja da bi Dubrovnik trebao biti uključen u istu državu kao i ostali (Južni) Slaveni javlja se tek mnogo kasnije, i to u simptomatičnom periodu – u kasnom XVIII. stoljeću. Tomo Bassegli je, pod utjecajem ideja Francuske revolucije, zamišljao Ilirsku Republiku u kojoj bi Dubrovnik bio ujedinjen sa susjednim zemljama. No, kao da se i ovdje upleo dubrovački patriotizam: prijestolnica nove države trebao je biti Dubrovnik.⁴⁹

3. Umjesto zaključka: komplementarni identiteti

Kao što je ovaj esej pokazao, predmoderni Dubrovčani razumjeli su ili, bolje rečeno, zamišljali političku i etničku zajednicu na različite načine. S obzirom da je pripadnost svakoj od njih određivana na temelju drugačijih kriterija, one su obuhvaćale različite populacije i teritorije koji su se, naravno, djelomično preklapali. Većina Dubrovčana, osim manjine stranog porijekla, smatrala je da pripada unutar šireg okvira etničke zajednice, čije su granice bile mnogo maglovitije i promjenjivije od jasno definiranih granica političke zajednice. Druga važna razlika u dubrovačkom razumijevanju političkog i etničkog identiteta ležala je u njihovim normativnim implikacijama. Od članova političke zajednice očekivalo se republikansko rodoljublje, dok se od članova etničke zajednice očekivala samo neodređena solidarnost i, eventualno, angažman u njegovanju »nacionalnog« jezika i kulture. Konačno, politička zajednica grada-države shvaćana je kao kolektiv s neospornim pravom na autonomiju, dok etnička zajednica nije povlačila zahtjev za specifičnom »nacionalnom« državom, kao što je to slučaj u modernom nacionalizmu.

Općenito govoreći, čini se da su politički i etnički identitet u predmodernom Dubrovniku koegzistirali bez konflikta. Etnički identitet i s njime povezane lojalnosti nikada nisu korišteni da se dovede u pitanje premoć političkog identiteta, pripadnosti i lojalnosti gradu-državi. Takvi izazovi supremaciji političkog identiteta periodički su dolazili iz drugih smjerova:

⁴⁸ Dubrovačka akta i povelje 1939: 319. Za analize ovih svjedočanstava: Zlatar 1992: 304–305; 327. Čosić i Vekarić 2005: 30.

⁴⁹ Muljačić 1970: 139–140; Muljačić 1958: 55–56, 89, 90, 93.

na primjer, od religijskog identiteta – treba se sjetiti straha od podijeljenih lojalnosti koji je izazvao dolazak jezuita u Grad – ili pak od lokalnih identiteta, u prvom redu identiteta pobunjeničkog Lastova. »Benignost« etničkog identiteta uvelike je proizlazila iz činjenice da nije postojala specifična politička institucija ili grupacija kojoj je bilo u interesu njegovo propagiranje. Situacija je bila drugačija s protureformacijskim katoličanstvom, čije je promicanje bilo u interesu papinstva, ili pak s partikularnim lastovskim identitetom, čije je propagiranje bilo u interesu nezadovoljne elite tog otoka.

S obzirom da je njihov odnos bio uvelike lišen takvih političkih konotacija, etnički i politički identitet funkcionirali su komplementarno, nadopunjujući se kao dvije različite razine pripadanja. Većina Dubrovčana vjerojatno je razmišljala na sličan način kao slavni firentinski kancelar Coluccio Salutati, koji je za sebe jednom napisao: domovinom Firentinac, narodom Talijan (*patria Florentinus, gente Italicus*).⁵⁰ Dubrovačke analogije su, na primjer, Feliks Petančić i Jakov Bunić, uz čija se imena spominju dodaci *Ragusinus Dalmata* ili pak *Epidaurius Dalmata*. Ova koncentrična artikulacija identiteta kroz dvije razine pripadnosti ne podsjeća samo na Salutatija, već i na mnoge dalmatinske humaniste onog vremena.⁵¹

Naravno, nema dvojbe da je – u službenom političkom moralu, ali vjerojatno i u praksi – pripadnost političkoj zajednici smatrana daleko važnijom od pripadnosti etničkoj. To prvenstvo političkog identiteta osobito se jasno vidi u slučajevima kada se spominjao zajedno s etničkim. Reference na etničke zajednice često su služile samo kao okvir za sliku Dubrovnika, kao tamna pozadina naspram koje se jasnije ocrtavala slava i važnost same Republike. Na primjer, Dubrovnik je predstavljan kao slavna republika koja je »hrvatskih... kruna gradov« metropola koja je »prijestolnica Ilirije« ili grad koji je »imena i jezika slavenskoga, kao jedini slobodan, a k tome i najglasovitiji grad ne samo Dalmacije, nego i cijele Ilirije.«⁵² Drugim riječima, diskurs o etničkom identitetu često je bio podređen potrebama diskursa o političkom identitetu, odnosno imao izrazitu »dubrovnikocentričnu« notu.⁵³

U osnovnim crtama, ovakav odnos između etničkog i političkog identiteta trajao je sve do XIX. stoljeća, kada se izmijenio uslijed značajnih

⁵⁰ Citat je preuzet iz: Tenenti 1986: 266.

⁵¹ Za ove i druge primjere, vidi: Petrovich 1979: 2; Bogišić 1997: 144; Franičević 1983: 63.

⁵² Navedeni primjeri preuzeti su iz: *Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića* 1873: 352; Nevenić-Grabovac 1977: 259; Orbini 1999: 243. Za još neke primjere, vidi: Letić 1982: 106; Bogišić 1997: 159.

⁵³ Istražujući »ideološki status« diskursa o etnicitetu u predmodernom britanskom slučaju, C. Kidd je došao do analognog zaključka. Reference na etnički identitet često su se javljale »u formi koja ih je činila podobnim za kolonizaciju od strane drugih ideoloških tipova, a najčešći paraziti bili su argumenti za preskriptivnu legitimost institucija« (Kidd 1999: 288, moj prijevod). Na sličan primat »komunalne partikularne političke vizure« ili čak »komunocentričku orijentaciju/perspektivu« u djelima dalmatinskih ideologa ilirizma upozorava: Blažević 2006: 121, 123, 131–132, 188, 190, 212.

promjena povijesnog konteksta. Među tim promjenama najvažnije su bile nestanak stare Republike i pojava modernih nacionalnih ideologija. S dozom sigurnosti mogu se naznačiti dva glavna pomaka u sadržaju i strukturi kolektivnog identiteta Dubrovnika, karakteristična za to razdoblje. S jedne strane, obrnut je poredak važnosti između specifičnog dubrovačkog identiteta, koji gubi političke konotacije, i etničkog ili, bolje rečeno, tada već nacionalnog identiteta. Nacija postaje dominantan oblik kolektivnog identiteta i potiskuje dubrovačku pripadnost, koja se svodi na puki regionalni i/ili urbani identitet, iako obojen velikim količinama sentimenta. Drugi važan pomak je činjenica da dolazi do velikog konflikta unutar etničkog, tj. nacionalnog identiteta, odnosno da se tijekom XIX. stoljeća na tom polju javljaju fundamentalne identitetske dileme, nezamislive predmodernim Dubrovčanima. Naravno, radi se o konfliktu između hrvatskog i srpskog nacionalnog identiteta, ali, u manjoj mjeri, i jugoslavenske integrativne ideologije. Iz perspektive ovog članka osobito je zanimljivo pitanje o utjecaju koji su stariji slojevi etničkog i političkog identiteta imali na te artikulacije modernog nacionalnog identiteta Dubrovčana. No to pitanje, kao i mnoga druga vezana uz transformacije dubrovačkog identiteta u moderno doba, ostaju daleko van dosega ove skromne studije.⁵⁴

Literatura

- Ančić, Mladen. 2009. *Što 'svi znaju' i što je 'svima jasno': historiografija i nacionalizam*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Anderson, Benedict. 1990. *Nacija: zamišljena zajednica*. Zagreb: Školska knjiga.
- Banac, Ivo. 1992. Ministracija i desekracija: Mjesto Dubrovnika u modernim hrvatskim nacionalnim ideologijama i političkoj kulturi. U: Ivo Banac, *Dubrovački eseji*. Dubrovnik: Matica Hrvatska. 9–39.
- Bašić, Đivo. 2006. Pomorstvo Dubrovnika od XII. do početka XX. stoljeća. *Pomorski zbornik* 44. Rijeka. 139–177.
- Bellavitis, Anna. 1995. 'Per cittadini metterete.' La stratificazione della società veneziana cinquecentesca tra norma giuridica e riconoscimento sociale. *Quaderni storici* 89. Bologna. 359–383.
- Blažević, Zrinka. 2008. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing–Tehnička knjiga.
- Blažević, Zrinka, ur. 2011. 'Kraljevstvo Slavena' Mavra Orbinija – (re)produkcijski okviri i recepcijski horizonti u

⁵⁴ Ovaj je tekst u dogovoru s Uredništvom Zbornika najprvo objavljen u *Analima Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 55 (2017.): 1–23. Sufinancirala ga je Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 5106.

- četiristoljetnom trajanju. Radovi sa znanstvenog kolokvija Zagreb, 5. studenog 2001. U: *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest* 43. Zagreb. 11–112.
- Blažević, Zrinka. 2014. *Prevođenje povijesti: teorijski obrati i suvremena historijska znanost*. Zagreb: Srednja Europa.
- Bogišić, Rafo. 1997. Hrvatski barokni slavizam. U: *Zrcalo duhovno: Književne studije*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Bogišić, Vlaho. 2008. O inzularnosti nesuđene dubrovačke nacije u osam točaka i nekoliko referencija. Kolo 2. (2008) Dostupno na: <http://www.matica.hr/kolo/310/O%20inzularnosti%20nesu%C4%91ene%20dubrova%C4%8Dke%20nacije%20u%20osam%20to%C4%8Daka%20i%20nekoliko%20referencija/> (pristupljeno 21. srpnja 2016).
- Budak, Neven. 1999. Etničnost i povijest. U: *Etničnost i povijest*, ur. Emil Heršak. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo. 11–24.
- Budak, Neven. 2009. »Kako se doista s jugonostalgicarskih pozicija može negirati hrvatska povijest ili o knjizi Johna V. A. Fine Ml. When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods, Ann Arbor: The University of Michigan Press 2006, 652 str.«. *Radovi-Zavod za hrvatsku povijest* 41/1. Zagreb. 487–495.
- Brković, Ivana. 2011. *Semantika prostora u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, doktorska disertacija.
- Brković, Ivana. 2009. Vrijednosne konotacije povijesnih prostora u dubrovačkoj književnosti 17. stoljeća. *Hvar City Theatre Days* 35. Split. 255–276.
- Burić, Josip. 1966. *Iz prošlosti hrvatske kolonije u Rimu*. Rim: Knjižnica Novog života.
- Burić, Josip. 1971. *Kanonici kaptola sv. Jeronima*. Rim: Hrvatski povijesni institut.
- Cerva, Serafin Marija. 2012. *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*. Ur. i prev. Relja Seferović. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Cozzi, Gaetano i Michael Knapton. 1986. *La Repubblica di Venezia nell'età moderna. Dalla guerra di Chioggia al 1517. Storia d'Italia* vol. 12, tomos I. Torino: UTET.
- Crijević Tuberon, Ludovik. 2001. *Komentari o mojem vremenu*. Prev. Vlado Rezar. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.

- Ćosić, Stjepan i Nenad Vekarić. 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i sorbonezi*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Črnčić, Ivan. Imena Slovjenin i Ilir u našem gostinjc u Rimu poslije 1453. godine. *Rad JAZU* 79. Zagreb. 1–70.
- De Mattei, Rodolfo. 1984. L'idea dell'unità e indipendenza d'Italia. U: Rodolfo De Mattei, *Il pensiero politico Italiano nell'età della contoriforma*, vol. II. Milano-Napoli: Riccardo Riccardi editore. 313–331.
- Dinić, Mihajlo J. 1955. *Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni I*. Beograd: Srpska akademija nauka.
- Di Tocco, Vittorio. 1926. *Ideali d'indipendenza in Italia durante la preponderanza spagnuola*. Messina: Casa editrice G. Principato
- Držić, Marin. 1979. *Djela*. Ur. Frano Čale. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Dubrovačka akta i povelje, I/1. Ur. Jovan Radonić. 1934. Beograd: SKA.
- Dubrovačka akta i povelje, II/1. Ur. Jovan Radonić. 1935. Beograd: SKA.
- Dubrovačka akta i povelje, II/2. Ur. Jovan Radonić. 1938. Beograd: SKA.
- Dubrovačka akta i povelje, III/1. Ur. Jovan Radonić. 1939. Beograd: SKA.
- Fine, John V. A. Jr. 2006. *When Ethnicity did not Matter in the Balkans. A Study of Identity in Pre-Nationalist Croatia, Dalmatia, and Slavonia in the Medieval and Early-Modern Periods*. Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Franić Tomić, Viktoria. 2011. *Tko je bio Marin Držić*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Franičević, Marin. *Povijest hrvatske renesansne književnosti*. Zagreb: Školska knjiga.
- Garber, Klaus, ur. 1989. *Nation und Literatur im Europa der Frühen Neuzeit. Akten des I. Internationalen Osnabrücker Kongresses zur Kulturgeschichte der Frühen Neuzeit*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Grčević, Mario. 2013. Lingua serviana i Dubrovnik – O srpskom prisvajanju dubrovačke književnosti: zašto ne stoje argumenti srpskih povjesničara. *Vijenac*, 516–517. 8–9.
- Gundulić, Ivan. 1991. *Osman*. Ur. Slobodan P. Novak i Antun Pavešković. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
- Hadfield, Andrew. 1994. *Literature, Politics and National Identity. Reformation to Renaissance*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hankins, James, ur. 2000. *Renaissance Civic Humanism: Reappraisals and Reflections*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Heršak, Emil. 1999. Etničnost u prošlosti. U: *Etničnost i povijest*, ur. Emil Heršak. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti – Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo. 25–35.

- Janeković-Römer, Zdenka. 1993. Stranac u srednjovjekovnom Dubrovniku: između prihvaćenosti i odbačenosti. *Historijski zbornik* 26. 27–38
- Janeković-Römer, Zdenka. 1999. *Okvir slobode. Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Janeković-Römer, Zdenka. 2005. Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku. U: *Raukarov zbornik*, ur. Neven Budak. Zagreb: FF Press. 317–346.
- Janeković-Römer, Zdenka. 2005. Građani, stanovnici, podanici, stranci, inovjerci u srednjovjekovnom Dubrovniku. U: *Raukarov zbornik*, ur. Neven Budak. Zagreb: FF Press. 317–346.
- Janeković-Römer, Zdenka. 2009. Gradation of differences: ethnic and religious minorities in medieval Dubrovnik. U: *Segregation – Integration – Assimilation: Religious and Ethnic Groups in the Medieval Towns of Central and Eastern Europe*, ur. Derek Keene, Balász Nagy, Katalin Szende. London: Ashgate. 115–133.
- Jelić, Luka. 1902. *L'Instituto Croato a Roma*. Zadar: Hrvatska knjižarnica.
- Katičić, Radoslav. 1988. Ilirci i Ilirski jezik. *Forum* 56. Zagreb. 675–689.
- Katičić, Radoslav. 1989. 'Slavenski' i 'hrvatski' kao zamjenjivi nazivi jezika hrvatske književnosti. *Jezik XXXVI* 4. Zagreb. 97–109.
- Katičić, Radoslav. 1999. Ustanove sv. Jeronima u Rimu i povijest hrvatske kulture i narodnosti. U: Radoslav Katičić, *Na kroatističkim raskrižjima*. Zagreb: Hrvatski studiji – Studia Croatica.
- Katunarić, Vjeran. 2003. *Sporna zajednica – novije teorije o naciji i nacionalizmu*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Hrvatsko sociološko društvo.
- Kidd, Colin. 1999. *British Identities before Nationalism: Ethnicity and Nationhood in the Atlantic World, 1600-1800*. Cambridge: CUP.
- Krasić, Stjepan. 2004. *Pape i hrvatski književni jezik u XVII. stoljeću. Hrvatski među šest svjetskih jezika*. Zagreb – Čitluk: Matica hrvatska Zagreb, Matica hrvatska Čitluk.
- Krasić, Stjepan. 2009. *Počelo je u Rimu: katolička obnova i normiranje hrvatskoga jezika u XVII. stoljeću*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Kunčević, Lovro. 2010. Civic and Ethnic Discourses of Identity in a City-state Context: The Case of Renaissance Ragusa. U: *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, ur. Balázs Trencsényi i Márton Zászkaliczky. Leiden: Brill. 149–177.

- Kunčević, Lovro. 2015. *Mit o Dubrovniku. Diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Kunčević, Lovro. 2008. O dubrovačkoj libertas u kasnom Srednjem vijeku. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 46. Dubrovnik. 9–64.
- Kunčević 2010A= Kunčević, Lovro. 2010. Retorika granice kršćanstva u diplomaciji renesansnog Dubrovnika. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 48. Dubrovnik. 1–34
- Letić, Branko. 1982. *Rodoljublje u dubrovačkoj književnosti XVII veka*. Sarajevo: Svjetlost.
- Le Van Baumer, Franklin. 1945. The Conception of Christendom in Renaissance England. *Journal of the History of Ideas* 6. London. 131–156.
- Luccari, Giacomo. 1605. *Copioso ristretto degli annali di Rausa*. Venecija: Ad instantia di Antonio Leonardi.
- Mandušić, Iva. 2006. Bibliografija radova o bratovštini sv. Jeronima u Rimu. *Croatica Christiana Periodica* 57. Zagreb. 197–203.
- Mijušković, Jovanka. 1961. Dodeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem veku. *Glas SANU* 246, Beograd. 89–127.
- Mitić 1979A= Mitić, Ilija. 1979. O stjecanju državljanstva u Dubrovačkoj Republici u 18. stoljeću. *Dubrovnik* 2. Dubrovnik. 91–93.
- Mitić, Ilija. 1979. Pravni položaj stranaca u Dubrovačkoj Republici. *Jugoslovenska revija za međunarodno pravo* 1–3. Beograd. 263–273.
- Monumenta ragusina*. Libri reformationum, sv. I. 1879. Zagrabiae: JAZU.
- Monumenta ragusina*. Libri reformationum, sv. II. 1882. Zagrabiae: JAZU.
- Monumenta ragusina*. Libri reformationum, sv. V. 1897. Zagrabiae: JAZU.
- Muir, Edward. 1981. *Civic Ritual in Renaissance Venice*. Princeton: PUP.
- Muljačić, Žarko. 1970. Tomo Basiljević. *Dubrovnik. Časopis za književnost, umjetnost, znanost i društvena pitanja* 4. Dubrovnik.
- Muljačić, Žarko. 1958. Tomo Basiljević-Baselji. *Predstavnik prosvjećenja u Dubrovniku*. Beograd: SAN. Posebna izdanja, knjiga CCXCIX, Odeljenja literature i jezika, knjiga 8.
- Münkler, Herfried. 1998. Einleitung. U: *Nationenbildung. Die Nationalisierung Europas im Diskurs humanistischer Intellektueller. Italien und Deutschland*, ur., Herfried Münkler, Hans Grünberger i Kathrin Mayer. Berlin: Akademie Verlag.
- Najemy, John M. 2006. *A History of Florence 1200–1575*. Oxford: Blackwell.

- Nedeljković, Branislav M. 1984. Predgovor. U: *Liber viridis*, prir. Branislav M. Nedeljković. Beograd: SANU.
- Nedeljković, Branislav. 1971. Putne isprave dubrovačkih Jevreja. U: *Zbornik 1. Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Beograd. 113–133.
- Nevenić-Grabovac, Darinka. 1977. Ilija Lamprice Crijević, krunisani pjesnik. Posmrtni govor svojem ujaku Juniju Sorkočeviću. *Živa antika* 27/1. Skopje. 231–262.
- Liber viridis*, prir. Branislav M. Nedeljković. 1984. Beograd: SANU.
- Odluke dubrovačkih vijeća 1390–1392, ur. Nella Lonza i Zdravko Šundrica. 2005. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Orbini, Mavro. 1999. *Kraljevstvo Slavena*. Ur. Franjo Šanjek, prev. Snježana Husić. Zagreb: Golden marketing.
- Pederin, Ivan. 1990. *Mletačka uprava, privreda i politika u Dalmaciji (1409–1797)*. Dubrovnik: Časopis Dubrovnik.
- Pjesme Nikole Dimitrovića i Nikole Nalješkovića. 1873. Ur. Vatroslav Jagić i Gjuro Daničić. Zagreb: Stari pisci hrvatski 5, JAZU.
- Pjesni razlike Dinka Rašine, vlastelina dubrovačkoga. 1891. Ur. Matija Valjavac. Zagreb: Stari pisci hrvatski 18. JAZU.
- Pešorda Vardić, Zrinka. 2012. *U predvorju vlasti. Dubrovački antunini u kasnom srednjem vijeku*. Zagreb – Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku i Hrvatski institut za povijest.
- Petrovich, Michael B. 1979. The Croatian humanists: cosmopolites or patriots? *Journal of Croatian Studies*, XX, dostupno na: <http://www.studia-croatica.org/jcs/20/2002.htm> (pristupljeno 28. srpnja 2016).
- Pribojević, Vinko. 1997. *O podrijetlu i slavi Slavena*. Ur. Miroslav Kurelac, prev. Veljko Gortan, Pavao Knezović. Zagreb: Golden Marketing, Narodne novine.
- Ragnina, Nicolò. 1883. *Annali di Ragusa*. U: *Annales Ragusini Anonymi item Nicolai de Ragnina*, ur. Speratus Nodilo. Zagabriae: JAZU, *Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium* 14.
- Razzi, Serafino. 1903. *La Storia di Ragusa*. Ur. Giuseppe Gelcich. Dubrovnik: Editrice tipografia Serbo-Ragusea A. Pasarić.
- Rua, Giuseppe. 1905. *Per la libertà d'Italia*. Torino: Paravia.
- Rupp, Jean. 1939. *L'idée de Chrétienté dans la pensée pontificale des origines à Innocent III*. Paris: Presses modernes.

- Stulli, Bernard. 1989. *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreb. Nakladni zavod Matice Hrvatske, Zagreb i Kulturno društvo »dr. Miroslav Šalom Freiburger«.
- Statut grada Dubrovnika sastavljen godine 1272*. 2002. Ur. Ante Šoljić, Zdravko Šundrica i Ivo Veselić. Dubrovnik: Državni arhiv u Dubrovniku.
- Tadić, Jorjo. 1939. Dubrovnik za vreme Djiva Gundulića. *Srpski književni glasnik*, 56.
- Tadić, Jorjo. 1928. Narodnost starih Dubrovčana. *Politika*, 5. siječanj. 1–2.
- Tenenti, Alberto. 1996. Il senso dello stato. U: *Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima*, sv. IV. Il Rinascimento. *Politica e cultura*. Ur. Alberto Tenenti i Ugo Tucci. Roma: Istituto della Enciclopedia italiana.
- Tenenti, Alberto. 1986. Profilo e limiti delle realtà nazionali in Italia fra Quattro e Seicento. U: Vittore Branca i Sante Graciotti ur. *Cultura e nazione in Italia e Polonia dal Rinascimento all'Illuminismo*. Firenze: Olschki.
- Tolja, Nikola. 2011. *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*. Dubrovnik: vlastita naklada.
- Viroli, Maurizio. 1995. *For Love of Country: An Essay on Patriotism and Nationalism*. Oxford: Clarendon Press.
- Vismara, Giulio. 1974. *Impium foedus: le origini della respublica christiana*. Milano: A. Giuffrè.
- Vrandečić, Josip. 1998. Dalmatinski gradovi između regionalizma (*ius soli*) i hrvatskog nacionalizma (*ius sanguinis*). Teritorij kao čimbenik samoidentifikacije u dalmatinskim protonacionalnim ideologijama. *Glasje* 5/9. 52–79.
- Zbornik proze XVI. i XVII. stoljeća*. 1972. Ur. Jakša Ravlić. Zagreb: Matica Hrvatska.
- Zlatar, Zdenko. 1992. *Our Kingdom Come. The Counter-Reformation, The Republic of Dubrovnik, and the Liberation of the Balkan Slavs*. New York: Boulder, Columbia University Press.

Ethnic and Political Identity of premodern Dubrovnik (14th–17th Centuries)

Summary

This article investigates the ways in which premodern Ragusans understood the relationship between two types of collective identity: their political identity (the belonging to the community of the Ragusan city-state) and their ethnic identity (the belonging to different culturally defined communities such as »Illyrians«, »Slavs«, »Croats« or »Dalmatians«). The first part of the text investigates how the pre-modern Ragusans differentiated between these two types of »imagined community«. They were distinguished in two main ways. Firstly, different criteria were applied to determine membership in them, and therefore these two communities were seen as encompassing different, albeit overlapping populations. Secondly, their normative implications were profoundly different, i.e. the duties of their members and their right to political autonomy were conceptualized in a profoundly different manner. The second part of the text investigates the mutual relationship of political and ethnic identity, stressing that they were not competing or in conflict, but were complementary to each other. Moreover, the discourse on ethnic identity often served the purpose of a more powerful discourse on the political identity.

Ključne riječi: Dubrovnik, srednji vijek, rani novi vijek, identitet, etnicitet

Keywords: Dubrovnik, the Middle Ages, the Early Modern Period, Identity, Ethnicity

Dragica Malić
Hanamanova 20, HR-10000 Zagreb
dragica.malic@zg.t-com.hr

O JEZIKU NAJSTARIJIH DUBROVAČKIH MOLITVENIKA

U prilogu se razmatraju najmarkantnije jezične (uz njih i grafijske) crte najstarijih dubrovačkih molitvenika: *Vatikanskoga hrvatskog molitvenika* (VHM – oko 1400. g.) i *Akademijina dubrovačkog molitvenika* (ADM – II. pol. XV. st.), tj. one koje upućuju na važne jezikoslovne i kulturološke zaključke, odnosno one koje s jedne strane govore izvornoj pripadnosti dubrovačkoga govora/dijalekta zapadnoj štokavštini ijekavskoga tipa, a s druge o povezanosti i međusobnim utjecajima te najstarije dubrovačke književnosti namijenjene crkvi i vjeri s ostalim hrvatskim primorskim/priobalnim područjima.

1. Uvod

Dva teksta o čijim će jezičnim crtama u ovom prilogu biti riječi najstariji su u krugu dubrovačkih srednjovjekovnih spomenika namijenjenih crkvi i vjeri. Osim *Vatikanskoga hrvatskog molitvenika* (VHM), nazvanoga tako po Vatikanskoj knjižnici u kojoj se čuva (sign. XI. 13), nastaloga oko godine 1400. (što se zaključuje po paleografskim, grafijskim i jezičnim njegovim značajkama), i *Akademijina dubrovačkog molitvenika* (ADM) iz II. polovine XV. stoljeća, što ga je u Knjižnici HAZU (sign. VII – 17) u ostavštini Petra Karlića pred dvadesetak godina pronašla autorica ovoga napisa i nazvala ga po mjestu čuvanja *Akademijinim* (po uzoru na *Vatikanski*), dotad nepoznatog u filološkoj struci (Malić 1996.), u istu skupinu tekstova ubrajaju se od latiničkih još dva iz Vatikanske knjižnice: *Prvi tiskani dubrovački molitvenik* (TDM – sign. Inc. VI. 33), vjerojatno najstarija hrvatska latinička inkunabula, s kraja XV. stoljeća, ali bez naslovnice na kojoj bi imali biti podaci o vremenu i mjestu njezina nastanka, i znatno okrnjen rukopisni *Drugi vatikanski hrvatski molitvenik* (VHM2 – sign. Codices slavici N° 21) s kraja XV. ili poč. XVI. stoljeća, te *Ćirilički dubrovački molitvenik* (ČDM) tiskan u Veneciji 1512., a u vlasništvu pariške Nacionalne knjižnice (sign. Réserve B 5009). Tih pet dubrovačkih molitvenika najstariji su hrvatski molitvenici na narodnom jeziku i svi su pripadali redovnicama. Zaključujemo to po

zamjeni (ne uvijek dosljedno provedenoj) muškoga roda ženskim u biblijskim (psalamskim) i molitvenim tekstovima. Uz njih još treba spomenuti *Franjevački dubrovački molitvenik* (FDM) iz knjižnice Franjevačkoga samostana Male braće u Dubrovniku (pod brojem 19), koji vremenom nastanka krajem XVI. stoljeća više ne ulazi u krug srednjovjekovnih spomenika, ali im se sastavom i jezikom pridružuje jer je sadržajna i prijevodna inačica *Akademijina dubrovačkog molitvenika*.

Toj je skupini spomenika naziv »molitvenici« pridružen uvjetno, naslijeđen od znanstvenika koji su se najviše njima bavili: Franje Fanceva i Milana Rešetara. Zapravo su to zbirke samostanskih oficija ili oficija za laike koji su se u molitvenim urama/horama morali izmoliti/pročitati u jednome danu, a pridodane su im molitve za razne prigode (u svakome od molitvenika druge molitve). Latinski im je naziv *liber horarum/horarium*, talijanski *libro d'ore*, francuski *livre d'heures*. Glavna im je sastavnica *Oficij Blažene Djevice Marije*, pa se po njemu u literaturi često (pogrešno) nazivaju tim imenom. Osim njega uglavnom svi sadržavaju još *Oficij za mrtve*, te vremenom nastanka mlađe i manje oficije Svetoga Duha i Svetoga krsta (tj. križa). Oficijima su obično pridodani i neki drugi dijelovi, kao npr. litanije (najčešće svih svetih), zbirke psalama (*Psalmi pokorni*, *Psalmi gradualni*) i već spomenute molitve za razne prigode.

Osim molitvenika u skupini dubrovačkih srednjovjekovnih spomenika namijenjenih crkvi i vjeri sačuvani su još: okrnjeni *Dubrovački psaltir* (DP) s pridodanim starozavjetnim kanticima što se čitaju pri misi i nekim drugim službama i *Oficijem za mrtve*, vjerojatno s početka XVI. stoljeća, u vlasništvu zagrebačke Nacionalne i sveučilišne knjižnice (sign. R 3261)¹, zatim tri lekcionara: latinički *Ranjinin* (RL) iz 1508., te ćirilički *Dominikanski* (DL) i *Leipziški* (LL), u literaturi prema Rešetaru poznati kao »prepisi Bernardinova lekcionara«, a o kojima nove poglede u literaturu svojim istraživanjima posljednjih godina unosi Tadija Vuk Barbarić, te na kraju *Dubrovačka Biblija* (DB), odnosno dubrovački latinički prijevod prvih dviju starozavjetnih biblijskih knjiga: *Libro genezi* i *Libro ezodo*, u vlasništvu dubrovačke Franjevačke knjižnice Male braće (br. 260). Osim toga biblijskog prijevoda, što je, koliko je dosad poznato, prvi pokušaj cjelovitoga prijevoda *Biblije* u Hrvata, i maloga teksta *Začelo Sveto evanđelje po Ivanu* (početak *Proslova*) u drugom dijelu ADM (na str. 104v), te jednoga dijela RL, koji su izravni dubrovački prijevodi, za sve je ostale tekstove nesumnjivo postojanje crkvenoslavensko-čakavskih ikavskih matica, čiji su prijevodni i jezični tragovi pri višekratnim dubrovačkim prijepisima i preradama u pojedinim spomenicima u većoj ili manjoj mjeri sačuvani.

¹Njegova se mlađa inačica s kraja XVI. stoljeća nalazi u dubrovačkoj Franjevačkoj knjižnici Male braće (br. 263).

2. Grafija

Prvi korak u pristupu nekom jezičnom spomeniku, tj. u njegovu čitanju i razumijevanju, što je pretpostavka raščlambe njegovih jezičnih odlika, razrješenje je njegove grafije, odnosno uspostava njegova grafijskog sustava. Grafija je vizualna slika jezika i ona je kao takva nezaobilazna sastavnica svakog jezičnog istraživanja. Ovdje razmatrana dva dubrovačka spomenika idu u red hrvatskih latiničkih srednjovjekovnih spomenika. Hrvatska je latinička srednjovjekovna (i ne samo srednjovjekovna) grafija izrazito neusustavljena, pa se preko njezinih dvojnosti, čak i trojnosti, tj. različitosti, u predočavanju jezičnih istosti, odnosno grafijske istosti u predočavanju jezičnih različitosti, nije lako probiti do teksta/jezika što ga predočava. Najuobičajenije je mišljenje da tih problema nema u čitanju glagoljičkih i ćiriličkih spomenika, da su oni jednoznačniji u grafijskom predočavanju jezične stvarnosti. Da je to samo privid, najbolje pokazuje činjenica da se u stručnim izdanjima glagoljički i ćirilički spomenici najčešće prenose u latiničkim transliteracijama, a to i opet nije jezik, nego njegova grafijska slika. Kad krenete u transkripciju/čitanje tih spomenika, ustanovit ćete da je tu vrlo mnogo sličnosti s razrješavanjem grafije latiničkih tekstova. Samo jedan usputni primjer: razrješenje grafema/slova <i> u navedenim pismima kao /i/, /j/, /ij/, /ji/, /iji/. Isto kao i u latinici! Ali to ovdje nije radni problem.

O grafiji srednjovjekovnih latiničkih spomenika pisala sam više puta. Kumulativni su o toj problematici radovi *Nedoumice u transkripciji stare hrvatske latinice* (Malić 1997.) i *Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici* (Malić 2000b). Prvi naslov sam sobom kazuje kako su u pristupu srednjovjekovnim latiničkim tekstovima »nedoumice« u čitanju neizbježne i nezaobilazne. Drugi naslov upućuje na to da problem čitanja tih tekstova uključuje i neke (bar u meni poznatoj literaturi) dosad nezapažene pojave.

Ovdje ćemo se zaustaviti na nekim grafijskim pojavama zajedničkim ovim najstarijim dubrovačkim i čakavskim latiničkim srednjovjekovnim spomenicima. Na prostoru što ga oni svojom zastupljenošću pokrivaju (od sjeverne i srednje Dalmacije do Dubrovnika) postojao je niz grafijskih škola. Prepisivanjem spomenika iz drugih sredina njihovi su se grafijski utjecaji preklapali, pa otud u pojedinim spomenicima po više različitih grafijskih rješenja za iste glasovne realizacije i usuprot tomu obilježavanje različitih glasovnih realizacija istim grafijskim sredstvima.

Za tu se pojavu u znanosti običava govoriti: više grafema za jedan fonem i jedan grafem za više fonema. Ta terminologija, međutim, nije dovoljno precizna, jer ne radi se samo o grafijskom predočavanju fonema nego i pojedinim fonemskih sljedova, a u obilježavanju fonemskih sljedova ne možemo više govoriti o grafemima, nego o slovima i slovnim kombinacijama. Primjerice: fonemi /i/, /j/, /g/ (pa čak i /ć/) obično se obilježavaju istim grafemima: <i>, <j>, <y>, <g>. Grafem može biti i dvoslov (i troslov),

pa se tako fonemi /i/, /j/ vrlo često obilježavaju i složenim grafemima <ij>, <iy>, <yi>. S druge strane, i jednoslovom i dvoslovom ili troslovom označavaju se fonemski sljedovi *ij*, *ji*, *iji*, pa čak i oni na leksemskoj granici, kao *i/i*, *j/i*, *j/ji*, *il/j* i dr. (npr. jednoslovom čakavsko prejetirano *daruim* = *daruj im*, *pocoim* = *pokoј im* i jednako napisano dubrovačko štokavsko *daruim* = *daruj im*, *pocoim* = *pokoј im*, *pomoŕiu* = *pomozi ju*, *chitye* = *ki ti je*, *datyu* = *dati ju* i sl.). Tako se primjerice u ADM jednako piše *i* i *iji* u neposrednu susjedstvu: *nauieſtij marij* (= *navijesti Mariji*), odnosno jednako se piše – grafijom *doſtoimo* – *dostoјimo* (1mn. prez.) i *dostoјmo* (1mn. imperat.). Takvi primjeri u čitanju najčešće nisu problematični jer nam kontekst pomaže u razrješavanju grafije. Ipak ostaje problem razrješavanja fonemskoga slijeda -j/-ij- vezan najčešće uz crkvenoslavenski utjecaj s fakultativnim duljenjem (crkvenoslavenska značajka) ili bez njega u pridjevima na -ji tipa *Božji* ili *Božiji*, imenica na -je tipa *milosrdje*, *okriplenje*, *veselje*, *zdravje*... ili *milosrdije*, *okriplenije*, *veselije*, *zdravije*..., te u posuđenicama tipa *djaval*, *djak* ili *dijaval*, *djak*. Taj se problem javlja i u glagola sa slabijom prijevojnomo (prezentskom) osnovom tipa *biti*, *upiti*, *vapiti* – *biješ/bješ*, *bijen/bjen*, *upije/upje*, *upijaŕa/upjaŕa*, *vapijem/vapjem*, *vapijući/vapjući* i dr. U dubrovačkim je spomenicima još i problem razrješavanja refleksa dugoga jata kao *ije* ili (kao što neki znanstvenici hoće) *ie*. U latiničkoj grafiji dubrovačkih spomenika svi primarni i sekundarni (jatovski) sljedovi *je*, *ije* bilježe se jednako, tj. *ie*², dakle jednako *dieue marie* (= *Djeve Marije*); *ſmie* (= *zmije* i *smije* /< směje/); *niedan* = *nijedan*, *nie* = *nije* (< něje); *ſie*, *iſie*, *raſumie*, *umie* (= *sije* /< sěje/, *izije* /< izěje/, *rozumije* /< rozuměje/, *umije* /< umije i uměje od *umiti* i *uměti*/) itd., pa onda, pretpostavljamo, i *liep*, *biel*, *vrieme/brieme* = *lijep*, *bijel*, *vrijeme/brijeme* (ali i *brieme* = *brjeme* ‘breme’). Najvjerojatnije je dubrovački izgovor refleksa dugoga jata bio isti kao u primarnom slijedu *ije*.³ Za razrješavanje izgovorne vrijednosti dubrovačkoga dugoga jata kao *ije* važno je istaknuti da se u drugom dijelu (druga ruka) ADM javlja i grafija *ije*, uglavnom u kosim padežima zamjenica na -j, ali i drugdje, npr. *moijem*, *tuoijem*, *choijem*, *ſuoijeh*... (= *mojijem*, *tvojijem*, *kojijem*, *svojijeh*...), *ciftijem* pored *ciftiem* (= *čistijem*), *iſprieſuetijeh* (= *iz prjesvetijeh*) i dr. Ipak, i kada se odlučimo za transkripciju dugoga jata kao *ije*, ostaje nam problem dubrovačkoga dugoga i kratkoga jata u nekim riječima i gramatičkim morfemima (o čemu u jezičnoj raščlambi).

U istom fonemskom nizu /i/ – /j/ – /g/ neki znanstvenici vide i problem u čitanju grafije *angel*, (*i/y*)*euangelye*. Međutim, kako se u većini spomenika posuđenice pišu originalnom grafijom, latinskom ili talijanskom (i u

² Isto vrijedi i za dubrovačke ćirilčke spomenike, bilo s istom ovom grafijom (*ie*), preuzetom iz latiničkih predložaka, bilo s različitom (ligatura <je>; <i> + <je>), ali jednako za sve četiri glasovne realizacije: primarni i sekundarni (jatovski) *ije/je*.

³ Upravo o takvu izjednačenu izgovoru primarnog slijeda *ije* i refleksa dugoga jata (*li(j)epo* kao *pi(j)emo* – s istom prozodijom) u istočnobosanskom ijekavskošćakavskom dijalektu, u kojem ima dosta podudarnosti s dubrovačkim (pod)dijalektom, piše Brozović 1966: 135–137.

glasovno odomaćenom liku, kao npr. *lectiun* = *lekćijun*, *chonuerfaſion* = *konverzacion*), logično je i da navedenu grafiju *angel*, (*i/y*)*euangelye* u čakavskim tekstovima čitamo *anjel*, (*j*)*evanĵelje* (tim prije što je u gotovo svima njima potvrđena upotreba <g> za /j/ i u domaćim riječima, tipa *moge* = *moje*), a u štokavskima/dubrovačkima s /đ/: *anđel*, *evanđelje*.

Dalje, u fonemskom nizu /h/ – /k/ (kad im je zajednički grafem <ch>) problem je čitanja posuđenica tipa *arhanjel*, *arhibiskup*, *hor*, *patrijarh(a)* – *arkanjel*, *arkibiskup*, *kor*, *patrijark(a)* i dr. prema grčkom s /h/ (crkvenoslavenski utjecaj) ili, što je običnije, prema latinskom izgovoru s /k/. Očito je pod latinskim utjecajem upotreba inicijalnoga /h/ u nultoj glasovnoj vrijednosti u domaćim riječima, najčešće u izvedenicama glagola *umiliti*, ali i drugdje. Tako u ŠM: *humilena* (= *umiĵena*) 3x; u ŽSO: *humilyenye* (= *umiĵenje*) prema 21x za istu osnovu bez <h>; MM: *hocholſtfa* (= *oholstva*); RP: *humigleni* (= *umiĵeni*), *huhitiſe*, *huhilil* (= *uhitiſe*, *uhilil*), a u VHM samo u dva primjera: *humiglene*, *humigleno* (= *umiĵene*, *umiĵeno*), očito preuzeta iz predloška, budući da u ADM nema takvih primjera, pa to vjerojatno nije bila dubrovačka grafijska crta.⁴

Najčešća su kolebanja s čitanjem grafema <c> (= /c/ ili /č/) i <f> (= /s/ ili /š/, /z/ ili /ž/), osobito u vlastitim imenima. Možda je takva neizdiferenciranost grafije upravo odgovarala tadašnjim književnim poslenicima: pišući posuđenice grafemima originalne grafije postizali su dojam učenosti i knjiškosti, a na terenu se dobro znalo kako ih u domaćem okolišu treba čitati, npr. *Lucia*, *Vicenci* vjerojatno su čitali *Lućija*, *Vićenci(j)*, a *Moifeſ*, *Iofeſ*, *Ieſuſ*/*Ieſuſ*, *Jeruſalem*, *Iſrael* opet vjerojatno *Mojzes*, *Jozef*, *Jezus*, *Jeruzaſem*, *Izrael*. Nije nevažan ni način preuzimanja pojedinih posuđenica u određenoj sredini: prema latinskom, dalmatoromanskom ili talijanskom (književnom/mletačkom) izgovoru, pa to uvjetuje i probleme u čitanju riječi iz svakodnevne upotrebe. Tako se, primjerice, u fonemskom nizu /c/ – /č/, koji se obilježava zajedničkim grafemom <c> ili <ç> (rjeđe <z> ili neki drugi), kolebamo u čitanju: *cinamom* – *činamom*, *cipres* – *čipres*, *citara* – *čitara* uz već spomenuta vlastita imena: *Lucija* – *Lućija*, *Vicenci* – *Vićenci(j)*, pa onda i *Cecilija*/*Cicilija* – *Čečilija*/*Čičilija*, *Cipar* – *Čipar* i dr. Međutim, najviše problema i u domaćim i u posuđenim riječima postavlja (i ostavlja) pisanje fonemskoga niza /s/ – /z/ – /š/ – /ž/ istim grafemima. Među njima je najčešći (i najstariji) <f> u sve četiri glasovne vrijednosti. U većini se spomenika za /š/ uvodi i grafem <ſc>, ali on se sporadično javlja i u neprijepornim primjerima za /s/ (kao što je primjerice zamjenica *se* uz povratne glagole), a dolazi (iako rijetko) i za /z/, /ž/. Zatim, dosta su česti grafemi <c>, <ç> i <z> za /z/, /ž/, ali i oni se u pojedinačnim primjerima mogu naći u funkciji /s/, /š/, a najčešći dubrovački grafem <lg> za /ž/ ponekad dolazi i za /z/, /š/. Itd. Treba napomenuti da bez obzira na to koliko je u pojedinom spomeniku postignuta grafijska diferencijacija u tom fonemskom nizu, nema

⁴ Opširnije o toj problematici: Malić 2000b: 104; ista 2004: LXXVII.

nijednoga spomenika u kojem nema primjera za grafem <f/s> u sve četiri navedene fonemske vrijednosti. Neki od problema vezanih uz posuđenice već su spomenuti, ali ima i drugih, npr. *balsam* – *balzam*, *isop* – *izop* – *ižop*, *Serafim* – *Šerafim*, *Serafijon* – *Šerafijon*, *Bazilij* – *Bažilij* i niz drugih primjera. Među domaćim riječima najproblematičnije su riječi *ostar* – *oštar* s izvedenicama⁵, *spasen*, *spasenje* – *spašen*, *spašenje*, *krsmati* – *krzmati*, te one u kojima može ali ne mora doći do dijalekatnih suglasničkih promjena tipa *uzvīsiti* – *uzvišiti*, *sniziti* – *snižiti*, *navlasno* – *navlašno*, *navlastito* – *navlašito* i dr. Idući je problem pravopisni: bilježenje prefikasa i prijedloga *bez(-)/brez(-)*, *iz(-)/z(-)*, *raz-*, *s(-)*, *vz(-)/uz(-)/z(-)* s izvršenim asimilacijskim promjenama ili bez njih. Izuzmemo li tipičan dubrovački grafem <fg> i čakavske glasovne promjene, uglavnom u prijedlozima/prefiksima, sve navedeno vrijedi i za dubrovačke i suvremene im čakavske spomenike.

U srednjovjekovnoj hrvatskoj latinici nailazimo i na nesumnjive tragove ostalih dvaju hrvatskih onovremenih pisama – glagoljice i ćirilice. Posljedica je to kulturne i duhovne povezanosti raznopisamskih hrvatskih sredina (poligrafičnost hrvatskih skriptorija, notarska djelatnost na svim upotrebnim pismima, suživot latinaša i glagoljaša u istim gradovima, pripadnost istoj Rimskoj crkvi s razmjenom tekstova bez obzira na liturgijski jezik i pismo i dr.). Ti su tragovi dvovrsni: neposredni (pisarske pogreške nastale pri prepisivanju s drugoga pisma uslijed nerazlikovanja sličnih slova toga drugoga pisma, tj. glagoljice i, nešto rjeđe, ćirilice) i posredni, koji se iskazuju u izravnom utjecaju na latinički grafijski sustav. Najočitiiji je primjer takva glagoljičko-ćiriličkoga grafijskog utjecaja na latinički grafijski sustav pisanje fonema /l/, /r/ grafemima <l>, <n>, u jednim kao jedino grafijsko rješenje, u drugima uz ostale uobičajene latiničke grafeme za /l/, /r/ (<gl>, <gn>; <gli>, <gni>; <gly>, <gny>; , <ni>; <ly>, <ny>). U fonemskom nizu /l/, /r/ – /n/, /r/ u nekim latiničkim spomenicima dolazi do zanimljivoga grafijskog preklapanja, koje je vjerojatno posljedica (analoškog) razmišljanja, po kojemu ako se /l/, /r/ pišu grafemima <l>, <n>, onda se i /l/, /n/ mogu pisati grafemima za /l/, /r/. Za usporedbu te pojave i u čakavskim i u dubrovačkim spomenicima navodimo neke od primjera iz ZL i VHM. Tako npr. u ZL: *progliefe* (= *prolije se*), *Vidifgli* (= *Vidiš li*), *pomisfglechi* (= *pomisleći*); *čadgñe*, *čadgñj* (= *žadñe*, *žadñi*) i dr.; u VHM: *uchriglu* (= *u krilu*), *otefcagla* (= *otežala*), *šabogle* (= *zabole*), *priglican* (= *priličan*), *ipoprauiglu* (= *i po pravilu*), *pribiuagliste* (= *pribivalište*); *pocignu*, *pocigne* (= *počinu*, *počine*), *ucigne*, *ucigni* (= *učine*, *učini*), *cignechi* (= *čineći*), *lacgnim* (= *lačnim*), *uftagnu* (= *ustanu*), *odfgegne* (= *od žene*), *nacignom* (= *načinom*), *fuognom* (= *zvonom*) i

⁵ Primjer iz ADM: *obofctran ofcri* (= *obostran ostri/oštri*) prema <fc> = /s/ u prvoj riječi sugerira /s/ i u drugoj, pa onda i dalje u primjerima *ofctre*, *naofctrio* (= *ostre*, *naostrio*) i d., ali posve sigurni ne možemo biti.

dr.⁶ Pojedinačne se potvrde mogu naći u većini i čakavskih i dubrovačkih spomenika. Pritom kao transkripcijski problem ostaju riječi kao (*po*) *mankati*, *pankati*, *didina*, *mañšina/mañšina*, *jaganac*, *sužan* i izv. – (*po*)*mañkati*, *pañkati*, *didina*, *mañšina/mañšina*, *jagañac*, *sužañ* i izv.⁷, te pridjevi tipa *grišan/grješan* – *grišni/grješni*, *vičan/vječan* – *vični/vječni* jer su oba tvorbeni modela prisutna na istim prostorima i u isto vrijeme.⁸ Grafija *uiecgno~~mu~~* u VHM sugerira čitanje *vječ~~no~~mu*, dakle *vječan*, premda u dubrovačkim spomenicima nisu nemogući ni fleksijski oblici sa samoglasnikom stražnjega reda u riječima s palatalnim osnovama⁹.

Ima i nekih drugih, manje frekventnih grafijskih pojava koje se mogu tumačiti glagoljičkim i ćiriličkim utjecajem na latinički grafijski sustav, među kojima su one ćiriličke ponekad nešto teže protumačive, npr. upotreba grafema za /s/, /š/ u glasovnoj vrijednosti /h/ i obratno grafem <h> umjesto <l/S/s> u glasovnim vrijednostima /s/, /š/, prisutna u ŠM i VHM, spomenicima za koje utvrđen nesumnjiv doticaj s ćiriličkom grafijom¹⁰, zatim upotreba <e> na mjestima nekadašnjega poluglasa i dr. Tako primjerice u ŠM grafemi za /s/ (<s>, <l>, <lh>) u glasovnoj vrijednosti /h/: *Werni~~s~~* (= *verni~~h~~*), *du~~h~~ha* (= *du~~h~~ha*), *ueli~~h~~if* (= *veli~~h~~ih*) i dr. U VHM dvosmjerno: grafem <s> za /h/ i obrnuto <h> (umj. <s/l>) za /š/ (za /s/ nema potvrda): *uafci~~s~~* (= *vaši~~h~~eh*), *uuf~~t~~i~~s~~* (= *u usti~~h~~*), *odnafci~~s~~* (= *od naši~~h~~eh*); *naftoi~~h~~* (= *nasto~~j~~iš*), *ulada~~h~~* (= *vladaš*), *fnah~~h~~* (= *znaš*), *po~~f~~na~~h~~* (= *poznaš*) i dr. (v. Malić 2000b: 117–120).

Ovdje spominjem i svoje tumačenje dosta često prisutnog dočetka -ti u 3. licu jd. i mn. (ne samo prezenta!), što su ga raniji istraživači (Daničić 1874: 274 i d.; Rešetar 1898., *Rad* 136: 165 i d.; Hamm 1978: 51–52) držali etičkim dativom pridruženim 3. licu, a ja ga s jezične razine prenosim na grafijsku, tumačeći ono dočetno <i> kao ostatak glagoljičkoga poluglasa u obliku štapića uz crkvenoslavenski dočetak -t u 3. licu u latiničkim tekstovima¹¹. Prisutan je on u pojedinačnim primjerima od najstarijega latiničkoga spomenika RZ (*rechuti* = *re~~h~~ut*) i BZ Pavla Šibenčanina (*braniti* = *bra~~n~~it*), preko ŽSO (*Iuciniti* = *I uči~~n~~it*) do ADM (*spomenutife* = *spomenut se*), a brojnim je primjerima zastupljen u ZL i VHM. Npr. u ZL: *čuuayuti* (= *ču~~v~~ajut*), *napitati*

⁶ Rešetar takve primjere u ZL i RL tumači, odnosno pokušava protumačiti, na glasovnoj razini (Rešetar 1898., *Rad* 136: 104–105).

⁷ Potvrda u AR-u ima za sve navedene likove, premda nisu sigurne zbog spomenutih transkripcijskih problema u vezi s grafijskom nejednoznačnošću, ne samo u latinici.

⁸ Potvrde vidi u AR-u pod natuknicama: *grešan*, ali i *grešnica*, *grešnik* (s dubrovačkim potvrđama), te *vječan*, *vječni*.

⁹ Usp. npr. *Djevico*, *utješeno* u ADM.

¹⁰ Za ŠM v. Vončina 1975. Za VHM istovremena prisutnost ćirilice u Dubrovniku (Dubrovačka kancelarija, ćirilički spomenici kao što su ČDM, DL, LL, *Libro od mnozijek razloga*).

¹¹ Takvi oblici u dubrovačkim ćiriličkim spomenicima ostatak su njihovih latiničkih predložaka.

(= *napitat*), *ucineti* (= *učinet*), *obraniti* (= *obranit*), *nefgubiti* (= *ne zgubit*), *netachneti* (= *ne taknet*), *ufgifihiuti* (= *uzjišcut*), *spouiti* (= *spovit*), *ufliceti* (= *uslišet*), *procuatuti* (= *procvatut*) itd.; u VHM: *pohualetife* (= *pohvalet se*), *nepoftidetife* (= *ne postidet se*), *fiedeti* (= *sjedeti*), *Nauiestiti* (= *Navijestiti*), *iproflauitife* (= *i proslavit se*), *ifgiuiti* (= *i žiuit*), *pricafetimufe* (= *prikažet mu se*) i dr. Takav <i> na mjestu nekadašnjega poluglasa nalazi se u raznim latiničkim spomenicima, kao i u zapisima hrvatskih imena u latinskim ispravama u CD-u, u pojedinačnim primjerima i na drugim mjestima u riječima (Malić 2000b: 120–122), a jedan je takav primjer zapažen i u VHM: *iuglafieh psalmiſcieh* s očito pogrešno zabilježenim mjestom jakoga poluglasa (<psalbm̃vsko>) i koji treba čitati: *i u glasijeh psalamcijeh*¹².

Budući da postoje jasni pokazatelji da su svi hrvatski latinički tekstovi izravno prepisani s latiničkih predložaka, spomenute pisarske pogreške nastale u njima uslijed nerazlikovanja sličnih glagoljičkih (rjeđe ćiriljčkih) slova svjedoče o postojanju nekog predteksta ili međuteksta pisana tim drugim pismom u višekratnom prepisivanju određenoga spomenika. Takva slična glagoljička slova što se često zamjenjuju su: <i> i <o>, <t>, <d>, <l> i <v>, te <g>, <h> i <k>. Na pogreške izazvane njihovim zamjenama nailazimo već od prvoga hrvatskog latiničkog spomenika RZ (*odza* umj. *otca*), u KL i KG na više mjesta: *tachie* umj. *tachie* (= *takoje*), *polločena* umj. *podločena* (= *podložena*), *uđuardifce* umj. *utuardifce* (= *utvrdiše*) i dr. Česte su takve pogreške u ŽSO i ZL, a pogotovo u VHM, npr. *propouidaiut* umj. *pripouidaiut* (= *pripovidajut*), *fapiuidi* umj. *fapouidi* (= *zapovidi*), *picinite* umj. *pocinite* (= *počinite*), *idobri* umj. *idobro* (= *i dobro*), *Tobo* umj. *Tibo* (= *Ti bo*), *Ufueliciŭ* umj. *Ufueliciŭ* (= *Uzveličil*), *đicha* umj. *ticha* (= *tiha*) i dr. Zanimljiva je u VHM zamjena *pohod* umj. *pohot* jer mijenja smisao teksta (Ps. 126₅: *blažen muž ki ispunit pohod (!) svoj od nŭih* – ADM i FDM: *pohotjenje*, TDM: *žudeenje*, ČDM: *voļu*; lat. *desiderium*, crsl. *pohotv*). Sličan je i primjer iz Ps. 142₅: *idrugotuorenia* umj. *odručotuorenia*, s dvostrukom zamjenom <i> i <o>, te <g> i <ch> = /k/, dakle: *od rukotvorenia* – ADM: *od rukov/stvorenja* (na prijelazu redaka, pa se može čitati i kao dvije riječi: *rukov* s neobičnim Gmn. s nastavkom m. r. + *stvorenja*) prema lat. *in factis manuum tuarum*, crsl. *va vseh̃ dělēh̃ tvoih̃*. U ADM je zamijećena samo jedna takva pogreška za <i> – <o> i jedna za <t> – <d>: *neprihodni* umj. *neprohodni* (Ps. 62₂: *u zemli pusti i neprohodni i bezvodni*); *Chradci* umj. *Chratci* (→ *Kratci dni človječji* – Nmn. m. r. od *kratak*). U ADM kao mlađoj redakciji u odnosu na VHM takve su pogreške (tj. zaostaci iz glagoljičkih crsl. matica) gotovo sasvim pročišćene.

Rjeđe su u latiničkim tekstovima pogreške nastale uslijed sličnosti nekih ćiriljčkih slova/grafema. Prvi ih je u ŠM uočio Josip Vončina (1975.). Takva su ćiriljčka lako zamjenjiva slova <u> i <h> (= <i> i <n>) s poznatim

¹² U AR XII taj je primjer kao jedini zabilježen pod natuknicom *psalmiski* (očito bi imalo biti *psalmijski*).

primjerom *fina bofna* umj. *bofia* (= *Sina Božja*, 2x), zatim ćirilica (bosanička) ligatura za /u/ s izgubljenim gornjim krakima i <o>: *fino* umj. *sinu*, zamjena <v> s <h>: *Sharhu* (= *Svarhu*), *duhoh* (= *duhov*), *lubah* (= *lubav*)¹³ i dr. Pojedinačni primjeri zamjene <u> i <o> potvrđeni su u ZL i VHM. U ta dva spomenika nalazimo i nekoliko primjera upotrebe grafema <c>, <ç> za /s/ prema ćirilicom <c> = /s/ umj. latiničkih <f>, <ff>. Tako u ZL: *ifuerfeçe* (= *izvorže se*), *ufuifcitçe* (= *uzvišit/uzvisit se*), a u VHM: *nicunecçe* (= *ni kune se*), *Priueducçe* (= *Privedu se*), *ifpouieducçe* (= *ispovjedu se*), *pomifticçe* (= *pomisti se*).¹⁴

Izravnim se ćirilskim utjecajem u dubrovačkim molitvenicima tumači pojedinačna upotreba grafema <x> (u ćirilici <x> = /h/) u glasovnoj vrijednosti /h/¹⁵: VHM: *ixumi* (= *i humi*), *Dux, dux* (= *duh*); ADM: *Xochiu* (= *Hoću*), te <k> za /ć/ (iz istočnih grafijskih škola) u ADM: *ufuurakasc* (= *uzvraćaš*), *dietika* (= *djetića*), *tifuka* (= *tisuća*), *fmukame* (= *smuća me*).

Pojedinačnih, rjeđih i teže zamjetljivih glagoljičko-ćirilskih tragova, bilo na sustavnoj grafijskoj razini, bilo u liku pogrešaka ili izravnih utjecaja ima i u čakavskim i u dubrovačkim spomenicima, ali se na svima njima ne možemo zadržavati. Oni spadaju u područje detaljnih grafijsko-jezičnih raščlambi pojedinih spomenika.

U svim hrvatskim latiničkim spomenicima, i čakavskima i dubrovačkima, nailazi se i na pogreške izazvane nerazlikovanjem sličnih latiničkih, osobito gotičkih slova (nerazlikovanje slova s tzv. *i-crticama* i njihovim kombinacijama: <i> – <u> – <n> – <m> – <ui> – <ni> i sl., zatim <c> – <e> – <t>, <f> – <ff> i dr.). To je važan podatak, koji kazuje da hrvatska latinica ima stariju povijest od sačuvanih tekstova, a supostojanje takvih starijih latiničkih tragova s glagoljičko-ćirilskim govori o bogatoj slojevitosti nastajanja tih sačuvanih tekstova.

3. Jezične osobitosti

Milan Rešetar, najrevniji proučavatelj dubrovačke književne baštine, dubrovačku je štokavštinu uporno ubrajao u istočnohercegovačku. Za noviji pogled na problematiku dubrovačkoga govora nezaobilazan je članak Dalibora Brozovića iz 1992., u kojem on (uz navod prethodne literature o problemu) utvrđuje sustavne značajke dubrovačkoga govora i dokazuje postojanje zasebnoga dubrovačkoga poddijalekta u okvirima *zapadne* (ne istočnohercegovačke!) ijekavske štokavštine od najranijih vremena. Odlike toga poddijalekta u osnovi su jezika dubrovačkih književnih tekstova (i onih

¹³ Ta mi je zamjena poznata samo iz ŠM i nije joj lako naći objašnjenje u sličnosti slova.

¹⁴ Udvojeni grafemi <çç> i <cc> slijede vrlo čestu u VHM pojavu pisanja povratne zamjene udvojenim <ff>: *ffe* (= *se*).

¹⁵ U nekim rijetkim slučajevima <x> dolazi u glasovnoj vrijednosti /š/ i /ž/, npr. u VHM: *uafx* (= *vazdaš*), *boxe* (= *Bože*), *Blaxena* (= *Blažena*). – Usp. te primjere s već spomenutim preklapanjem grafema za /s/, /š/ i za /h/.

najstarijih, kao što su VHM i ADM), ali njihov je jezik istovremeno obilježen izrazitom jezičnom slojevitošću, prostornom i vremenskom (tj. prisutnošću čakavsko-ikavskoga i crkvenoslavenskoga jezičnog sloja, te starijim oblicima domaćega jezičnoga sustava). Čakavski je i crkvenoslavenski jezični sloj u te spomenike ušao preko njihovih crkvenoslavensko-čakavskih matica.¹⁶ Međutim, ovdje treba posebno naglasiti da ono što je u ranijoj stručnoj literaturi uočeno za jezik dubrovačkih pjesnika od renesanse nadalje, a to je znatna zastupljenost čakavizama i ikavizama¹⁷, u ovim je molitvenicima (i ostalim dubrovačkim srednjovjekovnim tekstovima namijenjenima crkvi i vjeri) prisutno u mnogo manjoj mjeri. Jezik se tih spomenika od jezika istovremene dubrovačke autorske poezije razlikuje time što su u njima pri prilagođavanju crkvenoslavensko-čakavskih matica dubrovačkoj govornoj sredini dosljedno izbjegnute izrazite čakavske jezične značajke, dok je, primjerice, iz raznovrsnih variranja ikavizama i ijekavizama u VHM, odnosno iz vidljivih nastojanja u ADM da se u upotrebu ijekavizama i ikavizama unese određeni red, razvidna izvornost dubrovačke ijekavštine (Malić 1990; ista 1996.). S druge strane, u dubrovačkoj poeziji toga i kasnijeg vremena zastupljene su neke karakteristične čakavske jezične crte s naglašenim ikavizmom, što je vjerojatno posljedica toga da je dubrovačkim pjesnicima uzor bila već afirmirana onovremena čakavska poezija (prvenstveno splitskoga kruga, ali ne samo njega).

Kako se jezikom tih dubrovačkih spomenika namijenjenih crkvi i vjeri, osobito onih najstarijih među njima, osim Milana Rešetara malo tko od hrvatskih filologa bavio (a on ih je više ili manje izričito uvrštavao u srpsku književnojezičnu baštinu i pisao o njima u srpskim publikacijama¹⁸), taj je jezik u hrvatskim stručnim krugovima bio slabo poznat.¹⁹ Tako se na temelju znatno poznatijega jezika autorske dubrovačke poezije, prepune čakavsko-ikavskih jezičnih elemenata, u starijoj znanstvenoj literaturi razvila nepomirljiva rasprava o čakavsko-ikavskoj prvotnosti dubrovačkoga govora uz kasnije njegovo preslojavanje štokavskom ijekavštinom iz zaleđa s jedne strane, te Rešetara i njegovih istomišljenika o izvornosti dubrovačke štokavske ijekavštine (ali istočnohercegovačkoga tipa!) s druge strane. S rasprava u kojima se iz jezika dubrovačkih književnih tekstova pokušavala iščitati dijalekatska pripadnost dubrovačkoga govora Radoslav Katičić (1989) težište u proučavanju tog jezika prebacuje na problematiku književnojezičnog izražavanja (koje pokriva i prilagodbu dubrovačkom govoru čakavsko-ikavskih

¹⁶ O tome u nezaobilaznoj raspravi: Fancev 1934.

¹⁷ V. npr. Vončina 1967.; 1968.; 1980./1981.; Hamm 1981.; i dr.

¹⁸ Najeklatantniji je primjer toga vezan uz ČDM (Rešetar 1938a; 1938b).

¹⁹ I sami su tekstovi bili slabo poznati. Od latiničkih objavljeni su bili: RL (*Djela JAZU* 13, 1894.), te VHM, DP i odlomci iz VHM2 i TDM (*Djela JAZU* 31, 1934., u za mnoge teško razumljivu prijepisu/transliteraciji), dok ČDM, prema Rešetaru »srpski« spomenik, i nije ulazio u krug njihova interesa.

predložaka srednjovjekovnih spomenika namijenjenih crkvi i vjeri i prisutnost čakavsko-ikavskih jezičnih crta u autorskom dubrovačkom pjesništvu), osvrćući se i na ranije radove u kojima se ukazivalo na književnojezična nastojanja dubrovačkih autora (J. Vončina, M. Moguš).

Spomenuto je kako u najstarijim dubrovačkim molitvenicima (i ostalim istonamjenskim spomenicima) nema bitnih čakavskih crta. Takva je npr. zamjenica *ča* i njezine izvedenice *zač*, *poč*, *nač*, *nič* (što ih nalazimo u dubrovačkih pjesnika) i čakavski zamjenički lik *gdo* (u VHM ima crsl. *kto* i *čto*), dok je na mjestu najznačajnije čakavske suglasničke crte /j/ od prasl. /**d'*/ i grč.-lat. palatalnoga /g/ u tim spomenicima redovito štokavsko /*đ*/. Doduše, u VHM su potvrđena dva primjera za *rojstvo*, ali to je očito čakavizam na leksičkoj razini izravno preuzet iz predloška jer dolazi u ikavskom kontekstu: *od pričiste Dvice rojstva*. U ADM na adekvatnim mjestima stoji: *od prječiste Djeve rodeći se*. Isto tako u njima redovito dolazi lik *Gospođa* s Vjd. *Gospođe* (za Blaženu Djevicu Mariju i za blagdan Velike Gospe), za razliku od dubrovačkih pjesnika, u kojih prevladava lik *gospoja* s Vjd. *gospoje*. Od prasl. skupova **st'*, **sk'*, **zd'*, **zg'* bezizuzetni su (za razliku od čakavskih *šč*, *žj*) refleksi *št*, *žd*, čak i u situacijama u kojima u mnogim štokavskim govorima umj. *št* dolazi *šč* (npr. *štap*, *štit*, oblici i izvedenice glagola *iskati*: *ištem*, *išti*, *uzištete*, zatim *uspleštu*, *pričestenje*, *poštenje* 'post' i dr.), dok su refleksi **zd'*, **zg'* općenito rijetki (uglavnom u *dažd*, *dažditi*). A mnogo toga što se uzimalo kao čakavizam, može biti stariji sloj domaćega dubrovačkoga govora, kao npr. *l* na kraju sloga i riječi, početni skup *čl-* u osnovi *čovjek*-/*člověč*-, Ljd. imenica *o*-/*jo*-osnova sa starim nastavkom *-i* (*na nebi* i sl.), Gmn. *o*-/*jo*- i *a*-/*ja*-osnova s tzv. nultim nastavkom (pored očito čakavskoga *-ov*-/*ev* u m. i sr. r., ali i znatno najčešćega novijega štokavskoga *-a*), zatim 1. lice jd. prezenta na *-u*/*-ju* (pored novijega *-m*), velika zastupljenost 3jd. i 3mn. imperativa, prezent svršenih glagola u službi futura, ostaci dvojine, dok *a* < *ę* u glagola *jati* < *jeti* i njegovim izvedenicama (osobito u glagolu *prijati*) dolazi i u nekim drugim zapadnoštokavskim govorima. U VHM osim u glagola *prijati*, *obujati*, te ptc. pret. *sprijam* (ali i *prijem*), jedini je primjer za *a* < *ę* iza palatala *počanjšijeh*, što je vjerojatno zaostatak iz čakavskog predloška. Inače je redovno *ę* > *e* i iza palatala: *jezik*, oblici glagola *početi*, *začeti*, *začetje*, *žeđati*, *žedan*. U ADM osim izvedenica glagola *jeti* (*obujati*, *prijati*, *sprijati*) nema nijednog izuzetka za *ę* > *a* (*početi*, *začeti*, *žedan*, *žeđati*, *žeti*). Kao čakavizam u dubrovačkim spomenicima (u kojima je *u*(-), *uz*- redovita kontinuant staroga *vb*(-), *vbz*-) neki tumače i prijedlog/prefiks *va*(-) i prefiks *vaz*- (prijedlog *vaz* nije potvrđen), ali on je prije trag crsl. tradicije (osim u slučajevima kao *vazda*, *vazdan*, *vazdje* s izvedenicama, koji su i štokavski). Tako u VHM pored redovnoga prijedloga *u* samo je desetak primjera za *va*, koji uglavnom dolazi u sadržajno važnim iskazima i formulama (npr. *Sej, počneš va utrobi Boga i čovjeka; Kako bješe iskoni i sada i vazda i va vijekel/vike vjekoma* /5x/), dok su neki leksemi s tim prefiksom izraziti crkvenoslavizmi,

koji i nemaju pandana u s *u-* (npr. *vasjati* 'zasjati' u liku *usjati* ima znač. 'usijati, užariti'²⁰), a drugi, kao npr. *vaistinu*, *vakup*, *vaspojte*, *vazgovoret*, *vaz-daš*, *vazveselet se*, dolaze uz domaće likove s *u-*, *uz-*: *uistinu*, *ukup*, *uspojte*, *uzdati*, *uzeti*, *uzveseliti se*. U ADM samo po jednom dolazi i prijedlog *va* (*Va sve čase ovuj molitvu govori*) i prefiks *va-* (*Kada rođen jest vaistinu od Djeve*).²¹ Leksičko-morfološki crkvenoslavizam je imenica *Gospod* s Vjd. *Gospodi* (uz *Gospodin*, *Gospodine*) vrlo česta u VHM, a u ADM samo u molitvenoj formuli *Gospodi, pomiluj! Krste, pomiluj! Gospodi, pomiluj!* uz *Gospodine* u istoj formuli. Isto je tako crsl. ostatak NAV imenice *ludje* (pored *ludi*) u oba spomenika, zatim Vjd. *sinu* (uvijek za Sina Božjega): u VHM samo 2x: *Gospodine Isukrste, Sinu Boga živoga* i *Sinu, izbaviteľu mira*, ali jednom i *sine*: *Sine Božji, molu te*, a u ADM samo *sinu*: *Gospodine Isukrste, Sinu Boga živoga* (8x), *Sinu Božji, tebe molimo*. Od imeničkih crsl. padežnih ostataka treba još spomenuti nastavak *-eh* u L imenice *ludje* i u Lmn. imenica *i-* i rjeđe *a-*osnova: *u ludeh*; *u časteh* (pored *častih*), *u gusleh*, *od stvareh*, *u tmeh* (pored *tmah*) i dr., dok bi imenički NVmn. *popove*, *sinove* (pored *popovi*, *sinovi*) i prema njima: *brigove*, *djakove* mogao biti morfološki crkvenoslavizam, ali i ostatak domaćega starijeg stanja. Crkvenoslavenskoj tradiciji pripada i vrlo čest dočetak *-t* u 3jd. i 3mn. prezenta (i aorista, rjeđe imperfekta), koji je u cijeloj hrvatskoj srednjovjekovnoj književnosti usvojen kao književnojezični element višega stila, zatim u istoj književnojezično-stilskoj upotrebi prilično rijedak crsl. refleks /št/ umj. domaćega /ć/ u nastavku participa prezenta u pridjevskoj i imeničkoj funkciji, koji se zapravo ustalio kao knjiški tvorbeni sufiks *-ušti/-ešti* (uz uobičajeno *-ući/-eći*) i čija se upotreba brojčano povećava od starijih spomenika prema mlađima (od samo jednoga primjera u VHM: *živušte ruke*, u ADM pored istoga primjera još i: *sva dvigušta, gredušti pridut, s nenaviduštijemi mir, svi klaňajušti, veseleštijeh svijeh* /4x u antifoni/). Ovamo spadaju i razni glagolski nesažeti oblici, kao u VHM: *prosvjetľajet se, izlivajem* (s crsl. nastavkom *-m* u 1mn. prez.), *ugađajemo*²² i samo jedan takav primjer u ADM: *počitajemo* (pored *počitamo* 7x).

U ovakvu prikazu nemoguće je u potpunosti opisati jezik razmatranih spomenika. Zato ćemo (uz ove općenite napomene) odabrati samo neke, najizrazitije crte (uz usporedbu s istovremenima čakavskima).

²⁰ V. u AR XIX s. v. *usjati*.

²¹ Knjišku upotrebu prefiksa *va-* već i u čakavskom ZL pokazuje hibridni lik *vadrino* umj. *udrimo* (od *udriti* – v. LP).

²² Takvih primjera ima i u drugim dubrovačkim spomenicima, osobito u ČDM, koji ima najviše crkvenoslavizama na svim razinama, a nema ih uopće u DB, u kojoj i inače nema crkvenoslavizama.

3. 1. Fonološka razina

3. 1. 1. Glasovne pojave zajedničke dubrovačkim i čakavskim spomenicima

Moglo bi se reći da je na granici grafijsko-jezične problematike obilježavanje i izgovorni status slogotvornih /l̥/ i /r̥/, i to stoga što se u znanosti njihova grafija često poistovjećivala s izgovorom. Naročito to vrijedi za slogotvorni /r̥/. Naime, od početnoga stava da su popratni samoglasnici uz /r/ samo grafijska manira (izazvana latinsko-talijanskim utjecajem) preko uvjerenja da grafija odražava stvarni izgovor do tumačenja grafijskih dvojnosti artikulacijsko-stilskim razlozima²³ (što se sve odražava i dobro vidi u izdanjima Akademijine edicije *Stari pisci hrvatski*), noviji uvidi u grafiju pojedinih spomenika ukazuju na to da se problem ne može riješiti kumulativno, za sve spomenike, bilo čakavske bilo štokavske, da nema općenitih jednoznačnih rješenja, nego da svakom spomeniku treba pristupiti pojedinačno i da razrješenje njegove grafije vrijedi samo za taj spomenik (eventualno skupinu spomenika s istoga govornog područja).

Povijesni razvoj slogotvornih /l̥/ i /r̥/ u hrvatskim govorima/dijalektima nije tekao paralelno i nije dao iste rezultate. Slogotvorni /l̥/ svojim se razvojem, odnosno svojom konačnom kontinuantom /u/ zadržao okvirima samoglasničkoga sustava u većini i čakavskih i štokavskih govora²⁴, dok je za slogotvorni /r̥/ proces tekao drugim putem – devokalizacijom: ili uz razvoj popratnoga samoglasnika (najčešće /a/ ili /e/) u slijed Vr (*ar/er*), ili izjednačavanjem s konsonantom /r/, pri čemu je u početku toga procesa bio moguć određeni pazvuk uz /r/ (/ər/ > /r/). Za slogotvorni /l̥/ u čakavskim je tekstovima vrlo rano potvrđena kontinuantu /u/. Tako već u najstarijem hrvatskom latiničkom spomeniku RZ: *obučene, napuni*, dok su u ranim dubrovačkim tekstovima njegove kontinuantu /u/, /uo/ i rjeđe /o/. Slogotvorni /r̥/ u čakavskim tekstovima ima kontinuantu /r/, /ar/ i rjeđe /er/, a za Dubrovnik se pretpostavlja (kao i u drugim štokavskim govorima) /r/. U njihovu obilježavanju postoje različita grafijska rješenja, ovisna o pisarskoj tradiciji, koju treba razlikovati od stanja u živim narodnim govorima. Od tih je grafijskih rješenja za slogotvorni /l̥/ u čakavskim tekstovima (pored <u> za kontinuantu /u/) najčešće , <lu>, a za /r̥/ i u čakavskima i u dubrovačkima <ar>/<er>²⁵. Što se tiče dubrovačkoga slogotvornoga /r̥/, u znanosti je dugo bila poznata samo njegova grafijska prezentacija <ar>, pa su ga mnogi znanstvenici transkripcijski i predočavali kao *ar* (kao i u

²³ Za ovo posljednje v. Hamm 1978: 43–45.

²⁴ Rijetki su slučajevi njegovih kontinuanata s popratnim samoglasnikom uz /l/ (*al, el, ol*) na kvarnerskom području (v. Milčetić 1895.) i možda još ponegdje.

²⁵ U čakavskima još i: <r>, <ir>, <ri>, <ru>, <ra>. – Opširno o tome: Malić 2004: LI–LIV i LXXIII–LXXIV.

spomenicima s drugih štokavskih područja, npr. još u Divkovića s početka XVII. stoljeća). To je bilo lako zamislivo dok se nije znalo za njegovu grafijsku inačicu <er>. Međutim, čim postoji različito grafijsko obilježavanje jednoga fonema u istom tekstu (i u istim riječima), postaje jasno da se ne radi o izgovoru, nego o pisarskoj maniri, očito naslijeđenoj iz znatno starije tradicije latinskoga/romanskoga zapisivanja domaćih riječi. U VHM se slogotvorni /r̥/ uglavnom bilježi <ar>, ali pojavljuje se i <er>. ADM na prvih pet stranica ima samo <er>, a tek se na stranici 6v prvi put pojavljuje <ar>, te se dalje upotrebljavaju paralelno, uz dva primjera za <ir>²⁶: *iruaſce*, *iruaſceſſe* (= *rvaše*, *rvaše se*), ali i *aruem*, *aruahuſe* (= *rvem*, *rvahu se*), dok u drugom dijelu (druga ruka) ADM dolazi samo <ar>. Ako se u dubrovačkom izgovoru iz vremena tih najstarijih spomenika i osjećala neka razlika između slogotvornoga i suglasničkoga /r/, u pitanju je mogao biti samo određeni pazvuk (/ər/), a ne popratni (različiti!) samoglasnici uz /r/. To pokazuju dubrovački participi aktivni glagola s osnovom na slogotvorni /r̥/ – u VHM *proſtaro*, *umaro* (2x), a u ADM uz *iſtero*, *proſtero* (2x) i *umro*, pri čem grafija <ar>/<er> možda označuje onaj pretpostavljeni pazvuk uz /r/ (/ər/) i prvotnu slogovnu granicu: *prostr-o*, *umr-o*. Iz primjera *umro* u ADM (i sličnih u mlađim dubrovačkim spomenicima) može se pretpostaviti ili da se eventualna izgovorna razlika između slogotvornoga i suglasničkoga /r/ s vremenom izgubila konsonantizacijom slogotvornoga /r̥/ i pomicanjem slogovne granice: *prost-ro*, *um-ro*, ili da te izgovorne razlike i nije bilo, nego se radi samo o pomicanju slogovne granice. Prvu mogućnost zastupa Rešetar na temelju primjera iz RL (*umro*, *razdro*, *prostro*, *poždro*), premda se u koju godinu mlađem *Libru od mnozijek razloga* u spomenutim participima i dalje po tradiciji bilježi <ar>. Iz navedenoga proizlazi da dubrovačku grafiju <ar>/<er> na mjestu slogotvornoga /r̥/ u transkripciji treba, bez ograda, prenositi kao /r/. A to, usput rečeno, znači da bi stari romanski lik Držićeva (tj. njegova roda) prezimena *Darſa* trebalo čitati *Drža* (sa <ſ> = /ž/ i dočetnim -a kao u Gundulićevu *Gondola* i nekim drugim dubrovačkim prezimenima), a ne *Darsa*, kao što neki čitaju po vukovskom principu: čitaj kao što je napisano! (s najčešćim/najpoznatijim <ſ> = /s/)²⁷. Pa onda ni onaj Držićev Džuho, koji se još i u novije doba u književnopovijesnoj literaturi navodi

²⁶ Budmani (1883: 156) za tadašnji dubrovački govor navodi da popratni samoglasnik uz slogotvorni /r̥/ dolazi samo u riječima *èrvati*, *èrvânje*, pa bi se <ir> iz ADM možda moglo s time dovesti u vezu, odnosno to bi moglo značiti da se izgovor slogotvornoga /r̥/ na početku riječi ipak ponešto razlikovao od ostalih položaja.

²⁷ Ugledna poljska književna povjesničarka Joanna Rapacka u natuknici o Marinu Držiću u LHP 2000. uz Držićevo prezime i ime navodi i dvojaki romanski oblik: *Darsa*, *Dersa* (Rapacka 2000: 196), što pokazuje dubrovačku tradiciju pisanja slogotvornoga /r̥/ grafijom <ar> i <er> i potvrđuje našu pretpostavku o čitanju /r/.

kao *Džuho Kerpeta* (npr. Čale 1987: 419 i d.) nije *Kerpeta*, nego *Krpeta* (kao je već u ranijoj literaturi, npr. u Kombola 1945. i drugdje)²⁸.

Spomenuto je da u dubrovačkim spomenicima za slogotvorni /l/ dolazi /u/ i /uo/, izuzetno i /o/ (npr. u VHM: *u pocih, u vonu*), premda u mlađima sve više prevladava /u/. Za dubrovačke je kontinuantne slogotvornoga /l/ u RL Rešetar (1898., *Rad* 134: 142–149) uložio mnogo truda da utvrdi određenu zakonitost u njihovu ostvarivanju u pojedinim riječima i osnovama, ali mu to nije pošlo za rukom (»... ne može se reći da u tome vlada kakovo pravilo« – ibid. 144). Za njih se u najbolju ruku može reći da u jednim osnovama prevladava jedna, u drugima druga kontinuant, dok je u nekima zastupljena samo jedna. Tako npr. u korijenu *płt-* u VHM prevladava /u/ (u : uo – 13 : 8), u ADM obratno (uo : u – 13 : 8); u korijenu *płn-* u VHM prevladava /uo/ (uo : u – 16 : 11), u ADM obratno (u : uo – 17 : 1); u osnovi *słnc-/słnč-* u VHM preteže /u/ (u : uo – 11 : 1), u ADM obratno (uo : u – 8 : 1); u korijenu *słz-* i u VHM i u ADM preteže /u/ (u : uo – 4 : 2; 7 : 1) i dr. Samo /uo/ u oba spomenika dolazi u korijenu *płk-* (+ /o/ 1x u VHM); samo /u/ u oba spomenika dolazi u korijenima *dłb-*, *dłg-*, *młk-/młč-*, u imenici *munja* (< *młnbja*). Pogrešan primjer *tuoga* (Gmn.) umj. *tuga* (< *toga*) u VHM ukazuje na to da je u tadašnjem dubrovačkom govoru već bilo znatno običnije /u/ nego /uo/ za slogotvorno /l/, pa ga pisar više nije razlikovao od primarnoga /u/ i /u/ < /q/.

Na fonološkoj razini zajedničke su i čakavskim i štokavskim spomenicima neke pojave u vezi s razvojem poluglasa. Tako može ali ne mora doći do vokalizacije slaboga poluglasa u prijedlozima i prefiksima ispred suglasničkoga skupa, pa ima paralelnih primjera s provedenom i neprovedenom vokalizacijom, npr. u VHM *sa tvorećijemi*, ali s *žuči*; *sablusti*, *sagriješiti*, *sahraniti*, *sakriti*, *satvoriti* pored *zblusti*, *zgriješiti*, *shraniti*, *skriti*, *stvoriti* i dr., a takvih primjera ima i u čakavskim spomenicima. U VHM se pojavljuje inače slabo potvrđena riječ *satvor* (*Koga zemļa, more i nebo čtuje, klaňaju se i pripovidaјut sve stv[a]ri, Tvorećega satvor, Marije*²⁹ *nosi u znač.* »ono što je stvoreno, što je posljedica stvaranja«³⁰, za koju bi se moglo pretpostaviti da je crkvenoslavizam (kao i oblici glagola *satvoriti* uz znatno češće *stvoriti*), ali ostale tvorbe od iste osnove prije upućuju na šire dubrovačko (i općenito zapadnoštokavsko) područje³¹. Vokalizacija slabog poluglasa (pod

²⁸ U *Enciklopediji Jugoslavije* (III. svezak iz 1958.) pod natuknicom o Marinu Držiću na slici (str. 120) vidi se Držićev potpis: *Marino Darsa Raguseo*, a u redakcijskom tekstu navedena se drama navodi kao *Džuho Kerpeta*. Isto i u novijem enciklopedijskom izdanju (sv. III, 1984, str. 602).

²⁹ Vokativ u službi subjekta, kakvih primjera ima nekoliko u ovim spomenicima, ali ostali su u muškom rodu.

³⁰ AR XIV s. v. *satvor* pod a) s potvrdom iz Dž. Držića.

³¹ Tako u AR XIV: *satvoran* 'satvoren, stvoren' s jedinom potvrdom iz Kašićeva *Rituala*; *satvorenie* s potvrdoma iz Mikaljina Rječnika, te dubrovačkih i ostalih štokavskih pisaca

naglaskom) ispred sufikasa *-stvo*, *-stven*, *-ski* potvrđena je i u čakavskim i u dubrovačkim spomenicima, s time da u dubrovačkim već dolaze i noviji štokavski likovi s *n* iza *a < v*. Takvi su likovi potvrđeni već u zapisima Jurja iz Slavonije (*cesarastvo*, *katoličasku*), u KL (*božastvo*, *svidočastvo*, *človičaski* i dr.), ŠM (*proročastva*, *veličastvimi* uz *boštvo*), ZL (uz primjere kao npr. *človičaski*, *veličastvo* dosta su česti muški, *mnoštvo*, *trštvo* bez vokalizacije, a jednom se čak na istoj stranici nalaze tri različita razvojna lika: *svidočstvo*, *svidošstvo*, *svidočastvo*). U VHM ima dosta takvih primjera: *božastvo*, *božastven*, *človičaski*/človičaski/čovječaski, *divičastvo*, *divičaski*, *katoličaski*, *množastvo*, *mučeničaski*, *svjedočastvo*/svidočanstvo, *veličastvo*; u ADM: *božastvo*/božanstvo, *božastven*, *čovječaski*/človičaski, *djevičastvo*, *djevičaski*, *otačastvo* pored *otačtvo*, *svjedočastvo*/svjedočanstvo pored *svjedočtvo*, *veličastvo*. Ima takvih primjera i u ostalim dubrovačkim spomenicima, s time da što su mlađi, ima više primjera s umetnutim *n* iza *a < v*. U dubrovačkim spomenicima dolaze i neki manje obični likovi u vezi s vokalizacijom/nevokalizacijom poluglasa, npr. u VHM *Višni mudarc*, u ADM *mudarci* (vjerojatno analogijom prema *mudar*), imenica *tma* i njezini kosi padeži bez vokalizacije poluglasa, ali *taman*, *tamnost*, u VHM *mči*, a u ADM novije *mači*, zatim vokalizirani sekundarni poluglas u Njd. m. r. posvojnih pridjeva m. r. *Gospodań*, *Jakobał*, u imeničkom Njd. posuđenica m. r. *psalam*, *veras*, u starom Gmn. glavne imeničke promjene *molitav*, *srdac*.

Uz problem vokalizacije poluglasa treba spomenuti i pojavu pisanja popratnog samoglasnika uz prijedloge *k*, *s* (u čakavskim tekstovima i *v*, *z*), najčešće uz riječi koje počinju samoglasnikom, pri čemu je taj popratni samoglasnik identičan prvom samoglasniku naredne riječi. Ta se pojava obično tumačila kao grafijska manira. Tako npr. Rešetar (1898., *Rad* 134: 103) za RL na temelju primjera kao *ki Jezusu*, *ki Jordanu*, *ku vladavcem* (u kojima se popratni samoglasnik uz prijedlog grafijski povodi za prvim grafemom naredne riječi: <i> za /j/, <u> za /v/) konstatira da se radi o ortografskoj pojavi. U AR-u³² se pobija Daničičevo mišljenje da se radi o pisarskim pogreškama budući da je pojava zabilježena u raznim spomenicima iz različitog vremena. Pojava je dosta frekventna u čakavskim ŽSO. Tamo se prijedlog sa svojim popratnim samoglasnikom piše odvojeno od osnovne riječi (npr. /u transkripciji/: *se eretici*, *ko opatu*, *so odkrvenov*, *su umiļenjem*, *ko oltaru*, *ko onomu*, *ki nim*, *ke velikomu* i dr.). Upravo me to odvojeno pisanje navelo na pomisao da se ne radi o grafijskoj, nego o glasovnoj pojavi, tj. o nekoj vrsti

XVII.–XVIII. stoljeća: I. Držić (Dubrovnik), Kašić *Ritual*, Bačić (Bosna), Lučić (Makarska) uz srpslov. J. Rajića; *satvoritel* s potvrđama iz dubrovačkih, dalmatinskih, bosanskih i slavonskih pisaca XVII.–XVIII. stoljeća; 1. satvoriti najpotvrđenija od navedenih riječi, već od XIV. stoljeća, od rječnika u Mikaljinu, Della Bellinu, Stullijevu; *satvoriv* 'onaj koji se može satvoriti, stvoriti' (imenička umj. pridjevske definicije!) samo iz Stullijeva Rječnika; *satvorje* 'ono što je satvoreno, stvoreno' s potvrdom I. T. Mrnavića.

³² AR, knj. XIV s. v. s, sa, su.

samoglasničke asimilacije na mjestu nekadašnjega prijedložnog poluglasa. To je odlika samo pisanih tekstova, dakle književnojezična/knjiška, pa se kao takva mogla i čitati. Zabilježena je u raznim tekstovima do u XVIII. stoljeće (v. Malić 1989: 166–167; ista 2004: LXXIII). Primjeri iz naših molitvenika – VHM: *so Ocem, so oci, so onim, si ním, si istinom, su umilenstvom*; ADM: *ko ocem, so Ocem* (6x), *so Otcem, so oci, so ostalijemi* (3x), *su ugļevjem* (VHM na tome mjestu: *sa ugaomi*).

Jedna je od pojava zajedničkih čakavskim i dubrovačkim spomenicima kontrakcija u GDLjd. m. i sr. r. zamjenica *moj, tvoj, svoj*. U čakavskim je spomenicima ona gotovo redovito provedena (*moga, tvoga, svoga; momu, tvomu, svomu; mom, tvom, svom*), dok dubrovačke zahvaća postupno, a obuhvaća i zamjenicu *koji*³³, pri čemu dolazi do preklapanja s oblicima zamjenice *tko*, pa ih nije uvijek moguće jednoznačno odrediti. U VHM ima još dosta nekontrahiranih oblika navedenih zamjenica, dok su u ADM oni posve izuzetni. U onovremenim i čakavskim i štokavskim/dubrovačkim spomenicima namijenjenima crkvi i vjeri nije zasvjedočena kontrakcija: *ma, tva, sva, me, tve, sve, mu, tvu, svu*, poznata iz autorske poezije.

Zajednička je čakavska i štokavska crta otpadanje dočetnoga *-e* u pojačajnoj čestici *re* (< *že*), uglavnom u priložima i zamjenicama, kao *jere/jer, nere/ner, tere/ter, nigdore/nigdor, nitkore/nitkor, ništore/ništor* i dr. Za otpadanje dočetnoga infinitivnoga *-i* iz razmatranih dubrovačkih spomenika samo su tri potvrde, pri čemu prva iz VHM očito ima stilističku vrijednost: *Maslo i med jesti budeť da uznat bude zlo odvrći* (zrcalna struktura: prez. na *-t* / inf. na *-t*), zatim: *Gdje ću pobjegnūt nego k tebe, Bože moj?*, te u ADM: *proslavit bude jezik moj pravdu tvoju*. Općenito, ta je pojava to češća što su spomenici mlađi. Dočetni infinitivni *-i* čuva se i u futuru ispred pomoćnoga glagola *hoću/ću, hoćeš/ćeš...* i u čakavskim i u štokavskim spomenicima. I u čakavskim i u dubrovačkim spomenicima potvrđeno je otpadanje inicijalnoga *e-* u odomaćenu liku latinske riječi *evangelista* > *vanjelist/vandelist* (u čakavskima i *evangelium* > *vanjelje*). Tako u ŠM: *vanjelist* (Gmn.); BZ, ZL: *u vanjelji* (Ljd.); VHM: *Ivanu Vandelisti* (Djd.), *vandelite* (Vmn. – u litanijama; isto i ADM), ali u ADM ipak: *Začelo Sveto evanđelje po Ivanu* (izravan dubrovački prijevod). Inicijalni latinski aspirirani /h/ nekad se gubi, nekad ne. Npr. čakavski RZ: *h̃abit*, KL: *ēbrajski, q̃sana, Abram(ov)* – dubrovački VHM: *iman, Eremon* (ADM s prejotacijom: *Ieremon*), VHM i ADM: *Abram*, te *Eli, Eli* pored *Heli, Heli*³⁴.

Od domaćih suglasničkih pojava potvrđenih i u čakavskim i u razmatranim dubrovačkim spomenicima redovno je gubljenje *-v-* na granici prefiksa *ob-* i osnove što počinje s *v-*, npr. u *obarovati, oblast, obeseliti* (< *ob- + -varovati, -vlast, -veseliti*). Sekundarni suglasnički skupovi s jottom (od *-bj-* i

³³ Za čakavske spomenike pretpostavlja se primarnost lika *ki, ka, ko* (< *kyi, kaja, koje*).

³⁴ I u VHM i u ADM lik *Eli, Eli* dolazi u *Ofičju Svetoga krsta*, a *Heli*, u izvanoficijskim molitvama.

od kratkog refleksa jata) dobro se čuvaju, ali ipak ima primjera koji upućuju na sekundarnu (drugu) jotaciju. Ona je ostvariva čim se izgubi slabi poluglas, ali je spomenici, čuvajući pisarsku tradiciju, rijetko bilježe. Tako u ZL: *uļem* (graf. *Vgliem*), *muñe* (graf. *mugne*), *muñu* (graf. *mugnu*); u VHM: ljd. *mišļu* (graf. *mišglu*) pored *misalju* (graf. *mišaliu* – s vokalizacijom slaboga poluglasa pod naglaskom); u ADM: *možđe* (graf. *mošge*). Crkvenoslavenski su ostaci u VHM *čto*, *kto*, *ktogodir* i *Izrael*, *izdraelski* pored *što*, *tko*, *nitko*, *nitkor* i *Izrael*, *izraelski*, što se može tumačiti i na leksičkoj razini, a ne u okviru suglasničkih promjena. Ostale su promjene suglasnika i suglasničkih skupova u zastupljenim spomenicima ili sporadične ili dijalekatski obilježene.

3. 1. 2. Glasovne pojave karakteristične za dubrovačke spomenike

Među glasovnim pojavama važnima samo za dubrovačke spomenike refleksu jata pripada posebno istaknuto mjesto, budući da pretežitost ijekavskoga refleksa već u najstarijim spomenicima svjedoči o izvornoj ijekavštini dubrovačkoga govora. Ikavizmi u njima ostaci su čakavsko-ikavskih predložaka. Rešetar se u posljednja dva objavljena rada (1951. i 1952.) najintenzivnije pozabavio jezikom dubrovačkih spomenika XIII.–XVI. stoljeća. U njima on razlikuje »obične« dubrovačke ikavizme od »neobičnih«. »Obični« su, po njemu (osim *i < ě* ispred *j* i *o*, što je obično u svim ijekavskim govorima): *-i* u prilogima *ovdi*, *ondi*, *gori*, *doli*, *gdi*; zatim *pri-*, *prid*; *biljeg*; glagolske osnove *vidje- < vĕdĕ-*, *sidje- < sĕdĕ-*. Svi su ostali ikavizmi u dubrovačkim spomenicima prema Rešetaru »neobični« (Rešetar 1951: 12, bilj. 31). On konstatira kako »najstarije jekavske oblike nalazimo u dubrovačkim latinskim aktima već od g. 1344.« i dalje: »... ni za jedan spomenik nije se moglo konstatovati da ima pojedinih kategorija oblikâ ili pojedinih riječi gdje je ikavski izgovor redovan ili bar pretežan, nego redovno se vidi da je u svakoj kategoriji i kod svake riječi jekavski izgovor pravilo, a ikavski izgovor izuzetak« (1951: 17, 27). U VHM Rešetar nalazi dvije trećine ijekavizama prema jednoj trećini ikavizama za razliku od mlađega TDM³⁵, u kojem ima više »neobičnih« ikavizama u odnosu na ijekavizme, pa to pokazuje da se ne radi o procesu prelaženja starije ikavštine na mlađu ijekavštinu u dubrovačkom govoru, nego je u VHM u pitanju »izražaj manje redaktorove konzervativnosti a ne njegova drukčijega izgovora«. Rešetar sva svoja razmatranja svodi na »izgovor«, tj. na govornu (dijalekatsku) stranu problema, odnosno na veću ili manju pažnju priređivača ikavskih tekstova pri njihovu prilagođavanju dubrovačkoj govornoj sredini. On nije pomišljao na to da bi se u variranju ijekavskih i ikavskih oblika u pojedinim segmentima teksta moglo raditi o nekim namjernim stilskim pobudama pisara (prepisivača, prerađivača čakavsko-ikavskih predložaka), ako se već u pojedinačnim ikavizmima i moglo raditi o nedovoljnoj pisarskoj pažnji i automatskom

³⁵ Za ADM Rešetar nije znao.

prepisivanju. U svojim razmatranjima on nije dovoljno naglasio suodnose ijekavizama i ikavizama, a pogotovo nije išao za tim da pokaže književnu funkciju tih odnosa.

U VHM se ijekavsko-ikavsko variranje ostvaruje u različitim kombinacijama: osnova ijekavska, a nastavak ikavski i obratno³⁶ (npr. *grješnih, svijeh vjernih pokojnih*, odnosno: *boliznivijeh, boliznivijem, vjernijeh, u pisanijeh*), odnosno s ekavizmom u osnovi i ijekavizmom u nastavku: *telesnijeh*³⁷, ili s ikavizmom u osnovi i hiperijekavizmom u tvorbenom sufiksu: *boliznijeve*, ali i samo ikavski: *po dilih, vjernih, virujućim* ili samo ijekavski: *ispovijedajućijeh* i dr. Takvo je variranje prisutno i u istoj sintagmi: *blazim i pravijem, od svijeh mojih krenutja telesnijeh i duhovnih*, odnosno u Psalmu 150: *Hvalite Gospoda u svetijeh njegovijeh! ... Hvalite nega u silah njegovijeh! ... Hvalite nega u timpanih i u kori! Hvalite nega u žicah i organih! Hvalite nega u cimbalijeh dobroglasnih! Hvalite nega u cinbalijeh dobrodržećih!* Ili u ADM: *Hoćeš prominiti nih i budu promijeñeni* itd. Zanimljivo je ijekavsko-ikavsko preklapanje u osnovi *čovjek-/člověč-* sa starim početnim skupom *čl-* i novijim pojednostavnjenjem *čl- > č-*: *čovjek, človječji / človičaski* pored *čovjek, čovječaski / čovik, čovičaski* (v. Malić 2004: LXVIII–LXIX). U tekstu su zapaženi i neki hiperijekavizmi: *objelje* (2x pored češćeg *obilje*), *sudjeti, Lovrijenče*, te ekavizam *sveti* (Nmñ. – ‘savjeti’). U ADM ijekavizacija je provedena mnogo dosljednije nego u VHM³⁸, čak i među onim »običnim« Rešetarovim ikavizmima. Tako npr. pored *prid* dolazi i *prjed(a)* s izvedenicama *ispriđ* i *unaprijedak*. Odnos prefiksa *pri-* i *prje-* iznosi 40 : 56, s time da dolaze u istim riječima (i u oba dijela rukopisa): *pričista / prječista; primilostiv / prjemilostiva; prisveta / prjesvet; prislavna / prjeslavna; primogoše / prjemogoše* i dr. Prilozi na -*dě* znatno su češći s -*dje* nego s -*di*, npr. *gdi / gdje* (3 : 7), ali samo: *godje(r), indje, ondje, ovdje, tudje, vazdje* (sve po nekoliko puta). Osnova *vědě-* redovito daje *vidje-* (*ispovidjeti, pripovidjeti, spovidjeti, zapovidjeti* s kosim oblicima od infinitivne osnove, te *ispovjednici*), ali s -*ije-* u prezentskoj osnovi i oblicima od nje izvedenima (*ispovijedajte, ispovijedajućijeh, ispovijedi, ispovijest, pripovijedaše*) i izuzetno s ikavizmom *poviđ*. Ikavizmi su u leksičkim morfemima rijetki: *posriđ / (po) srjēd* (2 : 4), *crivijeh, čovičaskoga* (pored 30 primjera za osnovu *čovjek-/človjek-*), *dilijeh* (uz 21 primjer za osnovu *djel-*), *pribignujemo, prominiti / promjena,*

³⁶ Moguš 1968., govoreći o jeziku Držićeva Dunda Maroja, ističe da su relevantni pokazatelji određenoga jezičnog sustava gramatički morfemi, a kako su oni u Držićevu jeziku ijekavski, ukazuju na sustavnu ijekavštinu toga govora, odnosno njegove književne realizacije.

³⁷ Budmani (1883: 156) i u njemu suvremenom dubrovačkom govoru konstatira ekavizam u množinskoj osnovi *teles-*.

³⁸ Treba istaknuti da u FDM s kraja XVI. stoljeća, koji pripada istoj tekstovno-sadržajnoj i prijevodnoj redakciji kao i ADM, ima daleko više ikavizama nego u ADM (na temelju vlastita uvida), što znači da FDM nije prepisan s ADM, nego da su oba imala zajednički predložak, pri čemu je prepisivač ADM-a imao neke svoje stavove o rasporedu ijekavizama i ikavizama u prilagođavanju predloška dubrovačkoj sredini, dok se znatno mlađi prepisivač FDM-a više držao ikavskoga predloška.

promijeñeni, vićni / vjećni (3 : 37) i dr. U tekstu su potvrđeni i neki hiperijekavizmi: *boljeznijeñi, čeprijes, kupjenu*³⁹, *Lovrijeñe, odnijemi* (pored *odniji*), *odnijemjenja, psaltijeru, redovnjescijem*, a oni se mogu razviti samo unutar ijekavskoga sustava.⁴⁰ Potvrđeni su i ekavizmi *celove, uspještu*. Zanimljani prezent glagola *biti* glasi: *nijesam, nijesi, nije, nijesu*. Upitnim ostaje problem dubrovačkoga kratkoga ili dugoga jata u riječima kao što su npr. *cječ/cijeć, grješnik/griješnik, krjepost/krijepost, potrjeba/potrijeba, tjerča/tijerča* (sekundarni jat u posuđenici) i dr., odnosno zamjenički oblici DL *menje, tebe, sebe / meni, tebi, sebi*. Budmani (1883: 157, 179) za Dubrovnik kraja XIX. stoljeća navodi da je »posve dosljedno *grěšnik* i *krěpōs*« (s novijim *re < rje < rě*) kao i »*cječ* (a ne *cijeć*)«, pa tako (tj. s kratkim refleksom jata) treba uzeti i za starije razdoblje, s time da u razmatranim spomenicima nije potvrđeno *re < rě*, nego samo *rje*. Što se tiče navedenih zamjeničkih oblika, Rešetar u početku (1898., *Rad* 136: 149–150) uzima da ti oblici glase: *menje, tebe, sebe*, da su stariji od *meni, tebi, sebi* i da u RL prevladavaju. Kasnije (1927: 172–173), na temelju Držićeve grafije i metrike zaključuje da je ipak u pitanju refleks *ije*, koji Držić broji kao dva sloga, a jedan je takav primjer našao i u Menčetića. Za dugi refleks jata nalazi i neke dijalekatske potvrde (Lumbarda, Slavonska posavina), ali sve to nisu dovoljno čvrsti pokazatelji. U VHM znatno prevladavaju oblici *meni, tebi, sebi*, a u ADM *menje, tebe, sebe*.⁴¹ Očito su to knjiški oblici (< *meně, tebě, sebě*)⁴² prema (raz)govornom *meni, tebi, sebi* (bez dužine na dativno-lokativnom nastavku⁴³), a za potrebe stiha takva se knjiška tvorba može realizirati i s dugim (produljenim) refleksom jata⁴⁴.

U suglasničkom je sustavu za dubrovačke srednjovjekovne spomenike najintrigantnije pitanje pojava zvučnih afrikata. One nisu postojale u

³⁹ Budmani *ibid.* navodi *kupjenu* i za tadašnji dubrovački govor, kao i redovno *î > ije* u nastavku -*ir* (npr. *pastijer, Trogijer*, pa tako i *psaltijer*).

⁴⁰ Zahvaljujem na napomeni jednoga od recenzenata da nije sasvim uvjerljiv argument da hiperijekavizmi nastaju »samo na ijekavskom terenu« budući da je poznato kako u tekstovima čakavaca što su pisali štokavštinom postoje brojni hiperijekavizmi. Međutim, pojava pisaca čakavaca koji su pisali štokavštinom znatno je mlađa od vremena nastanka VHM i ADM. Nije mi poznato da je u XIV. i XV. st. bilo pisaca čakavaca koji bi pisali štokavštinom, pa da bi hiperijekavizmi iz takvih predložaka mogli ući u ovdje razmatrane tekstove.

⁴¹ Variranje tih oblika (kao i ostalih dvojnosti) može se iskoristiti u stilske svrhe, npr. u ČDM: *dokole ne prostiš menje ni odpustiš meni?*

⁴² Budmani *ih* (1883.) u svom prikazu dubrovačkoga govora ne spominje, što bi moglo značiti ili da su izumrlili ili da *ih* u običnom govoru nikada i nije bilo.

⁴³ U nešto mlađim dubrovačkim spomenicima (TDM, DP i dr.) sasvim su izuzetni primjeri u kojima grafija eventualno sugerira dužinu na nastavku, tipa *menii, tebij*, ali poznavajući višestruke mogućnosti grafijskoga obilježavanja fonema /i/ ti primjeri nikako nisu pouzdani za uopćene zaključke.

⁴⁴ U ijekavskoj poeziji postoji bezbroj suprotnih primjera, tj. da se dugi refleks jata, tj. *ije*, broji kao jedan slog, slijedeći po jezičnom »dugom pamćenju« povijesni status jata kao jednoga fonema.

prvotnom suglasničkom sustavu, nego su novija razvojna pojava.⁴⁵ Zvučna afrikata /dž/ u štokavskom se (pa tako i dubrovačkom) suglasničkom sustavu razvila u asimilacijskim procesima (kao zvučni parnjak afrikate /č/), a njezino ustaljivanje u sustavu poduprto je pod stranim utjecajem (talijanskim, turskim). Još je novija pojava dubrovačke afrikate /dz/, ali ona nije potvrđena na mjestima gdje bi njezina pojava bila izazvana asimilacijskim procesima (premda jest zvučni parnjak afrikate /c/). Nije sigurno kad su se zvučne afrikate ustalile u dubrovačkom fonološkom sustavu. Grafija najstarijih spomenika ne daje za to pouzdane podatke. Tako se u VHM (uz neasimilirane oblike s /č/) na mjestu zvučne realizacije afrikate /č/ pojavljuju grafemi <g>, <gi>, koji inače u tom spomeniku označavaju od početaka štokavskog sustava usustavljenu afrikatu /đ/ (< prasl. /*d'/). To bi moglo značiti da u tadašnjem dubrovačkom fonološkom sustavu još nije bilo afrikate /dž/, pa se ona nadomještala najbližom, u sustavu već postojećom /đ/. U VHM paralelno se javljaju neasimilirani i asimilirani likovi: *srčba* i *srđba* (jedna od rijetkih riječi za tu pojavu), a u ADM samo *srčba*. Od neasimiliranih likova u VHM još dolazi samo *svidočba*. Manje je vjerojatno da navedeni grafemi osim afrikate /đ/ označavaju još i /dž/ (tj. jednako i palatalnu i nepalatalnu afrikatu), premda se u literaturi uopće ne dovodi u pitanje izgovor afrikate /dž/ na navedenim mjestima. Govoreći o dubrovačkim ćiriličkim poveljama Rešetar (1952: 8–9) kaže: »Glas dž, koji je u domaćim riječima tako rijedak, obično se ne bilježi nego se ostavlja bez promjene etimološko č: *svědočba*, ili se izuzetno piše ž: *svědožba*, ali je sva prilika da se je u oba slučaja izgovaralo dž. ... Ali ... više puta za tal. dž imamo i đ [tj. *đerv*⁴⁶], bez sumnje za sadašnje đ, n. pr. *lonđinъ* (Longino), *leđionъ* (legione), *remiđio* (Remigio), nego kako su to same riječi koje nijesu ušle u narodni govor⁴⁷, to pisari nijesu sigurno pazili na pravi izgovor.« Dakle, ipak i /đ/! U ćiriličkom ČDM javljaju se samo oblici s neasimiliranim /č/ (*srčba* – graf. *sarvčba* i samo jednom *sarčbba*). Ali u dodatku ČDM – *Molitvama svete Bričide* – ime naslovne junakinje napisano s <č> kao da daje naslutiti pojavu afrikate /dž/ (dakle: *Bridžida*), za koju još nije nađeno odgovarajuće grafijsko rješenje. To bi onda moglo značiti i da bi i sve one naoko neasimilirane likove s <č> trebalo čitati s /dž/. Navedeno grafijsko rješenje (tj. <č> za /dž/) zapravo je adekvatno obilježavanju sekundarne afrikate /dz/ umj. /z/ u posuđenicama grafemima <c>, <ç>, koji inače služe za obilježavanje /c/. Tako u VHM *Lacara*, *Nacaret* (pored *Azarija*, *Elizabeta*), a u ADM *Acarija*, *Lacara*, *Licabeta*, *Nacaret* (pored *Elizabet*), te u oba spomenika: *Eli, Eli, / Heli, Heli, lama cabatani*?⁴⁸ To grafijsko rješenje

⁴⁵ Kao što pokazuje LP, starocrkvenoslavenska afrikata /dz/ sačuvana je samo kao ime slova *dzelo* u crsl. azbuci, te u ćiriličkim spomenicima za označavanje brojne vrijednosti 6.

⁴⁶ *Đervom* se u ćiriličkim spomenicima obilježavaju /đ/ i /ć/.

⁴⁷ Svojedobno sam poznavala Dubrovčanina *Remida* i vidjela školsku svjedodžbu izdanu određenom *Đivi*.

⁴⁸ U ćiriličkom ČDM nema takvih primjera.

može značiti dvoje: ili da se u nedostatku prikladnoga grafema za zvučnu afrikatu bilježi njezin bezvučni parnjak /c/ kako bi se izgovor razlikovao od ranijega/uobičajenoga /z/, ili da se prave zvučne afrikate još i nisu dokraja razvile, nego je proces njihova oblikovanja u tijeku: nije više /z/, ali nije još ni /dz/ (pa onda i nije više /č/, ali nije još ni /dž/). O afrikati /dz/ Budmani (1883: 58) za suvremeni mu dubrovački govor kaže da »ima kao u crnogorskome dijalektu osobiti s[l]ični glas *dz*«, koji se »čuje najveće kod tuđih riječi: *spêndza*, *midzêrija*, *Jódzo*, a kod same dvije narodne *dzora* i *jedzero*«⁴⁹.

Spomenut ćemo još neke glasovne pojave koje ne moraju biti samo dubrovačke, ali su za dubrovačke spomenike posebno karakteristične. Tako je npr. dubrovačka osnova *slobod-* u VHM potvrđena češće nego prvotna *oslobod-* (odnos 23 : 12), a u ADM je češća *oslobod-* (17 : 8); pojednostavljena dubrovačka osnova *blagosov-* u VHM je znatno češća od prvotne *blagoslov-* (65 : 13), a u ADM dolazi samo u dubrovačkom liku *blagosov-* (75x); dubrovačka zamjena *vr-* > *br-* u osnovi *vrēm-* > *brijem-*, *brjem-* u oba je spomenika frekventnija od starijega *vrijem-*, *vrjem-*: VHM 12 : 1, ADM 18 : 9⁵⁰; tipično dubrovačko pojednostavnjenje dočetnoga skupa *-st* > *-s* otpadanjem krajnjega *-t* očito je u vrijeme nastanka naših molitvenika tek u začetku: u VHM 3jd. prezenta samo jednom dolazi u liku *jes*, a inače je u oba spomenika redovito *jest*; od tipičnih imenica na *-ost* > *-os* potvrđena je samo jedna (*svitlos*) u VHM i jedna (*kos*) u ADM. Navedeni primjeri pokazuju da ni u bilježenju razmotrenih glasovnih promjena, kao ni inače, priređivači VHM i ADM nisu postupali jednako, što ukazuje na njihovu samostalnost u priređivanju tekstova, pričem je svaki između dvojnih mogućnosti birao ono što mu se činilo primjerenijim.

3. 2. Morfologija

3. 2. 1. Oblici

Morfologiju i čakavskih i dubrovačkih spomenika karakterizira supostojanje starijih i novijih morfoloških oblika. Njihovo variranje u istom iskazu najčešće ima stilsku funkciju. U imeničkoj deklinaciji supostojanje starih i novih oblika često je u Ljd. imenica m. i sr. r. glavne promjene. Za ZL Rešetar je (1898., *Rad* 136: 128–130) u njihovu rasporedu pokušao odrediti neki sustav tvrdeći da starije *-i* prevladava u mekih osnova, a novije *-u* u osnova na gutural i iza prijedloga *po*, ali i sam navodi primjere koji se ne uklapaju u to pravilo. Variranje nastavaka u dvije uzastopne imenice, kao npr. u *Betlemi*, *gradu žudejskom*, odnosno supostojanje obaju nastavaka unutar jedne sintagme: (*po/u*) *zakonu* *Gospodiñevi*/*Gospodiñi* s novim

⁴⁹ Najstarija potvrda pojave afrikate /dz/ u domaćoj riječi (*dzora* – graf. *çora*) poznata mi je iz VHM2.

⁵⁰ U Budmanija (1883: 157) samo: *brijeme*, *bremena*.

nastavkom u imenice, a starim u pridjeva vrlo je vjerojatno posljedica svjesnog morfološkog variranja. U VHM su primjeri za stari nastavak *-i* izuzetni, a dolaze u imenica sr. r. (na palatal i nepalatal): *u prognjevanjĭ, po sem izašastjĭ, na dvignutjĭ, po svršenjĭ, u počeljĭ* uz samo jedan primjer za m. r. *u koriĭ*, dok su u ADM tri primjera za stari nastavak: *na nebi i na zemlji*⁵¹ i *na zvjezdom sjedi prijestolji* (2x). U glavnoj promjeni ž. r. u Vjd. u čakavskim se spomenicima dobro čuva razlikovanje nastavaka u imenica nepalatalnih i palatalnih osnova. U dubrovačkima su nešto drugačiji odnosi. Tako u VHM pored nastavka palatalne promjene u svih imenica na *-ica*: *Bogorodice, carice, kraljice, odvojetnice, prijateljice, Trojice* još i *duše Isukrstova, Gospođe*, ali *Marijo, svetiño*, a u ADM u imenica na *-ica* pored češćeg nastavka *-e* dolazi i *-o*⁵²: *Bogorodice, kraljice, milosnice, odvojetnice, pomoćnice, prijateljice, roditeljnice, Trojice*, ali i *Djevicō, utješenico*, pored *Marije* i *Marijo, zemljo* i redovito *Gospođe*.

U dubrovačkim spomenicima ostaci dvojskih nastavaka u imeničkoj promjeni sačuvani su samo u imenica koje označavaju dijelove ljudskog tijela što dolaze u paru, ali i tu su već češći množinski nastavci, a osobito to vrijedi za zamjeničko-pridjevske attribute tih imenica. Jedini je primjer za Ndv. u VHM: *Togaj jest more i taj ga stvori i sušu osnovasta ruci negovi*, što je vjerojatno trag crsl. matice. Sasvim je običan Gdv. (*od, iz*) *ruku, nogu mojih/mojijeh, tvojih/tvojijeh, svojih, negovijeh...* pored množinskih *ruka, noga*. Od glagolskih oblika uz već navedeno 3dv. *osnovasta* (= 2-om licu) potvrđen je još jedan primjer: *pravda i mir obľubista se* uz isti takav primjer iz ADM, što je najbolji pokazatelj da se radi o zaostatku iz crsl. predloška.

U dubrovačkim spomenicima treba izdvojiti Gmn. glavne imeničke promjene. Osim nastavka *-Ø* (koji se tumači kao ostatak starine) *te -ov / -ev* u m. r. (koji su očito trag čakavskih predložaka) i *-i* (koji potječe iz *i*-deklinacije) u imenica svih rodova prevladava noviji štokavski nastavak *-a*, s time da onih prvih ima to manje što su spomenici mlađi. Sporadično se u jednosložnih imenica m. r. javlja i nastavak *-ova / -eva*, npr. *knezova, kraljeva*, a dolaze i hibridni likovi kao *apostolova, prorokova*. Za Dubrovnik su karakteristični oblici Lmn. i rjeđe Gmn. na *-ijeh* (prema *-ěhrv* u Lmn. *o*-osnova i GLmn. zamjeničke nepalatalne deklinacije). U VHM nastavak *-ijeh* dolazi samo u Lmn. m. i sr. r. i ž. r. *i*-osnova: *u svijeh puocijeh, u glasijeh, u psaltirijeh, u cimbalijeh, u dvorijeh, na nebesijeh, na vratijeh, na polijeh, u svijeh strasijeh, po grijesijeh, u krovijeh; u pisnijeh* (2x). U ADM jedan je primjer za Gmn. m. r. *da duše ... dobročiniteljĭ našijeh ... izbaviš* i jedan za Gmn. ž. r. *i*-osnova: *od svijeh pečalijeh ņih*. Rjeđi je u imeničkom Lmn. nastavak *-ih* (< *-ihrv* palatalne zamjeničke deklinacije). Npr. u VHM u imenica ž. r. *i*- i *a*-osnova: *u častih, u resih*. U ADM nastavak *-ih* dolazi samo u primjerima: *po grijesih, u krajih*,

⁵¹ *Na nebi* je vrlo čest oblik u čakavskom pjesništvu, ne samo srednjovjekovnom nego i mlađem, npr. u Marulića i njegovih suvremenika.

⁵² Budmani (1883: 170) navodi kako »kod ženskih [imenica] sa sufiksom *ica* čuje se češće *ico* nego *ice*: *djevôjčico, dušico*«.

a svi su ostali primjeri za ijekavizirani nastavak – uz brojne imenice m. i sr. r. i u imenica ž. r. i-osnova: u *krjepostijeh*, u *pjesnijeh*. U DLI^{mn}. uglavnom se čuvaju stari nastavci, premda već dolazi i do njihova miješanja kao i do utjecaja dvojine na množinu, npr. u VHM: *Pripravio si prid očima mojima trpezu prima onima koji usiluju mene* (umj. *onimi*) ili u ADM: *I mir tvoj našijema daj vremenmi* (umj. *našijemi*). Dubrovačko *vikoma/vjekoma* u formuli *u vike/vijeke vikoma/vjekoma* (s ispremiješanim rasporedom ikavskih i ijekavskih likova) Rešetar (1898., *Rad* 136: 138) tumači kao Dmn. kojemu je pridodan priložni navezak -a, ali mogao bi biti i upravo spomenuti dvojinjski utjecaj.

Među zamjeničkim oblicima treba spomenuti redovitu upotrebu enklitičkog oblika Ajd. ž. r. lične zamjenice za 3. lice *ju*, te čuvanje nastavka Gjd. i Djđ. m. i sr. r. -ga, -mu (bez otpadanja krajnjega samoglasnika) u zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji. U VHM i ADM više nisu potvrđeni stari oblici Ajd. m. i sr. r. lične zamjenice za 3. lice – *je* (u enklitičkoj upotrebi) i Amn. m. i ž. r – *je*, *ne*, na koje se još nailazi u čakavskim spomenicima. Od starih oblika ličnih zamjenica u VHM nekoliko je puta potvrđen stari A lične zamjenice za 1. lice množine *ni*⁵³ (vjerojatno ostatak iz crsl. matice): *Ljepota tvoja i dobrota tvoja pridi i spasi ni; ... da ju [tj. Mariju] za ni moleće čuli smo; Nego ako Gospodin bio bi na⁵⁴ nas – da reče sade Izrael – nego ako Gospodin bio bi na nas <na ni> gda⁵⁵ ustaše ljudi na ni, i živijeh požli bili [bi] nas. I kada prognjevaje se jakost njih na ni, kako voda bi ni potopila* (Ps 123), s variranjem *nas – ni*. Da je taj oblik priređivaču ADM bio nerazumljiv, pokazuje drugi primjer, čiji ispravak u ADM glasi: *da ju sami moleće čuli smo* (graf. *fami* umj. *fani* = *za ni*), a tako je i u znatno mlađem molitveniku dubrovačkih franjevaca (FDM) iste redakcije. U tekstu iz Ps 123 u ADM dolaze samo noviji oblici: *Nego ako Gospodin bio bi u nas kada se ustanu ljudje na nas jeda bi živijeh poždrli nas. Kada se prognjeva srčba njih na nas, može biti kako voda poždrli bi nas.*

U zamjeničko-pridjevskoj deklinaciji, za razliku od čakavskih spomenika, u kojima se u m. i sr. r. dobro čuva razlika između Djđ. na -mu i Ljd. na -m, u dubrovačkima već dolazi do izjednačavanja tih padeža, s time da u VHM još prevladava stari lokativni nastavak, dok u ADM i u L već prevladava dativni nastavak -mu. U DLjd. ž. r., za razliku od čakavskih tekstova, dolaze samo oblici s novijim (nepalatalnim) nastavkom -oj (*noj*, *mojoj*, *tvojoj*, *svojoj*, *našoj*, *Božjoj* i sl.), u VHM i u poimeničenom pridjevu *na večernoj*. Za razliku od čakavskih spomenika u dubrovačkima se pridjevi u sintagmama *Sin Božji* i *Duh Sveti* sklanjaju po složenoj deklinaciji, ali ipak u ADM: *I začnet od Duha Svetā* (2x), čime se u etički osjetljivu iskazu ukazuje na izuzetnost

⁵³ Prema Rešetaru (1952: 67) u RL i vi za A lične zamjenice za 2. l. mn. Rešetar navodi da se već u poveljama XIII. stoljeća nalazi »uz normalno *ni-vi* i genitiv (*nas*)-*vas*«.

⁵⁴ Pogr. umj. *ua* (= *va*), što je još jedan pokazatelj da je crsl. prijedlog *va* priređivaču VHM bio neobičan, pa ga u nedovoljno razumljivu kontekstu nije prepoznao. – Lat. *in nobis*; ADM, TDM, ČDM, FDM: *u*.

⁵⁵ S poremećenom grafijom: *nanas Nanigda*, koja pokazuje nerazumijevanje predloška.

onoga od koga čin začinjanja potječe. U stalnoj formuli *Slava Ocu, i Sinu i Duhu Svetomu/Svetu!* VHM ima samo *Svetomu*, dok u ADM preteže *Svetu* uz samo dva primjera za *Svetomu*. Posvojni pridjevi u VHM u nekoliko primjera dolaze u NAVjd. m. r. u neodređenom obliku: *anđeo Gospodañ*, u *dom Gospodañ*, *anđele Gospodañ*, *Bog Jakobañ*. U ostalim padežima neodređeni su oblici češće potvrđeni: *Boga Jakobova*, *doma Davidova*, *korijena Jeseova*, *od lica Gospodiñeva*, u *domu Gospodinovu* / *Izdraelovu* / *Jakobovu*, *Gospodu Jakobovu*, *po redu Melkisedekovu*, *k virenici Jozefovi*, u *kući Davidovi*, u *kući Gospodiñi* i dr. uz gotovo identične primjere u ADM. Rjeđi su primjeri neodređene sklonidbe ostalih pridjeva. Npr. u VHM: *kada ... prid krstom naga ñega uzdvižuće vidi raspeta*, *rañena*, *žedna*, *spasena*; *pravednika iskušena* *boka i srca*; *ka jeziku laživu*; *po veliku milosrdju tvomu*; *na ploči olovni*; *u dobri volji tvojoj...*; ADM: *octa s žučju smiješana*; *od jezika podhibna*; *u dobru hotjenju tvomu*; *u zemlji pusti i neprohodni i bezvodni*; *u apostolski ispovijedi* i dr.

Među glagolskim oblicima treba spomenuti vrlo frekventan glagol *živiti/živjeti*, koji i u čakavskim i u dubrovačkim spomenicima najčešće ima prezent prema infinitivu *žiti*: *živem*, *živeš*, *žive/živet*, *živu...*, *živući*. Moglo bi se pomišljati na crsl. utjecaj, međutim Budmani (1883: 175) za dubrovački govor krajem XIX. stoljeća navodi da se upotrebljava infinitiv *živjeti/živleti*, ali prezent *živem...*, pa je tako u starije doba moglo biti i na drugim područjima. Ipak u VHM pored navedenih prezentskih oblika dolazi, premda rijetko, i 3jd. *živi/živit*, a u ADM ptc. prez. *živeći*.

U dubrovačkim spomenicima nije potvrđeno 2jd. prezenta na *-ši* (izrazit crkvenoslavizam, koji dolazi samo u čakavskim tekstovima /KL, KG, BZ i osobito ZL/ i najčešće je stilski obilježen – težište je iskaza upravo na tom glagolu). Od crsl. glagolskih oblika u VHM i ADM potvrđeno je (osim spomenutih nesažetih prezentskih oblika) samo 1mn. imperativa na *-m* u formuli: *Pomolim se!* (u VHM nema *Pomolimo se!*, a u ADM dolazi samo 2x prema *Pomolim se!* 15x). Stari participi prezenta na *-aje* mogu, ali i ne moraju biti crkvenoslavizmi. U VHM: *pomagaj[e]*, *stupaje*, *prognjevaje se*, *obraćaje*; u ADM: *aromatizaje*, *stupaje*.

3. 2. 2. Stilska variranja

Supostojanje starijih i novijih oblika s jedne, te crkvenoslavenskih i narodnih s druge strane priređivači tekstova (i čakavskih i dubrovačkih) često su koristili za postizanje određenih književnojezičnih efekata, a ne – kao što su mislili stariji filolozi – zbog nedovoljna poznavanja i crkvenoslavenskoga i domaćega jezičnog sustava. Njihovom kombinacijom i variranjem u određenom kontekstu izbjegavala se monotonija iskaza i postizali stilski efekti, koji su tekstu davali svečani ton i usmjeravali pažnju suvremenika na sadržaj poruke. Tako primjerice variranje starijih oblika na *-u/-ju* i novijih na *-m* u 1jd. prezenta u ZL: *Ja jesam pastir dobri*, i *znam ovce moje... I dušu moju kladu za ovce moje*; *I neka pokaram ñega i pušću* i dr.; u VHM:

K tebe, Gospodine, dvižu dušu moju. Bože moj, u tebe ufam i ne sramuju se (isto i u ADM); *I, ovo, ištu da pribivam u domu Gospodinovu; Učini da ja vazda tebe žeđam i ištu i lublu; Kojimi hvalami tebe pohvaľu, ne vjem* (isto i u ADM) i dr.

Već spomenuti dočetak -t u 3jd. i 3mn. prezenta morfološki je crkvenoslavizam preuzet kao književnojezični morfostilem u tekstovima na narodnom jeziku. Postao je književnojezičnim obilježjem 3. lica, pa se upotrebljava i u aoristu i nešto rjeđe u imperfektu. Prema Rešetaru (1898., *Rad* 136: 162–163) češći je u svršenih glagola (u službi futura) nego u nesvršenih, i u jednini nego u množini. ZL i VHM dobro se slažu s Rešetarovim zapažanjem, premda je u njima 3. lice običnije bez toga dočetka nego s njim, a primjeri za 3mn. općenito su malobrojniji od onih za 3jd. U ADM dočetak -t znatno je rjeđi nego u VHM i dolazi samo u futurskoj službi, osim jednog izuzetka, i to za nesvršeni glagol – na početku Marijina hvalospjeva iz *Lukina evanđelja*: *Veličít* duša moja Gospodina. U VHM taj stih glasi: *Uzveliča duša moja Gospoda*, a u ZL: *Povelíči duša moja Gospodina*. U sva ova tri spomenika variranje oblika s dočekom -t i bez njega u istoj rečenici, istom iskazu, vrlo je često služilo kao stilski postupak za izbjegavanje monotonije, odnosno za jače isticanje važnijega glagolskog pojma. Tako npr. u ZL: *Ki vidit mene, vidi i Otca moga; Ki me najde, najdet život; Blaženi ki sliše rič Božju i čuvajut ňu; Ako su rič moju obslužili, i vašu obslužet; Zbavi nas ..., Gospodine, oda vsega zla ka su mimošla, i ka sut niňa, i ka jimajut priti itd.*; VHM: *Zatuńe bdet ki ga strgu; ... i ne usnet koji blude Izraela; ... da svaka naša molitva i činjenje od tebe vazda počinet se i tobom počanšijem svrši se; Ogań prid ňim pride i popalit okolo neprijateľa negovih itd.*, pa i u formuli: *Koji s tobom živet i kraluje u jedinstvu Duha Svetoga Bog*; ADM: *Ne napuni ruku svoju ki žńet, ni skut svoj ki snope svoje zbira; Ne postidit se kada uzgovori neprijateľem; Izidet duh ňegov i vratí se u zemľu svoju; Ovo, takoj blagosovit se človjek ki se boji Gospodina; I cvijet od korijena ňegova izidet i počine na ň duh Gospodinov itd.* Kad je subjekt Bog/Gospod/Gospodin predikat gotovo redovito dolazi s dočekom -t. Npr. u VHM: *Bog/Gospod/Gospodin sabludet tebel/grad; Kunet se Gospod i ne raskajet se; Pomožet ňemuńoj Bog itd.*; ADM: *Dat ňemu Gospodin Bog prijestolje Davida; Gospodin shranit ňega, i oživít ňega, i blaženoga učinit ňega*, pa i *Duh Sveti snidet na te itd.*, ali u formuli u kojoj u VHM redovito dolazi dočetak -t: *I glas moj / pjetje moje k tebi da pridet!* u ADM taj -t izostaje: *I glas moj / upjenje / vapjenje moje k tebe da pride!*

Veće mogućnosti variranja pružaju ona glagolska vremena i načini u čijoj tvorbi postoji više različitih oblikotvornih mogućnosti. Kombiniranjem tih različito tvorenih oblika unutar istoga konteksta postižu se dojmivi stilski efekti, među kojima se ističe zrcalni raspored tvorbenih dijelova unutar dviju nezavisno složenih ili samostalnih susljednih rečenica (hijazam!). Ti su oblici/načini: perfekt sa svojom tvorbom punim i enklitičkim oblicima pomoćnoga glagola (uz koji se paralelno razmatra i imenski predikat zbog istih pomoćnih glagolskih oblika), zatim oblici za izricanje budućnosti i različiti imperativni (optativni) oblici. Obično se uzima da

je tvorba perfekta (i imenskoga predikata) punim oblicima pomoćnoga glagola, osobito s postpozicijom tih punih oblika, sintaktički crkvenoslavizam. On je priređivačima tekstova omogućavao da jezični iskaz oblikuju na način najsvrsishodniji za usmjeravanje čitateljske/slušateljske pažnje na određene vjerske sadržaje. Npr. VHM: *Taj jest Gospodin Bog naš, mi jesmo puok njegov; Ja jesam poražen kako trava i usahlo je srce moje; Ti jesi, Gospodine, zemlju stvorio u počeli [i] stvorenje ruku tvojih jesu nebesa; Otpustio jesi bezakonje ljudi tvojih, pokrio si sve grijehe njih. Ukrotio si vas gnjev tvoj od nas, uzvratio jesi gnjeva od srdbe tvoje* (jesi – si // si – jesi) itd. Temeljne vjerske istine i drugi važni iskazi u navedenim se kategorijama redovito izriču upotrebom punog oblika pomoćnoga glagola: *Ja jesam uskrsnutje i život; Oče naš, koji jesi na nebesijeh; Puna jesu nebesa i zemlja slave tvoje; Djevo, neuvriđena pribila jesi; Blažena jesi među ženami; Ja grišnik jesam i ubog; Gospodi, pomaňkal jest duh moj* itd.; ADM: *Zašto jesam mučala, zatoj su se postarale kosti moje; ustanoviti se jesu svrhu mene oni koji me jesu nenavidjeli* (particip + pomoćni glagol // pomoćni glagol + particip); *Ti si kralj slave, Krste, ti Oca vječni Sin jesi; ...kako govorio jest po usta svetijeh prorokov svojijeh, koji od vijeka jesu; dobro jest zašto od svake smeće izbavio me jesi; Očce skrušilo se jest i mi izbavljeni jesmo* i dr., odnosno u nesloženim rečenicama: *Kako dažd na runo sišao jesi; Ti ga u utrobu primila jesi; Od vijeka ti jesi!; Krasna jesi i lijepa, hći jerozolimska; Srdce moje smučeno jest; Uznesena jest Marija na nebo, itd.*

Iduća je glagolska kategorija u kojoj dolazi do variranja morfoloških oblika futur. VHM i ADM imaju mnoštvo primjera za prezent svršenih glagola u futurskom značenju, a dosta je frekventan i futur *budu + infinitiv* (i nesvršenih i svršenih glagola). Rešetar (1898., *Rad* 136: 194) drži da su ti oblici »bez promjene« ušli iz čakavskih matica. Međutim, za prezent svršenih glagola u dubrovačkim molitvenicima ima previše primjera da bi se mogli tumačiti kao ostatak čakavskih matica (prije su ostatak starine), a oblici s *budu + infinitiv* vjerojatno su svjesno usvojen čakavizam kao izražajnije morfostilističko sredstvo u odnosu na običniji dubrovački futur (*ho*)ću + *infinitiv*. Ti se oblici često rabe na sadržajno istaknutim mjestima, kao npr. u *Navještenju*: *Imati budeš u utrobi Sina Božjega; Maslo i med jesti budeš da uznat bude* *zlo odvrći, a dobro poznati; i bude kraljevati u domu Jakobovu u vijeke / u vijek i sl.* Navodimo neke od primjera u kojima se različite mogućnosti izricanja budućnosti smjenjuju unutar istoga iskaza. VHM: *I u skončani dan i[z] zemlje ću ustati, i stoprva obuoku kožu moju, i u puti mojoj vidjeti ću Boga, spasiteľa moga; Okropi mene, Gospodine, isopom i budu čist. Operi mene i hoću biti bio veće nego snijeg; Saj bude velik i Sin Višnjega nazove se. I dat niemu Gospod pristolje Davida, oca njegova, i bude kraljevati u domu Jakobovu u vijeke i carstvu njegovu ne bude konca* itd., odnosno primjeri s *futururom II.* i *futururom I.*: *Kto viruje u mene, i ako umro bude, oživet; Ako meni ne budu gospodovali, tada neporočan budu i očistim se od grijeha najvećega; ... ako sikoj živiti budu, oživeš mene ...;* ADM: *Čuvenju momu dati ćeš veselje i radost i uzradujut se kosti umilene; Voljno budu posvećevati*

tebje i ispovijem se imenu tvomu; Gospodine, kojega hoću vidjeti ja, a ne drugi. I oči moje budu ga prozrijeti; I svi se hoće postarati kako svita i kako svitu hoćeš prominiti njih i budu promijeñeni, a ti oniđer isti jesi i godišta tvoja neće pomañkati; I ti, dijete, prorok se Višnjega budeš zvati. Prideš bo prid licem Gospodinovijem pripraviť pute njegove; Kada svi prijatelji tebe ostave, on te ne ostavi, ma te će čuvati od neprijatelja; Ne dat na smetenje noge tvoje ni bude zadrijemati ki čuva tebe; Takoj blagosovlju tebe u život moj i u ime tvoje dvignuti ću ruke moje; Naučiti ću zlobne pute tvoje i zaoci k tebe obrate se itd.

I za izricanje imperativnih/optativnih sadržaja ima više načina: stari imperativni oblici (među kojima su oni za 3. lice jednine i množine jednaki 2-om licu), *da* s prezentom, imperativ glagola *biti* s participom pasivnim, participom prezenta ili infinitivom, *nemoj* s infinitivom, prezent glagola *htjeti/hotjeti* s infinitivom, a u ADM još i *da bi* s glagolskim pridjevom radnim i sam glagolski pridjev radni. I njihova se variranja primjenjuju iz stilskih razloga. Npr. u VHM: *Okropi mene, Gospodine, isopom i čist sam, umi me i veće snijega obijelih!*; *Skupljeni budite, narodi, zajedno i kralji da budu služiti Gospodinu*; *Da sudiš u besjedi tvojoj i da primožeš kada osudiš!*; *Srce čisto da uzrašte u menje, Bože, i duh pravi ponovi u utrobi mojoj!*; *U dni Pentekosta njih osladi ... i ne hti ih ostaviti sirot*; *Da dostojni budemo obitovanjem Krstovijem*; *Da pomisti se od lica njegova sva zemlja*; *Da uzvratet se i budu stideće se govoreće meni*; *Kada prideš suditi, nemoj me osuditi!*; Gospodine, u gnjevu tvojem *ne htje'* me karati i u srđbi tvojoj *ne hotje'* mene *pedjepsati!* itd.; ADM: *Smiluj se nam, Gospodine, smiluj se nam!*; *Poklonite se u dvoru svetomu njegovu!*; *Da se krene od lica njegova sva zemlja!*; *Progonio neprijatelj dušu moju, i uhvatio ņu, i istro ņu, i potlačio na zemlji život moj, i slavu moju u prah priveo!*; Gospodine Isukrste, ... *uzdati hotje'* živijem pomilovanje i milost, mrtvujem pokoj i oduštenjel!; *Ne odvрати obraz svoj od mene i nemoj se odkloniti u srđbi sluga tvoga*; *Postidili se i posramovali svi koji nenavidješe Siona*; *Da bi odpali od misli svojih! ... I da bi se radovali koji ufaju u tebe, Gospodine!*; *Da bude milosrdje tvoje, Gospodine, svrhu nas...!*; *Hvalite ņega, nebesa nebes, i vode ke su svrhu nebes da hvale ime Gospodinovo!*; *Da bude pribivati slava njegova na zemlji našoj!*; *Obrati se, izbavi dušu moju, shrañena učini mene* itd.

Zanimljivo je i variranje starijih oblika ptc. prez. na -će i novijih na -ći, npr. u VHM: *Greduće oni plakahu se mećući sjemena svoja*; *Kupjenu ku vidivše Mojzes goreći no ne dogarajuće* (ADM: *Kupjenu koju vidje ...*); *K tebi uzdišemo tužeći i plaćuće u sem suznom dolu* (ADM: *K tebe uzdišemo tužeći i plaćuće u ovom suznom dolu*). U primjeru: *Vesele se sijući blagoslivlajuće vijenac ljeta* particip *sijući* (poimeničeni) ima funkciju subjekta.

3. 3. Sintaksa

Osim navedenih, čitav je niz manje čestih morfoloških oblika i sintaktičkih konstrukcija što sudjeluju u knjiškom oblikovanju i stilskom dotjerivanju tekstova. Na svima se njima ne možemo zadržavati, premda često i

najmanja pojedinost ima značajnu ulogu u ekspresivnosti određenog iskaza. Ipak treba izdvojiti jednu sintaktičku neobičnost tek izuzetno potvrđenu u VHM i ADM, na koju drugdje nisam nailazila. To je upotreba vokativa u službi subjekta.⁵⁶ Tako u VHM: *Tvorećega satvor Marije nosi; Anđele Gospodañ navijesti Mariji*, ali i neposredno prije i malo nakon toga *Anđeo Gospodañ navijesti Mariji / Mariji Djevi*; u ADM: *Marija Djevo uznesena jest na nebesku ložnicu*, ali i: *Marija Djeva uznesena jest...; Pomoćniče moj i osloboditeľu moj ti jesi* (u VHM na tome mjestu: *Pomoćnik moj i sloboditeľ moj ti si*). U ADM vokativ jednom dolazi i kao dio imenskoga predikata: *Ti si, Gospodine, Bože moj* (u VHM na tome mjestu: *Ti si, Gospodine, Bog moj*). Vokativ jednak nominativu očito je utjecaj lat. izvornika, npr. u VHM: *Spodobi mene hvaliti tebe, Djeva prisveta!* (u ADM: *Spodobi se mene⁵⁷ hvaliti tebe, Djevo prječista!*); *Kraľuje Gospod u vijeke, Bog tvoj, Sion, u vijeke vikoma* (u ADM: *Kraľevati će Gospodin u vijek, Bog tvoj, Sione, u vijeke vjekoma*).

Treba spomenuti i neke sintaktičke dvojnosti na razini supostojanja domaćih izražajnih mogućnosti i onih pod romanskim, bilo supstratskim, bilo knjiškim utjecajem, kao što je izricanje akuzativom umjesto lokativom (npr. u ADM: *U počelo bješe riječ i na istoj stranici Ovoj bješe u počelu kon Boga*; zatim: *Jer u razlika zla i u velicijeh tugaľ cječ grijeha mojih jesam postavľena*), izricanje akuzativom umjesto instrumentalom (npr. VHM: *Ispravi, Gospodine Bože moj, prid lice tvoje put moj*), upotreba genitivnog prijedložnog izraza s prijedlogom *od* umjesto samoga genitiva (npr. u VHM: *fontana od zdra-vja i od milosti; grane od maslin*) i dr., ali to su značajke kojima se odlikuje čitavo priobalno područje, i čakavsko i štokavsko. Među takve zajedničke čakavske i štokavske sintaktičke crte ide i red riječi s obzirom na položaj enklitika u rečenici: zamjenička enklitika ispred glagolske, dativna ispred akuzativne, što se uglavnom drži starim redom riječi. Primjeri su mnogobrojni, a navodimo samo neke iz naših molitvenika. Npr. iz VHM: *Tko mi će ovoj zajmiti* (isto i ADM); *postarao se sam; obratio se sam* (ali i: *Trudio sam se; zgrčio sam se*); *poznah jere me si hotio; kroju slobodio me si; kako sir ožimao me si* (isto i ADM); *nasladio se si; napojio ju si; Zašto me si zabio?*; *Kosti i žile skupio mi ih si; jere se su postarale kosti moje* (ali i: *Razmnožili su se svrhu glave moje*) itd.; ADM: *Veseliti se će poľa; Kraľ radovati se će; Tadaľ se će obradovati sva drijeva dubravna; on ti će vjeru uzdržati; koga se ću bojati; Napuniti se ćemo dobara; Odvratio se si od srčbe; obratio me si u prah* itd.

Spomenut ćemo i jednu značajnu morfološko-sintaktičku kategoriju koja je tipična značajka književnoga jezika, prisutna u većini tekstova sve do kraja predstandardnog razdoblja, a podjednako značajna i za čitavu glagoljašku pismenost i književnost. Radi se o kategoriji zamjeničkog i pridjevskog NAMn. sr. r. za izricanje neodređenosti, općenitosti, ukupnosti,

⁵⁶ Kao u narodnim pjesmama: *Vino pije kraljeviću Marko*.

⁵⁷ Vjer. pogr. umj. *menje*.

sveobuhvatnosti onih subjektivnih i objektivnih pojmova što se u hrvatskom jezičnom sustavu izražavaju jedninskim oblicima srednjega roda zamjenica *to, ovo, ono, koje, sve, svako, što/ča*, odnosno pridjeva u imeničkoj funkciji.⁵⁸ Radi se o morfološkom kalku nastalom doslovnim prevođenjem s latinskoga (u crkvenoslavenskim tekstovima vjerojatno i grčkoga), koji se s vremenom učvrstio kao samostalna knjiška morfološko-sintaktička kategorija. S obzirom na veličinu teksta potvrde za navedenu pojavu najbrojnije su u ZL.⁵⁹ U VHM i ADM znatno su rjeđi primjeri u kojima je zastupljena ta kategorija i dobrim se dijelom podudaraju u oba molitvenika. Npr. *Uzradujut se / Veseliti se će poļa i sva koja na njih jesu; Blagosovite, sva zemaljska, Gospoda! / Blagosovite, sva rodeća na zemlji, Gospodina!; [Blagosovite], kiti i sva ka se ganu u vodah, Gospoda! / Blagosovite, balina i sva dvigušta na vodah, Gospodina!; dobra svaka prosi!; Molite koja o miru jesu u Jeruzalemu/Jeruzolimu; svrhu mene mnoga govorili jesu itd.* Samo u VHM: *Komu sunce i misec i sva služe ...; Sva podložio jesi pod noge njegove: ovce i volove i sva odviše*, te u ADM u *Evangelju po Ivanu: svaka po nemu učinjena jesu*. U oba su spomenika potvrđeni i primjeri s jedninskim zamjeničkim oblicima, kao npr. *to/toj što bješe pribi i što ne bješe primit/primi; što daju tebi i što polagaju tebi / što će se dati tebe ali što će se priložiti tebe; Uslišu što rečeš o meni / Čuti ću što će govoriti o menje i sl.*

3. 4. Leksik

Za jezik ovih najstarijih dubrovačkih molitvenika njihov je leksik izuzetno značajna kategorija jer razjašnjen, protumačen omogućuje razumijevanje teksta i njegovih poruka. Njime se autorica ovoga napisa pozabavila u više navrata, razmotrivši neke od leksičkih tematskih skupina: molitveničko nazivlje i leksik iz vjersko-crkvenoga tematskoga kruga (Malić 1998. i 2000a), najstarije dubrovačke posuđenice (Malić 2005.), leksičke crkvenoslavizme, prvenstveno s tvorbenoga gledišta (Malić 2007a), zaboravljene, neobične i rijetke slavizme u VHM (Malić 2007b) i ukratko za ADM u prvom njegovu prikazu za javnost (Malić 1996: 81). Pritom je ostalo neobrađeno toliko leksičkih i leksikografskih tema da ni knjiga velikog formata ne bi bila dovoljna. Ovdje ukazujem na spomenute svoje radove jer se zbog ograničena prostora može navesti tek izbor (bez eksplikacija) iz navedenih leksičkih tematskih krugova, samo da se dobije uvid u leksičku raznovrsnost i bogatstvo najstarijih dubrovačkih molitvenika. U ovom se razmatranju riječi navode u osnovnom obliku.

U molitveničkom nazivlju temeljna je riječ što označuje sadržaj molitvenika: *ofičje* (graf. *oficie* i *officie*). Ono ima svoje *čase* (lat. *hora*) u koje se moli: *matutin(a)* (i izvan terminološke upotrebe *utrńal/jutrńa*), *nokturan*, *prima*, *tjerča*

⁵⁸ O tome: Hudeček 1997.

⁵⁹ Opširno o tome s brojnim primjerima v. Malić 2004: XCIV–XCVII.

(*tijerča?* – lat. *tertia*), *seksta*, *nona* ili *podne*, *večerňa*, *komplita/konplita*. Tu su i nazivi molitvenih tekstova i uputa: *psalam* (posebno: *Psalmi pokorni* i *Psalmi gradualni*), *molitav/molitva*, *iman/pjesan/pjesanca*, *čtenje/lekcion*; *kapituo/kapitulo*, *antifan/antifana/antifona*, *verso/veras* i samo kratica *R.* (za *respons/responzorij/responzorior/responsorio* ?), te pojedinačni nazivi: *invitatoriol/invitatorijum*, *odrješenje* (lat. *absolutio* – izvan terminološke upotrebe i *razurišenje*), *blagosov*. Nazivi blagdana: *Božić/Porođenje Božje*, *Očištenje Blažene Djeve Marije*, *Bijela subota*, *Uskrs*, *Pentekoste/Pentekosti* ('*Duhovi*'), *Spasov dan*, *Sveta Gospođa* ('*Velika Gospa*'), te druge pojedinosti vezane uz obavljanje bogoslužnih aktivnosti, npr. *Tijelo Isusovo* ('*hostija*') uz sinonim *brašance* (samo u naslovu izvan oficijske molitve), *krštenje*, *pričeštenje* i dr.

Iz vjersko-crkvenoga tematskoga kruga pridjevu *katoličaski* iz VHM ovo je najstarija potvrda. Pripadnici vjere su *krstjani* (pridjev *krstjanski*), *vjerni*, *pravovjerni* (uz množinsku svezu *pravi srcem*), *vjerujući*. Bog je *Bog Otac*, *Gospod/Gospodin* (pridjev: *Gospodañ // Gospodiñ/Gospodinov*), *Gospodin Bog*. Metaforični su nazivi: *Višni mudarc*, *Samac višni*, *Višni*, *Tvoreći*, *Mogući*. On je *car/cesar* i *kralj*, a njegove su funkcije: *tvorac*, *stvoritelj*, *izbavitelj*, *odkupitelj*, *pomoćnik*, *primaļa/primitelj*, *sloboditelj*, *spasitelj*, *stražnik*, *sudac*, *zaštitnik* i dr. Sin je *Sin Božji*, *Sin Boga živoga*, *Sin Višnjega*, *Isus/Jezus*, *Krst*, *Isukrst*, *Gospodin Bog Isukrst*. Uz njega se vežu pojmovi: *upućenje*, *prišastje/prišastvo*, (po)rođenje/rojstvo⁶⁰, *pokopanje/ukop*, *uskrnutje/uskršenje*, *uzdviženje/uzišastje*. Predmet i simbol Kristove muke potvrđen je sinonimima *krst* i *križ*, od kojih je prvi znatno češći (tako i *Ofičje Svetoga krsta*). Majka Božja je *porođenica* i *roditeljica* s nazivima: *Bogorodica*, *Djeva/Diva*, *Djevica/Divica*, *Djeva/Diva Marija*, *Djevica/Divica Marija*, *Mati Božja*, *Majka Božja*, a kad nije u pitanju njezina majčinska uloga, onda *Gospođa*. Ona je i: *velikoga kralja ċi*, *hći od Gospodina*, a za vjernike *mati milostivica*, *mati (od) smilovanja*, *mati (od) milosti*, *mati milosrdja*, *mati od sirota*, *milosnica*, *odvjetnica*, *pomoćnica*, *utješenica* i dr. U zastupljenim biblijskim odlomcima potvrđen je niz biblijskih imena, toponima, etnika, ktetika. Za Dubrovnik je karakterističan lik *Jakob* (pridjev *Jakoba/Jakobov*). Uz knjiški lik *Elizabet/Elizabeta* (lat. *Elisabeth*) u ADM dolazi i odomaćeni *Licabeta* (vjer. prema mlet. *Lisabeta*). Potvrđen je dvojni lik *Jerozolim/Jeruzalem* s izvedenicama, od kojih je prvi tipičniji za Dubrovnik, a drugi općenitiji, knjiški. Uz domaće *Izrael*, *Izraelov*, *izraelski* dolazi i crsl. *Izrael* s izv. Za Židova dubrovački je oblik *Žudij*, *žudijski* (uz preneseno *judajski*⁶¹). Izdvajamo još: *Cedar* (vjer. *Cedron/Kedron* – ORL), *Edipt*, *Eremon/Jeremon*, *ermonski* (! – vjer. *er[e]monski*), *etejopski/etiopski*, *galilejski*, *jordanski*, *Kadesa* (Kadeš?), *Liban*, *Raab/Rav* (lat. *Rahab*), *Sion*, *Sionov*, *sionski*, *Tir*, *Tiri* (mn. 'žitelji Tira'), *Tirov*. Imena svetaca najbrojnija su u *Litanijama svih svetih*. U VHM i ADM imaju nekad različite likove, npr. *Antoni/Antun*,

⁶⁰ Već spomenuti čakavizam.

⁶¹ U AR-u potvrđeno tek u dva pisca XVI. i XVII. st.

*Bartolomija/Bartolomej, Frančesko/Frančis, Silvest(a)r (V Silvestre) / Silvester, Šimun/Simjun, Vičenci(j)/Vičenco, dok su Matija i Matio imena dvaju svetaca (evanđelista Mateja i apostola Matije). Samo u VHM dolazi Đurađ, Margarita, Marta, Martin, Tekla, a samo u ADM Agata, Bernardin, Bonaventura, Leonard(o)? – V Leonarde), Lovrijenac i Vlasi. Te razlike možda ukazuju na pripadnost vlasnica molitvenika različitim redovničkim zajednicama, dok spominjanje sv. Bonaventure vjerojatno znači mlađe podrijetlo ADM nego što se ranije mislilo⁶². Potvrđen je i niz naziva, izravnih i metaforičnih, za nebo, pakao, limb, zemlju/svijet i njihove obitavatelje. Tako je *nebo* ili *mn. nebesa* još i: *carstvo nebesko, tvrđa nebeska, dom Božji, dom Gospodañ/Gospodinov, dom sveti, dvor Božji, dvor cara višńega, kraljevstvo mira i svjetlosti, kraljevstvo nebesko, kuća Gospodńa, visine, višńa* i dr. Nasuprot nebu je *pakao*, a njime vlada *djavo* (pridj. *djavaļ/djavļi*) uz sinonime: *djavo pakleni, sotona, duh bludni*. Zemlja je još i: *zemļa životna/živiķeh/živuķiķeh, svijet zemaļski* i metaforički *suzni do(l)* (prev. lat. *vallis lacrimosus*), a sintagma *sva zemaļska* znači ‘sve što postoji na zemlji’.*

Leksički crkvenoslavizmi često su povezani s određenim tvorbenim kategorijama, pri čemu ne mora značiti da je riječ tvorena određenim u crkvenoslavenskom uobičajenim tvorbenim sredstvima ili potvrđena u crsl./stsl. rječnicima ujedno i crkvenoslavizam u našem kontekstu. To prvenstveno stoga što su tvorbeni sredstva naslijeđena praslavenska kategorija, pa mogu pripadati i domaćem tvorbenom sustavu. Stoga određivanje leksema crkvenoslavenskoj pripadnosti/nepripadnosti ovisi prvenstveno o tome kojim je putem koji leksem došao u naše tekstove: izravno iz crsl. prijevoda biblijskih tekstova ili je upotrijebljen samostalno. U našem slučaju najčešće se radi o preuzimanju riječi iz predloška na leksičkoj razini, dakle preuzima se leksem, a ne njegov tvorbeni uzorak. To ne znači da određeni uzorak nije bio prihvaćen kao tvorbeni poticaj na domaćem terenu. Najbolje se to ogleda u obilnoj zastupljenosti imenica odglagolne tvorbe na *-je* (< *-bje*, crsl. *-ije*), uglavnom apstraktnih značenja. Književnojezična potreba za imenicama te vrste mogla je iskoristiti crsl. tvorbeni poticaj, ali je za njih mogla naći rješenje i u domaćem (iz praslavenskoga naslijeđenom) sustavu. Te su imenice u hrvatskoj latiničkoj književnosti izuzetno brojne, počev od ŠM, u kojoj su one jedno od najznačajnijih izražajnih sredstava u strukturi pjesme.⁶³ Od mnogobrojnih imenica navedene tvorbe u VHM i ADM kao crkvenoslavizmi mogu se izdvojiti one za koje postoji izravan pokazatelj da su u naše tekstove ušle iz crsl. predložaka (ugl. crsl.⁶⁴

⁶² Bonaventura, jedan od najvećih franjevačkih ideologa, kanoniziran je 1482. (prema LK: 173), a u ADM se već navodi kao svetac. U SPH 43 uvrstila sam ADM (prema paleografskim i jezičnim odlikama) u spomenike do sredine XV. stoljeća.

⁶³ Približno dvije trećine ŠM čini formula: *Gospoje, ti si ... isplńenje, proslavńenje, pozdravńenje, obsijanje, saznanje* itd.

⁶⁴ Redovito se misli na hrvatsku crkvenoslavensku redakciju.

prijevoda psalama – v. Vajs 1916.). To su npr. *djelanje/dilanje* ('djelo, djelovanje'), *dostojanje* (više značenja: 'zasluga'; 'dostojanstvo'; 'imanje, baština'), *ishođenje* ('izlazak'), *objetovanje/obitovanje* ('obećanje'), *osnovanje* ('temelj'), *ponošenje* ('poruga, pogrdā'), *popuzenje* ('poskliznuće'), *projavljenje* ('objava, otkrivenje'), *razdijeljenje/razdiženje* ('dvojba, nedoumica'), *uznošenje* ('uzdizanje, slavljenje') i dr. Sve one imaju izravnu potvrdu u crsl. prijevodima psalama. Zanimljiva je u VHM (prevedenica?) *ľubvagrjenje* prema sintagmi *ľuvavju grjejanja* u ADM: *Za me mućen jesi ľubvagrjenjem* – *Ki za me mućen jesi ľubavju grjejanja* prema lat. ...*qui pro me passus es amoris ardore*⁶⁵. Potvrđeni su i neki parovi imeničkih istoznačnica sa sinonimnim sufiksima, pri čemu je bar jedan član para izrazitije crsl. obilježen. Npr. *dostojanje* (crsl., 'dostojanstvo') / *dostojanstvo*; *obilstvo* (crsl.) / *obilje*; *prišastvo* (crsl.) / *prišastje*; *svidočba*, *svjedočstvo* (crsl.) // *svjedočastvo* / *svidočastvo* / *svjedočanstvo* / *svidočanstvo*; *veličje* (crsl.) / *veličastvo* i dr., te od različitih osnova: *otačastvo* (crsl., 'rod, pleme') / *očinstvo*; *vojinstvo* (crsl.) / *vojska*. U glagolskoj je tvorbi znatno manje crsl. tragova nego u imeničkoj. Od glagola tvorenih različitim prefiksima najznačajniji je (i najčestotniji) crsl.-domaći par *pomilovati* (koga) / *smilovati se* (komu, na koga) s glagolskom imenicom *pomilovanje/smilovanje*, pri čemu je prvi član para (crsl.) u oba molitvenika najfrekventniji glagol uopće, što je u skladu sa srednjovjekovnim poimanjem Boga kao strašnoga/gnjevnoga suca, kojega treba (u)moliti da se smiluje grešnomu ljudstvu. Stoga uglavnom i dolaze u izravnom obraćanju Bogu, osobito 2jd. imperativa *Pomiluj!* Sinonimni je glagol (od druge osnove) *smilosrditi se*, nepotvrđen u crsl. rječnicima. Usporedbom s crsl. prijevodom psalama (u Vajsa) kao izravni crkvenoslavizmi u našim tekstovima određeni su sinonimni parovi *blusti*, *zblusti*, *zbludati*, *zbludenje* / *sablusti*, *sabludenje* i *hraniti*, *shraniti* / *sahraniti*, *sahrańenje* ('čuvati'; 'očuvati'; 'očuvanje; obrana, zaštita'), premda mnogobrojne potvrde za drugi član sinonimnog para (osobito za primjere s vokalizacijom prefiksalnoga poluglasa) u AR-u iz hrvatskih rječnika i tekstova sve do u XVIII. stoljeće⁶⁶ pokazuju kako su se ti leksemi uobičajili u starijoj hrvatskoj književnosti, najvjerojatnije kao stilski obilježeni prema domaćem *čuvati* s izvedenicama. Kao glagolski crkvenoslavizmi u našim molitvenicima dolaze još (tvoreni sufiksima *-ovati/-evati*): *grjehovati* ('griješiti') uz *zgrješevati* (čak.); *pokazovati se*, *pokazanje* ('pokazivati se, ukazivati se', 'ukazanje') uz *pokaživati* (djl.); *spomenovati se* ('sjećati se'); *posramovati se* ('posramiti se') uz *posramiti se*; *sramovati se* ('sramiti se, stidjeti se'); *usramovati se* ('posramiti se, postidjeti se') te gl. imenica *svjedokovanje/svidokovanje* ('svjedočenje'); tvorenice sufiksom *-evati* dolaze samo u ADM: *obsluževati* ('slušati'? – *Ako zlobe budeš obsluževati, Gospodine, Gospodine, tko će ustrpjati?* Ps 129₃, lat. *Si iniquitates observaveris, Domine...*);

⁶⁵ Lat. prema Fancev 1934: 67, bilj. 27.

⁶⁶ V. u AR XIV s. v. *sahraniti* (se), *sahrańenie* i *shraniti*, *shrańenie*.

posvećevati ('prinositi žrtvu'; 'slaviti, častiti'); *smješevati* ('miješati'). Dosta su brojni crsl. leksemi složenice kojima je prvi sastavni dio *blago-* (kalkovi prema grč.), koji su ušli u opću upotrebu u vjerskoj literaturi. To su: *blagodjetan* / *blagoditan* // *blagoditni* ('milostiv, dobrostiv, blagotvoran; ponizan'), *blagodjetno/blagoditno* ('milostivo, dobrostivo, blagotvorno; ponizno'); *blagodičanje* i sinonim *blagodjectvo* ('dobro djelo, dobročinstvo'); *blagooboňan* ('zapahnut miomirisom'); *blagouhanje* i sinonim *blagovoňanje* ('miomiris'); *blagovoľiti* ('biti dobrostiv, činiti dobro').

Samo iz VHM istražena je bogato zastupljena skupina s našega suvremenoga gledišta zaboravljenih, neobičnih i rijetkih slavizama (Malić 2007b). Pod »zaboravljenim« slavizmima mislimo na riječi *prasl.* ili *svesl.* podrijetla koje se više nikako ne upotrebljavaju i koje ne prepoznavamo bez pomoći etimologije. »Neobični« su oni leksemi koje prepoznavamo kao slavizme po nekom njihovu sastavnom dijelu (korijen, osnova, tvorbeni element), ali se kao cjelina i/ili po značenju ne uklapaju u poznati nam leksički sustav. »Rijetkih« slavizama ima u obje navedene skupine. Od »zaboravljenih« slavizama izdvajamo: već spomenuto *blusti* ('čuvati, paziti') s izv. *zblusti*, *zbludati*, *zbludenje* // *sablusti*, *sabludenje*; *ctiti* (ikav., 'cvasti'); *dla* ('radi, za'); *dreselje* ('žalost, tuga'); *golost* (hibrid prema crsl./stsl. *golotb* 'led'); *gurlijev* (nejasna postanja, nepotvrđeno⁶⁷, 'skrušen, smjeran'); *klijenik* ('okovan čovjek, sužanj' s bogatom skupinom izvedenica u AR-u⁶⁸); *klusiti* ('gaziti, tlačiti', pren. 'prezirati'⁶⁹) uz svrš. *poklusiti*⁷⁰ ('pogaziti'); *masnik* (stsl. *mbstbnikb*, 'osvetnik'), *resan* (stsl./crsl., 'istinit, prav'); *saj* ('ovaj, taj', pokaz. zamj. bogato zastupljena u starijoj hrv. književnosti) uz uzv. *se/sej* ('evo') i pril. *sikoj* (crsl., 'ovako, onako' s dubr. naveskom -j); *sjet* (crsl., 'mreža, zamka'); *sulica* ('koplje', od općeslav. korijena *su-*, s brojnim potvrdama do 18. st.); *tjeňa* (općeslav., 'sjena'); *tuk* (općeslav., 'mastan, pretio, tust'); *užast* (crsl., 'užas, strah, trepet'); *vinu* (crsl., 'uvijek, opet, neprestano'); *zatuňe* ('uzalud', nepotvrđeno⁷¹); *ždeći* (crsl., 'sažeći') i dr. »Neobični« slavizmi: *blazan/blazna?* (crsl. *blazna*, 'napast, pogreška, sablazan'); *boljezan/bolizan* ('tjelesna i duševna bol, tuga, žalost') i pridj. *boljezniv/bolizniv/boliznijev/boližňiv*; *brašance* ('hostija'); *čestititi* (dubr., 'pjevati u slavu'⁷² – *Prid ložnicom, sej, divice, čestitite nam slatke pjesni hvaljenja*); *drijevo* (izravno iz crsl. prijevoda Ps 95₁₂, 'drvo, stablo'); *dubje* ('drveće, stabalje'); *dubravni* ('šumski'); *dvignutje* ('podignuće' – *Molitva na dvignutji sakramenta*); *gojan* (dubr.,

⁶⁷ Za eventualno (južno)slavensko podrijetlo v. ER I s. v. gura.

⁶⁸ Za slavensko podrijetlo v. ER I s. v. *klěp* pod IV.

⁶⁹ Usp. rus. i češ. *klus*; polj. *klus* ('konjski) kas, topot', *klusak* 'trkaći konj'; usp. i hrv. *kljuse*.

⁷⁰ Izvedeno iz pogr. graf. *podufiti* s uspravnim *d* na mjeslu krivo pročitano latiničkog *cl*, što je česta pogreška u latiničkim tekstovima.

⁷¹ Usp. u AR XVIII s. v. 1. *tuňe* »badava, bez naknade« s potvrdom iz LP.

⁷² AR I: »felicem reddere, gratulari« s potvrdama iz dubr. rječnika i pisaca XVI.–XIX. st.

‘miran’); *gostiña* (‘gozba’, metaf. o pričesti⁷³); *hodostajsvo* (iskvareno od crsl. *hodatajstvo*, ‘posredništvo, pomoć’); *ishoditi* (‘izlaziti’) i gl. im. *ishođenje* (‘izlazak’); *iskorijepiti* (dubr. ‘iskorijeniti’, najstarija potvrda); *istočnik* (crsl., ‘izvor’); *izašastje* (izv. od *iziti*, ‘izlazak’); *izbiti* (izv. od *biti* < *byti*, ‘provesti, ostati, izdržati’ – s *tvojom pomoćju da izbudemo u zapovijedeh tvojih u službi stati*⁷⁴); *izeti* (‘izvaditi’); *izljesti/izlisti* (‘izići’) i gl. im. *izlizenje* (‘izlazak’); *izrvanje* (crsl.⁷⁵, ‘čupanje iz čega’); *izvrženik* (izv. od *izvrći* ‘izbaciti’⁷⁶, pren. ‘izgnanik iz raja’, nepotvrđeno); *krasiti* (‘tražiti, željeti’, razvoj znač. nejasan, nepotvrđeno – *zaisto žrtvi ne krasiš* Ps 50₁₈, lat. *Holocaustis non delectaberis*); *krenutje* (dubr.⁷⁷, pren. ‘zastrañenje’ – *budi mi ... obrañenje i mir od svijeh mojih krenutja telesnijeh i duhovnih*); *krivina* (‘griješ, zlo’); *lipina* (‘platana’?, nepotvrđeno – *i kako lipine uznesena jesam prid vodami na placi* Sir. 24₁₄, lat. *et quasi platanus exaltata in plateis*); *mnogoća* (‘beskrajnost, golemost, sveukupnost’?, nepotvrđeno – *Hvalite ñega radi mnogoće veličastva ñegova!* Ps 150₂, lat. *Laudate eum secundum multitudinem magnitudinis eius / Laudate eum propter summam maiestatis eum*); *mnokrat* (‘mnogo puta’ – *Mnokrat rvaše se sa mnom*⁷⁸); *napitati* (‘nahriniti’); *nareći (se)* (crsl., ‘dati ime’; ‘nazvati se’) i nesvrš. *naricati se* (‘sloviti, nazivati se’); *nastaviti* (crsl., ‘usmjeriti’); *navrći* (‘nametnuti’); *neprijazan* (crsl., ‘zlo’); *ništeta* (crsl., ‘bijeda, nevolja’) i pridj. *ništetan* (crsl., ‘jadan, bijedan’); *obidovati* (‘obujmljivati, obuzimati’⁷⁹ – *Obiduju mene bolizni smrtne*⁸⁰ – usp. *obiti*); *obiti* (crsl., ‘okružiti, opkoliti’ – ... *i sinagoge puoka obide te* Ps 7₈, crsl. ... *i sanam ļudi obidet te*, lat. *et synagoga populorum circumdabit te*); *obliče* (crsl., ‘osveta, odmazda’); *obstupiteļ* (crsl., ‘opsjedač’) i *obstupljenje* (crsl., ‘opsada, obruč’); *oddojen* (crsl., ‘dojenče’); *odrignuti* (crsl., pren. ‘izustiti’); *otačtvo* (stsl./crsl., ‘baština’); *podjamstvo* (‘licemjerje, prijevara’⁸¹); *podobati se* (crsl., ‘priličiti, dolikovati’); *podobiti* (crsl., ‘dopustiti, omogućiti’, znač. nepotvrđeno – *I podobi nam, Gospodine, ovi dan bez grijeha sahraniti se!*); *pogreti/pogresti?* (crsl., ‘ukopati, sahraniti’ – *Zašto iz utrobe izeo si mene, ki pogrt bjeħ...* Job 10₁₈); *pomistiti se* (ikav., ‘pokrenuti se, pomaknuti se’); *porabljenje* (crsl., ‘podjarmljenost, podložnost’ – *oslobodi nas od porabljenja*); *porugan* (crsl., ‘ismijan, izvrgnut ruglu’); *poteženje* (‘nastojanje, trud’?, nepotvrđeno – *Gdi je sada poteženje i strpjenje moje?* Job 17₁₅, lat. *Ubi est ergo nunc*

⁷³ U AR-u jedna potvrda iz XVII. st.

⁷⁴ U AR IV s. v. 2. *izbiti* značenja ne odgovaraju, nego u AR IX s. v. 2. *prebiti*.

⁷⁵ V. AR XIV s. v. 1. *rvati* pod a.

⁷⁶ V. u LP: *izvrženije* »ejectio«.

⁷⁷ V. AR V s. v. *krenuće*.

⁷⁸ ADM, FDM, ČDM: Čestokrat...

⁷⁹ AR VIII tumači kao impf. prema 1. *obići* s južnoštok. (Karadžić, nar. pjesme, Ljubiša) potvrdama XIX. st.

⁸⁰ ADM, FDM i ČDM: *Obujmiše mene...*

⁸¹ AR X značenje (i za izv. *podjama, podjaman, podjamica, podjamiti* i dr.) izvodi »iz osnovnoga značenja, da neko pod nekim jamu kopa«.

praestolatio mea?); *pričesni* (crsl., poim. pridj., 'sudionik'? – *Toga radi pomaza te Gospodin Bog tvoj uljem radostijem po pričesnijeh tvojih* Ps.44₈, crsl. imenica u Gmn. ... *olejem radosti pače pričestnik tvojih*, lat. *Propterea unxit te Deus, Deus tuus, oleo laetitiae, prae consortibus tuis*); *pričestje* (crsl., 'zajednica?', 'sudionici'?⁸² – *Jerolimie, koji si/jesi zidan kako grad koga pričestje njegovo na kupu* Ps 121₃, izravno iz crsl. ...*jako grad jemuže pričestije jeho ukup*, lat. *Jerusalem, quae aedificatur ut civitas, cujus participatio eius in idipsum*); *primaļa* ('*primlac, primatelj*', lat. *susceptor*); *priza* (ikav., 'kroz, preko' – *Počinje ofiĉje ... priza sve godište*); *sasući* (crsl., poim. ptc. pas. 'onaj koji siše, dojenče' – *Iz usta mladinaĉa i sasuciĉh...* Ps 8₃, izravno iz crsl. iz *ust mladēnac sasuciĉh*), *sega-svjeĉni* ('koji se odnosi na ovaj /saj/ svijet'); *skonĉani* ('posljednji, smrtni' samo u sv. *skonĉani dan* – ... u *skonĉani dan i[z] zemļe ustanu / ĉu ustati*); *slonovni* (crsl., 'bjelokosni' – *Smurna i mast i kasija u svitah tvojih i od svijeh slonovnijeh* (!)⁸³, u kojih *uzveselet se ĉeri kraļeve* Ps 44₉, crsl. ... *ot stvari slonovnih iz njihze vzveseliše te*); *spodobiti (se)* (crsl., 'udostojati koga, učiniti ga dostojna'; 'udostojati se' – *Spodobi mene hvaliti tebe, Djevo prisveta!; Stvoritelj roda ĉoviĉaskoga ... roditi spodobi se*); *stoprova* ('opet, ponovno'); *stanov* ('koji pripada stanu' /u znaĉ. 'vojni tabor'/ – *Lijepa jesi i strašna, ĉi jerolimaska, kako stanov zastup ukrašena* Pj 6₁₀ /3x u antif./); *svedenje* (crsl., znaĉ. nejasno, 'naselje, naseobina, dom'?⁸⁴ – *Svedenja naša molimo te, Gospodi, pohodeći očisti da sin tvoj, Gospodin naš Isukrst, ... pripravļeno najde u nas sebi pribivalište, oficijska molitva*), *svijet* (crsl./dubr.⁸⁵, 'svitanje, svanuće, zora' – *k tebi od svijeta bdim* Ps 62₂, crsl. *k tebe ot svēta jutruĉuju; Zatuĉe jest vam prjeĉe svijeta ustati*); *svjet/svet* ('savjet'); *šiba i šibika* (dubr.?, 'žezlo'); *uljesti/ulisti i ulizenje* ('ući i 'ulazak' – usp. i *izljesti/izlisti, izlizenje*); *uļubiti* (crsl., 'zavoljeti'); *upiti i upjaĉa/upijaĉa* ? ('vapiti, zazivati' i 'vapaj, zazivanje'); *usilost* (pren. 'tjeskoba, tuga, nevolja' – *Usilosti i boljezni iznaĉoh* Ps 114₃, *Ako ushoĉu posrjed usilosti, oživješ mene* Ps 137₇); *usilovati* ('siliti, ĉiniti nasilje' – *Pripravio si prid očima mojima trpezu prima onima koji usiluju mene* Ps 22₅); *ustrmļenje* (crsl., 'bujica, strujanje, nagli tijek', lat. *impetus* – *Rijeĉno ustrmļenje, uzveselit se grad Boļji* Ps 45₅, crsl. *Rēĉna ustrmļenija veselet grad Boļji*); *ustrojenje* (crsl., 'organizacija, red'? – *Da gospodi krstjanskoj mir i pravo ustrojenje dati spodobiš, tebe molimo!*); *uzgovoriti* (prev. crsl. *vъzglagolati*, 'optuļiti koga'); *uzgrubjeti i zgrubiti* ('oļalostiti se, rastuļiti se' nepotvrĉeno – *Ka Gospodinu, kada uzgrubjeh/zgrubih, uzvah i usluša me* Ps 119₁, crsl. *Ka Gospodevē jegda vskrbēh vazvah, i usliša me*, lat. *Ad Dominum cum tribularer clamavi, et exaudivit me*); *uzmnoštvo i uzumnožiti se* ('moć, snaga, veliĉina' i 'ojaĉati, osnaļiti se') uz *uzmoļan, uzmoļno* ('moĉan,

⁸² LP s. v. *priĉestije* »participatio...; communio...; hereditas...«

⁸³ Pogr. prijevod lat. *a domibus eburneis* – ĆDM: *stvari slonovnih* (izravno iz crsl.); FDM i DP: *kuća slavnijeh*.

⁸⁴ V. u LP s. v. *svedenje* »coniunctio«; s. v. *svvesti* jedno od zaĉ. »deducere«.

⁸⁵ AR XVII s. v. 2. *svijet* navedeno znaĉ. ima pod b. s potvrdama ugl. iz dubr. pisaca XV.–XVIII. stoljeća.

silan, snažan', 'snažno'); *uznenavidjeti* (crsl., 'zamrziti'); *vitezovati* (crsl.?, 'služiti vojsku'); *vojinstvo* (crsl., 'vojska'); *vojštenje* i *vojštiti* (crsl., 'vojevanje; vojska' i 'vojevati'); *zahodnik* ('onaj koji ide krivim putem, onaj koji zablu-di'⁸⁶ – *Mati Božja, ... utišenje žalosnih, put zahodnika*); *zaimavati* i *zajmiti* ('davati' i 'dati'); *zastup* ('vojska, četa'⁸⁷ – usp. i *stanov*); *zbrojište* ('redovnički sastav?', nepotvrđeno – ... *da našega zbrojišta bratju i sestre, bližike ..., koji od segaj svijeta priminuše...*) i dr. Niz slavizama iz VHM sačuvao se i do našega vremena, ali ih danas smatramo zastarjelicama. Te riječi, naslijeđene iz prošlosti, imaju stilski obilježenu upotrebnju vrijednost, pa su kao takve su i označene u suvremenim rječnicima, npr. *Gospod, nenavist, oćutjeti, pečal, pomilovati, pomi-lovanje, rab, raba, rabota, trubla* i dr. Potvrđen je i niz riječi značenjski različitih od suvremenih istozvučnica, npr. *crijevo* ('utroba'), *grkľan* ('grlo'), *divan* (crsl., 'ćudan'), *isti* ('sam'), *jako* (crsl., 'kao'), *jezik* (crsl., 'narod'), *obrimeniti* (ikav., 'oploditi'), *obrve* ('vjeće'), *odari* ('ležaj'), *odati* ('predati, izručiti'), *odlu-ćiti* ('osuditi'), *posao* ('poslanik'), *pozor* ('pogled'), *prilićan* ('sličan'), *prut* ('znak Božje vlasti'), *ptić* ('ptica'), *rukovati* ('zarućiti'), *sat* ('saće'), *starati se* ('starjeti'), *uputiti se* ('utjeloviti se'), *zastupiti* ('zaštiti, obraniti'), *znoj* ('žega'), *ždrijeb* ('usud, sudbina'), *žuriti* ('poticati, goniti koga') i mnoge druge.

U VHM i ADM potvrđen je i niz posuđenica neslavenskoga podri-jetla, najčešće romanskoga (dalmatskoga i talijanskoga, prvenstveno mle-tackoga), ali i grčkoga, posredovanjem crkvenoslavenskih matica naših molitvenika. Praslavenske i sveslavenske posuđenice, kao *hljeb, kladenac, knez, vitez, ocat, pjenez* i dr., ili one nešto mlađe, nastale već na ovim pro-storima u procesima uspostave suživota sa starosjedilaćkim romanskim stanovništvom i pokrštavanja, kao npr. *car/cesar, crkva, kralj, križ, Krst/krst, krstjanin, kruna, ulje* i dr., postale su dio domaćega jezićnoga korpusa (usvo-jenje) i ne razmatramo ih kao posuđenice. Iz bogato zastupljenoga korpusa posuđenica izdvajamo: *adorati* ('pokloniti se, iskazati štovanje'); *altar* i *otar* ('oltar'); *aromata* ('mirisna mast'); *aromatićan* ('miomirisani'); *balina* (mn. sr. r. 'kitovi'); *bištija* ('zvijer'); *cimbali/cinbali* (mn. m. r. 'cimbale, činele'); *cina-mom* ('cimet'); *ćepriš/ćeprijes* ('ćempres'); *desperati se* ('gubiti nadu, oćajava-ti'); *devocijun/devocion* ('pobožnost'); *devot, devoto* ('pobožan', 'pobožno'); *feca* ('izmetine'); *fontana* ('izvor, studenac'); *funjestra* ('prozor'); *glotunstvo* ('proždrljivost'); *grina/grjeña* ('moljac'); *gristalad* ('kristal'); *impać* ('smet-nja, zapreka'), *isop* (bot. 'izop, sipant'); *karita* ('ljubav, milosrće'); *kastigati* ('kazniti'); *kompasion* ('suosjećanje, sažaljenje'); *konverzacion* ('razgovor'); *kostjel/kostio* (?)⁸⁸ ('vojska; vojni logor' – *Ako bude (!) prjema menje kostjeli, ne*

⁸⁶ U AR XXI samo rjećnićke potvrde uz sinonim *stramputnik/stranputnik*.

⁸⁷ V. AR XXII s. v. 1. *zastup* pod c. – nekoliko hrv. potvrda.

⁸⁸ AR V natuknicu *kostio*, G *kostjela* (s jedinom potvrdom iz RL) upućuje na *kostel* (< tal. *castellum*), a tamo se kaže da je slavenska posuđenica (stsl., rus., ćeš., polj.), pa je k nama oćito došla crsl. posredovanjem (LP uz *kostel* navodi i lik s jatom *kostěľ*, te upućuje na *kastel*, *kaštel*).

boji se srce moje Ps 26₃, lat. *Si consistant adversum me castra...*); *kostumi* (mn. m. r. 'ponašanje'); *kotorat* ('slap, vodopad', nepotvrđeno⁸⁹ – *I sa dna u dno zvanjem zvah kotorata tvojih* Ps 41₈, lat. *Abyssus abyssum invocat, in voce cataractarum tuarum*); *kupjela* ('zjenica'); *maća* (pren. 'mrlja'); *mir* ('svijet' – samo u VHM uz domaće *mir* 'spokoj' – *Daj rabom tvojim oni mir koga ne može vas mir dati*; ADM: *Daj slugam tvojijem oni koji svijet dati ne može mir*) i *mir* ('zid'); *mirakulo* ('čudo'); *miro* ('mirisna mast'); *oblacion* ('prikazanje žrtve Bogu'); *olokaust* ('žrtva paljenica'); *Paraklit* (pridjevak Svetoga Duha – *Radi prišastja Duha Svetoga Paraklita izbavi nas!*⁹⁰); *pedipsati/pedjepsati* (pf. i impf. 'kazniti'; 'kažnjavati'); *pena* ('pero za pisanje'); *Pentekoste/Pentekosti* (mn. ž. i m. r. 'blagdan Duhovi'); *placa* ('poljana, trg'); *polača* ('palača', pren. 'utroba'); *pomańkati* ('oslabjeti, klonuti, malaksati; nestati, propasti' – domaća tvorba prema tal. *mancare*) s izv. *pomańkanje, pomańkavati*; *pridikanje* ('propovijedanje'); *prinčip* ('vladar, knez'); *provavati* ('iskušavati'); *puč* ('studenac, izvor, vrelo'); *puplikan* ('carinik'); *remeta* ('pustinjač'); *rusa* ('ruža'); *sentiment* ('suo-sjećanje'); *smurna* ('smirna, mirisna smola'); *speranca* ('nada'); *tanac* ('ples'); *trpeza* ('stol'); *žigant* ('div, gorostas') i brojne druge uz mnoga, uglavnom biblijska, vlastita imena. Od danas nepoznatih osobnih imena treba spomenuti: *Beda*⁹¹ (u naslovu izvanoficijske molitve *Molitva plemenitoga popa Bede*).

4. Zaključak

Što nam pokazuje jezična raščlamba ovih najstarijih dubrovačkih molitvenika? Ponajprije utvrđuje nezaobilaznu Fancevljevu (1934.) tezu o crkvenoslavensko-čakavskim maticama molitveničkih sastavnih dijelova, čiji su brojni i crkvenoslavenski i čakavski tragovi sačuvani u njima prigodom prilagođavanja/prerađivanja tih tekstova za dubrovačku govornu sredinu. A to je važan pokazatelj povezanosti hrvatske glagoljaške i latinaške duhovne sredine, pripadnih istoj Rimokatoličkoj crkvi, bez koje povezanosti ne bi bilo međusobnog cirkuliranja i razmjene tekstova. Bez obzira na znanstvenu dokazanost, činjenicu te povezanosti nije ni u naše vrijeme bespredmetno isticati jer se u kulturnim krugovima i danas često ponavlja još iz XIX. stoljeća naslijeđena tvrdnja o netrpeljivosti i nepostojanju bilo kakvih jezičnih i inih veza između hrvatskih latinaša i glagoljaša. A upravo zbog te povezanosti naši su tekstovi obilježeni bogatom prostorno-vremenskom jezičnom i kulturološkom slojevitošću. To dobro potvrđuje njihova usporedba s više-manje istovremenim čakavskim tekstovima. U svima njima utvrđeni su tragovi (su)postojanja istovrsnih (nesačuvanih) glagoljičkih tekstova, a

⁸⁹ Očito vrlo stara posuđenica sa slavenskim/hrvatskim kratkim /o/ prema lat. /a/: *kotorat* < *cataracta* (v. Divk. s. v. *cātāracta*).

⁹⁰ Uz prevedenice *Obeselnik* i *Utješitelj*.

⁹¹ Engleski redovnik i crkveni naučitelj, umro 735. godine (LTK).

u Dubrovniku i ćirilčkih⁹², koji su se prepisivali/prerađivali jedni s drugih, a to je pak dokaz raširenosti srednjovjekovne hrvatske tropismenosti na čitavu hrvatskom (bar priobalnom) prostoru od najstarijih vremena.

Ovdje se ne mogu zaobići ni stavovi najrevnijeg proučavatelja jezika starije dubrovačke književnosti Milana Rešetara. On je bio uvjeren u izvornost dubrovačke ijekavske štokavštine (ali istočnohercegovačkoga tipa), za razliku od onih koji su bili uvjereni u primarnu dubrovačku ikavsku čakavštinu preslojenu štokavštinom iz zaleđa, što se svojedobno iščitavalo iz jezika dubrovačke renesansne i kasnije autorske poezije, u stručnim krugovima poznatije od tekstova namijenjenih vjeri i crkvi. Jezična raščlamba naših molitvenika pokazuje i dokazuje štokavsko-ijekavsku izvornost dubrovačkoga govora i njegovu pripadnost zapadnoj (a ne istočnohercegovačkoj) štokavštini. Jedan od pokazatelja su i brojni hiperijekavizmi, koji su nastali u procesu knjiškog dotjerivanja molitveničkih tekstova preradom čakavsko-ikavskih predložaka na domaću ijekavštinu. S druge strane, za razliku od Rešetara, koji u »najstarijoj dubrovačkoj prozi« (u koju, pored spisa iz Dubrovačke kancelarije, uvrštava i molitvenike, psaltire i lekcionare, ali i prozne tekstove Marina Držića) traži izraz i odraz »živoga« dubrovačkoga govora, spomenuta raščlamba pokazuje izrazita književnojezična nastojanja priređivača naših tekstova. Variranja različitih morfoloških oblika i sintaktičkih konstrukcija (jednostavnih i složenih, starijih i novijih, crkvenoslavenskih i narodnih) unutar jednoga iskaza pokazuju nastojanja za izbjegavanjem izrazne monotonije i naglašavanjem određenih pojmova ili segmenata teksta, a ne – kao što se ranije često govorilo – zbog nedovoljna poznavanja i crkvenoslavenskoga i domaćega jezičnog sustava. U svom traženju »živoga« dubrovačkoga govora Rešetar nije uzimao u obzir da i isprave pisane u Dubrovačkoj kancelariji slijede određenu diplomatsku tradiciju u formulacijama, pismu i jeziku i da mogu sadržavati i grafijsko-jezične elemente susjednih korespondentnih kancelarija, pa stoga ni one nisu odraz živoga dubrovačkoga govora, a pogotovo da to vrijedi za molitvenike, lekcionare i psaltire s njihovim visokim biblijskim stilom. O Držićevim djelima da se i ne govori.

I još nekoliko pojedinosti. Usporedbom prijevoda psalama u našim molitvenicima (pogotovo na nekim nejasnim mjestima) s prijevodima hrvatske crkvenoslavenske redakcije objavljenima u Vajsa (1916.) nailazimo na mjestimična potpuna podudaranja, ali i odstupanja, neslaganja, što znači da su u srednjovjekovnom Dubrovniku (kao i na čakavskom terenu s kojega potječu molitvenički predlošci) bile prisutne i druge prijevodne verzije i da je broj duhovnih tekstova bio znatno bogatiji nego što bi se moglo zaključiti na temelju onih do danas sačuvanih. Dalje, mnoga nerazumljiva mjesta, osobito u tekstovima oficijjskih molitava, ukazuju na

⁹² Što je osobito vidljivo na grafijskoj razini.

veliku starinu tih molitvenih tekstova, na njihovo višekratno prepisivanje, pri čemu se često izgubio prvotni smisao, a to je pokazatelj dubinske ukorijenjenosti slavenske, osobito molitvene tradicije u dubrovačkoj vjerskoj sredini. I na kraju leksik: bogatstvo i raznovrsnost domaćega leksika uz prisutnost nekih izrazitih raguzeizama, mnogi zaboravljeni i neobični slavizmi, brojni crkvenoslavizmi i romanizmi uz ponešto grecizama i drugih inojezičnih posuđenica odvođe nas u duboku starinu prvotnih tekstova, govore o davnoj prisutnosti slavenskoga bogoslužja i s njim povezane književnosti u Dubrovniku, o kulturološkim, trgovačkim i inim vezama s drugim narodima, te o višestoljetnom aktivnom suživotu Slavena/Hrvata i Romana u Gradu.

Što, dakle, doznajemo upoznavanjem jezika VHM i ADM? Bogata jezična slojevitost tih spomenika ukazuje na davnu duhovnu i kulturnu povezanost hrvatskih prostora bez obzira na pismo i bogoslužni jezik, na usku suradnju glagoljaške i latinaške duhovne sfere, na raširenost hrvatske tropismenosti (uvjetovanu poligrafičnošću hrvatskih skriptorija i skriptora), dakle na bogatu kulturnu životnu (svakodnevnu i vjersku) podlogu u tim davnim vremenima.

Kratice spomenika:

ADM – *Akademijin dubrovački molitvenik*, Dubrovnik, ltč. rkp., II. pol. XV. st.

BL – *Bernardinov lekcionar*, Split (tisk. u Veneciji 1495), latinica

BZ – *Božje zapovijedi*, Šibenik, ltč. rkp., kraj XIV. st. (Pavao Šibenčanin)

CS – *Cantilena pro sabatho*, Šibenik, ltč. rkp., 80-e godine XIV. st. (Pavao Šibenčanin)

ČDM – *Ćirilički dubrovački molitvenik*, Dubrovnik (tiskan u Veneciji 1512.), bosančica

DP – *Dubrovački psaltir*, Dubrovnik, ltč. rkp., vjer. poč. XVI. st.

DB – *Dubrovačka Biblija* (prve dvije starozavjetne knjige), Dubrovnik, ltč. rkp., vjer. poč. XVI. st.

DL – *Dubrovački dominikanski lekcionar*, Dubrovnik, ćir. rkp. (bosančica), na početku okrnjen, vjer. poč. XVI. st.

FDM – *Franjevački dubrovački molitvenik*, Dubrovnik, ltč. rkp., kraj XVI. st.

KG – *Korčulanske glose* (zadarske provenijencije), latinica, vjer. 80-e godine XIV. st.

KL – *Odlomak Korčulanskoga lekcionara* (zadarske provenijencije), ltč. rkp., vjer. 80-e godine XIV. st.

LL – *Leipziški lekcionar*, Dubrovnik, ćir. rkp. (bosančica), okrnjen na početku i na kraju, vjer. sred. XVI. st.

- MM – *Molitva sv. Margariti*, Šibenik, ltč. rkp., kraj XIV. st.
 PL – *Povaljska listina*, Brač 1250., cir. rkp. (bosančica)
 RL – *Ranjinin lekcionar*, Dubrovnik 1508., ltč. rkp. (Nikša Ranjina)
 RP – *Rapska pjesmarica*, Rab 1471., ltč. rkp.
 RZ – *Red i zakon zadarskih dominikanki*, ltč. rkp. iz 1345.
 SG – *Sudac gnivan...*, Šibenik, ltč. rkp., vjer. poč. XV. st.
 ŠM – *Šibenska molitva*, Šibenik, ltč. rkp., 80-e godine XIV. st. (Pavao Šibenčanin)
 TDM – *Prvi tiskani dubrovački molitvenik*, Dubrovnik, samo djelomično sačuvan, kraj XV. st.
 VHM – *Vatikanski hrvatski molitvenik*, Dubrovnik, ltč. rkp., oko 1400.
 VHM2 – *Drugi vatikanski hrvatski molitvenik*, Dubrovnik, ltč. rkp., okrnjen na početku i nepotpun, kraj. XV. ili poč. XVI. st.
 ZL – *Zadarski lekcionar*, ltč. rkp., XV. st.
 ŽSO – *Žića svetih otaca*, vjer. Rab, ltč. rkp., zadnja desetljeća XV. st. (prijepis starijeg teksta, oko 1400.?)

Literatura

- Akademijin rječnik* (kratica: AR) = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII. 1880.–1976. Zagreb: JAZU.
- Brozović, Dalibor. 1966. O problemu ijekavskošćakavskog (istočnobosanskog) dijalekta. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 2. Zagreb: JAZU. 119–208.
- Brozović, Dalibor. 1992. O dijalektološkom aspektu dubrovačke jezične problematike. *Dubrovnik – Časopis za književnost i znanost*. Nova serija III/2–3. Dubrovnik: Matica hrvatska. 316–324.
- Budmani, P[ero]. 1883. Dubrovački dijalekat kako se sada govori. *Rad JAZU* 65. Zagreb: JAZU. 155–179.
- Čale, Frano. 1987. Uvod i komentari, te transkripcija teksta u: Marin Držić. *Djela*. Priredio, uvod i komentare napisao Frano Čale. Zagreb: cekade.
- Damjanović, Stjepan. 1977. Slogotvorni *r* i *l* u korizmenjaku Kolunićeva zbornika. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 15. Zagreb: Filozofski fakultet. 43–53.
- Daničić, Đuro. 1894. *Istorija oblika srpskoga ili hrvatskoga jezika do svršetka XVII vijeka*. U Biogradu.

- Divković, Mirko. 1900. *Latinsko-hrvatski rječnik za škole. Izdanje drugo.* Reprint 1991. Zagreb (kratica: Divk.).
- Fancev, Franjo. 1934. Latinički spomenici hrvatske crkvene književnosti 14 i 15 v. i njihov odnos prema crkvenoslovenskoj književnosti hrvatske glagolske knige. *Djela JAZU* 31. Zagreb: JAZU. I–CXV.
- Hamm, Josip. 1978. Predgovor u: *Hrvatska proza Marulićeva vremena I. Stari pisci hrvatski* 38. Zagreb: JAZU. 3–62.
- Hamm, Josip. 1981. Čakavština Džora Držića. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 5. Zagreb: JAZU. 59–65.
- Hudeček, Lana. 1997. Plural srednjega roda kao sredstvo za izricanje neodređenosti (u glagoljaškoj i starijoj latiničkoj književnosti). *Prvi hrvatski slavistički kongres – Zbornik radova I.* Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 575–586.
- Katičić, Radoslav. 1989. O Držićevu jeziku pedeset godina nakon Rešetara. *Forum* 9–10 za 1989. Zagreb: JAZU. 313–326.
- Kombol, Mihovil. 1945. *Poviest hrvatske književnosti do narodnog preporoda.* Zagreb: Matica hrvatska (II. izd. 1961.).
- Leksikon hrvatskih pisaca.* 2000. Autor koncepcije Krešimir Nemec. Zagreb: Školska knjiga (kratica: LHP).
- Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva.* 1979. Ur. A. Badurina. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost – Institut za povijest umjetnosti (kratica: LK).
- Lexikon für Theologie und Kirche.* 1958. Begründet von Dr. Michael Buchberger. Freiburg: Verlag Herder (kratica: LTK).
- Malić, Dragica. 1989. Grafija i pravopis hrvatskog latiničkog rukopisa 14. stoljeća »Žića sv. otaca«. *Rasprave Zavoda za jezik* 15. Zagreb. 129–177.
- Malić, Dragica. 1990. »Vatikanski hrvatski molitvenik« kao potvrda izvornosti dubrovačke ijekavštine. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistik* XXXIII. Novi Sad. [251]–256.
- Malić, Dragica. 1996. Hrvatski latinički molitvenik u Arhivu HAZU. *Filologija* 27. Zagreb: HAZU. 63–96.
- Malić, Dragica. 1997. Nedoumice u transkripciji stare hrvatske latinice. *Suvremena lingvistika* 43–44. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 153–168.
- Malić, Dragica. 1998. Paljetkovanje po najstarijim hrvatskim molitvenicima (Molitveničko nazivlje). *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 23–24. Zagreb. 225–256.
- Malić, Dragica. 2000a. Novo paljetkovanje. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 26. Zagreb. 129–178.

- Malić, Dragica. 2000b. Novija zapažanja o srednjovjekovnoj hrvatskoj latini. *Filologija* 34. Zagreb: HAZU. 97–128.
- Malić, Dragica. 2004. Uvodna razmatranja u: *Najstariji hrvatski latinički spomenici (do sredine 15. stoljeća)*. *Stari pisci hrvatski* 43. Zagreb: HAZU. I–CV.
- Malić, Dragica. 2005. Najstarije dubrovačke tuđinke. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 31. Zagreb. 165–209.
- Malić, Dragica. 2007a. Tragovi crkvenoslavensko-čakavskih matica u najstarijim dubrovačkim molitvenicima. *Filologija* 49. Zagreb: HAZU. 137–193.
- Malić, Dragica. 2007b. Zaboravljeni / neobični / rijetki slavizmi u najstarijem dubrovačkom molitveniku. *Dubrovnik – Časopis za književnost i znanost*. Nova serija XVIII/1–2. 148–202.
- Miklosich, Fr[anz]. 1863. – 1865. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae (kratica: LP).
- Milčetić, Ivan. 1895. Čakavština Kvarnerskih otoka. *Rad JAZU* 121. Zagreb: JAZU. 92–131.
- Moguš, Milan. 1968. Jezični elementi Držićeva »Dunda Maroja«. *Umjetnost riječi* XII/1. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 49–62.
- Opći religijski leksikon*. 2002. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža (kratica: ORL).
- Rapacka, Joanna. 2000. Držić, Marin (Darsa, Dersa). *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga. 196–198.
- Rešetar, Milan. 1898. Primorski lekcionari XV. vijeka. *Rad JAZU* 134. 80–160; *Rad JAZU* 136. 97–199. Zagreb: JAZU.
- Rešetar, Milan. 1927. Kvantitet u djelima Marina Držića. *Rad JAZU* 233. Zagreb: JAZU. 145–196.
- Rešetar, Milan. 1938a. Srpski molitvenik od g. 1512. Uvod, u: Rešetar, Milan i Đaneli, Ćiro. *Dva dubrovačka jezična spomenika iz XVI vijeka*. *Posebna izdanja Srpske kraljevske akademije* CXXII. Filosofski i filološki spisi 32. Beograd: SKA. XI–LX.
- Rešetar, Milan. 1938b. Jezik srpskoga Molitvenika od g. 1512. *Glas Srpske kraljevske akademije* 176. Drugi razred 90. Beograd: SKA. 171–238.
- Rešetar, Milan. 1951. Najstariji dubrovački govor. *Glas Srpske akademije nauka* CCI. Odeljenje literature i jezika. Nova serija 1. Beograd: SAN. 1–46.
- Rešetar, Milan. 1952. Najstarija dubrovačka proza. *Posebna izdanja Srpske akademije nauka* CXCII. Odeljenje literature i jezika 4. Beograd: SAN. 1–116.

- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–XXIII. 1880.–1976. Zagreb: JAZU (= Akademijin rječnik, kratica: AR).
- Skok, Petar. 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* I–IV. Zagreb: JAZU (kratica: ER).
- Vajs, Jos[eph]. 1916. *Psalterium palaeoslovenicum croatico-glagoliticum. Tekstum glagoliticum e codicibus pragensi et parisiensi litteris cyrillicis exscriptum...* / *Staroslavenski psaltir hrvatsko-glagolski. Glagolski tekst kodeksa praškoga i pariskoga ćirilskim slovima ispisao...* Pragae / Krk.
- Vončina, Josip. 1967. Dubletsko prvo lice singulara u hrvatskih pjesnika 15. i 16. stoljeća. *Radovi Zavoda za slavensku filologiju* 9. Zagreb: Filozofski fakultet. 43–61.
- Vončina, Josip. 1968. Pogled na stilematске elemente Menčetićevih *Pjesni. Umjetnost riječi* XII/2. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo. 77–108.
- Vončina, Josip. 1975. Zagonetka »Šibenske molitve«. *Croatica – Prinosi proučavanju hrvatske književnosti* 6. Zagreb. 7–38.
- Vončina, Josip. 1980–1981. Mavro Vetranović između govora i jezične tradicije. *Filologija* 10. Zagreb: JAZU. 353–370.

On the Language of the Oldest Prayer Books from Dubrovnik

Summary

This paper analyzes the most prominent linguistic (and graphic) features of the oldest prayer books from Dubrovnik (written in the Latin script): The Vatican Croatian Prayer Book (VHM — dating from around 1400) and The Academy's Dubrovnik Prayer Book (ADM - late 15th century). The linguistic characteristics of these manuscripts are then compared to those of the Čakavian manuscripts from the same period revealing the unity of the Croatian cultural area of the time. Closer attention has been paid to scribal errors revealing that they are usually a result of transcribing from the older or another script, with which a scribe is usually not familiar enough. This shows that the original Čakavian-Old-Church-Slavonic Croatian prayer books were written in the Glagolitic script, and those were in turn transcribed from the older Latin templates. This proves that Latin and Cyrillic scripts were used in Dubrovnik simultaneously from the earliest times. The analysis of the linguistic features of The Vatican Croatian Prayer Book and The Academy's Dubrovnik Prayer Book has revealed many characteristics typical of original Štokavian-ijekavian dialect of Dubrovnik. The use of hyperijekavisms is especially significant in this sense because they appear only in the original ijekavian area. However, many ikavisms are also present as a residue of Čakavian-ikavian templates. Despite the fact that both texts are predominantly ijekavian, both ijekavian and ikavian reflexes of the old *jat* are used in the stems and in the inflectional morphemes resulting in interesting and unusual combinations (both stem and inflectional morpheme are ijekavian; ikavian stem and ijekavian inflectional morpheme; ijekavian stem and ikavian inflectional morpheme). The most prominent consonant feature is Štokavian continuant /d/ from proto Slavic /*d'/ and Greek/Latin palatal /g/; and *št*, *žd* from proto Slavic **st'*, **zd'*, **sk'*, **zg'*, all without exception. In the morphological features, traces of Old Church Slavonic and Čakavian forms are noticeable, while in the lexis of these prayer books there are many čakavisms, but even more lexemes were inherited from the Old Church Slavonic translation of psalms. Special attention has been devoted to a very interesting category of forgotten and very unusual old Slavic words. The results of the linguistic and graphic analysis of The Vatican Croatian Prayer Book and The Academy's Dubrovnik Prayer Book clearly show that the dialect of Dubrovnik was undoubtedly western ijekavian Štokavian. The analysis also shows that the simultaneous usage of the three scripts, typical of Croatian Middle Ages, is very well reflected in the area of Dubrovnik. These texts witness linguistic and cultural stratification of ancient Croatian literary texts as well as the strong bond between Latin and Slavic liturgical and cultural spheres.

Ključne riječi: *Vatikanski hrvatski molitvenik* (VHM), *Akademijin dubrovački molitvenik* (ADM), zapadna štokavština, ikavizmi, ijekavizmi, hiperijekavizmi, čakavizmi, starocrkvenoslavenske riječi

Keywords: *The Vatican Croatian Prayer Book* (VHM), *The Academy's Dubrovnik Prayer Book* (ADM), western Štokavian dialect, ikavisms, ijekavisms, hyperijekavisms, čakavisms, Old Church Slavonic words

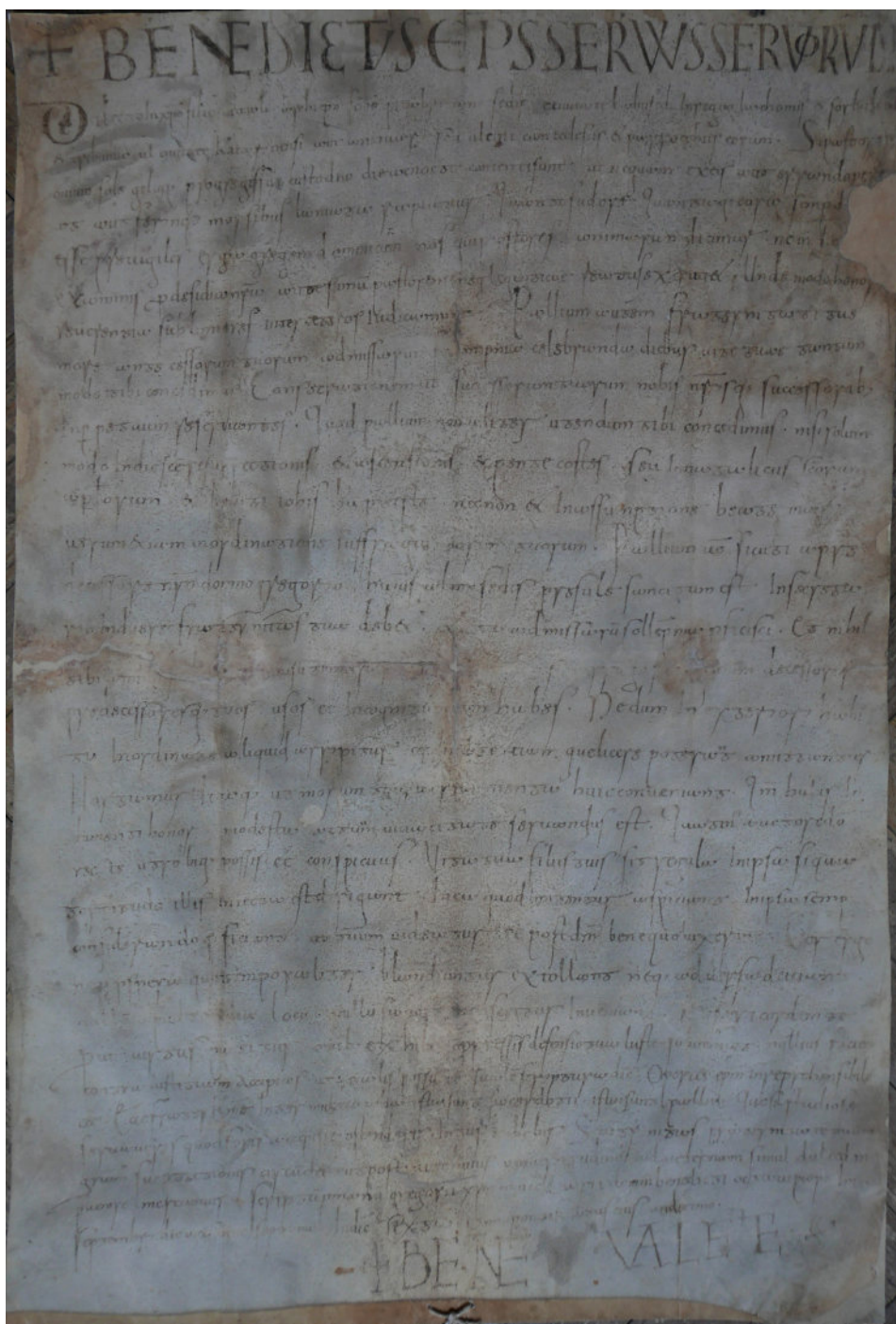
Marinko Marić
Sveučilište u Dubrovniku
Ivana Meštrovića 3, HR-20000 Dubrovnik
marinko.marić@unidu.hr

TREBINJSKO-MRKANSKA I DUBROVAČKA (NAD)BISKUPIJA – MEĐUSOBNE SPONE

U povodu nadolazeće 200-te godišnjice smrti posljednjega trebinjsko-mrkanskog biskupa Nikole Ferića, 2019. godine, rad donosi pregled i popis biskupa te biskupije koji su uglavnom bili Dubrovčani. U prvom dijelu rada donosi se pregled povijesti Trebinjske–Mrkanske (Trebinjsko-mrkanske) biskupije, pojašnjenje kako se radi o dvije biskupije, Trebinjskoj i Mrkanskoj, koje su kanonski i crkveno-pravno sjedinjene. Također se opisuju međusobni odnosi i veze tih biskupija s Dubrovačkom (nad)biskupijom, koja je sve do 1890. godine bila nadležna, ili upravljala tim biskupijama. U drugom dijelu donesen je popis Dubrovčana i dubrovačkih uglednika koji su bili birani za biskupe, ili su upravljali tim biskupijama, počevši od Konstantina, 1142., do zaključno s posljednjim dubrovačkim biskupom Matom Vodopićem, koji je do 1890. godine upravljao sjedinjenom Trebinjsko-mrkanskom biskupijom.

Povijest i međusobne spona Trebinjsko-mrkanske biskupije i Dubrovačke (nad)biskupije

Za nekoliko godina, 2022., navršit će se milenij od prvog spomena Trebinjske biskupije. Naime, bula pape Benedikta VIII. iz 1022. godine donosi najstariji pisani spomen te biskupije (DEA: f. 2). Među sufraganskim biskupijama Dubrovačke metropolije, uz ostale, papa Benedikt VIII. te godine spominje i Trebinjsku (Puljić 1988: 47–82). Dubrovačka je metropolija osnovana za vrijeme pape Grgura (996. – 999.). Sufraganske su joj bile biskupije Zahumlja, Srbije, Kotora, Bara i Ulcinja, te Trebinjska biskupija. Dubrovačka metropolija dokinuta je sredinom XI. stoljeća, a Trebinjska biskupija tada je pripala Splitskoj metropoliji. Trebinjska je biskupija, 1089. godine, potpala pod novoosnovanu Barsku metropoliju (Puljić 1988: 58). Nakon ponovne uspostave Dubrovačke metropolije, 1120. godine, ponovno je vraćena pod njenu jurisdikciju.

Bula pape Benedikta VIII. iz 1022. godine u kojoj se prvi put spominje Trebinjska biskupija.

Godine 1252. srpski kralj Uroš I. iz Trebinja je protjerao biskupa Salvija (*Salvius*) (Dračevac 1988: 86). Budući da je Salvije bio dubrovački benediktinac, prije imenovanja trebinjskim biskupom bio je opat lokrumskog samostana, Dubrovčani su mu pružili utočište u benediktinskom samostanu na Lokrumu (Smičiklas 1907: 176, 342–343; Farlati 1800: 292). Poslije je postao dubrovački nadbiskup. Krajem XIII. ili početkom XIV. stoljeća trebinjski su biskupi počeli stolovati u bivšem benediktinskom samostanu na Mrkanu (Pandžić 1959: 18; Vujnović 1937: 103). Naime, dubrovačka vlasteoska obitelj Tefla je 1284. godine darovala benediktinski samostan i crkvu sv. Marije na Mrkanu, nad kojima su Tefle imali patronatsko pravo (Krešić 2015: 34). Benediktinci su navedeni samostan napustili krajem XIII. stoljeća. Posljednji poznati opat, Mato Ranjina Grubešin, spominje se 1294. godine, a posljednji poznati benediktinac bio je Petar koji se 1296. preselio na Lokrum (Ostojić 1964: 465). Naknadno je biskupija dobila i otočiće Sveta Barbara (Bobara) i Sveti Petar (Supetar). Vrela donose dvije verzije dobivanja tih otoka. Po jednima, mrkanski biskup je dobio otoke od dubrovačke obitelji Theophilis (Tefla), a prema drugima od Dubrovačke komune.¹ Navedena tri otoka od polovice XIV. stoljeća tvore zasebnu biskupiju, Mrkansku, prozvanu po otoku Mrkanu gdje je bila rezidencija, koja je kanonski sjedinjena s Trebinjskom i kao takva postoji i danas (Krešić 2015: 34). Naime, vrela Svete Stolice svjedoče da se radi o dvije biskupije koje su kanonski ujedinjene. U dokumentu kojim se 3. listopada 1425. godine potvrđuje izmirenje troškova za novoimenovanog trebinjskoga i mrkanskog biskupa Dominika, navodi se: »electi episcopi Tribuniensis et Mercaniensis unitarum« (Krešić 2015: 34). Desetak godina nakon smrti tog biskupa, za trebinjskoga i mrkanskoga biskupa bio je izabran biskup Mihovil Natalis.² Kod imenovanja Mihovilovih nasljednika, sve do posljednjeg biskupa Nikole Ferića, nalazi se ista ili slična formulacija, tj. da su biskupije međusobno kanonski sjedinjene iz čega proizlazi da je Sveta Stolica Mrkan i pripadajuće mu otoke u pravom smislu smatrala biskupijom koja je kanonski bila sjedinjena s Trebinjskom (Krešić 2015: 35).

¹ Farlati piše: »Interea saeculo decimo quatro ineunte jacta sunt fundamenta Episcopatus Mercanensis, qui cum Tribuniensi conjunctus fuit. Mercana scopulu est exigui circuitus in ditione Ragusina a veteri Epidauro non ita lato interjecto mari disjunctus, cui prope adjacet scopulus alter, quem Bobaram vocant, nec longe ab utroque in septemtrionem distat scopulus S. Petri. Erat Mercanae parantiquum Coenobium Benedictinum ac templum S. Mariae: utrumque Episcopis Tribuniensibus donatum ferunt an. 1284. a familia prae nobili de Theophilis, quae ditionem scopuli, & in Coenobium illud jus patronatus sibi tribuebat; quae Sebastiani Dolci opinio est.« (Farlati 1800: 292). Trebinjsko-mrkanski biskup Antić opisujući povijest biskupije 1631. godine piše: »Mercana est Insula, ..., tenius olim fuit Abbatia, et per dotationis, ab ecc.mo Senatu Consulto Reip.ce Ragusine Episcopatu Tribunen.s donata, et perpetuo ex tunc unita fuit.« (Krešić 2015: 3).

² »Die Veneris idus augusti pontificatus anno VI. provisum fuit ecclesie Tribuniensi et Mercaniensi canonice unitis,..., vacanti per obitum quonam fratris Dominici, ultimi episcopi,..., de persona domini Michaelis Natalis,...« (Krešić 2015: 35).

Otoci Mrkan, Bobara i Supetar između Dubrovnika i Cavtata.

Kroz to vrijeme područjem Trebinjske biskupije je, »pro tempore«, upravljao kotorski biskup³ (Smičiklas 1913: 179). Istovremeno, u Dubrovniku se spominje mrkanski, odnosno trebinjski biskup. Prvi njegov spomen nalazimo 1322. godine, kad je Malo vijeće 23. prosinca te godine obdarilo mrkanskoga biskupa milostinjom od dva perpera (MR: 73). U isto vrijeme spominje se i trebinjski biskup Nikola.⁴

Poslije Tridentskog koncila (1545. – 1563.), koji je donio obvezu rezidiranja biskupa na prostoru vlastite biskupije, trebinjsko–mrkanski biskupi počeli su otok Mrkan koristiti kao svoju rezidenciju. Neki su se biskupi i dalje izjašnjavali kao mrkanski, primjerice Šimun Menze (Menčetić) (1575. – 1599.), koji je prilikom slanja izvješća o vizitaciji (*relationes*) u Rim, 1588. godine, sebe potpisao mrkanskim biskupom i dao izvješće samo o Mrkanskoj biskupiji. Međutim, 22 godine nakon toga, 1610., njegov nasljednik, Ambrozije Gozze (Gučetić) (1609. – 1615.), poslao je Kongregaciji izvješće o obje biskupije, Trebinjskoj i Mrkanskoj (Pandžić 1988: 92, 109). Biskupska rezidencija na Mrkanu napuštena je nakon velikog potresa 1667. godine (Pandžić 1959: 92).

³ Papa Klement VI. za kotorskog biskupa kaže: »pro tempore, tamquam diocesano locorum huiusmodi subesse« (Krešić 2015: 33).

⁴ Za biskupa Nikolu Farlati piše »...titulum Episcopalem Mercanensem usurpati coeptum jam anno 1322. a Nicolo Episcopo Tribuniensi IV. qui praterea Mercanense Monasterium, & alterum S. Petri in medio mari tum possidebat, ut in ejus actis dicemus« (Farlati 1800: 292; Krešić 2015: 33).

Ostaci biskupske rezidencije na otoku Mrkanu.

Počevši od biskupa Ambrozija Gučetića (1609. – 1615.) pa sve do posljednjeg, Nikole Ferića (1792. – 1891.), svi trebinjsko-mrkanski biskupi u izvješćima Rimu izvješćuju i o trebinjskoj i o mrkanskoj biskupiji, smatrajući obje biskupije prostorom svoje jurisdikcije.

Do početka XVII. stoljeća biskupija je bila samo titularna. U prijedlogu za imenovanje biskupa Šimuna Menčetića 1575. godine navodi se da je biskupija titularna i da se biskup imenuje »na ponos i korist grada Dubrovnika, za služenje sakramenata u odsutnosti ili spriječenosti dubrovačkog nadbiskupa« (Farlati 1800: 307). Titularni status biskupije potvrđuju i Dubrovčani 1606. godine, kad od pape Pavla V. traže potvrdu imenovanja trebinjsko-mrkanskog biskupa Tome Budislavića.⁵

Početkom XVII. stoljeća, imenovanjem Tome Medvjedovića barskim nadbiskupom i primasom Srbije, došlo je do promjena na području Trebinjsko-mrkanske biskupije. Naime, nakon što je bio imenovan za nadbiskupa, Medvjedović je zatražio od pape Klementa VIII. dopuštenje da obiđe prazne biskupije, računajući prije svega na svoj rodni kraj u Popovu. Naime, on je bio franjevac dubrovačke provincije, ali rodom iz Orahova Dola. U to vrijeme Trebinjsko-mrkanska biskupija bila je bez biskupa jer

⁵ »...ma unico da poter ricuperar quello che al d(ett)o Vescovato hoggi di tiene occupato il Turco.« *Diplomata et acta*, sv. 11, f. 412r. DAD.

je biskup Menčetić umro, a dubrovački Senat još nije bio predložio novog kandidata. Nakon što je Medvjedović obišao jugoistočnu Hercegovinu, zatražio je i dobio papino dopuštenje da tamo može poslati svećenike (Pandžić 1959: 36). Tako je 1604. godine za župnike župa Popovo i Zažablje postavio dvojicu franjevac dubrovačke provincije podrijetlom iz tih župa (Krešić 2011: 57–70).

Trebinjsko-mrkanske biskupe predlagao je dubrovački Senat, a potvrđivao papa. To su pravo Dubrovčani stekli darovanjem otočića ispred Molunta trebinjsko-mrkanskom biskupu 1423. godine (AC: f. 131r–132). Zbog tog su trebinjsko-mrkanski biskupi uglavnom bili dubrovački uglednici. Za Republiku je bilo važno tko će biti taj biskup, jer su preko njega nadzirali katolike u svom zaleđu, a s druge strane, on je uglavnom stovao u Dubrovniku i po potrebi zamjenjivao dubrovačkog nadbiskupa. Ponekad dubrovački kandidati nisu bili prikladni za biskupsku čast, ali su ih Dubrovčani »preko veze gurali« na tu poziciju. Neki od njih u trenutku predlaganja za biskupe nisu ni bili zaređeni za svećenike. Primjerice, Šipiona de Martinisa, koji kad je predložen uopće nije bio svećenik. Bio je liječnik i »doktor obaju prava«, ali su Dubrovčani od svog predstavnika u Rimu, Stjepana Gradića, tražili da to isposluje, što je on i uspio, s tim što je uvjetovano da »kandidat najprije mora postati svećenik.« (Krašić 1987: 66). Također, za trebinjskog biskupa Dubrovčani su u nekoliko navrata htjeli postaviti i liječnika Tomu Budislavića, koji je zbog odličnih odnosa sa sultanom za Republiku bio vrlo poželjan kandidat za to mjesto. U tome su i uspjeli, s tim što je Tomino biskupovanje bilo ograničeno na Dubrovnik: papa Pavao V. potvrđuje 25. rujna 1606. godine Tomin izbor »uz oprost da u roku od šest mjeseci može biti promaknut u svete redove i da može vršiti biskupsku službu samo u dubrovačkoj biskupiji« (Perić 93: 202–203).

Nakon ukinuća Dubrovačke Republike papa Pio VII. je austrijskom caru 1817. godine priznao pravo predlaganja trebinjsko-mrkanskog biskupa, koje je prije imao dubrovački Senat (Pandžić 1959: 73). Nakon smrti biskupa Nikole Ferića 1819. godine Bečki dvor nije htio imenovati novog biskupa pa je tako ta, najstarija živuća, biskupija na području Bosne i Hercegovine ostala bez svoga biskupa. Nakon njega biskupijom upravljaju apostolski delegati članovi Dubrovačkoga katedralnog kaptola, tj. kapitularni vikari, a od 1839. dubrovački biskupi. Bulom pape Leona XII. *Locum beati Petri* Trebinjsko-mrkanska biskupija nije dokinuta, dok Stonska i Korčulanska jesu, ali je dokidanjem Dubrovačke metropolije došlo do neuobičajenog crkveno-pravnog odnosa (Čosić 1999: 217–218). Naime, Dubrovačka i Trebinjsko-mrkanska biskupija ukidanjem su metropolije imale ravnopravan status pa nije bilo logično da kapitularni vikar Dubrovačke upravlja Trebinjsko-mrkanskom biskupijom. Unatoč tomu što su se protiv toga bunili svećenici te biskupije, Sveta Stolica je ipak tako odlučila. Naime, Papa Leon XII. to je crkveno ustrojstvo napravio prema

željama Beča. Nadbiskupsko i metropolitansko sjedište je uspostavljeno u Zadru, Dubrovačka i Splitska nadbiskupija su dokinute i postale biskupijama, dok su Stonska i Korčulanska biskupija dokinute, a Makarska je spojena sa Splitskom u Splitsko-makarsku biskupiju. Područje Stonske i Korčulanske je uključen u Dubrovačku biskupiju. Vjerojatno bi tada bila dokinuta i Trebinjsko-mrkanska biskupija da je bila pod austrijskom vlašću (Krešić 2012: 69). Takva crkveno-pravna zavrzlama pratila je odnos tih biskupija sve do pred kraj XIX. stoljeća.

Nakon smrti posljednjeg biskupa, dok je biskupijama upravljao kapitularni vikar Dominik Sokolović (1820. – 1837.), austrijska vlada je sa Svetom Stolicom pregovarala o mogućnosti pripojenja Trebinjske i Mrkanske biskupije Dubrovačkoj nadbiskupiji, odnosno o mogućnosti ujedinjenja biskupskog sjedišta (Krešić 2015: 40). Čini se da se po tom pitanju nije događalo ništa važno sve do 12. rujna 1839. godine kad je papa Grgur XVI. apostolskim pismom *Apostolici Nostri Muneris*, utemeljenom na neistinitim informacijama, Trebinjsko-mrkansku biskupiju dao na upravu dubrovačkom biskupu »dok Njegova Svetost i Apostolska Stolica drukčije ne odluče.« Naime, Kongregacija koja je proučavala slučaj, i papi preporučila zaključak, bila je krivo izviještena o stanju i odnosima Trebinjske i Mrkanske biskupije. Kongregaciji je bilo predloženo da se cijela Mrkanska biskupija nalazi u »turskoj Bosni«, a Trebinjska, s pet svojih župa, u austrijskoj Dalmaciji. Takva je formulacija zapisana i u spomenutoj buli (Pandžić 1959: 75–76; Papac 1938: 91).

Zbog političkih prilika, tj. neprilika, umjesto biskupa biskupijom su na terenu upravljali biskupski provikari. Službu provikara obavljali su Andrija Maslač (1835. – 1939.), Vidoje Maslač (1839. – 1962.), Nikola Lazarević (1863. – 1966.) i Lazar Lazarević (1867. – 1999.). Sjedište su imali najprije u Dubravama, a kasnije u Stocu. Zbog sumnjičavosti osmanskih vlasti dubrovački biskup zadugo nije dobio dozvolu (*ferman*) za obilazak biskupije. U 25 godina (1830. – 1855.) dvojica dubrovačkih biskupa, Antun Giuriceo i Toma Jederlinić, nijednom nisu posjetili biskupiju. Izvješćujući kardinala Fransonija o prilikama na terenu biskupije i o tom problemu, provikar Vidoje Maslač 12. siječnja 1852. godine piše: »...bez pastoralnog pohoda i bez krizme već 20 godina, tako da se polovica naroda nalazeći se bez krizme vjenčava i umire s nemalom štetom i sablašću dobrih i pobožnih« (Krešić 2012: 225). Zato se dogodilo da je isusovački misionar Vinko Basile 1856. godine, nakon 31 godine, krizmao gotovo polovicu (42,44%) vjernika Trebinjsko-mrkanske biskupije, odnosno njih 3.610. Na toj su se krizmi osim djece krizmali i odrasli, a bilo je slučajeva zajedničke krizme roditelja i njihove djece (Marić 2015: 59–60). Prvi dubrovački biskup koji je došao na područje Trebinjsko-mrkanske biskupije bio je Vinko Čubranić 1858. godine.

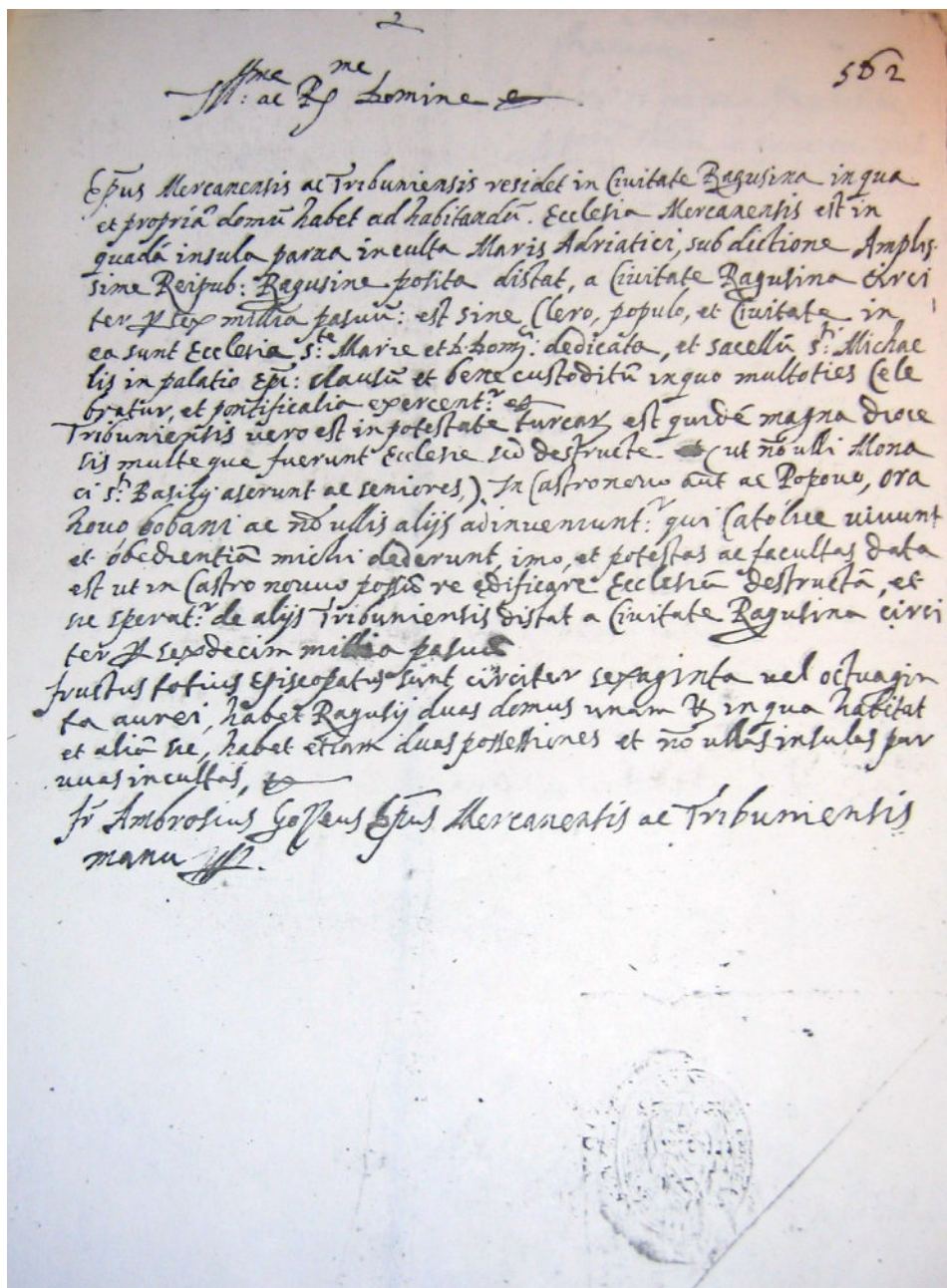
Trebinjsko-mrkanska biskupija bila je pod upravom dubrovačkih biskupa sve do 1890. godine. Dolaskom austro-ugarske vlasti, 1878. godine, došlo je do promjene crkvenog ustroja na području Bosne i Hercegovine. Papa Leon XIII. je apostolskim pismom *Ex hac augusta* 1881. godine uveo u Bosnu i Hercegovinu redovitu crkvenu hijerarhiju i uspostavio Vrhbosansku crkvenu pokrajinu sa sjedištem u Sarajevu. Metropolitansko sjedište bilo je u Sarajevu, a pripadale su mu Banjalučka biskupija, sa sjedištem u Banjaluci, i Mostarsko-duvanjska sa sjedištem u Mostaru (Gavranović 1935: 265). Pod jurisdikciju Metropolije došle su sve biskupije s područja Bosne i Hercegovine, pa je tako i Trebinjsko-mrkanska, nakon višestoljetne pripadnosti, izuzeta iz nadležnosti Dubrovačke (nad)biskupije. Prema Pismu *Ex hac augusta* »Mrkansko-trebinjska biskupija zadržat će netaknute svoje granice, kao i broj župa koje su sada podložne jurisdikciji biskupa upravitelja« (EHAC: 28–29, 30–31). Za razliku od ostalih biskupija, koje su toj crkvenoj upravi priključene te godine, Trebinjsko-mrkanska je priključena tek 1890. godine. Naime, Sveta Stolica je upravu nad Trebinjsko-mrkanskom biskupijom još devet godina ostavila dubrovačkom biskupu »koji će njome upravljati, dok se drukčije ne providi.« (LP: 304). Definitivni raskid stoljetnih veza između te dvije biskupije uslijedio je 8. srpnja 1890. godine kada je papa Leon XIII. apostolskim pismom *Paterna illa* upravu nad Trebinjsko-mrkanskom biskupijom predao mostarsko-duvanjskom biskupu kao apostolskom upravitelju. Sljedeće, 1891., godine došlo je do razgraničenja između Mostarsko-duvanjske i Trebinjsko-mrkanske biskupije, koje je papa Leon XIII. potvrdio 24. ožujka te godine (Draganović 1939: 168–169). U tom dekretu o razgraničenju uopće nema spomena o razgraničenju između Trebinjsko-mrkanske i Dubrovačke biskupije (Krešić 2015: 42).

Popis Dubrovčana – trebinjsko-mrkanskih biskupa (1322. – 1819.)

Prvi poznati trebinjski biskup bio je Konstantin (1142. – 1154.?) za kojeg nije sigurno potvrđeno je li bio Dubrovčanin. Sljedeći biskup je ostao zapisan tek nakon 100 godina, spomenuti Salvije (oko 1245. – 1276.). Treći je bio mrkanski biskup (*episcopus Mercane*) Nikola, koji se spominje 1322. godine. Od 1374. godine biskupi nose naslov »trebinjski i mrkanski« (*tribuniensis et merchantium*), a prvi poznati s tim naslovom bio je biskup Frano (Pandžić 1959: 17). Nakon njega, kroz XIV., XV. i XVI. stoljeće, sljedeći su Dubrovčani, ili pripadnici njihova klera, bili trebinjsko-mrkanski biskupi: Ratko Priboja, stonski kancelar i protovestijar na dvoru kralja Tvrtka I. (1378. – 1393.) (Tošić 1977/79: 39–58; Puljić 1988: 73). Jakov Norvegije, dubrovački dominikanac (1391. – 1416.), Dominik Grancorve, dubrovački dominikanac (1425. – 1435.), Ivan, dubrovački dominikanac (1435. – ?), Mihovil Natalis, dubrovački svećenik (1436. – 1456.), Vlaho, dubrovački dominikanac (1464. – 1481.), Donat Đurđević (*Donatus Georgii*), dubrovački dominikanac (1481. – 1492.), Đuro Kružić (*Georgius de Cruce*), dubrovački cistercit (1493. – 1513.), Augustin Nalješćević (*Augustinus Nallius*), dubrovački dominikanac (1514. – 1527.), Frano Pucić (*Franciscus Pozza*), dubrovački dominikanac (1528. – 1532.), Toma Crijević (*Thomas Cerva*), dubrovački dominikanac (1532. – 1562.), Jakov Lukarević (*Jacobus Luccari*), dubrovački franjevac (1562. – 1575.) te Šimun Menčetić (*Simeon Menze*), dubrovački svećenik (1575. – 1599.) (Farlati 1800: 300–308; Perić 2000: 19–20; RBTMB).

Početkom XVII. stoljeća došlo je do reaktivacije Trebinjsko-mrkanske biskupije. Sljedeći kandidat za biskupa bio je Dubrovčanin, podrijetlom iz Nevesinja, spomenuti liječnik Toma Budislavić (1606. – 1608.). Međutim, biskup Toma nije doživio da stupi na tlo svoje biskupije, umro je pri povratku iz Rima u svoju biskupiju. Zapamćen je kao veliki dobrotvor jer je oporučno ostavio 7.470 srebrnih dukata u svrhu podizanja zavoda za »klerike Trebinjske biskupije« u Dubrovniku (Perić 2000: 20).

Njegov nasljednik bio je dubrovački plemić, dominikanac Abmroz Gučetić (Gozze) kojeg je dubrovački Senat preporučio, a papa Pavao V. potvrdio biskupom 1609. godine. Bio je to prvi trebinjsko-mrkanski biskup koji je nakon 150 godina posjetio područje Trebinjske biskupije. Naime, posljednji je na području biskupije boravio biskup Mihael, koji je 1456. godine iz benediktinskog samostana sv. Petra u Čičevu otišao u Dubrovnik, a biskupiju povjerio kanonicima sv. Petra i Ivanišu, knezu Popova (Luccari 1790: 173).

Izvešće biskupa Ambroza Gozze o vizitaciji
Trebinjsko-mrkanske biskupije 1613. godine.

Nakon što je biskup Gučetić 1615. godine imenovan stonskim biskupom, za novog trebinjsko-mrkanskog biskupa imenovan je dubrovački benediktinac Krizostom Antić. On je obavljao službu teologa Dubrovačke Republike pa su ga Dubrovčani željeli počastiti biskupskom časti. Stanovao je na otoku Mrkanu i u Dubrovniku. Posredstvom Dubrovačke Republike Antić je 1620. godine dobio dozvolu od sultana da može obići područje Trebinjske biskupije, što je i učinio 1621. godine. Antić je, koliko je poznato, biskupiju obišao još nekoliko puta, 1629., 1631. 1638. i 1644. godine, o čemu je sastavio izvješća. Iz njegovih izvješća saznaju se prvi konkretniji brožčani podaci o katolicima Trebinjske biskupije. U izvješću iz 1631. godine biskup Antić donosi podatak da je na području biskupije živjelo oko 1.500 katolika *od pričesti*. Dodaju li se tome djeca koja nisu bila *od pričesti*, procijenjeni broj vjernika mogao je biti oko 2.000 (Krešić 2008: 95).

Nakon Antićeve smrti 1647. godine na prijedlog Dubrovačke Republike za trebinjsko-mrkanskog biskupa imenovan je dubrovački franjevac Sabin Cvjetković. On je bio profesor u Italiji i Dubrovniku. Tijekom 15 godina upravljanja biskupijom, do 1662. godine, nijedanput je nije obišao.

Njega je 1663. godine naslijedio liječnik Šipion de Martinis, Talijan čiji su roditelji doselili u Dubrovnik. Republika ga je predložila za trebinjsko-mrkanskog biskupa što je papa Klement IX., uz već spomenuta zagovaranja Dubrovčana i prihvatio. Išao je svake godine o Uskrsu na područje biskupije, a za *Malu Gospu* u Ravno. Godine 1666. stanovao je tri mjeseca u Orahovu Dolu jer je zamjenjivao tamošnjeg župnika koji je išao liječiti pašu na Bunu. Nakon velikoga potresa 1667. godine stanovao je na području biskupije. Godine 1668. godine, zbog bolesti i starosti, podnio je ostavku na biskupsko mjesto (Perić 2000: 25).

Za njegova nasljednika Republika je predložila dubrovačkog franjevca Antuna Primija. Njega je papa Klement IX. imenovao trebinjsko-mrkanskim biskupom 1669. godine. Zbog posljedica velikog potresa u Dubrovniku stolovao je u Rijeci dubrovačkoj i u Slanom, a 1684. se vratio u Dubrovnik. Često je obilazio biskupiju i o tome ostavio vrijedna izvješća (1670., 1673., 1675., 1678., 1684., 1686., 1688., 1693). Umro je 1703. godine, nakon 34 godine biskupske službe (Perić 2000: 26–27).

Nakon smrti Antuna Primija Dubrovčani su za biskupa predložili svog svećenika, plemića Antuna Righija. Njega je papa Klement XI. imenovao trebinjsko-mrkanskim biskupom 1703. godine. Često je obilazio biskupiju i o tome ostavio nekoliko izvješća. Nakon dvadesetak godina biskupstva, 1722. godine, Righi se zbog teške bolesti odrekao biskupske službe, ali je ipak upravljao biskupijom još pet godine, do 1727. godine (Perić 2000: 28).

Te je godine trebinjsko-mrkanskim biskupom papa imenovao dubrovačkog plemića, svećenika Jerka Franova Bonu. On je na službi ostao samo četiri godine jer ga je 1731. godine Sveta Stolica imenovala patrijarhalnim vikarom u Carigradu. Ipak, i za tako kratko vrijeme pohodio je svoju

biskupiju tri puta, 1728., 1729. i 1730. godine. Planirao je pohoditi biskupiju i 1731. godine, prije odlaska na novu službu u Carigrad, ali nije uspio zbog kuge koja je te godine harala po Hercegovini (Krešić 2008: 102).

Nakon Bone biskupijom je od 1731. do 1733. godine upravljao sofijski nadbiskup Marko Andrijašević, podrijetlom iz Popova.

Andrijaševića je naslijedio dubrovački svećenik Sigismund Tudisi. On je često pohodio biskupiju, a 1736. godine boravio je u Ravnom šest mjeseci. (Perić 2000: 32). Biskup Tudisi umro je 1760. godine, nakon 27 godina biskupstva.

Sveta Stolica je umjesto njega iste godine imenovala trebinjsko-mrkanskim biskupom dubrovačkog franjevca Anzelma Katića. On je bio profesor filozofije i teologije te upravitelj franjevačkog učilišta na otočiću Daksi kod Dubrovnika (Perić 2000: 32–33). Katić je biskupijom upravljao 32 godine, a 1762. i 1763. godine boravio je na prostoru biskupije godinu i sedam mjeseci, nastanivši se kod župnika Mate Ančića u Rupnom Dolu. Međutim, morao se skloniti na dubrovački teritorij zbog prijetnji stolačkog kapetana (Pandžić 1988: 115). Biskupiju je posjećivao 1766., 1767. i 1768. godine (Perić 2000: 33). Za razliku od svojih prethodnika koji su uglavnom boravili u Dubrovniku, 1768. godine nastanio se u Čepikućama, mjestu na granici između Hercegovine i Dubrovačke Republike, odakle je upravljao biskupijom sve do smrti.

Sljedeći trebinjsko-mrkanski biskup bio je dubrovački svećenik Nikola Ferić. Bio je doktor crkvenog prava. Njega je na prijedlog Senata papa Pio VI. trebinjsko-mrkanskim biskupom imenovao 1792. godine. Biskupiju je posjetio 1792. i 1794. i o tome napisao izvješća. Ferić je upravljao biskupijom do svoje smrti, 1819. godine. Bio je posljednji trebinjsko-mrkanski biskup, a 2019. godine će se napuniti 200 godina kako ta biskupija nema svoga biskupa (Pandžić 1988: 120, 121).

Kapitularni vikari i dubrovački biskupi koji su upravljali Trebinjsko-mrkanskom biskupijom (1819. – 1890.)

Kapitularni vikari – upravitelji Trebinjsko-mrkanske biskupije (1819. – 1839.)

Nakon Ferićeve smrti biskupijom su upravljali dubrovački kapitularni vikari, Dominik Sokolović (1819. – 1837.) i Nikola Đurjan (1837. – 1839.). Sokolović je bio Ferićev tajnik, a nakon njegove smrti imenovan je kapitularnim vikarom (Pandžić 1988: 121, 122).

Nikola Đurjan je bio dubrovački svećenik kojeg su dubrovački kanonici nakon Sokolovićeve smrti predložili za kapitularnog vikara, unatoč tome što ga svećenici na području Trebinjsko-mrkanske biskupije nisu

prihvatili, smatrajući to nevaljanim imenovanjem. Ipak, papa mu je potvrdio imenovanje, ali je službu vikara obavljao samo dvije godine, do 1839. godine, kad je papa Grgur XVI. Trebinjsko-mrkansku biskupiju dao na upravu dubrovačkom biskupu (Pandžić 1988: 122).

Dubrovački biskupi – upravitelji Trebinjsko-mrkanske biskupije (1839. – 1890.)

Prvi dubrovački biskup koji je upravljao Trebinjsko-mrkanskom biskupijom bio je Antun Giuriceo, krčki svećenik koji je dubrovačkim biskupom imenovan 1830. godine. Unatoč nastojanjima u 12 godina upravljanja Trebinjsko-mrkanskom biskupijom (1839. – 1842.) nijednom je nije uspio pohoditi (Perić 2000: 36).

Nakon Giuriceove smrti, 1842. godine, za dubrovačkog biskupa ponovno je došao krčki svećenik Toma Jederlinić. Za 13 godina upravljanja biskupijom ni on je nije nijedanput posjetio. Umro je 1855. godine (Perić 2000: 36).

Vinko Čubranić je zamijenio Jederlinića na biskupskoj stolici Dubrovačke biskupije 1856. godine. On je bio treći uzastopni krčki svećenik koji je postao dubrovački biskup i, od 1857. godine, upravitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije. On se usprotivio pokušaju izbora trebinjsko-mrkanskog biskupa kada je to Svetoj Stolici preporučio isusovački misionar u Hercegovini Vinko Basile. Umro je 1870. godine (Perić 2000: 36).

Sljedeći dubrovački biskup i trebinjsko-mrkanski upravitelj bio je Ivan Zafron koji je biskupom imenovan 1872. godine. Prije toga je bio korčulanski kanonik i biskup šibenski (1863. – 1872.). Umro je u Korčuli 1881. godine.

Mato Vodopić je bio posljednji dubrovački biskup koji je upravljao Trebinjsko-mrkanskom biskupijom. Biskupom je imenovan 1882. godine, a ujedno i trebinjsko-mrkanskim upraviteljem. Bio je zauzeti djelatnik i obnovitelj Trebinjsko-mrkanske biskupije. Izgradio je crkvu/katedralu u Trebinju i za nju od pape Lava XIII. nabavio oltarnu sliku. Uspostavom redovite crkvene hijerarhije u Bosni i Hercegovini i izuzećem Trebinjsko-mrkanske biskupije iz nadležnosti dubrovačkog biskupa 1890. godine prestala je njegova služba upravitelja te biskupije (Puljić 2017.).

Zaključak

Veze između Trebinjske biskupije i Dubrovačke (nad)biskupije sežu još u X. stoljeće. Kroz dugo razdoblje njihove povezanosti njihov crkveno-pravni odnos bio je različit. U teškim trenucima Trebinjske biskupije Dubrovčani su pružili utočište njenom biskupu, a kasnije su mu davali i materijalna dobra od kojih je živio i uzdržavao se. Od 1252. godine, kad je srpski kralj Uroš I. iz Trebinja protjerao trebinjskog biskupa Salvija,

trebinjski su biskupi rezidirali u Dubrovniku ili na otoku Mrkanu. Od dubrovačke vlasteoske obitelji Tefla dobili su benediktinski samostan i crkvu sv. Marije na Mrkanu pa su od konca XIII., ili početka XIV. stoljeća, stolovali na otoku Mrkanu. Od 1322. godine nose naziv *mrkanski*, od kada se pojavljuje i Mrkanska biskupija koja je kanonski sjedinjena s Trebinjskom biskupijom. Trebinjsko-mrkanske biskupe predlagao je dubrovački Senat, a potvrđivao papa. Geografska situiranost Trebinjske, i Mrkanske, biskupije bila je razlogom sufraganskog odnosa prema Dubrovačkoj (nad)biskupiji, što je ponajviše pridonijelo i tomu da su trebinjsko-mrkanski biskupi bili uglavnom Dubrovčani ili pripadnici dubrovačkog klera. Posljednji trebinjsko-mrkanski biskup bio je dubrovački svećenik Nikola Ferić, koji je umro 1819. godine. Nakon njega više nije imenovan trebinjsko-mrkanski biskup pa će se 2019. napuniti 200 godina od smrti zadnjeg biskupa te najstarije živuće biskupije na području Bosne i Hercegovine. Dubrovački crkveni velikodostojnici upravljali su Trebinjsko-mrkanskom biskupijom sve do 1890. godine. Posljednji dubrovački biskup koji je upravljao tom biskupijom bio je Mato Vodopić (1882. – 1890.). Tako je Trebinjsko-mrkanska biskupija, nakon devet stoljeća, formalno-pravno razdvojena od dubrovačke crkve, premda njihove međusobne granice do danas nisu u potpunosti definirane.

Literatura

- AC = *Acta Consilii Maioris*, ser. 8, sv. 2. Državni arhiv u Dubrovniku.
- DEA = *Diplomata et acta 11. i 12. st.*, ser. 76, sv. 11. Državni arhiv u Dubrovniku.
- Ćosić, Stjepan. 1999. *Dubrovnik nakon pada Republike (1808.–1848.)*. Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Dračevac, Ante. 1988. Srednjovjekovna Stonsko-zahumska biskupija. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo. 83–90.
- Draganović, Krunoslav Stjepan. 1939. *Opći šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji*. Sarajevo: Akademija »Regina Apostolorum«.
- EHAC = Papa Leon XIII., *Apostolsko pismo Ex hac augusta cathedra* (»S ove uzvišene stolice«), 5. srpnja 1881.
- Farlati, Daniele. (prir.) 1800. *Illyrici Sacri - Ecclesia Ragusina cum sufraganeis, et ecclesia Rhiziniensis et Catharensis*. Veneti.
- Gavranović, Berislav. 1935. *Uspostava redovite katoličke hijerarhije u Bosni i Hercegovini 1881 godine: (prilog političkoj historiji Austro-Ugarske Monarhije na Balkanu)*. Beograd: Seminar za opću historiju novoga vijeka Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

- Krasić, Stjepan. 1987. *Stjepan Gradić (1613–1683). Život i djelo*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Krešić, Milenko. 2008. *Odnosi katolika jugoistočne Hercegovine s muslimanima i pravoslavnima u vrijeme osmanske vladavine – Od osmanskoga zauzeća do Bečkoga kongresa (1482.–1815.)*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, doktorska disertacija.
- Krešić, Milenko. 2011. Crkveno uređenje jugoistočne Hercegovine (Trebinjske biskupije) u 17. stoljeću. *Vrhbosnensia* 15/1. Sarajevo. 57–70.
- Krešić, Milenko. 2012. *Don Vidoje Maslač i Trebinjsko-mrkanska biskupija (1795.–1862.)*. Trebinje: Župni ured Trebinje.
- Krešić, Milenko. 2015. Povijesno-pravne činjenice o Mrkanskoj biskupiji. *Vrhbosnensia* XIX, 1. Sarajevo. 31–43.
- LP = *Leonis XIII Pontificis Maximi Acta* 2. 1882. Romae. 288–312.
- Luccari, Giacomo di Pietro. 1790. *Copioso ristretto degli annali di Ragusa: libri quattro dedicati all' eccelso Senatò di Ragusa*. Ragusa: Nella Stamperia Pubblica Presso Andrea Trevisan.
- Marić, Marinko. 2015. *Stanovništvo Popova u Hercegovini: Ravno*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- MR = *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum* 1. 1879. Zagrabiae: Sumptibus Academiae scientiarum et artium.
- Ostojić, Ivan. 1964. *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima* 2. Split: Benediktinski priorat–Tkon.
- Pandžić, Bazilije. 1959. *De Dioecesi Tribuniensi et Mercanensi*. Rim: Pontificium athenaeum Antonianum.
- Pandžić, Bazilije. 1988. Trebinjska biskupija u turskog doba. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo. 91–124.
- Papac, Mitar. 1938. Trebinjska biskupija sredinom XIX. stoljeća po izvješću apostolskog vizitatora o. Vinka Basila D. I. *Vrela i prinosi* 8. Sarajevo. 156–175.
- Perić, Ratko. 1993. Budislavićev pravovjerni zavod. *Kalendar Napredak* 42. Sarajevo. 199–215.
- Perić, Ratko. 2000. *Da im spomen očuvamo*. Mostar: Biskupski ordinarijat Mostar.
- Puljić, Ivica. 1988. Prva stoljeća Trebinjske biskupije. *Tisuću godina Trebinjske biskupije*. Sarajevo. 47–82.

- Puljić, Ivica. 2017. Biskup Mato Vodopić apostolski administrator Trebinjsko-mrkanske biskupije. *Mato Vodopić (1816.-1893.)*. Zbornik radova znanstvenog skupa održanog u Dubrovniku povodom 100. obljetnice smrti biskupa Mata Vodopića (u tisku)
- RBTMB = *Redoslijed biskupa Trebinjsko-mrkanske biskupije*. Dostupno na mrežnoj stranici: <http://www.cbismo.com/index.php?menuID=85> (pristupljeno 26. veljače 2016).
- Smičiklas, Tadija. 1907. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* 5. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Smičiklas, Tadija. 1913. *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije* 11. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Tošić, Đuro. 1977/79. Dubrovčanin prezbiter Ratko, stonski kancelar, kapelan i protovestijar kralja Tvrtka I i trebinjsko-mrkanjski biskup. *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* 28–30. Sarajevo. 39–58.
- Vujnović, Marijan. 1937. Dobra i posjedi trebinjske biskupije. *Vrhbosna* 51 Sarajevo. 103-107.

Ragusans as Bishops of the Trebinje-Mrkan Bishopric

Summary

The fact that the Trebinje-Mrkan Bishopric was a suffragan of the Ragusan (Dubrovnik) (arch)bishopric proved vital for the history of this bishopric, considering that Ragusans or the members of the Ragusan clergy were mainly appointed as bishops. The relations between The Bishopric of Trebinje and (Arch)bishopric of Dubrovnik date back to the eleventh century, as confirmed by the oldest written document filed at The State Archive in Dubrovnik, the Bull of Pope Benedict VIII from 1022. From 1252 on, when King Uroš I of Serbia forced Bishop Salvi of Trebinje to abandon his see, the future bishops of Trebinje found refuge either in Dubrovnik or on the Island of Mrkan. In 1284, the Tefla, Ragusan patrician family, granted the bishops a Benedictine monastery and the Church of St Mary on the Island of Mrkan, so that from the end of the thirteenth or the start of the fourteenth century they permanently settled on the Island of Mrkan. From this point onwards, besides the Bishopric of Trebinje, also traced in the sources is the Bishopric of Mrkan, which was consolidated in terms of canon and ecclesiastical jurisdiction. The Trebinje-Mrkan bishops were nominated by the Ragusan Senate, and confirmed by the pope. The Ragusans acquired this privilege by granting a small island off Molunat to the Trebinje-Mrkan bishop in 1423. The appointment of the Trebinje-Mrkan bishop was important to the Republic, because through him it could control the Catholic population in its hinterland, and on the other hand, he mainly acted on behalf of the Ragusan (arch)bishop, or as his general vicar. Ragusan Church prelates governed the Trebinje and Mrkan Bishopric until 1890, when the Church hierarchy in Bosnia and Herzegovina was established. The last Ragusan bishop who governed these bishoprics was Mato Vodopić (1882–1890).

Ključne riječi: Dubrovčani, biskupi, Trebinjska, Mrkanska, Trebinjsko-mrkanska biskupija, Dubrovačka (nad)biskupija, Mrkan

Keywords: Ragusans, bishops, the Bishopric of Trebinje, the Bishopric of Mrkan, The Trebinje-Mrkan Bishopric, Dubrovnik (Arch)bishopric, Mrkan

Suzana Marjanić
Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42, HR-10000 Zagreb
suzana@ief.hr

FRAGMENT HISTORIJSKE ANTROPOLOGIJE SNOVA

U članku – koji dokumentira fragment historijske antropologije snova – zadržat ćemo se na noćnim morama (noćne ili mitske more) u etno/eko zapisima Tomislava Macana koje su znanstveno određene kao paralize u snovima (usp. Davies 2006: 829), odnosno na mitskim bićima u hrvatskim usmenim predajama koja su (na temelju folklorne građe o morama iz dubrovačkoga kraja, dakako, u komparativnoj poveznici s predajama o tim demoniziranim bićima nekih drugih europskih etnokultura) određena (uz neke regionalne izuzetke) kao feminina demonska bića (rkp. IEF 1107. Macan, Tomislav. *Građa o pučkom životu u Župi dubrovačkoj. Zapisi od 1930. do 1970. Svezak V. Vjerovanja*, str. 57).

Ako je neko vjerovanje bilo i jest zajedničko svim narodima svih doba i područja, onda je to vjerovanje u moru. (F. S. Krauss: *Slavische Volksforschungen*, Beč, 1908., str. 146, prema Jones 1931: 243–244)

Antropolog Charles Stewart ističe kako sve do XX. stoljeća ne postoji nijedna knjiga u cijelosti posvećena noćnim morama, a u XX. stoljeću pojavljuju se dvije – knjigom *Ephialtes* (1900.) Wilhelm Heinrich Roscher kao i knjigom *On the Nightmare* (1931.) psihoanalitičar Ernest Jones erotske noćne more smještaju u antiku.¹ Međutim, Stewart se s navedenom povijesnom etiologijom erotskih noćnih mora ne slaže i kao njihov kronotop određuje kršćansko razdoblje (Stewart 2002: 280).

Pritom kao moto pisanja o morama kao vrsti uznemirujućih snova i kao mitskih bića iz hrvatskih usmenih predaja, pored navedena Kraussova zapisa o univerzalnosti košmarnih snova, mora, kao i pored navedene Stewartove zamjedbe o poveznici između erotskih noćnih mora i kršćanskoga asketizma, može nam poslužiti i zapis etnografa Antuna Ilije Carića

¹ Makrobije (IV. st.) u djelu *Commentarii in Somnium Scipionis*, koje je Le Goff odredio najpotpunijom raspravom o snovima što se tiče poganstva, *ephialtes*, dakle, košmare, noćne more određuje kategorijom lažnih snova. Pritom se Le Goff nikako ne bi mogao složiti s navedenom Stewartovom zamjedbom o Ernestu Jonesu; naime, upravo je Jones kršćanskom srednjem vijeku pripisao »izum« kategorije (erotskih) košmara (Le Goff 1993: 270–271).

koji u članku o vjerovanjima i predajama² o morama na Braču i Hvaru bilježi sljedeće: »Kad bi čovjek htio da ispiše sve priče o morama, valjalo bi da napiše cijelu knjigu« (Carić 1897: 484).³

O tome svjedoči i zapis Tomislava Macana, koji moru stavlja u poveznicu s vješticama (što je karakteristično za cjelokupni folklorni imaginarij) s obzirom da mora kao i vještica »mori« noću, odnosno njegovim zapisom, vezano za Dubrovnik i okolicu:

»Tada je nalikovala na ružnu staricu, ali opet kao da nije bila ljudsko biće. Stala bi spavačima na prsi, pritisnula ih da se nisu mogli ni micati ni vikati, iako su bili budni. Nakon nekog vremena nestala bi, i kroz zatvorena vrata, i u tom se trenutku mogla vidjeti. Kada bi spavač mogao, a netko i jest, dok

² Ivan Lozica i Ljiljana Marks navode da predaje, poglavito mitske (demonološke), »u etnološkoj su se literaturi često poistovjećivale s vjerovanjima, pri čemu se zaboravljalo da su one ipak priče« (Lozica–Marks 2001: 454).

U navedenom kontekstu u članku koristim nazive *vjerovanje* i (*usmena*) *predaja* (s naglaskom na demonološkoj predaji, s obzirom da tematiziram noćne more kao mitska, nadnaravna bića). Odnosno, kao što je zamjetno da u određenju predaja Evelina Rudan ističe da opsežna literatura o usmenim predajama obično ih određuje prema žanru bajke, da bi pritom u bilješci autorica istaknula: »O određenju predaja prema vjerovanju bit će riječi na kraju ovog poglavlja, dijelom ću se na taj problem vratiti u poglavlju o distributivnim podacima« (Rudan 2016: 12). Dakle, *vjerovanje* i *predaje* u navedenom kontekstu promatram na način na koji E. Rudan ističe da demonološke predaje izrastaju iz određenog sklopa vjerovanja (ibid.: 64). Istina, E. Rudan pritom oprezno uvodi (u bilješci) korekciju u vezi s navedenim glagolom *izrastaju*: »Izrastaju« možda i nije najprecizniji izraz jer može upućivati da ta vjerovanja postoje nezavisno od priča, no priče zapravo taj sklop i stvaraju, odnosno ne postoji sklop vjerovanja o demonološkom koji bi u usmenoj komunikaciji u zajednicama mogao postojati posve nezavisno i samostalno od priča o njemu« (ibid.: 64). Nadalje, navedeni glagol naknadno zamjenjuje bliskoznačnim: »(...) pitanje o tome u kojoj mjeri i na koji način ta proučavanja učvršćuju vjerovanje, a onda i priče koje iz njega *izranjaju*, iziskivalo bi temeljitija istraživanja koja bi bila usredotočena upravo na taj problem« (ibid.: 80, kurziv S. M.). I pritom kao posljednju kontekstualizaciju vjerovanja autorica u toj iznimnoj knjizi navodi »tekstualne signale vjerovanja«, i to ponajviše formule vjerodostojnosti (ibid.: 91).

Što se tiče žanrovskoga izjednačavanja vjerovanja i predaja, kako je to uostalom uspostavljeno Radićevom *Osnovom* u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, upućujem na radove Maje Bošković-Stulli (1975, 2006: 26–27), Ljiljane Marks (Lozica–Marks 2001.) i Eveline Rudan (2016.). Pritom Luka Šešo (2016.) kao, primjerice, i Tihomir R. Đorđević (1953.) postavljaju svojevrsnu dihotomiju između predaja i fenomena vjerovanja (Šešo 2016:14–15); Tihomir R. Đorđević već i naslovno. Osim toga, Tomislav Macan navedenu je građu odredio kao vjerovanja – *Građa o pučkom životu u Župi dubrovačkoj. Zapisi od 1930. do 1970. Svezak V. Vjerovanja*. Odnosno, kako je imenovano u knjizi – riječ je o poglavlju *Čudesni svijet vjerovanja*, prema urednikovoj sintagmi iz uvodnika.

³ Navedenim sam Carićevim citatom završila članak o apotropėjima protiv more iz 1999. godine, a sada mi se čini prigodno njime otvoriti zapažanja o poveznicama mora kao mitskih bića u hrvatskim (kontekstualno – južnoslavenskim) usmenim predajama i uznemirujućih snova. Do danas najsustavniji etnografski prikaz mora u južnoslavenskim etnotradicijama napisao je etnolog, folklorist i kulturni povjesničar Tihomir R. Đorđević (1953.). Nadalje o morama usp. Jones 1931., Zečević 1981., Marjanić 1999.; Levkijevska 2001., Jurkić Sviben 2010.; Rudan 2016., Šešo 2016.

ga mori, zastrugati noktom po zidu i reći ›Dođi sutra uze' muke!‹ (ili soli, ili drugoga), sutradan bi ujutro došla kakva žena ogrebena lica po to. Tako bi se je upoznalo. Ništa joj nije trebalo spominjati, nego joj dati što traži. Više ne bi dolazila moriti« (Macan 2001 :218).

Značajno je da kategoriju ružnoće, kao tjelesne omaške prema vernalnom govoru, Macan zapisuje i u folklornom imaginariju o vješticama (ističe kako se o *vješturcima* malo zna) koje etički negativnokvalitativno dokumentira kao *zle, stare* žene: »Oči su im 'najviše siere', lice mršavo i oglodano. Bile su ružne« (Macan 2001: 217).

Varijanta navedenoga zapisa o djelovanju mora, a koju ću uzeti kao matricu za dubrovački folklorni imaginarij o morama, iz rukopisne zbirke dijalektalno glasi:

»Mora e neudata ženska. Ka mori sliči na staru grubu ženu, ma jope nie ko čejade.

Mora mori čejad po noći, da spu. Stane jim na prsi, pa jih pritisne, da se ne mogu nikako mica, ne mogu se ni krivi ijako su probuđeni. Tako mori čejade nekoiko bremena, pa nestane.

Ka bi čejade moglo, a neko to more, pa zagratalo nokton od ruke po miru, ka ga mora stane mori i reklo: ›Dođi sutra uze muke!‹ (jali soli jali nešto drugo, što ženama treba u kući), sutra bi ujutro došla kakva žena ogranjana po lišću po to. To je mora od sinoj. Tako bi e čejade poznalo. Ne treba jon ništa spominjâ, nego jon liepo da, što ište. Ona više nika ne će doj mori ono čejade. Ka mora svrši mori čejade, pobjegne i ta e se more viđe. Nestane kroz zatvorena vrata ko da su otvorena« (rkp. IEF 1107–V: 57).⁴

Iako T. Macan u iznimno opsežnoj rukopisnoj zbirci donosi tek jedan zapis o mori, a koji je jezično i stilski redigiran posthumno objavljen u njegovoj knjizi *Župski puti* (2001.),⁵ navedeni sam zapis uzela kao matricu dubrovačkoga imaginarija o morama, i to iz razloga što su zapisi o morama u

⁴ Navedeni zapis o potražnji soli, što je konstanta hrvatskih folklornih vjerovanja o mori, podudara se npr. s vjerovanjima o mori na Pelješcu, gdje je jednako tako postavljen naglasak da je riječ o demoniziranoj susjedi koja ima mogućnost niktomorfne transformacije u moru, usp. Pederin 1976: 282. Više o navedenom usp. Marjanić 1999.

⁵ Na temelju svojih etno/eko zapisa Tomislav Macan (Dubac, 1905. – Dubrovnik, 1971.) obično se određuje kao začetnik moderne ekološke misli u Hrvatskoj, dok Nikola Visković sa svojom knjigom iz 1996. god. *Životinja i čovjek: prilog kulturnoj zoologiji* slovi kao naš prvi zooetičar, s obzirom da uvodi u našu zajednicu pitanje moralnoga statusa životinja. Iz mnoštva Macanovih kulturnopovijesnih i etnografskih zapažanjima, za ovu smo prigodu odabrali zapise o mori u poveznici s vješticama. Pritom jednako tako i Macanova zapis o kugi, kao femininom demonu, mitskom biću, možemo postaviti u poveznici s noćnom morom s obzirom da su kugu, kako dokumentira, jednako tako nazivali *moria, kuga moria*, zbog toga što je malo tko, kako nadalje dokumentira Macan, preživio njezin napad (Macan 2001: 219). Tako je i Krleža u svojim u *Baladama Petrice Kerempuha* (1936.), u baladi *V megli*, ostavio svjedočenje o kugi kao mitskom biću s konjskim kopitom, što je postavlja u teriomorfnu poveznici s folklornim imaginarijem o vilama s kopitima, papcima (usp. Marjanić 2004.). Napomena: u kontekstualizaciji navedenoga Macanova zapisa koristila sam neke svoje prethodno objavljene članke koji se nalaze u popisu literature.

navedenom području daleko rjeđi nego, recimo, zapisi o vilama i vješticama, da se zaustavimo na femininim mitskim bićima.⁶ S jedne strane, navedeni ću zapis nastojati kontekstualizirati teorijskim okvirima (psihoanalitička i kulturnoantropološka interpretacija noćnih mora), kao i u poveznici s nekim drugim zapisima iz nekih drugih lokalnih folklornih imaginarija Hrvatske o noćnim morama.

Specifičnost se hrvatskih folklornih zapisa o morama ogleda u tome što se ističe kako je to neudana mlada žena, djevojka (kada se uda, postaje vještica), tako da je sakrament vjenčanja postavljen kao inicijacijski prag postojanja vješticom (usp. Marjanić 1999., Šešo 2007.). Iako navedeno Macanov zapis ne bilježi, ipak more, kao što smo već naglasili, postavlja u poveznicu s vješticama (prema karakterističnom obrascu ističe da je mora neudana *djevojka*), jer kao i vještice i *more* jednako tako *more* ljude. Tako u nekim krajevima, kao, primjerice, na Velom Ižu pojmovi *štriga* i *mora* su sinonimni (rkp. IEF 1195: 3).⁷ Odnosno, kao što Macan nadalje zapisuje o tome da vještice mogu biti udane i neudane, dok su samo neudane – more. I nadalje o diferencijaciji udanih i neudanih vještica: »Udane bi najprije svoje spremale na počinak, a onda se vratile u komin, namazale i prhnule na metli« (Macan 2001: 217).

Leksem *mora*, dakle, polisemična je riječ koja pored toga što označava femininoga niktomorfnog demona upućuje i na medicinski pojam *ephialtes*.⁸

Sažeto, u leksikonskim određenjima noćna mora pokriva tri značenja. Upućuje na vrstu parasomnije – san s uznemirujućim slikama koji tjeskobno pritišće crnim mislima. Tako se s noćnim morama paraliza u snovima pojavljuje zajedno s osjećajem teškoga pritiska na grudima, osjećajem gušenja

⁶ Navedeno dokazuje izbor iz konavoske građe koji je priredila Ljiljana Marks za časopis *Dubrovnik* (1, 1998.), gdje u uredničnom izboru ne pronalazimo predaje o morama kao što ih ne pronalazimo ni u zbirci *Žito posred mora: usmene priče iz Dalmacije* (1993.) koju je priredila Maja Bošković-Stulli. Novija istraživanja o noćnim morama na dubrovačkom području proveo je Ivica Kipre (2014.), na čemu ću se nešto kasnije zadržati. Naime, u ovom se članku zadržavam samo na objavljenoj građi o noćnim morama s dubrovačkoga područja.

⁷ Odnosno, kao što je za Poljice Frano Ivanišević detaljno kompozicijom tripartitne životne strukture zapisao: »Ona, koja je divojkom *morina*, kad se uda, *viščica* je, a poklen umre, *ukodlačica*« (Ivanišević 1905: 263).

⁸ U borbi protiv dvadesetčetvorice divova, koji su duhovi rođeni iz Zemlje, Zeus je upotrijebio čarobnu travu. Vjerojatno je riječ o *ephialtionu*, lijeku protiv snoviđenja i košmarnih snova. Među njima bio je i div Efijalt (»onaj koji skače na«, lat. incubus). Div Porfirion (spolno) je napao Heru, a Palant Atenu. Ta dva pokušaja silovanja pokazuju kako mit nudi poruku (*etion*, mitsko objašnjenje) da u slučaju erotskih košmara u pomoć treba prizvati Herkula (Graves 1969: 112–113). Borges u svojoj *Knjizi od snova*, u njezinu *Proslavu*, upućuje na značenje engleske riječi *nightmare* (noćna kobila), iako etimolozi navode značenja noćna tlapnja ili noćna priča. »Njegov germanski parnjak Alf postaje engleski elf, zloduh ili vukodlak koji guši spavača i kinji ga groznim prizorima. Grčki termin *ephialtes* potječe iz analogne praznovjerice« (Borges 2003: 10). Iznimno detaljnu etimologiju svih naziva za moru proveo je Ernest Jones (1931: 243–247).

kao i hipnagogijskim i hipnopompnim halucinacijama (Davies 2003: 182),⁹ a znanstvena tumačenja navode da uzrok noćnih mora može biti stres, trauma ili neki drugi psihološki poremećaji, ali i upozorenje da na neki realni događaj (npr. bolest) trebamo obratiti pažnju.¹⁰ Nadalje, u povijesnom značenju snova (ovdje drugom po redu) noćna mora označava vizije u snovima u kojima sanjač/ica osjeća poremećaje u disanju i radu srca te pritisak u grudima, pri čemu nastaje otežano disanje i osjećaj (košmarnoga) gušenja,¹¹ težine na prsima i osjećaj paralize, gušenja i groze, te da navedeno čini neka osoba, životinja ili pak demonsko biće, sjedanjem ili skakanjem na žrtvinim prsima (Stewart 2002: 282), što dokumentira i Macanov zapis o mori.¹² I u trećem značenju noćna mora označava demonsko, nadnaravno, mitsko biće iz folklornih predaja koji uzrokuje takve tjeskobne snove, pri čemu T. Macan moru opisuje kao granično biće koje u trenutku niktomornoga djelovanja nalikuje na »staru grubu ženu«, ali pridodaje – kako nije ipak apsolutno antropomorfna s obzirom da je posjedovala sposobnost nestajanja kroz zatvorena vrata. Pritom ne specificira da li je u trenutku nestajanja prošla kroz ključanicu, što je jedan od izrazito čestih opisa morina nestajanja, transgresije u folklornom imaginariju. Naime, upravo zbog navedenoga fizičkoga osjećaja pritiska na grudima, stanju u kojemu sanjač/ica ima osjećaj težine na prsima i koje je povezano s osjećajem gušenja, paralize i grozom, nastalo je i drevno vjerovanje u demonsku noćnu moru.

Dnevna pasija i noćna, snovita akcija

Prema hrvatskim usmenim predajama poput vještice, označene mizoginim atributom – »đavolska kurva« (*Teufelshuren*), i mora nije mitsko biće, već živi uobičajenim dnevnim životom Žene (dan – dnevna pasija

⁹ Pored interpretacije antropologa Charlesa Stewarta o poveznici između erotskih noćnih mora i kršćanskoga asketizma, a koji je izostavio da je navedenu kontekstualizaciju prvi uočio Freudov učenik i biograf Ernest Jones (usp. Le Goff 1993: 271), upućujem i na interpretaciju poveznice iskustva noćne more, paralize u snovima i optužbi za vješticarstvo koje je istražio povjesničar Owen Davies. Naime, Owen Davies ističe da noćne more ujedinjuju jedinstveni aspekt ljudskoga iskustva – trenutak kada stvarnost, halucinacije i vjerovanja sjedinjuju moćne fantazije o nadnaravnom nasilju.

¹⁰ Obično se u znanstvenoj analizi noćnih mora upućuje da su noćne more naša posljednja mogućnost da izliječimo probleme koje imamo u stvarnosti te da ih možemo prebroditi ako ih interpretiramo simbolima. Upućujem na web-stranicu Psychic Dreamland <http://interpret-dreams.awardspace.com/interpret-dream-dictionary.htm> koja donosi interpretacije individualnih snova, a pritom je pažnja usmjerena i na pojašnjenje noćnih mora.

¹¹ O organskim (arterioskleroza ili druge bolesti organa za krvotok ili disanje) i funkcionalnim (neuroze) uzrocima noćnih mora usp. Petrović 1936: 99. O ostalim uzrocima noćnih mora usp. Blumental (1921: 65–69), Hartmann (1993: 407–408).

¹² Zanimljivo je da su proučavanja snova ustanovila da je gotovo 75 posto snova – njihova sadržaja negativno, kako navodi glavna stranica o noćnom morama na engleskoj verziji Wikipedije (usp. *Nightmare*, [http](http://)).

Žene-domaćice, kućanice: dnevna slika žene), ali noću luta i napada usnule (noćna akcija oslobođene žene: *niktomorfna* slika Žene), što isto tako dokumentira predaja u Macanovoj zbirci. Ili kao što bilježi Antun Ilija Carić za Hvar da mora nije »nikakovo vanzemaljsko biće, ona je naprosto koja žena ili baba« (Carić 1897: 483). Time je dobivena prva bitna (naravno, binarna) opozicija unutar njezina demoniziranoga života: dnevna pasija Žene kao domaće – niktomorfna akcija Žene kao more. A kada je riječ o oslobođenoj Ženi, *takva* Žena dobiva atribut demonske prirode¹³ jer je oslobođeno Žensko negativnokvalitativno u androcentričnoj zajednici povezano uz »raspojasano«, simbolički ono što nije vezano čvrstim, naravno, muškim pojasom. Kao apotropej¹⁴ protiv more poznato je u etnografskim zapisima da se npr. pojas bacao za njom (Ardalić 1928: 381), prije spavanja postavljao se na tijelo u obliku križa ili se prebacivao preko tijela. Zabilježeno je i da je potrebno opasati se užetom »koji melin na vodi drži« (Valjevec 1863: 250), čime se užetom/»pojasom« oblikuje magijski krug protiv morine niktomorfne akcije.

Komunikacija između dnevnoga i niktomorfnoga aspekta života more očituje se u jednom od arhetipskih načina prepoznavanja njezina antropomorfizma, dnevne pasije. Naime, moru je moguće prepoznati ako joj se u trenutku njezine niktomorfne akcije kaže da ujutro (granična situacija između noći i dana) dođe po sol, biber ili po neki drugi predmet koji je povezan uz kućanstvo. Univerzalno je vjerovanje, što se tiče naših krajeva, poziv da dođe ujutro po sol, što dokumentira i Macanov zapis:

»Kada bi spavač mogao, a netko i jest, dok ga mori, zastrugati noktom po zidu i reći 'Dođi sutra uze' muke!' (ili soli, ili drugoga), sutradan bi ujutro došla kakva žene ogrebena lica po to.« (Macan 2001: 218).¹⁵

Moguće psihoanalitičko tumačenje Morine raskoljene osobnosti na dnevni i niktomorfni aspekt očito bi tragalo za femininom dvostrukom projektivnom ulogom; i dok je u dnevnoj slici Ženi dodijeljena uloga Velike Rađalice i Bezimene Kućanice, u niktomorfnoj slici Žene riječ je o njezinim snovitim erotičkim projekcijama neostvarenih erotičkih želja, o ostvarivanju erotičke »astralne« veze.

¹³ Tek krajem helenističkoga razdoblja pojam demon (grč. *daimonion*) dobiva isključivo konotaciju zla (Russell 1982: 110).

¹⁴ Navedimo ovom prigodom svega dva primjera o apotropejskom pojasu protiv mora: »Njemu bi govorili, oni pasovi što su se nosili široki navezani da metne naprekriž, kad spava, na sebe, da ne će (mora, op. S. M.) doći« (rkp. IEF 102: 76, br. 33; istakla S. M.; kombinirana amajlija pojasa i križa). Ili sljedeći primjer: »Žena pokrije dite po noći maramom, kojom je ona priko dana pokrivena, i pribaci priko diteta očev pojas, da mora ne dojde« (Lovretić 1902: 186). O raznorodnim apotropejima protiv morina djelovanja u hrvatskoj etnokulturi, što je dokazna matrica da je navedeno mitsko, demonsko biće, figuriralo kao realna opasnost od označenih susjeda usp. Marjanić 1999.

¹⁵ O dvostrukom simboličkom aspektu apotropejske soli usp. Marjanić 1999: 55.

Pritom se obično u hrvatskim predajama navodi da mora napada usnule mladiće – »dolazi da sisa krv, i to ili iz osвете ili iz same ljubavi spram dotičnog muškarca« (Carić 1897: 483). Carićevo etnografsko bilježenje, pri čemu je vidljivo da morenje more pripisuje na mladiće, otvara određivanje mora samo kao femininoga spola:

»Mladić, kad dođe da ga mori, najbolje ako može da se uhvati za svoj hrbat, jer tada uhvati samu moru, koja mu se onoga istoga časa pretvori u ruci u kokoš. Tu kokoš treba da on dobro zaključa u jednu škrinju. U jutru pak nađe u škrinji onu istu djevojku, koja se je bila pretvorila u moru« (Carić 1897: 485).

Istina, Carić pridodaje da mora može napasti i isti spol/rod, ali navedeno čini, prema njegovim etnografskim zapisima, samo iz osвете (usp. Carić 1897: 483). Tako je i Maja Bošković-Stulli (rkp. IEF 394) u Konavlima zabilježila sljedeće vjerovanje: »Kada morica pritisne muškoga, onda mu pucaju kosti« (prema Kipre 2014: 40).

Pripisivanje noćnih mora samo femininom spolu/rodu (usp. Macan 2001: 217) može se postaviti u paralelizam s određenjem koji navodi Ernest Jones da se riječ *nightmare* koristi za označavanje ženskoga noćnoga demona – odnosno, *night-hag* i *night-wytch(e)* (Jones 1971: 243).¹⁶ Očito je da su određena mitska bića rodno i spolno predodređena za jedan rod/spol, kao što se obično – što se tiče folklornih matrica (a ne holivudizacije navedenoga žanra) – npr. navodi da su vampiri i vukodlaci predodređeni za muški spol/rod. Ili kao što bilježi Ardalić: »Muško ne može biti mora ni môrac« (Ardalić 1928: 380). Međutim, zabilježeno je nekoliko (dakle, i izuzetnih) vjerovanja i o postojanju muške more. Ivan Milčetić (1896.) donosi zapis o »polegaču«, muškoj mori koji se na čovjeka baca poput »pune vreće«. Ivan Lovrić (1948: 163–164) bilježi vjerovanje na tragu skolastičke spolne demonologije o spolnom hermafroditizmu đavola (demona) prema kojoj đavolu nijedna spolna metamorfoza nije strana: mora (*incubus*, tal. *smarre*, *peseroli*) može biti muško ili žensko, a što zavisi od onih u koje se zaljubi.¹⁷ U skolastički osuđene inkube i sukube (usp. Tuczay 2006.) odjednom je korektivnim prosvjetiteljskim imperativom inducirana i ljubav.

¹⁶ Dakle, na početku vremena ipak bijaše Fata (tal. *Fata* – vila) Morgana – kelt. mor(r)igain »lamia« > Fata Morgana (usp. Skok 1972: 454), a zatim fatamorgana – fatamorganički i fantazmagorični pojam o Ženi. Prisjetimo se fantazmagorične pojave Morgane u filmu *Excalibur* (1981.) Johna Boormana u trenutku kada obljubljuje vlastitoga (polu)brata-kralja Artura u liku njegove žene-kraljice Guenevere kako bi ozbiljila vlastitu dnevnu želju, rođenje vlastitoga sina-kralja. Upravo engleska riječ *nightmare* zaziva uspomenu na staroirsku Morrigain, čije se ime doslovce prevodi sintagmom »kraljica demona« (Perić, Pletenac 2008: 53).

¹⁷ B. Modrušić (1863: 299) bilježi da mora može biti muško i žensko: »Noću plazi po čovjeku kao pseto kakovo i siše ga. (...) Vele, da je četveronožko stvorenje, glave čovječje, tiela pasjega a kože sklizke kao som, te se ne da dolje od samovolje.« D. Orlić (1986: 9) zapisuje kako se mora rijetko pojavljuje »i u muškom rodu kao mornjak«.

Neudana djevojka (mora) – udana žena (vještica)

Hrvatske usmene predaje, kao što smo uvodno istaknuli, kao jedinu i sigurnu granicu između more i vještice postavljaju sakrament vjenčanja (usp. Macan 2001: 217). Time dobivamo drugu bitnu binarnu opoziciju neudana (mora) djevojka – udana (vještica) Žena uz prethodno navedenu opoziciju dnevna pasija Žene – niktomorfna akcija more. Ukratko, mora ne može biti ni djevojčica ni udana žena, već samo (spolno) zrela (spolno inicirana) djevojka: »Čim se uda, odmah postaje vještica« (Ardalić 1928: 381) ili »More su one koje nisu udane« (Bošković-Stulli 1987: 73).

Specijalizacija morina djelovanja, koja nije dokumentirana u Macanovu zapisu, uspostavlja »četverolisnu« podjelu mora na dječju moru, moru koja mori samo mladiće, moru koja mori sve uzraste i životinjsku moru, tako da u hrvatskim folklornim vjerovanjima nije zastupljena morina demonizacija u smislu seksualizacije njezinoga niktomorfnoga djelovanja, odnosno napada samo mladiće/muškarce.¹⁸ Predodžba o mori koja *mori* samo mladiće (usp. Kutleša 1993: 387, br. 3) bliska je imaginaciji o hebrejskoj (arhetipski crnokosoj) Lilit koja je odbačena i napuštena radi (i u korist) druge žene; u apokrifnim predajama na njezino mjesto dolazi (arhetipski plavokosa) Eva.

Tako dječja mora, kojoj je bliska Lamija¹⁹ a koja također uz Lilit predodžuje jedan od aspekata njezine demonske iskaznice, cica djeteta (Lang 1914: 146; usp. Kovačević 1890: 284). Riječ je o nepoznavanju bioloških procesa kada djetetu otiču grudi, a što je rezultiralo vjerovanjem da je djetetov plač noću siguran znak da ga pritišće mora (Čulinović-Konstantinović 1989: 99).²⁰

Vjerovanje u moru »koja mori sve uzraste« (usp. Deželić 1963: 224) nastaje kao posljedica opće demonizacije more, pri čemu su oblikovana vjerovanja o određenim znakovima pri rođenju kao pokazateljima, npr. rođenje u krvavoj, crvenoj košuljici (usp. Bogdan-Bijelić 1907: 306; Vladimir

¹⁸ A. Petrović (1936: 100) razlikuje tri vrste mora: *pomor* kao moru »koja kosi malu decu«, pri čemu s medicinskog aspekta smatra da je riječ o epidemiji, »moru koja mori samo mladiće« i »moru koja mori sve uzraste«.

¹⁹ U trenutku kada je ljubomorna Hera ubila Lamijinu djecu koju je začela s promiskuitetnim Zeusom (Hera nije ubila jedino Skilu), Lamija postaje simbol ljubomorne žene koja iz osвете ubija djecu Drugih. Iz etimologije njezina imena (Lamija – grč. proždrljiva; grč. *laimos* – ždrijelo) oblikovana je sintagma i predodžba o pohotljivoj ženi, pohotljivici (Graves 1969: 172).

²⁰ Navedene primjere iz ostalih hrvatskih krajeva (u odnosu na Macanove dubrovačke zapise) navodim zbog kontekstualizacije o nomadskoj prirodni morinih fenomena, odnosno kao što je istaknula Evelina Rudan: »Podjeljivost podataka, njihova distributivnost, ali i neusustavljenost znači primjerice da mora nije lik koji u svim pričama i u svim krajevima terena na kojem istražujemo znači posve isto. Jedni moru opisuju kao ženu s repom, drugi će tvrditi da to s repom nema veze, ali da mora imati »gobaste noge« (Rudan 2016: 45). O mnoštvenoj nomadskoj i promjenljivoj morinoj prirodi usp. Rudan 2016., Šešo 2016. i Marjanić 1999.

Ardalić 1928: 380 navodi *modra* košuljica), o postajanju morom. Postanak more mogao se spriječiti ako bi se odmah nakon rođenja krvava košuljica uništila – sagorjela ili zakopala, ali to se nerado činilo jer se vjerovalo da je košuljica čovjekov alter ego.²¹ Stoga se rođenje djevojčice u krvavoj košuljici objavljivalo zajednici (Zečević 1981: 146). Košuljica bi se iznijela pred kuću i babica bi glasno povikala da se u toj kući rodila djevojčica u krvavoj košuljici (rkp. IEF 1608: 17, br. 33).

Za životinjsku moru Matija Valjavec (1863: 98) specificira *svinjsku i govedu moru*, a Milan Lang (1914: 146) zapisuje da mora pored djece *cica* »teliće i krave«, dok Ivo Šajnović (1898: 255) navodi da *tmora* napada *krmka*.

S obzirom na morina niktomorfna djelovanja oblikovane su predodžbe o krvnoj mori, koji je povezuju uz mitologiju vampirizma, odnosno s folklornim imaginacijom o vješticama koje »izjedaju srce« (Ardalić 1928: 380). Ukratko, more u matrici mitologije vampirizma snagu obnavljaju usisanom krvlju, i pritom se arhetipski povezuju s Lamijom, fragmentom njezine demonske iskaznice kada je udružena s Empuzama.²² Tako su nastale folklorne diferencijacije između one koja *sisu mlijeko* (Deželić 1863: 224) i one koja otežava disanje, ali uglavnom se obje niktomorfne morine djelatnosti očituju zajedno (usp. Filakovac 1905: 148; »gnjete i sisa Mora«), dakako, uz pridodanu, nakalemljenu (nešto rjeđu) demoniziranu matricu o sisanju krvi.

Zamjetno je da hrvatske predaje ne bilježe erotsku komponentu noćnih mora kao što i ne bilježe ni poetiku (košmarnih) snova, odnosno zapisi se na zaustavljaju na opisu snova, oneiromantici (što san hoće reći?, poruka sna/latentni sadržaj sna, retorika sna). Kao posljedica morine hesperske akcije, s obzirom da je u hrvatskim predajama istaknuta groza noćnih mora, navodi se umiranje, slabljenje (energije) tijela (usp. Ivanišević 1905: 263). I dok su seksualni aspekti noćnih mora potvrđeni u vještičjim suđenjima (Davies 2003: 190), u hrvatskim su predajama o morama ti erotski momenti zabilježeni rijetko. Naime, o ulozi erotičkih maštarija u viđenjima more kao potvrda služe jedino oni hrvatski etnografski zapisi koji naglašavaju nagost njezina tijela, a koja je povezana s činom zatvaranja more u škrinju: »Zatin

²¹ Claude Lecouteux poziva se na Ginzburgovo tumačenje da *hamr* (jedan od koncepata duše u skandinavskoj »pneumatologiji«), koji pokriva značenje »koža«, može značiti dvojnika, košuljicu (*amnion, amnios*), utvrđujući dubinsku povezanost između košuljice (dio fetalne membrane s kojom se neka novorođenčad rađa na glavi) i nokturalnih letova (usp. Lecouteux 2003: 95–96). O ginekofobijskoj demonizaciji more usp. Marjanić 1999: 60–62. O razlici između placente (posteljice) i košuljice (vodenjak, amnion) u načinima postajanja morom usp. Marjanić 2005: 139.

²² Kada se Lamija udružuje s Empuzama (grč. nasilnice, one koje grabe), pohlepnim i zavodljivim ženskim demonima, koje su u Grčku prenijete iz Palestine gdje su bile poznate kao *lilim* (Lilitina djeca), podaje se usnulim mladićima kojima siše krv (Graves 1969: 172).

je je zatvori u skrinju. Kad se ujutro diga, naša je голу žensku (A znalo se nać i muškoga)« (Botica 1998: 212).²³

Letargijski snovi i morine zoometempsihoze: muha, noćni leptir, mačka, kokoš...

Vještica kao i morina hesperska akcija označena je drugotvorenjem duše, razdvajanjem duše od tijela, gdje usnulo tijelo more, vještice ostaje u krevetu, a duša ostvaruje zoometempsihozu, jer *mora* i vještica figuriraju kao psihonavigatori *Žena-Životinja*, animalno u ženskom, životinjsko kao drugotvorena duša (Marjanić 1999.; 2005.; 2010.). Riječ je o alter egu, spiritualnom blizancu arhetipskoga lika Ja (Žene), o kratkotrajnoj, niktomorfnoj zoomaterijalizaciji duše: duša dobiva *morf* životinje. U okviru vještice zoometempsihoze – koja se upisuje u okvir tantričkih iskustava i *siddhi* moći (Mauss 1982: 101), u poveznici sa šamanskim ekstazama i u kontekstu Eliadeova naputka o tome da je, kada su u pitanju simbolika letenja i mitologija ptice-duše, riječ o univerzalnoj magiji (Eliade 1985: 349) – pri hesperskoj zoo/psihonavigaciji vjeruje se da more mogu proći kroz svaku rupu u kući, a kao dominantno vjerovanje određena je mogućnost njihova prolaza kroz ključanicu. Kažu »da se mogu tako tanke napraviti, da kroz kakvu god malu luknjicu u sobu dodju« (Valjavec 1863: 249).²⁴

Navedeno može poslužiti kao ilustracija poznate tvrdnje da o vlastitom dvojniku (*alter ego/ego alter*) zaključujemo i na temelju snova.²⁵ Tako odrednicom zoopsihonavigacija (psihonavigacija u animalnom obličju) označavam drugotvorenje duše prilikom privremene smrti nadnaravnih osoba i mitskih bića, koji se može imenovati katalepsijom, kataleptičkim transom (razdvajanje duše od tijela). Naime, pod pojmom *zoopsihonavigacija* promatram tri fenomena – zoometempsihoze, zoometamorfoze i jahanje (let) na životinjskim vozilima (usp. Marjanić 2010.), pri čemu je zamjetno da

²³ O zatvaranju more u skrinju usp. npr. Carić 1897: 484 (odsustvo morine nagosti); Pederin 1976: 282, br. 15.

²⁴ Antun Ilija Carić (1897: 484) zabilježio je vjerovanje prema kojemu je potrebno namazati »nekom travom« ključanicu kako mora ne bi mogla ući u kuću. Na Pelješcu zapisala sam vjerovanje prema kojemu je potrebno staviti u ključanicu rutu – *Ruta graveolens* L. Pritom kazivačica nije navela da je riječ o apotropēju protiv more nego protiv neimenovanoga duha: »Ti duh da ulazi kroz ključanicu. Da ima rute. I ta ruta smrdi. (...) Da tu rutu treba u ključanicu staviti« (rkp. IEF 1608: 28, br. 15). Macan bilježi rutu, pored općepoznatoga češnjaka, kao zaštitu od vještica: »Osobito su rutu nosili putnici i trgovčici te mesari kada su išli u Hercegovinu za koju se vjerovalo da je prepuna vještica, osobito u muslimanskim selima. Konjanik bi grančicu rûte stavljao pod sedlo« (Macan 2001: 218).

²⁵ S obzirom da je prema folklornim vjerovanjima smrt mogao najaviti određeni san, navedenim je uspostavljena metaforičko-mitska poveznica između Hipnosa i Thanatosa, odnosno shvaćanje prema kojemu je san određen kao stanje blisko smrti, o čemu svjedoči izreka »San je kao polovina smrti« u pojedinim slavenskih naroda (usp. Gura 2001: 479).

su što se tiče morinih zoopsihonavigacija npr. kao muhe, noćnoga leptira, kokoši, mačke (usp. Marjanić 1999.; 2010.) učestale njezine zoometempsihoze. Tako je za Hvar Antun Ilija Carić zabilježio kako se mora najviše pretvara u muhu, ali i u mačku pa čak i u kudelj, ali ipak da se uglavnom pojavljuje u obličju muhe (Carić 1897: 483).

Što se tiče poveznice vještica i noćnoga leptira, a koja je u nekim drugim zapisima isticana u poveznici s morinim djelovanjima, a što je jedna od dokaznih matrica da se u Macanovim zapisima imaginarij o vješticama i morama međusobno prožima, svjedoči podatak o leptiru *mrtvačka glava* poznatoga u pučkom kazivanju kao *vještica*, *vještičina*. Ukratko, Macan bilježi za vještice da za nokturalne aktivnosti leti samo njezin duh, i to u obličju muhe ili noćnoga leptira, dok njezino tijelo ostaje na ležaju *kao da je mrtva* (Macan 2001: 217).

Leptir, moljac *mrtvačka glava*, *Acherontia atropos*, detalj.²⁶

»Kako su se vještice mogle pretvori u leptira velikoga kao ljudska šaka, kojega su seljaci zvali vješticom, vještičinom, ubijali su ga u svakoj prilici, a djeca bi, kada bi po danu na njega naišla, bježala doma« (Macan 2001: 217).²⁷ Tomislav Macan ne imenuje navedenoga leptira već ga samo opisno određuje »velikoga kao ljudska šaka«.

Povezanost vještica s mačkama, kao i sa sovama i vukovima, što se tiče nekih drugih europskih folklornih predaja, djelomično je motivirana time što su vještice kao i mačke aktivne noću (usp. Johnson 2006: 828–829; usp. Davies 1999: 184–191).²⁸ Tako se u Brsečinama (naselje u

²⁶ Fotografija preuzeta s web-stranice: https://en.wikipedia.org/wiki/Acherontia_atropos#/media/File:Acherontia_atropos_MHNT_Tete_de_mort.jpg.

²⁷ Kolegica Draženka Kramarić iz Splita ističe da su vješticama smatrali samo noćne leptire, lepurice. »Točno je da su samo lepurice, a ne leptire zvali vješticama. (...) Kada bolje pogledamo ta bića, što ih krasi osim sivila i crnila?« (iz e-maila 15. ožujka 2016.).

²⁸ Owen Davies navodi kako je u nekim krajevima noćna mora uglavnom povezana s nadnaravnim životinjama; tako u irskom folkloru mora (*tromluí*) uglavnom uzima obličje ptice koja sjeda na sanjačeve noge – tada se pomiče i pritišće cijelo tijelo. Davies nadalje bilježi da taj paralelizam izvorište vjerojatno ima u klasičnim vjerovanjima i predajama o

Dubrovačko-neretvanskoj županiji) performativno obraćalo vještici: »‘Dođi, kuma, daću ti soli’. Ovo joj se kaže kad se noćno prikaže kao mačka, a u jutro eto ti je na kućni prag da prosi soli. Ako si zagrebao na plijetver kamare (ložnice) kad si ovo izrekao: ‘Dođi, kuma, daću ti soli’, biće vještica izgrebana, a tako isto i mora« (Vuletić Vukasović 1934: 159, prema Kipre 2014: 44).

Dakle, noć je vrijeme njezine animalne transformacije, a ujutro se vraća u usnulo tijelo (*postelju*) Žene. Mora je psihonavigatorska *žena-životinja* (između žene i životinje), animalno u ženskom: »Noćne životinje pritvaraju se u more«, kako je zabilježeno za Pelješac (Pederin 1976: 282, br. 15). Poznato je da su transformacija u životinju i osjećaj lebdenja najčešća halucinogena iskustva dubljih stupnjeva promijenjenih stanja svijesti (Dowson, Porr 2001: 171). Nakon noćne akcije mora-muha vraća se kroz usta u položeno usnulo tijelo na krevetu (usp., primjerice, Bošković-Stulli 1959: 144, br. 142; rkp. IEF 1621: 61, br. 23; Ilić Oriovčanin 1846: 298). Navedena se vjerovanja o morama ujedno pripisuju i vješticama (usp. Marjanić 2010.), s obzirom da smo uvodno naglasili da je razlika između more i vještice uspostavljena ionako u sakramentu vjenčanja.

Morinu mimikriju možemo povezati s Mimantom (mimikrija) koji se (vjerojatno) odnosi na nestvarnu uvjerljivost snova (Graves 1969: 35e, 4). Pri njezinoj noćnoj astralnoj navigaciji u pojedinim zapisima naglašena je i njezina nevidljivost (Kadčić 1859: 333; Macan 2001: 217); kada se uhvati, ona se mora očitovati i tada nestaje njezina moć nevidljivosti (Petrović 1936: 98). Odnosno, »[k]ad dodje čovjeka sisat, tad joj tielo vani ostane, samo ide ‘para’ nutar« (Valjavec 1863: 249).

Kao mjesto morina tjelesnog napada uglavnom se navode palac (prst), peta (Mikac 1934: 200), prsa (Milčetić 1896: 235) i trbuh – mora »šloveku sede na štumak i siše mu mlekò«), ali dominantni simptom-kompleks

strigama i lamijama. Pritom utvrđuje da ipak najviše zapisa, što se tiče povijesnih izvora i predaja u Europi, pripada mačkama (Davies 2006: 194–195). Zapis iz Buja navodi kako moru imenuju još i mora-gata ili štriga-gata (tal. *gatta* – mačka), pri čemu se upućuje kako se može pretvoriti u različite životinje – buhu, muhu, ovcu, kozu, »rijetko u kokoš, a najčešće u crnu mačku. Otud joj i ime« (rkp. IEF 97:18). Slijedi zapis s Pelješca, koji sam zapisala u razgovoru s Ivanom Ruskovićem, a kao odgovor na pučku imaginaciju o djelovanju more, a koju je kazivač interpretativno kontekstualizirao mačjim dodirom: »To je meni ona krv koja je kolala gori-doli, to je meni se činilo koda mi je mačka kolala po leđima i dođe do vrata. Ali ovi živac koji je bio pritisnut ovdje, on krv zaustavi. I onda je krv hodila do pasa i vraćala se natrag. I to je ono blago. Meni je tako da je ona krv koja je vruća bila, da mi mačka, onim njenim dlakama mazi po leđima. I to sam ustanovio točno i onom sam doktoru kazivo. A i oni znadu o tim morama. Isto što i ti. Nego tačno je tako. Ova krv koja je bila pritisnuta nije mogla gori. I eto, možda bi bio umro. Ne bih se bio mogo probudit. Prestane i krv raditi i gotovo. Eto, to je mora. Ali i drugi su ljudi isto kaživali i onda sam ja njima kazivo.« Kazivao Ivan Rusković, Tomislavovac, rođen 13. ožujka 1913. (rkp. IEF 1608: 13) Više o poveznici mačka – mora usp. člana »Mačka – amblematska slika božice u mitološko-simboličkom diskursu božanskog boja« (Kipre 2017.).

more označen je *napadom* koji započinje kretanjem od žrtvinih nogu prema području glave (Carić 1899: 184; Kutleša 1993: 387, br. 4).

Inače, psihijatrija noćne more tumači kao snove praćene anksioznošću i strahom, dok vokalizacija i sposobnost tjelesnoga kretanja izostaju. Odnosno kao što je etnografski zabilježio Macan kako mora obično spavačima stane na prsa; »pritisnula ih da se nisu mogli ni micati ni vikati iako su bili budni« (Macan 2001:218).

Ili kao što je to za Konavle nedavno zabilježio Ivica Kipre:

»Govorili su da nešto plaši, da je morica. Da ono što sad reću da pane krv, u čovjeka kad spi, pa ono pritislo ga nešto, zato su govorili da je morica. Pa kao krv je tebi sad malo panula, pa se ti ne osjećaš dobro.« (Čilipi, Konavle, zapis iz 2008. godine, Kipre 2014: 41).

Pokušaj nokturalnoga kraja ili strahujem, dakle jesam

U kontekstu proučavanja »Dubrovnika u hrvatskoj povijesti« vjerujem kako se jednako tako valja zadržati i na alternativnoj povijesti, odnosno kao što je Macan određuje – paralelna stvarnost, koja nudi i građu za antropologiju snova (usp. Stewart 2004.), dakle, na koji su način stanovnici/ice Dubrovnika i okolice doživljavali noćne strahove i fantazme vezane uz moru kao mitsko biće, odnosno kao potencijalno opasnu susjedu, demonski (rodno) obilježenim *susjedama*. Koliko u svemu tome ima ključnu ulogu i antropologija snova, svjedoči i sljedeći Macanov zapis o tom alternativnom svijetu Dubrovačke župe ispunjenom strahovima, a koji otvara tragovima vjerovanja u »džide«, jednooke divove:

»Danas je gotovo nemoguće zamisliti život pun straha ondašnjih ljudi. I u XX. st. pučki je svijet još uvijek bio naseljen duhovima, čudovištima, sablastima, »zlim ljudima«. Bio je to »začaran, usporedan, gotovo stvaran svijet«, hraneći strah i zatucanost, ali i nadahnjujući poezijom i poukom« (Macan 2001: 216, istakla S. M.).

Odnosno, kako je to u novijim istraživanjima dubrovačkoga kraja dokumentirao Ivica Kipre. Iz njegova opsežnoga istraživanja provedenoga za izložbu *U stabru ti ljuti zmaje, u granam' ti soko sivi: Tragom pretkršćanskih elemenata u tradicijskoj kulturi dubrovačke okolice* (Etnografski muzej – Muzej »Rupe«, Dubrovnik, 29. svibnja – 5. studenoga 2014.), izdvajam tek jedan fragment u kojemu dokumentira kako su se *morice* u Dubrovačkom primorju apostrofirale u kletvama: »Morije te morile!«. Ivica Kipre ističe kako pozornost zaokuplja to što je ovdje izražena množina, što priziva starogrčke (tri) suđenice – Moire. Nadalje, na temelju istraživanja folklorističkih i etnoloških zapisa kao i vlastitih istraživanja Ivica Kipre utvrđuje da u selima dubrovačkoga kraja »moriya je označivala i personifikaciju kuge, žene odjevene u crno koja je izazivala pomor sela i obitelji, a u pojedinim je

primjerima personificirala i samu smrt« (Kipre 2014: 43). I nadalje, u zaista »gustom« opisu morina djelovanja, Ivica Kipre ističe da je u bratovštinama Župe dubrovačke, a i drugdje, postojao poseban način kažnjavanja zvan »morica«.

»Osuđeni lopov, lažljivac ili pijanac morao je u prvu nedjelju u mjesecu – Neđeju od sakramenta u procesiji za Svetim Otajstvom, ili prije mise, hodajući oko crkve, gologlav i bosonog, nositi o vratu probušeni kamen – moricu. U Mrčevu je zabilježeno da se svaki kamen koji ima rupu ili je probušen, neovisno o funkciji, nazivao moricom, a kazivačica o njemu još navodi: 'Muško dijete koje bi imalo kilu provlačili bi kroz moru u kamenu i tako bi se skinula kila.' Na Pelješcu su kilavu i rahitičnu djecu nosili ili vodili kroz rascijepljeni dub. Kažnjavanje moricom, koju je lopov osuđenik po nalogu seoskog glavarara morao nositi, zabilježeno je u Govedarima i Babinom Polju na otoku Mljetu. Morica je dobila ime po tome što je bila ovješena oko vrata kažnjeniku – čovjeku ili neposlušnoj životinji da ih muči i sputava, analogno istoimenomu demon-skom ženskom biću. Služila je i kao sidro ili vezalište za barku. Najčešće je to bio okrugao i probušen kamen. Na simboličnoj razini kamen poput morice dovodi se u vezu s vodom, kao i s gromom« (ibid.).

I kako završiti pokušaj priče o strahu pred Crnim ili priče o strahu pred Tijelom koje se razlikuje od Bogom stvorenoga Tijela, priče o erotičkom Tijelu koje je u želji za toplom erotizacijom posegnulo za depilacijom stidnih dlačica? Jer: »Povidaju još da žene, ke nimaju dlak na pizdi, su more« (Orlić 1986: 39). Vratimo se stoga na početak pokušaja priče – »Kad bi čovjek htio da napiše sve priče o morama, valjalo bi da napiše cijelu knjigu« (Carić 1897: 484).

I rezimirajmo: i dok su seksualni aspekti noćnih mora potvrđeni u vješticijskim suđenjima (Davies 2003: 190), u našim su predajama o morama ti erotski momenti rijetko zabilježeni. U tome smislu, tzv. poganska je matrica u našem folklornom imaginariju o morama ostala daleko jača, odnosno – mora u hrvatskim predajama u većini primjera ne označava potisnuti kršćanski Eros već su »hrvatske more« ili prikladnije rečeno »more u Hrvatskoj« izraz poganskoga grozomornoga Thanatosa, o čemu ujedno svjedoči i navedeni Macanov zapis o mori. Razlika je možda beznačajna s obzirom da oba koncepta noćne more ujediniuje demonizirani paroksizam straha, odnosno: *Timeo, ergo sum* (Strahujem, dakle jesam).²⁹

²⁹ Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-2463 (Naracije straha: od starih zapisa do nove usmenosti).

Augustin Théodule Ribot (1823. – 1891.),

Tri vještice s mačkom, crtež ugljenom. Navedeni crtež donosi i monografija-katalog izložbe »U stabru ti ljuti zmaje, u granam' ti soko sivi: Tragom pretkršćanskih elemenata u tradicijskoj kulturi dubrovačke okolice« (2014.) etnologa i kulturnoga antropologa, kustosa Ivice Kipre koja po prvi put na sustavan i cjelovit način dokumentira i interpretira duhovnu građu narodne kulture šireg dubrovačkog kraja.

Literatura

- Ardalić, Vladimir. 1928. Mora (Bukovica u Dalmaciji). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 26/2. Zagreb. 380–381.
- Blumental, M. 1921. *Spavanje i san. Popularna razjašnjenja i pouke*. Preveo B. Koprivnica: Knjigotiskara V. Vošicki.
- Bogdan-Bijelić, Pavlina. 1907. Vještice (Konavle u Dalmaciji). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 12/2. Zagreb. 306–308.
- Borges, Jorge Luis. 2003. *Knjiga od snova*. Zagreb: Zagrebačka naklada.
- Bošković-Stulli, Maja. 1959. *Istarske narodne priče*. Zagreb: Institut za narodnu umjetnost.
- Bošković-Stulli, Maja. 1975. Narodna predaja-Volkssage – kamen spoticanja u podjeli vrsta usmene proze. U: Maja Bošković-Stulli: *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb: Mladost, 121–136.

- Bošković-Stulli, Maja. 1987. U kralja od Norina: Priče, pjesme, zagonetke i poslovice s Neretve. Metković–Opuzen: Galerija »Stećak« Klek.
- Bošković-Stulli, Maja, prir. 1993. *Žito posred mora: usmene priče iz Dalmacije*. Split: Književni krug.
- Bošković-Stulli, Maja. 2006. *Priče i pričanje. Stoljeća usmene hrvatske proze*. Drugo, dopunjeno izdanje. Zagreb: Matica hrvatska.
- Botica, Stipe. 1997. *Lijepa naša baština: književno-antropološke teme*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Carić, Antun Ilija. 1897. Narodno vjerovanje u Dalmaciji. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 9. Zagreb [Mora: str. 483–485].
- Carić, Antun Ilija. 1899. Folklorističke bilješke iz Dalmacije. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini* 1. Sarajevo. 178–186.
- Čulinović-Konstantinović, Vesna. 1989. *Aždajkinja iz Manite drage (običaji, vjerovanja, magija, liječenja)*. Split: Logos.
- Davies, Owen. 1999. *Witchcraft, Magic and Culture: 1736–1951*. Manchester: Manchester University Press.
- Davies, Owen. 2003. The Nightmare Experience, Sleep Paralysis, and Witchcraft Accusations. *Folklore* 114/2. London. 181–203.
- Davies, Owen. 2006. »Nigthmares«. U: *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*, sv. 1, ur. Richard M. Golden. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC–CLIO, 929–830
- Deželić, Gj. Stjepan. 1863. Odgovor na pitanja stavljena po historičkom društvu. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 7. Zagreb [O Mori: str. 224].
- Dowson, Thomas A. i Martin Porr. 2001. Special Objects – Special Creatures: Shamanistic Imagery and the Aurignacian Art of South-East Germany. U: *The Archaeology of Shamanism*, ur. Neil S. Price. London, New York: Routledge, 165–177.
- Đorđević, Tihomir R. 1953. Vampir i druga bića u našem narodnom vjerovanju i predanju. *Srpski etnografski zbornik* LXVI. Beograd [»Mora u vjerovanjima našega naroda«, str. 221–236].
- Eliade, Mircea. 1985. *Šamanizam i arhajske tehnike ekstaze*. Preveo Zoran Stojanović. Novi Sad: Matica srpska.
- Filakovac, Ivan. 1905. »Vjerovanja (Retkovci u Slavoniji)«. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 10/1. Zagreb [Mora: str. 144, 148].
- Graves, Robert. 1969. *Grčki mitovi*. Prevela Gordana Mitrinović-Omčikus. Beograd: Nolit.
- Graves, Robert i Patai, Rapahel. 1969. *Hebrejski mitovi. Knjiga postanka*. Preveo Željko Bujas. Zagreb: Naprijed.

- Gura, Aleksandar V. 2001. San. U: *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, ur. Svetlana M. Tolstoj i Ljubinko Radenković. Preveli Radmila Mečanin, Ljubinko Radenković i Aleksandar Loma. Beograd: Zepter Book World, 479–481.
- Hartmann, Ernest. 1993. Nightmares. U: *Encyclopedia of Sleep and Dreaming*, ur. Mary A. Carskadon. New York: Macmillan; Toronto: Maxwell Macmillan Canada; New York [etc.]: Maxwell Macmillan International, 406–408.
- Ilić Oriovčanin, Luka. 1846. *Narodni slavonski običaji*. Zagreb: Franjo Suppan.
- Ivanišević, Frano. 1905. Poljica. Stvorovi kao ljudi. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* sv. 10: [Morina: str. 262–265].
- Johnson, Marguerite. 2006. Night Witch, or Night Hag. U: *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*, sv. 1, ur. Richard M. Golden. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC-CLIO. 828–829.
- Jones, Ernest. 1931. *On the Nightmare*. London: Hogarth Press.
- Jurkić Sviben, Tamara. 2010. Od Lilit do more. U: *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i Scarabeus-naklada. 151–170.
- Kadčić, Peka B. Petar. 1859. Odgovori na njekoja pitanja društva za jugoslavensku povjestnicu i starine. Iz kotara Makarskoga. *Arhiv za povjestnicu jugoslavensku* 5. Zagreb [Mora: str. 333–334].
- Kipre, Ivica. 2014. *U stabru ti ljuti zmaje, u granam' ti soko sivi: Tragom pretkršćanskih elemenata u tradicijskoj kulturi dubrovačke okolice*. [izložba 29. svibnja – 5. studenoga 2014.]. Dubrovnik: Etnografski muzej – Muzej »Rupe«.
- Kipre, Ivica. 2017. »Mačka – amblematska slika božice u mitološko-simboličkom diskursu božanskog boja«. U: *Mačkozbornik: od Bastet do Catwoman*. ur. Suzana Marjanić i Rosana Ratkovčić. Zagreb: Jesenski & Turk. (u tisku).
- Kovačević, K. 1890. Mora i vještica. *Bosanska vila* 18. Sarajevo. 284–285.
- Kutleša, Silvestar. 1993. *Život i običaji u Imockoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska Ogranak Imotski.
- Lang, Milan. 1914. Samobor. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 19/1. Zagreb.[str. 146, 208].
- Lecouteux, Claude. 2003. *Witches, Werewolves, and Fairies: Shapeshifters and Astral Doubles in the Middle Ages*. Rochester: Inner Traditions.
- Le Goff, Jacques. 1993. *Srednjovjekovni imaginarij: eseji*. Prevela Melita Svetl. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.

- Levkievskaja, I. J. 2001. Mora. U: *Slovenska mitologija. Enciklopedijski rečnik*, ur. Svetlana M. Tolstoj i Ljubinko Radenković. Beograd: Zepter Book World. 363–364.
- Lovretić, Josip. 1902. Otok: vjerovanja. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 7/1. Zagreb. [Mora: str. 139–140, 186].
- Lovrić, Ivan. 1948 (1776). *Bilješke o putu po Dalmaciji opata Alberta Fortisa i Život Stanislava Sočivice*. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije [Mora: str. 163–164].
- Lozica, Ivan i Marks, Ljiljana. 2001. Usmena književnost. U: *Hrvatska tradicijska kultura na razmeđu svjetova i epoha*, ur. Zorica Vitez i Aleksandra Muraj. Zagreb: Barbat, Galerija Klovićevi dvori, Institut za etnologiju i folkloristiku, 451–456.
- Macan, Tomislav. 2001. *Župski puti*. (ur. Trpimir Macan). Dubrovnik: Humanitarno društvo Župe dubrovačke Čibača.
- Macan, Trpimir. 1932. Gatanje i čaranje (Blato na Mljetu). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 28 (2): 224–234.
- Marjanić, Suzana. 1999. Zaštitna sredstva protiv more kao žensko-nikto-morfno demona. *Treća: časopis Centra za ženske studije* 2/1. Zagreb. 55–71.
- Marjanić, Suzana. 2004. Životinjsko u vilinskom. U: *Između roda i naroda etnološke i folklorističke studije*. ur. Renata Jambrešić Kirin i Tea Škokić. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Centar za ženske studije. 231–256.
- Marjanić, Suzana. 2010. Zoopsihonavigacija kao poveznica vješticarstva i šamanizma. U: *Mitski zbornik*, ur. Suzana Marjanić i Ines Prica. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i Scarabeus-naklada. 123–146.
- Marks, Ljiljana. prir. 1998. *Čudesni konavoski svijet. Dubrovnik* 1. Dubrovnik. 230–272.
- Mauss, Marcel. 1982. *Sociologija i antropologija. I*. Prevela Ana Moralić. Beograd: Prosveta.
- Mikac, Jakov. 1934. Vjerovanja (Brest u Istri). *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 29/2. Zagreb [More: str. 199–200].
- Milčetić, Ivan. 1896. Mora i polegač – a) Krk, Kastav, i hrvatski kajkavci. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1. Zagreb. 235–237.
- Modrušić, B. 1863. Odgovori na njevoja pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7. Zagreb [O mori: str. 299–301].
- »Nightmare«. (<http://en.wikipedia.org/wiki/Nightmare>), 5. lipnja 2009.

- Orlić, Drago. 1986. *Štorice od štrig i štriguni*. Pula: Istarska naklada.
- Pederin, Marko. 1976. Stara virovanja na zapadnom Pelješcu. *Pelješki zbornik* 1. Zagreb. 271–294.
- Perić, Boris i Pletenac, Tomislav. 2008. *Fantastična bića Istre i Kvarnera*. Zagreb: Vuković & Runjić.
- Petrović, Aleksandar. 1936. Mora. *Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu* 11. Beograd. 96–101.
- »Psychic Dreamland«. (<http://interpret-dreams.awardspace.com/what-causes-nightmare.htm>), 5. lipnja 2009.
- Rudan, Evelina. 2016. *Vile s Učke. Žanr, kontekst, izvedba i nadnaravna bića predaja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Povijesni i pomorski muzej Istre.
- Russell, Jeffrey B. 1995 (1982). *A History of Witchcraft. Sorcerers, Heretics and Pagans*. London: Thames and Hudson Ltd.
- Russell, Jeffrey B. 1982 (1977). *Mit o đavolu*. Prevela Gordana Velmar-Janković. Beograd: Zenit.
- Skok, Petar. 1972. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. sv. 2. Zagreb: JAZU.
- Stewart, Charles. 2002. Erotic Dreams and Nightmares from Antiquity to the Present. *Journal of the Royal Anthropological Institute* 8, 2. London. 279–309.
- Stewart, Charles. 2004. Introduction: Dreaming as an Object of Anthropological Analysis. *Dreaming* Vol. 14. No. 2–3. Harvard. 75–82.
- Šajnović, Ivo. 1898. Kola. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 3. Zagreb. [Tmora: str. 254–255].
- Šešo, Luka. 2007. Vjerovanja u bića koja se pretvaraju u životinje. U: *Kulturni bestijarij*, ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatska sveučilišna naklada. 253–277.
- Šešo, Luka. 2016. *Živjeti s nadnaravnim bićima: vukodlaci, vile i vještice hrvatskih tradicijskih vjerovanja*. Zagreb: Jesenski i Turk.
- Tuczay, Christa. 2006. Incubus and Succubus. U: *Encyclopedia of Witchcraft. The Western Tradition*, sv. 1, ur. Richard M. Golden. Santa Barbara, Denver, Oxford: ABC–CLIO. 546–548.
- Valjavec, Matija. 1863. Odgovori na njevoja pitanja društva za povjestnicu i starine jugoslavenske. U Varaždinu i njegovoj okolini. *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku* 7. Zagreb [O mori: str. 249–251].

Vuletić Vukasović, Vid. 1934. Rasprave i građa. Prizrijevanje. *Srpski etnografski zbornik* 1: 135–195.

Zečević, Slobodan. 1981. *Mitska bića srpskih predanja*. Beograd: Vuk Karadžić, Etnografski muzej.

Rukopisne zbirke Instituta za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu:

rkp. IEF 97. Jelenović, Ive. 1952. *Folklorni materijal – Buje*.

rkp. IEF 102. Bošković-Stulli, Maja. 1952. *Narodne pjesme, pripovijetke i običaji iz okolice Šibenika i Drniša*.

rkp. IEF 170. Jardas, Ivo. 1955. *Folklor istočne Istre – Kastavština i Leprinština*.

rkp. IEF 192. Fortunić, Vlaho. 1937. *Iz narodne folklore o morama i vješticama te o urocima i vukodlacima*.

rkp. IEF 203. Jardas, Ivo. 1955. *Istarsko-primorski folklor (kotar Rijeka)*.

rkp. IEF 394. Bošković Stulli, Maja. 1961. *Folklorna građa iz Konavala, II*.

rkp. IEF 1107. Macan, Tomislav. *Građa o pučkom životu u Župi dubrovačkoj. Zapisi od 1930. do 1970. Svezak V (Vjerovanja)*.

rkp. IEF 1608. Marjanić, Suzana. 1997. *Folklorna građa s poluotoka Pelješca (mitološke /demonološke/, povijesne i etiološke predaje)*.

rkp. IEF 1621. Delić, Simona. 1998. *Folklorna građa s Pelješca*.

Fragment of Historical Anthropology of Dreams

Summary

The article documents the fragment of historical anthropology of dreams/dreaming and deals with nightmares, which are defined as a paralysis in dreams (cf. Davies, 2006: 829), as well as with the mythical beings in oral ethno-traditions, which are, according to folk traditions, determined mainly (with some regional exceptions) as feminine demonic beings. We focus on folklore material of nightmares from the region of Dubrovnik, of course, in a comparative connection with the legends about these beings, also being demonized in other European ethnic cultures (manuscript IEF 1107. Macan, Tomislav. *Material on folk life in the Parish of Dubrovnik*. The records of the 1930 to 1970. Volume V. *Beliefs*, p. 57).

Ključne riječi: antropologija snova, noćne more (mitska bića), Dubrovnik, Tomislav Macan

Keywords: anthropology of dreams/dreaming, nightmares (mythical beings), Dubrovnik, Tomislav Macan

Stjepan Matković
Hrvatski institut za povijest
Opatička 10, HR-10000 Zagreb
matkovic@isp.hr

SENATORI O STATUSU DUBROVNIKA UOČI DRUGOGA SVJETSKOG RATA

U radu se prikazuje političko i publicističko djelovanje pripadnika Senata Kraljevine Jugoslavije Melka Čingrije, Josipa Smodlake i Luje Vojnovića tijekom uspostave Banovine Hrvatske. Njihova su stajališta o političkom i društvenom statusu Dubrovnika, s pozicija jugoslavenske integralističke ideologije, bila u suprotnosti s većinski izraženom voljom Dubrovčana na izborima 1938. te nisu u javnosti polučila znatnijega uspjeha.

Nedugo nakon uvođenja šestosiječanjske diktature kralja Aleksandra i uspostave nove upravno-političke podjele države osnovan je na temelju odrednica Ustava iz 1931. Senat Kraljevine Jugoslavije kao dio dvodomnog sustava u kojemu su do izražaja došli zagovornici centralističkog integralizma ili ljudi od kraljeva povjerenja spremni na odobravanje njegova autoritativnog sustava. Senat je bio gornji dom Narodnog predstavništva Kraljevine Jugoslavije. Sastavljali su ga senatori koje je u jednoj polovici imenovao kralj, a druga polovica je bila birana posrednim putem kroz posebna izborna tijela. Prvi izbori za Senat održani su 3. siječnja 1932., a bili su izabrani isključivo režimu skloni političari. S obzirom na takve okolnosti oni su bili pošteđeni od napora izravnih kampanja jer im je izbor bio osiguran.

S obzirom da je kasnije, nakon nastavka režimske represije, tereta gospodarske krize i marseilleskog regicida, nastupilo razdoblje zaoštavanja međunacionalnih i socijalnih odnosa unutar Kraljevine Jugoslavije, praćeno produbljavanjem krize unutar Europe s tendencijom propadanja versailleskog poretka, otvorilo se pitanje redefiniranja nacionalnog pitanja i državnog preuređenja koje je u jednom dijelu bilo povezano i sa statusom Dubrovnika. Kao što je poznato, preobrazba unutarnjeg uređenja jugoslavenske države dovela je 1929. Dubrovnik u sastav Zetske banovine s njenim sjedištem u Cetinju i time je on bio u administrativnom smislu odvojen od hrvatskog nacionalnog prostora. U vrijeme upravnih promjena, ako uzimamo podatke iz Godišnjaka banske vlasti Banovine Hrvatske iz 1939., Dubrovnik je u svom kotaru imao oko 50.000, a u gradu 18.765 stanovnika, od čega su 93% pripadala rimokatoličkoj vjeri. Statistički pokazatelji

odgovarali su na neki način i rezultatima izbora za Narodnu skupštinu koji su održani 1938. godine, a na kojima je uvjerljivo pobijedila Udružena opozicija predvođena prvakom Hrvatske seljačke stranke Vladkom Mačekom. Uspjeh je bio potpun u kotaru, dok je u samome gradu pobjeda bila nešto skromnija, ali sasvim uvjerljiva tako da je oko 70% birača stalo iza Vladka Mačeka i time iskazalo svoju političku orijentaciju usmjerenu protiv tadašnje prevlasti unitarističko-centralističkih snaga.¹

Od početka pregovora između predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića i Mačeka bilo je više-manje jasno da će se na tragu pokušaja rješavanja hrvatskog pitanja unutar Kraljevine Jugoslavije spojiti Savska i Primorska banovina u jednu upravnu cjelinu, dok još nije bilo očito što će biti s područjima u drugim banovinama koja su na osnovi određenih argumenata mogla biti također uključena u novu hrvatsku jedinicu tako da se o tom teritorijalnom pitanju neprestano raspravljalo u javnosti.² Stoga se u iščekivanju svršetka pregovora pojavio niz rasprava i prijedloga u kojima se pretresalo pitanje načina preustrojavanja države, pri čemu su razni autori, ovisno o njihovim ideološkim polazištima, naglašavali u brojnim raspravama niz čimbenika poput nacionalnog individualiteta, povijesti, gospodarstva, geopolitike, vjere i međunarodnih odnosa koji su trebali imati prevagu prigradom odlučivanja u upravnom položaju Dubrovnika, ali i područja Bosne i Hercegovine, Srijema ili Bačke.

U rasprave o reviziji unutarnjih odnosa uključili su se i neki tadašnji ili skorašnji senatori, među kojima su istaknuto mjesto imali upravo oni koji su dolazili iz Dubrovnika ili šireg prostora Dalmacije. S obzirom da je i Dubrovnik postao predmetom rasprava, takva je reakcija bila očekivana. Među njima su, prije svega, bili u prvom planu Melko Čingrija i Lujo Vojnović, dva seniora javne politike čiji su glasovi imali određenu težinu u javnosti zbog njihovih bogatih biografija, obiteljskih tradicija, ali i zapaženih uloga prigodom stvaranja Kraljevstva SHS i pokušaja izgradnje nove državne ideologije na jugoslavenskim zasadama. Nije na odmet naglasiti da su i drugi hrvatski senatori pretežito bile istaknute povijesne osobe ili barem njihovi bliski srodnici tako da su među njima bili Ante Pavelić zubar, Dinko Trinajstić, Budislav Grga Angjelinović, Želimir Mažuranić, Ivan Majstrović, Ivan Gmajner, don Frano Ivanišević, Ljudevit Gaj, Fran Kukuljević Sakcinski ili Antun Mihalović.

Ukažimo prvo u osnovnim crtama kakvi su bili životopisi Čingrije i Vojnovića te kako su oni vidjeli položaj Dubrovnika prigodom državnog preuređenja krajem 1930-ih godina. Povezivanje tih dvaju istraživačkih pitanja smatramo važnim za razumijevanje njihovih poteza tijekom pregovara Cvetković-Maček, tim više što je riječ o zastupanju stajališta koja nisu

¹ Mirošević 2011: 245.

² O tom Sporazumu od 26. kolovoza 1939. vidi kapitalno djelo Ljube Bobana (Boban 1965.)

nastala *ex nihilo*. Melko Čingrija je bio je sin istaknutog predratnog političara dr. Pera Čingrije, dubrovačkog zastupnika u Dalmatinskom pokrajinskom saboru i predsjednika dalmatinske Narodne hrvatske stranke (1900. – 1905.), odn. Hrvatske stranke (1905. – 1908.).³ Vodio je vlastitu odvjetničku pisarnicu koja je bila po svom prometu jedna od najuhodanijih u Dubrovniku. Njegova pripadnost društvenoj eliti očitovala se u nizu upravnih položaja tijekom austro-ugarskog i jugoslavenskog razdoblja. Tako je bio predsjednik Hrvatske vjeresijske banke u Dubrovniku i član upravnih odbora Jadranske banke u Trstu, I. hrvatske štedionice u Zagrebu te Narodne banke i Putnika u Beogradu, kao i predsjednik Dubrovačke paroplovidbe i električne željeznice. U njegovu uredu započeli su 1903. pregovori između dijela dalmatinskih pravaša umjerenije orijentacije i političkih predstavnika tamošnjih Srba, utirući put početku njihove suradnje u pružanju otpora austrijskoj upravi za koju su bili uvjereni da je glavni izvor ometanja uvođenju političkih sloboda i gospodarske stagnacije Dalmacije u odnosu na druge dijelove Dvojne Monarhije.⁴ Na tom je tragu Čingrija bio supotpisnik utjecajne Riječke rezolucije (1905.), koja je po svim njenim zagovarateljima omogućila širu suradnju monarhijskih Srba i Hrvata na temelju nove interpretacije ideje narodnog jedinstva. Da se ta ideja o južnoslavenskoj suradnji nije sagledavala samo unutar Austro-Ugarske, vidjelo se po budućim događajima koji ukazuju da je većina »rezolucionaša« sve više okretala poglede prema Beogradu, čime je potražen sasvim drugačiji geopolitički okvir za uređivanje političkih pitanja. U tom je smislu glavni grad Kraljevine Srbije postao simbolom okupljališta svih južnih Slavena, a dinastija Karađorđević onaj autoritet koji bi ih trebao politički homogenizirati. Zbog toga su tamo bili sve češći odlasci pristaša južnoslavenskog povezivanja, koji su dobili novu dimenziju s uspjehom srpske vojne protiv Osmanskog Carstva. Tijekom Prvoga balkanskog rata Čingrija je imao u Dubrovniku istaknutu ulogu u prikupljanju materijalne pomoći za protuturske saveznike Srbiju, Crnu Goru i Bugarsku, iskazujući na taj način solidarnost prema jednoj od zaraćenih strana.⁵ Neposredno prije sarajevskog atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda vodio je u lipnju 1914. delegaciju dubrovačke općine u Beograd u povodu otkrivanja spomenika srpskom prosvjetitelju i reformatoru Dositeju Obradoviću, rad hrvatskog kipara Rudolfa Valdeca, što je bio još jedan od znakova potvrde od prije uspostavljene uzajamnosti na kulturnom polju, koju je u pozadini diskretno pratila i sve izraženija vjera u zajedničke političke ciljeve. Neposredno prije početka Prvoga svjetskog rata uhitili su ga predstavnici

³ Historiografija još nije ponudila zaokruženu monografiju o obitelji Čingrija. O njima je najviše pisao Ivo Perić u svojim istraživanjima o povijesti Dubrovnika u austro-ugarskom razdoblju, a o Peri i u zasebnom članku u Perić 1979: 127–264, u studiji (Perić 1988.), kao i u objavljenjima o obiteljskoj korespondenciji (Perić 2014.).

⁴ Više o tome Benković 2009.

⁵ Živanović 1962: 285.

dalmatinskog Namjesništva po nalogu austro-ugarske vojne vlasti kao »politički sumnjivu osobu« zbog beogradskog govora na otkrivanju spomenika i internirale u Šibenik, gdje je s nizom drugih uhićenika bio talac za »eventualne revolucionarne postupno planirane udare velikosrpske stranke.«⁶ Zatim je bio prebačen u Maribor i Grünau, gdje je provodio konfinaciju, da bi kasnije bio pozvan u vojsku, no s obnovom rada Carevinskog vijeća u Beču ponovo se politički aktivirao. U završnoj godini rata bio je u domovini preko dubrovačkog općinskog vijeća izabran za člana Narodnoga vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba.⁷ Krajem 1918. politički je djelovao u Švicarskoj i Parizu te je sudjelovao u radu konferencije koja je dovela do objave poznate Ženevske deklaracije. Odmah po osnivanju Kraljevstva SHS imenovan je u sastav Privremenog narodnog predstavništva i u delegaciju na Pariškoj mirovnoj konferenciji, gdje je u ime nove države vodio pomorsko-brodarsku sekciju. Svoj je društveni i poslovni utjecaj uskoro potvrdio predsjedanjem upravnog vijeća Dubrovačke parobrodarske plovidbe, Trgovačko-obrtničke komore u Dubrovniku i Saveza za unapređivanje turizma. Do 1925. nastupao je izvanstranački, a onda je pristupio vladajućoj Narodnoj radikalnoj stranci koja u Dubrovniku nije imala većih izbornih uspjeha, izuzevši osvajanje nekoliko mandata u općinskom zastupstvu. No, utjecaj radikala u visokoj politici nije bio zanemariv s obzirom na Pašićevu ulogu u državničkom životu Kraljevine. Jedna od glavnih spona između dubrovačkih i beogradskih radikala bila je Pašićeva kći Pava koja se udala za dubrovačkog brodovlasnika Račića. S druge strane, Čingrija druga supruga bila je Nadežda rođ. Gluščević iz Beograda tako da su i obiteljske veze počele prožimati elitu dvaju gradova.⁸ Ulaskom u radikalske redove, Čingrija je uz Uroša Desnicu, koji je isto tako bio odvjetnikom, ali za međuraća u Splitu, postao jedan od radikalskih prvaka u Dalmaciji. U skladu s tim stranačkim izborom kritizirao je kretanja u hrvatskoj politici koja su u prvi plan izbacile samo »jednog čovjeka«, misleći na vodeću ulogu Stjepana Radića i stav predvodnika seljačke ideologije o hegemoniji srpskog čimbenika u Kraljevini SHS. Nakon uvođenja šestosiječanske diktature Čingrija je uživao očitu naklonost dvora kojemu je pak odgovaralo da angažiranjem istaknutijih pojedinaca izvan Srbije potiče sliku o privlačnosti jugoslavenske integralne ideje kao vodilje državnog uređenja nakon dokinuća parlamentarnog sustava. Čingrija je tako postavljen za viceguvernera Narodne banke Kraljevine Jugoslavije (1931. – 1935.) i u tom je razdoblju živio u Beogradu da bi se nakon isteka mandata vratio u Dubrovnik.⁹ Prema vlastitoj izjavi, koju je

⁶ Beroš 1966: 84.

⁷ Kapović 1966: 54.

⁸ Više obiteljskih podataka o Nadeždi »Nađi« Čingrija vidi kod Perić 2015: 89–92.

⁹ Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, ostavština Ante Trumbić, politički spisi, kut. 1, nadnevak 19. IX. 1932. – generalni ravnatelj Prve hrvatske štedionice Pliverić iznio je Trumbiću vrlo nepovoljno mišljenje o bankarskom znanju Čingrije, dok je ovaj obavljao

podnio na početku Nezavisne Države Hrvatske, sam se zahvalio na viceguvernerskom položaju, što se prema svemu onome što se poslije događalo u njegovu životu ipak nije moglo smatrati znakom razilaženja s režimom.¹⁰

U kontekstu započetih rasprava od travnja 1939. o rješavanju hrvatskog pitanja i s njime vezanog statusa Dubrovnika odnosio se i Čingrijin ulazak u Senat Kraljevine Jugoslavije. On je imenovan za senatora 16. studenoga 1939. ukazom Kraljevskih namjesnika. Prije toga je objavio tijekom lipnja 1939. brošuru *Dubrovnik i hrvatsko pitanje* na latinici i ćirilici, s naznakom u impresumu da su je izdali anonimni Jugoslaveni Dubrovnika. U toj raspravi polazio je s gledišta tradicionalnog zagovornika narodnog jedinstva Hrvata i Srba koji se, bez sumnje, protivio sporazumu Cvetković-Maček, a time i uključivanju Dubrovnika u sastav Banovine Hrvatske. Smatrao je da je kroz te pregovore Dubrovnik postao »kusur (= sitniš) beogradske i zagrebačke politike« i da bi novim razgraničenjem po nacionalnom kriteriju ostao odvojen od svog zaleđa i time zadobio položaj provincijskog mjesta. U predgovoru svoje rasprave Čingrija je zapisao: »Današnjica zapravo nije drugo no beočug koji spaja ono što je bilo sa ono što će doći.« Od tuda kreće njegovo konzervativno tumačenje povijesti za opravdanje suvremenih političkih ciljeva. Stoga i nije čudno što mu je glavni oslonac u raspravi za zagovaranje posebnog položaja Dubrovnika u Kraljevini Jugoslavija bila njegova »slavna prošlost« kojom se on »brani i hrani sebe i svoje.« U njegovoj interpretaciji stari, »slovinski« Dubrovnik nikada nije pripadao ni hrvatskoj ni srpskoj državi pa tako u modernom ruhu ne bi trebalo biti ni u suvremenim okolnostima natjecanja između hrvatske i srpske državne ideje, nego bi rješenje bilo da mu se osigura »neki izniman položaj« kojim bi se kroz jugoslavensku formulu, zapravo, prožimalo hrvatstvo i srpstvo. Time je htio ekskluzivno pokazati da za njega, kao integralnog Jugoslavena, nema mjesta zasebnim nacionalnim identitetima, kad je riječ o Dubrovniku i prostoru nekadašnje Republike, nego je isključivo rješenje u davanju autonomije Gradu koja bi, u stvari, simbolizira jugoslavenski nacionalizam i otačbeništvo. Da je pri tome pristup povijesti i njenom prilagođavanju aktualnoj politici bio strogo selektivan pokazivala je činjenica da Čingrija nije htio predložiti uvođenje republikanskog uređenja na uštrb vladajuće dinastije. Drugo korištenje prošlosti za opravdanje suvremenih političkih ciljeva odnosilo se na hvaljenje jugoslavenskog pokreta s početka XX. stoljeća, u kojemu je Čingrija i sam sudjelovao, i s njim vezane uloge Srbije pod dinastijom Karađorđevića, a ništa manje i ratne prošlosti koja je nakon završetka Prvoga svjetskog rata omogućila trijumf jugoslavenstva. Zato je jasna njegova odbojnost i netrpeljivost prema »austrijsko-frankovačko-klerikalnoj žgadiji« koja je do konca

guvernersku dužnost: »(...) uloga koju ima da vrši, a on prima i vrši tu nisku ulogu cinički da se što bolje dodvori, kako bi i dalje sačuvao mjesto, koje nosi!«

¹⁰ Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH, Odjel za pravosuđe, kut. 9, sign. d. p. 87.

rata bila glavna opreka stvaranju jugoslavenske monarhije sa središtem u Beogradu kao ključu jedinstva Hrvata i Srba. U tom smislu nije bilo neobično ni drugo obilježje njegove rasprave koje se odnosilo na bezuvjetnu kritiku Hrvatske seljačke stranke, te »partije koja se diže pomalo nad državu« i koja se »predaje jednom čovjeku«. Nasuprot tomu, on je baš zagovarao jačanje državnog autoriteta i žalio za palim Kraljem Ujediniteljem, dajući do znanja koji mu je politički pravac bio najbliži, a time da je bio spreman i na suspenziju demokratskih načela, ako je trebalo ostvariti neke ideološke ciljeve. Iz tog se moglo zaključiti da je Čingrija podržavao uvođenje diktature i politički pravac kralja Aleksandra kojim se raznim državnim mjerama, često i iznimno represivnim, bezuspješno nametala jugoslavenska nacionalnost. Važno je istaknuti da je u travnju 1939., kad su se počeli uočavati obrisi sadržaja pregovora Cvetković-Maček, posebno izaslanstvo predvođeno Čingrijom bilo u Beogradu, no bez postignutih rezultata jer ih na mjerodavnom mjestu nitko nije htio primiti. To je, u svakom slučaju, bio znak da se politička klima u državi značajno promijenila i da su se u Beogradu tražili oni partneri koji su uživali izborni ili »narodni« legitimitet. A prema dostupnim izvješćima, članovi izaslanstva su tada zagovarali stajalište da se prigodom sklapanja nagodbe između Cvetkovića i Mačeka Dubrovnik ne pripoji hrvatskoj jedinici, što im nije pošlo za rukom. Premda im se ta politička težnja nije ostvarila, ipak je Čingrija kao njihov predvodnik bio uskoro imenovan u Senat pa se tako pokazalo da državna vlast nije zaboravila ljude koji su joj bili skloni.

Čingrijinu brošuru pozdravili su pojedini glasniji zagovornici nastavka srpske hegemonije u Kraljevini Jugoslaviji (primjerice *Srpski glas* Srpskog kulturnog kluba i *Srpski književni glasnik* blizak skupini zemljoradnika) i predstavnici ideologije jugoslavenskog integralizma iz Savske i Dravske banovine (pristaše Jugoslavenske nacionalne stranke preko njihovih listova zagrebačkih *Jugoslovenskih novina* i ljubljanskog *Jutra*). S druge strane, oštro su ga napali pristaše hrvatske nacionalne ideologije iz Dubrovnika predvođeni HSS-om. Tako je njihov mjesni prvak Roko Mišetić objavio brošuru *Dubrovnik i hrvatsko pitanje* u kojoj je nastojao dokazati da su nositelji otpora prema potvrdi hrvatstva Grada »povlašteni građani koji udahnjuju život lešini katoličkog srpstva« i »Srbo-Jugoslaveni«. Nisu ga prešutila ni vodeća glasila iz Zagreba poput liberalne grupe oko *Obzora* za koju su Čingrija i »šaka tzv. Srba-katolika u Dubrovniku« pokazali da aktualne političke probleme žele isključivo riješiti održavanjem centralističkog sustava i to iz osobnih interesa.¹¹ Taj je napad bio znakovit jer su nekada »obzoraši«,

¹¹ »Stranačko kretanje«, *Obzor*, br. 146, 27. VI. 1939., str. 3. O Srbima katolicima u Dubrovniku napisao je opsežnu monografiju Nikola Tolja (Tolja 2011.). Ta knjiga bavi se Srbima katolicima do raspada Austro-Ugarske, a u zaključku donosi i njihovu širu povijesnu ocjenu. Ispravna je autorova teza da su oni bili »činitelj promidžbe jugoslavenstva«, no ocjena da kod njih nije bilo natruha »srpskog hegemonizma, centralizma i unitarizma« i

napose za austro-ugarske epohe, podržavali koncepciju Melka i njegova oca Pera, ali nakon nešto više od tridesetak godina Čingrija im je postao simbolom elemenata koji su se udaljavali od hrvatskog naroda. Polemika je ujedno ukazala na nedosljednosti Čingrijina ponašanja jer je on prigodom uvođenja nove upravno-političke podjele, odnosno banovina, na početku diktature u Beogradu podržao pripojenje Dubrovnika Cetinju, da bi 1939. zapisao da nije shvatio zašto je do toga uopće došlo.¹² Na dalje, predbačeno mu je da je pod uplivom veliko-srpskih elemenata na pogrešan način naglašavao važnost zaleđa za Dubrovnik, pod kojim je Čingrija više mislio na ono zetsko (crnogorsko), a ne hercegovačko koje je također ulazilo u sastav Banovine Hrvatske.¹³ A upravo je u tom ekonomskom momentu kod pretežitog dijela zagovornika vezivanja s novom hrvatskom jedinicom uočavano da bi povratak Dalmaciji i vezivanje sa zapadnim dijelom svog zaleđa pogodovalo razvoju Dubrovnika.

U sličnom ozračju žustrih rasprava o Dubrovniku i promjeni njegova upravnog položaja pojavila se i jedna brošura Luja Vojnovića, poznatog književnika, diplomata, političara i publicista. I on je poput Čingrije dolazio iz ugledne obitelji; bio je sin Koste Vojnovića, jednog od prvaka hrvatskog narodnog pokreta u Dalmaciji, člana vodstva Neodvisne narodne stranke u banskoj Hrvatskoj i sveučilišnog profesora u Zagrebu, te brat Iva Vojnovića, istaknutog književnika.¹⁴ Doktorirao je na pravu i nakon toga prvo vrijeme vodio svoj odvjetnički ured u Dubrovniku (1894. – 1896.). Prešao je zatim u službu crnogorskog kneza Nikola kojemu je u Cetinju od 1896. bio osobni tajnik, a od 1889. do 1903. i ministar pravde u tamošnjoj vladi.¹⁵ Obavljao je zatim dužnost crnogorskog opunomoćenog poslanika u Vatikanu, a od 1904. do 1906. prešao je u Beograd gdje je bio odgojitelj princa Aleksandra Karađorđevića. Vrativši se u Cetinje, postavljen je za voditelja kabineta ureda kralja Nikole, a nakon Balkanskih ratova sudjelovao je kao delegat Crne Gore na konferenciji mira u Londonu i akreditirani poslanik kod engleske vlade. Početkom Prvoga svjetskog rata emigrirao je i napustio crnogorsku diplomatsku službu. Od 1915. do 1919. radio je za diplomaciju Kraljevine Srbije u Rimu i Parizu. Na toj je dužnosti promicao stvaranje integralne jugoslavenske države pod dinastijom Karađorđević, organizirao

da su bili »drukčiji od Pašićevih radikala« teško je prihvatljiva, tim više što su neki od njih sudjelovali u radu radikalne stranke i zastupali težnje kojima su se ograničavali hrvatski interesi u međuratnom razdoblju.

¹² D., »Dr. Melko Čingrija: 'Dubrovnik' i hrvatsko pitanje«, *Obzor*, br. 148, 1. VII. 1939., str. 3. Može se pretpostaviti da iza inicijala D. stoji Milivoj Dežman.

¹³ W. D.; »Gosp. Melko Čingrija i dubrovački Jugoslaveni«, *Obzor*, br. 158, 13. VII. 1939., str. 3.

¹⁴ Iscrpnu monografiju o političkoj dimenziji djelovanja Luje Vojnovića nedavno su objavili Zoran Grijak i Stjepan Čosić (Grijak – Čosić 2011.).

¹⁵ Matković 2010.

protuaustrijske agitacije i zagovarao sporazum s Italijom kojim bi se ustupili Istra i Zadar u skladu s odredbama Londonskog ugovora, ali je istovremeno bio odlučan protivnik talijanskih aspiracija na druge dijelove istočnojadranske obale. Za razliku od Čingrije više je politički vrludao pa je nakon 1918. pripadao raznim strankama: Demokratskoj, Samostalno demokratskoj te Jugoslavenskoj radikalnoj zajednici. Posebice se isticao svojim literarnim opusom u kojem središnje mjesto zauzima dubrovačka prošlost i njezine starine. Ukazom od 9. siječnja 1938. imenovan je za senatora. U Senatu je bio izabran u Odbor za proučavanje međunarodnih konvencija, što je odgovaralo njegovom bogatom diplomatskom iskustvu, i na toj je dužnosti održao govore koji su ukazivali na njegova konzervativna stajališta. U svibnju 1940. došao je u Zagreb, gdje je i proveo ratne godine, ne pojavljujući se više u javnom životu.¹⁶

Njegov neizrečen govor iz ožujka 1939. objavljen je u listopadu iste godine u formi brošure pod naslovom *Vaskrs Hrvatske* koja se pojavila u izdanju Jugoslavenske štampe iz Zagreba. Vojnović je u njoj nesumnjivo zagovarao izlazak Dubrovnika iz sastava Zetske banovine, smatrajući da je Grad u svakom pogledu nazadovao u proteklih desetak godina i tako se našao na rubu zbivanja u Kraljevini Jugoslaviji. S druge strane, njegova gledišta nisu se na početku pregovaranja između Cvetkovića i Mačeka podudarala sa stajalištima Hrvatske seljačke stanke, nego su reflektirala prijedlog o donošenju autonomnog statusa za Dubrovnik. Za razumijevanje razvoja Vojnovićevih pogleda važno je naglasiti njegovu tipičnu prilagodljivost trenutku i spremnost na izražavanje lojalnosti jačoj strani. On je godinu dana ranije sastavio referat »Srbija i narodno jedinstvo« u kojemu je ponovio svoju staru tezu da je Srbija i dalje jugoslavensko središte (»Srbija je Pijemont naše rase«), opravdavao je srpsku hegemoniju u jugoslavenskom okviru, napadao tzv. jednoklasnu seljačku ideologiju ciljajući na Mačekovu politiku i pisao da se »rodio novi čovek *homo jugoslavicus* koji će van svake sumnje sve ostale tipove pobediti« čime je naglasio ulogu tadašnjeg predsjednika vlade Milana Stojadinovića.¹⁷ Prema istome izvoru, Vojnović je Stojadinoviću u to predspoznavačko vrijeme izvještavao o kadrovima na vodećim položajima u Dubrovniku i moglo ga se tako smatrati produženom rukom beogradske vlade na terenu. I njegovi odnosi prema vanjskopolitičkim kretanjima nisu bili ništa manje oportunistički. Istodobno se vrlo povoljno izražavao o Mussoliniju i nacional-socijalističkom režimu u Njemačkoj, odobravao je Anschluss Austrije i bodrio »staru slavnu kršćansku Španiju« u borbi protiv »hordi koje nastupaju pod lažnom etiketom demokracije i republike« čime se jasno pozicionirao u tamošnjem građanskom ratu na

¹⁶ Mnoštvo obavijesti o njegovom životu može se pronaći u njegovoj ostavštini koja se čuva u sklopu obiteljskog fonda Vojnović u Hrvatskom državnom arhivu u Zagrebu.

¹⁷ *Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, knj 1, Beograd, 1938. Ovdje se radi o govoru Vojnovića na sjednici Senata od 22. III. 1938.

Francovu stranu, potvrđujući svoje konzervativne svjetonazore.¹⁸ Time je posredno putem raščlambe vanjskopolitičkih odnosa odobravao smjer prema ponovnom uvođenju autokratskog režima i u Kraljevini Jugoslaviji kao pogodnom modelu rješavanja krize. No, svjestan neminovnosti unutarnjih promjena slijedom politike kneza Pavla i nove vlade koja je nastupila nakon pada Stojadinovića, on je naknadno u brošuri *Vaskrs Hrvatske*, za razliku od Čingrije, prihvatio Sporazum Cvetković-Maček s time da je u njemu očitovao politički čin koji može poslužiti učvršćenju jugoslaven-ske države, a ne njenom slabljenju kako su to mislili mnogi zagovornici centralističko-unitarističkog uređenja. Drugim riječima, učinio je taktički potez ne ulazeći u kritiku Sporazuma, ali istovremeno zadržavajući neka starija gledišta o potrebi osnaženja jugoslavenstva. Pri tome je imao određene ograde na daljnja pitanja o državnom preuređenju pa je prihvatio potrebu decentralizacije Kraljevine, ali ne i njene federalizacije jer je za njega federalizam mogao biti »mrtvačko zvono naše državne nezavisnosti.«¹⁹ U odnosu na Čingriju, on je priznao činjenicu da su Hrvati do tada bili neravnopravni i zapostavljeni u državnoj upravi, što i nije bilo teško priznati zbog statističkih pokazatelja o nacionalnoj zastupljenosti. No, njegova su polazišta bila u mnogo čemu podudarna sa Čingrijinim, kad je riječ o podupiranju jugoslavenstva i jugoslaven-ske državne tvorbe. Tako su obojica isticali povijesnu važnost prvoprosinačkog ujedinjenja kao i potrebu stapanja hrvatskog i srpskog državnog prava u novo narodno i državno pravo Kraljevine Jugoslavije. Na taj način, on je u Sporazumu vidio samo jednu etapu u evoluciji narodnog jedinstva koje će se samo ojačati, ako budu dosljedno podržavani integrativni faktori. U pogledu Dubrovnika osudio je dotadašnji odnos države prema tom gradu i zagovarao da on bude »amplifikacijsko zborište našega troimenog naroda.«²⁰ Za tako nešto zahtijevao je da Dubrovnik dobije autonoman statut za čitav teritorij bivše republike od Kleka do Sutorine s otocima. Time bi, po njemu, Dubrovnik postao corpus separatum. A da bi dodatno osnažio ekskluzivnu poziciju Vojnović je tvrdio da bi do takvog odvojenog rješenja došlo upravo zbog hrvatske težnje za primjenom načela decentralizacije i uvođenja samouprave.²¹ No, on je smetnuo s uma da u Dubrovniku nije prevladavala autonomistička grupa, nego da su izbori pokazali uvjerljivu nadmoć zagovornika hrvatske opcije.

Konačno, javilo se u pogledu dubrovačke teme još jedno dobro poznato ime tijekom rasprava o preuređenju države. Umirovljeni zastupnik i nekadašnji istaknuti borac iz redova dalmatinskih političara za stvaranje jugoslaven-ske države Josip Smodlaka bio je imenovan za senatora

¹⁸ O prirodi konzervativnih stajališta Luje Vojnovića vidjeti Banac 1992: 97–151.

¹⁹ Vojnović 1939: 10.

²⁰ Isto, str. 14.

²¹ Isto, str. 15.

16. studenoga 1939. ukazom Kraljevskih namjesnika.²² On je, nešto ranije, sastavio tijekom pregovora Cvetković-Maček, tekst za knjižicu *Jugoslavenko rješenje hrvatskog pitanja* u kojoj se založio za svoj pogled državnog preuređenja. Njegov je prijedlog bio uobličen u ideji o stvaranju četiriju jedinica koje bi se zvale banovine: srpske (predratna Srbija sa Srijemom i Vojvodinom), slovenske, hrvatske, a četvrta (dinarska) sastojala bi se od Bosne i Hercegovine, Dalmacije i Crne Gore. Ovu dinarsku jedinicu zamišljao je kao »srpsko-hrvatski provizorij«, s time da bi po njegovu prijedlogu, nakon izvjesnog broja godina, pojedini dijelovi – on eksplicitno navodi »Tursku Hrvatsku, zapadni dio Bosne, staru Bosnu, zapadnu Hercegovinu ili Neretvu, Hum ili istočnu Hercegovinu, Crnu Goru, užu Dalmaciju, Dubrovnik i Boku« – predstavnici tih jedinica odlučili glasanjem o svojoj budućoj pripadnosti. I Smodlaka je imao polazište u ideji »narodnog jedinstva«, a državnu reformu je sagledavao isključivo iz potreba neophodnog očuvanja Jugoslavije za koju je predviđao da bi s eskalacijom međunarodne krize mogla jedino doživjeti slom čime bi se, po njegovu sudu, svi njeni narodi našli na vjetrometini aspiracija vanjskih silnica. Ta Smodlakina rasprava je u javnosti odmah bila smatrana za zastarjelu jer su ga pretekli događaji, budući da je već bio postignut sporazum o uspostavi Banovine Hrvatske čime se trebalo maknuti s dnevnog reda osnovni problem državnog preuređanja Jugoslavije. Uz to, njegov prijedlog o mješovitom obilježju tzv. Dinarske jedinice i dalje bi zadržao utjecaje Zagreba i Beograda čime bi se perpetuirali određeni problemi, koji su se dijelom već riješili sporazumom Cvetković-Maček. S druge strane, pokušaj konstruiranja koncepcije šireg patriotizma nije imao uporišta u stvarnosti jer upravo tvrdnja da bi treći faktor (jugoslavenstvo) prevladao u tzv. Dinarskoj jedinici nije bila realna zbog toga što su već postojali izgrađeni posebni nacionalni identiteti i što je obilježje odnosa između hrvatske i srpske strane išlo u prilog potvrde dviju državnih ideja prožetih nacionalnim odrednicama. A sa stvaranjem Banovine Hrvatske zaživjelo je na hrvatskom političkom krajoliku još više uvjerenje da su postavljeni temelji zasebnog državnog prava. No, jedan drugi dokument pokazuje da je Smodlaka pozdravio i podržao Čingrijinu brošuru, pri čemu se zanimao za troškovnik njenog izdavanja.²³ Po tomu bi se moglo zaključiti da je bila riječ o nekadašnjim suborcima koji su se u okolnostima novih izazova osjetili povezanim nekim zajedničkim političkim nazorima.

Sva tri gledišta s navedenim nijansama, od kojih su prva dva išla u prilog izvjesne autonomije, ocrtavala su stajališta trojice istaknutih političara

²² U predgovoru knjige *Zapisi Dra Josipa Smodlake* (JAZU, Zagreb, 1972.), njegov je sin Sloven Smodlaka zapisao u biografskom pregledu djelovanja svoga oca da ga je princ Pavle »mimo njegove želje imenovao za senatora« (str. 19). Podatak nije potkrijepljen izvorom.

²³ Državni arhiv u Dubrovniku, ostavština Melka Čingrije, pismo Josipa Smodlake upućeno Čingriji, Split, 5. VII. 1939.

jugoslavenske integralističke orijentacije koja su bila u neskladu s težnjama većinskog stanovništva u Dubrovniku i šire hrvatske javnosti, što su pokazali događaji neposredno prije i nakon uspostave Banovine Hrvatske, kad je dotadašnja koncepcija državnog uređenja doživjela slom i otvorila nove mogućnosti za konsolidaciju Kraljevine. A u izmijenjenim okolnostima više nije bilo prostora za dekretiranje pod preživjelim lozinkama pa ni za dotadašnje pouzdane kadrove koji su se dugo vremena pokazivali jednim od čvrstih oslonaca režima. Izborni rezultati u korist one političke skupine koja je tražila povezivanje Dubrovnika s hrvatskim središtem pokazali su tko ima stvarni legitimitet u Gradu i njegovoj okolini. Mirna uspostava banske vlasti i dolasci prvaka HSS-a u Dubrovnik popraćeni masovnim okupljanjima potvrdili su da se njihalo političke moći prirodno okrenulo na stranu koja je iza sebe imala znatnu potporu širih slojeva. Banovina Hrvatska donijela je novo ozračje. Prema izvješćima banske vlasti »jugoslavensko orijentisano građanstvo izbegava svake sukobe i živi mirnim i povučenim životom«, dok se vodstvo HSS-a počelo baviti rješavanjem tekućih, komunalnih poslova.²⁴ U tom je smislu bilo jasno tko je preuzeo na sebe odgovornost za vođenje hrvatske samouprave, premda situacija nije postala posve stabilna zbog provizornosti Sporazuma.

Čingrija i Vojnović bili su vezani uz Radikalnu stranku i to naročito uz njenog prvaka Milana Stojadinovića koji je od 1935. bio i predsjednik kraljevske vlade. Primjerice, kad se Vojnović vratio 1937. iz Pariza, gdje je bio stalni delegat Instituta za intelektualnu suradnju, posjetio je radikalnu središnjicu u Beogradu i javno podržao tadašnjeg predsjednika vlade u kojemu je vidio državnika, prirodnog nasljednika Pašića i onu jaku osobu koja će osnažiti Jugoslaviju svojim dinamičnim pristupom.²⁵ S druge strane, Stojadinović se kasnije, kad više nije bio na položaju predsjednika vlade i kada je bio u oporbi prema Sporazumu Cvetković-Maček, pozivao na neku »dubrovačku delegaciju« koja je protestirala protiv uspostave Banovine Hrvatske. A odgovor je bio da se radilo o »tri čovjeka koji nemaju za sobom ni dva posto dubrovačkih građana.«²⁶ Upravo u toj vezi sa Stojadinovićem može se očitovati uzaludnost pokušaja dvojice dubrovačkih senatora da se izbjegnu značajnije promjene osloncem na autoritarnog državnika jer je predsjednik vlade bio uklonjen s vlasti i nalazio se u oštroj opreci s novim predsjednikom Cvetkovićem. Kako je Sporazum donio priključak dubrovačkog kotara banovini Hrvatskoj, oni više nisu imali oslonac u beogradskoj vladi za svoju akciju. U takvom razvoju situacije njihova su razglabanja o jugoslavenstvu i dubrovačkoj partikularnosti postala bespredmetna. Jedino

²⁴ HDA, Predsjedništvo Zemaljske vlade, grupa XXI, Mesečni izveštaj o stanju bezbednosti i političkoj situaciji za mesec septembar 1939.

²⁵ »G. dr. Lujo Vojnović u Beogradu. U pretседniku g. dr. Stojadinoviću Ja gledam državnika koji nam je dosad nedostajao«, *Samouprava*, br. 290, Beograd, 21. XII. 1937., str. 1 i 3.

²⁶ »Stranačko kretanje«, *Obzor*, br. 155, Zagreb, 10. VII. 1939., str. 3.

su mogli priznati stvarnost i shvatiti da se krenulo u novom smjeru koji će ubrzo biti prekinut, ponajprije uslijed novog vala utjecaja vanjskopolitičkih čimbenika, ali ovoga puta u znatno zaoštrenijim okolnostima dolaska Drugoga svjetskog rata na prostore posrnule Kraljevine Jugoslavije.

Izvori

- Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: *ostavština Ante Trumbića*. Politički spisi.
- Državni arhiv u Dubrovniku: *ostavština Melka Čingrije*.
- Hrvatski državni arhiv Zagreb. *Predsjedništvo Zemaljske vlade, grupa XXI*.
- Hrvatski državni arhiv, Zagreb. *Ministarstvo pravosuđa i bogoštovlja NDH*, Odjel za pravosuđe.
- Stenografske beleške Senata Kraljevine Jugoslavije*, knj 1. Beograd. 1938.

Literatura

- Banac, Ivo. 1992. Struktura konzervativne utopije braće Vojnović, u: *Dubrovački eseji*. Dubrovnik. Matica hrvatska, ogranak Dubrovnik.
- Benković, Vlaho. 2009. *Uloga dubrovačke politike u stvaranju »novog kursa« (1903. – 1905.)*. Matica hrvatska, ogranak Dubrovnik. Dubrovnik.
- Beroš, Josip. 1966. »Dubrovčani – taoci i veleizdajnici za vrijeme prvog svjetskog rata«. *Dubrovnik*, god. IX, br. 4: 84.
- Boban, Ljubo. 1965. *Sporazum Cvetković-Maček*. Institut društvenih nauka, Odeljenje za istorijske nauke. Beograd.
- Čingrija, Melko. 1939. *Dubrovnik i hrvatsko pitanje*, Jugosloveni Dubrovnika. Dubrovnik.
- Grijak, Zoran – Ćosić, Stjepan. 2012. *Figure politike. Lujo Vojnović i Robert William Seton-Watson*. Hrvatski državni arhiv: Zagreb.
- Kapović, Mato. 1966. »Osnivanje i djelatnost Narodnih vijeća na području Dubrovnika i Korčule 1918. godine«. *Dubrovnik*, god. IX, br. 4.
- Matković, Stjepan. 2010. »Lujo Vojnović u službi knjaza i kralja Nikole«. *Istorijski zapisi*. Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, br. 4. 177–190.
- Mirošević, Franko. 2011. »Dubrovnik i dubrovački kotar od Banovine Hrvatske do talijanske reokupacije (od rujna 1939. do rujna 1941.)«. *Radovi za povijest znanosti HAZU u Zadru*, sv. 53. Zadar. 243–279.
- Perić, Ivo. 1979. »Politički portret Pera Čingrije«. *Radovi*: Institut za hrvatsku povijest Sveučilišta u Zagrebu, sv. 12. 127–264.

- Perić, Ivo. 1988. »Pero Čingrija«. Časopis *Dubrovnik*. Dubrovnik.
- Perić, Ivo. 2014. »Iz prepiske Melka, Pera i Ivanke Čingrije (1883–1918)«. *Radovi*, sv. 12.139–162.
- Perić, Ivo. 2015. *Memoarski zapisi*. Hrvatski pedagoško-književni zbor. Zagreb.
- Smodlaka, Josip. 1939. *Jugoslavensko rješenje hrvatskog pitanja*, vl. Naklada. Zagreb.
- Tolja, Nikola. 2011. *Dubrovački Srbi katolici: istine i zablude*, vlastita naklada. Dubrovnik.
- Vojnović, Lujo. 1939. *Vaskrs Hrvatske*. Zagreb.
- Smodlaka, Josip. 1972. *Zapisi Dra Josipa Smodlake*. JAZU, Zagreb.
- Živanović, Milan Ž. 1962. *Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908–1918*. Istorijski institut, Beograd.

Senators on the status of Dubrovnik shortly before World War II

Summary

The text describes and analyzes political and publicist activities of Melko Čingrija, Lujo Vojnović and Josip Smodlaka all of them members of the Yugoslav Kingdom Senate with regard to the status of Dubrovnik during the establishment of Banovina of Croatia as the Croatian political and territorial unit during 1939. Their Yugoslav integralist ideological positions ran contrary to the will of the majority of Dubrovnik citizens expressed in the general elections held in 1938 and had not received any significant support.

Ključne riječi: Banovina Hrvatska, Lujo Vojnović, Melko Čingrija, Dubrovnik, jugoslavenski integralizam

Keywords: Banovina of Croatia, Lujo Vojnović, Melko Čingrija, Yugoslav integralist ideology

Tatjana Mićević-Đurić
Beat Čolak

Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Studij povijesti umjetnosti
Matice hrvatske b.b. BiH 88000 Mostar
infozone1@zg.t-com.hr
beatcolak@gmail.com

FRESKE U CRKVI GOSPE OD LUŽINA U STONU

U radu se predstavljaju i analiziraju slabo poznate freske iz kasnosrednjovjekovne crkve Gospe od Lužina u Stonu. Sve sačuvane freske nalaze se u istočnom dijelu crkve, tj. u apsidi, gdje je prikazan niz svetaca i Krunjenje Bogorodice, a možda i tema Agnus Dei, te na trijumfalnom luku, gdje je prikazano Bogorodičino Uznesenje te lik sv. Vlaha i još jednog teško raspoznatljiva svetca. Ostaci zidnih slika sačuvani su i u istočnom traveju crkve, tj. na bočnim zidovima naosa, u dijelu neposredno ispred apside, gdje su prikazana četvorica franjevačkih i dominikanskih svetaca te jedina cjelovito očuvana narativna scena Rođenja i Poklonstva pastira. Ikonografska i formalna obilježja pokazuju osobitosti renesansne umjetnosti, ali s naslućenim stilskim retardacijama, te se zbog toga ovaj oslik datira u II. polovicu XVI. ili prvu polovicu XVII. stoljeća. Atribucija nekom umjetniku izrazito je nesigurna.

Na zaravni u blizini poznatih stonskih solana nalazi se malena i izgledom poprilično jednostavna crkvića posvećena Marijinu Uznesenju, a najčešće nazivana Gospom od Lužina.

U povijesno-umjetničku literaturu uveo ju je 1898. godine Frano Radić, koji ne spominje zidne slike, a njezinu arhitekturu drži predromaničkom i datira je u IX. stoljeće (Radić 1898: 75). Međutim, potkraj XX. stoljeća poduzeta su nova istraživanja koja su konstrukciju ove crkve premjestila u kasno XIII. i XIV. stoljeće. Njima su se otkrile nove činjenice o naknadnim intervencijama na crkvi te su otkriveni ostaci zidnog oslika¹ koji je dotad bio posve nepoznat (Regan, Nadilo 2006: 9). O tom zidnom osliku pisao je Vinicije B. Lupis², a bitno drugačiju dataciju, jedinstvenu za sve freske u crkvi Gospe od Lužina u Stonu, ponudila je Tatjana Mićević-Đurić u studiji iz 2015. godine. U odnosu na tu studiju, ovaj rad ponovno mijenja dataciju,

¹ Ovim putem zahvaljujemo se akademiku Igoru Fiskoviću koji nam je skrenuo pažnju na zidni oslik u ovoj crkvi.

² Lupis 2000: 113–114.

približavajući se Lupisovoj – ali zadržavajući nezanemarive razlike u tumačenju – i otvara neke probleme ikonografskoga čitanja.

Sve sačuvane i ovdje razmatrane zidne slike³ nalaze se u istočnoj polovici crkve, točnije u oltarnom dijelu i traveju neposredno ispred njega. U oltarnom dijelu, odnosno u apsidi crkve, nalazi se najveći dio sačuvanih freski. U središnjoj zoni apsidalnoga zidnog plašta naslikan je niz od šest stojećih ljudskih figura, prikazanih u punoj visini pod oslikanim arkadama. Tri figure nalaze se s lijeve, a tri figure s desne strane pravokutnog prozora u središtu apsida. Od naslikanih arhitektonskih konstruktivnih i dekorativnih elemenata oko svetaca raspoznatljivi su jedino pilastri, kapiteli, šesterolatični cvjetovi između lukova i pod.

Tri svetca na sjevernom zidu apsida odjevena su podjednako, slično helenističkoj haljini s himationom, a impostirani su, gotovo u pravilu, frontalno. Svetci na južnoj strani apsida imaju slične poze i slična obilježja. Jedina je razlika u odjeći svetca u sredini, koji je u liturgijskoj odjeći rimokatoličkoga svećenika, a njegov biskupski rang očitovan je biskupskom mitrom i pastoralom, kojeg je vjerojatno držao u ispruženoj lijevoj ruci. Šest monumentalnih figura čini uspješno objedinjenu, simetričnu i zaokruženu kompoziciju.

Međutim, problemi se pojavljuju pri pokušaju kako pojedinačne tako i grupne identifikacije tih svetaca. Polazna pretpostavka bila je da su na tom mjestu naslikani crkveni oci ili naučitelji, sveti kojima dugujemo definicije crkvenih doktrina (usp. Guiley 2001: 376–378). Njihov prikaz činio se vjerojatnim zbog samog mjesta na kojemu se nalaze, zbog knjiga koje većina njih drži i njihove odjeće, koja – osim u slučaju svetca u liturgijskom ruhu – pripada helenističkoj tradiciji i nagovještava njihove antičke korijene. Ipak, čak i ako pretpostavimo da se među šestoricom prikazanih likova nalaze četvorica latinskih crkvenih otaca – sv. Augustin, sv. Ambrozije, sv. Jeronim i sv. Grgur Veliki – koje je gotovo nemoguće individualno precizno identificirati, preostaje još dvoje likova. Tko stoji uz četvoricu velikih latinskih crkvenih otaca u apsidi crkve Gospe od Lužina u Stonu? Najlogičnijim odgovorom činio se onaj prema kojemu se uz crkvene oce nalazi još dvoje naučitelja koji su svoj status stekli zahvaljujući osobnom doprinosu pri razvoju teoloških ideja u Katoličkoj crkvi.

³ Budući da ove freske ranije nisu bile detaljno opisivane, ovdje se daje njihov iscrpniji opis. Freske su, međutim, u studijama spomenuli Nađ i Lupis (Nađ 2000: 250; Lupis 2000: 113–114).

Tri svetca na sjevernom apsidalnom zidu
(fotograf: Zoran Đurić).

Premda primamljiva zbog određene logičnosti takvoga možebitnog prikaza, ta pretpostavka potkopana je detaljnijim sagledavanjem pojedinačno prikazanih likova, osobito onih na sjevernoj strani jer im je nešto lakše nazrijeti atributa. Prvi svetac s lijeva u srednjoj je životnoj dobi, korpulentan, okruglog lica, proćelav i nešto duže brade. Od njegovih atributa jasno je vidljiva jedino knjiga koju drži u lijevoj ruci. Desnu ruku svetac je usmjerio prema prsima i – ako se pomnije pogleda – čini se da mu je šaka stisnuta. S gornje strane vidljivi su teško razaznatljivi oblici, ali mogli bi naznačivati ključ. Naravno, u tom slučaju radilo bi se o sv. Petru, čijem liku su najbliže i fizionomijske značajke prikazanoga svetca. Njemu zdesna nalazi se lik odjeven u zelenu haljinu i ogrnut crvenim plaštem. U rukama drži dvodijelni, pri vrhu lučno oblikovan predmet koji najviše nalikuje pločama Zakona. Je li uz bok sv. Petru prikazan Mojsije?⁴ Treći lik na sjevernoj strani apsida pomalo je sjetnog i kontemplativnog raspoloženja, blago pognute glave. Desnu ruku također je usmjerio prema prsima, a lijevu položio na kamenu ploču ispred sebe. Na ploči se nalazi nešto bolje sačuvani natpis na kojemu se može iščitati većina slova početka 132.

⁴ Treba napomenuti da ovo pišemo u upitnom obliku jedino zbog relativnosti prosudbe uvjetovane stanjem zidnih slika u ovoj crkvi.

psalma: MEMENTO DOMINE DAVID ET OMNIS MANSUETUDINIS EIUS.⁵ S obzirom na činjenicu da nije vidljiv nijedan drugi atribut koji bi upućivao na nekoga drugoga svetca – ali i definitivno potvrdio lik Davida, pisca biblijskih Psalama – najveće su šanse da se iza ploče s natpisom nalazi upravo autor tih redaka.

Za razliku od sjevernih, kojima su – premda slabo vidljivi – očuvani određeni atributi, svetce na južnom apsidalnom zidu još je teže, ako ne i nemoguće, precizno identificirati. Prvi lik s lijeva, odmah do prozora u središtu apsida, stavom korespondira posljednjem liku na sjevernom zidu. Laktom lijeve ruke oslanja se na ploču ispred sebe, dlan mu je na licu, a desna ruka položena ili dodiruje rub ploče. Na ploči se također nalazi natpis, ali vrlo je teško precizno ga pročitati. Riječi, odnosno slova koja su nešto vidljivija su: •ACRIM• i •OCVLI•, a prije upućuju na neku pjesmu, negoli na molitvu.⁶ U ovom slučaju pretpostavka o jednom od crkvenih otaca nije poljuljana jer – iako bez sigurnijih uporišta – ostaje teza da bi na tom mjestu mogao biti prikazan sv. Ambrozije.

Tri svetca na južnom apsidalnom zidu
(fotograf: Zoran Đurić).

Preostala dvojica svetaca također nemaju specifične attribute koji bi ih nedvosmisleno razotkrili. Lik u sredini južnoga apsidalnoga zida mogao

⁵ Za smjerokaze pri čitanju ovog natpisa zahvaljujemo prof. dr. sc. Pavlu Knezoviću.

⁶ Zahvalnost još jednom dugujemo prof. dr. sc. Pavlu Knezoviću.

bi biti jedan od svetih biskupa. Čini se da je i ovaj sveti lik, kao i možebitni sv. Petar na sjevernom zidu, poguren te da mu glava počinje ispod linije ramena. Međutim, do tjemena samog luka arkade u koju je svetac smješten ocrta se obris nekog predmeta koji može biti jedino mitra. Od samog lica, vidljive su staračke bore i oči strogo upiljene u prostor ispred svetca. Odjeven je u dugačku haljinu crvenkaste boje i dalmatiku. Desnu ruku savio je prema prsima i u njoj drži ukoričenu knjigu, dok mu je lijeva ruka savijena u laktu i pružena u prostor, iako se ne vidi što drži u njoj. Ipak, zbog mitre na glavi, najlogičnijim se čini da bi svetac u toj ruci mogao držati pastoral.

Šesti svetac, koji završava figuralni niz na apsidalnom zidu, gotovo je zrcalni odraz svetca koji se nalazi preko puta njemu, možda sv. Petra. I ovaj je desnu ruku usmjerio prema prsima i nije jasno drži li neki predmet u njoj, a u lijevoj ruci, prislonivši je na bok, drži knjigu. Bolje se sačuvao samo prikaz njegova lica, na kojemu se jasno razaznaju nešto dublje usađene oči, miran i strog pogled upravljen ravno ispred svetačkog lika i tragovi brade. Utemeljena na određenim uobičajenostima fizionomijskog prikaza i ponajviše na logici njihova nasuprotnog postavljanja, pretpostavka je da bi se na tom mjestu mogao nalaziti lik sv. Pavla.

Bez obzira na teškoće u njihovoj identifikaciji i naizgledne nelogičnosti njihova postavljanja, vrijedilo je iznijeti i razjasniti obje pretpostavke o osobama koje bi sveti likovi predstavljali. Druga pretpostavka ne isključuje nužno prvu, premda je uvelike potkopava. Međutim, odlučniji odgovori na ovom stupnju istraživanja ne mogu biti ponuđeni. U svakom slučaju, treba naglasiti da se radi o nešto tradicionalnijoj shemi pojedinačnog nizanjanja ljudskih figura u zasebnim prostornim jedinicama. Među njima nema komunikacije, svi su usredotočeni na prostor ispred sebe, odnosno na vjernika koji im se obraća i moli njihov zagovor. Ipak, način njihova prikazivanja, težnja za volumenom, impostacija i realizam prikaza, arhitektonski konstruktivni i dekorativni elementi oko njih svjedoče struje renesansne umjetnosti.

Osim niza svetaca u središnjoj zoni apsidalnoga zida, sačuvan je i maleni fragment oslika u kaloti apside. Točnije, sačuvao se samo prikaz nekolicine mladića zbijenih u grupu i prikazanih u stajaćem ili klečećem položaju u sjevernom kutu kalote. Tri mladenačke glave, golobrade, lijepih fizionomija i ljupkih izraza, prikazane su jedna uz drugu. Prikaz je poprilično oštećen pa je teško uvjerljivo rekonstruirati njihov broj, impostaciju i izgled. Međutim, osim triju glava i njihovih unatoč oštećenosti dostatno razaznatljivih tijela, vidljiv je i torzo četvrte figure, odjevene u bijelo i s rukama prekrštenima na prsima. Sudeći prema držanju glava i tijela, pobožnom stavu, kao i prema pogledima usmjerenima prema središtu kalote, čini se da su bili dio velike teme prikazane na čitavoj površini kalote. Dječja glava – vjerojatno prikaz kerubina – također okrenuta prema središtu dok lebdi u blizini mladića, nesumnjivo je bila dio te cjeline.

Figuralna skupina u sjevernom kutu kalote apside
(fotograf: Zoran Đurić).

Poprilično je teško pretpostaviti sadržaj ovog prikaza pa pitanje o vrhuncu ikonografskog programa u ovoj crkvi mora ostati otvorenim, iako vrijedi iznijeti pretpostavku. Da bi se stvorili temelji za pretpostavku o sadržaju ovog oslika, potrebno je prije razmotriti sačuvane ostatke oslika na trijumfalnom luku, odnosno temu u središtu trijumfalnog luka. Na tom mjestu vidljiva su tri krilata i golišava anđelčića, odnosno tri renesansna »putta« – dva s desne (južne) i jedan s lijeve (sjeverne) strane središta – koji lebde prema središtu kompozicije. S obzirom na simetriju ovog, ali i drugih prikaza u crkvi, nedvojbeno se na lijevoj strani, bliže sredini, nalazio još jedan ovakav anđelčić. Polukružnu liniju trijumfalnog luka slijedila je sivkasta traka koja je možda činila svojevrsni floralni feston, ali najvjerojatnije izvedena u dekorativne svrhe. U središtu te trake, ponad tjemena apside, nalazi se djelomično očuvana glava anđelčića izrazito nadutih obrašćica i širom rastvorenih očiju koje gledaju ravno ispred. Iznad toga nalazi se uža i na nekoliko mjesta previjena traka s natpisom od kojega su se djelomično sačuvala slova: ASSUMPTA... E... ME... A • REDE... Tragovi crvene i slabije očuvane plave boje čine središnju vertikalnu os, u kojoj s velikom

vjerojatnošću možemo pretpostaviti ljudsku figuru odjevenu u crvenu haljinu i zaogrnutu plavim plaštem. S obzirom na sve navedeno, kao i na činjenicu da je crkva posvećena Marijinu Uznesenju, gotovo je sigurno da se u središtu trijumfalnog luka ove crkvice nalazio prikaz te ikonografske teme.

Usko vezana uz tu, a ponekad smatrana i sastavnim dijelom te teme (Murray, Murray 1996: 119), je tema Bogorodičine Krunidbe. Suvišno je govoriti o varijacijama te teme i uzorima koje te varijacije mogu otkrivati jer se i sama pretpostavka teme mora ostaviti posve otvorenom. Međutim, s obzirom na ranije opisanu skupinu likova, njihovu očitu pobožnost iskazanu gestama (sklopljene ruke, pokleknuti stav, ruke prekrížene na prsima), pratećeg kerubina i gotovo sigurni prikaz Uznesenja Marijina u vrlo bliskoj zoni trijumfalnog luka, držimo da postoji dovoljan broj argumenata koji prikaz Bogorodičine Krunidbe u kaloti apsida čine mogućim, ako ne i vjerojatnim.⁷

Osim niza svetaca i dviju mogućih tema, na istočnom zidu, sa strana vjerojatnog prikaza Uznesenja Marijina, ponad baza trijumfalnog luka, nalaze se još dva sačuvana fragmenta oslika. Na sjevernoj strani luka prikazan je sv. Vlaho, odjeven u biskupsku odjeću, s desnom rukom podignutom za blagoslov, dok u lijevoj drži model Stona. Ispod njega vidljiv je troredni natpis na postamentu od kojega su sačuvana slova: TV... PROT... DEVO. Prikaz odgovara uobičajenoj ikonografiji glavnoga zaštitnika Dubrovačke Republike i Stona pa njegova identifikacija nije upitna. Međutim, identitet drugoga svetca, prikazanog – u smislu impostacije – na posve sličan način na južnoj strani trijumfalnog luka, nešto je teže odrediti. Oslik je na ovom mjestu znatno oštećeniji nego na sjevernoj strani te se teško može govoriti o fizionomiji figure i njezinim atributima. I ovdje postoje dvije pretpostavke o identifikaciji lika. Polazna je bila da je na fragmentarno očuvanom prizoru vidljiva odjeća biskupa istočne Crkve, odnosno u dvjema trakama bijele boje na crvenoj haljini prepoznat je epitrahilj. Presudnim za identifikaciju svetca bio je atribut, prislonjen uza svečevu lijevu stranu tijela, a u kojemu se vidjelo pravokutni okvir kamenog groba na čijoj se gornjoj stijenci kotrlja jedan manji kamen. To je bio pouzdan znak prikaza sv. Lazara Betanijskog, a logičnim izborom činio se i zbog uloge patrona leprozorija i zaštitnika od čestih epidemija kuge u Dubrovniku (usp. Ravančić 2006), o čemu svjedoči i činjenica da je jedan od bazena stonske solane nosio ime upravo toga svetca.

⁷ Nije naodmet spomenuti da je jednom od ranijih pretpostavki bila tema *Agnus Dei* (Mićević-Đurić 2015: 198 o temi usp. Murray, Murray 1996: 6). Zbog svojega značenja, ta je tema posve prikladna oltarnom prostoru. Postoje primjeri prikaza teme u apsidi ili na drugim zidnim površinama oltarnog prostora još od ranog kršćanstva, ali nisu poznati primjeri iz ranijih razdoblja ili renesansnog doba koji bi mogli biti direktno povezani s pretpostavljenom ikonografijom ove apsida. Vrijedi spomenuti i da je tema *Agnus Dei* postala popularnom u kasnogotičkom štafelajnom slikarstvu, kada je prikaz Jaganjca bio obogaćen anđeoskim korovima koji su svirali i častili Janje. (Cogniat 1954: 39–73; Dupont, Gnudi 1954: 49–206).

Moguće je da je dosta neobičan prikaz sv. Lazara kao zaštitnika od kuge nastao zbog nerazumijevanja razlika između dvaju svetaca istoga imena – sv. Lazara Betanijskoga, prvoga biskupa (ili episkopa) Kitiona, i sirotoga Lazara iz parabole o Lazaru i bogatašu. Episkop Lazar prikazuje se na način uobičajen u istočnoj ikonografiji, s omoforom i epitrahiljom, kako je moguće i bilo na ovoj slici, a neuobičajen je u tome smislu atribut groba koji ga točno opisuje, jednako kao što model grada Stona jasno opisuje njegov pandan, lik sv. Vlaha. Značenje zaštite od kuge, što je vjerojatno bilo razlogom njegova prikazivanja, daje se sirotome Lazaru, koji je jedino zbog imena pomiješan s ciparskim episkopom.⁸

Svetac na južnoj strani trijumfalnog luka: sv. Lazar ili sv. Nikola
(fotograf: Zoran Đurić).

Problemi se i na ovom mjestu pojavljuju zbog slabe očuvanosti zidnih slika. Tako se i u ovom slučaju može zaniijekati odjeća biskupa istočne Crkve i uočiti lik biskupa Rimokatoličke crkve koji u desnoj ruci – čini se – drži pastoral, biskupski štap, simbol njegova autoriteta kojemu se obrisi naziru otprilike u visini svečeve glave. Ključnim za drugačiju identifikaciju svetca je atribut kojega svetac možda drži u lijevoj ruci. Na tom mjestu – također s mukom – u drugačijem viđenju mogu se razaznati obrisi vodoravno položene knjige na čijoj se gornjoj strani naziru kružne loptice – u stvari vrećice sa zlatom – neupitni atribut sv. Nikole, biskupa iz Mire. Prikaz ovoga svetca na tako istaknutom mjestu i u neposrednoj blizini središnjih ikonografskih tema također ne bi bio nimalo začuđujući. Sveti Vlaha

⁸ Barclay 1999: 92–98.

kao glavni zaštitnik Dubrovačke Republike bio je čašćen i u Stonu, kojega su Dubrovčani počeli prisvajati još u XIV. stoljeću (Stulli 1989: 50–51), te se njegova zaštita sasvim sigurno i ovdje tražila. Sveti Nikola, pak, kao zaštitnik mornara, ulijeva povjerenje i sigurnost svim vjernicima u takvim priobalnim i moru okrenutim krajevima.

Bilo kako bilo, kao pandan sv. Vlaha, na desnoj strani trijumfalnog luka stoji jedan sveti biskup: sv. Nikola kao jedan od omiljenih i najčešće prikazivanih svetaca u krajevima uz more i vrlo čest pandan sv. Vlaha u dubrovačkoj srednjovjekovnoj, ali i novovjekovnoj umjetnosti, ili sv. Lazar, što bi bio zanimljiv izuzetak. Njegov prikaz na ovako istaknutom mjestu i uz bok sv. Vlaha vjerojatno bi bila povijesnim trenutkom uvjetovana afirmacija svetca, zagovor uslijed nekog naleta kuge, što bi moglo biti indikativno za dataciju ovih freski.

Dok su slični ciklusi u apsidi i na trijumfalnom zidu uobičajeni još od srednjovjekovlja, suvremenija likovna i ikonografska strujanja očitovana su na zidovima traveja neposredno ispred apside. Jedan od takvih novijih prikaza je figura svetca u jugoistočnom kutu naosa. Usprkos oštećenjima, jednostavan smeđi habit, bosa stopala, fizionomija vjerojatno bezbradog i proćelavog mladića s očitom tonzurom i s aureolom oko glave i atributi – knjiga u lijevoj i križ u desnoj ruci – posve očito razotkrivaju sv. Franju Asiškog.⁹ Identifikacija njegova lika poduprta je prikazom na suprotnom zidu, gdje možemo pretpostaviti lik sv. Dominika. Nažalost, očuvan je samo donji dio prikaza na kojem možemo prepoznati dominikanski habit. S obzirom na lik sv. Franje Asiškog na suprotnom zidu, u ovom slučaju to je dostatan argument za pretpostavku identifikacije jer logično smješta dvojicu važnih i široko čašćenih svetaca, osnivača vrlo utjecajnih crkvenih redova, u neposrednu blizinu najsvetijega crkvenog mjesta – oltara. Time je još jednom potvrđena veličina i utjecaj svetaca utemeljitelja, ali i cjelokupna franjevačkog i dominikanskoga crkvenog reda, čiji su propovjednici posvuda bili široko prihvaćeni u srednjem i ranom novom vijeku (usp. Janeković-Römer 2009.; Cvetnić 2010.).

Ravnopravnost i važnost dvaju crkvenih redova posvjedočena je i ostatkom zidnih slika na bočnim okvirima pravokutne slijepe niše na južnom zidu, uz prikaz sv. Franje Asiškog. Na tom mjestu prikazani su sv. Antun Padovanski i sv. Vinko Ferrier. Na zapadnoj strani niše prikazan je proćelav i bezbrad mladić u franjevačkom habit, s vidljivom aureolom oko glave. Nije prikazan strogo frontalno, nego je blago okrenut prema figuri Djeteta koje drži u ispruženoj lijevoj ruci. Odjeća franjevačkoga redovnika i Dijete u rukama pouzdani su atributi sv. Antuna Padovanskog, osobito u poslijetridentskoj ikonografiji (Cvetnić 2007: 14). Samo Dijete naslikano je frontalno,

⁹ Općenito o franjevačkoj ikonografiji i o načinima prikazivanja franjevačkih svetaca vidi u: Mirković 1999: 131–148.

ali s blagim otklonom glave, iz koje izbijaju zrake svjetlosti, prema svetcu kojem uzvraća pogled. Desna ruka uzdignuta je na blagoslov, a u lijevoj ruci drži kuglu. Preko puta sv. Antunu, na istočnom zidu niše prikazan je svetac u dominikanskom habitu, nešto zrelijeg izgleda i blago pognute glave, oko koje su vidljivi tragovi aureole. Najvažnijim argumentima za identifikaciju svetca kao sv. Vinka Ferriera¹⁰ su njegova odjeća, knjiga u lijevoj ruci i predmet kojega svetac drži u uzdignutoj desnoj ruci, a koji bi mogla biti okrugla posudica iz koje se uzdiže plamen. Ispred njega uvija se i traka na kojoj se vjerojatno nalazio natpis, ali nikakav tekst na njoj više nije vidljiv.

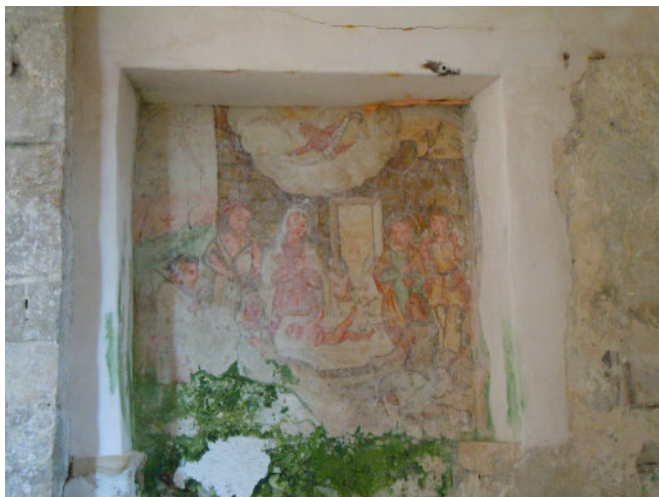

Prikaz sv. Vinka Ferriera na istočnom zidu južne niše
(fotograf: Zoran Đurić).

Iz svega je očito da prevagu na sačuvanim zidnim slikama odnose individualno prikazani svetci, ali posve je sigurno da je na zidovima crkve Gospe od Lužina bilo i narativnih prizora. Osim pretpostavljenih na kaloti apside i na trijumfalnom luku, vrlo dobro je sačuvan prikaz Rođenja i Poklonstva pastira u slijepoj niši na sjevernom zidu. U središtu prizora nalazi se neobično živahno Dijete uzdignutih ruku i visoko podignute desne noge. Polegnuto je na bijelu tkaninu na podu, a iz glave mu izbijaju zrake svjetlosti, slične onima na prizoru sa sv. Antunom Padovanskim. Oko njega okupljeno je sedam ljudskih figura u nekoj vrsti interijera naznačenog pozadinskim kamenim zidom, a iznad skupine nalazi se anđeo u oblaku, s natpisom u rukama. Dvoje središnjih likova oko glava ima aureole te ih lako možemo identificirati kao roditelje Djeteta, tj. Mariju i Josipa. Između njih

¹⁰ O ikonografiji i hagiografiji v. u Cvetnić 2010: 17–21.

prikazane su i životinje, odnosno vol i magarac. Lik ispred Josipa prikazan je napola s leđa, glava mu je u profilu, u poluklećućem je stavu i raširenih ruku, kao da se izravno obraća Bogorodici. Desno od njega, ispred nogu drugog lika, vidljiv je sivi oblik s određenim »mrljama«, možda sklopčani pas. Iznad tog oblika, uz sv. Josipa prikazan je muški lik sa šeširom na glavi i janjetom oko vrata. Na drugoj strani, bliže Bogorodici, trojica su slično odjevenih likova. Najbliži Djetetu je također pokleknuo, lijevu ruku je položio na prsa, gdje se izdvaja manje polje bijele boje kojom je možda bio prikazan neki predmet. Iza njega je mladenački lik sa zavežljajem na ramenima, a iznad je svirač koji u rukama drži gajde. Obojica na glavi imaju kape, a potonjemu je dulac gajdi usmjeren prema ustima, dok mijeh pridržava rukama. Svi likovi jednostavno su odjeveni te se – između ostalog – i zbog toga isključuje tema Poklonstva kraljeva. Prema svemu sudeći, radi se o kompiliranom prikazu tema Rođenja i Poklonstva pastira.

Narativni prizor Rođenja i Poklonstva pastira u sjevernoj niši
(fotograf: Zoran Đurić).

Tome u prilog govori i prikaz anđela u oblaku u gornjoj zoni ove zidne slike. Anđeo u rukama drži traku s natpisom GLORIA IN EXCELSIS DEO, što se – prema Lukinom evanđelju (Lk 2,14) – također odnosi na trenutak njegova javljanja pastirima koji su bili oko stada. I prizori koje vidimo u lijevom gornjem kutu slike te kroz prozor u sredini kompozicije – ljudske figure, šator i obori u krajoliku naznačenom skicozno naslikanim drvim i krošnjama – mogli bi se tumačiti kao prikaz pastira koji su ostali uza svoja stada, ushićeni viješću o rođenju Spasitelja. Zvijezda repatica, pak, dio je ikonografije vezane uz Poklonstvo kraljeva, ali ona, kao ni veći broj pastira, ne negira prethodno spomenute činjenice vezane uz Poklonstvo pastira jer je prizor općenito oblikovan kao neka vrsta kompilacije.

Vrijedi još upozoriti na to da su – ako je vjerovati slabo sačuvanim fragmentima – i bočne stranice ove niše bile oslikane, možda i kao nastavak ili proširenje ovog prizora. Također, uz noge Djeteta povija se traka s natpisom od kojega se sačuvalo nekoliko slova, u kojima nam je prof. dr. sc. Pavao Knezović pomogao prepoznati riječi nalik na PARUIT i CANTATE, a u trećem redu možda piše PROSE. Premda iz tih slova nismo uspjeli izvesti neku logičnu i sigurnu rekonstrukciju, u ovom slučaju sam natpis nije od presudne važnosti. Naime, bitnijom od njega je činjenica da natpis neobično prelazi preko haljine sv. Josipa i ispod Djetetove noge. Iako je detalj sugestivan, ne treba požurivati sa zaključkom da se radi o naknadnoj intervenciji ili dodatku na izvorno djelo jer se lako može raditi i o očitovanju slikarove nevještosti, premda u većini drugih slučajeva trake s natpisima djeluju uvjerljivo i čine se dijelovima cjelovitih zamisli.

Na kraju je očito da se u ovom radu – u najmanju ruku – nudi podjednak broj pitanja i odgovora. Zbog slabe očuvanosti zidnih slika mnoge su ikonografske identifikacije nesigurne, a zbog određenih neuobičajenosti ciklusa u većini se slučajeva na osnovu dijelova i fragmenata teško mogu iznijeti uvjerljivi zaključci. Bilo kako bilo, sačuvani ostaci gotovo sigurno nam govore da je u crkvi bilo još zidnih slika. Na još nekim mjestima u crkvi sačuvani su ostaci oslika nedostatni za bilo kakve pokušaje analize, barem u ovom kontekstu, a izvjesno je i da se u niši na južnom zidu – između sv. Antuna Padovanskog i možebitnoga sv. Vinka Ferriera – nalazila neka zidna slika kao pandan onoj u niši sjevernoga zida. Ključnim, međutim, ostaju dva pitanja: ona o njihovoj dataciji i o njihovom autorstvu.

Cjelokupan zidni oslik u crkvi Gospe od Lužina u Stonu prožet je težnjom k realističkom predstavljanju oblika. Usprkos slabom stanju očuvanosti fresaka, očigledno je da su veze sa srednjovjekovnom umjetnošću raskinute. Svaki oblik definiran je konturnom i artikuliran strukturnim linijama te se crtež pokazuje bitnim elementom ovih zidnih slika. Vidljive su teške, čvrste i oštre linije, ali prevladavaju mekane, vijugave i živahne linije koje se slobodno kreću površinom i nikad nisu crne. Takve linije potvrđuju napor za postizanjem uvjerljivosti oblika, naglašen uporabom različitih nijansi boje koja naposljetku rezultira snažnim volumenom. Ponekad je volumen postignut ili pojačan i perspektivnim skraćenjima, a u istoj funkciji je i prirodniji stav i položaj tijela, koji očito napušta strogu frontalnost srednjovjekovnoga slikarstva. Slično je i s trodimenzionalnosti prostora. Prostorna dubina sugerirana nam je ponašanjem i okretima pojedinačno prikazanih svetaca, kao i perspektivnim skraćenjima i proporcijama na narativnim prizorima. Takav tretman prostora još jednom potvrđuje posvećenost realističkom prikazivanju koja je očitovana i brojnim drugim detaljima, poput životinja u prikazu Rođenja i Poklonstva pastira, fizionomijama pastira, čak i značajkama lica individualnih svetaca. Realističke težnje povezano su sa željom za prikazivanjem zemaljske, materijalne ljepote. Ove

osobitosti sabrale su se u humanistički nadahnutom slikarskom izrazu koji nedvojbeno pripada umjetnosti renesansnih obilježja.

Formalna i stilska obilježja mogu služiti kao putokaz za teško određivu dataciju ovih zidnih slika. Za razliku od prethodnih sudova o ovim slikama¹¹, naše mišljenje je da su sve freske izvedene u istom vremenu i od istog umjetnika. Među njima nema bitnijih razlika ni u formalnim ni u stilskim obilježjima. Nažalost, njihovo loše stanje onemogućuje detaljniju komparaciju pojedinačnih elemenata, ali i ono što je ostalo svjedoči visok stupanj korespondencije. Izrazi i fizionomije pojedinih likova u apsidi podudaraju se ili nalikuju nekima na bočnim zidovima crkve, a Marijin stav prekrštenih ruku u jedinom očuvanom narativnom prizoru vrlo je sličan stavu svetca od kojega se sačuvao samo torzo u kaloti apside. Treba, ipak, priznati i da postoje određene razlike, primjerice u proporcijama i dimenzijama korpulentnih figura u apsidi i onih u istočnom traveju crkve. Međutim, smatramo da su te razlike posljedica nejednakog tretmana pojedinih zidnih površina, ovisno o njihovoj funkciji u sakralnom prostoru, kao i o veličini i obliku, tj. da su dimenzije figura određene dimenzijama površine koja nosi oslik. To bi moglo naznačivati slikara koji nije bio osobito vičan zidnom slikarstvu, zbunjena širokom zidnom površinom koju je trebalo dijeliti na manja polja, kao što je učinjeno u apsidi.

U skladu s tim, renesansna obilježja većine zidnih slika, kao i svetaca na bočnim zidovima crkve, u stvari najvjerojatnije znače kasnorenesansno ili postrenesansno doba jer je slabo obučenom slikaru potrebno vrijeme da usvoji i prihvati obrasce određenoga stila. Usto, problem očitih retardacija dodatno otežava smještanje u određeni period. Prikaz Rođenja i Poklonstva pastira pokazuje osobine umjetnosti oko sredine ili druge polovice XVI. stoljeća i možda je izveden prema predlošku nastalom u to doba, ali o samoj izvedbi, tj. datumu nastanka freski u crkvi Gospe od Lužina ne govori mnogo.¹² Stoga na ovom mjestu i s ovim argumentima možemo tek iznijeti pretpostavku da su sve freske u ovoj crkvi nastale između sredine XVI. i sredine XVII. stoljeća. Međutim, bez obzira na nesigurnost ove datacije, nedvojbeno je da ovo slikarstvo pripada novovjekovnom umjetničkom izrazu i kao jedan od rijetko sačuvanih primjera sakralnoga zidnoga slikarstva na našim prostorima predstavlja – unatoč slaboj očuvanosti – izuzetno vrijedan primjer umjetničke aktivnosti tog doba na prostorima južne Dalmacije.

¹¹ Nađ je slike na istočnom zidu i u apsidi smjestio u početak XVI. stoljeća, a Rođenje i Poklonstvo pastira u kasno XVIII. stoljeće. Lupis spominje renesansni sloj ispod kojeg je prepoznao sloj starijih freski, bez ikakve datacije. Prizor Rođenja i Poklonstva pastira datirao je u XVII. stoljeće, kao i figure franjevac i dominikanaca na bočnim zidovima broda crkve (Nađ 2000: 249–250; Lupis 2000: 113–114).

¹² Za susretljivost u istraživanju i potvrdu određenih pretpostavki zahvaljujemo se prof. dr. sc. Sanji Cvetnić.

Nedostatak komparativnog materijala velik je problem kako za dataciju tako i za atribuciju. Koliko nam je poznato, zidne slike u crkvi Gospe od Lužina poprilično su zanimljiv primjer zidnoga slikarstva renesansnog predznaka na istočnoj obali Jadrana.¹³ Sama datacija isključuje neka od zvučnijih imena domaće, ali i strane umjetnosti. Već od dvadesetih godina XVI. stoljeća zamire znatnija djelatnost dubrovačkih domaćih slikara, dosegljavaju se strani, poglavito talijanski slikari, a domaći slabiji umjetnici rastrkani su po manjim mjestima Dubrovačke Republike (usp. Prijatelj 1968: 29–30; Marković 1987: 174–175). Kruno Prijatelj u istoj studiji napisao je da je slikar Pier Giovannijev iz Venecije posljednji put spomenut u Stonu 1568. godine (Prijatelj 1968: 29–30). Premda svaki takav podatak može biti dragocjen jer ne treba olako isključivati nijednoga slikara koji se u tom periodu spominje u Stonu, prema Giovannijevim očuvanim – valja naglasiti – štafelajnim slikama ne možemo ga dovesti u vezu s ovdje razmatranim freskama.

Valja tako zaključiti da se na ovom stupnju istraživanja freske u crkvi Gospe od Lužina u Stonu ne mogu odlučnije atribuirati nekom slikaru. Uostalom, o nastanku tih fresaka ostaje cijeli niz pitanja za koja se možemo samo nadati da će vrijeme i daljnja istraživanja iznjedrili odgovore. Najveće nade valja polagati u arhivske dokumente u kojima bi mogla biti spomenuta pregradnja, preuređenje, ponovno posvećivanje ili neka slična preinaka ove crkve, kao i u eventualne nove iznalaske samoga slikovnog materijala koji bi se obilježjima podudarao s ovim te nam tako rasvijetlio naše starije likovno stvaralaštvo.¹⁴

Literatura

- Barclay, William. 1999. *The Parables of Jesus*. Louisville-Kentucky: Westminster John Knox Press.
- Cogniat, Raymond. 1954. *Histoire de la peinture – tome premier*. Pariz.
- Cvetnić, Sanja. 2010. Dominikanci u hrvatskim krajevima i ikonografija nakon Tridentskoga sabora (1545.–1563.). *Croatica christiana periodica* 66. God. XXXIV. Zagreb. 1–30.

¹³ Prof. dr. sc. Sanji Cvetnić na ovom se mjestu zahvaljujemo i na sugestiji za usporedbu ovog oslika sa zidnim slikama u crkvi sv. Mihajla u Pakljeni na otoku Šipanu, kao i restau-ratorici Fani Župan na ustupljenim reprodukcijama i tekstu o tim slikama. Međutim, slike u šipanskoj crkvi ne pokazuju mnogo dodirnih točaka s ovima u crkvi Gospe od Lužina te držimo – s nužnim oprezom zbog ograničenja koja nameće posredan uvid – da nisu djelo istog autora, a možda ni istih stilskih struja.

¹⁴ Prvotnu verziju ove studije samostalno je napisala Tatjana Mićević-Đurić. Ovdje pri-ložena studija predstavlja nastavak i doradu istraživanja koja je rezultirala i ponešto izmi-ješenim stajalištima. Prvotna studija objavljena je u: Mićević-Đurić 2015: 195–205.

- Cvetnić, Sanja. 2007. *Ikonografija nakon Tridentskoga sabora i hrvatska likovna baština*. Zagreb: FF press.
- Dupont, Jacques i Gnudi, Cesare. 1954. *Les grands siècles de la peinture. La peinture gothique*. Pariz.
- Guiley, Rosemary Ellen. 2001. *The Encyclopedia of Saints*. New York: Facts On File, Inc.
- Janeković-Römer, Zdenka. 2009. Moć riječi: propovjednici u srednjovjekovnom Dubrovniku. Čoralić, Lovorka i Slišković, Slavko (ur.) *Humanitas et litterae. Zbornik u čast Franje Šanjeka*. Zagreb: Dominikanska naklada Istina i Kršćanska sadašnjost. 113–127.
- Lupis, Vinicije B. 2000. *Sakralna baština Stona i okolice*. Ston: Matica hrvatska.
- Marković, Vladimir. 1987. Slikarstvo. *Zlatno doba Dubrovnika XV. i XVI. stoljeće: urbanizam, arhitektura, skulptura, slikarstvo, iluminirani rukopisi, zlatarstvo*. Zagreb: Muzej MTM. 169–220.
- Mićević-Đurić, Tatjana. 2015. Frescoes in the Gospa od Lužina Church in Ston. Jurković, Miljenko i Marković, Predrag (ur.) *Scripta in honorem Igor Fisković. Zbornik povodom sedamdesetog rođendana*. Zagreb–Motovun: International Research Center for Late Antiquity and Middle Ages. 195–205.
- Mirković, Marija. 1999. Franjevačka ikonografija i ikonologija prostora. *Mir i dobro: umjetničko i kulturno naslijeđe Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda – o proslavi stote obljetnice utemeljenja, 12. siječnja–23. travnja 2000*. Zagreb: Galerija Klovićevi Dvori. 131–148.
- Murray, Peter i Murray, Linda. 1996. *The Oxford Companion to Christian Art and Architecture*. New York: Oxford University Press.
- Nađ, Nikola. 2000. Crkva Gospe od Lužina u Stonskom polju. *Dubrovnik* 1–2. God. XI. Dubrovnik. 249–254.
- Prijatelj, Kruno. 1968. *Dubrovačko slikarstvo XV–XVI stoljeća*. Zagreb: Zora.
- Radić, Frano. 1898. Sredovječne crkve u Stonu. *Starohrvatska prosvjeta* 2. God. IV. Knin. 72–81.
- Ravančić, Gordan. 2006. *Crna smrt 1348.–1349. u Dubrovniku. Srednjovjekovni grad i doživljaj epidemije: doktorska disertacija*. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Regan, Krešimir – Nadilo, Branko. 2006. Ranokršćanske i predromaničke crkve u Stonu. *Građevinar* 58. God. IX. 757–766.
- Stulli, Bernard. 1989. *Povijest Dubrovačke Republike*. Dubrovnik–Zagreb: Arhiv Hrvatske i časopis *Dubrovnik*.
- Tabak, Josip i Fućak, Jerko (ur.). 2002. *Biblija – Stari i Novi zavjet*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost.

Frescoes in the Church of Our Lady of Lužina in Ston

Summary

This paper presents and analyzes the lesser known frescoes from the late medieval Church of Our Lady of Lužina (crkva Gospe od Lužina) in Ston. All of the preserved frescoes are in the eastern part of the church, the apse, along with many depictions of saints and the Coronation of the Virgin, and possibly even the Agnus Dei theme. Furthermore, frescoes can be found on the triumphal arch, also in the eastern part, where The Assumption of the Virgin Mary is depicted along with the likeness of St. Blaise and another indiscernible saint. The remains of frescoes are also preserved in the eastern vault of the church, on the side walls of the cella situated right in front of the apse where four Franciscan and Dominican saints and one wholly preserved narrative scene of The Birth and The Adoration of the Shepherds are depicted. Iconographic and formal elements feature the peculiarities of the Renaissance art, but with hints of stylistic retardations, and due to this, the frescoes can be traced back to period between the second half of the 16th to the 17th century. The attribution to a particular artist is still uncertain.

Ključne riječi: crkva Gospe od Lužina, Ston, renesansna umjetnost, zidno slikarstvo, ikonografija

Keywords: The Church of Our Lady of Lužina, Ston, the Renaissance art, wall painting, iconography

Lada Muraj
Nazorova 33, HR-10000 Zagreb
lada_muraj@yahoo.com

DRAMSKI OPUS MARINA DRŽIĆA NA POZORNICAMA SLAVENSKIH SREDINA – IZMEĐU KULTURALNOG OKRZNUĆA I KULTURALNE APROPRIJACIJE

Temeljeći se na svjedočanstvima o predstavama, u radu će se nastojati, unutar konteksta inozemnih postava Držićevih dramskih tekstova, preispitati zapažanja nekih šekspirologa (primjerice, Dennisa Kennedya ili Barbara Hodgona) koji su, baveći se suvremenim izvedbama engleskog renesansnog dramatičara, konstatirali kako su suvremene režije Shakespeareovog dramskog opusa izvan anglofonog kulturnog prostora, oslobođene »tereta« Bardovog jezika i statusa nacionalnog klasika, kao i značenjske i scenskoizvedbene popudbine koju taj status donosi, puno slobodnije posezale za inovativnim scenskim rješenjima no što je to bio slučaj u engleski govorećim sredinama. Naime, dramski opus Marina Držića svoju je književnu i scensku kanonizaciju zadobio unutar hrvatskog kulturnog prostora, no zabilježena je njegova scenska prisutnost i u širem jugoslavenskom i europskom prostoru. U tome smislu, zadatak je rada, na temelju primjera iz nekih slavenskih sredina, istražiti u kojoj mjeri Držićeva dramatika participira u stranoj kulturi: da li je samo »okrznula« stranu kulturu (gostovanja iz Hrvatske); da li postoji kreativni doprinos u aktualizaciji Držićeva stvaralaštva i od strane recepcijske kulture (npr. gostovanja hrvatskih redatelja koji postavljaju Držićeva djela s domaćim ansamblima i na temelju prevedenih/adaptiranih tekstova); ili je pak Držića u potpunosti »posvojila« recepcijska kultura pa tako njegovo djelo počinje tvoriti integralni dio dostignuća te strane kulture i sudjeluje u njezinom scenskom razvoju.

I.

Za razliku od narativnog ili lirskog teksta, modaliteti recepcije dramskog teksta u stranoj kulturi ne ograničavaju se na publikaciju prijevoda i književnointerpretativne doprinose stranih znanstvenika, već uključuju i izvedbenu komponentu, bilo da je riječ tek o gostovanjima produkcija nastalih u polazišnoj kulturi ili o izvedbama koje je iznjedrila recepcijska

kultura. Iako su spomenuti recepcijski modaliteti međusobno isprepleteni i međuovisni – primjerice, temelj stranoj produkciji bit će prijevod dramskog teksta na jezik recepcijske kulture, a redateljsko tumačenje može se osloniti na književne interpretacije znanstvenika iz recepcijske kulture – nas će ovaj puta, u istraživanju sudbine Držićeva dramskog opusa u inozemstvu, ponajprije zanimati scenske izvedbe, kao privilegirani prostor ostvarivanja aproprijacijskog potencijala stranog dramskog teksta.

Naime, priroda je kazališne umjetnosti da koristi dramski tekst kao predložak predstavi te da jezična građa u cjelovitom kazališnom činu predstavlja tek jedan od značenjskih sustava kojima se publici posreduje, više ili manje koherentna, u semiotičkom smislu – poruka. Pritom i sama početna jezična građa može doživjeti različite preinake, kraćenja i dodavanja. Kako tumači Pfister,

»dramski tekst se kao »izvedeni« tekst, za razliku od čisto književnih tekstova, ne služi samo jezičnim, nego i neverbalno-akustičnim i optičkim kodovima; on je sinestetički tekst. (...) Oba sloja teksta [jezični i scenski, op. L.M.] razlikuju se u konstantnosti odnosno varijabilnosti: dok je jezično manifestiran tekst obično i pismeno fiksiran pa tako historijski i relativno konstantan, scenska je komponenta kazališne realizacije teksta relativno varijabilna – ta je činjenica posebno uočljiva u modernim uprizorenjima klasikâ, čak ako su ona i vjerna književnom supstratu teksta, pismenom predlošku. Sama scenska razina se, pak, prema istom kriteriju konstantnosti odnosno varijabilnosti može razdvojiti u dvije komponente: dio scenske realizacije, koji književni supstrat teksta eksplicitno zahtijeva odnosno u kojem je on jednoznačno impliciran, i dio koji je »dodatak« uprizorenju. Takav dodatak postoji uvijek i kod najvjernijih uprizorenja jer multimedijски tekst u svojoj fizičkoj konkretnosti uvijek donosi višak informacija naspram književnog supstrata teksta« (1998: 29–30).

Ukratko, ono što u konačnici vidimo na pozornici rezultat je različitih čitanja dramskoga teksta, redateljskih poetika, moda što, u snažnom redateljskom kazalištu, kojemu najčešće pripadaju suvremene postavbe klasičnih dramskih tekstova, uvelike ovisi o umjetničkoj osobnosti redatelja, ali i o širem kontekstu nastanka pojedine izvedbe, kako o političkom, tako i o kazališnoj kulturi i tradiciji pojedine sredine. Stoga, odabirući scensku izvedbu nekog stranog dramskog teksta, recepcijska kazališna kultura nužno pribjegava svojevrsnom »prisvajanju« toga teksta. Prisvajanje se već provodi u njegovu prijevodu, većim ili manjim preinakama odnosno adaptacijama, scenskim poetikama karakterističnim za recepcijsku kazališnu kulturu, ali i specifičnim idejnim ili ideološkim tumačenjima – potom opredmećenim u specifičnim scenskopoetičkim odabirima – koja imaju posebno značenje za recepcijsku sredinu.

Dubina, dakle, prodora dramskog teksta u stranu sredinu može varirati. Prva razina susreta dramskog teksta, u njegovu scenskom obliku, i strane kulture, bit će gostovanja produkcija nastalih u polazišnoj kulturi, na izvornom jeziku (danas je uglavnom na djelu praksa projiciranja prijevoda

na jezik recepcijske kulture iznad pozornice), najčešće u realizaciji kazališnih umjetnika – dakle, i glumaca i ostalih stvaratelja – iz polazišne kulture. Drugi, srednji stupanj odnosi se na produkcije nastale u recepcijskoj kulturi, ali, budući da je kazalište i u produkcijskom smislu kolektivna umjetnost, takve će postavbe u svojem kreativnom timu imati određen broj stvaratelja koji dolaze iz kulture u kojoj je nastao – a kad je riječ o klasiku, u pravilu se i književno i scenski kanonizirao – dramski tekst. Konačno, najdublji stupanj penetracije dramskog teksta u stranu kulturu predstavljaju strane produkcije u potpunosti realizirane od strane umjetnika iz recepcijske kulture. Bilo da je riječ o idejnim/ideološkim ili scenskopoetičkim prisvajanjima ili pak prilagodbama izvankazališnoj stvarnosti recepcijske sredine, bitno je što dramski tekst čini u stranoj kulturi, ima li neku funkciju u kulturi koja ga je »posvojila« relevantnu za tu kulturu.

Nakon Fotezova scenskog otkrića opusa Marina Držića potkraj tridesetih godina prošloga stoljeća, djela našeg najvećeg renesansnog komediografa počinju se izvoditi ne samo u Hrvatskoj, nego i na prostoru tadašnje Jugoslavije kao i na inozemnim pozornicama. *Leksikon Marina Držića* donosi nam izbor izvedbi djela Marina Držića u inozemstvu – pri čemu pretpostavljamo da je ovdje kriterij izbora ponajprije dostupnost izvora – navodeći više od dvije stotine stranih produkcija, od čega 142 nastale na području bivše Jugoslavije, bilo za njezina postojanja bilo nakon raspada. Tome, dakako, treba pridodati gostovanja hrvatskih kazališta. Popis nam pokazuje da je Držić prisutan u inozemstvu na svim ranije spomenutim razinama prodora u stranu kulturu: i u obliku gostovanja, bilo profesionalnih bilo studentskih kazališta, i u obliku predstava koje su u stranim sredinama postavljali hrvatski, a izvan granica tadašnje Jugoslavije i drugi jugoslavenski režiseri, i u obliku u potpunosti stranih produkcija. Tom kriteriju dubine prodora pridodat ćemo geografski kriterij, koji nam pokazuje da je Držićev dramski opus prisutan na inozemnim pozornicama u obliku koncentričnih krugova: prvi krug će činiti prostor bivše Jugoslavije (osvrnut ćemo se na produkcije u Srbiji, Sloveniji i Makedoniji), drugi krug ostali slavenski svijet (Češka, Poljska, Slovačka, Ukrajina) te naposljetku ostatak svijeta. Što su koncentrični krugovi širi, dubina prodora će u pravilu biti slabija. Napomenimo još da se naše istraživanje uglavnom temelji na informacijama iz druge ruke, odnosno na člancima, najčešće nastalim prigodom znanstvenih skupova koji su obilježili 400-tu godišnjicu smrti (1967.) i 500-tu godišnjicu rođenja (2008.) autora, a koji nastoje sustavno prikazati recepciju opusa Marina Držića u pojedinoj sredini. Naša je, dakle, intencija sintetizirati dosadašnja istraživanja i, na osnovu toga, razlučiti zakonitosti scenske recepcije Držićeva opusa u inozemstvu iz globalne perspektive. Stoga ovaj rad nema ambiciju dati sustavni pregled Držićeve scenske prisutnosti u inozemstvu – što bi, uostalom, iziskivalo mnogo širi prostor – već nam je namjera prikazati neke aspekte kazališne recepcije

Držićeva opusa u određenim slavenskim sredinama kako bismo razotkrili intenzitet njihove aproprijacije u odnosnim kulturama.

II.

Prisutnost djela Marina Držića na stranim pozornicama usko je vezana uz ime Marka Foteza. Taj redatelj nevjerojatne energije, autor preradbe *Dunda Maroja* koju je sam, 1938. godine, postavio na scenu zagrebačkog HNK, dovevši tako Držića na suvremenu hrvatsku pozornicu, u knjizi uspomena »Putovanja s Dundom Marojem« (1974.) slijedi izvedbenu sudbinu vlastite preradbe *Dunda Maroja* na širem geografskom prostoru. Upoznaje nas tako autor s gostovanjima svoje predstave po Hrvatskoj i Jugoslaviji, s novim postavama u drugim hrvatskim gradovima, ali i diljem tadašnje domovine, govori o gostovanjima hrvatskih predstava u inozemstvu, ali i inozemnim produkcijama, katkad pod vodstvom stranih redatelja, ali nerijetko i u vlastitoj režiji, ili u režiji nekog drugog hrvatskog ili jugoslavenskog redatelja.

Fotezova uloga u scenskoj revitalizaciji Držićeva dramskog opusa ostala je ponešto kontroverznom, a tu bismo kontroverznost mogli proširiti i na dramatičarevu prisutnost na stranim pozornicama. Naime, redateljeva je nesumnjiva zasluga za postavljanje Držićeva djela na suvremenu pozornicu, za njegovu kazališnu pa potom i širu popularizaciju, no cijena te revitalizacije jest činjenica da je ona realizirana na temelju redateljeve preradbe *Dunda Maroja* koja je i estetski i kulturološki i filozofski reducirala Držićev izvornik. A izvedbe u inozemstvu, koje Fotez spominje i koje se uglavnom odvijaju u pedesetim i šezdesetim godinama XX. stoljeća te predstavljaju najveći broj postava Držićevih dramskih djela izvan jugoslavenskog prostora, temelje se gotovo isključivo na prijevodima te Fotezove preradbe. Naoko je paradoksalno da Držić koji je bio najprisutniji u inozemstvu zapravo nije Držić! Ovdje se, stoga, nameće potreba za širim objašnjenjem Fotezova preradbeno-propagacijskoga projekta, opisanoga u ranije spomenutoj memoarskoj knjizi. Naime, vjerujemo li autoru tih zapisa, kao i drugih tekstova u kojima ponajviše obrazlaže svoju preradbenu metodu, sva ta *Dundova* putovanja dugujemo ipak prije svega redateljevoj bezgraničnoj energiji i vjeri da je u istinskoj »propagandnoj« misiji.¹ Na ovome mjestu, dakako, nemamo

¹ U pokušaju definiranja te »propagandne« misije pomoći će nam zapažanja francuskog sociologa kazališta Jeana Duvignauda koji, baveći se projektom redatelja Jeana Vilara da širokim slojevima omogući pristup teatru koji počiva na izvedbi klasičnih dramskih tekstova, zaključuje da se radi o »naporu da se organizira estetska kreacija i, u konačnici, u uopćenoj birokratizaciji mašte« (1971: 88–89, prevela L.M.). Duvignaud tvrdi da takvo omogućavanje pristupa »visokoj« kulturi širokim slojevima nema uistinu potencijal kreiranja nove umjetničke vrijednosti, budući da takva »kulturalna animacija« u državnom okviru implicira birokratsku pedagogiju, dakle pedagogiju koja podrazumijeva hijerarhizirane odnose između neuke publike i animatora koji prenose uspostavljeno znanje o univerzalnoj povijesti

niti vremena niti prostora za detaljnije obrazlaganje Fotezove preradbene metode, no pokušat ćemo njezine temeljne principe sumirati na taj način da konstatiramo kako je Fotez u Držićevom dramskom opusu očitavao prije svega odraz renesansnog veselja i optimizma da bi, posebice u svojim poslijeratnim tumačenjima Držićeve djela i vlastitih preradbi i režija, slijedom Krležinih² pa potom Jeličićevih³ interpretacija, tome pridodao zapažanja o naprednim plebejsko-demokratskim principima koje autor zastupa.

Vjerujući da je u svojim preradbama zadržao esenciju Držićeve književne tvorbe, bez suvišnih – kako kaže – »balasta«, za koje smatra da su dug vremenu nastanka djela, Fotez je smatrao svojom osobitom misijom da takvog Držića, koji svjedoči o stupnju razvijenosti hrvatske kulture u razdoblju renesanse, prikaže zemlji i svijetu. Činjenica jest da je u tome uspio, a ona zacijelo ponešto duuguje i stanovitoj redateljevoj političkoj »prilagodljivosti«. Naime, razdoblje od kraja tridesetih do kraja šezdesetih godina XX. stoljeća izrazito je politički burno: promjenama režima mijenjale su se i ideološke i estetske paradigme. Tako je i Fotezov Držić u predratno doba bio tek veseli renesansni zabavljač, Ugo Tudeško na pozornici Državnog kazališta Nezavisne Države Hrvatske bio je posve utišan, kako bi se izbjegla bilo kakva aluzija na porugu Nijemcima, dok je poslijeratni Držić postao i borcem za društvenu pravdu. Te sitne ideološke prilagodbe bile su zacijelo uvjetom da Fotezov popularizacijski projekt preživi taj burni i prevrtljivi period. No, imao je Fotez očito osjećaja i za širu svjetsku politiku i vanjskopolički kontekst u kojemu se zatekla i pozicionirala tadašnja socijalistička Jugoslavija. Kao tampon-zona između tada željeznom zavjesom podijeljenoga Istoka i Zapada Europe, njegovala je Titova Jugoslavija dobre odnose s oba politička bloka. A Fotezova preradba *Dunda Maroja*, u prijevodu na suvremene strane jezike, jezično dostupna širokoj stranoj publici, žanrovski reducirana gotovo do komedije *dell'arte*, svedena na univerzalne ljudske tipove i odnose, bez kompliciranih filozofskih i kulturoloških slojeva Držićeve izvornika, bila je savršen jugoslavenski izvozni proizvod za oba bloka. Izvedba nacionalnog renesansnog dramatičara na

umjetnosti, podrazumijeva tijekom odozgo prema dolje, koji institucionalizira nedostatnost, nedostatnost »naroda«, koji do sada nije mogao doprijeti do kulture. Kako poduzeti ponovno oživljavanje stvaralačkih oblika u tim očigledno ponižavajućim uvjetima, ponižavajućim a da pritom odgovorni animatori toga često nisu niti svjesni?» (cit. dj.: 89–90, prevela L. M.) Vilarov projekt pučkog nacionalnog kazališta (*Théâtre national populaire*) smješta se u poslijeratnu Francusku, dok Fotez djeluje u isto vrijeme, ali u socijalističkoj Jugoslaviji, no vjerujemo da oba redatelja dijele slične ideje »kulturnog uzdizanja« širih narodnih slojeva na temelju nacionalne baštine, u naglašenom državnom okviru, što se ne ograničava na državno financiranje, već se oslanja i na posve jasno definiranu ideologiju i iz nje proizlazeću pedagogiju.

² Krleža, Miroslav. 1948. O našem dramskom répertoireu. Povodom 400. godišnjice Držićeve »Tirene«. *Djelo*, br. 1: Zagreb.

³ Jeličić, Živko. 1958. *Marin Držić Vidra*. Beograd: Nolit.

Zapadu pokazivala je da je jedan relativno novi, ali ambiciozni sudionik međunarodnog poretka sa Balkana imao razvijenu europsku renesansnu kulturu, dok je na Istoku odabir klasičnog autora bilo sigurnije rješenje od suvremenih autora, koji bi možda teže prošli cenzorsku lupu. Isto tako, izvedba Držićeva dramskog opusa u mahom slavenskim sredinama istočnoga bloka, kao najvećeg slavenskog renesansnog dramatičara,⁴ imala je daljnji potencijal tkanja kulturnih, pa i ostalih veza, Jugoslavije s odnosnim zemljama. Naposljetku, autoru pripisivano zastupanje plebejsko-demokratskih principa, zauzimanje za društvenu pravdu i napredna vizija svijeta – tumačenje Držićeva djela koje je prihvatio i Fotez – jednako su dobro kotirali i u socijalističkoj Jugoslaviji i u zemljama sovjetskoga bloka.⁵ Za sada nemamo dokaza – iako bi i to bilo vrijedno pokušati istražiti – da su jugoslavenske vlasti proaktivno poticale izvedbe Držićeva opusa u inozemstvu, već bismo iz konzultirane literature mogli zaključiti da je sam Fotez daleko najzaslužniji za prilično obimnu prisutnost Držićeva dramskog djela na europskim pozornicama u prvim poslijeratnim desetljećima, no ovaj se Fotezov projekt zacijelo uklapao u vanjskopolitičke strategije tadašnje države. Držić je tu odigrao svoju ulogu, iako ono čemu se smijala inozemna publika zapravo i nije bio Držić!

⁴ O neujednačenom razvoju dramske književnosti pa posljedično i kazališne prakse u slavenskom svijetu u doba renesanse, Slobodan Prosperov Novak će reći sljedeće: »U renesansnom teatru i u njemu pripadnoj dramskoj književnosti poetička pravila bila su derivirana iz antičkih priručnika i to onoliko koliko su to dopuštali socijalni uvjeti. Ta su pravila bila konzekventno primjenjivana u mnogim slavenskim sredinama, a najdjelotvornije u hrvatskoj i poljskoj književnosti te znatno manje u slovačkoj i češkoj, gdje je tijekom XVI. stoljeća napisano razmjerno mnogo dramskih tekstova, ali ne uvijek u duhu humanističke kazališne prakse kakva je promovirana u posljednjim godinama XV. i prvim desetljećima XVI. stoljeća na talijanskim kneževskim, ali i komunalnim scenama. U preostalim prostorima tadašnjeg slavenstva, gdje je bila dominantna pravoslavna liturgija, ili u sredinama gdje je bio snažan udio protestantizma, dugo se nisu pisale drame pod utjecajem humanističkih poetičara. Naročito je u pravoslavnim sredinama, koje se smatraju dijelom onoga što nazivamo ›Slavia orthodoxa‹, svu težinu dramskoga žanra preuzela upravo liturgija i njezina latentna teatralnost. Bilo je to logično s obzirom na povijesne i ritualne osobnosti slavenskog i istočnoeuropskog prostora upravo zato što se može reći da je kod istočnih pravoslavnih Slavena u ranom novovjekovlju, jednako kao i kod Bizantinaca u srednjem vijeku, teatar izravno porodio liturgiju stvorivši velebna misna slavlja, dok su kod latinskih Slavena iz ›Slavia romana‹ upravo liturgija i misa doveli do nastanka rudimentarnog teatra tijekom srednjega vijeka« (Novak 2009: 556).

⁵ U opširnoj historiografskoj studiji u kojoj rekonstruirati razvoj događaja između 1949. i 1955. godine iz kojih će se razviti jugoslavenska vanjska politika ekvidistance između dva suprotstavljena bloka, Darko Bekić (1988.) također pokazuje suptilnu ideološku ekvilibristiku tadašnjih jugoslavenskih vlasti. Naime, iako se država približava zapadnom bloku i udaljava od SSSR-a, službeni diskurs nipošto ne odustaje od marksističke ideologije. Takav je pak pristup omogućen načelnim razlikovanjem između države i partije, koji je, shodno tome, omogućavao stanoviti pragmatizam vanjske politike s jedne strane, uz očuvanje dogmatizma partijske linije, s druge strane.

III.

Pozabavit ćemo se sada odabranim primjerima izvedbi Držićeve dramskog opusa u pojedinim slavenskim sredinama. Zanimljivo je da je dramaturg praškog Narodnog kazališta František Götze već netom nakon Fotezove postave *Dunda Maroja* razmišljao o uvrštavanju toga komada u repertoar svoga kazališta, no politički događaji koji su uslijedili onemogućili su te planove (Kudělka 1969: 390). Nakon Drugog svjetskog rata uskoro će uslijediti razdoblje zahlađenja odnosa između socijalističke Jugoslavije i zemalja sovjetskog bloka te će u razdoblju između 1948. i 1957. godine autori iz Jugoslavije posve izostati s repertoara čeških kazališta (Kvapil 1969: 400). Češki kazališni kritičar Vl. Bjehounek navodi da je publika, poslije tako duge pauze, očekivala »neku aktuelnu dramu iz društvenog života ili iz herojskih dana borbe jugoslavenskih naroda za slobodu« (ibid.), no tadašnja suvremena dramska produkcija u Jugoslaviji zacijelo bi se pokazala ideološki problematičnijom od renesansnog klasika, i k tome još slavenskog, za kojega Miroslav Kvapil kaže da je »u češkoj scenskoj literaturi popunio onu prazninu koja u češkoj teatarskoj literaturi historijski nedostaje i koju je češka dramaturgija nadomještala komedijama sa klasičnim elementima, dakle nečim, što je bilo – da se tako izrazimo – »čorbine čorbe čorba« i nije imalo ništa zajedničkog sa pravim renesansnim duhom i njegovim elementarnim momentima raskalašenog veselja i bujnih strasti« (cit. dj.: 400–401). No, uvrštavanjem *Dunda Maroja* u repertoar češkog nacionalnog kazališta nije popunjena samo estetska i žanrovska praznina, već se je Držićeve komedija – a u skladu s aktualnim njezinim tumačenjima u matičnoj sredini – ideološki posve uklapala u dominantni svjetonazor recepcijske sredine, budući da su njezinom scenskom revitalizacijom, »poslije 390 godina triumfirali Držićevi plebejsko-demokratski principi nad onim tipičnim malograđanskim (tako popularnim – između dva rata – na praškim scenama) – da parafraziramo Miroslava Krležu – nazoviaristokratskim austroungerskim tužaljkama nad propadanjem plemstva i vlastele« (cit. dj.: 402).

Riječ je, dakle, o postavi Fotezove adaptacije *Dunda Maroja* koju je, 1957. godine, u praškom Narodnom kazalištu režirao Bojan Stupica, uz vlastitu scenografiju te kostimografiju Mire Glišić, dok je ostatak kreativnog kolektiva, uključujući dakako glumce, dolazio iz receptivne sredine (Fotez 1974: 180). Fotez, koji je prisustvovao premijeri, svjedoči da su redatelj i njegovi suradnici »predstavu koncipirali u nama već poznatoj formi, ali su u nju unijeli i nova iskustva, stečena na osnovi predstave u Jugoslaviji, i neke svoje artistske želje koje nisu mogle biti ostvarene u njihovu matičnom teatru. Najvećma se to odrazilo u Stupičinu dekoru, koji je bio stiliziraniji nego za njegovu beogradsku predstavu« (ibid.). Iz navedenoga zaključujemo da je ovdje prije riječ o evoluciji Stupičina pristupa režiji *Dunda Maroja*, gdje redatelj primjenjuje neke inovativne postupke u odnosu

na svoju osam godinu stariju beogradsku režiju, o evoluciji koja nije u izravnom odnosu s kazališnom kulturom recepcijske sredine. Iz dostupnih svjedočanstava, koja nam kazuju da je Stupica »usprio maksimalno provocirati svakog glumca« (Kvapil 1969: 401), kreirajući »šareni spektakl pun dinamike, života i komike« (ibid.), možemo tek pretpostaviti da je redatelj bio uspješan u realizaciji poznatog komičkog potencijala čeških glumaca. U pogledu redateljskih izbora, ovdje dakle nije riječ o predstavi snažno ukotvljenoj u recepcijskoj sredini. Međutim, u idućih desetak godina ta je komedija odigrana u više od deset čeških i slovačkih kazališta, kako kaže Viktor Kudělka, »ne kao egzotičan import, nego kao udomaćeni dio češke kazališne kulture« (1969: 392).⁶

Scenska recepcija djela Marina Držića u Poljskoj u prvim poslijeratnim desetljećima odvijala se u sličnom kontekstu stanovitog poistovjećivanja panslavizma i pankomunizma: Držić je i ondje bio prikladan autor kao najveći slavenski renesansni komediograf te k tome još i zagovornik plebejsko-demokratskih principa. Nama će pak, u kontekstu našeg istraživanja, biti posebno zanimljivo da je u postavama Držićevih komada realiziranim od strane poljskih režisera bio razvidan pečat tada vrlo dinamične poljske kazališne kulture. Tako će postava *Dunda Maroja* kazališta iz Sosnowieca iz 1958. godine poštivati konvencije renesansnog kazališta s elementima univerzalizacije, istodobno postavljajući temelje režiji renesansne komediografije u Poljskoj (Małczak 2009: 86), ali će i uvoditi određene inovacije u odnosu na tada uobičajene režije toga teksta. Bit će to određena stilizacija u vizualnoj opremi predstave (vidljiva na fotografiji jednog prizora priloženoj u Fotezovoj knjizi, između str. 128 i 129), koja se odnosi na scenografiju, kostimografiju, ali i glumačku gestiku.⁷ Novina će biti i izrazita prisutnost glazbe u predstavi što bi, riječima Foteza, šokiralo mnogog držićevskog »čistunca« u nas u to doba (1974: 182–183).⁸ U produkciji pak kazališta iz Nowe Hute iz 1960. godine Ondardo de Augusta pojavljuje se kao suvremeni turist, u pumpericama i s crnim naočalama protiv sunca (nav. dj.: 184).

⁶ To »udomaćivanje« isti će autor definirati na sljedeći način: »Dio kulture ne postaje ova ili ona drama time što je izvedena i neko vrijeme igrana. To postaje tek onda kad njezino izvođenje postane temelj dramaturške i inscenijske tradicije. Drugim riječima: kad umjetnici i javnost imaju volju i osjećaju potrebu baviti se tim djelom dulje vrijeme i vraćati se k njemu; kad ga pokušavaju protumačiti iz novih perspektiva, doreći ono što prethodnik nije dorekao ili u određenoj situaciji nije mogao izraziti; ili tada kada djelo uvijek iznova uzbuđuje kazališne stvaraoce kao problem i neiskorišten impuls« (Kudělka 1969: 391–392).

⁷ Fotez će o tome reći sljedeće: »Vizuelna strana te predstave odisala je mladenačkom smionošću, koja, često i prekomjerno, želi pošto-poto raskinuti s tradicijama. Bila je to nesumnjivo posljedica općepoljskog oslobođenja od nametnutih stega raznih propisanih »smjerova«, ali je fantazija režisera ipak ostala u granicama duha, ukusa i mjere, izvan kojih se prelazi u kič i zbrku« (1974: 183).

⁸ Podsjetimo da je u nas *Dundo Maroje* prvi put pretočen u mjuzikl 1972. godine u produkciji Gradskog kazališta Komedija.

U tu tendenciju osuvremenjivanja klasika ulazi i postava istoga komada kazališta iz Szczecina iz 1971. godine, u kojoj »glumci, kor i orkestar, u stvari beat-band, nose kostime tipa ›Carnaby-Look‹« (Małczak 2009: 86).

Spomenut ćemo ovdje i jedan zanimljiv primjer recepcije djela Marina Držića u Ukrajini, iako nije riječ o scenskoj recepciji, već samo o prijevodu Fotezove preradbe *Dunda Maroja*, objavljenom u časopisu posvećenom svjetskoj književnosti 1965. godine. Opet će biti zanimljiv kontekst objavljivanja. Naime, riječ je, kako tumači Jevgenij Paščenko, o razdoblju ukrajinskog preporoda šezdesetih godina prošloga stoljeća, nakon restrikcija nametnutih, među ostalim, i umjetničkom stvaralaštvu u doba staljinizma a prije »doba zastoja«, koje počinje već od polovice šezdesetih. U tome je razdoblju važan aspekt afirmacije ukrajinske kulture bilo njezino otvaranje inozemnom umjetničkom stvaralaštvu, vrlo teško dostupnom u prethodnim razdobljima. Koju je ulogu, u tome smislu, odigrao prijevod upravo *Dunda Maroja*? Kako dalje objašnjava Paščenko,

»u težnji k preporodu renesansni duh Držićeve komedije kao da je odgovarao općem ozračju vremena koje je bilo ispunjeno vjerom u bolja vremena u tadašnjem ukrajinskom društvu. Objavljivanje klasike (ne i modernista) kao da je štitilo uredništvo od cenzure koja je pomno pregledavala svaku ›zapadnu‹ informaciju. S druge strane vedrina, opći duh dubrovačkog renesansnog pisca odgovarao je preporodu početka šezdesetih, obilježenog posebnim optimizmom« (2009: 95).

Nadalje, slično kao i u drugim slavenskim krajevima, »ukrajinskom auditoriju bilo je predloženo djelo renesansne kulture nastale u slavenskoj sredini koja je neposredno komunicirala sa središtima europske renesanse, u čemu je posebnost hrvatske kulture u odnosu na neke druge, između ostaloga s istočnoslavenskog prostora« (ibid.). Objavljivanje djela hrvatskog renesansnog autora i ovdje je, dakle, nadomještalo izostanak renesanse u ukrajinskoj književnosti, čije je funkcije uglavnom preuzimao barok, ali i doticalo horizont očekivanja ukrajinskog čitateljstva koje je u Držićevoj komediografiji prepoznavalo pandana ukrajinskoj pučkoj kulturi smijeha (cit. dj.: 96). Jasno je da to još uvijek nije bio maniristički Držić kako će ga tumačiti naši književni povjesničari, započevši s Franom Čale potkraj istoga desetljeća, a onda i kazališni redatelji od idućega desetljeća, Držić mnogo mračniji i zapitaniji o svijetu koji ga okružuje, već Držić autor neobuzdanog renesansnog smijeha i optimizma.

Sudbina Držićeva dramskog opusa u Sloveniji i Makedoniji zanimljiva je utoliko što je u obje te sredine, iako su u vrijeme kad je tamo postavljen najveći broj Držićevih komada bile u istoj državnoj zajednici kao i Držićeva polazišna kultura, postojala potreba za prijevodom tih tekstova.⁹ Nadalje,

⁹ Doduše, kad Držić prvi puta dolazi na slovensku pozornicu, i to u obliku glazbenog kazališta, sa Širolinom obradom *Novele od Stanca*, on se ne prevodi, uz obrazloženje da se ni ne može dobro prevesti (Rogelj 2008: 84). Međutim, takav prosede nije toliko neuobičajen

također je zanimljivo da u Sloveniji, od šest prijevoda *Dunda Maroja*, korištenih za ukupno deset različitih postava, samo jedan nije rađen prema preradbi Marka Foteza već prema Držićevu izvorniku (Rogelj 2008: 85). Isto je tako prijevod *Plakira* nastao temeljem Fotezove (nav. dj.: 90), a prijevod komedije *Tripče de Utolče* temeljem Rabadanove preradbe (nav. dj.: 91), dok je *Škrtac* preveden prema izvorniku (ibid.). Pritom je odabir jezika prijevoda katkad bio književni slovenski, katkad historijski (recimo jezik sedamnaestostoljetnog propovjednika Janeza Svetokriškog), a katkad geografski dislociran, kao što su slovensko primorsko ili vipavsko narječje. Takav jezični odabir nužno je značio i stanovitu adaptaciju, relokaciju Držićeva teksta u specifičan prostor i vrijeme, dakle određeno njegovo »posvajanje« od strane recepcijske sredine. Odabir pak Fotezove preradbe, lokalizacije koje više ističu kolorit i tragaju za lokalnoj publici primjerenijem komičkim efektom no za filozofskom potkom Držićeva teksta, ali i zapažanja kritičara slovenskih predstava ukazuju nam da je Držićev opus, s rijetkim iznimkama sve do današnjih dana, na slovenske pozornice dolazio primarno kao djelo veselog renesansnog autora. I ovdje je dubrovački dramatičar popunjavao prazninu u nacionalnoj književnoj povijesti koja je u XVI. stoljeću bila obilježena protestantskom teološkom literaturom, a nije poznavala renesansnog teatra (nav. dj.: 85). Jedina iznimka ovakvom pristupu bila je postava *Dunda Maroja* Ivice Kunčevića, nastala temeljem prijevoda izvornika iz pera Andreja Arka, iz 1996. godine, s uglavnom hrvatskim kreativnim timom, u kojoj će redatelj iskušati neke zamisli – poput ideje negromancije kao temeljnog principa djela ili pak miješanja vremenskih razina u kostimografskom modusu – koje će u potpunosti razviti u svojoj dubrovačkoj postavi istoga komada iz 2000. godine. Sukladno zapažanjima kritičara, ovaj ambiciozni koncept nije se u potpunosti scenski realizirao (nav. dj.: 90), već je prije riječ o etapi u evoluciji Kunčevićeva višedesetljetna redateljskog promišljanja *Dunda Maroja*,¹⁰ no o predstavi koja je imala određeno značenje u sredini u kojoj je igrala. Niti u Sloveniji Držić, očito, nije postao autorom filozofske zapitanosti, već je preuzeo funkciju inače nepostojećeg nacionalnog veselog renesansnog komediografa, gradeći dodatno tu funkciju provedenim jezičnim i mjestimice sadržajnim lokalizacijama.

Slična je situacija u Makedoniji, s tom razlikom da je Držićev opus prisutniji na tamošnjim scenama: u članku napisanom 2007. godine govori

u glazbenom kazalištu, u kojemu glazba katkad ima prednost pred riječju, pa se zadržava prozodijska veza između izvorne glazbe i izvornog teksta, stavljajući u drugi plan (ne)razumljivost teksta.

¹⁰ Ovdje je zanimljivo usporedno pripomenuti kako je prvi slovenski redatelj *Dunda Maroja*, 1941. godine, bio Bojan Stupica, čija će režija isto na neki način predstavljati razvoj autorova redateljskog promišljanja Držićeva djela, koje će vrhunac postići u beogradskoj postavi iz 1949. godine, ali, vidjeli smo, ponuditi i neka zanimljiva nova rješenja u praškoj predstavi iz 1957. godine.

se o 27 postava nastalih na temelju šest Držićevih naslova (Lužina 2007: 92). U početku su to bili prijevodi Fotezovih preradbi da bi se kasnije prevodili Držićevi izvornici, no nama će opet biti zanimljivija jedna preradba, koja se očito više ugledala u Fotezovu no u Držićevu verziju *Dunda Maroja*. Riječ je o adaptaciji najpoznatije Držićeve komedije pod nazivom *Solunski patrdii*, odnosno *Solunske vragolije*, iz čijega naslova možemo nazrijeti kuda je adaptator Mile Poposki smjestio Držićevu rimsku komediju. I ovdje je Držićev tekst banaliziran, sveden na niz komičnih anegdota, transpozicija iz Držićeva Rima u Solun posve je mehanička te izostaje slojevit odnos Dubrovnik-Rim kojega nudi izvornik. Međutim, ta je lokalizacija postigla golem uspjeh u Makedoniji: od praizvedbe 1979. pa do 2007. godine u raznim ju je makedonskim kazalištima vidjelo gotovo 200.000 gledatelja, a 1986. godine po njezinu je tekstu Makedonska televizija snimila seriju u tri nastavka, dosad repriziranu više puta (nav. dj.: 98–99). Vidimo, dakle, da je i u makedonskoj sredini Držićev opus odigrao specifičnu ulogu: njegova je najpoznatija komedija zapravo poslužila kao zaliha zapleta i komičkih efekata koji su, odjeveni u lokalno ruho, pružili zrcalo makedonskoj publici, koja je prepoznavanje pronalazila u akcidentalnosti lokalnih obilježja, a ne u univerzalnosti filozofske potke Držićeve dramatike, posve izostale iz ovakove preradbe.

Ovaj ćemo kratki prikaz izvođenja Držićeva dramskog opusa u slavenskim sredinama završiti nekim primjerima sa srpskih scena. Ovdje se nećemo upuštati u složenu problematiku političkog prisvajanja Držića, u kojoj je srpska književna i povijesna znanost nerijetko igrala ulogu stranu znanstvenoj deontologiji. Mimo tih pokušaja, moramo konstatirati više-manje konstantnu prisutnost Držića u srpskoj kulturi: od gostovanja zagrebačkog *Dunda Maroja* u Fotezovoj obradi i režiji 1939. godine u Beogradu kao i postave istoga komada u beogradskom Umetničkom pozorištu iste godine, preko niza postava Držićevih komada diljem Srbije, njihovog uvrštavanja u školsku lektiru, izučavanja na studijima književnosti i kazališta kao i doprinosa srpskih znanstvenika. Držić je tu prisutan i intertekstualno, posebice u devedesetim godinama prošloga stoljeća, kad mladi srpski dramatičari tematiziraju shizofrenu poziciju koju naš autor ima u tadašnjoj srpskoj kulturi – istodobno i kao »ustaški« autor i kao klasik kojega djeca čitaju u školskoj lektiri. Tako se Držić pojavljuje u *Beogradskoj trilogiji* Biljane Srblijanović te u *Turneji* Gorana Markovića. Što se pak tiče izvedbi Držićeve dramatike u Srbiji, potrebno je izdvojiti u ovome tekstu već spominjanu Stupičinu režiju *Dunda Maroja*, po za tu priliku obnovljenoj Fotezovoj preradbi, u Jugoslovenskom dramskom pozorištu iz 1949. godine, koja je imala značenje ne samo za srpski, već za cjelokupni jugoslavenski prostor, a gostovala je i u inozemstvu.

Za ilustraciju načina na koji je srpska kazališna kultura »posvojila« Držićev dramski opus poslužit će nam dvije postave *Dunda Maroja*, u

međusobnom citatnom odnosu. Prvu je 1976. godine na sceni JDP-a postavio Miroslav Belović, a njezina je posebnost bila ta da su sve uloge igrali muškarci u fratarskim mantijama, u dvorištu samostana koje je scenografski obradio Zvonimir Šuler (Čolić Biljanovski 2009: 267). Redatelj se odlučuje na takav eksperiment u vrijeme kad se i u hrvatskom kazalištu polako odustaje od uvriježenog načina igranja Držića, i to ponajviše pod utjecajem novih književnih tumačenja autorova opusa, ali i uslijed prodora novih scenskih poetika koje ulaze i u prostor režije klasika, no takvo smještanje Držićeva teksta u okrilje maskulinog samostanskog teatra nije zabilježeno u hrvatskom kazalištu. To je smiono redateljsko rješenje očito ostavilo traga u srpskoj kazališnoj kulturi. Predstava o kojoj govori Biljana Srbljanović u gore navedenom tekstu također uprizoruje *Dunda Maroja* u posve muškoj postavi (Milin 2008: 94), što najvjerojatnije odgovara praiizvedbenim okolnostima Držićeva teksta, ali se i neupitno referira na Belovićevu postavu. Isto tako, u 2009. godine postavljenom *Dundu Maroju* Kokana Mladenovića u Kruševačkom pozorištu predstava u predstavi igrat će se na taj način da će glumci utjeloviti štićenike Kazneno-popravnog doma u Kruševcu – također sve muškarce – koji igraju Držićevu komediju (Botić 2010: 55). Srpska je, dakle, kazališna kultura ovdje »posvojila« najpoznatiju Držićevu komediju scenski je opredmetivši jednim sasvim specifičnim redateljskim rješenjem, prema kojemu se citatno odnose kasniji dramski tekstovi i režije nastali u istoj kulturi. Držićev je tekst, tako, postao do te mjere produktivan u stranoj kulturi da ne samo potiče na iznalaženje novih redateljskih rješenja, već ta rješenja ugrađuje i u nove proizvode te kulture.

IV.

Iako, za razliku od Shakespearea, Držić nema status »jedine« figure hrvatskog nacionalnog književnika – konkurencija su mu »otac hrvatske književnosti« Marko Marulić, mlađi i državotvorniji mu sugrađanin Ivan Gundulić, ili pak dvadesetostoljetni autor Miroslav Krleža –, a još se manje približava obilježjima pripisivanim engleskom mu gotovo suvremeniku kao ne samo neprikosnovenom britanskom nacionalnom pjesniku, odnosno nacionalnom pjesniku engleskog govornog područja, već i najpoznatijem svjetskom književniku, upravo utjelovljenju figure književnika, pa u skladu s time nema niti približno sličnu inozemnu ni književnu ni scensku recepciju, ipak pronalazimo razloge da neka zapažanja o kazališnoj recepciji Shakespeareova dramskog opusa u različitim sredinama pokušamo provjeriti na upravo prikazanim primjerima izvedbi Držićeve komediografije u inozemstvu. Naime, suvremena je teatrologija uočila da su ključni interpretativni pomaci sa značajnim inovativnim poticajima na području prakse izvođenja Shakespeareovih komada došli iz inozemstva, iz neanglofonih sredina, manje opterećenih Shakespeareovim jezikom, ulogom nacionalnog

barda te književnointerpretativnom i izvedbenom tradicijom. Tu mislimo na vrlo utjecajnu knjigu poljskog teatrologa Jana Kotta *Shakespeare naš suvremenik*, na utjecaj Brechtovog političkog kazališta, posebice u izvedbama *Berliner Ensemblea* i kasnijoj teorijskoj primjeni postavki Brechtova teatra na Shakespeareov opus od strane njemačkog književnog povjesničara Roberta Weimanna. Dok je Kott Shakespearea tumačio egzistencijalistički, pronalazeći povijesne konstante u njegovom opusu, Weimann je slijedio optimističku Brechtovu vjeru u mogućnost društvene promjene – kazalištem. Zanimljivo je da su oba ova autora svoja promišljanja Shakespeareova opusa, ideološki dijametralno suprotna, razvila u društvenom kontekstu socijalističkih društava sovjetskoga bloka. O tome je pisao Dennis Kennedy (u: Bulman, ur. 1996.). Na sličnu slobodu u pristupu, za razliku od anglofonih produkcija, upućuje i Barbara Hodgon, pišući o režiji *Sna Ivanjske noći* kanadskog frankofonog redatelja Roberta Lepagea, u produkciji londonskog Kraljevskog nacionalnog kazališta, iz 1992. godine, koja se uspijeva odmaknuti od kanonske režije istoga komada od strane Petera Brooka iz 1970. godine, što je teže uspijevalo anglofonim redateljima (u: Bulman, ur. 1996.). Jedna pak poljska postava *Hamleta*, *Hamlet gliwicki. Próba albo dotyk przez szybę*, u režiji Piotra Lachmanna i produkciji skupine Videoteatr iz 2006. godine, ogledni je primjer reinterpretacije svjetskog klasika uključivanjem problematike koja je od izrazite važnosti za recepcijsku sredinu, ali i scenskim inoviranjem na temelju suvremenih tehnologija. Tako *Hamlet iz Gliwica*, na potki Shakespeareove tragedije interpretirane kao potraga za izgubljenim ocem, prikazuje nevolje dječaka – zapravo autobiografsku priču samoga redatelja – koji je, slijedom povijesnih promjena u Istočnoj Europi nakon Drugog svjetskog rata, odijeljen od oca (Mancewicz 2014: 58–59), koristeći pritom odnos glumaca na pozornici i videoprikaza kojim se uprizaruje razgovor između živih i mrtvih, sadašnjosti i prošlosti (nav. dj.: 60).

Možemo li nešto slično primijetiti u ovdje prikazanim predstavama? Naš smo odabir ograničili na slavenske sredine u kojima je, vidjeli smo, Držićev opus imao specifičnu funkciju nadomještanja izostanka nacionalnog renesansnog dramatika. U tome je smislu postavljanje, doduše gotovo isključivo Fotezove preradbe, nerijetko utjecalo i na razvoj scenskih poetika izvođenja renesansnog teatra u odnosnim recepcijskim kazališnim sredinama. Na prostoru izvan nekadašnje Jugoslavije jedino smo u poljskim postavama zamijetili određene interferencije tada žive poljske kazališne kulture koja je, u režijama komedija našega autora, isprobavala neke vlastite inovacije na području režije klasika. Drugdje ne možemo govoriti o razini »prisvajanja« teksta od strane recepcijske kulture do te mjere da unutar strane kazališne kulture nastaju redateljska rješenja koja svojom inovativnošću prednjače nad redateljskim odabirima polazišne kazališne kulture. Zacijelo je ključni razlog tome što je Držićev opus u istraživanim sredinama gotovo isključivo bio prisutan u obliku prijevoda

Fotezove preradbe *Dunda Maroja* koja, simplificirajući izvornik u filozofskom i kulturološkom smislu, ali i u aspektu renesansnih kazališnih kodova, onemogućuje interpretaciju književnoga teksta koja bi bila temelj smjelijim redateljskim zahvatima. Tome se treba pridodati činjenica da se Držićeva djela u inozemstvu najviše izvode u pedesetim i šezdesetim godinama prošloga stoljeća, dok će se značajnije inovativne poetike u europskom teatru pojaviti upravo potkraj šezdesetih godina. Donekle se iz takve sheme izdvaja srpska kazališna sredina, u kojoj se, doduše također dugo izvodila Fotezova preradba, ali u kojoj je djelo Marina Držića do te mjere prisutno da povijest njegovih izvedbi proizvodi međusobne citatne odnose. A tek takva pozicija našega autora u stranoj kulturi stvorit će od Marina Držića hrvatskog Shakespearea – dramskog autora koji je do te mjere »posvojen« od strane recepcijske kazališne kulture da, interpretirajući dramski tekst na potki za matično društvo relevantnih pitanja, potiče na iznalaženje redateljskih rješenja koja se, s jedne strane, nadahnjuju kazališnom kulturom u okrilju koje nastaju, a, s druge strane, donose inovacije u odnosu na redateljske invencije nastale u autorovoj matičnoj kazališnoj kulturi. Takvoga bismo Držića željeli vidjeti na stranim pozornicama, koji pripada hrvatskoj književnosti i svjetskom kazalištu.

Literatura

- Bekić, Darko. 1988. *Jugoslavija u hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949–1955*. Zagreb: Globus.
- Botić, Matko. 2010. Iz Srbije s ljubavlju. *Kazalište* 41/42: 52–57.
- Bulman, James C., ur. 1996. *Shakespeare, Theory and Performance*. London: Routledge.
- Čolić Biljanovski, Dragana. 2009. Dela Marina Držića na scenama srpskih pozorišta do 2008. godine. U: *Marin Držić – sovjeticizam dubrovačke renesanse*. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa (Pariz, 23–25. listopada 2008). Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas, ur. Zagreb: Disput, 261–290.
- Duvignaud, Jean. 1971. *Théâtre et après*. Pariz: Casterman.
- Fotez, Marko. 1974. *Putovanja s Dundom Marojem*. Dubrovnik: Dubrovačke ljetne igre.
- Kudělka, Viktor. 1969. Držićevo mjesto u jugoslavenskom repertoaru čeških kazališta. U: *Marin Držić. Zbornik radova*. Jakša Ravlić, ur. Zagreb: Matica hrvatska, 389–392.

- Kvapil, Miroslav. 1969. Na marginama prvog izvođenja *Dunda Maroja* u Pragu (22. III 1957). U: *Marin Držić. Zbornik radova*. Jakša Ravlić, ur. Zagreb: Matica hrvatska, 400–402.
- Lužina, Jelena. 2007. Kako je sve Držić putovao Makedonijom i kako se (sve) u njoj snalazio. *Kazalište* 31/32: 90–99.
- Małczak, Leszek. 2009. Marin Držić u Poljskoj. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*. Zbornik radova XI. (*Držić danas. Epoha i naslijeđe*) sa znanstvenog skupa održanog od 22. do 24. rujna 2008. godine u Splitu. Cvijeta Pavlović i Vinka Glunčić-Bužančić, ur. Split – Zagreb: Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 81–90.
- Mancewicz, Aneta. 2014. *Intermedial Shakespeares on European Stages*. Palgrave Macmillan.
- Milin, Boško. 2008. O recepciji dela Marina Držića u Srbiji. *Kazalište* 33/34: 94–96.
- Novak, Slobodan Prosperov. 2009. *Slaveni u renesansi*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Paščenko, Jevgenij. 2009. Marin Držić i preporodni duh ukrajinskih šezdesetih. U: *Komparativna povijest hrvatske književnosti*. Zbornik radova XI. (*Držić danas. Epoha i naslijeđe*) sa znanstvenog skupa održanog od 22. do 24. rujna 2008. godine u Splitu. Cvijeta Pavlović i Vinka Glunčić-Bužančić, ur. Split – Zagreb: Književni krug, Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 91–99.
- Pfister, Manfred. 1998. *Drama. Teorija i analiza*. Zagreb: Hrvatski centar ITI.
- Radošević, Andrea. 2009. Izvedbe djela Marina Držića u inozemstvu (izbor). U: *Leksikon Marina Držića*. Ur. Slobodan P. Novak, Milovan Tatarin, Mirjana Mataija, Leo Rafolt. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 929–940.
- Rogelj, Tea. 2008. Držić na slovenskim pozornicama. *Kazalište* 33/34: 84–93.

Dramatic opus of Marin Držić on stages in Slavic countries – between cultural graze and cultural appropriation

Summary

Drawing on the evidence of foreign productions of Marin Držić's plays, this paper aims to question the remarks of certain Shakespeare critics (such as Dennis Kennedy or Barbara Hodgson) who, based on contemporary productions of English Renaissance playwright, have concluded that contemporary stagings of Shakespeare's dramatic opus outside Anglophone cultural area, unencumbered of the »burden« of Bard's language and the status of national classic, as well as the signifying and performance-related features accompanying this status, have been reaching much more freely for innovative staging solutions than it was the case in the English-speaking milieu. Namely, Držić's dramatic opus has been canonized both as literary and theatre work within the Croatian cultural area, but it has also been present more widely, in ex-Yugoslavia and Europe. In that respect, this paper, based on the examples of certain Slavic countries, tries to find out to what extent Držić's plays participate in a given foreign culture: did they just »graze« on a foreign culture (visiting performances from Croatia); does a recipient culture contribute in a creative way to the stage actualization of Držić's oeuvre (for instance, Croatian directors staging Držić's plays with local companies and based on translated/adapted texts); or Držić has been completely »appropriated« by the recipient culture, so that his opus becomes an integral part of the achievements of this culture, fully participating in the development of its theatre.

Ključne riječi: Marin Držić, inozemne izvedbe, kulturalna apropijacija

Keywords: Marin Držić, foreign productions, cultural appropriation

Snježana Paušek-Baždar

Antropološki centar Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti
Ulica književnika Ante Kovačića 5, HR-10000 Zagreb
spbazdar@hazu.hr

BERNARD, MATO KSAVER I MATO LUJO ZAMANJA U HRVATSKOJ PRIRODOSLOVNOJ BAŠTINI

Glasoviti Dubrovčanin Bernard Zamanja (1735. – 1820.), poznati grecist i pjesnik, profesor retorike u Sieni te retorike i grčkog jezika u Milanu, bavio se i prirodnim znanostima. On je već 1768., pet godina prije pokusa braće Montgolfier (1783.), objavio u Rimu djelo *Navis aëria*. Nakon pokusa braće Montgolfier, Zamanjino je djelo ponovno, prema rimskom izdanju, tiskano u Beču 1784. U njemu je istaknuto da je let balonom velebno ostvarenje davne zamisli talijanskog isusovca Francesca Terzi Lane (1631. – 1687.), što je izazvalo rasprave u europskom intelektualnom krugu (Faujas de Saint Fond, Gottfried W. Leibniz). Za razliku od Bernarda, Mato Ksaver i Mato Luj Zamanja su djelovali deset godina kasnije u Dubrovniku. Oni su, zajedno s Lukom Gučetićem, napisali i branili završnu radnju s područja kemije na studiju Pijarističkog kolegija u Dubrovniku *Trattenimento accademico sull'aria comune*. Sadržaj tog spisa je istraživanje kemijskih svojstava običnog zraka na temelju 33 pokusa, koje su oni izveli i protumačili. Napisan je u deset zasebnih poglavlja, u obzoru tada vladajuće flogistonske teorije u kemiji. Tom teorijom su se tumačili kemijski postupci s plinovima i proces disanja živih bića. Po uzoru na europske znanstvenike Pierra J. Macquera, Giovannia A. Scoplija i Felicea Fontanu, naši autori su protumačili rezultate svojih pokusa pojmovima: otapajuća sila zraka, gostujući zrak i nitrozni zrak.

1. Uvod

U doba kada su djelovali Dubrovčani Bernard, Mato Ksaver i Mato Luj Zamanja u europskoj znanosti je vladala flogistonska teorija. To je bila prva objedinjujuća teorija u kemiji. U potrazi za strukturom tvari postavljena je teorija o tri vrste zemlje: *kamena*, koja tijelima daje krutost, potom *živina* koja im daje žitkost i tečljivost i na koncu *masna* zemlja, kasnije nazvana flogiston koja im je davala unutarnju toplinu, odnosno koja je bila vatrena tvar, a za neke autore vatreni princip. Kako nije bio poznat pojam energije,

kemičari su naslutili da u svakoj tvari postoji neka unutarnja toplina koja je u njima više ili manje vezana. Tako je flogistonska teorija objedinila oksido-redukcijske procese: reakciju običnog gorenja drveta, reakciju oksidacije metala i postupak disanja. Te reakcije su po svojem kemizmu oksidacije i redukcije identične i danas. Teorija flogistona trajala je gotovo čitavo XVIII. stoljeće. U potrazi za pretpostavljenim flogistonom kemičari otkrivaju gotovo sve plinove i razvija se pneumatska kemija. Nakon otkrića kisika, Antoine Laurent Lavoisier (1743. – 1794.) odbacio je flogiston i flogistonsku teoriju te je pokazao da se reakcije oksidacije odvijaju spajanjem s kisikom iz zraka, a ne otpuštanjem hipotetičnog flogistona.

Znamenita otkrića nadahnjivala su izumitelje, a tehnika je krenula putem primjene znanosti. To je bila glavna značajka industrijske revolucije, koja je nastupila u drugoj polovici XVIII. stoljeća. Otkriće sastava atmosferskog zraka i kisika te otkrića ostalih plinova dovela su do njihove primjene u praktične svrhe. Tako se ustanovilo da je topli zrak mnogo rjeđi i lakši od hladnog te su se počeli izvoditi pokusi sa zračnim balonima punjenima toplim zrakom i ukazala se ostvarivost leta balonom. Navodno je stariji brat Montgolfier, Joseph došao na misao letenja balonom čitajući tekstove engleskog kemičara Josepha Priestleya (1733. – 1804.) koji je otkrio kisik i brojne nepoznate plinove te je mjerio njihovu gustoću.

Dubrovčanin Bernard Zamanja osjećao je duh svoga vremena te je objavio djelo o *Zračnoj lađi*, najprije u Rimu na talijanskom jeziku (1768.), a nakon pokusa braće Montgolfier ono je ponovno objavljeno u prijevodu na njemački jezik (1784.). Desetak godina kasnije Mato Ksaver i Mato Luka Zamanja su, zajedno s Lukom Gučetićem branili završni ispit na Dubrovačkom pijarističkom kolegiju u kojem su, između ostalog, pokazali primjenu *nitroznog zraka*, kako se u ono doba nazivao dušikov monoksid, u konstrukciji sprave za mjerenje vrsnoće zraka.

2. Bernard Zamanja o zračnom balonu

Bernard Zamanja (Dubrovnik, 9. studenog 1735. – Dubrovnik, 20. travnja 1820.) djelovao je kao pjesnik i prevoditelj, komentator i traduktolog. Isusovac do ukinuća reda 1773., a potom svećenik. Bio je posljednje, jedanaesto dijete Petra Zamanje i Marije Kaboge. Školovao se dijelom u Dubrovniku, a od 1753. u Rimu, gdje su mu učitelji bili Dubrovčani Rajmund Kunić i Ruđer Bošković. Po završetku studija predavao je retoriku u Sieni, a od 1779. bio je profesor retorike i grčkog jezika u Milanu, gdje je obavljao i diplomatske zadatke za rodnu Republiku. Po povratku u Dubrovnik 1783. imenovan je generalnim vikarom Dubrovačke nadbiskupije, a 1808. postavljen je za inspektora Dubrovačkog liceja. Kao generalni vikar Dubrovačke nadbiskupije 1815. pozdravio je ponovnu uspostavu isusovačkog reda. Premda

mu je glavno područje rada bilo pjesništvo i prevoditeljski rad¹, Bernard je pokazivao veliki interes i za prirodne znanosti. U spjevu *Echo*, u dvije knjige on je izložio akustičke, meteorološke i astronomske pojave. Njegov ep naslova *Navis aëria* (*Zračna lađa*) bio je osobito popularan u austrijskim i talijanskim znanstvenim krugovima.

Prvo izdanje Zamanjine *Zračne lađe* objavljeno je već 1768. u Rimu, u doba dok je on bio član isusovačkog reda. Petnaest godina kasnije, u lipnju 1783. braća Montgolfier podigla su u zrak u Annonayu u Francuskoj balon punjen toplim zrakom. Iste godine uslijedilo je još nekoliko pokušaja podizanja balona (Charles, Pilatre de Rozier) što je nastavljeno i u godinama 1784. i 1785. To otkriće i znanstveni uspjeh odjeknuo je svijetom i ulio nadu u njegovu korisnost.

Uz francuskog kralja Luja XVI., američkog izumitelja i fizičara Benjamina Franklina (1706. – 1790.) te druge uglednike, očevdac je bio i Barthélémy Faujas de Saint Fond (1741. – 1819.) pristav u Prirodoslovnom muzeju u Parizu i kraljevski rudnički povjerenik. On je taj događaj znanstveno opisao i analizirao u djelu *Description des expériences aérostatiques de M. M. Montgolfier* (Pariz, 1783.). To je djelo ubrzo prevedeno na više jezika. Na njemački ga je preveo učeni benediktinac Franz Übelacker, pod naslovom *Des Herrn Faujas de Saint- Fond Beschreibung der Versuche mit der Luftkugel* i tiskao u Beču, već sljedeće 1784. godine. Uz prijevod u istoj knjizi tiskao je Übelacker svoju raspravu o povijesti leta balonom.² Odlučno je zastupao mišljenje da je začetnik leta balonom bio Albert iz Saske, »njemački fizičar« iz XIV. stoljeća. No, za balon je tvrdio da se radi o zamisli talijanskog isusovca, profesora matematike i filozofije u lombardijskom gradu Brescia Francesca Terzi Lana (1631. – 1687.). U raspravama *Prodromo ovvero saggio di alcune invenzioni nuove premesso all' arte maestra etc.* (1670.) i *Magisterium naturae et artis* (1684. – 1692.) Lana je izložio svoje ideje o aerostatu koji bi bio načinjen od evakuiranih bakrenih kugli.³

Iste godine kada je objavljen Übelackerov prijevod i rasprava (1784.) objavljeno je, također u Beču i djelo našeg Bernarda Zamanje *Zračna lađa*, prema spomenutom rimskom izdanju iz 1768. godine.

Drugo, bečko izdanje Zamanjine *Zračne lađe*, posvećeno je njegovu profesor i prijatelju Dubrovčaninu Rajmundu Kuniću (Dubrovnik, 1719. – Rim, 1794.), a predgovor je tom izdanju napisao dvorski savjetnik, svećenik i bivši isusovac Michael Paitner (1753. – 1826.). U njemu je sakupio sve što

¹ Opširnije vidi Vekarić 2012: 342–347; Ivica Martinović: Zamanja Bernard, Leksikon hrvatskih pisaca (ur. D. Fališevac, K. Nemec, D. Novaković), Školska knjiga, Zagreb 2000., str. 797–799. Zamanjin prijevod Homerove *Odiseje* na latinski je prvi put tiskan u Sieni 1777. i smatra se jednim od najboljih prijevoda.

² Paušek-Baždar 1995b: 98–113, 108–110.

³ Vidi opširnije Francesco Terzi Lana, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 63, Università degli studi di Udine, 2004.

pripada povijesti zračne lađe te je poput Überlackera osporio prvenstvo braći Mongolfier. Naime, premda su braća Mongolfier ostvarila let balonom, oni su to, kaže Paitner načinili prema zamislama i prijedlozima izvedbe letjelice koje su dali slavnih ljudi u prošlosti. To su bili: Arhita iz Tarenta (prva polovica IV. stoljeća prije Krista), Albert iz Saske (1316. – 1390.) i talijanski isusovac Francesco Terzi Lana. Niti Paitner, a niti Übelacker nisu spomenuli portugalskog isusovca iz Brazila Bartolomea de Gusmão (1685. – 1724.). On se početkom XVIII. stoljeća u Lisabonu zaista podigao pomoću neke naprave na topli zrak do visine krova kraljevske palače. Zvali su ga »leteći svećenik«. O tom se pothvatu malo zna. Inkvizicija ga je osudila na tamnicu, iz koje su ga prijatelji spasili bijegom u Španjolsku.

U skladu s Paitnerovim mišljenjem, Zamanja je već u prvom, rimskom izdanju svog epa *Zračna lađa* (1768.) opjevao let balonom kao velebno ostvarenje davnih zamisli spomenutog talijanskog profesora, isusovca Francesca Terzi Lane. Naime, Lana je u svom u svom djelu iz 1670. *Prodromo ovvero saggia di alcune invenzioni nuove* izložio svoje ideje o aerostatu, koji bi bio načinjen od evakuiranih bakrenih kugli.⁴ No, Faujas de Saint-Fond je u predgovoru svog djela, vjernom kopijom Lanine zračne lađe, pokazao da ona nije bila uzor braći Montgolfier.⁵ Već je znameniti G. W. Leibniz (1646. – 1716.) upozoravao da se u Laninoj kugli ne bi mogao načiniti vakuum, jer bi se spljoštila, a ona s debljom stijenkama bila bi preteška. Lanina ideja je bila napuniti balon što laganijim fluidom da bi uzgon bio veći, pa je stoga odabrao vakuum. Zato de Saint-Fond ipak uzima Lanu u zaštitu i kaže da je njegova teorija i ona braće Montgolfier posve ista, ali da je ostvarenje ili praksa različita, pa da Lanino rješenje sa zrakopraznom kuglom predstavlja idealnu, ali nedostižnu izvedbu balona. Poput Saint-Fonda i Überlackera Bernard Zamanja je također smatrao da je Lana bio prvi koji je dao rješenje za aerostatski pokus. Dapače, u bečkom izdanju svog spjeva o zračnoj lađi Zamanja kaže da je Francesco Terzi Lana od 1647. godine postao ured isusovačkog reda, kojemu svi dijelovi znanosti duguju svoj napredak.

Malo je poznato da je znameniti Ruđer Bošković pozvao svoje sunarodnjake Bernarda Zamanju i Rajmunda Kunića u Rim. Profesori na rimskom isusovačkom *Collegium Romanum* su im, između ostalih bili Karlo Noceti i Orazio Borgondio. Ta dva profesora su najprije predložili Ruđera Boškovića, a potom Kunića i Zamanju za članove rimske Akademije degli Arcadi. Amblem toj akademiji je Panova svirala, a članovi su bili znameniti

⁴ Bernardi Zamagna Ragusini, *Navis Aeria, ad exemplar Romanum, editit, praefatus est, appendicesque adiecit Michael Paitner, Ung. Sopron Presbyter, Viennae, 1784.*, str. I–XXVI.

⁵ Faujas de Saint-Fond, *Beschreibung der Versuche mit der Luftkugel*, uebersetzt von Abbé Übelacker, mit einer Abhandlung derselben, wodurch erwiesen wird, das ein deutscher Physiker von XV Jahrhunderte der Urheber dieser Erfindung sey, Vienna 1784.

književnici i znanstvenici: J. W. Goethe, I. Newton, C. D. Montesquieu, Voltaire i drugi.

Svaki član je u pravilu dobivao pastirsko grčko ime. Pastirska imena Boškovića, Kunića i Zamanje su bila: *Numenius Anigraeus*, *Perelaos Megaris* i *Triphilos Cephisis*.⁶ Kada je Zamanja objavio svoju *Zračnu lađu* i posvetio je svom profesoru i sunarodnjaku Rajmundu Kuniću, ovaj se osjećao ponukanim da spjeva elegiju u svrhu popularizacije i promicanja Zamanjina djela. Naslov elegije je *Giannu Marchioniiju plemenitom mužu po plemstvu i častima časnom zaštitniku lijepih umjetnosti Rajmund Kunić prijatelja svoga (Zamanje) posvećuje pjesme*, a stihove iz te elegije je govorio u rimskoj degli Arcadi, u kojima se između ostalog kaže:

O malena knjigo, koju nedavno Muza Zamanji učenom
na plavetnom vrhu Pinda u pero kazivaše,
knjigu tu sročenu i urešenu mnogim oštroumljem
posla mi kao slatki znak svoga prijateljstva
Ja neću dopustiti da ti (knjigo) miruješ u kući vlastitoj
i da se u mojoj sobici skrivaš nepoznata
da bi te odloženu pokrila prašina i grimizni pokrivač...

Uspjeh aerostatičkih pokusa našao je odraz i u drugim Kunićevim pjesmama koje je recitirao u Rimskoj akademiji, pitajući se što je nastojanje Agroplovaca i što je smjeli pokus Ikarov prema zrakoplovu francuskom. Tako se u rimskoj degli Arcadi u drugoj polovici XVIII. stoljeća često slušao i odjekivao glas naših Dubrovčana.⁷

3. Pijaristički kolegij u Dubrovniku

Po ukinuću isusovačkog reda (1773.), senat Dubrovačke Republike se zalagao za pozivanje redovnika nekog drugog katoličkog reda koji bi nastavili podučavanje na kolegiju u Dubrovniku. U tome su dubrovačkom senatu pomogli znameniti dubrovački pjesnik i latinist Benedikt Stay (1717. – 1801.) i njegov brat Krista. Naime, nakon neuspjelog pokušaja da se dubrovački kolegij povjeri redovnicima Majke Božje iz Lucce, braća Stay su ponudili pijaristima, koji su već imali slične škole u Italiji, da preuzmu kolegij u Dubrovniku. Nakon uspjelog dogovora, pijaristi su u travnju 1777. otvorili kolegij u Dubrovniku. U početku je to bila samo početna i naprednija škola (1. *schola principiorum*, 2. *grammatica*, 3. *syntaxis*, 4. *schola humanitatis*, 5. *rhetorica*). No, uskoro je otvoren i najviši stupanj nastave, filozofski tečaj.⁸

Završni ispiti na Pijarističkom kolegiju su se u pravilu tiskali. To je bio sastavni dio ne samo katoličkih, nego i svih visokih učilišta koncem XVIII. i početkom XIX. stoljeća. Svrha završnih ispita, koji su uglavnom pisani

⁶ Paušek-Baždar 1995b: 98–113, 106.

⁷ Paušek-Baždar 1996: 319–329, 326.

⁸ Adamović 1885.

u obliku rasprava, bila je u tome da se znanstvene teme što svestranije obrade, utvrde i s raznih gledišta osvijetle. Autori su se s većim ili manjim dopunama držali školskog gradiva, koristeći se onim priručnicima svoga doba s kojima su se slagali u prirodoslovnim pogledima.

Istraživanje takvih rasprava važno je radi utvrđivanja odraza i prihvaćanja suvremenih prirodoslovnih gledišta iz naprednijih znanstvenih središta u Hrvatskoj. Time se određuje razina znanja u određenoj znanstvenoj sredini. Iz rasprave dubrovačkih autora Mate Luje i Mate Ksavera Zamanje te Luke Gučetića, razvidno je da razina znanja u pijarističkom kolegiju u Dubrovniku nije zaostajala za razinom općeg znanja, odnosno za razvitkom europskog prirodoslovlja.

3.1. Završni ispit o običnom zraku Luke Gučetića, Mate Ksavera i Mate Luje Zamanje na Dubrovačkom pijarističkom kolegiju

Rasprava pod naslovom *Trattenimento accademico sull'aria comune per i signori Luca di Gozze, Matteo Severio di Zamagna, Matteo Luigi di Zamagna studenti di filosofia e matematica il secondo anno del loro corso nel Collegio delle scuole pie* (Akademska rasprava o zajedničkom zraku za gospodu Luku Gučetića, Matu Ksavera Zamanju i Matu Luju Zamanju, studente filozofije i matematike u drugoj godini njihova studija u kolegiju pijarističke škole) tiskana je u srpnju 1794. godine u tiskari Andrea Trevisana u Dubrovniku, na 24 stranice. Prema imenima i prezimenima studenata koji su raspravu pisali i branili na završnom ispitu možemo pretpostaviti da je Luka Gučetić (1776. – 1831.) zacijelo bio u rodu sa znamenitim dubrovačkim filozofom i retoričarem Nikolom Vidovom Gučetićem (1549. – 1610.), dok su Mato Ksaver i Mato Lujo Zamanja bili braća i bili su u rodu s glasovitim spomenutim Dubrovčaninom Bernardom Zamanjom. (1735. – 1820.). Mato Ksaver Mihova Zamanje (Dubrovnik 1776. – Dubrovnik, 1851.) bio je fizičar i službenik. Po završetku studija primljen je u Veliko vijeće. Nakon pada Dubrovačke Republike kao financijski činovnik odlazi u Zadar, gdje mu je Austrija 1817. potvrdila plemstvo. Njegov mlađi brat Mato Lujo Mihov Zamanja (Ston, 1778. – ?) bio je fizičar i pjesnik. Primljen je u Veliko vijeće 1796. Od 1803. nalazi se u Parizu, a od 1815. obavlja razne vojne i civilne dužnosti u Italiji. Umrovljen je kao savjetnik mletačkih pokrajina.⁹

U *Raspravi* naših Dubrovčana se iscrpno govori o istraživanjima običnog, atmosferskog ili zajedničkog zraka (*aria comune*) s fizikalnih i kemijskih gledišta. Napisana je u deset zasebnih poglavlja, pod sljedećim naslovima:

1. *Dell' atmosfera* (O atmosferi)
2. *Della fluidità e del peso dell'aria comune* (O tlačljivosti i težini običnog zraka)

⁹ Opširnije vidi Vekarić 2015: 292–293. U doba kada Zamanje djeluju područja znanosti nisu klasificirana, pa fizičar zapravo znači prirodoslovac u smislu *physis*, nauk o prirodi.

3. *Della compressibilita dell'aria comune* (O stješljivosti običnog zraka)
4. *Dell' elasticita dell'aria comune* (O elastičnosti običnog zraka)
5. *Della pressione dell'aria comune* (O tlaku običnog zraka)
6. *Della necessita dell'aria comune per la vita animale* (O potrebi općeg zraka za život životinja)
7. *Della necessita dell'aria comune per la propagazione del suono* (O potrebi općeg zraka za širenje zvuka)
8. *Della necessita dell'aria comune per la combustione* (O potrebi općeg zraka za sagorijevanje)
9. *Dell'aria comune rinchiusa nei solidi e liquidi* (O općem zraku zatvorenom u čvrstim tijelima)
10. *Di alcuni fenomeni utile e dilettevoli dipendenti dalle proprieta' dell'aria comune* (O nekim korisnim i ugodnim pojavama ovsnima o svojstvima općeg zraka)

Uz tekst *Rasprave* autori donose opis i tumačenje trideset i tri pokusa. Radi se o jednostavnim pokusima, koji nisu zahtijevali osobiti pribor, naprave i aparate. U doba kada su naši autori izvodili pokuse i pisali svoju *Raspravu* na području kemije dolazi do otkrića gotovo svih vrsta plinova. Riječ plin je Bogoslav Šulek uveo u hrvatski jezik. U Europi se koristio naziv umjetni zrak (*factitious air*), koji je uveo Robert Boyle (1673.) kao naziv za plin različit od atmosferskog zraka, odnosno za zrak koji je dobiven na umjetan način u laboratoriju. Naši Dubrovčani plinove nazivaju imenom zrakolike tekućine (*fluidi aeroformi*). Istraživanja novootkrivenih plinova zahtijevala su vrlo dobro opremljene laboratorije s brojnim aparaturama, priborom i kemikalijama te bogatu znanstvenu literaturu, što je bilo teško dostupno mnogim europskim znanstvenim središtima, pa i Dubrovniku. Stoga se naši autori ispričavaju što su se bavili samo istraživanjem običnog zraka, a ne i ostalih plinova: »Red bi zahtijevao da se prijeđe na istraživanje kemijskih svojstava zrakolikih tekućina, ali to nam ne dopušta nedostatak u kojem se nalazimo sa spravama i sredstvima koja su na raspolaganju, a to je teško dobiti od privatnika, ako nisu potpomognuti darežljivošću velikih.«

S obzirom na razvitak prirodoslovlja devedesetih godina XVIII. stoljeća, najinteresantnija poglavlja *Rasprave* naših Dubrovčana su šesto, osmo i deveto poglavlje, pod naslovima: *O potrebi općeg zraka za život životinja*, *O potrebi općeg zraka za sagorijevanje* i *O općem zraku zatvorenom u čvrstim tijelima i tekućinama*. Naime, koncem XVIII. stoljeća u kemiji se napušta flogistonska i uvodi antiflogistonska teorija. Premda je Antoine Laurent Lavoisier svoje otkriće o nepostojanju flogistona i o ulozi kisika iz zraka objavio 1789. u Parizu u djelu naslova *Traité élémentaire de Chimie* (*Osnove kemije*), njegova

antiflogistonska teorija je najprije prihvaćena unutar granica Francuske, a tek prijevodom njegovih *Osnova kemije* na ostale europske jezike, ona biva prihvaćena desetak do dvadesetak godina kasnije u ostalim europskim središtima. Tako je na primjer znameniti engleski kemičar Joseph Priestley (1733. – 1804.) ostao sve do svoje smrti odan flogistonskoj teoriji.¹⁰

3.2. Određivanje vrsnoće zraka

Dubrovčani su napisali svoju *Raspravu* u obzoru flogistonske teorije. Oni određuju flogiston kao »vatrenu tvar koja je posvuda rasprostranjena u većoj ili manjoj količini«. I doista, smatralo se da je flogiston sastavni dio svih materijalnih tvari i da u ovisnosti o njegovoj količini određene tvari sadrže princip gorenja ili topline. Gorenjem ili oslobađanjem topline oslobađa se flogiston, često u obliku plamena, vatre i dima. Spaja se s drugim tvarima ili odlazi u zrak koji ga upija. Na temelju toga su naši autori uveli pojam *otapajuća sila zraka*. Premda je bilo poznato da jedan dio običnog zraka čini »čisti« ili deflogistonirani zrak, kojemu je kasnije Lavoisier dao ime kisik, nije bilo poznato da taj dio zraka može tvorno sudjelovati u kemijskim promjenama, odnosno da se može spajati s drugim tvarima. Zato su naši autori smatrali da obični zrak djeluje poput otapala raznih tvari, osobito flogistona prema kojem je očitovao najveću srodnost ili afinitet. Kako su ustanovili da flogiston ima najveći afinitet upravo prema zraku s kojim se veže, ustanovili su da je otapajuća sila zraka najjača onda kada se u njemu otapa flogiston te da su različite količine flogistona trajno prisutne u zraku.

Da bi »dokazali« *otapajuću silu zraka* naši autori su izveli sljedeći pokus: stavili su posudu napunjenu dimećom dušičnom kiselinom pod recipijent pneumatskog stroja. Iz te kiseline su se dizale crvenkaste pare. Crvena boja se smanjivala i nestajala u omjeru s oduzimanjem zraka, a pojačavala u omjeru s dodavanjem zraka. Danas znamo da se dušična kiselina raspada te se nastali *nitrozni zrak* (danas dušikov monoksid) spaja s kisikom iz zraka, nastaje dušikov dioksid koji daje crveno obojenje. Dakako, isisavanjem zraka pneumatskim strojem ne dolazi do obojenja jer je dušikov monoksid lišen kisika, koji mu je potreban za prelazak u crveni dušikov dioksid.¹¹

Ovo zapažanje dovelo je do primjene navedenog pokusa u europskim središtima. Naime, u svrhu određivanja kakvoće, vrsnoće atmosferskog zraka konstruirana je sprava pod imenom eudiometar (*eudios*, tih, u značenju tiho, lijepo vrijeme), koju su osobito koristili putopisci i sudionici raznih ekspedicija. Zrak je bio to bolji što je menzura eudiometra pokazivala više crvene boje. Koncem XVIII. stoljeća određivanju vrsnoće zraka poklanjala se velika pažnja. Liječnici i prirodoslovci upozoravali su da se zrak neprestanim flogistoniranjem kvvari, osobito u gradovima, gdje je naseljenost u to

¹⁰ Grdenić 2001: 485–510.

¹¹ Paušek-Baždar 1994: 176–178.

doba naglo rasla. Smatralo se da je eudiometar sprava po važnosti odmah iza termometra i barometra. Bojaznost od pokvarenog zraka proširila se među školovanim ljudima, a eudiometrija pomoću nitroznog zraka (dušikova monoksida) bila je jedina metoda kojom se ta pokvarenost mogla odrediti i izraziti brojem.¹² Stoga nije čudno što su naši autori posvetili jedno poglavlje pokusima određivanja kakvoće atmosferskog zraka.

3.3. Uloga flogistona u disanju

U drugoj polovici XVIII. stoljeća postojalo je više tumačenja postupka disanja. Naši autori su poznavali tumačenja poznatog švedskog kemičara Torberna Bergmana (1735. – 1784.), švicarskog fiziologa i prirodoslovca Albrechta Hallera (1708. – 1777.) te talijanskog prirodoslovca Felicea Fontane (1730. – 1805.). Premda su prva dvojica znanstvenika ispravno naslutili da se udisajem obični, atmosferski zrak preko pluća spaja s krvlju, naši autori su prihvatili Fontanino gledište, koji je disanje tumačio flogistonskom teorijom. Smatrao je da flogiston dolazi u krv putem probavnog soka i na neke druge načine, a uloga običnog zraka je da ga preko pluća ukloni iz krvi, odnosno da deflogistonira krv: »Gospodin Bergman hoće da obični zrak umjesto da primi u sebe flogiston u času izdisaja, spaja ga čak s krvlju, ali njegovi su razlozi zbačeni od gospodina Fontane koji drže da se ti razlozi ne mogu prihvatiti.« Nadalje, oni upozoravaju:

»Nema principa u prirodi koji spojen sa zrakom čini ga nezgodnim i nepovoljnim za disanje živih bića kao što je *flogiston*, to jest vatrena tvar koja je posvuda rasprostranjena u većoj ili manjoj množini. Taj princip prema pokusima gospodina Fontane, postoji u krvi kamo dolazi u stanovitoj množini pomoću probavnog soka i drugim putem. Flogiston ima veliki afinitet sa zrakom, lako se kombinira s njime, pa zrak deflogistonira krv i čitav živi ustroj. Udisajni zrak dolazi u pluća, osjeća se odmah njegova latentna toplina, on lišava krv od flogistona koji bi mogao biti smrtonosan za živo biće; jer, zadržan ovde i povećan, slabi razdražljivost koja je izvor animalnog života. Dakle očito je da opći zrak ne održava život zahvaljujući samo svojoj težini, elastičnosti i tlaku, nego također svojem velikom afinitetu s flogistonskim principom. To je potreba izdisaja koji nastaje iz potrebe da se pluća liše flogistona u svakom izdisaju, a ne da apsorbiraju novi zrak, kako to misli Haller.«¹³

Za potvrdu svojih gledišta naši autori su naveli opise triju pokusa sa životinjama (ribe, ptice, četveronošci) stavljenima u zrakoprazni prostor. U skladu sa svojim shvaćanjima, a na temelju prihvaćanja Fontaninih argumenata, oni zaključuju da je razlog ugibanja životinja u tome što se one nisu mogle riješiti flogistona nagomilanog u krvi. Krv se nije mogla deflogistonirati, jer se u nedostatku običnog, atmosferskog zraka flogiston zadržavao u plućima, umjesto da se s njim veže.

¹² Grdenić 1987: 44–47.

¹³ *Trattenimento accademico sull'aria comune per i signosri Luca di Gozze, Mateo Saverio di Zamagna, Mateo Luigi di Zamagna*, Dubrovnik 1794., str. 13–14.

3.4. Gostujući zrak i flogiston

Da bi odredili važnost i ulogu običnog, općeg ili atmosferskog zraka u sagorijevanju tvari naši autori Luka Gučetić, Matija Ksaver i Matija Luka Zamanja navode opise triju pokusa: s upaljenom svijećom, s pušćanim prahom i sa strojem za iskre pod recipijentom pneumatskog stroja. Naime, kada se pod tim recipijentom isiše zrak i nastane zrakoprazni prostor tada se svijeća gasi, pušćani prah ne eksplodira, a stroj ne proizvodi iskre. Na temelju tih opažanja naši autori su definirali obični zrak imenom *viacolo della combustione* (vodič sagorijevanja).

Oni određuju zrak kao vodič sagorijevanja na temelju njegovih kemijskih svojstava. Naime, sagorijevanje se odvija tako što se iz gorućih tvari izdvaja flogiston. To izdvajanje se ne može postići bez nazočnosti zraka, jer upravo zrak istjeruje flogiston iz goruće tvari i istodobno zauzima njegovo mjesto. Vatra, svjetlost i toplina nastaju iz flogistona i najčišćeg dijela zraka, takozvanog deflogistoniranog zraka, koji je uvijek i u stalnoj količini prisutan u atmosferskom zraku: »Dakle, naravno je vjerovati da zrak pridonosi tim tijelima sredstva da se razvije flogiston u sagorljivim tijelima i da čini tu glavnu ulogu da istjera flogiston i stupi na njegovo mjesto«.

Naši autori su obični, atmosferski zrak koji ulazi u pore raznih čvrstih i tekućih tvari ali koji se kemijski ne spaja s njima, nazvali imenom gostujući zrak (*aria ospitantna*). Oni su smatrali da postoje dva načina »gostovanja« običnog zraka u raznim tvarima. Prvi način je da zrak ulaskom u čvrste ili tekuće tvari ne gubi svoja kemijska svojstva te se vraća u prvobitno stanje bez narušavanja strukture i sastava tvari u kojoj se nalazio. Flogistonska teorija se upravo održala na nepravilnom tumačenju sudjelovanja zraka u kemijskim promjenama. Nije se znalo da obični zrak, odnosno njegov tzv. deflogistonirani dio ili kisik može sudjelovati u kemijskim promjenama i da se može kemijski spajati s određenom supstancijom na čemu se temelje reakcije oksidacije.

Drugi način sudjelovanja gostujućeg zraka u raznim tvarima odnosi se na suvremene poglede i tumačenja. Naime, naši autori smatraju da u nekim slučajevima zrak može izgubiti svoju prvotnu narav i da tada poprima svojstva i narav tvari s kojom se spaja. Tada se više ne radi o gostujućem zraku, već o kemijski spojenom zraku: »...i samo razmjerom takvog naizmjeničnog djelovanja među vlastitim česticama i česticama tijela, nastavlja zrak da se lišava svog urođenog elasticiteta. Kad se toga liši, počinje gubiti spoj sa svojom pravom naravi, te poprima svojstva i narav tijela s kojima se spaja.«¹⁴

Premda su naši Dubrovčani bili pristaše flogistonske teorije, oni su u slučaju gostujućeg zraka izložili suvremena shvaćanja i ideje u kemiji. Zaključili su da može doći do kemijskog spoja između tvari i dijela običnog

¹⁴ Isto, str. 21.

zraka, odnosno kisika te da pri tome nastaje spoj koji ima nova kemijska svojstva. Danas znamo da nastane oksid određene tvari.

4. Zaključak

Dubrovčani Bernard, Mato Ksaver i Mato Lujo Zamanja su se u drugoj polovici XVIII. stoljeća bavili prirodnim znanostima. Bernard Zamanja je bio oduševljen izumom zračnog balona, koji je u doba početaka tehničkih dostignuća industrijske revolucije, osobito nakon pokusa braće Montgolfier (1783.) nadahnuo brojne znanstvenike. Zamanja je bio autor djela o aerostatu, koje je bilo vrlo popularno u talijanskom i njemačkom znanstvenom krugu. Prvi put je objavljeno pod nazivom *Zračna lađa* na latinskom jeziku u Rimu već 1768., a potom nakon pokusa braće Mongolfier, ponovno je objavljeno u Beču 1784., s predgovorom mađarskog isusovca, naslovnog biskupa i savjetnika za vjerska pitanja Bečkog dvora Michaela Paitnera.

Deset godina kasnije 1794. Mato Ksaver i Mato Lujo Zamanja su zajedno s Lukom Gučetićem napisali raspravu za završni ispit na Pijarističkom kolegiju u Dubrovniku, koja je objavljena u dubrovačkoj tiskari Andrea Trevisana. Ta rasprava je napisana u obzoru flogistonske teorije koja je vladala u prirodnim znanostima i kemiji XVIII. stoljeća. Premda se u to doba flogistonska teorija napušta i uvodi Lavoisierova antiflogistonska teorija, u *Raspravi* našeg Dubrovčana nalazimo svojevrsnu kombinaciju flogistonske i antiflogistonske teorije. Naime, iz kritičkog iščitavanja njihove *Rasprave* razvidno je da su oni, uz zadržavanje pretpostavke o flogistonu znali za otkriće kisika kao dijela atmosferskog zraka i na temelju toga tumačili kemijske promjene i pokuse koje su izvodili. Kombiniranje flogistonske i antiflogistonske teorije su usvojili i mnogi znanstvenici iz bogatijih europskih znanstvenih središta. Naši autori su u svojoj *Raspravi* koristili neuobičajene nazive kao *otapajuća sila zraka*, *gostujući zrak* i slično, koji nisu korišteni niti u flogistonskoj a niti u antiflogistonskoj, Lavoisierovoj teoriji. Usporedbom s tekstovima iz europskih središta može se zaključiti da su ovakvo nazivlje koristili upravo oni autori koji se nisu odrekli flogistonske teorije, ali su prihvatili nova otkrića u kemiji. Stoga se moglo zaključiti da dubrovačka znanstvena sredina i njezin Pijaristički kolegij nije zaostajao za daleko bogatijim europskim znanstvenim sredinama. Premda naši autori nisu naveli literaturu koju su koristili za pisanje svoje *Rasprave*, poznato je da su Dubrovčani znanstvenu literaturu nabavljali iz Italije. Stoga je najvjerojatnije da su za uvođenje nazivlja koristili talijanski prijevod *Kemijskog rječnika* Josepha Macquera (1718. – 1784.), člana Francuske akademije i profesora kemije u Kraljevskom vrtu u Parizu, koji je bio pristalica flogistonske teorije do kraja života. Macquer se pročitao svojim Kemijskim rječnikom, *Dictionnaire de Chymie* (Pariz 1766., II. izdanje 1778.) sintetičkim djelom o kemiji njegova doba. Cijenjen kao kemijski priručnik preveden je na

gotovo sve europske jezike. Na talijanski jezik ga je preveo talijanski kemičar, mineralog i botaničar, profesor kemije na Sveučilištu u Paviji Giovanni Antonio Scopoli (1723. – 1788.), pod naslovom *Dizionario di Chimica* (Venecija 1783./84., II. izdanje 1784./85.).¹⁵ Scopolijev prijevod nije doslovan, već u sebi sadrži više dodataka, tako da se može zaključiti da je on, za razliku od Macquera, zastupao kombiniranje flogistonske i antiflogistonske teorije, što su činili i naši Dubrovčani.

Literatura

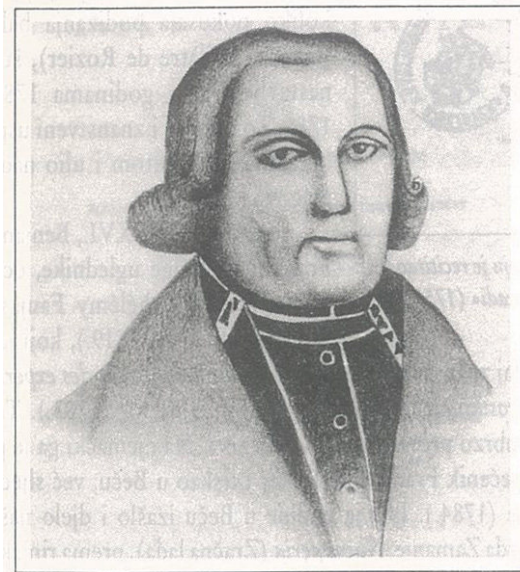
- Adamović, Vicko. 1885. *Grada za istoriju dubrovačke pedagogije*. Zagreb: Naklada Hrvatskog pedagoškog književnog zbora.
- Grdenić, Drago. 1987. O eudiometriji u: *Josip Franjo Domin, O postanku, naravi i koristi umjetnog zraka* (ur. D. Grdenić). JAZU. Zagreb.
- Grdenić, Drago. 2001. *Povijest kemije*. Zagreb: Novi Liber i Školska knjiga.
- Paušek-Baždard, Snježana. 1994. *Flogistonska teorija u Hrvata*. Zagreb: HAZU i Birotisak d.o.o.
- Paušek-Baždard, Snježana. 1995a. Gesuiti naturalisti croati e le accademie italiane nel secolo XVIII. *I Gesuiti e gli Asburgo*. Trieste: Edizioni LINT Trieste S. r. l.
- Paušek-Baždard, Snježana. 1995b. Hrvatski prirodoslovci isusovci i talijanske akademije u 18. stoljeću. *Gazophylacium*, 1–2. Zagreb.
- Paušek-Baždard, Snježana. 1996. Znanstvenici i izumi u stihovima Rajmunda Kunića. *Dani hvarskog kazališta, Hrvatska književnost 18. stoljeća, tematski i žanrovski aspekti*. Split: Književni krug. 319–329.
- Preti Cesare. Lana Terzi Francesco. *Dizionario Biografico degli Italiani*. 2004. Roma: Istituto della Enciclopedia Italiana.
- Vekarić, Nenad. 2012. *Vlastela grada Dubrovnika, Vlastelinski rodovi (M-Z)*, sv. 3. Zagreb – Dubrovnik: HAZU.
- Vekarić, Nenad. 2015. *Vlastela grada Dubrovnika, Odabrane biografije (Pi-Z)*, sv. 6. Zagreb – Dubrovnik: HAZU.
- Trattenimento accademico sull'aria comune per i signori Luca di Gozze, Mateo Severio di Zamagna, Mateo Luigi di Zamagna*. 1794. Dubrovnik: Tiskara Andrea Trevisana.

¹⁵ G.A. Scopoli (1723. – 1788.) je predavao prirodoslovlje na Sveučilištu u Paviji. Poznat je po rodu biljaka *Scopolia*, koje su dobile po njemu ime. Od Macquerovog Kemijskog rječnika u dva volumena, priredio je prijevod na talijanski jezik sa svojim dodatcima u 10 svezaka. Prema Constantinu Wurzbachu prijevod Macquerovog Rječnika osigurao mu je mjesto među najuglednijim znanstvenicima XVIII. stoljeća. Vidi: C. Wurzbach, *Biographisches Lexikon*, vol. 33, Beč 1877., str. 213.

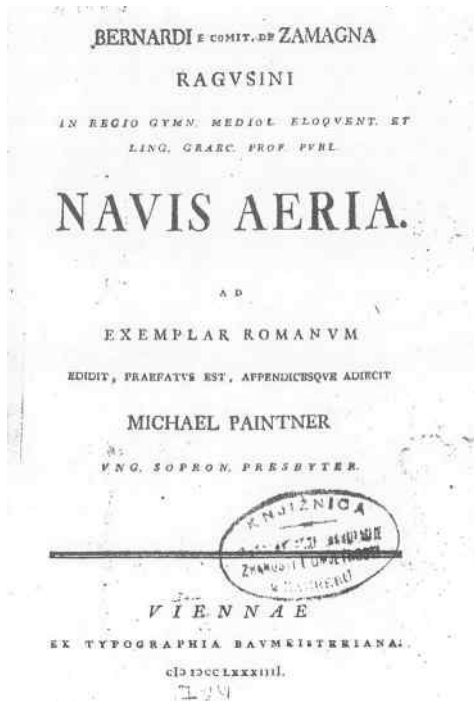
Zamanja Bernard. 1768. *Navis aerea libri duo et elegiarum monobiblos*. Romae: Collegium Romanum.

Zamanja Bernard. 1784. *Navis Aeria, ad exemplar Romanum*, edidit, praefactus est, appendicesque adiecit Michael Paitner. Ung. Sopron Presbyter. Viennae.

Znameniti i zaslužni Hrvati te pomena vrijedna lica u hrvatskoj povijesti 925-1925. Zagreb: Hrvatski štamparski zavod d.d.

*Rajmund Kunić (1719.-1794.),
Parelaos Megaris*

Naslovnica bečkog izdanja Zamanjine poeme o zračnoj lađi, s predgovorom Michaela Paitnera (1784.), koju je popularizirao Rajmund Kunić.

**TRATTENIMENTO
ACCADEMICO
SULL'ARIA COMUNE
PER I SIGNORI
LUCA DI GOZZE, MATTEO SAVERIO DI ZAMAGNA,
MATTEO LUIGI DI ZAMAGNA
STUDENTI
DI FILOSOFIA E MATEMATICA
IL SECONDO ANNO DEL LORO CORSO
NEL COLLEGIO DELLE SCUOLE PIE
Il dì Luglio 1794.**

**RAGUSA
NELLA STAMPERIA PUBBLICA
PRESSO ANDREA TREVISAN
CON LICENZA DE' SUPERIORI.**

Naslovnica rasprave završnog ispita na Pijarističkom kolegiju u Dubrovniku (1794.).

Bernard, Mato Ksaver and Mato Lujo Zamanja in Croatian natural heritage

Summary

Famed Dubrovnik's grecist and poet Bernard Zamanja (1735–1820), professor of rhetoric in Siena and rhetoric and Greek language in Milan, was also involved in the natural sciences. In 1768 he had already published his work *Navis Aeria* in Rome, five years before the experimental trials of the Montgolfier brothers (1783). After the trials of the Montgolfier brothers, Zamanja's work was published again. The Roman edition was printed in Vienna in 1784. It was pointed out that the magnificent flying balloon achievement was an ancient idea of the Italian Jesuit Francesco Terzi Lane (1631–1687), which caused a debate in the European intellectual circle (Faujas de Saint Fond, Gottfried W. Leibniz). Unlike Bernard, Mato Ksaver and Mato Lujo Zamanja worked ten years later in Dubrovnik. They, along with Luke Gučetić wrote and defended their thesis in the field of chemistry on study at Pijaristic's class course at Dubrovnik's *Trattenimenti accademico Sull'Aria comune*. The content of this file is the research of chemical properties of ordinary air based on 33 experiments, which they performed and interpreted. It was written in ten separate chapters, on the horizon of the phlogiston theory which was still dominant in chemistry. This theory was used to interpret chemical processes with various gases and the breathing process of living organisms. Following the examples of European scientists Pierre J. Macquera, Giovanni A. Scoplija and Felice Fontana, our authors interpreted the results of their experiments in terms of: dissolving air force, visiting air and nitrous air.

Ključne riječi: aerostatski pokusi, flogistonska teorija, otapajuća sila zraka, gostujući zrak, nitrozni zrak i disanje

Keywords: aerostatic experiments, the phlogiston theory, dissolving air force, visiting air, nitrous air and breathing

Marina Perić Kaselj
Aleksandar Vukić
Institut za migracije i narodnosti
Trg Stjepana Radića 3, HR-10000 Zagreb
marina.peric@imin.hr
aleksandarvuki@yahoo.com

DUBROVČANI U JUŽNOJ AMERICI – ISELJAVANJE, UTJECAJI, IDENTITETI

Na temelju povijesnih izvora, te dostupnih popisa i registara u Južnoj Americi, rekonstruiramo uzroke i pravce iseljavanja Hrvata s dubrovačkoga područja u zemlje južnoameričkoga kontinenta poglavito država Argentine, Čilea i Perua. Govorimo o različitim profesionalnim i ideološkim grupacijama dubrovačkih iseljenika. Istražujemo i analiziramo ekonomski prosperitetne iseljenike koji su svojim životom i djelovanjem utjecali kako na emigrantsko tako i imigrantsko društvo. Pokazujemo i različite aspekte kulturnog i nacionalnog djelovanja Dubrovčana, kao i njihova institucionalnog organiziranja kroz nekoliko povijesnih razdoblja. Istraživanje je usmjeravano postavkama *teorije sistema i kulture sjećanja*.

Uvod i teorijski pristup

Predmet analize je migracija hrvatske subetničke grupe Dubrovčana iz Austro-Ugarske Monarhije u Južnu Ameriku u doba prve modernizirajuće globalizacije u razdoblju od 1880. do Prvog svjetskog rata. S motrišta sociološkog pristupa koji primjenjujemo u radu, povijesne činjenice figuriraju kao opisi koji omogućuju razvoj sociološke teorije i njezinih modela. Drugim riječima, mi pokazujemo što u konkretnom slučaju – migraciji Dubrovčana u Južnu Ameriku – predstavlja univerzalnu, tj. teorijsku bit. Objasniti migracije Dubrovčana, znači uklopiti njihovu osobnu priču (povijest) u kontekst epske globalizirajuće priče.

Nadalje, sa sociološkog motrišta migriranje ljudi nije nasumično (vođeno pojedinačnim interesima), već je više od svega pothvat društvenih skupina (kolektiviteta) koje se odvija po određenim obrascima djelovanja. Ti obrasci migriranja čine podsustav u okviru globalnog društvenog sustava i podrazumijevaju horizontalnu interakciju između društva podrijetla, procesa i modela prijelaza, te društva prijema. S druge strane, održanje

stabilnog stanja migracijskog sustava podrazumijeva i vertikalnu komunikaciju između hijerarhijskih statusa pojedinaca u društvu podrijetla i prijema. Postoji svijest o tomu da i najbogatiji i najsiromašniji Dubrovčani čine zajednicu u okruženju društva prijema i podrijetla. Te postavke tvore sinkronijsku osnovicu naše analize, dok dijakronijska razina podrazumijeva istraživanje funkcioniranja sustava odnosa prethodnika, suvremenika i nasljednika (mrtvih, živih i nerođenih) (Shutz 1962.). Taj sistem odnosa čini srž jedne zajednice, a manifestira se u građenju simboličkog i materijalnog svijeta zajednice Dubrovčana u dijaspori i rodnome gradu. U radu smo željeli ukazati na ključni značaj prijenosa, cirkuliranja i održavanja vrijednosti, normi i kulturnih kodova u migracijskom procesu za održavanje simboličkog poretka i identiteta zajednice Dubrovčana.

Prijenos vrijednosti, normi i kulturnih kodova iz jednog društveno-kulturnog sistema, u našem slučaju hrvatskog, u drugi društveno-kulturni sistem, prijeporno je pitanje u društvenim znanostima. Mi smo razvili model »Migracije vrijednosti, normi i kulturnih kodova« polazeći od Parsonsove A-G-I-L konceptije¹ koji fenomen migracija uklapa u glavni tok sociološke tradicije. Parsons je u svojoj kasnoj fazi pokušao dinamizirati strukturalno-funkcionalnu analizu uvođenjem konceptije o *generaliziranim medijima razmjene* (daljnju razradu te konceptije daje Luhmann) koji posreduju u interakciji i međuprožimanju različitih sistema djelovanja. Tako su, primjerice, mediji razmjene u društvenom sistemu – utjecaj, politička moć, novac i obvezujuće vrijednosti, a u interakcijskom sistemu definiranje situacije, afekt, izvedbena sposobnost i inteligencija. Pored tih Parsonsovih medija razmjene, u analitičke se svrhe može predložiti i peti koji omogućuje razmjenu između različitih društvenih sistema u okviru *svjetskog društvenog sistema*, a taj medij su migracije. Migracija je medij kojim se uspostavlja veza između sastavnica svjetskog društvenog sistema. Behavioralni organizam (biološki organizam i osoba pojedinca) je osnovni medijator (prijenosnik) koji u svom kolanju između različitih društvenih sistema prenosi kulturne kodove, vrijednosti i norme društvenog sistema (»meme«), te genetska svojstva pojedinačnog organizma. Migrant kao behavioralni organizam i osoba prijenosnik je određenih kulturnih svojstava jednog društvenog sistema u drugi. Budući da su migranti marginalne osobe, oni su smješteni na rubu u društvu prijema, dok su u »starom kraju« simboličke figure – koje žive u sjećanjima onih koji su ostali. No, njihova marginalnost u odnosu na središnje vrijednosti i kulturu društva prijema može voditi migrantsku zajednicu u dva smjera. Ona se može dezintegrirati i asimilirati u široj

¹ A-G-I-L shema, odnosno paradigma četiri funkcije djelovanja – A prilagodbe (*adaptation*), G postizanja cilja (*goal attainment*), I integracije (*integration*) i L očuvanja obrasca (*latency*) je najznačajniji doprinos Parsonsa sociološkoj teoriji. Ona je rješenje problema održanja poretka, odnosno opstanka bilo kojeg sistema (od bakterije do megadruštvenih sistema) kroz proces razmjene između četiri funkcije koje čine strukturu sistema.

zajednici prijema ili stvoriti vlastiti simbolički i društveni svijet koji će sa starim krajem biti povezan u simboličku transnacionalnu zajednicu. Da bi to bilo moguće potrebno je na neki način stvoriti *kulturu sjećanja* u čijem je središtu priča o sebi, koja se može pričati i samom sebi, ali i drugima. S druge strane, ta kultura sjećanja daje okvir u kojem je moguće pamćenje pojedinaca, iz koje u procesima komunikacije i interakcije dolazi do institucionaliziranja koje održava etničku skupinu.

Globalno doba i migracije u svjetskom kapitalističkom sistemu

U sjajno napisanoj knjizi *Globalno doba*, Martin Albrow je dijagnosticirao našu epohu kao globalno doba. Po njemu je globalno doba suvremena situacija prepuna dramatičnih promjena društvenih okolnosti koja nago- vještava brojne, teško sagledive promjene. Te promjene su izazvane složeni- nim sklopom globalizacijskih procesa koji kao da su se oteli kontroli. No, možda bitnije od tih procesa, koji kao da se odvijaju bez ljudske namjere, razvija se svijest o tome da živimo u globalnom dobu koje se s jedne strane vidi kao puno velikih obećanja (prije svega zbog snažnog razvoja znano- sti i tehnologije), a s druge strane kao prijeteeće, prije svega zbog rizika i neizvjesnosti koje donosi. Svijest o globalnom dobu i globalizaciji nazvat ćemo globalizmom. Po Albrowu da bi se uopće moglo govoriti o globalnom dobu morala se prethodno razviti svijest o njemu. Ona se počinje razvijati krajem šezdesetih godina XX. stoljeća kada se uz pomoć satelita po prvi puta moglo promatrati svijet u realnom vremenu. Olimpijada u Meksiku, studentski nemiri, rat u Vijetnamu i prijenos slijetanja na Mjesec bili su događaji koji su na neki način ujedinjavali ljude u zajedničkom promatra- nju istog događaja. Ta novina toliko je impresionirala sociologe i filozofe da su pomalo zaboravili na stare strukture i procese koji zapravo i dalje najsnažnije utječu na globalizirajuću modernizaciju – tržišta i kapitalizma.

Ustvari, kada se globalizacija sagleda iz šire povijesne perspektive pokazuje se da se ona već jedanput dogodila između 1815. i 1914. U epohi nazvanoj *Pax Britannica* stvoreno je veoma integrirano svjetsko tržište koje je izvanredno funkcioniralo i bez suvremenih sredstava komunikacije. To tržište u kojem je dominirala Britanija gotovo je u potpunosti ignorirala državne gra- nice. Ljudi su migrirali svijetom bez ikakvih ograničenja, a tržišni liberalizam je bio vladajuća ideologija i praksa koja je omogućavala slobodno kretanje roba i kapitala po svijetu. Zlatni standard snažno je olakšavao funkcioniranje svjetskog tržišta. U usporedbi s privrednim slobodama prve globalizacije, druga globalizacija koja se nama čini veoma turbulentnom i često prijetecom zapravo je, barem što se tiče Zapadnog svijeta, doba vrlo sporih promjena, stagnacije i možda nazadovanja. Prema podacima Ragnara Nurskea (1962: 14) u periodu između 1815. i 1914. stanovništvo Engleske uvećalo se tri puta,

nacionalni dohodak se udeseterostručio, a uvoz povećao za dvadeset puta. Brojke o investiranju u stranim zemljama (transfer kapitala) iz 1913. godine gotovo su nevjerojatne – investiralo se u vrijednosti 4 milijarde funti. S obzirom da je inflacija u zadnjih 100 godina iznosila 2000% na svjetskoj razini (mjereno u dolarima) znači da je kupovna moć 1 funte iz 1913. jednaka vrijednosti od 200 današnjih funti te se jednostavnim izračunom dolazi do brojke od 800 milijardi funti investicija. Ako se uzme u obzir da je tečaj ondašnje funte i dolara bio 6 dolara za funtu, ispada da je vrijednost investicija bila nevjerojatnih 4 bilijuna i 800 milijardi dolara na svjetskoj razini. Nakon sloma prvog globalnog tržišnog poretka uzrokovanog Prvim svjetskim ratom i boljševičkom revolucijom, inozemne investicije iznosile su tek 8% predratnih. Argentina, Peru i Čile upravo su u godinama kada Dubrovčani masovnije migriraju k njima dosegnule vrh svoje modernizacijske preobrazbe i imale BDP viši od europskih zemalja iz kojih su pristizali migranti.

Sa sociološkog motrišta demografsko i statističko opisivanje migracija je opisno-empirijski model kojim tek započinje sociološka konstrukcija konceptualnih migracijskih modela. Budući da je sociologija znanost koja nastaje u modernizacijskom procesu, a istodobno je i znanost o modernizacijskoj drami (Berger i Kellner 1991: 151–172) predmet njezina proučavanja su moderne migracije. Dva su ključna događaja koje obuhvaća model objekta suvremenih migracija: kolonijalna ekspanzija europskih naroda (vanjske migracije) i modernizacijska preobrazba tradicionalnog seoskog načina života (migracije selo-grad, unutarnje migracije). Ta dva ključna događaja mogu se ilustrirati statističkim i demografskim opisom migracijskih kretanja na globalnoj razini. Ti su opisi referentna empirijska točka na koju će se oslanjati svaki od četiri konceptualna modela.

Petstogodišnja europska ekspanzija rezultirala je međukontinentalnim migracijama 95 milijuna ljudi. Od tog broja najveći dio, 61.152.000 ljudi, čine migracije stanovnika Europe (McBride 1991: 3). Od kasnog XV. stoljeća do 1800. godine iz Europe se, uglavnom u Južnu i Sjevernu Ameriku, iselilo oko 10.000.000 ljudi. Glavne emigracijske zemlje bile su Engleska, Španjolska i Francuska. Intenziviranje migracijskih kretanja započinje s industrijskom revolucijom i modernizacijom, prvo Engleske, a zatim i ostalih europskih zemalja, u prvim godinama XIX. stoljeća. Kako su pokazali Berend i Ranki (1996: 69–87), europsko migracijsko širenje je nedvojbeno bilo uzročno povezano s demografskom tranzicijom i modernizacijom. Migracije su najintenzivnije u zemljama koje doživljavaju snažan gospodarski uzlet (*take-off*) i modernizacijsku preobrazbu. Tako se iz Europe od 1800. do 1850. iselilo 3.400.000 ljudi. Od toga broja više od 2.500.000 bilo je britanskog podrijetla, 570.000 su bili Nijemci, dok su ostatak činili Skandinavci. Od 1850. Do 1880. iselilo se daljnjih 8.1 milijun ljudi, 82% bili su Britanci i Nijemci, no snažniji valovi iseljavanja zahvatili su i Skandinaviju. U tih se 30 godina iz Italije i Austro-Ugarske iselilo samo po 200.000 ljudi, dok je iseljavanje s Balkana i

iz Rusije bilo neznatno. Od 1880. do 1914. došlo je do najvećeg vala iseljavanja, uglavnom u SAD, ali i u neke zemlje Južne Amerike. Većinu iseljenika činili su stanovnici južne, srednje i istočne Europe. Za tih 35 godina iselilo se nešto više od 30 milijuna ljudi. Dakle, iz Europe se od 1800. do 1914. iselilo 43,6 milijuna ljudi, 48% bili su Britanci i Nijemci, 29% bilo je iz južne Europe, a 10% iz Austro-Ugarske (Berend i Ranki 1996: 75–76).

Modernizacijska preobrazba tradicionalnog seoskog načina života izravno je uvjetovana industrijskom revolucijom. Industrijska je revolucija omogućila prevladavanje tradicionalnog »prirodno-biološkog poretka«, demografsku tranziciju i oslobađanje pojedinca od okova zemlje i tradicije. Brzina pretvaranja seljaka u radnike i građane poklapa se sa stupnjem modernizacije i industrijalizacije u različitim zemljama. Na temelju podataka koje za Englesku, Francusku i Njemačku daje Tracy (1996.) može se ocijeniti veličina i brzina modernizacijske preobrazbe i unutarnjih migracija selo-grad. Engleska je kao najrazvijenija zemlja prednjačila u procesu modernizacijske preobrazbe. Kako pokazuje Tracy (1996: 50), već 1861. samo je 18% ili nešto manje od 2 milijuna ljudi bilo zaposleno u poljoprivredi, a već 1901. samo je 8% Engleza bilo zaposleno u poljoprivredi. I 1911. je postotak poljoprivrednog stanovništva ostao isti, dok je broj stanovnika gradova rastao. Ukupno stanovništvo Velike Britanije je od 1861. sa 23.128.000 naraslo 1911. na 40.831.000, dok je broj seljaka opao sa 1.913.000 (1861.) na 1.381.000 (1911.).

Podatci za Francusku (Tracy 1996: 77) govore o sporijoj preobrazbi, čemu je glavni razlog njezin periferni položaj u odnosu na središnju kapitalističku silu, Veliku Britaniju. Godine 1861. je od 37.400.000 Francuza 19.900.000 ili 53% živjelo na selu. Godine 1906. Francuska je imala 39.200.000 stanovnika od kojih je 15.900.000 ili 40% živjelo na selu. Francusko seljaštvo nije iskusilo egzodus kakav je pretrpjelo englesko, irsko i škotsko seljaštvo. Modernizacijska preobrazba francuskog društva okončana je, kako to pokazuje Mendras (1986: 189–216), tek nakon Drugog svjetskog rata kada su ukinute administrativne mjere koje su držale seljake privezanim za zemlju.²

U Njemačkoj je, poput Francuske, poljoprivredno stanovništvo sporo opadalo s 18.700.000 (47% ukupnog pučanstva 1871. na 17.700.000 (32%) 1907.). No broj je gradskog stanovništva porastao s 39.400.000 (1871. god.) na 55.800.000 u 1907. godini.

Već i ovi ilustrativni demografsko-statistički podatci ukazuju na potrebu istraživanja modernizacijskog procesa i proširenja jedinice sociološke analize s nacionalnog društva na svijet pojmljen kao kapitalistički svjetski sistem. Nadalje, podatci upućuju na ključnu važnost pojma društvene strukture (odnosno situacije) pri objašnjenju migracijskih kretanja.

² Razlog toj politici Mendras vidi u zastarjelom uvjerenju francuskih vojnih stratega između dva svjetska rata da je seljak izvor vojne moći zemlje (Mendras 1986: 211–212). Slično uvjerenje imali su i vojni stratezi Austro-Ugarske Monarhije.

Predmigracijska situacija

Gospodarske prilike u Dalmaciji

Krajem XIX. i početkom XX. stoljeća najviše Dubrovčana iz pokrajine Dalmacije iselilo je u Južnu Ameriku. Pokrajina Dalmacija i Istra Hrvatsko-ugarskom nagodbom iz 1867. godine pripale su austrijskom dijelu Austro-Ugarske Monarhije. Austrijska pokrajina Kraljevina Dalmacija, s glavnim gradom Zadrom obuhvaćala je u doba druge austrijske uprave (1814. – 1918.) teritorij nekadašnje mletačke Dalmacije (osim Krka, Cresa i Lošinja), Dubrovačke Republike i mletačke Albanije (Boka kotorska) (Diklić 1998: 13). Od 1878. do 1918. godine bila je organizirana kao politički-teritorijalno jedinstvena pokrajina. Upravno-politički bila je podijeljena na 14 političkih kotara (Zadar, Benkovac, Knin, Šibenik, Split, Sinj, Imotski, Makarska, Hvar, Brač, Metković, Korčula, Dubrovnik, Kotor), 86 političkih općina i 792 poreskih općina (Ivković 1991–1992: 40–45). Njena odvojenost i slabe veze sa zaleđem bile su jedan od uzroka njenog nepovoljnog privrednog razvoja. Od 17 austrijskih pokrajina Kraljevina Dalmacija po broju je stanovnika bila na desetom mjestu, te je bila znatno slabije napućena od ostalih dijelova Austrije. Samo jedna petina površine bila je obrađena i nalazila se pod kulturama, dok je ostalo zemljište bilo uglavnom neplodno, a sastojalo se od krševitih pašnjaka i dalmatinskih šuma (Diklić 1998: 14).

Naziv Kotara	Stanovništvo 1900. godine	Stanovništvo 1910. godine
Benkovac	38481	44097
Dubrovnik	40939	41231
Hvar	28005	27050
Imotski	36737	42127
Knin	51608	54984
Korčula	27752	29908
Kotor	37096	40582
Makarska	25588	27738
Metković	14160	15736
Sinj	52516	57164
Split	90279	99590
Supetar (Brač)	24408	22969
Šibenik	51293	58377
Zadar	75322	84113
UKUPNO	593784	645666

Ukupan broj stanovništva Dalmacije 1900. i 1910. godine po kotarima.

Izvor: Lakatoš 1914: 9

Najslabiji rast stanovništva bilježio je kotar Dubrovnik čemu je uzrok i značajna migracija stanovništva u Latinsku Ameriku (Lakatoš 1914: 9). Uzgoj uvijek istih kultura i inertnost kolonata³ uzrokovali su poljoprivrednu zaostalost. Najveću većinu dalmatinskog puka činilo je seljaštvo koje je sredinom XIX. st. činilo 90% ukupnog pučanstva. Zemlja je bila u vlasništvu onih koji je nisu obrađivali. Nije bilo veleposjeda već su prevladavali sitni posjedi koji su se otkupima, kupovanjem i djelidbama još više usitnjavali. Austrija kao kontinentalna zemlja nije imala poseban interes za Dalmaciju i njenu obalu, pa time ni ekonomski nije bila zainteresirana ulagati u ovo područje. Dalmacija je bila prometno izolirana i odvojena od Hrvatske i Slavonije, te je u njoj drugačije tekao gospodarsko-ekonomski, a time i društveno-kulturni razvoj. Tek u drugoj polovici XIX. stoljeća u Dalmaciji počinju procesi gospodarske, političke i demografske ekspanzije koja se je manifestirala kroz poboljšanje materijalne baze⁴ dalmatinske poljoprivrede i buđenje hrvatske nacionalne svijesti (Lajić 1992: 82).

Uzroci iseljavanja

Proces iseljavanja najprije je započeo iz priobalnih prostora i otoka, i to znatno prije nego iz ostalih dijelova Hrvatske. Naime, stanovništvo tih predjela uz dugu pomorsku tradiciju i otvorenost prema svijetu lako se odlučivalo na iseljavanje, dok to nije bio slučaj sa stanovništvom Dalmatinske zagore koja je bila tradicionalno zatvorena sredina.

Iz Dalmacije se do 1910. godine iselilo 92.000 ljudi (usp. Banović 1987.; Lakatoš 1914.). Iseljavanja iz Dalmacije do Prvoga svjetskoga rata odvijala su se u dva karakteristična migracijska vala. Inicijalne (rane) migracije do 1890. godine tzv. »migracijsko buđenje«⁵ bile su sporadične i uglavnom su iseljavali pomorci. To su bile slabe migracije i razlikovale su se od masovnih migracija na prijelazu stoljeća (1890. – 1914.) koje su bile karakteristične za migrantske grupe s vrlo sličnim socijalno-demografskim i ekonomskim

³ Obrada zemlje po kotarima temeljila se na kolonatskom sustavu po kojem je težak obrađivao gospodaru zemlju i pri tome mu davao trećinu plodova, a dvije trećine zadržavao sebi. To je specifičan agrarni sustav koji nema upravne ni sudske nadležnosti vlastelina nad seljakom, već seljak uzima vlastelinovu zemlju u zakup na ograničen broj godina. U razdoblju 1862. – 1878. doneseni su propisi o razrješenju nekih neosporno kmetskih odnosa. U razdoblju 1862. – 1878. doneseni su propisi iako se agrarnoposjedovni odnosi nisu mijenjali: na obalnootočnom području vladali su kolonatski odnosi, a na području koje je bilo nekad u vlasništvu države prevladavao je sustav zemljarine.

⁴ Gospodarski prosperitet bio je posljedica tržišnih uvjeta proizvodnje i prodaje vina na europskim tržištima nakon pojave luga i paraliziranja talijanske proizvodnje vina. To je uvjetovalo i postepeno uvođenje novčane ekonomije u Dalmaciji, razvoj brodogradnje i zanata, ali i imigracijskih tijekova stanovništva iz Dalmatinske zagore (usporedi Lajić 1992.).

⁵ Čizmić (1982.) razdoblje do 1892. godine naziva emigracijsko buđenje kada iseljavanje nije bilo veliko jer su otoci ekonomski dobro stajali, a iseljavanje je uzrokovalo oduševljenje o »blagostanju i bogaćenju« u Novom svijetu. Tada su otočani imali novca za put u »Novi svijet«.

karakteristikama (Lajić 1992: 137). Iseljavanje su uzrokovali gospodarski (ekonomski) i neekonomski čimbenici:

- a. emigracije uzrokovane prenaseljenošću otoka⁶
- b. emigracije potaknute krizom vinogradarstva i »vinskom klauzulom«⁷
- c. emigracije uzrokovane seljačkim dugovima⁸
- d. migracije prouzrokovane ostalim gospodarskim razlozima (propast jedrenjaštva, koraljarstva, drvene brodogradnje i dr.)⁹.

Od neekonomskih najčešći uzrok migracija bio je vojno-politički. Godine 1852. Austrija je prvi put provela popis vojnih obveznika. Mlađe otopno stanovništvo našlo se u situaciji da bude pozvano na dugotrajno služenje vojnog roka¹⁰.

Uslijed procesa iseljavanja Dalmacija se podijelila na tzv. iseljeničke i neiseljeničke rajone. U iseljeničkim rajonima (makarski, supetarski, hvarski, korčulanski, dubrovački i kotorski) uslijed pristizanja kapitala iz iseljništva nastupilo je razdoblje stabilnosti, moderne izgradnje, akumulacije

⁶ Gospodarski prosperitet pratio je demografski prosperitet što je uvjetovalo disharmoniju privrednog razvoja i rasta stanovništva odnosno uzrokovalo je agrarnu prenaseljenost.

⁷ Drugi važniji razlog iseljavanju u ovom razdoblju je i tzv. »vinska klauzula« (1891.) koja je bila dio trgovinskog ugovora Italije i Austrije, a kojom je omogućen uz snižene carine prodor talijanskog vina na tržište Austro-Ugarske Monarhije i čime je uništeno dalmatinsko vinogradarstvo.

⁸ To razdoblje karakterizira i zaduživanje dalmatinskog seljaka. S jedne strane se razvijaju robno-novčani odnosi, a s druge strane se raspada kolonatski sustav. Kolon se može osloboditi jedino otkupom zemlje što ju je dotad obrađivao. Rješenje nalazi zaduživanjem kod samog vlasnika ili »zelenaša«, zbog čega poljoprivredna kućanstva šalju u inozemstvo pojedine članove kako bi njihovim zaradama riješili dug (usporedi Lajić 1992.).

⁹ Krajem XIX. stoljeća nastupa kriza jedrenjaštva. Pojava parobroda i prvih parobrodskih linija istisnule su iz prometa jedrenjačke flote. Vlasnici brodova, mornari i kapetani ostaju bez posla. Za stanovnike mnogih dalmatinskih otoka propadanje jedrenjaštva u drugoj polovici XIX. stoljeća značilo je prekid stoljetne tradicije i vještine koja je proslavila i pridonijela visokom ugledu našeg pomorstva u svijetu (Lajić 1992: 126). Koraljarstvo je doživjelo veliki udarac krajem stoljeća kada je na područja Sicilije otkriveno bogato nalazište, te prodor jeftinog japanskog koralja koje je izazvalo nagli pad cijena. Jadranski koraljar morao se orijentirati na druge poslove ili otići u emigraciju (usp. Lajić 1992.).

¹⁰ Prema zakonu o vojnoj obvezi od 11. IV. 1889., vojni obveznik je nakon odsluženja vojnog roka, koji je u kopненоj vojsci trajao tri, a u mornarici četiri godine morao biti na raspolaganju i tijekom daljnjih dvanaest godina i to da se svake godine odazove na vojnu kontrolnu smotru i da dodatno odsluži još tri jednomjesečne vojne vježbe, predviđene za pripadnike pričuvnog sastava. Mladi ljudi koji bi otišli u Ameriku zbog sporosti tadašnjih poštanskih veza ne bi bili pravodobno obaviješteni o jednodnevnoj vojnoj vježbi, ili ne bi stigli doći, ili je put bio skup i dalek. Osim toga ako bi otišli na vježbu to je za njih značilo gubitak posla u Americi. Iz navedenih razloga nisu se odazivali pozivima i smatrani su vojnim bjeguncima (Perić 1992: 88).

kapitala, dok je u neiseljeničkim rajonima (Split, Benkovac, Knin, Metković, Sinj, Šibenik, Zadar) vladalo siromaštvo, nepismenost, prezaduženost i sl.

Iseljenička politika Austro-Ugarske Monarhije

Hrvatski iseljenici, poglavito Dalmatinci, iseljavali su stihijski, bez plana i zaštite službenih vlasti. Naime, Austro-Ugarska Monarhija nije imala službenu emigracijsku politiku, jedinstvene zakone, niti službenu emigracijsku statistiku. Iako su dalmatinski zastupnici vršili stalan pritisak, upozoravajući vlasti na veliki problem iseljavanja (poglavito Vukić-Lupis, Bijankini, Tresić-Pavičić) i raspravljajući o tom problemu na sjednicama Dalmatinskog sabora, vlast u Beču nije se obazirala, a niti je to pokušala zakonski regulirati.

Austrijska službena vlast je podržavala i poticala iseljavanje prvenstveno zbog političkih razloga: »Njen je moto bio smanjiti broj Slavena (Hrvata) u Dalmaciji i Istri i tako spriječiti nacionalnu integraciju, razvoj nacionalnih institucija, nacionalne države, i sličnih procesa na nacionalnoj osnovi« (Banović 1987: 314).

Nagovještaj rata, te potreba za mobilizacijom u svrhu jačanja vojnih potencijala Austrije dovelo je do zabrane iseljavanja osobama mlađima od 16 godina. Uoči Prvog svjetskog rata Austrija se zalagala za restrikciju iseljavanja administrativnim putem, a sve u cilju kako bi sačuvala vojni potencijal zemlje. Iseljenički zakon do kraja postojanja Monarhije nije donesen.

Putovanje do Amerike

U vrijeme masovnog iseljavanja, koje nam u svom dnevničkom zapisu (Njirić 2016.) opisuje iseljenik Njirić, s područja Dubrovnika, a i cijele Dalmacije iseljavali su mladi ljudi (kako opisuje između 1420 godina), neoženjeni, i uglavnom sa završenom pučkom školom. Kako piše Antičević (1914.), u razdoblju od 1889. do 1910. godine iseljavali su uglavnom mladi očevi ili najstariji sinovi, koji su imali obavezu prema obitelji i novčano je pomagali, te su se oni i vraćali doma u velikom postotku. Tu tezu potvrđuje i spomenuti iseljenik jer je i sam nakon starijeg brata koji je smrtno nastradao u Čileu iselio u Ameriku kako bi ekonomski pomogao obitelj. Nakon 1910. godine mijenja se socio-demografska struktura iseljenika. Dalmatinci su iseljavali uglavnom u grupi – s braćom, prijateljima, susjedima i rodbinom iz rodnog mjesta.

U splitskim i zadarskim novinama objavljivao je niz oglasa za putovanje u prekomorske zemlje. Najviše se putovalo preko luke Trsta, ali i iz drugih europskih luka: Rotterdama, Amsterdama, Bremena, Hamburga i dr. Na primjer putovanje do Buenos Airesa trajalo je mjesec dana.¹¹

¹¹ Putovalo se u teškim uvjetima. U jednoj prostoriji bilo je i do 30 kreveta, spavalo se u odijelu. Osnovna hrana bila je kruh, konjsko meso i krumpir. Zbog nehigijenskih uvjeta

U Dalmaciji se njegovao običaj opraštanja mještana s iseljenicima. Večer prije odlaska za iseljenike se pripremala oproštajna večera, a iseljenici su obilazili kuće svojih mještana kako bi se oprostili s njima. Sutradan uoči odlaska iseljenika mještani bi se okupili u velikom broju kako bi ih ispratili na brod i zaželjeli sretan put. Brod bi prilikom polaska svirao tri puta brodskom sirenom i tako najavljivao odlazak. Prilikom ispraćaja sumještana svako mjesto je imalo svoju prigodnu pjesmu.

Novac za kartu uglavnom se posuđivao, te su mnogi iseljenici u početku štedjeli većinu svoje zarade ne bi li što prije vratili dug.

Kako opisuje iseljenik Njirić, mladi momci iz Lopuda, Župe dubrovačke i Zatona ukrkali su se u parobrod koji je plovio do Trsta. Jedna grupa putovala je za Sjevernu Ameriku, a drugi za Južnu Ameriku. Njegovo putovanje od Hamburga do Buenos Airesa trajalo je 16 dana. Budući da su uglavnom išli najnižim razredom na teretnim parobrodima, uvjeti putovanja bili su neadekvatni. Bilo je i dosta slučajeva da pojedini putnici nisu preživjeli put. Oni su obično sahranjivani uz molitvu i upaljene svijeće noću te potom bacani u ocean.

Migracija vrijednosti, normi i kulturnih kodova iz Dubrovnika u Južnu Ameriku

Sociološko-povijesno istraživanje ove kompleksne teme zahtijeva multiteorijski pristup. Naš teorijski pristup morao je razviti analitički referentni okvir za procese i strukture »dugog trajanja«, poput valova migracija Hrvata u Južnu Ameriku, (koristimo se modelom »Migracija vrijednosti, normi i kulturnih kodova« (Vukić 1999.) izveden iz Parsonsove A-G-I-L koncepcije), te organiziranja hrvatske dijasporske zajednice u argentinskoj etničkoj situaciji (Model etničke situacije operacionaliziran iz Luhmannove Teorije društvenih sistema).

Izgradnja simboličkog svijeta (rituala, obreda, pričanja priča, kulture sjećanja i očuvanja pamćenja pojedinaca – članova zajednice) i institucija konceptualizirana je iz pristupa nove kulturne povijesti (NKP), nove istraživačke paradigme u društvenim znanostima, koja u središte svojega interesa postavlja kulturno i društveno sjećanje (Asmann 2005.).

Sistemska sociološka teorija kako promatrač razlikuje društveni sistem (interakcijski i komunikacijski) i njegovo okružje, odnosno situaciju. Aktere u društvenom sistemu može se promatrati kao pojedince ili kolektivitete. Aspekti sistema ličnosti uključuju i etničku pripadnost tako da se pojedince može promatrati kao elemente društvenih grupa (etničkih). U procesu međusobnog promatranja pojedinci (etničke grupe) proizvode opise drugih

i nedostatka hrane i pitke vode na brodovima su mnogi umirali. Među umrlima najviše je bilo djece (Pogledaj više Antić 1991., Derado-Čizmić 1987.).

grupa (etiketiranje, tipiziranje, stereotipiziranje) i vlastite samoopise. Zbog različitih kutova promatranja nastaju kolektivni subuniverzumi značenja odnosno identiteti.

Polazeći od Luhmannovog (2001b) načela po kojem se sistem konstruira i održava operacijom promatranja kroz procese razlikovanja i označavanja, u istraživanju smo osobitu pozornost posvetili opisima i samoopisima promatrača, te njihovom logičkom grupiranju u sisteme klasifikacije ljudskih kolektiviteta, diskursa, pogleda na svijet i konstrukcije identiteta i kulturnog pamćenja u uvjetima marginaliziranosti etničke grupe u dijaspori. Pod marginalnim položajem neke grupe u etničkoj situaciji (u ovom slučaju latinoameričkoj) treba razumjeti status koji pojedinca ili skupinu stavlja u položaj iz kojeg nastaje konfiguracija stavova – *definicija situacije* – različita od uobičajene, društveno-konformističke. Prvi izvor marginalnosti jesu dijakritička, odnosno pripisana svojstva organizma, poput rase, spola, dobi i zdravlja. Drugi izvor marginalnosti potječe iz akteru-migrantu izvanjskih (u smislu da ih ne može kontrolirati) situacija (društvena struktura i uloga). Treći izvor marginalnosti proizlazi iz očekivanja uloge i procjene uspješnosti izvršenja. U procesima u kojima »Ja« i »Drugi« tvoreći društveni sistem procjenjuju i sankcioniraju jedan drugoga, njihov odnos se pomiče na osi konformizam-devijantnost. Četvrti, najbitniji izvor marginalnosti nalazi se u kulturnom sistemu društva prijama.

Parsons i Pitts (1969: 675–676) su ukazali na nekoliko društveno-etničkih situacija koje strukturalno proizvode marginalnost osoba i zajednica koje sudjeluju u izvedbi određenih društvenih uloga. Važan izvor marginalnosti jest sukob koji nastaje kada izvedba uloge i obveza koje ona traži od osobe nisu suglasne s pripadnošću osobe nekoj zajednici-društvu. Freudovskim psihoanalitičkim rječnikom, ovaj tip strukturalne marginalnosti izazivaju situacije u kojima Ja (ego) mora kontrolirati Drugog (altera). Drugi, čak i zao, mora se na neki način pounutriti. U tom smislu, zaključuju Parsons i Pitss (1969: 675), vojnik se uvijek bori s neprijateljem u sebi, kolonijalni upravitelj sa željom da postane domorodac, policajac s nagonom da sklizne u kriminal, tamničar s porivom da postane milosrdan prema zatvoreniku, migrant (iseljenik) sa željom da napusti svoju grupu i identitet i postane sličan članovima zajednice u koju je dospio.

Drugi postojani izvor marginalnosti osoba, pa tako i migranata, nalazi se u, uvjetno rečeno, političkoj sferi interakcijskih odnosa. On se javlja kada je osoba (useljenik) podvrgnuta dvojnom autoritetu, primjerice tradicionalnom autoritetu oca obitelji i autoritetu šefa na poslu ili zajednice jednakih u koju je stupio (Parsons i Pitss 1969: 675).

Na razini društvene strukture neke uloge ili zanimanja zauzimaju različit položaj u hijerarhiji cijenjenih uloga iz čega proistječe stalna marginalnost njihovih izvršitelja. Jasno je da su mnoge najmanje cijenjene uloge rezervirane upravo za useljenike u neku zemlju. Marginalnost odrasla

useljnika (imigranta) s jedne je strane pojačana sudjelovanjem u slabo cijenjenim ulogama, ali je s druge strane ublažena činjenicom da mu ta malo cijenjena uloga pribavlja »ulaznicu« za novi društveni sistem. Sudjelovanje u novoj zemlji, isprva u nekoliko jednostavnih uloga – radnik, porezni obveznik, potrošač – čiji je sadržaj definiran univerzalistički, omogućuje useljeniku psihološku i strukturalnu prilagodbu na novo okruženje (Parsons i Pitss 1969: 675–677).

S pripadnicima druge generacije migranata problem je složeniji jer u tom slučaju izvor marginalnosti postaje definiranje situacije i vrjednovanje izvršenja uloge. Dok škola i grupa jednakih socijaliziraju dijete druge generacije u dobi, spolu i ulogama statusa funkcionalnim za sudjelovanje u širem društvu. Njegovi roditelji, šira obitelj i matična etnička skupina pokušavaju ga socijalizirati u dobi, spolu i ulogama statusa funkcionalnim za sudjelovanje u doseljeničkoj zajednici, ulogama koje su bile korisne pri njihovu prilagođavanju u drugoj zemlji. Jezik, kretnje, simboli i vrijednosti, shvaćanje vlasti, granice solidarnosti, odnosi između spolova, shvaćanje svojine – sve je to drukčije u doseljeničkoj sredini. Zbog toga se dijete ne može oduprijeti pounutrenju nekih uloga koje su funkcionalne za doseljeničku zajednicu; roditelji su za njega glavni izvor predodžbe o muževnosti i ženstvenosti i ostaju dva moćna izvora sankcija. Upravo su ta, sa stajališta društvenog sistema disfunkcionalna pounutrenja, uzrok marginalnosti i druge generacije useljnika. Odgovor mladih useljnika na marginalni položaj je devijantno ponašanje izraženo u pojačanoj agresivnosti kanalizirano kroz stvaranje maloljetničkih etničkih bandi (Parsons i Pitss 1969: 675).

Parsons i Pitss (1969: 675–676) ističu da je važan kulturalni izvor marginalnosti brak među pripadnicima različitih nacionalnost, etničkih skupina i društvenih klasa. Već sama činjenica takvog braka odaje stanovito otuđenje supružnika od sredina iz kojih potječu. Bez takvog je otuđenja svatko od njih mogao u svojoj sredini pronaći para za pounutrenje uloge muža i žene. Moglo bi se pretpostaviti da su miješani brakovi češći u društvenim sistemima u kojima prevladavaju univerzalističke vrijednosti. Ideologizacija i promidžba provedena kroz medije i školski sistem mogu u određenim povijesnim okolnostima potaknuti pojedince na napuštanje pripisanih i partikularističkih vrijednosti, a usvajanje univerzalističkih načela i vrjednovanja osobnog postignuća.

Dubrovčani u Južnoj Americi

Peru je prva južnoamerička država u koju su došli Hrvati. Prvi Hrvati koji su stizali u Peru bili su mornari. Vjeruje se kako je prvi Hrvat koji je stigao u Peru bio Basilio Basilovich, dubrovački trgovac, Pizarrov suputnik. Poslije njega stiglo je još nekoliko Dubrovčana (Divočići, Škrabonje i dr.) (Čizmić 1976: 116). U drugoj polovici XIX. stoljeća, oko 1867. godine,

ukidanjem kolonijalne vlasti i uspostavom Republike Peru, peruanska država provodila je politiku »otvorenih vrata« prema useljenicima. Otvorila je mnoge rudnike i započela s eksploatacijom prirodnih resursa. Ulazak u zemlju bio je dopušten Europljanima koji su znali pisati, imali osnovnu školu ili zanat. Do Prvoga svjetskoga rata u Peruu je bilo oko tisuću Hrvata. Uglavnom su useljavali između 1850. i 1875., i 1900. i 1914. godine (Antić 1991.). Većina njih doseljava iz dubrovačkog kraja.

Masovno europsko useljavanje u Argentinu započelo je sredinom XIX. stoljeća kada je vlada donijela zakon s ciljem: »Promicati blagostanje, naroda, svakom građaninu i njegovim potomcima osigurati slobodna prava« (Carević 1914: 69). U Argentinu su se mogle useliti sve osobe sposobne za rad do 60 godina starosti. Zakon o imigraciji koji je u Argentini stupio na snagu 1876. godine, bio je sastavljen u skladu s riječima tadašnjeg predsjednika Avellaneda »vladati znači napučivati«. Navedenim zakonom vlada se obvezala plaćati putne troškove imigranta od luke iskrcaja do mjesta boravka, davati zajmove za gradnju stanova, kupnju sjemena i stoke, te jeftino prodavati zemljište doseljenicima¹² (Čizmić i Mikačić 1974: 371). Zabrana ulaska bila je za ljude starije od 60 godina, one koji imaju kožne i psihičke bolesti, te invalide. Useljenici nisu bili obavezni primiti argentinsko državljanstvo (Carević 1930: 52–53). Od 1860. do 1889. godine bilježi se stalni porast useljavanja u Argentinu. Od 1856. do 1870. godine bilježi se umjereno doseljavanje zbog političke nestabilnosti zemlje, građanskog rata i rata sa Paragvajem; od 1871. do 1880. godine registriran je veći broj doseljenika; od 1891. do 1896. godine imigracija se zaustavlja zbog ekonomske krize; od 1897. do 1903. godine ponovno se bilježi veće useljavanje (Glamuzina 2005: 60).

Republika Čile zbog velike nenaseljenosti i velikih prirodnih bogatstva provodila je aktivnu useljeničku politiku. Kolonizacija je bila sporija nego u Argentini, a karakterizirala ju je velika šarolikost doseljenika. Rudno bogatstvo, povoljna useljenička politika, liberalizam u društveno-političkom i gospodarskom životu bili su privlačni čimbenici za useljenike. Na osnovi čileanskog ustava iz 1833. godine, svakom građaninu bio on Čileanac ili stranac priznato je pravo i sloboda mišljena u javnim i državnim pitanjima. Liberalni ustav jamčio je svima: jednakost pred zakonom (u Čileu nema privilegiranih klasa); jednaku podjelu poreza na imovinu; pravo sastajanja i udruživanja bez prethodne dozvole; slobodu nastave; slobodu vjere (rimokatolička je državna, no druge konfesije i vjere uživaju ista prava); slobodu štampe bez preventivne cenzure (Matulić-Zorinov 1923: 13).

¹² Novac za državne zajmove imigranti su morali vratiti u roku od 5 godina.

Hrvatske iseljeničke kolonija u Peruu, Čileu i Argentini

Peru

Useljavanjem u Južnu Ameriku iseljenici su osnovali svoje kolonije koje su se razlikovale po veličini. Neke su imale stotinjak, a neke i do nekoliko tisuća iseljenika. Hrvatski iseljenici prvo su se iskrcali u Callao, najznačajniju luku u Peruu blizu glavnog grada Lime. Među prvima, u Peruu naselio se Manuel Chiurliza (ili Ciurliza) Bielovucic. Iz Dubrovnika je došao kao službenik austrijskog konzulata. Nekoliko godina kasnije u luci Callao imao je vlastiti mol. Prema Kolinu (1920.), Antun Radalović rođen u Dubrovniku došao je 1873. godine, a 1876. godine Dubrovčanin Nikola Lale. Tamo su zatekli neke sumještane koji su se uglavnom bavili trgovinom: Ivan Muje, braća Mekiš, N. Paljetak, Andrija Grbić, Anton Šeparović, Paško Galjuf i Frano Handabek.

Dubrovčani su bili među pionirima peruanskog pomorstva. Kapetan prvog parobroda koji je uplovio u Peru 1829. godine bio je Dubrovčanin Mitrović. Mnoštvo pomoraca naselilo se u luci Callao. U to doba počela je cvjetati trgovina guanom, pa su se mnogi obogatili prijevozom. Među pionirima se smatra dubrovački mornar, poznati kao »ujak Stiglich«.

Poznati pomorac znanstvenik i istraživač German Stiglich (1887. – 1928.) potomak dubrovačkih iseljenika kao mladi pomorac s kapetanom Bielichem plovio je u Europu. Kao priznatog stručnjaka država ga je poslala u ekspediciju na rijeku Madre de Dios, kako bi izradio hidrografsku kartu tog i drugih područja. Osim toga, utvrdio je peruansko-bolivijsku granicu. Proputovao je mnoge zemlje, i pisao putopise o svojim putovanjima. Najvažnije mu je djelo »Diccionario Geografico del Peru« (*Zemljopisni rječnik Perua*) u četiri toma. Također je objavio kodeks pomorskog prava, priručnik o topništvu te nekoliko zemljopisnih djela. Istraživač Von Hassel po Stiglichu je nazvao arhipelag rijeke Madre de Dios u blizini zaljeva Manu. Na Sveučilištu u Limi još se uči iz Stiglichevih knjiga. Jedan primjerak *Zemljopisnog rječnika* darovao je hrvatskoj zajednici i danas se nalazi u knjižnici Kluba Dubrovnik.

Do Prvoga svjetskoga rata u Callaou je bilo negdje oko 50 Hrvata. Bavili su se trgovinom i industrijom. U samom gradu bilo je oko 30 trgovina u njihovu vlasništvu. Najpoznatiji su bili u vlasništvu Dubrovčana: Chirulizza i Fortunić – pilana i skladište drva; Mikulić – tvornica svijeća; Paško Galjuf – tvornica kože; Barbarić – brodogradilište i Ivan Acalia – rudnik srebra.

Hrvati 1871. godine utemeljuju *Društvo slavjansko od dobročinstva* zauzimanjem iseljenika Dobrića, Paljetka, Handabake i Kršinića. Godine 1905. osnovano je *Slavljansko dobrotvorno društvo* u čijem su predsjedništvu bili

dubrovački iseljenici (Ivan Ostoja, Antun Ciurlizza, Baldo Kreselja). Godine 1919. društvo je promijenilo ime u *Jugoslavensko dobrotvorno društvo*.

Krajem XIX. stoljeća živjela je manja grupa hrvatskih iseljenika u Limi¹³. Prvi Hrvat rođen 1872. godine u Limi bio je Antun Ciurlizza (potomak dubrovačkih doseljenika). Osnovao je veliko trgovačko-industrijsko društvo *Sociedad Maderera Ciurlizza – Maurer*. Tvrtka se bavila kupovanjem, prodajom i izradom drva i posjedovala vlastitu pilanu. Antun je bio počasni predsjednik Jugoslavije u Peruu. Posjedovao je i vilu na Lopudu. Jozo Hanza iz Trstenog zajedno s Josipom Mikulićem iz Kostrene i švicarskim Talijanom Severinom Marcionellem 1912. godine utemeljuju tvrtku *Sociedad minera puquio-cocha*. Društvo se bavilo eksploatacijom bakrene i srebrne rude, a zapošljavalo je oko 500 ljudi.

Kada je osamdesetih godina XIX. stoljeća izgrađena željeznička pruga za Cerro de Pasco, veća skupina hrvatskih iseljenika naselila se u Cerro, grad tada poznat po rudnim bogatstvima i prometu. U rudarskom naselju Cerro de Pasco već sedamdesetih godina XIX. stoljeća osnovana je mala hrvatska iseljenička kolonija Cerro de Pasco. Skoro kroz sto godina ovaj je grad bio središte dubrovačkih iseljenika iz Rijeke, Župe, Orašca, Trstenog i Brgata. Prema svjedočenju iseljenika Nikole Lale već 1878. godine zatekao je ovdje tridesetak zemljaka. Već su postojale tvrtke *Grgurević y Cia* i *L Ciurlizza* obje s četiri dućana (u to vrijeme radile su već 20 godina). Prema pismu iz *Narodnog lista* (1. XI. 1887.) od 57 iseljenika njih 38 bilo je s dubrovačkog područja (njih 10 iz Rijeke dubrovačke, 8 iz Župe dubrovačke, 3 iz Dubrovnika, 3 iz Trstena, 2 iz Konavala, 2 iz Cavtata i 1 iz Trstena). Godine 1881. osnivaju *Austro-ugarsko društvo*. Osnivači su bili dubrovački iseljenici: Luka i Tomo Pehovac, Ivan Azalia, Marko Moretti, Ivan Chiurlizza i Nikola Lale (i Ivan Pavletić iz Hrvatskog primorja). Društvo je imalo i svoju bolnicu. Prema pismu iz *Narodnog lista* (studenj, 1885. godine) zaključujemo kako je kod iseljenika bila razvijena nacionalna svijest. Kako se opisuje u pismu prilikom osnutka društva i svečane večere-prijema pjevale su se hrvatske pjesme »još Hrvatska nije propala / Dok mi živimo« uz uzvike »Živila Hrvatska, Živili Hrvati«. Godine 1890. za počasnog predsjednika imenovan je Franjo Josip I. Iako društvo ima austrijski naziv jer su dolazili iz Austro-Ugarske, podržavali su narodni pokret u domovini novčano ga

¹³ U Limi je tek 1931. godine osnovano prvo društvo – jugoslavensko društvo »Dubrovnik«. Osnovani su ga ekonomski emigranti, uglavnom sa širega dubrovačkoga područja. Kako broj Hrvata do Prvog svjetskog rata nije značajno porastao (tek između 60 i 70 osoba) nije niti postojala veća potreba za organiziranjem, tim više što je u obližnjem Callaou postojala veća skupina Hrvata, organizirana u društvo u koje su se učlanjivali i Hrvati iz Lime. Članovi društva bili su iseljenici s jakim ekonomskim statusom. Nalazio se u otmjenoj vili s velikim vrtom i bazenom. Danas društvo djeluje pod imenom »Hrvatski klub Dubrovnik« i smješten je u četvrti Jesus Maria. Najveće svečanosti u klubu su blagdan sv. Vlaha i Dan državnosti RH. Slovi za najljepši iseljenički klub u Južnoj Americi. U klubu postoji i restoran, boćalište i bogato opremljena knjižnica.

pomažući. Društvo mijenja naziv u *Slavljansko dobrotvorno društvo* 1904. godine. *Slavljansko glazbeno društvo* s 50 članova od kojih su bila 32 svirača osnovano je 1892. godine. Osnovali su ga dubrovački iseljenici, a vodio ga je Marko Bače iz Rijeke dubrovačke. Kako je ovdje dosta iseljenika došlo iz Rijeke dubrovačke tako je i veliki priljev novaca odlazio obiteljima i rodnom mjestu. Primjerice, Ivan Azalia je među 36 zemljaka skupio novčani prilog za nove orgulje u franjevačkoj crkvi, a 26 iseljenika skupilo je novac za kupnju slike sv. Marije Magdalene za istu crkvu (Maseldzich de Perreyra 1985: 138–155). Dubrovčani naseljeni u Cerru de Pascu materijalno su pomagali razne institucije i ustanove u Dubrovniku i njegovoj okolini. Vlasnici poznatih tvrtki bili su: J. Grgurević iz Rijeke, Lovro Ćurlica, Luka Pehovac, braća Pehovac, J. Azalija, Nikola Lale, i dr.

U Haarazu, glavnom gradu pokrajine Ancasch bila je također mala kolonija hrvatskih iseljenika. Prema popisu Maseldich de Perreyra (1985.), dvojica iseljenika s područja Dubrovnika Vicente Hadabak i Estaban Zimich imali su rudnike srebra.

Meseldzic de Pereyra (1985.) navodi kako su se mnogi Hrvati (uglavnom Dubrovčani) do Prvoga svjetskog rata afirmirali i postali poznati u svijetu obrta, trgovine, industrije, rudarstva. Prema *Adresaru* trgovaca, obrtnika 1902. godine među poznatima se navodi Nikola Birimiša iz Dubrovnika, upravitelj rudnika u Cerru de Pascu, Mato Blažević iz Trpnja vlasnik trgovine mješovitom robom, Mihovil Fortunalić iz Luke Šipanske trgovac drvom u Callau, braća Pehovac iz Rijeke dubrovačke veletrgovci u Limi i vlasnici rudokopa u Cerru de Pascu. Mnogi Dubrovčani su imenima rodnog grada ili svetaca imenovali rudnike npr. Dubrovnik – rudnik srebra vlasnika Franciska Handabaca, Huaycas 1886.; San Blas, rudnik srebra braće Pehovac, Cerro de Pasco 1886.; Ragusa rudnik zlata vlasnika Matea Kalafatovicha, Quispicanchi 1911.

Iseljenik Ivan Kuljevan iz Lopuda u gradu Chiclayo osnovao je veći broj tvrtki (uvoz-izvoz), banke, ljekarne, te je osnovao dioničarsko društvo *Juan Cuglievan & Cia*. U rodnom mjestu izgradio je općinski dom, školu, čitaonicu i cestu. Mato Galjuf rodnom iz Rijeke dubrovačke koji je iselio u Peru između dva svjetska rata bio je među najvećim poduzetnicima u stočarstvu te je stekao zavidan ekonomski položaj. Permanentno je za života pomagao dubrovačke humanitarne ustanove. Dubrovčani su mu u ime zahvalnosti postavili spomen-ploču 1924. godine na Domus Christi – dom za stare i nemoćne.

Čile

U Čileu hrvatske iseljeničke kolonije osnovane su na južnom (pokrajina Magallanes) i sjevernom dijelu zemlje (pokrajina Tarapaca i Antofagasta), klimatski i geografski krajnje različitim područjima, dok se u najrazvijenijem

središnjem dijelu hrvatske kolonije tek kasnije počinju razvijati kao što je to bio slučaj s hrvatskom kolonijom u Valparaisu. Razlog tomu je činjenica da su Hrvati »kasnili« u kolonizaciji čileanskog područja te su stoga morali naseliti geografski najnepovoljnija područja: hladni, polarni jug i vrući, pustinjski sjever. U srednjem dijelu Čilea naselio se manji broj hrvatskih iseljenika. Na ovom području u uvalama i dolinama nastali su gradovi Valparaiso i Santiago. Godine 1877. živjela su u Valparaisu 22 Dalmatinca (Bračani i Dubrovčani) koji su se uglavnom bavili trgovinom (*Narodni list*, 29. IX. 1877.). Prema kraju stoljeća njihov broj se povećao na 1000 (*Narodni list*, 22. XII. 1897).

U pokrajinu Magallanes Hrvati su dolazili 70-ih godina, a u većem broju 90-ih godina XIX. stoljeća. Privučeni zlatnom groznicom ovaj kraj naseljavaju ne samo hrvatski iseljenici iz Dalmacije, već i hrvatski iseljenici koji su prvotno naselili Argentinu, Brazil, Urugvaj. Nakon smirivanja zlatne groznice negdje između 1893. i 1894. godine kopači zlata počeli su odlaziti prema sjeveru Čilea, u Buenos Aires ili su se vraćali u Europu. Dio hrvatskih iseljenika (polovica prije useljenih) ostao je trajno na području Magallanesa. Tako su na području Magallanesa osnovane prve kolonije u Punta Arenasu i Porveniru.

Utemeljitelj hrvatskog novinarstva u pokrajini Magallanes bio je učitelj Petar Gašić Lopižić, rođen u Orašcu kraj Dubrovnika, koji je u Punta Arenas emigrirao 1903. godine. Utemeljitelj je brojnih kulturnih institucija. Godine 1904. osnovao je Tamburaško hrvatsko društvo »Tomislav«. Godinu dana kasnije, osnovao je *Male novine*, prvi hrvatski list u Magallanesu pisan na narodnom hrvatskom jeziku. Izlazile su svake nedjelje, a imale su urednički komentar, redoviti podlistak i vijesti iz domovine. Kako je pisala *Domovina* cilj novina bio je »podržavati budna patriotska čuvstva hrvatskih iseljenika« (*Domovina* 1913.). Potom je pokrenuo novine *Domovina*, 1908. godine, i novine *Dom* 1911. godine. Bio je aktivan u vrijeme Prvoga svjetskoga rata u iseljeničkom pokretu JNO. Godine 1917. osnovao je jugoslavensku školu. Drugi istaknuti dubrovački iseljenik na području Magallanesa bio je Vicko Litrica iz Orašca, koji je izdavao u rukopisu novine *Iz pustoši* 1911. godine. Ime novine dobivaju po području gdje je Vicko živio – pustinjsko područje Punta Delgada.

Mnogi Dubrovčani bili su vrsni pomorci i brodograditelji u ovom dijelu Čilea. Osobito su se isticali u oblasti ribolova i brodogradnje poput Juana Miloševića Murattia iz Gruža kraj Dubrovnika. Neka od prezimena dubrovačkih iseljenika na području Magallanesa su: Lopižić, Kunica, Vilić, Cvjetković, Masle, i dr. (Martinić Beroš 1997.).

Osim na jugu hrvatske kolonije osnovane su i na sjeveru Čilea. Industrija salitre privukla je veći broj Hrvata koji su naselili grad i okolice Iquiquea u provinciji Tarapaca (bila je u sastavu Perua). Tamo su dolazili jedrenjacima izravno od kuće ili iz Argentine radi zarade u salitrenoj industriji. Imali su pionirsku ulogu jer su bili među prvim u eksploataciji salitre. Angažirali su

se u salitrenim poslovima, te ih nalazimo na različitim pozicijama: vlasnici tvornica, fizički radnici i službenici. Manji broj iseljenika naselio je gradove Tacna, Arica, Pisuca u pokrajini Tarapaca. Na sjeveru Čilea među »salitrima« – bogatim vlasnicima rudnika salitre i trgovcima bio je i značajan broj Dubrovčana. Nakon pacifičkog rata 1879. godine, cijelo područje Tarapaca i Antofagasta (bila u sastavu Bolivije) postao je dio Čilea. Veliki postotak tih useljenika dolazi iz Dubrovnika i okolice.

Najveći broj Hrvata živio je na sjeveru Čilea u pokrajini Antofagasta, a u istoimenom gradu nalazila se najorganiziranija hrvatska iseljenička kolonija. Antofagasta je bila bolivijska, a 1884. postaje teritorijem Republike Čile. Hrvatski iseljenici stizali su do Antofagaste uglavnom ploveći kroz Magallanov prolaz, a neki su stigli brodom prvo u Buenos Aires pa kopnenim putem preko Anda. U Taltalu, pokrajini Antofagasti prema popisu 1907. godine bila su 143 austro-ugarska podanika (Antić 1991.). Uglavnom su bili trgovci i činovnici. Nakon trgovine ulazili su polako i u druge poslove. Veći dio iseljenika su zaradu ulagali u proizvodnju salitre, budući da je glavni proizvod provincije Tarapaca i Antofagasta bio nitrat (salitra) koji je bio osnova ekonomskog života Čilea. Na tom području (pampe) nalazile su se salitrene tvornice (oficine) koje su zapošljavale svaka po više od stotinu radnika. U to je vrijeme više od deset bilo u vlasništvu Hrvata, od toga 4 u vlasništvu Paska Baburice¹⁴ vrlo moćnog i utjecajnog iseljenika u

¹⁴ Pasko Baburica rođen je u Koločepu 1874. godine. Osnovnu školu završio je u rodnom selu. Pet je godina, do 1892. radio u Trebinju kao trgovački pomoćnik. Godine 1892. u svojoj 17. godini stigao je u Iquique s nekoliko austrijskih forinti u džepu. Počinje kao pomoćnik u trgovini metalnih proizvoda Nikole Gjika/Đika iz Gruža, pa kod Boža Dabroevića iz Orašca. Kupuje Đikov dućan u društvu Remigia Gazzaria. Osniva društvo s Lujom Mitrovićem i Gazzarijem za trgovanje stokom. U 29. godini posjeduje 29.000 sterlinga. S Franom Petrinovićem osniva društvo »Pascual Baburizza & Cia«, za trgovanje stokom na veliko. Osniva drugo veliko društvo »Baburizza, Lukinović y Cia« za uvoz, izvoz i trgovanje raznom robom. Osniva potom društvo *Baburizza, Larrinague y Cia* za izgradnju luke Antofagasta, s kapitalom od 300.000 sterlinga. Osniva društvo *Baburizza & Cicarelli* za vađenje salitre. Predsjednik je i glavni čimbenik osiguravajućeg društva *La Yugoslava*. S Lujom Mitrovićem osniva poljoprivrednu *Comunidad Agrícola* u San Vincente, 30.000 hektara, kapital 300.000 pesosa. Osniva društvo *Sociedad Agrícola de Nube y Rupanco* s kapitalom od 12.000.000 pesosa. Osniva stočarsko društvo *Gente Grande* s kapitalom od 400.000 sterlinga. Sudjeluje u raznim društvima koja eksploatiraju kositar u Boliviji. Osniva društvo *Agrícola y Colonizadora de Llanquihue* s koncesijom na 700.000 hektara pašnjaka u južnom Čileu. Najveće djelo Paska Baburice je organizacija *The Lautaro Nitrate Company* sa središtem u Londonu, a s Baburicom na čelu u Čileu s 7.000.000 sterlinga kapitala. Društvo je kontroliralo 24 oficine (tvornice) salitre. Godine 1929. tvrtka Guggenheim kupila je *The Lautaro*, a Baburica 1930. godine osnovao salitreno društvo *Balkan* s kapitalom od 1.100.000 sterlinga koje je posjedovalo ogromne salitrene terene u Čileu. Pasko Baburica je s Nikolom i Mihom Mihanovićem, te Franom Petrinovićem, i osnivač *Jugoslavensko-amerikanske plovidbe* od koje je, i od parobrodarskog društva *Ivo Račić*, nastao *Jugoslavenski Lloyd*. Područje Baburičina rada prostiralo se po cijeloj čileanskoj pampi, u Tocopilli, Antofagasti, Iquiqueu, Valparaisu, Santiagu, u Argentini, Parizu i Londonu Pasko Baburica je na svoj trošak kupio i uredio

Čileu koji je proglašen »kraljem salitre«. Iseljenik Baburica u Čileu je bio glavni dioničar (51%) u Banco nacional de Chile. Bio je na čelu iseljeničkog pokreta JNO, financirajući i JO u Londonu, i time je imao važnu ulogu u stvaranju Kraljevine Jugoslavije. Pomagao je financijski mnoge iseljeničke udruge u Čileu i kulturne institucije u domovini. Mnogi hrvatski iseljenici uspjeli su zahvaljujući savjetima i pomoći Paska Baburice. Primjer financijskog udruživanja je Paško Baburica sa zemljacima Jozom Lukinovićem i Franom Petrinovićem koji su posjedovali zajedno 24 tvornice u kojima je bilo zaposleno 70.000 radnika i namještenika (vidi više Čizmić-Derado 1982.). Utemeljio je zakladu za pomoć i školovanje djece siromašnih i bolesnih Hrvata. Blizu Valparaísa u Čileu utemeljio je poljoprivredni institut Pasqual Baburizza koji se danas financira iz njegove zaklade, a njegova je vila u istom gradu pretvorena u spomen-muzej. U domovini je obnovio zvonik na Stradunu 1929. godine, financirao je gradnju kamenog pristaništa, čekaonice i šetališta uokolo Donjeg Čela.

Iseljenik Pavo Svilokos rodом iz Koločepa dugi niz godina bio je desnom rukom Paska Baburice u velikoj stočarskoj tvrtki »Pascual Baburicca [Baburizza] y Cia«. Vratio se u Dubrovnik i bio utjecajni brodograditelj i poduzetnik. Ostali utjecajni dubrovački iseljenici salitreri (Iquique) bili su: braća Vicko, Pavao i Lujo Puljizevic Mitrović, rođeni u Slanom u blizini Dubrovnika. Bili su vlasnici salitrenih tvrtki »Dalmacija«, »Slavonija« i »Vis«. Vicko se rano vratio kući, Pavo i Lujo nastavili su s poslom. Počeli su s trgovinom željeznih predmeta, a zatim uvozom strojeva, podizanjem tvornica salitre, trgovanjem salitrom i raznom robom na veliko. Izgradili su velike

prekrasni park *Olivar* u Valparaísu s uzornim voćnjacima, cvjetnjacima, s vilama i jezerima i darovao ga čileanskom salitrenom društvu. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata Pasko Baburica bio je predsjednik Jugoslavenske narodne obrane u Južnoj Americi, koja je financirala Jugoslavenski odbor i sve njegove akcije, a sam je u fondove Obrane doprinio punu trećinu od svih doprinosa cijelog našeg iseljeništva. Pasko Baburica novčano je pomagao rad Hrvatskog Radiše, te raznih kulturnih ustanova u Dubrovniku i rodnom Koločepu (I. F. Lupis Vukić: Iseljenici Dubrovčani, Od vlasnika velikih flota na oceanima do proizvođača jabuka u Kaliforniji, *Novosti*, god. XXXV, br. 32, Dubrovački broj /prilog/subota, 1. veljače 1941./, Zagreb, 1941., str. 29–30). Tuga Tarle piše kako je »U gradu Viña del Mar koji se razvio u turističko odmorište pruživši se u neposrednoj blizini pitoresknoga Valparaísa, Baburica je posadio i uredio botanički park »Parque del Salitre« dok je na svom imanju u gradiću Los Andes, na obroncima Kordiljera, stotinjak kilometara udaljenom mjestu u smjeru sjevero-istoka od metropole Santiago de Chile, podigao poljoprivredni institut »San Felipe« u kojem su se školovali siromašni dječaci za poljoprivredna zanimanja. Čileu je, osim svoje palače, poljoprivrednog instituta i botaničkog parka oporučno ostavio i kolekciju vrijednih umjetničkih slika od nekih tristotinjak platna i drugih umjetnina, treću po vrijednosti u državi, a hrvatskoj zajednici veliku katnicu u Santiagu čiju rentu je namijenio za školovanje siromašnih studenata iz hrvatske kolonije te starih i bolesnih njezinih članova. Svoj je mauzolej izgradio na mjesnom groblju Valparaísa s pogledom na pučinu odakle se u danima rane mladosti pojavio na horizontu Čilea. Danas taj položaj na uzvisini iznad grada simbolično označava njegovu neispunjenu čežnju za povratkom« (Tuga Tarle, Zlatni stupovi čileanskog društva, *Hrvatski glas Berlin*, 26. III. 2015. <http://www.hrvatskiglas-berlin.com/?p=146752>).

trgovine i skladišta u Antofagasti i Iquiqueu, otvorili urede u Valparaisu, Londonu i Liverpoolu, izgradili električnu centralu u Antofagasti, pivovaru u Antofagasti i mljekaru. Lujo je upravljao poslovima tvrtke u Čileu, a Pavo u Londonu. Krajem Prvoga svjetskoga rata za potrebe tvrtke kupili su parobrod od 8000 tona i nazvali ga imenom *Jugoslaven*. Do 1919. godine poslije Paska Baburice, tvrtka braće Mitrović bila je najveća tvrtka na Pacifiku.

Federiko Glavić, rodom iz Šipana, u Iquique došao kao mladi morinar i postao jedan od imućnijih tvorničara i trgovca salitrom. Vratio se u Dubrovnik. Tršćanski interesi u Dubrovačkoj plovidbi htjeli su prenijeti središte društva iz Dubrovnika u Trst. Glavić je pokupovao tršćanske diionice, spasio društvo u Dubrovniku, a nakon Prvoga svjetskoga rata postao njegov predsjednik. Pod njegovim predsjedništvom i njegovim kapitalom, Dubrovačka plovidba se razvila u drugo naše najveće parobrodarsko društvo. Juraj Stjepović rođen u Orašcu, u vlasništvu je imao salitrenu uniju. Stjepović Ivan iz Orašca je također bio vlasnik salitrenih tvrtki »Sloga«, »Hrvatska« i »Naprijed«. Godine 1912. Hrvati su imali 68 salitrera u svojim naseljima. Luka Stjepović iz Orašca kraj Dubrovnika 1906. godine otvorio je veliku trgovačku kuću »El Gallo«; u Iquiqueu, 1914. godine Ivan Vodnica iz Dubrovnika imenovan je konzulom Austro-Ugarske.

Dubrovčane nalazimo i među osnivačima i članovima raznih iseljeničkih društava. Pavao Đurinović, rođen u Dubrovniku 1871. osnivač je *Slavenskog društva* 1891. godine u Pisagu. Odlazi s 16 godina iz Dubrovnika i uključuje se u aktivnosti protiv austrijske politike u domovini. Boroje Stjepović, Nikola i Ivan iz Šipana i Bralić Ljubičić Nino iz Dubrovnika, koji su iselili početkom stoljeća, bili su članovi Vatrogasnog društva Dalmacija iz Iquiquea, a prvi predsjednik društva bio je Juan/Ivan Vodnica (Zlatar Montan 2001.).

Nacionalnu svijest Hrvata / Dubrovčana u Čileu početkom XX. stoljeća ilustrira dopis iz Pisague iseljenika Nika Palunka rodom iz Luke Šipanske koji opisuje kako je prilikom svečanosti talijanske iseljeničke zajednice hrvatski narod bio prepoznat od strane drugih iseljeničkih naroda po svojoj hrabrosti i plemenitosti, što je zasmetalo talijanske iseljenike:

»U mjestu Pisagua živi naroda sa svih strana svijeta. Viju se talijanske zastave jer je talijanska fešta, natječu se 24 lađe na regati, a glazba svira talijanski marš. Nas 4 mladića iz kotara Dubrovačkog prišli smo glazbarima i potaknuli ih da sviraju našu koračnicu: *Oj Hrvati Oj Junaci*. Naša je koračnica dobro prihvaćena zovu je »Recuerdo de Croacia« pa kad ju je narod čuo svi su se razveselili i radosno klicali samo se Talijani ljutili. Na glavnoj pijaci svi narodi osim Talijana su klicali na svom jeziku *Živili Hrvati i Hrvatska*. Kad su to Talijani čuli htjeli su napraviti smutnju al kad su vidili da su svi za Hrvatsku pobigli su kući. Zviždali su im. Kasnije su stranci pričali i branili i hvalili Hrvate i Hrvatsku, a osobito Dalmatince i njihovu pobjedu nad Visom. Spominjali su i junačko djelo Nikole Krkovića koji je zgrabio talijansku zastavu i zasadio je u svoj brod« (*Narodni list*, 19. XII. 1901.).

Neposredno prije Prvoga svjetskoga rata u Antofagasti i njenom širem području živjelo je oko 5000 Hrvata, uglavnom Bračana i Dubrovčana. (*Novi iseljenik*, 20. X. 1929.).

Među prezimenima imigranata iz Dubrovnika i onih koji su naselili u sjevernom Čileu su Baselli, Boroje, Brozinić, Bujak, Njirić, Kobilić, Miloš, Koporčić, Kordić, Goravica, Glavić, Gračić, Gjik, Gjurinović (Zlatar Montan 2001.).

Argentina

U vrijeme masovnog iseljavanja Hrvati se naseljavaju u glavnom gradu Buenos Airesu i u okolnim mjestima istoimene pokrajine, te u pokrajini Santa Fe. U pokrajini Santa Fe u prvim desetljećima XX. stoljeća postoji samo manji broj organiziranih kolonija, jer se veći broj iseljenika orijentirao na svoju užu radnu grupu-družinu, te su bili u stalnom pokretu iz jednog u drugo mjesto u potrazi za boljom-kvalitetnijom zemljom. Za razliku od Argentine u Čileu i Peru hrvatske iseljeničke kolonije bile su manje i kompaktnije i uglavnom su imale isto regionalno čak i lokalno porijeklo. U Argentini kao poljoprivrednoj zemlji veliki broj hrvatskih iseljenika bio je zbog prirode posla raspršen na velikim udaljenostima. Iako su postojale grupe i kolonije s istim regionalnim i lokalnim porijeklom Hvarani, Bračani, Dubrovčani, ovdje je uselio i značajan broj iseljenika iz drugih dijelova Monarhije: Hrvati, Mađari, Nijemci, kao i drugi slavenski narodi Srbi, Crnogorci, Rusi, Poljaci i dr. Hrvatski iseljenici u Čileu i Argentini bili su uglavnom orijentirani na svoju grupu i obavljali su aktivnosti unutar svog područja, te su na taj način izgrađivali lokalni iseljenički identitet (Hrvati Magallanesa, Hrvati u Boci – Buenos Aires). Osim lokalnog iseljeničkog identiteta postojao je i tzv. profesionalni identitet pa su se diferencirale iseljeničke grupe poput: Hrvati salitreri, Hrvati kopači zlata, Hrvati trgovci, Hrvati čakareri-zemljoradnici, Hrvati pomorci i sl. To će uvjetovati i klasnu diferencijaciju na gospodarstvenike, veleposjednike, brodovlasnike koji će formirati kapitalističku klasu, zanatlije, obrtnike, male i srednje trgovce koji će formirati srednju klasu, te na kraju zemljoradnici, lučki radnici, kopači zlata, stočari, građevinski radnici koji će formirati radničku klasu-proletariat.

Značajna kolonija hrvatskih iseljenika osnovana je u gradu Buenos Airesu. Kroz luku Buenos Aires prošao je najveći broj hrvatskih iseljenika jer je ona bila polazno mjesto od kojeg su iseljenici dalje migrirali u druge dijelove Argentine ili druge zemlje Južne Amerike. Dio iseljenika ostao je u Buenos Airesu i okolici, koja je u to vrijeme bila važna pomorska luka. Pojedini izvori (Kurtić 1969.) navode kako je nekoliko Hrvata u Buenos Airesu bilo još 1790. godine. U predgrađu Buenos Airesa – La Boca i Dock Sud – naselila je veća grupa Hrvata za vrijeme najintenzivnijeg

(masovnog) iseljavanja, krajem XIX. stoljeća. Prema podacima *Narodnog lista* Slavjana (uglavnom Dalmatinaca), 1888. godine u Buenos Airesu ih je bilo oko 3000 (*Narodni list*, 14. XII. 1889.). U La Boci iseljenici su bili profesionalno angažirani u pomorskim poslovima: pomorci, kape-tani, mornari, ribari. Po porijeklu uglavnom su bili iz Dubrovnika i Boke kotorske. Smatra se (Antić 1991., Lupis-Vukić 1931.) kako je razvoj hrvatske useljeničke zajednice na ovom području bio usko vezan uz ime Nikole Mihanovića¹⁵ ekonomski moćnog gospodarstvenika i industri-jalca. Brat Nikole Mihanovića, Miha Mihanović¹⁶ isto tako bio je među

¹⁵ Nikola Mihanović rođen je 21. I. 1848. godine u selu Doli kod Dubrovnika. Prije negoli je navršio 13 godina ukrcao se na mali brod kao član posade i plovio po jadranskim i mediteranskim lukama. Godine 1867. iskrcao se s engleskog broda u Urugvaj-Montevideo i pošao je u Paragvaj. Kako su u to vrijeme Argentina, Brazil i Urugvaj vodili rat protiv Paragvaja slobodna je bila plovidba po rijeci Parana, a brodovi su prevozili na temelju ugovora. Vidjevši u tome dobar posao, naselio se u Alto Parana i putem takvih ugovora prevezio robu i ratni materijal. Kad je zaradio novac odlučio se vratiti u domovinu ali slučajno u gostionici »Adriatico« u Buenos Airesu zemljaci su ga nagovorili da ostane. Tako je 1868. godine ostao u Buenos Airesu. Prvo je radio na brodu Talijana Juana Bautista Lavarella s kojim postaje prijatelj, a kasnije i poslovni partner. Godine 1875. postaje mali brodovlasnik kada je kupio tri broda: *Buenos Aires*, *Kate* i *Jeny*. Nakon iznenadne smrti poslovnog partnera Juana nastavlja sam posao i ženi se s njegovom udovicom. U međuvremenu za partnere uzima Jerka Zdanića i Oktaviana Kozulića i kupuje 4 broda. Društvo je vođeno pod imenom *Mihanović&Cia* do 1888. kada je isplatio svoje partnere a poduzeću dao ime *Nicolas Mihanovich*. Sudjelovao je i u prevažanju materijala željezničke pruge prema Bahia Blanci i prijevozom poljoprivrednih proizvoda i stoke u Buenos Aires. Pojačava svoju flotu kupnjom novih brodova (dva broda naziva imenom *Dalmacia* i *Austria*). Prvi je uspostavio putnički promet između Buenos Airesa i gradova Colonia i Carmelo u Urugvaju. Godine 1909. Mihanović postaje »apsolutni gospodar argentinske trgovačke mornarice« raspolažući sa 68 remolkadora, 200 manjih brodova, 82 broda na paru – ukupno njih 350. Osnovao je i niz poduzeća koja nisu imala veze s pomorstvom. Bio je član raznih humanitarnih i bankarskih udruženja u Argentini i Europi. Pomagao je i hrvatske kolonije u Argentini. Franjo Josip ga je imenovao počasnim konzulom s titulom baruna s pravom nasljedstva. Posjedovao je visoka odlikovanja ruskog cara, te engleskog i španjolskog kralja (Rojnica 1974: 171–176).

¹⁶ Miho Mihanović rodio se 6. listopada 1862. godine u Dolima. Godine 1874., skupa s bratom Bartulom iseljava u Južnu Ameriku. Miho odlazi drugom bratu Ivanu u Rio de Janeiro, a Bartul u Buenos Aires. Nakon nekoliko mjeseci Miho i Ivan odlaze k braći Nikoli i Bartulu u Buenos Aires. Radio je na brodu svog brata Nikole od godine 1881. do 1884. a potom se naselio u Bahia Blanci gdje je s Filipom Caronti osnovao tvrtku *Carnoti y Mihanovitch*. Godine 1888. Miho je otkupio dionice svog partnera i nastavio raditi pod nazivom *Miguel Mihanovitch*. Osnovao je *Compania de Navigacione Sud Atlantica* 1889. godine s kapitalom od 100.000 sterlinga. Miho potom kupuje nekoliko brodova i uspostavlja brodske linije na području Brazila. Godine 1906. obnavlja svoju flotu. Posao sve više razvija te poduzeće *Sud Atlantica* pretvara u anonimno dioničko društvo. Godine 1907. izgradio je veliki gat u Carmen de Patagonesu za pristajanje brodova i nabavio tri nove lanče po 230 t dajući im imena »Leon«, »Leopardo« i »Puma«. Godine 1916. *Sud Atlantica* ima ukupno 9 parobroda (18.540 t), 18 lanča (3015 t), odnosno 27 jedinica sa skoro 22.000 t. Za vrijeme I. svjetskog rata, Miho je stavio svoja dva broda i u transatlantsku plovidbu do Europe. Od tog razdoblja Miho se posvećuje nadzoru nad upravom svog imanja, putovanjima, društvenim aktivnostima

najuspješnijim brodovlasnicima u Argentini. Miho i Nikola Mihanović utemeljili su zaklade¹⁷ u rodnom mjestu Doli. Mnogi uspješni iseljenici

u iseljeničkoj zajednici i domovini. Omogućio je svojim radnicima da participiraju u dobiti društva na način da im je udijelio određene dioničke udjele, ovisno o rangu, godinama rada ili drugim zaslugama. Bio je ne samo utjecajan gospodarstvenik već i dobrotvor pomažući mnoga hrvatska društva u iseljeništvu i kulturna društva i ustanove u domovini (obnovu škole u tadašnjoj župi Dubrava, prilozi »Hrvatskom radiši« i sl.). U Buenos Airesu osnovao je knjižnicu »Kralj Tomislav« kojoj je poklonio 1800 knjiga na hrvatskom jeziku. Za vrijeme Prvoga svjetskog rata bio je na čelu Jugoslavenske narodne obrane na Atlantiku. Financirao je časopise, osnovao Fond od 1.000.000 dinara u Stonu za prosvjetne i higijenske potrebe sela Doli. Svake godine novčanim priložima pomagao je prosvjetne i narodne ustanove u Kotaru dubrovačkom.

¹⁷ Miho Mihanović 1927. godine osnovao je »Zakladu Miha Mihanovića za poboljšanje zdravlja seljana Doli, Smokvine i ostalih sela općine Stonske s naročitim obzirom na djecu pučkih škola« s glavnicom od ondašnjih milijun dinara, u obveznicama Investicionog zajma Kraljevine SHS. Godine 1926. kad je Nikola teško obolio i u dogovoru s bratom Mihom odredio je da se ulog u Zagrebačkoj banci dodijeli u fond zadužbine. Godine 1931. Nikolinu želju ostvario je brat Miho koji je osnovao u Buenos Airesu »Zadužbinu Nikole Mihanovića pok. Petra za unaprjeđivanje sela župe Doli i sela Smokvine u župi Lisac«. Na taj način postojale su dvije zaklade (zadužbine) namijenjene za istu svrhu i za ista sela, pa ih je Miho odlučio spojiti pod nazivom: »Zadužbina braće Nikole i Miha Mihanovića pok.. Petra za unaprjeđenje župe Doli i sela Smokvine i za poboljšanje higijene u općini stonskoj«, čiji je Statut donesen i potpisan 13. rujna 1932. u Parizu. Zadružbini je sjedište bilo u Dolima i njome su mogli upravljati, pod nadzorom Miha Mihanovića kroz njegovog opunomoćenika, sudca Lucijanovića, domaći ljudi. Uprava zadužbine, po Statutu, trebala se sastojati od: župnika u Dolima kao predsjednika, učitelja Osnovne škole u Dolima, Iva Milića trgovca iz Dola, a kasnije umjesto njega od glavarara iz sela Doli, zatim od glavarara sela Đonta Doli i glavarara sela Zaton Doli. No, kasnije, iz nepoznatih razloga, Uprava i njezini opunomoćenici nisu se pridržavali ovog dogovora. Statutom je određeno da rodbini Mihanović pripada pripomoć u iznosu od 42/280 dijelova od kamata glavnice, dok se preostali prihod raspoređuje u socijalno-zdravstvene i kulturno-karitativne svrhe. Dakle, svrha utemeljenja zadužbine je utvrđena u četiri odvojena odlomka: za zdravstveni napredak pučanstva, kulturno-prosvjetni, gospodarski i karitativni.

Do 1939. godine zadužbina je nadogradila školsku zgradu u Dolima za čiju je izgradnju ranije Nikola dao novac, u Donjem Zatonu 1923. godine izgrađena je školska zgrada za čiju je izgradnju Miho dao novac, podignuta je zgrada Doma zaklade 1939. godine u kojoj je smještena pošta, stan liječnika i poslovne prostorije zgrade, izgrađena je školska cesta od Dola do luke u uvali Doli, izgrađeno je 12 gustijerni čime je riješena oskudica pitke vodi, dobili su liječnika kojeg je zadružbina plaćala, kao i troškove pojedinih bolesnika, đacima su dijeljene besplatno knjige i pribor i nagrađivala su se darovita djeca, školovala su se šestorica seoskih mladića, dijelili su se alati za poljoprivredni rad i dijelile su se besplatne sadnice voćki, izgrađen je poštanski ured i telegraf, isplaćivala se pomoć siromašnim obiteljima, te bližoj rodbini Mihanovića.

Kada je došlo do burnih događaja u Europi pred rat Uprava zadužbine je odlučila, na temelju prvog članka Statuta, u cilju osiguranja glavnice, kupiti 1939. godine zemljište u gradu Dubrovniku i dvije zgrade u Zagrebu, i to: trokatnicu u Škrlevojoj 35 (osam dvosobnih i dva jednosobna stana, te četiri garsonijere) i zgradu u Kulušićevoj 11 (15 stanova i 7 poslovnih prostorija). Poslije rata, od kupljenih zgrada u Zagrebu, nije bilo puno koristi, jer su bili veliki troškovi oko popravaka i održavanja, takav da se većina prihoda trošila za te svrhe. Međutim, 26. prosinca 1959. stupio je snagu Zakon o nacionalizaciji najamnih

gospodarstvenici davali su nacionalna imena svojim brodovima, tvornicama ili imanjima. Godine 1902. Miha Mihanović naručuje u Engleskoj novi parobrod izgrađen prema njegovoj zamisli za plovidbu po brazilskoj obali. Daje mu ime *Dalmata* u počast svoje uže domovine.

Iz Njirićevog dnevnika (2016.) saznajemo kako je u Buenos Airesu bio značajan broj iseljenika iz dubrovačkog kraja koji su se bavili različitim poslovima. Od onih imućnih poput Mihanovića, onih koji imaju vlastite trgovine i restorane, do fizičkih radnika na željeznici. Uočava se upravo podrška i pomoć zemljaka (uglavnom isto regionalno porijeklo i kotar) koji su novim iseljenicima na usluzi i vrlo su bitna komponenta u njihovim prvim danima snalaženja. Vidljivo je i postojanje socijalnih mreža jer oni jedan za drugog znaju, čak iako su kilometrima udaljeni. Osim spomenutih zanimanja (pomorci, ribari, lučki radnici) bio je značajan broj trgovaca, te manjim dijelom radnika u građevinarskim poslovima. Osim u Buenos Airesu, u istoimenoj provinciji iseljenici su živjeli u mjestima Tandilu, Ramallo i Barraderu gdje su se bavili poljodjelstvom.

Iseljenici – zemljoradnici ili tzv. »čakareri« bili su razmješteni po sjevernom dijelu pokrajine Buenos Aires i pokrajine Santa Fe. Baradero je bilo prvo sjedište hrvatskih iseljenika-zemljoradnika, porijeklom iz Dalmacije, uglavnom s otoka Hvara. Kad su se prilagodili novom poslu, jedna grupa Hvarana pomaknula se u okolicu mjesta Ramallo gdje su ostali nekoliko godina. Kasnije, u potrazi za boljom zemljom i većim posjedom, pomiču se prema sjeveru gdje unajmljuju nekoliko polja u okolici Villa Constitución u kojem je živjelo i dosta iseljenika iz Boke kotorske i Dubrovnika. Manji broj iseljenika naselio je obližnje mjesto Pavon Arriba gdje su uglavnom radili kao najamnici, dok se manji broj zemljoposjednika nalazio u mjestima Los Molinos (već 1905.) i Arequito (prema: Iseljenički muzej 1938.). Karakteristika iseljenika »čakarera« bilo je stalno seljenje u potrazi za novom i plodnijom zemljom. Nalazimo ih u svim zanimanjima unutar poljoprivredno-zemljoradničkih poslova, kao i unutar različitih pozicija u zemljoposjedničkoj hijerarhiji: od vlasnika zemlje do najamnih radnika. Iz Njirićevog dnevnika saznajemo kako se dosta njegovih rođaka i zemljaka Lopudana u Buenos Airesu bavilo trgovinom.

zgrada i građevinskih zemljišta pa je sva imovina prešla u društveno vlasništvo, kako ona kupljena tako i Dom zaklade u Dolima. Samo manje čestice zemlje na području »Torina« i oko zgrade u Dolima (KO Doli) ostali su i dalje u vlasništvu zadužbine. Temeljem zahtjeva za povrat oduzete imovine, uspjelo joj je u postupku povrata vratiti građevinsko zemljište u Dubrovniku i zgradu Doma zaklade u Dolima, dok postupak u Zagrebu još uvijek traje (<http://www.zaklada-mihanovic.hr/povijest.php>).

Zaključak

Teorija i empirijska istraživanja su strukturalno povezana. Odabrani teorijski pristup je promatrački aparat koji unaprijed određuje što trebamo i možemo vidjeti. Držimo da je odabrana teorija sistema omogućila dublje istraživanje i objašnjenje od uobičajenih utilitarističkih migracijskih modela Leeja (1966.) i Lewisa (1982.). Kao i druge teorije utilitarističkog tipa (zasnovane na metodološkom individualizmu) i ovi su modeli usmjereni k proučavanju namjera, motiva i djelovanja atomiziranih pojedinaca čije je ponašanje u osnovi vođeno kriterijima zadovoljstva i korisnosti. Integracijska osnovica takvih atomiziranih pojedinaca, jedina koja ih drži na okupu je tržište. Poremećaji u ekonomiji zadovoljstva i korisnosti uvjetujući su čimbenici u procesu odlučivanja o migriranju. Prema Leeju i Lewisu, racionalni pojedinac koji odlučuje o svom djelovanju na temelju prosudbe između poticajnih (»push«) i privlačnih (»pull«) čimbenika, predmet je analize sociologije migracija. No, budući da teorijama ovoga tipa nedostaje razvijeni model društvene strukture i stratifikacije, kako na razini nacionalnih društvenih sistema, tako i na razini svjetskog društvenog sistema, one ostaju u okvirima opisa promatrane pojave te ne mogu objasniti zašto se neki društveni poredak raspada, a neki drugi održava u stabilnom stanju, čega su migriranja jedan od glavnih pokazatelja. Nadalje im nedostaju varijable koje obuhvaćaju kulturu, vrijednosti i norme migrantskih kolektiviteta i njihovih simboličkih univerzuma. A upravo su te varijable, kako pokazuje i naše istraživanje, preduvjet uspješne adaptacije, opstanka i razvoja migrantskih kolektiviteta u društvima prijema. Dubrovčani u Latinskoj Americi primjer su dobro integrirane i iznimno uspješne transnacionalne zajednice. Oni potvrđuju teorijsku postavku o važnosti integriranosti sinkronijskog i dijakronijskog aspekta migrantskog društvenog sistema.

S druge strane empirijsko istraživanje je ukazalo na neke čimbenike koji bi mogli koristiti daljnjem razvoju teorije migracija u sistemskom ključu. Pored snažne integriranosti dubrovačke društvene zajednice bitnim preduvjetom njezina uspjeha je i socijalni, kulturni, ekonomski, intelektualni i emocionalni kapital. Dolazeći iz drevnoga trgovačkog grada Dubrovčani su posjedovali znanja i vještine (poput poznavanja stranih jezika, pomorskih i navigacijskih vještina, trgovačkih i ekonomskih znanja te poduzetničkog duha) koje su im omogućile uspjeh u svjetskom kapitalističkom sistemu.¹⁸

¹⁸ Rad je izložen na Kroatološkoj konferenciji Dubrovnik u hrvatskoj povijesti te je objavljen u: Perić Kaselj Marina i Vukić Aleksandar. 2018. Dubrovčani u Južnoj Americi: iseljavanje, utjecaji, identiteti. U: *Zbornik radova Dijasporski i nacionalno manjinski identiteti: migracije, kultura, granice, države*. ur. Perić Kaselj, M; Škiljan, F., str. 125–164.

Literatura

- Albrow, Martin. 1996. *The Global Age*. Cambridge: Polity Press.
- Antić, Ljubomir. 1991. *Hrvati u Južnoj Americi do godine 1914*. Zagreb: Stvarnost.
- Antičević, Ivo. 1913. – 1914. *Naše iseljeničko pitanje*. Split.
- Assmann, Jan. 2005. *Kulturno pamćenje*. Zenica: Vrijeme.
- Banović, Branimir. 1987. Emigracijska politika Austro-Ugarske i iseljavanje iz Hrvatske u razdoblju 1867–1914. *Migracijske teme*, Zagreb. Godina 3, br. 3–4. 313–325.
- Berend, I.T i Ranki, Gyorgy. 1996. *Europska periferija i industrijalizacija*. Zagreb: Naprijed.
- Carević, Mateo. 1930. *Argentina*. Zagreb: Jugoslavenska štampa.
- Čizmić, Ivan. 1976. Doseljavanje, struktura i položaj naših iseljenika u prekomorskim zemljama. *Teme o iseljeništvu*, Svezak V. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Čizmić, Ivan i Mikačić, Vesna. 1974. Neki suvremeni problemi iseljenišтва iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu*, Svezak I. Dio I. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Čizmić, Ivan i Mikačić, Vesna. 1974. Neki suvremeni problemi iseljenišтва iz SR Hrvatske. *Teme o iseljeništvu*, Svezak II. Dio II. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.
- Derado, Klement i Čizmić, Ivan. 1982. Iseljenici otoka Brača. *Brački zbornik*. Zagreb, br.13.
- Diklić, Marijan. 1998. *Pravaštvo u Dalmaciji do kraja Prvoga svjetskoga rata*. Zadar: Matica hrvatska Zadar, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Zadru.
- Glamuzina, Nikola. 2005. *Argentina*. Samobor: Merdijani.
- Ivković, Frane. 1991/1992. Organizacija uprave u Dalmaciji za vrijeme druge austrijske vladavine 1814. – 1918. *Arhivski vjesnik*, Zagreb, broj. 34–35. 31–51.
- Kolin, Marcel. 1920. *Jugoslaveni u Južnoj Americi*, Zagreb: Naklada pisca.
- Lakatoš, Josip. 1914. *Narodna statistika*. Zagreb: Vlastita naklada.
- Lajić, Ivan. 1992. *Stanovništvo dalmatinskih otoka*. Zagreb: IMIN.
- Lee, Ewereth. 1966. A Theory of Migration, *Demography*. Br.3. 47–57.
- Lewis, Georg. 1982. *Human Migration*. New York: St. Martins Press Inc.
- Luhmann, Niklas. 2001. *Znanost društva*. Zagreb: Politička kultura.

- Matulić-Zorinov, Jorge. 1923. *Chile*. Zagreb: Konzulat Republike Chile u Zagrebu.
- Martinić Beroš, Mateo. 1997. *Hrvati u Magallanesu na krajnjem jugu Čilea*. Split: Književni krug.
- McBride, P. J. 1991. *Human Geography*. London: Blackie.
- Mendras, Henri. 1986. *Seljačka društva*. Zagreb: Globus.
- Meseldzic de Pereyra, Zivana. 1985. *Yugoslavos en el Peru*. Lima: Editorial »La Equidad«.
- Njirić, Vicko. 2016. *Dnevnik Ivana Njirića zvanog Puho*, u objavi.
- Nurske, Ragnar. 1962. *Pattern of Trade and Development*. Oxford: Blackwell.
- Parsons, Talcott i Pitts, Jesse. 1969. Ličnost i društveni sistem, u: Parsons, Talcott (ur.) *Teorije o društvu*. Beograd: Vuk Karadžić.
- Perić, Ivo. 1992. *Dalmatinski sabor: 1861–1912. Časopis za književnost i znanost*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Rojnica, Ivo. 1974. *Prikaz povijesti Argentine*. Buenos Aires: Vlastita naklada.
- Subašić, Josip. 1934. *Adresar o biografskim podacima o našem narodu u Južnoj Americi*. Buenos Aires.
- Tracy, Michael. 1996. *Država i poljoprivreda u Zapadnoj Europi 1880. – 1988*. Zagreb: MATE.
- Vukić, Aleksandar. 1999. *Strukturalno-funkcionalni modeli interakcijskog pomaka u sociologiji migracija*, (neobjavljeni magistarski rad) Zagreb.
- Zlatar Montan, Vjera. 2001. *Los Croatas, el salitre y Tarapaca*. Iquique, Chile: Hrvatski dom.

Prilog: Popis iseljenika iz Dubrovačkog kraja u Južnoj Americi, Izvor: Subašić 1934.

Ime i prezime	Zanimanje	Mjesto rođenja	Bračno stanje	Godina useljenja	Grad	Država
Anković Mihovil	posjednik	Smokovljani/ Dubrovnik	oženjen	Prije I. svjetskog rata	Est. Chovet	Argentina
Anković Nikola	posjednik	Smokovljani/ Dubrovnik	oženjen	Prije I. svjetskog rata	Est. Chovet	Argentina
Baburica Paško	Industrijalac, brodovlasnik	Dubrovnik	–	–	Valparaiso	Čile
Baburica Ivo	Direktor	Dubrovnik	–	–	Valparaiso	Čile
Bajurin M. Marijan	Radnik	Hodilje, Dubrovnik	–	1926	Rosario de Santa Fe	Argentina
Banovac Ivan	Farmer posjednik	Slano, Dubrovnik	–	1926	Saenz Pena	Čile
Bantović Anton	Radnik	Duba, Dubrovnik	oženjen	1927	Buenos Aires	Argentina
Bantović Ivana	Poslužitelj	Duba, Dubrovnik	–	1927	Buenos Aires	Argentina
Barkidžija Nikola	Radnik	Ston, Dubrovnik	neženja	1923	Est. Holt	Argentina
Baronesi Vicko	Pomorac	Cavtat, Dubrovnik	–	1927	Buenos Aires	Argentina
Bartulović Grga		Komadna, Dubrovnik	–	1930	Buenos Aires	Argentina
Bazdan Ivo	Radnik	Ston, Dubrovnik	neženjen	1927	Buenos Aires	Argentina
Bjelančić Mavro	Pomorac	Ston, Dubrovnik	neženjen	1927	Buenos Aires	Argentina
Bojanović Anto	Vlasnik hotela	Mokošica, Dubrovnik	oženjen	1923	Buenos Aires	Argentina
Božiković Ivan	Farmer posjednik	Dol, Dubrovnik	oženjen	Prije I. svjetskog rata	Est. Chovet	Argentina
Brajica Peitar	Pomorac	Cavtat, Dubrovnik	oženjen	1920	Saenz Pena	Argentina

Ime i prezime	Zanimanje	Mjesto rođenja	Bračno stanje	Godina useljenja	Grad	Država
Bralić Niko	Trgovac	Dubrovnik	oženjen	1912	Santiago	Čile
Brbora Ivan	Farmer posjednik	Dol, Dubrovnik	oženjen	Prije I. svjetskog rata	Est. Chovet	Argentina
Brbora Stjepo	Pomorac	Dubrovnik	neženjen	1924	Buenos Aires	Argentina
Buconić Petar	Radnik	Ston, Dubrovnik	neženjen	1927	Buenos Aires	Argentina
Bule Petar	Pilot i kućevlasnik	Dubrovnik	oženjen	Prije I. sv. rata	Buenos Aires	Argentina
Buratović Petar	Trgovac	Dubrovnik	oženjen	Prije I. sv. rata	Santiago	Čile
Buratović	Trgovac	Dubrovnik	–	1925	Santiago	Čile
Burgelez Jure	Radnik	Konavle, Dubrovnik	–	1931	Buenos Aires	Argentina
Cucalo Blaž	Radnik	Cavtat, Dubrovnik	–	1930	Buenos Aires	Argentina
Curčić Nikola	Trgovac	Dubrovnik	–	–	Lima	Peru
Čikato Niko	Radnik	Ston, Dubrovnik	–	1927	Buenos Aires	Argentina
Čurčija Ivan	Trgovac	Čepikuće, Dubrovnik	neženjen	–	Buenos Aires	Argentina
Čurčija Petar	Trgovac	Čepikuće, Dubrovnik	oženjen	1894	Buenos Aires	Argentina
Deranja Luka	Trgovac mješovite robe	Grudi kraj Dubrovnik	neoženjen	1928	Santiago	Čile
Djivanović Branko	Privatni činovnik	Dubrovnik	neoženjen		Lima	Peru
Djurić Ivan	čakarar	Dubrovnik	S porodicom	1890	Es Delgado	Argentina
Djurinović Pavao	posjednik	Dubrovnik		Prije rata	Santiago	Čile
Dražeta Antun	Pomorac	Hodij kod Dubrovnik	neoženjen	1927	Buenos Aires	Argentina
Duper Mate	kavanar	Okolica Dubrovnik			Lima	Peru

Ime i prezime	Zanimanje	Mjesto rođenja	Bračno stanje	Godina useljenja	Grad	Država
Erceg Anto	čakarar	Okolica Dubrovnika	S porodicom	Prije rata	F. C.R. P.B	Argentina
Fantić Frano	pomorac	Ston Dubrovnik		1886	Buenos Aires	Argentina
Ficović Ivo	radnik	Ston Dubrovnik		1925	Buenos Aires	Argentina
Ficović Gj. Pavao	mehaničar	Ston Dubrovnik	oženjen	1927	Comodoro Riva-davia	Argentina
Franušić Antun	radnik	Ston Dubrovnik		1926	Buenos Aires	Argentina
Franušić Frano	pomorac	Ston Dubrovnik	Član Jugoslavenkog društva uzajamne pomoći		Buenos Aires	Argentina
Galjui Kristobai	Veleposjednik	Okolica Dubrovnika		Prije rata	Lima	Peru
Galjui Mato	Veleposjednik- industrijalac	Okolica Dubrovnika	neoženjen	Prije rata	Lima	Peru
Gandini Ivan	Činovnik argen, željeznice			Prije rata	Buenos Aires	Argentina
Gavran Petar	trgovac	Dubrovnik	oženjen	Prije rata	Lima	Peru
Glavić Ivan	Trgovac	Okolica Dubrovnika		Prije rata	Magallanes	Čile
Glavinčić Paulina	domaćica	Cavtat Dubrovnik	Članica Slavenkog društva uzajamne pomoći		Asucion	Paragvaj
Grabčić Ivan	čakarar	Ston Dubrovnik			F.C.C.A.	Argentina
Guljanović Ivan	pomorac	Cavtat	Član Jugoslavenkog d.	1920	Buenos Aires	Argentina
Guzina Marko	Ložač na parobrodu	Ston	Član JDUP	1924	Buenos Aires	Argentina

Ime i prezime	Zanimanje	Mjesto rođenja	Bračno stanje	Godina useljenja	Grad	Država
Hanza Josip	Veleposjednik Direktor Sociedad Minera PUquio Cocha	Dubrovnik		Prije rata	Lima	Peru
Hrtica Marko	Privatni činovnik	Dubrovnik	Blagajnik Jugos DD		Lima	Peru
Ivancić Mate	Viši privatni činovnik	Dubrovnik	Blagajnik Slavj PD, neoženjen		Santa Cruz	Argentina
Ivanković Nikola	Pomorac	Okolica Dubrovnika		1929	Ensanada	Argentina
Jerković Baldo	čakarar	OD		Prije rata	Chovet	Argentina
Jerković Petar	radnik	Od		Prije rata	Est Bigand.	Argentina
Jurinić Pavao	posjednik		S porodicom	1904	Santiago	Čile
Katušić Lukači Mato	pilot		Član Jugoslavenskog kluba	Prije rata	Buenos Aires	Argentina
Klarić Božo,	Privredni činovnik				Lima	Peru
Klic Mate	Čakarar	Doli		1902	Est. Arribenos	Argentina
Klokoč Djuro	Trgovac mješovi- tom robom	Dubrovnik		Prije rata	Cerro de Pasco	Peru
Klokoč Nikola	Veletrgovac vinom	Dubrovnik	S porodicom	Prije rata	Lima	Peru
Kobila Petar	Čakarar	Doli	S porodicom	Prije rata	Est. Pavon Arriba	Argentina
Kajaković Ivo	Privredni činovnik	Dubrovnik		1925	San Antonio	Čile
Kojaković Ivo	Trgovac			1907	San Antonio	Čile
Kolendić Djuro	pomorac			1928	Buenos Aires	Argentina
Kolendić Petar	Privredni činovnik				Cerro de Pasco	Peru

Ime i prezime	Zanimanje	Mjesto rođenja	Bračno stanje	Godina useljenja	Grad	Država
Kolić Ivan	Privredni činovnik	OD	oženjen		Lima	Peru
Korač Mato	radnik	Doli		1927	Buenos Aires	Argentina
Korač Pero	pomorac	Ston		1927	Buenos Aires	Argentina
Mihanović Miho	Brodovlasnik	Dol, Dubrovnik	–		Buenos Aires	Argentina
Pavić Ivo	Radnik	Hodili, Dubrovnik	oženjen	1923	Buenos Aires	Argentina
Pavlović Anto	Vozač	Ston, Dubrovnik	oženjen	1923	Comodoro	Argentina
Radulović Ante	Rentijer	Dubrovnik	neženjen		Callao	Peru
Rakidžija Nikola	Trgovac	Dubrovnik	oženjen		Chicla	Peru
Roković Roko	Veletrgovac	Dubrovnik	oženjen	Prije I sv. rata	Cerro de Pasco	Peru
Ruso Nikola	Trgovac	Cavtat, Dubrovnik	–	1898	Concepcion	Paragvaj
Ruso Petar	Trgovac i vlasnik kavane	Cavtat, Dubrovnik	oženjen	1926	Concepcion	Paragvaj
Sambrah Andija	Činovnik	Okolica Dubrovnika	–	–	Lima	Peru
Sambrailo Ivan	Vozač	Župa, Dubrovnik	–	1924	Rosario	Argentina
Sambrailo Marin	Trgovac	Ston, Dubrovnik	neženjen	–	Cerro de Pasco	Peru
Sambrailo Mihovil	Farmer posjednik	Dubrovnik	–	–	Los Molinos	Argentina
Simini Anto	Veletrgovac	Okolica Dubrovnika	oženjen		Sao Paolo	Brazil
Šeput Ivan	Posjednik	Čepikuće, Dubrovnik	oženjen	Prije I sv. rata		

Dubrovnik in South America – Emigration, Influences, Identity

Summary

Based on historical evidence and available census and registers in South America we shall reconstruct the grounds and routes of emigration of Croats from the Dubrovnik region to the countries of South America, particularly Argentina, Chile and Peru. We are referring to a variety of professional and ideological associations of Dubrovnik emigrants. We examine and analyze economically prosperous immigrants who, through their life and activity, influenced the emigrant and immigrant society. We also demonstrate the different aspects of cultural and national activities of Dubrovnik emigrants, as well as their institutional organizing through several historical periods. The research was conducted under the settings of the System theory and culture of remembrance.

Ključne riječi: Južna Amerika, Dubrovnik, iseljenici, identitet, marginalnost, kultura sjećanja

Keywords: South America, Dubrovnik, immigrants, identity, marginality, culture of remembrance

Mirjana Polić Bobić

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Odsjek za romanistiku
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
mpolicbobic@gmail.com

HRVATSKI I NAVLASTITO DUBROVAČKI IZVORI ZA POZNAVANJE OSMANSKOG CARSTVA U KNJIŽEVNOM DJELU ŠPANJOLSKOG HUMANIZMA *PUT PO TURSKOJ* (*VIAJE DE TURQUIA*)

U anonimnom proznom djelu španjolskog humanizma *Viaje de Turquía* predstavlja se navodno sužanjstvo jednoga od likova u Osmanskom Carstvu te njegov bijeg i povratak u domovinu. Dosadašnja istraživanja dovela su do zaključka da je riječ o opisu zamišljenog, a ne stvarnog iskustva te do pretpostavki o mogućem autoru djela. U ovom radu ukazujemo na tajne dojave španjolskom Dvoru iz Dubrovačke Republike kao dosad neidentificirani mogući izvor podataka u stvaranju cjelovite slike o Osmanskom Carstvu u ovom djelu, što potkrjepljuje jednu od pretpostavki o mogućem autoru djela.

U ovom radu nastojat će se sagledati neki aspekti anonimnoga proznog književnog djela *Put po Turskoj*, po mnogim obilježjima simptomatična za jedan od pogleda na svijet u šesnaestostoljetnoj španjolskoj Monarhiji, na temelju identificiranih ne-književnih izvora za njegov sadržaj, a koji izvori potječu s hrvatskih prostora. Takvo očište navodi i na promišljanje povezanosti hrvatskih krajeva, posebice drevne Dubrovačke Republike, sa Španjolskom, odnosno predodžaba koje su o njima (i) na temelju tih izvora nastajale na drugom kraju Sredozemlja.

Put po Turskoj prvi put je objavljen kao knjiga tek 1905. godine, a do danas je to djelo doživjelo sedam kritičkih izdanja te jedno izdanje na službenoj stranici Instituta Cervantes. Danas je poznato pet njegovih rukopisnih predložaka pohranjenih u Nacionalnoj Biblioteci u Madridu (2), u biblioteci palače-samostana svetog Lovre u El Escorialu (1), u biblioteci Santa Cruz u Toledu (1), te još jedan u privatnom vlasništvu u Madridu. O razlozima zbog kojih je rukopis ležao neobjavljen od sredine XVI. stoljeća, kad je napisan, dakle, oko 350 godina, raspravlja se već stotinu godina: s jedne strane, oni mogu svjedočiti o nezanimljivosti teme i njezine obrade

tadašnjoj javnosti, a s druge, o mogućoj neprikladnosti teksta koja je imala za posljedicu uskratu dopuštenja za tisak, to jest, upravo o mogućem velikom zanimanju za temu. Treća pak zagovara tezu da anonimnom autoru nije ni bilo stalo tiskati tekst, nego ga tek pustiti u polu-privatni, polu-tajni optjecaj među tada uvaženim intelektualcima španjolskog humanizma koji su promišljali stanje španjolske Monarhije, njezinu europsku i protu-osmansku politiku te opće stanje kršćanske Europe razdrte vjerskim sukobima, a sve to iz očista ljudi u manjoj ili većoj mjeri dotaknutih učenjem Erazma iz Rotterdama. Zajedno s pitanjem autorstva ta je okolnost tema produktivnih rasprava i zanimljivih prijepora u hispanistici u kojima se razglaba i široki okvir povijesti ideja te političkog imaginarija vremena u kojem je djelo nastalo.¹ Budući da je nepoznati autor jasno pokazao namjeru vlastitog doprinošenja važnim raspravama toga razdoblja, i to iz neortodoksna očista i putom – kako ćemo pokazati – žanrovski hibridna teksta, prevladava mišljenje da je posrijedi svakako bilo pitanje neprikladnosti iznesenih stanovišta o samoj španjolskoj Monarhiji te da su ta stanovišta i pravi, ali neizrečeni povod nastanka teksta.² Zbog toga je literatura nastala o tom djelu od prvog izdanja do danas veoma opsežna, a kao moguće autore ona navodi trojicu tada redom učenih i uglednih Španjolaca. To su humanisti i pisci Cristóbal de Villalón i Andrés Laguna, te plemić Juan de Ulloa Pereira. Prihvatiti jednu od tih triju mogućnosti znači, uz filološke i tekstološke argumente, na određen način interpretirati i mnogobrojne složene poruke teksta. Naše čitanje djela *Viaje de Turquía*, zahvaljujući činjenici da smo utvrdili jedan veoma vjerojatni izvor za znakovit detalj iznesen u samom sadržaju, nužno nas priklanja jednoj od triju opcija, to jest, govori u prilog njoj.

Osim pitanja autorstva i razloga zbog kojih djelo nije objavljeno kad je napisano, »vječno« pitanje toga teksta je i njegovo žanrovsko određenje. O djelu se, naime, govorilo kao o zamišljenom životopisu ili opisu zamišljenog putovanja, realističkom romanu, romansiranoj autobiografiji, dijalogu prožetu satirou u službi ideološko-političkog stava, razgovoru. Obzirom na funkciju pojedinih žanrova kao i na njihovu hijerarhiju u onodobnoj književnosti i kulturi, ni to pitanje nije potpuno odjeljivo od naše teme. Međutim, s

¹ Za sažeti prikaz navedenih rasprava usp. Uvodni tekst (*Introducción*) izdanju iz 1986. godine (*Viaje de Turquía*, Madrid, Cátedra) str. 15–73.

² Vrijedi podsjetiti da je tekst nastao godinu dana pošto je car Karlo V. abdicirao u korist sina Filipa II (na kojega su humanisti pokušavali odmah vršiti utjecaj), ali je i svoje golemo carstvo davno prije toga razdjelio između sina Filipa i brata Ferdinanda. Pedesetih je godina Ferdinand, zbog iscrpljenosti svog, austrijskog dijela carstva ratovanjem s Osmanlijama, po svjedočenju upućenih suvremenika, pokušavao isposlovati primirje ili čak savezništvo sa Sulejmanom Veličanstvenim. Ima tumačenja koja često afirmativan stav o Osmanskom Carstvu izražen u *Viaje de Turquía* tumače kao namjeru da se tim tekstom u takvu povijesnom trenutku promiče pozitivna predodžba o Osmanskom Carstvu koja je trebala poslužiti za pripremanje habsburških zemalja za sklapanje takva sporazuma. (O toj povijesnoj okolnosti vidi *The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. London: Kegan Paul, 1881. i druge).

obzirom na cilj ovog rada nećemo se upuštati u raspravu o njemu premda ćemo zbog toga morati ukazivati na njegovu već spomenutu žanrovsku hibridnost.

U djelu trojica sugovornika razgovaraju o tome kako je jedan od njih, Pedro de Urdemalas, pao u tursko sužanjstvo, što je ondje doživio, kako je pobjegao, te kakvo je ustvari Osmansko Carstvo. Tko su trojica sugovornika? Posrijedi su tri arhetipska lika iz španjolskog usmenog stvaralaštva koji u njemu postoje pod imenima pod kojima se pojavljuju i u ovom djelu, ali pod kojima su već i tada bili usvojeni i u visokoj književnosti.

Navodni otkupljeni sužanj, zarobljen kao vojnik na jednome od tolikih bojnih brodova koji su vodili bitke s Osmanlijama po Sredozemlju je Pedro de Urdemalas (u slobodnom prijevodu: Pedro/Petar Zlomislić, Zluradi Petar). On, dakle, iznosi svoje iskustvo Turske. Sluša ga, i komentarima začinja njegovu priču Juan de Voto a Dios, čije ime odgovara nekolicini likova u već spomenutoj tradiciji, ali ono vrlo jasno asocira i na prezimena tada netom pokrštenih Židova u Španjolskoj. U vezi s time valja naglasiti da baš Juan ima zadatak u razgovoru komentirati primjere loše političke prakse u Španjolskoj toga vremena. Treći se zove Mátalascallando, dakle, onaj koji šalama i obješenjačkim trikovima prikriva stvarne namjere i ciljeve te skreće pozornost s radnja koje u tu svrhu poduzima. U predgovoru djelu, posvećenu »Uzvišenom i najmoćnijem, katoličkom i najkršćanskijem gospodinu Filipu, kralju Španjolske, Engleske i Napulja«³, anonimni autor navodi poticaj za pisanje:

»Budući da sam upoznat, najkršćanskiji kneže, kako žarko Vaše Veličanstvo želi vidjeti i upoznati razne stvari na ovome svijetu iz jedine joj pobude da obrani i proširi svetu katoličku vjeru (...), a znajući da je glavni neprijatelj Vašeg Veličanstva na tom putu turski sultan, zaželjeh u ovom komentaru u obliku dijaloga živo oslikati Vašem Veličanstvu moć, život, podrijetlo i običaje Vašeg neprijatelja, te život jasnih sužanja, ne bi li Vam bilo od koristi u Vašoj dobroj namjeri;« (Viaje de Turquía 1986: 88–89).

Dalje u predgovoru autor uvjerava u svoju vjerodostojnost, tj. u stvarno iskustvo, za razliku od onih koji govore i pišu »što su čuli od nekoga tko je odonud došao« (Viaje de Turquía 1986: 89). Istodobno, na početku prenošenja tog iskustva Pedro sugovornicima tvrdi da je ono trajalo »tri ili četiri godine«, a da je zarobljen »negdje na moru, Bog će ga znati« (Viaje de Turquía 1986: 121 i 122). Takva neodređenost i lakonizam, posebice u kontekstu osobite mješavine vrlo konkretnih pojedinosti s jedne strane te uopćavanja ili premještanja priče iz mjesta u mjesto u konkretnom prostoru Sredozemlja pri kojem se također primjećuje neujednačenost u prikazu detalja koji bi trebali odavati stvarno iskustvo kao podlogu s druge, nužno

³ Ovaj i sve ostale navode iz teksta *Viaje de Turquía* donosim u vlastitom prijevodu, a u zagradama iza njih upućujem na izdanje po kojem navodim i prevodim te stranicu na kojoj se navedeni tekst u španjolskom izvorniku nalazi (aut.).

dovodi u sumnju vjerodostojnost. Tako u tom žanrovski hibridnu tekstu, u kojem se stječe visoko i nisko, a obilato poseže i za dotad usvojenim motivima pučkoga u oblicima visoke književnosti, osmanski svijet kralju najkamtoličkije monarhije koja već nekoliko desetljeća predvodi borbu protiv tih Osmanlija prikazuje moralno šarolika, a podrijetlom, za tadašnje vrijeme i zrnice sumnjiva družina bez društvenog ugleda, sve sa željom da monarh zdušniji prione oslobađanju svojih podanika iz osmanskog sužanjstva.

Sam književno-jezični izraz djela u pretežitom dijelu, onome u kojem se predstavlja Osmansko Carstvo, usklađen je s normama renesansnog dijaloga: on čak počinje biblijskom latinskom *Initium sapientiae timor Domini* kojom je svoje dijaloge započimao najpoznatiji autor tog žanra, Juan Luis Vives⁴. Međutim, sam razgovor triju sugovornika, primjerice, izazivanje na dokazivanje navedenoga, na točnost u detaljima, na deklariranje njihova podrijetla i potkrjepu iskustva i sl. odvija se u nizu podrugljivih i dvosmislenih razmjena misli i komentara koji će od 1554., kad je takav stil inaugurirao anonimni *Lazarillo s Tormesa*, roman koji cio predstavlja nesmiljenu kritiku društva nasilno ujedinjena iberskog dijela španjolske Monarhije, biti prepoznatan kao subverzivni diskurz kojim se može podrivati (vjero)dostojnost svakog narativa. Tako je otvorena mogućnost podrivanja i Pedrove priče o iskustvu u Osmanskom Carstvu onako i onda kad se za to pokaže potreba.

Naime, nakon uvodnih poglavlja u kojima se sugovornici upoznaju, Pedro započinje iznositi svoje viđenje Osmanskog Carstva. Ono je, sagleđano u cjelini, znatno složenije od onoga koje je iz svog položaja sužnja mogao steći, premda tvrdi da je u tom položaju čak postao liječnikom Sinan-paše kojemu je bio rob i izliječio ga, a da mu za to ovaj nije skinuo okov i lanac oko noge kakvoga su nosili svi robovi. Naprotiv, kaže Pedro, dao mu ga je »udvostručiti« makar je kasnije izliječio i sultaniju jer svi Turci »...obećavaju mnogo, ali kad ozdrave ne ispune ništa.« (*Viaje de Turquía* 1986: 168). Tako je u prvome dijelu sustavno iznio tijek sužanjstva, bijeg i povratak u Kastilju⁵, a u drugome, u devet poglavlja on tematski i sustavno

⁴ Juan Luis Vives (1492. – 1540.), španjolski filozof i pedagog, autor golemog djela na latinskom jeziku koje je napisao u inozemstvu (uglavnom u Flandriji i Njemačkoj) jer su ga roditelji, pokršteni valencijski Židovi optuženi za kriptojudaizam, mlada poslali na studij u Pariz i Leuven. Bio je student Erazma iz Rotterdama i prijatelj Tomasa Morusa. Djela su mu u njegovo vrijeme prevođena s latinskog na španjolski i čitana u Španjolskoj, ali po njegovu vlastitu sudu, »premalo« jer da se u Španjolskoj općenito ne čita koliko i u ostalim zapadnim zemljama (usp. »Introducción« Juana Francisca Alsine u: Juan Luis Vives: *Diálogos y otros escritos*, Barcelona: Planeta 1988.). Kako god bilo, dijalog je zahvaljujući Vivesovim dijalozima postao žanrom u kojem se slobodnije nego u raspravi i nekim drugim žanrovima izlagalo mišljenje i komentare, a sugovornici su često bili ljudi iz puka. Sva djela napisana u Španjolskoj toga vremena, a s natruhama ili pak prevladavajućim osobinama dijaloga, drži se nastavljačima te »Vivesove« forme.

⁵ Riječ je o 11 zamašnih poglavlja s naslovima poput: *Pedro dospijeva u tursko sužanjstvo*, *Život u sužanjstvu*, *Pedro, liječnik Sinan-paše*, *Smrt Sinan-paše* i *Pedrovo oslobođenje*, *Bijeg*, *Na*

predstavlja ustroj Osmanskog Carstva (*Sudstvo, Sultan, Vojska*), islamsku civilizaciju (*Vjera, Svadbe, Žene, Odjeća, Jela*), veze Osmanskog Carstva s drugim zemljama i ratovanje (*Veleposlanici i gusari, Vojska u ratnom pohodu*) te opis Carigrada.

Postupnim vođenjem slušatelja odnosno čitatelja »za ruku«, i dobrim stupnjevanjem opsega i složenosti informacija i komentara pripovjedač pokazuje sustavnost u opažanju, hijerarhizaciji uočenoga i razmišljanju o cjelini, pripovjedačku darovitost dostojnu autora fikcionalnog teksta, te promišljenost i vještinu iznošenja teza za kojima slijedi argumentacija dostojna autora rasprava, žanra koji je u renesansnoj Španjolskoj u žanrovskoj hijerarhiji stajao uz bok historiji.⁶ Taj mudri raspored potpomažu povremenim pitanjima dvojica sugovornika koji već opisanim načinom u isti mah i pomažu širenje i grananje samog sadržaja i podrivaju usustavljenost prikaza i same prikazane materije.

Lako je uočiti da je anonimni autor, stavljajući u usta tipovima iz pučke kulture i preuzetima u visoku književnost prvenstveno s ironijskom funkcijom, predstavljajući cjelokupnog Osmanskog Carstva najmoćnijem vladaru katoličkog svijeta koji predvodi borbu protiv tog carstva, želio postići posebni učinak. Uporište, odnosno kontekst za takvo postavljanje diskurza je ključna okolnost o kojoj nijedan od smjerova današnjeg bavljenja osmansko-španjolskim pitanjem u XVI. stoljeću ne dvoji: to je da su sami Turci – ali ne i cijelo Osmansko Carstvo – Španjolcima tada bili nepoznanica i da su Španjolci u izravnom srazu s njima u desetljećima prije nastanka ovog teksta vojno gubili. Nacionalna historiografija o tom razdoblju složna je da je sam car Karlo svoju ulogu vođe kršćanstva u borbi s Turcima zamišljao plošno, u okvirima mentaliteta srednjovjekovnog viteza, što mu nije pomagalo jer nije shvaćao da s druge strane stoji drukčiji mentalitet i način djelovanja. Pojedini izravni srazovi, poput onoga u Herceg Novom 1538. godine, u to vrijeme i u kasnijim stoljećima razrađivani su u književnosti i historiografiji kao primjeri junačne, ali neuspješne obrane kršćanstva i »domovine« (misli se: sveg kršćanstva, za što se u to vrijeme u španjolskom rabi naziv »La Cristiandad«) koji jesu sokolili duh, ali pravih rezultata u odnosu snaga nije bilo. Ni arogantna španjolska diplomacija nije uspijevala u svojoj nakani objedinjenja, a u stvari stavljanja pod svoje zapovjedništvo zapadnog kršćanstva, ne bi li se taj odnos okrenuo.

Egejskom moru itd.).

⁶ Kao primjer takve rasprave koji postoji u prijevodu na hrvatski spominjemo raspravu Vinka Paletina iz 1559., naslovljenu *Tratado del derecho y justicia dela guerra que tienen los Reyes de España contra las naciones dela Yndia Ocidental* /*Rasprava o pravu i opravdanosti rata što ga španjolski vladari vode protiv naroda Zapadne Indije* (priredili Franjo Šanjek i Mirjana Polić Bobić, Zagreb, Globus 1994.).

Pitanje Turčina kao tadašnjeg Drugoga *par excellence*⁷ na drukčiji su način od vladara doživljavali njegovi podanici: njihove žrtve su bile goleme a sužanjestvo, koje je znalo trajati i po dvadeset godina, predstavljalo je vrlo konkretno i bolno iskustvo. Ta razlika između iskustava na najvišoj razini vladara, vojskovođa i visokog plemstva koje je sudjelovanjem u vođenju bitaka zadovoljavalo i važnu komponentu vlastitog identiteta u kojem se trebalo pokazati kao znalac u književnosti u širokom smislu kao i u ratničkim vještinama (ideal »las letras y las armas«), te njihovih podanika, vojnika, veslača i drugih, koji su mnogo češće od njih u tom dugotrajnom sukobu plaćali glavom, odjekuje u gore navedenoj posveti ove knjige Veličanstvu.

Međutim, i u posveti i u samom tekstu nailazi se i na niz detalja kojima se suprotstavlja i stereotipnim predodžbama koje su prevladavale među pukom. Njih bi se jamačno dalo vrlo produktivno analizirati u svjetlu teme straha Zapada od turskih navala i njegova tumačenja u tadašnjim mentalitetima, osmanske strategije širenja straha taktikom – danas bismo rekli – gerilskih upada, haranja i odvođenja u roblje ali i različitih već obrađenih i proverbijalnih promičbenih taktika.⁸ Ovo književno djelo (a kao svako književno djelo ono predstavlja i svjedočanstvo o imaginariju svojeg vremena) zasad, začudno obzirom na građu koju nudi, nije doživjelo sustavnu analizu iz tog očista.

Potreba boljeg upoznavanja Osmanlija zbog uvriježenih predodžaba o njima koje su se u kontaktima – ratničkim, diplomatskim ali i drugima na koje je život (osobito uz granicu, odnosno na granici) prisiljavao i jedne i druge – pokazivale kao netočne, jedna je od europskih tema tih godina: nepoznavanje i strah pobudili su takvo zanimanje diljem kršćanskog svijeta da je samo između 1500. i 1550. godine, po Göllnerovoj bibliografiji, u Europi

⁷ U ovom radu ne možemo ući dublje u pitanje odnosa prema muslimanu kao drugome na Iberskom poluotoku toga vremena, ali valja pripomenuti da je u imaginariju tadašnjih podanika španjolske Monarhije on drukčiji nego u imaginariju ostalih zapadnih naroda zbog stoljetne arapsko-maurske okupacije dobrog dijela poluotoka, suživota kršćanskog i muslimanskog svijeta u tom okviru, muslimanskih enklava na jugu poluotoka i poslije 1492. godine i široke bojišnice s Osmanlijama i Turcima koja se na moru prostirala od zapadnih afričkih obala do Jadrana te u Srednjoj Europi. Zbog svega toga došlo je do sklopa osobitih, sinkretizmom obilježenih predodžaba o Turčinu koje je korigiralo tek izravno iskustvo.

⁸ Imamo na umu istraživanja Jeana Delumeaua o strahu od Turaka u Europi potkraj Srednjeg vijeka u okviru shvaćanja straha kao ključnog osjećaja za razumijevanje kolektivnih ponašanja ljudskih zajednica, ali i temeljnu knjigu za razumijevanje prostora u koji se upisuje i ovaj opis Osmanskog Carstva, Braudelovo *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II* i druge. Za osmanske taktike obeshrabrivanja usp. Özlem Kumrular: *Stvaranje slike o Turcima na Sredozemlju u XVI. stoljeću – samopoimanje nasuprot protupromidžbi*. u Polić Bobić (ur.) 2011: 50–62 i druge. U tajnim dojavama španjolskom veleposlanstvu u Mletcima s istočnojadranske obale anonimni dojavljivač opisuje planirani primjer zastrašivanja: »Da će grčki beglerbeg i janjičarski zapovjednik stupati ispred sviju i prikupljati rulju naroda na putu za Skopje (...), a da će svi Turci izvikivati: »Puglia, Puglia, Messina, Messina« (Polić Bobić 2000: 124).

na raznim jezicima sigurno objavljeno devetsto naslova o Osmanskom Carstvu i o Turcima navlastito, a po sekundarnim referencijama se procjenjuje da ih je još preko tisuću nesačuvano.⁹ Po istraživanjima geopovjesničara Stéphanea Yerasimosa, autori onih među njima koji su napisani na temelju stvarnog iskustva najvećim dijelom su bili iz krajeva koji su graničili s Osmanskim Carstvom: Talijani (uglavnom Mlečani), Germani iz današnje Njemačke i Austrije te pripadnici naroda koji su u to vrijeme bili pod habsburškom krunom, a pisali su na njemačkom ili latinskom. Španjolaca je, po njegovu popisu, svega 18, nasuprot čak 136 talijanskih i 80 germanskih autora, odnosno naslova. (Yerasimos 1991: 226 i dr.) Na Yerasimosovu popisu je i *Viaje de Turquía*: nakon kratkog opisa Pedrova puta on zaključuje kako je »...putom kojega je ondje opisao autor zaista i prošao.« (Yerasimos 1991: 226).

Deklarirana je namjera teksta, dakle, da se kaže nešto drugo i drukčije o glavnom neprijatelju Monarhije, koji je zaokupljao društvo u cjelini mnogo više nego Novi svijet kojega su Španjolci u isto vrijeme otkrivali, a koji je tom društvu pružao neslućene mogućnosti kolektivne i individualne projekcije i koji je odmah dao silno zlato za organizaciju borbe protiv Osmanlija. Takve se argumente na tako otvoren način nije moglo staviti u usta učenim humanistima koji su, uz ostalo, živeli uvijek u blizini vlasti, trebali djelovati znatno suptilnije, pa se uteklo drugoj vrsti putnika i sugovornika, kojima se možda ne mora sve vjerovati, ali koji kao navodno neuki ljudi mogu govoriti slobodnije i baciti zrnice sumnje na svaku tada općeprihvaćenu »istinu«. Međutim, kako se u taj govor o Drugome, neprijatelju izvan granica domovine, stalno upliće i niz neizravno iskazanih, ali u osnovi oštih komentara o samoj domovini, to se usporedbama ne dobiva crno-bijela slika, nego se zapravo opisuje i otkriva i vlastitu domovinu: u komentarima na Španjolsku prevladava ton koji neizravno zaziva snošljivost prema drukčijemu (nasuprot tadašnjoj oštroj podjeli društva na stare kršćane i pokrštence) što je svakako bio opasniji pothvat od samog prikaza neprijateljskog carstva.

Pitanje vjerodostojnosti teksta kao ploda stvarnog iskustva, kao što se vidi u ovom kratkom i – zbog prostora koji nam je na raspolaganju – nepotpunom pregledu pretpostavki o tom iskustvu složeno je. Za našu temu važno je naglasiti da su usporedne analize pojedinih njegovih dijelova s tada veoma poznatim izdanjima o turskim temama pokazale da je autor *Viaje de Turquía* vrlo slobodno i bez krzmanja iz njih prepisao ili prilagodio cijele dijelove opisa Turske. I najnovije kritičko izdanje, po kojemu navodimo, pokazuje upravo ono što već znamo, dakle, da veći dio literature o Osmanskom Carstvu i o Turcima u vrijeme kad je ovaj rukopis nastao predstavlja svakovrsne kompilacije i modifikacije onog manjeg broja tekstova

⁹ Göllner 1961. – 1968.

koji se temelje na stvarnom iskustvu. To još uvijek ne govori sigurno u prilog tezi da on u Turskoj uopće nije bio, ali izbor iz dostupnih izvora, kao i specifičnost nekih od njih može govoriti o autoru, a samim tim i dati ključ u kojemu valja čitati i njegovo viđenje obaju velikih carstava.

Prije nego se usredotočimo na izvor iz Dubrovačke Republike kojega je, po našem sudu, autor iskoristio¹⁰, spominjemo jedan posredni hrvatski izvor kojega sve analize djela priznaju i koriste: to je Bartol Jurjević ili Đurđević, čija se svjedočanstva o Osmanskom Carstvu temelje na četrnaestogodišnjem sužanjstvu u raznim dijelovima tog carstva, i koja su u tadašnjoj Europi s pravom stekla glas vjerodostojnog izvora. Autor *Viaje de Turquía* već u posveti u kojoj, kako smo vidjeli, opravdava svoj autorski pothvat željom da vladaru pomogne u poznavanju neprijatelja, na više mjesta doslovno prevodi dijelove Jurjevićevih tekstova *Prophetia* i *Miseria* koje je svojoj knjizi *I costumi et la vita de Turchi* objavljenoj u Firenzi 1551. godine, dodao Giovan Antonio Menavino, samo jedan od nekoliko talijanskih izvora koje španjolski autor prepisuje ili modificira.¹¹ U kasnijim opisima služi se, naravno, opisima strašnih konkretnih epizoda iz Jurjevićevih tekstova koje su tad već bile slavne.

Izvore koje smo ovdje odredili kao »dubrovačke« u dosadašnjim se kritičkim izdanjima i analizama djela ne identificira. Dubrovnik, (kao 'Ragusa') se u tekstu spominje nekoliko puta: prvi put, u desetom poglavlju naslovljenu »Bijeg« (»Fuga«), u kojem Pedro razglaba o mogućnostima i načinima bijega iz Osmanskog Carstva, on spominje Grke kao najčešće, ali i najnepouzdanije vodiče do sigurnih prijelaza u kršćanski svijet, koji, doduše, sprovodeći bjegunce riskiraju da će završiti na kolcu, ali koji se vode »...dobiti, novcem i potrebom.« (*Viaje de Turquía* 1986: 253). Za onoga koji je njega sproveo kaže da je već devetnaest puta prošao s bjeguncima kršćanima istim putem kojim je prošao i s njim, te da je bio uhoda. Taj profil dopušta Pedru da raspredne priču o Turskoj u kojoj »...nisu svi Turci samo zato što je to Turska...«, nego da »...ima više kršćana koji žive svoju vjeru nego Turaka, premda nisu odani Papi ni našoj latinskoj crkvi, nego svom Patrijarhu koji je njihov Papa.« (*Viaje de Turquía* 1986: 253.) To pak dobro dolazi trećem sugovorniku za komentar da nije važno tko je tko dok

¹⁰ O istom izvoru pisala sam u radu *El Viaje de Turquía y una de sus posibles fuentes de información sobre 'las cosas del Turco'.* *El Siglo de Oro en el nuevo milenio* (Zbornik s kongresa, sv. II.) Pamplona, EUNSA 2005, str. 1415–1425.

¹¹ Prvi je na izravni prijevod Jurjevićeva teksta (s talijanskog i iz Menavinova izdanja) upozorio Marcel Bataillon u radu: Andrés Laguna: peregrinaciones de Pedro de Urdemalas: muestra de una edición comentada. *Nueva Revista de Filología Hispánica* VI 1952., str. 121–137. Za sažeti pregled analiza dijelova *Viaje de Turquía* identificiranih kao prijepis ili prilagodba Jurjevićevih tekstova ili podataka iz njih vidjeti uvodnu studiju izdanju *Viaje de Turquía* kojim se služimo u ovoj analizi. Isti autor navodi da je za detalj o turskom načinu pečenja pisama autor *Viaje de Turquía* jamačno iskoristio *I costumi e I modi particolari de la vita de Turchi* Zadrana Luigija Bassana, knjigu objavljenu 1545. i veoma traženu u to vrijeme.

plaća porez vladaru (aludirajući time na loš položaj nasilno pokrštenih u Španjolskoj i hoteći reći da su oni lojalni podanici, premda su uvijek pod prismotrom i sumnjom). Tako, opisujući te Grke, Pedro kaže:

»Neki od tih Grka žive od uhođenja i od potajnog sprovođenja tih kršćana a za to dobivaju po deset dukata za svakoga i hranu sve dok ne stignu na sigurno, a to traje mjesec dana, a ako ih dovedu do Dubrovnika ili do Krfa, ti im gradovi daju još deset dukata za svakog kršćanina.« (*Viaje de Turquía* 1986: 253).

Nigdje drugdje u tekstu nije se pripovjedač dotaknuo istočne jadranske obale – a i sam je sproveden preko Grčke – osim jednog spomena bitke za Hercegnovi, zato da bi mogao spomenuti da su neki ondje zarobljeni Španjolci, prebjegli kad i on, kao sužnji 18 godina veslali na turskim galijama. Stoga se takav skok u prostor kojega ranije nije uopće spominjao, i to da bi dao taj sasvim konkretni i praktični podatak u razgovoru doima pomalo neočekivano, ili, bolje rečeno, kao dio onog znanja i podataka koje za vlastitog sužanjstva nije mogao prikupiti. Krićka izdanja, krajnje detaljna i pouzdana u identificiranju autorovih izvora, prelaze preko ovog detalja te samo u podrubnoj bilješci objašnjavaju da je tadašnja 'Ragusa' današnji Dubrovnik. Ovdje se, međutim, usuđujemo povezati takav podatak s izvorom koji je, vidjet ćemo, jednome od mogućih autora ovog anonimnog djela mogao biti dostupan u tajnim dojavama španjolskom dvoru, odnosno njegovu veleposlaniku u Mletcima, putem tajnih dojava od pouzdanika iz Dubrovačke Republike. U izvješću upućenu caru Karlu V, njegov veleposlanik u Mletcima, španjolski humanist Diego Hurtado de Mendoza 1546. godine piše i sljedeće:

»Obavijestio me je Marin Zamanja da u okolici Dubrovnika ima mnogo zarobljenika koje se ne može izvesti na slobodu jer u Dubrovniku nema banke koja bi osigurala otkupninu koja nije visoka, a zajmom od oko dvije tisuće moglo bi se mnoge otkupiti za 40, 30 ili deset dukata.« (*Među križom i polumjesecom* 2000: 52).

Dubrovnik, odnosno Dubrovačka Republika, drugi se put spominje u poglavlju XVII., naslovljenom *Vojska (El ejército)*, u kojem Pedro detaljno predstavlja ustroj osmanske vojske, vojnu hijerarhiju i plaće koje svatko u toj hijerarhiji prima. Budući da razgovor započinje Juanovim pitanjem je li istina da sultan ne troši na vojsku koliko i španjolski car, Pedro u odgovoru o namicanju novca za vojsku i rat, nabrajajući izvore prihoda Visoke Porte, uz ostale vazalne zemlje, obveznike harača, spominje i Republiku:

»Najbliže je istini koliko sam ja mogao otkriti da samo od kršćana godišnje ubere milijun i pol, i to bez darova, a u njima dobije još pola milijuna. (...) Mlećani za Cipar i Zakintos plaćaju trinaest tisuća dukata, a mjesne vlasti još od svoga pridodaju, a ne znam koliko je to. Kios daje 14 000, a za Dubrovnik se priča da daje pola milijuna; ali ne znam je li zaista toliko.« (*Viaje de Turquía* 1986: 427).

Treći spomen, ovog puta navlastito Dubrovčana a ne Dubrovnika, nalazimo u XIII. poglavlju, naslovljenu *Kroz Italiju (A través de Italia)*. U

njemu bivši sužanj, potaknut pitanjem je li bio sretan kad se konačno našao u kršćanskom svijetu, nabraja neugodnosti i nesigurnost uslijed arogantne i opasne turske pomorske nazočnosti pred napuljskim obalama (valja imati na umu da je početkom pedesetih godina XVI. stoljeća prednost Osmanlija na Sredozemlju bila na vrhuncu) te u tom kontekstu spominje i zazor republika koje su ovisile o trgovini od ulaska njihovih brodova u sukob s osmanskim brodovljem: »Kako sam znao da ni Dubrovčani, ni Mlečani ni Đenovljani nikad nisu orni za borbu...« (*Viaje de Turquía* 1986: 331).

Pedro de Urdemalas kazuje da je zarobljen, kao što smo već spomenuli, na neodređenom mjestu na moru između Đenove i Napulja, »...dan uoči Gospe Sniježne«¹², a u sužanjstvu je proveo također neodređeno vrijeme: tri do četiri godine. U poglavljima X–XII, u kojima govori o bijegu, kao smjer kojim se kretao određuje Grčku, posebice goru Atos te Egejsko more, pa Italiju. Nije, dakle, mogao imati nikakva konkretna dodira s Dubrovačkom Republikom ni s Dubrovčanima osim u samom Carigradu, što nigdje ne spominje. U potpunosti se slažemo s brojnim derivacijama jedne od osnovnih Braudelovih teza, naime, da je Sredozemlje, u vremenu o kojem govorimo bilo podijeljeno između Španjolaca i Turaka, odnosno vazala i/ili saveznika jednih ili drugih, ali da je zahvaljujući prostranim graničnim područjima i povezanosti unatoč ratovanju na svakom mjestu raspolagalo raznovrsnim informacijama o svojim udaljenim dijelovima, to jest, da je uvijek i unatoč ratovima na neki način funkcioniralo kao golem i heterogena cjelina. Međutim, među pojedinostima o Dubrovačkoj Republici i Dubrovčanima koje spominje prevladavaju specifičnosti za koje je teško zamisliti da ih je baš u tom obliku mogao popabirčiti u svijetu sužanja, renegata, pa čak i carigradskih turskih velmoža. To nam daje za pravo da, u kontekstu dosad istraženih izvora koje anonimni autor ovog djela očito koristi u rasponu od doslovnog prepisivanja do parafraziranja, dodamo i navedenu tajnu dojavu španjolskom veleposlanstvu u Mletcima.

Na tajne dojave kao autorov izvor u kritičkim izdanjima kao ni u analizama ovog djela se ne ukazuje u konkretnom smislu. Međutim, Fernando Garcia Salinero, autor najnovijega, koje rabimo za ovu analizu, raspravljajući o tzv. biografskoj tezi o autorstvu *Viaje de Turquía* izrijeком u uvodnoj studiji kaže da se pojedinosti Pedrova putovanja »...možda mogu naći i u izvješćima veleposlanika i drugih koja nigdje nisu tiskana.« (»Introducción«, *Viaje de Turquía* 1986: 37). Ponajprije, valja reći da se tajne dojave, odnosno sumarna izvješća veleposlanika koja se najvećim dijelom temelje na njima, a potječu s istočne obale Jadrana, ekstenzivno navode u barem tri kapitalna djela o povijesti španjolske diplomacije na istočnom Sredozemlju, te dotično

¹² U stručnoj literaturi obrađena je velika sličnost između Pedrova lakonskog opisa bitke s Turcima u kojoj je zarobljen (u četvrtom poglavlju) s autorima poput Vasca Díaza Tanca, pisca i sužnja u Africi (*Palinodia de los turcos*, 1547.) i još nekih, koji su doista sudjelovali u pomorskim bitkama s Osmanlijama (usp. F. García Salinero, op. cit. str. 39–41).

na Jadranu u XVI. stoljeću, objavljena već početkom XX. stoljeća: to su *Escritos políticos* Francisca Laiglesije iz 1905., te *Correspondencia entre España y la Santa Sede durante el Pontificado de Pío V*, iz 1914. i *La Liga de Lepanto* iz 1918. Luciana Serrana. Među njima je mnogo dubrovačkih. Mnoga tajna izvješća iz istog razdoblja konzultirao je i naveo i Fernand Braudel u svom, ovdje već spominjanom djelu *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*, navodeći čak i imena nekih od dojavljivača iz Dubrovnika.¹³ Ti navodi izdvojenih izvješća ili njihovih dijelova ukazivali su, dakle, odavna na postojanje arhivskih serija u kojima se može potražiti eventualne predloške za pojedine motive ili podatke u ovoj knjizi.

Vratimo se spominjanjima Republike u njoj, konkretno, vrlo velikoj tekstualnoj bliskosti navedenog dijela njezina teksta i teksta sumarnog izvješća veleposlanika Diega Hurtada de Mendoza caru. Hurtado de Mendoza se oslanja na pisma španjolskog pouzdanika, dubrovačkog vlastelina Marina Zamanje (oko 1479. – 1548.), glavnog zagovornika prijateljstva Republike sa španjolskom Monarhijom u prvoj polovici XVI. stoljeća.¹⁴ Zamanjina su pisma veleposlaniku, ali i izravno caru¹⁵ kojega je imao prilike upoznati za vrijeme boravka na španjolskom dvoru kao član dubrovačkog izaslanstva, posve različita od dojava klasičnih uhoda: osim informacija, Zamanja je izlagao vlastite procjene stanja turske sile i svih aspekata života na okupiranom prostoru kojim se kretao ili na kojem je imao veze zahvaljujući svojim poslovima, ali je i stupao u vezu s prvacima pokorenih kršćanskih naroda i služio kao veza između njih i španjolskog veleposlanstva u Mletcima.¹⁶ Podatak o potrebi za bankom u Dubrovniku i o cijeni za otkup sužnjeva dio

¹³ Knjiga je u francuskom izvorniku prvi put objavljena 1949., a hrvatski prijevod je iz 1998. Za spomenuta izvješća iz Dubrovnika osobito je zanimljivo poglavlje II. u II. svesku (str. 340–398), Izdanja Antibarbarus, Zagreb 1998. Serranovi navodi iz te prepiske vrijedni su za poznavanje stava španjolske Monarhije prema Dubrovačkoj Republici u tijeku XVI. stoljeća.

¹⁴ Zamanja je preko godinu dana boravio na dvoru španjolskog cara Karla V kao član dubrovačkog poslanstva kad je ono ishodilo potvrdu ranijih povlastica u trgovini s jugom Apeninskog poluotoka. Po povratku pa do kraja života Zamanja je održao vezu sa Španjolskom radeći za njezine interese u Dubrovačkoj Republici i na Balkanskom poluotoku što mu je bilo moguće zahvaljujući poslovima koje je zajedno sa sinovima vodio na tom golemom prostoru te pregovorima koje je za Republiku vodio po Balkanskom poluotoku. Prenosio je poruke, vijesti i procjene stanja između prvaka turskih vazalnih zemalja na Balkanu i španjolskog Dvora, a u dogovoru s veleposlanikom u Mletcima širio je vijesti – ili, po potrebi, izmišljotine – o španjolskoj i općenito kršćanskoj vojsci i mornarici, ratnim naukama i slično. Bio je nositelj najvišeg španjolskog viteškog reda, reda svetog Jakova. Turci su višekratno tražili od Dubrovčana da ga protjeraju zbog te djelatnosti. (Vidi Polić Bobić 2011: 86–93).

¹⁵ Među tajnim dojavama iz Dubrovačke Republike u Archivo General de Simancas pronašli smo carevo pismo Zamanji s nadnevkom 3. svibnja 1539., napisano u Toledu, koje mu je jamačno dostavljeno potajno preko veleposlanstva u Mletcima (Polić Bobić 2000: 127).

¹⁶ U gore spomenutom pismu car zahvaljuje Zamanji na prenošenju vijesti »vojvodi Karabogdanije« i »Vlasima« i moli ga da ih umiri i »uvjeri u našu dobru volju«.

je takva općeg pregleda. Čak i da pretpostavimo da je Grk koji je sproveo Pedra u bijegu kroz Grčku put Egejskog mora imao saznanja o takvim detaljima (što je moguće, budući da su i vijesti, i, još češće, glasine, kolale širokim i »nečistim« prostorima granice između dvaju svjetova na kojima su djelovali sprovodnici bjegunaca, uhode i akteri svakovrsnih drugih polulegalnih djelatnosti)¹⁷ čini nam se da je, u kontekstu ostalih dosad identificiranih izvora za *Viaje de Turquía*, opravdano ukazati na koincidenciju s tajnom dojavom iz drugih razloga. U tajna izvješća je, radi njihove naravi i svrhe, trebao imati uvida najmanji mogući broj ljudi: dojavljivač, eventualno teklić, veleposlanik i njegov tajnik te Dvor. Međutim, zanimljivo je istaknuti da je veleposlanik Hurtado nakon dužnosti u Mletcima¹⁸, a dok je bio veleposlanik pri Svetoj Stolici i guverner Siene u Italiji, bio u vezi s Andrésom Lagunom, glasovitim 'doktorom' Lagunom, jednim od vodećih španjolskih humanista i po jednoj od postavki o autorstvu *Viaje de Turquía*, veoma vjerojatni autor tog djela. U današnjoj Italiji su u tijeku cijelog XVI. stoljeća, a posebno do abdikacije Karla V. 1556. između ostalih Španjolaca boravili i mnogi humanisti koji su ujedno obnašali važne državne dužnosti u onim dijelovima Apeninskog poluotoka koji su tada pripadali španjolskoj kruni, te kao veleposlanici u Mletcima i pri Svetoj Stolici. Hurtado de Mendoza i sam je bio glasovit kao autor i kao kolekcionar grčkih rukopisa koje je prikupljao koristeći za to i mrežu pouzdanika, uhoda i dojavljivača koju je sam učvrstio na istočnoj strani Jadrana¹⁹.

¹⁷ Za razliku od našeg današnjeg poimanja granice, granični prostor između kršćanskog i muslimanskog svijeta na Sredozemlju je u to vrijeme na mnogo mjesta bio veoma širok i nedefiniran, a na njemu se odvijao specifičan suživot i izmiješanost vjera i naroda koja se, u grčevitoj borbi za fizički opstanak u bilo kojem obliku, doimala u prvom redu kao nečista. Kod Braudela, kad govori o otkupu i sprovođenju sužanja, nalazimo i ovaj opis: »Lakoća bijega proizlazi velikim dijelom i iz sve većeg broja toga ozloglašnog svijeta, polumuslimana, polukršćana, koji živi na granici dvaju svjetova, u bratskom savezu koji bi bio još očitiji da države nisu tu da zadrže stanovitu doličnost. Bratimljenje u odricanju od vjere (ono nije najljepše, ono je najšire); bratimljenje u trgovini, trgovini otkupima i robom« (Braudel 1998: 246.). O širokoj granici kao prostoru širenja glasina s taktičkim i strateškim ciljevima vidi Sola 2011: 71–86.

¹⁸ Pripadnik visokog španjolskog plemstva i loze koja je dala mnoge diplomate, vojne zapovjednike i potkraljeve Diego Hurtado de Mendoza (1503. ili 1504. – 1575.) bio je podjednako uspješan diplomat, humanisti i književnik kao i vojni zapovjednik. Poznavao je klasične jezike i gdje god da je bio, oko sebe je okupljao učene ljude. Kao veleposlanik Karla V. boravio je na dvoru engleskog kralja Henrika VIII, zatim u Mletcima, u Rimu i na Tridentskom koncilu. Na svim tim mjestima organizirao je i provodio veoma važne poslove za Monarhiju. Bio je namjesnik u Sieni gdje je ugušio pobunu sienskih građana. Ugušio je i pobunu tzv. 'moriscos' – Maura koji su službeno prešli na katoličanstvo temeljem pragmatičke sankcije iz 1502. godine i ostali živjeti u Španjolskoj. Jedan dio hispanistike drži ga autorom prvog španjolskog modernog romana *Lazarillo s Tormesa*.

¹⁹ Marin Zamanja u pismu s nadnevkom 15. siječnja 1543. godine uz vijesti javlja veleposlaniku i da mu je priskrbio, te da šalje i sedam »grčkih« knjiga, koje je teškom mukom nabavio (Polić Bobić 2000: 131–132).

Marcel Bataillon, koji je i postavio tezu o doktoru Laguni kao o vjerojatnom autoru teksta određujući sam tekst kao »zamišljenu autobiografiju«, u »*Viaje de Turquía* y su autor«, V. dijelu XII. poglavlja svog kapitalnog djela *Erasmus y España*²⁰ oslonio se je na vlastita i tuđa istraživanja da postavi tezu o važnosti kruga oko Hurtada i Lagune u Italiji kojemu je jedno od okupljališta bila bogata Hurtadova knjižnica u kojoj su posebno mjesto imali stari grčki rukopisi. Neke od tih rukopisa Hurtado je dobio čak izravno od sultana, druge, temeljem sultanovog dopuštenja, na gori Atos²¹ u vrijeme diplomatske službe u Mletcima, a treće zahvaljujući svojoj mreži suradnika među kojima i bio i Marin Zamanja. Doktor Laguna je, radi nadgledanja izdavanja vlastitih knjiga u razdoblju od 1545. do 1554. koliko je poznato, najmanje dvaput boravio u Mletcima: jednom, 1548., i drugi put, 1554. Za vrijeme drugog boravka je, opijen željom da upozna Istok i islamski svijet, odlučio sam otputovati u Grčku o tek je odlučnom intervencijom tadašnjeg španjolskog veleposlanika u Mletcima, Francisca de Vargasa, odustao od te pustolovine: »... zamalo se otputio brodom ne bi li *in situ* upoznao te proste egzotične ljude na čije je dopremanje trošio veliki novac. Nekoliko osoba ga je odgovorilo od tog nauma, a najviše Don Francisco de Vargas, veleposlanik Karla V. u Mletcima.« (*Erasmus y España*, 1995: 680). Naime, Laguna je zajedno s Hurtadom de Mendozom i još nekolicinom humanista trošio goleme svote novca za dovođenje Grka, osobito grčkih svećenika, s otoka pod mletačkom vlašću (što je uključivalo mučna ishoda dozvola kod mletačkih vlasti) radi komparativnog proučavanja starogrčkog i novogrčkog jezika i za upoznavanje tog svijeta kojega se držalo egzotičnim, te njegovih spoznaja o turskom svijetu. S jedne strane, zato što se tema Turaka pretvorila u modu u kulturi i književnosti tih godina. S druge pak, Laguna je – između ostalih intelektualnih i kulturnih pothvata – prevoditelj Pedanija Dioskorida, autor knjige o Galenu i bilježaka uz čitanje njegovih djela, prijevoda njegove *Filozofske povijesti* i dr. Kao kraljevski i papinski liječnik, predavač na flamanskim i njemačkim sveučilištima, savjetnik visokog plemstva u carskoj službi on je sredinom stoljeća bio upućen u stanje španjolske i europske politike, posebno u vjerske razdore, te u nesnalaženje u suprotstavljanju Osmanlijama, i ta mu je bezizlazna pozicija razdrtog kršćanskog svijeta veoma teško padala. Bataillonova je teza da je *Viaje de Turquía* napisao kao neku vrstu slobodnog razmišljanja, više o Španjolskoj nego o Osmanskom Carstvu, na temelju ukupnosti iskustva o jednom, a knjiškog znanja o drugom. Boravak u Mletcima, prijateljevanje s Hurtadom de Mendozom i s Franciscom de Vargasom koji je Hurtada naslijedio na

²⁰ Marcel Bataillon: *Erasmus y España*, México, FCE 1995. Prvo izdanje na francuskom izvorniku je iz 1937. *Viaje de Turquía* y su autor je na str. 669–692.

²¹ Bataillon navodi točno, premda hispanizirano ime Grka s Krfa (Nicolás Sofiano) koji je uz sultanovo dopuštenje za Hurtada kupovao i prepisivao grčke knjige u manastiru na Atosu. (Bataillon, op. cit., 679).

dužnosti veleposlanika, kao i poznanstva s bivšim mletačkim *bailima* pri Visokoj Porti, bila su tom humanistu golemog znanja i raznolikih interesa jamačno izvrsna mogućnost da osim knjiškog znanja o osmanskome svijetu prikupi i nešto vijesti o konkretnim iskustvima te konkretnih podataka zahvaljujući tim povlaštenim kontaktima. Bataillon je odavna ostavio tu mogućnost:

»U zadnje vrijeme mi je palo na um da je Laguna, osim tiskanih knjiga i rukom pisanih brošura, mogao koristiti i priče prebjeglih sužanja. Nekoliko mjeseci prije nego se 1553. ponovno našao u Mletcima, u taj se grad stigla dva Španjolca i jedan Portugalac koji su, uhvaćeni u Herceg-novom, od 1539. veslali na Sinan-pašinu zapovjedničkom brodu... « (*Erasmus y España* 1995: 682).

Dodali bismo: kao što je mogao slušati priče bivših galiota, čija imena je povijest zabilježila, a pod istim imenima se pojavljuju i u ovoj knjizi, tako je Laguna od svojih prijatelja, španjolskih veleposlanika mogao slušati ili možda čak dobiti na uvid tajne dojave s istočnog Jadrana, u kojima je i podatak o iznosu za otkup kao i rasprave o iznosu dubrovačkog harača, ali i mnoge druge komentare, poglede, anegdote i detalje kojima obiluje *Viaje de Turquía*.

U ovoj minimalnoj tekstualnoj koincidenciji između jednog tajnog izvješća koje danas može djelovati nevažno i tek anegdotalno, ali tada je donosilo informacije od presudne važnosti za živote i tijek odnosa na granici između kršćanstva i Osmanlija, i jednoga od najproučavanijih djela španjolskog humanizma, ogledaju se i neki vidovi veze između tadašnje Dubrovačke Republike i moćne Španjolske. Veze kojih je dio bio i navedeni isječak iz izvješća vlastelina Marina Zamanje veleposlaniku Hurtadu de Mendoza, tajne i opasne²², bile su pretpostavka mnogim drugim, pa i navlastito kulturnim vezama. Njome podupiremo teoriju o autorstvu jednog španjolskog humanista, Andrésa Lagune; ujedno, bacamo dodatnu zraku svjetla na tadašnje stanje, nazovimo ga plesom po žici, na kojega je na granici između moćnih carstava bila prisiljena Dubrovačka Republika. Ona je ravnovjesje u tom položaju pažljivo i mukotrpno održavala zato da bi mogla gajiti i unaprjeđivati sve one grane znanja, umijeća i kulture kojima je zauzela ono mjesto koje u našoj hrvatskoj kulturi zauzima.

²² Po dosadašnjim spoznajama o dojavljivačkoj djelatnosti u Dubrovačkoj Republici u XVI. stoljeću, za zaključiti je da su španjolski povjerenici i uhode bili pod najoštrijom prismotrom baš zato što je Monarhija španjolskih Habsburga bila jedini otvoreni neprijatelj Osmanskog Carstva na Sredozemlju (usp. Serrano 1918., Sola 2011., Polić Bobić 2000. i dr.). Kako je Marin Zamanja zbog postojana pro-španjolskog stava i obavještajno-analitičkog rada za Španjolsku imao velikih poteškoća s vlastitim vlastima, a one pak s Visokom Portom, Hurtado de Mendoza, javljajući svom caru o Zamanjinoj nagloj smrti dopušta čak da je bio umoren (usp. Polić Bobić 2000: 132).

Literatura

- Bataillon, Marcel. 1952. Andrés Laguna: peregrinaciones de Pedro de Urdemalas: muestra de una edición comentada. *Nueva Revista de Filología Hispánica* VI. 121–137.
- Bataillon, Marcel. 1995. *Erasmus y España*. México, FCE.
- Braudel, Fernand. 1998. *Sredozemlje i sredozemni svijet u doba Filipa II*. Zagreb, Antibarbarus.
- Göllner, Carl. 1961 – 1968. *Turcica. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts I – II*. Berlin – Bukurešt.
- Kumrular, Özlem. 2011. Stvaranje slike o Turcima na Sredozemlju u XVI. stoljeću – samopoimanje nasuprot protupromidžbi. *Tajna diplomacija u Dubrovniku u XVI. stoljeću*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu. 50 – 63.
- Laiglesia, Francisco de. 1905. *Escritos políticos*. Madrid.
- Serrano, Luciano. 1914. *Correspondencia entre España y la Santa Sede durante el Pontificado de Pío V*. Madrid.
- Serrano, Luciano. 1918. *La Liga de Lepanto*. Madrid.
- Polić Bobić, Mirjana. 2000. *Među križom i polumjesecom*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Polić Bobić, Mirjana. 2005. *El Viaje de Turquía y una de sus posibles fuentes de información sobre 'las cosas del Turco'*. *El Siglo de Oro en el nuevo milenio* (Zbornik s kongresa, sv. II.) Pamplona: EUNSA. 1415–1425.
- Polić Bobić, Mirjana. 2011. Španjolska tajna služba u Dubrovačkoj republici u XVI. stoljeću i uloga španjolskog povjerenika Marina Zamanje u njoj. *Tajna diplomacija u Dubrovniku u XVI. stoljeću*. Zagreb, Sveučilište u Zagrebu. 86–93.
- Sola, Emilio. 2011. Dubrovnik i dojave. *Tajna diplomacija u Dubrovniku u XVI. stoljeću*. Zagreb. Sveučilište u Zagrebu.
- Tajna diplomacija u Dubrovniku u XVI. stoljeću*. 2011. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu.
- The Life and Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq*. 1881. London: Kegan Paul.
- Viaje de Turquía*. 1986. Madrid: Cátedra.
- Vives, Juan Luis. 1988. *Diálogos y otros escritos*. Barcelona: Planeta.

Croatian, and specifically Ragusan, sources for Ottoman Empire in *Viaje de Turquía*, an anonymous prose text of Spanish humanism

Summary

Viaje de Turquía, a well-known anonymous Spanish Renaissance prose text about a supposedly true experience of slavery in the 16th century Constantinople was first published in 1905. Since then scholars have debated about its possible author(s), the sources that author made use of in building up a very complete image of the Ottoman Empire as well as about other properties of the text, such as its hybrid generic nature. As we believe that we have identified another possible source the anonymous author made use of in the secret notices ('avisos' in Spanish) sent from the ancient Republic of Dubrovnik to the ambassador of the Spanish Emperor to the Republic of Venice about the Turks, in this paper we compare parts of the two texts: the secret 'aviso' and the part of *Viaje de Turquía* which shows striking resemblance to it. We also explain the historical circumstances in which one of the supposed authors, Andres Laguna, could have easily had insight into the secret correspondence between the ambassadors and their spies or persons they confided in in the Republic of Dubrovnik.

Ključne riječi: španjolski humanizam, prozne vrste, španjolsko-turski odnosi, XVI. stoljeće

Keywords: Spanish humanism, prose genres, Spanish-Ottoman relations, 16th century

Relja Seferović

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
Lapadska obala 6, HR-20000 Dubrovnik
rseferovic@hazu.hr

JEZIKOSLOVNI INTERESI U KLASIČNOJ DUBROVAČKOJ HISTORIOGRAFIJI

Niz sačuvanih historiografskih djela nastalih zaslugom domaćih ljudi i stranaca od vremena srednjovjekovne komune do pada Dubrovačke Republike govori o središnjem interesu za politička zbivanja koja su obilježavala povijest Dubrovnika i susjednih krajeva. Navedeni interes ne osjeća se samo kroz suhoparan pregled političkih činjenica kronološkim redoslijedom (tipičan osobito za pisce anala i kronika od srednjovjekovlja pa sve do ranog XIX. stoljeća), nego i kroz teme koje su posredno vezane s politikom, od gospodarstva do pregleda životopisa uglednih građana. Vrlo značajno mjesto među njima pripada pitanju jezika. Zanimanje za povijest jezika dubrovačkog kraja prisutno je tijekom cijelog razdoblja koje obuhvaća klasična dubrovačka historiografija, krećući se postupno od traganja za dubrovačkim identitetom do jezikoslovnih istraživanja poredbenog tipa i leksikografskih pokušaja. Ovaj širi pristup time se odmiče od tipične političke događajnice i otvara put novim temama, poput razmatranja karakternih osobina domaćega stanovništva na temelju njegove jezične kulture. Stoga jezikoslovni interesi u klasičnoj dubrovačkoj historiografiji izlaze iz uobičajenih okvira političke povijesti i govore o obilježjima dubrovačke kulture općenito.

Polazište istraživanja

Izrazom »klasična dubrovačka historiografija« obuhvaćaju se općenito spisi različitog žanrovskog, pa i tematskog karaktera, nastali zaslugom Dubrovčana i stranaca koji su najčešće profesionalno bili povezani s ovim gradom tijekom dugih stoljeća njegove povijesti. Kako je zabilježeno, »dubrovačka je historiografija poput metamorfoze leptira prošla sve razvojne faze, počevši od pučke predaje, koja se prenosila od usta do usta, nesigurnih sjećanja i legenda, preko ljetopisa ili anala i raznovrsnih vrsta kronika do sigurnih znanstvenih spoznaja koje nitko nije dovodio u pitanje.«¹ Među autorima ćemo naći pripadnike domaće vlastele i pučane,

¹ Krsić 2011: 241.

svjetovnjake i klerike, kao i strane stručnjake, notare, liječnike i panegiričare, koji su se iz osobnih razloga,² iz radoznalosti ili osjećaja obveze prema pripadajućoj zajednici,³ prihvatili istraživanja dubrovačke prošlosti i svoje rezultate ponudili javnosti. Od anala i kronika do uređenih zbirki životopisa i povijesti pojedinih crkvenih redova, u stihu i u prozi, od pohvalnih govora do uvoda u filozofske rasprave, pred nama je bogata berba plodova historiografskih napora, koji su nerijetko u očima dubrovačkih vlasti nosili političku težinu.⁴ Tim važniji postaje rad njihovih autora, kontinuirano nastojećih proniknuti u prošlost Dubrovnika i stvarajućih u razdoblju dok je od tipične srednjovjekovne komune rastao do samostalne države, Republike, i potom doživio pad u okvirima novih političkih tvorevina ranog XIX. stoljeća.⁵

O važnosti koja se pridavala njihovome radu jednako u Dubrovniku kao i u inozemstvu ne svjedoče samo sačuvani izvorni rukopisi i kasnije nastali prijevodi,⁶ nego i bogata izdavačka djelatnost koja od vremena

² Tipična je tvrdnja dominikanca Serafina Razzija da u Italiji početkom 1580-ih pred svoj odlazak u Dubrovnik nije uspio pronaći nijednu dubrovačku povijest, pa se zato osobno prihvatio zadatka da napiše odgovarajuće djelo (Razzi 2011: 71).

³ To je osobito motiviralo povjesničare redovničke provenijencije od druge polovice XVII. pa do kraja XVIII. stoljeća, poput dominikanca Serafina Marije Crijevića i franjevača Hijacinta Tvrtkovića i Sebastijana Slade Dolcija. Istoj skupini pripada i Ljetopis dubrovačkog kolegija Družbe Isusove, djelo isusovaca Simeonea Capitozzija i Đura Bašića (*Ljetopis* 1937: V–X), odnosno *Elogia Iesuitarum Ragusinorum* (*Elogia* 1933: 113–115), portretirajući izabrane isusovce iz dubrovačkog Kolegija, čega se također prihvatio o. Đuro Bašić.

⁴ S tradicionalnim preprekama pri istraživanju arhivskog gradiva, dostupnog zainteresiranim pojedincima isključivo uz posebnu dozvolu državnih vlasti, suočavali su se naraštaji povjesničara od analista Nikole Ranjine sredinom XVI. stoljeća, pa do kruga Riceputi-Farlatti-Coleti, koji nam je približno 200 godina kasnije podario monumentalno djelo *Illyricum Sacrum*. U njemu su povijest Dubrovnika i dubrovačke Crkve dobili istaknuto mjesto, jer im je posvećen cijeli šesti svezak. O nekim oblicima suradnje između Filippa Riceputija, Jacopa Coletija i dubrovačkih vlasti, koje su izlazile ususret njihovim istraživačkim željama s dosta rezerve, vidjeti Seferović 2012: 237–239.

⁵ O novim pravcima razvoja dubrovačke historiografije u sklopu francuskog, a potom austrijskog kulturnog i političkog kruga mnogo govore memoarska djela iz pera Josipa Berse (Bersa 2002.) i Luja Vojnovića (Vojnović 2009.). Budući da je Dubrovnik tada bio konačno lišen političke samostalnosti, ta kasnija djela ne pripadaju u ovdje određeni korpus klasične dubrovačke historiografije.

⁶ Do danas su važni rukopisi u Dubrovniku ostali pohranjeni u knjižnicama Franjevačkog samostana Male braće u Dubrovniku (najpotpuniji katalog još uvijek ostaje Brlek 1952.), Dominikanskog samostana sv. Dominika (poglavito izvornici djela Serafina Marije Crijevića, koji još nisu pripremljeni za tisak), Znanstvene knjižnice u Dubrovniku i Arhiva HAZU u Zagrebu.

Dubrovačke Republike⁷ traje sve do danas.⁸ U nedostatku odgovarajuće monografije koja bi sintetizirala i argumentirano ocijenila sve dosege historiografskih napora drevnih istraživača dubrovačke prošlosti, oslanjamo se na dostupne rukopise i postojeća izdanja kako bismo sagledali i kritički razmotrili njihove doprinose poznavanju dubrovačke starine. Predmet ovog rada predstavlja osobit interes za jezikoslovna pitanja koji se razvijao formalno na periferiji historiografskog stvaranja, zasebno od glavnog pravca posvećenog neposrednom razmatranju političkih događaja koji su oblikovali dubrovačku prošlost. Iako se njime prvenstveno nastojao neposredno odrediti dubrovački identitet etimološki tumačeći podrijetlo imena grada, već su rani pokušaji na ovom polju, potječući iz razdoblja XIV. i XV. stoljeća, pokazali mnogo šire poglede, pristupajući dubrovačkom identitetu sa šireg aspekta jezične kulture. Time je ukazano na istančano razumijevanje nekih osobina ovdašnjih ljudi, koje su zanimale autore i nakon nestanka Dubrovačke Republike s političke pozornice.

Estetika od prvih koraka

Navikli smo na stranicama klasične dubrovačke historiografije tražiti potkrjepu arhivskim vrelima o raznim značajnim političkim, pa i gospodarskim promjenama koje su obilježile život ovog kraja, njegovih stanovnika i brojnih zemalja s kojima su uspostavili različite veze. Iako je na prvi pogled, osobito u drevnim dubrovačkim Analima, ponuđena razmjerno škrta, uska forma zapisa s pregledom svakodnevnih događaja i s osobitim težištem na neposrednim zbivanjima od političke važnosti, ipak se pod njome pruža uvid u drukčije, posredne, istančane oblike političkog legitimiranja kojima su Dubrovčani stoljećima određivali svoju pripadnost, poseban identitet, mjesto u prošlosti iz koje su potekli, ali, što je bilo još važnije, mjesto koje im je pripadalo u suvremenoj im Europi. Zanimljivo je da se ovim pristupom (osim očekivanog uvida u još jedan oblik političke povijesti i legitimiranja zajednice u cjelini i njenih vodećih pripadnika ponaosob), otvara uvid i u posebne sklonosti k estetici kod pojedinih autora iz korpusa klasične

⁷ Dok su djela benediktinaca Ludovika Crijevića Tuberona i Mavra Orbinija našla svoje izdavače sredinom i krajem XVI. stoljeća na Apeninskom poluotoku, što je uspjelo i franjevcu Sebastijanu Sladi Dolciju približno dvjesto godina kasnije, anali Jakova Lukarevića nakon prvog izdanja Veneciji 1605. dobili su drugo izdanje 1790. godine u tiskari Andree Trevisana u Dubrovniku. Zadovoljstvo tiskanja svoga djela u Dubrovniku doživio je i pijarist Francesco Maria Appendini početkom XIX. stoljeća (Appendini 1803.).

⁸ Nakon uredničkog pothvata Natka Nodila s analima Anonima i Nikole Ranjine (*Annales* 1883.) te Junija Restija (*Chronica Ragusina* 1893.), tijekom XX. i XXI. stoljeća obogaćeni smo izdanjima djela Ignjata Đurđevića (Pudić 1967.; Đurđević 2008.), Serafina Marije Crijevića (Cerva 1975.–1980.; Cerva 2008.; Cerva 2017.), Serafina Razzija (Krasić-Razzi 1999.; Razzi 2011.), Sebastijana Slade Dolcija (Slade 2001.) i Hijacinta Tvrtkovića (Tvrtković 2014.).

dubrovačke historiografije, i to kroz konkretan primjer njihova interesa za jezik građana.

Otmjeni humanist iz XIV. stoljeća Ivan Ravenjanin *alias* Giovanni Conversini, nekadašnji dvoranin i blizak suradnik vladajuće obitelji Carrara u Padovi, koji je nakon političkih previranja privremeno napustio sjever Apeninskog poluotoka i prihvatio razmjerno skroman status javnoga notara u dubrovačkoj komuni,⁹ iznio je svoje dojmove iz Dubrovnika 1380-ih u pismu neznanome prijatelju, u tekstu koji je vremenom postao poznat pod općim naslovom *Historia Ragusii*.¹⁰ Njegovo nezadovoljstvo životom i radom u novoj sredini dolazi do izražaja dok potanko opisuje grubo odijelo, neuredan izgled i slabu prehranu seljaka iz dubrovačke okolice.¹¹ Ide pritom i dalje, ističući da se grubost samih građana, po njegovu sudu, najviše ogledala kroz njihovu neukost i neznanje latinskog jezika: tvrdio je da se oni međusobno ne prepiru riječima (i to u službenim prilikama, tijekom sudskih postupaka), nego doslovce jedni na druge »laju«. ¹² Odjek istih misli naraštajima kasnije pratimo kod domaćeg sina, znamenitog latinista, lovorom ovjenčanog pjesnika Ilije Lampridijeva Crijevića s prijelaza XV. u XVI. stoljeće. Tradicionalno priznat kao jedan od najvećih umjetnika latinskog pera i riječi s ove obale Jadrana,¹³ dao je oduška svojem nezadovoljstvu zbog slabog poznavanja latinskog na ovome tlu govoreći o *stribiligo illyrica*,¹⁴ »ilirskoj iskrivljenosti« svojih sugrađana koja je toliko smetala njegovu profinjenom osjećaju za latinski jezik.¹⁵

Bez sumnje, treba prihvatiti da su »hrvatski jezik, kao i drugi narodni jezici, za humaniste-latiniste bili *sermo barbarus* ili skitsko kričanje«. ¹⁶ Međutim, ovakvi kritički odviše intonirani ispadi na račun nedovoljne jezične kulture nailazili su kasnije na osudu iz samih učenih dubrovačkih krugova, pa je kroničar Junije Resti početkom XVIII. stoljeća otvoreno

⁹ Foretić 2005: 96.

¹⁰ Vrijedi spomenuti suvremenu ocjenu da je riječ o »najstarijoj literarno oblikovanoj dubrovačkoj povijesti« (Rezar 2013: 80).

¹¹ Kniewald 1957: 126–127.

¹² ... *quorum petitiones, oppositiones, improbaciones, inficie aggeratim ab actore et reo utrimque delatrate* (Rački 1885: 165).

¹³ Do danas ostaje nepromijenjenim mišljenje da je »Ilija Crijević oduševljen humanist, najznačajniji među latinistima dubrovačkim, do srži zadojen ljubavlju prema antici, što dokazuje gotovo svaki redak što ga je napisao, bilo u pjesništvu, koje je glavno područje njegova stvaranja, bilo u prozi (govorima, pismima, filološkom radu)«, a potpisuje ga Vratović 1969: 378.

¹⁴ Lešić 1989.

¹⁵ Treba ipak naglasiti da je Ilija Crijević iznio ovakve kritike u pjesmi *Super comoedia veteri et satyra et nova cum Plauti apologia* (Mrdeža Antonina 1991: 172, 182), koja je bila namijenjena razmjerno uskom krugu publike, dok se u javnim istupima i pohvalnim govorima, o čemu će biti još riječi, ustezao od sličnih osuda.

¹⁶ Janeković Römer 2001: 21.

prigovorio Ilijinu mlađem suvremeniku i srodniku, benediktinskom opatu i sjajnom humanistu Ludoviku Crijeviću Tuberonu, da je više brinuo o čistoći svog latinskog izraza, nego o povijesnoj istini,¹⁷ a to je za jednog predanog historiografa bio strašan grijeh. Doista, čuven po stilu čija su obilježja bila »paradigmom humanističkog latiniteta«,¹⁸ zahvaljujući za to i uporabi »tradicionalne klasične lektire kao dijela izraza«,¹⁹ Tuberon je stoljećima nazivan »dubrovačkim Salustijem«. Možda motiviran nekim osobnim interesima, Resti je u ovom slučaju jamačno istupio prestrogo, tim više što Tuberonov konkretan doprinos razumijevanju dubrovačke prošlosti nipošto ne ostaje u okvirima formalnog razmetanja sjajnim stilom, niti je sadržajno ograničen na događaje kojima je mogao svjedočiti kao suvremenik. Dapače, posebnim interesom za dubrovačke početke on povezuje rane domaće istraživače (koji se doista nisu mogli pohvaliti elegantnim stilističkim pristupom, robujući lapidarnoj analističkoj formi) s kasnijim znalcima, eruditima iz vremena prosvjetiteljstva koji su napisali neke od najljepših stranica i riješili mnoge zagonetke. Najveća od njih, dakako, vezana je uz rasvjetljavanje romansko-slavenske simbioze dubrovačkih korijena, što je u pravilu nosilo odgovarajuće političke konotacije.

Jezik kao znak pripadnosti

Što o ovim pitanjima pretpostavljene »jezične priprostosti« dubrovačkih građana zbilja govori povijesna istina? Koliko se može rekonstruirati iz usputnih zapisa drevnih autora? Jedan od stranih stručnjaka, humanističkih učenjaka koje je ovaj grad ugostio s ciljem da pedagoškim radom pripreme dubrovačku mladež za odgovornu ulogu u društvu, Filip de Diversis, sredinom XV. stoljeća dokazao se puno blažim ocjenama od desetljećima starijeg sunarodnjaka Conversinija. U svom glasovitom »Opisu Dubrovnika« potrudio se usto da prenese barem nekoliko riječi jezika koji je nekoć užasavao ranog talijanskog humanista. Diversisu kao pozornom motritelju dubrovačkog života i svakodnevnih običaja nije promaknulo da građani »govore nekim njihovim posebnim narodnim jezikom koji mi Latini ne možemo razumjeti, osim, pak, ako netko ima osobitu naviku tako govoriti ili barem slušati. Kruh zovu *pen*, ocu kažu *teta*, kuća se kaže *chexa*, činiti *fachir* i tako govoreći o drugim stvarima stvorili su nama nepoznat jezik.«²⁰ Tuberon je kasnije govorio o pobliže neodređenom »jeziku Epidaurana«,²¹

¹⁷ Ludovico Cerva Tuberone, *più attaccato alla purità della lingua latina, che alla verità* (*Chronica Ragusina* 1893: 73).

¹⁸ Rezar 2001: LX.

¹⁹ Rezar 2001: LXIII.

²⁰ De Diversis 2004: 73.

²¹ Crijević Tuberon 2001: 89.

odnosno o »epidaurskom jeziku«²² kao izvornom jeziku prvih stanovnika ovoga kraja, ne nudeći pritom dodatnih pojašnjenja, ali iz konteksta njegovih misli postaje jasno da tu nije htio specificirati osebujni romanski govor koji je ovdje zaintrigirao Diversisa. Zato nam baš Diversisovo svjedočanstvo ostaje posebno dragocjeno.²³

U potrazi za tim jezikom više nude arhivska vrela. Zahvaljujući njima već je poznato da je raguzejski autohtoni dubrovački romanski govorni jezik, dokumentiran ponajviše u oporukama iz 1348. godine. Ocijenjeno je da je krajem XV. stoljeća, kada zapravo već izumire, postao dijelom stalaške tradicije dubrovačke vlastele, pa je 1472. donesena odluka da je to službeni jezik na sjednicama vijeća.²⁴ Dužno priznanje odao mu je i takav latinistički čistunac poput pjesnika Ilije Crijevića i ostale su zauvijek zapisane riječi koje je izrekao u svečanom govoru uz posljednji oproštaj od patricija Mihovila Zamagne: »Skitski govor nije nama materinji ni vlastit, jer je nespojiv s našim podrijetlom. Naime, kod nas još uvijek postoje neki ostaci i tragovi rimskog govora i, po sjećanju otaca, svi su naši preci javno i privatno govorili romanskim jezikom, koji je sada posve zastario. Sjećam se iz djetinjstva²⁵ da su neki starci običavali na sudu raspravljati u parnicama na romanskom jeziku, koji se tada nazivao raguzejskim. Ovo jasno dokazuje da je naš rod povezan s Rimljanima.«²⁶ U blažoj mjeri na ovu vezu s Rimljanima upozorio je i dominikanac Serafino Razzi osamdesetih godina XVI. stoljeća, naglasivši u svojoj »Povijesti Dubrovnika« da gradski patriciji slušaju propovijedi u katedrali na talijanskom, kako obrazlaže, »i zato da bi pokazali kako vuku podrijetlo od rimske, talijanske krvi.«²⁷

Prijezirno gledanje na »skitski« (slavenski) jezik i odgovarajuće podrijetlo Dubrovčana motivirano je dvojako: već razmotrenim humanističkim sklonostima autora, ali i dominantnim gledištem od samih početaka dubrovačke historiografije o rimskom utemeljenju grada. Postojeću vezu sa zapadnom kulturom uočavali su, dakako, i strani autori iz kasnijeg razdoblja, konstruirajući je na temelju tada već posvjedočenog izvrsnog dubrovačkog vladanja latinskim i talijanskim jezikom. U odnosu na gledišta Giovannija Conversinija, u kasnijim stoljećima na ovom polju ostvaren je golem napredak. O tome govore i riječi nizozemskog putopisca i

²² Rezar 2013: 97, 123.

²³ Zanimljivo je zapažanje i da je, opisujući rad dubrovačke Slavenske kancelarije (*cancellaria sclavica*), Diversis zamijetio da patriciji u državnim službama ne govore slavenski, nego latinski, a iz te se njegove izjave vidi da je očekivao da dubrovački patriciji govore slavenski (Krekić 1995: 324, 327). Također De Diversis 2004: 77–78, 164–165.

²⁴ Z. Janeković Römer u komentaru uz De Diversis 2004: 73; također Janeković Römer 2015: 496.

²⁵ Djetinjstvo pjesnika Ilije Crijevića pada približno u treću četvrtinu XV. stoljeća.

²⁶ Cerva 2012: 279–280.

²⁷ Razzi 2011: 157.

povjesničara Lucasa de Linda iz XVII. stoljeća: Dubrovčani »gotovo svi izvrsno govore talijanski zbog veza s Italijom, iz koje svake godine dovode jednog uglednog propovjednika da u katedrali propovijeda u adventu i korizm, premda im ne nedostaje dobrih propovjednika koji zadivljujuće dobro propovijedaju na njihovu jeziku.«²⁸

U ovom smislu talijanski i latinski jezik stječu dodatnu političku težinu na unutarnjem planu dubrovačkog društva, jer razlikuju puk od vlastele: predviđeno je da vlastela slušaju latinske ili talijanske propovijedi u katedrali, dok se puk tradicionalno okupljao u velikom broju u crkvi sv. Dominika ili sv. Franje gdje se propovijedalo hrvatski.²⁹ Sudeći po Razzijevu primjeru, ta činjenica nije promakla klasičnim dubrovačkim historiografima, a ističemo je dodatno i zato jer jezik ovime postaje znak staleške pripadnosti unutar čvrsto podijeljenog dubrovačkog društva. To svoje obilježje trajno zadržava i pred domaćom i pred stranom javnošću.

Ime grada: korijen identiteta

Obraćajući se članovima Senata okupljenima u katedrali 1. svibnja 1498., na početku zamišljenih dijaloga s cvijetom dubrovačke vlastele i rasprave »O prirodi nebeskih duhova koje nazivamo anđelima«, franjevac Juraj Dragišić oslovio je nazočne: »Odabrani oci grada Dubrovnika i Epidaura ili, kako običavam reći, dubravskoga grada velemožni senatori.«³⁰ Dragišićev humanistički izričaj »dubravski (šumski) grad«, *silvana urbs*, predstavlja etimološku dosjetku poznatu na dubrovačkom prostoru još od vremena polulegendarnog kroničara Milecija, iz XIII. ili XIV. stoljeća.³¹ U svojim nepravilnim latinskim heksametrima prvi je spomenuo:

*Rhagusam dicunt, quae Slavonice Dubrovnik
Dicitur a sylva, quia sylva fuit locus ille,
In quo nunc urbs est et dubrava sylva vocatur*

odnosno »Raguzom nazivaju ono što se na slavenskom naziva Dubrovnik, po dubravi (šumi), jer je mjesto na kojemu se sada nalazi grad bila šuma, a šuma se zove dubravom.«³² Kako je poznato, Milecijeve stihove prenio je u svojim Analima Nikola Ranjina u XVI. stoljeću,³³ da bi kasnije njihov sadržaj navodili i drugi predstavnici klasične dubrovačke

²⁸ Cerva 2012: 356.

²⁹ Razzi 2011: 157; Vojnović 1894: 68; Seferović 2008: 109.

³⁰ *Patres conscripti Rhacusanaeque ac Epidaurine sive (ut ego dicere soleo), silvanae urbis senatores amplissimi* (Urban 1998: 104).

³¹ Janeković Römer 2015: 29.

³² Matas 1882: 5.

³³ *Annales Ragusini* 1883: 174.

historiografije poput Jakova Lukarevića početkom XVII. stoljeća³⁴ i Serafina Marije Crijevića, približno 150 godina nakon Lukarevića.³⁵ Zanimljivo je da je Lukarević, odgovarajući na pitanje kad je nastupila jezična promjena latinskog starosjedilaca u slavenski jezik pridošlica, iznio mišljenje da se to zbilo tek u vrijeme vladavine dukljanskog kralja Bodina pred kraj XI. stoljeća,³⁶ što je Crijević kasnije opovrgao i ustvrdio da je do promjene došlo davno prije, i to postupno, a ne vezano uz neku osobu ili događaj.³⁷ Unatoč naporima vladajućih krugova da slavenski jezik ostane izvan službenih sfera (pogotovo izvan svih vijeća), do kraja XV. stoljeća slavenizacija je ipak bila dovršena i tada se o slavenskome piše kao *lingua nostra, idioma nostrum, idioma maternum*.³⁸

Posredstvom još jednog erudita iz XVIII. stoljeća, isusovca Ivana Marije Matijaševića koji ih je prenio iz Crijevićeva teksta, Mileciji sti-hovi pomogli su i Jacopu Coletiju u izradi povijesti dubrovačke Crkve u šestom svesku djela *Illyricum Sacrum*.³⁹ Uz suvremeno tumačenje da je »trinaestostoljetni dubrovački pisac Milecije očito pokušavajući ojačati uzdrmani legitimitet Dubrovačke nadbiskupije tendenciozno inzistirao na ključnoj ulozi epidaurskog »nadbiskupa« u osnivanju Grada«,⁴⁰ ne ulazeći u političko zaleđe Milecijevih motiva ističemo ovaj primjer i njegove bogate kasnije utjecaje kao dokaz trajnog interesa za jezikoslovna pitanja, koja su ovdje konkretno obilježavala niz budućih rasprava o počecima Dubrovnika. Napokon, s pravom je zaključeno da su »dubrovačke kronike iz XV. stoljeća i službeni dokumenti zdušno prihvatili takve tvrdnje, obogativši ih mitološkim detaljima koji su zaokružili priču i učinili je korisnom za političku propagandu, pogotovo u tadašnje vrijeme akcije oko stjecanja Konavala. Dva su grada stopljena u zajedničku priču, satkanu dijelom od povijesnih činjenica, a dijelom od legende. Zbog te ideje kontinuiteta na starom mjestu grada nije se sačuvalo ime Epidaur nego *Ragusa vetus, Ragusa vecchia, vetusta civitas Ragusii* ili *Civitas vetus, Cività vecchia, Cavtat*.«⁴¹

Etimološki pristupi tumačenju dubrovačkih početaka pokazali su se i u drugim prigodama. Tako je Pavao Anđeo, drački arhiđakon i nadbiskup (1460. – 1469.), u pohvalnom govoru pred Senatom naglasio: »Naime, grad Dubrovnik, kao država vrednija i izvrsnija od svega zlata, drugim se,

³⁴ Luccari 1790: 27–28. Autor pritom daje samo sažeto prozno tumačenje stihova, ne navodeći svoj izvor.

³⁵ Cerva 1977: 487.

³⁶ Luccari 1790: 28.

³⁷ Cerva 2012: 281.

³⁸ Krekić 1995: 327; također Janeković Römer 2015: 497.

³⁹ *Illyricum Sacrum* 1800: 12–13; Matas 1882: 4.

⁴⁰ Kunčević 2015: 27.

⁴¹ Janeković Römer 2011: 212–213.

dostojnijim imenom zove Epidaur,⁴² što je pravo i dobro.«⁴³ Po novijim razmatranjima, »jedino slavenski naziv Dubrovnik čuva značenje starog imena grada, koji su doseljenici također nazvali *Epidaurum* (Novum): smatra se da je naziv Epidaurum ilirskog podrijetla, pri čemu *epi* vjerojatno znači iza, dok imenica *deuro* znači šuma.«⁴⁴ Napokon, etimološki interes od starine je privlačilo i ime dubrovačkog zapadnog predgrađa i luke Gruž, za koju je spomenuto da »naziv dolazi od riječi *garbuglio* (tal. svađa, metež), jer je među plemićima, kad su se ondje iskricali, došlo do sukoba.«⁴⁵ Odjeci ovih interesa postojali su i u historiografiji iz susjednih krajeva. Tu se ističe znameniti *Ljetopis Popa Dukljanina*, čest izvor kasnijih dubrovačkih povjesničara,⁴⁶ u kojem se s dosta pozornosti razmatraju dubrovački počeci i, uz već uobičajeni navod o »Slavenima koji su ga nazvali Dubrovnik, to jest šumovit ili šumski, zato što su, kada su ga sagradili, došli iz šume«,⁴⁷ povezuju sa slavenskim vladarima iz okolice. Pred nama se time ujedno otvara put k drukčijim interpretacijama uloge jezika u prošlosti, koja je toliko privlačila naraštaje klasičnih dubrovačkih povjesničara.

K široj zajednici

Prijezirni izraz »skitsko kričanje« kao sinonim za cijelo razliveno more šarolikih slavenskih narječja i posebnih jezika doživio je pravu preobrazbu od strane kasnije dubrovačke historiografije. Ne samo da najpoznatije djelo benediktinca Mavra Orbinija samim svojim naslovom »Kraljevstvo Slavena« ističe posve drukčiji pristup tematici,⁴⁸ nego je to pravac koji postaje dominantan i u razdoblju najvećeg uzleta klasične dubrovačke historiografije, u XVIII. stoljeću. Na slavenske korijene više se ne gleda s gnušanjem, nego se, štoviše, dijelom ide u drugu krajnost i Dubrovniku se unutar slavenskog svijeta želi izboriti najbolje mjesto. Na koncu biografije Mavra Orbinija dominikanac Serafin Marija Crijević izrazio je, primjerice, svoje uvjerenje da je Orbini, tijekom pretpostavljenog boravka u Mađarskoj, u Baču, napisao neka djela na slavenskom i to »budući se i sam nadasve veselio pišući, te

⁴² Etimološki izvedeno od grčkog *επί* (nad to) i latinskog *aurum*, zlato.

⁴³ Cerva 2012: 348.

⁴⁴ Kako navodi V. Rezar u komentarima uz Crijević Tuberón 2001: 294.

⁴⁵ Rezar 2013: 137, bilj. 18, s izborom iz historiografskih djela.

⁴⁶ Usporediti Cerva 2012: *passim*, osobito 7. poglavlje (»Povijest kralja Pavlimira po Dukljaninu«: 294–297), 10. poglavlje (»O vremenu kraljeva Stjepana, Silvestra i Bodina koji su vladali u Dalmaciji, Hrvatskoj ili slavenskim zemljama«: 309–314) i 29. poglavlje (»O piscima koji su razmatrali redosljed dubrovačkih nadbiskupa«: 414–418).

⁴⁷ *Gesta* 2009: 110–111.

⁴⁸ Usporediti ocjenu o Orbinijevu mjestu u hrvatskoj humanističkoj historiografiji koju donosi Šanjek 1999: 27–29.

da tako i okolni narodi zavole dubrovački jezik (*Ragusinam linguam*) kao finiji od drugih vrsta ili narječja.«⁴⁹

Crijević ovdje izričito koristi izraz *lingua Ragusina* s ciljem da opiše ovo lokalno narječje pretpostavljenog općeg, zajedničkog slavenskog jezika kojim se navodno govorilo od obala Sredozemlja pa do Sjevernog ledenog mora, i baš tom narječju daje prvenstvo pred drugim slavenskim vrstama ili narječjima, tj. *generibus seu dialectis*. Ovu misao razvijao je i drugdje. U životopisu Luke Natalija, dubrovačkog svećenika, doktora građanskog i kanonskog prava i apostolskog protonotara iz prve polovice XVII. stoljeća, upozorio je ponovo na profinjenost dubrovačkog govora kojemu, po njegovim riječima, među takozvanim »ilirskim jezicima« pripada isto mjesto kao toskanskom među »talijanskim jezicima«.⁵⁰ Povoda za to našao je ocjenjujući s jezične strane prijevod evanđelja i spisa iz misala koje je priredio franjevac Ivan Bandulavić,⁵¹ a potom i isusovac Bartol Kašić. Natalijev prijevod, po Crijevićevoj ocjeni, daleko ih je nadmašio.⁵²

Zagovaranje pomirljivog stajališta prema dominantnim pogledima iz prošlosti, kad se jezik nepobitno isticalo među stupovima dubrovačkog identiteta (gledano izvana, prema drugim narodima i državama), ali i kao značajno staleško obilježje (gledano na osobine dubrovačkog društva iznutra), uz izbjegavanje starih sukoba otvorilo je Crijeviću i njegovim suvremenicima nove istraživačke teme. Pitajući se tko su bili prvi stanovnici ovoga kraja, pošao je tragom interesa nekolicine svojih prethodnika, želeći dokučiti kojim se jezikom ovdje prvo govorilo. Razmotrio je najprije ukratko pitanje podrijetla imena grada u zasebnom poglavlju svog djela *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*, naslovivši ga jednostavno »Odakle ime gradu Dubrovniku.«⁵³ Posegavši za poznatim radovima dubrovačkih analista, za *Ljetopisom Popa Dukljanina*, ali i naporima talijanskih humanista i znalaca poput Francesca i njegova sina Xenofonta Filelfa koji je kao tajnik 1460. godine radio u Dubrovniku,⁵⁴ ostao je u okvirima ranijih razmatranja, prihvaćajući uobičajenu etimologiju o imenu grada poteklome iz slavenske dubrave.

⁴⁹ *Facile autem crediderim, cum esset Baciae, Illyrica aliquot opuscula lucubrasse, cum et ipse litteris mire delectaretur et illae circum gentes, ubi degebat, Ragusinam linguam, utpote caeteris Illyricis loquendi generibus seu dialectis elegantiozem, in deliciis habeant* (Cerva 1977: 449).

⁵⁰ *Ragusina lingua, quae inter Illyricas locum obtinet, quem inter Italicas Etrusca* (Cerva 1977: 359–360).

⁵¹ Autor lektionara *Pištole i evanđelja*, »prve knjige nekoga bosanskog franjevca tiskane latinicom«, s prvim poznatim izdanjem iz 1613 (Tatarin 2000: 39); njegov lektionar »osim u BiH i Dalmaciji, upotrebljavao se kao liturgijski priručnik u Bugarskoj, Srbiji i Rimu, pa je Bandulavić svojim lektionarom znatno utjecao na razvoj hrvatskoga književnog jezičnoga standarda« (Kovačić 2010: 37).

⁵² *Haec Natalii interpretatio longe excellit illi, quae a Bandulavich vulgata est* (Cerva 1977: 360).

⁵³ Cerva 2012: 271–273.

⁵⁴ Cerva 2012: 272.

Međutim, značajan odmak pokazao je u petom poglavlju istog djela, pišući *Quae lingua in usu olim Ragusii*,⁵⁵ odnosno »O jeziku nekadašnjega Dubrovnika«. ⁵⁶ Izabrao je poredbeni pristup, navodeći i međusobno suprotstavljajući gledišta Mavra Orbinija i Ignjata Đurđevića. Značajno je pritom što nije ostao zarobljen u okvirima njihova izlaganja i argumentacije, nego je vlastito izvorno mišljenje dodatno potkrijepio izabranim jezičnim elementima iz dubrovačkoga svakodnevnog govora. Uz dosta opreza, Crijević se naposljetku odlučio za stajalište o grčkom kao »najstarijem jeziku u Iliriku«. ⁵⁷ Odbacivanje Orbinijevih stajališta o slavenskoj kolijevci nije bilo potaknuto samo drukčijim političkim gledištima, nego i ozbiljnom znanstvenom analizom. ⁵⁸ Crijevićevi argumenti u korist grčkog jezika kao najstarijeg na ovom prostoru su povijesni, ali i lingvistički. Upozorava na samo ime *Illyricum* kao nastalo od grčkog Ἰλλυρικόν, a pritom tvrdi i da je cijeli niz riječi koje koriste govornici slavenskog podrijetla zapravo grčki. Iznosi više primjera, a među njima su i θεμέλιον – temelj, τράπεζα – trpeza, δεύτερος – drugi, γυνή – žena, περόν – pero. ⁵⁹

Mavro Orbini ponudio je ranije sličan usporedan ispis »vandalskih,« »slavenskih« i »talijanskih« riječi, uz koje se također navodi hrvatski prijevod. Orbini je time htio dokazati pretpostavljeno zajedničko podrijetlo Vandala i Slavena, tvrdeći da se »slobodno može reći i neprijeporno zaključiti kako Goti, Ostrogoti, Vizigoti, Gepidi, Geti i Vandali bijahu roda i jezika slavenskoga.« ⁶⁰ Međutim, nema sumnje da je puno veći obol ovim jezičnim istraživanjima dao Ignjat Đurđević. Opravdano smatran »jednim od najvećih erudita svoga vremena«, ⁶¹ u više rasprava nedovršenog djela »Ilirske starine« bavio se izabranim jezikoslovnim pitanjima, pišući i o tračkom i o germanskom jeziku, razmatrajući njihove međusobne veze. ⁶² Ako je uvršten među preteče »naučne indoevropske uporedne lingvistike«, ⁶³ treba žaliti što se nije u većoj mjeri posvetio rješavanju tipičnih jezičnih problema iz dubrovačke prošlosti, vezano uz drevni raguzejski jezik ili konačnu analizu vrela o počecima grada. Dugujemo stoga zahvalnost dominikancu Crijeviću što je vlastita stajališta u velikoj mjeri temeljio na citatima iz Đurđevićeva djela.

⁵⁵ Cerva 2008: 263–271.

⁵⁶ Cerva 2012: 278–289.

⁵⁷ Cerva 2012: 287.

⁵⁸ Utjecaj erudicije iz novih vremena osjeća se i u autorovoj pohvali benediktincu Anselmu Banduriju (1675. – 1743.), grecistu i bizantologu koji je svojim radom zavrijedio priznanje visokih pariških krugova.

⁵⁹ Cerva 2008: 270; Cerva 2012: 287.

⁶⁰ Orbini 1999: 160–165.

⁶¹ Pudić 1967: 14.

⁶² Izvatke odabranih rasprava donosi Pudić 1967: 165–167; 174–180.

⁶³ Pudić 1967: 13.

Kroz pregled evolucije jezika na dubrovačkom području od antike do sredine XVIII. stoljeća, zahvaljujući geniju benediktinca Ignjata Đurđevića i sustavnoj analizi koju je ponudio Serafin Marija Crijević u djelu *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*, dobili smo uporišta koja su ranije samo nagovijestili rani analisti. Crijević čak nije smatrao potrebnim spomenuti zanimljivu napomenu o pismu bizantskog cara Bazilija II. u Dubrovnik 980. godine, koje je s grčkoga moralo biti prevedeno na latinski da bi bilo razumljivo.⁶⁴ Bio je zadovoljan time što je sustavno iznio ranija historiografska gledišta o ovom važnom jezičnom pitanju i dopunio ih pažljivo sastavljenim izborom domaćih riječi i njihovih odraza u većinom grčkim izvornicima. Time je nesumnjivo dosegao vrhunac među domaćim povjesničarima.

Teorijski lingvistički interesi

Tragajući za počecima Dubrovnika, Crijević nije izbjegao odgovornost da uočeni jezični problem promotri i s jednog utilitarističkog aspekta, približivši se još jednom (poput svojih prethodnika) političkim problemima i određenju dubrovačke zajednice. Njegova stajališta o dubrovačkom ili raguzejskom jeziku kreću se u pravcu zasebnosti tog jezika samo ukoliko je potrebno naglasiti dubrovačku političku zasebnost spram slavenskog zaleđa. Dubrovački jezik za Serafina Mariju Crijevića je politička kategorija, gotovo kao i za njegova prezimenjaka, lovorom ovjenčanog pjesnika Iliju. Razlika je utoliko što povjesničar slijedi put erudicije, obrazlaže stajališta velikim brojem praktičnih primjera i navodi mišljenja drugih autora. Nažalost, pritom nije naveo primjere raguzejskog koji bi dopunili citate jednog Filipa de Diversisa, pa nam njegovo djelo može poslužiti samo kao okvir, kao temeljno polazište za proučavanje kulturnog okružja u kojem je neko vrijeme postojao raguzejski jezik kao zaseban fenomen.

U drugom pravcu krenuo je pak njegov mlađi suvremenik, franjevac Sebastijan Slade Dolci. Na temelju njegove bogate bibliografije, s brojnim djelima tiskanim u Anconi, Napulju, Ferrari i Veneciji u razdoblju od 1746. do 1774. godine, nameće se zaključak da je »povijesni razvitak njegova materinskog jezika« bio među znanstvenim temama koje su ga izuzetno privlačile.⁶⁵ Međutim, dok je interes njegovih velikih prethodnika za ovo pitanje bio nadasve motiviran željom da se pronikne u dubrovačke početke (s konkretnim političkim ciljevima), ili pretežno akademskim težnjama za izučavanjem raširenosti i međusobne povezanosti raznih jezika, Slade je prišao ovom pitanju s polemičkom svrhom. Njegova rasprava »O starosti i raširenosti ilirskog jezika« (*De Illyricae linguae vetustate et amplitudine*

⁶⁴ *Qual Imperatore Cesarij mandò a Ragusa un suo ambasciadore legato, greco kalugiero de Monte Santo, et una sua epistola scritta in greco, translata in latino, in litera de sciavo (Annales Ragusini 1883: 23).*

⁶⁵ Knezović 2001: 272.

dissertatio historico-chronologico-critica), objavljena u Veneciji 1754. izazvala je žučne reakcije s talijanske strane, kojima Slade nije ostao dužan.⁶⁶ Ovaj zakašnjeli odjek humanističke orbinijevske retorike o posvemašnjoj raširenosti jezika s ovog područja još uvijek je uznemirivao učene krugove i davao dovoljno povoda za rasprave.

U cilju utvrđivanja prave istine mnogo korisnija bila je druga inicijativa među jezikoslovcima koja se razvila osobito u XVIII. stoljeću, vezana uz pokušaje izrade odgovarajućeg rječnika dubrovačkog govora. Premda je među domaćim stručnjacima koji su se prihvatili tog ambicioznog i odgovornog zadatka, članovima dubrovačkog učenog društva pod nazivom »Akademija dangubnijeh«, odnosno *Accademia degli Oziosi Eruditi*,⁶⁷ bio samo Ignjat Đurđević od tradicionalnih povjesničara, ipak su njihove težnje nesumnjivo bile potaknute ranijom historiografskom tradicijom. Činjenica da naposljetku nisu uspjeli u temeljnoj nakani da objave rječnik, iako su prikupili 13 tisuća riječi, govori više o spriječenosti članova da izvrše taj zadatak zbog osobnih obveza i položaja koje su imali. Čini se da nije bilo lako povezati osobne želje s predanim znanstvenim radom i završiti posao, ali ipak su dali važan doprinos ovom akcijom koja ranije nije bila zabilježena i nesumnjivo je obogatila dosege klasične dubrovačke historiografije.

Na njihovu tragu možemo pratiti i razmišljanja Miha Sorkočevića, osnivača sličnog društva *Academia Patriotica* 1792. i autora »prilično ambiciozno zamišljenog ekskursa o domaćem jeziku«,⁶⁸ ubačenog u uvodne napomene uz izdanje djela »Kratak zapis Ludovika Crijevića Tuberona o razvitku i postanku grada Dubrovnika«, odnosno *Commentariolus Ludovici Cervoarii Tuberonis de origine et incremento urbis Rhacusanae*, tiskanom 1790. kod dubrovačkog tiskara Andree Trevisana.⁶⁹ Unatoč tvrdnji da je osobno kasno i to dosta površno naučio *Illyricas litteras*, Sorkočević se prihvatio apologije domaćeg jezika, koja je ubrzo prešla u apologiju slavenskog jezika kao cjeline i izlaganje koncepcije najboljeg načina njegova očuvanja.⁷⁰ Po njegovu uvjerenju, bilo je potrebno napisati novu slavensku gramatiku, temeljenu na jeziku pretpostavljenog Jeronimova prijevoda Biblije. Taj »slavenski jezik«, po Sorkočevićevu mišljenju, nisu kvarile nikakve dijalektalne osobitosti, a bio je sačuvan jedino u glagoljskoj liturgiji, i to onoj ruske redakcije: logičan je zaključak da je »klasicistički orijentirani Sorgo, pišući o problemu u koji nije bio upućen iz prve ruke, ili o njemu nije imao pretjerano osoban stav, odabrao upravo ono stajalište koje se više približavalo njegovim klasicističkim idealima. Ukočeni i drevni oblik crkveno-slavenskog jezika, čije su

⁶⁶ Knezović 2001: 273–274.

⁶⁷ Seferović 2012: 225–227.

⁶⁸ Rezar 2000: 42.

⁶⁹ Rezar 2013: 75–78.

⁷⁰ Rezar 2000: 43, 45.

norme bile propisane gramatikama, a upotreba ograničena samo na uži sloj učenih poznavatelja, morao je izgledati bližim Sorgu (plemiću othranjenu na zasadama isto tako ekskluzivnog latinskog jezika i njegove pismenosti) i izgledati boljim rješenjem od jezika kojim se bez reda i ograničenja služio puk i koji je još uvijek bio daleko od postizanja svoje čvrste norme.⁷¹

Za razliku od ovih uopćenih teorijskih pogleda, na polju praktičnog rada možemo reći da se tek pred sam nestanak Dubrovačke Republike s političke pozornice pojavio obrazovan i predan stručnjak koji je svojim radom zaokružio domaće interese za jezik. Bila je riječ o još jednom talijanskom došljaku, koji se toliko dobro uklopio u ovu sredinu da su mu to pojedinci čak i zamjerali. S te strane, idealan čovjek da nagovijesti jedno novo doba.

Prema kraju Republike

U svojim nastojanjima da pronikne u tajne dubrovačke prošlosti, Serafin Marija Crijević je nesumnjivo dao poticaja kasnijem radu pijarista Francesca Marije Appendinija, uglednog prosvjetnog djelatnika i kulturnog pregaoca. Appendini se toliko isticao u prijelomnim godinama za Dubrovnik, kad je stara Republika ustupala mjesto novim političkim tvorvinama na prijelazu XVIII. u XIX. stoljeće, da ga opravdano smatramo jednim od zaslužnika što je dubrovačka kultura opstala i u tako burnim vremenima.⁷²

Premda se s pojedinim njegovim ocjenama nije slagao, Appendini je ipak na više mjesta istaknuo velikog dominikanca među uzorima u historiografskom radu, osobito kroz izradu životopisa. Međutim, po svojim jezičnim interesima bio je bliži Crijevićevu starijem suvremeniku, benediktincu Ignjatu Đurđeviću. Kao što je Đurđević ranije pisao rasprave o gotskom i tračkom jeziku, tako se i Appendini djelomice odvažio na sličan pothvat i njime čak osporio postignuća ovog velikog prethodnika. Naime, dok je Đurđević isticao grčki kao najstariji jezik koji se govorio na dubrovačkom području (čije mišljenje je citirao i naposljetku prihvatio Crijević), Appendini je izdvojio tračko-ilirski jezik kao stariji sloj od grčkog jezika kasnijih došljaka.⁷³

Svojim predanim radom i trudom više puta je izmamio javno priznanje i privatno povjerenje sugrađana, iako je Appendinijevo pretjerano oduševljenje za ljepotu i starinu hrvatskog jezika katkad među suvremenici izazivalo podsmijeh. O tome svjedoče šaljiva napomena pjesnika Đura Hidže: »...tvrđit ćeš nam da se i vrag našim jezikom služio, kad je ono u raju

⁷¹ Rezar 2000: 53.

⁷² Seferović 2015: 311.

⁷³ Appendini 1803: 65.

zemaljskome napastovao Evu«,⁷⁴ pa i »pakosni Džono Resti, koji se«, po uspomenama Josipa Berse, »šalio s Franom, tim ›lovцем riječi slovinskih«, koji da cijepa, drobi, guli riječi, da im podrijetlo pronađe.«⁷⁵ Suprotstavljane poznatog dubrovačkog satiričara Restija uglednom pedagogu i amateru jezikoslovcu Appendiniju baca svjetlo na drukčije okolnosti u kojima je Appendini djelovao u odnosu na svoje velike prethodnike među klasičnim dubrovačkim historiografima, ali i na dug vremenski raspon otkako su ova pitanja počela privlačiti pažnju navedenih autora.

Ako su satirom ponekad znali biti obojeni i raniji istupi kulturnih ljudi i priznatih znalaca, od Giovannija Conversinija do Ilije Crijevića, prosudimo objektivno da su i oni pridonijeli razumijevanju prošlosti jezika koji su obilježavali ovaj kraj, dajući nemali poticaj velikim kasnijim istraživačima, čije djelo još uvijek nismo sagledali u cijelosti. Kako je objektivno zaključio Bersa,⁷⁶ »Dubrovčani su se uvijek hvalili ljepotom svog jezika.«⁷⁷

⁷⁴ Seferović 2015: 312–313.

⁷⁵ Bersa 2002: 117.

⁷⁶ Bersa 2002: 169.

⁷⁷ Ovaj rad je sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom broj 5106.

Literatura

- Annales Ragusini anonymi item Nicolai de Ragnina*. 1883. Digessit Speratus Nodilo. Zagrabiae: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- Appendini, Francesco Maria. 1803. *Notizie storico-critiche sulle Antichità, Storia e Letteratura de' Ragusei*, sv. II. Dubrovnik: presso Antonio Martecchini.
- Bersa, Josip. 2002. *Dubrovačke slike i prilike (1800. – 1880.)*. Priredio Stjepan Ćosić. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Brlek, Mijo. 1952. *Rukopisi knjižnice Male braće u Dubrovniku*. Zagreb: JAZU.
- Cerva, Seraphinus Maria. 1975. *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur. Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi*. sv. I. Uredio Stjepan Krasić. Zagreb: JAZU.
- Cerva, Seraphinus Maria. 1977. *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur. Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi*. sv. II. Uredio Stjepan Krasić. Zagreb: JAZU.
- Cerva, Seraphinus Maria. 1980. *Bibliotheca Ragusina in qua Ragusini scriptores eorumque gesta et scripta recensentur. Dubrovačka biblioteka u kojoj se prikazuju dubrovački pisci, njihova djela i spisi*. sv. III. Uredio Stjepan Krasić. Zagreb: JAZU.
- Cerva, Seraphinus Maria. 2008. *Prolegomena in Sacram metropolim Ragusinam*. Uredio Relja Seferović. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Cerva, Serafin Marija. 2012. *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*. Uredio Relja Seferović. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Cerva, Seraphinus Maria. 2017. *Monumenta Congregationis Sancti Dominici de Ragusio*. vol. I. Uredio Relja Seferović. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Chronica Ragusina Junii Restii (ab origine urbis usque ad annum 1451) item Joannis Gundulae (1451-1484)*. 1893. Digessit Speratus Nodilo. Zagrabiae: Academia Scientiarum et Artium Slavorum Meridionalium.
- Crijević Tuberon, Ludovik. 2001. *Komentari o mojem vremenu*. Uredio i preveo Vlado Rezar. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- De Diversis, Filip. 2004. *Opis slavnoga grada Dubrovnika*. Predgovor, transkripcija i prijevod s latinskoga Zdenka Janeković-Römer. Zagreb: Dom i svijet.

- Durđević, Ignjat. 2008. *Sveti Pavao apostol brodolomac*. Uredio Miho Demović. Zagreb–Dubrovnik: Biskupija dubrovačka, Dubrovačke knjižnice Dubrovnik i općina Mljet.
- Elogia Iesuitarum Ragusinorum Dure Bašića D. I.* 1933. Uredio Miroslav Vanino. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata, sv. 6. Zagreb: Hrvatska bogoslovska akademija.
- Foretić, Miljenko. 2005. Ivan Ravenjanin. *Hrvatski biografski leksikon* sv. 6. Uredio Trpimir Macan, Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. 95–96.
- Gesta regum Sclavorum*, sv. 1. 2009. Uredio Tibor Živković. Beograd: Istorijski institut i manastir Ostrog.
- Illyricum Sacrum*. 1800. *Illyrici Sacri tomus sextus. Ecclesia Ragusina cum suffraganeis et Ecclesia Rhisiniensis et Catharensis. Auctore Daniele Farlato et Jacobo Coletto. Venetiis apud Sebastianum Coleti*.
- Janeković Römer, Zdenka. 2001. Dubrovački govori Filipa de Diversis: kratka pouka o humanizmu. *Filip de Diversis. Dubrovački govori u slavu ugarskih kraljeva Sigismunda i Alberta*. Uredila Zdenka Janeković Römer. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. 9–49.
- Janeković Römer, Zdenka. 2011. Slavensko i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta.« *Zbornik radova 40. seminara Zagrebačke slavističke škole*. Uredio Krešimir Mićanović. Zagreb: Filozofski fakultet; Zagrebačka slavistička škola, Hrvatski seminar za slaviste. 207–226.
- Janeković Römer, Zdenka. 2015. *The Frame of Freedom. The Nobility of Dubrovnik between the Middle Ages and Humanism*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Knezović, Pavao. 2001. Sebastijan Slade. *Sebastijan Slade. Fasti litterario-Ragusini. Dubrovačka književna kronika*. Uredio i preveo Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. 271–276.
- Kniewald, Dragutin. 1957. Joannes Conversini da Ravenna, dubrovački notar 1384. – 1387. *Glas SANU* 229. 39–160.
- Kovačić, Anto Slavko. 2010. Bandulavić, Ivan. *Hrvatski franjevački biografski leksikon*. Uredili Franjo Emanuel Hoško, Pejo Čošković i Vicko Kapitanović. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Vijeće franjevačkih zajednica Hrvatske i Bosne i Hercegovine. 37.
- Krasić, Stjepan. 2011. Serafino Razzi. Život i djelo. *Serafino Razzi. Povijest Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik. 225–321.
- Krasić, Stjepan – Razzi, Serafino. 1999. *Povijest dubrovačke metropolije i*

- dubrovačkih nadbiskupa*. Dubrovnik: Biskupski ordinarijat; Split: Crkva u svijetu.
- Krekić, Bariša. 1995. On the Latino-Slavic Cultural Symbiosis in Late Medieval and Renaissance Dalmatia and Dubrovnik. *Viator. Medieval and Renaissance Studies* 26. Berkeley. 321–332.
- Kunčević, Lovro. 2015. *Mit o Dubrovniku: diskursi o identitetu renesansnoga grada*. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Lešić, Anto. 1989. Crijepić, Ilija. *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2. Uredio Aleksandar Stipčević. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. Dostupno na <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3705> (pristup 26. veljače 2016).
- Luccari, Giacomo di Pietro. 1790. *Copioso ristretto degli Annali di Ragusa*. Ragusa: presso Andrea Trevisan.
- Ljetopis dubrovačkoga Kolegija 1559. – 1764*. 1937. Uredio Miroslav Vanino, D. I. Vrela i prinosi. Zbornik za povijest Isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima. Sarajevo: Nova tiskara.
- Matas, A. K. 1882. *Miletii versus*. Iznovice na svjetlo dao i razjasniti pokušao Matas A. K. Dubrovnik: Biblioteka za povijest dalmatinsku. 3–67.
- Mrdeža Antonina, Divna. 1991. Crijepićeva rasprava *Super comoedia veteri et satyra et nova cum Plauti apologia*. *Dani hvarskoga kazališta. Hrvatski humanizam: Dubrovnik i dalmatinske komune*. sv. 17. Split: Književni krug. 169–190.
- Orbini, Mavro. 1999. *Kraljevstvo Slavena*. Priredio Franjo Šanjek. Zagreb: Golden marketing i Narodne novine.
- Posavac, Zlatko. 2007. Humanističko-renesansna poetika i estetika Dubrovčanina Aeliusa Lampridiusa Cerve. *Dubrovnik* 1–2. Dubrovnik. 125–147.
- Pudić, Ivan. 1967. *Rerum Illyricarum Ignjata Đurđevića*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Rački, Franjo. 1885. Prilozi za povijest humanizma i renaissance u Dubrovniku, Dalmaciji i Hrvatskoj. *Rad JAZU* 74. 135–191.
- Razzi, Serafino. 2011. *Povijest Dubrovnika*. Priredio Stjepan Krasić. Dubrovnik: Matica hrvatska – ogranak Dubrovnik.
- Rezar, Vladimir. 2013. *De origine et incremento urbis Rhacusanae* Ludovika Crijepića Tuberona (kritičko izdanje, prijevod i komentar). *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 51/1. Dubrovnik. 75–153.

- Rezar, Vlado. 2000. Kratak prilog poznavanju rada Miha Sorga (1739. – 1796.). *Dubrovački horizonti* 40. Dubrovnik. 38–64.
- Rezar, Vlado. 2001. Latinitet Ludovika Crijevića Tuberona. *Ludovik Crijević Tuberon: Komentari o mojem vremenu*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest. VII–LXXXVIII.
- Seferović, Relja. 2008. Adventski i korizmeni propovjednici u dubrovačkoj katedrali u 18. stoljeću. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 46. Dubrovnik. 81–124.
- Seferović, Relja. 2012. Crkva iza Dvora. Kroz povijest Dubrovačke crkve 18. stoljeća u pratnji Serafina Marije Cerve. *Prolegomena za Svetu dubrovačku metropoliju*. Uredio Relja Seferović. Zagreb–Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. 9–253.
- Seferović, Relja. 2015. Politička retorika Francesca Marije Appendinija s kraja Republike. *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 53/2. Dubrovnik. 311–349.
- Slade, Sebastijan. 2001. *Fasti litterario-Ragusini*. *Dubrovačka književna kronika*. Uredio i preveo Pavao Knezović. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
- Šanjek, Franjo. 1999. Povijesni pogledi Mavra Orbinija. *Mavro Orbini, Kraljevstvo Slavena*. 7–54.
- Tatarin, Milovan. 2000. Bandulavić, Ivan. *Leksikon hrvatskih pisaca*. Uredili Dunja Fališevac, Krešimir Nemec i Darko Novaković. Zagreb: Školska knjiga. 39.
- Tvrtković, fra Hijacint. 2014. *Postanak i razvitak Franjevačke provincije u Dubrovniku*. Priredio fra Josip Sopta. Dubrovnik–Zadar: Franjevačka provincija sv. Jeronima u Dalmaciji i Istri.
- Urban, Mirjana. 1998. *Juraj Dragišić (Georgius Benignus de Salviatis) od 16. do 20. stoljeća u hrvatskoj literaturi*. Dubrovnik: Dubrovačke knjižnice.
- Vojnović, Kosto. 1894. Crkva i država u dubrovačkoj republici. Prvi dio. *Rad JAZU* 119. Zagreb. 32–142.
- Vojnović, Dr. Lujo knez. 2009. *Pad Dubrovnika (1797. – 1806.)*. Zagreb: Fortuna.
- Vratović, Vladimir. 1969. Ilija Crijević. Aelius Lampridius Cervinus (1463–1520). *Hrvatski latinisti. Croatici auctores qui latine scripserunt*, sv. I. Pet stoljeća hrvatske književnosti, knjiga 2. Priredili Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Zagreb: Matica hrvatska i Zora. 375–453.

On linguistic interests in classical Ragusan historiography

Summary

The efforts of classical Ragusan historiographers from the medieval period until the fall of the Republic of Dubrovnik/Ragusa in the early 19th century were above all concentrated on research of political history. However, various chronicles, annals and popular descriptions of the city offer, even under the stratum of a typically concise form, some interesting notes about linguistic culture of the local people and its particular traditions. While the humanists like Giovanni Conversini and Ilija Crijević spoke with despise about the low level of local culture and based their remarks precisely on predominant characteristics of everyday speech, Filippo De Diversis showed more understanding and even saved a few concrete samples of ancient Romanic Ragusan dialect. In the course of time these research interests became connected with the search for political identity of Dubrovnik and adherence of its citizens. Ludovik Crijević Tuberon blended minutely refined classical Latin form (so much advocated by typical humanists) of his text with some concrete steps in research, although later he became exposed to charges by Junije Resti of having sacrificed the content of his writings to a mere form. The entire series of authors (Anonim, Nikola Ranjina, Jakov Lukarević) analysed Latin verses by Miletius about the beginning of the city, with etymological explanations of the Slavic origins of the name of Dubrovnik and subsequent separation of Romanic and Slavic strata. The viewpoint of Slavic as unworthy language and culture has gradually been abandoned and there even appeared some attempts to extoll the dialect spoken in Dubrovnik as the most prestigious within the entire world of Slavs. The champion of this view was Mavro Orbini, whose ideas had impact even on great historiographers by the fall of the Republic, like Ignjat Đurđević, Serafin Marija Crijević and Francesco Maria Appendini. With their historical criticism, they convincingly refuted some erroneous opinions of previous authors, and even of their contemporaries, like Miho Sorkočević, apologist of Slavonic languages who opted for a new Slavonic grammar, on the basis of the assumed Jerome's translation of the Bible. At the same time, through their vast erudition and analytical approach, they contributed a lot to our knowledge of Ragusan spiritual, cultural and political past, perceived also through linguistic connections with adjacent regions. They were equally ready to discuss some earlier points of classical Ragusan historiography, as well as to polemicize against their contemporary Italian authors about some historical and linguistic issues. Sebastijan Slade Dolci dominated these polemics, strenuously repelling encroachments on particular Ragusan culture, coming from the other side of the Adriatic. These achievements finally brought up a distinct linguistic culture. Under its shield there began a serious work on Ragusan lexicography and there finally

appeared balanced, integral approach to the Ragusan past in general. When the ancient Republic was finally extinguished, the local culture still kept its prominent place, also thanks to selfless work of its learned historians.

Ključne riječi: jezikoslovlje, historiografija, Dubrovačka Republika, Crkva, jezik, identitet

Keywords: linguistics, historiography, The Ragusan Republic, Church, language, identity

Marijan Sivrić
A. Hebranga 124, HR-20000 Dubrovnik
marijan.sivric@du.t-com.hr

O DOSELJENICIMA IZ ZALEĐA DUBROVAČKE REPUBLIKE – HERCEGOVINE I BOSNE – S OSOBITIM OSVRTOM NA PRIDOŠLE NEKATOLIKE

U ovom prilogu autor daje osvrt na migracije iz dubrovačkog zaleđa, poglavito iz Hercegovine te u manjoj mjeri iz Bosne, na prostore Dubrovačke Republike. Najfrekventnije područje s kojega se slijevala najveća množina migranata na područje Republike, obzirom na ukupnost migracija, pojas je uz dubrovačku državnu granicu. Riječ je o Popovu, Zažablju, Poneretlju i neposrednom zaleđu Grada. Taj prostor u dubrovačkoj administrativnoj terminologiji – civilnoj i crkvenoj, katkada se naziva Murlakija. Za pridošlice s toga područja rabi se naziv Murlak ili u pridjevskom obliku »murlaciensis«. Taj naziv u vjerskom smislu nije jedoznačan. U povijesnim vrelima susreću se diferencirani nazivi »Murlaco catholico« i »Murlaco schismatico«. Migracije su bile osobito intenzivne s tog područja, te bijahu konstantne i veoma brojne. Doseljenika je bilo iz nešto udaljenijih dijelova Hercegovine – Mostara i mjesta sjeverno od Mostara uz rijeku Neretvu te iz raznih mjesta u Bosni. Neznatan i gotovo zanemariv broj migranata je iz dijelova Hercegovine s desne obale Neretve. Migracije s tog područja bile su usmjerene prema Dalmaciji, tada pod upravom Mletačke Republike. Većina migranata dolazi u Grad i predgrađa – Pile i Gruž, gdje nalazi zaposlenje u obrtima, trgovini, pomorstvu, vojnoj službi i uslugama. Trajno naseljavanje i stjecanje građanstva i državljanstva imali su pripadnici katoličke vjeroispovijesti, dok su pripadnici drugih konfesija bili stanovnici – stranci. Različiti su kriteriji za pridošlice iz pojedinih zemalja i područja. Određene rezerve bile su prema pridošlicama s mletačkog područja, svakako zbog političkog i gospodarskog rivalstva dviju republika – Dubrovačke i Mletačke. Nekima su postavljani i dodatni uvjeti za trajno naseljavanje, poput Kotoranima, da prethodno u Dubrovniku kupe nekretninu ili da sagrađe kuću. Znatno blaži odnos bio je prema došljacima – katolicima iz zaleđa u kojima Dubrovčani nisu uviđali nikakvu opasnost za Republiku. Što se tiče vremena za priznanje građanstva i državljanstva, za katolike ustalio se, kao uvjet, desetogodišnji kontinuirani boravak u Gradu ili u nekom

drugom mjestu na teritoriju Republike. Za pripadnike drugih konfesija važili su posebni propisi. U radu se govori o uzrocima migracija i imigracijskoj politici Republike. Srž i naglasak ovog priloga je odnos Republike prema pripadnicima drugih konfesija. Težište se stavlja na razdoblje druge polovice XVII. stoljeća do pada Republike, budući da je povijesna građa potpunija i cjelovitija te samim tim i pouzdanija.

Uvod

Migracije iz dubrovačkog zaleđa na prostore Republike bile su trajna i konstantna pojava već od srednjeg vijeka.¹ Riječ je o području Popova, Zažablja i donjeg slijeva Neretve. Bilo je doseljavanja, u nešto manjoj mjeri iz udaljenijih područja bliže humskoj zemlji iz oblasti Travunije, Podgorja i Zagorja, pa i onih iz udaljenijih predjela Bosne.

Doseljavanje se nastavlja sa spomenutih područja i nakon što su njima pred kraj XV. stoljeća ovladale Osmanlije. Intenzitet migracija iz Hercegovine na prostore Republike u razdoblju osmanske vladavine, od 80-ih godina XV. stoljeća pa do potresa 1667. godine, nije uvijek bio istovjetan. Tako je bilo i u razdoblju nakon velike trešnje pa do pada Republike.² Uvjetovale su to, ponajviše, gospodarske prilike u Dubrovniku, kao i potrebe dubrovačkog gospodarstva za novom radnom snagom, posebno u obrtima, trgovini, pomorstvu i uslužnim djelatnostima. Migracije su inicirane i političkim i socijalnim prilikama koje su vladale u Hercegovini i Bosni pod osmanskom vlašću. Osobito su porezna opterećenja i drugi oblici davanja otežavali položaj seljaka – kmetova. Proces migracija iz Hercegovine odvijao se u uvjetima slabo razvijenih gradskih središta. U njima je, pretežito, obitavao muslimanski živalj. Zato su migranti gotovo isključivo bili seljaci katolici, pretežito zavisni kmetovi, ali i slobodnjaci. Po zanimanju su bili zemljoradnici i pastiri, a najčešće jedno i drugo. Među njima bi se našli mnogi vješti nekom od obrta, traženih i u dubrovačkoj sredini – poput kovača, kožara, obućara, drvodjelaca i nekih drugih zanimanja. Migranata je, u manjoj mjeri, bilo iz gradskih sredina, među kojima su prednjačili trgovci i obrtnici.

Treba podsjetiti da su migracije na teritorij Dubrovačke Republike bile strogo nadzirane i brojčano ograničene. Useljavanje se vršilo tek uz odobrenje organa vlasti – jednog od državnih vijeća. Poželjno je bilo poznavanje osoba i pozitivna preporuka. Bilo je primanja i mimo zakonskih odredbi, npr. političkih izbjeglica ili pojedinaca iz nekih drugih prvenstveno utilitarnih razloga (bogatiji trgovci i imatelji novčanog kapitala ili zaslužni za interese Republike). Dubrovačka Republika ne poznaje masovne migracije. Ako je do njih dolazilo u kriznim prilikama, one su bile privremene,

¹ Dinić-Knežević 1995.

² Sivrić 2003.

a izbjeglice su vraćane u krajeve od kuda su pristigli. Dubrovačke vlasti nisu se podjednako odnosile prema useljenicima s pojedinih područja, niti prema pojedincima koji su se namjeravali useliti i trajno nastaniti. Stanovito nepovjerenje imali su prema podanicima Mletačke Republike. Blagonaklon odnos imali su prema doseljenicima iz zaleđa – Popova, Zažablja, Neretve, Mostara te drugih okolnih područja i udaljenije Bosne. Od doseljenika iz tih krajeva Dubrovniku nije prijetila nikakva opasnost. Bilo je znatno više onih koji su se trajno željeli nastaniti u Dubrovniku, ali ih zbog svojih prostornih i drugih mogućnosti nije mogao sve primiti. Vodilo se računa i o tome gdje se osoba želi nastaniti. To pokazuju i najstarije odredbe organa vlasti Republike. Najvažnije su odredbe iz 1303.,³ 1385.⁴ i 1413. godine⁵ koje propisuju uvjete naseljavanja. Pitanje dubrovačkog državljanstva i građanstva, i općenito položaj stranaca u Dubrovniku, stekao je svoju pravnu osnovicu u drugoj polovici XIV. i prvoj polovici XV. stoljeća. Uredbe iz 1364., 1395. i 1449. uglavnom su zaokružile pravnu osnovicu tog pitanja. One su ostale na snazi sve do ukinuća Republike. U znanosti je već odavno bilo zanimanja za temu dubrovačkog državljanstva i za položaj stranaca u Dubrovniku.⁶

Uz imena migranata iz Hercegovine često nalazimo i naznake njihova trenutačnog statusa obitavanja, tj. da li su još stranci ili stanovnici Dubrovnika (*habitatores Ragusii*), Ploča (*habitatores Plocciarum*) ili je stanovnik Pila (*habitans ad Pillas*) ili nekog drugog mjesta na prostoru Republike. Bilo je i onih koji su postajali dubrovački građani (*cives Ragusii*), primani u nekom od državnih vijeća.⁷

Pridošli migranti sklapali su u Dubrovniku brakove s osobama u Gradu i njegovim predgrađima – Pilama i Gružu ili iz okoline Grada. Podjednako bračne veze sklapaju i s osobama pristiglim u Dubrovnik i njegova predgrađa iz drugih dijelova Republike. Svjedok su nam ženidbeni ugovori (*pacta matrimonialia*) i potvrde o mirazu (*doti*), koje su ženici primali za svoje buduće supruge od njihovih roditelja, ili u nedostatku njih, od njihove braće, rodbine ili pak njihovih skrbnika. U Dubrovniku su se bavili različitim zanimanjima i profesijama. Tako se među njima spominju krojači (*sartores*), postrigači sukna (*cimatores*), kovači (*ferrarii*), kamenari (*petrarii*), zidari (*muratores*), sluge (*famuli*), kućna posluga (*ad standum*), sitni prekupci i prodavači (*parlabuchii*), trgovci (*mercatores*), te osobe drugih, a katkada i nepoznatih zanimanja. Čini se, da ipak među njima prevladavaju sluge i sluškinje. Među njima je i znatniji broj trgovaca, pa i onih bogatijih. Među slugama (*famuli*) ima i šegrta (*djetici*) na izučavanju nekog od obrta,

³ MHR, II, 1984, 300–330, Sindik 1923: 66

⁴ Sindik 1923: 66.

⁵ Sindik 1923: 67.

⁶ Mijušković 1961: 89–130.

⁷ Sivrić 2004: 7–34.

što predstavlja spoj jednog i drugog – služenje u kući ili obrtnoj radionici, uz istodobno naukovanje i izučavanje vještina u obrtu.

Podatke o pridošlim migrantima pružaju nam i oporuke (*testamenta*) osoba podrijetlom iz Hercegovine, koje su sastavljali i deponirali u Javnom Notarijatu (*Publica Notaria*) ili u lokalnim kancelarijama upravnih knežija i kapetanata, poput rođenih Dubrovčana. Naime, oporuka je u Dubrovniku bila uobičajena i široko primjenjivana, kao oblik razrješenja nasljednih odnosa, još za života oporučitelja.

Važne podatke o migrantima daju i službene knjige o dužničkim i vjerovnim odnosima u Notarijatu (*Debitae Notariae*), te središnjoj Kancelariji (*Debitae Cancellariae*). Vrijedni su i podatci koje nude »Razno u Notarijatu« (*Diversae Notariae*) i »Razno u Kancelariji« (*Diversae Cancellariae*), te »Razno na trgu« (*Diverse de Foris*). Vrijedne pažnje su i ostale knjige Notarijata poput Oporuka (*Testamenta Notariae*), Ženidbenih ugovora (*Pacta matrimonialia*) i Knjiga miraza (*Libri dotium Notariae*). I pridošlice iz dubrovačkog zaleđa kao i njihovi potomci, poput Dubrovčana običavali su sklapati ženidbene ugovor i ugovore o *doti* – mirazu.⁸

Značajne podatke pružaju i knjige gospodarskog sadržaja, koje svjedoče o uključivanju migranata u gospodarski život Grada i njegovih predgrađa. Knjige bratovština – obrtnih korporacija i crkvenih bratstava upućuju na uključivanje pridošlica u društveni i crkveni život nove sredine i na njihovo prilagođavanje novim životnim navikama. U pogledu pravnog statusa doseljenika (stranac, stanovnik, građanin) u Dubrovniku ili u nekom drugom mjestu na prostoru Republike važni su spisi državnih vijeća – najviših političkih i upravnih tijela Republike.

Uzroci i povodi migracijskim pokretima

Opći i posebni uzroci: 1. Ekonomski razlozi, 2. Ratne prilike, 3. Vjerski razlozi i pritisci, 4. zemljopisne osobitosti, 5. Gospodarske prilike, 6. Česte epidemije, 7. Potresi, 8. Obiteljske i rodbinske veze, 9. Nasilja i pritisci različitih vrsta, 10. Krvna osveta. Važnu su ulogu imali i drugi čimbenici, poput:

1. Unutrašnje-političkih čimbenika u Osmanskom Carstvu
2. Vanjskopolitički utjecaj velikih sila, npr. Kandijski rat (1645. – 1664.), Veliki bečki rat (1683. – 1699.), Mali rat (1714. – 1718.)
3. Posljedice uskočkih akcija i hajdučija
4. Feudalni nameti i državni porezi
5. Položaj vjerskih zajednica i udio vjerskog faktora u procesu migracija. Kanun-namom Bosanskog sandžaka iz 1516. naređeno je da se poruše sve katoličke crkve sagrađene nakon osvajanja i uklone križevi, kao kršćanski simboli. Ponovljeno je to kanun-namom za

⁸ Sivrić 2002: 87–92.

- Bosanski sandžak 1530., Hercegovački, Bosanski i Zvornički sandžak 1539. i Bosanski sandžak 1542. godine.⁹
6. Političke, društvene i gospodarske okolnosti u Dubrovniku imale su utjecaja na tijek migracija. Gospodarska konjunktura važan je čimbenik imigracijske politike. Potreba za radnom snagom u raznim granama dubrovačkih obrta, trgovini – kopnenoj i pomorskoj, pomorstvu, uslužnim djelatnostima...
 7. Treba imati u vidu demografsku obnovu i biološko osvježanje stanovništva kako u Gradu tako i na ostalim prostorima Republike.

Imigracijska politika Dubrovačke Republike

Politika useljavanja počivala je na punom nadzoru, a zasnivala se na elementima gospodarske i političke naravi. Ograničavajuće prostorne mogućnosti, realne gospodarske i demografske potrebe imale su presudnu ulogu. Važan element su politički i vjerski razlozi. Jedan od postulata dubrovačke unutarnje politike je očuvanje homogenosti vladajućeg sloja. Pretjerano isticanje skupina i pojedinaca bilo je nepoželjno. U ime toga vodila se i odgovarajuća vjerska politika. Sve do pada Republike bila je zabranjena svaka religija osim katoličke, koja je bila državnom religijom. Židovi su u Dubrovniku uglavnom tolerirani ali su, ponekad, iz različitih razloga proganjani. U ime toga sprječavalo se luteranstvo i druge reformne crkve. Pravoslavci su tek pred kraj Republike dobili kapelicu u ruskom konzulatu. Takav stav nije izraz vjerske isključivosti, nego je bio motiviran željom za homogenošću i očuvanjem poretka, slobode Grada i Republike. Zbog spomenutih primarnih ciljeva vodilo se računa o sljedećem:

1. Migracije su bile strogo nadzirane i brojčano ograničene.
2. Nije se mogao nitko naseliti bez odobrenja državne vlasti.
3. Bilo je nužno da netko poznaje osobu, koja se namjerava naseliti, i da ju preporuči.
4. Mimo utvrđenih zakona primale su se političke izbjeglice.
5. Dubrovnik ne poznaje masovne migracije. Ako ih je bilo, u kriznim vremenima, bile su privremenog karaktera. Izbjeglice su vraćane u krajeve od kuda su pristigli.

Kriteriji za useljavanje nisu bili ujednačeni za sva područja iz kojih imigranti dolaze. Po odredbi iz 1303. zabranjeno je useljavanje Slavenima u Grad i okolinu. Iste godine to se dopušta, ako je potrebno, ali na rok od pet godina. Po odredbi iz 1385. Slaveni su se mogli naseliti u Župi, pod uvjetom da prethodno dođu u Grad i tu ostanu jednu godinu. Odredbom

⁹ *Kanuni i kanun-name za Bosanski, Hercegovački, Zvornički, Crnogorski i Skadarski sandžak*, MTHSMI, T – I., ser. 1, *Zakonski spomenici*, sv. 1, OIS, str. 31; Mandić 1967: 157.

iz 1413. bilo je dovoljno da se kmet prijavi u Kancelariji i ostane u Gradu godinu dana.¹⁰

Procedura primanja stranaca u dubrovačko državljanstvo odvijala se u državnim vijećima. U početku bilo je to Malo vijeće, a potom Veliko vijeće, te na kraju Vijeće umoljenih. Po propisima iz 1364. zabranjeno je Malom vijeću da prima vlastelu iz Kotora, Bara i Ulcinja ako se prije toga nisu preselili s obitelji u Grad. Ostale prima po starim zakonima, ali mu je to pravo oduzeto 1395. godine. Odluke iz 1364., 1395. i 1449. zaokružile su pravnu osnovu tog pitanja i ostale su na snazi do ukinuća Republike.¹¹

Značenje naziva *Murlakija* u dubrovačkim vrelima

Neposredno dubrovačko zaleđe najintenzivnije je i najznačajnije migracijsko područje prema Dubrovačkoj Republici. Glavni smjerovi prelaska bili su brdski prijevoji. Najvažniji su oni koji su polazili iz Popova polja: Zavala – Orahov Dol – Slano na moru te Trebinlja – Čepikuće. Jedan pravac polazio je od Hutova, preko Graca u neumskom kraju, prema Imotici na dubrovačkom teritoriju. Od važnosti je bio i stari dubrovački put iz smjera Trebinja, na koji su se nadovezivali sporedni putevi, puteljci i staze. Migranti iz doline Neretve i Mostara te udaljenijih dijelova Hercegovine, imali su polazište u Gabeli (Drijevi). U Dubrovnik, svoj krajnji i željeni cilj, migranti su mogli stići bilo kopnenim ili preko Stona morskim putem.

Kao područje doseljenja iz dubrovačkog zaleđa u Dubrovnik često se u relevantnim povijesnim vrelima susreće teritorijalni pojam *Murlakija*, a za stanovnike tog područja naziv *Murlak* ili *murlaćanin* (*murlaciensis*). Što se pod tim podrazumijevalo, najbolje pokazuju formulacije, bilo u upisima matičnih knjiga ili u drugim arhivskim vrelima civilne i crkvene provenijencije. Navodimo neke primjere poput: »di Selenicovaz di Murlachia«, »de Murlachia de Popovo«, »di Popovo di Murlachia«, »de Murlazia de Orahovo«, »de Bogoeuichi de Murlazia«, »de Murlachia de Uschopglie«, »de Bobani de Murlachia« i slično. Očito je da se pod pojmom Murlakije ili Vlaške podrazumijevao, u dubrovačkim relacijama, širi prostor duž dubrovačke državne granice prema Otomanskom Carstvu. On se prostirao od Zažablja (danas općina Neum), preko Popova, susjednih Bobana, Šume (trebinjske), Površ i (trebinjske), Zubaca i Sutorine. Sam pojam Vlah, Marovlah i Murlak mijenjao je svoje značenje i u dubrovačkim prilikama, tijekom povijesnog hoda.¹²

Uputno je upozoriti da izraz »Murlachia« ili »Murlazia« te »Murlacho« i »murlaciensis« ne sugerira nikakvo etničko ili pak vjersko obilježje, mada

¹⁰ *Monumenta Ragusina*, II., 300–330; Sindik 1923: 66–67; Sivrić 2003: 53–60.

¹¹ Mijušković 1961: 89–130.

¹² Jireček 1959: 191–204.

se u literaturi jednostrano tumačilo. Taj atribut nalazimo uz osobe katoličke i pravoslavne vjere. Evo nekoliko primjera iz približno istog vremenskog razdoblja i istog prostora. U spisima stonske kneževke kancelarije ubilježen je 17. rujna 1776. Stefan Mirković iz Stoca (*Stephano Mircovich di Stolaz murlacco scismatico sudito Turco*).¹³ U istoj Kancelariji ubilježen je 6. travnja Tripko Jakšić iz Žakova u Popovu (*Tripko Jakscich murlacco scismatico di Popouo da Sciacovo maestro de molini*).¹⁴ U oba slučaja riječ je o pravoslavnim osobama iz Stoca i Žakova u Popovu u Hercegovini. Tri primjera koje ćemo navesti odnose se na katolike s istih područja u Hercegovini. U stonskoj kneževkoj kancelariji upisan je 30. srpnja 1780. katolik Nikola Putica iz Prapratnice (*Nicolla Putizza murlacco catolico di Prapratniza*).¹⁵ U zapisu slanske kneževke kancelarije zabilježen je 2. listopada 1775. katolik Ivan Borojević iz Orahova Dola (*Ivan Boroevich murlacco catolico d'Orahovo*).¹⁶ U dubrovačkom Notarijatu ostavio je oporuku 17. travnja 1700. katolik Marko Lukin iz Golubinca u Popovu (*Marco Lucin murlacco catolico de Golubiniz*).¹⁷

Slične primjere nalazimo i u vrelima crkvene provenijencije. Navodimo nekoliko primjera iz Serije »Stati liberi« Fonda Nadbiskupije dubrovačke. Madalena Nikole Pehilja iz Brestice je Murlakinja katolkinja (*Madalena de Nicolo Pehigliu de Brestizza Murlacca catolica*) i spominje se 2. siječnja 1668., kada je zatražila, zbog udaje, svjedodžbu slobodnog stanja.¹⁸ Mandalena Ivana Tomaševića iz Gorogaša u Bobanima je Murlakinja katolkinja iz Biskupije trebinjske (*Mandaliena Ivana Tomasceovichia de Gorogascia Murlacca della Dioecesi di Tribunio catholica Romana*) zatražila je potvrdu slobodnog stanja 26. siječnja 1668. godine. Jedan od svjedoka bio je 35-godišnji katolik Marko Matijašev također iz Gorogaša (*Marcus Mattiasceu de Gorogascia Dioecesi tribuniensis catholicus annorum etatis suae triginta trium*).¹⁹ Đurica Matijašev iz Krajkovića u Biskupiji trebinjskoj bio je Murlak šizmatik (*Murlacco scismatico*), a sada je preobraćen i pomiren s Katoličkom crkvom (*reconciliatus con la S. Madre Chiesa catholica Romana*).²⁰

Doseljavanja katolika iz dubrovačkoga zaleđa

Dolazak katolika iz dubrovačkoga zaleđa – Hercegovine i Bosne i njihovo naseljavanje na prostorima Republike, napose u Gradu i predgrađima Pile i Gruž, prikazat ćemo sumarno i sažeto, kako bi ostalo više prostora

¹³ DAD, Diversa de Stagno, No 70, f. 110–111.

¹⁴ DAD, Diversa di Stagno, No 72, f. 84'–85.

¹⁵ DAD, Diversa di Stagno, No 72, f. 105'.

¹⁶ DAD, Diversa di Slano, No, f. 13.

¹⁷ DAD, Test. Not, No 72, f. 140–140'.

¹⁸ ABD, Sig. 1, ser. 12, Stati liberi (dalje – SL), No 1, f. 26–26'.

¹⁹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 28–28'.

²⁰ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 88–88'.

za glavni dio teme, a to je doseljavanje nekatolika i njihov pravni tretman u Dubrovniku. Ograničit ćemo se na razdoblje uoči i od velikog potresa 1667. pa do ukinuća Republike 1808. godine. Naime, povijesna građa tog razdoblja je potpunija i cjelovitija, relativno dobro očuvana, kako civilna tako i ona crkvene provenijencije. Od tridesetih godina XVII. stoljeća vode se matične knjige, krštenih, vjenčanih i umrlih. Dobro su i u kontinuitetu očuvane, a najvažniji su i najpouzdaniji izvor za ovu tematiku.

Glavno odredište katoličkih migranata iz dubrovačkog zaleđa bio je Grad, i predgrađa Pile i Gruž. U njima je bila koncentracija gospodarskih aktivnosti – obrti, trgovina, pomorstvo i druge aktivnost. Sve je to pružalo doseljenicima mogućnost zaposlenja i osiguranje egzistencije.

Na prostoru Grada od 1667. do 1808. zabilježena su 203 katolička roda (prezimana) pridošlih iz dubrovačkog zaleđa, najvećim dijelom iz Hercegovine, u znatno manjoj mjeri iz Bosne. Po područjima s kojih pristižu pojedinci iz pojedinih rodova u Grad prikazat ćemo ih brojačano i u postotku. S područja Popova zastupljena su 102 roda ili 43,59%, iz Zažablja i Hrasna (danas Općina Neum) 33 roda ili 14,10%. Trebinjska biskupija zastupljena je s 23 roda ili s 13,68%. Za područje pod nazivom Murlakija (prostor uz samu dubrovačku granicu) vezan je 21 rod ili 8,97%. Mostar i okolina, sjeverno od grada uz Neretvu, dali su doseljenike iz 17 rodova ili 7,27%. Neretva (donja) i Gabela ima doseljenike iz 12 rodova ili 5,13%, te Dubrave (stolački kraj) iz tri roda ili 1,28% od ukupnog broja spomenutih izvorno potvrđenih rodova.²¹

Iz dijela Hercegovine na desnoj obali Neretve (zapadna Hercegovina) u povijesnim vrelima ne nalazimo doseljenike s iznimkom dva do tri slučaja. Stanovnici s tih prostora Hercegovine migrirali su, naročito u ratnim prilikama, na područje Dalmacije koja je tada bila pod upravom Mletačke Republike. Režim migracija na to područje bio je neusporedivo liberalniji, gotovo bez ograničenja, usto poželjan i iz više razloga od Venecije potican i stimuliran.²²

Zanimljiva bi bila i spoznaja koliko je bilo obitelji iz pojedinih rodova čiji su se pojedinci doselili i trajno nastanili u Gradu i njegovim predgrađima. Svakako da svi doseljeni rodovi nisu imali podjednak razvoj. Neki su uslijed različitih uzroka kratko postojali, drugi duže, a neki su se rodovi trajno održali. Na ovom mjestu, primjera radi, navodimo rod Dobroslavića podrijetlom iz Popova, koji je u drugoj polovici XVII. i tijekom XVIII. stoljeća imao 15 bračnih zajednica.²³

Dubrovačko podgrađe Pile bilo je u doba Republike važno gospodarsko, posebno obrtničko središte. Zbog toga se i u tom dijelu Dubrovnika

²¹ Sivrić 2003: 181–314.

²² Soldo 1979:

²³ Sivrić 2003: 221–229.

naselio značajan broj katoličkih doseljenika iz Hercegovine i Bosne gdje su nalazili izvore zarade i egzistencije. U ovom dubrovačkom predgrađu zabilježeni su doseljenici iz 102 hercegovačka roda. Po pojedinim područjima zastupljenost, brojčano i u postotku, sljedeća je: za prostornu determinaciju Popovo vežu se 54 roda ili 51,92%, za odrednicu Trebinjska biskupija 20 rodova ili 19,23%, za Zažablje 14 rodova ili 13,46%, Neretvu i Gabelu sedam rodova ili 6, 73%, Mostar četiri roda ili 3,85% i Bosnu pet rodova ili 4,81% od ukupnoga broja.²⁴

I dubrovačko predgrađe Gruž imalo je za Dubrovnik gospodarsku važnost, posebno zbog pomorske aktivnosti, luke i brodogradilišta te proizvodnje soli. Ipak u Gružu nalazimo znatno manji broj katoličkih doseljenika iz dubrovačkog zaleđa. Zabilježeni su doseljenici iz 33 roda. Najviše ih je iz Popova, njih 23 ili 67,65%, Zažablja devet rodova ili 26,47%, iz Žurovića (katolička župa i područje neposredno iznad Grada) zabilježen je jedan rod ili 2,94%, iz Bosne isto tako jedan rod ili 2,94% od ukupnog broja.²⁵

Znatno manji broj katoličkih doseljenika iz zaleđa nastanio se na izvangradskim ruralnim područjima, ne podjednako ni ujednačeno na svima. Na prostoru od Imotice do Rijeke dubrovačke nalazimo doseljenike iz 41 roda. Zbog blizine i neposrednog prostornog dodira najviše ih je iz Popova, njih 30 ili 73%. Zatim slijedi Zažablje sa sedam rodova ili 17,07%. Pod determinantom Hercegovina spominju se tri roda ili 7,32%, dok se iz Neretve spominje jedan rod ili 2,44% od ukupnog broja.²⁶ Ston i Pelješac primili su doseljenike iz 22 katolička roda iz zaleđa. Iz Zažablja, zbog blizine područja, bilo ih je najviše – deset rodova ili 45,45%, za odrednicu Hercegovina veže se šest rodova ili 27,27%, iz Popova pet rodova ili 22,73%, iz Neretve jedan rod ili 4,55% od ukupnog broja.²⁷

Katoličkih doseljenika iz zaleđa na prostore istočno od Grada – Župi dubrovačkoj i Konavlima, bio je neznatan i zanemariv broj. Uzrok tomu je nepostojanje uvjeta.²⁸ To vrijedi za Elafitsko otočje (Koločep, Lopud, Šipan) te otoke Mljet i Lastovo, koji također bilježe zanemariv broj doseljenika.²⁹

Doseljavanje nekatolika od sredine XVII. stoljeća

Istaknuto mjesto ne samo u vjerskom već i u ukupnom životu Dubrovačke Republike imala je institucija Katoličke crkve. Ona je, sa svojom organizacijom u okviru Dubrovačke nadbiskupije i Stonske biskupije, sa svojim župama, samostanima i crkvama, svećenstvom i duhovnim

²⁴ Sivrić 2003: 315–343.

²⁵ Sivrić 2003: 347–361.

²⁶ Sivrić 2003: 365–375.

²⁷ Sivrić 2003: 376–381.

²⁸ Sivrić 2003: 381–385.

²⁹ Sivrić 2003: 385–386.

redovima, te svojim posjedima, bila velika duhovna snaga i značajna materijalna sila. Njezino je značenje tim veće ako se ima u vidu činjenica da je bila jedino dopuštena i zakonom priznata. Sve ostale vjerske zajednice, kako kršćanske, tako i nekršćanske, nisu bile dopuštene i izvan su zakonske zaštite.

Iznimka je bila, na izvjestan način i zbog posebnih interesa Republike, židovska zajednica u gradu Dubrovniku. Njoj su dopušteni, posebnim odlukama, određeni oblici javnog i legalnog djelovanja i obitavanja u getu unutar zidina Grada.

Tako je u Dubrovačkoj Republici bio u praksi specifičan oblik zapadnoeuropskog načela: »Cuius regio illius religio« ili 'Čija zemlja, njegova i vjera'. Doduše, to načelo nije se očitovalo u Dubrovačkoj Republici na drastičan zapadnoeuropski način, u dugotrajnim, krvavim i pogubnim vjerskim ratovima.

Položaj Katoličke crkve u Dubrovačkoj Republici, i njezin odnos prema državi i njezinim institucijama, bio je reguliran posebnim propisima. Tim su se pitanjem bavili mnogi povjesničari. Kao klasično djelo o tom je rad Koste Vojnovića.³⁰ I neki drugi povjesničari, poput Josipa Berse³¹ i Maje Novak³², dodirivali su, u različitim aspektima, i tu problematiku.

Dubrovnik su, kao pomorski i trgovački grad, iz različitih pobuda, a ponajviše trgovačkih, diplomatskih i općenito poslovnih, pristizali pripadnici različitih vjera. Ostajali su tu kraće ili duže, a neki i trajno. Među njima je bilo Židova, Turaka i drugih pojedinaca iz islamskog svijeta, te pripadnika reformnih crkava. Ponajviše je bilo pravoslavnih iz neposrednoga dubrovačkog zaleđa i raznih krajeva i zemalja Balkanskog poluotoka. Od vremena dubrovačke komune, pa u doba Republike, sve do njezina utrućuća 1808., službeni stav i odnos prema drugim vjerama ostao je gotovo neizmijenjen. Jednom uspostavljenih načela Republika se u praksi ustrajno i uspješno pridržavala. Sva odstupanja, uglavnom nebitna, rezultat su pritisaka izvanjskih činitelja, pa zbog toga i nisu remetila postojeće odnose.

Uvjetovanost vjerske politike dubrovačkim okolnostima

Stav Republike prema drugim vjerskim zajednicama, različit od odnosa prema službenoj i jedino priznatoj Katoličkoj crkvi, potrebno je promatrati u okvirima općega društvenog, političkog i državnog ustroja Republike. Ona je, kao država, bila izrazito aristokratska. Relativno malobrojna dubrovačka vlastela željela je sačuvati političku moć, društvene privilegije, vlast i pravo vođenja i upravljanja državom. Zbog toga nije

³⁰ Vojnović 1894: 32–142.

³¹ Bersa 1903: 88–96.

³² Novak 1970.

dopuštala nikakav rizičan remetilački faktor koji bi u danim okolnostima mogao ugroziti njihov privilegirani položaj. Takav činitelj, držalo se, mogao bi postati i vjerski faktor ako bi se narušili postojeći odnosi u toj sferi života. Vlastela se iz tih razloga, unatoč postojanju i suprotstavljenih interesa i pretenzija, od samih početaka oslanjala na organizaciju Katoličke crkve i njezine institucije. S druge strane, Crkva se u zaštiti svojih interesa i svog položaja oslanjala na državnu vlast. Na taj su se način ta dva faktora – država i Katolička crkva – uzajamno pomagali i prožimali, a nerijetko i međusobno suprostavljali.

Prijelazi na katoličku vjeru pripadnika drugih konfesija

Već je spomenuto da su u Dubrovnik iz raznih zemalja i krajeva, poradi poslovnih i drugih razloga, pristizali i nekatolici – pripadnici drugih vjera. Dolaskom u novu, katoličku sredinu postavljao se i problem odnosa i suživota inovjercima i pitanje njihova javnog očitovanja vjerskih sloboda i obilježja. Sve se to manifestiralo u slobodi i neslobodi u obavljanju religijskoga obreda, prava na bogomolju (crkvu), vlastito svećenstvo, konfesionalno groblje i javnost pogrebnog ceremonijala. Upravo, riječ je o svemu onome što je po postojećim uredbama Republike bilo nedopušteno.

Drugi aspekt problema, povremeno, očitovao se u slobodi ili neslobodi prelaska na katolicizam pripadnika drugih vjera. Taj postupak imao je uz duhovnu komponentu i važnu praktičnu i materijalnu značajku. Primanjem u katoličku duhovnu zajednicu inovjercima se otvarao i put prema stjecanju dubrovačkog državljanstva. Bilo je to od presudnog značenja za njihov poslovni uspjeh i društveni uspon. Pojednostavljeno rečeno, otvarao im se put u stjecanju pokretnih i nepokretnih dobara i prosperitetniji život u dubrovačkoj sredini, te trajno naseljavanje i stjecanje državljanstva.

Kada je riječ o prijelazima na katoličku vjeru u dubrovačkim prilikama, moguće je posmatrati prelaske pripadnika reformiranih crkava, pravoslavnih, Židova i pripadnika islama. Za migracije s područja Hercegovine za nas su zanimljivi prelasci pravoslavaca i muslimana. To je i posve razumljivo imajući u vidu i značajno neposredno brojčano okruženje pripadnika obiju zajednica. Ipak, posebno značenje ima prelazak pravoslavaca na katoličku vjeru. Tim prije što postoji opterećenost ovim pitanjem, čemu je pridonijelo često neutemeljeno pa i zlonamjerno pisanje u prošlosti, kao i u najnovije vrijeme. Bez osnove i stvarnih činjenica.

Vjerska pripadnost Boškovića iz Orahova Dola

Kao eklatantan primjer neutemeljena pisanja i bez činjenica može poslužiti primjer Nikole Boškovića, oca Ruđera Boškovića. O rodu Bošković iz Orahova Dola u Popovu napisano je više radova utemeljenih na stvarnim

činjenicama koje nalazimo u arhivskoj građi.³³ Međutim, ima i onih radova nastalih u prošlim vremenima, ali i u novije doba, koji su inicirani ideološkim, političkim i nacionalističkim porivima. Nema se potrebe, na ovome mjestu, na tom posebno zadržavati jer postoji pregledan i obuhvatan rad pod naslovom »Sporovi oko Boškovića« u kojem je detaljno izložena spomenuta problematika.³⁴

U ispravi posvjedočenja izdanoj u Prijevoru (Trebimlji) u Popovu dana 22. svibnja 1686. (*Datum in Prievor loco meae Parochie die 22. Mai 1686.*) Nikolin brat Ilija, inače svećenik, nosi prezime Bošković. Za sebe u toj ispravi doslovno veli: »Ego Elias Boscouich parochus de Popouo fidem facit et attestar et statum liberum Anae filiae Petri et Anize meae parochiae... natam a parentibus catholicis baptizata fuisse a R-do Marco Nattali parcho tunc de Popouo...« Tu je i Ilijin vlastoručni potpis: »Elias Boscouich parochus de Popouo«.³⁵ Don Ilijino posvjedočenje, 26. svibnja 1686., potvrdio je trebinjsko-mrkanski biskup Antun Primović i tražiteljci Ani izdao, poradi udaje, ispravu »status liberi«. Don Ilija u istoj ispravi za sebe kaže da je Bošković, a za don Marka da je Natali. Ovaj dokument najizravnije govori o Boškovićima iz Orahova Dola kao pripadnicima Katoličke crkve. Prije don Ilije Boškovića, kako se vidi, spominje se i don Marko Natali, također župnik u Popovu.³⁶ Don Markovo prezime Natali je talijanizirani oblik prezimena Bošković. Budući da je službovao ne samo u Popovu, nego i u Hercegovnom, koji je tada pripadao Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji, po svoj je prilici svoje prezime prilagodio sredini u kojoj je službovao.³⁷ Osim don Marka i don Ilije Boškovići iz Orahova Dola dali su još dva svećenika po imenu Nikola. Nikola Bošković stariji rođen je 1703. u Orahovu Dolu od oca Tome starijeg i majke Anđe Andrijašević, sestre don Marka Andrijaševića, kasnije u Bugarskoj biskupa nikopaljskog, a potom i nadbiskupa Sofijskog. Nikola se školovao u Rimu i pripremao se na misijsko djelovanje. Na poziv svog ujaka nadbiskupa Marka Andrijaševića, došao je u Bugarsku i bio postavljen za generalnog vikara Sofijske nadbiskupije. Ubrzo je bio osumnjičen od turskih vlasti i bio pogubljen 1738. godine.³⁸ Don Nikola Bošković »mlađi« sin je Bože i unuk Tome, te bratić don Nikole »starijeg«. Rodio se u Orahovu Dolu 1737. Školovao se u Italiji i službovao u Nadbiskupiji dubrovačkoj. Umro je 1797. godine. Uoči smrti ostavio je

³³ Zovko 2011: 53–63.; Velnić 1990/9: 3–11; Sivrić – Vekarić 1993: 319–344; Sivrić 2011. 81–105.

³⁴ Kutleša 2011: 27–51.

³⁵ ABD, Sig. 1, ser. 12 (Status liberi – dalje: SL), No 3, f. 59.

³⁶ O don Iliji Boškoviću, Perić 2000: 77–78.

³⁷ O don Marku Nataliju: Perić 2000: 71–72; Perić 2011: 239–248.

³⁸ Pandžić 1987: 82; Perić 2011: 252–254; Sivrić – Vekarić 1994: 330–331.

u Notarijatu pismenu oporuku.³⁹ U Orahovom Dolu rođen je i franjevac Vital Bošković. Najstariji je sin Tomice »mlađeg«, svjetovnog imena Božo, kako se zvao i njegov djed. Bio je član zajednice Male braće u Dubrovniku. Umro je 1785. godine.⁴⁰

Zanimljiv je, s gornjeg stajališta, i jedan dokument od 3. kolovoza 1688., nastao radom nadbiskupskog Tribunala u Dubrovniku. Tomu crkvenom tijelu (*Tribunalu*) podnio je molbu Nikola Gašparov Miroslavić iz Dubljana u Popovu (*Nicolo di Gasparo Miroslauich de Dubgliani di Popouo*) da mu se izda »status liberi« jer namjerava sklopiti brak s Marijom, udovicom pok. Mije Kralja. Prvi mu je svjedok bio don Ilija Bošković, i kako je izjavio tada župnik u Orahovu (Dolu) i Dubljanima, s boravkom u Dubrovniku kamo se sklonio bježeći od Turaka. Dio don Ilijine izjave glasi: »R(everend)o Elias Boscouich sacerdos et parochus de Orahouo et Dubgliani comorantes Ragusii vertu Tur(carum)...«⁴¹

Drugi ispitani svjedok bio je don Ilijin otac Boško. U njegovoj izjavi čitamo ovo: »Natalis Boscouich pater dicti Reu(eren)di de Popouo«,⁴² to jest Boško Bošković, otac poštovanog župnika u Popovu – don Ilije. Malo dalje na pitanje kada je tražitelj isprave Nikola Miroslavić došao u Dubrovnik odgovorio je: »...che e venuto qui prima di me e R. D. Elia mio filiolo...«⁴³ Treba naglasiti da su se izjave posvjedočenja crkvenom sudu (*Tribunale ecclesiastico matrimoniale*) davale pod strogom prisegom. Nakon što bi svjedok bio strogo upozoren na vjerodostojnost iskaza pod prijetnjom sankcija, dao bi zakletvu polaganjem ruku na Evanđelje. Posvjedočenja don Ilije i njegova oca Boška Boškovića potvrdio je Nikola Zlatarić, kanonik i generalni vikar Nadbiskupije dubrovačke. Evo još jednog dokaza da je Nikola Bošković imao brata – katoličkog svećenika i da nije mogao promijeniti »raniju vjeru« i prihvatiti katoličku, kako neki pišu.

Vrlo je zanimljiv i sadržajan upis od 12. rujna 1648., kada je u Župi Grad u Dubrovniku kršten Ilija (Elli), sin Boška Boškovića i žene mu Damjane (*di Bosco Boscouich e di sua consorte Damiana ambi di Orahovo*). Krstio ga je don »Marco Georgii Natali«, župnik u Popovu. Kumovi su mu bili također iz Orahova Dola – Mijo Grgin i Ivana Mije Natalija (*Michaiele Gregorio e Giovanna di Michiele Natali ambi di Orahovo*).⁴⁴ U jednom zapisu krštenih, temeljem izjave svjedoka stoji da je Ilija Bošković rođen 18. srpnja 1653. Sam don Ilija u jednoj svojoj ovjerovljenoj izjavi iz 1686. veli da ima 38 godina.⁴⁵

³⁹ Sivrić 1995: 131–132.

⁴⁰ DAD, Fedi ed attestati, No 5, 19', 22; Sivrić – Vekarić 1994: 331.

⁴¹ ABD, Sig. 1, ser. 12 (SL), No 3, f. 104.

⁴² ABD, Sig. 1, ser. 12 (SL), No 3, f. 104.

⁴³ ABD, Sig. 1, ser. 12 (SL), No 3, f. 105.

⁴⁴ ABD, Sig. 7, Matične knjige, LB Grad, br. 1, 1644. – 1647., f. 2; Sivrić 2003: 203.

⁴⁵ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 3, f. 59.

To znači da je rođen, po osobnom kazivanju, 1648. godine, što je podudarno sa zapisom u matici krštenih.

Zanimljive su i neke druge pojedinosti vezane za Boškoviće iz Orahova Dola. Neki autori neutemeljeno, ne nudeći dokaze, povezuju Boškoviće iz Orahova Dola s nekim drugim rodovima (Gudelj, Pokrajčić) od kojih, navodno, vode podrijetlo. Osim toga za Nikolu Boškovića, Ruđerova oca, vele da je po dolasku u Dubrovnik promijenio ne samo vjeru nego i »prvobitno« obiteljsko ime i zamijenio novim – Bošković, po ocu Bošku. Tomu proturječe stvarne činjenice. Kao vjerodostojan i uvjerljiv primjer tomu je zapis u javnom Notarijatu u Dubrovniku od 8. srpnja 1690. Toga dana došao je u Dubrovnik Nikolin otac Boško, da bi svom sinu Nikoli priznao punodobnost i oslobodio ga očinske vlasti, kako bi nesmetano i slobodno, u svoje ime i za svoj račun, mogao raditi, stjecati dobra, trgovati, zaduživati se, kupovati i prodavati. Nikoli je to bilo potrebno jer se pripremao za trgovačke poslove na Levantu. Za sve to bila mu je potrebna i jedna takva, sa službenog mjesta izdana službena isprava. Spomenuta isprava počinje ovako: »Boskus Boscouich de Popouo mihi Cancellario optime notus...«, dakle, Boško Bošković meni kancelaru veoma dobro poznat – zapisuje to kancelar, rodom iz Slanog, kamo su Boškovići iz Orahova Dola učestalo dolazili, bilo nekim poslom, bilo da su tu kraće ili duže obitavali, ili pak bili na proputovanju za Dubrovnik. Očigledno je da je Nikolin otac Boško nosio obiteljsko ime Bošković. Kako je onda njegov sin Nikola mogao zamijeniti »staro« prezime, kako to neki pišu, i zamijeniti ga »novim« Bošković, po ocu Bošku.⁴⁶?

Nije moguće, na ovom mjestu, mimoći oporuku i zakladu Ruđerove sestre Anice Bošković. Oporuku je napisala 19. lipnja 1803., a bila je proglašena dva dana nakon Aničine smrti 13. kolovoza 1804. godine. Oporukom je ostavila brojne legate. Prisjetila se i svojih bliskih rođaka u Orahovu Dolu kojima je namijenila dva legata.⁴⁷ Sve je to uredila temeljem oporučnih odluka višedijelnom zakladom koja se službeno zvala: »Fondazione di Aniza filia Nicolao Boscovich a Ragusa«. Dva dijela višedijelne zaklade namijenila je obitelji Bošković u Orahovu Dolu. To su: Zaklada Nikoli Bošković i potomstvu (*Fondo di Nicolo Boscouich e discedenti*) i potrebitim potomcima obitelji Bošković (*Ai poveri della famiglia Boscouich*).⁴⁸ Prvi legat ostavljen Nikoli Boškoviću, ženi mu i njihovu potomstvu, namijenjen je za školovanje i usavršavanje »...nello studio, e nelle scuole...« talentiranih za nauk, posebice nekog od onih koji bi pokazao želju da postane svećenik

⁴⁶ DAD, Div. Not., 26/141, 8. VIII. 1690., f. 11–11'.

⁴⁷ DAD, Test. Not., No 89, f. 72.

⁴⁸ DAD, Arch. Opera Pia, Registro generale Fondazioni di Ragusa, f 200.

»... se qualcheduno di loro volesse esser Prete...«. Dio dobiti od uloženog kapitala poslužio bi za skrb i otpremninu tih svećenika.⁴⁹

U upisu od 22. ožujka 1649. u maticama Župe Grad zabilježen je Mate Bošković iz Orahova, koji kumuje kćeri Mate Petrova iz Orahova Dola i Marte Damjana (Damjanović) iz Popova.⁵⁰ Godine 1642. u Dubrovniku umire Marko Bošković iz Orahova Dola, u dobi od 60 godina, te je prema tomu rođen oko 1582. godine.⁵¹ U slanskoj kneževnoj kancelariji spominje se 1622. Ivan Bošković.⁵² Ovolika koncentracija Boškovića iz Orahova Dola u Dubrovniku može se objasniti izbjeglištvom u vrijeme Kandijskog rata. Sve ovo ukazuje na sve veću brojnost ovog hercegovačkog roda u XVI. stoljeću. Ako bi se nastavila pomna istraživanja, učinio bi se daljnji pomak glede spomena Boškovića iz Orahova Dola prije 1582. godine. Širi ekskurs o Boškovićima bio je nužan da bi se izloženim činjenicama definitivno uklonio mit o Boškovićima koji neki i dalje uporno njeguju.

Prelasci muslimana na katoličku vjeru

Zakonske odredbe Dubrovačke Republike nisu dopuštale da se na njezinu teritoriju naseljavaju pripadnici islamske vjere. Privremeno su u Dubrovniku boravili emini (*carinik*) – predstavnici turske vlasti, a stanovali su izvan gradskih zidina. Nositelji turske lokalne vlasti (kadije, vojni zapovjednici) u dubrovačkom zaleđu miješali su se na neki način u unutarnje stvari Republike. Posebno kada su u pitanju turski podanici koji su poslovno ili iz drugih razloga boravili kraće ili duže u Dubrovniku. Dubrovački trgovci odlazili su na Levant i dolazili su u stalne dodire s muslimanskim svijetom. Upravo je ta činjenica mogla biti od nekog značenja za sporadične pojave prijelaza s islamske na katoličku vjeru. Neki primjeri prevođenja, koji će se niže navesti, pokazuju da su s preobraćenim osobama bili povezani upravo trgovci na Levantu.

Prelasci pripadnika islama ili »Turaka«, kako se u izvorima nazivaju, u Dubrovačkoj Republici u razdoblju od velikog potresa pa do pada Republike nisu bili učestali niti brojni. Najstariji podatci iz tog vremena zabilježeni su u župi Lisac u Stonskom primorju. Dana 5. svibnja 1652. kršteno je dijete po imenu Natale (Božo) od oca imenom Dedo i njegove imenom nespomenute žene, tada oboje katekumeni, prozvanih Deli. Dijete je, poradi odgoja u katoličkoj vjeri, povjereno njegovim kumovima.⁵³ U istoj župi (Lisac) krštena je 5. srpnja 1682. godine malodobna Jelena, dijete od godinu dana i šest mjeseci,

⁴⁹ DAD, Test. Not., No 89, f. 172'.

⁵⁰ ABD, Sig. 7 – Maticne knjige, LB Grad, br. 2, 1647. – 1652., f. 68'; Sivrić 2003: 203.

⁵¹ Sivrić 1981: 150; Sivrić – Vekarić 1993: 321.

⁵² DAD, Sig. 68 (KSKS), ser. 2 (LS), No. 32, Sivrić – Vekarić 1993: 321.

⁵³ ABD, Liber baptizatorum Parochie Lisac 1653. – 1702., No 391.

nepoznatih roditelja, koji su bili »Turci« iz kaštela Stolac u Hercegovini. Kum je djetetu bio Nikola Mrše iz sela Čepikuće.⁵⁴ Svećenik u Liscu krstio je 1698. jednog Turčina dajući mu ime Nikola (*baptisavi Turcam nomine Alia cui impositum est nomen Nicolaus*).⁵⁵

Podatci o prelasku pripadnika islama na katoličku vjeru zabilježeni su i u župi Grad u Dubrovniku. Svećenik *Marino Caroli* krstio je 14. siječnja 1651. jednu osobu, sina »turskih« roditelja, i dao mu ime Maria. Riječ je o odrasloj osobi u životnoj dobi od 36 godina. Kumovi, ovom prilikom, bili su ugledni dubrovački građani i lazarini Nikola, sin Rade Gleđevića, te Frana, supruga također poznatog dubrovačkog trgovca i građanina Ilije (Eli) Veseličića.⁵⁶ Isti svećenik (*Marino Caroli*) u istoj župi (Grad) u Dubrovniku krstio je 26. lipnja 1686. trinaestogodišnju djevojčicu, pridošlu »iz Turske« (*ex Turcia*), kojoj je kumovala žena Andrije Cotaldija iz Mesine, dajući joj ime Katarina.⁵⁷

Ponovno je u župi Grad u Dubrovniku krštena jedna »Turkinja«, 16. rujna 1688., a dano joj je ime Maria. Kumovali su joj Rafael Vladislava de Gozze, Michaela i Margaritta, udovica Natale de Proculo.⁵⁸ Odrasla preobraćenica, nekad »Turkinja«, sada po imenu Ana, krštena je 8. rujna 1689. Na činu krštenja kumovali su joj Marino Antonius Sabacci, trgovac, i Ivana Paula, supruga Marina de Resti.⁵⁹ Imamo još jedan podatak 1725. godine u svezi s prijelazom na katoličanstvo osobe islamske vjere. Naime, vodio se proces protiv jednog »Turčina« koji je prethodno postao katolik.⁶⁰ Iz primjera koje smo naznačili, a njih zasigurno i nije bilo mnogo više (inače bi bili evidentirani), očito je da su vjerski prijelazi ove vrste u Dubrovačkoj Republici, u ovom razdoblju, bili odista malobrojni.

Poznata je činjenica da se Republika, bilo kojim svojim potezom, ni na koji način nije željela zamjeriti vladi u Carigradu. Posebno bi bilo neuputno prevoditi na katoličku vjeru njezine podanike, a napose pokrštavati »muhamedance«. Na takve poteze središnja turska vlada (Visoka porta), ali i provincijski i lokalni nositelji turske vlasti i vojni zapovjednici, bili su posebno osjetljivi. Zbog toga je i sasvim razumljiva opreznost službene vlasti, koja nastoji izbjeći bilo kakve sukobe na tom planu. Ta se opreznost ogleda iz samih zapisa u službenim knjigama, gdje su podatci o prelascima dosta šturi i uopćeni. Gotovo da se i ne naznačuju prezimena osoba, a konkretna

⁵⁴ ABD, LB parochie Lisac 1653. – 1702., f. 110'.

⁵⁵ ABD, LB parochie Lisac 1653. – 1702, f. 145.

⁵⁶ ABD, Liber baptizatorum (dalje - LB) Grad Dubrovnik 1671. – 1687., f. 1'

⁵⁷ ABD, LB GD 1688. – 1705., f. 12.

⁵⁸ ABD, LB GD 1688. – 1705., f. 12.

⁵⁹ ABD, LB GD 1688. – 1705., f. 29'.

⁶⁰ DAD, Cons. Rog. 1725. (»Processo contro il Turco fatto Cristiano«).

mjesta podrijetla sasvim rijetko. Podatci su tako uopćeni pa se obično kaže za te osobe da su »ex Turcia«.

Na ovom mjestu treba upozoriti da su i pojedini dubrovački podanici – državljani Republike, kada bi se našli na teritoriju Osmanskog Carstva, prelazili na islam. Obično su to bile siromašnije osobe s ruralnog područja koje su odlazile u krajeve pod osmanskom vlašću najčešće u potrazi za poslom. Među njima je bilo muških i ženskih osoba, mladića i djevojaka, ali i starijih, nezbrinutih žena i udovica. Među odbjeglih Dubrovčanima mogli su se naći i počinitelji kaznenih djela, pa su se sklanjali u nastojanju da izbjegnu kazneni progon. Ova pojava javlja se rano, već u XV. stoljeću. U knjigama »Stati liberi« zabilježen je slučaj 1670. kada je Ivana, žena Nikolina iz Petrova Sela (Rijeka dubrovačka), pobjegla nekom Turčinu u Dračevo u Popovu.⁶¹ U istoj seriji zabilježen je slučaj nasilnog prevođenja na islam. Dogodilo se to u Mostaru, koju godinu prije 1690., Nikoli Mije Vukoevića iz Grabovice u blizini Mostara. Isti je bio prisilno oženjen jednom muslimankom s kojom je imao i sina. Uspio je pobjeći u Dubrovnik i vratiti se na katoličku vjeru, pa i oženiti u Dubrovniku nakon što mu je kuga pomorila ženu s kojom je prisilno bio oženjen.⁶² Slučajevi prijelaza zabilježeni su kod osoba podrijetlom iz Konavala (1679.), Osojnika (1710.), Kliševa (1712.), Trnovice (1713.), Mokošice (1713.), Čepikuća (1738.) godine.⁶³

Prelasci pravoslavaca na katoličku vjeru

Prelazak pravoslavnih doseljenika u Dubrovnik na katoličku vjeru prikazat ćemo za razdoblje od 40-ih godina XVII. stoljeća do 1808. godine iz razloga što su podatci o ovom pitanju, obzirom na raspoloživu građu, potpuniji i cjelovitiji te su prema tome pouzdani i besprijekorni. Podjednako ova konstatacija vrijedi za povijesnu građu civilne i crkvene provenijencije. Riječ je prije svega o matičnim knjigama – krštenih, vjenčanih i umrlih koje počinju iza 30-ih godina XVII. stoljeća u župi Grad i prigradskim župama Pile i Gruž. Matice ovih župa su i najvažnije jer većina doseljenika pristiže u Grad i predgrađa. Spisi Nadbiskupije dubrovačke sačuvani su u kontinuitetu upravo od tog razdoblja i nadalje.

Izvjeshće Josipa Marije Bonaldija o prilikama u Župi Zurovići

Za pitanje vjerskih prijelaza i stanja katolika u najbližem zaleđu Dubrovnika u katoličkoj misijskoj Župi Zurovići u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji osobito je važno jedno izvješće iz 1644. godine.⁶⁴ Sastavio ga je Josip Marija Bonaldi, dominikanac iz Zadra, kojeg je uputila Ap. Kurija

⁶¹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 125–127, 129.

⁶² ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 4, f. 1–11', 21–21'.

⁶³ Mijović – Perić 1997: 97–101.

⁶⁴ Draganović 1936: 159–165.

u spomenutu misijsku župu da ju pastorizira.⁶⁵ Njegovo izvješće, upućeno Kongregaciji u Rim, govori o stanju katolika u misiji Zurović, u selima – Grepci, Vučićani (danas Vukovići), Kalađurđevići, Slavogostići, Berojevići i Orah. Prikazao je odnos na relaciji katoličanstvo – pravoslavlje na tom mikroprostoru. Ukazao je i na apostaziju kod katolika u čemu vidi jedan od uzroka rasula katoličke zajednice u Trebinjsko-mrkanskoj biskupiji. U prvom redu riječ je o prijelazu na pravoslavlje i manjoj na islam. To objašnjava malobrojnošću i nedostatkom katoličkih svećenika, unatoč blizini Dubrovnika, te slabom materijalnom osnovom Crkve. Na apostaziju i šizmu na ovim prostorima upućuje i jedno pismo rimske Kurije, upućeno Krizostomu Antiću, trebinjsko-mrkanskom biskupu.⁶⁶ J. M. Bonaldi uviđa i druge uzroke, kao što su ratovi i epidemije, te sporadični prijelazi na islam. U svom izvješću Bonaldi govori o dvije skupine katolika u župi Zurovići. U prvu skupinu uvrstio je »nepokolebljive« koji su trajno ostali vjerni Katoličkoj crkvi. Iz te skupine pričestio je 135 punodobnih. Takvih je, po procjeni, s djecom bilo oko 230 duša. U drugoj skupini »apostata« navodi 15 obitelji s 122 ukućana. Ovi su se, u jednom trenutku, pokolebali te u nedostatku katoličkih svećenika prešli na pravoslavlje.⁶⁷ Najveći dio uspio je vratiti u katoličku vjeru, dok su dvije obitelji prešle na islam. Zanimljivo je da je našao i jednog starca od 90 godina koji nije primio čin potvrde. Spominje i dvije katoličke crkve u Zurovićima: Crkvu sv. Petra u Zaplaniku, tada u funkciji mada je u lošem stanju, i Crkvu sv. Tekle u selu Orah, tada derutnu i izvan uporabe.⁶⁸ Temelji i dijelovi zidova obiju crkava očuvani su do danas.⁶⁹

Zbog gore izloženog bit će zanimljiva usporedba Bonaldijevog izvješća iz 1644. s podacima iz knjiga »stati liberi« Nadbiskupije dubrovačke. U Župi Zurovići, nakon Bonaldija, kao dušobrižnici, spominju se i neki franjevci, kako saznajeno iz knjiga »stati liberi« Nadbiskupije dubrovačke.

⁶⁵ O. J. M. Bonaldi je bio profesor teologije na dominikanskom sveučilištu u Rimu. S tog mjesta upućen je u misiju Zuroviće, gdje je stigao 1644. godine. Za barskog nadbiskupa izabran je 1648.

⁶⁶ Sivrić 1977: 153–164.

⁶⁷ Karakterističan je slučaj katoličke obitelji *Radulović*, koju Bonaldi uvodi u obje skupine katolika. Ta se katolička obitelj očuvala do danas u Kalađurđevićima i Dubrovniku. Zanimljiv je još jedan detalj vezan za ovu obitelj. Genealoško stablo Radulovića iz sredine XVIII. stoljeća koje je, u svrhu vjerodostojnosti, ovjerio trebinjsko-mrkanski biskup S. Tudišić i njegov kancelar Nikola Agić, navodi se samo jedan slučaj apostazije (šizme) u ovoj obitelji u pet generacija. Razlog prelaska na pravoslavlje je ovozemaljski – ženidba pravoslavnom djevojkom, posinjenje i odlazak na ženinstvo. Osobna imena u genealogiji su pretežno narodna, a ima i svetačkih, dijelom podudarna onima koje navodi Bonaldi. To su: Antun, Boško, Damjan, Dmitar, Ivan, Lazar, Mijo, Milia, Milun, Marija, Nikola, Saba, Tripko (apostat). DAD, Potvrda s genealogijom od 17. srpnja 1749.

⁶⁸ Draganović 1936: 162–165.

⁶⁹ Sparavalo 1979: 74–81.

Godine 1673. navodi se fra Stjepan, tada i župnik u Popovu, koji ovom prilikom izdaje potvrdu krštenja Ljiljani, kćeri Nikole i Mandaline, za koju veli da ju je krstio dum Marko (Natali) tj. Bošković, ranije župnik u Popovu. Iste godine jedan atestat o krštenju izdao je fra Ivan Bartulović iz Kreševa iz Reda Male braće opservanata, župnik u Crkvi sv. Petra u Zurovićima. Atestat je izdat Stojni, kćeri Pavla Vukašinovića iz Slavogosića. Potvrdio je da je Ljiljana od katoličkih roditelja i da je krštena od don Nikole Lučića, župnika iz Osojnika. Kuma joj je bila Ivana Stjepana Sviočić iz Slavogostića.⁷⁰ Godinu kasnije, 18. prosinca 1674., isti župnik »Fra Ivan Bartulovich de Crescevo Ordinis Minorum Sancti Francisci de Observanzia parochus Sancti Petri de Zurovichi« daje novo posvjedočenje za spomenutu Stojnu, kći Pavla Vukašinović iz Slavogostića, da je krštena i da je »slobodnog stanja«, te da je na svečanoj misi objavio tri denuncije o njezinoj udaji za Cvjetka, sina Ivane Dede iz Osojnika u Nadbiskupiji dubrovačkoj.⁷¹

Knjige »Stati liberi« Nadbiskupije dubrovačke o vjerskim prijelazima od 1666. do 1697. godine

U Fondu Nadbiskupije dubrovačke sačuvana su tri kodeksa slobodnih stanja pod nazivom »Stati liberi« za razdoblje od 1665. do 1698. u trajanju od trideset i tri godine. To je period nakon završetka Kandijskog rata (1645. – 1664.) te kraćeg ni rata ni mira i dugotrajnijeg Velikog bečkog rata (1683. – 1699.). Oba spomenuta rata izazvala su demografsku destrukciju i masovne migracije stanovništva s prostora Hercegovine. Jedan val išao je prema Dubrovačkoj Republici a drugi prema Dalmaciji, tada pod mletačkom upravom. Venecija je tijekom Velikog bečkog rata potisnula Tursku i zaposjela u dubrovačkom zaleđu čitav pojas od Neretve do Boke. Dubrovačka Republika našla se u potpunoj blokadi, s kopna i s morske strane, koju je nametnula njezina suparnica Mletačka Republika. Nastao je potpuni zastoj u trgovini, prometu i komunikaciji ljudi.

Znatan broj osoba iz raznih krajeva i zemalja našao se u potpunoj izolaciji bez mogućnosti da kontaktiraju sa zavičajem. Ponajviše ih je bilo iz dubrovačkog zaleđa – Hercegovine, a potom i Bosne. Osobe koje su se iz poslovnih i nekih drugih razloga našle u Dubrovniku, uslijed ratnih okolnosti nisu mogli pribaviti potrebne isprave iz svojih župa kada su namjeravali riješiti pitanje ženidbe ili udaje. U tim okolnostima morali su putem svjedoka dokazivati svoje slobodno stanje – da nisu vjereni, oženjeni ili udani, te da su slobodni i bez ikakvih matrimonialnih veza i zapreka. Dokazivalo se to na zamolbu tražitelja na Crkvenom nadbiskupskom ženidbenom sudu (*Tribunale ecclesiastico matrimoniale archiveskovile*), uz najmanje dvojicu svjedoka, koji su poznavali

⁷⁰ ABD; Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 158–158'.

⁷¹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 12.

dotičnu osobu. Svjedoci su davali izjave pod zakletvom, polaganjem ruke na Evanđelje, uz strogu opomenu da istinito svjedoče, pod prijetnjom crkvenim i svjetovnim sankcijama. Svjedocima se postavljalo desetak i više pitanja, zavisno od toga da li su ispitatelji poznavali svjedoke. Uobičajeno se tražilo od svjedoka da li i otkuda poznaju dotičnu osobu – tražitelja svjedodžbe slobodnog stanja, te otkuda su, tko su im roditelji, da li su kršćani katolici, jesu li kršteni i krizmani, imaju li zaruke u mjestu svog rođenja ili u Dubrovniku ili su pak oženjeni. Tek uz valjane dokaze svjedoka izdavala se svjedodžba »slobodnog stanja« zvana »Stato libero«.

Među tražiteljima potvrda »slobodnog stanja« u visokom postotku prevladavaju katolici. Neznatan je broj pripadnika pravoslavne vjere u spisima označavanim pojmom »scismatici«. Kako su službene knjige »Stati liberi« vođene uredno i u kontinuitetu na promatrano razdoblje od 1665., do 1697. one daju nedvojben odgovor o učestalosti, gustini i broju prijelaza s pravoslavlja na katoličku vjeru. Podatci govore da su isključeni masovni prijelazi. Riječ je o pojedinačnim prijelazima, utemeljenima na dobrovoljnosti i osobnoj odluci svakoga pojedinca. Morali su postojati i valjani razlozi bilo duhovne pobude ili ovozemaljski profani razlozi. U razdoblju od 1665. do 1697. u trajanju od 32 godine u tri kodeksa »Stati liberi« zabilježeno je devet slučajeva prijelaza s pravoslavlja na katoličku vjeru. Neki prijelazi dogodili su se u starom zavičaju (Hercegovini), a drugi u Dubrovniku. Među prijelaznicima su muške i ženske osobe. Među ženskim osobama pretežno su služavke, koje su kao djevojčice u dobi od devet do jedanaest godina napustile roditeljski dom i došle u Dubrovnik u nadi da nađu zaposlenje. Radile su pretežno kao kućna posluga u kućama vlastele i imućnijih građana te u trgovačkim i obrtničkim radnjama. Većina njih nije imala priliku barem jednom posjetiti rodni dom. Živeći u katoličkoj sredini, stjecale su i određene navike, pa i one u pogledu vjerskog života. Kako su odrastale razmišljale su o budućnosti, prije svega o udaji i trajnom ostanku u Dubrovniku. Kada se ukaže prilika, donese se odluka o promjeni vjere, jer je to bio uvjet za valjan i zakonit brak. Među muškim preobraćenicima s pravoslavlja na katoličku vjeru ima više zanimanja – obrtnika, trgovaca, vojnika.

Navest ćemo pojedinačno sve preobraćenike s pravoslavlja na katolicizam koje nalazimo u spomenutim kodeksima »Stati liberi«. Godine 1668. spominje se Mihael Ivanov iz mjesta Vlaka u području Bobana kao »murlaco catolico«, ali je ranije bio šizmatik (*e stato prima scismatico*).⁷² Dragutin Jovana Maslakijevića iz Dračeva u Popovu spominje se 1676. godine koji je bio »prima scismaticus, ma adesso vero catholico reconciliato in la chiesa Romana sono tre anni«.⁷³ Jeluša »Murlaca da casale di Popovo« došla je u

⁷² ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 40–40'.

⁷³ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 15.

Dubrovnik u dobi od deset godina i služila kod vlastelina »ser Francesco Dimitri«. ⁷⁴ Šimun Ivana Nikolića, rodom iz Gacka, na službi u Sarajevu kod vlastelina ser Marina de Gozze, spominje se 1680. Prethodno je bio pravoslavac pa je potom preobraćen (*di fede Rassiano d'esser primo reconciliato con la Chiesa Catholica*). ⁷⁵ Na Ženidbenom sudu pojavio se 29. siječnja 1683. Vujica Milošev iz Slivnice u Trebinjskoj biskupiji (*Vuiza Miloscev de Slivniza della Dioecesi Tribunium*) i izjavio da želi zaključiti ženidbeni ugovor s Katom Nikolinom iz Hodilja u Stonskoj biskupije te zbog toga, putem svjedoka, traži svjedodžbu »slobodnog stanja«. Svjedokinja Jeluša Miloševa, žena Pave Arbulića u svom iskazu veli da je Vuica bio šizmatik, a sada je katolik (*ch' era scismatico e per gratia di Dio si e fatto catolico*). ⁷⁶ Na Ženidbenom sudu pojavio se 14. travnja 1681. Mihajlo Milutinov i u Trebinjskoj biskupiji da bi putem svjedoka dokazao svoje slobodno stanje, kako bi se oženio katolkinjom Marijom Buško. Prethodno je bio šizmatik a potom je preobraćen na katoličku vjeru (*prima scismaticus et ha vero catholico Romano reconciliato*). ⁷⁷ Damjan Petrov Misita iz Stjenova Dola u Trebinjskoj biskupiji je preobraćeni katolik u Dubrovniku (*Damiano di Pietro Misita de Stienovni Dolli Dioecesi di Trebigne christianus catholicus reconciliatus qui*), što su 2. kolovoza 1682. potvrdili i njegovi svjedoci. Zatražio je svjedodžbu svog slobodnog stanja, putem svjedoka, jer se želi oženiti Lucijom Šuškovom iz Dubrovnika. ⁷⁸ Boško Ivanov iz Popova, prema izjavi svjedoka Nikole Cuzulića, došao je u Dubrovnik prije potresa u dobi od osam godina (*di otto anni prima del terremoto*). Ovdje je preobraćen u katolika, a bio je šizmatik (*e si reconcilio qui e fece catholico, per eser nato scismatico*). ⁷⁹ Ivan Mije Radmilovića iz Popova zatražio je 14. listopada 1689. potvrdu svog »slobodnog stanja«, koja mu je potrebna radi ženidbe s Anicom, kćeri krojača Pavla iz Dubrovnika. Nikola Bogdanov, katolik iz Popova, s obitavanjem u Dubrovniku svojom je izjavom potvrdio da je Ivan Radmilović bio »šizmatik«, a preobratio se u katolika. ⁸⁰

Knjige »Stati liberi« Nadbiskupije dubrovačke od 1665. do 1697. zanimljive su i zbog toga što svojim sadržajem daju vjerniju sliku prostornog rasporeda katoličke populacije u bližem dubrovačkom zaleđu. Bonaldi je u svom izvješću iz 1644. prikazao stanje katolika u misijskoj župi Zurović sa selima – Berojevići, Grepći, Kaladurđevići, Orah, Slavogostići i Vučićani. To su naselja uz dubrovačku granicu. Međutim, podaci iz knjiga »Stati liberi« pokazuju da je katolička populacija nazočna i u udaljenijim naseljima. Na

⁷⁴ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 66–66'.

⁷⁵ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 109'.

⁷⁶ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 132–132'.

⁷⁷ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 3, f. 1.

⁷⁸ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 3, f. 5.

⁷⁹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 3, f. 65–65'.

⁸⁰ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 3, f. 29.

prostoru Bobana katolici se spominju u selima Gorogaše, Požarno, Stjenica i Vlaka. U Površi i Šumi trebinjskoj katolici se spominju u naseljima Bobovišta, Diklići, Klikovići, Krajkovići, Lug i Petrovići te nešto udaljenijem Ljubomiru. Katolička populacija u spomenutim naseljima iščezavala je tijekom XVII. stoljeća, osobito u njegovoj drugoj polovici. Uzroci tomu su različiti, kako navodi i Bonaldi u svom izvješću. Osobito su bila pogubna dva dugotrajna rata – Kandijski i Veliki bečki rat. Presudan je bio dugotrajni život u izbjeglištvu, što je pratilja ratova u prošlosti i sada. Navodimo neke primjere iz spomenutih naselja. U Krajkovićima se 1667. spominje katolkinja Jeluša, kći Matijaša Petrovića, koja se namjerava zaručiti za Ivana Matina Perovića iz Butkovine u Konavlima. Jedan od njezinih svjedoka bio je Vuko Vukadinov, katolik iz Poljica u Popovu.⁸¹ Anuhla Damjanova iz Krajkovića, služavka je kod trgovca Ilije Veseličića u Dubrovniku, »Murlaca catolica« koju nalazimo u zapisu od 4. svibnja 1668. godine, a želi zaključiti ženidbeni ugovor s Markom Ivanovim s Dupca u Župi dubrovačkoj.⁸² Nalazimo i dva primjera iz mjesta Bobovište. Dana 8. siječnja 1669. spominje se Ivo Radakov iz Bovišta (*de Bobouiscte Murlaco catholico*), koji želi ugovoriti ženidbu s Marijom Kralj, katolkinjom iz Krajkovića.⁸³ Ivan Stjepana Radojevića iz Bobovišta u Trebinjskoj biskupiji (*Johannes Stephani Radoevich a Boboviitsce Diocesi Tribuniensis catholicus*) pojavio se 3. lipnja 1670. u ulozi svjedoka Anuhli Ivana Stesića iz Poljica.⁸⁴ Iz Luga je katolkinja Katarina, kći Nikole Petrovića (*Catharina figlia di Nicolo Petrovich Murlaca catholica de Lugh della Dioecesi Tribunio*), koja je 4. listopada 1671. zatražila, zbog udaje, svjedodžbu »stato libero«.⁸⁵ Stana Damjanova iz Kremene »Murlaca catholica« zatražila je 8. lipnja 1672. potvrdu svog slobodnog stanja. Svjedočio joj je Konstantin Miljenov iz Glavske koji za Stanu, između ostalog, kaže »i prieie bila od stare viere, a i sada ie catolica Rimska.«⁸⁶ Ivan Mihov iz Petrovića (*Gioanni di Mihaele da Petrouichi*) izjavljuje na sudu 22. siječnja 1692. da je katolik i »vero cristiano«.⁸⁷ S područja Bobana navodimo nekoliko primjera iz nekoliko sela. Iz sela Gorogaše u Trebinjskoj biskupiji, kao desetogodišnja djevojčica, došla je u Dubrovnik Mandalina Ivana Tomaševića (*Mandalina Ivanna Tomascevicha de Gorogascia Murlaca della Dioecesi di Tribunio catholica Romana*). Svjedočili su joj 4. lipnja 1668. dvoje katolika – Ana Radonjina iz Zelenikovca i Marko Matijašev iz Gorogaša (*Marcus Matiasceu de Gorogascie...catholicus*

⁸¹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 12–12'.

⁸² ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 35–35'.

⁸³ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, 72–72'.

⁸⁴ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 133–133'.

⁸⁵ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 151–151'.

⁸⁶ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL No 1, f. 153–153'.

⁸⁷ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 4, f. 34–34'.

annorum etatis suae triginta trium).⁸⁸ Svjedodžbu slobodnog stanja zatražila je 10. travnja 1669. Madalena, kćer Ivana Cvjetkova, reč. Milančić iz Požarnog u Trebinskoj biskupiji (*Madalena figliola Gio(vanni) Cuietkou d(ict)o Millancich de Posciarno...della Dioecesi tribunensis*), radi ženidbenog ugovora s Petrom Nikole Vrtiprah iz grada Stona.⁸⁹ Vučeta Petrov »de Stienizi« (Stjenica u Bobanima) zatražio je 31. listopada 1677. potvrdu »libero stato« da bi mogao ugovoriti ženidbu sa Stanicom Nikolinom iz Stjenice, koja je »Murlaca catholica«, a obadvoje su stanovnici Gromače u Primorju.⁹⁰ Ivanu Raiču Perinoviću iz Novog (*Giovanni di Raic Perinovich di Noui, ugrose in Ungaria*) svjedočio je katolik Ivan Stjepana Oblačić iz Podbile kod Hercegnovog (*Johannes Stephani Oblacich ex Podbila de Herzegnovi*).⁹¹ Draško Mihajlov iz Dračevica kod Herceg Novog (Castel Novo) je Murlak katolik i zatražio je pred svjedocima 28. siječnja 1668. svjedodžbu slobodnog stanja. Svjedoci su mu bili Mihajlo Milinkov iz Dračevica, vojnik u Dubrovniku, Ivan Petrov, također iz Dračevica, koji su posvjedočili izjavu tražitelja isprave.⁹² Potvrdu slobodnog stanja zatražio je Ivo Vukašinović Grgačević iz Ljubomira⁹³ (*Vuchascinouich Garcacevich de Gliubomir*). U Dubrovnik je došao zbog toga što su ga Turci kanili mobilizirati u svoju miliciju, a sada se namjerava oženiti. Više svjedoka potvrdilo je njegovo slobodno stanje i da nema ženidbenih zapreka.⁹⁴ U dubrovačkom »Ospedale Domus Christi« služila je Maruša Đurđević iz Bihova kod Trebinja (*Ghirgieuich Marusa Anki de Bihovo di Trebigne*). Ostavila je oporuku, pisanu 22. kolovoza 1710. u »Ospedalu Domus Christi« gdje je i stanovala. Legatima je Maruša obdarila dubrovačke crkve – Sv. Mariju Veliku (Katedralu), Sv. Vlaha i Crkvu Gospe od Milosrđa na Dančama. Manje legatice namijenila je još nekolicini osoba.⁹⁵

Rješavanje vjerskoga položaja pravoslavaca u Dubrovniku

U ovom razdoblju poduzimani su i neki praktični koraci da se, barem djelomično, riješi pitanje pravoslavaca u Dubrovniku i udovolji njihovim vjerskim potrebama. Tako je katolički svećenik i senator Bernard Brnja Đorđić, gen. vikar dubrovačke Nadbiskupije, tražio u Senatu u vremenu od 1671. do 1674. godine, više puta, da se odobri izgradnja pravoslavne crkve negdje na prostoru Republike.⁹⁶ O svojoj nakani Đorđić je pisao

⁸⁸ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 28–28'.

⁸⁹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 76–76'.

⁹⁰ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 39–39'.

⁹¹ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 120–120'.

⁹² ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 1, f. 29–29'.

⁹³ Ljubomir – područje s više sela između Trebinja i Bileće.

⁹⁴ ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, No 2, f. 66–66'.

⁹⁵ DAD, Tes. Not., No 73, f. 126'–127.

⁹⁶ Vojnović 1894: 23–24.

1672. i Stjepanu Gradiću u Rim.⁹⁷ Međutim, državni organi Republike nisu udovoljili njegovim prijedlozima.

Pod konac XVII. i početkom XVIII. stoljeća, u vrijeme konjunktura nastale nakon ratnog vihora, u Dubrovnik sve više dolaze i pravoslavni trgovci. Oni su iz Bosne, ponajviše iz Sarajeva, a osobito iz susjedne Hercegovine – Trebinja, Mostara, Popova. Neki su razvili vrlo široke i uspješne gospodarske aktivnosti, posebice u trgovini. Tako su se isticali trgovac Miletić iz Mostara, potom Trebinjci – Dučići, Raševići, Petrovići i drugi. Među Dučićima bilo je nekoliko uglednih trgovaca. Posebno je bio poznat po svom bogatstvu Hadži Jovo Dučić Vitković. On je ostavio 1707. opširnu oporuku iz koje se vidi njegovo golemo bogatstvo. Obdario je mnoge dubrovačke katoličke crkve. Ostavio je legat brojnim pravoslavnim crkvama i manastirima ne samo u Hercegovini već i onima fruškogorskim i drugima, u Srijemu i Banatu, te Srbiji, ali i na Atosu i u Jeruzalemu.⁹⁸ Bilo je uspješnih pravoslavni trgovaca i nakon toga, kao što je bio Luka Milašinović, koji je također ostavio 1776. oporuku u Notarijatu.⁹⁹ Svi ti pravoslavni trgovci poslovno djeluju u Dubrovniku, ali kao stranci. Bez obzira na to, Dubrovnik je imao veliku korist od njihove gospodarske aktivnosti. No, to nije predmet razmatranja na ovome mjestu.

Drugi ozbiljniji pokušaj u rješavanju statusa pravoslavlja i pravoslavnih vjernika u Dubrovniku, uvijek stranih državljana, u svezi sa zadovoljavanjem njihovih vjerskih potreba i sloboda, poduzeo je conte Sava Vladislavić. On je bio pravoslavac, po starom podrijetlu iz plemićke obitelji, rođen u okolici Gacka u Hercegovini. Svojedobno se on kao trgovac, sa svojom majkom, odselio u Dubrovnik i živio na Posatu.¹⁰⁰ Poslije je Vladislavić stupio u diplomatsku službu, i obavljao važne misije kod ruskog cara Petra I. i njegovih nasljednika. Uz njihovu diplomatsku i materijalnu potporu on je nastojao ostvariti svoju nakanu.¹⁰¹

Vladislavić je godine 1717. došao u Dubrovnik. Imao je namjeru na svom imanju na Posatu, koje je prije zbog nekih zasluga za Republiku dobio u posjed, sagraditi obiteljsku grobnicu. Uz nju je želio podići i kapeлицu za liturgijski obred pravoslavni vjernika. Tom namjerom obratio se, službeno, dubrovačkom Senatu, tražeći dopuštenje za to. Iako je otprije imao i obećanja za odobrenje, stvar se odugovlačila u nedogled. Zahtjev je bio odbijen, izuzevši dijela koji se odnosio na izgradnju obiteljske grobnice.¹⁰² Nezadovoljan ishodom svojih traženja u dubrovačkom Senatu, conte

⁹⁷ Isto, str. 74.

⁹⁸ DAD. Test. Not. No 73, f. 138'–149.

⁹⁹ DAD, Test. Not. No 83, f. 8–8'.

¹⁰⁰ Vukomanović 1971: 79.

¹⁰¹ Isto, str. 79.

¹⁰² DAD, Cons. Rog. 148, 1717–1718, 26. 03. 1717, f. 31'.

Sava Vladislavić trajno je napustio Dubrovnik. Nakon njegova neuspjelog pokušaja nije bilo više ozbiljnijih nastojanja da se riješe vjerske potrebe pravoslavaca u Dubrovniku, sve do druge polovice XVIII. stoljeća. Nositelji tih nastojanja u to doba bili su pravoslavni trgovci, kojih se broj, s vremena na vrijeme, povećavao od početka XVIII. stoljeća. Za ovo razdoblje vrijedno je spomenuti i pojačani nadzor nad »šizmaticima« u predgrađima Pile i Ploče, temeljem naredbe Senata od 16. travnja 1715.¹⁰³

Nekoliko vijesti iz tog razdoblja nalazimo o pravoslavnom svećeniku u Dubrovniku. Naime, godine 1743. Senat je naredio Malom vijeću da treba protjerati izvan državnog teritorija »notum pseudomonacum vulgo Caloghiero Grecum Schismaticum.«¹⁰⁴ Iste godine Senat je usvojio novu odluku o zabrani održavanja pravoslavnog obreda u Dubrovniku, bilo to javno ili privatno.¹⁰⁵ Godine 1745. uslijedila je nova odluka Senata. Njome se zabranjuje boravak pravoslavnih kaluđera i svećenika u Gradu više od osam dana, kada moraju napustiti državni teritorij svojevoljno ili u protivnom biti protjerani. Za vrijeme dok ostaju u Gradu, prilikom šetnje u Gradu i predgrađu (Pile), moraju to činiti u pratnji stražara, a sve pod prijetnjom zatvorske kazne.¹⁰⁶

Još o prijelazu pravoslavaca na katoličanstvo

Zbog djelomičnog, ali znatnog, pravoslavnog okruženja u neposrednom zaleđu Dubrovnika, i poradi dolaska povećanog broja pravoslavnih trgovaca i drugih poslovnih ljudi u Grad, vrlo su rano Dubrovčani definirali svoj stav prema pravoslavlju. To pitanje, u raznim vremenima, izlazilo je iz okvira vjerskih sadržaja. Ponekad je poprimalo ozbiljne političke i diplomatske konotacije i međudržavne reperkusije. Pravoslavni element, iako malobrojan, nastojao je ostvariti vjerska prava i slobodu vjerskog očitovanja. U tome ga je diplomatskim i drugim kanalima pomagala i poticala carska Rusija, kao pravoslavna država, zaštitnica i pokroviteljica pravoslavlja.

Nasuprot opisanim nastojanjima pravoslavaca, organi vlasti Republike, tj. vladajuća vlastela, jednom definiranu vjersku politiku nisu željeli mijenjati.

¹⁰³ Marinović 1995: 64–65.

¹⁰⁴ DAD, Cons. Rog. No 161, f. 12.

¹⁰⁵ »Prima pars est de terminando quod non debeat imposterum permitti Monacis aliisque sacerdotibus Schismaticis exercundi huc eorum ritum et ministrandi Sacramenta Grecis Schismaticis neque publice, neque private, et quod hec terminatio non possit revocari nisi p. strictura trium quartum«. (DAD, Cons. Rog. No 161, f. 17').

¹⁰⁶ »Prima pars est de terminando quod cum venirent huic Calogieri alline Sacerdoti Schismatici non possit hic moreris, nisi spatium tantum octo dierum, quibus elapsit debeant mitti extra Statum, volentesque iidem supradicto temporis spatium ambulare per Civitatem et Suburbium debeant semper associari a custodia Militum, que eos usque observit, sive ut dicitur guardia a vista quodque ex. Minus Consilium debeat sub vinculo iuramenti ex que presentem partem«. (DAD, Cons. Rog. No 162, f. 34').

U tome, ali i u mnogim drugim elementima unutarnjeg ustroja Republike, vlastela je uporno ustrajala, i u tome gotovo u potpunosti i uspijevala. Za vladajuću dubrovačku vlastelu, koja je u cijelosti držala političku vlast ne dijeleći je s građanima i pučanima, najvažnije je bilo očuvanje slobode i neovisnosti Grada i Republike. Da bi se to ostvarilo, smatralo se, bilo je potrebno jedinstvo, jednoobraznost te da se nitko posebno ne ističe, bilo pojedinac, obitelj ili grupa. Iz tih razloga birao se dubrovački knez na rok od mjesec dana, živeći kroz to vrijeme pod posebnim režimom. Od godine 1360. ne biraju za nadbiskupa domaćeg sina nego stranca i u tome ustrajavaju stoljećima sve do godine 1721. kada za nadbiskupa biraju domaćeg svećenika Rajmunda Jelića Galanija. Još su jednom, kratko na svega godinu dana, izabrali stranca da bi konačno 1728. izborom fra Angela Franchia, domaćeg svećenika, konačno to postala praksa do posljednjeg nadbiskupa Nikole Banija (1800. – 1815.). Tako se postupalo iz opreznosti da se izborom nadbiskupa iz neke domaće obitelji ista ne bi osilila u pogledu prestiža. Godine 1442. dubrovačko Veliko vijeće i Opća skupština donijeli su zakon o kanonicima (*Ordo quod non possit esse canonicus nisi nobilis*) po kojem samo sinovi nobila mogu biti kanonici Stolnog kaptola, dok su svi drugi u tome uskraćeni.¹⁰⁷ To je učinjeno da bi preko svojih sinova bolje nadzirali nadbiskupa stranca. Ova digresija bila je potrebna da bi se bolje shvatila vjerska politika Dubrovačke Republike. Naime, za opstojnost Grada i Republike i očuvanje slobode smatralo se važnim i vjersko jedinstvo. Dubrovčani su bili dobro obaviješteni o vjerskim ratovima u državama zapadne Europe i načelu »Cuius regio, illius religio«, pa na pritiske s te strane odgovaraju da ne čine ništa drugo osim ono što se čini u zemlji »Vašeg Gospodstva«. Tako je Dubrovnik od samog početka prigrlio katoličanstvo Sv. Rimske Crkve i ostao mu vjeran do kraja, što se ogledalo i u njegovoj ustaljenoj i dosljednoj vjerskoj politici.

Upravo zbog toga i zahtjevi pravoslavaca, unatoč vanjskim pritiscima, nisu bili nikada riješeni. Pravoslavlje je tako ostalo do konca Republike nepriznata religija, a neki sitni i prividni ustupci bili su plod vanjskih pritiska ruske diplomacije. Ustrajavajući u takvu stavu Republika i njezini organi vlasti nisu vršili ni blagu, a posebno ne drastičnu prisilu na pripadnike pravoslavlja da prelaze na katoličanstvo. Istina, bilo je i suprotnih mišljenja, u okrilju crkvenih krugova, ali samo povremeno, da se radikalnije ide na prevođenje pravoslavnih na katolicizam. Pritom se, najvjerojatnije, polazilo s crkvenog stajališta o borbi za brojno uvećanje svoje zajednice.

Očito je da državne vlasti nisu prihvaćale radikalnije poteze. Takav je stav posve realističan i dobro promišljen. Jednostavno, Dubrovčani su procijenili da za takve poteze nema realne potrebe. Obnovu svog pučanstva, njegovo biološko osvježanje i osiguranje potrebne radne snage za

¹⁰⁷ DAD, Consilium Maius, No VII, f. 64'–65'.

najpropulzivnije gospodarske grane – obrte, trgovinu i pomorstvo, oni su mogli osigurati puno bezbolnije iz katoličkog zaleđa. To se, prije svega, odnosilo na područje Popova polja, Zažablja i Neretve, te Mostara, ali i iz unutrašnjih dijelova Hercegovine i Bosne, odakle su, također, dolazili katolici, obični ljudi seljaci i stočari, ali i poslovni ljudi, ponajviše kao trgovci.

Potrebno je istaknuti da je pitanje pravoslavnih osobito aktualizirano nakon velikog potresa 1667. godine. Tada desetkovano pučanstvo Grada trebalo je obnoviti. Jednako je tako i sam Grad, fizički dobrim dijelom uništen, zahtijevao i obnovu i dogradnju. Za sve te pothvate potreban je kapital, kojega nije bilo u dostatnom iznosu. U tim okolnostima, a prema nekim istraživanjima, bilo je ponuda imućnijih pravoslavaca trgovaca i novčara. Nuđen je raspoloživi kapital pod uvjetom legaliziranja pravoslavne vjere sa svim njezinim institucijama. Iskušenja su, ipak, nadvladana i Republika je ostala vjerna ustaljenoj vjerskoj politici.¹⁰⁸

Podatke o prijelazima pravoslavaca na katolicizam u Dubrovniku pružaju nam matične knjige – rođenih, vjenčanih i umrlih za dubrovčko područje. Uz njih vrijedne su pozornosti i službene knjige vijeća i drugih državnih organa. Posebno su važne odluke Senata i Malog vijeća.

Na osnovi svih tih dostupnih i poznatih podataka može se zaključiti da su ti prijelazi bili malobrojni. Gotovo da su minorni i zanemarivi. Zbog toga su i sva pretjerivanja u pogledu učestalosti i opsega te pojave u Dubrovniku, u povijesnoj literaturi, napose srpskoj, posve neutemeljena.¹⁰⁹

Prvi poznati nam primjer prelaska s pravoslavlja na katoličku vjeru u Dubrovniku u ovom vremenu, datira iz 1694. godine. Pred rektorom (knezom) vodio se 9. studenog 1694. proces protiv Petra Miletića, pravoslavnog trgovca iz Mostara, koji je kao stranac poslovao u Dubrovniku. Postupak je bio kaznene naravi. Riječ je bila o verbalnoj uvredi Katoličke crkve i Republike. Delikt uvrede učinjen je u povodu prelaska na katoličku vjeru Petrova brata Ivana, dječaka u dobi od oko 14 godina. Ivan je radio kao šegrt (naučnik) u trgovačkoj radnji jednog katolika iz Mostara, koji je također poslovao u Dubrovniku. U obliku pitanja koja je postavljao rektor, vodio se proces ispitivanja svjedoka. Oni su na postavljena pitanja davali odgovore i ti su podatci notirani. Ispitivana su dva svjedoka – Vid Nikolić, kožuhar iz Popova, i Ivan Ilin iz Mostara, »momak« u trgovačkoj radnji spomenutog trgovca Petra Miletića. Svjedoci su izjavili, pred dvojicom malovijećnika (Basegli i Bona) da je Ivan svojevolumeno i bez nagovora postao kršćanin katolik. Spomenuti Ivan izjavio je da to on čini svojom voljom i bez ičijeg nagovaranja, a da mu kao kršćaninu to ne može nitko zabraniti. On je također izjavio da mu se sviđa (katoličko) bogoslužjenje i ispovijed, te

¹⁰⁸ Vojnović 1895: 26–29.

¹⁰⁹ U tome su osobito prednjačili srpski povjesničari po vokaciji svećenici i crkveni velikodostojnici (ep. N. Milaš, Pravoslavna crkva u Dalmaciji u XVIII. i XIX. v.) i drugi.

sve ostalo što je on već i činio kod fratarara. Sam Petar Miletić, kao okrivljenik, kažnjen je s deset dana zatvora i nekim drugim dodatnim globama.¹¹⁰

Dva podatka imamo iz godine 1724. Jedna pravoslavna žena (*donna scismatica*) prešla je na katoličku vjeru u selu Osojniku. Došla je tu iz »Murlakije« prije 5–6 godina, kako stoji u zapisu, i udala se za katolika, što je i bio povod njezinu prelasku na katoličku vjeru.¹¹¹ U selu Ljubač u Slanskom primorju, iste godine, naselila se neovlašteno pravoslavna obitelj (*notam familiam schismaticos*). Zbog toga je Vijeće umoljenih (Senat) donijelo odluku 19. listopada 1724., a po prethodnom prijedlogu Malog vijeća, da se ta obitelj mora odmah iseliti izvan državnog teritorija, jer nije voljna prijeći na katoličku vjeru (*causa quo nollet reconcilium cum Ecclessia*), što je ranije obećavala.¹¹²

Dubrovački sacristan Stjepan Rosa krstio je 5. srpnja 1726. djevojku od 19 godina, sada zvanu Jelena, kćer neke Zorke i nepoznatog oca, rođenu u Sitnici (Bileća) pod turskom vlašću (*nata in Sitniza in Turcarum Ditione*).¹¹³ Jeleni su kumovali R. D. Blasius Martellini i Maria Viti. Godine 1733. prešao je na katoličku vjeru, a potom postao i katolički svećenik, Mijo Mitrović.¹¹⁴

Pojačano pristizanje pravoslavaca u Dubrovnik uslijedilo je ponovno potkraj 30-ih godina XVIII. stoljeća, osobito nakon završetka Austro-turskog rata (1736. – 1739.). Zbog toga je Republika tražila ferman od Porte za pokroviteljstvo nad »Murlacima« u Gradu.¹¹⁵ Iz istih razlog donijeta je zakonska odredba po kojoj se »Murlacima« zabranjuje otvaranje dućana.¹¹⁶ U Malom vijeću vodila se rasprava 30. srpnja 1737., nakon što je prethodno donijeta odluka u Vijeću umoljenih, 8. srpnja iste godine, u svezi s prijelazom na katoličku vjeru već odrasle djevojke iz trgovačke obitelji Milašinović, rodnom iz Herceg Novoga. Jedan od braće Milašinović, po imenu Mojsije, s obitelji je prešao na katolicizam. To je dodatno opteretilo odnose s njegovim bratom Ivanom, također trgovcem u Dubrovniku, koji je i dalje ostao pravoslavac. Budući da su to bili imućni i ugledni trgovci, od kojih je Republika imala koristi i pokazivala interes za njih, pokušalo se posredovati u sporu i izmiriti ih. S tom nakanom izabrana su u Malom vijeću tri provizora – Ivan Bašić, Božo Bošković (Ruđerov brat) i Petar Frane Stay sa zadatkom da izmire braću Milašinović.¹¹⁷ Oba ogranka ove obitelji (Milašinović) imala su potom-

¹¹⁰ DAD, Prepiska 17, 66, 2053/38, (Processo contro Petro Miletich schismatico di Mostaro.)

¹¹¹ DAD, Priepiska 18. No 3402, f. 58.

¹¹² DAD, Cons. Rog. No 152 1722–1726, f. 16.

¹¹³ ABD, LB GD 1711–1728, f. 188'.

¹¹⁴ DAD, Fedi ed attestati No 3, f. 89.

¹¹⁵ DAD, Lett. di lev., No 75, f. 186'.

¹¹⁶ DAD, Cons. Rog., No 162, f. 34'.

¹¹⁷ (*Inter Moysem Milascinouich olim scismaticorum, modo vero reconciliatum cum S. Maria Ecclessia Catholica Romana et Ioannem eius fratrum*). DAD, Cons. Min., 94, 1737. – 1741., f. 24'–25.

stvo. Živjeli su i dalje u Dubrovniku, jedni kao katolici, a drugi kao pravoslavci. Tako se spominju i djeca Mojsija (katolika) Milašinovića – Lukrecija 1739., Christophorus (stariji) 1745., Christophorus (mlađi) 1749. i Antonius 1751. godine. Iz oporuke Luke (pravoslavac) Milašinovića od 10. kolovoza 1776. doznaje se da je imao sinove – Petra, Jovu, Iliju i Todora, dok u Herceg Novom spominje svoje rođake (cugini) – Ivana, Grgu i Đuru Milašinovića. Zanimljivo je napomenuti da je Luka obdario i tri najvažnije dubrovačke crkve – Sv. Mariju Veliku, Sv. Vlaha i Gospu na Dančama.¹¹⁸

U ovom razdoblju zabilježeno je nekoliko prelazaka pravoslavaca na katoličku vjeru. Tako je malodobni sin Mitra Petrovića, podrijetlom iz Crne Gore, na svoje traženje primljen u katoličku vjeru 1744. godine.¹¹⁹ Sluga Stjepe Hadži-Tripkovića, trgovca iz Sarajeva, prešao je na katoličku vjeru, oslobodivši se tako svoga gospodara. Na katoličku vjeru prešla je 1748. i jedna pravoslavna djevojka (*nota schismatica reconciliata, qui fuit collocata in Venerabili Monasteri Sante Catharine*).¹²⁰

Zanimljiv je i prelazak na katoličanstvo kćerke poznatog sarajevskog trgovca koji je poslovao i u Dubrovniku – Dimitrija Nikolića, zvanoga Hadži-Simić. Najprije je Malo vijeće uobličilo prijedlog o prijamu u katoličku vjeru kćeri Dimitrija Nikolića/Hadži-Simića, a Vijeće umoljenih to je jednoglasno usvojilo.¹²¹ Zapravo se o tom slučaju, koji je izazvao »buru«, raspravljalo u više prilika, pa tako i u Vijeću umoljenih 27. siječnja 1777. Odlučeno je većinom glasova od 23:6 da se odobri »dota« od 500 perpera za kćer Dimitrija Nikolića, nekad pravoslavnu, a sada već katolkinju (*alla nota schismatica figlia di Demetrio Nicolich fatta Chatolica*).¹²²

Zanimljiv je i jedan podatak zabilježen u Matici krštenih 12. svibnja 1782. u Dubrovniku. Tog dana krstio je katedralni župnik Jakov Lalletta dječaka Nikolu Konstantina (*Nicolaus Constantinus*), sina Ivana Davaruha i Franciske Vocativo, dubrovačkih građana. Dijete je rođeno u Carigradu 3. srpnja 1772. U nedostatku katoličkog svećenika krstio ga je, zbog smrtno opasnosti, pravoslavni natpop (*presbitero schismatico*). A, sada, po odobrenju Komisije dubrovačkog nadbiskupa, taj čin obavlja katedralni župnik (Lalletta). Nazočni su bili i kumovi – Božo Bošković i Marija, supruga Ivana Božovića.¹²³ Ovaj je primjer zanimljiv da se vidi kako se postupalo u dubro-

¹¹⁸ DAD, Test. Not., No 83, 10. 08. 1776., f. 8–8'.

¹¹⁹ »Prima pars est de terminando quod notus Schismaticus Demetrius Petrovich debeat seppeditare noto eius Filio reconciliato cum S.M.E. Catholica Romana pro eius alimentis illam annorum sum(m)am que postea dicitur, et illa(m), que postea discitur«. (DAD, Cons. Rog. No 161, f. 108'–109.).

¹²⁰ DAD, Cons. Rog. No 166, f. 210'; No 162, f. 10'; No 163, f. 199; Let. di Lev., No 76, f. 73; Detta, No 52, f. 1', 2, 5', 12.

¹²¹ DAD, Cons. Rog., 185, 1775, 1776, 27. 11. 1775., f. 9.

¹²² DAD, Cons. Rog., 186, 14. 01. 1777, f. 9'–10; Acta Turcarum, 22, f. 209.

¹²³ ABD, LB GD 1758. – 1798., f. 216.

vačkoj sredini kad su u pitanju vjerski činovi. To su poznati nam prijelazi pravoslavnih osoba na katoličku vjeru u vremenu do 1780. Podatci o tome, kako se vidi iz prezentiranih primjera, bilježeni su ne samo u crkvenim maticama već i u službenim knjigama državnih organa Republike.

Nova nastojanja pravoslavaca za legalizaciju pravoslavnog obreda od 1780. do 1800. godine

Broj pravoslavnih doseljenika – trgovaca, obrtnika i poslovnih ljudi drugih zanimanja, povećavao se od početka XVIII. stoljeća. Priljev je njihov oscilirao. Ovisilo je to o gospodarskoj konjunkturi u Dubrovniku, ali i o općim gospodarskim kretanjima i političkim prilikama i međudržavnim odnosima ne samo u neposrednom dubrovačkom okruženju već i znatno šire, u prostoru Jadrana, Sredozemlja i Europe. U drugoj polovici XVIII. stoljeća njihov priljev nije osobito velik. Doduše, bili su vrlo aktivni u trgovačkim poslovima, a imali su i znatan kapital. Kao i u prošlim vremenima, tako i sada pravoslavci žive u predgrađima, ponajviše na Pločama, ali i dalje kao strani državljani.

Ipak, brojčano i materijalno ojačali, pravoslavni u ovom vremenu pokušavaju izmijeniti svoj status, popraviti svoj građanski, a posebno vjerski položaj. U tim svojim nastojanjima koristili su se i konstelacijom međunarodnih odnosa u za Dubrovnik kriznim situacijama. Političkim pritiscima na dubrovačku Vladu, preko svojih diplomatskih predstavnika, carska je Rusija još jače očitovala ambicije »zaštitnice« pravoslavnih kršćana. Problem pravoslavnih u Dubrovniku u ovom vremenu ogledao se u sljedećem:

- (ne)sloboda javnog očitovanja pravoslavne vjere na državnom prostoru Republike
- pravo na organiziranje svoje pravoslavne zajednice (općine)
- podizanje vlastite bogomolje (crkve)
- uređenje pravoslavnog groblja u Gradu
- pravo da imaju svoje svećenike s dozvolom boravka u Gradu, i u drugim manje važnim zahtjevima.

Znajući za ove zahtjeve, poradi predostrožnosti, Senat je 1769. usvojio odluku po kojoj se ne dopušta popravak ili izgradnja bilo kakve crkve, koja već ne postoji, pa i one »Greco Catholico«. Izuzete su bile samo one koje služi obredu »Latino Catholico Romano«.¹²⁴ Nema sumnje da su izloženi zahtjevi pravoslavnih u domeni religijskih i crkvenih prava samo jedna i prva etapa do potpune građanske emancipacije u dubrovačkoj sredini. Krajnji je cilj bio postići dubrovačko državljanstvo Republike. Time bi bio

¹²⁴ DAD, Con Rog. No 179, 162'–163.

utrt put njihovoj društvenoj emancipaciji, koja bi im omogućila i adekvatnu participaciju u gospodarskom životu.

Dubrovačka Vlada tumači svoju vjersku politiku na europskim dvorovima

U vrijeme pogoršanja odnosa Dubrovačke Republike i ruskog dvora, u vrijeme i nakon Rusko-turskog rata, rastao je i diplomatski i svaki drugi pritisak na Republiku u pogledu njezine vjerske politike. Svoj stav prema tom pitanju, posebno u odnosu na pravoslavni obred na svojem teritoriju, morala je ona diplomatskim putem tumačiti ne samo na ruskom dvoru već i na vladarskim dvorovima u Beču, Parizu, Madridu te na dvoru pruskih kneževa, tražeći uvijek opravdanje, razumijevanje i potporu za svoje stavove. Još prije, 18. studenog 1766., dubrovačka Vlada je objasnila svoje stajalište o ovom pitanju u izvješću koje je uputila grofu Praslinu, francuskom ministru i tajniku mornarice. Osim odredbi o upravnoj i sudbenoj ovlasti nad osobama turskim podanicima koji pristignu na dubrovački državni teritorij, u uputi se govori o vjerskom pitanju – status pristiglih katolika i pravoslavaca iz krajeva pod turskom vlašću. Tako se za katolike kaže da se nakon deset (10) godina prebivanja na dubrovačkom državnom teritoriju integriraju i budu izjednačeni kao da su tu rođeni (*della quale di poi il domicilio di 10 anni diventano sudditi, e se sono Catolici vengono incorporati, e trattati, come li Naturali del Paese*). Za pridošle pravoslavce se veli da uživaju sve podobnosti, ali da ne mogu biti inkorporirani, zato što su druge vjere, a u državi se ne može dopustiti nijedna druga vjera, osim katoličke (*se sono Scismatici, godono i Privilegii, ma non vengono mai incorporate a motive della differenza di Religione: non potendosi professare nella Stato pubblicamente altra Religione, se non Catolica*). Iznimka su Židovi (*Ebrei*) samo zato što su malobrojni. Nasuprot njima su pravoslavci, koji čine najbrojniju populaciju na graničnim područjima Bosne i Hercegovine (*e confinante della Bossnia e della Erzegovina populate nella massima parte da Scismatici*).¹²⁵

Na isti način Vlada daje naputke 20. siječnja 1771. Marinu F. Tudišiću i Franu Ranjini, koji se upućuju na ruski carski dvor s namjerom da razjasne dubrovačko protivljenje izgradnji crkve u Dubrovniku za pravoslavni obred.¹²⁶ Izaslanici su trebali podsjetiti da je to pitanje bilo postavljeno za vrijeme cara Petra I., preko konta Save Vladislavića, ruskoga diplomata i carskog vijećnika (*consigliere aulico*) od 1711. godine. Tada su i dana obrazloženja za odbijanje zahtjeva oko gradnje crkve istočnoga obreda. I ovaj put trebalo je ponoviti iste argumente. Poželjno je bilo istaknuti da se prema pripadnicima istočnoga obreda u Dubrovniku iskazuju svi

¹²⁵ DAD, Lett. di Pon., 18.83, 94; Radonić 1951: 313–214.

¹²⁶ DAD, Lett. di Pon., 18.177; Radonić 1951: 147–149; Jireček 1959: 103–195.

obziri, kako oni slobodno stječu imovinu i nekretnine, slobodno trguju, bave se obrtima, sudjeluju u pomorstvu, s jednakim pravima kao i rođeni Dubrovčani.¹²⁷ To što nemaju svoju crkvu, razlog je u tome što je nikada i nisu imali u prošlim stoljećima jer su malobrojni. Ako bi se dopustilo pripadnicima istočnog obreda da u Dubrovniku sagrađe svoju crkvu, to bi mnoge pobudilo iz susjednih krajeva da se presele u Dubrovnik, što bi Turcima bilo osobito zazorno i nepravdo. Štoviše, gradnja te crkve samo je izgovor za one »grko-šizmatike« koji žive u Dubrovniku, kako bi naškodili katolicima. Osim toga u obližnjim turskim područjima pravoslavci imaju podosta svojih crkava, tako isto i na mletačkim područjima, koja su blizu Dubrovnika. Njih »grko-šizmatici« (pravoslavci) koji žive ovdje, ako se u njima žele pomoliti, mogu lako pohoditi i za jedan dan otići i u Grad se vratiti.¹²⁸ Ako netko od njih, zbog crkve, mora napustiti Tursku i prijeći u kršćansku državu, imaju provincije Mletačke Republike, pa neka po volji u njih prelaze.¹²⁹

U obrazloženju su, kako se vidi, dva glavna razloga odbijanju gradnje crkve istočnog obreda. U prvom redu ta bi crkva bila privlačna točka sultanovim podanicima iz susjednih zemalja, posebno iz Hercegovine i Bosne. Njihov prevelik priljev u Dubrovnik doveo bi Republiku u sukob sa sultanom, koji bi ju optužio za odvratanje njegovih podanika od zakonitih gospodara. Drugi je razlog što bi neograničeno i nekontrolirano useljavanje iz susjedne Hercegovine i drugih krajeva, u tako prostorno malu državu kao što je Dubrovnik, ugrozilo njezinu stabilnost i nezavisnost.

Spor se i dalje nastavljao. Konačno je ruska Vlada uputila Republiku da izravno o tome pregovara s admiralom Aleksandrom Orlovim, njezinim opunomoćenikom, tada komandantom ruske sredozemne flote, stacioniranim u Toskanskoj kneževini. Napokon je, barem prividno i relativno povoljno, okončan spor zaključenjem ugovora 25. lipnja 1775. u Livornu između admirala Aleksandra Orlova, u ime ruske vlade, i Frana Ranjine, u ime Dubrovačke Republike. Pitanje pravoslavnog obreda u Dubrovniku riješeno je kompromisom, u trećoj točki ugovora, koja glasi: »Konzul Njezinog Carskog Veličanstva (Katarina II.) moći će u svojoj rezidenciji (u Dubrovniku) urediti kapelu istočnog obreda i svi će caričini podanici moći

¹²⁷ »Se poi si brami sapere, come sian trattati li detti Greci da questo Governo, e notorio, che sian riguardati egualmente che li naturali, tutto che fuorestieri, giacche possedono beni stabili, escritano la mercatura ed i mestieri, ed hanno parte nella nostra navigazione, della quale sono esclusi tutti gli esteri di qualunque nazione la piu privilegiata.«

¹²⁸ »Poiche' delle chiese di loro rito si trovano tante nelle terre de Turchi, quanto in quelle di Veneti, cosi vicine a noi, che ogni uno Greci, qui abitanti, puo arrivare nel medesimo giorno qua' o la', sempre che voglia andare ad una chiesa di suo rito.« (DAD, Lett. e comm. di Ponente, 1771.).

¹²⁹ DAD, Lett e comm. di Ponente, 1771.); Radonić 1951: 347–349.

biti na bogoslužju u toj kapeli.«¹³⁰ Rusija se prešutno odrekla zahtjeva o gradnji pravoslavne crkve i javnosti pravoslavnog obreda, ali nikada nije iskoristila mogućnost podizanja kapele za potrebe konzularnog osoblja. To samo po sebi ukazuje da su ruski zahtjevi bili motivirani političkim i strategijskim razlozima. Osim toga ugovor je jamčio slobodu trgovanja u cijeloj Rusiji i slobodan pristup dubrovačkim brodovima u svim crnomorskim lukama. Dubrovačka Republika prihvatila je stalno rusko konzularno predstavništvo u Gradu i njegov odgovarajući tretman, te neutralnost ako bi Rusija zaratila s bilo kojom od susjednih zemalja.

Prema nekim podatcima, pravoslavni iz dubrovačkih predgrađa, gdje su stanovali kao stranci i poslovni ljudi, navodno su još 1776. godine potajno angažirali jednog kaluđera iz trebinjskog manastira (Duži), da im potajno dolazi i obavlja vjerske obrede. Ti su se obredi, navodno, održavali u kući Petrovića na Posatu. Dubrovačke su vlasti to otkrile i onemogućile.¹³¹

Drugi korak učinili su pravoslavni u Dubrovniku kada su 7. travnja 1790. kupili kuću za potrebe pravoslavnog bogoslužjenja. Ona je bila vlasništvo Salamije ud. Lukšić, rođene Vladislavić, i nekih drugih suvlasnika koji su tada živjeli u Trstu. Posrednici u kupnji bili su pravoslavni trgovci iz Dubrovnika – Simo Vuković i Stefan Đurasović, poznati otprije kao ekspanzisti pravoslavnih nastojanja za vjerske slobode.¹³² Prema nekim podatcima, dva mjeseca nakon kupnje kuće, odobreno je pravoslavcima u Dubrovniku da osnuju svoju crkvenu općinu, a na osnovi propisa o bratovštinama i da sagrađe manju crkvicu (kapelu) poviše Grada.¹³³

Temeljem nekih vijesti, godine 1794. bila su izabrana trojica uglednih pravoslavaca koji su bili zaduženi da vode nadzor nad ostalim pripadnicima pravoslavne vjere. Tako ih je vlast učinila odgovornima za njihove postupke.¹³⁴ Negdje u svibnju 1797. dvojica pravoslavnih vođa (*Capi dei Murlachi*) bili su primljeni u Malom vijeću i saslušani. O tome je izviješten i Senat, kako o prijemu na razgovor pravoslavnih vođa, tako i o njihovim imenima i prijedlozima.¹³⁵ Iz zaključka Vijeća umoljenih od 10. svibnja 1797. doznaje se da su dvojicu pravoslavnih vođa (*Capi dei Murlachi Schismatici*) primili malovijećnici Zamanja i Gradi. Riječ je o već spominjanim pravoslavnim trgovcima u Dubrovniku, Simi Vukoviću i Stefanu Đurasoviću. Oni su bili pozvani u Senat i priopćena im je odluka, da »Murlachi Schismatici« ne mogu uspostaviti svoj vjerski obred u Gradu. Jednako tako strogo im je pripriječeno oštrim kaznama, njima i njihovim bliskim pristašama, ako

¹³⁰ Vojnović 1962: 160.

¹³¹ Vukomanović 1971: 79.

¹³² Isto, str. 79.

¹³³ Isto, str. 79.

¹³⁴ DAD, Cons. Rog. No 110, f. 262.

¹³⁵ DAD, Cons. Rog. 205, 1797. f. 65'

bi u svojim nakanama ustrajali. Spomenuta odluka izglasana je u Senatu s 18 za i jednim glasom protiv.¹³⁶

Nekoliko novih podataka o prijelazu s pravoslavlja na katoličku vjeru do kraja XVIII. stoljeća

Pokušaj prelaska na katoličku vjeru zabilježen je u Konavlima 1776. nastojanjem jedne »bremenite« pravoslavne djevojke i njezinih roditelja.¹³⁷ Negdje 80-ih godina XVIII. stoljeća prešla je s pravoslavlja u Dubrovniku na katoličku vjeru Jelena Novaković »Scismatica reconciliata«, kći Stjepanova (*Jella figliola de Stefano Novacouich Sismatico habitante de questa Citta obiuvo lo Scisma*).¹³⁸ Njena sestra Ana »filia Stephani Novacouich«, nakon što se odrekla šizme i bila poučena u vjeri (*e schismate adsinum S. Matris Ecclessiae deducta*) vjenčala se s Lukom Rajičevićem. Godine 1784. rođena im je kći Jelena.¹³⁹ Godine 1784. umro je u Dubrovniku poznati dubrovački zlatar Petar Soko, rodом iz Popova, nekad šizmatik, a sada katolik (*oriundus de Popouo natus schismaticus et reconciliatus in Diecesis Stagnensis*).¹⁴⁰ U matici mrtvih župe Pile nalazi se upis smrti Marka Radića, rodом iz Popova, umrloga 1804. u dobi od tridesetak godina. U upisu se kaže da je »ex schismate ad catholicam fideм convertus«. ¹⁴¹ Marko Slavić, rodом od Mostara, prešao je s pravoslavlja na katoličku vjeru 1800. U upisu vjenčanja s djevojkom katolkinjom stoji: »prima instructum et a schismate reconciliatum«. ¹⁴² Godine 1804. rođen im je sin Ivan.¹⁴³

Kada su se dogodila dva od tri spomenuta prelaska, nije poznato, iako se to može približno odrediti. Prelazak zlatara Petra Sokola svakako je uvjetovan njegovom željom da se kao izvrstan majstor (zlatar) stalno naseli u Dubrovniku. Za to je imala interesa i sama Republika. Tomu treba dodati i njegovu ženidbu katolkinjom. Nešto konkretnije o prijelazu Marka Radića na katoličku vjeru nije moguće kazati jer o tome nema podataka. Marko Slavić prešao je na katoličku vjeru jer se želio naseliti u Dubrovniku i oženiti katolkinjom, što je on uistinu i učinio 1800. godine. Zanimljiva je svjedodžba Marka Slavića, izdana od dubrovačkog nadbiskupa. Iz nje se vidi da ga je na to motivirala njegova iskrena želja i osobna volja da uđe u zajednicu Katoličke rimske crkve. Njegovu iskrenu nakanu posvjedočila

¹³⁶ DAD, Cons. Rog. 205, 1797, f. 67.

¹³⁷ DAD, Prep. 18. No 3389/4, f. 251.

¹³⁸ DAD, Cons. Rog. No 194, 45'–46.

¹³⁹ ABD, LB G 1758–1798, f. 445.

¹⁴⁰ ABD, LB GD 1798., f. 216.

¹⁴¹ ABD, LMRT P 1705–1794, f. 159'.

¹⁴² ABD, LMM P 1706–1818, f. 343.

¹⁴³ ABD, LB G 1758–1798, f. 71'.

su i dvojica provizora, Božo Bošković i Šimun Nikolić iz Popova, očito osobe koje su ga dobro poznavale.¹⁴⁴ Iz zapisa o njegovu vjenčanju vidi se da je prethodno bio poučen u vjeri, a potom preveden. Nešto slično može se zaključiti iz zapisa smrti Petra Sokolovića. On je čin prelaska na katoličku vjeru obavio u stonskoj biskupiji. U ovom primjeru moguće je riječ o osobi katoličkih roditelja, ali krštenoj od pravoslavnog svećenika. Takvih pojava bilo je u praksi u raznim krajevima i vremenima. Ima vijesti o tome i za područje Popova, odakle potječe i Petar Sokolović. Na tom području bila je oskudica, pa i dugotrajna odsutnost katoličkih svećenika, posebno u ratnim prilikama.¹⁴⁵ Ova pretpostavka je tim vjerojatnija što su Sokolovići u Popovu od starine katolici.

Očito je da su prijelazi s pravoslavlja na katoličku vjeru u Dubrovniku bili ne samo malobrojni već i strogo nadzirani, podjednako po crkvenoj i svjetovnoj (državnoj) osnovi. Zastupljene su kao motivi prijelaza bile dvije komponente: duhovna i svjetovna. Sam se postupak odvijao po dvije osnovice:

- po duhovnoj, crkvenoj, uz pouku o vjeri, jamstvo dvojice uglednih svjedoka i svjedodžbu prelata, bilo dubrovačkog nadbiskupa ili stonskog biskupa

- po svjetovnoj, službenoj državnoj liniji, u vijećima Republike, uz prethodno ispunjeni vjerski (duhovni) uvjet i još neke druge dodatne, ali valjane profane razloge.

Zaključak bi bio da su prijelazi s pravoslavlja u doba Republike uistinu bili malobrojni. Budući da su bili pod strogim nadzorom mjesne crkve i državne vlasti, nije bilo mogućnosti zloraba. Preuveličavanje i inzistiranje na masovnom prevođenju na katoličku vjeru u Dubrovniku nema nikakve podloge u povijesnim vrelima.

Pravoslavci u Dubrovniku po popisu 1799./1800. godine

U Dubrovniku je 1799. na 1800. proveden popis pučanstva za neke praktične i službene potrebe, u Gradu i njegovim kvartovima Pustijerni, Prijekom, Getu, te Bosanki i predgrađu Pile (*Il Borgo*). Podatci su u posebnoj knjizi pod naslovom: »Maestrello della Popolazione della Citta e Borgo 1799. – 1800.«¹⁴⁶ Riječ je o popisu kućedomaćina s iskazom broja članova obitelji. Uz katolike posebno su popisani židovi i pravoslavci. Popis je prezentiran u radu objelodanjenom u *Beritićeve zborniku*.¹⁴⁷ Na osnovi tog rada

¹⁴⁴ ABD, LMRT P 1755–1804, f. 108'.

¹⁴⁵ Pandžić 1959: 39–71.

¹⁴⁶ DAD, 12. 12. Cathasthicum, Maestrello dela popolazione della Citta e Borgo 1799 in 1800.

¹⁴⁷ Obad 1960: 241–256.

donosimo tablicu prikaza pravoslavnog pučanstva na popisnom području u odnosu prema katolicima i židovima.¹⁴⁸

Katolici			Židovi			Pravoslavci		
Muški	Ženski	ukup.	Muški	Ženski	ukup.	Muški	Ženski	ukup.
1.591	2.584	4.175	109	118	227	68	40	108

Grad po popisu 1799./1800. (prema Obad 1960: 241–242).

Iz popisa je moguće razlučiti neke pravoslavne obitelji podrijetlom iz više mjesta u Hercegovini. Tako su u kvartu Pustijerna popisani Stefan Samardžić, Stefan Đurasović i Petar Pavlović. U predgrađu Pile popisane su hercegovačke pravoslavne obitelji: Sekulović, Aćimović, Bošković, Ispirović, Kovačević, Milićević, Pajo, Komnenović, Vuković, Rajović, Maksimović. Većina je živjela u obiteljskim zajednicama.

U Državnom arhivu u Dubrovniku čuvala se najstarija matica pravoslavne općine u Dubrovniku. Upisi rođenih u njoj počinju 1791. godine.¹⁴⁹ U razdoblju do pada Republike upisano je ukupno devetero novorođene djece. U dvije obitelji Rajević rođeno je petero djece, i to četvero u obitelji Andrije, a jedno u obitelji Tome Rajevića. Dvoje djece je iz obitelji Todora Lučića, a po jedno dijete u obiteljima Petra Milašinovića i Jevtana Aćimovića.¹⁵⁰ Osim tih osoba, roditelja novorođene djece, spominju se u matici i kumovi na činu krštenja. To su osobe iz obitelji Komnenović, Sekulović, Đurasović i Petrović. Riječ je mahom o pravoslavnim trgovcima, nazočnim u Dubrovniku pod konac XVIII. i početkom XIX. stoljeća. Neki od njih su u Dubrovniku otprije, poput obitelji Milašinović, podrijetlom iz Herceg Novoga. Stefan Đurasović, kum djetetu Petra Milašinovića, jedan je od vođa pravoslavnih u Dubrovniku u doba njihovih akcija za legalizaciju pravoslavlja.

Nastojanja i akcije pravoslavnih od 1800. do 1808. godine

Vođe pravoslavaca obnavljale su, povremeno, svoja nastojanja i akcije. Unatoč senatskoj odluci iz 1797., polazi im za rukom, uz pomoć nekolicine sklonih im senatora isposlovati odobrenje dubrovačke Vlade da jedan pravoslavni pop može doći u Grad, tu stanovati i vršiti liturgijsku službu. Na temelju tog odobrenja stigao je u Dubrovnik iz trebinjskog manastira (Duži) kaluđer Pajsije. Prije kupljena kuća pretvorena je u pravoslavnu kapelicu, ali bez ikakvih vanjskih obilježja kao vjerskog objekta.¹⁵¹ Bila je posvećena 1800. godine, i taj je čin uznemirio dio senatora. Oni su u tome vidjeli »predaleko« popuštanje zahtjevima pravoslavaca.

¹⁴⁸ Obad 1960: 242.

¹⁴⁹ DAD, 6/R 1 PA Dubrovnik.

¹⁵⁰ DAD, 6/R 1 PA Dubrovnik, 3–4.

¹⁵¹ Vukomanović 1971: 79.

Spomenuti problem poprimao je, ponekad, gotovo dramatične obrate. Tako je na sjednici Senata od 22. siječnja 1803. donijeta nova odluka s 15 za i dva glasa protiv. Po njoj pravoslavni pop (*il noto Prete Greco Schismatico*) morao se smjesta udaljiti iz Grada, te da se ubuduće ni on ni bilo koji drugi pravoslavni svećenik ne može vratiti u Grad. Ako bi se, kojim slučajem, to dogodilo, moraju se udaljiti iz Grada.¹⁵²

Dana 23. siječnja 1803. pročitana je prijedlog utanačen između Partenija Jovanovića, monaha, i Nikodima Jovanovića, pravoslavnog popa, s jedne, i maloviječnika Zamanje i Getaldija, s druge strane.¹⁵³ Na toj sjednici Senat je usvojio novu odluku s 25 za i pet glasova protiv. Po njoj je mogao pravoslavni svećenik dolaziti u Dubrovnik dva puta godišnje, i tu ostajati po osam dana, kako su upravo od Malog vijeća i tražile pravoslavne vođe Stefan Baltić i Stefan Đurasović. Utvrđeni dolazak i povratak pravoslavnog svećenika u Grad bio je uvjetovan i prijetnjom kazne od godinu dana zatvora, za svakog pojedinačno.¹⁵⁴ Istom prilikom potvrđena je i presuda s 18 za i devet glasova protiv za kaznu Stefanu Đurasoviću na dva mjeseca zatvora.

Nakon tih odluka u Senatu, pitanje u svezi sa zahtjevom pravoslavnih vođa u Dubrovniku postajalo je sve zamršenijim. Tomu je pridonijela i nova okolnost da su pravoslavne vođe uspjele u svoju akciju uvući i rusku diplomaciju, utjelovljenu u osobi Karla Fontona, ruskog konzula u Dubrovniku. Njegova nastojanja kretala su se u smjeru davanja ustupaka zahtjevima pravoslavaca. S tom svrhom je i vršio stanovit pritisak na dubrovačku Vladu, čak i uz otvorene prijetnje. Ruska je diplomacija i sada, kao i za nastale krize u vrijeme akcija admirala A. Orlova, teško prihvaćala razloge i opravdanja Republike da bi sloboda ispovijedanja pravoslavlja otvorila put prevelikom broju turskih podanika pravoslavaca, da dođu u Grad, posebno onima iz Hercegovine i Bosne. To bi ugrozilo, tumačili su dubrovački diplomatski predstavnici, njezine odnose s Turskom, njezinim formalnim pokroviteljem. U činu podizanja pravoslavne crkve u Dubrovniku vidjeli su akt rušenja države.

Poradi spomenutih nastojanja ruskog konzula Fontona, Vijeće umoljenih je na sjednici 26. siječnja 1803. stavilo na dnevni red neke svoje odluke donijete prethodnih dana. Tako je protumačeno da se odluka od 22. tekućeg u pogledu »grčkih svećenika« ne odnosi na one »grčke svećenike« koje je doveo ruski konzul, i drugo da po ugovoru (iz 1775.) koji je zaključen s Rusijom bit će dopušteno da se u vlastitoj kući (konzulovoj) može uređiti kapela u kojoj bi on (konzul) i njegova obitelj i njemu podčinjeni slavili službu Božju, a prema obredu svoje vjere. Nigdje drugdje, osim u toj

¹⁵² DAD, Cons. Rog., 209, 1803–1803, f. 21.

¹⁵³ DAD, Cons. Rog. 209, 1802–1803, f. 21.

¹⁵⁴ DAD, Cons. Rog. 209, 1802–1803, f. 21'.

kapeli, spomenuti »grčki svećenik« ne bi mogao služiti pravoslavni obred. Ta odluka usvojena je s 21 za i 10 glasova protiv.¹⁵⁵

Na sjednici Senata od 27. siječnja 1803. poništena je prijašnja odluka o izgonu iz Grada »grčkih svećenika«, sa 17 za i deset glasova protiv.¹⁵⁶ Istom je prilikom odlučeno da vijećnik Bonda u ime Malog vijeća odgovori ruskom konzulu, Karlu Fontonu, i izrazi mu duboko poštovanje i manifestira respekt Republike koji ona gaji prema »Preuzvišenom« Imperatoru cijele Rusije, uz štovanje prema ruskom narodu i promicanje kulta »preuzvišene« (Rusije) u cijelosti, a prema ugovoru zaključenom s admiralom Orlovom. Ta odluka je usvojena s 19 za i sedam glasova protiv.¹⁵⁷ Dan nakon toga, 28. siječnja 1803., glasovalo se ponovno u Senatu o poništavanju odluke od 22. siječnja, koja se odnosi na izgon »grčkih svećenika«. Usvojen je drugi prijedlog da spomenuta odluka može ostati, u već donesenoj formi.¹⁵⁸

O pitanju »grčkih svećenika« vijećalo se i na sjednici Senata od 9. veljače 1803. Prihvaćena je odluka s 18 za i 14 glasova protiv, a u svezi s odlukom od 22. siječnja, koja se odnosila na trajni izgon »grčkih svećenika« iz Grada i Države. Odluka je modificirana tako da se ona nije više odnosila na sve pravoslavne svećenike, već samo na kaluđere (*li monachi Greci Schismatici*), tj. one koji su iz trebinjskog manastira (Duži) dolazili u Grad na poziv pravoslavaca. S takvom modificiranom odlukom htjelo se reći da se ne uskraćuje pravo diplomatskim i drugim predstavnicima Rusije da se u kapelici, u kući njihova konzula, održava pravoslavna liturgija, predvođena njihovim svećenikom.¹⁵⁹ Kada je već bila izglasana ta odluka, uslijedio je protuprijedlog u ime provizora Grada, pomoćnika sudaca krivičnih parnica: Kaboge, Sorga i Đorđića. Oni su izložili mišljenje da je odluka prestroga. Kad je njihov prijedlog stavljen na glasovanje, bio je odbijen s 14 glasova za i 18 glasova protiv. Nakon toga predlagači su izjavili da se dalje neće miješati i inzistirati na svom prijedlogu.¹⁶⁰ Na istoj sjednici malovijećnik Bona izvijestio je da je dao na znanje Stefanu Baltiću, jednom od pravoslavnih vođa, kako su njegovi (istomišljenici) bili pogriješno shvatili odluku u svezi s dolaskom i trajnim prebivanjem u Gradu »grčkih« kaluđera.¹⁶¹

Na sjednici Senata 15. veljače 1803. raspravljalo se o ruskim reakcijama na odluke donesene u svezi sa zahtjevom pravoslavaca. I tom prilikom prihvaćena je odluka s 19 za i osam glasova protiv, po kojoj se nalaže Malom

¹⁵⁵ DAD, Cons. Rog. 209, 1802–1803, f. 25.

¹⁵⁶ DAD, Cons. Rog. 209, 1802–1803, f. 26.

¹⁵⁷ DAD, Cons. Rog. 209, 1802–1803, f. 26'.

¹⁵⁸ DAD, Cons. Rog., 209, 1802–1803, f. 2727'.

¹⁵⁹ DAD, Cons. Rog., 209, 1802–1803, f. 29'.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ DAD, Cons. Rog., 209, 1802–1803, f. 30.

vijeću da uputi pismo D' Ayali, »Ministro alla Corte di Vienna«, i Fredericu Chiricu, konzulu dubrovačkom u Istanbulu, a sve u obliku konzultacija o mogućnosti i oportunisti da se pismom obrate prvom ministru ruske vlade kancelaru Konstantinu Voroncovu.¹⁶² Svrha eventualnog pisma Voroncovu bila bi pokušaj da se ublaže reakcije ruske vlade. Svojem punomoćniku u Beču D' Ayali Vlada je pisala 24. veljače 1803. Obavještava ga o prilikama u okruženju, o (ne)raspoloženju K. Fontona prema Dubrovniku, o pitanju javnosti »grčkog« obreda i svećenika istočnog obreda, što potencira ruski konzul, o čemu je Senat u posljednje vrijeme raspravljao. Upućuje ga na to kakve diplomatske korake treba poduzeti da bi se ruski pritisak otklonio.¹⁶³

Po zaključku Senata, od 14. ožujka 1803. upućen je prijedlog Malom vijeću da preko malovijećnika Bonde odgovore na notu Karla Fontona, datiranu 9. tekućeg. Preporučeno je da se pošalje odlučan odgovor, i to da dubrovačka Vlada ne može ništa drugo učiniti, osim da ponovi sve ono što je u cijelosti bilo dogovoreno i sadržano u »Concordatu« s admiralom Orlovom, a što je poznato i samom konzulu. Riječ je upravo o tome da se u kući, kojom se ruska vlada koristi za svoje diplomatske potrebe, može urediti kapela za svoje potrebe i potrebe svojih podčinjenih, gdje će im pravoslavni svećenik držati liturgijski obred po ritualu svoje vjere. U skladu s »Concordatom«, dubrovačka će Vlada u svemu tome biti »najbogoljubniji motritelj«. ¹⁶⁴

Od ostalih događanja u svezi sa zahtjevom pravoslavaca u Dubrovniku, vrijedi spomenuti dva pisma kancelara Voroncova, jedno upućeno Senatu 17. srpnja¹⁶⁵, a drugo Karlu Fontonu ruskom konzulu u Dubrovniku, 27. srpnja 1803. Fontonu se u pismu nalaže da upozori vladu Republike na moguće posljedice.¹⁶⁶

Pravoslavci za francuske uprave od 1808. do 1813. godine

Da bi se bolje shvatio problem pravoslavnih u Dubrovniku u doba Republike, nije suvišno osvrnuti se, ukratko, na njihov položaj za kratke francuske uprave od 1808. do 1813. On se nije u biti promijenio u usporedbi s onim u doba Republike. Napoleonov »code civile« je proklamirao opće demokratske i političke slobode, pa tako i vjersku ravnopravnost i toleranciju. To se načelo nije lako i brzo ostvarivalo na prostoru bivše Dubrovačke Republike. U metodi rješavanja praktičnih zahtjeva (pravoslavna bogomolja, kapela ili crkva, konfesionalno groblje) nije se ništa bitno izmijenilo.

¹⁶² DAD, Cons. Rog., 209, 1802–1803, f. 31.

¹⁶³ DAD, Lett. e comm. di Ponente, Priep. 19. VII., 589; Radonić 1951: 650–652.

¹⁶⁴ DAD, Cons. Rog. 209, 1802–1803, f. 31'.

¹⁶⁵ DAD, Cons. Rog., 209, 1802–1803, s. p.

¹⁶⁶ DAD, Cons. Rog., 209, 1802–1803, s. p.

U izgledu je bila i veća sloboda gospodarske aktivnosti, što je za trgovački i obrtnički stalež bilo osobito važno i zanimljivo. Svoje su zahtjeve izložili novoj francuskoj upravi ubrzo nakon sloma Republike. Na te se zahtjeve sporo reagiralo, uglavnom starim isprobanim metodama odugovlačenja.

Zbog toga su vođe pravoslavnih ponovno uputile zahtjev (molbu), datiran 5. srpnja 1808., naslovljen na generala Marmonta. Predstavkom su tražili dozvolu pokapanja umrlih pravoslavnih vjernika u svom groblju, uz crkvu njihova obreda, blizu zidina Grada. Groblje je bilo locirano na dosta strmom i nepovoljnom terenu. Njegovo stalno prekopavanje i bujice u kišnom razdoblju odnosile su zemlju sa svježih humki. Administracija maršala Marmonta odgovorila je, već sutradan, 6. srpnja, negativno. Zabranjen je ukop umrlih u vrtu blizu pravoslavne kapele, s tim da se to mora obavljati podalje od Grada. Pravoslavna zajednica za francuske uprave bila je i dalje brojčano mala. Uvjeti za dolazak novih pravoslavnih doseljenika nisu bili povoljni. Političke okolnosti, poremećeni gospodarski odnosi i zapušteni proizvodni procesi, bili su uzrok tome. Pravoslavci su i tada, kao u doba Republike, živjeli u predgrađima, ali kao strani državljani (stranci).

Pravoslavci u Dubrovniku po popisu stranaca 1815. godine

Vrlo je zanimljiv, iz više razloga, popis stranaca u Dubrovniku iz 1815. godine, obavljen neposredno po uspostavi austrijske uprave. Popisani su svi stranci (strani državljani) zatečeni u Dubrovniku (grad i predgrađa), i to po vjerama: rimokatoličkoj, pravoslavnoj, židovskoj i muslimanskoj.¹⁶⁷ Uz popis po naznačenom kriteriju, u dokumentu su i podatci o bivšim francuskim vojnicima ostalim u Dubrovniku. Osim imena i prezimena upisano je i zvanje (zanimanje), dob, godina doseljenja (u Grad), mjesto podrijetla (grad ili zemlja), bračno stanje, broj djece, boravište s mjestom vjenčanja. Uz imena i prezimena, posebno su važne naznake podrijetla i definicija pojma »boravište«.¹⁶⁸ Ukupno je prema popisu bilo 130 stranaca. Vremenski raspon njihova dolaska je od 1771. do 1815. godine.

Osvrnut ćemo se na pravoslavne strance iz ovog popisa, osobito na one s područja Hercegovine. Uostalom, pravoslavnih doseljenika u Dubrovniku ponajviše je i bilo s tih prostora. Brojčano među njima prednjače doseljenici iz Mostara, Trebinja, Popova i Stoca. Ostala područja doseljavanja pravoslavnih u Dubrovnik su Grčka (grad Janina), Crna Gora (Podgorica i Bijelo Polje), Boka (Herceg Novi), Bar, Sarajevo i opći naziv »Bosna«. Zanimljivo je napomenuti da su među doseljenicima iz Hercegovine pretežito trgovci, zatim obrtnici (bjelitelji sukna, kožuhari,

¹⁶⁷ Kisić 1978: 64–65.

¹⁶⁸ DAZ, Miscelanea XVII, Documenta »Nardelli«, No 28; »Dubrava«, broj 45: 7 i 8.

krojači, opančari, terzije (kao najbrojniji), pa tkalci i zlatari). Među njima se spominje i jedan 12-godišnji »momak« (šegrt).

Dobna struktura pravoslavnih doseljenika je raznolika i kreće se od 12 do 65 godina. Također je i vrijeme doseljavanja u širem rasponu od 1770. do 1815. godine. Najviše ih je s prijelaza XVIII. na XIX. stoljeće, dakle u godinama nakon pada Republike. Među doseljenicima znatan je broj oženjenih i udatih osoba, s djecom i bez njih. Veoma su zastupljeni brakovi između pripadnika doseljenih obitelji. Očito je da se odvijao proces i rodbinskog i poslovnog povezivanja pravoslavnih doseljenika. U novim političkim, društvenim i gospodarskim uvjetima u okviru nove države Austrije, taj će se proces još više intenzivirati. Odvijat će se u svim elementima tijekom idućih desetljeća XIX. stoljeća. O njihovu pravnom statusu (kao državljana), boravku i prebivalištu bit će riječi nešto poslije. Radi boljeg prikaza ovog pitanja u cjelini, donosimo jednu cjelovitu statističku tablicu o pravoslavnima u Dubrovniku, a prema spomenutom popisu stranaca u Dubrovniku iz 1815. godine. Pregledu hercegovačkih pravoslavnih doseljenika, poradi cjelovitog prikaza, pridodajemo i ostale pravoslavne doseljenike iz drugih krajeva. Tako su se iz Grčke, odnosno grada Janine doselili Nano Hristo (1800.), trgovac, te krojači Sopa Anastasije (1800.), Apostoli Ivo (1812.) i Vasilji Nikola (1813.). Iz Crne Gore su Nikola Pavović (1793.), trgovac iz Bijelog Polja i Jovo Sajović (1813.), trgovac iz istog mjesta. Trgovac Stjepo Rašković (1813.) je iz Podgorice, iz Bara je trgovac Petar Pavlović (1793.). Andro Rajović (1759.) je krojač iz Herceg Novog.¹⁶⁹

Posebno je zanimljivo da su svi pravoslavni iskazani kao stranci. To znači da nisu bili državljani Dubrovačke Republike. Čak ni oni koji su došli u Grad u drugoj polovici XVIII. stoljeća. Mnogi od njih koji su imali stvarno boravište u Dubrovniku, bili su strani državljani. Očito je da francuska uprava nije riješila pitanje njihovih vjerskih zahtjeva, niti njihova državno-pravnog statusa, odnosno državljanstva. Kako se vidi, ni Austrija, po preuzimanju vlasti, nije razriješila to pitanje. Zbog toga će taj problem ostati i dalje aktualan, sa svim značajkama ne samo vjerske, nego i političke naravi.

¹⁶⁹ DAZ, »Documenta Nardelli« No 28; »Dubrava«, broj 45, str. 7 i 8.

Pravoslavni stranci u Dubrovniku po popisu iz 1815. godine

Mjesto	Prezime i ime	Zanimanje	Djece	Ukupno	Doseljenje
Mostar	Ančić, Jevto	terzija			1813.
	Bajalović, Ilija	trgovac	2	4	1814.
	Njunić, Hristo	terzija	–	–	1814.
	Kolundžija, Pavo	zlatar	–	–	1795.
	Kovačević, Jovo	trgovac	–	–	1814.
	Lelek, Risto	šegrt (trg.)	–	–	1812.
	Margeta, Jovo	trgovac	–	–	1814.
	Marimadić, Ivo	kožar	–	–	1795.
	Mičić, Đuro	trgovac	5	7	1814.
	Mičić, Nikola	trgovac	–	–	1815.
	Mičić, Tripo	trgovac	1	3	1814.
	Neimarović, Đ.	terzija	–	–	1814.
	Pavlović, Nikola	terzija	–	–	1814.
	Perin, Jovo	terzija	–	–	1814.
	Perin, Nikola	trgovac	–	–	1815.
Popovo	Gojšina, Todor	tkalac	–	–	1807.
	Obradović, Vaso	suknar	–	–	1795.
	Ristić, Luka	tkalac	2	–	1799.
	Vukojević, Tom	tkalac	3	–	1800.
Stolac	Lazarević, Jovo	tkalac	3	–	1798.
	Opu(h)ić, Petar	trgovac	2	–	1814.
Sarajevo (Bosna)	Grbavica, Jovo	trgovac	–	–	1814.
	Davanović, Risto	trgovac	–	–	1815.
Trebinje	Drašković, Jovo	suknar	–	–	1807.
	Miš, Petar	opančar	–	–	1813.
	Mitrović, Mišo	trgovac	4	6	1814.
	Petrović, Todor	terzija	–	–	1775.
	Pravica, Tomo	trgovac	–	–	1787.
	Sekulović, Božo	terzija	–	–	1770.
	Vuletić, Hristo	trgovac	1	3	1814.
Zagora	Vuković, Jevto	zlatar	–	–	1802.
Trebinje	Vuković, Jevto	zlatar	1	3	1790.

Dubrovačka Republika sa zaleđem.

Vrela

DAD – Državni arhiv Dubrovnik

ABD – Arhiv Biskupije dubrovačke

LB – Liber baptisatorum

LMM – Liber matrimoniorum

LMR – Liber mortuorum

DV – Diversae

SL – Stati liberi

Arhivska građa i matične knjige

Arhiv Biskupije dubrovačke

ABD, Sig. 1, ser. 12, SL, knj. No 1, 2, 3

ABD, Sig. 1, ser. 1, DV

Matične knjige krštenih, vjenčanih i umrlih u ABD

LB Grad od 1644. do 1798.

LMM Grad od 1795. do 1804.

LMRT Grad od 1647. do 1808.

Državni arhiv u Dubrovniku

Cons Maius – 7

Cons. Rog. – No 148, 152, 161, 162, 163, 166, 179, 185, 186, 295, 209.

Cons. Min. – No 94.

Test. Not. – No 72, 73, 83, 89.

Diversa Not. – No 141.

Fedi ed attestati – No 3.

Lettere di Levante – No 75, 76.

Lettere di Ponente (Prijepiska) – 17. 66, 2053/38; 18. No 3402, f. 58, No 18.83, 18.177, 18. 3389/4, 19. VII. 589.

Detta – No 52

Diversa di Slano – No 32.

Diversa di Stagno – No 79, 72.

Literatura

- Bersa, Josip. 1941. *Dubrovačke slike i prilike*. Zagreb.
- Draganović, Krunoslav. 1936. *Zadnji katolici u okolici Trebinja*. Sarajevo: HKD Napredak. 159–166.
- Dinić-Knežević, Dušanka. 1995. *Migracije stanovništva iz južnoslavenskih zemalja u Dubrovnik tokom srednjeg vijeka*. SANU: Ogranak u Novom Sadu. Filozofski fakultet Novi Sad, Odsek za istoriju.
- Jireček, Konstantin. 1959. Vlasi i morovlasi u dubrovačkim spomenicima. *Zbornik K. Jirečeka*, PI, knj. CCCXXVI NS, knj. 33. Beograd. SANU. 191–204.
- Kisić, Niko. 1978. *Popis stranaca u Dubrovniku 1815. godine*.
- Kutleša, Stipe. 2011. Sporovi oko Boškovića. *Humski zbornik XIII*. Muzej i Galerija Neum. Neum – Dubrovnik. 53–63.
- Mijušković, Jovan. 1961. Dodjeljivanje dubrovačkog građanstva u srednjem vijeku. *Glas SANU CCXLVI*, 9. Beograd. 89–130.
- Mijović-Perić, Vesna. 1999. *Emin na Pločama kao predstavnik Osmanlija na području Dubrovačke Republike*. Anali: ZPZ. HAZU sv. XXXVII. Dubrovnik–Zagreb. 205–214.
- Mijović-Perić, Vesna. 1997. *Na razmeđu*. P. I. Monografije, knj. 14 ZPZ. HAZU. Dubrovnik.
- Milaš, Nikodim. *Pravoslavna crkva u Dalmaciji u XVIII. i XIX. v.*
- Obad, Stijepo. 1960. Stanovništvo Dubrovnika u doba pada Republike. *Beritićev zbornik*. Dubrovnik. 241–256.
- Pandžić, Basilije. 1959. *De Dioecesi tribuniensi et mercanensi*. PAAFTT, No 129. Romae.
- Perić, Ratko. 2000. *Da im spomen očuvamo*. Biskupski ordinarijat. Mostar.
- Perić, Ratko. 2011. Biskupijski svećenici Boškovići iz Orahova Dola. *Humski zbornik XIII*. Neum–Dubrovnik. 239–248.
- Radonić, Jovan. 1939. *Dubrovačka akta i povelje*. Knj. III, sv. 1 i 2. SKA: Beograd.
- Radonić, Jovan. 1941. *Dubrovačka akta i povelje*. Knj. IV, sv. 1. SKA: Beograd.
- Radonić, Jovan. 1951 *Dubrovačka akta i povelje*. Knj. V, sv. 1. SANU: Beograd.
- Sivrić, Marijan, 1977. »Pismo Rimske Kurije trebinjsko-mrkanskom biskupu Krisostomu Antiću.« *Tribunia*. 3. ZMT. Trebinje. 153–164.
- Sivrić, Marijan. 1981. Neki upisi hercegovačkih prezimena u matricama župe Grad u Dubrovniku od sredine do konca 17. stoljeća. *Hercegovina* 1. Mostar. 139–169.

- Sivrić, Marijan. 1983. Neki upisi hercegovačkih prezimena u maticama župe Grad u Dubrovniku od početka 18. stoljeća do pada Republike 1808. godine I. *Hercegovina* 3. Mostar. 119–152.
- Sivrić, Marijan. 1985. Neki upisi hercegovačkih prezimena u maticama župe Grad u Dubrovniku od početka 18. stoljeća do pada Republike 1808. godine II. *Hercegovina* 5. Mostar. 107–122.
- Sivrić, Marijan. 1990. Neki upisi hercegovačkih prezimena u maticama župe Grad u Dubrovniku od početka 18. stoljeća do pada Republike 1808. godine III. *Hercegovina* 7. Mostar. 85–104.
- Sivrić, Marijan. 1995. Oporuke svećenika trebinjsko-mrkanske biskupije. *Hercegovina* broj 1/9. Mostar. 129–152.
- Sivrić, Marijan. 2002. Ženidbeni ugovori i prćija – miraz (dota) kod Hercegovaca u Dubrovniku do pada Republike 1808. godine. *Motrišta* 23. Mostar. 87–92.
- Sivrić, Marijan. 2004. Dodjela dubrovačkog građanstva osobama iz Huma i Bosne do 1410. godine. *Hercegovina* 18/10. Mostar. 7–34.
- Sivrić, Marijan. 2011. Dokumenti o obitelji Nikole Boškovića – podrijetlo, vjrska pripadnost i obiteljsko ime – Istina i mit. *Humski zbornik XIII. Muzej i Galerija Neum. Neum – Dubrovnik*. 81 – 105.
- Sivrić, Marijan. 2014. *O doseljenicima iz Hercegovine i Bosne u Dubrovnik prema knjigama »Stati liberi« nadbiskupije dubrovačke od 1665. do 1697. godine.*
- Sivrić, Marijan; Vekarić, Nenad. 1994. Genealoški prikaz roda Bošković. *Napredak*: god. 42. Sarajevo. 31–342.
- Soldo, Josip. 1979. Etničke promjene i migracije u Sinjsku krajinu krajem 17. i početkom 18. stoljeća. *Zbornik Muzeja Cetinske krajine*. 1. Sinj.
- Sparavalo, Ljubo. 1979. Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske. *Tribunia* 5. ZMT, Trebinje. 74–81.
- Velnić, J. V. 1990/91. Rodni zavičaj predaka Ruđera Boškovića. *Vrela i prinosi* 18. Zagreb. 3–11.
- Vojnović, Lujo. 1962. *Kratka istorija Dubrovačke Republike*. New York.
- Vojnović, Kosto. 1894. i 1895. Crkva i država u Dubrovačkoj Republici. *Rad*. 119, 32–142. *Rad*. 121, 1–91. JAZU. Zagreb.
- Vukomanović, Rade. 1971. *Almanah Srbi i pravoslavlje u Dalmaciji i Dubrovniku*. Zagreb.
- Zovko, Josip. 2011. Boškovići u Orahovu Dolu. *Humski zbornik XIII, Muzej i Galerija Neum. Neum – Dubrovnik*. 53–63.

On settlers from Dubrovnik hinterland – Herzegovina and Bosnia – with special regard to non-Catholic migrants

Summary

In this contribution the author considers migrations from Dubrovnik hinterland – particularly from Herzegovina and, to a lesser extent from Bosnia – to the area of The Dubrovnik Republic. The belt along Dubrovnik state border was the area from which the great majority of migrants entered the Republic. The belt included Popovo, Zažablje, Poneretlje and immediate hinterland. In Dubrovnik administrative terminology – civil and ecclesiastical – that space is sometimes called Murlakija. Newcomers from that area are generally designated as Murlaks, or, in the attribute form »murlaciensis«. Historical sources differentiate between »Murlaco catholico« and »Murlaco schismatico«. Migrations from that area were particularly intense, constant and numerous. Also, there were settlers from more distant areas of Herzegovina – Mostar, places north of Mostar near the Neretva river and from Bosnia proper. The number of migrants from the right side of the Neretva river was virtually negligible; migrations from that area headed mostly into Dalmatia under Venetian rule. Most migrants came to the City and outskirts – Pile and Gruz, finding occupations in the fields of trade, military service and manual craft. Only Catholics could become permanent residents of the Republic and attain citizenship, while members of other confessions and denominations were residents-foreigners. There existed different criteria for newcomers from different lands and areas. Having in mind the permanent rivalry between Dubrovnik and Venice, newcomers from Venice were generally met with slight reservations. Others, like former residents of Kotor in the Kotor Bay, were supposed to buy a real estate or build a house in Dubrovnik in order to get permanent residence permit. Dubrovnik's behavior toward Catholics from hinterland was much softer – they didn't pose a threat to the established order. The time for legalization of permanent residence and citizenship was a continual 10-year residence in Dubrovnik or in some other area under Dubrovnik's authority. Members of other religious denominations had been subjected to other rules. The article discusses causes of migrations and immigration policy of the Republic. The essence and central point of this contribution is the relation of The Dubrovnik Republic with other confessions, especially Eastern Orthodox. Examples from archive funds and the series from the Dubrovnik Archive, as well as the Dubrovnik diocese offer answers to the aforementioned implicit question. Volume of the text is adapted to the publication in journal. The author specifically analyses the period from the second half of the 17th century because documents from that period are more complete and reliable.

Ključne riječi: migracije, Hercegovina, Popovo, Dubrovnik, Bosna, katolici, pravoslavci, muslimani, imigracijska politika Dubrovačke Republike

Keywords: migrations, Herzegovina, Popovo, Ragusa (Dubrovnik), Bosnia, Catholics, Eastern Orthodox, Muslims, immigration policy of the Dubrovnik Republic

Slavica Stojan

Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku
Lapadska obala 6, HR-10000 Dubrovnik
stanislava.stojan@du.t-com.hr

STARI PISCI HRVATSKI U LJETNIKOVcima RIJEKE DUBROVAČKE

Tekst predstavlja povijesno-kulturnu šetnju ljetnikovcima Rijeke dubrovačke, kroz prikaz izvadaka iz životopisa i djela poznatih (i manje poznatih) dubrovačkih književnih stvaralaca, njihovih inspiracija, životnih putanja i lutanja od XV. do XIX. stoljeća.

Rijeka dubrovačka neprijeporno je stekla mitsko značenje u hrvatskoj kulturi. Osobnost Rijeke dubrovačke kao mitskog mjesta čine, prije svega, prirodne značajke njezina ambijenta; okružena je visokim brdima koja prate smjer njenih obala i njihovim tamnim sjenama. U njezinu ishodištu nalazi se izdašno izвориšte rijeke Omble iznimno kratkog površinskog, a znatno duljeg podzemnog toka. Već ovih nekoliko činjenica dokazuje da je mitski prostor Rijeke dubrovačke stvaran, a ne izmišljeni ambijent. Uz krajobrazne obrise, okvir toga mita predstavljaju i građevine i artefakti koje je stvorio um i ljudska ruka, ali i njegovi heroji i herojine, glavni i sporedni protagonisti drevnih pothvata i zauzetosti, ljubavi i mržnji, osveta i stradanja, zapisi namjernika i posjetitelja, pjesničke poruke i epistole, književna djela i usmena tradicija, kao i cjelovita prošlost toga područja.

Svojom iznimnom konfiguracijom i bogatstvom svježje izvorske vode oduvijek je privlačila putnike i putopisce, književnike i pjesnike koji su je nazivali rikom i zatonom, zaljevom i kanalom, čarobnom vodom i čudesnom dragom stiješnjenom između visokih brda (Fisković 1982: 472–528). Moćno vrelo podno strmog i golog brda Bjelotine čijom je kosom išla granica Dubrovačke Republike, ne gubi snagu ni u vrelim ljetnim mjesecima, pa je od pravremena taj prostor bio žila kucavica života i središte bujnog biljnog i životinjskog svijeta (Lučić 1962: 275–299). Dubrovčani su od samih početaka svog urbanog života organizirali vrtove i vinograde na rubovima svog naselja, na oskudnoj zemlji pod obroncima Srđa u neposrednoj blizini, a potom i na padinama iznad Gruža, te osobito u Rijeci dubrovačkoj. Rijeka ih je privlačila ne samo zbog obilja žive vode i bogatog tla, već i svoje osobite klime koja je osiguravala rast i dobar urod povrća, voća i loze, nudila podnošljivost u danima ljetne pripeke, a bila je zaštićena i od neugodnih

vjetrova s juga. Ovako je njezinu ugodnu klimu, punu svježine ljeti i zimskih mjeseci bez leda, opjevao pjesnik Ilija Crijević u XV. stoljeću:

»Tako se tuđim vremenom hladni mjeseci vesele
a ne laju ni suha usta psa ljetonoše,
nego je vječito proljeće, leda nema,
i ljetno i zefire uživa ljetna dubrava.
Ovdje je stoga sretan tko god za ljetne sparine
grabi svježinu vode što slatko žubori« (Vratović 1969: 375–378).

U starijoj literaturi mnogi su autori Rijeku dubrovačku poistovjetili s Pseudo-Skilakovim mitskim Arionom (Lučić 1959: 117–120). Uz Ariona, starogrčkog pjesnika i svirača na kitari, veže se fantastični mit o tome kako su ga oteli gusari, a zatim od utapljanja spasili delfini. Prema Tukididu, glazbenim talentom obdareni Arion spjevao je himnu bogu Posejdonu i tako stekao njegovu vječnu naklonost. U književnosti i kiparstvu Arion je stoga redovito u društvu delfina ili pliva na njegovim leđima. U pozadini ovoga mita jest navigacija između Velike Grčke i Helade prema zviježđu Delfina (Bilić 2006: 15–58). On svjedoči grčki povijesni i mitološki stratus na području južne Hrvatske u kontekstu astralne navigacije. Arion nije božanstvo; stoga mu trajanje u vremenu i prostoru osigurava pretvorba. Zbog nesretne ljubavi on postaje rijeka, tumači Pseudo-Skilak, starogrčki pisac koji je živio u IV. st. prije Krista. U svom *Periplusu* Pseudo Skilak geografski pozicionira Arion kao rijeku Omblu, uz koju napominje da se nalazi jezero (Lučić 1959: 275–301). Ishodišni dio zaljeva Rijeke dubrovačke u koji se ulijeva Ombla doista se doima kao mirna voda, pa su je i mlađi autori doživljavali kao tiho jezero (Bersa 2005: 164). Pseudo-Skilakovo djelo pripada osobitom putopisnom žanru, oplovbi kojom će se, da bi opjevao rodnu obalu, poslužiti u drugoj polovici osamnaestog stoljeća i hrvatski latinski pisac Đuro Ferić (1739. – 1820.), podrijetlom iz Šumeta. On je napisao i objavio djelo sličnog karaktera pod naslovom *Periegesis orae Rhacusanae*, u kojem je opjevao Ariona koji ovjenčava sebi glavu rogozovim lišćem, a progovorio je i o ljepotama zaljeva Rijeke dubrovačke iz kojeg je razvidno da je taj dubrovački intelektualac i prosvjetitelj u dokolici jedrio zaljevom, usmjeravajući pramac sad na jednu sad na drugu stranu kako bi mu jedra ispunio vjetar, a za pretpostaviti je da mu je užitak dopunjalo i jato delfina koji su u potrazi za ribom bili stalni gosti zaljeva Rijeke dubrovačke. Osim jedrenja, Ferić je volio posjećivati svoje učene prijatelje plemenita roda koji su imali ljetnikovce s obiju strana zaljeva, usrećujući ih čašicom mudrih razgovora i pripovijedajući im basne koje je prevodio s francuskog jezika i u čijim je sadržajima i sam uživao (Kasumović 1910: 5).

Prvi hrvatski humanistički pjesnici, oni koji su pisali stihove na hrvatskom jeziku, kao i oni koji su epigrame, satire i pjesničke poslanice, slagali na latinskom jeziku i na taj način međusobno komunicirali, otkrivaju nam kako su provodili vrijeme ljetnog boravka u svojim ljetnikovcima, što su jeli

i pili, s kime su se družili i koga u goste primali, kako su se zabavljali i čemu radovali (Švelec 1998: 31–38). Rijeka je bila njihova nepresušna inspiracija (Fisković 1978: 359–393). Držali su da se Muze koje ih nadahnjuju okupljaju na njezinu izvoru pod golemom strmom liticom. Sve književne stvaraoce koji su boravili u Rijeci dubrovačkoj Mavro Vetranović (1482. – 1576.), benediktinac i pjesnik, nazvao je elikonskom družbom (Vetranović 1968: 229). Na planini Helikon u Beotiji u Grčkoj stolovale su Muze, o kojima govori i pjesnik Ovidije, pa je stoga Helikon postao emblem pjesničke inspiracije. Rijeka dubrovačka i izvor Omble smatrani su »elikonskim vrjelom«, »elikonskom bistrom vodom«, izvorom poetskog nadahnuća jednak u svemu onome s Helikona koji je nadahnjivao grčke klasičare. Njezina svježina i mir rano su ušli u hrvatsku retorsku i pjesničku tradiciju kao antiteza bučnom trgovačkom i gradskom životu (Bogišić 1970: 31–39). Vlasnici ljetnikovaca, članovi njihovih obitelji, rođaci prijatelji i gosti unoseći u svoja djela elemente autobiografizma, otkrivajući svoja shvaćanja, stavove, doživljaje, preokupacije i misli, opisujući svoj život u poslanicama, elegijama, prigodnim pjesmama, pismima i putopisima, ali ne samo u tim formama, nego i u dramskim i epskim ostvarenjima, pa čak i u povijesnim djelima, zabilježili su što je njima značila Rijeka dubrovačka, kako je tada izgledao njezin prostor i na koji je način dao svoj udio u povijesti i kulturi hrvatskog humanizma (Fališevac Split: 208–227). U ljetnim stanovima Rijeke dubrovačke u petnaestom stoljeću čuli su se glasovi dubrovačkih pjesnika na hrvatskom jeziku, poput Džore Držića (1461. – 1501.) koji je kao rektor crkve Svih Svetih ljetovao na njezinu posjedu u blizini izvorišta Omble. Pjesnik Sigismund Šimunov Menčetić (1457. – 1527.) vjerojatno je boravio u Obuljenu, na posjedu crkve sv. Barbare nad kojom je obitelj Menze imala patronat.¹ Obrazovani u dubrovačkoj humanističkoj školi, obojica pjesnika pronašla su stvaralački prostor u blagotvornom krajoliku Rijeke dubrovačke, potaknuti i usmenom pjesničkom tradicijom i obojica nadahnuta ljepotom iste žene, Margarite Gondula (oko 1465. – 1544.) (Marinović 1957: 416–421). Margarita je postala Šiskova žena (Pupačić 1958: 506–514), a Džore je jedva stišao bol u srcu i bijes u duši išteći utjehu i smisao života u stihovima, a potom i smiraj u svećeničkom habitu (Bogdan 2006: 435–469).

Humanistički pjesnik Karlo Pavlov Pucić (1458. – 1522.) imajući pred očima sve rizike trgovačkih i diplomatskih putovanja koje na životnom putu dubrovački aristokrat nije mogao izbjeći i zato je punim ustima slavio miran i ugodan, nikakvim brigama opterećen ladanjski život u Rijeci dubrovačkoj gdje je posjedovao kuću i vinograde, pjevajući latinskim versima (Pucić 1969: 353–357):

¹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje DAD), *Diversa Notariae* (dalje *Div. Not.*), sv. 90, f. 59, *Div. Not.* sv. 98, f. 62; *Diversa Cancellariae* sv. 122, f. 59. 16. prosinca 1534. godine.

»Odloživši trud, u umilnoj dokolici bijah
I dok slatki plod nerada uživah,
Dječak me Kupidon zateče u mislima ispraznim...«

U bukoličkom okruženju i njemu se dogodila ljubavna priča; Djevojka koja je zaokupila svu pažnju mladog pjesnika Pucića bila je »svjetlija od sunca«, a »put joj bjelja od skitskoga snijega«. Sudeći po njezinoj puti, Pucićeve Agneze morala je biti plemkinja. Za pjesnika nije postojala žena koja bi prije njegove Agneze zaslužila da bude i kraljica. Svaka njezina riječ ili kretnja uznemiravale su tog tankočutnog mladića koji je izgarao od ljubavi u takvoj mjeri da je počeo žudjeti za tim da se pretvori u vodu rijeke koja će umiriti taj ljubavni plamen. To Pucićevo promišljanje o pretvorbi zatravljenog ljubavnika u rijeku, u prvoj od njegovih četiriju elegija objavljenih u knjižici *Caroli Putei, patricii Ragusini, elegiarum libellus de laudibus Gnesae puellae*, objavljene oko 1500. godine u Veneciji, slijedit će i drugi pjesnici koji su se, nesretno zaljubljeni, željeli pretvoriti u kladenac studeni, motivirani prirodnim čarima i vodom Rijeke dubrovačke.

Osobito je pjesničkoj slavi Rijeke dubrovačke doprinio svojim pjesničkim opusom čuveni Ilija Crijević (1463. – 1520.), najbolji ljubavni pjesnik hrvatske latinističke renesanse, pun strasti koja vrije u njegovim elegijama (Bogišić 1982: 72–94). Iliju je zbog lascivnih pjesama, vjerojatno onih koje su nastale u mladenačkom razdoblju njegova života, korio njegov pašenog, već spomenuti pjesnik Karlo Pavlov (Körbler 1915: 218–252). Ilija je Karlu uputio pjesničku poslanicu (Rački 1872: 187). Zaljubljen slijepo u Rimljanku Flaviju Crijević je bez zadržke napisao da ju je želio gledati голу. No, Flavija je završila u zagrljaju drugoga, a Crijević je nakon niza nepodopština koje je činio u mlađim godinama, razdoblje zrelosti mirno provodio u Rijeci dubrovačkoj (Crijević 2004: 230–248). Hladna riječka voda primirila je Crijevićeve strasti, a sudbina mu priredila niz neugodnih iznenađenja na obiteljskom i materijalnom planu, tako da je zaboravio na svoju zaokupljenost ljubavnim prijevarama i na *amor fugitivo* pred važnijim duševnim naporima koje je ispred njega postavljao život. Pjesništvo je ipak ostalo trajno obilježje njegove osobnosti i njegova djela, pa je posve izvjesno da je stihove pisao cijelog života, jer su uz njegovo ime, čak i u službenim dokumentima, pisari redovito dodavali pridjev *poeta*.² Veći dio godine boravio je na imanju u Rijeci dubrovačkoj gdje se nalazila njegova kuća smještena uz samu obalu, arsenal i stranj u Obuljenu, družeći se s prijateljima koji su obrazovanjem i društvenim statusom odgovarali njegovoj erudiciji i naklonosti pjesništvu,

² Ilija Crijević prodao je grip Mihajlu Hiliću iz Stona 1508. godine, *Div. Canc.* sv. 100 f. 135; Poeta Ilija Crijević imao je udio na galijunu koji se zvao Sv. Vlaho u kolovozu 1509. godine, *Div. Can.* sv. 101, f. 142; Ilija Crijević *poeta* kao poslovan čovjek *Div. Not.* sv. 88, f. 20, 16. svibnja 1509.

ali baveći se i poslovima u svom riječkom vinogradu.³ I Crijevićevi drugovi od pera pisali su stihove na latinskom jeziku poput Ivana Stjepanova Gozze (1451. – 1502.)⁴ i Miha Marinova Gradi (vjerojatno 1465. – 1527.), Karla Pavlova Pozza, Jakova Ilijina Bona (1469. – 1534.) i brojnih drugih pjesnika hrvatskoga humanizma iz Dubrovnika (Körbler 1910: 58–145). Poštujući njegov poetski talent i znanje, hvalio je Iliju stihovima o učenim Muzama nešto mlađi pjesnik Damjan Paskov Beneša (1477. – 1539.) koji je ljeti boravio na svojim posjedima u Mokošici i nedalekoj Vrbici uzgajajući lozu (Rezar 2005: 19–29).⁵ Malvazija je najbolje uspijevala upravo na desnoj obali Rijeke dubrovačke, te nešto zapadnijem području od njezina ušća u Lozici i Vrbici, a Damjan Beneša i njegovi rođaci bili su uspješni vinogradari o čemu govore njima posvećene prigodnice.⁶ Pored posla u vinogradima, koristio je Beneša svaku prigodu za susret s Crijevićem očekujući od njega da mu svojom intelektualnom snagom, poetskom veličinom i učiteljskom strpljivošću da pouku kako bi i on postao pravi pjesnik i dostojan prijatelj Muza.⁷ Smrt Ilije Crijevića oplakao je Damjan Benešić neutješnim stihovima.⁸ Komunikacija latinskim heksametrima odvijala se između Ilije Crijevića i Marina Nikolina Županova Bona (1482. – 1540.) (Vekarić 2013: 120–121). Marinove pjesme, istina, nisu sačuvane, ali je ovaj osebujni i bogati dubrovački vlastelin ipak ušao u hrvatsku humanističku povijest jer mu se Crijević obraćao kao pjesniku. Marin je imao posjed u Rožatu i kuću koju je 1447. godine podigao njegov djed, Župan Marinov Bona (1392. – 1464.), graditelj utvrda i vojskovođa (Fisković 1947: 52).⁹ Marin Nikolin se nikad nije oženio, ali je imao iz različitih veza tri izvanbračna sina među kojima je potkraj života podijelio svoje golemo bogatstvo (Stojan 2007: 90). Dvadesetak godina mlađi od Crijevića Marin Nikolin bio je po svoj prilici školovan i uman čovjek, jer je njegovo mišljenje i savjet iskao

³ 21. IX. 1496. Ilija Lampričin Cerva tužio je Ivana, svoga polovnika zbog štete u vinogradu, u Ombli, DAD, *Lamenta de Foris* (dalje *Lam. For.*) sv. 60, f. 113.

⁴ Ilija Crijević ističe da su njegove pjesme na hrvatskom jeziku uspjele, a u pogrebnom govoru opisuje ga najpozitivnijim atributima, kao pravednog, nepodmitljivog, skromnog, suzdržanog i dostojanstvenog senatora (Vekarić 2014: 303–304).

⁵ Damjan Paskov Beneša tuži štetočinu na svom posjedu u Ombli, u kolovozu 1517. godine, DAD, *Lam. For.* sv. 80, f. 251v; Damjan Paskov Beneša zbog ometanja posjeda u Ombli ponovno je na sudu u studenom 1519. godine, *Lam. For.* sv. 82, f. 245v; Damjanu Paskovu Beneši nepoznati razbojnici pokrali su kuću u Rijeci dubrovačkoj, u travnju 1524. godine nanijevši mu veliku štetu, *Lam. For.* sv. 87, f. 245.

⁶ Flavius Eboensis Iacobus, (Didak Pir), *Vinosii hendecasyllabi ad matthaeum Benessam, Ad Simonem Benessam vindemiantem*, Arhiv Male braće u Dubrovniku, rkp. 228, 45v, 47.

⁷ Arhiv Male braće, rkp. 78, *Ad Helium poetam laureatum* 3s, *Ad Helium poetam laureatum* 11s.

⁸ Arhiv Male braće, rkp. 78, *Deploratio in morte Helii poetae*, 47–50; *Inducitur Helius mortuus epitaphio loqui*, 51.

⁹ Marin Županov Bona tužio je krivca za štetu u njegovu vinogradu u Ombli 1516. godine, *Lam. For.* sv. 80, f. 16.

i humanist Ludovik Crijević (1459. – 1527.), benediktinac posvetivši mu nacrt svog povijesnog djela *Komentari o mojem vremenu* (Jireček 1896: 22–89). Šteta je da nije ostalo traga od pjesničkih poslanica koje je Marin slao ili čitao prijatelju Iliji. No, ono što pouzdano znamo jest da je Ilija Crijević u društvu s Marinom Nikolinim u Rijeci dubrovačkoj kompenzirao rimski intelektualni život koji mu je, po povratku u domovinu, trajno nedostajao. Lovorom u Rimu ovjenčani Aelius Lampridius, kako je bilo humanističko ime Ilije Crijevića, bio je jedan od prvih pjesnika koji je krajem XV. stoljeća proslavio prirodne ljepote Rijeke dubrovačke, plodnost i bogatstvo njezinih vrtova, njiva i voćnjaka te njezinu ugodnu klimu prikladnu za boravak i ljeti i zimi. Život u Rijeci nazvao je zavičajnim ladanjem u kojem je zaboravljao na nevolje svog ranog udovištva i brige oko podizanja nejake djece kao samohrani otac.

»...o ugodna li na osami boravka,
zavičajna ladanja što zla mi odgoni!
Da bi mi došao zaborav briga,
kad me ugodna Rijeka umiruje u prohladnu zatonu;
koje tako iz nepresušne grudi natapa slatka žila.« (Crijević 1969: 408–411).

Prikazao je sebe kako sjedi za ljetne žege pred kućom, uz obalu Rijeke dubrovačke i noge hladi u vodi dok mu ih riječna struja lagano zanosi. Taj neizrecivi užitak odvlačio ga je od teških misli promišljanja budućnosti djeci koja su odrastala bez majčine njege i pažnje a pjesnik se nije mogao odlučiti na to da im uspomenu na brižnu majku zamijeni nazočnošću maćehe u kući. Crijevićev ljetnikovac sa svojim bogato razvedenim perivojem nad kojim je odrina osiguravala hladovinu i štitila od pripeke šetnicu nalazi se na desnoj strani Rijeke dubrovačke, na granici između dvaju sela Obuljena i Prijevora u blizini potoka Gorava zbog kojega je cijelo područje nazvano Na Goravi. Kao čovjeka iz grada Iliju je oduševljavala svježina i bistrina Rijeke ispred njegova ljetnikovca gdje se jasno vidjelo korito rijeke i razaznavala u njemu svaka biljka, iako je tu riječna voda već izmiješana s morem, pa je pjesnik naziva polumorskom vodom kako će je nakon jednog i po stoljeća zvati i Ivan Gundulić (Brković 2012: 57–70). Smatrao se sretnikom zato što je imao priliku provoditi ljeta u kraju obilatim zdravom vodom, u dobrom društvu prijatelja i pjesnika. U okolici njegova ljetnog stana bili su vinogradi koji su dobar urod davali, pa zato Crijević slavi Martinje sa svojim prijateljima, uz dobru kapljicu i žitnu pogaču »po osobitu običaju domovine« (Crijević 1969: 438). Ilija Crijević živio je od poljoprivrede i udjela na dubrovačkim brodovima koji su mu donosili sve manje novca. Lovorom ovjenčani pjesnik morao je prodati i obiteljsku palaču u seksteriju sv. Vlaha u Gradu 1488. godine.¹⁰ Kad su trgovački poslovi Marina Nikolina Županova to

¹⁰ Ilija Crijević prodao je palaču na Placi Ivanu Luka Miotosevića 16. listopada 1488. godine, DAD, *Venditiones Cancelariae* (dalje *Vend. Can.*), sv. 33, f. 131.

dopuštali, on i Crijević mogli su se u Rijeci družiti gotovo svakodnevno, jer njihove ladanjske dvore dijelila je tek kraća šetnja uz obalu. U vrijeme Marinove odsutnosti, zbog potrage za unosnom zaradom i trgovanjem, Ilija Crijević mu je pisao pisma iz kojih se dade dokučiti koliko je pjesniku bilo važno to intelektualno druženje koje je pratila i razmjena misli i posudba knjiga. Knjige su bile rijetke i izuzetno skupocjene, pa ta razmjena knjiga među literatima i intelektualcima poput Ilije Crijevića za boravka na ladanju svjedoči o kulturi knjige onodobnog Dubrovnik. U pjesmi o knjižnici *In bibliothecam* Crijević naglašava da se knjige svojom postojanošću opiru i samoj smrti (Crijević 1969: 416.). Crijevićevu bogatu knjižnicu naslijedila je kći Marija (1490. – 1522.) koja ju je oporučno ostavila samostanu sv. Klare u kojem je bila redovnica.¹¹

S naramkom knjiga i nekoliko muzičkih instrumenata putovao je u Rijeku dubrovačku i Marin Držić (1508. – 1567.), najveći hrvatski pisac svih vremena. U nju je često i rado dolazio i dulje vremena u Rijeci boravio, jer je bukolički krajolik i njegov pastoralni svijet donosio smiraj u njegov neuredni, rashodima i oskudicom opterećeni život. Psihološki korišteni pastore su u Božjoj velikodušnosti i miru, pa stoga pohlepnost, novac, krediti i dugovi nemaju mjesta u tom svijetu zajedništva s prirodom (Bogišić 1989: 32). Stanovao je u kući u Rožatu u kojoj su prije njega boravili i njegovi obiteljski prethodnici, Džore, a zatim i Andrija Nikolin Držić. Kuća i posjed graničili su s imanjem Marina Nikole Županova Bona, a nakon što je Bona prodao svoje zemlje u Ombli, s imanjem Resti.¹² U neposrednoj blizini, istočno od Restićeva posjeda, nalazila se i kuća Držićeva rođaka Vlaha Nikolina.¹³ U blizini komunalnog puta crkva Svih Svetih posjedovala je vinograd i šumicu u kojoj je Držić sigurno pronalazio osvježenje za ljetnih vrućina, ulazio u razgovor, ali i razmirice s onima koji su nosili samljati žito u nedaleke mlinove.¹⁴ Jedne nedjelje u prosincu 1552. godine stanoviti Bartul i njegov otac uvredljivim su riječima obasuli Marina Držića a zatim ga gađali i kamenjem (Stojan 2007: 66). Ovaj događaj otkriva ne samo činjenicu da je Držić često imao nesuglasica s djecom, nego i to da je u Rijeci boravio i tijekom hladnijeg dijela godine. Zamišljao je Marin izvorište Omble, ali i širi prostor Rijeke dubrovačke, kao pozornicu svojih pastirskih igara, a rustikalni prolaznici koje je sretao uz vodu ili na putu koji se spušta s Golubova kamena, najfrekventnijeg carinskog prijelaza na dugoj granici Dubrovačke Republike s Otomanskim Carstvom, pretvarali su se u nezgrapne i smiješne protagoniste njegovih drama. Prostori ruralne

¹¹ DAD, *Testamenta Notariae* sv. 33, f. 131–131v.

¹² *Vend. Can.* sv. 55, f. 44.

¹³ Đorđo Staj dao je 1500. godine imanje u Ombli Ivanki, ženi Vlaha Nikole Dersa koja je bila njegova prirodna kći, *Vend. Can.* sv. 41, f. 131.

¹⁴ DAD, *Lamenta de Criminale* sv. 199, f. 90v.

jednostavnosti postajali su prostori njegova virtualnog svijeta jer su nudili vrline posve suprotne od onih u praktičnom trgovačkom, novčanim transakcijama opsjednutom gradu (Muhoberac 2001: 34–41). U pastoralu *Venere i Adon*, priklanjajući se mitološkom sadržaju, ali ga ne zatvarajući potpuno u klasičnu tradiciju, Držić je impresionistički oslikao krajolik izvora Omble kao scenu kojom se, pored mitoloških bića, kreću zbiljski ljudi iz dubrovačkog svakodnevnog života i rustici koji su se iz svojih brdskih sela, iz divljači spuštali u pitomu dubravu:

»Tuj vidjeh prolitje gdi vodi tihi dan
i gdi blazni cvitje da ide iz zemlje van;
a ptice razlike odsvud žuberahu,
regbi tu kraj rike lito pripijevahu.«¹⁵

Uz izvor je Držić često i rado boravio, njime su nadahnuti njegovi stihovi i njegova scenska djela, po svoj prilici zbog toga su ga i nazivali Vidrom. No, čini se da je Vidra ipak bio obiteljski nadimak, jer susjedi nazivaju i suprugu njegova rođaka Vlaha, koji je također, imao kuću u blizini izvora Omble, Marijom Vidrinom.¹⁶ U pastoralu *Tirena* Držić je smjestio sadržaj svoje dramske priče u krajolik izvora Omble kojim je svakodnevno prolazio i susretao stanovnike i putnike na putu u Grad i na povratku iz njega. Posjed Držićeve šire obitelji nalazio se i u selu Čajkovica, smještenom u blizini komunikacije koja je frekventni granični prijelaz Dubrovačke Republike i Otomanskog Carstva, Golubov kamen, povezivala s gradom. »Putnici ki gorom vrh rike putuju« to su svi oni brojni rustici koje je Držić susretao na putu iznad sela Čajkovice, gdje je i obitelj Držićeva strica Nikole imala imanje, ili pak u samom selu u kojem posvuda grgolja voda, pa su ti izvori bili prava utjeha ožednjelom putniku.¹⁷ Svi oni Dragići, Radati, Stanci, Mione i Stojne, koji su nakon zamornog cjelodnevnog, pa i višednevnog putovanja po jezivom kršu, natovareni robom koju su nosili na prodaju u Grad, ili se pak izmoreni dugim trgovanjem i pregovaranjem u bučnom i pretrpanom Dubrovniku vraćali, približavajući se dubrovačko-osmanskoj granici na prijelazu zvanom Golubov kam, morali su proći kroz pitomu Šumetsku dolinu bogatu voćem i raznim povrćem. Upravo činjenica da je u Rijeci nastala Držićeva pastirska igra *Tirena*, ali ne u prozi što je bilo obilježje talijanske renesansne drame, već u stihovima, svjedoči da je Držić nasljeđivao domaću dramsku tradiciju. Za taj stvaralački poduhvat potaknut je bio kristalnom vodom prostranog vodopada Omble, zelenom dubravom s obiju strana prepunom ptica i raznih životinja, sivom okomitom liticom nad izvorom, »iskoristivši spilje i jame od gora« za realističnu scenografiju,

¹⁵ Prolog drugi Komedije *Tirena*, dijalog Pribata i Obrada, stihovi 97–100.

¹⁶ *Lam. For.* sv. 116, f. 87, godina 1562.

¹⁷ U Rijeci je imao kuću i Držićev svak Stjepan Jerov Nenchi. Prodao ju je Jerolimu Ivana Gondola 1531. godine, *Vend. Can.* sv. 60, f. 42.

kao i usmenom predajom u kojoj nije nedostajalo gorskih i vodenih vila (Šundalić 2007: 429–454).

Do Rijeke, koju zove i Rikom, putovao je najradije Držić pješice trasom ranorenesansnog akvadukta: »Putujem na suho, more mi drago ni.« (Stojan 2008: 15–21). U Rijeci su u toplijem dijelu godine boravili i brojni njegovi prijatelji, sponzori i glumci. Marin Dživov Pozza, kojem je Marin Držić posvetio *Tirenu* i kome preporuča tiskanje svojeg djela, posjedovao je kuću na nepoznatom mjestu u gornjem toku Rijeke dubrovačke. Kuće i posjede u Rijeci dubrovačkoj imala je i obitelj Držićeva rođaka Vlaho Nikolina, njegova vjerojatnog sponzora, u Rožatu, Komolcu i Čajkovici, čiji je pirno slavlje u kući bogataša Stjepana Sinčićevića Allegrettija, mladenkina oca, bilo uzveličano uprizorenjem dviju Držićevih pastirskih igara: *Tirene* te *Venere* i *Adona* 1549. godine. Vlahov šurjak, a Držićev sponzor Martin Šumičić imao je kuću i posjed u Prijevoru.¹⁸ Otac Antunina i Držićeva rođaka Mavra Vetranovića imao je vinograd u Komolcu.¹⁹ Obitelj Martolice Vidova Zamagna imala je vinograd u Ombli 1513. godine, vjerojatno i kuću.²⁰ Držićev glavni glumac Dživo Stjepanov Palmota (1514. – 1571.), koji je imao uloge u vjerojatno svim Držićevim dramskim predstavama, a čiji identitet Držić otkriva poigravajući se nadimkom jednog ogranka Dživove obitelji koji se zvao Ribica, pa ga stoga zove Pešica u *Noveli od Stanca*, imao je kuću s đardinom i vinogradom uz more u Mokošici, kuću i posjed u Sustjepanu, a vinograd i u Prijevoru, nedaleko od Držićeva ljetnog stana.²¹ Budući da se Dživo nije oženio, vlasnik cijelog imanja po očevoj smrti postao je mlađi brat Sabo Stjepanov Palmota (1522. – 1590.), na čijem je vjenčanju s Nikom Dragojevom Crijević bila prikazana komedija

¹⁸ Martin Šumičić imao je 1554. godine polovnike u Prijevoru i Rožatu koji su mu održavali vinograde. *Lam. For.* sv. 108, f. 188; *Lam. For.* sv. 111, f. 228; Martin Ivana Šumičića tužio je kaznačinu Prijedora u prosincu 1556. godine, jer su mu seljani okrali kuću i đardin koju je imao u tom selu, *Lam. For.* sv. 116, f. f. 211v.

¹⁹ Jerolim Dominkov Vetrani i njegova braća podigli su tužbu na Sudu protiv onih koji su im činili štetu u vinogradu u Komolcu, u listopadu 1531. godine, *Lam. For.* sv. 93, f. 139v.

²⁰ *Lam. For.* sv. 76, f. 117.

²¹ Divo Stjepana Palmota optužio je u studenom 1535. godine Gružane zato što je našao provaljena vrata na obiteljskoj kući u Sustjepanu i sve u kući pokradeno. *Lam. For.* sv. 95, f. 160v; Pera ud. Stjepana Palmota tužila je kaznačinu Mokošicu jer su joj posjekli u siječnju 1564. godine dva stabla krušaka, *Lam. For.* sv. 116 b, f. 16v; Sebastijan Stjepana Palmota tužio je 1564. godine Marin Belovića iz Mokošice zbog štete u vinogradu, *Lam. For.* sv. 116 b, f. 30v; Sebastijan Stjepanov Palmota tužio je 1565. godine kaznačinu Mokošica jer su mu pokrali četrunce i lemune iz đardina koji je tamo imao, *Lam. For.* sv. 116 b, f. 252; Sebastijan Stjepanov Palmota optužio je Mokošane zbog toga što mu je u siječnju 1568. godine razbijena brava na vratima kuće, a u kući pokradena sva roba i sve kućne potrepštine, *Lam. For.* sv. 118, f. 48v; Sebastijan Stjepanov Palmota tužio je kaznačinu Sustjepana i Mokošice u listopadu 1588. godine. S barke, koja je bila vezana pred njegovom rivom, lopovi su odnijeli željezo u vrijeme dok se on nalazio u svome đardinu u Mokošici.

Skup 1553. godine.²² Rafo Marinov Gozze (1519. – 1591.) koji je predvodio glumačku družinu Garzarija imao je kuću u Prijevoru.²³ Na piru dvadesetjednogodišnjeg Rafa 1554. godine prikazana je komedija s pastoralnim ugođajem *Džuho Krpeta* pa je moguće da se pirna svečanost odvijala baš u Rijeci dubrovačkoj.²⁴ I obitelj Vlaha Valentinova Sorgo, kojemu je na vjenčanju 1556. godine uprizorena Držićeva komedija *Grižula*, imala je posjed u Ombli.²⁵ Nije čudo stoga da je Držićev rođak Vetranović imajući na umu baš pirne svečanosti koje su pedesetih godina XVI. stoljeća razveseljavale dubrovačku elitu, ali i sve one koji su kao nepoznati gosti virili i slušali kako se komedija »arecita« – napisao ove tužne stihove prigodom Držićeve smrti (Vetranović 1968: 226–227):

»Pijerska²⁶ dubrava nu što se sad tuži,
er se s njom sva slava od pjesni razdruži...«

Zapisao je Vetranović i to da je velika tuga zavládala među Držićevim brojnim prijateljima u Rijeci dubrovačkoj zbog njegove smrti. Vetranovićevi stihovi aludiraju na Držićevo intelektualno društvo koje mu tijekom dugih boravaka u Rijeci dubrovačkoj nije nedostajalo:

»Ter s trudom velika tužba je nastala,
gdi je rajska muzika u krovu ostala,
najliše videći pri vodi studeni
organe viseći o vrbi zeleni,
gdi poli vodice tko godi prohodi
velike tužice s jadovi provodi,
ter trudan putuje velmi se boleći
er slatke ne čuje organe zvoneći.«

Imanje crkve Svih Svetih u Rožatu, kojim je upravljala obitelj Marina Držića preko klerika iz svoje obitelji, bilo je koncem Republike u posjedu Petra Anđelova Tromba. On je 1804. godine cijeli svoj posjed u Rožatu koji je uključivao kuću gospodara, *viridario*, *fabrike*, podrum, tri *vilanske* kuće i zemlju tipa ševar prenio na sina s obvezom plaćanja dva dukata i pet groša rektoru crkve Svih Svetih u Dubrovniku te deset dukata i dvadeset groša u korist kanonika dubrovačke katedrale.²⁷

²² Savin Stjepanov Palmota tužio je 1559. godine kaznačinu Mokošice i Sustjepana za krađu obrađenog kamena na svome posjedu u Sustjepanu, *Lam. For.* sv. 112, f. 212v.

²³ *Lam. For.* sv. 89, f. 219; *Vend. Can.* sv. 51, f. 162.

²⁴ *Lam. For.* sv. 93, f. 50, 18. VII. 31.

²⁵ *Lam. For.* sv. 94, f. 18; Jerolimu Valentinovu Sorgo godine 1567. posječena su stabla u šumici na njegovu posjedu. *Lam. For.* sv. 117, f. 15v; Valentinu Jerovu Sorgo netko je od stanovnika sela Ogarići pobrao voće u đardinu, *Lam. Crim.* sv. 5, f. 183v.

²⁶ »Pijerska« se odnosi na pir.

²⁷ *Vend. Can.* sv. 148, f. 89.

U Rijeci dubrovačkoj boravio je u svom ljetnom stanu, smještenom nedaleko od izvora Omble, i najveći hrvatski epičar Ivan Franov Gundulić (1589. – 1638.). Njegov predak Ivan Nikov Gondola pogodio je gradnju toga ljetnikovca, s temeljima u moru, već 1473. godine (Fisković 1947: 78). Ivan Paladinov Gondola prijavio je provalu u tu kuću u listopadu 1533. godine, optuživši za to kaznačinu Komolca.²⁸ U stihovima Gundulićeve pastirske igre *Dubravka*, kao i povijesnog epa *Osman* koji pjeva o Hoćimskoj bitci i porazu otomanske vojske pod vodstvom sultana Osmana iz 1621. godine, prepoznaje se u raskoši njegovih baroknih digresija i opisa prostora krajolik Rijeke dubrovačke, bogatstvo njezinih voda, idiličnost riječkih ribarskih i težačkih seoca raspršenih po obroncima brda koja omeđuju korito Rijeke: »skladni puci, mirna sela, travna polja, doba ugodna« (Kuljiš 1991: 174–188). Gundulić je s terase svoje »kuće na vodi«, na kojoj je svojim prijateljima i gostima čitao svoje stihove,²⁹ mogao osluškivati tiho romorenje izvora Omble i promatrati treperenje sunčeve svjetlosti na površini mora (Bogišić 1982: 148–178):

»... ozelenje kraj u travi,
trava u cvitju osta okoli,
bližnje dubje po dubravi
grabe u vodu skloni doli.
Sa svijem voda, odsvud rijeka
zaletje se u tijek hrli,
s travom, s cvijetjem, s dubjem neka
celiva ih ona i grli.« (*Osman*, pjevanje deveto, stihovi 365–372).

Gundulić je stihovima sugestivno ostvario atmosferu svitanja ljetnog dana u Rijeci dubrovačkoj koja razgaljuje dušu, jer je u tom sretno uhićenom trenutku posložio izvor i lahor, slavujev poj i mreškanje morske površine:

»Tih kladenac romoneći
zove svitlos dana draga
slavic perja sva čisteći
vrhu gnijezda pjesni sлага;
na pršanje hlatka blaga
slatko trepti vrh od mora:
tance vode vile od gora.« (*Arijadna*, činjenje drugo, skazanje prvo, stihovi 762–770).

Redovnik franjevačkog samostana u Prijevoru, Ambroz Marković, podrijetlom iz Rožata, priredio je i objavio kapitalno pjesničko djelo hrvatske književnosti spjev *Osman* pjesnika Ivana Franova Gundulića 1826. godine (Ravlić 1956: 705–718). Dva pjevanja koja nedostaju *Osmanu* dopunio je za

²⁸ *Lam. For.* sv. 94, f. 248v.

²⁹ U poslanici Ivanu Gunduliću Horacije Mažibradić piše da mu je veliki pjesnik čitao pjesme u svojoj kući na vodi (Fisković 1947: 83). Mažibradićev ljetnikovac nalazio se nasuprot Gundulićevom, na desnoj obali zaljeva Rijeke dubrovačke, u blizini Franjevačkog samostana, *Lam. For.* sv. 112, f. 209, 19. III. 1559.

to izdanje Petar Franatice (Sorgo) Sorkočević slijedeći građu i komentare Džanluke Volantića koji je dugotrajno i strpljivo istraživao *Osmana*, kao i književnoznanstvenu djelatnost na istraživanju *Osmana* franjevca Ambroza Markovića (Pavešković 1997: 272–280). Bio je mišljenja, za razliku od nekih suvremenih gledišta, da je Gundulić u cijelosti dovršio svoj spjev, a da su nestala pjevanja posljedica stanovitih okolnosti odnosno »zle česti« pod čime se kriju zub vremena, bič trešnje ili ognja. Za ovaj važni pjesnički zadatak Sorgo je bio višestruko motiviran, među ostalim i izravnim rodbinskom povezanošću s autorom *Osmana*: Gundulićeva unuka Nika bila je baka Pijerka Sorga. Pijerko Sorgo je pomno proučio sve sudove svojih prethodnika o Gundulićevu djelu, kao i zapažanja povjesničara Serafina Crijevića, Ignjata Đurđevića i Sebastijana Slade. Slijedom tih temelja sastavio je stihovani sadržaj *Osmana*, koncipiran tako da je o sadržaju svakog pjevanja ispjevao po jednu sestinu tiskanu ispred pojedinog pjevanja. Dva pjevanja koja je ispjevao ispunjena su romantičnim likovima i događajima koji su bliski Sorgovu svijetu galantnosti XVIII. stoljeća. Zato je lik *Osmana*, koji je ispunjen romantikom i tragičnošću, dodatno oplemenio galantnošću, pokazavši da je on vladao srcem, a ne silom. Dubrovački suvremenici laskali su Pijerku da je ugodio Gundulićev »sklad i slados«. Na taj način se odužio pjesniku koji je svoje velebno djelo napisao u svom ljetnom dvoru smještenom preko puta franjevačkog samostana, osluškujući huk vode s izvora Omble i promatrajući bukolički krajolik s kućicama težaka, ovčama i kozama koje su mirno pasle na zelenim livadama uokolo.

U Čajkovićima je, u neposrednom susjedstvu Gundulićeva ljetnikovca boravio posve kratko vrijeme prije smrti i naš najplodniji barokni dramatičar Junije Palmotić (1607. – 1657.). Zajedno s bratom Džorom kupio je od Marin Bernardova Caboga i njegova brata Lucijana 1657. godine njihov ljetnikovac u tom ribarskom selu na lijevoj obali Rijeke dubrovačke za koji je, zajedno s imanjem i vilanskom kućom, morao isplatiti izuzetnu svotu od čak 5000 dukata.³⁰ Junije je kanio u hladovini Čajkovića, smještenog podno osojne strane brda Srđ, u blizini svojih brojnih rođaka koji su u Rijeci imali svoje ljetne stanove provesti u ugodnoj dokolici dane starosti, nastavljajući u miru pisati svoje romantične mitološke i viteške melodrame koje su u Dubrovniku imale svoju odanu publiku (Palmotić 1995: 9–49). Junije je i prije nego što je kupio ljetnikovac u Čajkovićima, još dok je »nemile i prike morske valove držo...«, bio zaljubljenik Rijeke dubrovačke i njezinih voda i pjevao joj posvećeno (Palmotić 1999: 119):

»O rijeko, ka tvoreć romone svim mile
na vodu siliš teć pastijere i vile...«

³⁰ Marin Bernard Caboga i njegov brat Lucijan prodali su veliku kuću u Čajkovićima braći Džori i Juniju Palmotićima, sa zemljama i vilanskom kućom za 5000 dukata, *Proclamationes venditione*, sv. 3, f. 35.

Domoljubljem ispunjeni pisac katoličkog duha uzvisivao je Dubrovnik i njegovu bogatu prošlost te naviještao njegovu slavu budućnost. Junije Palmotić snovao je o novim dramskim ostvarenjima koja je kanio tek napisati u Rijeci dubrovačkoj, ali smrt je banula na njegova vrata te iste godine kad je za željeni posjed s ljetnikovcem istresao gomilu zlatnika braći Caboga. Već sljedeće godine Džore Palmotić, koji je također bio dramski pisac i pjesnik, nekoliko mjeseci nakon smrti brata Junija doživio je novi udarac našavši provaljena vrata svoga ljetnoga dvora u Čajkovićima iz kojeg su bezočni kradljivci ukrali sve ono što im se u njemu činilo vrijedno i korisno.³¹ U Velikoj trešnji Palmotićev ljetnikovac je srušen, a njegovi ruševni zidovi sačuvali su se do danas, iako je teško u njima prepoznati *domum magnam* jednog od trojice najznatnijih pisaca hrvatskog zlatnog vijeka.

Posljednji aristokratski vlasnik ovog posjeda s ljetnikovcem bio je Junije Resti (1755. – 1814.), latinski pjesnik, član rimske akademije *degli Arcadi*, njegovatelj republikanskih vrijednosti i popularizator fiziokratske misli koja je zemlju i ratarstvo priznavala jednim izvorom bogatstva (Šrepel 1897: 56–65). Kad je višestoljetna Dubrovačka Republika poklekla pred Napoleonovom vojskom, Junije Resti se povukao u ladanjsku osamu, utočište starog svijeta, kako ga je sam nazvao, gdje je u tišini čitao i proučavao knjige (Janeković Römer 2013: 57–62). U svojim *đardinima* sadio je sve ono što je uspijevalo u našem podneblju, uživajući u jelima koja su pripravljana od plodova s njegovih njiva, voćnjaka i vrtova (Stojan 1995: 97–101). Održavajući stari način života Resti je iskazivao nemoć, prijezir, strah, pa i ogorčenje smjenom vlasti u kojoj su on i njegovi staleški drugovi od višestoljetnih vladara Republike postali njezini jalovi podanici. Junije Resti se, prema vlastitom priznanju, osjećao na svom imanju poput brodolomca kojeg je bijesni val bacio na obalu i koji napokon opet osjeća tlo pod nogama i gazi bos po suhome pijesku, sretan što je živ i što je ispunjen radošću da je okružen i da se može baviti onim što voli:

»Na ladanju me drži na prvom mjestu to što me nikakvi poslovi ne zovu da se vratim u Grad i zatim što me vrućina odande tjera i sili da potražim lovorovo grmlje, platane i mrmor vode što lagano žubori. U tome smo robovi prirode. Tada me osamljena mjesta ispunjavu čudesnim užitkom i šuma svojim sjenovitim skrovištem kamo neće doći nitko nepriličan i gdje mi nitko neće pričati o slatkim događajima od kojih je sastavljen gradski život i u kojima vi, bljedahni, nalazite melem i olakšanje dokolici i tako sastavljate isprazne sate i suhim razgovorom tjerate polaganu dosadu.«

Smještaj Restijeva ljetnikovca u blizini izvora Omble, podno visoke i strme gore Bjelotine s koje su kiše sve sprale i nanijele u zelenu plitku dolinu između stijenjaka i vode, hvalio je latinski pjesnik, liječnik Đuro Hidža (1752. – 1833.) ističući kako podno brda kojima je ljetnikovac okružen sunce izlazi kasnije pa stoga ljeti, kad je nesnosna vrućina, manje grije

³¹ *Lam. Int. For.* sv. 55, f. 23, godina 1658.

svojom žarkom svjetiljkom, a brže se i skriva iza brda krajem dana. »Nigdje ti tu ne nedostaje sjena lozom obrasla drveća ni zefiri koji mekim krilima miluju zrak, to silno olakšanje za vrućeg ljeta,« slavio je Hidža biranim riječima ugodan položaj Restijeva ljetnikovca, smatrajući da će mu ta okolnost sačuvati zdravlje, osobito u kolovozu kad prijeti groznica i kad strah od bolesti postaje težak teret i tijelu i duši (Hidža 1970: 758–763). Najveći broj pjesama Restićeve zbirke posvećen je upravo predstavnicima obitelji Sorgo (Resti 1816.).³² Nazvao ih je prvacima i mudrim ljudima s kojima se družio od rane mladosti i sudjelovao u razgovorima punim učenosti i praktične mudrosti. U elegiji posvećenoj Mihi Sorgu Resti je blago ukorio prijatelja jer je ovaj malo boravio na rodnoj obali, uglavnom živeći u inozemstvu. Uvjeravao ga je da nigdje kao u Rijeci dubrovačkoj nema mjesta gdje se u dokolici mogu njegovati plemenite vještine, misleći pritom na pisanje poezije što je bila i Mihova omiljena duhovna zabava i korisno provoditi dane što se odnosilo na poduhvate u razvoju poljoprivrede, jer je znao da je Miho Sorgo putujući po svijetu bio dobro informiran o novim tehnologijama u poljodjelstvu (Rezar 2000: 38–64). Pjesnik i prevodilac Miho Sorgo osnovao je intelektualno društvo pod nazivom *Accademia patriottica* 1793. godine, koji su se sastajali u Rijeci dubrovačkoj i čitali svoje sastavke u njegovu ljetnom dvoru (Maixner 1952: 57–67). Okupio je književnike braću Stulli, filozofa Frana Staja, te latinske pjesnike Junija Resti, Đura Ferića, Bernarda Zamagnu i druge. Djelovanje Sorgove akademije završilo je godinom nastanka.

Sin francuskog konzula u Dubrovniku i hrvatski pjesnik, književnik koji je stvarao na četiri jezika Marko Bruerević (oko 1765. – 1823.) odnosno Marc Bruére prijateljevao je s obitelji Sorgo, pohodio ih u različitim prigodama u njihovu ljetnom dvoru u Rijeci dubrovačkoj i posvećivao ima stihove (Stojan 2000: 185–199). Cijela ova zbirka neobjavljenih stihova Marka Bruérea upućena različitim članovima obitelji Sorgo o raznim prigodama protkana je najvećim brojem stihova koji su posvećeni Marini Luka Sorga.³³ Kao što se Resti divio Antunovu sviranju na gitari, tako je Bruére hvalio Marininu vještinu sviranja harfe. Zato je naziva harfisticom (*Arpalice*), a pjesma s naslovom *Dolore per la perdita d'Arpalice* jasno otkriva da je mladi Francuz bio zaljubljen u sestru svog prijatelja Antuna.³⁴ Svoju ljubav bez odgovora Bruére je usporedio s nesretnom ljubavlju mitološkoga Tezeja, jer mu je kao plebejcu ta dubrovačka aristokratska kći bila nedostižna (Stojan 2016: 256–257). Budući da je nekoliko pjesama napisao očekujući da budu

³² Sponzor ovog izdanja bio je Antun Lukov Sorgo.

³³ *Rime di Marco Bruere Desrivaux*. Arhiv HAZU, IV A 68; »In nozze del sig. conte Raffaele di Gozze colla sig. contessa Marina di Sorgo«. *Rime di Marco Bruere Desrivaux*. Arhiv HAZU, IV A 68: 84–91.

³⁴ »Dolore per la perdita d'Arpalice«. *Rime di Marco Bruere Desrivaux*. Arhiv HAZU, IV A 68, str. 139.

uglazbljene, moguće je da je pjesnik znao da Marina i komponira te računao na to da će Marina na njegove stihove napisati glazbu.³⁵

Kolende, koje su kao prigodničarski pjesnički žanr bile neobično popularne krajem XVIII. i početkom XIX. stoljeća, pjevane su u kolendarskim ophodima, najčešće pred vratima ili pak u saločama ljetnikovaca u Rijeci dubrovačkoj. Saloče ljetnikovaca bile su još prostranije od saloča u gradskim palačama. U njima se često susreću kameni zidni umivaonici, ukrašeni profiliranim okvirima, kao i kamini i zidni ormari. To je središnjem prostoru u kući davalo još posebniji značaj. Ovako se obratio kolendar Pijerko Sorgo Cerva domaćinu Mihi Puciću pred vratima njegova ljetnikovca u Komolcu (Fisković 1982: 475–476):

Gosparu Miho susjede.
Na tve nas primi posjede...
...U Boža bismo sad kuma,
Pili smo dosta ter ruma;
Krv nam se veće zgrijala,
Žudimo da se pobala,
neka se malo poskoči
Prostranoj po tvoj saloči,
Da nam se vrijeme prikrati,
Što ćemo malo pjevati:
...Rastvori nami tve dvore,
Da ko ne jekne u more.

Njihov sadržaj činile su na blagi način ismijavane »malahne neizvršnosti«³⁶ gospodara na koje su bile naslovljene. Tako ih je opisao odvjetnik i preporoditelj Antun Kaznačić (1787. – 1878.), pjesnik brojnih kolendi i sličnih pjesama duhovitog sadržaja (Kaznačić 1879.). Kolende su redovito posvećivane bliskim prijateljima i rodbini, pa su takvi i adresati kolendi Pijerka Franatice Sorgo Cerva iz Rijeke dubrovačke koje otkrivaju tradicijski način proslave Sv. Martina u Rijeci dubrovačkoj.

Početkom osamnaestog stoljeća vlasnik impozantnog ljetnikovca Gozze pod Obuljenom bio je latinski pjesnik Vladislav Gučetić (1678. – 1746.), visoko obrazovan čovjek pravničke struke, istaknuti član *Akademije Ispraznih* i njezin predsjednik 1713. i 1722. godine. Moguće je da su se članovi ove utjecajne akademije okupljali baš u njegovu ljetnikovcu. Rukopis njegova pjesničkog djela *De casibus domus atque familiae suae carmen allegoricum* (*O događajima u vlastitom domu i obitelji*) čuva se u Arhivu Male braće u Dubrovniku, zajedno s poslanicom prijatelju u Napulju, u kojoj anonimni pisac tumači o kakvom je tekstu riječ (Deanović 1933: 81–86).³⁶ U tom djelu epskoga žanra prikazao je članove vlastite obitelji kojima je u idealnom

³⁵ »Arietta per musica«, »Canzonetta cantabile«. *Rime di Marco Bruere Desrivaux*. Arhiv HAZU, IV A 68, str. 73, 160, 171.

³⁶ Arhiv Male braće u Dubrovniku, rkp. 242.

krajoliku Rijeke dubrovačke nadjenao i bukolička imena. Obiteljski događaji ispriopovijedani su kao bukoličke epizode, premda su posrijedi brojni tragični događaji koji su se dogodili u njegovoj obitelji. Pažljivo iščitavanje rukopisa otkriva pjesmu i protupjesmu, odnosno epilij i protuepilij o obiteljskom skandalu u obitelji Vladislava Gučetića.³⁷ Prvi dio je nastao u razdoblju od 1744. do 1746. godine. Drugi i treći dio ovog djela, koji predstavlja tumač imena u kojemu se razrješava enigma protagonista obiteljske drame, nastali su nakon smrti Vladislava Gozze, vjerojatno 1748. Poslanica započinje žalosnom pričom o gubitku dvojice sinova i gubitkom nade u muško potomstvo i nastavak loze. Nakon tih 75 heksametara slijedio je protuepilij, koji je nastao pod rukom neidentificiranog autora, ali svakako čovjeka koji je bio posve suprotnog mišljenja od onoga koje je stihovima iskazao Vladislav Gozze. Identitet autora protuepilija, po svemu sudeći, krije se u osobi Vladislavova rođaka i zeta, Pavla Rafova Gozze.³⁸ On je smatrao Vladislava Gozze opasnim čovjekom, odgovornim za rasap obitelji, za smrt svoje djece, osobito mlađe kćeri Uršule koju je prisilio na brak s plemićem i pjesnikom Lukom Mihovim Bona (1708. – 1778.), a stariju kćer i njezina muža Rafa Gozze uspio protjerati iz države. Luka Mihova Bonu, koji je 21 put bio izabran za dubrovačkog kneza, književna povijest pamti kao autora u Dubrovniku proslavljenog kratkog osmeračkog spjeva *Arion u rijeku, Aretuza u goru* iz 1864. godine. U njemu je prikazao svoju čežnju za Uršulom Gozze koja je unatoč njegovoj gorljivoj ljubavi ostala sve do smrti prema njemu suzdržana i bešćutna poput stijene koja se nadvijala nad Rijekom preko puta njezina raskošnog ladanjskog dvora. Pjesnik joj ni mrtvoj ne može oprostiti tu hladnoću. Iako ova pjesnička očitovanja, nastala pod rukom vlasnika ladanjskih zdanja i pod dojmom situacija i događaja čiji su bili protagonisti, nisu ekskluzivni poetološki primjeri, oni također svjedoče da se stihovima komuniciralo u ladanjskom svijetu Rijeke dubrovačke.

U ugodnom dijelu godine od proljeća do sredine jeseni bilo je popularno pozivati i goste u obiteljski ljetni dvor gdje život nije bio skučen kao u gradskoj palači, nego se pod odrinama, u obilju i mirisu trava i dozrelog voća moglo blagovati i radovati s prijateljima koji su ponekad stizali iz udaljenijih krajeva. O tim je doživljajima sa zanosom pjevao čak i Mavro Vetranović, pjesnik pustinske samoće:³⁹

³⁷ O tome Darko Novaković u neobjavljenom radu *Epilij i protuepilij o obiteljskom skandalu: De casibus domus atque familiae suae carmen allegoricum Vladislava Gučetića i odgovor na nj.*

³⁸ Istaknuo Darko Novaković u neobjavljenom radu *Epilij i protuepilij o obiteljskom skandalu: De casibus domus atque familiae suae carmen allegoricum Vladislava Gučetića i odgovor na nj.*

³⁹ Antun Đamić objavio je dva pastirska prizora za koje se smatra da su djelo Mavra Vetranovića prema rkp. 122 Arhiva Male braće u Dubrovniku. Oba rukopisa je otkrio Luka Pavlović (Đamić 1968: 191–229).

»Polače imamo prislavne zadosti
 U koje primamo prijatelje i gosti...
 ...dobro se jedi u dvorima Dubrovčana.
 Ulišta i pčela još nas Bog dobavi
 veće neg sva sela u ovoj državi;
 Masla je i mlijeka i k tomuj slanine,
 udaća velika i svake jestine;
 Svakojijeh glotina i žita lijepa,
 I sočiva ina, i kupus i rjepa.«⁴⁰

Obitelji vlasnika ljetnikovaca, osobito onih u bližem susjedstvu, isprepletene su bile višestrukim rođaćkim vezama. Očito je da su se međusobna druženja za dugih ljetnih popodneva i sumraka koristila i za dogovore oko budućnosti djece, udaja kćeri i ženidbama sinova pa se komunikacija između ljetnikovaca odvijala i na promišljanju bračnih veza i ženidbenih ugovora među podmlatkom u susjednim dvorima. Boravak na ladanju mnoge je potaknuo da gaje pjesničku riječ, čak i onda kad ih ti pjesnički uradci nisu autore proslavljali na književnom polju. Osjećali su na taj način da i dokoličarskim nizanem stihova i misli ostavljaju trag svoje nazočnosti u vremenu, pa su pisali i posvećivali svoje radove članovima obitelji, rođacima, prijateljima i gostima. temeljene na osobnom iskustvu života u Rijeci dubrovačkoj, iz kojih se iščitava kako je nekad izgledao prostor Rijeke dubrovačke, tko su bili njegovi žitelji i tko su bili gospodari ljetnikovaca koji su iskitili njezinu obalu koji su međusobnom književnom i intelektualnom komunikacijom dali obilati udio u povijesti i kulturi hrvatskog humanizma. Najslavnije glasove hrvatske književnosti i njihova stvaralačka djela koja su nastala među zidovima ljetnikovaca Rijeke dubrovačke zamijenio je u osamnaestom stoljeću skromni pjev klasicističkih muza u formi različitih prigodnih pjesmica. U lođi ljetnikovca Sorgovih, glazbenika, pjesnika i diplomata, orila se potkraj toga stoljeća simfonijska glazba i bliještao, uz pratnju klavirčembala, duh intelektualizma i sjaj ulaštenog obiteljskog srebra, iako je Republika sa svojim prorijeđenim i degeneriranim aristokratskim predstavnicima, njihovim naprahanim gospodstvom te izblijeđenim velutom ceremonijalnih plašteva, izgubivši svu vitalnost i okretnost predaka, bila na izdisaju. Nizom još postojećih, ali većinom ruševnih zdanja ljetnikovaca i njihovih zapuštenih vrtova privlačila je Rijeka dubrovačka u XIX. stoljeću prve turističke posjetitelje Dubrovnika koji su u njihovim zidovima otkrivali visoki civilizacijski i kulturološki značaj graditelja i drevnih vlasnika, dubrovačke intelektualne i književne elite, među kojima je bilo i ponajvećih hrvatskih stvaralaca pisane riječi.

Dubrovački ljetnikovci nemaju izgled kraljevskih palača. Iako otkrivaju visoki standard života svojih prvih vlasnika, zadržali su svoje ljudsko

⁴⁰ *Drugo prikazanje također složeno po neznanom pisaocu.* Arhiv Male braće u Dubrovniku, rkp. 122, str. 228–229, stihovi 705–710.

mjerilo, ne razmećući se bogatstvom i pretjeranom raskoši, oblikujući jednostavne i ugodne ambijente u kojima je skladnost i prozračnost graditeljskih zahvata, vrtnih površina i umjetnina stvorila jedinstveni ugođaj, iz njih progovara duh umjerenosti i osobnosti graditelja, prostor dublje slobode. Njihova izuzetna vrijednost nije samo u pojedinačnoj ljepoti i umjetničkoj i povijesnoj vrijednosti svakoga od preostalih ljetnikovaca, nego u jedinstvenosti njihova ritmičnog niza na jednoj i drugoj obali Rijeke i urednosti prostora na kojima su smješteni njihovi vrtovi i perivoji. Njihov niz uz obale zaljev Rijeke dubrovačke značio je ne samo koncentraciju stanovništva urbanih navika života, nego okupljanje dubrovačkog elitnog društvenog sloja, ponajprije književnika odnosno pjesnika i filozofa, ali i znanstvenika i kompozitora, na tom uskom području, na kojem je od sredine XV. do sredine XVI. stoljeća podignuto pedesetak ladanjskih zdanja. Okupljanje vlastele i pripadnika antuninske bratovštine odvijalo se u većoj mjeri uz obale zaljeva Rijeke dubrovačke, a manje u unutrašnjosti, uz seoska naselja na uzvisinama, potaknuto proizvodnjom hrane i jednostavnijom opskrbom mesom, ribom i divljači nego što je to bilo u napuščenom gradu, izdašnosti izvora zdrave vode, pogodnim zdravstvenim uvjetima života, lakom opskrbom drvom za ogrjev i nabavom građevinskog materijala, povoljnim mogućnostima prometovanja morem i kopnom, prihvatljivim uvjetima transporta ljudi i životinja, kao i blizinom gradskog centra. Premda je ideja o podizanju ljetnikovca bila redovito povezana s praktičnošću koja je pružala mogućnost života uz povrćem i voćem bogate vrtove, mogućnost lova divljih životinja i ribolova, ljetnikovci i njihove saloče, njihovi perivoji i paviljoni postali su tijekom stoljeća idealna mjesta u kojima su se mogle spajati dokolica i korisnost, mjesta na kojima su se za dugih ljetnih sumraka slagali stihovi i krojile priče.

Literatura

- Bersa, Josip. 2002. *Dubrovačke slike i prilike (1800. – 1880.)*. Dubrovnik: Matica hrvatska.
- Bilić, Tomislav. 2006. Some northern constellations used for navigation in antiquity. *VAMZ* 39. Zagreb: 15–58.
- Bogdan, Tomislav. 2006. »Novi stari prijevodi iz Petrarkina Kanconijera«, u: *Petrarca i petrarkizam u hrvatskoj književnosti. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 27. do 29. rujna 2004. u Splitu*, ur. Bratislav Lučin i Mirko Tomasović. Split: Književni krug.
- Bona, Luko Miha. 1864. *Arion u rieku, Aretuza u goru*. Dubrovnik: po Petru Martecchini.
- Bogišić, Rafo. 1970. »Pojava pejzaža u hrvatskoj renesansnoj poeziji«. *Umjetnost riječi* 14/1–2. Zagreb: 31–39.
- Bogišić, Rafo. 1982. *Riječ književna stoljećima (od Držića do Mažuranića)*. Zagreb: Školska knjiga.
- Bogišić, Rafo. 1989. *Hrvatska pastoralna*. Zagreb: Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta u Zagrebu.
- Brković, Ivana. 2012. Prostori i granice prostora u Gundulićevu *Osmanu*. u: *Perivoj od slave. Zbornik Dunje Fališevac*, ur. Tomislav Bogdan, Ivana Brković, Davor Dukić i Lahorka Plejić Poje. Zagreb: FF Press.
- Cervinus, Aelius Lampridius (Crijević, Ilija). 2004. *Carmina* (pr. Darko Novaković). *Hrvatska književna baština* 3. Zagreb: 23–248.
- Crijević, Ilija. 1969. S tobom meni Marjane. *Hrvatski latinisti*. I. Prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Crijević, Ilija. 1969. Martinje. *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Hrvatski latinisti*. I. prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Crijević, Ilija. 1969. Knjižnici. *Pet stoljeća hrvatske književnosti: Hrvatski latinisti*, I, prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Deanović, Mirko. 1933. Odrazi talijanske akademije 'degli Arcadi' preko Jadrana. *Rad JAZU* 250. Zagreb: 81–86.
- Držić, Džore. 1968. *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*. Prir. Rafo Bogišić. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Damić, Antun. 1968. Dva pastirska dramska prizora M. Vetranića. *Grada za povijest književnosti hrvatske* 29. Zagreb: 191–229.
- Fališevac, Dunja. 1992. Udio humanizma u hrvatskoj epici 15. i 16. stoljeća. *Mogućnosti* 29/3–4. Split: 208–227.

- Ferrich, Georgii. 1794. *Fabulae ab Illyricis adagiis desumptae*. Rhacusae: Apud Andream Trevisani.
- Ferrich, Georgio. 1803. *Periegesis orae Rhacusanae duobus libris comprehensa*. Rhacusii: Typis Antonii Martecchini.
- Fisković, Cvito. 1947. *Naši graditelji i kipari XV. i XVI. stoljeća u Dubrovniku*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Fisković, Cvito. 1982. *Eseji*. Split: Logos.
- Fisković, Cvito. 1978. *Baština starih hrvatskih pisaca*. Split: Čakavski sabor.
- Hidža, Đuro. 1970. Upravljeno N.N.-u na ljetovanju u Rijeci dubrovačkoj. *Hrvatski latinisti*. II. Prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Zora – Matica hrvatska.
- Janeković Römer, Zdenka. 2013. Ladanjska Arkadija Junija Antunova de Resti (1755. – 1814.) – utočište starog svijeta. *Peristil* 56. Split: 57–62.
- Jireček, Constantin. 1896. Der ragusanische Dichter Šiško Menčetić (geb. 1457., +1527.). *Archiv für slavische Philologie*, Berlin, 19. Wien: 22–89.
- Kasumović, Ivan. 1910. Dva originalna naša fabulista. *Rad JAZU* 206. Zagreb: 5.
- Kaznačić, Antun. 1879. *Pjesme razlike Antuna Kaznačića*. Predgovor napisao Antun Visić. Dubrovnik: Tiskara Dragutina Pretnara.
- Körbler, Đuro. 1910. Jakov Bunić Dubrovčanin, latinski pjesnik. *Rad JAZU* 180. Zagreb: 58–145.
- Körbler, Đuro. 1915. Iz mladih dana dana triju humanista Dubrovčana 15. vijeka (Karlo Pavlov Pucić, Ilija Lampričin Crijević i Damjan Paskojev Benešić). *Rad JAZU* 206. Zagreb: 218–252.
- Kuljiš, Tomislav. 1991. O koloritu i pejzažu Ivana Gundulića. *Dubrovnik* 2/1 Dubrovnik: 174–188.
- Lučić, Josip. 1962. Historijska topografija Dubrovačke Astoreje. *Analiza Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 8/9. Dubrovnik: 275–299.
- Lupis, Vinicije. 2013. Miho Gradić i njegov kulturni krug. *Stjepan Gradić otac domovine*. Ur. Pavica Vilač. Dubrovnik: Dubrovački muzeji.
- Maixner, Rudolf. 1952. O akademiji Miha Sorkočevića. *Grada za povijest književnosti hrvatske*, 23. Zagreb: 57–67.
- Marinović, Vitomir. 1957. Prvi naš poznati spjevaoc u Dubrovniku. Povodom 500-te godišnjice rođenja Šiška Menčetića. *Literatura* 1/4. Zagreb: 416–421.
- Muhoberac, Mira. 2001. Pastoralni kompleks u staroj hrvatskoj književnosti. U: *Krležini dani u Osijeku 2000. Hrvatska dramska književnost i kazalište – inventura milenija*. Prvi dio. Prir. Branko Hećimović. Zagreb–Osijek: HAZU, Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku i Pedagoški fakultet Osijek.

- Palmotić, Junije. 1995. *Izabrana djela*. Zagreb: Stoljeća hrvatske književnosti. Matica hrvatska.
- Palmotić, Đono. 1999. *Izbor iz dela*. Subotica: Prosveta.
- Pavešković, Antun. 1997. Bavljenje Pjerka Sorkočevića Gundulićevim *Osmanom*. *Dani hvarskog kazališta*, 23. Split: 272–280.
- Pucić, Karlo. 1969. *Hrvatski latinisti I*, prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Pupačić, Josip. 1958. Za suvremeniju ocjenu Šiška Menčetića. *Krugovi* 7/7–8. Zagreb: 506–514.
- Rački, Franjo. 1872. Iz djela E. L. Crievića, Dubrovčanina. *Starine JAZU* 4. Zagreb: 187.
- Ravlić, Jakša. 1956. O prvom izdanju Gundulićeva *Osmana* (1826). *Analitički historijski institut JAZU u Dubrovniku* 4/5 Dubrovnik: 705–718.
- Resti, Junije. 1816. *Carmina*. Patavii: Typis seminarii.
- Rezar, Vlado. 2000. Kratak prikaz poznavanju rada Miha Sorga (1739. – 1796.). *Dubrovački horizonti* 40. Zagreb: 38–64.
- Rezar, Vlado. 2005. Rukopisna ostavština Damjana Beneše. *Latina et Graeca* 7. Zagreb: 19–29.
- Stojan, Slavica. 1995. Što su jeli stari pisci dubrovački. *Dubrovački horizonti* 35. Zagreb: 97–101.
- Stojan, Slavica. 2000. Pjesnička ostavština Marka Bruerevića na četiri jezika. *Analitički Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 38. Dubrovnik: 185–199.
- Stojan, Slavica. 2007. *Slast tartare. Marin Držić u svakodnevici renesansnog Dubrovnika*. Zagreb–Dubrovnik: HAZU, Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku.
- Stojan, Slavica. 2008. Marin Držić u Rijeci dubrovačkoj. *Dubrovnik* 19/4. Dubrovnik: 15–21.
- Stojan, Slavica. Kulturni krug Luke i Miha Sorga (Sorkočevića): glazbenici, pjesnici, diplomati. *Analitički Zavod za povijesne znanosti* 54/2(2016): 247–262.
- Šrepel, Milivoj. 1897. Pjesni Junija Rastića. *Građa za povijest književnosti hrvatske* 1. Zagreb: 56–65.
- Šundalić, Zlata. 2007. Fauna u Držićevim pastoralama. *Kulturni bestijarij*. Ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Švelec, Franjo. 1998. *Iz starije književnosti Hrvatske. Rasprave*. Zagreb: Erasmus Naklada.

- Vekarić, Nenad. 2013. *Vlastela grada Dubrovnika. Odabrane biografije (A – D)*. Sv. 4. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vekarić, Nenad. 2014. *Vlastela grada Dubrovnika. Odabrane biografije (E – Pe)*. Sv. 5. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku.
- Vetranović, Mavro. 1968. Na priminutje Marina Držića Dubrovčanina tužba. *Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*. Prir. Rafo Bogišić. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, Zora.
- Vratović, Vladimir. 1969. Ilija Crijević. Aelius Lampridius Cervinus (1463. – 1520.). *Hrvatski latinisti I*. Prir. Veljko Gortan i Vladimir Vratović. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska. – Zora.
- Zbornik stihova XV. i XVI. stoljeća*. 1968. Prir. Rafo Bogišić. Pet stoljeća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.

Old Croatian writers in summer residences of Rijeka Dubrovačka

Summary

The author describes and invokes life, letters and conversations of many famous Ragusan writers in the period from the 15th to the 19th century, who took residence in mansions of Rijeka Dubrovačka, a bucolic area near the city of Dubrovnik.

Ključne riječi: Dubrovnik, Ombla, Rijeka dubrovačka, Držić, Vetranović, Palmotić

Keywords: Dubrovnik, Ombla, Rijeka dubrovačka, Držić, Vetranović, Palmotić

Nikola Tolja
Iva Kuljevana 24, otok Lopud
nikola.tolja@gmail.com

DUBROVAČKI SRBI KATOLICI DO 1918.

Srbi katolici pojavili su se u drugoj polovini XIX. stoljeća dok su hrvatske zemlje još bile u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, osobito na području austrijske Dalmacije od Boke kotorske do Splita i Kaštela. Samo je u Dubrovniku pojava prerasla u snažan politički i kulturni pokret. Primarni uzrok tome bio je specifični, povijesno uvjetovani dubrovački partikularizam. U svojoj osnovi pokret je težio federalnom jugoslavenstvu, ugleđavši u slobodnoj Srbiji južnoslavensku ujediniteljicu – svojevrzni Pijemont. Osmislila ga je i predvodila onodobna dubrovačka inteligencija, a imao je jasan program s nacionalnom, političkom, kulturnom i promidžbenom sastavnicom, a konačni cilj bio je izlazak ispod austrijskog jarma. Usporedno s napredovanjem politike novoga kursa koja je utemeljena početkom XX. stoljeća, a čija je politička platforma bilo jugoslavenstvo, pokret je vidno jenjavao, da bi se nakon što je 1918., osnivanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca realizirana jugoslavenska politička ideja, potpuno ugasio.

I.

Pojavi i pokretu dubrovačkih Srba katolika u hrvatskoj znanosti (pre)dugo nije poklanjana potrebna pozornost. Štoviše, pojava je podcjenjivana, nerijetko smatrana efemernom, pa nije adekvatno uvrštavana u kontekst novije dubrovačke i hrvatske povijesti, dok se o pokretu nije ni govorilo. Cjelovita obrada od prve pojavnosti (Medo Pucić 1841.) preko prerastanja u pokret (sredinom 80-ih godina XIX. st.) do njegova gašenja (1918.) objelodanjena je tek prije nekoliko godina kad je objavljena knjiga »Dubrovački Srbi katolici – istine i zablude«.¹ Recenzenti su je ocijenili znanstveno utemeljenom i značajnom, a tako je prihvaćena i u ostaloj dobronamjernoj stručnoj

¹ Tolja 2011. (Iako je u knjizi temeljito obrađen njihov fenomen i pokret samo do 1918. kad je stvorena prva jugoslavenska državna zajednica, što je i bio njihov politički cilj, ali i uzrok gašenja pokreta, u naslovu knjige to nije naglašeno jer je, bez posebne eksplikacije, u naznakama istaknuto što se – pretežno – s njima dogodilo u međuraću, a mnogo toga sugerirano je kontekstom. Međutim, kako njihova uloga u političkom životu Dubrovnika u međuraću, ipak, još nije temeljito istražena, onaj koji nije pročitao knjigu neće ovim člankom dobiti takvu obavijest, pa autor smatra potrebnim naglasiti da će biti riječi tek o njihovu djelovanju do 1918., tj. do vremena kad je pokret prestao djelovati.

i široj javnosti. U zaključku svoje recenzije prof. dr. sc. Stjepan Ćosić, osim ostaloga, naglasio je kako rukopis »po prvi put nudi cjelovite i znanstveno utemeljene odgovore na brojna pitanja o korijenima, nastanku, djelovanju i ulozi dubrovačkih Srba katolika, te da predstavlja vrijedan znanstveni prinos ne samo za povijest Dubrovnika, nego i za hrvatsku povijest općenito.« Prof. dr. sc. Stijepo Obad, kao drugi recenzent, svoju recenziju zaključio je skoro na istovjetan način, dodajući kako »rukopis predstavlja značajan iskorak u shvaćanju i tumačenju dubrovačke povijesti s kraja XIX. i početka XX. stoljeća.«²

Budući da je građa vrlo kompleksna, i da knjiga obaseže više od 700 stranica, u članku koji slijedi ona će (građa) biti sažeta do mjere koja će čitateljima osigurati inicijalnu spoznaju o tom fenomenu i pokretu, a neće dopustiti opsežniju eksplikaciju. Drugim riječima rečeno, članak će se »nasloniti« na knjigu, ali će sačuvati potrebnu autonomnost i preglednost. Čitatelji koji budu željeli dobiti potpuniju obavijest, neka pristupe knjizi.

II.

S današnjeg aspekta shvaćanja i uređenosti odnosa vjersko-nacionalno, i razine stanja društvene svijesti, sintagma *Srbin katolik* (kao i sintagma *Hrvat pravoslavac*) zvuči kao oksimoron, pa se postavlja pitanje kako je bilo moguće da ikad zaživi? Odmah valja odgovoriti da u vrijeme kad je srbokatolicizam stupio na povijesnu pozornicu, ne samo što nije imao oksimoronska obilježja nego je izvirao iz onodobnih ideološko-političkih i ukupnih društvenih odnosa i stanja društvene svijesti u pitanjima koja su dodirivala odnos vjersko-nacionalno.

Drugim riječima rečeno, pojava Srba katolika bila je povijesno uvjetovana kategorija, a osobito su joj pridonosile dvije okolnosti. Prva se ogledala u tomu što u vrijeme kad su se pojavili na području današnje Republike Hrvatske još nije bio okončan proces prerastanja etničke svijesti u nacionalnu, tj. nije bio dovršen proces hrvatske nacionalne integracije, pa se u okviru Trojednice ime *Hrvat* u znatnoj mjeri doživljavalo i shvaćalo kao pokrajinsko, poput ostala tri regionalna imena (Dalmatinac, Slavonac, Istranin). Zbog toga je (analizirajući svrstavanje onodobnih Dubrovčana uz hrvatsku, odnosno uz srpsku nacionalnu ideju) Mirko Deanović zapisao: »Zapravo bi više slučajem prevagnuo kod nekoga jedan, a kod drugoga drugi od ta dva osjećaja u gradu, gdje je jedan brat mogao biti Hrvat, a drugi Srbin, gdje ni sinovi ni kćeri nijesu morali zadržati narodnost svojih roditelja.« (Deanović 1949: 102). U prilog tomu ide i navod Mirka Žeželja, biografa Iva Vojnovića koji, govoreći o nacionalnom opredjeljenju mladih Vojnovića, navodi kako su se »Ivo i Đeni više osjećali Hrvatima, dok se njihov brat Lujo ćutio Srbinom.« (Žeželj 1977: 119).

² Zaključne misli obaju recenzenata otisnute su na poleđini zadnje korice knjige.

Druga okolnost koja je išla naruku pojavi Srba katolika (i pravoslavnih Hrvata također) ogledala se u tomu što u svijesti naroda još nije bio čvrsto i trajno uspostavljen znak jednakosti između hrvatstva i katoličanstva, odnosno između srpstva i pravoslavlja kako ga je s hrvatsko-katoličke strane bio definirao don Mihovil Pavlinović, a sa srpsko-pravoslavne strane dalmatinsko-istarski episkop Nikodim Milaš.

U primjeru Srba katolika nije se, dakle, radilo o »preskakanju« nacionalno formiranih Hrvata među Srbe niti vjerski formiranih pravoslavaca među katolike, nego je srpska nacionalna ideja bila i ostala njihovo prvo i jedino nacionalno opredjeljenje uz istovremeno zadržavanje katoličkog svjetonazora; bez obzira što su u onodobnim javnim polemikama od političkih protivnika ponekad bili nazivani »polutanima«, »posrbicama«, »renegatima«, »Šumadincima«, itd.

*

Osim na dubrovačkomu području Srbi katolici pojavili su se i na ostalim prostorima Trojednice, osobito na priobalnomu prostoru austrijske Dalmacije od Boke kotorske do Splita i Kaštela. Međutim, dok se u ostalim sredinama ta pojava zadržala na individualnoj, osobnoj razini ili, u najboljem slučaju, na razini kružoka (kakav je bio splitsko-kaštelanski), u Dubrovniku je ona krajem XIX. i početkom XX. st. dobila obilježja kolektiviteta, s vremenom prerastavši u snažni politički i kulturni pokret. O njegovoj snazi najrazvidnije svjedoči činjenica da su, u koaliciji s manjinskim autonomašima i uz zanemarivo učešće Srba pravoslavaca, upravo Srbi katolici vladali dubrovačkom Općinom čitavo zadnje desetljeće XIX. stoljeća – od 1890. do 1899. Ne treba temeljem navedenog podatka zaključivati kako je većina onodobnoga dubrovačkog pučanstva bila na srpsko-autonomaškoj strani jer uspjeh nije bio rezultat izborā s općim pravom glasa, nego rezultat glasovanja odabranih – oligarhijskih slojeva društva. Međutim, budući da su sve političke stranke podlijegale jednakim izbornim pravilima, ne bi bilo korektno umanjivati njihov uspjeh i pobjedu na dvama uzastopnim općinskim izborima (1890. i 1894.).

Osnovni – primarni razlog zbog kojega je srpskokatolička pojava samo u Dubrovniku prerasla u pokret treba prepoznati u specifičnom, povijesno uvjetovanom dubrovačkom partikularizmu. Bolje rečeno, stoljećima manifestirana dubrovačka posebnost, zatvorenost, osjećaj nadmoći i samodostatnosti, što je u nekih rezultiralo otporom prema integraciji Grada u hrvatsku naciju, a time i otporom prema hrvatskoj državnosti. Takav osjećaj (stoljećima njegovan i ljubomorno čuvan) bio je uvjetovan višestoljetnom vlastitom državnošću, gospodarskom moći i kulturnim postignućima. Umjesto izraza »partikularizam« povjesničar Vinko Foretić rabio je izraz patriotizam, pa je naglašavao: »Tako su i stari Dubrovčani

u prvom redu bili zadojeni žarkim dubrovačkim patriotizmom, koji nije dolazio do izražaja samo kod vladajuće vlasteoske klase već i kod gradskih pučana« (Foretić 1980: 18). Čak se zbog toga u Gradu stoljećima bio oblikovao posebni mentalitet, posebni dubrovački mentalni sklop, što ga je Matoš svojevremeno bio nazvao »raguziranjem«.

Stoljećima tako oblikovani specifični, povijesno uvjetovani dubrovački partikularizam nije mogao prijeći u zaborav ni nakon ukinuća Republike i pada pod Austriju, nego se nastavio manifestirati i u promijenjenim povijesnim okolnostima. Razvidno se prikazao odmah nakon pada Grada pod Austriju i uključivanja u pokrajinu Dalmaciju, čime su, dotad stoljećima slavni i slobodni, Dubrovčani počeli dijeliti sudbinu ostalih austrijskih podanika od Bara na jugu do otoka Raba na sjeveru. Iznimno teško su se mirili s činjenicom da, u državno-pravnom pogledu, najednom od Dubrovčana moraju postati Dalmatinci, i s njima zajedno dijeliti daljnju neizvjesnu i ponižavajuću sudbinu, tj. postati porobljeni kao što su Dalmatinci bili stoljećima. Upravo je borba protiv podalmatinčenja bio prvi vid manifestiranja dubrovačkog partikularizma pod Austrijom. To je bilo razlogom što se ugledni Luko Stulli ohrabrio da u ime svih Dubrovčana uputi pismo austrijskom caru u kojemu je, osim ostalog, naglasio sljedeće: »Sav dubrovački narod pita, da se udostojiš odrediti, neka se naziv Dubrovčanin ne pretvori u Dalmatinac. Ako je mahniti vlasteoski ponos uvrijedio tvoj prijesto, neka se ta vlastela slobodno nazovu Dalmatinci, ali ostali narod nije tome kriv, pa zašto da taj gorki, ništavni, mrski naziv bude i njemu namijenjen? Ako lijepa riječ Dubrovčanin iščezne iz rječnika, kako ćeš tad prozvati Dalmatince, ako ikad postanu čestita čeljad.« (Bersa 1941: 70). Na istu činjenicu upozoravao je Josip Bersa, pouzdani kroničar dubrovačkih (ne)prilika pod Austrijom: »Ovaj grad nekad svoj gospodar na svijetu, pak svijetu sluga, grad koji se danas gubi u bezimenom mnoštvu manjih gradova – kako je pjevao talijanski Luko Giorgi u pjesmi banu Jelačiću – branio je kako je mogao, svoj glas i svoj osobiti značaj, opirao se svim pokušajima, da ga podalmatinče. Godine 1839. imenovanje jednog Dalmatinca za predsjednika suda budi opće negodovanje; tužahu se građani, da su okružni poglavar, vojnički zapovjednik i biskup sami Dalmatinci. Prava si Dalmatinka – ovako bi Dubrovkinja opsovala sluškinju divlju i nevaljalu.« (Bersa 1941: 71).

Pod Austrijom na takav način zarana manifestiran dubrovački specifični, povijesno uvjetovani partikularizam, nekad sa slabijim nekad s jačim intenzitetom, objelodanjivan je osobito u vremenima kad su postajale izglednim značajnije društvene promjene u Carevini ili u vrijeme značajnijih kulturnih i političkih pokreti na domaćem terenu koji su obećavali pozitivne promjene – sve s ciljem da Grad optimalno pronađe sebe u novim društvenim okolnostima, a kao crvena nit provlačeno je nastojanje da se Grad

oslobodi austrijskog jarma. Iznad svega kad bi se ukazala varljiva nada o ponovnoj uspostavi Republike kako je to bilo burne 1848.

Dok su revolucionarna gibanja u Carevini te godine Dalmatinci, slikovito rečeno, »primili na znanje, Dubrovčani su vjerovali da se ta godina nije mogla javiti praznih ruku gradu Sv. Vlaha, ali se ograničila na to, da dopusti, da čeljad za trenutak pomahnitaju.« (Bersa 1941: 185). Grad se digao na noge, odražavani su vatreni govori, klicalo se novoj slobodi. »Toga dana radoznalost se izvrgne u teški duševni nemir, a ovaj najzad u nešto što je sličilo ustanku.« (Bersa 1941: 186). Dubrovačka vlastela i slobodni seljaci bili su prestali plaćati porez. Riječju: nametnut je osjećaj i varljiva nada da je došlo vrijeme izlaska ispod austrijskog jarma. Kotarsko poglavarstvo pratilo je taj bunt i nadanja Dubrovčana, pa je »popisalo, među ostalih buntovnika, sve članove porodica Bonda, Gondola i Pozze, kasnije izvijestivši Beč da su Dubrovčani bez izuzetka bili neprijatelji Austrije, jer su ufali, da će se iznova podići njihova Republika.« (Bersa 1941: 189).

Sljedeća etapa manifestiranja dubrovačkoga specifičnog, povijesno uvjetovanog partikularizma nastupila je u vrijeme narodnoprporodnoga gibanja početkom 60-ih godina XIX. stoljeća iako se na prvi pogled tako ne bi dalo zaključiti. Iako radeći na sjedinjenju, i boreći se protiv autonomaskih stremjenja, valja uočiti da su Dubrovčani za to imali posebne razloge te da su i kroz ujedinjenje željeli osigurati »corpus separatum«. To je bilo razlogom što je Medo Pucić odlučno zahtijevao da »okruže Dubrovačko i Kotorsko imaju sabor ili ti skupštinu svoju odijeljenu od ikakve skupštine cjelovite provincije.«³ Nije zanemarivo uočiti i terminološku razliku kad je raspravljano o ujedinjenju Trojednice. Dubrovački zagovornici ujedinjenja koristili su izraze »pridruženje« i »društvo s Hrvati«, a ne izraze »ujedinjenje« i »sjedinjenje«. Vezano za ujedinjenje, dubrovačku posebnost iliti partikularizam Medo je tad izrazio i na ovakav način:

»Drugačiji su dubrovački razlozi, drugačiji su dalmatinski. Dok Dubrovnik od početka 15. vieka pa do ovoga pod zaštitom ugarsko-hrvatske krune izobražavaše historičku svoju i čudnovatu posebnost, primorski Dalmatinci pod mletačkim nasiljem sve dublje propadaše i tudjinstvu pripadaše, za to i današnji Dubrovčanin bi radije prionuo narodu – a primorski Dalmatinac tudjinstvu; nije dakle čudo, ako Dubrovčanin slabo mari za posebnu dalmatinsku autonomiju, on se svedj dičio svojim slavjanstvom, a Dalmatinac?« (Marković 1883: 172).

Kad je postalo posve razvidno da je ujedinjenje prešlo u zaborav, da je metafora da su Srbi i Hrvati »dva oka u jednoj glavi« »izraubovana«, pri čemu je točku na i označio istup Srba iz Narodne stranke i osnivanje Srpske narodne stranke 1879., dubrovački višestoljetni partikularistički »virus« je »mutirao« i predstavio se u vidu *slovinskog* pokreta. Sačinjavali su ga najistaknutiji dubrovački intelektualci hrvatske i srpske narodnosti, a kasnije

³ *Bistrimo pojmove*. Tjednik *Dubrovnik* 24/1892.

mu je pristupio i manji broj intelektualaca iz Dalmacije, Boke kotorske i hercegovačkog zaleđa. Njihov program prepoznatljiv je već iz atributa *slovinci*, a realiziran je u časopisu *Slovinac* (1878. – 1884.) koji je u podnaslovu bio označen kao *List za književnost, umjetnost i obrtnost*.⁴

Za daljnje napredovanje dubrovačkoga *slovinstva* kobne su bile godine 1882. i 1883. u kojima je pomrlo nekoliko prvaka i najpredanijih aktivista pokreta (Medo Pucić, Niko Veliki Pucić, Rafo Pucić, Đuro Pulić, Ivan August Kaznačić, Pero Franasović i Vuk Vrčević). Nikola Ivanišin govorio je kako su time slovincima pokretu »biološki korijeni bili posječeni.« (Ivanišin 1962: 240). Ta okolnost velikim dijelom je doprinijela da je već 1884. časopis ugašen, da su se nedugo nakon toga »slovinci« razišli prema narodnosnoj pripadnosti, da je sredinom 80-tih godina slovinstvo preraslo najprije i pretežno u srpski, a potom i u hrvatski nacionalni ekskluzivizam kojemu su se pridružile nove, svježije, mlade snage srpskih i hrvatskih nacionalnih ekskluzivista. Srpski ekskluzivizam koji je izrastao iz ruševina slovinstva oblikovan je kao srpskokatolički pokret koji je (u kontinuitetu) označio zadnje manifestiranje specifičnoga povijesno uvjetovanoga dubrovačkog partikularizma pod Austrijom, a kakav je to pokret bio, i prema čemu je stremio, bit će obrazloženo u nastavku.

Obrazlaganje o specifičnom, povijesno uvjetovanom dubrovačkom partikularizmu kao primarnom uzroku oblikovanja srpskokatoličkog pokreta u Dubrovniku bilo je nužno iz dva razloga: (1) da se uoči kako je to bila prirodna posljedica višestoljetnog kretanja dubrovačkoga povijesnog i socio-političkog bića, a ne neutemeljeni politički hir skupine dubrovačkih intelektualaca s kraja XIX. i početka XX. stoljeća niti uvozni, propagandni proizvod iz Srbije, kako mnogi krivo misle. (2) da se uoči kako, povezano s time, njegovi pokretači i realizatori, zaljubljenici u svoj grad i njegovu slavnu prošlost, nisu bili izdajnici, nego su Gradu tražili dostojno mjesto pod suncem u uvjetima kad je, kao nekadašnja »slovinška Atena«, kao nekadašnji grad-državica, potpao pod germansku vladavinu i bio sramotno zbačen na periferiju Carevine.

Osim specifičnog, povijesno uvjetovanoga dubrovačkog partikularizma, kao primarnog uzroka, postojao je niz ostalih – sekundarnih uzroka koji su osiguravali snažan zamah ondje utemeljena srbokatolicizma. Oni su imali povijesna, političko-propagandna, jezična, etnografska, teritorijalna, generacijska, prosvjetna, personalna i međunarodna obilježja. Osobito su među sekundarnim uzrocima bila značajna dva: (1) osamostaljenje Srbije i Crne Gore nakon odluka Berlinskoga kongresa 1878., kojim činom se Srbija ukazala kao (lažni) južnoslavenski Pijemont i (2) romantičarsko lingvističko

⁴ Pokretači i osnivači časopisa bili su Medo Pucić, Niko Veliki Pucić, Pero Budmani, Antun Kazali, Ivan August Kaznačić i Luko Zore, a ubrzo su im se pridružili Jovan Sundečić s Cetinja i Vuk Vrčević iz Trebinja.

shvaćanje da je jezik osnovni izraz narodnog duha, i u skladu s tim učenje Vuka Stefanovića Karadžića da su svi štokavci – Srbi, pa tako i Dubrovčani.

*

Raspadom jedinstvenoga dubrovačkoga slovinskog pokreta sredinom 80-tih godina XIX. st. i oblikovanjem srpskoga i hrvatskoga ekskluzivizma, u Gradu su otpočele žestoke političke borbe između hrvatskih i srpskih političkih protagonista. Takvo stanje Supilo je ilustrirao rečenicom »Parnica dvajuh plemena je u sporu.«⁵ Jedan politički blok negirao je hrvatstvo Dubrovnika, a drugi je negirao njegovo srpstvo. Ideje hrvatske strane javno je zastupala Supilova *Crvena Hrvatska*, a ideje srpske strane tjednik *Dubrovnik* – službeno glasilo Srpske narodne stranke – i još nekoliko novopokrenutih, listova srpske usmjerenosti. »Parnica« je osobito vođena oko sljedećih pitanja: (1) je li Dubrovnik sa svojim područjem prvotna hrvatska ili srpska stečevina i tko, temeljem toga, ima na nj polagati pravo; (2) pripada li, povijesno gledano, jezik Dubrovnika srpskom ili hrvatskom jezičnom corpusu; (3) je li na dubrovačkomu području oduvijek vladala štokavština ili je ona potisnula izvornu dubrovačku čakavštinu; (4) pripada li stara dubrovačka književnost hrvatskom ili srpskom književnom corpusu; (5) kad je i zašto ćirilčno pismo uvedeno u dubrovačku administraciju te je li ono isključivo srpsko pismo ili pripada i Hrvatima; (6) tko treba polagati pravo na BiH i »braću muhamedance«, kako su nazivani s obiju strana i (7) kakav odnos mora vladati između vjerske i nacionalne kategorije.

*

Pokret dubrovačkih Srba katolika imao je jasno prepoznatljiv program djelovanja u kojemu su dominirale četiri sastavnice: nacionalna, politička, kulturna i promidžbena.

1) Nacionalna sastavnica trebala je osigurati srpsku nacionalnu identifikaciju što je moguće većeg broja, osobito mladoga, dubrovačkog pučanstva. Znali su da je Dubrovnik oduvijek bio »bastion katoličanstva« i da se ono u znatnoj mjeri, ali još uvijek ne bezuvjetno, poistovjećivalo s hrvatstvom, ali je ova sastavnica, ipak, bila utemeljena i promidžbeno promicanja na čvrstu uvjerenju da su vjersko i nacionalno dvije posebne, ničim međusobno uvjetovane, kategorije, tj. da samim činom rođenja Hrvat ne mora postati katolikom niti Srbin pravoslavce pri čemu su isticali primjere mnogih uglednih ljudi koji su taj primjer slijedili. Obrazlagali su kako je vjera ukorijenjena, tradicionalna kategorija, plod obiteljskog odgoja koji je pojedinac prihvatio inercijom prije negoli je postao svjestan vlastite osobnosti,

⁵ Izdvojena rečenica iz članka *Za hrvatstvo Dubrovnika*. *Crvena Hrvatska* 3/1897.

slobode odlučivanja i položaja u društvu, a da je nacionalno opredjeljenje rezultat izbora osviještena pojedinca i plod njegove ljudske slobode.

2) Politička sastavnica bila je najosjetljivije pitanje kojim su se dubrovački Srbi katolici morali baviti i javno ga obrazlagati jer su bili pod udarom austrijske cenzure⁶, a njihov položaj bio je otežavan i time što su od strane političkih protivnika ponekad javno optuživani da »teže preko granice«. Zbog toga je tu sastavnicu moguće cjelovito upoznati tek nakon što se aktivno pročita sva onodobna srpskokatolička periodika jer su mnoge političke ideje izricane između redaka. Srpskokatoličku političku platformu najrazvidnije je obrazlagao plemeniti Nikša Matov Gradi, što se osobito može prepoznati iz kratkog nacrt⁷ koji je bio sastavio u ime pokretača lista *Glas Dubrovački*⁸, čiji urednik je bio, a na čijim stranicama je politička platforma detaljnije obrazlagana – onoliko koliko je to cenzura dopuštala.

Nacrt je naznačio sažete smjernice za političko djelovanje u uvjetima dok se Grad (ne svojom voljom) nalazio u sastavu Austro-Ugarske Monarhije, dakle u zatečenom stanju, a zahtijevale su sljedeće: (1) boriti se »složno sa ostalim Slavenima suprot Niemcu za ukinuće dualizma i da se uvede federativni sistem«; (2) boriti se protiv svake mogućnosti »ma kog državnopravnog združenja s Hrvatima«, premda su u doglednoj budućnosti, u drukčijem povijesnom kontekstu, spremni »stupiti s njima u kakvu čim zajednicu«; (3) suprotstavljati se »svakom daljem opstojanju talijanskih autonomaša kao političke stranke«⁹; (4) suprotstavljati se »svakom širenju upliva budi njemačkog budi mađarskog u zaposjednutim zemljama na Balkanu.«¹⁰

Međutim, glavni i najvažniji dio njihova političkog programa odnosio se na pripremanje terena na izlazak iz okvira Monarhije. To se iz spomenutoga Gradijeva nacrt⁷ moglo tek naslutiti izricanjem spremnosti o stupanju s Hrvatima u »kakvu čim zajednicu«. Tu je bilo riječi o težnjama i političkim pretpostavkama »da stvore jednu neodvisnu državu koja slobodno raspolaže svojijem udesima«¹¹, tj. ravnopravnu i slobodnu jugoslavensku državnu zajednicu (u koju su u početku uključivali i Bugare). To im se činilo

⁶ Odlukon sudskih organa mnogi politički usmjereni članci su zapljenjivani. Osobito se to odnosilo na list *Gušterica*. Na prostoru gdje su se nalazili ostajala je bjelina s napomenom: *Zaplijenjeno*.

⁷ Nacrt je bio sačinjen u 6 kratkih točaka. Međutim, Gradi ga nikad nije objavio, nego je, ne tako davno, pronađen u njegovoj ostavštini.

⁸ Izlazio je vrlo kratko (1885./1886.). Međutim, tjednik *Dubrovnik*, glasilo Srpske narodne stranke u Dubrovniku koji je izlazio od 1892. do 1914. u uvodniku prvog broja, naslovljenog *Naš program*, dao je do znanja da *ovo poduzeće* (pokretanje tjednika, nap. aut.) *nije novo, ovo je nastavak Gušterice i Glasa Dubrovačkog kojima ne bi duga života*, pa se može slobodno zaključiti kako je Gradijeva platforma bila i politička platforma srpskokatoličkog pokreta.

⁹ Ovo upućuje na to da je srpsko-autonomaška koalicija koja je dvaput uzastopno odnijela pobjedu na općinskim izborima (1890. i 1894.) bio *brak iz računa*.

¹⁰ Nacrt vidi u (Tolja 2011: 406).

¹¹ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 2/1885.

tim izglednijim jer su odlukama Berlinskoga kongresa 1878. već zaživjele dvije slobodne južnoslavenske države – Srbija (koju su doživljavali i isticali kao potencijalni južnoslavenski Pijemont) i Crna Gora, čime je bio ostvaren »nucleus« tako zamišljene jugoslavenske državne zajednice.

Ma koliko možda izgledalo čudnim, treba odmah upozoriti da Srbi katolici, bez obzira na svoju čvrstu nacionalnu postojanost, naravno osim rijetkih izuzetaka, nisu bili i politički Srbi u smislu zauzimanja za velikosrpsku državu na Balkanu u koju bi amorfnio bio »utopljen« i njihov grad. U Gradijevima točkama nigdje se i ne spominje riječ Srbija kao samostalna država kojoj bi Dubrovčani težili, čak niti između redaka, a tako je bilo za čitavo vrijeme trajanja pokreta. Štoviše, njima nije odgovarala unitaristički i hegemonistički ustrojena Jugoslavija, nego su se zalagali za federativni model njezina uređenja u kojoj bi sva »plemena« bila jednakopravna. Zar se Gradi nije izriječno zalagao za federativni sistem u Monarhiji i za borbu protiv dualističkoga modela na kojem je utemeljena? Kako bi se onda, mogao zalagati za unitarizam kao model uređenje buduće Jugoslavije koja je bila ne samo njegova glavna politička preokupacija nego (nastranu izuzetci) glavna preokupacija pokreta u cjelini? Gledano u cjelini, dubrovački Srbi katolici promicali su jugoslavenstvo bez primisli na unitarizam i hegemoniju jednog »plemena« nad ostalima. Zalagali su se za jugoslavenstvo bez »starijeg brata«; za federalizam, a ne za jugoslavenstvo koje bi značilo mehaničko »lijepljenje« južnoslavenskih naroda uz Srbiju – onako kako je to bio »nacrtao« Garašanin. Zalagali su se za jugoslavenstvo kako ga je doživljavao i promicao Strossmayer. Ne mijenja na stvari to što je đakovački biskup sredinom 60-ih godina XIX. st. baš s Garašanim razgovarao o mogućnosti stvaranja jedinstvene jugoslavenske države. Da je, kojim slučajem, đakovački biskup znao da je Garašanin razgovorima pristupao »s figom u džepu«¹², koju je dotad skrivao punih 20 godina, do razgovora sigurno ne bi bilo ni došlo.

Nekoliko sljedećih navoda (bez potrebe za komentiranjem) pružit će sliku o tome za kakvo jugoslavenstvo su se Srbi katolici zalagali, ali će i potvrditi da nisu sanjali ni o kakvoj Velikoj Srbiji kojoj bi poklonili svoj grad.

»(...) pravo (Južnih Slavena, nap. aut.) da stvore jednu neodvisnu državu koja slobodno raspolaže svojijem udesima. (...)«¹³ »(...) Bugari, Srbi, Hrvati i Slaveni imaju ne samo pravo, nego i svetu dužnost da se, poput drugih naroda

¹² Riječ je o tajnom dokumentu *Načertaniju* – manifestu velikosrpske hegemonije i stvaranja Velike Srbije na Balkanu, što ga je kao ministar unutarnjih poslova u Vladi Kneževine Srbije sastavio Ilija Garašanin 1844., a koji je kao prototip poslužio za sastavljanje hegemonističkoga *Memoranduma* SANU-a (objavljen u rujnu 1986.), čije odredbe je pokušao realizirati Slobodan Milošević. Krajnji rezultat takve politike bila je agresija na Hrvatsku i BiH početkom 90-ih. (*Načertanije* i *Memorandum* i danas su omiljena »štiva« srpskoga rukovodstva.)

¹³ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 2/1885.

sjedine.(...)«¹⁴ (...) svi smo hlepili za narodno uskrснуće, što će reći slavjansko spasenje, a ne samo Hrvacke, jer smo vazda mi Hvarani žudili biti odlomak velike zemlje a ne odlomak odlomka (...)«¹⁵ (...) »Hrvati, Srbi i Slovenci mogli bi se susresti i svezati ko rogjena braća na temelju potpune ravnopravnosti.«¹⁶ »Mi Dubrovčani, čisto Srbi po poreklu, iako se nećemo za nigda pretvarati u Hrvate, a to nije ni nužno, ni moguće; mi ipak ne sanjamo o kakvoj velikoj Srbiji (to jest o Srbiji koja bi osvajala druga plemena Jugoslavenska.« (...)»¹⁷ »Nashe današnje prilike ne zahtijevaju, da mi Srbi moramo imati jedno središte u političkom smislu.« (...)»¹⁸ (...) »Put nam je u Zagreb za sada dalek; a onaj u Biograd još dalji. (...)«¹⁹ (...) »Zvonimirlije i Dušanlije hvataju se tako zvanog historičkog prava da s njim ponove veliku Srbiju, ili veliku Hrvatsku. (...)«²⁰

Kako je razvidno, okretanje Grada prema srpskoj nacionalnoj ideji zapravo je značilo okretanje prema jugoslavenstvu; značilo je borbu protiv hrvatske nacionalne integracije i stvaranja samostalne hrvatske države koja bi stajala na putu realizaciji jugoslavenske ideje; značilo je borbu protiv toga da Grad postane »odlomak odlomka«, umjesto da postane »odlomak velike zemlje«, kad je već 1815. morao izgubiti vlastitu državnost. U takvoj, slobodnoj jugoslavenskoj državi, a ne u Velikoj Srbiji, vidjeli su i svoj grad, očekujući u njoj i stanovitu autonomiju radi čega su i naglašavali da u budućoj zajedničkoj državi ne mora postojati samo jedno središte u političkom smislu. Bili su potpuno uvjereni kako bi, u onom političkom kontekstu, takvo rješenje za Grad predstavljalo politički optimum – mnogo efikasnije rješenje negoli njegovo »utapanje« u onodobnu (pokorenu) Hrvatsku s Khuenom Hédervárijem na čelu.

3) Kulturna sastavnica njihova programa imala je dvostruku zadaću: (1) detaljnom analizom onodobnih dubrovačkih kulturnih (ne)prilika kritički prikazati i ocijeniti teško stanje i kulturnu žabokrečinu u kojoj se na periferiji Carevine zatekao grad slavne kulturne prošlosti; (2) na tako prikazanim kulturnim razvalinama osmisliti nove poticaje i učiniti sve kako bi se Gradu, koliko-toliko, vratio raniji kulturni identitet i osigurala svjetlija kulturna budućnost. U tomu pogledu najznačajniji njihov korak bilo je pokretanje časopisa *Srđ* (1902. – 1908.), jednog od najznačajnijih neutralnih i tradicionalno obojenih časopis u književnom razdoblju hrvatske moderne. Vatroeno su zagovarali pretvaranje Grada u južnoslavenski

¹⁴ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 13/1886.

¹⁵ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 10/1886. Radilo se o Gradijevu odgovoru anonimnom političkom protivniku koji se predstavio kao Vladika Danilo, a koji je, težeći Velikoj Srbiji, napao jugoslavensko usmjerenje dubrovačkih Srba katolika. Kritizirajući, nazvao ih je Hvaranima.

¹⁶ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 6/1885.

¹⁷ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 14/1886.

¹⁸ *Ili k Zagrebu ili k Biogradu*. Tjednik *Dubrovnik* 16/1892.

¹⁹ *Bistrimo, al nikako da razbistrimo*. Tjednik *Dubrovnik* 17/1892.

²⁰ *Glas Dubrovački* (uvodnik bez naslova) 5/1885.

kulturni centar i predlagali osnivanje značajnih kulturnih institucija koje bi nadilazile lokalne i nacionalne okvire. Neke su, doduše tek nakon Drugoga svjetskog rata, s drukčijim nazivima, i realizirane baš onakve kakve su oni zagovarali; primjerice, Interuniverzitetski centar, Slavistička škola i Dubrovačke ljetne igre.

Iako su, sukladno svojem političkomu programu, svim vidovima dubrovačke kulture pripisivali srpski karakter, nisu sektašili niti su se zatvarali prema Zagrebu kao hrvatskom (dijelom i južnoslavenskom) kulturnom centru. Neki među njima pružili su značajan i trajan prinos onodobnoj hrvatskoj kulturi i ostavili neizbrisiv trag u hrvatskoj kulturnoj baštini. Iznad svega se to odnosilo na prinose koje su na zagrebačkoj etapi svoga kulturnoga i znanstvenog djelovanja pružali Pero Budmani, Milan Rešetar i Luko Zore.

4) Promidžbena sastavnica imala je za cilj javno promicanje ideja pokreta i otvarati put za njegovo omasovljenje i širenje. Osim političkog tjednika *Dubrovnik* pokrenuto je nekoliko listova koji su bili u funkciji promidžbene sastavnice. Osim *Dubrovnika* koji je izlazio u razdoblju od 1892. do 1914., ostali listovi koji su djelovali na srpskokatoličkomu programu bili su kratka vijeka: *Gušterica* (1882./1883.), *Glas Dubrovački* (1885./1886.), *Radnik* (svega 12 brojeva 1887.). Ne treba zaboraviti kako je i ugledni list *Slovinac*, kako je isticao Supilo, u promidžbenom pogledu »tjerao vodu na srpskokatolički mlin.« Uspoređujući dubrovački »srbizam« s »egzotičnom biljkom« koja će brzo uvenuti i s »prolaznom modom«, Supilo je zapisao: »Zna se da svaka moda postoji, i da se širi po svijetu sredstvom svojih figurina. Tako se stane širiti i srbizam po Dubrovniku i dalje. Prvi figurin koji se prikaza sa kosovskom kapom bi *Slovinac*.«²¹ I ovo Supilovo upozorenje svjedoči o tomu da je dubrovački srbokatolicizam izrastao iz dubrovačkog slovinstva, što nije nevažno uočiti, i uklapa se u ranije obrazlaganje o političkoj sastavnici pokreta. U promidžbenoj funkciji bile su i mnoge novoosnovane srpske kulturne institucije u kojima su glavnu riječ vodili Srbi katolici (Srpska zora, Dobrotvorna zadruha Srpkinja Dubrovkinja, Matica srpska, Srpska čitaonica, Srpsko pjevačko društvo *Sloga*, Srpsko gimnastičko društvo *Dušan Silni* i sl.).

*

Pokret dubrovačkih Srba katolika osmislila je i njime ravnala dubrovačka inteligencija vlasteoske, građanske i duhovničke usmjerenosti. Osim ostalih pokretu je pristupilo više od 20 katoličkih svećenika predvođenih kanonikom dum Ivanom Stojanovićem.²² Bez ikakva dvojjenja treba zaključiti kako se u srpskokatoličkomu pokretu bio sabrao cvijet onodobne dubrovačke

²¹ Članak *Moda*. *Crvena Hrvatska* 12/1891.

²² Osim njega kao svećenici koji su pristupili pokretu (nekima su prezimena označena inicijalom) spominju se, primjerice: Baro B., Pasko B., Jozo B., Pero D., Pero F., Ante A., Petar

inteligencije. Rijetki ugledniji onodobni dubrovački intelektualci ostali su izvan pokreta. Možda je Supilo bio u pravu kad je upozoravao na »modu«. U znatnoj mjeri među intelektualcima je vladalo sljedeće uvjerenje: ako si intelektualac, a nisi Srbin katolik nisi *IN*, kako se danas voli reći »čistim« hrvatskim jezikom. Bilo je među njima uglednih kulturnih i znanstvenih djelatnika europskog formata i ugleda poput Meda Pucića, Matije Bana, Baltazara Bogišića, Luja Vojnovića, Milana Rešetara, Pera Budmanija i Petra Kolendića, a snazi i ugledu Pokreta doprinosili su desetci ostalih uglednih intelektualaca poput Luka Zore, Antuna Fabrisa, markiza Luka Bone, plemenitog Maroja Caboge, plemenitog Nikše Matova Gradija, Vida Vuletića Vukasovića, Mateja Šarića, Balda Kosića, Stjepana Castrapellija, Vice Adamovića, Luja Adamovića, Antonija Vučetića, Antuna Pugliesija, Jera Pugliesija, Cvijeta Joba, Ćirila Joba, Ćilda Joba, Marka Murata i mnogih drugih.

Pored vrhunskih intelektualaca na socijalnoj karti pokreta našao se dobar dio dubrovačke srednjoškolske i studentske omladine, ali jednako tako obrtnici i seljaci od Konavala do Pelješca. U pokretu je aktivno sudjelovao i znatan broj žena, najčešće kroz srpske humanitarne i dobrotvorne institucije. Kao takve su se, primjerice, očitovale: Măra Natali rođ. grofica Pucić-Sorgo, Made Gradi rođ. Pucić, Marija Matijević, Mice Šarić rođ. Ivellio, Nike Milić rođ. Podić, Ljubica Pugliesi rođ. Papi, Mare Mirošević rođ. pl. Natali, Rinka Markonia rođ. Kaznačić, markiza Ljubica Bona, Marija Bogišić Pohl i slikarica Flora Jakšić.²³

Bez obzira što se ne može predvidjeti točan broj žitelja na dubrovačkomu području koji su, kao katolici, bili prihvatili srpsku nacionalnu ideju, njih je sigurno bilo mnogo više negoli Srba pravoslavaca, a prema popisu stanovništva 1900-te na području dubrovačke općine (prostor od Gruža do Plata) evidentirano je 897 pravoslavnih Srba.²⁴ Primjerice, samo je prosvjedni brzojav koji je 1901. upućen kardinalu Rampolliju (za papu Lava XIII.) na brzinu supotpisalo više od 300 Srba katolika iz Grada i bliže okolice, uz kolektivni potpis »Srbi Konavljani«. Među potpisima prezimena njih 50-ak izraženo je genitivom (Iva Asanovića, Mata Balarina...), što podrazumijeva da pokretu pripadaju čitave obitelji, a ne samo supotpisnik.²⁵

Franasović, Bernard Marković, Andro Murat, Ivo Miljan, August Pavlić, Ivan R., Jozo R., Stjepan T., Ljudevit Vuličević (kasnije se raspodio), Antun Ramadan, Jozo V.

²³ Osim tri posljednje sve navedene bile su supotpisnice brzojava koji je 1888. poslan Srpskoj zori u Beč povodom obilježavanja 250. obljetnice smrti »srpskog« dubrovačkog književnika Ivana Gundulića koja se ondje proslavljala.

²⁴ *Crvena Hrvatska* 12/1901.

²⁵ Negodovanje i prosvjedi nastali su zbog toga što je papa Lav XIII. dotadašnji naziv Ilirski zavod sv. Jeronima u Rimu preimenovao u Hrvatski zavod sv. Jerolima, čime su se Srbi katolici našli povrijeđeni. Pod pritiskom (osobito Crne Gore u kojoj je djelovala Barska nadbiskupija) vraćen je stari naziv.

Kad je riječ o neutemeljenim promišljanjima o brojnosti srpskokatoličkog pokreta, tomu se najčešće pristupalo politikantski – jedni su njihov broj tendenciozno umanjivali, dok su ga drugi preuveličavali. Tako je stanoviti Stjepan Bûć isticao kako se »radilo o nekih 10 – 15 osoba, i to samo u Dubrovniku«²⁶, dok je Jeremija Mitrović navodio da je 1910. u dubrovačkoj općini »bilo pravoslavaca oko 850 (...)« te da je »grad Dubrovnik imao tada preko 5.000 Srba« (Mitrović 1992: 62), što bi značilo da je Srba katolika moralo biti više od 4000.

*

Politika »novoga kursa« koja je zaživjela na početku XX. stoljeća, a koja je označila usuglašavanje stajališta hrvatskih i srpskih političara u Monarhiji oko realizacije jugoslavenske političke ideje, izravno se i snažno odrazila na srpskokatolički pokret. Nije zanemarivo upozoriti da su takvu politiku inicirali i osmislili upravo dubrovački političari – Frano Supilo i Pero Čingrija, s hrvatske strane i Srbin katolik Antun Pugliesi (tada predvodnik primorskih Srba), sa srpske strane. Tim činom pokret je počeo naglo jenjavati. Polemike između tjednikā *Dubrovnik* i *Crvena Hrvatska* polako zamiru, da bi nakon 1905. bile potpuno ugašene. Od te godine glavne političke polemike u Gradu vođene su između narodnjačko-pravaške *Crvene Hrvatske* (u osobi Pera Čingrije) i klerikalno usmjerene *Prave Crvene Hrvatske* (u osobi svećenika Antuna Liepopillija). Ona je 1905. i pokrenuta s ciljem kako bi se borila protiv politike »novoga kursa« koja je, prema uvjerenju klerikalnoga pravaškog krila, značila izdaju hrvatskih nacionalnih interesa.

Stvaranjem prve jugoslavenske zajednice 1918., što je bila politička preokupacija i cilj dubrovačkih Srba katolika, njihov pokret je prestao djelovati. Nije više bilo razloga za političkim kolektivitetom s ranijim obilježjima – u međuraću se ponovno, brojčano znatno osiromašen, vrativši na osobnu razinu, tj. na pojedinačno uključivanje u političke stranke; ulazeći u međustranačke borbe onako kako je kojima odgovaralo.²⁷

²⁶ Bûć, Stjepan. 1957. *Značenje i sudbina Dušanovih carstava*. München. (Naveo Kostić 1963: 30)

²⁷ Kao što je pri ocjenjivanju i procjenjivanju njihova mjesta i uloge u dubrovačkoj i hrvatskoj povijesti u razdoblju do 1918. bilo nerazumijevanja, pa i neosnovanog optuživanja za hrvatsku veleizdaju, neki na isti način ocjenjuju njihovo djelovanje u međuraću, kad više nisu ni bili zaseban politički kolektivitet. Osobito se to odnosi na objedu da su bili skloni nasilju i da je iz njihova pokreta izrasla dubrovačka ORJUNA. Ne treba poricati da su se neki našli u njezinim redovima, kao što su se našli i katolici Hrvati, ali ORJUNA je prakticirala suprotne težnje i djelovanje od onih kako su ih izvorno promicali Srbi katolici prije 1918. Štoviše, njihov pokret u osnovi je bio naglašeno liberalno-demokratski kojemu je bio neprihvatljiv svaki radikalizam, nasilje i teror, što je bilo glavno orjunaško sredstvo u borbi s političkim neistomišljenicima. Predvodnik dubrovačke ORJUNE Ljubo Leontić ne samo što nije pripadao srpskokatoličkomu pokretu nego ni rođenjem nije bio Dubrovčanin. Drugo što je neodrživo, a vezuje se uz djelovanje dubrovačkih Srba katolika u međuraću, je ocjena da

III.

O dubrovačkim Srbima katolicima može se suditi na individualnoj – ljudskoj i na kolektivnoj razini. Moguće je to zaključivati temeljem ponašanja onih koji su se javno predstavljali, a ostale koji su ih slijedili uglavnom smatrati njihovim istomišljenicima i pridavati im iste ili približno iste osobine. U cjelini gledano, na individualnoj razini, bili su to samostalni, slobodni, neovisni, liberalno usmjereni, etički primjerni pojedinci koji su manifestirali zavidne ljudske slobode, a nisu priznavali nikakva pravila i konvencije koje bi te slobode ograničavale, pa ni one koje su propisivale da već po rođenju katolik postaje Hrvatom, a pravoslavac Srbinom.

Na kolektivnoj razini u pravilu su bili naglašeno odani pokretu, postojani, nekolebljivi, ali nisu djelovali manirom monolitne političke partije s naglašenom stranačkom stegom, pa je, doduše rijetko, bilo krivudanja i otklona od generalnog usmjerenja, ali ti otkloni nisu mjerilo za izricanje definitivnog suda o njima. Osobito ne bi bilo dobro njihovo djelovanje prije 1918. ocjenjivati kroz pojedinačne otklone koji su objelodanjivani u međuraću – primjerice to što je Luju Vojnoviću u stanovitoj mjeri »vonjala« i Garašaninova Jugoslavija – ne bi trebalo postati mjerilom za ocjenjivanje povijesne uloge pokreta Srba katolika u cjelini. Zašto ne isticati i uvažavati i to da veliki broj među njima nikad nije pristupao Srpskoj narodnoj stranci, da su neki najugledniji (primjerice Medo Pucić i Luko Zore) do kraja života ostali članovi Narodne stranke (Zore i nakon što je ona 1889. atribuirana kao hrvatska)? Pa i to su izuzetci, samo druge prirode. Disidenti su pojava koja prati sve političke pokrete. Nije li raniji veliki dubrovački borac za hrvatska prava Melko Čingrija (sin Perov) u međuraću disidentski evoluirao do aktivnog pripadnika Pašićeve Narodne radikalne stranke, nije li postao miljenikom Dvora i viceguvernerom Narodne banke Jugoslavije, nije li se 1939. borio protiv uključivanja Dubrovnika u Banovinu Hrvatsku, nije li u brošuri »Dubrovnik i hrvatsko pitanje« pisao da »u ime Jugoslavena iz Dubrovnika ustaje protiv ulaska Dubrovnika u sklop Hrvatske, tvrdeći da je hrvatsko raspoloženje u Dubrovniku samo prolazni osjećaj?« (Benković 1992: 449), ali nitko time ne dovodi u pitanje autentičnost dubrovačkog pravaškog pokreta za uključivanje Grada u okvir hrvatske državnosti. Stvari treba mjeriti jednakim mjerilom.

su baš oni na dubrovačkomu području bili prevaga koja je na izborima osiguravala glasove za jugonacionalističku političku opciju. Ilustrativan primjer (svakako ne jedini) da se ta tvrdnja opovrgne primjerice jesu općinski izbori na otoku Lopudu 1936. Prema popisu stanovništva 1931. na tom otoku zabilježeno je 410 stanovnika, od kojih se 403 (98,29%) izjasnilo kao Hrvati, 5 (1,22%) kao Srbi i 2 (0,49%) ostalih. U biračkom popisu bila su 103 glasača. Dvojica se na dan izbora nisu zatekla na otoku, pa ih je glasovalo 101. Za listu hrvatskoga prvaka, predsjednika HSS-a Vladka Mačeka glasalo ih je 51, a za listu jugonacionaliste Bogoljuba Jevtića 50. (Prenijela dubrovačka *Narodna svijest* br. 47 od 25. studenoga 1936.)

Takvi kakvi su bili, dubrovački Srbi katolici upadali su u nekoliko očitih zabluda i nisu bili posve uvjerljivi pri tumačenju i populariziranju »srpstva« svoga grada. Bili su u zabludi već time što su svjesno previdjeli da pri procesu dubrovačke nacionalne integracije nije bilo ni etničkih, ni kulturoloških, ni civilizacijskih, ni povijesnih, ni konfesionalnih niti bilo kojih drugih objektivnih razloga koji bi Grad izdvojili iz hrvatskoga nacionalnog korpusa i uvrstili ga u srpski. Zabluda se ogledala i u tome što su podcijenili vjerske čimbenike koji su na našim prostorima primarno utjecali na nacionalno formiranje, kako na hrvatsko tako i na srpsko. Bez obzira na dobronamjernost pogriješno su vjerovali da se u onodobnom povijesnom kontekstu pitanje sudbine Grada može adekvatno razriješiti na zasadama partikularizma i bez povezanosti sa sudbinom ostalog naroda na hrvatskim prostorima unutar Monarhije. Osobita zabluda ogledala su u tomu što su nekritički i neoprezno procjenjivali ulogu Srbije kao južnoslavenskog Pijemonta, te što su vjerovali da će ona bez »naplate« obaviti ujediniteljsku ulogu na Balkanu.²⁸

Povijesnu ulogu Srba katolika i njihovo mjesto u dubrovačkoj i hrvatskoj povijesti treba ocjenjivati s dvije vremenske razine – s one u kojoj su djelovali i s one današnje. S aspekta vremena u kojem su djelovali, njihov pokret nedvojbeno je bio značajni jugoslavenski pokret liberalno-demokratskog usmjerenja. Ako je jugoslavenstvo sa strane hrvatskih i srpskih političara unutar Monarhije na kraju, ipak, ocijenjeno i prihvaćeno kao spas, i jedini put izlaska, a jest, tad je njihova onodobna povijesna uloga za dubrovačku i hrvatsku povijest nedvojbeno pozitivna i veoma značajna. To što se Jugoslavija prikazala drukčijom nego su je zamišljali i očekivali, nije njihova krivnja, kao što nije ni Supilova ni Čingrija, pa ih s današnjeg aspekta ne treba osuđivati. Treba značajnim ocijeniti i činjenicu da su upravo oni na našim prostorima bili prvi i dosljedni borci protiv klerikalizma kako hrvatskog tako i srpskog.

Promatrano s lokalnog – dubrovačkog povijesnog aspekta, njihov pokret, ma koliko da su voljeli svoj grad i tražili mu dostojno mjesto pod suncem, dalekosežno gledano, imao je negativne konotacije. One su se manifestirale naročito u dva vida: (1) usporio je i donekle ugrozio proces hrvatske nacionalne integracije u gradu koji je prema svim povijesnim rezonima pripadao hrvatskom nacionalnom korpusu (2) posredovao je velikosrpskim apetitima i polaganju prava na »srpski« Dubrovnik – apetitima koji nisu ni do danas utaženi.

²⁸ Donekle ih opravdava okolnost što nisu znali za Garašaninovo »Načertanije«. Ono je bilo toliki tajni dokument da ni svi članovi srpske vlade za nj nisu znali. Pronađeno je tek 1906., pune 62 godine nakon sastavljanja. Da su ga, kojim slučajem poznavali, svakako bi doprli do njegove biti, pa bi njihovo oduševljenje prema lažnom Pijemontu splasnulo; možda čak u tolikoj mjeri da do dubrovačkoga srpskokatoličkog pokreta ne bi bilo ni došlo.

Pozitivnom treba ocijeniti kulturnu sastavnicu njihova programa, bez obzira što su ju atribuirali kao »srpsku«. Da nije bilo njih, danas ne bismo imali pravu predodžbu o onodobnoj, žalosnoj dubrovačkoj kulturnoj zbilji, a i to je dio dubrovačke povijesti. Ono što je ostalo kao trajna kulturna vrijednost, a isključiva je njihova zasluga, jest časopis *Srđ – List za književnost i nauku* (1902. – 1908.) koji je, kad je riječ o dubrovačkim časopisima, predstavljao jedini most između prvopokrenutoga godišnjaka *Dubrovnika cviet narodnog književstva* (1849. – 1851.) i današnjeg časopisa *Dubrovnika*.

Izvori

Tjednik *Crvena Hrvatska*.
 Tjednik *Dubrovnika*.
 List *Gušterica*.
 List *Glas Dubrovački*.
 Tjednik *Prava Crvena Hrvatska*.
 Časopis *Slovinac*.
 Časopis *Srđ*.

Literatura

Benković, Vlaho. 1992. Od ponovnog osvajanja Općine do uključivanja Dubrovnika u Banovinu Hrvatsku (1899. – 1939.). Časopis *Dubrovnika* 2–3. 446–450.

Bersa, Josip. 1941. *Dubrovačke slike i prilike (1800. – 1880.)*. Matica hrvatska. Zagreb.

Deanović, Mirko. 1949. Nekrolog Milanu Rešetaru. *Ljetopis Jugoslavenske akademije*. 54. 91–111.

Foretić, Vinko. 1980. *Povijest Dubrovnika do 1808.* I. dio. Nakladni zavod Matice hrvatske. Zagreb.

Ivanišin, Nikola. 1962. Časopis *Slovinac* i slovinstvo u Dubrovniku. *Rad JAZU* 324. 171–245.

Kostić, M. Lazo. 1963. *Katolički Srbi, političko historiska rasprava*. Srpski kulturni krug *Sveti Sava*. Toronto. Kanada.

Marković, Franjo. 1883. Knez Medo Pucić. *Rad JAZU* 67. 125–206.

Mitrović, Jeremija. 1992. *Srpstvo Dubrovnika*. Srpska književna zadruga. Beograd.

Tolja, Nikola. 2011. *Dubrovački Srbi katolici – istine i zablude*. Vlastita naklada. Dubrovnik.

Žeželj, Mirko. 1977. *Gospar Ivo*. Centar za informacije i publicitet. Zagreb.

Dubrovnik Serb Catholics until 1918

Summary

Serb Catholics appeared in the second half of the nineteenth century in the period when Croatian lands were still a part of the Austrian-Hungarian Monarchy, especially in the area of Austrian Dalmatia from Boka kotorska (The Bay of Kotor) to Split and Kaštela. The phenomenon developed into a respectable political and cultural movement only in Dubrovnik, primarily because of the specific, historically conditioned Dubrovnik particularism. In its basis, the movement aimed at creation of a common Yugoslav state, considering free Serbia a unifier of the south Slavs. The movement was conceived and led by the Dubrovnik intelligentsia and it had a fully recognizable national, political and cultural component of its program. Its final goal was a release from the Austrian yoke forever. The policy of new course, whose basis was a common Yugoslav state, was founded in the early years of the twentieth century and it was in progress. At the same time the Serb-Catholic movement was weakening. It was completely extinguished soon afterwards, after the creation of the Kingdom of Croats, Serbs and Slovenes in 1918, when the political idea of Yugoslavianism was realized. The historical role of Serb Catholics and their place in the history of Dubrovnik and Croatia should be reviewed from two different points of time – from the time they worked and from the contemporary point of view.

Ključne riječi: Dubrovnik, srbokatolicizam, partikularizam, pokret, program, jugoslavenstvo

Keywords: Dubrovnik, Serbian Catholicism, particularism, movement, program, Yugoslavianism

Stanislav Tuksar

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Razred za glazbenu umjetnost i muzikologiju
Zrinski trg 11, HR-10000 Zagreb
tuxar@hazu.hr

OD LAMBERTA COURTOYSA DO LUDOMIRA MICHAŁA ROGOWSKOG – ČETIRI STOLJEĆA GLAZBENIH MIGRACIJA KAO IDENTITETSKOG OBILJEŽJA DUBROVAČKE GLAZBENE KULTURE

Jedno od najvažnijih obilježja glazbene kulture Dubrovnika za vrijeme trajanja Republike, ali i poslije, bio je trajan priljev glazbe i glazbenika, što toj kulturi u cjelini daje snažan identitetski pečat kozmopolitizma. Reprezentativan primjer za tu pojavu jest činjenica da je za čitavo vrijeme postojanja i djelovanja Kneževe kapele (1301. – 1808.) sudjelovanje stranih glazbenika bila jedna od njezinih najkarakterističnijih receptivnih konstanti. Tako su npr. samo u razdoblju visoke renesanse, tijekom XVI. stoljeća, 17 od 34 identificirana svirača Kneževe kapele te petorica od deset danas poznatih gradskih orguljaša bili praktički glazbenici, učitelji glazbe, skladatelji i/ili graditelji glazbala doseljeni u Dubrovnik iz krajeva izvan Republike ili drugih hrvatskih povijesnih zemalja. Za identificirane i katalogizirane notne muzikalije koje se čuvaju u desetak dubrovačkih glazbenih zbirki i arhiva taj je statistički omjer još viši: od desetak tisuća sačuvanih notnih arhivskih jedinica (i znatno veći broj skladbi) blizu 90% skladateljski su proizvod inozemnih autora.

Za ranije razdoblje jedna od karakteristika dubrovačke glazbene kulture bila je i njezina emitivna sastojnica: dubrovački su glazbenici gotovo redovito tijekom XIV. – XV. stoljeća gostovali npr. na dvorovima bosanskih i hercegovačkih kneževa, vojvoda i hercega.

Ova će se migracijska komponenta posebno verificirati na nekoliko studijskih slučajeva (»case studies«) glazbenika doseljenih i akulturiranih u Dubrovniku od XVI. do XX. stoljeća, među kojima francuskog skladatelja Lamberta Courtoysa starijeg (oko 1520. – iza 1585.), preko Talijana Angela Marie Frezze (1759. – 1835.) i Tommasa Restija (oko 1770. – 1830.) do Poljaka Ludomira Michała Rogowskog (1881. – 1954.).

Stavljajući u naslovu kao početno ime ono Lamberta Courtoysa starijeg, u Dubrovniku djelomice naturaliziranog kasnorenesansnog skladatelja

francuskog podrijetla iz druge polovice XVI. stoljeća, nisam time nipošto želio sugerirati da pojava sličnoga reda nije bilo i prije njega i prije razdoblja u kojem je djelovao. Naime, sačuvana i proučena dokumentacija glazbenohistoriografskog karaktera pružila nam je dosad podatke da je samo u Kneževoj kapeli (za starija razdoblja zvanoj *compagnia delli piffari, societas tibicinum*¹) od početka njezina djelovanja 1301. do Courtoyseva dolaska u Dubrovnik 1554. godine od ukupno registriranih 116 zabilježen čak 51 glazbenik instrumentalist nedubrovačkog podrijetla, a da su između 1388. i 1558. od petnaestorice registriranih orguljaša osmorica bili stranoga podrijetla. Do sredine XVI. stoljeća ustanovljena je, dakle, činjenica da je Dubrovnik kao glazbenokulturno žarište bio već tijekom prethodna dva i pol stoljeća gravitacijska točka koja je u znatnoj mjeri privlačila inozemne glazbenike da migriraju iz drugih sredina i tu se privremeno ili trajno nasele i profesionalno djeluju.

Što zapravo obuhvaća i znači pojam »migracije« koji se tako intenzivno proučava posljednjih nekoliko godina na domaćem, europskom i svjetskom muzikološkom i glazbenosociološkom planu? Izveden iz latinskog termina »migrare« ('seliti se', 'doseliti' i/ili 'odseliti'), »predstavlja zbirni pojam za različite procese koji su uočeni u neživoj prirodi i zajednicama živih bića, uključujući i ljudsko društvo, a koji pružaju spoznaju o kretanju kao jednom od najvažnijih fenomena uopće u materijalnom univerzumu i čovjekovu duhovnom prostoru.«² U ovoj nas prilici naravno zanima sociološko-kulturološki aspekt koji se tiče jednog sasvim posebnog slučaja u ljudskome društvu: migracije glazbenika kao specifičnog dijela fizičke i duhovne stvarnosti nazvanog 'kulturna mobilnost' (*cultural mobility*),³ odnosno dijela te kulturne mobilnosti, tzv. kulturnog transfera kao popratne i važne komponente migracijskih procesa. Još više sužavajući predmet interesa, ovdje ćemo se baviti pojavama glazbeno-kulturne mobilnosti i to na slučaju jedne gradske, odnosno mini-državne glazbene kulture.

Nadalje, u okvirima ove problematike suvremena opća sociologija migracija nudi i barata dvama terminima i pojmovima – tzv. »push factor« i »pull factor«⁴, odnosno potisnim faktorom⁵ i privlačnim faktorom⁶, koji onda

¹ Demović 1981: 130.

² Tuksar 2016: 16.

³ Za pojam »kulturne mobilnosti« usp. niz članaka u Greenblatt 2009.

⁴ Usp. na primjer Han 2010: 3, 12–13, 21, 119, 124, 166, 200.

⁵ »Push-factor«, odnosno 'potisni' faktor jest onaj skup odrednica kojima se označavaju razlozi u staroj sredini koji pojedinca prisiljavaju na promjenu boravka: npr. politički i vjerski progoni, gospodarske krize, građanski ratovi, prirodne katastrofe, ekonomska podcijenjenost, itd. U našem slučaju bile bi to pretežno društvene odrednice izvanumjetničkog karaktera koje objektivno ugrožavaju pojedinčevu egzistenciju ili ju čine subjektivno nepodnošljivom.

⁶ »Pull-faktor«, odnosno 'privlačni' faktor jest onaj skup odrednica kojima se označavaju razlozi i poticaji druge (nove) sredine koji pojedinca privlače na migraciju: npr. politička

predstavljaju i neke od temeljnih tipoloških odrednica pri određivanju i vrjednovanju migracijskih pojava. No, zbog nepostojanja ili manjkavosti odgovarajuće dokumentacije i/ili njezine nedovoljne istraženosti u slučaju Dubrovnik ovdje se nećemo baviti tim inače nadasve važnim aspektom ove problematike.

Konkretizirajmo sada na temi koju smo ovako elementarno teorijski odredili njezine najvažnije pojedinačne slučajeve na području djelovanja istaknutih glazbenih ličnosti. Pritom će u prvome planu biti glazbenici koji su skladanjem i izvođenjem gravitirali središnjem glazbenom tijelu Grada i Republike, Kneževoj kapeli.

Kako sadašnji uvid u stanje stvari na ovom području dopušta, Lambert Courtoys stariji prvi je važniji skladatelj i praktični glazbenik koji je migrirao u Dubrovnik, došavši iz Verone i Venecije. U njemu je boravio od 1554. do 1570. godine, djelujući profesionalno kao trombonist, upravitelj Kneževe kapele i vjerojatno zborovođa katedrale.⁷ Courtoys se u Dubrovniku očito izvrsno snašao, postao osoba od diplomatskog povjerenja,⁸ te imao snažnu podršku nekih dubrovačkih plemića, o čemu svjedoči i posveta njegove zbirke madrigala iz 1580. godine Mihi Marinu Buniću, Nikoli Ivanu Gunduliću i Marku Tomi Baziljeviću.⁹ Courtoys je nakon 16 godina boravka u Dubrovniku re-migrirao nazad u sjevernu Italiju (Udine, Treviso, Vicenza) gdje je vjerojatno i umro nakon 1583. Obitelj koju je u međuvremenu zasnovao u Dubrovniku tu je i ostavio, utemeljivši pravu malu glazbeničku dinastiju, pa su mu sin Henrik Courtoys i unuk Lambert Courtoys mlađi djelovali kao istaknutiji skladatelji, instrumentalisti i voditelji glazbenih ansambala sve do sredine XVII. stoljeća. Čini se da je tzv. privlačni faktor bio odlučujući kako za dolazak Lamberta starijeg u Dubrovnik tako i njegov odlazak iz njega, jer nisu zabilježeni nikakvi elementi koji bi upućivali na neke potisne, osobito ne i ugrožavajuće faktore u mjestima njegova djelovanja u Italiji prije i nakon boravka u Dubrovniku. Očito je dakle dubrovačka glazbena sredina očitovala stanovite privlačne sile, među kojima vrlo vjerojatno možemo ubrojiti zadovoljavajuću novčanu naknadu, punu profesionalnu aktivnost, stanovitu egzistencijalnu sigurnost te povoljan privatni položaj i društveni status. Pretpostavka, pak, da je glazbenik Giovanni Fiamingo ili Johannes Flamengus, koji je bio primljen u dubrovačku kapelu istoga dana kad i Lambert Courtoys, mogao

stabilnost, demokratska struktura, vjerska sloboda, ekonomski prosperitet, itd.). U našem slučaju bilo bi to ono što smo nazvali umjetničke slobode, odnosno ukupnost svih onih uvjeta u glazbeno-umjetničkoj sferi koji su povoljniji od polaznih u staroj sredini i koji omogućavaju puniji razvoj pojedinčeva glazbeno-umjetničkog potencijala.

⁷ Usp. Demović 1981: 107–11, 114.

⁸ Već godine 1556. povjeren mu je posao u Poitiersu (vjerojatno i zbog znanja francuskog) oko ostavštine ondje preminulog dubrovačkog liječnika Rafaela Bakrovića ili Vlatkovića te prijenos pošte dubrovačkog nadbiskupa L. Beccadelija. Usp. M. Demović 1981: 109.

⁹ Usp. Demović 1981: 114, 116.

biti još jedan migrant, i to prilično dobro poznati flamanski skladatelj Jan Nasco (oko 1510. – 1561.),¹⁰ čini se sasvim malo vjerojatnom. No, desetljeće 1550-ih izgleda da je u cjelini bilo iznimno plodno što se tiče dolaska stranih glazbenika u Dubrovnik: osim Courtoysa i Fiaminga, bilježi se među strancima još dolazak stanovitog trombonista Lucentiusa iz Napulja 1552., tibicina Petrusa Germanusa 1555., te Hectora iz Brixena 1558. godine. Uz petoricu vjerojatno domaćih glazbenika – to su bili tibicini Dominicus Mauri, Johannes Aloysii i Johannes Alfonsi, trombonist Joseph Johannis Mariae i bubnjar Michoch (Mihoč) Tamburello – sastav Kneževe kapele bio je, dakle, barem 50% u rukama stranaca.¹¹

Za razdoblje baroka, što u glazbi obuhvaća godine između oko 1600. i 1750., u Dubrovniku vlada vrlo neobična situacija. Primat u kvaliteti muziciranja na istočnojadranskoj obali preuzeli su Split i donekle Hvar, gdje su djelovali značajni skladatelji kao što su bili Tommaso Cecchini, Ivan Lukačić, Damian Nembri, Gaetano de Stefanis i Carlo Antonio Nagli. Dubrovnik je – kao što predobro znamo – usred tog razdoblja obezglavio i obeznanio potres iz 1667., koji će do kraja XVII. stoljeća na svim područjima, te napose u glazbi, za posljedicu imati tek puko preživljavanje nakon mukotrpnih novih početaka.¹² Posljednju trećinu baroka, tj. prvu polovicu XVIII. stoljeća, karakteriziraju dva paralelna momenta: prvo, gotovo isključivo djelatnost domaćih skladatelja kao što su Vladislav Menčetić (1700. – 1748.), Đuro Matijašević (oko 1675. – ?) i Marijan iz Konavala (Marianus a Canalibus; 1675. – 1743.), od kojih je slovima i brojkom ostala sačuvana samo jedna Marijanova skladba; te drugo, 1676. obnovljena Kneževa kapela, početkom XVIII. stoljeća podijeljena na Kneževu glazbu (*Banda di Principe*) i Katedralnu kapelu (*Cappella di Duomo*), bilježi prvog novog učitelja glazbe, iz Italije ciljano pozvanog Domenica Bonoma (1662. – 1720.), koji doduše odgaja nove domaće glazbenike, ali još 1706. predlaže Vijeću umoljenih da angažira sposobne glazbenike svirače iz Napulja, jer su domaći »rotti e disfatti«. I doista, odmah nakon obnove kapitalnih crkvenih građevina – katedrale 1713., crkve sv. Vlaha 1715. i Isusovačkog kolegija 1725. – broj svirača se povećava inozemnim glazbenicima. »Njih naručuje dubrovačka vlada, ali oni dolaze i kao svirači gostujućih talijanskih opernih družina i nakon uspješno završenog gostovanja mole dubrovačku vladu za namještenje u Kneževoj kapeli...«.¹³ Kao ravnatelji Kneževe kapele nakon Bonoma javljaju se tijekom XVIII. stoljeća – dakle razdoblja kasnog baroka i klasicizma – mahom inozemni, i to

¹⁰ Usp. Nugent 2001: 646.

¹¹ Usp. Demović 1981: 280 (tablica).

¹² Demović 1989: 71: »Ne susreće se u arhivskim zapisima ni jedno ime glazbenika koji bi preživio razarajući potres. K tome nema ni traga u arhivskoj dokumentaciji o kakvoj njihovoj djelatnosti prvih desetak godina nakon katastrofe.. Sličnu tragičnu sudbinu imali su i notna građa i glazbeni instrumenti. Sve kao da je u onom kobnom času nestalo i zauvijek propalo.«

¹³ Demović 1989: 72.

talijanski glazbenici kao što su Johannes Paulucci (1647. – 1723.) iz Napulja, Gaitano Albino, Giuseppe Valente/Valenti (1723. – ?); poznat i kao učitelj glazbe Luke i Antuna Sorgia/Sorkočevića), Antonio Santoro (oko 1723. – 1794.), Angelo Maria Frezza i Tommaso Resti. Među navedenima dvojica potonjih ističu se svojim sudbinama i djelatnošću. Rodom Rimljanin, A. M. Frezza (1759. – 1835.) je isprva bio vrsni violinist kneževa orkestra, potom uspješni glazbeni pedagog, da bi nakon pada Republike završio kao poštanski službenik. Do te se mjere akulturirao u novu sredinu da se među njegovim malobrojnijim skladbama našao i jedan slavenski ples, *Schiavetta*, za violinu i obou, skladana za svadbene svečanosti Kneza Marina Đurđevića.¹⁴ Sasvim je drukčiji slučaj T. Resti (oko 1770. – 1830.), rodod iz Leccea i školovan u Napulju. Najplodniji je glazbeni migrant posljednje faze postojanja Republike s ukupno sačuvanih šezdesetak djela pretežno sakralnog karaktera (mise, moteti, psalmi, lekcije), ali ima i nešto sačuvane svjetovne instrumentalne glazbe za klavir te glas i orkestar.¹⁵ Djelovao je kao pjevač, svirač violine i orgulja te ravnatelj zbora i orkestra.¹⁶ Posljednjih šest godina života (1824. – 1830.) proveo je kao djelatni glazbenik migrant u Zadru i Splitu.

Ukupno gledano, među pedesetak svirača kapele, arhivski zabilježenih tijekom XVIII. stoljeća, otprilike polovicu čine Talijani. Zanimljiv je, primjerice, sastav Kneževa orkestra (*Orchestra della Cappella Rettorale*) oko godine 1797.: osmorica violinista (od ukupno 10), oba violista, trojica oboista, po jedan čelist, kontrabasist, trubač i svirač lovačkog roga su Talijani, a samo dva violinista, te po jedan kontrabasist, oboist, fagotist i timpanist su domaći, vjerojatno uglavnom lokalni dubrovački glazbenici. Omjer je, dakle, 17 : 6 u korist stranaca.

Ovu očitu prevlast stranih glazbenika svirača krajem postojanja Republike prati i odgovarajuće stanje u primarnoj glazbenoj produkciji – komponiranju. Osim glazbe koju je skladao klan Sorgia/Sorkočević (Luka, Antun i Jelena), sve sačuvane skladbe – njih oko 280¹⁷ – u posljednjoj trećini 18. i početkom XIX. stoljeća skladali su doseljeni migranti: Aloysius Anderlini, Domenico Antonietti, Giuseppe Valente, Antonio Santoro, Antonio Bertolini, Agostino Belloli, Angelo Bonifazio, te već spomenuti A. Frezza i T. Resti. Od starijih među njima donekle se izdvaja violinist i čembalist D. Antonietti (? – 1786.?) kao relativno plodan autor četrdesetak čisto instrumentalnih skladbi, uglavnom za dvije violine i čembalo. U prvom

¹⁴ Demović 1989: 228–29.

¹⁵ Usp. Demović 1989: 229–30.

¹⁶ Usp. Grgić 1996: 94.

¹⁷ Usp. Marinela Rusković-Krišić, *Djela dubrovačkih skladatelja u razdoblju od 1750. do 1850. u Glazbenom arhivu samostana Male Braće u Dubrovniku*, diplomski rad, Muzička akademija, Zagreb, 2001., str. 102–104; u tom arhivu sačuvano je 288 skladbi trinaestorice dubrovačkih autora, od čega 132 crkvena i 156 svjetovnih djela (sigurno autorstvo utvrđeno je za 229 djela, a 59 ih se pripisuje navedenim autorima).

polovici XIX. stoljeća ovim migrantima pariraju samo četiri domaća imena: Sebastijan Franković, Juraj Kraljić, Juraj Murat(ti) i Giuseppe Zabolio, inače sin migranta Talijana i Dubrovkinje, najinteresantnija skladateljska ličnost Dubrovnika do sredine XIX. stoljeća koji se uspješno prilagodio novim stilovima i žanrovima koje je donijela austrijska vladavina i u Dubrovnik nakon Bečkog kongresa 1815.

Druga polovica XIX. i prva polovica XX. stoljeća – uza sve dramatične promjene koje je osobito ovo potonje razdoblje sobom donijelo – i u skladateljskom i u glazbeno-izvođačkom aspektu za glazbenu kulturu Dubrovnika objektivno znači nastavak svojevrstne dekadencije koja je započela još padom Republike. U tome ćemo na kraju XIX. i početkom XX. stoljeća zabilježiti i dolazak nekolicine čeških glazbenika u Dubrovnik u okvirima šire migracije Čeha na južnoslavensko područje u okvirima Austro-Ugarske Monarhije. Bili su to prije svega skladatelji mahom crkvene glazbe Franjo Matějovský (1871. – 1938.), Vjekoslav Řáha (u Dubrovniku od 1910.) i Josep Vlach Vrutický (1897. – 1977.), čija su djela sačuvana u glazbenim zbirkama katedrale i Male braće.¹⁸

No, tek će u drugoj polovici XX. stoljeća, zahvaljujući prije svega osnutku Gradskog orkestra i utemeljenju Dubrovačkih ljetnih igara, doći do kvantitativnih i kvalitativnih promjena nabolje. Pa ipak, dvije su glazbene epizode od posebna interesa, obje započete u prvoj i završene odmah na početku druge polovice XX. stoljeća. Jedna je dolazak u Dubrovnik iz Zagreba političkog migranta Krešimira Kovačevića krajem 1940-ih, koji je osnovao Dubrovačku filharmoniju (manji simfonijski orkestar postojao je već od 1925., a osnovao ga je također migrant, Poljak Tadeusz Sygietyński), ali se ubrzo uspio vratiti u Zagreb gdje ostvario uspješnu karijeru muzikologa, leksikografa i sveučilišnog profesora te dekana na Muzičkoj akademiji. Druga je pojava doseljenje poljskog skladatelja i dirigenta Ludomira Michała Rogowskog (1881. – 1954.), rodom iz Lublina. Stigao je u Dubrovnik još 1926. i u njemu ostao do smrti 1954. Postavlja se pitanje zašto je jedan istaknuti student sveučilišta u Varšavi, Leipzigu, Münchenu, Parizu i Rimu, čovjek koji je prokrstaro Europu od Vilnusa do juga Francuske, skladatelj niza simfonija, opera, baleta i dr., esejist i feljtonist, za mjesto življenja i rada u zrelih godinama izabrao Dubrovnik, postavši najvažnijim dubrovačkim skladateljem XX. stoljeća? Recentno proučavanje njegova opusa i sudbine migranta daje naslutiti da je u Dubrovniku pronašao po vlastitoj mjeri idealno utočište, prirodni ambijent i humanost lokalnih ljudi, sa specifičnim glazbenim okruženjem, koji su mu kao amalgamirana cjelina omogućili postizanje pune umjetničke zrelosti. Nisu li to bili isti oni elementi »privlačnog faktora« koji su u Dubrovnik privukli 400 godina ranije i Lamberta Courtoysa starijeg, iako tada s drukčijim konkretnim odrednicama?

¹⁸ Usp. Tuksar 1985: 719, 732; Katalinić 2015: 44–45.

Zaključne napomene

1) Jedno od najvažnijih obilježja glazbene kulture Dubrovnika za vrijeme trajanja Republike bio je trajan migracijski priljev glazbe i glazbenika, što je toj kulturi u cjelini davalo snažan identitetski pečat kozmopolitizma.

2) Od XIV. do XVI. stoljeća glazbenici migranti dolazili su iz talijanskih i germanskih zemalja, te Hrvatsko-ugarskog kraljevstva, Francuske i susjednih teritorija Osmanskog Carstva (Bosna, Srbija, Grčka, Albanija).

3) Od XVII. stoljeća nadalje, osobito nakon sudbonosnog potresa 1667. godine, sve do kraja Republike gotovo svi glazbenici migranti bili su Talijani. Razloge za tu pojavu valja tražiti u dominaciji talijanskog baroknog glazbenog izričaja na teritoriju čitave ondašnje Europe. Tu, međutim, valja istaknuti da su se s obzirom na poznate političke prilike u slučaju dubrovačke glazbene kulture favorizirali kontakti i veze (npr. angažiranje pojedinih glazbenika i organiziranje dolazaka opernih družina) s Papinskom državom i Napuljskim kraljevstvom, a tek u manjoj mjeri s Mletačkom Republikom.

4) Čini se da do veće koncentracije doseljenih glazbenih migranata dolazi u razdobljima društvene konjunktura, tj. sredinom XVI. i u drugoj polovici XVIII. stoljeća, kada mala ali gospodarski hiperpotentna Republika potrebuje i istodobno si može priuštiti uzdržavanje brojnih stranaca i na području reprezentativne umjetnosti kao što je glazba.

5) Od trojice najznačajnijih skladatelja koji su ikada djelovali u Dubrovniku (L. Courtoys st., L. Sorkočević, L. M. Rogowski), dvojica su bili profesionalci migranti, a tek jedan amater Dubrovčanin.

6) Dubrovnik kao glazbeno emitivna društvena sredina još nije proučen, iako su poznati slučajevi gostovanja dubrovačkih glazbenika tijekom XIV. i XV. stoljeća na dvorovima bosanskih i hercegovačkih kneževa, vojvoda i hercega. Do određene je mjere kao izoliran slučaj obrađen barokni skladatelj podrijetlom iz Slanog Vinko Komnen.¹⁹ Posebna su kategorija dubrovački glazbenici XX. stoljeća koji su odlazili na studij glazbe izvan Grada te onda kraće ili dulje vrijeme ostajali u drugim krajevima Hrvatske ili u inozemstvu.

7) Za problematiku kulturnog transfera neka u ovoj prilici bude istaknuto da su inozemni glazbenici migranti donosili sobom stilske inovacije poput polifonije, razvijenog renesansnog *a cappella* stila, ranog romantizma, impresionizma i umjerenog modernizma XX. stoljeća.

8) I napokon, za identificirane i katalogizirane notne muzikalije koje se čuvaju u desetak dubrovačkih glazbenih zbirki i arhiva statistika kulturnog transfera još je impresivnija: od desetak tisuća sačuvanih notnih arhivskih jedinica (i znatno većeg broja skladbi) blizu 90% skladateljski su proizvod inozemnih autora. No, njihovo predstavljanje zahtijevalo bi posebno dodatno priopćenje za koje u ovoj prilici nema ni prostora ni vremena.

¹⁹ Usp. Demović 1978.; Tuksar 2015.

Literatura

- Demović, Miho. 1978. Dubrovački ranobarokni skladatelj Vicenco Komnen (1590–1667). *Rad JAZU*, knj. 377. Zagreb. 315–336.
- Demović, Miho. 1981. *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici od početka XI do sredine XVII stoljeća*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Demović, Miho. 1989. *Glazba i glazbenici u Dubrovačkoj Republici od sredine XVII do početka XIX stoljeća*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Greenblatt, Stephen Jay. 2009. *Cultural Mobility. A Manifesto*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Grgić, Miljenko. 1996. *Glazbena kultura u splitskoj katedrali 1750.–1940*. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo.
- Han, Petrus. 2010. *Soziologie der Migration. Erklärungsmodelle, Fakten, Politische Konsequenzen, Perspektiven*. Stuttgart: Lucius & Lucius.
- Katalinić, Vjera. 2015. Migration and Cultural Transfer in Transformation: Czech Musicians in the 19th-century Croatian Lands, *Sociocultural Crossings and Borders: Musical Microhistories*. Ur. Rūta Stanevičiūtė i Rima Povilionienė. Vilnius: Lithuanian Academy of Music and Theatre, 36–52.
- Nugent, George. 2001. Nasco, Jan. *Grove's Dictionary of Music and Musicians* 17. London itd.: Macmillan Publishers. 646–647.
- Rusković-Krištić, Marinela. 2001. *Djela dubrovačkih skladatelja u razdoblju od 1750. do 1850. u Glazbenom arhivu samostana Male Braće u Dubrovniku*, diplomski rad. Muzička akademija Zagreb.
- Tuksar, Stanislav. 1985. Glazbeni arhiv samostana Male braće u Dubrovniku. Opis fonda i popis ranih tiskovina, u: *Samostan Male braće u Dubrovniku., 1235–1985*. Ur. Justin V. Velnić, Zagreb–Dubrovnik: Kršćanska sadašnjost – Samostan Male braće u Dubrovniku. 665–773.
- Tuksar, Stanislav. 2015. Dubrovački ranobarokni skladatelj Vinko Komnen i mreža njegovih odnosa s prethodnicima i suvremenima. *Arti musices* 46/1. 5–25.
- Tuksar, Stanislav – Katalinić, Vjera. 2015. Glazbena zbirka katedrale, u: *Katedrala Gospe Velike u Dubrovniku*. Ur. Katarina Horvat-Levaj, Dubrovnik–Zagreb: Katedralna župa Gospe Velike – Institut za povijest umjetnosti. 381–395.
- Tuksar, Stanislav. 2016. Između društvenih odrednica i umjetničke slobode: o pojavama migracije i kulturnog transfera kao dinamičkih principa u hrvatskoj glazbenoj kulturi od Lukačića do Zajca. *Ivan Zajc (1832–1914): Glazbene migracije i kulturni transferi u srednjoj Europi i šire u 'dugom' 19. stoljeću*. Ur. Stanislav Tuksar. Zagreb: Hrvatsko muzikološko društvo. 15–30.

From Lambert Courtoys to Ludomir Michal Rogowski – Four Centuries of Musical Migrations as Characteristics of Identity of the Dubrovnik Musical Culture

Summary

One of the most important characteristics of the Dubrovnik musical culture not only during the period of the independence of the Republic but also later was a permanent flux of music and musicians from abroad, which gives this musical culture a strong seal of cosmopolitanism concerning its identity. A representative case for this phenomenon is the fact that during the whole period of the existence and activity of the Duke's Chapel (from earlier *compagnia delli piffari* to later *Banda di Principe* and *Orchestra Rettorale*; 1301 – 1808) one of its most characteristic features was the participation of foreign musicians. Thus, for example, only during the High Renaissance period, in the 16th century, 17 out of 34 identified instrumentalists of the Duke's Chapel, as well as five out of ten nowadays known town organists, were practical musicians, music teachers, composers and/or builders of instruments who had migrated to Dubrovnik from areas outside of the Republic or from other Croatian historical lands. Regarding the identified and catalogued music sheets, preserved in about ten Dubrovnik music collections and archives, the statistical ratio is even higher: out of some 10,000 preserved archival units (and considerably larger number of compositions) almost 90% is musical output created by foreign authors. One of the characteristics of the Dubrovnik musical culture — at least in earlier periods — was its musical emotion capacity: for example, during the 14th and 15th centuries the musicians from Dubrovnik appeared as guests almost regularly at neighbouring courts of Bosnian and Herzegovinian princes and dukes. This migration component is verified in this article by several case studies of outstanding musicians who had migrated and became acculturated in Dubrovnik from the 16th to the 20th century. Among them the most prominent were the French composer Lambert Courtoys the Elder (1520 – after 1585), the Italians Angelo Maria Frezza (1759 – 1835) and Tommaso Resti (1770 – 1830) and the Pole Ludomir Michal Rogowski (1881 – 1954).

Ključne riječi: Lambert Courtoys, Ludomir Michal Rogowski, Dubrovnik, glazbene migracije, identitet, glazbena kultura

Keywords: Lambert Courtoys, Ludomir Michal Rogowski, Dubrovnik, musical migrations, identity, musical culture

Nenad Vekarić

ODRAZ KLANOVSKJE PRIPADNOSTI NA IZBOR OSOBNIH IMENA DUBROVAČKE VLASTELE

Među dubrovačkom vlastelom ustoličila su se prilično čvrsta, ali nepisana pravila o nasljeđivanju osobnih imena. Prvi sin je dobivao ime po djedu s očeve, drugi po djedu s majčine strane. Prva kći dobivala je ime po baki s očeve, druga po baki s majčine strane. Od tih se pravila odstupalo u nekoliko slučajeva: a) kad bi domazet prvorodnom djetetu davao ime tasta, a ne vlastita oca; b) kad bi posmrče dobilo ime po ocu, a ne po djedu; c) kad bi zbog djelovanja procesa kristijanizacije dijete dobilo ekvivalentno ime (Luka umjesto Vuko, Ivan umjesto Đivo i sl.) i d) iz pomodnih razloga. Jedan od pomodnih razloga narušavanja pravila o nasljeđivanju osobnih imena bilo je nadijevanje imena po hrvatsko-ugarskim kraljevima poslije 1358. godine kad je Dubrovnik prihvatio Krunu sv. Stjepana. Kod tih osobnih imena do izražaja je došla klanovska pripadnost vlastele. Osobna imena po hrvatsko-ugarskim kraljevima (Fridrik, Ludovik, Ferdinand, Sigismund i Vladislav) dominantno su davali pripadnici Gučetićeva klana (65,85%), onog klana koji je 1358. godine bio nositelj akcije oko oslobođanja od mletačke vlasti i prihvatanja hrvatsko-ugarske krune. S druge strane, ime glavnog mletačkog zaštitnika *Marko* koristili su uglavnom pripadnici Bobaljevićeva klana (95%), koji su 1205. godine uz pomoć Mlečana srušili dotad vladajući Judin (Gundulićev) klan. Pripadnicima Gundulićeva klana ime *Marko* bilo je odiozno, pa ga nisu koristili.

Dubrovački klanovi

Klanovska strukturiranost dubrovačke vlastele vjerojatno je stara koliko i sam patricijat i vjerojatno nije bila dubrovačka specifičnost. U Mlecima su stranačke borbe krvavo završile 976. godine ubojstvom dužda Petra IV. Candiana i njegova malodobnog sina. Nastavile su se i za njegova nasljednika Tribuna Menija. Voda u kanalu blizu Duždeve palače, pisali su kroničari, »obojila se krvlju glavara stranaka« (Ortali 2004: 68–69). »Kada su Splitsani 1239. g.« – piše Steindorff – »za potestata (načelnika) pozvali Gargana iz Ankone, vodila ih je misao da će možda pod nepristranom upravom okončati krvave stranačke borbe u gradu« (Steindorff 1986: 141). I sama legenda o knezu Damjanu Judi, kao prvom traumatičnom događaju o kojemu pričaju dubrovački kroničari, posredno otkriva da je urota jednog

dijela vlastele (klana) propala i prije njegova svrgavanja, poslije koje je knez Juda u Bosnu protjerao urotnike iz roda Bobaljevića (Vekarić 2009., 2011: 159–160). No, i prije toga, naslućuje se borba unutar grada, možda nastala kao borba između pojedinih četvrti. Dosad provedena genealoška istraživanja, kao i istraživanja Ivane Lazarević o rasporedu vlasteoskih kuća (Lazarević 2014.), ostavljaju dojam da je ishodište Bobaljevićeva klana bilo u Pustijerni, a Gundulićeva klana u središnjem dijelu grada, od Katedrale prema zapadu. Pretpostavke bi mogle ići i u smjeru sukoba starosjedilačkih Romana (Pustijerna) i doseljenih Slavena koji su se naseljavali u novijim dijelovima grada.

No, pustimo po strani pretpostavke o samom začetku klanovske podjele u Dubrovniku. Ta podjela svoj je zamašnjak dobila 1205. godine kada je izvršen državni udar, svrgnut knez Damjan Juda i kad je vrhovništvo nad Dubrovnikom preuzela Venecija. Od tada, kontinuitet klanovske borbe prati se kroz sve neuralgične točke dubrovačke povijesti. Od 1205. godine do pada Dubrovačke Republike vlast se mijenjala tri puta: do 1205. na vlasti je Judin klan, godine 1205. smjenjuje ga državnim udarom (uz mletačku pomoć) Bobaljevićev klan, godine 1358. Gundulićev (bivši Judin), zajedno s Gučetićevim klanom, institucionalnim putem (uz pomoć ugarskog kralja) smjenjuje Bobaljevićev klan i na koncu, nakon Velike zavjere u drugom desetljeću XVII. stoljeća, Bobaljevićev klan, opet institucionalnim putem (uz pomoć Španjolaca), smjenjuje Gundulićev klan i pod neformalnim imenom salamankeza vlada do pada Dubrovačke Republike (Vekarić 2009: 105).

Detektirana su dva glavna klana – Judin, tj. Gundulićev (nakon utruća roda Juda) i Bobaljevićev. Treći, Gučetićev klan, razvio se sredinom XIV. stoljeća kao frakcija Gundulićeva klana, a kasnije se, vjerojatno tijekom XV. stoljeća, odalečio od njega i približio, na koncu i stopio s Bobaljevićevim klanom (Vekarić 2009: 105–206). Nakon Velike zavjere početkom XVII. stoljeća rascjep se toliko produbio da se prenio i na biološku razinu, iz čega su nastale dvije endogamne skupine: salamankezi kao sljednici Bobaljevićeva klana i sorbonezi kao sljednici Gundulićeva klana (Čosić – Vekarić 2005.).

Odnos snaga među klanovima mijenjao se zbog klanovskih prestrojavanja i demografskih činitelja. U vrijeme svrgavanja Damjana Jude, Judin klan, čini se, ima dominaciju veću od 70%, što ukazuje da je njegovo svrgavanje bilo pravi državni udar i dovodi u pitanje tezu da je tiranija bila uzrokom njegova svrgnuća. Godine 1300. odnos između casata Judina i Bobaljevićeva klana bio je blizu 3 : 1 u korist Judina klana. Pritom je u okviru Judina klana omjer između casata Judine (Gundulićeve) i Gučetićeve frakcije bio 2 : 1 u korist izvorne, Judine frakcije. U XIV. i prvoj polovici XV. stoljeća događa se preokret u odnosu snaga tih dviju frakcija, koji je djelomično vezan uz priklanjanje nekih casata izvorna Judina klana Gučetićevu klanu, ali ponajviše zahvaljujući »demografskoj« sreći. Stvaranjem trećega klana, Judin tj. Gundulićev klan izgubio je dominaciju.

Od 1350. do 1450. godine nijedan klan nije imao apsolutnu većinu. Krajem XV. stoljeća, priklanjanjem Gučetićeva klana Bobaljevićevu klanu, brojčana dominacija Bobaljevićeva klana nad politički dominantnim Gundulićevim postala je izrazita (4 : 1). Nakon političke pobjede u Velikoj zavjeri, a pogotovo prihvaćanjem načela »čiste krvi« nakon potresa i agregacije novog plemstva, udio Bobaljevićeva klana (salamankeza) kontinuirano opada kroz čitavo XVII. i XVIII. stoljeće, približivši se u trenutku pada Dubrovačke Republike omjeru 1 : 1 (Vekarić 2011: 160–162).

Ključni metodološki problem kad su u pitanju klanovi jest da o njima u arhivskim vrelima nema ništa. »Klan« je skup međusobno naklonjenih casata s politički prepoznatljivim djelovanjem, koji je utemeljen i održava se na principima snažne obiteljske tradicije. Riječ je o neformalnom udruživanju, bez ikakvih formalnih organizacijskih poluga. Zbog toga o klanovima nema pisanih tragova, pa su teško prepoznatljivi i moguće ih je otkriti tek na temelju posrednih pokazatelja. Sva korištena terminologija je artificijelna, imena klanova uspostavljena su zato da bi se fenomen mogao uočiti, ali nema dokaza da su se klanovi ikada tako zvali i da su uopće imali imena (Vekarić 2011: 159), osim kasnijih naziva – salamankezi i sorbonezi – naziva koji također nisu ostavili traga ni u jednom službenom dubrovačkom vrelu i koji su, srećom, ostali zabilježeni u neslužbenim izvorima, prvi put u izvješću anonimnog izvjestitelja Marije Terezije, koji je boravio u Dalmaciji i Dubrovniku 1774. i 1775. godine i pritom se osvrnuo na različite nazive plemićkih skupina: *I primi sono indicati dicendoli di Salamanca; gli altri i Sorbona* (Novak-Sambrailo 1971: 161). Nazivi su, dakle, prvi put pronađeni u vrijeme kad je Republika već bila na zalazu, a prije toga o spomenu klanova nema ama baš ništa. Moj odabir klanovskih imena, »Judin« – »Gundulićev«, »Gučetićev« i »Bobaljevićev« klan – nije bio slučajan. Prvi klan nazvan je po svrgnutome Damjanu Judi (oko 1155. – 1205.) (kao začetniku), odnosno po njegovu lojalnome zetu Grubeši Mihovom Gundula (oko 1180. – oko 1256.) (kao nasljedniku, jer je rod Juda izumro u XIV. stoljeću). Gundulići su bili kolovođe u prijelomnim trenucima, posebno 1358. godine i u vrijeme Velike zavjere početkom XVII. stoljeća. Drugi, Gučetićev klan, nazvan je po Marinu Klementu Goče (oko 1320. – 1370.), nositelju akcije oko zbacivanja mletačke vlasti i priznanja ugarske krune 1358. godine, koji je oko sebe okupio nekoliko rodova i izdvojio se iz Gundulićeva klana. Treći klan prozvan je po rodu Bobaljević, jer su pripadnici tog roda imali ključnu ulogu i u vrijeme svrgavanja Damjana Jude i kasnije, u Velikoj zavjeri. Izbor naziva opravdava i događaj koji je doveo do kulminacije raskola – ubojstvo 1589. godine, u kojem su ubojica (Bobalio) i ubijeni (Gondula) pripadali upravo suprotstavljenim rodovima. Kasnije, poslije potresa 1667. godine i agregacije novog plemstva, uspostavljeni su nazivi salamankezi i sorbonezi, pri čemu su salamankezi bili nasljednici Bobaljevićeva klana (koji je apsorbirao

i Gučetićev klan), a sorbonezi Judina, odnosno Gundulićeva klana (Vekarić 2009: 11).

Podvlačim, izuzme li se razdoblje poslije potresa, kad su se grupacije označavale imenima dvaju poznatih europskih sveučilišta, imena klanova prije toga su artificijelna. Ne postoji nijedna potvrda da su se klanovi tako zvali i da su uopće imali imena. No, čitav niz posrednih pokazatelja ukazuje da su postojali: od genealoških veza, političkog pozicioniranja, pa do osobnih imena, o čemu će se govoriti u ovome radu.

Pravila kod nasljeđivanja osobnih imena

Ne možemo znati kada su se u Dubrovniku ustoličila prilično čvrsta, ali nepisana pravila o nasljeđivanju osobnih imena. Na temelju genealoške analize sa sigurnošću možemo utvrditi da su se ta pravila vrlo strogo poštovala u Dubrovniku, među dubrovačkom vlastelom i u svim kopnenim područjima Republike, u Konavlima, Župi i Rijeci dubrovačkoj, Dubrovačkom primorju i na Pelješcu. Kvalitetne genealoške analize u kojima se to može spoznati za dubrovačka kopnena područja odnose se na razdoblje od XVI. stoljeća nadalje. Genealoška analiza u dubrovačkom vlasteoskom krugu pokazuje da su ti običaji bili uspostavljeni već u XIII. stoljeću (Mahnken 1957: 283, 287–290). Dugotrajnost tih pravila utvrdio je i Mladen Andreis u trogirskom patricijatu na primjeru nasljeđivanja muškog imena Koriolan (XV. – XVIII. stoljeće) i ženskog imena Pelegrina (XIV. – XVIII. stoljeće) (Andreis 2006: 104, 112–113).

Nepisana pravila o nasljeđivanju osobnih imena bila su striktna za prva dva sina i prve dvije kćeri. Prvi sin je dobivao ime po djedu s očeve, drugi po djedu s majčine strane. Prva kći dobivala je ime po baki s očeve, druga po baki s majčine strane. Kod trećeg i svakog sljedećeg sina, kao i kod treće i svake sljedeće kćeri, čvrstog pravila više nije bilo.¹ Dolazile su do izražaja preferencije roditelja, koje su ovisile o specifičnoj situaciji svake obitelji. Ime trećeg djeteta često se davalo po stricu, ujaku ili tetki, ponekad po svećeniku iz obitelji,² a ponekad i po potpuno slobodnom izboru.

Nakon djedova i baka, najčešće su se častile tetke, odnosno stričevi i ujaci. Na primjeru nasljeđivanja imena Uršula pokazalo se da je ime najčešće bilo naslijeđeno od bake po ocu, zatim od bake po majci, pa od tetke – očeve sestre i tetke – majčine sestre (tablica 1). I kod baka i kod tetaka prednost je bila na očevoj, a ne na majčinoj rodbini iz jednostavnog razloga: za čašćenje očeve strane bilo je potrebno da se rodi samo jedna (baka) ili tri kćeri

¹ Za prva dva sina i prve dvije kćeri ista su pravila vrijedila i u trogirskom patricijatu. Treći sin je u pravilu dobivao ime očeva najstarijeg brata (Andreis 2006: 104).

² Primjerice, po kanoniku Federiku Marinovom Goče (*oko 1349.) ime su naslijedili njegovi nećaci Federiko Petrov Gondula (oko 1390. – 1438.) i Federiko Radov Goče (oko 1397. – 1457.). Obojica su bili peti po redu sinovi svojih roditelja.

(tetka), a za čašćenje majčine strane dvije (baka) ili četiri kćeri (tetka). Stoga majčina strana ponekad nije uspijevala doći na red jer je obitelj imala samo jednu ili samo tri kćeri.

Ime dano po	Broj nositelja	
	<i>Ukupno</i>	Udio (%)
Ukupno	80	100
baki po ocu	33	41,25
baki po majci	22	27,50
tetki – očevoj sestri	16	20,00
tetki – majčinoj sestri	8	10,00
majci	1	1,25

Tablica 1. Način nasljeđivanja osobnih imena na primjeru imena *Uršula*.

Važnost nasljeđivanja osobnih imena najbolje pokazuje slučaj Miha Šipionovog Bona (oko 1580. – oko 1648.), koji je ostao bez muškog nasljednika. Miho je oporukom sastavljenom 10. listopada 1647. godine ostavio nasljedstvo svom još nerođenom unuku, sinu one kćeri koja svome sinu nadjene njegovo ime i koji uzme prezime *Bona*.³ Taj uvjet ispunila je njegova kći Jaka (*oko 1626.), žena Antuna Bernardovog Georgio (oko 1625. – 1664.). No pritom nije odstupila od pravila o nasljeđivanju osobnih imena zato da bi eventualno »osvojila« ili pospješila nasljedstvo. Prvome sinu dala je ime po djedu s očeve strane (Bernard), a tek drugome Miho-Filip.⁴

Iako su se vlastela prilično dosljedno držala pravila o nasljeđivanju osobnih imena, odstupanja je bilo dosta. Ponekad, možda, ne možemo otkriti prave motive tih odstupanja (primjerice, svađa u obitelji, loš odnos oca i sina). No izuzeci koji se mogu vreliima utvrditi odnose se na kršenje pravila o nasljeđivanju osobnih imena: a) zbog domazetstva, b) u slučaju posmrčeta, c) zbog promjene imenskog fonda u procesu kristijanizacije i d) iz pomodnih razloga.

Snaga »domovine«, a ne čovjeka, snažno se očitovala u onomastičkom sustavu ruralnih dijelova Dubrovačke Republike. Prezime je bila identifikacijska oznaka kuće, domovine, a ne čovjeka. Domazet bi prihvaćao prezime kuće u koju je doselio. Taj običaj održao se do pada Dubrovačke Republike, a onda se, za Austrije, modificirao kroz stvaranje udvojenih prezimena sve dok nije sasvim odumro (Vekarić 1992: 72–73). Domazet je također prilikom imenovanja svoje djece odstupao od pravila da prvomu sinu da ime

³ Testamenta de Notaria, ser. 10, sv. 64, f. 142–146 (Državni arhiv Dubrovnik). Zanimljiv slučaj oporučnog »dirigiranja« pronašao je i Mladen Andreis u trogirskom patricijatu. Tako trogirski plemić Nikola Casotti u oporuci iz 1664. između ostalih imenuje nasljednikom još nerođeno dijete, koje će ima zvati Augustin ili Magdalena (Andreis 2006: 104–105).

⁴ Od njega potječe ogranak s udvojenim prezimenom Giorgi-Bona.

po svome ocu, nego je častio tasta u čiju je kuću doselio (Vekarić 1995: 12). Taj običaj primijećen je i u vlasteoskom krugu.⁵

Mladen Andreis je utvrdio da je u trogirskom plemstvu posmrče redovito dobivalo ime pokojnog oca (Andreis 2006: 104). Taj običaj uočen je i kod dubrovačkog patricijata,⁶ ali nije bio redovit.⁷ Andreis također nalazi da se u trogirskom plemstvu osnovno pravilo nasljeđivanja osobnih imena kršilo i u slučaju kad je neki bliski djetetov srodnik umro neposredno prije njegova krštenja (Andreis 2006: 104).

Kršenje pravila zbog promjene imenskog fonda u procesu kristijanizacije u ruralnim je područjima Republike bilo najuočljivije na primjeru osobnog imena Vuk (Vuko). Dijete koje je po djedu trebalo dobiti ime Vuko, dobilo bi ime Luka (Vekarić 1995: 12). Više narodnih imena dobilo je ekvivalente u nekom kršćanskom imenu: Miloslav → Miho, Radoslav → Rafael (Rafo), Živko (Đivo) → Ivan i sl.

Slobodan izbor osobnog imena, kada se potpuno odstupalo od pravila, javljao se u trenucima snažnih pomodnih trendova. Uočeno je nekoliko takvih trenutaka. Ime Prvoslava bilo je frekventno žensko ime u XIII. stoljeću (3,43%). Muška paralela, Prvoslav, nadjenuto je samo tri puta, i to u razmaku od svega tri godine, od 1255. do 1258., što ukazuje da je riječ o pomodnom imenu koje se počelo davati prvorodencu. Prvoslav i Prvoslava, kao i dva stoljeća kasnije Sekundo i Sekunda, izravno udaraju na tradicionalni sustav, jer se njima imenuju prvorodeni ili drugorođeni sin, odnosno prvorodena ili drugorođena kći, a to znači da dijete neće biti imenovano po djedovima ili bakama, kako je nalagao običaj.

U vrijeme priznanja ugarske krune neki su roditelji djetetu davali ime po ugarskom vladaru, a ne po svome pretku. Isto se dogodilo i u XV. stoljeću, kad su se pod utjecajem, kako kaže Jireček, »obnovljenih klasičnih studija« (Jireček 1962: 201) počela davati imena koja nisu pripadala kršćanskome fondu. Tako je, primjerice, poklisar Pavao Nikolin Poča (oko 1417. – 1486.) odstupio je od uobičajenih pravila o nadijevanju imena i svojim sinovima dao imena Pandolfo (oko 1454. – 1497.), Karlo (oko 1458. – 1522.) i Toma (*oko 1462.), a nijednog sina nije nazvao prema svome ili ženinu djedu. U

⁵ Primjerice, Dominik Nikolin Poča (oko 1464. – 1521.) oženio se Fiokom, kćeri Petra Poča (oko 1465. – 1510.) i preselio u njezinu kuću. Prvoj kćeri dao je ime po svojoj majci (Frana), ali prvome sinu dao je ime po ženinom (Petar) a ne po svome ocu (Nikola), kako bi nalagala pravila.

⁶ Ivan Ivanov Sorgo (oko 1564. – 1628.) bio je posmrče. Ime je dobio po pokojnom ocu Ivanu, a ne, kao drugorođeni sin, po djedu s majčine strane koji se zvao Nikola.

⁷ Junije Nikolin Gozze (1671. – 1723.) bio je posmrče. Kao drugorođeni sin dobio je ime po djedu s majčine strane, a ne po pokojnome ocu Nikoli.

XVIII. stoljeću u Dubrovačkoj Republici su se počela davati imena Sveta tri kralja – Baldo, Gašpar i Melkior.⁸

Nakon pada Dubrovačke Republike liberalizirao se način nadijevanja osobnih imena. Pravila o nasljeđivanju imena sve su se češće kršila i počela su se davati pomodna strana imena.⁹

Imena s političkom pozadinom: zbacivanje mletačke vlasti i prihvaćanje ugarske krune 1358. godine

Već 1349. godine Marin Klementov Goče (oko 1320. – 1370.), glavni predstavnik vlasteoske struje koja se zalagala za zbacivanje mletačke vlasti i priznanje ugarske krune, svome je sinu dao ime Federiko (*oko 1349.), zacijelo po Fridriku III, koji je 1347. godine postao austrijski vojvoda. Da je poštivao pravila o nasljeđivanju osobnih imena drugi sin se, po djetetovu djedu s majčine strane, trebao zvati Nikola, no to ime dobio je tek peti sin. U godini kada je sklopljen Višegradski ugovor kojim je Dubrovnik prihvatio Krunu sv. Stjepana, Marin je svom četvrtom sinu dao ime Lujo (Ludovik) (oko 1358. – oko 1437.) po kralju Ludoviku I. U dubrovački imenski fond ušla su i imena Ferdinand (1486.), vjerojatno u čast španjolskog i napuljskog kralja Ferdinanda II. Aragonskog (1452. – 1516.),¹⁰ a nešto kasnije (1533.) i u čast hrvatsko-ugarskog kralja Ferdinanda I. Habsburškog (1503. – 1564.).¹¹ Ime Sigismund (Šiško) ušlo je u fond vlasteoskih osobnih imena potkraj XIV. stoljeća (1397.)¹² u čast hrvatsko-ugarskog kralja Sigismunda (Žigmunda) Luksemburškog (1368. – 1437.), koji je 1396. proveo Božić u Dubrovniku (Janeković-Römer 1999: 315). Godine 1398. ime je dobio i prvi Vladislav u čast napuljskog (a kasnije i ugarsko-hrvatskog) kralja Ladislava.¹³

Politička orijentacija dubrovačkih vlasteoskih klanova došla je do izražaja u nadijevanju spomenutih imena. Dvije trećine osoba koje su u razdoblju od 1358. do 1500. godine nosile imena Federiko, Ludovik, Ferdinand, Sigismund i Vladislav pripadale su Gučetićevu klanu (tablica 2, grafikon 1).

⁸ Nikola Lukin Gozze (1675. – 1733) prvoj je trojici sinova dao ime Luka: Luka (1704. – 1704.), Luka (1709. – 1709) i Luka (1712. – 1712.). Budući da nije imao sreće da ijedan od sinova preživi, odustao je od pravila i sljedećim sinovima dao imena Baldo (1717. – 1800.), Melkior (*1718.) i Gašpar (1720. – 1723.).

⁹ Tako je, primjerice, Vlaho-Filip Ivanov Caboga (1774. – 1854.) svome drugom sinu dao ime Henrik a ne Nikola, kako bi se dijete zvalo da su poštivana pravila o nadijevanju osobnih imena. Stjepan Božo-Lujov Saraca (1797. – 1863.) svojim je sinovima dao imena Eugenio, Stanislav i Emeriko, a nijedan sin nije dobio ime po djedovima (Božo-Lujo i Pavao).

¹⁰ Ferdinand Nikolin Resti (*oko 1486.), pripadnik Gučetićeva klana.

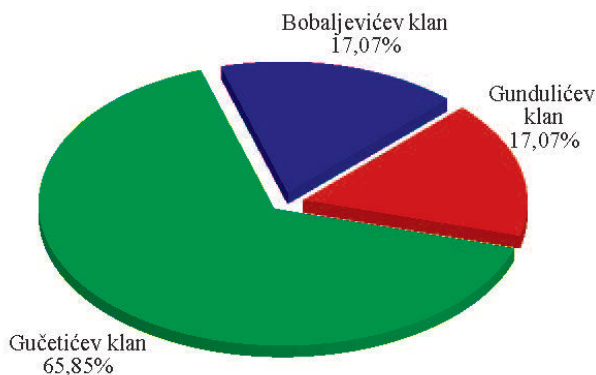
¹¹ Ferdinand Pavlov Bucignolo (*oko 1533.), pripadnik Bobaljevićeva klana (ustvari Gučetićeva klana koji se u to doba već stopio s Bobaljevićevim klanom).

¹² Sigismund Junijev Georgio (oko 1397. – oko 1473.), pripadnik Bobaljevićeva klana; Sigismund Radov Goče (oko 1400. – 1475.), pripadnik Gučetićeva klana.

¹³ Vladislav Klementov Goče (oko 1398. – 1489.), pripadnik Gučetićeva klana.

Ime		Ukupno	Bobaljevićev klan (salamankezi)		Gučetićev klan (salamankezi)		Gundulićev klan (sorbonezi)	
dubrovačkog plemića	dano u čast		Broj osoba	Udio(%)	Broj osoba	Udio(%)	Broj osoba	Udio(%)
Ukupno		41	7	17,07	27	65,85	7	17,07
Federiko	austrijski vojvoda Fridrik III	8		0	5	62,5	3	38
Ferdinand	španjolski i napuljski kralj Ferdinand II. Aragonski (1452.–1516.)	1		0	1	100		0
Ludovik	hrvatsko-ugarski kralj Ludovik I. Anžuvina (1326.–1382.)	23	5	21,7	14	60,9	4	17
Sigismund	hrvatsko-ugarski kralj Sigismund Luksemburški (1368.–1437.)	6	2	33,3	4	66,7		0
Vladislav	napuljski i hrvatsko-ugarski kralj Ladislav Napuljski (1377.–1414.)	3		0	3	100		0

Tablica 2. Frekvencija vladarskih imena s obzirom na klanovsku pripadnost vlasteoskih rodova.

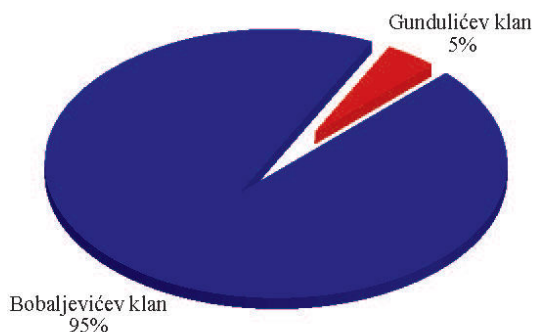

Grafikon 1. Frekvencija vladarskih imena s obzirom na klanovsku pripadnost vlasteoskih rodova.

S druge strane, ime sveca zaštitnika Venecije u Dubrovniku nije bilo omiljeno. To ime birali su pripadnici Bobaljevićeva klana, klana koji je dominirao u vrijeme mletačke vlasti i koji je i poslije 1358. godine blagonaklono gledao prema Veneciji, dok su ga pripadnici Gučetićeva i Gundulićeva klana izbjegavali. Čak 95% osoba koje su poslije 1358. godine dobile to ime pripadalo je Bobaljevićevu klanu (tablica 3, grafikon 2).

Razdoblje	Ukupno	Rod Basilio	Ukupno (bez roda Basilio)	Bobaljevićev klan (salamankezi)		Gundulićev klan (sorbonezi)	
		Broj osoba	Broj osoba	Broj osoba	Udio (%)	Broj osoba	Udio (%)
Ukupno	51	10	41	32	78,05	9	21,95
do 1358.	23	2	21	13	61,90	8	38,10
poslije 1358.	28	8	20	19	95,00	1	5,00

Tablica 3. Frekvencija imena Marko s obzirom na klanovsku pripadnost vlasteoskih rodova.

Grafikon 2. Frekvencija imena Marko s obzirom na klanovsku pripadnost vlasteoskih rodova.

Zaključak

Među dubrovačkom vlastelom ustoličila su se prilično čvrsta, ali nepisana pravila o nasljeđivanju osobnih imena. Prvi sin je dobivao ime po djedu s očeve, drugi po djedu s majčine strane. Prva kći dobivala je ime po baki s očeve, druga po baki s majčine strane. Od tih se pravila odstupalo u nekoliko slučajeva: a) kad bi domazet prvorodnom djetetu davao ime tasta, a ne vlastita oca; b) kad bi posmrče dobilo ime po ocu, a ne po djedu; c) kad bi zbog djelovanja procesa kristijanizacije dijete dobilo ekvivalentno ime (Luka umjesto Vuko, Ivan umjesto Đivo) i d) iz pomodnih razloga.

Jedan od pomodnih razloga narušavanja pravila o nasljeđivanju osobnih imena bilo je nadijevanje imena po hrvatsko-ugarskim kraljevima poslije 1358. godine kad je Dubrovnik prihvatio Krunu sv. Stjepana. No, ta pravila nisu kršila sva vlastela. Imena po hrvatsko-ugarskim kraljevima (Fridrik, Ludovik, Ferdinand, Sigismund i Vladislav) dominantno su davali pripadnici Gučetićeva klana (65,85%), onog klana koji je 1358. godine bio nositelj akcije oko oslobođanja od mletačke vlasti i prihvaćanja

hrvatsko-ugarske krune. S druge strane, ime glavnog mletačkog zaštitnika Marko koristili su uglavnom (95%) pripadnici Bobaljevićeva klana, koji su 1205. godine uz pomoć Mlečana srušili dotad vladajući Judin (Gundulićev) klan. Pripadnicima Gundulićeva klana, pak, ime Marko bilo je odiozno, pa se njime nisu koristili.

Literatura

- Andreis, Mladen. 2006. *Trogirsko plemstvo do kraja prve austrijske uprave u Dalmaciji (1805.)*. Trogir: Muzej grada Trogira.
- Ćosić, Stjepan – Vekarić, Nenad. 2005. *Dubrovačka vlastela između roda i države. Salamankezi i sorbonezi*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb–Dubrovnik.
- Janeković-Römer, Zdenka. 1999. Okvir slobode. *Dubrovačka vlastela između srednjovjekovlja i humanizma*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb–Dubrovnik.
- Jireček, Konstantin. 1962. Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjega veka. *Zbornik Konstantina Jirečeka II*, prev. Stojan Stojanović. Beograd: SAN. 1–366.
- Lazarević, Ivana. 2014. *Vlasteoske kuće u gradu Dubrovniku 1817. godine*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb–Dubrovnik. 2014.
- Mahnken, Irmgard. 1957. Die Personennamen des mittelalterlichen Patriziats von Dubrovnik als Quelle zu ethnographischen Untersuchungen. *Slavistična revija* 10. Ljubljana. 279–295.
- Novak-Sambrailo, Maja. 1971. Politika Dubrovčana. *Starine JAZU* 55. Zagreb. 151–189.
- Ortalli, Gherardo. 2004. Petar II. Orseolo – dux Veneticorum et Dalmaticorum. *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 46. Zagreb–Zadar. 65–76.
- Steindorff, Ludwig. 1986. Stari svijet i novo doba. O formiranju komuna na istočnoj obali Jadrana. *Starohrvatska prosvjeta* 16. Zagreb. 141–152.
- Vekarić, Nenad. 1992. Prijedlog za klasifikaciju peljeških prezimena. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku* 30. Dubrovnik. 55–78.
- Vekarić, Nenad. 1995. *Pelješki rodovi (A–K)*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.
- Vekarić, Nenad. 2009. *Nevidljive pukotine. Dubrovački vlasteoski klanovi*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb–Dubrovnik.

Vekarić, Nenad. 2011. *Vlastela grada Dubrovnika, 1. Korijeni, razvoj i struktura dubrovačkog plemstva*. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Zagreb–Dubrovnik.

Clan affiliation and the naming pattern of the nobility of Dubrovnik

Summary

Based on the inheritance of ancestral names, the naming patterns of the Ragusan nobility were most firmly established and as such were handed down for generations. The first-born son was commonly named after his paternal grandfather, the second-born after his maternal grandfather. The first-born daughter was commonly named after her paternal grandmother, the second after her maternal grandmother. A deviation from these rules was known to take place in several cases: a) when the son-in-law who married into his wife's household named the first-born son after his father-in-law and not his own father; b) when a posthumous child was named after the father and not after the grandfather; c) when, due to the influence of Christianization, the child was given an equivalent saint's name (Luka instead of Vuko, Ivan instead of Đivo, etc.) and d) in the period after 1358, when Dubrovnik recognized the Crown of St Stephen, there emerged a popular fashion of naming children after Croato-Hungarian kings. In terms of clan affiliation, it is noteworthy that the names of the Croato-Hungarian kings (Fridrik, Ludovik, Ferdinand, Sigismund and Vladislav) were predominantly selected by the members of the Gučetić clan (65.85%), that same clan which in 1358 initiated the actions against Venetian rule and for the Republic's recognition of the Croato-Hungarian crown. On the other hand, Marko, the name of Venice's patron, was common among the members of the Bobaljević clan (95%) who, with the support of Venice, in 1205 deposed the ruling Juda's (Gundulić) clan. The members of the Gundulić clan found the name Marko extremely odious, and never used it.

Ključne riječi: dubrovačko plemstvo, osobna imena, klan

Keywords: Ragusan nobility, personal names, clan

Domagoj Vidović

Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje
Republike Austrije 16, HR-10000 Zagreb
dvidovic@ihjj.hr

OSOBNNA IMENA U DUBROVNIKU I NJEGOVU OKRUŽJU U KASNOME SREDNJOVJEKOVLJU

U radu se nastoji rekonstruirati fond osobnih imena u Dubrovniku i njegovu užemu (Dubrovačko primorje, Pelješac, Konavle, Zažablje, Popovo i Boka kotorska) i širemu okružju (Paštrovići, Spič, Bar, Ulcinj te Gornja Hercegovina) u kasnome srednjovjekovlju poglavito s obzirom na oblikovanje vjerskoga i kasnije nacionalnoga identiteta te razlike unutar obrađenoga područja (koje su počesto odrazom različitih povijesnih okolnosti i migracijskih smjerova). Posebna se pozornost posvetila odrazima osobnih imena u kojima se zrcale odnosi između kršćanskoga Istoka i Zapada te onih iz kojih su razvidne identitetske razlike unutar slavenskoga korpusa.

1. Uvod

U ovome se radu na temelju dijela građe iz objavljenih povijesnih vrela nastoji rekonstruirati fond osobnih imena u kasnome srednjovjekovlju u Dubrovniku¹ te u njegovu neposrednome okružju, kako u područjima koja su se nalazila unutar Dubrovačke Republike (ponajprije na temelju građe iz Konavala i s Pelješca²), tako i u područjima izvan nje (ponajprije na temelju građe iz istočne Hercegovine³ i Boke kotorske⁴), pri čemu će se osobiti

¹ Osobna je imena dubrovačke vlastele na Četvrtoj hrvatskoj kroatološkoj konferenciji *Dubrovnik u hrvatskoj povijesti* podrobno obradio akademik Nenad Vekarić te ću se u radu osvrnuti tek na neke socioantroponomastičke činjenice u pogledu samoga Dubrovnika i Dubrovačke Republike.

² Za dubrovačko sam se područje ponajviše služio antroponomastičkom građom objavljenom u monografijama o pelješkim (Vekarić 1995. i 1996.) i konavoskim radovima (Kapetanić i Vekarić I–III) te dubrovačkoj vlasteli (Vekarić 2011.), a ujedno i izvadcima iz spisa Dubrovačke kancelarije (Lucić 1984., 1988. i 1993.).

³ Temeljni mi je izvor bio (Aličić 1985.) te građa koju sam crpio za rad o stolačkim (Vidović 2014a) i popovskim srednjovjekovnim osobnim imenima (u pripremi) te monografiju *Zažapska onomastika* (Vidović 2014b).

⁴ Za bokeljsko sam se područje ponajviše služio 1. i 2. sveskom edicije *Kotorski spomenici* (Mayer 1951., 1981.) i *Zbornikom Konstantina Jirečeka* (Jireček 1962.), koji mi je služio i za dodatne podatke o dubrovačkome području te Crnogorske primorju.

naglasak staviti na vjerske (odnos pravoslavlja i katolištva) i pokrajinske razlike (razlike unutar samoga područja koje se obrađuje i odnos prema širem okružju), ali i neke identitetske razlike (primjerice, osobna imena nastala od etnonima).

Razvoj je fonda osobnih imena na obrađenome području nakon slavonskoga doseljavanja umnogome podudaran s razvojem fonda osobnih imena u Dalmaciji općenito. Naime, početak je češćega nadijevanja kršćanskih i narodnih imena u Dubrovniku i dubrovačkome okružju ovisio o veličini i važnosti naselja, njegovoj udaljenosti od morske obale, stupnju urbaniziranosti te je u velikoj mjeri (barem u priobalju) bio i posljedicom odnosa između slavenstva i romanstva⁵. U Dubrovniku je i (u ipak manjemu omjeru) u Kotoru⁶ udio nositelja kršćanskih imena bio znatno veći nego u manje urbaniziranim primorskim gradovima, a poglavito nego u gradovima u zaleđu. Dubrovnik je prepoznatljiv po imenima svojih zaštitnika svetoga Srđa i svetoga Vlaha, kao što je Kotoru svojstveno češće nadijevanje imena kotorskoga zaštitnika svetoga Tripuna. Imena su pak zaštitnika većih dalmatinskih gradova zabilježena diljem priobalja, pa su kršćanska imena *Donat* (kršćansko ime svojstveno Zadru) i *Dujam* (kršćansko ime svojstveno Splitu) potvrđena u Dubrovniku i Kotoru. Djelomično se običaj češćega nadijevanja imena zaštitnika prenio i u zaleđe, što je vidljivo po tomu što je u Ravno u Popovu 1475. zabilježeno osobno ime *Dimitrije*⁷, a u Hrasnu *Juraj* (Aličić 1985: 130, 491). Dubrovnik se ne samo od svojega neposrednog okružja, nego i općenito od većega dijela istočne jadranske obale razlikuje i znatno većim udjelom stranih (poglavito roman-skih⁸) imena. Nadalje, dubrovački osobnoimenski fond (zbog prestižnosti

⁵ Najranije su potvrđena kršćanska imena barem u priobalnim uglavnom romanskoga podrijetla, a ako nisu, najčešće su prošla kroz romanski jezični filter, pa su stoga različiti temeljni likovi pojedinih kršćanskih imena (npr. likovi *Ivan*, *Dživo*, *Zane*, *Žan* i *Žuvo*, a naknadno i *Jovan* za kršćansko ime *Ivan*) znatno potvrđeniji u priobalju. U zaleđu je pak stupanj prožimanja slavenstva i romanstva bio znatno manje izražen, poglavito zato što su vlaška plemena zarana jezično asimilirana.

⁶ Istaknuti valja da su se Kotor, Budva i Bar već u XII. stoljeća našli pod vlašću pravoslavnih vladara, a postupno je povećavanje udjela pravoslavaca u tim gradovima i njihovim komunama ovisilo o tome koliko su pod njihovom vlašću ostali te o osmanlijskim osvajanjima nakon kojih se su se u ispražnjena područja (uglavnom u zaleđu gradova, a postupno i same gradove) doseljavali Vlasi. U Baru se tijekom stoljeća povećao udio islamiziranoga stanovništva jer je on jedini od navedenih gradova dugotrajno ostao pod osmanlijskom vlašću (1571. – 1878.).

⁷ Srednjovjekovna se crkva svetoga Mitra nalazi na brdu Oblat u današnjemu upravnom središtu Popova – Ravnu.

⁸ Dubrovnik se od ostatka priobalja razlikuje, dakako, i po izraženijemu utjecaju toskanskoga dijalekta i znatno manje izraženomu utjecajem mletačkoga (usp. kršćansko ime *Pasko* na dubrovačkome području i *Paško* u ostatku priobalja) te općenito većim stranim utjecajem koje je izravnom posljedicom doseljavanja na dubrovačko područje iz Bugarske, Francuske, Grčke, Mađarske, Španjolske i Velike Britanije te čvršćim i neprekinutim vezama (ne samo

bivanja građaninom slobodne Dubrovačke Republike) nije utjecao samo na razvoj osobnoimenskoga fonda u neposrednome okružju, nego čak i u udaljenim krajevima u kojima su Dubrovčani imali svoje trgovačke kolonije (poput istočne Bosne, Kosova i Raške). Dubrovački se utjecaj proteže i na druge antroponimijske kategorije (na prezimena i nadimke) u dijelu dubrovačkoga okružja izvan povijesnoga ozemlja Dubrovačke Republike. Antroponimijski podatci s dubrovačkoga područja podudaraju se s dijalektološkima te pokazuju kako je Dubrovnik znatno više utjecao na područja s kojima je dolazio u doticaj nego što su ona utjecala na njega. Kotorani su pak tijekom priznavanja vlasti Nemanjića obavljali dužnosti povezane s financijama i bili zakupnicima carina te trgovali srebrom i zlatom na Kosovu (osobito se često spominju u Novome Brdu i Janjevu, a franjevac je Vito iz Kotora bio glavnim nadzornikom gradnja manastira Visoki Dečani; Kekez 2013: 86–87). Zbog zanemarivanja tih podataka i činjenice da osobna imena grčkoga postanja (koja danas češće pripadaju kršćanskomu Istoku) najčešće potječu iz razdoblja kršćanskoga jedinstva te bizantske crkvene i političke prevlasti na istočnoj jadranskoj obali te da su »istočna« kršćanska imena često potvrđena prije u krajevima koji su nakon Crkvenoga raskola postali katoličkim nego u onima u kojima je prevladalo pravoslavlje često se i u onomastičkoj literaturi pogrešno tumače pojedina obilježja dubrovačkoga fonda osobnih imena.

Opseg je dostupne građe za praćenje razvoja fonda osobnih imena nejednoliko raspoređen po obrađenome području. U Dubrovniku i Kotoru moguće je razvoj imenske formule djelomično pratiti još od konca ranoga srednjeg vijeka, a tijekom razvijenoga srednjeg vijeka zahvaljujući, među ostalim, notarskim knjigama postoji obilje podataka. Opseg građe u dubrovačkome okružju ovisi o tome kad je koje područje potpalo pod dubrovačku vlast i koliko je dugo bilo pod njom, a ako nije, ovisi o tome koliko je pojedino područje bilo udaljeno od Dubrovnika i koliko je s Gradom bilo povezano. U Hercegovini tako prve sustavne popise stanovništva nalazimo tek početkom osmanlijske vladavine, u razdoblju kad je navedeno područje bilo uvelike raseljeno i kad su Osmanlije izvorno stanovništvo već počele nadomještati novim, najčešće vlaškim.⁹ Na koncu treba napomenuti kako su zbog patrijarhalnih srednjovjekovnih odnosa znatno potvrđenija muška imena.

kulturnim) s ostalim europskim (poglavito sredozemnim) državama (više o tome u Vekarić 2011: 52–79).

⁹ Osmanlijska osvajanja zaustavila su postupak poprezimenjavanja u hercegovačkome zaleđu i istočnome dijelu Neretvanske krajine koji je pod dubrovačkim utjecajem već bio znatno poodmakao (više o tome u Vidović 2014b: 53–55).

2. Osobna imena u toponimiji

Predslavenski se sloj osobnih imena osim iz očuvanih dokumenata i epigrafskih spomenika (opširnije o tome u Jireček 1962.) može donekle moguće nazrijeti i na temelju toponima antroponimnoga postanja. Odrasom su ranih romansko-slavenskih doticaja toponimi tvoreni od dalmatskoga pridjeva *san(c)tu(s)* (< lat. *sanctus*). Njihova rasprostranjenost najčešće označuje prostore snažnijega slavenskoga naseljavanja te pokrštavanja do konca X. stoljeća (Šimunović 2005: 123)¹⁰. Ti su toponimi zabilježeni diljem obrađenoga područja. Potvrđena su na području negdašnje Dubrovačke Republike¹¹ (*Sumratin* 'sveti Martin' – uvala u Dubrovniku, *Sutlazar* – povijesni toponim u Dubrovniku, *Suđurađ*¹² 'sveti Juraj' – ojkonom na Šipanu, *Suđurac* 'sveti Juraj' – predio na Mljetu, *Supokrač* 'sveti Pankracije' – toponim na Šipanu, *Supavo* 'sveti Pavao' – toponim u Stonu nasuprot Brocama i oronim u Orašcu, *Supetar* 'sveti Petar' – otočić pred Cavtatom, *Superka* 'sveti Petar' – otočić pred Cavtatom, *Supetrić* 'sveti Petar' – drugo ime otočića Veli šknoj kod Molunta u Konavlima, *Supetka* 'sveta Paraskeva' – brdo u Dubrovniku, *Sustjepan* 'sveti Stjepan' – prigradsko dubrovačko naselje, *Sušćepan* 'sveti Stjepan' – rt pred Cavtatom¹³, *Sutvara* 'sveta Barbara'¹⁴ – toponim na Šipanu, *Suvarevina* 'sveta Barbara' – brdo u Konavlima, *Susvid* 'sveti Vid' – oronim u Dubrovačkome primorju, *Sutandrija* 'sveti Andrija' – u Kuni na Pelješcu, *Subrijana* 'Sveti Ciprijan' – toponim u Potomju na Pelješcu, *Sutilija* 'sveti Ilija' – brda na Šipanu i Mljetu, *Sutmiho* – predio na Mljetu i vrh na Lopudu, *Sutivan* 'sveti Ivan' – oronim u Žuljani na Pelješcu, *Sutnikolica* 'sveti Nikola' – predio u Žuljani, *Sutvid* 'sveti Vid' – uvala i istoimeno naselje na središnjemu dijelu Pelješa, *Sutžulijan* 'sveti Julijan' – starije

¹⁰ Šimunović (1996: 49) navodi kako su neki od toponima nastali oponašanjem »staroga imenskog uzorka« te izrijeком navodi pelješki toponim *Sutandrija*. Toponimi tvoreni od dalmatskoga pridjeva *san(c)tu(s)* (< lat. *sanctus*) sustavno su popisani u radovima Valentina Putanca (1963.) i Petra Šimunovića (1996. i 2009.).

¹¹ Toponimi tvoreni od dalmatskoga pridjeva *san(c)tu(s)* (< lat. *sanctus*) na području Dubrovačke Republike uglavnom su navedeni u hrvatskoj onomastičkoj literaturi osim dvaju toponima iz Žuljane (*Sutivan* i *Sutnikolica*) koje mi je tijekom terenskoga istraživanja u tome mjestu potvrdio Jadran Jeić, na čemu mu ovom prigodom zahvaljujem.

¹² Ojkonom je zapisan i kao *Sutiuragh*, a kako je u Janjini zabilježen lik *Jurađ* – mjesna inačica kršćanskoga imena *Juraj*, očito je hibridni lik *Jurađ* nekoć bio rašireniji na dubrovačkome području. Njemu je srodan lik *Jurđe* potvrđen na nikšićkome području.

¹³ Marasović-Alujević i Lozić Knezović (2011: 1276) navode i nesonim *Sušćepan* pred Lapadom u Dubrovniku.

¹⁴ Za kršćansko ime *Varvara* – lik ženskoga imena Barbara grčkoga postanja – Putanec (1963: 159–160) navodi kako je osobito često potvrđen na području između Hvara i Boke kotorske, ali valja napomenuti i kako ga nahodimo i podalje od mora (toponim *Varvarina crkva* zabilježen je u Kruševici kod Ljubinja) te znatno sjevernije, primjerice, u Rami u kojoj postoji selo *Varvara*.

ime Žuljane na Pelješcu) te u Boki kotorskoj i Crnogorskome primorju¹⁵ (*Sušćepan*¹⁶ 'sveti Stjepan' – ojkonom kod Herceg-Novoga i staro ime za Herceg-Novu te povijesno ime negdašnjega otoka, a danas poluotoka Sveti Stefan kod Budve, *Sutorina* 'sveta Marija' – naselje kod Herceg-Novoga, *Sutomora* 'sveta Marija' – ojkonom kod Bara, *Sutulija*¹⁷ 'sveti Ilija' – brdo kod sela Zagora u Grblju, *Sutvara* 'sveta Barbara' – naselje kod Kotora, *Stivan* 'sveti Ivan' – hodonim u Budvi, *Stivančica* 'sveti Ivan' – obalni toponim u Spiču, *Sustaš* 'sveti Staš' – ojkonom kod Bara, *Sutjel* – ojkonom kod Ulcinja¹⁸, *Sutorman*¹⁹ 'sveti Roman' – brdo između Bara i Crmnice, *Vrsuta* < *suta* 'sveta' – gora iznad Sutomora, *Sučekla*²⁰ 'sveta Tekla' – predio u Sutomoru), područjima u kojima su toponimi toga tipa uglavnom navedeni u onomastičkoj literaturi. Međutim, srodne toponime nalazimo, dakako u manjem broju, u istočnoj Hercegovini (*Satulija* – brdo kod Dubljana i *Sutilija*²¹ – vrh gore Žabe iznad Gradca kod Neuma – oba se toponima odnose na mjesta crkava ili mjesta štovanja svetoga Ilije – te *Susvid* 'sveti Vid' – brdo kod Drijena)²², području u kojemu se tek odnedavna provode toponomastička istraživanja.

¹⁵ Većina je navedenih toponima također poznata u hrvatskoj onomastičkoj literaturi. Iznimka su toponimi *Sutulija* u Grblju i *Sutjel* kod Ulcinja. Putanec (1963: 146) i Šimunović (1985: 163) i za toponim *Stoliv* u Boki kotorskoj drže da je nastao po istome tvorbenom obrascu ('sveti Ilija').

¹⁶ Sušćepan se kod Herceg-Novoga spominje kao Sustipan 1465. (Vego 1957: 112)

¹⁷ Valentin Putanec (1963: 159) prema ARj (17: 82) navodi i kako u Crnoj Gori (pritom vjerojatno misli na Boku kotorsku u kojoj su hagionimi motivirani imenom svetoga Ilije najčešći) apelativ *sutulija* označuje »veliku uzvisinu brda, koja gotovo uspravno stoji«. Pretpostavlja da se ime (zapravo naziv) »moglo razviti od običaja, da se velika brda posvećuju sv. Iliji, zamjeniku Peruna«. Nešto niže, na primjeru *Sutulije* u Srbiji domeće da su crnogorski i srpski toponim *Sutulija* mogli nastati i od apelativa *suntulija* 'provalija'. Iako ne navodi primjere toponima *Sutulija* u unutrašnjosti, utvrdio sam da se *Sutulijom* naziva jedna rječica u crnogorskom gradu Plužinama u sjeverozapadnoj Crnoj Gori.

¹⁸ Talijanski pak onomastičari ojkonom *Sutjel* kod Ulcinja povezuju sa štovanjem svetoga Eligija (zaštitnika zlatara), ali ne treba zanemariti ni mogućnost da bi mogla biti riječ o ojkonomu povezanom sa štovanjem svetoga Anselma. Ojkonom bi se pak *Sukobin* također kod Ulcinja možda mogao povezati sa štovanjem svetoga Jakova.

¹⁹ Stojović (2011: 110) navodi lik *Sutorman* kao mjesni. U povijesnim je, ali i suvremenim vrelima potvrđen i lik *Sutroman*.

²⁰ Toponimi *Čeklina crkva* i *Čeklin* do zabilježeni su na Orahu u Žurovićima (Ravno) pored mjesta na kojemu se nalazila katolička crkva svete Tekle.

²¹ Štovanje se svetoga Ilije Gromovnika ukorijenilo jer se u njega pretočio Perunov kult, tako da su u Neretvanskoj krajini i istočno od nje zabilježeni toponimi *Perun* (u Baćini), *Perunica* (u Spiču kod Bara; usp. Novotni 1905: 35) te *Na Perunu/Peruni* u Ravnu u Popovu (toponim sam zabilježio tijekom terenskoga istraživanja u lipnju 2016. te zahvaljujem Vidi Blaževiću na podatku).

²² Iako se u literaturi navodi kako se toponimi tvoreni pridjevom *san(c)tu(s)* nahode uglavnom uz jadransku obalu od Kopra do Bara i u neposrednome zaleđu, treba napomenuti kako se toponimi tvoreni tim pridjevom nahode i znatno sjevernije od obrađenoga

U toponimiji se obrađenoga područja također nahode i prilagođena kršćanska imena dalmatskoga podrijetla koja nisu tvorena dalmatskim sufiksom *san(c)tu(s)* kao što je *Žan* 'Ivan' (usp. ojkonom *Žanjev* Do kod Cetinja i *Žanjevica* kod Trebinja). Kršćanskim su imenima motivirana i imena naselja kao što su *Vitaljina* ('sveti Vital') u Konavlima²³ ili *Žuljana* ('sveti Julijan') na Pelješcu, *Basiljina* na Pelješcu i *Basilije* kod Stoca ('sveti Bazilije') te *Bitunja* ('sveti Vid') kod Stoca²⁴, a možda i *Janjina*²⁵ i *Žakovo*²⁶. Bizantsko je ime *Kalojan* ('lijepi Ivan') ušćuvano u ojkonomu *Kolojanj* u Hrasnu u istočnoj Hercegovini, a hibridno ime *Kalađurđ* ('sveti Đurđ') u ojkonomu *Kalađurđevići* u Žurovićima. Na štovanje bi svetoga Dominika mogao pak upućivati oronim *Menke* zapadno od Staroga Bara.

Narodna su se imena okamenila u ojkonomima kao što su *Bezboge*²⁷, *Borut*²⁸, *Budisavina* (< *Budisav*), *Dobrovo*²⁹ (< *Dobrahovo* < *Dobrahna*³⁰

područja. I danas sjeverno od Bijelog Polja u crnogorskom dijelu Sandžaka postoji naselje *Sutivan* 'sveti Ivan' (toponim navodi još Putanec 1963: 139), u selu Klek u Rami postoje njive *Sutivani* nedaleko od lokaliteta na kojemu se po predaji nalazila crkva, a toponime *Sutulija* nalazimo kod Konjica u sjevernoj Hercegovini (ondje se sveti Ilija posebno časti u selu Solakova Kula) i kod Busovače (ondje postoji pravoslavna crkva svetoga Ilije, a i većinski katolici, kao i većina bosanskih Hrvata, posebno slave svetoga Iliju).

²³ Toponim *Vitaljina* nahodimo i u Dubljanima u Popovu.

²⁴ Osobno ime *Vić* – inačica kršćanskoga ime *Vid* – potvrđeno je i u Starome Baru u kojemu se brdašce zapadno od toga naselja na kojemu je groblje zove Sveti Vić (Stojović 2011: 107).

²⁵ Moguće je da je naselje nazvano po inačici kršćanskoga imena *Ivan*.

²⁶ Iako osobno ime **Žak*, koje bi bilo inačicom kršćanskoga imena *Jakov* dalmatskoga postanja, nije potvrđeno, Petar Skok (Sk 3: 750) navodi apelativ *džakabina* u Dubrovniku, koji se izvodi od latinskoga lika imena *Jacobus*. Mandić Studo (2000: 358) spominje Radivoja Žakovića koji je učinio neki prijestup u popovskim Poljicima 1455. Žakovo se pak u povijesnim vrelima spominje od 1420. Iako ne smijemo posve isključiti mogućnost da se ime sela izvodi i od apelativa *žakan* ('đakon'; usp. *Đakovo*) ili da je došlo do razjednačivanja pa bi se ime sela moglo povezati s kakvom bliskozvučnom osnovom (primjerice *žuk* < lat. *juncus*), na temelju uvida u postupak imenovanja naselja u Popovu i Lugu najvjerojatnijim mi se čini da je riječ o toponimu antroponimnoga postanja.

²⁷ Narodno je ime *Bezboge* (*Besbogo*) potvrđeno u Kotoru u XIV. stoljeću (KS II: 605), a *Bezboge* su zaselak sela *Vitaljina* u Konavlima.

²⁸ To je osobno ime potvrđeno u slovenskoj antroponimiji, ali kako su inačice imena *Borimir*/*Borislav* vrlo česte u hrvatskim krajevima, moguće je da je osobno ime *Borut* nekoć bilo živo i u hrvatskome antroponimijskom fondu. Sufiks *-ut* više nije plodan u dalmatinskoj i hercegovačkoj antroponimiji, no ipak ga nalazimo u prezimenima kao što su *Bogut*, *Bulut*, *Radut* itd.

²⁹ U dokumentima je zabilježen lik *Dobrahovo* (godine 1658. zabilježen je lik *Dobrahovo de Gradaz*; Sivrić 2003: 232).

³⁰ Sufiksi *-ahvna*/*-ihvna*/*-ohvna* nekoć su bili plodni na krajnjemu hrvatskom jugu. Tako je 1422. u Metkoviću zabilježeno osobno ime *Stanihna* (*Stanichna Sladinovich*; Jurić 1996: 27), a u Kuni na Pelješcu od 1610. živi obitelj *Palihnić* (< *Palihna*; Vekarić 1996: 126).

< *Dobromir/Dobroslav*), *Hotanj*³¹, *Kijev Do*³², *Ljubomišlje* (< *Ljubomišlji* 'Ljubomislov' < *Ljubomisal*), *Mišljen* (*Mišljen* < *Mislav*³³), *Premišlje* (< *Premišlji* 'Premislavov' < *Premisal*), *Radimlja* (< *Radimlja* 'Radimova' < *Radim* < *Radimir/Radoslav*), *Sedlari*³⁴, *Trebinja/Trebimlja*³⁵ te *Hodilje* i *Hodovo*³⁶. Mnoga su iščezla narodna imena okamenjena i u prezimenima kojima su motivirani ojkonomi (primjerice, narodno se ime *Boljehna* odrazilo u ojkonomu *Boljenovići*, *Krajko* u ojkonomu *Krajkovići* itd.).

3. Kršćanska imena

Kršćanska su imena na hrvatskome području zabilježena još u razdoblju prije slavenske doseobe, a nakon što su Slaveni prihvatili kršćanstvo, postupno ulaze u hrvatski osobnoimenski fond, isprva u priobalju (zbog doticaja s romanstvom) i među plemenitašima³⁷, a postupno i u unutrašnjosti i među pripadnike nižih slojeva. Udio je kršćanskih imena u ranome i razvijenome srednjem vijeku počesto bio uvjetovan romansko-slavenskim odnosima (kršćanska su se imena kao prestižnija češće nadijevala u područjima s većim udjelom romanskoga stanovništva), a nakon Crkvenoga su se raskola (i) na temelju fonda kršćanskih imena počeli međusobno u većoj mjeri razlikovati sami Slaveni.

Hrvati su kršćanska imena primali i s Istoka (izravno iz Bizanta i posredno ćirilometodskom tradicijom) i sa Zapada (iz dalmatinskih gradova, ali i preko franačkih vjerovjesnika). Gotovo se cjelokupan hrvatski povijesni prostor (a poglavito obrađeno područje) nalazio na razmeđu između kršćanskoga Istoka i Zapada, što se ogleda i u podatku da su neka od najčešćih kršćanskih imena (npr. kršćanska imena *Ivan* i *Isus*) u hrvatsku

³¹ Ojkonomi su *Hotanj* (naselje u neumskome zaleđu i naselje na stolačkome području) pridjevskoga postanja te se dovode u vezu s nekom inačicom narodnoga imena *Hotimir*.

³² Osobno je ime *Kijo* (< *kij* 'mlat, čekić'; Vidović 2014a: 189) potvrđeno na stolačkome području 1475. *Kijev Do* je selo u jugoistočnome dijelu Popova.

³³ Iz Stoca su u Dubrovnik prije 1380. pristigli Mišljenovići, čiji je rodonačelnik bio maritolog Mišljen zvani Ružica (Anđelić 1999: 198.).

³⁴ Narodno je ime *Sedlar* zabilježeno u istočnoj Hercegovini, primjerice, u Čvaljini u Popovu (Aličić 1985: 489). Selo se pak Sedlari nalazi na jugoistočnome rubu Popovskoga polja.

³⁵ Ojkonom se dovodi u vezu s nepotvrđenim imenom **Trebim* (usp. narodno ime *Trebimir* potvrđeno u Zadru 1190. te izvedeno ime *Trebeša* u Dubrovniku 1195.; Jireček 1962: 235).

³⁶ Ojkonom je *Hodilje* (naselje u Malostonskome zaljevu) pridjevskoga postanja te se dovodi u vezu s nekom od inačica narodnih imena *Hodimir*, *Hodislav*, *Hodivoj* i sl. Na dubrovačkome je području 1470. potvrđen pridjevak *Hodivojević* (Anđelić 1999: 195). Sličnoga je postanja ojkonom *Hodovo* kod Stoca.

³⁷ Dvorječna su imena koja su se sastojala od kršćanskoga i narodnoga imena ponijeli još hrvatski narodni vladari od X. stoljeća (npr. Stjepan Držislav, Mihajlo Krešimir, Petar Krešimir ili Dmitar Zvonimir).

antroponimiju ušla iz grčkoga jezika. S druge je strane kršćanstvo i na povijesni srpski prostor isprva dolazilo iz Rima (u dva vala, jedan u VII. i drugi u IX. stoljeću), a potom iz primorskih gradova (Grković 1983: 12) te je i u srpsko vjersko nazivlje ušao određen broj latinskih crkvenih naziva kao što su *kum* i *oltar* te je to, uz podatak da je i Stefan Nemanja kršten u katoličkoj crkvi u Ribnici po latinskome obredu, pokazatelj dugotrajnoga zapadnog utjecaja na srednjovjekovnu srpsku državu (usp. Jireček i Radonić 1981: 148). Sve navedeno zorno oslikava složeno stanje na južnoslavenskome prostoru u tome razdoblju. Ipak, postoje određena osobna imena koja neupitno pripadaju kršćanskome Zapadu ili Istoku. U nastavku ću se usredotočiti na neka od njih.

Kršćanska su imena svojstvena kršćanskomu Zapadu zabilježena na području obuhvaćenim ovim radom među ostalim *Benedikt*, *Dominik*, *Gervazij(e)*, *Marin*, *Paskal*/*Paškal*, *Pelegrin*, *Roko*, *Frano* i *Antun* s njihovim inačicama.

Kršćansko je ime *Benedikt*, koje je nosio osnivač najstarijega Crkvenog reda na kršćanskome Zapadu, sa svojim inačicama potvrđeno u Dubrovniku od XIII., a u Boki kotorskoj od XIV. stoljeća (Jireček 1962: 149), a kršćansko je ime *Dominik* sa svojim inačicama potvrđeno od XII. stoljeća u Dubrovniku, Kotoru i Baru³⁸ (Jireček 1962: 163–164). Potvrđenost inačica kršćanskoga imena *Dominik* na Kosovu Milica Grković (1983: 93) tumači utjecajem kršćanskoga Zapada. Nadalje, u Dubrovniku su, Konavlima Kotoru i Ulcinju od XII. stoljeća potvrđena imena *Hrvaš*/*Krvaš*, *Krve* i *Krvetić*, mjesne inačice kršćanskoga imena *Gervazij(e)*, koje je nosio mučenik iz Milana, koji je živio na prijelazu iz III. u IV. stoljeće (Jireček 1962: 171). Nadalje, u Dubrovniku je kršćansko ime *Marin* potvrđeno barem od polovice XIII. stoljeća (Vekarić 2011: 85), u drugoj je polovici XIII. stoljeća s inačicom *Maroje* potvrđeno na Pelješcu (Vekarić 1995: 13), u Kotoru i Baru spominje se barem od XIV. (KS II: 179), u istočnoj Hercegovini u prvoj polovici XV. stoljeća (godine 1406. lik je *Maroje* zabilježen na stolačkome području, a 1434. temeljni je lik *Marin* potvrđen u Zažablju; Vidović 2014a: 190, Vidović 2014b: 321), a u drugoj polovici XV. stoljeća u Konavlima (izvedeni je lik *Maroje* potvrđen od 1467., a temeljni *Marin* od 1491.; KV II: 18). Kršćanska su imena *Marin* i njegova inačica *Maroje* potvrđeni u Dečanskim hrisovljamama na Kosovu. Milica Grković (1983: 93) navodi kako kršćanskoga imena *Marin*³⁹ »u kalendaru Srpske crkve (...) nema« te drži da je »svakako bilo prihvaćeno pod uticajem Zapada i primorja«. Kao osobna imena svojstvena

³⁸ Zbog rane je potvrđenosti inačica imena *Dominik* u najranijim razdobljima vjerojatno bila riječ o naslijeđenome romanskom imenu. Naime, osnivač je dominikanskoga reda sveti Dominik Guzman živio 1170. – 1221., a prve su potvrde latinskoga lika ovoga imena – *Dominicus* – na jadranskoj obali zabilježene već u IX. stoljeću u Istri, a u XI. stoljeću na Rabu i Krku te u Splitu, Zadru i Trogiru (Jireček 1962: 163).

³⁹ Temeljni se lik *Marin*, uz izvedenice *Marinče* i sl. spominje i u području Brankovića (Grković 2001: 720). Dubrovačko je područje danas prepoznatljivo i po pokraćenome liku *Maro*.

kršćanskomu Zapadu autorica navodi još osobna imena *Dminko* (inačica već spomenutoga kršćanskog imena *Dominik*⁴⁰) i *Martin*⁴¹ (s inačicama *Martol* i *Martolica*⁴²), kršćanska imena koja su također potvrđena u Dečanskim hrisovuljama (Grković 1983: 91). Kršćansko je ime *Paskal*/*Paškal* sa svojim inačicama veoma obilno potvrđene duž cijele istočne jadranske obale. Na dubrovačkome su području, u Boki kotorskoj, Baru i Ulcinju od XIV. stoljeća potvrđene inačice *Paska*, *Pasko*⁴³, *Paske* i *Paskoje*, a lik je *Paško* (nastao pod mletačkim jezičnim utjecajem) zabilježen u Neretvanskoj krajini. Kršćansko je ime *Pelegrin*/*Peregrin* potvrđeno u Kotoru od XIII. stoljeća (Jireček 1962: 190), a nosilo ga je više svetaca koje slavi isključivo kršćanski Zapad.

Kršćansko je ime *Roko* na obrađenome području potvrđeno od XV. stoljeća, isprva u Konavlima, u kojima je 1448. zabilježen lik *Rokoje* (KV I: 23). Na dubrovačkome se području osobno ime *Rusko* (< *Rossinus*), koje je potvrđeno znatno prije djelovanja svetoga Roka (koji je živio u XIV. stoljeću), držalo inačicom kršćanskoga (zapravo isključivo katoličkoga) imena *Roko* (Vekarić 1995: 10).

Odrazi su osobnih imena *Franel*/*Frano* te ženskoga imena *Franel*/*Frana* i njihovih inačica obilnije potvrđeni na cjelokupnome dubrovačkom području od druge polovice XIII.⁴⁴, a u Boki kotorskoj od XIV. stoljeća⁴⁵. Osobno je pak ime *Antun* sa svojim inačicama u dubrovački i bokeljski fond osobnih

⁴⁰ Temeljni se lik *Dominik* spominje 1455. u području Brankovića (Grković 2001: 706), vjerojatno među potomcima dubrovačkih kolonista.

⁴¹ Lik je *Martinuš* (*Martinussius*) potvrđen i u Ulcinju koncem XIII. stoljeća (Jireček 1962: 182). Napominjem da je ime *Martin* potvrđeno 1693. u Kućima sjeveroistočno od Podgorice kad se spominje islamizirani Hasan Martinov (Jireček 1892: 96).

⁴² Riječ je o područnim inačicama kršćanskoga imena *Martin* u Dubrovniku i Kotoru među vlastelom, koje se u puku u kasnijim razdobljima mijenjalo u *Bartol*/*Bartul*/*Bartuo* (usp. *Bartolomej*). Zahvaljujem na usmenome podatku akademiku Nenadu Vekariću te ga prisnažujem podatkom da je osobno ime *Martolo* potvrđeno i u makedonskome osobno-imenskom fondu također kao inačica osobnoga imena *Martin* (Ivanova 2006: 277). Iako navedeno ime Jireček (1962: 182) već u srednjovjekovlju dovodi u vezu s osobnim imenom *Bartol*, istraživanja Nenada Vekarića upućuju na gore navedeni razvoj.

⁴³ Na području Brankovića spominje se ime *Pasko* (Grković 2001: 727), vjerojatno među potomcima dubrovačkih kolonista.

⁴⁴ U samome je Dubrovniku (Jireček 1962: 167) kršćansko ime *Franel*/*Frano* obilnije potvrđeno koncem XIII. stoljeća s inačicama *Franje* (*Fragne*), *Franče* (*France*) i *Franko* (*Franço*) te ženski lik *Frane* s inačicama *Franka* (*Francha*), *Franica* (*Franica*) i *Franuša* (*Franussa*), na Pelješcu je na prijelazu iz XIII. u XIV. stoljeće potvrđeno ime *Franko* (Vekarić 1995: 13), a u Konavlima 1479. lik *Frano* (KV 1: 16).

⁴⁵ U Boki kotorskoj zabilježen je 1309. latinizirani lik *Franciscus* (Jireček 1962: 167), a u XIV. stoljeću i lik *Franče* (*France*) te žensko ime *Frane* (KS II: 614). U Paštrovićima (u kojima su likovi *Frano* i *Franko* obilnije potvrđeni u XV. i XVI. stoljeću; Grković 2001: 202) i Baru zabilježena su pak prezimena *Frane*, *Franačev*, *Franičević*, *Franić*, *Franičević*, *Frano*, *Franović*, *Franoljević* i *Frاندžović*, što pokazuje da je i ondje navedeno osobno ime vjerojatno bilo razmjerno često. Kršćansko je ime *Frano* (Grković 1977: 202) zabilježeno i u Beogradu među doseljenicima iz priobalja.

imena počelo obilnije ulaziti koncem XIII. stoljeća uglavnom kao redovničko ime⁴⁶, a češće se pojavljuje među pukom tek u XV. stoljeću⁴⁷. Otkad se u kontinuitetu na povijesnome području Trebinjsko-mrkanske biskupije vode matične knjige (od XVIII. stoljeća), osobno je ime *Antun* potvrđeno tek jednom u Dubravama⁴⁸, a kršćansko ime *Frane/Frano* nije uopće zabilježeno zbog toga što se franjevačka nazočnost uglavnom svodila na rijetke pohode slanskih franjevaca (Vidović 2014b: 67). Obilna potvrđenost osobnih imena *Frano* i *Antun*⁴⁹ u unutrašnjosti Crne Gore⁵⁰ te prezimena tvorena tim osobnim imenima upućuju na negdašnju katoličku prisutnost u tim krajevima jer su motivirana imenima svetaca koji su djelovali stoljeće i pol nakon Crkvenoga raskola.

Katkad je zabilježeno i više temeljnih likova kršćanskih imena kao što su *Đurađ*, *Juraj* i *Džore*, *Ivan*, *Jovan*, *Dživo*, *Zvan* i *Žan*, *Mikula* i *Nikola*, *Blaž* i *Vlaho*, *Bazilije* i *Vasilije*, *Bit* i *Vid/Vit*, *Sabin/Sabo* te *Mihajlo/Mihovil*.

Osobno je ime *Juraj* u srednjovjekovlju bilo isključivo hrvatsko (nije tada zabilježeno na srpskome povijesnom području) te je znatno češće 1475. – 1477. potvrđeno u Rami, zapadnoj Hercegovini te dijelovima Dalmacije koji su potpali pod osmanlijsku vlast negoli, primjerice, u stolačkome kraju. U Kotoru su u XIV. stoljeću izrazito često potvrđene inačice kršćanskoga imena *Juraj*, primjerice *Jura*, *Juran*, *Juras*, *Jurđe*, *Jure*, *Jurica*, *Jurina*, *Jurko*, *Juroje* i *Jurša* (Čulić 1991: 87, KS II: 419–420). Lik je *Juraj* sa svojim inačicama razmjerno rijetko potvrđen istočno od Neretve. Naime, istočno od Neretve preteže lik *Đurađ* sa svojim inačicama. Na temelju proučene građe iz *Poimeničnoga popisa* razvidno je da je lik *Juraj* zabilježen, osim na krajnjemu zapadu obrađenoga područja, na nikšićkome području⁵¹. Ondje je uz temeljni lik *Juraj* zabilježen izvedeni lik *Juretko* te hibridni lik *Jurđe* (Aličić 1985: 63, 75) srodan liku *Jurađ* zabilježenome u Janjini i Kotoru. Dubrovačkomu je području svojstven lik *Džore* dalmatskoga postanja

⁴⁶ To pokazuje i podatak da osobno ime *Antun* nije potvrđeno na Pelješcu u najstarijim vrelima, a u Konavlima je potvrđeno tek 1489. (KV I: 12).

⁴⁷ U XIII. stoljeću osobno ime *Antonius* nosio je jedan zidar (Lucić 1988: 343). U Dubrovniku i Boki kotorskoj (Jireček 1962: 145) potvrđeni su u XIV. i XV. stoljeću likovi *Anto* (*Antho* i *Antus*) i *Antoje* (*Anthoe*).

⁴⁸ U Dubravama je potvrđen i mjesni lik *Hanto*.

⁴⁹ Kršćansko ime *Antun* nije potvrđeno u Dečanskim hrisovuljama, a u srpskome je fondu osobnih imena u ranijim razdobljima zabilježeno tek srodno učeno ime *Antonije*.

⁵⁰ Ondje su potvrđena prezimena kao što su *Antović*, *Antonović* i sl.

⁵¹ Izvedeno je ime *Jurica* 1701. zabilježeno u negdašnjemu naselju Žugljaj između Trebinja i Nikšića. Pokraćeni je lik *Jure* iste godine zabilježen u Muharevoj Ljuti u Popovu i Poplatu u Dubravama kod Stoca, a izvedeno ime *Jurko* u Hutovu (Hafizović 2016: 257, 261, 290, 400). Obilnije potvrde kršćanskoga imena *Juraj* u tome razdoblju nalazimo tek zapadno od Neretve. Tim je više indikativan podatak da je odraz zapadnoga lika *Juraj* zabilježen na nikšićkome području.

(opširnije o odrazima kršćanskoga imena *Juraj* u Vidović 2007). U Popovu je pak zabilježeno neslužbeno osobno ime *Džoro*.

Obrađenomu su području svojstveni različiti odrazi kršćanskoga imena *Ivan*. Pritom je važno napomenuti da je uz najrasprostranjeniji hrvatski lik *Ivan* u hrvatskim primorskim krajevima (poglavito na otocima) barem od XV. stoljeća zabilježen *Jovan* s inačicama ustaljeno barem nekoliko stoljeća. Postanje je hrvatskoga osobnog imena *Jovan* i njegovih inačica u primorskim čakavskim krajevima barem u jednome dijelu izvjesno. Većina čakavskih govora ne poznaje fonem *đ* te ga u posuđenicama zamjenjuje s *j* (npr. *jardin* < tal. *giardino*, *vijaj* < tal. *viaggio*). Tako je od talijanskoga imena *Giovanni* nastalo čakavsko *Jovan* te brojne njegove inačice i ženska osobna imena nastala mocijском tvorбом (npr. *Jovanin*, *Jovanina*, *Jovo*, *Jova*, *Jovanka*) te osobni nadimci. Navedena su osobna imena talijanskoga postanja u XX. stoljeću bila veoma česta na mnogim otocima (primjerice Braču), no danas su im nositelji isključivo starci, što je posljedica ratnih sukoba na ovim prostorima i homonimije sa srpskim likom. S druge je strane, ime to bi ime moglo biti i dalmatskoga postanja jer su zabilježena srodna imena *Džovan* i *Džovo* te *Juvan*. Osobno ime *Jovan* zabilježeno je u Makru kod Makarske 1475. – 1477. (Aličić 1985: 95), a vjerojatno su čakavsko-štokavski (što teritorijalni, što književni) dodiri utjecali na nastanak više prezimena na dubrovačkome području (na Pelješcu tako bilježimo prezimena *Jovica*, *Jović* i *Jovo*, a u Konavlima uz navedena se nahode još i prezimena *Jovan* i *Jovičić*⁵²). U Popovu i Zažablju katolici nose prezimena *Jović* i *Jovanović*, a u Neretvanskoj krajini *Jovica*. Štoviše, u Vidu i danas više nositelja osobnog imena *Ivo* nosi osobni nadimak *Jovo*. Kao mletački nadarenici u Zažablju i Popovu 1694. spominju se Jovan Rodin, a 1695. Jovan Bokan (Hrabak 1985: 34, 38), nositelji prezimena koja su bila i jesu katolička. Osim toga, u maticama župe Gradac (kod Neuma) nahodimo upise dvaju Jovana: 1722. Jovana Krešića, a 1745. Jovana Gustina⁵³ (Vidović 2014a: 68). Zanimljivo je pritom da se osobno ime *Jovan* češće javlja na gradačkome i hutovskome području (ondje je zabilježen i toponim *Jovin tor*) koje je narodnosno i vjerski homogeno, a rjeđe, u Popovu u kojemu je živio znatan broj pravoslavaca kod kojih u Popovu bilježimo prezimena motivirana osobnim imenom *Ivan*⁵⁴ (npr. *Ivanišević* u Poljicima; osobno je pak ime *Ivan* zabilježeno kod

⁵² *Jovičić* je ujedno i najstarije prezime motivirano osobnim imenom *Jovica* – inačicom osobnoga imena *Jovan* – te ga u Konavlima nahodimo od 1628. (KV 2:40).

⁵³ Da su se osobna imena *Jovan* i *Ivan* u gradačkoj župi razlikovala, potvrđuje činjenica da su se u selu Zelenikovac istodobno živjele obitelji Ivana i Jovana Gustina.

⁵⁴ U najstarijim je srpskim antroponimijskim spomenicima osobno ime *Ivan* bilo prošireno među pukom, a *Jovan* među svećenstvom (Grković 1983: 91). I u *Poimeničnome* popisu potvrde su za inačice osobnoga imena *Jovan* iznimno rijetke, čak i u područjima koja su koncem XV. stoljeća jamačno bila u znatnijoj mjeri ili većinom napućena pravoslavnim pukom poput dijelova istočne Bosne, istočne Hercegovine te crnogorskoga dijela Sandžaka.

pravoslavaca i u Gacku i u XX. stoljeću, a među nevesinjskim iseljenicima u Crnoj Gori nahodimo obitelj *Ivović*). Dubrovačkomu su području svojstvena područna imena *Đivo*, *Đive*, *Đivo* i *Đivulin*⁵⁵ (potvrđena od XIV. stoljeća) za koje Petar Skok (Sk 1: 738) i Petar Šimunović (2006: 287) drže da su romanškoga postanja, a Ivan Popović (1958: 84) da su mogla nastati ukrštavanjem hrvatskoga imena *Ivan* i talijanskoga *Giovanni*. U Stonskoj su knežiji 1583. u notarskim knjigama zabilježena imena *Đivan*, *Điva* i *Đivana* (Vekarić 1995: 14), a u Konavlima osobna imena *Đivan* (1480.) i *Đivana* (1497.; KV I: 16, 27). Na kotorskome su pak području u XIV. stoljeću zabilježena imena *Giua*, *Giue*, *Guiogna* i *Guioue*⁵⁶ (Čalić 1991: 123). Na neretvanskome je pak području zabilježeno osobno ime *Đivo*⁵⁷ u Opuzenu, u Zažablju postoje neslužbena osobna imena *Dživo* i *Dživoje* (obojica nositelja nose službeno ime *Ivan*) te osobni nadimak *Dživonja* (Vidović 2014 b: 77). U samome su Dubrovniku i Boki kotorskoj zabilježeni i drugi likovi imena *Ivan* romanškoga postanja kao što su *Zane*, *Zvane*, *Žuvan* te *Džuho*, a na trebinjskome području *Žanko* (Aličić 1985: 102) i *Žvan* (opširnije o odrazima kršćanskoga imena *Ivan* vidjeti u Vidović 2009).

Na obrađenome je području zabilježen lik *Mikula* (s izvedenicama *Miko*, *Mikulica* i *Mikša*). Inačica je to kršćanskoga imena *Nikola* nastala razjednačivanjem $n > m$ u sintagmi *svet Nikola* te je bilježita za čakavske krajeve i Dubrovnik (Sk II: 518). Izvedenice su osobnoga imena *Mikula* u Dubrovniku zabilježene od XIII., u Boki kotorskoj od XIV., a od XV. stoljeća i u Konavlima⁵⁸.

Na dubrovačkome je području temeljni lik kršćanskoga imena *Blasius/Blásios Vlaho* (isprva *Vlasi*) nastao prema bizantskome (vitacističkome

⁵⁵ Na dubrovačkome su području u XX. stoljeću potvrđena samo osobna imena zapisana s *đ* (u Hrvatskoj danas po popisu iz 2011. žive 142 nositelja osobnoga imena *Đivo* i 24 nositeljice imena *Điva*; podatci su dostupni na e-adresi Državnoga zavoda za statistiku www.dzs.hr) iako se u stručnoj literaturi obično navode likovi s *dž*. Štoviše, i prezimena su s dubrovačkoga područja uglavnom zapisana s *đ*, čak i ona koja su najrasprostranjenija u područjima u kojima se slivenici *č* i *dž* razlikuju, najvjerojatnije pod utjecajem prestižnoga dubrovačkog govora. O stanju u samome Dubrovniku vidjeti u Ligorio 2010: 34–35.

⁵⁶ Na temelju zapisa bokeljskoga prezimena *Đivanović* mogli bismo zaključiti kako su se navedena osobna imena izgovarala s *đ* (*Điva*, *Đive*, *Đivonja*, *Đivoje*). Slično je stanje s likovima *Đore* i *Džore*. U Konavlima je tako zabilježeno prezime *Dora*, a na Pelješcu *Dorin*, dok u Popovu bilježimo nadimak *Džoro*, a u Zažablju i lik *Dzorko* (u Zažablju je ušćuvan glas *ž*; Vidović 2014a: 38). Stipe Kekez (2013: 75) ističe da se talijanske (uglavnom mletačke) posuđenice sa zvučnim slivenikom u tivatskome mjesnom govoru izgovaraju s *đ*. Moguće je da je riječ o pojavi koja je svojstvena širemu području.

⁵⁷ U opuzenskome mjesnom govoru također postoji samo jedan par slivenika, ali je zanimljivo da je u Metkoviću, u kojemu većina govornika razlikuje *dž* i *đ* (ne razlikuju ga uglavnom stanovnici najstarije metkovske četvrti Krnjesavac), potvrđen osobni nadimak *Điva*.

⁵⁸ Pokraćeni je lik *Miko* zabilježen u XIII. stoljeću u Dubrovniku (Lučić 1988: 334) i Konavlima 1419. (KV 1: 18), a temeljni lik *Mikula* (KS II: 242) u Kotoru. Da je lik *Mikula* bio zastupljen i istočnije, potvrđuje ojkonom Mikulići kod Bara.

izgovoru) zabilježen barem od XIV. stoljeća⁵⁹. Izvan Dubrovnika taj je lik zarana zabilježen isključivo u Boki kotorskoj⁶⁰ te u katoličkim dijelovima Trebinjsko-mrkanke biskupije. Lik je *Blaz*⁶¹ potvrđen od XIII. stoljeća (na Braču je zabilježen lik Blasi koji odgovara dubrovačkome Vlasi; Šimunović 1987: 140) te je u srednjemu vijeku bio rasprostranjen diljem hrvatskoga povijesnog prostora.

Latinski je lik *Bazilije* i njegove inačice (npr. *Baso*, *Basoje*, *Baskoje*) potvrđen u Dubrovniku, Kotoru i Baru od XIII. stoljeća (usp. Jireček 1962: 148), a okamenjen je i u bokeljskim prezimenima *Baselj* i *Basiljević*. U istome je stoljeću potvrđen i lik *Vasilj*⁶² u Dubrovniku (Vekarić 2011: 85).

Zabilježen je dvostruki odraz kršćanskoga imena *Vid*. Odrizi su temeljnoga imena *Vid* te dijalektalni likovi *Bito* (*Bitus*), *Bite* (*Bitte*), *Bitko* (*Bitchus*) i *Bitoie* (*Bitoie*) zabilježeni u Dubrovniku od XIII. stoljeća, u Boki kotorskoj od XIV. stoljeća (Jireček 1962: 212–213), a u Popovu 1475. (zabilježeno je ime *Bituš*⁶³).

Na dubrovačkome je području i u Boki kotorskoj iznimno je često potvrđeno osobno ime *Sabin/Savin* kojemu je bliskozvučno novovjekovno osobno ime *Sava* (koje se među katoličkim pukom u Zažablju i Popovu barem posljednjih tristotinjak godina drži inačicom kršćanskoga imena *Sebastijan*). Njega su popovski i zažapski Hrvati nadijevalo još u XVIII. stoljeću (potvrđeno je u dalmatinskome dijelu Zažablja i Popovu), a ponegdje (kao u Dubljanima) sve do Drugoga svjetskog rata.

Kad je riječ o odrazima kršćanskoga imena *Stjepan*, potvrđen je imenski lik *Stepan* s pokraćenim likom *Stepe* te izvedenicama *Stepec*, *Stepko* i *Stepek* koji se pravilno izvode od grčkoga lika *Stéphanos* na području od

⁵⁹ U Dubrovniku su zabilježena muška imena *Vlaha* i *Vlahuša* (Jireček 1962: 151), u Konavlima (KV: 25) su uz temeljni lik *Vlaho* (1471.) zabilježeni izvedeni likovi *Vlahuša* (1442.) i *Vlahota* (1446.). Kršćansko je ime *Vlaho* potvrđeno u oblasti Brankovića 1455., koja je obuhvaćala Rašku te dijelove Kosova i sjeverozapadne Makedonije), i to najvjerojatnije među dubrovačkim doseljenicima u ta područja (Grković 2001: 697). U Dečanskim hrisovuljama iz XIV. stoljeća navedeno ime nije bilo potvrđeno.

⁶⁰ Osobna imena *Vlaho* (*Vlaccus*) i *Vlahenja* (*Vlacchegna*) zabilježena su u Kotoru u XIV. stoljeću (KS II: 110, 244).

⁶¹ Osobno je ime *Blaz* potvrđeno 1475. u fočanskome kraju (Aličić 1985: 374). S inačicama se kršćanskoga imena *Blaz* miješaju inačice narodnih imena motiviranih pridjevom *blag* (npr. *Blagomir*, *Blažimir*, *Blažislav*) i sl.

⁶² U Popovu je među katolicima potvrđeno prezime *Vasilj* koje je nastalo raslojavanjem roda Franić. Prezime je danas najraširenije u Brotnju.

⁶³ Dijalektnom je antroponimnom osnovom *Bit-* motiviran ojkonom Bitunja kod Stoca, a hibridnim imenom *Bitomisal* hidronim Bitomišlja u Zavali u Popovu. Izvedeni se likovi kršćanskoga imena *Vid* isprepliću s izvedenim likovima narodnoga imena *Vidoslav*.

Dubrovnika do Ulcinja. Naknadno su potvrđeni i likovi sa sekundarnim *jatom*, i to podjednako i ikavski i (i)jekavski⁶⁴.

Od imena starozavjetnih svetaca na čitavome su obrađenomu području zabilježena kršćanska imena *Abram*, *Ilija*, *Jakov* i *Lazar*, samo su na užemu su dubrovačkome području potvrđena kršćanska imena *Mojsije* (*Mojsija*) i *Tamara*, a na kotorskome *David*. Na cjelokupnome su području veoma često potvrđena imena nekih apostola: *Andrija*, *Filip*, *Ivan*, *Luka* (s inačicama *Lukačin*, *Lukota*, *Lukša*), *Marko*, *Matej* i *Matija* (s inačicama *Matko* i *Mato*), *Paval/Pavao*, *Petar* (s inačicama *Perko*, *Peroje*, *Peroš*, *Petroje*), već spomenuti *Stjepan* i *Toma* (s inačicama *Toman*, *Tomaš*, *Tomko*), a nešto rjeđe i *Simeon*/*Šimun* (usp. *Simko*⁶⁵). U Dubrovniku (od XIII. stoljeća) i Kotoru (od XIV. stoljeća) potvrđeno je i ime *Juda* na koje nisam naišao u zaleđu (Jireček 1962: 174; KS II: 200).

Uz osobno se ime dubrovačkoga zaštitnika svetoga *Vlaha* u Dubrovniku često nadijevalo ime negdašnjega zaštitnika svetoga *Srđa*⁶⁶, a u Kotoru *Tripuna*.

Osobno je ime *Srđ* potvrđeno na dubrovačkome području u pohrvaćenomu liku u toponimiji u XIV. stoljeću (SK 3: 318), a stariji je lik imena – *Srz* – posredno potvrđen u vlasteoskome prezimenu *Srzović*/*Zrzović* još u XIII. stoljeću (Jireček 1962: 201, 202, 338). U Kotoru je pak latinski lik

⁶⁴ U Konavlima (KV I: 24) su potvrđeni likovi *Stipan* (1420.) i *Stipko* (1434.) te *Stjepan* (1422.) i *Stjepko* (1423.), a u Dubrovniku i pridjevak *Stipe* (KS II: 641). U neslužbenoj je inačici od XVIII. stoljeća u Popovu i Zažablju potvrđen i lik *Šćepan*. U *Poimeničnome popisu* među popisanim su stanovnicima zabilježeni samo likovi koji upućuju na odavno izumrli lik **Stepan*, no u toponimiji su često zabilježeni likovi koji upućuju na analogijom izvedeni imenski lik *Stěpanъ* čiji su likovi najzastupljeniji u suvremenome fondu hrvatskih osobnih imena, a u velikoj su mjeri zastupljeni i u crnogorskoj. Da je lik *Stipan* potvrđen daleko od današnje ikavsko-ijekavske granice, potvrđuje ojkonom *Stipanova Polja* (današnje *Šćepan-Polje*) kod Foče zapisan 1475. (Aličić 1985: 508) Početkom XVIII. stoljeća istočno od Neretve najpotvrđeniji je lik *Stepan*, a ikavski lik *Stipan* prevladava u južnome i jugozapadnome dijelu Popova (zabilježen je u Dužici, Trnčini, Veljoj Međi), Zažablju i Dubravama (usp. Hafizović 2016: 257–304). Opširnije o odrazima kršćanskoga imena *Stjepan* vidjeti u Čilaš-Šimpraga (2015.).

⁶⁵ Kršćanska su pak imena *Šimun* i *Šimušin*, koja nedvojbeno pripadaju kršćanskome Zapadu, zabilježena u *Mazlini* (Aličić 1985: 274) kod Foče. Da su inačice lika *Simeon* bile zastupljene na dubrovačkome području, potvrđuju i prezimena *Simatović* i *Simović* u Konavlima te *Simat* i *Simićević* na Pelješcu (usp. KV III: 198–199, Vekarić 1996: 235–236). Kršćansko je ime *Simo* potvrđeno 1701. i u Kiševu i Vranjovu Selu kod Neuma, selima nastanjenim isključivo katolicima i rijetkim muslimanskim posjednicima, a potvrde lika *Šimun* u tome razdoblju nahodimo tek zapadno od Neretve (Hafizović 2016: 267).

⁶⁶ Pritom valja istaknuti da se osobno ime dubrovačkoga suzaštitnika *Bakha*, koliko mi je poznato, nije odrazilo u osobnoimenskome fondu. Od starijih je dubrovačkih zaštitnika svetoga Zenobija (njegovo je ime zabilježeno u književnim djelima Jakova Armolušića; ARj 22: 783) i svete Zenobije potvrđeno žensko ime *Zenobija* 1285. (na usmenome podatku zahvaljujem akademiku Nenadu Vekariću). Inačice su kršćanskoga imena *Zenobije* zabilježene u bugarskome (*Zenovija*; Ilčev 2012: 282) i možda makedonskome osobnoimenskom fondu (usp. osobno ime *Zino*; Ivanova 2006: 282). U hrvatskoj se antroponimiji navedeno kršćansko ime možda odrazilo u prezimenu *Zenković*.

Sergius potvrđen barem od 1124. Odrazi su toga imena zabilježeni diljem jadranske obale od Skadra na Bojani do Krka. U srpski je antroponimijski fond kršćansko ime *Srd*, kako navodi Milica Grković (Grković 1983: 83), »došlo sa primorja ili od Skadra«⁶⁷.

Kršćansko je ime *Tripun* potvrđeno od XI. stoljeća najčešće u Kotoru i Dubrovniku. Veoma su rano zabilježeni i likovi *Tripče* (već 1167. u Zadru, a od 1333. u Kotoru), *Tripe* (1270. u Kotoru, 1324. u Ulcinju, 1356. u Dubrovniku i 1369. u Baru), *Tripko* (Dubrovnik 1348., Kotor 1437.), *Tripo* (Kotor, 1313.), *Tripac* (Kotor, 1330.), *Tripača* (Kotor 1334.), *Tripokan* (Kotor 1334.) i *Tripuša* (Kotor, XIV. stoljeće). Hipokoristični lik *Triša* okamenjen je pak u istozvučnome prezimenu u Zatonu kod Dubrovnika (SK III: 503). U srpskoj su antroponimiji osobna imena *Tripun* i *Tripac* zabilježena u XIV. stoljeću u *Dečanskim hrisovuljama*, a Milica Grković (1983: 84) tvrdi da se »s obzirom na njegovu učestalost u primorskim gradovima, s pravom može reći da je u raško zaleđe došlo odatle«⁶⁸.

Napominjem i da je kršćansko ime *Mihajlo*⁶⁹ potvrđeno u ranim razdobljima na čitavome obrađenom području još u srednjovjekovnoj humskoj državi (knez Mihajlo⁷⁰ Višević iz X. stoljeća bio je Tomislavovim vazalom). Potvrde mu nahodimo na istočnome dijelu Pelješca (koncem XIII. st.; Vekarić 1995: 13) i u Konavlima (od 1499.; KV 1: 18). Razmjerno je rano (barem od XIII. stoljeća; Vekarić 2011: 85) potvrđen lik *Mihoilo* u Dubrovniku, pokraćeni lik *Miho* (na čitavome dubrovačkome području) i izvedeni likovi (isprva osobito često *Mihoč*, a znatno rjeđe *Mihat* i *Miško* na Pelješcu i u Konavlima). U Zažablju su potvrđena osobna imena sa zamjenom *h > j* (npr. *Mijuša* u Zažablju 1475., a poslije *Mijo* i *Mijat*; Vidović 2014b: 321).

Nadalje, razmjerno su često potvrđeni odrazi imena kršćanskih svetica iz prvih stoljeća kršćanstva kao što su *Ciprijan* (potvrđeni su i likovi *Čepnja*⁷¹ i *Čubran*), *Damjan*, *Margareta*/*Margarita* (i pokraćena inačica *Măra*⁷²),

⁶⁷ Samostan je na Bojani zadužbina Jelene Anžijske, supruge srpskoga kralja Stefana Uroša I., koja je nakon svoje udaje za navedenoga srpskoga kralja (oko 1250.) obnovila mnoge katoličke crkve i samostane na području srpske države.

⁶⁸ To potvrđuje i podatak da su kasnije među srpskim pukom češće potvrđeni likovi sa zamjenom *f > v* (npr. *Trivun*), a u novije vrijeme s *f*.

⁶⁹ Bilježiti hrvatski likovi *Mihovil*/*Mihovio* (potvrđeni od XIV. stoljeća) nisu zabilježeni na obrađenome području u kasnome srednjovjekovlju prema navodimo iz ARj VI: 651–652. Nahodimo ih znatno kasnije u okolici Trebinja (ondje se 1701. u Biogradu spominje Mihovil Sladoje; Hafizović 2016: 357).

⁷⁰ Danas je lik *Mihajlo* znatno potvrđeniji u srpskome fondu osobnih imena. Na obrađenome je području među Hrvatima do danas obilnije rasprostranjeno u istočnoj Hercegovini.

⁷¹ Likovi *Čepnja* i *Čepnjić* potvrđeni su i u Dečanskim hrisovuljama (Grković 1983: 211).

⁷² Osobno se ime *Marija* u mnogim hrvatskim krajevima smatralo nesretnim te se razmjerno rijetko nadijevalo. Žensko ime *Mara*/*Mare* pokraćeno od *Marija* nadijeva se na obrađenom području tek u novije vrijeme.

*Mavro*⁷³ (s inačicama *Mavar* i *Mavreša*), *Pankracije* (potvrđen je lik *Pakrac*), *Tekla* i *Teodor* (potvrđen je lik *Todor*). Na dubrovačkome su području i u Boki kotorskoj potvrđena i imena papa *Julijan*, *Lav* (inačice *Leo* i *Leonja*), *Silvestar* (i pokraćena inačica *Sile*) i *Urban*. Egzotičnijim se imenima na kotorskome području mogu smatrati imena *Egidije* i *Bit* (*Vid*).

Različite su inačice kršćanskoga imena *Junije* (npr. *Žun*, *Zona* ili *Džono*) potvrđene od Dubrovnika do Ulcinja XIII. – XV. stoljeća (Jireček 1962: 175).

U hercegovačkome su zaleđu, u kojemu je fond kršćanskih imena, znatno ograničeniji, najmnogobrojniji odrazi kršćanskih imena *Đurađ/Juraj*, *Ivan*, *Mihajlo/Mihovil*, *Nikola*, *Petar* i *Stjepan*, a zatim *Danijel*, *Josip*, *Luka*, *Marko* i *Pavao*. Na stolačkome području nalazimo inačice nekih kršćanska imena koja su u prošlosti i danas potvrđena znatno češće ili isključivo u katolika (*Dujam*, *Marin*, *Martin*, *Urban*) ili likove imena koji se uglavnom povezuju s kršćanskim Zapadom (*Grgur*, *Ivan*, *Juraj*), dok su likovi koji upućuju na svetce koji su štuju na kršćanskome istoku nešto rjeđi (*Anastas*, *Irina*, *Tarah*), a često su odrazom zajedničke doraskolne kršćanske imenoslovne baštine (*Ćiril*, *Kostadin*). Važno je istaknuti da se u istočnoj Hercegovini izdvaja sam grad Stolac u kojemu je udio kršćanskih imena, poglavito »zapadnih« kao što su *Maroje* (: *Marin*) ili *Vrbac* (: *Urban*), znatno veći nego po selima (usp. Vidović 2014a: 181). Neka su se pak kršćanska imena odrazila i u drugim antroponomastičkim kategorijama, primjerice inačice su se kršćanskoga imena *Junije* odrazile u prezimenima (*Džono* i *Zonjić*).

4. Narodna imena

Prva su zabilježena narodna imena na hrvatskome ozemlju imena hrvatskih narodnih vladara. Omjer je kršćanskih i narodnih imena na obrađenome području u kasnome srednjovjekovlju poprilično različit te obuhvaća dva suprotna procesa. U Dubrovniku, Kotoru i Baru isprva su znatno češće potvrđena romanska imena, a tijekom stoljeća slavenskoga naseljavanja udio je narodnih imena postupno rastao. U zaleđu se pak udio narodnih imena postupno smanjivao poglavito u područjima pripojenim Dubrovačkoj Republici. Tako je zbog ranijega pripajanja Dubrovačkoj Republici istočnoga dijela Pelješca već sredinom XV. stoljeća omjer narodnih i kršćanskih imena na tome području postao ravnomjeren (Vekarić 1995: 10). U Konavlima je pak, po podacima koje navode Niko Kapetanić i Nenad Vekarić (KV I: 8), u kasnome srednjovjekovlju više od 93% stanovništva nosilo narodna imena. Slično je stanje bilo i u hercegovačkome zaleđu s tim da je udio nositelja kršćanskih imena bio nešto veći u područjima koja su nastanjivali katolici.

⁷³ Latinski je lik toga imena *Maurus* u Kotoru potvrđen koncem XII. stoljeća i kao redovničko i kao svjetovno ime, u Dubrovniku se pojavljuje od XIII., a u Baru od XIV. stoljeća (Jireček 1962: 383).

Prvi član osobnoga imena najčešće sadržava antroponomastičke osnove *Rad-* (npr. *Rad, Radac, Radač, Radak, Radalj, Radan, Radašin, Radat, Radavac, Radeja, Radelja, Raden, Radenko, Radeša, Radeta, Radibrat, Radič, Radičko, Radić, Radihna, Radika, Radil, Radila, Radilac, Radilo, Radilja, Radin, Radinac, Radinko, Radisav, Radislav, Radiša, Radišac, Radišić, Radiola, Radivoj, Radivoje, Radman, Radmil, Radmilac, Radmio, Radmir, Rado, Radoč, Radoda, Radoglav, Radogost, Radohna, Radoje, Radojin, Radojko, Radoman, Radomil, Radomir, Radon, Radonja, Radosal, Radosalj, Radosav, Radoš, Radošin, Radota, Radovac, Radovec, Radovan, Radovilja, Radul, Radulja, Radun, Radut, Rađ, Rađa, Rađen, Rađenko, Rahoje, Rahut, Rajan, Rajin, Rajko, Raosav, Rašajin, Raško, Ratko*), *Mil-*⁷⁴ (npr. *Mil, Milac, Milač, Miladin, Milak, Milan, Milanko, Milas, Milaš, Milašin, Milat, Milatko, Milbrat, Milče, Mildrag, Mile, Mileč, Milečko, Milenko, Milesav, Mileš, Mileša, Milešac, Mileško, Mileta, Miletko, Milgost, Milica, Miličko, Milić, Milihna, Mililo, Milin, Milisav, Miliša, Milivoj, Milko, Milman, Milo, Milohna, Miloja, Miloje, Milojin, Milojko, Miloman, Milonja, Milorad, Milosrd, Miloš, Miloša, Milovac, Milovan, Milša, Miltin, Milun, Milut, Milutin, Miljan, Miljen, Miobrat, Migost, Mioko*), *Vuk-*⁷⁵ (npr. *Vlča, Vučeta, Vučihna, Vučina, Vučinja, Vuk, Vukac, Vukač, Vukan, Vukas, Vukašin, Vukatac, Vukčin, Vukica, Vukič, Vukić, Vukilić, Vukilja, Vukman, Vukmio, Vukmir, Vuko, Vukoje, Vukomil, Vukorad, Vukosal, Vukosav, Vukoslav, Vuksan, Vukota, Vukša*), *Prib-*⁷⁶ (npr. *Pribac, Pribač, Pribas, Pribasjin, Pribe, Pribelja, Pribeta, Pribiko, Pribil, Pribilja, Pribina, Pribinja, Pribinjac, Pribio, Pribisav, Pribislav, Pribljub, Pribo, Priboje, Pripčin, Pripko*), *Bog-*⁷⁷ (*Bogavac, Bogdan, Bogeta, Bogić, Bogilo, Bogisal, Bogisav, Bogiša, Bogmil, Bogmio, Bogo, Bogoje, Bogosal, Bogosav, Bogota, Bogumil, Bogun, Boguš, Bogut, Boguta, Bokčin, Boško, Božan, Božetko, Božica, Božičko, Božić, Božidar, Božijak, Božur*), *Brat-*⁷⁸ (*Brailo, Brajak, Brajan, Brajin, Brajisal, Brajko, Brajo, Brajoje, Brajoš, Brajša, Bratac, Bratan, Bratić, Bratina, Bratiša, Bratko, Brato, Bratoje, Bratomir, Bratonja, Bratosav, Bratoslav, Bratovac, Bratuj, Bratuljina, Bratumil, Bratul, Bratuš*), *Dobr-* (*Dobrac, Dobrač, Dobraj, Dobraje, Dobrak, Dobral, Dobran, Dobrašin, Dobre, Dobrečko, Dobren, Dobrenja, Dobreško, Dobretac, Dobretko, Dobri, Dobrica, Dobričko, Dobrić, Dobrijel, Dobriko, Dobril, Dobrilo, Dobrio, Dobriša, Dobrivoj, Dobrko, Dobro, Dobrogost, Dobroje, Dobroman, Dobrosav, Dobrosta, Dobroš, Dobrotin, Dobrovoj, Dobrun, Dobruško*)

⁷⁴ Antroponimna osnova *Mil-* najplodnija je u Boki kotorskoj, a nešto je rjeđe potvrđena u Popovu.

⁷⁵ Zaštitnička su imena koja sadržavaju antroponimnu osnovu *Vuk-* očekivano češće potvrđena u zaleđu, tj. u Konavlima i Popovu. Štoviše, među istočnohercegovačkim su Hrvatima narodna imena *Vuk, Vuko* i *Vujana* zabilježena i sredinom XX. stoljeća.

⁷⁶ Navedena je antroponimna osnova najplodnija u Konavlima.

⁷⁷ Ta je antroponimna osnova potvrđenija u Konavlima i Popovu.

⁷⁸ Narodna su imena u kojima je sadržan rodbinski naziv *brat-* potvrđenija u Konavlima i Boki kotorskoj nego u Popovu.

i *Ljub*-⁷⁹ (*Ljubač, Ljuban, Ljuben, Ljubeta, Ljubetko, Ljubica, Ljubić, Ljubin, Ljubisalić, Ljubisav, Ljubisavac, Ljubiša, Ljubišac, Ljubo, Ljuboje, Ljupko, Ljupša*). Među narodnim imenima motiviranim zanimanjima izdvajaju se imena uvjetovana zanimanjima kao što su *Čelar, Duždić, Kovač, Pećar, Pop, Sedar* ili *Zlatar*, imena uvjetovana predmetima iz svakodnevnoga života kao što je *Kijo* (< *kij* 'mlat, čekić), motivirana nazivima za biljke i biljne zajedne kao što su *Bukva, Dubravac, Hrasto* ili *Jagoda* te životinje *Grlica, Gujin, Kosovac, Kraguj* ili *Košuta*. Prema podrugljivim su nadimcima nastala osobna imena *Bezbugo* i *Niboga, Dosro, Negosta, Smolan, Sporko* i *Tupša*.

Etnicima su i etnonimima uvjetovana osobna imena *Bosnica, Brdonja, Goran*⁸⁰, *Hrvatina, Pešter* i *Ugrin* (Mađar) te *Novak* i *Pribjeg*. Potonja dva osobna imena upućuju na zbjegove pred Osmanlijama te su se obično nadijevala potomcima izbjeglica, a osobno ime *Pešter* (zabilježeno u hercegovačkome zaleđu) upućuje na smjerove doseljavanja srpskoga stanovništva koje je pristizalo sa Sandžaka i Kosova.

Na obrađenome su području razmjerno često potvrđena i osobna imena tvorena od etnonima *Hrvat*. U samome se Dubrovniku ime *Hrvatina* spominje barem od 1281. (Foretić 1969: 95). Osobna imena *Hrvajin, Hrvoje, Hrvat* i *Hrvatina* u srednjovjekovlju nalazimo diljem povijesnoga područja Trebinjsko-mrkanske biskupije: od Bišća⁸¹ preko Popova, Površ i Trebinja⁸² do Biograda kod Nevesinja (ondje su zabilježena dva *Hrvajina* i jedan *Hrvat*; Aličić 1985: 446–447), Dabra⁸³, konjičkoga kraja⁸⁴ i Plane kod Bileće (Foretić⁸⁵ 1969: 94) do Zažablja⁸⁶ i Popova⁸⁷. Srodna su osobna imena zabilježena i na

⁷⁹ Navedena je antroponimna osnova najpotvrđenija u Konavlima.

⁸⁰ To je osobno ime isprva potvrđeno u Kotoru u 1329. (KS II: 33) Ne treba isključiti ni mogućnost da se navedeno osobno ime može dovesti u vezu s narodnim imenom *Gorazd*, s kojom inačicom kršćanskoga imena *Grgur* ili osobnoga imena grčkoga postanja *Gurgo*. Navedena su osobna imena potvrđena i u makedonskome osobnoimenskom fondu (usp. Ivanova 2006: 110).

⁸¹ Godine 1380. kao novi se dubrovački građanin spominje Hrvatina Brajković (Foretić 1969: 94).

⁸² Godine 1301. spominje se Hrvatina iz Trebinja (Foretić 1969: 94).

⁸³ Hrvatina Pićević iz Dabra zabilježen je u dokumentu iz 1381. (Sivrić 1999: 210).

⁸⁴ Nevjernik Hrvoje iz sela Slatnica u Bjelimićima spominje se 1475. – 1477. (Aličić 1985: 363).

⁸⁵ Sačuvana je oporuka Hrvatina Tvrtkovića iz Plane iz 1395. (Foretić 1969: 94).

⁸⁶ Hrvatina Turbić spominje se 1249. (Puljić 1995: 42), a osobno je ime *Hrvatina* u Zažablju potvrđeno i 1381. (Vidović 2014b: 320).

⁸⁷ Godine 1301. spominje se Hrvatina s Trebinje (*Croatinus de Trebigna*; Lučić 1993: 126), a 1395. Hrvatina Slavogostić (selo Slavogostići nalazi se u Žurovićima iznad Rijeke dubrovačke), najvjerojatnije iz Orahova (današnjega Orahova Dola) u Popovu (Foretić 1969: 94).

dubrovačkome području⁸⁸ i u Boki kotorskoj⁸⁹, a osobito su bila česta među Dubrovčanima u njihovim kolonijama u Podrinju⁹⁰ i Kosovu⁹¹ te među katolicima u Paštrovićima⁹² (Budva) i Baru⁹³, a bilo ih je i dublje u Crnoj Gori⁹⁴. Dakle, ta su se osobna imena često nadijevala u krajevima u kojima su Hrvati bili okruženi pripadnicima drugih naroda (podalje od mora Srbima, a uz more Romanima i u manjoj mjeri Albancima). Tu tezu potvrđuje i podatak kako su osobna imena nastala od etnonima *Hrvat* i *Srb(lj)in* usporedno potvrđena u jugoistočnoj Bosni, dakle na poprištu kasnosrednjovjekovne hrvatsko-srpske borbe za prevlast, što upućuje na tezu da su međusobnih razlika Hrvati i Srbi bili svjesni znatno prije XIX. stoljeća i buđenja narodne svijesti.⁹⁵ Na koncu naglašujem kako su na obrađenome

⁸⁸ U samome Dubrovniku spominje se 1281. majstor Hrvatin, od 1283. »zupparius Croatinus« (Lučić 1984: 93), a »u neposrednome zaleđu« to se ime spominje barem od 1319. kad se spominje Hrvatin, brat Vojna iz dubrovačkoga zaleđa (Foretić 1969: 94). Etnonimsko ime *Hrvat*in zabilježeno je na Pelješcu koncem XIII. stoljeća (Vekarić 1995: 13), a 1397. spominje se Hrvatin Turkulić iz dubrovačkoga zaleđa. Isto se narodno ime navodi u Konavlima 1448. (KV 1: 16).

⁸⁹ Prezime Hrvatić/Hrvetić zabilježeno je u Stolivu.

⁹⁰ Knez se Hrvatin spominje 1475. – 1477. u fočanskome kraju (Aličić 1985: 323), a u okolicu su Zvornika, koji su posljednje veće skupine katolika napustile početkom XVIII. stoljeća, zabilježeni toponimi Dolnji i Gornji Hrvati.

⁹¹ Osobno je ime *Hrvat*in potvrđeno i u Dečanskim hrisovuljama iz XIV. stoljeća (Grković 1983: 211). Razložno je pretpostaviti da je navedeno ime nosio tko od dubrovačkih ili bokeljskih graditelja ili trgovaca iz dubrovačkih kolonija jer su se pod njihovim utjecajem širila osobna imena svojstvena u većoj mjeri ili isključivo kršćanskome Zapadu (npr. *Marin*). Valja napomenuti i da je u Novome Brdu, smještenomu četrdesetak kilometara istočno od Prištine, oporuku 1402. ostavio Tasovac, brat Hrvatinov (Foretić 1969: 94). Osobna imena motivirana etnonimom *Srb*in ondje nisu potvrđena do 1455. kad se na području Brankovića spominju osobna imena *Srb*, *Srba* i *Srbobor* nastala prema etnonimu *Srb*in (Grković 2001: 737). Još su obilnije potvrđena imena motivirana etnonimom *Hrvat*: *Hrvajin*, *Hrvanica*, *Hrviša*, *Hrvoje*, *Hrvojin*, *Hrvojica*, *Hrvonja* i *Rvoje* (Grković 2001: 735, 783). Na makedonskome su pak govornom području u XV. i XVI. stoljeću potvrđena osobna imena *Hrvad*, *Hrvadin*, *Hrvoje* i *Hrvoj* (Ivanova 2006: 462–463). Ondje su potvrđena i osobna imena motivirana etnonimom *Srb*in.

⁹² Hrvatin Novaković spominje se u Budvi 1413. (Jireček 1892: 68). Radić Paštrović zabilježen je 1446. – 1447. kao Radić Hrvatović. U Paštrovićima su ujedno zabilježena i prezimena Horvačević, Hrvojević i Hrvović.

⁹³ Prezime Rvat zabilježeno je u nikšićkome kraju. Ondje su zabilježeni i povijesni toponimi Hrva njiva i Hrvacevo (Aličić 1985: 66).

⁹⁴ Na području Spiča, u samome Baru i Šušanjku zabilježena su prezimena prezime Hrvat i Hrvatin. Također je zabilježen i ojkonom Hrvacevo. Štoviše, Turci su Spičane nazivali Hrvatima, a oni su se sami nazivali Crvenim Hrvatima. Njihov se pak vođa nazivao Hrvatbašom (Sk I: 691).

⁹⁵ Odrazi su osobnih imena tvoreni od etnonima *Srb*in (bilježim osobna imena *Srpče* i *Srb*in) ograničeni upravo na jugoistočnu Bosnu, uglavnom na područje oko Foče i Goražda (Aličić 1985: 190, 193, 262, 341) te Sandžak (osobno ime Srbić potvrđeno je u Pljevlji; Aličić 1985: 59, 166). Napominjem kako je u matičnim knjigama krštenih župe Gradac (kod Neuma) iz XVIII. stoljeća za djecu iz donjohercegovačkih župa krštenim u Gornjoj Hercegovina

području, od Pelješca do Budve te od Zažablja do Biograda kod Nevesinja, u vrelima koja sam dosad obrađivao u kasnome srednjovjekovlju potvrđena isključivo imena tvorena od etnonima *Hrvat*. Osobnih imena motiviranih etnonimom *Srbini* na obrađenome području u tome razdoblju nema.

5. Prevedena imena

Prožimanje se kršćanskih i narodnih imena osobito očituje u skupini osobnih imena koja su mogla nastati i »prijevodom« kršćanskih imena (primjerice, *Bogdan* od *Teodozije*, *Božidar* od *Teodor*, *Nedjeljko* od *Dominik*, *Cvjetko* od *Florijan*). U tu se skupini mogu svrstati i osobna imena koja su nastala pučkom etimologijom (*Zoran* od *Zore* < *Juraj*) te osobna imena *Božićko*, *Ljeposava* i *Prvoslav*⁹⁶ koja su mogla nastaviti prevođenjem imena romanskoga postanja kao što su *Nade*, *Bela* i *Primo*. U kasnijim su razdobljima župnici na dubrovačkome području, Zažablju i Popovu narodno ime *Vuk* najčešće mijenjali (zbog bliskozvučnosti latinskoga *Lupus* i latinskoga *Lucas*) u kršćansko *Luka*, *Cvijeto* i *Cvijeta* u *Florijan* i *Floria*, *Miloslav* (> *Mile*, *Mileta*) u *Miho* ili *Mihajlo*, *Dobri* u *Agata*, *Rade/Rado* i *Rada* u *Rafael* i *Rafaela*, a *Vidoslav* u *Vid* ili *Vido* (za ta je osobna imena najčešće nemoguće utvrditi jesu li motivirana kršćanskim imenom *Vid* ili narodnim *Vidoslav*; usp. Vidović 2014: 63–64, KV 1: 9, Vekarić 1995: 10). Na dubrovačkome su pak području narodna imena *Živan* i *Živana* promijenjena u kršćanska imena *Đivan* i *Điva*, *Božo* u *Natale*, *Krile* u *Krsto*, *Stana* u *Viktorija* te *Milica* u *Gracija* (KV 1: 9, Vekarić 1995: 10).

6. Strana osobna imena

Od stranih su osobnih imena najzastupljenija bila romanska imena različitoga podrijetla (npr. *Englesa*⁹⁷, *Palma*, *Piero*) ili german-ska imena koja su prošla kroz romanski filter (npr. *Baldo* < tal. *Baldo* < *Baldovino*, *Erik* < *Erico*, *Lone*⁹⁸ < mlet. *Lunardo*, *Rajmund* < tal. *Raimundo*, *Ružo* < *Rogierius/Ruggiero*) među kojima se izdvajaju hrvatski likovi vladarskih imena (*Frederik/Friderik* < *Federicus/Federico/Federigo*, *Ludovik*

stajala napomena *natus/nata in montibus Serbuliae* 'rođena u srpskim planinama'. Osobno ime *Hrvat* potvrđeno je i 1701. u Brotnju (Tepčići s Biletićima; Hafizović 2016: 202).

⁹⁶ Među dubrovačkim plemstvom zabilježeno je i ime *Secundo*.

⁹⁷ Ime se povezuje ili s katalonskim imenom *Anglesa/Englesa* nepoznatoga postanja ili talijanskim imenom *Anglesia* (Engleskinja). Potvrđeno je u Dubrovniku u XIII. stoljeću (Jireček 1962: 165).

⁹⁸ Navedeno je ime potvrđeno u Dubrovniku (Jireček 1962: 177) i Kotoru (KS II: 620) u XIV. stoljeću.

< *Ludovicus/Lodovico*⁹⁹, *Sigismund/Žigmund*¹⁰⁰ < *Sigismundus*). Ona su, ponovno u skladu s očekivanjima, najpotvrđenija u Dubrovniku i Kotoru, a rjeđe u istočnohercegovačkome zaleđu¹⁰¹. Zarana je potvrđeno i ime *Oliver*¹⁰² koje je u fond osobnih imena ušlo zbog omiljenosti *Pjesme o Rolandu* već od XI. stoljeća (isprva u Splitu i Zadru; Jireček 1962: 188), a koje je bilo znatno raširenije u hercegovačkome zaleđu (Vidović 2014a: 181–182). U skupinu stranih imena pripada i prepoznatljivo dubrovačko ime *Orsat*¹⁰³, potvrđeno sa svojim inačicama od XII. stoljeća, te osobno ime *Vrsaljko*, koje se također izvodi od latinskoga imena *Ursus* (Šimunović 2006: 306). Zbog pomorsko-trgovačkih veza s albanskim gradovima Skadrom, Dračem, Pírgom i Valonom u kotorskim su notarskim knjigama zabilježena i osobna imena albanskih¹⁰⁴ privremenih i stalnih doseljenika (Čulić 1991: 97).

Vlaška su (npr. *Bukmir*, *Buntu*) i albanska (primjerice *Don*¹⁰⁵, *Šimrak*) imena, osim u zaleđu i rubnim dijelovima Boke kotorske, znatno češće zastupljena u dijelovima istočne Hercegovine danas pretežito nastanjenim pravoslavnim stanovništvom. Pri tome treba imati na umu da su čak i tvorbi razmjerno rijetki nastavci *-as*, *-ul*, *-un* i *-ur* koji se u antroponomastičkoj literaturi obično drže vlaškim prežitcima. Tako je na stolačkome području u kasnome srednjovjekovlju popisano oko 400 osobnih imena, među kojima su tek četiri osobna imena koja sadržavaju dometak *-un*, tri osobna imena koja sadržavaju dometak *-ul* te samo jedno koje sadržava dometak *-as* (Vidović 2014a: 182), što bi moglo upućivati na to da su Vlasi na tome području ranije poslaivenjeni nego u Gornjoj Hercegovini, Crnoj Gori i još udaljenijim predjelima. Nekim osobnim imenima koja bi mogla biti romanskoga podrijetla nisam uspio utvrditi postanje (npr. *Činhađ*, *Čogul*, *Omlan*, *Orčil*) te bi neka od njih mogla također biti vlaška.

U hercegovačkome zaleđu (u Hrasnu) potvrđeno je i mađarsko ime *Mikloš*.

⁹⁹ Osobno se ime *Lujo* može izvoditi i od kršćanskoga imena *Luka* i od stranoga imena *Ludovik*.

¹⁰⁰ To se osobno ime širilo među pripadnicima nekih dubrovačkih vlasteoskim rodova tijekom vladavine ugarsko-hrvatskoga kralja Žigmunda Luksemburškoga (1387. – 1437.), čije su vrhovništvo Dubrovčani prihvaćali. Inačica je toga imena hipokoristično ime *Šiško*.

¹⁰¹ Napominjem da je lik *Ružo* zabilježen u Orahovu Dolu u Popovu te je motiviran činjenicom da iz toga sela potječe glasoviti hrvatski znanstvenik Ruđer Bošković. Lik je pak *Ruđa* (*Rugia*) zabilježen 1455. u Konavlima (KV 1: 23).

¹⁰² Riječ je o jednome od najranijih potvrđenih pomodnih imena koje se u zaleđu znatno proširilo sredinom XIV. stoljeća, a gotovo posve iščeznulo već pedesetak godina poslije.

¹⁰³ U Splitu je još 1021. zabilježeno redovničko ime *Orso* (Šimunović na istome mjestu).

¹⁰⁴ Tragove albanskih doseoba nahodimo i u toponimiji bokeljskoga zaleđa, primjerice u ojkonomu *Šindon* (sveti Ivan) kod Cetinja.

¹⁰⁵ U jugoistočnoj je Hercegovini najzapadnija točka do koje se do XV. stoljeća raširilo osobno ime albanskoga postanja *Don* Uskoplje u Trebinjskoj šumi (Aličić 1985: 395).

7. Dijalektne i povijesnojezične značajke okamenjene u osobnim imenima osobnih imena

Zarana su na dubrovačkome području i u Boki kotorskoj potvrđeni područni likovi imena kao što su *Ane*, *Džive*, *File*, *Jake*, *Jele*, *Mare* i sl, a u hercegovačkome su zaleđu zabilježeni u novije vrijeme pod dubrovačkim utjecajem (Halilović 1996: 168). Na cijelome su području kao temeljni pokračeni likovi kršćanskih imena *Matej*/*Matija* i *Antun* zapisana osobna imena *Mato* i *Anto*. Nadalje, na temelju je imenske građe razvidno da je u nekim popovskim govorima¹⁰⁶ koncem XV. stoljeća dijelom glasovnoga sustava bio slogotvorni *l* (usp. ime *Vlča* u Dračevu u Popovu; Aličić 1985: 492), ušćuvana je početna skupina *čr-* (usp. osobna imena *Črne*, *Črneha*, *Črnelj* i *Črnelja* u Kotoru te pridjevak *Črneha* u Dubrovniku; Jireček 1962: 217–218). Dočetni je *l* ušćuvan u kršćanskome imenu *Paval* (1446.) u Konavlima (KV 1: 20). U hercegovačkome zaleđu i Konavlima zabilježeni su osobna imena sa zamjenom *h > j* (npr. *Mijuša*) i ona u kojima je *h* otpalo (npr. *Raosav*).

Na temelju obrade imenske građe razvidno je da je barem u dijelu obrađenoga područja (ponajprije u Zažablju i Popovu, a vjerojatno i u okolici Ljubinja i Trebinja) koncem srednjovjekovlja prevladavao ikavski odraz *jata*. To je razvidno ponajprije iz zapisa sa stećaka te toponimnih i antroponimnih likova (usp. Vidović 2014b: 45–48), a da su oni preživjeli dva stoljeća osmanlijske vlasti, potvrđuje narodno ime *Cvitko* potvrđeno 1701. ne samo u Popovu (potvrđeno je u Čavšu i Grmljanima), nego i u okolici Nikšića (Macavare), Gacka (Domrke) i Trebinja (Gomiljani, Gornja Taleža i Gračanica, a u Bileći je potvrđeno prezime *Cvitković*; (Hafizović 2016: 290, 295, 352, 357, 440, 444, 479, 485). Štoviše, lik je *Stipan* potvrđen u Dubravama (Bjelojevići i Kruševo, Bitunja i Loznica), Zažablju (Broćanac, Dobrovo, Dubravica, Dužica, Hotanj i Vranjevo Selo; u Hutovu je pak potvrđeno prezime *Stipanović*) i Popovu (Trnčina i Velja Međa; Hafizović 2016: 250, 254, 256, 259, 267, 270, 273, 274, 276, 277, 281, 282). S obzirom na to da su i tada potvrđeni ikavski toponimni likovi, i to na trebinjskome području (zabilježeni su ojkonomi *Necvitje* i *Podsutiska* kod Trebinja¹⁰⁷, Hafizović 2016: 376, 382), razvidno je da su se tragovi starijega jezičnoga stanja ušćuvali i nakon postupnoga poijekavljivanja područja od rijeke Neretve barem do Trebinja u toponimiji i antroponimiji.

¹⁰⁶ U Dubrovniku je slogotvorni *l* zabilježen do polovice XIII. stoljeća (Jireček 1962: 236).

¹⁰⁷ Danas se *Necvitje* naziva *Necvijeće*, a ojkonom je *Podsutiska* nepoznat. U nahiji Piva (današnja Crna Gora) spominje se pak naselje Stina (Hafizović 2016: 361). Da je navedeno područje možda bilo šćakavsko, pokazuju povijesni toponimi od *Bobovišća* i *Goračišća* (današnje *Bobovište* i *Goračići*) u dalmatinskome dijelu Zažablja do Bobovišća u Površu kod Trebinja, ali i suvremeni kao što su Gradovišća u Hutovu, Katunišće u Turkovićima i Sačivišće u Dubljanima (Vidović 2014b: 48).

8. Osobna imena u književnim djelima

Osobna su imena bila čestim izvorom karakterizacije književnih likova u djelima starije hrvatske književnosti. Tako su Dubrovčani u djelima Marina Držića nosili prepoznatljiva dubrovačka imena (*Vlaho, Maroje, Dživo, Miho, Petrunjela*), Vlasi i sluškinje najčešće su nosili narodna imena (*Stanac, Dragić, Radoje, Gruba, Miona, Staništa, Vukosava, Vukava*), Kotorani¹⁰⁸ najčešće kršćanska i strana imena romanskoga postanja (odraze imena svojega zaštitnika *Tripuna – Tripče*, zatim *Krise, Mande, Džove, Lone*), Lopuđani su bili prepoznatljivi po nastavku *-ulin* (*Dživulin Lopuđanin, Viculin Lopuđanin*), a jedan lik nosi i pridjevak *Hrvat*¹⁰⁹.

Pastiri su i satiri općenito u hrvatskih dubrovačkih književnika najčešće nosili narodna imena (npr. složena imena *Ljubdrag* i *Radmio*¹¹⁰ te osobna imena fitonimijskoga postanja *Brštenko* i *Pelinka* u Gundulićevoj *Dubravci*), a narodna su imena služila i za psihološku i/ili tjelesnu karakterizaciju likova (tako je *Grdan* u *Dubravci* ružan i nepošten starac, a *Miljenko* dobar i pobožan pastir).

9. Zaključak

U ovome se radu obrađuje fond osobnih imena u Dubrovniku, njegovoj bližoj okolini i širem području u kasnome srednjovjekovlju, u razdoblju velikih povijesnih previranja. U njemu se zrcali odnos romanstva i slavenstva, isprepliću se utjecaji kršćanskoga Istoka i Zapada te se naziru i zasebni identiteti unutar slavenskoga korpusa.

Romanski je utjecaj veoma slojevit. U priobalju je on najčešće supstratan, što se ogleda u osobitim likovima čak i za najčešća kršćanska imena kao što su *Ivan* (u priobalju su uz taj najrasprostranjeniji hrvatski lik zabilježeni likovi kao što je *Dživo, Jovan, Zan, Žan* i sl.) ili *Juraj* (na dubrovačkome području *Džore* i *Zore*), koji su posljedica dalmatskoga (poblježe raguzejskoga) utjecaja te je u tome slučaju uputno čak i postaviti pitanje koji je temeljni lik navedenih i srodnih kršćanskih imena. Izvan područja Dubrovačke Republike i priobalnog pojasa od Boke kotorske do Ulcinja za kršćanska imena dalmatskoga postanja potvrde uglavnom nalazimo u drugim antroponimijskim kategorijama (najčešće prezimenima), i to uglavnom među katoličkim pukom. Jesu li navedena osobna imena bila znatnije potvrđena u zaleđu, ne može se sa sigurnošću ustvrditi zbog manjka povijesnih vrela, no na temelju podataka koji se odnose na kasnija razdoblja, razvidno je da su dubrovački likovi (npr. *Dživo, Džore*) kršćanskih (ali i drugih, poglavito

¹⁰⁸ Za hrvatsku je jezičnu povijest važan podatak da su Kotorani u Držićevim djelima čuvali dočetni *l* u glagolskome pridjevu radnom (npr. *iskal, vidil* itd.).

¹⁰⁹ Opširnije o tome vidjeti u Muhoberac 2008.

¹¹⁰ Slična je imena likova upotrijebio i Džore Držić (*Radmio* i *Ljubmir*).

stranih imena) bili prestižni. Štoviše, dubrovački se (ponovno ne samo kod kršćanskih imena) i općenito primorski utjecaj protekao i na udaljena područja poput istočne Bosne, Raške i Kosova, o čemu svjedoče i podatci koje navode srpski antroponomastičari poput Milice Grković. Supstratni su se romanski i temeljni slavenski sloj međusobno prožimali te dok se udio slavenskih imena u gradovima (ne samo u Dubrovniku i Kotoru, nego i u Baru, pa čak i Ulcinju) postupno povećavao, u zaleđu je (poglavito u područjima na koje se širila Dubrovačka Republika) romanski jezični sloj postajao sve vidljivijim, što se očituje ulaskom sve većega broja kršćanskih imena (koja su uglavnom romanskoga postanja ili su prošla romanski jezični filter) u fond osobnih imena. Adstratni je romanski također u priobalju i zaleđu različita postanja. U priobalju je adstratni romanski sloj uglavnom talijanski (u samome Dubrovniku toskanski, a drugdje mletački) te se ogleda u sloju novijih kršćanskih (primjerice, kršćansko ime *Frano* i sl.) i stranih imena (od kojih je mnogima talijanski bio jezikom posrednikom). U zaleđu je pak izraženiji utjecaj vlašškoga adstratnog sloja koji se uglavnom ušćuvao u tvorbi (npr. sufiks *-ul* u *Bratul*). Rasprostiranje je vlašškoga adstratnog sloja u antroponimiji donekle podudarno s rasprostiranjem albanskoga te se uglavnom usredotočio na trebinjsko područje (istočni dio predratne trebinjske općine) i Gornju Hercegovinu. U Zažablju, Popovu i Dubravama vlaški je sloj u fondu osobnih imena zanemariv što potvrđuje podatak koji navode mnogi povjesničari da su na tome području Vlasi ranije poslati.

Fond je kršćanskih imena u priobalju prepoznatljiv po imenima zaštitnika Dubrovnika (*Srđ* i *Vlaho*) i Kotora (*Tripun*), koje su Dubrovčani i Kotorani ponijeli i daleko u zaleđe. Ta su osobna imena očekivano grčkoga postanja zbog toga što je navedeno područje dugo bilo pod bizantskom svjetovnom vlašću ili crkvenom prevlašću te od Stona su do Bara i Ulcinja potvrđeni i mnogi drugi likovi kršćanskih imena grčkoga postanja (npr. *Durađ* i *Mihajlo*). Kršćanska su pak imena *Antun*, *Dominik*, *Frano*, *Marin* i *Martin/Mratin* (poslije i *Roko*) pokazateljem nedvojbene pripadnosti cjelokupnoga priobalnog područja kršćanskomu Zapadu, a njihova je potvrđenost čak i u XVIII. stoljeću u dubljemu zaleđu (koje je danas uglavnom pravoslavno) Gornje Hercegovine i poglavito Crne Gore posljedica srednjovjekovnih previranja. Na potvrđenost je nekih od tih osobnih imena u srednjovjekovnoj srpskoj državi sigurno utjecala i dubrovačka prisutnost (uz utjecaj zapadnoga kršćanstva na samu Srbiju prije razdoblja vladavine Nemanjića). Na koncu, u opreci se između kršćanskoga Zapada i Istoka još u razvijenome srednjem vijeku na istoj strani našlo izvorno romansko stanovništvo sa starijim slojem slavenskih doseljenika, a na drugoj doseljeničko romansko (vlaško) stanovništvo iz unutrašnjosti Balkana s novijim slojem slavenskih doseljenika i poslije izbjeglica pred osmanlijskom najezdom.

U sloju se pak slavenskih imena, primjerice, ogledaju negdašnji migracijski smjerovi (usp. osobno ime *Pešter* ili *Bosnica*), ali i identitetska

odrednica. Naime, iako je dubrovački identitet ponajprije određen pripadnošću Dubrovačkoj Republici, njegova se »naddubrovačka« odrednica razabire iz etnonima *Hrvat* koji je potvrđen i na području same Republike, ali i među stanovnicima udaljenih dubrovačkih kolonija te u književnim djelima. Narodna se imena tvorena tim etnonimom nahode i diljem hercegovačkoga zaleđa i današnjega Crnogorskog primorja, dakle u krajevima u kojima su se stanovnici različitih slavenskih političko-upravnih tvorevina već narodnosno razlikovali ili su se počeli razlikovati.

Na koncu valja napomenuti kako je i na temelju kasnosrednjovjekovnoga dubrovačkog fonda osobnih imena itekako razvidna uloga Dubrovnika i Dubrovačke Republike u znatno kasnijemu (novovjekovnomu) oblikovanju hrvatske nacionalne svijesti, isprva spajanjem romanskoga i slavenskoga etničkog i jezičnog korpusa, potom održavanjem ravnoteže između doraškolne tradicije i iskazivanja neosporne pripadnosti kršćanskomu Zapadu te isticanjem nadzavičajne političke odrednice (koja se ogleda i u činjenici da se grb ugarsko-hrvatske dinastije Arpadovića isticao sve do propasti Dubrovačke Republike) i stoljećima nakon što su njome prestali vladati ugarskohrvatski kraljevi.

Literatura

- Aličić, Ahmed S. 1985. *Poimenični popis sandžaka vilajeta Hercegovine*. Orijentalni institut u Sarajevu. Sarajevo.
- Anđelić, Tomislav. 1999. Srednjovjekovna humska župa Dubrave. *Srednjovjekovne humske župe*. Ziral. Mostar. 189–208.
- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*. 1881. – 1976. JAZU. Zagreb.
- Čilaš-Šimpraga, Ankica. 2015. Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Stjepan u hrvatskoj antroponimiji. *Folia onomastica Croatica* 24. 1–22.
- Čulić, Graciela. 1991. Struktura antroponimije Boke kotorske u XIV. i XV. stoljeću. *Onomastica Iugoslavica* 14. 87–132.
- Foretić, Vinko. 1969. Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku. *Dubrovnik* 4. 59–97.
- Grković, Milica. 1977. *Rečnik ličnih imena kod Srba*. Vuk Karadžić. Novi Sad.
- Grković, Milica. 1983. *Imena u dečanskim hrisovuljama*. Institut za južno-slovenske jezike Filozofskoga fakulteta u Novome Sadu. Novi Sad.
- Grković, Milica. 2001. Registar ličnih imena stanovništva u oblasti Brankovića 1455. godine. *Naselja i stanovništvo oblasti Brankovića 1455. godine*. Ur.: Macura, Miloš. SANU. Beograd. 687–746.

- Hafizović, Fazileta. 2016. *Popis sela i zemlje sandžaka Krka, Klis i Hercegovina oslobođenih od Mletačke Republike 1701. godine*. SKD Prosvjeta – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Centar za komparativnohistorijske i interkulturne studije – Orijentalni institut u Sarajevu. Zagreb – Sarajevo.
- Hrabak, Bogumil. 1985. Zemljišne parcele feudalaca i muslimanskih seljaka u Popovu, Zažablju i Trebinju početkom Morejskog rata. *Tribunia* 9. 31–46.
- Ilčev, Stefan. 2012. *Rečnik na ličnite i familite imena u Bŭlgarite*. Izdavačelstvo Iztok–Zapad. Sofija.
- Ivanova, Olga. 2006. *Makedonski antropnomastikon (XV – XVI. vek)*. Olga Ivanova. Skopje.
- Jireček, Konstantin. 1892. *Spomenici srpski 11*. Srpska kraljevska akademija. Beograd.
- Jireček, Konstantin. 1962. Romani u gradovima Dalmacije tokom srednjeg veka. *Zbornik Konstantina Jirečeka*, 2. Ur. Dinić, Mihajlo. Naučno delo. Beograd.
- Jireček, Konstantin – Radonić, Jovan. 1981. *Istorija Srba*. Slovo ljubve. Beograd.
- Jurić, Ivan. 1996. *Spomendani iz prošlosti Donjeg Poneretavlja*. Poglavarstvo Grada Metkovića. Metković.
- Kekez, Stipe. 2013. Nacrt za razvoj imenske formule u Tivtu. *Folia onomastica Croatica* 22. 69–119.
- KS I = Mayer, Antun. 1951. *Kotorski spomenici: Prva knjiga kotorskih notara, god. 1326. – 1335*. Monumenta Catarensija, 2. Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti. Zagreb – Titograd.
- KS II = Mayer, Antun. 1981. *Kotorski spomenici: Druga knjiga kotorskih notara, god. 1329., 1332. – 1337*. Monumenta Catarensija, 2. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- KV = Kapetanić, Niko – Vekarić, Nenad. 2001. – 2003. *Konavoski rodovi*. Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice, knjiga 10, sv. I–III. HAZU, Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku. Dubrovnik – Zagreb.
- Ligorio, Orsat. 2011. Fonemika dubrovačkoga govora. *Croatica et Slavica Iadertina* 6. 21–46.
- Lučić, Josip. 1984. *Spisi dubrovačke kancelarije, Zapisi notara Tomazina de Savere 1282. – 1284*. Monumenta historica Ragusina 2. JAZU. Zagreb.

- Lučić, Josip. 1988. *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Tomazina de Savere 1284. – 1286.; Diversa cancellariae II (1284. – 1286.); Zapisi notara Aca de Titullo 1295. – 1297.; Diversa cancellariae III (1295. – 1297.)*. Monumenta historica Ragusina 3. Razred za društvene znanosti JAZU – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Zagreb.
- Lučić, Josip. 1993. *Spisi dubrovačke kancelarije: Zapisi notara Andrije Beneše 1295. – 1301.; Praecepta rectoris II (1299. – 1301.), Testamenta II (1295. – 1301.)*. Monumenta historica Ragusina 4. Razred za društvene znanosti HAZU – Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta u Zagrebu. Zagreb.
- Lupis, Vinicije B. 2008. O armensko-hrvatskim kontaktima. *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja* 99–100/1–2. 203–217.
- Mandić Studo, Novak. 2000. *Srpske porodice Vojvodstva sv. Save*. Gacko.
- Marasović-Alujević, Marina – Lozić Knezović, Katarina. 2011. Frequent Toponyms of the Croatian Adriatics Islands. *El noms en la vida quotidiana: Actes del XXIV Congrès International d'ICOS sobre Ciències Onomàstiques 1269 – 1279*. <http://www.gencat.cat/llengua/BTPL/ICOS2011/131.pdf> (pripustupljeno 6. travnja 2016.)
- Mirdita, Zef. 2004. *Vlasi u historiografiji*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb.
- Muhoberac, Mira. 2008. Držićev Gulisav Hrvat. *Radovi zavoda za znanstveni rad Varaždin* 19. 157–173.
- Nosić, Milan. 1998. *Prezimana zapadne Hercegovine*. Hrvatsko filološko društvo. Rijeka.
- Novotni, Vjekoslav. 1905. Za željeznicom (svršetak). *Planinar: Vjesnik Hrvatskoga planinarskoga društva u Zagrebu* 5–6. 33–38.
- Popović, Ivan. 1958. Hrišćanska grčka onomastika u Hrvata. *Zbornik radova SANU* 59. SANU. Beograd. 77–97.
- Prezimana u Crnoj Gori. <http://www.montenegro.org.au/prezimana.html> (pripustupljeno 10. ožujka 2016.)
- Pujić, Savo. 2003. Iz trebinjske toponimije: Porijeklo toponima. *Tribunia* 10. 131–186.
- Sivrić, Marijan. 2003. *Migracije iz Hercegovine na dubrovačko područje (1667. – 1808.)*: Humski zbornik 6. Biskupski ordinarijat Mostar – Državni arhiv u Dubrovniku. Dubrovnik – Mostar.
- SK = Skok, Petar. 1971. – 1974. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika I – IV*. JAZU. Zagreb.
- Stojović, Borislav. 2011. Toponimi u barskoj opštini. *Matica: časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu* 45. 105–120.

- Šimunović, Petar. 1984.–1985. Prvotna simbioza Romana i Hrvata. *Rasprave Zavoda za jezik* 10/11. 147–200.
- Šimunović, Petar. 1987. Antroponimijski sustav Povaljske listine i Povaljskoga praga. *Brački zbornik* 15. Ur. Marinković, Ive. 124–133.
- Šimunović, Petar. 1996. Sakralni toponimi sa *sut-* + svetačko ime u razdoblju kasne antike do predromanike. *Folia onomastica Croatica* 5. 39–62.
- Šimunović, Petar. 2004. *Bračka toponimija*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Šimunović, Petar. 2005. *Toponimija istočnojadranskoga prostora*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Šimunović, Petar. 2006. *Hrvatska prezimena*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Šimunović, Petar. 2009. *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Vego, Marko. 1957. *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Svjetlost. Sarajevo.
- Vekarić, Nenad. 1995. *Pelješki rodovi (A – K)*, sv. 1. Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 5/1. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.
- Vekarić, Nenad. 1996. *Pelješki rodovi (L – Ž)*, sv. 2. Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 6/1. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.
- Vekarić, Nenad. 2011. *Vlastela grada Dubrovnika : Korijeni, struktura i razvoj dubrovačkog plemstva*. Prilozi povijesti stanovništva Dubrovnika i okolice 17/1. Zavod za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku. Dubrovnik.
- Vidović, Domagoj. 2007. Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Juraj u hrvatskoj antroponimiji. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33. 431–447.
- Vidović, Domagoj. 2008. O ojkonimima Trebimlja/Trebinja i Trijebanj. *Stolačko kulturno proljeće* 6. 293–300.
- Vidović, Domagoj. 2009. Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Ivan u hrvatskoj antroponimiji. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 33. 347–364.
- Vidović, Domagoj. 2014a. Mali povijesni rječnik osobnih imena stolačkoga kraja. *Stolačko kulturno proljeće* 6. 179–199.
- Vidović, Domagoj. 2014b. *Zažapska onomastika*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje. Metković.

An overview of the fund of personal names in Dubrovnik and its vicinity in the late Middle Ages

Summary

In the paper the author tries to reconstruct the fund of personal names in Dubrovnik and its narrower (Dubrovnik Littoral, Pelješac, Konavle, Zračblje, Popovo and Boka kotorska) and broader (Paštrovići, Spič, Bar, Ulcinj and Gornja Hercegovina) vicinity in the late Middle Ages, taking into consideration the national and religious identity and differences within the analyzed area (which are often due to different historical circumstances and migratory routes). Special attention will be paid to the reflections of personal names in which the relations between the Catholic East and West are mirrored as well as those in which the differences of identity within the Slavic corpus are reflected.

Ključne riječi: osobna imena, kršćanska imena, narodna imena, strana imena, Dubrovnik, identitet

Keywords: personal names, Cristian names, folk names, foreign names, Dubrovnik, identity

Sanja Vulić
Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatologiju
Borongajska cesta 83d, HR-10000 Zagreb
sanja.vulicc@gmail.com

JEZIK VICE PETROVIĆA U KONTEKSTU DUBROVAČKE KNJIŽEVNOSTI OD XVI. DO XIX. STOLJEĆA

U radu se analizira pjesnički jezik u spjevu *San ljuveni* Vice Petrovića, kasnobaroknoga hrvatskoga pjesnika s područja Dubrovnika iz prve polovice XVIII. stoljeća. Petrovićev se jezik uspoređuje s jezikom dubrovačkih književnika iz XVI. i XVII. stoljeća, također s pjesničkim jezikom Ivana Šiška Gundulića (koji je bio Petrovićev deset godina mlađi suvremenik), te s jezikom dubrovačkih, a djelomice i inih hrvatskih pjesnika iz XIX. stoljeća. Analiza Petrovićeva jezika na različitim jezičnim razinama pokazuje da Petrovićev pjesnički jezik još uvijek u znatnoj mjeri sadrži elemente arhaične zapadne štokavštine (genetskolingvistički srodne čakavštini i kajkavštini). Usporedba pak sa sukladnim primjerima iz djela dubrovačkih književnika od XVI. do XIX. stoljeća pokazuje da je Petrovićev pjesnički jezik bio prijelazna faza između jezika dubrovačkoga baroknoga pjesništva XVII. stoljeća i jezika dubrovačke književnosti XIX. stoljeća kao dijela hrvatske preporodne književnosti.

Kasnobarokni hrvatski pjesnik Vice Petrović (1677. – 1754.) bio je rodom s otoka Lopuda kraj Dubrovnika. Bio je kancelar, ugledni dužnosnik Dubrovačke Republike, a u povijesti hrvatske književnosti ponajprije je značajan kao pripadnik hrvatskoga latiniteta, tj. autor poetskih djela na latinskom jeziku. O njegovoj pak hrvatskoj rukopisnoj zbirci *Pjesni razlike* malo se znalo. Riječ je o 35 pjesama nastalih u razdoblju od 1717. do 1750., koje su očuvane marom prepisivača, a čuvaju se u Arhivu Male braće u Dubrovniku. Zahvaljujući toj zbirci, nizu dubrovačkih baroknih pjesnika, kao što su npr. Stijepo Đurđević, Ivan Gundulić, Ivan Bunić Vučić, Džore Palmotić, Junije Palmotić, Vladislav Menčetić, Vlaho Skvadrović, Antun Gleđević i dr., možemo pribrojiti i Petrovića koji je, poput npr. dvije godine starijega Ignjata Đurđevića i godinu mlađega Ivana Šiška Gundulića, rođen poslije strašnoga potresa 1667., te pripada kasnomu baroku.

U sklopu Petrovićevih *Pjesni razlike* nalazi se i barokna ljubavna poema *San ljuveni*, koju je g. 2008. priredio i objavio Ivica Martinović¹. Stihovi u toj poemi simetrični su osmerci s izmjeničnom rimom, a dobro je poznato da su takovi stihovi tipični za barok. *San ljuveni* je dakle spjev, pa je stoga pri analizi jezikoslovnih rješenja u tom djelu uvijek ponajprije potrebno utvrditi koliko su jezična rješenja uvjetovana formalnim poetskim potrebama djela, zatim ostalim poetskim manirama vremena u kojem su nastala, a tek onda slobodnim jezičnim izborom samoga autora. Oprez treba biti još veći kada se zna da je tekstualni predložak prijevoda koji je nastao poslije autorove smrti. A upravo takav slučaj imamo s ovim tekstom koji je tiskan iz prijepisa nastalog 1761., tj. sedam godina poslije autorove smrti. No unatoč svim navedenim uvjetovanostima, jezik Petrovićeva *Sna ljuvenoga* jasno nam pokazuje da je razlika između dubrovačkih renesansnih i baroknih književnika nedvojbeno veća s književnoga nego s jezikoslovnoga aspekta. Razlike u poetici, pjesničkoj maniri, stilu, metaforici, stilskim figurama, epitetima, redu riječi ne prate jednako izražene razlike u jezičnim rješenjima u užem smislu, posebice onim koje se tiču gramatičkoga ustrojstva, a i artificijelni je leksik u znatnoj mjeri baštinjen iz renesansnoga doba. Naime, Petrovićev se pjesnički jezik uklapa u dubrovačku pjesničku štokavsku koiné, koja se s jedne strane temelji na organskom idiomu, tj. na onodobnom govoru dubrovačkoga područja, a s druge se strane oslanja na artificijelnu štokavštinu, tj. na artificijelni izraz dotadašnje dubrovačke pjesničke tradicije.

Tu je postavku moguće potkrijepiti primjerima na različitim jezičnim razinama, pa tako i pri analizi vokalizma i konsonantizma u sklopu fonološkoga sustava. Kad je riječ o vokalizmu, prije svega mislimo na odnos prema refleksu jata i promjeni /l/ > /o/ na kraju sloga, odnosno riječi.

U svojoj raspravi »K izgovoru dugoga jata u starijih dubrovačkih pjesnika« iz 1921., filolog Milan Rešetar (Rešetar 1921: 118) upozorava da »u dubrovačkom dijalektu, pa zato i u starijih dubrovačkih pisaca, dugi jat po pravilu se izgovarao kao jedan slog«. Zanimljivo je da je Petrović u tim situacijama i pisao jednosložni jat, npr. stihove *Ah! ma Ljepa gljubi li me?* (str. 4.), tj. transkribirano *Ah, ma lijepa, ljubi li me?* (str. 5.), *Zvjehje gljubi, sasve zvjechje* (str. 6.), tj. transkribirano *Cvijeće ljubi, zasve cvijeće* (str. 7.), *Alli gljubav, ka ne drjema* (str. 8.), tj. transkribirano *Ali ljubav, kâ ne drijema* (str. 9.), *Kako svjesdam nad innime* (str. 8.), tj. transkribirano *Kako zvijezdam nad*

¹ Naslov u prijepisu glasi: *San gljuveni*. Priređivač Ivica Martinović usporedno je objavio postojeći rukopisni prijevoda toga spjeva i njegovu transkripciju današnjim slovopisom. U ovom se radu primjeri navode današnjim slovopisom. Iznimka su samo primjeri koji služe za analizu Petrovićeva bilježenja jednosložnoga i dvosložnoga odraza jata. Ti su primjeri usporedno navedeni slovopisom iz očuvanoga prijepisa i suvremenom transkripcijom. Martinovićeva izdanja, kao prvo i do sada jedino izdanje Petrovićeva *Sna ljuvenoga* priređivač je tiskao u povodu svoga vjenčanja 16. kolovoza 2008. s Dubravkom Kusijanović, kojoj je to izdanje posvetio.

inime (str. 9.), *Zvjechjem pute posipasce* (str. 10.), tj. transkribirano *Cvijećem pute posipaše* (str. 11.), *I ostane rusa bljeda* (str. 10.), tj. transkribirano *I ostane rusa blijeda* (str. 11.), *Sljep imo bi sa svegh stati* (str. 34.), tj. transkribirano *Slijep imo bi za sveđ stati* (str. 35.), itd. Pisanjem slijeda je za dugi jat, i grafijski je naglašeno da je taj jat jednosložan, tj. da se doslovno poštuje metar simetričnoga osmerca razmatranih stihova, odnosno raspored slogova 4 + 4 unutar svakoga pojedinoga stiha.

Rešetar je također upozorio da je dvosložni izgovor dugoga jata redoviti »u zadnjem otvorenom slogu i u završecima zamjeničke i pridjevske deklinacije« (Rešetar 1921: 119). Djelomice je tako i u Petrovića, npr. u osmeračkim stihovima *Meghju mlade dvie Vile* (str. 8.), tj. transkribirano *Među mlade dvije vile* (str. 9.), *Umarliem ugasila* (str. 14.), tj. transkribirano *Umrlijem ugasila* (str. 15.), *Prid vasciem Sunzem stati* (str. 26.), tj. transkribirano *Prid vašijem suncem stati* (str. 27.), *S' necistiem poscjudami* (str. 32.), tj. transkribirano *S nečistijem požudami* (str. 33.). U tim je primjerima dvosložni jat u rukopisu zabilježen slijedom *ie*, čime se opet grafijski poštuje metar simetričnoga osmerca, pa je grafijski jasan odnos: *je* = jedan slog, odnosno *ie* = dva sloga.

Ipak, metar simetričnoga osmerca u pjesničkom je djelu važniji od uobičajenoga odraza jata. Zato od navedenoga pravila odstupaju primjeri u kojima inače dvosložni jat (koji je u spjevu redovito zabilježen slijedom *ie*) valja čitati kao jednosložni zbog potreba metra simetričnoga osmerca, npr. *slatne nasciem prid occima* (str. 6.), tj. transkribirano *Zlatne našijem prid očima* (str. 7.), *S' placniem dascdim occi moje* (str. 12.), tj. transkribirano *S plačnijem daždim oči moje* (str. 13.). Međutim, upravo nam takovi primjeri pokazuju nedvojbeno dvosložni izgovor jata u nastavcima zamjeničko-pridjevske sklonidbe. Naime, u tim se slučajevima odraz jata i dalje piše kao da je dvosložan, kako se inače izgovara, premda ga zbog potreba metra u pojedinim stihovima valja smatrati jednosložnim, ili ga pak analizirati kao slog sa sinalefom.

Neodređene zamjenice i prilozi kojih je sastavni dio niječnica – imaju jekavski refleks jata, npr. *gnekad* (str. 8.), tj. transkribirano *njekad* (str. 9.).

Ikavski se refleks jata ponekad susreće u leksičkom morfemu, npr. *gdi* 'gdje' (str. 20., 21.), *ovdi*; *ondi* (str. 10., 11., 28., 29.), a iznimno i u gramatičkom morfemu, npr. *Tvoim ukasce* (str. 22.), tj. transkribirano *tvojim ukaže* (str. 23.). Dio ikavizama poglavito je uvjetovan rimovanjem dvaju stihova s naizmjeničnom rimom, npr. završetci parnih stihova *štetu očitu* i *na ovom svitu* (str. 5.) ili pak završetci *gine* i *gole stine* 'stijene' (str. 9.). Pritom u potonjem primjeru rukopisni predložak vrlo jasno pokazuje da se u Dubrovniku u XVIII. stoljeću sigurno nije rabio ikavizam *stine*. Naime, u rukopisu je jasno naznačeno da se riječ *stjene* ('stijene') zbog potrebe rime realizira kao *stine* (str. 8.). U tom pogledu pjesnički jezik *Sna ljuvenoga* nedvojbeno slijedi uobičajenu praksu iz prethodnih stoljeća. Naime, u dubrovačkih

pjesnika u XVII. stoljeću ikavizmi su nerijetko uvjetovani rimama, npr. u S. Đurđevića imenica *vire* rimuje se s prezentskim oblikom *umire* (*Pjesni ljuvene*), u V. Menčetića se npr. *zvizda* rimuje s *gizda*; *na svitu* se rimuje sa *strahovitu* (*Tužba Radmiova cjeć Zorke vile*) i dr. Zbog takovih su potreba u dubrovačkih autora ikavizmi brojniji u stihovima nego u prozi. Tako je bilo i u XVI. stoljeću, npr. u Mavra Vetranovića *na saj svit k sebi prit* (*Pelegrin*), *rastavit od tila* – zbog rime s *nemila* (*Pjesanca Fenici*).

U tom je kontekstu, međutim, važno upozoriti da je u dubrovačkom govoru bilo i još uvijek ima ustaljenih ikavizama. Neke su od njih rabili dubrovački pisci tijekom različitih stoljeća, pa tako i Petrović. Takav je ikavizam npr. prijedlog *prid* 'pred', npr. u XVI. stoljeću u M. Držića u proznoj posveti pred njegovim djelom *Pjesni* i dr. U Petrovića susrećemo brojne sukladne potvrde, npr. *Prid očima* (str. 7.), *prid njom* (str. 11.), *Prid vasciem Sunzem stati* (str. 26.), tj. transkribirano *prid vašijem suncem* (str. 27.) itd., uključujući i složeni prijedlog *ispriid*, npr. *is prid* (str. 16.), tj. transkribirano *ispriid* (str. 17.). Ikavizme, kao što su npr. prijedlozi *prid*, *priko* ili *prilozi gori, doli*, i danas rabe autohtoni Dubrovčani u svom mjesnom govoru (barem oni stariji).²

Ustaljeni ekavizam u dubrovačkih autora *zenica* 'zjenica' susrećemo i u Petrovića, npr. u stihovima *Tmaste držat me zenice* (str. 25.), *Ah, blažene prem zenice* (str. 29.). Iz prethodnih stoljeća upozoravamo npr. na taj ekavizam u Vetranovića (npr. u djelu *Remeta*).

U dubrovačkih autora iz XVI. st. u pravilu izostaje sažimanje završne samoglasničke skupine *ao > o* u glagolskom pridjevu radnom, npr. u M. Držića *dao*; *imao*; *obećao*; *razmišljao* (posveta na početku *Pjesni*), u Nikole Nalješkovića *gledao* (*Komedija II.*). Protivno tomu, u XVII. stoljeću u dubrovačkih autora prevladava takovo sažimanje. U simetričnim bi se osmercima to sažimanje moglo tumačiti potrebama metra, npr. u oblicima glagolskoga pridjeva radnoga u S. Đurđevića: *A objema zapiso sam* (*Pjesni ljuvene*), *moju mlados poharo sam* (*Derviš*), ili u V. Menčetića *što viek stari djelovo je* (*Trublja slovinska*). Međutim, u XVII. stoljeću sažimanje *ao > o* u glagolskom pridjevu radnom nalazimo i izvan stihova, npr. u Gundulića *iskrcio*; *obećo* (iz proznoga opisa u *Ariadni*). Gundulićev primjer iz proznoga teksta omogućuje pretpostavku da je do 1633., kada je *Ariadna* tiskana, takovo sažimanje možda prevladalo i u govornom idiomu, što 1636. potvrđuje i Kašić u svom predgovoru *Ritualu rimskom*: »Jur dakle, ako ja bosanski upišem ove riči: *poslao sam*, *učio sam*, *rekao sam* ili take ine, ne branim zato Dalmatinu našem da on ne obrati na svoj način ove iste riči i inake ter reče: *poslal sam*, *učil sam*, *rekal sam*, ni manje Dubrovčaninu da ne reče: *poslo sam*, *reko sam*«.

² Primjere iz dubrovačkoga govora bilježim na temelju vlastitoga stalnoga slušanja i pamćenja dubrovačkoga govora tijekom tridesetogodišnjih dugih boravaka kod *nónē* (bake) u Zamanjinoj ulici u središtu Grada, do 1987., te na temelju kasnijih čestih dolazaka i razgovora s izvornim govornicima.

Međutim, istraživanja sudskih tekstova koja je vršila Ivana Lovrić Jović (2015: 44) pokazuju da sažimanje *ao > o* u to doba u dubrovačkom idiomu ipak nije bilo dosljedno. U Petrovićevoj pak djelu iz XVIII. stoljeća takav je tip sažimanja redovit, kao i u današnjem dubrovačkom govoru, npr. u *Snu ljuvenom: našo 'našao'* (str. 25.), *ukopo 'ukopao'* (str. 27.), *imo 'imao'* (str. 35.). Valja ipak napomenuti da se na taj način čuva metar Petrovićevih simetričnih osmeraca tipa *Lijek našo bi mojoj smeći; Slijep imo bi za sved stati*.

Pridjevsku zamjenicu *vas* stari dubrovački pisci rabe u nominativu jednine bez provedenoga premetanja *vas > sav* koje je karakteristično za novoštokavštinu, npr. u XVI. stoljeću u Vetranovića *vas trud skončava* (*Pjesanca smrti*), *tmasti oblaci prekrit će vas sviet saj; vas saj sviet* (*Pjesanca suda napokonjega; Pjesanca lakomosti*), *vas uzrok* (*Pjesanca gospodi krstjanskoj*), u Nalješkovića *skandao ovi vas* (*Komedija V.*), u Dinka Ranjine *da vas grad popliene; vas urešen* (*Poslanica Mihi Menčetiću*), itd. Pridjevsku zamjenicu *vas* dosljedno rabe i dubrovački autori u kasnijim stoljećima, npr. u XVII. stoljeću S. Đurđević *vas se tada stvorim ledom; vas moj život; izrežem vas sam sebe* (*Derviš*), I. Gundulić *vas ures njih čestiti, zapad i istok vas ophodi* (*Suze sina razmetnoga*), J. Palmotić *vas grad* (*Pavlimir*), V. Menčetić *vas se u dimu grad zatvori* (*Trublja*) itd. Potkraj XVII. i početkom XVIII. st. dubrovački pjesnik Ivan Šiškov³ Gundulić (1678. – 1721.) piše *U mrtvili vas, gospoje 'sav u mrtvili, gospodo'; moj pokoj vas 'sav moj mir'* (tragedija u stihovima *Filomena*)⁴. Razlog tomu nije samo nastavak književne tradicije iz prethodnoga stoljeća nego i činjenica što premetanje *vas > sav*, koje je inače karakteristično za novoštokavštinu, u XVII. stoljeću izostaje ne samo u jeziku književnih djela nego i u dubrovačkom govornom idiomu. Tako je i u XVIII. stoljeću, pa u Petrovića susrećemo sintagme kao npr. *vas svijet* (str. 35.), *vas problidje* (str. 19.). Isto je u posljednjim desetljećima XVIII. i prvoj polovici XIX. stoljeća, pa npr. Đuro Hidža (1752. – 1833.) piše *vas život* (*Poslanica Baldu Gučetiću*) i dr., a npr. Ambroz Marković (1775. – 1834.) u svom predgovoru Gundulićevoj *Osmanu* piše *vas narod*; također u svom životopisu cara Osmana, koji u njegovu izdanju prethodi Gundulićevoj djelu: *upali se vas ognjenom rasrčbom* itd.⁵

U dubrovačkih se autora iz XVI. stoljeća susreću brojni primjeri s provedenim starim rotacizmom *že > re* u oblicima prezenta glagola *moći*, ali se postupno pojavljuju i novoštokavski primjeri u kojima taj rotacizam izostaje, npr. u Vetranovića *tko more* (*Pelegrin*), *dušica gdi vene zač se nač ne more vodice studene* (*Pjesanca lakomosti*), *najti se ne more* (*Pjesanca košuti ranjenoj*), ali: *sad, tko može* (*Pjesanca od suda napokonjega*), *tko može na sviati*

³ Posvojni genitiv *Šiška* (iz antroponimske sintagme Ivan Šiška Gundulić) ovdje navodimo kao posvojni pridjev *Šiškov*.

⁴ Cjeloviti rukopis *Filomene* prvi je put tiskan 2015. u časopisu *Zadarska smotra* u transkripciji Josipa Lisca. Sve potvrde jezika I. Š. Gundulića u ovom su radu preuzete iz toga djela.

⁵ U današnjem dubrovačkom govoru još uvijek se može čuti sintagma *po vas dan*.

(*Pjesanca košuti ranjenoj*), ne može (*Pjesanca smrti*), ili npr. u M. Držića *er se već naprieda ne more proć*; u *Stare Indije nitko ne more poć*; može se proć (govor Dugoga Nosa u *Dundu Maroju*). U XVII. stoljeću stanje je drukčije. Započeti proces postupnoga iščeznuća rotacizma najvjerojatnije je u tom stoljeću u dubrovačkom mjesnom idiomu u znatnoj mjeri dovršen, što se odrazilo i u jeziku književnih djela. Zato se u tom stoljeću primjeri s provedenim rotacizmom u pravilu javljaju u stihovima, obično zbog potreba rime, npr. u J. Palmotića prezentski oblik *more* u stihu *tko bez srca ljubiti more* rimuje se s imenicom *dvore* (*Sveta Katarina od Siene*). V. Menčetiću je takav prezentski oblik služio za rimu s imenicom *more*, npr. *čudo biti more* (*Trublja*), *s manje ne more* (*Radonja*). Ako nema takovih poetskih potreba, u XVII. se stoljeću u pravilu rabe prezentski oblici bez rotacizma, npr. u J. Palmotića *može bit inako* (*Pavlimir*), u V. Menčetića *ka bit može stvar na svitu* (*Tužba Radmiova*), *ako se može* (*Radonja*). Zato je vrlo zanimljivo da Petrović, najvjerojatnije pod snažnim utjecajem pjesničkoga jezika prethodnih razdoblja, rabi realizacije s rotacizmom neovisno o rimi, npr. *more sred nebesa* (str. 5.), *I bit more bez razloga* (str. 31.). Sintagma *more biti* susreće se i u značenju 'možda', npr. *More biti, kad čut bude* (str. 33.). Zanimljivo je da su brojčano rjeđi novoštokavski primjeri u kojima rotacizam izostaje, npr. *što ne može, jaoh, vidjeti; ne može vik žudjeti* (str. 11.). U pjesničkom jeziku XIX. stoljeća još uvijek se u dubrovačkih autora može susresti rotacizam, npr. u Đ. Hidže *Dok moreš uživaj* (poslanica Baldu Gučetiću).

U dubrovačkih pisaca XVI. stoljeća redovito izostaje najnovije jotiranje koje je izrazito novoštokavska značajka, npr. u Vetranovića *gdje, vidjeti, nigdjer* (*Pelegrin*), *gdje* (*Pjesanca od suda napokonjega*), u M. Držića *tu gdje sjedite* (*Dugi Nos, Dundo Maroje*, usporedno s ikavizmom *gdi*), *gdje su vile od planina* (*Satirov Prolog Skupu*), *vidjet* (*Prolog Dundo Maroju*), *spovidjet* (*Satirov Prolog Skupu*), *ne biehu vidjeli* (*Dugi Nos, Dundo Maroje*), u Nalješkovića *spovidjet* (*Komedija I.*) itd. Tako je i u XVII. st., pa npr. S. Đurđević (*Derviš*), Dž. Palmotić (*Aći i Galatea*), J. Palmotić (*Pavlimir*) i dr. pišu *vidjet, vidjesmo* itd. Na taj način piše i Petrović u prvoj polovici XVIII. stoljeća, npr. *vidjeti; žudjeti* (str. 11.), dok se u današnjem dubrovačkom govoru rabe realizacije *viđeti, žuđeti* s najnovijim jotiranjem.

Epentetsko /l/, kao vrsta novoga jotiranja, nije svojstveno dubrovačkim autorima u XVI., a uglavnom ni u XVII. stoljeću. Isto se može reći i za jezik I. Š. Gundulića na kraju XVII. i početkom XVIII. stoljeća, npr. *Ljubav moja neprimjena; srce zatravljeno; Prijatelja mi ljubjenoga; ljubjena službo moja; u ljubjenom plamu gori; od živjenja; Zatravljena duša moja; O ljubjeni moj pokoju; Ugrabljena; gubjenje; ljubjenje; sreću izgubjenu; duh otimje*. Zato nije začudno što izostanak toga tipa novoga jotiranja susrećemo i u Petrovića, npr. u

pridjevu *ljubjena* (str. 35.), pače i u Markovića u XIX. st., npr. *napravjena; slavjena* u njegovu predgovoru *Osmanu*.⁶

Sibilarizacija je u dubrovačkih autora bila uobičajena u XVI. i XVII. stoljeću, pa je logično da je redovita i u XVIII. stoljeću, npr. u Petrovića u imeničko-pridjevskoj sintagmi *uzdasi plasi* (prema N jd. *plah uzdah*) (str. 11.), u pridjevskim oblicima *druzijem* ‘drugima’ (str. 29.), *s tacijem darim* ‘s takovim darovima’ (str. 35.).

U literaturi o jeziku starih dubrovačkih pisaca redovito se spominje izostanak dočetnoga fonema /t/ u završnoj konsonantnoj skupini -st. Tako je i u Petrovića, npr. *ljepos* (str. 11.) ili npr. u njegova suvremenika I. Š. Gundulića koji piše *rados, milos, mahnitos*, ali ne npr. u G jd. *ljeposti* (Petrović, str. 5., 9.) jer u tom obliku skupina *st* nije završna. Dočetno -t u skupini -st pojavljuje se u dubrovačkih autora nakon hrvatskoga narodnoga preporoda, pa npr. Antun Kaznačić (1784. – 1875.) piše *ljepost* (*Pjesme razlike*, 1879.). Iznimka su autori koji se nisu uključili u preporodna gibanja kao npr. Marković koji u svom predgovoru *Osmanu* piše *slados; svjetlos* (*Skazanje života Osmana I. Cara Otmanskoga*) itd.

Premda se pojavnost glasa *dz* u hrvatskim idiomima smatra roman-skim utjecajem, osobito u posuđenicama, ipak valja upozoriti da se u pojedinim hrvatskim idiomima pojavljuje inicijalno *dz-* i u domaćim riječima. Tako se npr. u dubrovačkom govoru i danas još mogu čuti riječi *dzora* ‘zora’ i *dzet* ‘zet’⁷, koje su rabili i stari dubrovački pisci, npr. u XVI. st. M. Držić *do dzore* (govor Dugoga Nosa u *Dundu Maraju*), *prije dzore* (*Skup*) ili npr. Antun Sasin *Danica dzorom rani* itd. Sukladne primjere nalazimo i u dubrovačkih autora u XVII. st., npr. u I. Gundulića *dzora je*; V jd. *jasna dzoro* (*Dubravka*). Upravo tu riječ nalazimo i u Petrovića: *dzora; dražu od dzore* (str. 11.).

Budući da je riječ o pisanom tekstu, naglasni sustav spominjemo tek usputno. S velikom vjerojatnošću pretpostavljamo da je taj sustav u Petrovićevo doba u dubrovačkom govoru u znatnoj mjeri već bio novoškavski. U pjesničkom se pak jeziku više čuvalo staro mjesto akcenta.

Analiza pak Petrovićeve morfološkoga sustava također pokazuje opstojnost brojnih starih množinskih padežnih oblika arhaične zapadne štokavštine u tom pjesničkom jeziku XVIII. stoljeća. Većina je tih oblika bila uobičajena u dubrovačkih autora u XVI. st., a velikim dijelom i u XVII. st. Jednosložne imenice muškoga roda često imaju kratku množinu kao u arhaičnoj zapadnoj štokavštini, npr. A mn. m. r. *hrte ljubi* ‘hrtove ljubi’ (str. 7.), *pute posipaše* ‘puteve posipaše’ (str. 11.), I mn. *s tacijem darim* ‘s takovim darovima’ (str. 35.). Još u XIX. stoljeću tako piše Marković, npr. A mn. *sude* ‘sudove’ u predgovoru *Osmanu*.

⁶ U pojedinim riječima takav tip epenteze izostaje i u današnjem dubrovačkom govoru, barem u starijih, npr. *zdravoje; divjan* u značenju ‘divljak’.

⁷ U dubrovačkom govoru ima i stanovit broj posuđenica s tim fonemom, ali ih ovom prigodom ne navodimo jer su ti primjeri rezultat izravnoga utjecaja stranih idioma.

U G mn. s. r. susreću se stari oblici, npr. *zgar s nebesi* 'odozgor s nebesa' (str. 7.), *sred usti* 'sred usta' (str. 17.), ali i novi, npr. *sred nebesa* (str. 5.). Pritom je važno naglasiti da su svi ti oblici uvjetovani potrebama metra i rime. Protivno tomu, pojedini novoštokavski oblici narušavaju sklad simetričnoga osmerca, kao npr. D mn. m. r. u stihu *Malu platu svojim trudima*, koji je u izmjeničnoj rimi s oblikom I mn. m. r. u simetričnom osmercu *Ražižaše s uzdasima* (str. 7.). Zato prvi od tih stihova valja čitati sa sinalefom na početku drugoga dijela osmerca. Inače, u I mn. m. r. česti su stari oblici, npr. *pogled svrne k njoj s uzdasi* 's uzdasima' (str. 7.), ali i prijelazni hibridni oblici između starih i novoštokavskih, npr. *s plačnijem daždim* 's plačnim daždevima (tj. kišama)' (str. 13.), *s tacijem darim* 's takovim darovima' (str. 35.), ali uvijek u službi ili metra, ili rime, ili oboje. Iz istih se razloga stari padežni oblici susreću i u dubrovačkih pjesnika u XIX. stoljeću. Zato nije čudno što u Petrovića stare oblike nalazimo u množinskim padežima različitih rodova, npr. u L mn. ž. r. u *ljuvenijeh sumnjah* 'u ljubavnim sumnjama' (str. 5.). U I mn. ž. r. česti su stari oblici u imenica e-sklonidbenoga tipa, npr. *zvijezdami ne vlada se* 'zvijezdama ne vlada se' (str. 29.), *s nečistijem požudami* 's nečistim požudama' (str. 33.), ali ima i novoštokavskih oblika, npr. *prid očima* 'pred očima' (str. 7., 23.). Pojedini oblici I mn. ž. r. mogu se smatrati prijelaznima, npr. *lice suzam poljevaše* 'lice suzama poljevaše' (str. 5.), *kako zvijezdam nad inime* 'kao nad drugim zvijezdama' (str. 9.). U tom padežu također nisu rijetki prijelazni hibridni oblici između starih i novoštokavskih u imenica i-sklonidbe, npr. *s ovijem riječim* 's ovim riječima' (str. 15.), *među zvijerim* 'među zvijerima' (str. 27.), *s mislim ovijem* 's ovim mislima' (str. 29.). Opet je važno upozoriti da je uporaba starijega ili novijega oblika uglavnom uvjetovana potrebama metra, a osobito rimom. Tako se npr. u izmjeničnoj rimi ponekad glagol *biti* rimuje sa starim oblikom L jd. m. r. *na sviti* 'na svijetu'. U Petrovićeva suvremenika I. Š. Gundulića također prevladavaju stariji množinski padežni oblici, npr. *Na mojim rukam; s svjećami u ruci*, a pojedinih potvrda ima i u XIX. stoljeću u Markovićevu predgovoru *Osmanu*, npr. *I mn. istinami inokupniem*, u Kaznačića, npr. *Nad zvijezdami; pjesmami* (*Pjesni razlike*), u Antuna Paska Kazalija *Nad njivami ljubljene zemljice* (*Glas iz pustinje*) i dr.

U G mn. ž. r. u Petrovića u potpunosti prevladavaju novoštokavski oblici. Taj se proces može pratiti već od XVI. stoljeća, pa je logično da je u XVIII. st. u Petrovića vrlo izražen, npr. *iz istočnijeh strana* (str. 11.), *Podizaše blijede sjene / iz istočnijeh samo jama* (str. 15.), *od tvojijeh bježiš hvala* (str. 35.).

U okviru razmatranja Petrovićeve uporabe osobnih zamjenica, potrebno se osvrnuti i na akuzativni enklitički oblik *ju* zamjenice *ona*. Oblik *ju* se susreće u starijih dubrovačkih pisaca neovisno o glagolskoj enklitici *je*, odnosno neovisno o dočetnim fonemima riječi koja je ispred te enklitike, npr. u XVI. stoljeću u Vetranovića *mislim ju ja popit* (*Pjesanca smrti*), u M. Držića *primi ju za svoju dobrotu* (posveta na početku *Tirene*), u XVII. st. u Dž. Palmotića *prigrli ju k srcu* (*Ači i Galatea*). Takova uporaba se susreće i

u Petrovića, npr. *da ju hudom zovem sade* 'da ju sada zlom zovem' (str. 31.). Usporedno međutim rabi i akuzativni enklitički oblik *je* zamjenice *ona*, npr. *ako je ljubim* (str. 31.). Taj se oblik javlja već i prije, npr. u spomenutom djelu Petrovićeva suvremenika I. Š. Gundulića, koji piše: *Ah, vrzi je svu na stranu*.

U starijih dubrovačkih pisaca od XV. do XVII. stoljeća nisu rijetkost kratki oblici neodređene pridjevne zamjenice *ki, ka, ko* 'koji, koja, koje', koji su karakteristični za arhaičnu zapadnu štokavštinu, čakavštinu i kajkavštinu. U djelima u stihovima izbor između oblika *ki, ka, ko* i *koji, koja, koje*, odnosno njihovih složenica, redovito je uvjetovan potrebama metra i rime, npr. u simetričnim osmercima I. Š. Gundulića na razmeđu XVII. i XVIII. stoljeća: *Žalosni su ki pod nebi; I ke boli njegda kuša*. Tako je i u Petrovićevim simetričnim osmercima, npr. u N jd. m. r. *dvor ki sa mnom zajedno cvili* (str. 13.), *ki mu je rados svu oteo* (str. 15.)⁸, *S plaha jada, ki na nj skoči* (str. 19.), u N jd. ž. r. *S tve blagosti, ka te resi* (str. 7.), *Ali ljubav, ka ne drijema* (str. 9.), G jd. ž. r. *sunčanica vil zatravi, / Ke ljeposti leti hvala* (str. 5.), A jd. ž. r. *zvijezda, ku dan slijedi* (str. 9.), *koprene, / Ku ima* (str. 15.), *Riječ, ku čuju gluhi kami*, A mn. ž. r. *ovijem riječim, ke izusti* (str. 15) itd.⁹ Isto vrijedi i za složene oblike, npr. u osmeračkom stihu *I kojugod još ispusti* (str. 17.). Marković pak redovito rabi duge oblike.

Premda ova jezična analiza ne obuhvaća pravopisna pitanja, ipak valja upozoriti da Petrović, u skladu s hrvatskom pravopisnom tradicijom koja se primjenjivala do početka XX. stoljeća, gotovo redovito stavlja zarez ispred oblika neodređene pridjevne zamjenice *ki, ka, ko* koji je postponiran imenici. Navedeni primjeri to dobro ilustriraju.

Kratki i dugi oblici Petrovićevih posvojnih zamjenica ženskoga roda također su uvjetovani silabičkim potrebama osmeračkoga stiha, npr. *Ah, mâ lijepa, ljubi li me?* (str. 5.), *Ah nevjerna mâ Gospoje* (str. 33.), *S tvê blagosti, kâ te resi* (str. 7.), *tvoju ljubav neizmjernu, / Male i čiste tvê požude* (str. 33.). Takova je raspodjela također uobičajena u dubrovačkoj renesansnoj i baroknoj književnosti.

Nastavci tipa *-ega*, u sklonidbi pokaznih zamjenica u skladu su s onodobnim dubrovačkim govorom¹⁰ pa ih susrećemo i u Petrovića, npr. *na ovom svitu* (str. 5.). Međutim zbog potreba rime rabi i oblike s nastavkom *-oga*, pa mu se npr. *ovoga* rimuje s *moga*. Za usporedbu iz XVII. st. donosimo primjer od J. Palmotića *od slavnâ mjesta ovega* (Pavlimir).

Stariji dubrovački pisci rabili su infinitiv s dočetnim *-i* i bez njega, ne samo u stihovima nego i u prozi. U današnjem dubrovačkom govoru u infinitivu izostaje dočetno *-i*. Petrović pak često rabi pune infinitivne oblike

⁸ U navedenim dvama primjerima bila je potrebna i sinalefa, a ne samo jednosložno *ki* da bi se dobio simetrični osmerac.

⁹ Svi navedeni primjeri simetričnih osmeraca potvrđuju jednosložni izgovor dugoga jata.

¹⁰ Taj se nastavak očuvao do danas, pa najstariji Dubrovčani još uvijek rabe pokazne zamjenice tipa *ovega, ovemu, tega, temu, onega, onemu*.

zbog potrebe rime i metra. Tako se npr. u naizmjeničnoj rimi infinitiv *razmišljati*, kao završna riječ u 8. stihu, rimuje s prezentskim oblikom *obradi* koji je završna riječ u 6. stihu (str. 5.). U 430. stihu *Budem i ja svjedočiti*, punim je infinitivom dobiven osmerac, koji je u naizmjeničnoj rimi s osmeračkim 432. stihom *Biljeg dike sve stvoriti* (str. 35.).

Pri tvorbi apstraktnih imenica ženskoga roda, tradicionalne imenice i-sklonidbenoga tipa sa sufiksom *-os(t)*, izmjenjuju se u Petrovića s novijim tvorbenim inačicama e-sklonidbenoga tipa sa sufiksom *-ota*. Za ilustraciju poslužiti će tvorbene inačice izvedene od pridjeva *lijep*, tj. *ljepos* i *ljepota*. Valja međutim upozoriti da uporaba starije tvorbene inačice *ljepos* može biti uvjetovana potrebama osmeračkoga metra, npr. *Ljepos same Sunčanice* (str. 11.), i ne mora, npr. *Ke ljeposti leti hvala* (str. 5.), *Er ljeposti njoj dar veći* (str. 9.). Novija pak tvorbena inačica *ljepota* redovito se susreće u padežnim oblicima u kojima ima jednako slogova kao i starija *ljepos*¹¹, a usto u dijelu stiha koji ne utječe na rimu, npr. *I s ljepotom ...* (str. 11.), *Ljepote ona ...* (str. 11.). Zbog takove raspodjele nije isključena pretpostavka da se je u dubrovačkom idiomu Petrovićeva doba već pomalo uobičajila tvorbena inačica *ljepota*, a *ljepos* je uglavnom ostala u pjesničkom jeziku zbog karakterističnih poetskih potreba.

Od imeničkih izvedenica sufiksom *-ja* izdvojiti ćemo ovom prigodom apstraktnu imenicu ženskoga roda *smeća*, koja je izvedena od prezentske osnove glagola *smetati*, s jotiranjem na granici tvorbene osnove i sufiksa, npr. *lijek našo bi mojoj smeći*; *ištem za me smeće lijek* (str. 25.), *smeću i boles prima duša* (str. 27.). U današnjem je jeziku značenje te izvedenice '(duševna) pomutnja, smutnja, smetenost'.

Petrović rabi od pridjeva izvedenu imenicu *krivina* (sa sufiksom *-ina*) u značenju 'krivica': *smionstva nije krivina*. Doduše, u toga autora imenica *krivina* tvori rimu s pridjevom *jedina* (str. 35). Važno je, međutim, istaknuti da je imenica *krivina* u navedenom značenju uobičajena u dubrovačkoj književnosti XVII. stoljeća, npr. u Gundulića *poznam mu krivinu* (*Suze*), u Bunića Vučića *krivina što srce me gori* (*Poraza od moga krivit ću mu vilu*), u Dž. Palmotića *Nu mi kaži, ikad koju / ja krivinu tebi skrivih*, u V. Menčetića *potajne njih krivine* (*Tužba Radmilova*). Imenicu *krivina* u značenju 'krivica' rabi i Marković u svom životopisu cara Osmana.

Petrović rabi poimeničeni pridjev *umrli* u značenju 'mrtvi, pokojni': *Ne bješe se zraka mila / Još u morskoj sva pučini / Umrlijem ugasila* (str. 15.). Oblike participa prezenta rabi u atributnoj službi, npr. *lovac svê bržeće hrte ljubi*. (str. 7.). Izraz *bržeći hrti* odgovara sintaktičkoj preoblici 'hrti koji brzaju', a sa semantičkoga aspekta moguće ga je zamijeniti opisnim pridjevom u sintagmi 'brzi hrti'. No upravo je uporaba participa prezenta u atributnoj službi, kakvu je u svom djelu primijenio Petrović, bila imanentna hrvatskomu

¹¹ Već je spomenuta realizacija *ljepost* u XIX. stoljeću u A. Kaznačića.

književnomu jeziku sve do početka XX. stoljeća, kada gotovo sva jezična rješenja koja po svom gramatičkom ustrojstvu pripadaju arhaičnoj štokavštini, ustupaju mjesto novoštokavštini. Sukladno tomu, uporaba participa prezenta u atributnoj službi bila je uobičajena i u dubrovačkih autora u XVI. i XVII. stoljeću, pa u Petrovića predstavlja nastavak dubrovačke književno-jezične tradicije iz ranijih stoljeća. Za usporedbu navodimo primjere *jedno mučeće govorenje* u tekstu *Nauk za pisati dobro latinskijem slovima* Rajmunda Zamanje, ili *mržećega ugovora* u proznom dijelu djela *Ariadna* I. Gundulića.

Dubrovački pisci rabili su genitiv osobne zamjenice za 3. osobu jednine i množine u funkciji posvojne zamjenice, npr. u XVI. st. M. Držić *da vrag uzme tu nje moć* 'da vrag uzme tu njezinu moć' (Pomet u *Dundu Maroju*), *njih dobre misli* 'njihove dobre misli' (Dugi Nos u *Dundu Maroju*), u Sasina duše *njih* 'njihove duše' (*U pohvalu pjesnika dubrovačkih*), Ranjina *na njih dom*; *njih besjede*; *stada njih pasu* (Poslanica Mihi Menčetiću), Frano Lukarević *od njih huda djelovanja* (poslanica Gradiću). Tako je i u XVII. st., npr. u Mavra Orbinija *sramežljivo misto od njih tila* (Zrcalo duhovno od početka i svrhe života čovičanskoga), u I. Gundulića *bez uprosa oca i matere nje* (prozni opis u *Ariadni*), *vas ures njih čestiti* (Suze sina razmetnoga), u Bunića Vučića *nje glava* (*U svakoj prilici slikuješ gospoje*), u V. Menčetića *potajne njih krivine* (Tužba Radmilova), *njih junaštva* (Trublja). Petrović je dobar primjer takove uporabe u XVIII. stoljeću, npr. *dostojna nje ljubavi* (str. 5.), *ures nje veseli* (str. 9.), *družba nje vesela* (str. 17.), *čini ljepos njih da gine* (str. 11.). U XIX. st. tako npr. piše Kaznačić: *zaboravim nje ljepote* (Prijatelju Sabu).¹²

Petrović rabi imenicu *ures* u značenju 'ukras', npr. *Nebeskoga njê uresa* (str. 5.), *ures sunca* 'ukras sunca' (str. 7.), *ures njê veseli* (str. 9.), *bez uresa* (str. 13.). Ta je imenica također imanentna dubrovačkoj književnosti, npr. u I. Gundulića *vas ures njih čestiti* (Suze sina razmetnoga), u Bunića Vučića *vas tvoj ures* (Nemoj, nemoj, ma ljubice), u Skvadrovića *nje uresa ogledalo* (Mačuš i Čavalica), a u XIX. stoljeću npr. u različitim pjesmama Đ. Hidže.

Vrlo često dubrovački autori u XVI. st. rabe imenicu i-sklonidbenoga tipa *plav* u značenju 'lađa', npr. Vetranović (*Galijun*). Tako je i u XVII. stoljeću, npr. u I. Gundulića *pomorca u plav zove* (Suze sina razmetnoga), u J. Palmotića *deset plavi*; *s jednom plavi*; *jednu moju plav ostavi* (Pavlimir), u V. Menčetića *ma plav mala* (Trublja slovinska), također na razmeđu XVII. i XVIII. st., npr. u I. Š. Gundulića *Plav tva ohola*. Zato nije začudno što tu riječ rabi i Petrović, npr. *kud da uputi plav* (str. 19.). U XIX. st. tu tradiciju nastavlja npr. Marković: *Turske plavi* (u njegovu životopisu cara Osmana).¹³

Iz pisane je tradicije u dubrovačku književnost prihvaćena imenica *poludne* u značenju 'podne', npr. u XVII. st. u Bunića Vučića *Usrjed poludna*.

¹² Takovi su oblici i danas uobičajeni u pojedinim hrvatskim govorima, npr. u sjeverozapadnoj polutisućljetnoj dijaspori.

¹³ Ta se imenica susreće i izvan Dubrovnika, npr. u XIX. stoljeću u putopisu *Pogled u Bosnu* Matije Mažuranića koji npr. piše *moja plav*.

Zbog potrebe metra rabi riječ *poludne* i Petrović (str. 27.), a kada nema takove potrebe inačicu *podne* (str. 27.).

U dubrovačkoj književnosti XVI. stoljeća susreće se stara imenica ženskoga roda i-sklonidbe *čes* (< čest) u značenju 'sudbina, usud, kob', pa npr. Držićeva Gruba u *Skupu* govori: *vidjela sam zlu čes*.¹⁴ Sabo Bobaljević pak spominje *hudu čes* (knjiga Maroju Mažibradiću). Isto je i u XVII. st., npr. u Bunića Vučića: *za mu hudu čest* (*Poraza od moga krivit ću mu vilu*). Petrovićev primjer u skladu je s navedenim prethodnicima: *s nesmiljene česti* (str. 21.). Valja pripomenuti da dubrovački književnici u XVI. i XVII. stoljeću rabe pridjev *hud*, -a, -o u značenju 'zao, zla, zlo'¹⁵, npr. u XVII. st. u Dubrovniku J. Palmotić: *vidjesmo huda zmaja* (*Pavlimir*). Tako je i na razmeđu XVII. i XVIII. st., npr. u I. Š. Gundulića: A jd. *Sumnju hudu svu ostavi*; V jd. *Huda zemljo*. Sukladnu uporabu nalazimo i u Petrovića u XVIII. st.: *huda sliko smrti hude* (str. 25.), *da ju hudom zovem* (str. 31.).¹⁶

Dubrovački autori u XVI. st. rabe apstraktnu imenicu *nenavidnos*, G jd. *nenavidnosti* u značenju 'zavist', npr. M. Držić *vitar od nenavidnosti* (posveta na početku *Tirene*); *govorenjem punijem nenavidosti* (govor Dugoga Nosa u *Dundu Maroju*). Petrović u XVIII. st. u *Snu ljuvenom* rabi pridjev *nenavidan* u značenju 'zavidan', npr. G jd. *s nenavidne noćne sjeni* (str. 21.), V jd. *nenavidni sne prokleti* (str. 25.). Imenica *nenavidnost* i pridjev *nenavidan* bili su u hrvatskom jeziku (uključujući i čakavštinu i kajkavštinu, naravno u glasovnim inačicama) u stilski neutralnoj uporabi tijekom mnogih stoljeća. Sukladno tomu, rabili su se kontinuirano sve do prvih nekoliko desetljeća XX. stoljeća, kada ih još uvijek susrećemo.¹⁷

Pridjev *ljuveni* u značenju 'ljubavni', koji je sadržan već u naslovu Petrovićeve poeme, u potpunosti je u skladu s dubrovačkom književnom tradicijom ranijih stoljeća, kada se taj pridjev, odnosno prilog *ljuveno* rabi, npr. u XVI. st. Vetranović *proljetje zač je toj, ljuveno i milo, s mirisom život moj planinom gojilo* (*Pjesanca košuti ranjenoj*). U XVII. st. npr. S. Đurđević piše *Pjesni ljuvene*, a npr. u I. Gundulića nalazimo stih u *ljuvenoj u požudi* (*Suze*

¹⁴ Prvotno pridjev *zločest* nije označavao moralnu karakteristiku nego je značio 'koji ima zlu čest', tj. 'koji ima zao, loš usud, kob, koji je nesretan'. To se prvotno značenje i danas očuvalo u idiomima polutisućljetne hrvatske dijasporu u glasovnoj inačici *ločest* (< *zločest*) te u frazemu *ide mi ločesto* 'loše mi ide, nisam uspješan'.

¹⁵ Takova je uporaba danas karakteristična za kajkavštinu i čakavštinu (osobito sjeverozapadnu).

¹⁶ Pridjev *hud* općenito je u hrvatskoj književnosti uobičajen u posve stilski neutralnoj uporabi do početka XX. st., npr. u Dimitrije Demetra u A jd. *silnika huda* (*Teuta*), u Luke Botića *S hude kake neprilike tvoje* (*Biedna Mara*), u Augusta Šenoe *sried hude zime* (*Zlatarovo zlato*).

¹⁷ Primjerice, bunjevačkohrvatski pisac Ivan Petreš iz mađarskoga dijela Bačke rabi imenicu *nenavidnost* u prvim desetljećima XX. stoljeća, npr. u svojoj kratkoj prozi *Nagrađena virnost*. U narodnim prozama bunjevačkih Hrvata koje je prikupio etnograf Balint Vujkov također se susreće pridjev *nenavidan*. Isto tako, Milan Begović u dramskim prijevodima *Götz von Berlichingen* i *Kuća kraj mora* rabi pridjev *nenavidan*.

sina razmetnoga). Prije razmatranoga Petrovićeva djela rabi tu riječ njegov suvremenik I. Š. Gundulić, npr. *U ljuvenoj u ljubavi; Smrt ljuvenom momu robstvu*.¹⁸ Petrović, naravno, pridjev *ljuveni* ne rabi samo u naslovu svoga djela nego i inače u tom djelu, npr. u *ljuvenijeh* (str. 5.), *ljuvenoga iz pogleda* (str. 29.).

Dubrovački autori također rabe stari glagol *iskat* (prez. *ištem*). Oblike glagola *iskat* susrećemo npr. u XVI. st. u M. Držića u različitim oblicima (replike Dunda Maroja, Pometa, Mara Marojeva, Popive i dr. u *Dundu Maraju*), u Nalješkovića *iskati lieke* (*Komedija I.*) itd. Tako je i u XVII. st., npr. u V. Menčetića *svak čas iskat* (*Trublja*), *ište pomoć s nebi* (*Tužba Radmiova*), u I. Gundulića *ja te ištem* (*Dubravka*), u J. Palmotića *ištem željno* (*Sveta Katarina od Siene*), također na razmeđu XVII. i XVIII. st., npr. u I. Š. Gundulića *čas iskat će*, itd. Sukladno tomu, rabi taj glagol i Petrović u XVIII. st., npr. *Kad bi drugu htjele iskati* (str. 21.), *sad ištem* (str. 25.), *ištem* (str. 31.), *što ištem* (str. 33.), *ne ištem* (str. 35.) i dr., a u XIX. st. glagol *iskati* rabi Marković u predgovoru Gundulićevu *Osmanu*, također npr. Vodopić: *Vazda je iskala i nastojala* (*Biedna Mara*). Taj se glagol i danas rabi u dubrovačkom govoru.¹⁹

Prefigurirani glagoli od osnovnoga glagola *hodit* 'ići' karakteristični su za jezik dubrovačke književnosti tijekom stoljeća, pa je tako i u Petrovića, npr. 3. os. jd. pz. *nadhodi ures sunca* 'nadilazi ukras sunca' (str. 7.). Za usporedbu navodimo primjere iz XVI. st. u M. Držića *er se u riekah tamo veliko zlato nahodi* (Dugi Nos u *Dundu Maraju*) i Nalješkovića *dohodim* (*Komedija V.*). Brojne su potvrde i u XVII. st., npr. u S. Đurđevića *nahodi se* 'nalazi se' (*Liepe vile i gizdave*), u I. Gundulića *brjeme leti / i u dohodu svom prohodi; zapad i istok vas ophodi* (*Suze sina razmetnoga*), u Bunića Vučića *dni othode* (*Nemoj, nemoj, ma ljubice*), u J. Palmotića *čistoća snieg nathodi* 'nadilazi' (*Sveta Katarina od Siene*), u V. Menčetića *dohodim sada; otkli dar ishodi* (posveta Zrinskomu u *Trublji*), u Skvadrovića *tuj nahode* (*Mačuš i Čavalica*)²⁰.

Prezentski oblici glagola **gresti* mogu se susresti u dubrovačkih pisaca XVI. stoljeća, npr. u Vetranovića *da u štetu ne gre* 'da ne ide u štetu' (*Pelegrin*), u A. Sasina 3. os. mn. *gredu* (*Mrnarica*), u S. Bobaljevića *Oči imam, a slijep gredu* (*Srce mi je puno jada*), u D. Ranjine *kamo gredu ja* (*Poslanica Mihi Menčetiću*). U XVII. se stoljeću oblici toga glagola rabe poglavito zbog versifikacijskih potreba, najčešće za postizanje potrebnoga broja slogova u simetričnom osmercu, npr. u Menčetića *svaki vitez gre naprieda; Trud i kripas gre zajedno; oni ranjen gre nazada* (*Trublja*). Zanimljivo je da se taj glagol rabi

¹⁸ Vrlo je zanimljivo da se u XIX. st. taj pridjev susreće i u Srijemu u hrvatskoga književnika Ilije Okrugića (1827. – 1897.) u drami *Miroslava ili borba ljubavi pri obsadi otoka Kandije i Varadinke Mara*.

¹⁹ Valja pripomenuti da je bio uobičajen u hrvatskoj književnosti tijekom čitavoga XIX. stoljeća, pa su ga rabili autori iz različitih hrvatskih krajeva, npr. Adolfo Veber Tkalčević prefigurirani aorist *zaiskasmo* (*Listovi o Italiji*), Ksaver Šandor Gjalski *od nje ište; da je posve prirodno za tu najveću vriednost iskati najveće kamate* (*Diljem doma*).

²⁰ Glagol *hodit* i danas se može čuti u dubrovačkom govoru.

i kasnije, ali obično s prezentskim oblikom *grede*, npr. na prijelazu iz XVII. u XVIII. st. rabi ga I. Š. Gundulić: *k meni grede; glasnik grede*. Isti oblik rabi i Petrović: *sunce grede š njime* (str. 29.), i to, za razliku od I. Š. Gundulića, ne zbog potrebe rime nego vjerojatno kao stilsku značajku svoga pjesničkoga jezika. Da je upotrijebio prezentski oblik *ide* ili *hodi* ništa se u versifikacijskom pogledu ne bi poremetilo.²¹

U XVI. st. M. Vetranović rabi glagol *bolit(i) se* u značenju 'žalostiti se', npr. *velmi se bolim ja* 'veoma se ja žalostim' (*Pelegrin*), također Mažibradić, npr. *Ako t' su boljezni, zov' me da se bolim* 'ako si bolestan zovi me da se žalostim' (*Vriednomu i uzvišenomu gospodinu Dinku Ranjini Maroje Mažibradić*). U tom su značenju taj glagol dubrovački autori najvjerojatnije preuzeli iz pisane tradicije ranijih razdoblja. U XVII. st. rabi ga npr. Bunić Vučić: *za mê sve boli / Ništa se ne haje, ništa se ne boli* (*Razbludna ma vila*), vjerojatno zbog potrebe rime. Na prijelazu iz XVII. u XVIII. st. rabi ga npr. I. Š. Gundulić: *bolim se; Niti hajem nit se bolim*. Sukladno tomu, Petrović rabi pridjev *bolesni* u značenju 'žalosni': *uz bolesni glas pjevati ime i ljepos vil premile* (str. 29.). U XIX. st. Marković u životopisu cara Osmana piše *pribolesne nezgode* 'prežalosne nezgode'; *pribolesne molbe* 'prežalosne molbe'.

Stari hrvatski prilog *vreda* u značenju 'odmah' dubrovački autori rabe u inačici *ureda*, npr. u XVII. st. J. Palmotić *obraćena bi ureda* (*Pavlimir*). Tu istu inačicu rabi i Petrović u XVIII. st, npr. *Nu isto sunce kad upazi / Lovoriku zgar, ureda / Pogled svrne k njoj s uzdasi* (str. 7.). U XIX. st. prilog *ureda* rabi Pijerko Sorkočević u svojoj nadopuni Gundulićeva *Osmana* (15. pjevanje).²²

Vremenski prilog *stoprv* u značenju 'upravo sada, netom, tek' u hrvatskom je jeziku bio uobičajen i stilski neutralan do početka XX. stoljeća. Iz dubrovačke književnosti XVII. stoljeća donosimo primjer od J. Palmotića: *stoprva bješe isteklo* 'upravo bješe isteklo' (*Pavlimir*). U tom stoljeću leksikograf Jakov Mikalja bilježi inačice *stoprve* i *stoprovice* (*Blago jezika slovinskoga*, 1649.). Na razmeđu XVII. i XVIII. st. rabi ga npr. I. Š. Gundulić: *Stoprv bješe tmaste mrake / Noć počela svoje kriti*. Kao primjer uporabe toga priloga u dubrovačkoj književnosti XVIII. stoljeća opet može dobro poslužiti razmatrano Petrovićevo djelo: *stoprv mrkle kraj koprene* (str. 15.). U XIX. st. Kazali rabi inačicu *stopro*: *stopro zbudjen na visini gore* 'upravo probuđen' (*Glas iz pustinje*).²³

²¹ Pod utjecajem dubrovačke barokne književnosti prezentske oblike *gredem*, *grede* rabi u XIX. stoljeću Ivan Mažuranić u svom djelu *Smrt Smail-age Čengića: s vami gredem; obnoć grede*.

²² Do danas se taj prilog, kao stilski neutralan, u inačicama *vrieda*, *vreda*, *vred*, *vredak* rabi u većini hrvatskih govora u polutisučljetnoj dijaspori svih triju narječja.

²³ Vremenski prilog *stoprv* u značenju 'upravo sada, netom, tek' u različitim se fonološkim inačicama (*stopro*, *stoperv*, *stopor* i dr.) tijekom stoljeća često susreće u djelima hrvatskih pisaca, a u mnogim se organskim idiomima rabi i danas. Uobičajen je u hrvatskoj književnosti XIX. stoljeća, pa ga npr. susrećemo u Mihovila Pavlinovića: *stopro kad Turci se Jajca dočepaše* (*Hrvatski razgovori*). Dio hrvatskih autora, rodom iz različitih krajeva, i u 19. stoljeću preferira inačicu *stoprv*, npr. Ivan Kukuljević Sakcinski: *društvo stoprv doručalo* (*Dva Slavena*), Šenoa: *Nastala stoprv prije nekoliko desetaka ljetah; Onda bi se stoprv moglo suditi*. Šime

Prilog *jur* u značenju 'već' neizostavan je pri analizi jezika hrvatske književnosti općenito. To potvrđuje vrlo veliki broj primjera iz književnih i ostalih pisanih djela različitih autora iz različitih hrvatskih krajeva, a ovdje navodimo tek manji izbor primjera njegove uporabe. U XVI. je stoljeću također uobičajen. Iz dubrovačkih djela donosimo primjere od M. Vetranića *Vrime jur prihodi* (*Moja plavca*), *koja sad vlas svoju na prešu jur gubi* 'koja sada vlast svoju na brzinu već gubi' (*Pjesanca slavi carevoj*) i M. Držića *Jur veće svak zna neg samo on, er, moja kćerce, ne hoće da zna* 'već više svatko zna, a samo on ne, jer, moja kćerce, ne želi znati' (Babina replika u *Dundu Maroju*).²⁴ U XVII. st. rabe ga npr. I. Gundulić: *što se višnjem jur prikaza* (*Suze sina razmetnoga*) i J. Palmotić: *gdi djed njegov jur kraljeva* (*Pavlimir*). Prilog *jur* nalazimo i u Mikaljinu rječniku (*Blago jezika slovinskoga*, 1649.). Na razmeđu XVII. i XVIII. st. rabi ga I. Š. Gundulić, npr. *Pokoj, vajmeh, jur žuđeni; Davno prošla jur vremena; Pokli od vas sam jur vidila / Sveđer biljeg istiniti*. Petrovićevi primjeri u skladu su s postojećom književnojezičnom tradicijom: *Ove riječi jur sred usti* (str. 17.), *jur bješe* (str. 27.). Dubrovački autori u XIX. stoljeću također ga rabe, npr. Vodopić: *i nagje mater jur posagjenu na svomu mjestu* (*Marija*), zatim Kazali: *Jur u prsijh najboljih vojnikah / Klonu duša teškim očajanjem* (*Grobnik*), *Jur bo podnieh što mi bi moguće* (*Glas iz pustinje*), također Marković u svom životopisu cara Osmana: *da su jur odonda prijetile; da se oganj od nabune biaše jur nazbilj ražego; budući jur devete ure jutrenje razlomili vrata*.²⁵

Starčevićević piše *stoperv*, npr. *ono dite koje se je jutros stoperv na svit rodilo* (*Homelie*, II.), isto Demeter: *Što će stoperv vadit naše strěle* (*Teuta*). J. Drašković rabio je inačicu *stopor* (*Disertatia*). U inačici *stoprav* nalazimo taj prilog u hrvatskoj kajkavskoj književnosti 19. stoljeća, npr. u T. Brezovačkoga: *Onda stoprav domovina čuti hasen navukov oneh koje s tulikum skerbjum tersi se deci svoji po navučiteh napervo postavlati* (*Matijaš Grabancijaš dijak*). U XX. st. prilog *stoprv* susrećemo npr. u M. Begovića: *ti uopće ne znaš, kako valja postupati s djevojčicama, koje su stoprv jučer izašle iz samostana* (*Biskupova sinovica*). Isti autor rabi i inačicu *stopro* (*Stana Biučića*). Pisci u polutisučljenoj hrvatskoj dijaspori u ondašnjoj zapadnoj Ugarskoj u XIX. st. također rabe prilog *stoprv*, npr. Štefan Ginzler. Taj je vremenski prilog, u svojim fonološkim inačicama, do danas zastupljen u hrvatskim štokavskim, kajkavskim i čakavskim govorima.

²⁴ Na kraju XVI. stoljeća zastupljen je i u leksikografiji jer ga je B. Kašić uvrstio u svoj *Hrvatsko-talijanski rječnik* koji je dovršio 1599. Rječnik je ostao u rukopisu. Za tisak ga je priredio i 1990. objavio Vladimir Horvat.

²⁵ U XIX. stoljeću većina hrvatskih autora, i to iz različitih krajeva, rabe prilog *jur*, npr. Janko Leskovar: *veliki stol bijaše jur prostrt* (*Sjene ljubavi*), Mirko Bogović: *jer strasna ljubav usadila se jur tako duboko u njezinu srcu; Rečeno bi jur gore* (*Priповiesti*), K. Š. Gjalski: *Ovu su noć pjetli jur drugi put zapjevali* (*Maričon*), Pavlinović: *Misec pri zahodu, jur ođaljim dolinama* (*Hrvatski razgovori*), Pavao Stoos: *Z Grobnika jur šest vjekovah; Jur odavna sniva* (*Soko harvatski*) i dr. Pisci u polutisučljenoj hrvatskoj dijaspori u ondašnjoj zapadnoj Ugarskoj u XIX. st. također redovito rabe prilog *jur*, npr. Štefan Ginzler: *Još nisam kucku pri nozi, / Jur me jagar v' torbi nosi* 'još nisam psu kraj noge, već me lovac u torbi nosi' (*Jačka od zeca*). U današnjim je hrvatskim mjesnim govorima prilog *jur* manje zastupljen u štokavštini, dok je u čakavštini još uvijek iznimno čest. Rabi se i u pojedinim kajkavskim govorima. Uobičajen je u govorima u polutisučljetoj dijaspori, posebice u čakavštini.

Čestica *već*, odnosno *veće* u značenju 'više' bila je uobičajena u dubrovačkih književnika, pa tako je i u Petrovića, npr. *Neg er njemu veće nije / Sunca vedre Sunčanice* (str. 19.). U XVI. stoljeću rabili su tu riječ npr. Vetranović i počeh drijemati zač se već ne mogah s tijem sankom rvati 'i počeh drijemati jer se više ne mogoh s tim sankom rvati'; koja se uzdviže od veće razloga (*Pelegrin*), da veće od sada ne budu ja vidjet 'da više od sada ne budem vidio' (*Pjesanca Fenici*), M. Držić što si veće praviji 'što si više praviji' (posveta na početku *Pjesni*), er se već naprieda ne more proć 'jer se više naprijed ne može proći' (govor Dugoga Nosa u *Dundu Maroju*), Marin Kaboga ljubiti veće neg Palade (*Pjesan o dinaru*), a u XVII. stoljeću, npr. I. Gundulić da ja satir nie-sam veće (*Dubravka*), Dž. Palmotić što da, tužan, gledam veće (*Ači i Galatea*), J. Palmotić i da smiri svak se veće (*Pavlimir*), Skvadrović nit će ovdje veće iziti (*Mačuš i Čavalica*).

Kvantitativni multiplikativni prilozi nastali slaganjem priloga ili nekoga broja s prilogom *krat* uobičajeni su u dubrovačkih autora²⁶, pa tako i u Petrovića, npr. *S mislim ovijem većeckrat* (str. 29.). U XVI. st. takove složenice rabe npr. Vetranović i činih većkrat da mnoge gospoje van sebe budu stat (*Pjesanca u vrijeme od pošljice*), M. Držić mnokrat 'mnogo puta', šestkrat 'šest puta' (posveta na početku *Pjesni*), Dominko Zlatarić većeckrat, npr. ja većeckrat razmišljajući (poslanica Zrinskomu). Česte su i potvrde priloga mnokrat u XVII. st., npr. u S. Đurđevića (*Derviš*), Gundulića (*Suze sina razmetnoga*), Dž. Palmotića, npr. koga zaman mnokrat moli (*Ači i Galatea*), kolikrat u I. Gundulića (*Dubravka*) i V. Menčetića (*Trublja*), većeckrat u J. Palmotića (*Pavlimir*). Na prijelazu XVII. i XVIII. st. I. Š. Gundulić rabi npr. složeni prilog trikrat: *Koju trikrat narekoše; Pokli trikrat*.

Navedeni izabrani primjeri iz Petrovićeva jezika, koji se na različitim jezičnim razinama uspoređuju sa sukladnim primjerima iz djela dubrovačkih književnika od XVI. do XIX. stoljeća, jasno pokazuju da pjesnički jezik toga autora još uvijek u znatnoj mjeri sadrži elemente arhaične zapadne štokavštine (genetskolingvistički srodne čakavštini i kajkavštini). Također pokazuje da je taj pjesnički jezik u XVIII. st. svojevrsna prijelazna faza između jezika dubrovačkoga baroknoga pjesništva XVII. stoljeća i jezika dubrovačke književnosti XIX. stoljeća kao dijela hrvatske preporodne književnosti.

²⁶ Takav tip priloga iznimno je čest u hrvatskih književnika svih triju narječja tijekom stoljeća od srednjega vijeka pa do danas, također u mjesnim govorima, posebice čakavskim i kajkavskim, a također u različitim hrvatskih pisaca u XIX. stoljeću (Pavlinović, Kukuljević Sakcinski, Starčević).

Literatura i vrela

- Gundulić, Ivan Šiškov. 2015. Filomena: prir. Josip Lisac. *Zadarska smotra* LXIV., br. 4. Zadar. 79–120.
- Kastropil, Stjepan. 1960. Đuro Hidža i jedna njegova autografska zbirka neobjavljenih ljubavnih stihova. *Zadarska revija* IX., br. 5. Zadar. 359–365.
- Kazali, Antun Pasko. 1861. *Glas iz pustinje. Pjesanca: Tieskom braće Batara*. Zadar.
- Kazali, Antun Pasko. 1863. *Grobnik: Riečki tiskarski zavod*. Rieka.
- Kaznačić, Antun. 1879. *Pjesme razlike*. Nakladom i troškom tiskara D. Pretnera. Dubrovnik.
- Lovrić Jović, Ivana. 2015. *Ja, Krsto Lučin Dubrovčanin, činim ovi testamenat: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje*. Zagreb.
- Marković, Ambroz. 1826. Skassagne sscivota Osmana I. Zara Otmanskoga u: Ivan Gundulić, *Osman*. U Dubrovniku po Antunu Martekini.
- Petrović, Vice. 2008. *San ljuveni*. Prir. Ivica Martinović. Vlastita naklada: Dubrovnik.
- Puratić, Ž. 1968. Pjesničke poslanice Đura Hidže Dubrovčanina. *Živa antika* VXIII., sv. 1. Skopje. 81–94.
- Rešetar, Milan. 1921. K izgovoru dugoga jata u starijih dubrovačkih pjesnika. *Nastavni vjesnik*, 3. i 4. Zagreb. 118–123.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* JAZU. Zagreb
- Vulić, Sanja. 2005. Rešetarova zapažanja o dubrovačkom govoru potkraj XIX. i u prvim desetljećima XX. stoljeća. *Zbornik o Milanu Rešetaru*. Ur. Tihomil Maštrović: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu. Zagreb. 261–270.
- Vulić, Sanja. 2007. Dubrovački govor od početka 20. do početka 21. stoljeća. *Zadarski filološki dani I*. Zbornik radova. Ur. Vanda Babić i Zdenka Matek Šmit. Sveučilište u Zadru. Zadar. 97–112.
- Vulić, Sanja. 2011a. Štokavski hrvatski književni jezik. *Povijest hrvatskoga jezika* 2. Croatica: Zagreb. 125–187.
- Vulić, Sanja. 2011b. Marin Držić s dijalektološkoga aspekta. *Hrvatski bez kompleksa. Jubilarni zbornik posvećen Ernestu Bariću*. Ur. Timea Bockovac. Pečuh. 240–253.
- Vulić, Sanja. 2013. Štokavski hrvatski književni jezik u 17. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika* 3. Croatica: Zagreb. 2013. 95–161.
- Vulić, Sanja; Laco, Gordana. 2015. Jezik hrvatskih književnih djela u 19. stoljeću. *Povijest hrvatskoga jezika* 4. Croatica: Zagreb. 2015. 179–243.

Vulić, Sanja; Laco, Gordana. 2015. – 2016. O zaboravljenim i poluzaboravljenim hrvatskim priložima. *Jezik. Časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, god. 62., br. 5., Zagreb, prosinac, 2015. 192–200 i (nastavak) god. 63., br. 1. Zagreb, veljača, 2016. 22–35.

The language of Vice Petrović in the context of Dubrovnik literature from the 16th to 19th century

Summary

This text analyses poetic language in *San ljuveni/Love dream*, a poem by late Baroque Ragusan poet from the first half of the 18th century, Vice Petrović. The poet's language is compared with the language of Dubrovnik poets from the 16th and 17th centuries, as well as with poetic language of I. Š. Gundulić (Petrović's 10 years younger contemporary), and with language of other Ragusan and Croatian poets from the 19th century. The analysis of Petrović's language on different language registers shows that Petrović's language is still marked by numerous elements of archaic western štokavian dialect, which is genetically related to čakavian and kajkavian dialects. A comparison with examples from works of Dubrovnik writers from the 16th to 19th centuries shows that Petrović's poetic language was a transitional phase between the language of the 17th century Dubrovnik Baroque poetry and the language of Dubrovnik 19th century literature as a part of general Croatian national revival literature.

Ključne riječi: Vice Petrović, Dubrovnik, kasni barok, jezik

Keywords: Vice Petrović, Dubrovnik, late Baroque, language

Antonija Zaradija Kiš
Institut za etnologiju i folkloristiku
Šubićeva 42, HR-10000 Zagreb
zaradija@ief.hr

VLAHO BUKOVAC I ŽIVOTINJE (UZ 160. OBLJETNICU ROĐENJA)

Posjet rodnoj kući Vlahe Bukovca u Cavtatu svakome će posjetitelju ostati upamćen po zanimljivim zidnim slikarijama među kojima se ističu prikazi različitih životinja koji pripadaju najranijem dobu Bukovčeva likovnoga stvaralaštva. Mnoštvo životinjskih motiva potaklo me na promišljanja o Bukovčevu odnosu prema prikazanim životinjama i njihovu simbolizmu te razlogu njihova pojavljivanja na zidovima rodne mu kuće. Zanimalo me i u kakvoj su vezi ti prikazi sa slikarevom biografijom *Moj život*, što ćemo istražiti u ovom radu kojim bismo obilježili 160. obljetnicu rođenja Vlahe Bukovca.

U Cavtatu se 4. srpnja prije 160¹ godina rodio Vlaho Bukovac (1855. – 1922.), koji je hrvatsku likovnu kulturu obilježio opsežnom galerijom ljudi koji su prošli kroz njegov život, zaogrnuvši ih dahom francuskoga impresionizma i plenerizma. U tom smislu Bukovac nam je donosio i ritam prirode, njezino stalno kretanje i pulsiranje, a s njom i znatiželju koju ona razgaljuje dok smo u njezinu okruženju. Je li taj ritam bio tek slijed novih likovnih strujanja čijim se izazovima predaje Vlaho Bukovac, ili je sve to već postojalo u njemu mnogo prije? Na razmišljanja o tomu navele su nas dvije stvari: prva je Vlahova biografija *Moj život*, jedinstveno autobiografsko djelo u kojemu otkrivamo mnoge jezične, književne i etnološke zanimljivosti življenja s kraja XIX. stoljeća i to ne samo u dubrovačkom kraju već i mnogo šire. Kroz isprepletena pak autorova etička promišljanja s današnjega očista knjiga nam otkriva mnoge probleme ljudskoga postojanja, a među njima i ono što nas je potaklo na ovaj rad – odnos čovjeka i životinje. Druga stvar koja nas je zadivila jesu slikarije po zidovima Vlahova doma koje su otkrivene prije deset godina.² U pronalaženju izvorišta prikaza različitih

¹ Ovaj rad je bio priređen 2015. godine kad se obilježava tada 160. godišnjica slikareva rođenja.

² Kada je 2003. godine započela restauracija originalnoga oslika zidova Bukovčeve kuće, pronađeni su mnogi prikazi životinja – neki dovršeni, a neki samo u skicama. Ne postoji podrobnija studija o ovim oslicima osim sljedeće kratke napomene konzervatorice Antonije Gluhan: »U donjim zonama zidova (do visine 80 cm) je dekorativni friz unutar

životinja uvelike nam je pomogao *Moj život* Bukovčeva autobiografija na kojoj se temelji naše istraživanje. Kroz nju iščitavamo slikarev senzibilitet i empatiju prema drugomu. U tom smislu valja istaknuti tzv. dvorazinsko promišljanje u odnosu na životinje: ono skriveno i dječacko koje razotkrivaju originalni oslici i ono razotkriveno što iščitavamo u *Mom životu*, a to je interpretacija dječackoga razmišljanja kroz riječi odrasloga Vlahe dok je pisao autobiografiju (oko 1918. godine).

Vlahinim zooslikarijama nije se do danas pridavala nikakva pozornost, one nisu podrobno opisivane i smatra se općenito da zoo-portreti ne karakteriziraju slikarstvo Vlahu Bukovca. No nije li upravo na *Velikoj Izi* (*La Grande Iza*),³ izloženoj na pariškom Salonu 1882. godine kojom Bukovac na velika vrata ulazi u zapadnoeuropski slikarski krug, prikaz oderana lava važan koliko i Iza sama, kako je kratko i istaknuto u komentaru s izložbe.⁴ Na istom je Salonu bila zapažena i slika *Sretniji od kralja* (*Plus heureux d'un roi*), o kojoj ne znamo mnogo, a na kojoj je središnji lik zaspali mačak u djevojčinu krilu (Kružić Uchytíl 2005: 178). Oba ova vrhunska djela pronose ideju odnosa čovjeka prema životinji – temu koja je u Vlahino doba bila isto toliko aktualna koliko i danas. U kontekstu ovih promišljanja spomenimo se poriva hrvatskih intelektualaca za nastajanje *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* i prvoga članka, u prvoj knjizi iz 1896. godine, Dragutina Hirca: *Što priča naš narod o nekim životinjama* (Hirc 1896: 1–26) u kojemu prepoznavamo tu istu problematiku odnosa čovjeka prema životinjama koju na svojstven način donosi i Vlaho.

No, vratimo se u Vlahino adolescentno doba. Na prijelazu iz 1872. u 1873. godinu sedamnaestogodišnji Vlaho, tada još Biagio (Blasio) Faggioni, izrađivao je tijekom višemjesečna oporavka u Cavtatu⁵ vrlo sugestivne zidne oslike (danas za mnoge, nažalost, bezlične i nevažne), koji nam

kojeg se nalaze okviri koji su poslužili kao polja za slikanje. Okviri se nalaze na podlozi oker boje koja imitira marmorizaciju i udubljeni su na uglovima. Unutar okvira najčešće su naslikane životinje ili florealni motivi. Zanimljivo je da većinu životinja koje je slikao ne potječu iz naših, nego iz »egzotičnih« krajeva, kao što je nosorog, tigar, krokodil, mravojed i sl.«. <http://www.e-insitu.com/hr/praksa/praksa/zastitni-zahvati-na-zidnim-oslicima-u-rodnoj-kuci-vlaha-bukovca-u-cavtatu.html>.

³ »Velika Iza« (1882.) je nastala prema popularnom romanu Alexisa Bouviera (1836. – 1892.) *La Grande Iza* (1878.). Bukovčeva slikarska kompozicija oslanja se na kralja svih životinja – lava, koji uvelike pridonosi doživljaju slike i njezinu senzualnom ozračju. O tomu nemamo nikakvih pojašnjenja jer i danas se životinja (ako kompozicija nije isključivo animalistička) uglavnom promatra kao beživotni dekorativni predmet (usp. Borožan 2013: 81–89).

⁴ »... la dépouille de lion servant de tapis était superbe avec ses cruelles dents d'ivoire qui vont mordre comme si elles étaient vivantes.« (...oderana lavlja koža koja služi kao tepih bila je prekrasna sa svojim ostrim zubima od bjelokosti, koji kao da će svaki tren ugristi kao da su živi.). (L'Exposition des Beaux Arts (Salon de 1882.), str. 141). Usp. <https://archive.org/stream/lexpositiondesbe00salo#page/n3/mode/2up>.

⁵ O tom vremenu nemamo nikakvih studija osim šture napomene o njegovu oporavku (Kružić Uchytíl 2005: 15).

postavljaju nekoliko pitanja. Npr. zašto je Vlaho borduru zidova ukrasio ekološkim temama poput trke konja, plivanja delfina ili uzleta ptice? Koja su ključna uporišta tih oslika i koja im je poruka? Kakav je bio mladićev odnos prema životinjama te odakle dolaze u Vlahino okruženje? Razmišljanja su nam, dakle, usmjerena na razotkrivanje zanemarenih životinjskih portreta koji su imali namjeru prenositi ljepotu i energiju prirode u Vlahin dom, o čemu nam govori odlomak iz *Mog života*:

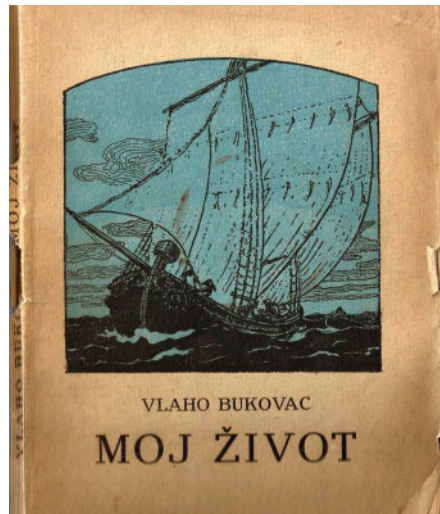
»Rekoh Ćaći, da ću mu ja slikama i uresima iskititi kuću i to onako, kako sam vidio od nekog slikara Zebedea iz Dubrovnika. I tako učinih. To su upravo prvi moji slikarski radovi. Moj Ćaće je bio ponosit na moje umjeće i zvao gospodu, da vide moju rabotu. U mjestu se razglasilo, da je Vlaho slikar. O umjetnosti ne sanjah, jer mi o njoj nije bilo ništa poznato. Na akademiju ni misliti, jer otkud mi novaca. Ne pomognem li sebi sam, teško meni po drugome.« (Bukovac 1918: 52).

Tko je Zebedeo,⁶ uzor prvih Vlahinih likovnih izričaja? Smatra se da je riječ o Zebedeu Picciniju, komu se pripisuju i zidni oslici u franjevačkom samostanu Male Braće (Nosić 2012: 27; Požar Piplica 2012: 34) u Dubrovniku, što potvrđuje i ne tako davno pronađeni dokument na otoku Krku (s Košljuna) od 20. kolovoza 1872. godine.⁷ Ovdje, dakle, otvaramo jedno novo istraživanje o uzorima prvih zamaha Vlahova kista o kojima ne znamo mnogo.

U gore citiranu odlomku istaknuta je kreativna volja mladića, sigurna u svoju vještinu, koju na ponos roditelja želi pokazati svima. A pokazuje ju i danas u XXI. stoljeću, potičući svakoga posjetitelja da ozbiljno razmišlja o okolišu i životnoj raznolikosti koja ga okružuje a iz koje i sam potječe. Životinje koje krase Vlahin dom su doživljene i viđene, a slikarevu prisnost s njima otkrivamo u *Mom životu* – autobiografskom putopisu koji razotkriva mnoštvo proživljenih i preživljenih događaja. Vlahine životinje su pronositeljice povijesti odnosa među životinjama: ljudskih i ne-ljudskih. Životinje nastale u Vlahinoj mladosti doimaju se poput vizionara slikareve budućnosti.

⁶ O slikaru Zebedeu nemamo biografskih podataka osim što ga je moguće povezati s riječkom slikarskom obitelji Fumi koja se u Rijeku doselila iz Venecije u drugoj polovici XIX. stoljeća. Dekorativni slikarski obrt bio je vrlo unosno zanimanje zbog tadašnje mode oslikavanja eksterijere i interijera stambenih prostora (Jakšić 2001: 4). Obitelj je imala slikarsku radionicu u Rijeci i bavila se uglavnom fasadnim i fresknim slikarstvom (Vižintin 1986: 85; Jakšić 2001: 4). Jedan od članova obitelji o kojemu ne znamo gotovo ništa djelovao je u Dubrovniku i drugim dalmatinskim gradovima (Zagora, Matulić Bilač 2013: 8–9).

⁷ U dokumentu stoji da je slikaru za crkvene oslike isplaćeno 119 fiorina. Njemu se (barem djelomice) pripisuju i freske i skromni ostaci oslika u dubrovačkoj pravoslavnoj crkvi sv. Blagovijesti. Isti je slikar autor kopije prikaza staroga Dubrovnika prije potresa iz 1667. godine koja se nalazi u muzeju samostana Male Braće. Usp. <http://www.dulist.hr/zebedeo-piccini-autor-slike-starog-dubrovnika/172218/>.

Moj život

Životinjske portrete u Bukovčevoj kući pratimo uz donji rubni dio zidova, odakle današnjem posjetitelju prenose poruku o svijetu drugih vrsta s kojima se dijeli sveukupni prostor »živovanja«: te nam životinje idu uz nogu, slijede nas, one su u pokretu i dok se krećemo prostorijama one nas prate i kao da doista žive s nama. To je impresija prirode i života u njoj – to je *impresionizam* koji izvire iz Vlaha već u najranijoj mladosti.

Prikazano je deset vrsta životinja: četveronožne životinje – konj, krava, pas i nosorog; ptice – labud, paun, pupavac, ćuk, jastreb; morska bića – delfin. U našoj raščlambi možemo ih svrstati u dvije socijalne kategorije – tzv. domaće i tzv. divlje, odnosno egzotične životinje. Od domaćih životinja prisutne su samo one s kojima je Vlaho odrastao, s kojima se razgovaralo i za koje je čovjek bio posebno vezan, jer su mu pomagale u životu koji je često o njima ovisio.

Živahni konjić
Četveronožne životinje

Konj je razigran na Vlahinu osliku, u trku je i bez uzda, čini se kao da bježi od poslušnosti koja ga karakterizira još od starozavjetnoga doba (Zaradija Kiš 2007: 33–34). Referirajući se na Vlahin životopis, konjić je oličenje one slobode koju dječak Vlaho nije imao tijekom prvoga četverogodišnjega boravka u Americi. Tada je, naime, bezrazložno bio u zatvoru za maloljetne prijestupnike (Bukovac 1918: 23–29; Uchytil 2005: 13), a potom i sluga u kući svoje tete: »Ne htjeli mi, osim u noći priuštiti ni časak otpočinka.« (Bukovac 1918: 30).

U Vlahino doba, na razmeđu XIX. i XX. stoljeća konj je bio najupregnutija životinja svakodnevice, a kočije su bile prijevozno sredstvo kojima se i sam Vlaho mnogo koristio. Kroz odnos čovjeka i konja, u Vlahino doba još uvijek možemo prepoznati tragove feudalnih vremena kad je konj bio više od životinje: on je bio čovjekov pratilac i imao je poseban status između dva realna⁸ svijeta: antropološkoga i zoološkoga, ali je isto tako bio i čovjekovo blago i njegovo važno sredstvo za rad. U tom smislu ljudi su konja i tukli, i krotili, zatim uprezali u kola svih vrsta i koristili za još mnoge druge poslove (Pastoureau 2011: 101–104), zbog kojih se nerijetko grubo odnosilo prema konju – no nikad ga nisu jeli. Međutim, Vlahin »zidni« konj nije radni, to je razigrano i veselo ždrijebe, koje ni ne naslućuje što ga tek čeka u životu. To je inteligentno biće, puno energije i znatiželje koje otkriva svijet u koji je zakoračio, upravo poput mladoga Vlaha ili bilo kojega mladoga čovjeka pred kojim se otvaraju životni putovi. Iako je ždrijebe smješteno unutar dekorativnih statičkih okvira ono probija granice dvaju prostora: unutarnjega koji doživljava vanjski i vanjskoga koji razigrava unutarnji, baš kao što i mladi radoznali Vlaho želi otkrivati i doživljavati život. Konjića u trku jasno ćemo prepoznati u Vlahinu snu kad je doživio nesreću,⁹ odnosno kad je pao u brodsko skladište u potpalublju i jedva ostao živ.

»A oboje nas nosi bijeli konj. On bježi ispružena vrata i glave, griva mu leprša, a grabi, što ga noge nose.« (Bukovac 1918: 48).

Konj je simbol snage i sreće općenito, dok je bijeli konj u trku simbol uspjeha u radu ali i ugleda i poštivanja. Iako u snoviđenju nema ni primisli o slikarstvu, ovaj konj je Vlahina reminiscencija i vizija; on je simbol znatiželje i budućega, ali i želja za zaboravom proživljenih dječaćkih i mladenačkih trauma. I doista se čini kao da je s bijelim konjem iz sna, u Vlahino biće ušao onaj dobri duh vodič, kako se vjerovalo u prastaro doba.

⁸ Važnost konja u čovjekovoj povijesti je višestruka. Osim spomenuta odnosa valja imati na umu i onaj mitološki u kojemu psihopompna uloga konja gradi još čvršći odnos između čovjeka i konja jer su oba bića nerazdvojna u stvarnom i onostranom svijetu (usp. Miličević Bradač 2003: 379–391).

⁹ To se dogodilo krajem siječnja 1872. godine na jedrenjaku duge plovidbe »Osmi dubrovački« (usp. Kisić 2004: 23) na kojemu je Vlaho bio u službi kadeta (Bukovac 1918: 39, 48).

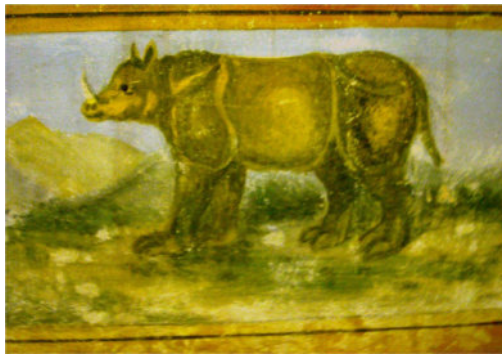
Pogled ždrjebeta usmjeren je u daljinu koju u trku napušta, ostavljajući za sobom sve loše što mu se zauvijek usjeklo u pamćenje, a za Vlaha to je život u Americi i netom prohujali dani pomorca. Prednjim nogama konjić grabi prema nepoznatom što tek čeka da se otkrije. Možda je i zato Vlahin konjić dvobojan, taman straga i bijel sprijeda, kao što je bio bijel konj koji ga je nosio u snu, kao što je bijela svaka čista misao i svaka nova ideja.

Mirna kravica

Krava je za razliku od konjića uzdignuta repa, spokojna i mirno stoji unutar okvira, pogleda usmjerena k prolazniku. Ona je oličenje mirnoće i tople ugode, simbol je dragoga zavičaja, kako piše Vlaho u svojoj biografiji, opisujući jednom prigodom put od Dubrovnika do Cavtata:

»Čitava Krajina miriše kao kita cvijeća. Raštrkane ovce brste po koji stručak trave a rudasti jaganjci od radosti da su živi, skaču za majkama. Samo krave spokojno leže, prežvačući travu i gledaju na prolaznike mirnim velikim okom.« (Bukovac 1918: 72).

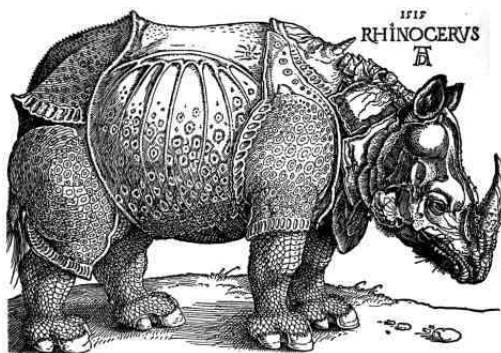

Neobični nosorog

Nosorog na zidnim oslicima potiče mnoštvo pitanja. Svojim izgledom i veličinom od davnina je zastrašivao i zadivljavao čovjeka kao rijetko koje živo biće. Njegov dolazak na europske prostore ima dugu povijest, koja je ostala upamćena i djelomice zapisana do danas (Pastoureau 2001: 183–191). Izgled Vlahina, odviše statična nosoroga, nameće zaključak da ga slikar nije

vidio te kao da je odnekud preslikan ili je naslikan po sjećanju. Na to sugeriraju previsoke noge i neobični prsti. Nosorog ima po tri prsta na svakoj nozi, dok Vlahin kao da ima neodređene šape s kandžama. Glava mu je premalena s obzirom na tijelo, koje bi moralo biti ovješnije.

Promatranje Vlahina nosoroga potiče sjećanja o bogatoj »kulturnoj« povijesti ovoga bića koje nastanjuje Zemlju već 50 milijuna godina. U ljudskoj povijesti nosorog je oduvijek izazivao divljenje i strahopoštovanje te se zato darivao vladarima koji su se njime ponosili u svojim zoo-vrtovima, pokazujući i na taj način svoju moć i bogatstvo. U tu svrhu nosoroga su najčešće dopremali iz Azije ili Afrike. Postoji cijela lista »slavnih« nosoroga koji su od antike preko Sredozemlja dolazili u Europu da bi uzveličali različite javne svetkovine i vladare (Rookmaaker 1998.).¹⁰ Srednji vijek obiluje uvozom egzotičnih životinja, no o nosorogu ne znamo mnogo. Na temelju opisa Plinija Starijega (8,29)¹¹ nosorog se poistovjećivao s jednorogom ili monocerosom (usp. Pastoureau 2011: 80), čiju je predaju s Istoka prihvatio europski Zapad, učinivši jednoroga »glavnom zvijezdom« srednjovjekovnih bestijarija a s njim također i nosoroga, doživljenoga, dakle, kao mitološko biće. Priče o nosorogu daleko su poznatije od XVI. stoljeća kad mu se dive diljem Zapadne Europe gdje je živa atrakcija plemićkih zooloških vrtova, privlačeći svojim izgledom mnoge slikare, ali i prve prirodoslovce. Između XVI. i XVIII. stoljeća je doba koje oživljava nosorogovu zoo-slavu iz antičkih vremena o čemu najbolje svjedoči *Rhinoceros 1515*. Albrechta Dürera (Pastoureau 2001: 183–191).

Albrecht Dürer »Rhinoceros 1515.«

¹⁰ Tako znamo da je prvi put jedan etiopski nosorog dopremljen u Aleksandriju da bi sudjelovao u spektakularnoj dionizijskoj procesiji 263. godine pr. Krista za vrijeme Ptolomeja II. koji je u svoje vrijeme bio »životinjski fan« (Shelton 2007: 1152–116). Prema izvješću Plinija Starijega prvi je nosorog stigao u Rim na Marsovo polje za Pompeja Velikoga 55. godine pr. Krista, a potom su i mnogi drugi rimski vladari naručivali nosoroge za svoje zoo-vrtove.

¹¹ Usp. <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/plineancien/livre8.htm>.

O Dürerovu nosorogu Vlaho je mogao više doznati, a možda je vidio i njegove crteže u muzejima koji su kao kulturne institucije nastajali u XIX. stoljeću. Neke je Vlaho uspio posjetiti, jer kako sam piše:

... »kad bi 'secondo' izašao na kraj, sveg me sobom vodio. Bilo je i 'Tea and Toast', pa šetnje a i glavne smo muzeje obišli.« (Bukovac 1918: 42).

Među glavnim muzejima u to doba bio je World Museum u Liverpoolu (otvoren 1853. godine) gdje je Vlaho mogao vidjeti skice više nosoroga, koji su u prirodoslovnom smislu obilježili XVIII. stoljeće u Engleskoj, kako zbog svoje pojavnosti tako i zbog prvih znanstvenih radova i crteža o tom neobičnom biću (Rookmaaker 1973: 39–63).¹²

Statičnost i netočna proporcija Vlahina nosoroga rezultat su slike koja nastaje po sjećanju pa se zato cavtatski nosorog i doima blagim poput kravice. Njegova rušilačka snaga ne prepoznaje se ni kroz snažni rog, koji je na Vlahinu osliku malen i gotovo nesigurno pridodan. Skice nosoroga koje je Vlaho mogao vidjeti morale su fascinirati mladića, kao što je nosorog fascinirao generacije ljudi prije kojima pripada i Dürer. Čuvena gravura njemačkoga slikara nastaje na temelju danas izgubljene skice nepoznata autora nosoroga Uliksa.¹³ Nažalost, ni jedna se skica Uliksa nije uspjela sačuvati do danas premda ga je mnogo umjetnika iz Europe dolazilo crtati. Sačuvalo se tek nekoliko primjeraka Dürerova drvoreza nastala u Nürnbergu koji je proslavio nosoroga, kojega veliki slikar nikada nije vidio, no bio je fasciniran njegovim izgledom na crtežu koji mu je poslao lisabonski tiskar Valentin Fernandès (14?? – 1518./1519.).¹⁴ Dürer je tiskaru poslao svoj crtež uz koji je Fernandès dodao kratak tekst, a Dürer ga je na njemačkom ugravirao

¹² Prvi londonski nosorog je treći po redu koji stiže u Zapadnu Europu. Dovezao ga je kapetan Henry Udall 1684. godine i odmah ga prodao. Ovo je prvi »privatni« nosorog koji je donosio dobit svomu vlasniku, koji je njegovo promatranje naplaćivao. Tako nestaje »kraljevski monopol« nad posjedovanjem nosoroga. Tzv. drugi londonski nosorog iz 1739. godine posebno je privukao pozornost znanstvenika te se od XVIII. stoljeća pojavljuju i prvi radovi o ovoj životinjskoj vrsti, da bi 1741. godine »nosorogica« Klara koja je iz Indokine »doplovila« u Europu na brodu nizozemskog kapetana Douwe Moret van der Meera doživjela čak pravu europsku turneju, uz koju je vezana i pojava prvih suvenira s Klarinim likom (Rookmaaker 1973: 39–63).

¹³ Uliks je bio poklon portugalskom kralju Emmanuelu I. Stigao je u Lisabon 20. svibnja 1515. godine iz Goe. Kralj ga je ubrzo odlučio podariti papi Lavu X. (kojega je prirodoslovlje zanimalo više od teologije) kao što mu je godinu dana prije podario slona kojemu se divio čitav Rim. No nažalost, Uliks nije stigao do Rima jer je stradao tijekom oluje pa je samo njegovo mrtvo tijelo koje je pronađeno na plažama Livorna stiglo do konačnoga odredišta (Pastoureaux 2001: 188).

¹⁴ Valentin Fernandès je tiskar i prevoditelj koji od 1495. godine živi i stvara u Lisabonu. Prevodio je i tiskao mnoge klasike (među njima i Marka Pola) i dopisivao se s mnogim intelektualcima i umjetnicima svoga doba pa tako i s Albrechtom Dürerom.

na vrhu drvene matrice.¹⁵ Gravura je doživjela neopisiv uspjeh diljem Europe, našavši svoje mjesto u mnogim prirodoslovnim knjigama, a prikaz nosoroga je ostao nenadmašen sve do XVIII. stoljeća kad Europu sve češće posjećuju stvarni nosorozi.¹⁶

I dok je Vlahin nosorog pretjerano umiljat, jer nastaje po sjećanju, Dürerov se doima rušilački i nesavladivo, jer je također nastao iz mašte.

Vlahini psi

Pas je oduvijek bio biće čovjekova okruženja kojemu se tek od XVI. stoljeća uzvraća zaslužena ljubav i povjerenje čovjeka, koji ga je u ranijim vremenima smatrao nečistom i smrtonosnom životinjom. Zato u srednjovjekovnim bestijarijima poglavlja o psu češće ističu njegove mane, dok su vrline bile dugo nerazumljive jer su se ticale inteligencije, memorije, hrabrosti i vjernosti (Pastoureau 2011: 124). Pas je od najranijih vremena smatran bićem za lov (Kovačić 2013: 205), a zatim za čuvanje doma, u čemu se prepoznaje njegov mitološki aspekt psihopompa, vodiča mrtvih u onostrano i čuvara svijeta mrtvih.

Nemamo saznanja o nekom bliskom psu iz Vlahina okruženja. No ipak razumijevanje prisnog odnosa psa i čovjeka, u smislu ako naudiš psu audio si i čovjeku, jasno je iz jedne Vlahine anegdote iz djetinjstva. Ona bi se mogla propitivati kroz suvremena pedagoška i etička promišljanja u kontekstu odnosa čovjeka prema životinji. Evo primjera iz *Mog života* gdje

¹⁵ Evo prijevoda Dürerova teksta: »Godine 1515., našem je kralju u Lisabonu darovana životinja koja je stigla s istoka, iz Indije, a zove se nosorog... Ima boju krastače i cijeli je pokriven debelim ljušturama; one su tanje od slonovih koji je nosorogu smrtni neprijatelj. Na vrhu nosa ima velik i oštar rog koji mu služi za borbu. Zahvaljujući rogu i tvrdoj koži on izgleda nepobjedivo...« (usp. Pastoureau 2001: 189).

¹⁶ Čuvena je ženka nosoroga imenom Ibada. Ona stiže u Lisabon 1577. godine i dio je zoo-vrta kralja Sebastijana I., a potom Filip II. (Puerto 2003: 186, 442). On će ju izložiti u zoo-vrtu Escoriala. Posebno je zanimljiv nosorog kralja Luja XV. koji je bio dugogodišnja atrakcija kraljevskoga zoo-vrta u Versaillesu. Uspio je preživjeti Revoluciju, a njegovi se ostaci i danas nalaze u pariškom prirodoslovnom muzeju (Musée national d'Histoire naturelle) (Rookmaaker 1983: 307–318).

je razvidna ljubav čovjeka prema psu, odnosno bol koja se nanosi čovjeku ako se naudi njegovu psu.

»Naš je učitelj bio veoma strog. Šibao nas je po rukama za svaku i najmanju pogrešku. Na njegovom kućku bi se više puta osvetili, gurajući mu na silu štrcaljku u žvale. Štrcaljka bi napunjena bila gnjusnom vodom, u kojoj je sluga oprao tanjure.« (Bukovac 1918: 17).

Dva psa na zidu Vlahine kuće jasno govore o njihovu porijeklu: pas na desnoj strani je vrsta ptičara koji se najčešće prikazuje u stojećem i ukočenom položaju kojim upozorava da je nanjušio divljač. Vrsta se razvila u XIX. stoljeću u Engleskoj (Costantino i Digby 2007: 158) gdje ga je Vlaho mogao i vidjeti 1872. godine tijekom boravka u Engleskoj.¹⁷ Drugi bi pas mogao biti neki domaći mješanac iz Vlahina okruženja. Možda je to upravo onaj učitelj »kućak« iz spomenute anegdote. U ovoj psećoj kompoziciji mješanac je u podređenom položaju i s nepovjerenjem (a možda i strahom) promatra »otmjena« engleskoga ptičara, koji plijeni poglede svojim stasom. U ovom kontekstu smatramo zanimljivim spomenuti još jednoga tipičnoga engleskoga psa s početka XIX. stoljeća (Costantino i Digby 2007: 214) koji nas gleda s Bukovčeva portreta *Miss Le Doux* iz 1912. godine.

Miss Le Doux (1912.)

U jedinstvenoj hrvatskoj monografiji o Vlahu Bukovcu, Vere Kružić Uchytíl, uz sugestivan opis portreta, posebice haljine mlade dame u čijem je kontrastu njezina bujna tamna kosa, uopće se ne spominje psić (Kružić Uchytíl 2005: 282–283). Uloga psića na portretu je posebno važna jer je taj mali jorkširski terijer odraz suvremena života engleskoga plemstva u

¹⁷ Tada je naime plovio od Odese preko Carigrada do Liverpoola, gdje se najduže zadržao zbog svjedočenja na sudu (Bukovac 1918: 42).

Bukovčevo vrijeme. On postaje popularan među engleskom aristokracijom, posebice od kraja XIX. stoljeća kad ga i službeno priznaje Britansko kinološko društvo (1886.). Portret *Miss Le Doux* ističe zanimanje za mladu damu, ali potiče na zanimanje za onodobne kućne ljubimce koji postaju dio obitelji i kroz koje se razvija jedna nova urbana kultura čovjeka i psa koja tek od kraja XX. stoljeća snažnije prodire i u naše domove.

Morska bića

Koliko je god zidni bestijarij u Cavtatu tijesno povezan s morem, kao što je uostalom bio i život Vlahe Bukovca, posebice njegovo djetinjstvo i mladost, on ne prikazuje morsku faunu kako bi to očekivao svaki posjetitelj Vlahina doma. I dok u *Mom životu* na nekoliko mjesta čitamo odlomke o morskim bićima, točnije o ribolovu, na zidu takvih prikaza nema. Možda zato što su susreti s bićima iz mora redovito završavali pogubno. Pozorno iščitavajući *Moj život* primjećuje se da se Vlaho ogrđuje od nanošenja patnje životinjama te da je ubilački odnos čovjeka prema životinji u njemu izazivalo otpor, no nažalost, nije ga se usudio i javno pokazati kako ne bi postao predmetom izrugivanja. Ovakvo razmišljanje razaznajemo iz nekoliko odlomaka koji se odnose na posadu broda iz koje se Vlaho u tekstu isključuje. Tako npr. čitamo kako su jednom mornari harpunom ulovili neobičnu veliku ribu kojom se posada na brodu gostila dva dana (Bukovac 1918: 34). Saznajemo također da se ostima redovito lovilo »fanfare«. ¹⁸ Te su male ribice, »od glave do repa izšarane crnim pojasima« (Bukovac 1918: 35), stalno su pratile brod i uvijek su bile na dohvat ruke. Saznajemo i o ulovu jata »polanada«, tj. palamida kojih je bilo na palubi broda »dokle je oko sizalo« (Bukovac 1918: 36). Posebno je potresan opis lova na kita, odnosno »balenu, koja je po pripovijedanju mornara vrlo rijetka u onim stranama« (misli na Mramorno more) (Bukovac 1918: 40), a koji se dojmio mladića zbog izrazito potresna prizora:

»Mušket je bio nabit čavlima pa je i rana na glavi u ribe bila uistinu grozna. Iz rane šiknula najprije mast, bez boje, a zatim krv. Grdosija ostala nepomična, plutala je još za čas dva, pa stala da tone a da nije ni repom ni tijelom maknula. Biće da je utonula u dno mora. Ja sam s 'arbula' sve to gledao.« (Bukovac 1918: 41).

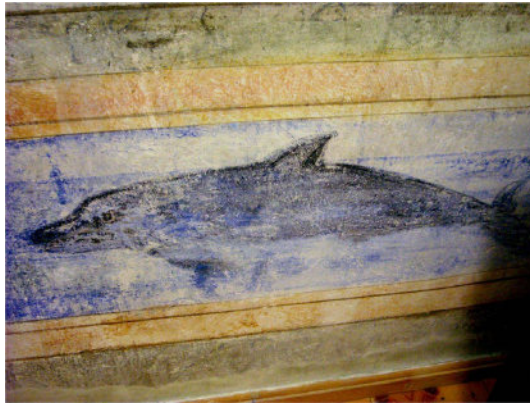
Posljednja rečenica je vrlo sugestivna i projicira grozu i samilost, koju muškarci u sličnim prigodama ne žele pokazati, hineći odvažnost, bezosjećajnost i moć nad nemoćnima. Empatija, međutim, izvire iz *Mog života*

¹⁸ Riječ je o ribi fanaf (lat. *Naucrates ductor*) poznatijoj pod imenom *riba pilot* ili *pratibrod* jer prati velike morske pse, raže ali i brodove.

kad Vlaho priča o susretu s velikim kornjačama, koje je tijekom plovidbe sreo u Turskoj:¹⁹

»Uhitali smo ih 6, i živjele nam dugo, ali na koncu mornari htjeli ulja za čizme i ubili ih.« (Bukovac 1918: 44).

Svi ovi odlomci ističu Vlahinu znatiželju prema prirodi i morskim bićima, apostrofirajući njihovu snagu i ljepotu koju većina ljudi nažalost nije promatrala kao čudo prirode pred kojim zastaje dah već kao predmet nekog drugog svijeta, kojega valja iskoristiti za osobnu ugodu.

Delfin

Delfin je jedino morsko biće cavtatskoga bestijarija koju Vlaho ne spominje u *Mom životu* i jedino je morsko biće koje se nije lovilo. Delfin klizi morem na zidnom bestijariju; on je biće za promatranje i divljenje i to ponajprije zbog svoje brzine, »jer je sposoban preplivati more s jednog kraja na drugi brzinom leta« (usp. Pastoureau 2011: 180) te zbog zadivljujućih skokova. Čovjeka je oduvijek privlačila neobična sklonost delfina prema ljudima i glazbi, a naročito prema ljudskom glasu. »Delfin zna jako dobro micati jezikom kako bi govorio, a njegov glas podsjeća na čovjeka koji plače« (usp. Pastoureau 2011: 180) – zabilježili su najstariji prirodoslovci poput Plinija Starijega (*Naturalis Historia* 8,38)²⁰ i Izidora Seviljskoga (*Etymologiae* 12,6:11).²¹

¹⁹ Čuvena plaža morskih kornjača, točnije glavatih želvi (lat. *Caretta caretta*) je Íztuzu Plaji. Premda je danas vrlo atraktivna turistička odrednica, plaža je strogo zaštićeno područje jedinoga sredozemnoga gmaza, čije je ovo i najveće mediteransko gnijezdište.

²⁰ <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/plineancien/livre8.htm>.

²¹ <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/12.shtml>.

Ptice

Mnoge vrste ptica od davnina su nadahnjivale umjetnike i pjesnike dubrovačkoga kraja. Spomenimo se npr. stihova Mavra Vetranovića (1482./83. – 1576.) iz *Posvetilišta Abramovoga / Skazanje drugo / Govor treći* gdje kroz osam stihova upoznajemo čak dvanaest vrsta ptica:

Letuše su vrste svake
Po svoj gori rajske ptice,
Čučke, kvinci, sebe svake,
Medrokosi i vavlice
Tuj su rajski faganieli
Tuj čeranti, tuj su štrice,
Stagliniči, rukavieli,
I judice i sjenice. (SPH 1872: 270).

Poseban odnos prema ornitološkom dubrovačkom blagu i danas je razvidan u aktualnoj turističkoj ponudi kroz projekt *Ptice – veleposlanici prirodne baštine grada Dubrovnika*.²² Sastoji se od promatranja ptica na posebnim lokalitetima. Spomenuti podatak je važna okosnica u boljem razumijevanju Vlahine ornitološke zidne zbirke u kojoj dominiraju ptice (njih čak trinaest)²³ kao što i u srednjovjekovnom bestijariju, najčudesnijem književnom ostvarenju srednjega vijeka, pticama pripada najviše poglavlja. Ona su nerijetko izdvojena kao samostalne cjeline pod naslovom *Aviarium*. Vlahine su ptice njegove emotivne asocijacije, koje prepoznamo u *Mom životu*. Čitatelju se katkad čini da autor razumije ptičji pjev. To ni ne začuđuje jer je Vlaho odrastao u milozvučnom okruženju, ptice su punile njegovo djetinjstvo harmonijom glasova i melodijama, budile maštu kroz zvuk koji će kasnije iznjedrili osjećaje miline i topline prema rodnomu kraju, kako i čitamo u *Mom životu*:

... »a ptičice se od radosti razglagoljale. I one kao da nas pozdravljaju: 'Ciu-ci! Ciu-ci... Dobro nam došli! Dobro nam došli!« (Bukovac 1918: 73).

Sve prikaze ptica možemo podijeliti u dvije skupine: jedne su odmah prepoznatljive, jer ih je Vlaho vidio i promatrao, dok nas druge, egzotične dovode u nedoumicu kad je riječ o vrsti, jer ih je Vlaho crtao po sjećanju. Za rješavanje ovakvih nedoumica zahvaljujem ornitologu dr. sc. Goranu Sušiću koji mi je pomogao u određivanju ili pretpostavljanju vrsta nekih ptica. Među njima je najzagonetniji tukan, egzotična ptica koju nam je bilo

²² Nositelj ovoga projekta je udruga BIOM. Njihov letak, *Ptice Dubrovnika*, pruža informacije o potencijalima tzv. »birdwatching« turizma u Gradu Dubrovniku i okolici. U sklopu projekta su tri izlaska na teren – dva pokrivaju kopneni dio Grada Dubrovnika i zaleđa, a u trećem se obilazi morska strana Grada Dubrovnika, Elafiti te Konavoske stijene. Usp.: <http://www.biom.hr/vijesti/letak-ptice-veleposlanici-prirodna-bastina-grada-dubrovnika>; http://www.biom.hr/wordpress/wp-content/uploads/Prirucnik-promatranje-ptica_BIOM.pdf.

²³ Tu smo pribrojali i nedorađene skice nekih ptica.

najteže identificirati i još uvijek nismo sigurni da je Vlaho baš njega htio naslikati.

Tukan?

Tukan (lat. *Ramphastots*) je ptica Južne Amerike, koju je dječak Vlaho možda mogao negdje vidjeti kao egzotu tijekom boravka u Americi. Zbog neobična izgleda ptica se i danas svakome ureže u sjećanje te ne bi bilo začuđujuće da se i Vlaha njezin izgled utisnuo u pamćenje pa ju je pokušao oživjeti na oslicima. Čini se da mu je pregolem tukanov kljun bio čudan te ga je Vlaho prema svom ukusu malo smanjio i tako približio jednoj potpuno drugoj vrsti, a to je kolibrić. I njega je također Vlaho mogao zamijetiti u Americi. Iz *Mog života* ne doznajemo ništa o tim pticama, one se nigdje ne spominju pa je upravo zbog toga ovaj oslik i »najtajnovitiji« dio Vlahina cavtatskoga bestijarija.

Paun i Lirašica

Paun (lat. *pavo*) je jedina »udomaćena« egzotična ptica u Vlahinu bestijariju. Paunova je povijest splet mnogih legendi i priča od Indije, odakle potječe, preko Grčke do Rima gdje se smatrao specijalitetom mnogih gozbi (posebice paunovi jezici), budući se vjerovalo u njegovu besmrtnost. I dok su ga nekoć dokoni i bogati jeli da bi upili paunovu besmrtnost,

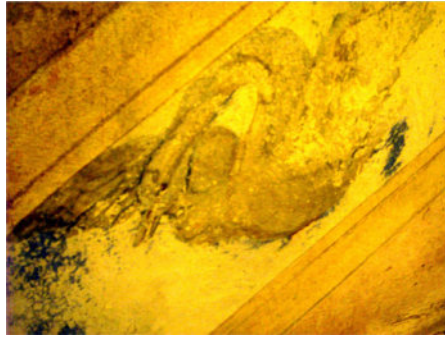
od srednjega vijeka i renesanse iz istoga ga razloga čuvaju u vrtovima u kojima je paun simboličan prijenosnik besmrtnosti (Germ 2006: 169–171). Renesansna hortikulturna moda došla je i u dubrovačke ljetnikovce urešene egzotičnom florom (Đurasović 1997: 277–289) i faunom među kojom su se svojom ljepotom i gracioznošću uvijek isticali paunovi, posebni uresi perivoja.²⁴ Od davnina je paun simbol slave, a zbog jedinstvena repa i okastih motiva razasutih po njemu on je živi lik iz grčke mitologije. Ti su motivi mnogobrojne oči Herina divovskoga pastira i čuvara Argosa.²⁵ Ubio ga je Hermes, a Hera je spasila stotinu njegovih očiju i zauvijek ih sačuvala, rasuvši ih je po paunovu repu (Meunier 2000: 99–101) – kao što su i zvijezde rasute po nebu.

Da je sedamnaestogodišnji Vlaho poznao ovu legendu, sigurno bi se usredotočio na paunovo perje i raširenim repom prikazao njegovu raskoš; tako se paun redovito prikazivao u srednjovjekovnim bestijarijima, a i danas ga tako najradije prikazuju. No, Vlahin je paun u pokretu, on je ponosan čuvar i ures dvorišta, što u oba primjera pokazuju narisane ogradice. Vlaho je mogao vidjeti pauna u parku ili vrtu nekog ljetnikovca u kojemu je ptica svojom gracioznošću pronosila mit o besmrtnosti. To je u skladu s tradicijom visoke renesanse i paunom kao njezinim modnim hitom. Vlahine ogradice prizemljuju pticu i ne dopuštaju isticanje njezina mitološkoga aspekta, ali ni kršćanskoga, gdje je paun simbol vječnoga života i uskrsnuća poput bijele golubice i jelena (Duchet Suchaux i Pastoureau 2002: 105). Prikaz pauna pokazuje koliko se Vlaho udubljavao u stvarnost i životnost lika, a ne u njegovu simboliku, koju ne prepoznamo ni u paunu niti na drugim zoo-portretima cavtatskoga bestijarija.

Drugi prikaz pauna zbog oblika njegova repa odgovara Velikoj lirasici (lat. *Menura novaehollandiae*), inače australskoj endemskoj ptici poznatijoj po izvrsnom oponašanju svih mogućih zvukova. Ona se mogla naći u vrtovima dubrovačkih ljetnikovaca kao uspomena nekog kapetana s daleka putovanja.

²⁴ Paun je posebno zagonetna ptica bila Charlesu Darwinu, koji je smatrao da je paun zbog svoga upadljiva izgleda, prodorna glasanja i kretanja vezana isključivo za tlo trebao davno iščeznuti: »The sight of a feather in a peacock's tail, whenever I gaze at it, makes me sick!« (Kad god pogledam pero u paunovom repu smuča mi se!). Usp. <http://www.darwinproject.ac.uk/entry-2743>.

²⁵ <http://www.theoi.com/Gigante/GiganteArgosPanoptes.html>.

Labud

Labud (lat. *Cygnus*) je poveznica zraka i vode. Na Vlahinu osliku on je u uzletu i nema tu božansku simboliku koja mu je od davnina dana radi njegove bjeline, elegancije i neprikosnovene ljepote (Chevalier i Gheerbrant 1994: 338–340). Zbog nje je labud u službi Apolona, boga Sunca, koji je prema legendi, čim se rodio skočio u jato labudova, koji su njegov dolazak na svijet označili melodioznim pjevom i bili mu vječnom pratnjom (Charbonneau-Lassay 2006: 539). Tako je labud postao zaštitnikom glazbe i poezije (Germ 2006: 105–107).

Vlahin je labud iznimno stvaran i zaogrnut zvukom uzburkane vode. Uhvaćen je u trenutku uzleta: širi krila, oko njega pršti voda i čini se kao da će svaki tren napustiti zidnu površinu kao što bi u prirodi napustio vodenu. Oličenje je prirodne dinamičnosti i čistoće koja svojom asocijativnom snagom prelazi na najbliže okruženje, što čitamo u *Mom životu* u odlomku kad Vlaho ugleda svoj dragi Cavtat nakon mnogo godina. Uspoređuje rodni grad s bijelim labudom, koji se kupa u modrom moru (usp. Bukovac 1918: 72).

Kos (lat. *Turdus merula*) je crna perja i zlatnožuta kljuna, poznat po lijepim i gromoglasnim melodijama u rano proljetno jutro. Kos je samotnjak, ali je i pripitomljiv te je od davnina bio čovjekov pratilac i zabavljač koji s lakoćom imitira melodije drugih ptica (Pastoureau 2011: 167).

Razigrani kosić

Takav je i Vlahin kosić: razigran i blizak promatraču, kao da se netom probudio ili je pak u nekom strahu. A mogao bi i biti, a evo zbog čega! Kos naime nemilosrdno jede bobičasto voće poput jagoda, malina, ribizla, a osobito mu je drag dud, koji se počinje masovnije saditi u Bukovčevo doba jer se razvija svilogojstvo – nova prosperitetna djelatnost u cijeloj Dalmaciji.²⁶ U Cavtatu i okolici je bilo mnoštvo dudovih stabala čije su se ličinke hranile listovima dudu pa su kosići, koji su prebivali u krošnjama redovito bili prepadani dok se skupljalo lišće za ličinke. Među uzgajivačima dudova svilca bila je i Vlahina obitelj. Tako je još kao dječak Vlaho bio sudionik plašenja i tjeranja kosova iz krošnji stabala dok je pomagao ocu u skupljanju lišća za hranjenje gusjenica dudova svilca. Gusjenice su, bilježi Vlaho u *Mom životu*:

... »jele lišće od murve. I pri tom poslu bijah roditeljima od pomoći. Sušio sam svaki list prije nego sam ga na ljesu dao, jer da je samo i malo mokar bio, bube bi poginule.« (Bukovac 1918: 15–16).

I to bi, eto, onda i mogao biti netom preplašeni Vlahin kosić iz dudove krošnje.

Ovom bi se prigodom dotaknula pojava svilarstva u Konavlima²⁷ koju ne možemo smatrati konavoskom tradicijom (a posebice ne višestoljetnom kako stoji na internetskim stranicama u članku *Proizvodnja svile i konavoski vez*²⁸), kako ju pokušava promicati udruga DEŠA, deklarirana humanitarna i mirotvorna organizacija. Tijekom XIX. stoljeća pokušalo se uzgajati svilca, koji je u ovim krajevima najkraće opstao, usprkos nastojanju osuvremenjivanja proizvodnje svile (koja je u početku bila ručna), osposobljavanju djelatnika te ulaganju znatnih sredstva. Sve to nije donijelo željene rezultate jer se na »dubrovačkom području svilogojstvo nije osobito njegovalo« (Perićić 1982: 121), odnosno nije uraslo u dubrovačku sredinu.

²⁶ Druga polovica XIX. stoljeća i to između 1850. i 1880. godina je »zlatno doba svilogojstva u Dalmaciji«, jer je u ostalim europskim zemljama proizvodnja bila ugrožena pojavom bolesti svilca. To je obećavalo razvoj ove djelatnosti na širem dalmatinskom prostoru, što se i ostvarilo posebice u bokokotorskom kraju te u području Splita i Skradina, koji je postao i najveće tržište (Perićić 1982: 114) uz visoke cijene svile, laku prodaju i dobra primanja onima koji su se pokušali baviti uzgojem dudova svilca. No proizvodnja svile u Dalmaciji nije opstala (Kolar 2007: 11–18) usprkos različitim poticajima sve do početka XX. stoljeća. Ona je bila vrlo mala s obzirom na proizvodnju svile u cijeloj Austro-Ugarskoj Monarhiji te se do početka Prvoga svjetskoga rata gotovo ugasila (Perićić 1982: 116).

²⁷ Poticana i organizirana proizvodnja svile u dubrovačkom kraju započela je u XIX. stoljeću u kojem je i zamrla, premda izvjesne pretpostavke o mnogo ranijoj srednjovjekovnoj proizvodnji svile u Konavlima (za što bi valjalo potvrde tražiti u arhivskoj građi) nisu uvjerljive (Kolar 2007: 20). Zato ne možemo pouzdano govoriti o višestoljetnoj tradiciji, koja se izričito odnosi na Zapadnu Europu u koju dudov svilac dolazi iz Bizanta (Kolar 2007: 9) i gdje je svila bila namijenjena plemićkom miljeu, koji je jedini imao mogućnost kupovine vrlo skupe tkanine koja se plaćala zlatom.

²⁸ <http://www.antoniaruskovic.com/hr/proizvodnja-svile-i-konavoski-vez>.

Zamisao oko obnavljanje svilarstva u današnje vrijeme, kao »čisti ekološki projekt koji koristi do sada zapuštene prirodne resurse, izvore energije i biljne proizvode«²⁹ s jedne druge točke gledišta se doima sasvim drugačije. Naime, svilarstvo nije konavoska originalna djelatnost pa se postavlja pitanje koliko je danas uopće humano iskuhavati živa bića, koliko je mirotvorno ubijati ličinke nerođenih leptira (zar i oni nemaju pravo na život, k tomu još i tako kratak / maksimum 2 mjeseca?) i sve to u svrhu još jedne kvazi ekološke turističke ponude nazvane čak »autohtonim proizvodom«, »koji će se ugraditi u vlastiti originalni suvenir – konavoski svilovez.«³⁰ Ovakva proizvodnja svile podrazumijeva iskorištavanje životinja (ličinke dudova svilca), ljudi (radnika) te okoliša, tj. zemlje koju valja prepustiti biljnom i životinjskom svijetu ili koristiti na pravcima permakulture i zdravoga uzgoja hrane,³¹ a ne za proizvodnju skupih i apsolutno nerentabilnih, nehumanih i izrazito specističkih suvenira.³²

Pupavac i druge ptičice

Vratimo se Vlahinim pticama iz cavtatskoga okruženja. Pupavac (lat. *Upupa epops*) je danas strogo zaštićena ptica, iznimne ljepote s prepoznatljivom šarenom perjanicom na glavi koja joj daje kraljevsko držanje pa

²⁹ <http://desa-dubrovnik.hr/>.

³⁰ <http://desa-dubrovnik.hr/projekti/razvojni-projekti/put-do-svile-bi-li-ti-sinko-meni-mo-gla-dobaviti-bubicu/>.

³¹ <http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=1510>.

³² Tijekom posjeta AR ATELIER-u akademske slikarice Antonije Rusković Radonić u konavoskom selu Gruda (koji je inače vrlo posjećen), posjetiteljima se »uživo« predložuje postupak proizvodnje svile, odnosno uzgoj ličinki dudova svilca čime se do tančina pokazuju djelatnost čovjeka koja je s kulturnoanimalističkog očista izrazito nehumana. Namjera upoznavanja s proizvodnjom svile trebala bi u današnje vrijeme biti isključivo edukativne naravi s ciljem ekološkoga i humanoga prosvjećivanja i razvijanja empatije, koja se najsnažnije iskazuje u izravnom kontaktu s gusjenicama, ali ne i s njihovim namjernim uništavanjem, točnije kuhanjem živih bića. Uporaba svile životinjskoga porijekla nije primjerena promišljanjima čovjeka u XXI. stoljeću koji svoje potrebe može zadovoljiti zamjenskim tkaninama iste uporabne namjere bez ikakvih etičkih predznaka. Usp. <http://www.antoniaruskovic.com/hr/>.

otud i naziv kruničar, nebogled ili božjak, a let joj je lelujav poput leptirova. Ptica je rjeđa u kontinentu, ali uobičajena na Mediteranu pa se i danas često susreće u dubrovačkom kraju gdje privlači pozornost izgledom i neobičnim glasanjem, prepoznatljivim u onomatopejskom nazivu *pupavac*. Način života pridodao joj je nazive smrdljiva ptica ili smrdulj³³ te futač u Zagorju i Međimurju (Zaradija Kiš 2016: 35–46), gdje je gotovo potpuno nestala.³⁴

U Vlahinu bestijariju lik pupavca se doima nedovršenim ili je možda oštećen tijekom struganja gornjega sloja žbuke. Pupavac je ptica Vlahina podneblja, njegova okoliša i njegova djetinjstva; bio je čest gost vinograda i vrtova, a svojim je dolascima u proljeće morao privući dječakovu znatiželju, koju je Vlaho pretočio u neku vrstu podsjetnika na djetinjstvo, a možda i podsjetnika o prastarom vjerovanju u izlječiteljsku moć pupavčeve krvi, koja je u europsku pučku medicinu došla iz arapskoga svijeta i našla svoje mjesto u europskom folkloru (Kunstmann 1938: 11–13).

U istoj skupini skiciranih ptičica prepoznamo i jurčicu (lat. *Carduelis cannabina*), plahu pticu pjevicu izrazito snažna pjeva i raznolikih melodija, ali i raznovrsna pučkoga nazivlja: juričica obična, jurka, konopljarka, crvena konopljarka. U dubrovačkom kraju to je faganel ili faganjel, čijem se pjevu divi i Mavro Vetranović u *Posvetilištu Abramovu* (usp. Zaradija Kiš 2010: 352), pridodajući mu još i epitet »rajski«.

Diljem Dalmacije i danas ljudi rado drže jurčicu u krletci zbog njezina revna pjeva koji pronosi životnu radost, nerijetko prijateljujući s čovjekom te je zato i jedna od najomiljenijih sobnih ptica (Brehm 1966: 444). Nadalje, među oslicima jasno prepoznamo i sivoga čuka (lat. *Athene noctua*), koji spada među dvjestotinjak poznatih vrsta noćnih ptica. Jedino je njega mimoišao zloslutni predznak njegove vrste pa je čuk omiljena ptica ruralnih krajeva čije noćno hukanje nije nimalo zastrašujuće. Čuk se ne boji čovjeka te često duž puteva, posebice u sumrak može biti dobrovoljni pratilac osamljenih putnika, a još je češći stanovnik tavana.

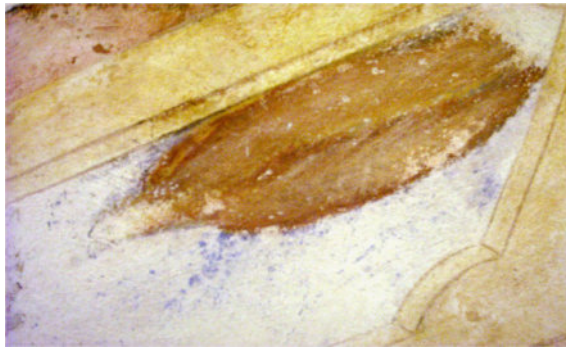
U antičko doba čuku su pripale simpatije Atenjana te preko božice Atene čiji je zaštitnik, dobiva predznake mudrosti i znanja. Premda ga se često kroz dugu povijest, a posebice srednjovjekovnu poistovjećivalo s drugim vrstama sova koje su istovremeno simboli mudrosti i zla (Charbonneau-Lassay 2006: 461–466), mali je čuk uspio obraniti svoj pozitivan položaj u čovjekovoj povijesti. Najveći su mu neprijatelji vrana i svraka kako ističu i srednjovjekovni

³³ Pupavčevo nazivlje je iznimno brojno. Uz naziv *pupavac* najčešće ga zovu i *božja ptičica* (Hirtz 1938: 19, 400; Zaradija Kiš 2014: 185–186).

³⁴ Lijepa je ptičica vrlo neugodna mirisa, a bubice kojima se hrani polužive baca uvis i dočekuje ih širom otvorena kljuna. Gnijezda pupavca su najčešće rupe u trulim deblima, raznim žljebovima ili pak tuđa napuštena gnijezda koja pupavac puni izmetom, a kad se ucrva postaje izvorom najkvalitetnije prehrane. Smrad koji šire ptičje izlučevine i gnijezdo privlači muhe, koje su nezaobilazan pupavčev plijen. Tako božjak u smradu živi, a smrad ga štiti i hrani istovremeno.

bestijariji (Barber 1999: 147–149). Skica Vlahina ćuka ističe simpatičan odnos prema maloj noćnoj ptici, koja nas gleda širom otvorenih očiju i uzdigutom nožicom pozdravlja znatiželjna posjetitelja.

Među pticama prepoznamo i nekoliko skica sokola (lat. *Falco*), odnosno vjetruše (lat. *Falco tinnunculus*), naše najrasprostranjenije male grabljivice. Držimo ju našim najmanjim i najljepšim sokolom, kojega se često može vidjeti po poljima dok vreba miševe. Pretpostavljamo da je Vlaho promatrao vjetrušu u rodnom kraju, a ona se, promatrajući ju brzo zavoli (Brehm 1966: 377–380), te se možda s njom i zbližio jer se ove ptice daju lako pripitomiti. Na tragu naše pretpostavke pozornost nam je privukao prikaz svlaka ptice, koju prema obliku kljuna, glave i boje možemo identificirati kao sokola ili jastreba. Ova je ptica među svim do sad opisanim ne-ljudskim bićima jedino beživotno stvorenje.

Sokolov svlak

Što se to dogodilo da je Vlaho osjećao potrebnim prikazati svlak ptice, odnosno asocijaciju njezina duha? U *Mom životu* otkrivamo tužno sjećanje na stravičan događaj, kojemu je Vlaho nazočio na brodu, koji ističe iznimno barbarsko ponašanje kapetana. Jednom je na jarbol broda sletio sokol,³⁵ a kapetan je naredio da ga se uhvati živa.

»Kormilar se došulja kao mačka i tiho se uspne do ispod ptice. Onda iznenada pruži ruku i zgrabi jasnoga jastreba, koji se vrlo dobro branio kljunom i krilima.« (Bukovac 1918: 40).

No sada slijedi ono najgore što nitko na brodu nije očekivao, a nije imao ni snage ni smjelosti usprotiviti se kapetanu:

»Kapetan joj svezo noge užetom i tako svezanu ju spustio na kasar. Smotao joj nekako krila i onda nožicama probadao joj oči, dok su posve iskapale.i svi mi gledasmo to barbarstvo s velikim gnušanjem, ali kapetanu nije nitko

³⁵ Vlaho u svojoj knjizi tu pticu naziva jastrebom. No uspoređujući jastreba i sokola, točnije vjetrušu kliktavku (lat. *Falco tinnunculus*), mišljenja smo da je ipak bila riječ o ovoj posljednjoj jer je poznato da tijekom selidbi vjetruše prelijeću preko Crnoga i Sredozemnog mora (Brehm 1966: 377) te da slijeću na brodove tražeći zaklon ili odmor.

smio pisnut. ... Kad je ptica bila sva iskrvavljena i slijepa, uhitio ju kapetan za noge, i onako živu izmučenu baci je u more, gdje se jadnica za uvijek smirila.« (Bukovac 1918: 40).

Vjerujemo da je naslikani svlak nedužni sokol koji se želio tek malo odmoriti na brodskom jarbolu. Vlaho ga je ovjekovječio jer je podsjetnik na obijestan odnosa čovjeka prema životinji koji je na dječaka morao ostaviti trajan dojam. Mrtva ptica prolazi kroz smireno naziruće plavetnilo mora, gdje se »jadnica za uvijek smirila«, zapisuje Vlaho.

U kontekstu opisana događaja valja imati na umu da su sokol, jastreb, kraguj ili kobac od davnina bile ptice miljenice mnogih vladara³⁶ tijekom povijesti, a posebice europske srednjovjekovne vlastele (Kovalev 2012: 488–497). Sokolarstvo ili jastrebarstvo je bila strast i »plemenita vrsta lova« (usp. Kurtović 2011: 2) pa je u tom smislu bilo obvezni dio udvorna obrazovanja, o čemu podrobno doznajemo iz različitih srednjovjekovnih tekstova (Cummins 1988: 187–234; Oggins 2004; Allsen 2006: 58–69). Dubrovački je kraj još od srednjega vijeka pa sve do u Vlahino doba bio poznat po sokolarenju. O tomu svjedoče sačuvani ugovori dubrovačke vlastela sa sokolarima ili jastrebarima (Kurtović 2011: 5–9) te prikazi sokolara na stećcima u Konavlima, čime se ističe važnost sokolarstva – uzgajanja i dresure sokola i drugih ptica grabljivica. To je bio vrlo unosan posao koji je donosio mnoge privilegije, naročito isticane u turskim zapisima.³⁷

Stećak s lokaliteta Brotnice (Konavle) s prikazom sokolara

³⁶ Posebno valja istaknuti čuveno djelo *De arte venandi cum avibus* kralja Frederika II. (1220. – 1250.) (Wood i Fyfe 1943).

³⁷ Važnost sokolara kao vladareva posebna časnika razvidna je iz mnogih arhivskih podataka iz naše starije povijesti skupljenih u *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, *Documenta historiae chroaticae periodum antiquam illustrantia*, *Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium* i u mnogim povijesnim knjigama kao što je *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara* Ferde Šišića, *Kultura Hrvata kroz 1000 godina* Josipa Horvata te u mnogim studijama po raznim časopisima. Usp. <http://www.falconryheritage.org/uploads/2674/Kronika%20sokolarstva%20na%20Hrvatskom%20tlu.pdf>.

O tomu koliko su dubrovački (a i lastovski) sokoli i sokolari bili na cijeni govori nam podatak iz 1531. godine da je Ibrahim-paša (1493. – 1536.), glavni sokolar na sultanovu dvoru na početku svoje karijere u Carigradu, zatražio u Dubrovniku par sokola s bijelim znakom (*falconi con lo signal bianco*) za Sulejmana I. (1494. – 1566.). Nećemo se zadržavati na istraživanju ove iznimno zanimljive dubrovačke povijesno-animalističke teme već smo, asocirajući ju, željeli tek napomenuti da je Vlaho mogao imati neka predznanja o grabežljivim pticama i njihovoj cijeni u rodnom kraju. Strašni događaj sa sokolom nije Vlaha samo potresao već ga je i podsjetio na dragocjenost lijepe ptice nad čijim je životom kapetan broda tako bahato pokazao moć i okrutnost čovjeka prema prirodi, čemu smo i danas svjedoci.

Sokolarstvo se i u XXI. stoljeću smatra »plemenitim« sportom, usprkos znanju da su ptice grabežljivice ugrožena vrsta, te da odgajanje ptica u smislu lova za zabavu nije nimalo plemenito. Ovu tradiciju prošlosti valja pamtit i kroz povijest ljudi jednoga doba u kojemu je sokolarstvo možda imalo smisla, ali ne i kao današnju praksu, posebice ne u turističke promidžbe kakvim se pokazala ona dubrovačka prije nekoliko godina na Stradunu.

Dubrovački sokolari

Na temelju svega rečenoga i s obzirom na mučnu dresuru sokola trebali bismo glasno osuđivati sokolarenje, koje se danas svodi na mučenje ptica, a samo s jednim ciljem (koji se u suštini podudara s Vlahinim opisom), a to je isticanje čovjekove moći. Takvi poslovi ne priliče današnjem vremenu kad mnogi ljudi i razne institucije diljem svijeta nastoje štititi ugrožene životinjske vrste i očuvati njihova staništa i slobode. S tim u vezi neprihvatljivim se čini poticanje sokolarstva i rad sokolarskih udruga. Posebice je paradoksalna zamisao o zaštiti sokolarenje kao nematerijalne kulturne baštine što je, nažalost, 2012. godine potvrdio i UNESCO čime je sokolarstvo znatnog broja zemalja postalo zaštićeno (Ujedinjeni Arapski Emirati, Austrija, Belgija, Češka, Francuska, Mađarska, Koreja, Mongolija, Maroko, Katar, Saudijska Arabija, Španjolska, Sirija). Razvidno je, dakle, da su empatija i etičnost nedovoljno ili nikako zastupljeni u UNESCO-ovoj

nominaciji u kojoj je istaknut specistički stav čovjeka koji bi valjalo ozbiljnije propitivati kad je riječ o odnosu između ljudske i ne-ljudske životinje.

Zaključne misli

Temeljeći se na biografiji Vlahe Bukovca *Moj život*, nadahnuće cavtatskom bestijariju valja tražiti u susretu Vlahu dječaka i adolescenta s ne-ljudskim životinjama iz njegova okruženja te s egzotičnim vrstama s kojima se sretao. I jedni i drugi su ostavljali poseban dojam na slikara kako zbog svoje pitomosti tako i zbog neuhvatljivosti i neobičnosti. Promatrajući oslike i čitajući *Moj život*, čini se da je sjećanje na egzotične životinje potaklo Vlahu na portretiranje i ostalih ne-ljudskih bića iz bliže okoline, ne samo da bi ih ovjekovječio već da bi kroz njih pokazao ljepotu i zanimljivost okoliša, ali i istaknuo odgovornost čovjeka koji prostor »živovanja« dijeli s drugima. A o tomu se često ne vodi dovoljno računa. Empatija koju Vlaho promiče na oslicima bit će razvidna i mnogo kasnije u njegovu stvaralaštvu. Možda su upravo zidni prikazi životinja potakli Vlahu na pomnija promišljanja o slikarstvu jer ga već od 1874. godine pratimo kao slikara kroz američku (1874. – 1877.), a potom i najvažniju parišku (1877. – 1893.) fazu njegova rada, s kojom smo i započeli ovo izlaganje.

Imajući u vidu da je Vlaho izradio kućni bestijarij, ispunjavajući vrijeme rehabilitacije, teško je reći da su oslici rađeni prema nekom utvrđenom planu. Uvjereni smo da su se životinjske vrste spontano pojavljivale tijekom crtanja i da su asocijativne naravi. Svi životinjski portreti na svojstven način odražavaju ljepotu prirode u kojoj je Vlaho odrastao, a koja se uvukla u njegova estetska promišljanja. Oni napominju da čovjekova osobnost i njegovo djelo nisu jedino po čemu se pamtimo, već bi odnos prema okolini morao biti ključan u promišljanju svakoga pojedinca, budući da je čovjek u raskošnom prostoru prirode tek njezin manji dio.

Literatura

- Allsen T. Thomas. 2006. *The Royal Hunt in Eurasian History*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Barber, Richard. 1999. *Bestiary MS Bodley 764*. Woodbridge: The Boydell Press.
- Borožan, Igor. 2013. Velika Iza Vlaha Bukovca. U: *Memorijal Pavla Beljanskog*. (ur. Jasna Jovanov). Novi Sad: Spomen-zbirke Pavla Beljanskog. 81–89.
- Brehm, Alfred E. 1966. *Kako žive životinje*. Rijeka: Otokar Keršovani.
- Bukovac, Vlaho. 1918. *Moj život*. Zagreb: Izdanje Književnog juga.
- Charbonneau-Lassay, Louis. 2006. *Le Bestiaire du Christ*. Paris: Albin Michel.
- Chevalier, Jean i Gheerbrant, Alain. 1994. *Rječnik simbola*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske i Mladost.
- Costantino, Maria i Digby, Helen. 2007. *Psi. Sveobuhvatni vodič kroz pseći svijet*. Zagreb: Veble commerce.
- Cummins, John. 1988. *The Hound and the Hawk. The Art of Medieval Hunting*. New York: St. Martin's Press.
- Duchet Suchaux, Gaston i Pastoureau, Michel. 2012. *Le bestiaire médiéval. Dictionnaire historique et bibliographique*. Paris: Le Léopard d'or.
- Gluhan, Antonija. 2004. Zaštitni zahvati na zidnim oslicima u rodnoj kući Vlahu Bukovcu u Cavtatu. <http://www.e-insitu.com/hr/praksa/praksa/zastitni-zahvati-na-zidnim-oslicima-u-rodnoj-kuci-vlahu-bukovca-u-cavtatu.html> (posjet 25. X. 2015.).
- Hirc, Dragutin. 1896. Što priča naš narod o nekim životinjama. *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena* 1: 1–26.
- Đurasović, Petar. 1997. Unošenje egzotičnog drveća i grmlja na dubrovačko područje. *Šumski list* 5-6: 277–289.
- Germ, Tine. 2006. *Simbolika živali*. Ljubljana: Meridijan.
- Hirtz, Miroslav. 1938. *Rječnik narodnih zoologičkih naziva. Knjiga druga Ptice (Aves)*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Jakšić, Theodor de Canziani. 2001. *Dekoratívno fasadno slikarstvo u Rijeci*. Rijeka: Državni arhiv u Rijeci.
- Kisić, Anica. 2004. Dubrovačko pomorsko društvo. *Atlant bulletin* 13: 22–24.
- Kolar, Mira. 2007. *Svilarstvo u Hrvatskoj*. Zagreb: Dom i svijet.
- Kovačić, Tanja. 2013. Lik psa v zbirki Glasovi: Mitološki pes. *Studia mythologica slavica* 16: 199–211.
- Kovalev, Roman K. 2012. Grand Princess Olga of Rus' Shows the Bird: Her 'Christian Falcon' Emblem. *Russian History* 29: 460–517.

- Kružić-Uchytíl, Vera. 2005. *Vlaho Bukovac. Život i djelo 1855. – 1922*. Zagreb: Nakladni zavod Globus.
- Kunstmann, John Gotthold. 1938. *The hoopoe. A study in european folklore*. Chicago: The University of Chicago Libraries.
- Kurtović, Esad. 2011. Iz historije sokolarstva u dubrovačkom zaleđu u srednjem vijeku (uzgoj ptica za lov i lov pticama). *Članci i rasprave svezak 1. Posebna izdanja knjiga 1*. (ur. Emir O. Filipović). Sarajevo: Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije. 1–18.
- L'Exposition des Beaux Arts (Salon de 1882)* <https://archive.org/stream/lexpositiondesbe00salo#page/n3/mode/2up> (pristup 28. IX. 2015.).
- Meunier, Mario. 2000. *La Légende dorée des dieux et des héros – nouvelle mythologie classique illustrée*. Paris: Albin Michel.
- Miličević-Bradač, Marina 2003. Greek mythological horses and the world's boundary. *Opuscula archaeologica* 27: 379–392.
- Nosić, Stipe. 2012. Uz obnovu oslika u klaustu Samostana Male braće. *Dubrovnik. Časopis za književnost i znanost* 3: 5–30.
- Nosić, Stipe. 2014. Zebedeo Piccini autor slike starog Dubrovnika. *DuList* (21. V. 2014.) <http://www.dulist.hr/zebedeo-piccini-autor-slike-starog-dubrovnika/172218/> (pristup 28. IX. 2015.).
- Oggins, Robin S. 2004. *The Kings and Their Hawks. Falconry in Medieval England*. New Haven: Yale University Press.
- Pastoureau, Michel. 2001. *Les animaux célèbres*. Paris: Arléa.
- Pastoureau, Michel. 2011. *Bestiaires du Moyen Âge*. Paris: Seuil.
- Perićić, Šime. 1982. Svilarstvo Dalmacije u XIX. stoljeću. *Radovi* 15: 107–129.
- Požar Piplica, Ana. 2012. Konzervatorsko-restauratorski radovi na zidnom osliku u klaustu Franjevačkog samostana Male braće u Dubrovniku. *Dubrovnik. Časopis za književnost i znanost* 3: 31–42.
- Puerto, Javier. 2003. *La leyenda verde. Naturaleza, sanidad y ciencia en la Corte de Felipe II (1527–1598)*. Salamanca: Junta de Castilla y León.
- Rookmaaker, Leendert Cornelis 1973. Captive rhinoceroses in Europe from 1500 until 1810. *Bijdragen tot de dierkunde* 43: 39–63.
- Rookmaaker, Leendert Cornelis 1983. Histoire du rhinocéros de Versailles (1770. – 1793.). *Revue d'histoire des sciences* 36 (3/4): 307–318.
- Rookmaaker, Leendert Cornelis 1998. *The Rhinoceros in Captivity: A List of 2439 Rhinoceroses Kept from Roman Times to 1994*. The Hague: SPB Academic Publishing.
- Shelton, Jo-Ann. 2007. Beastly Spectacles in the Ancient Mediterranean World. U: *A Cultural history of animals in Antiquity* vol. 1. (ur. Linda Kalof). Oxford – New York: Berg. 97–126.

- SPH. 1872. *Pjesme Mavra Vetranovića Čavčića. Stari pisci hrvatski* 4(2). (ur. Vatroslav Jagić, Ivan August Kaznačić i Gjuro Daničić). Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Vižintin, Boris. 1986. Likovni život Rijeke od 1800. do 1940. *Domesti* 4: 79–88.
- Wood, Casey A. i Fyfe, Mariorie F. (ur. i pr.). 1943. *The Art of Falconry by Frederick II of Hohenstaufen*. Stanford: Stanford University Press.
- Zagora, Jelena i Matulić Bilač, Žana. 2013. Obnova slike Svete Nediljice. *Sveta Nediljica Glasilo župe Bezgrešnog Začeca. Crnica – Šibenik* 2(15): 8–11.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2007. Dvostruka predodžba životinja u Jobovu bestijariju: zooleksičke zanimljivosti hrvatskoglagoljske Knjige o Jobu. *Kulturni bestijarij*. (ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš). Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatska sveučilišna naklada. 23–50.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2010. Motiv rajske ptice u auditivnoj percepciji raja u glagoljskim egzemplima. *Kroatologija* 1/1: 339–363.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2014. Est' ptica epopsa: jedan hrvatskoglagoljski egzempl i njegov kulturološki kontekst. *Slovo: časopis Staroslavenskog instituta* 64: 183–205.
- Zaradija Kiš, Antonija. 2016. Genealogija jednoga animalističkog frazema. *Narodna umjetnost* 53/2: 35–46.

Internetski izvori

- <http://remacle.org/bloodwolf/erudits/plineancien/livre8.htm> (pristup 13. X. 2015.)
- <http://www.thelatinlibrary.com/isidore/12.shtml> (pristup 2. X. 2015.)
- <http://www.biom.hr/vijesti/letak-ptice-veleposlanici-prirodna-bastina-grada-dubrovnik> (pristup 2. X. 2015.)
- http://www.biom.hr/wordpress/wp-content/uploads/Prirucnik-promatranje-ptica_BIOM.pdf (pristup 2. X. 2015.)
- <http://www.darwinproject.ac.uk/entry-2743> (pristup 9. X. 2015.)
- <http://www.theoi.com/Gigante/GiganteArgosPanoptes.html> (pristup 2. X. 2015.)
- <http://www.antoniaruskovic.com/hr/proizvodnja-svile-i-konavoski-vez> (pristup 9. X. 2015.)
- <http://desa-dubrovnik.hr/> (pristup 2. X. 2015.)
- <http://desa-dubrovnik.hr/projekti/razvojni-projekti/put-do-svile-bi-li-ti-sinko-meni-mogla-dobaviti-bubicu/> (pristup 2. X. 2015.)
- <http://www.prijatelji-zivotinja.hr/index.hr.php?id=1510> (pristup 2. X. 2015.)

<http://www.falconryheritage.org/uploads/2674/Kronika%20sokolarstva%20na%20Hrvatskom%20tlu.pdf> (pristup 10. X. 2015.)

Vlaho Bukovac and Animals: Marking the Artist's 160th Birth Anniversary

Summary

The visit to the birth house of the artist Vlaho Bukovac in Cavtat would be a memorable experience for each visitor due to the interesting wall paintings among which there are notable representations of various animals belonging to the earliest period of Bukovac's artistic creation. Numerous animal motifs prompted me to think about Bukovac's relationship to the displayed animals and their symbolism, as well as the reason for their presence on the walls of his birth house. I was interested in what kind of relation these images are to the artist's biography »My life«, which is analysed in this paper by which we mark the 160th birth anniversary of Vlaho Bukovac.

Ključne riječi: Vlaho Bukovac, životinje, *Moj život*

Keywords: Vlaho Bukovac, animals, *My life (Moj život)*

Mateo Žagar
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za kroatistiku
Ivana Lučića 3, HR-10000 Zagreb
mzagar@ffzg.hr

DUBROVAČKA ĆIRILIČKA BAŠTINA – KONTINUITET I KONTEKST

Namjera je autora ovog članka da razmotri i vrednuje dubrovačku ćiriličku pismenost kao jedinstven fenomen u okvirima hrvatske staroslavenske baštine, koja se na prostore donjojadranskih (gornjodalmatinskih) biskupija zacijelo ucijepila još potkraj IX. st. ili u X. st., i kao fenomen koji je zajedno s latinskom i hrvatskom latiničkom baštinom činio jedinstven i dinamičan spoj u sklopu čitava protega hrvatske kulture. Ustanovljavanje najstarijih osebnosti zapadne ćirilice (grafemski sastav pod utjecajem glagoljice, reduciranje dijakritičkih znakova), koja je svoje temelje dobila još u pisarskim središtima zahumsko-dukljanskog prostora X. i XI. st., bilo je pretpostavka za oblikovanje i širenje prepoznatljive ćiriličke minuskulne inačice širokim južnoslavenskim prostorima, osobito prema zapadu (Dalmaciji i Bosni), ali i prema sjeveru i istoku – do istočne Ugarske i Carigrada/Istanbula (Visoke Porte), ponajprije preko kancelarija srpskih vladara – odakle su se katkad, ovisno o širenju političkih utjecaja, impulsi i vraćali. Pokušava se, na temelju kritičkog odabira naslijeđenih filoloških i historiografskih radova te na temelju osobnog iskustva u radu s hrvatskim ćiriličkim tekstovima, sagledati dubrovačka ćirilička pismenost u kontinuitetu i cjelini (kroz artikuliranje u različitim funkcionalnim stilovima, od liturgijskoga, preko književnoga, do pravnoga), rekonstruirati izvorna proširenost takva ćiriličkog pisanja, koje se osobito potvrđuje kroz uspostavljanje minuskulnih inačica (knjiške i kancelarijske, koja se postupno približava kurzivu); nastoji je se procijeniti kao svojevrstan transmisijski čimbenik protočnosti kultura obaju europskih krila (zapadnoga i istočnoga) i u srednjem vijeku i u ranom novovjekovlju, te je naposljetku revalorizirati kao važnu sastavnicu u cjelini polifone povijesti hrvatske kulture. Na cjelovitiju preglednu obradu ove teme autor je potaknut oživljenim zanimanjem za hrvatsku ćirilicu, te uočenim nedostatkom kontekstualnog razmatranja duge povijesti i važnosti njezine dubrovačke sastavnice, kao i njezine uloge u cjelokupnom kontekstu nacionalne kulturne povijesti.

U jeku suvremenih raspravljanja, manje znanstvenih i stručnih, a ponajviše manipulativnih, o neosporno važnu pitanju vlastita kulturnog identiteta u koji se utkaje nadmetanje između kulture sjećanja i »kulture« zaboravljanja ili potiskivanja, pitanje dubrovačkog udjela sveukupnog korpusa hrvatske ćirilice ostalo je zapravo u sjeni svih posljednjih zbivanja na društvenoj sceni. Znanstvena ga se i nije doticala postavljajući se valjda iznad situacije, praveći se da je ionako sve već u filologiji poslagano. Iako se nakon svakog pitanja što Hrvatskoj znači ćirilica, i treba li joj uopće (bilo, naprimjer, u nedavnom vidu postavljanja i razbijanja ploča u Vukovaru ili pak u aktualnom problematiziranju sadržaja nastavnih programa), isticalo da je i ona povijesno hrvatsko pismo, koju smo stoljećima – upravo kao i glagoljicu – pronijeli u aktivnoj uporabi gotovo do naših dana, suština pitanja ostala je zagubljena. Iako ne bi smjelo biti sporno da se na nacionalnu kulturnu baštinu ne treba gledati isključivo kroz etničku perspektivu, pa niti to da kulturi vlastite domovine (dakle nacionalnoj baštini) pripadaju i sva dostignuća koja su se u njoj oblikovala neovisno o tomu kojemu su etnikumu ona bila primarni izraz (baš kao i u glazbi, arhitekturi, slikarstvu...), u našim je prilikama – opterećenima povijesnim sjećanjem i nedoraslim političkim nastojanjima – perspektiva svedena na »naše« i »njihovo«. Takav bipolarni, u osnovi konfrontirajući pristup, podrazumijeva polemike oko presezanja i nadigravanja, sve kroz koncept gradnje monolitne kulturne vertikale. Već je i održavanje velikog znanstvenog skupa *Hrvatska ćirilička baština* u HAZU 26. – 27. XI. 2012. g. izazivalo na strani srpskih akademskih krugova brojne optužbe da hrvatski filolozi prisvajaju tuđu kulturnu baštinu, i to ponovno kroz pretpostavku da je ionako sve štokavsko ujedno i srpsko (pa tako i ćirilica bosanskih franjevac, Dubrovčana i sl.), čemu bi upravo pisanje ćirilicom, bez obzira na očigledne razlike među inačicama, bilo temeljni indikator za takvo okupljanje. Nismo tada u svoje okvire obuhvatili, a mogli smo vođeni idejom prostora i komunikacija, i vrlo bogatu i raznoliku srpsku (pravoslavnu), kao i grkokatoličku, ćiriličku tradiciju u Hrvatskoj, u okviru koje su oblikovane brojne kulturne silnice koje će obilježiti brojna kulturna i politička kretanja na ovim prostorima. Tek bi takav pothvat, koji bi u skladu s modernim poimanjem nacionalne kulture, napustio inzistiranje na isključivosti etničke podjele i, u našem slučaju, neumitnosti bipolarnog fokusiranja. No, kao što istaknusmo, i bez takvih uokviravanja kritičarima je bilo sporno i uključivanje u hrvatski korpus one građe koja bez ikakve sumnje pripada kontinuitetu hrvatskoga kulturnog stvaralaštva, koja upravo čini jednu od njegovih identitetskih osovina.

Kroz medijsku buku raznolikih i rijetko kad stručno dovoljno potkrijepljenih raspravljanja znakovito je da je u nizu vođenih polemika iz osovine merituma prešućivana osobito bogata, i za razumijevanje povijesti hrvatske pismenosti i kulture uopće – ključna, sastavnica hrvatske ćiriličke pismenosti – ona dubrovačka. Još je, naime, Ivan Berčić u svom *Bukvaru* prvi put

jasno istaknuo tri »gnijezda« hrvatske uporabe ćirilice: osim dubrovačke, još dvije regionalne inačice: dalmatinsku (poljičku) i bosansku (1862: 70–84). Koliko je razvijena tradicija uvažavanja ćiriličke baštine u povijestima hrvatske kulture dovoljno govori činjenica da nakon više od 150 godina proteklih od *Bukvara*, sve do danas, nitko od filologa ni povjesničara nije sastavio iscrpniji i domišljiji pregled hrvatskih ćiriličkih slovničkih inačica (bilo za tiskopise, bilo za rukopise). Težnju k monofonom oblikovanju arhitekture hrvatske kulture, koja je u osnovi 90-ih godina prošlog stoljeća eksplicitno napuštena jasnim artikuliranjem krilatice o »tropismenoj i trojezičnoj kulturi« (Hercigonja 1994., 2006.), zamijenilo je uvažavanje polifonosti, koja upravo kroz višeglasje jezika i pisama, kao izraza različitih kulturnih orijentira i ishodišta, gradi svoj jedinstveni i nezamjenjivi kulturni identitet. Berčićovo izlučivanje tek tri regionalne posebnosti, uza svu korisnost upozorenja, ostavilo je i dojam da se hrvatska ćirilička baština svodi tek na regionalnu zastupljenost u razmjerno kratkotrajnim razdobljima (ponajviše u ranom novovjekovlju), pa je i samim time sugerirana njezina svojevrsna »rezervna pozicija«. S druge strane, točno je da se sredinom XIX. stoljeća još nije znalo da se ćirilica hrvatskim prostorima, do njihova krajnjeg zapada, širila barem od XI. st. usporedo s glagoljicom, pa tako i nije neobično da njezina slova u povelikom broju nalazimo i na *Bašćanskoj ploči* (XI./XII. st.),¹ da je najzapadniji kameni tekst s ćiriličkim slovima pronađen u srcu Istre – u Svetom Petru u Šumi (*Supetarski ulomak*, XII. st.), te da je njezinu uporabu u srednjem vijeku upravo preko kamenih natpisa (koji najbolje svjedoče o povezanosti pisma s prostorom) moguće pratiti u kontinuitetu, dakle od Istre i Kvarnera preko Dalmacije (ćirilička slova u *Kninskom* i *Plastovskom odlomku* iz XII. st, ćirilički *Povaljski prag* XII. st.) do Bosne (npr. *Natpis popa Tjehodraga* kod Livna, XII. st; *Natpis Kulina bana* kraj Visokog, sam početak XIII. st.), Hercegovine (*Humačka ploča* kod Ljubuškog, *Natpis župana Grda* iz Trebinja, oba vjerojatno iz XII. st.) i dubrovačkoga kraja. Već u XII. st. jasno se dakle pokazalo da je na prostorima južno od toka rijeke Krke prema moru (što i jest bila granica osvajanja bizantskog cara Manuela Komnena koji je u drugoj polovici XII. st. snažno provodio novi val kulturnog utjecaja, i uz pomoć širenja ćiriličke pismenosti s Istoka) prevladala ćirilička pismenost, a sjeverno od te linije glagoljička (Žagar 2009: 188–215).

Važnost staroslavenske baštine, jezične i pismovne, upravo za jug istočne jadranske obale osobito dobiva na važnosti otkako je Miho Barada (1931.) upozorio da zaključci sa II. splitskog crkvenog sabora iz 928. g.

¹ Bez ikakve sumnje, slova *V* (dvaput) i *b* (četiri puta) ćirilička su i pojavljuju se pri kraju Dobrovitova zapisa. »Drugo« slovo *A* s očiglednom sličnošću s grčkim slovom alfa također se uklapa u ćirilički inventar. Preostaje još niz slova *I, M, N, O, T*, koji su istog oblika u ćiriličkoj i latiničkoj majuskulnoj inačici, no s obzirom na sveukupni kontekst međupismovnog posuđivanja daleko ih je primjerenije tumačiti kao ishod dodirivanja s ćiriličkim pisanjem. (Žagar 2000: 214–215).

(»A ostale crkve koje su na istoku, tj. stonska, dubrovačka i kotorska, nek potpuno u svojim sjedištima i granicama slijede nauk kršćanske vjere.«) zapravo podrazumijevaju kritiku nediscipliniranosti tih prostora u pogledu liturgijskoga jezika. S obzirom na to da su upravo te gornjodalmatinske biskupije obuhvaćale najviše gradovima pozadinskog terena naseljenog Slavenima (»Sclavinorum terra« iz pisma pape Ivana X. splitskom nadbiskupu Ivanu i njegovim sufraganima iz 925.) i budući da ti bizantski gradovi (po navedenim biskupijama) u susjednim sklavinijama nisu imali tako dobro organiziranog suparnika kao što je to sjevernije bila hrvatska država, posve se čini uvjerljiva pretpostavka da je upravo na tim južnim jadranskim prostorima, među kojima Dubrovnik već tada ima istaknuto mjesto i duboko zaleđe, došlo do prvog širenja staroslavenske (isprva glagoljičke, kasnije i ćiriličke) baštine, odakle će se postupno širiti prema sjeveru, i na prostore hrvatske države i prema drugim sklavinijama, sve dublje u kopno. U tome, pa i u zasigurno smišljenu i organiziranu ucjepljenju staroslavenske pismenosti (možda još i 867. g, nakon što je bizantska flota razbila arapsku opsadu Dubrovnika), treba dakle tražiti jezgru na koju se naslonila pismenost srednjovjekovnoga Huma i Duklje, čija je kultura uopće u XI. i XII. st. bila na iznimno visokoj razini, čemu su zasigurno pridonijela i karakteristična prepletanja latinske (latiničke) i staroslavenske (ćiriličke i glagoljičke) tradicije, u osnovi »nadmetanja« zapadnih i istočnih impulsa (Budak 1987.). Tragove toj pismenosti možemo tražiti i u vjerojatnom slavenskom predlošku *Ljetopisa popa Dukljanina (Barskog rodoslova)* iz XII. st, koji i po svom sadržaju svjedoči razvijenu pisanu kulturu toga prostora, a vrlo vjerojatno i u glagoljičkim »sinajskim spisima« koji danas pripadaju tzv. staroslavenskom kanonu iz XI. st. Tom prostoru, u kojem sudjeluje i dubrovačka povijest, pripada i veličanstven *Evandelistar kneza Miroslava*, najstarija u cijelosti sačuvana nelatinska knjiga srednjojužnoslavenskog prostora, napisana u drugoj polovici XII. st. (u Stonu, Kotoru...?) koju srpska kultura ekskluzivno pridružuje sebi, i to pod nazivom *Miroslavljevo jevanđelje*. Osebnost njegova grafijskog postava, tragovi latiničkih uzusa pisanja, tragovi glagoljičkog slovnog sastava (pisanje *đerva*, jata za glasovnu skupinu /ja/ i sl.), osobine zapadnoga obreda, kao i za zapad karakteristična iluminacija, upravo odslikavaju svu kompleksnost ovoga kulturnoga kruga koji se kasnije umnogome pretočio u kontinuitet hrvatske pismenosti, no koji se zasigurno u određenim vidovima ne može isključivati iz povijesti drugih, kontaktnih, srednjojužnoslavenskih filologija. Kako je riječ o prostoru gdje se slavenska pismenost potpuno afirmirala, svjedoče i dva nedavno u dubrovačkoj okolini pronađena glagoljička epigrafa (*Konavoski* i *Župski glagoljski natpis*, iz XI. odnosno XII. st).²

² Kapetanić – Žagar 2001., Tomović 2005., Čunčić 2009.; Čunčić – Perkić 2009.

Ovom se popisu i rekonstrukciji, koja svjedoči da se južnojadranskim biskupijama slavenska liturgija (isprva zacijelo glagoljička) rabila sve od IX. ili X. st, već od kraja XII. st. pridružuju sve učestalije diplomatski zapisi napisani u Dubrovniku, a sadržajem vezani za uređivanje odnosa ovoga grada sa svojim bližim ili nešto daljim susjedima: Zahumljem, Bosnom, Raškom... (*Povelja Kulina bana* s kraja XII. st, *Povelja humskoga kneza Andrije* s početka XIII. st, *Povelje bana Matije Ninoslava* /1232., 1240.../, *Povelje humskoga župana Radoslava* iz 1254., *Pismo kneza Črnomira* iz sredine XIII. st...).

Sve dotada, prije oblikovanja posebnih upravnih organizacija državnoga tipa, dok su svi pripadali Bizantu, i nije bilo potrebe za takvom komunikacijom sa susjedstvom. Svi ti ćirilički tekstovi upisani na pergamentu jasno odražavaju (prema grafemskom sastavu, prema nebilježenju brojnih dijakritika karakterističnih za istočne tekstove i prema očiglednim znakovima minuskulizacije /promjene dvolinijskog u četverolinijski raspored/, nadasve prema odsutnosti svih grafijskih reformi koje su se provodile u okviru pismenosti Istočne crkve) posebnosti zapadne ćirilice, koja je već tada na prostoru Dubrovnika i njegove šire okolice imala već dugu tradiciju za sve funkcionalne tipove tekstova.³ Brojni minuskulizacijski procesi, koji su podrazumijevali novu slovnu koordinaciju unutar redaka (mijenjanje slovnih proporcija, »izbacivanje« slabih/malenih slovnih dijelova ispod ili iznad glavne zone retka, rotiranje slova i pojednostavljivanje poteza) postupno su doveli do posebnog tipa pisma koji se najčešće zove »diplomatska minuskula«. Bila je to promjena koju bismo današnjim školskim rječnikom nazvali pretakanjem velikih tiskanih slova u mala. Gregor Čremošnik, koji je sredinom XX. st. inzistirao da se upravo ovaj termin latiničke paleografije primijeni i na dotični ćirilički korpus, dodavao je ovom nazivu i atribut »srpski« smatrajući da je dominantna riječ o širenju utjecaja ćiriličkog pisanja s prostora srpskih kraljevskih kancelarija prema okolnim zemljama s kojima se komuniciralo (Čremošnik 1963.). Premda je nesumnjivo kako se ovaj tip ćiriličke minuskule koristio u srpskim kraljevskim kancelarijama u XIV. st., možda i prije (pišemo »možda«, jer je vrlo vjerojatno da su sve starije sačuvane isprave iz dubrovačkog arhiva vezane za srpske vladare pisali sami dubrovački pisari), a proširio se u srednjem vijeku kao svojevrsna »scriptura franca« i širim južnoslavenskim prostorima (nalazimo ga i u nekim bugarskim tekstovima, carigradskim, bosanskim, ugarskim, albanskim...), pitanje podrijetla i starijih smjerova širenja utjecaja možemo od toga odvojiti. Naime, sa širenjem utjecaja srednjovjekovne srpske države od XII. st. na znatan dio Balkana, i to u svim smjerovima, zacijelo je moglo odatle doći do širenja i utjecaja ovog minuskulnog, za

³ Do koje su mjere zamjetne posebnosti zapadne ćirilice dobro se oslikava kroz hipotezu Ćire Truhelke, danas dakako posve prevladanu, da je to pismo, koje je nazvao za puni vremenski protek uporabe »bosančicom«, poseban grafijski sustav, genetski čak odvojiv od »ostale« ćirilice, izravno izveden prema grčkome pisanju. (Truhelka 1889.).

državne kancelarije, karakterističnog pisma. Istom, to nipošto ne znači da je ono ondje bilo i oblikovano odnosno ne znači da se to pismo kojim se pisalo i u bosanskim kancelarijama i dubrovačkoj moralo onamo preuzeti isključivo iz srpskih kancelarija. Da bi postavka o isključivoj srpskoj centričnosti diplomatske minuskule bila vjerojatna, valjalo bi zapažene minuskulne procese u tekstovima sa spomenutih istočnih područja dovesti u vezu s razvojem grčkoga minuskulnog pisanja, za što zasad postoje tek neke indikacije (na upozorenju zahvaljujem Lejli Nakaš), ali bi isto tako trebalo dokinuti postavke prema kojima se minuskulizacija vezuje upravo za taj južni dukljanski pojas, navezan na latiničku i glagoljičku tradiciju (kako je uvjerljivo o podrijetlu ove pismovne inačice pisao zasigurno najvažniji južnoslavenski ćirilički paleograf Vladimir Mošin, 1965: 162). U spomenutom srpskom centriranju diplomatske minuskulne ćirilice leži dio razloga zbog kojih se na dubrovačku ćiriličku pismenost u kontekstu hrvatske kulture (tradicionalne, monolitne arhitekture) gledalo s nekom vrstom zazora. Kao da bi se davanjem važnosti i ovoj sastavnici dubrovačke pismenosti povlađivalo srpskoj filologiji u tome da dubrovačku povijest ekskluzivno uključuje u svoje okvire. Pisanje ćiriličkom minuskulom potrajalo je sve do ranoga novovjekovlja, djelimice i kroz to razdoblje, pisali su njome mnogi pisari u okvirima tzv. »slavenske kancelarije« pri gradskoj upravi, jedan od drugog nasljeđujući posao, još od najstarijih anonimnih pisara, preko Paskala iz XIII. st. (8 dokumenata, do 1254.), Jakete Krusića (1340. – 1347.), Dživa Parmezana, Nike Bijelića, Maroja Niklića, (1379. – 1387), niza onih kojima posredno samo znamo imena – Ozrena, Stojana Ceprića i Stefana Benčulića (svi između 1278. i 1336.), Vidoša Bogdanića (1388. – 1389.), Ruska Hristoforovića /Kristofanovića (najproduktivniji, s više od 300 koncepata i prijepisa, 1392. – 1431.), Nikše Zvijezdića (stotinjak dokumenata; 1431. – 1455.), Marinka Cvjetkovića (1355. – 1374.), Maroja Ptičića (1474. – 1482.), te posljednjih – Paskoja Primojevića (1482. – 1527.), te njegovih sinova – Trajana (1527. – 1536.), Nika (1536. – 1566.) i Luka (1517.).⁴ Sve su to bili pisari koji su usporedo vladali nekom od minuskulnih inačica latinice, štoviše ona im je vjerojatno i bila dominantno pismo. I pisanje njime zasigurno je ostavljalo traga u koordiniranju slova u četverolinijskom ustroju. Brzopis (kurziv) koji je već bio zavladao u latinici preko ovih pisara postupno se probijao i u ćirilicu, pa od pojave dubrovačkih pravnih tekstova XV. st. već postoje ozbiljne dvojbe bi li im pismo, bar u nekim primjerima, zapravo trebalo zvati *brzopisom*. Kao što su i vrlo zanimljiva pitanja koliko je takav brzopis (pismo spojenih i ukošenih slova, naglašenih slabih dijelova u vanjskim zonama retka, izrazitijih individualnih pisarskih inovacija...)

⁴ Sva raspoloživa dokumentacija kojoj su autori navedeni pisari objavljena je u Stojanović 1929, 1934. Posljednji tamo objavljen dokument potječe iz 1550. godine. O tome je iscrpno izvjestio Petar Đorđić, usput donoseći i osnovne paleografske odlike ovih listina (1987: 146–154).

ostavio traga u susjednoj bosanskoj (bosaničkoj) pismenosti, koja se upravo razmahala od početka XVI. st, a i u kojoj je mjeri ostavljen trag i u dalmatinskoj novovjekovnoj ćiriličkoj praksi (od kraja XV. st.). U poseban kompleks trebalo bi također uvrstiti spise iz dubrovačkoga arhiva koji svjedoče zapise privatnih osoba (npr. oporuke) također u ovoj pismovnoj inačici.⁵ Iako je lako naslutiti kako je takav kontinuitet sačuvan duboko u novovjekovlje, tek bi trebalo precizno potvrditi to postojanje, strukturirati i opisati.

Od svih regionalnih krugova hrvatske ćiriličke pismenosti – dubrovački je imao najčvršći kontinuitet (iako u novovjekovlju slabije zasvjedočen nego u Dalmaciji i Bosni, u osnovi do XVII. st.), razgranat u tekstove osnovnih funkcionalnih stilova. Kako smo već istaknuli, upravo su se s tog prostora snažno širili utjecaji prema praksi ćiriličkog pisanja u Bosni i Dalmaciji, osobito u srednjem vijeku, s vremenom sve više zahvaljujući širenju ćirilice u crkvenoj uporabi. U novome vijeku težište se, i to upravo u brzopisu, s Dubrovnika prebacilo na te dvije regije, i ondje se nastavilo razvijati sve do XIX. stoljeća. Od XVII. st. latinička hrvatska pismenost toliko je afirmirana, i u Gradu i u cijeloj Republici, da nema više razloga tiskati knjige ćirilicom, a – očigledno – ni prepisivati ih više rukom. Istom, dopisivanje Dubrovčana s Visokom Portom brzopisnom ćirilicom traje sve do druge polovice XVI. st, uključujući dakle vladanje Sulejmana II. Veličanstvenoga (Stojanović 1934: 397–404). I kasnije, međutim, Dubrovnik komunicira ćirilicom sa slavenskim susjedima u zaleđu, na bližem i daljem terenu Osmanskoga Carstva (usp. Jireček 1904.). U literaturi, kao ni u pregledima dubrovačkog arhivskog materijala, ne nalazimo podatak iz koje godine potječe najmlađa dubrovačka ćirilička isprava, koju je dakle dubrovački pisar napisao, ali vrlo je vjerojatno da je posrijedi XVIII., a možda i XIX. st.⁶ Više je dokumenata u Arhivu sačuvano iz XVIII. st. koje su pisali pisari okolnih zemalja za Dubrovnik, potvrđujući time kontinuitet dobra poznavanja ovog pisma u Gradu, najmanje kroz pasivnu uporabu.

Za cjelovito pak razumijevanje funkcije ćiriličke pismenosti u Dubrovniku, s vremenom i u cijeloj Republici, ključno je sagledati uporabu ovog pisma u ostalim dvama »žanrovima«: najvišem – liturgijskom,

⁵ Zanimljivo poveznicu sa srednjodalmatinskim glagoljskim i ćirilskim prostorom prepoznaje P. Đorđić ustvrdivši kako je svjedok jedne oporuke (»Medoja, sina Nikolina«) iz 1392. bio pop Radovan, koji je bio tada kapelan u jednom selu blizu Dubrovnika, a kamo je došao iz »zadarske crkvene oblasti« (Đorđić 1987: 153).

⁶ U popisu Gorana Komara najmlađa isprava sastavljena je 19. prosinca 1692. godine za hercegovačkoga pašu u Trebinju i nema signaturu: »Dubrovačka vlada piše Redžep paši Šehiću izražavajući radost zbog dugo očekivane vijesti da je postavljen za pašu na Hercegovini. Izražava se nada da će razvijati dobre susjedske odnose, kao i ranije. Šalju dragomana Petra da usmeno iznese potrebe Republike« (2012: 30). Zahvaljujem Lejli Nakaš na upućivanju u ovu literaturu, kao i na podjeli uvjerenja da je vrlo vjerojatno kako se u Dubrovačkom arhivu nalazi još mlađih ćiriličkih isprava. O osebnostima ćiriličkog dopisivanja s Portinom kancelarijom usp. Nakaš 2016.

i onom nešto opuštenijem – »beletrističkom«. Da je južnim jadranskim prostorima slavenska liturgija zasigurno bila proširena najkasnije u XI. st, ucijepljena vjerojatno još u IX. st, već smo bili napomenuli i ponudili indikacije. S obzirom na to da je glagoljica, koliko danas znamo, uživala ipak veću naklonost Rimske kurije (zbog svoje različitosti prema grčkom pisanju) i da je tada imala kontinuitet od početaka (IX. st.), vjerojatnije je da su bogoslužne knjige bile pisane tim, prvim slavenskim pismom.⁷ To svjedoče i sinajski kanonski tekstovi pisani glagoljicom za koje se pretpostavlja upravo podrijetlo s ovih prostora (Pantelić 1985., Miklas 2012.). Ne smije se, međutim, posve isključiti ni mogućnost da se od XII. st. – pošto je glagoljici na jadranskom jugu prekinut kontinuitet, nastavilo pisati liturgijske knjige Katoličke crkve (npr. misale i brevijare) – ćirilicom, koje nam nažalost nisu do danas sačuvane. Još je Daniele Farlati, autor znamenite povijesti Ilirika (*Illyricum sacrum*, tiskane između 1751. i 1819. u Mlecima), zabilježio da se u dnevnim službama dubrovačkih redovnica upotrebljava (i) »ilirski jezik«, a da se čitanja evanđelja i epistola za svećanih dana mogu čuti i u drugim crkvama, i u onima izvan Grada, koje su podložne dubrovačkom nadbiskupu. Koliko je to mogao biti refleks starije tradicije pisane ćirilicom, možemo samo naslućivati. To se pak naslućivanje može naslanjati i na istraživanja o proširenosti slavenskoga bogoslužja na prostoru Dubrovačke Republike (Liepopili 1919., Dinić 1934.), iz kojih doznajemo da ga je bilo npr. u XIV. st. i u samom Gradu, ali i u Župi, Gružu, Zatonu, Rijeci, Šumetu, Koločepu, Lopudu, Šipanu, Mljetu, da neki svećenici i nisu znali latinski (kao npr. pop Ivan iz Gruža, ili Nikola Đorđić iz Župe), pa su služili misu »in lingua slovina/sclava«, dakle zacijelo s ćirilčkim misalom. Na te knjige, kako piše Dinić na istome mjestu, upućuju izravni povijesni izvori (»unum librum sclauonescum« 1329., »librum sclavonicum« 1372...)⁸ Na istome

⁷ Zdenka Janeković Römer, koja se posebice kroz prizmu historiografije bavila kontinuitetom slavenskoga i romanskoga prepletanja u Dubrovniku (pa time i tamošnjim plurilingvizmom), precizno razlaže stupanj sve veće prisutnosti »slavenskoga jezika« u dubrovačkoj administraciji, procjenjuje kako je upravo u drugoj polovici XV. st. došlo do vrhunca, te kako je tada već znatan dio dubrovačkog plemstva etnički bio slavenski (Janeković Römer 2011.). Riječ je, može se zaključiti, o bilingvalnom gradu, u kojemu se i na razini govorne uporabe sve do kraja srednjovjekovlja koriste romanski (raguzejski, a postupno sve više i talijanski) i slavenski jezik, kao što su i na razini književnoga izraza (u svim registrima) u uporabi latinica i ćirilica (kao zacijelo i u liturgiji – latinski i crkvenoslavenski jezik). Nesumnjivo je posve točno: »Posve je pogrešno definirati Dalmaciju razdvajajući njezin romanski i slavenski element i druge njezine sastavnice, što se često činilo i čini se u hrvatskoj i talijanskoj historiografiji. (...) Simbioza kultura, osobiti i vrijedni spoj latinskog i slavenskog nasljeđa koji je ostvaren u Dalmaciji, fenomen je koji ima veliko značenje za slavenski svijet i cijelu Europu.« (*Ibidem*).

⁸ P. Kolendić tako piše da je dum Đurađ Jurišić nadimkom »Ćurilica« (»Pre Zorzi fiol de Jursich Curiliza«) 27. kolovoza 1430. na samrti izjavio da od rukopisnih knjiga ima misal, dva psaltira, brevijar i dva Bogorodičina oficija, najpotrebnije knjige ondašnjeg katoličkog svećenika (*Test. not.* 12, 1). (Kolendić 1959: 11). Na istome mjestu Kolendić navodi i kako je

mjestu nalazimo i podatke o prisutnosti pravoslavnih svećenika sa svojim knjigama, pa iz toga nije teško zaključiti da je upravo »pritisak« pravoslavnog zaleđa mogao poticati opstanak i razvoj posebnosti dubrovačke ćirilice, koja će se – kao i u drugim vidovima hrvatske pismenosti – iskazivati ponajprije u kontekstu pripadanja Katoličkoj crkvi. Dubrovačka je vlada i u samome Gradu i u Stonu držala »slavenske škole« u kojima se zacijelo podučavala ćirilica, sve to usporedo s latiničkom podukom. Ne treba smetnuti s uma da kontinuitet bazične romanske tradicije traje sve do kraja XV. st. ili početka XV, kada izumire autentični raguzejski jezik (Janeković Römer 2011.). Dobro je poznato da su u dubrovačkom kraju boravili i popovi glagoljaši, dospjeli ovamo sa sjevera (s Kvarnera, Paga, Zadra i okolice), donosivši sa sobom i glagoljske liturgijske knjige (npr. poznati glagoljski *Mavrov brevi-jar* bio je – kako piše na marginama knjige – uza svog vlasnika u Konavlima od 1471. do 1483.). Iako nije vjerojatno da se tih stoljeća doista glagoljsko pismo u aktivnoj uporabi širilo ovim prostorom, kao izraz kontinuiteta od IX. st, prisutnost popova glagoljaša zasigurno svjedoči o potrebi za katoličkim svećenicima čiji će liturgijski jezik biti prikladan i razumljiv novopridošlom stanovništvu kojemu, zacijelo izvorno u okvirima Pravoslavne crkve, crkveni tekstovi bili poznati upravo u slavenskome obliku. Takvoj potrebi izravno odgovara aktivna politika dubrovačke administracije kako bi se dotično stanovništvo, kako ono na novostečenim područjima Pelješca, Primorja i Konavala, tako i ono u Astareji, što prije integriralo u zadanosti Republike. Nema, nadalje, nikakve sumnje (pogotovo s obzirom na brojne ćirilčke zapise unutar glagoljskih knjiga) kako su hrvatski popovi glagoljaši, pa i oni s najzapadnijih naših krajeva, dobro poznavali ćirilicu, i vrlo su se lako u Dubrovniku i okolici mogli prilagoditi novom stanju. Nema dakle nikakva razloga da im ćirilica bude zazorno pismo, a očigledno ni upravi Republike. Godine 1392. Vijeće umoljenih ovlastilo je, naprimjer, kneza i Malo vijeće da nalaze »slavenske popove« i da ih postavljaju po prostorima Republike, gdje je potrebno, kako bi odgovarali potrebama župljana (Liepopili 1919.; Dinić 1934., 1960.). Iz 1431. g. imamo i jedan podatak da je neki don Klement iz Šumeta u Rijeci dubrovačkoj ostavio svoj misal pisan »in lingua sclava« svom nećaku Vlahu. Je li on bio pisan glagoljicom (koju domaći teško da su tada već mogli čitati), ili ipak ćirilicom? U svjetlu takva razmatranja opravdano se postavlja pitanje nisu li »prezbiteri ćirilice«, pod kojima se u našoj literaturi podrazumijevaju glagoljaši (pa bi se time i glagoljica nazivala – ćirilicom), ipak mogli biti katolički svećenici koji su se služili – ćirilicom, dakle doslovce kako termin i navodi, a ne – bar ne isključivo – glagoljaši koji se služe glagoljičkim liturgijskim knjigama (Štefanić

u ostavštini Pera Budmanija vidio jedno ćirilicom pisano »darovanje duhovnjeh milosti« iz 1486. godine, povlasticu na temelju koje dobrotvori franjevačkog reda stječu određene blagodati, u ovom slučaju jedna dubrovačka pučka trgovačka porodica. Privilegij je izdao fra Frančesko Soimirović, tada ugledna osoba u Dubrovniku.

1976: 19–20). Nipošto ćirilica nije bila u Dubrovniku nikakav *odium* da joj ovaj termin ne bi bio odgovarao. Da je tomu upravo tako, da Republika ima itekako svoju ćiriličku liturgijsku prošlost (iako ne posve jasno kojega opsega, ali u propovijedi i čitanju lekcija svakako), pa zasigurno i sam Grad (dakle ne samo okolica, kako spominje i Jerko Fućak, 1975: 95), svjedoči nekoliko sačuvanih liturgijskih dubrovačkih knjiga na ćirilici, i u rukopisu i u tiskopisu, koje su preživjele svoju nepotrebnost kasnijih novovjekovnih stoljeća.⁹ Iz prijelaza XV. i XVI. st. potječu dva lektionara, zapravo štokavizirana odvjatka znamenitog latiničkog, u čakavici utemeljenog, *Lektionara Bernardina Splićanina* (1495.): *Dubrovački (Dominikanski) lektionar* (sa samog kraja XV. ili s početka XVI. st; čuva se i danas u knjižnici dubrovačkog dominikanskog samostana) prilagodba je prvog izdanja Bernardinova lektionara. Ruka koja ga je pisala (261 list) mogla bi, prema Rešetarovu mišljenju (a i po vlastitu uvidu autora ovoga priloga), biti identična onoj koja je pisala i *Libro od mnozijek razloga* 1520., odnosno jednoj od četiriju koje su ga pisale. S obzirom na to da je stupanj standardiziranosti knjiške ćiriličke minuskule (vjerojatno razvijene prema diplomatičkoj, ili usporedo s njom) bio u XVI. st. vrlo visok, valjalo bi ipak provjeriti Rešetarovu tvrdnju na svim grafetičkim razinama uključujući duktus.¹⁰ Na temelju drugog izdanja *Lektionara Bernardina Splićanina* (1543.) priređen je također štokaviziran *Lajpciški lektionar* s kraja XVI. st. (171 list), čime se upravo potvrdio snažan kontinuitet veza dubrovačke književnosti sa sjevernijom – čakavskoga utemeljenja, čime je konačno njegovo datiranje postavljeno u drugu polovicu XVI. st. (prije 1586.), a ne – kako se počesto znalo zabunom tvrditi – na kraj XV. st. (Barbarić 2011., 2012.). Opsežnost sačuvanih ćiriličkih lektionara, jezična dorađenost i svrhovita prilagođenost štokavskoj sredini, kao i naslućujuća funkcionalna osmišljenost i razmjerna dosljednost grafijskog ustroja s uvriježenim i raspisanim slovničkim oblicima, čvrsto govore u prilog postojanju znatno bogatije, pa i razgranatije, osebujne ćiriličke pismenosti – kako na cijelom dubrovačkom prostoru, tako i u samom Gradu. Zasigurno nije slučajno da su sačuvani upravo lektionari, kao bogoslužne knjige koje se i unutar latinske liturgijske prakse mogu čitati i na domaćem jeziku, puku razumljivom. Takav je običaj zacijelo bio daleko uobičajeniji, i kroz duži niz stoljeća, nego eventualna, rekonstruirana mogućnost postojanja cjelovitog slavenskog bogoslužja (prema ćiriličkim misalima).

Književni registar dubrovačke ćirilice najmanje je zastupljen, no s primjerima zamjetne težine. Najstarije dubrovačke dvanaesterce, kao najstarije

⁹ Između mnogih sličnih osobito je zanimljiv podatak koji bilježi dubrovački dominikanac i kroničar Serafino Razzi iz Firence kako u XVI. st. »dubrovačka mladež radije sluša slavenske propovijedi dominikanaca i franjevac nego talijanske u katedrali, jer ne razumije dobro talijanski.« (Janeković Römer 2011.).

¹⁰ Najmanje je proučen od svih dubrovačkih lektionara. Nakon Milana Rešetara (1933.) temeljitije se njime pozabavio Amir Kapetanović (2014.).

zapisе svjetovne autorske poezije renesansnoga profila, zapisao je Džono Kalićević (vjerojatno službenik carinarnice) domaćom ćirilicom u latinskom Carinskom statutu napisanom između 1421. i 1431. (»Sada sam ostavljen srid morske pučine / Valovju¹¹ moćno bjen, daž dojde s visine / Kad dojdoh na kopno, mnih da sam...«), i time i on izrazio svojevrsnu poveznicu s budućom Marulićevom praksom, toliko karakterističnu vertikalnu za hrvatski renesansni izraz uopće (Frangeš 1996: 130). Prvi je dakle renesansni stih u Dubrovniku bio ispisan dubrovačkom ćirilicom! S druge strane, stotinjak je godina mlađe *Libro od mnozijek razloga*, opsežan zbornik književnih tekstova srednjovjekovnoga profila (moralnog traktata, »nauka«, »čtenija« /legendi/, pjesama...), ispisan na 181 listu, kojemu ćemo 2020. godine obilježiti pola tisućljeća nastanka odnosno »sklapanja« (20. svibnja 1520.). Ni u istraživanju književnoga jezika ovog prevažnog djela dubrovačke književnosti, koje su pisale barem četiri ruke vrlo različitim rukopisom (uz još dvije zacijelo mlađe, npr. pripisi na praznim stranicama 41b–42b, moguće iz XVII. st. /Rešetar 1933: 1/) nije se dospjelo mnogo dalje od svojedobnih Rešetarovih dosega (1926., 1933.).¹² Ako je doista ovaj zbornik prijevodne književnosti (s latinskih i talijanskih predložaka, uglavnom preko glagoljske/čakavske redakcije, sa snažnom prilagodbom onodobnom dubrovačkom govoru), kako je tvrdio njegov prvi i najtemeljiti opisivač, nastao spajanjem manjih dijelova, tada i to – kao i različite rukopise – možemo tumačiti kao indikaciju šire proširenosti ovoga pisma još u XVI. st. na prostoru Dubrovnika. Kao indikacija pak veće novovjekovne slobode u pisanju rukopisnih knjiga može se navesti i sloboda da se pismo nekih ruku približuje brzopisu (što je osobito vidljivo u zavijanju »slabih« linija izvan glavne zone retka kod ruke B).

O zasvjedočenosti ćiriličkog pisanja u kontekstu dubrovačke renesansne lirike izvrsno svjedoči prijepis ćirilicom prvih dvanaest stihova (od ukupno 28) 62. (689.) pjesme anonimnog autora koja se izvorno nalazila u drugom dijelu *Ranjinina zbornika* (»Uzrok je neka vila«, Jagić 1870: 400). U svojoj ćiriličkoj inačici ovi se stihovi nalaze na poleđini posljednjeg, 69. lista zbornika koji se čuva u Arhivu HAZU pod signaturom MS II. b. 3., u formatu osmine, sastavljenog od devet različitih dijelova, od kojih je upravo spomenuti ćirilički zapis – posljednji. Zbornik – kako piše Fancev (1938: 281–282) – potječe iz XV. stoljeća, no ćirilički stihovi zacijelo su bili zapisani poslije 1507. godine, kada je bio sastavljen drugi dio *Zbornika Nikše Ranjine* odakle je pjesma zacijelo bila preuzeta, dakle vjerojatno još u prvoj polovici XVI. stoljeća. Ovaj je zapis registrirao još Ivan Kukuljević i

¹¹ U izvorniku jasno se na tome mjestu vidi digraf »ju«, a ne slovo »i«.

¹² Rešetar podsjeća na Jagićeve tvrdnje kako je kompilator *Libra* vjerojatno »nekakav bosansko-dalmatinski fratar, onakova reda čovjek, kao što kasnije Divković, Posilović itd.« i tvrdi kako je to sukladno nedostacima spoznaja o ćiriličkoj baštini Dubrovnika »prije 50 godina« (Rešetar 1891: 368; 1933: 108).

na popisu sadržaja na prvoj stranici rukopisa, koji se čuva u Arhivu HAZU pod signaturom IIb3, označio kao »Fragmentum carminis Illyrici lytteris cyrillico-croaticis descriptum«. Fancev ovu inačicu ćiriličkog pisma naziva »bosansko-poljičkom«, želeći naglasiti njezinu »zapadnost«, iako dubrovačka ćirilica zapravo predstavlja – danas znamo – poseban podtip zapadnog ćiriličkog pisanja. Kao primjere sličnosti slova s bosanskim i poljičkim prostorom Fancev navodi slova *a*, *b* i *v*. Fotografija ovog ćiriličkog zapisa pjesme nalazi se u istoj Fancevljevoj bibliografskoj jedinici, a prema njoj su vidljive očigledne razlike prema latiničkom ispisu (1. stih: lat. *nika* – ćir. *nieka*; 2: *lika* – *lieka*; 3: *cić* – *cieć*; 4. *nevirna* – *nemirna*; *bolizán* – *boliezan*; 9: *pogled* – *pozor*; 11: *kim* – *kiem*, *snig* – *led*; 12: *me tužno* – *tužno me*, *srdačce* – *sardačce*).¹³ Osim izrazitije prilagodbe štokavskom ijekavskom izričaju, očigledne su i leksičke razlike, pa se tako čini – naprimjer – da je oblik »nemirna jaoh mene« sadržajno primjereniji od oblika »nevirna jaoh mene«. ¹⁴ Ili je prepisivač imao drugi predložak, a ne sam Ranjinin zbornik, ili je pak osobno intervenirao u tekst.

Kolika je bila uključenost dubrovačkih prepisivača u opće hrvatske književne tokove (pa i time što su predlošci za *Libro* bili umnogome s čakavskog prostora, možda čak i s glagoljskoga terena, usp. Rešetar 1933: 46), uključujući i one na sjeveru, možda najslikovitije govori prijepis dubrovačkom minuskulnom ćirilicom latiničkog molitvenika *Raja duše* otisnutog u Padovi 1560. g. (kajkavsko-čakavsko-štokavskog /ozaljskog/ prijevoda Nikole Dešića – ispovjednika Katarine Zrinske koja je tiskanje i poduprla – s latinskog izvornika *Hortulus animae*) koji je po narudžbi članova trgovačke kolonije u Beogradu, i tamošnjeg istaknutog Dubrovčanina »Mateja, sina Đurđa Božidarova« (*Mateos di Zorzi Božidari merkatus Belgradi*), prepisao 1567. pod naslovom *Ortus anime* notar »Marin Nikolić Grapić« (*Marinus Nikolai*) na 160 listova (Kolendić 1961.). Zanimljivo je da je ovaj primjerak pronašao Ivan Franjo Jukić u fojničkom franjevačkom samostanu još u prvoj polovici XIX. st, a danas se čuva u Arhivu HAZU. Za ovu našu rekonstruktivnu priču o dubrovačkoj ćiriličkoj baštini važna je napomena Petra Kolendića kako je riječ o knjizi koja je, prema tragovima ruku i voska (*Ibidem*: 65), često bila u uporabi, iako ne znamo točno gdje (najvjerojatnije dugo vremena u Bosni, s obzirom na mjesto pronalaska, a i s obzirom na bosansku bliskost dubrovačkoj ćiriličkoj praksi). Da je riječ o rukopisu koji pripada dubrovačkom pisarskom kontekstu, prvi je bio ustvrdio Franjo Fancev, i to prema osobama koje se spominju (1925: 543–544), a Petar Kolendić je, na već spomenutom mjestu, potvrdio istražujući Dubrovački arhiv da su dvije spomenute osobe pravi Dubrovčani, i to pučani, a ne

¹³ Zahvaljujem Tomislavu Bogdanu što me je upozorio na ovaj zapis i popratnu literaturu.

¹⁴ U transliteraciji posljednjeg stiha iz ćirilice u latinicu potkrala se pogreška u Špoljarić 2015: 27. Umjesto »rasplia«, kako je ondje zapisano, treba stajati »rastaplia« (baš kako i u latiničkom obliku *rastaplja*).

kakvi seljaci iz okolice (niti vlastela niti svećenstvo, od kojih bi se vjerojatno prije očekivala skrb o prepisivanju i pismenom kreiranju).¹⁵ To bi bio možda i najeksplicitniji dokaz kako je dubrovačka ćirilička tradicija i tradicija samoga Grada, i to također pučke dimenzije. Za preciznu procjenu udjela dubrovačkih osobina i odnosa prema dominantno kajkavskom predlošku tek bi trebalo poduzeti iscrpnije jezične i paleografske analize koje bi potvrdile dubrovačke osobine ili bi naznačile trag više u bosanskom smjeru (s obzirom na to da znamo kako su franjevci tada bili u Beogradu čvrsto nazočni). Neki autori spominju i *Aleksandridu* i *Roman o Troji* kao dio dubrovačke baštine (usp. Bojović 2014: 13).¹⁶ Međutim, na dubrovačko podrijetlo, po raspisanoj – gotovo kurzivnoj – ćiriličkoj minuskuli, eventualno bi mogao upućivati tek tzv. Gajev primjerak Aleksandride iz XVII. st. (koji se čuva u zagrebačkoj NSK), iako je očigledno – prema zapisima na marginama – da je dugo bio u uporabi upravo u Bosni (Kosić 2008: 261), sukladno i prepoznatom vremenskom rasporedu uporabe ćirilice u novovjekovlju. Tek bi paleografska i jezikoslovna analiza mogle presuditi u preciznijem lociranju prijepisa. Takozvani *Rudnički primjerak* (koji je bio u knjižnici knezova Lobkovića u Roudnici u Češkoj) također je pisan hrvatskom ćirilicom, no sa snažnom čakavsko-ikavskom jezičnom bazom, pa se kao mjesto njegova nastanka raspoznaje Dalmacija. Nešto je više indikacija za dubrovačko podrijetlo prijepisa ćiriličkog zbornika *Miscellanea Rhacusii caractere Bosniaco exarata*, također iz ostavštine Lj. Gaja, koji se čuva u NSK (Kosić 2008: 263–265; Fancev 1916.). Štoviše, E. Hercigonja ovamo ga svrstava, zajedno s ondje zapisanom Aleksandridom (2010: 16). Na dubrovačko podrijetlo prijepisa moglo bi upućivati navođenje početka povijesti Grada, prijepis Vetranovićeva *Uskrsnutja Isukrstova* (...), no to, zbog već naznačenih višestrukih i intenzivnih povezanosti između Dubrovnika i Bosne, ne bi nipošto bilo neobično. Jezik, prema mišljenju Fanceva, prije upućuje na bosansko podrijetlo rukopisa (1916: 6). Tek bi trebalo poduzeti intenzivnije istraživanje jezika i pisma i pokušati razgrnuti moguće prostorne slojeve – odnos predložaka i naslojavanih osobina iz prijepisa. Vrijednost ovog rukopisa upravo je u svjedočenju duboke povezanosti dubrovačke i bosanske književnosti, odnosno oblikovanja jedinstvenoga kulturnoga kruga. Među sačuvanim ćiriličkim ispravama s kraja XV. stoljeća ističu se i kopije jedne bule pape Inocenta VIII, koje je 1491. g. sastavio poznati dubrovački kaligraf Feliks Petančić (Kolendić

¹⁵ Zacijelo je riječ o izvrsnom primjeru kajkavsko-dubrovačkoga kontakta. Franjo Fancev je naveo niz primjera iz kojih se dobro vidi kako je kajkavski jezični sloj iz predloška ostao prepoznatljiv (1925: 543–545).

¹⁶ U jednoj prepisci iz 1714. Ivan Natalić Aletin obavještava Đura Matijaševića da mu je jedan prijatelj pokazao dio vrlo stare knjige, pisane *in Serviano*, s napomenom: »Ovo je život Aleksandra Velikoga« (»un pezzo di libro antichissimo scritto in Serviano con dirmi Ovoie scivot Alessandra Velikoga«); Bojović 2014: 17.

1959: 10). Iako nismo imali uvid u te dokumente, predmnijevamo da je riječ o dubrovačkom minuskulnom pismu.¹⁷

Dakako da je ovaj ćirilicom ispisan korpus dubrovačke književnosti neusporedivo skromniji u odnosu na sve bogatstvo i raznolikost latinicom ispisanih književnih tekstova hrvatskoga jezičnog izraza, i od onih srednjovjekovnih, pa preko renesansnih i humanističkih do baroknih. Ipak, ovaj tanak sačuvan sloj ćirilicom ispisanih tekstova, tragovi svojevrsnog »potonulog blaga«, posve je kontekstualiziran u cjelovitoj praksi dubrovačkog pisanja, koja ima tada već dug kontinuitet, i zasigurno svjedoči o prepletanju starih i novih slojeva udaljenijih i bliskijih, vanjskih i unutar-njih, različitih kulturoloških poticaja i oslonaca, koji tek zajedno oblikuju cjelovitu sliku kulturnoga prostora.

Projekt tiskanja dubrovačkom ćirilicom također je obilježio XVI. st. U samom Dubrovniku tiskarski je pothvat bio je neuspješan sve do kraja XVIII. st, pa su se ćirilička dubrovačka izdanja tiskala u Veneciji, gdje i veći dio hrvatske književne produkcije na latinici. Prema sačuvanim dokumentima navodi se da su još 1502. g. bili u Dubrovniku spremni kalupi za lijevanje ćiriličkih slova, kao i cijeli tiskarski stroj (Petar Đorđić nažalost ne navodi o kojoj je dokumentaciji riječ; 1987: 191). Ipak, do tiskanja dubrovačkom ćirilicom došlo je upravo u najvećem onodobnom središtu tiskarstva u okružju – Veneciji. Prvo je 1512. g. otisnuto *Ofičje* (Molitvenik), koje je obdijelilo molitve Djevici Mariji s molitvama Svete Bridžide (Brigite Švedske), sve na 140 listova formata osmine.¹⁸ Zanimljivo je da je objavljeno 1571. i drugo izdanje, dakle gotovo nakon 60 godina, a slova su bila iznova lijevana, u nešto drugačijem, ipak manje skladnu obliku, i u manje pomnu prijelomu stranica (bez bordura), čak i na nešto manjem formatu. Zašto je došlo do gubitka kontinuiteta, ili zašto je došlo do ponovnog nastojanja da ćirilička praksa uzleti, historiografija i kulturalna povijest zasigurno mogu naći odgovore, pa i u propitivanju namjera Crkve u naglašenijem

¹⁷ Na istome mjestu Kolendić piše kako je ćirilica u to doba »još uvek bila u upotrebi i u gradskim crkvama Dubrovnika, naročito u onim crkvama u koje je zalazio svet iz pučkih redova.« Uporabu ćirilice među pučkim redovima Kolendić je vezivao, prije svega, uz važnost trgovine na Balkanu, a za poduku u ovom pismu ključni su bili – katolički svećenici (poziva se na: Liepopili 1919.), za koje piše kako je vjerojatno bio čest slučaj »da ti katolički popovi sem ćirilice nisu ni znali koje drugo naše pismo, ni latinicu ni glagoljicu, kako je to 19 februara 1498 izričito naglašeno za župskog paroha dum Nikolu Đurđevića »Ćirilicu« (presbiter Nicolaus Georgii Chiuriliza de Breno... nescit scribere nisi litteras in chiuriliza)...« (Kolendić 1959: 11).

¹⁸ Petar Kolendić spominje i pretpovijest tiskanja ove knjižice u Veneciji pa navodi kako je priređivač ovog Ofičja Frano (Frančesko) Micalović još 1510. sklopio ugovor »sa znamenitim pezerskim štamparom Điolamom Sončinom da mu ćirilicom štampa *Oficij B. D. Marije*, jedan lekcionar i prevod augustinskih *Soliloquia*«. Kolendić spominje također kako su 1568. »u punom jeku katoličke restauracije, i nadbiskup i senat dubrovački dali dozvolu nekim talijanskim štamparima da mogu u Dubrovniku izdati i nekoliko nabožnih dela ćirilicom« (1931: 5).

obraćanju »nesjedinjenim« Slavenima. Možda je novom oblikovanju slova već tada presudila i rijetkost uporabe, možda su se slova i zagubila. No, budući da je vjerojatno i sama Crkva poticala objavljivanje molitvenih knjiga zapadnom ćirilicom, projekt je nakon nekog vremena oživio, pa se tiskarima valjalo snaći. Pismo obaju izdanja posve odgovara minuskulnoj knjiškoj praksi kakvu smo već upoznali u rukopisnim liturgijskim odnosno molitvenim izdanjima prethodnoga stoljeća (npr. poseban izgled slova *b*, *v*, *ž*, *k*, *n*, *t*, *c*, *č*; upisivanje *đerva* i *dr*). Prisutnost ligaturnih slova *je* i *ja*, netipičnih za zapadnu ćirlicu, zasigurno svjedoči o utjecaju ćirilice sa susjednih, istočnih prostora, no iznimna dorađenost zapadnog straničnog postava i odabir posebnih slova, koja najčešće variraju s onima poznatima i u istočnim ćiriličkim pismenostima, svjedoči i o namjeri priređivača da se granice uporabe molitvenika i nakon *Tridentinuma* (1545. – 1563.) prošire još dublje u dubrovačko zaleđe. Zato je u drugom izdanju prisutnost istočnih osobina još naglašenija (npr. u vidljivim inicijalima koji su preuzeti iz *Trebnika* koji je 1570. otisnuo Jerolim Zagurović Kotoranin, venecijanski tiskar istočnih ćiriličkih izdanja).¹⁹ Već i takva namjera, koja i odgovara važnosti prvog ćiriličkog tiskarskog pothvata (koju potkrepljuju pomnija izvedbe i postignut opći vizualni sklad), može svjedočiti i o namjeni (i o namjeri) ove knjige, koja je vrlo vjerojatno bila šira nego što je to, često isticana, uporaba kod dumana (od kojih su neke pristizale iz zaleđa, ali su mnoge bile iz samoga Grada). Da je došlo upravo do tiskanja ćiriličkog molitvenika, a ne nekog latiničkog koji je bio na raspolaganju, zasigurno nije slučajno (pa je tako Dragica Malić /2014./ ustvrdila čvrstu njegovu vezu s latiničkim *Drugim vatikanskim hrvatskim molitvenikom* koji mu je mogao biti predloškom).²⁰ Kao što nas danas može iznenaditi i činjenica da dubrovački književnici XVI. st. mnoga svoja djela uopće nisu davali u tiskanje. Hrvatska kulturna javnost od 2013. raspolaže pretiskom prvog izdanja *Molitvenika*, s pridruženom velikom raspravom (Nazor 2013.), a odnedavna i latiničkom transliteracijom sa studijom o tamošnjem pismu (Žagar–Ferenčak 2016.). Iz godine 1514. raspolažemo podacima da je dubrovačko Vijeće umoljenih prihvatilo molbu kancelara Luke Primojevića da se organizira u Gradu tiskara latiničkim, grčkim i ćiriličkim (!) slovima, međutim do ostvarenja pothvata nije došlo. Nekoliko godina nakon drugog izdanja *Molitvenika* u Veneciji

¹⁹ O institucionalnoj potpori Frančesku Micaloviću, glavnom organizatoru tiskanja *Molitvenika*, ne znamo iz izvora ništa. Mihajlo Dinić je, međutim, u Dubrovačkom arhivu pronašao neke dokumente koji svjedoče o distribuiranju ove knjige u Gradu, pa je tako i rekonstruirao moguću maloprodajnu cijenu ove knjige, na svotu od 0,4 dukata. Ovaj bi podatak mogao biti koristan u usporedbi cijene knjiga u Dubrovniku na početku XVI. stoljeća, pogotovo u usporedbi s latiničkim izdanjima (Nazor 2013: 17–18).

²⁰ Dragica Malić na istome mjestu važno upozorava kako se u ovom molitveniku, kao i u *Libru od mnozijekh razloga*, doslovce navodi »ovaj Grad«, što vrijedi kao posve izravna potvrda o korištenju ćirilice unutar zidina (2014: 157).

se, točnije – 1583. g. tiska, na krilima Tridentskoga sabora, i *Nauk krstjanski*, prijevod djela španjolskog isusovca i profesora na Rimskom kolegiju Diega (Jakova) Delesme koji je sastavio »prvi dubrovački isusovac« Bartol Sfondrati (koji je kao misionar već bio putovao Hercegovinom, Bosnom, južnom Ugarskom, Beogradom, a namjeravao je misionariti i u Boki kotorskoj) i prvi put ga otisnuo latinicom u Veneciji 1576. (danas izgubljen) i 1578. g.²¹ Ćiriličko izdanje otisnuto je, kako piše u kolofonu, pet godina kasnije, po narudžbi dubrovačke braće Zagurovića (Zaguri), Ivana i Anđela, a u tiskari Camilla Zanettija (koja je od 1563. tiskala i knjige za potrebe pravoslavnih Slavena), na 44 nepaginirana folija u formatu osmine. Činjenica da je prevoditelj izbornika bio isusovac potvrđuje jasne namjere zašto se ponovno pokrenuo ćirilički tisak, odnosno kako isusovački »filološki projekt« među južnim Slavenima dobiva i svoju dubrovačku dionicu, i to ponovno drugačijim ćiriličkim slovima (zapadnog slovnog inventara, ali oblika puno bliskijih istočnim uzusima).²² Zanimljivo je i da je prevoditeljevo prezime romansko, što opet upućuje na slavensko-romansko prožimanje u stvaranju jedinstvene kulture. Pomalo je u neskladu s tom širom namjerom, navod na naslovnoj stranici ove posljednje otisnute dubrovačke ćiriličke knjige, da je izdanje sastavljeno »u dubrovačkom jeziku«, dakle ne više u »slavenskom«, kako stoji u starijem, latiničkom izdanju. To je bio argument za tvrdnje da je namjena bila ograničenija, tek na dubrovačku okolicu, iako danas – sudeći po kontekstu isusovačkog djelovanja – sudimo da ova knjiga zasigurno nije bila tako usko upućena (Trstenjak 2014: 344). Vrlo je moguće da se isticanjem dubrovačkog jezika ćirilica ovog izdanja htjela naglašeno postaviti u ovaj kontekst (ističući katoličku dimenziju izdanja, jer to više nije po slovnim oblicima na prvi pogled vidljivo), s obzirom na to da su joj priređivači bili sinovi kotorskoga tiskara Jerolima Zagurovića koji je djelovao u Veneciji u tiskari koja je objavljivala istočna, pravoslavna izdanja.²³

²¹ Iz izvorima koji govore o namjeri Republike da tiska katekizam na slavenskom jeziku za svoju mladež i o odobrenju tadašnjeg biskupa usp. Trstenjak 2014: 342–343. Na istome mjestu stoji i opis okolnosti kako je Sfondrati preveo katekizam u Rimu, prema tekstu svoga učitelja Jakova Ledesme, spremajući se u Bokokotorski zaljev. Vjekoslav Štefanić je precizno opisao ovaj ćirilički *Nauk* iz 1583. (Štefanić 1938.).

²² Đorđić piše da su slova kao »u knjigama na srpskoslovenskom jeziku, jedino slovo č ima brzopisni oblik« (1971: 192), no takva je interpretacija tek djelimična: i na prvi je pogled vidljivo da je grafemski raspored posve sukladan zapadnoćiriličkoj dubrovačkoj tradiciji (pisanje *đerva*, monografskog *u*), kao i ortografija. A i da izgled slova nije posve u skladu s istočnom tradicijom, možemo se osvjedočiti zagledamo li u *Sumu nauka hristijanskoga* Zadrana Šime Budinića, otisnutu u Rimu iste, 1583. godine ćirilicom posve istočnoga grafijskoga ustroja, slovnog izgleda i ortografije.

²³ Kao svojevrsan kontrapunkt vrijedi napomenuti da su do Dubrovnika zasigurno dospjela i ćirilička protestantska izdanja tiskana 1560-ih godina u Urachu kraj Tübingena, u organizaciji Stipana Konzula i Antuna Dalmatina. Ondje su se prodavala zainteresiranim kupcima iz Bosne, možda i iz istočnih balkanskih krajeva. Sačuvan je podatak kako se dubrovački nadbiskup žalio Kongregaciji da su se ondje pojavila izopačena i heretička

Namjera Katoličke crkve da se potakne ćirilički tisak u okvirima protureformacije i orijentacije na istok podudarala se sa, sudeći i po drugim ovdje navedenim izvorima, prilično sačuvanom živosti ovoga pisma i u samom Gradu, i uopće na prostoru Republike. Stoljećima čuvana baština hrvatskoga jezika i ćirilice tada je ondje dobila pun smisao (iako znamo da su takvi pokušaji već potkraj toga stoljeća zamrli), za što se na neki način stoljećima pripremala. Međutim, poznajući s današnje točke zrenja sve tadašnje političke okolnosti, jasno je da mogućnosti da projekt širenja katolicizma Balkanom u potpunosti uspije nisu bile velike. Ipak, važnom dimenzijom uspjeha dubrovačke ćirilice može se nazvati i širenje njezinih impulsa prema Bosni i Dalmaciji, gdje se uporaba ćirilice – kroz brz razvoj brzopisa – protegnula sve do XIX. stoljeća, i to u mnogim lokalnim i funkcionalnim varijetetima. Isto tako, dobro je poznato koliko se već u novovjekovlju iskoristio privilegij koji su od Turaka uživali Dubrovčani, pa se utirao put cijelim Balkanom, i samim Carigradom, za obavljanje katoličkih obreda, čime »Dubrovačka crkva postade za Rim ognjište za rasprostranjivanje kršćanstva, rasadnik apoštolskih poslanika na istoku« (Vojnović 1895: 7). S druge strane, dobro je već poznato koliko je protureformacijski pokret, s isusovcima na čelu, veliku ulogu odigrao u gradnji hrvatskoga jezika i uopće nacionalnoga identiteta, pa se i u tom svjetlu, kroz polifoni panoptikum razvoja kulture, ćirilička dubrovačka baština doima iznimno važnom sastavnicom cjelokupne hrvatske kulturne povijesti. Kao što smo više puta istaknuli, ona se sve do XVIII. st. nije ni doživljavala kao konkurencija, već naprotiv – bila je otvorena u prožimanju s latinskom i latiničkom sastavnicom, uključujući dakako i romanski (talijanski) jezični izraz.

Kao jedan od posrednih odraza ćiriličke prakse u Dubrovniku možemo navesti i prezentiranje tablice diplomatske ćiriličke minuskule koju je objavio Anselm Bandur (Anselmo Banduri) u drugome svesku svoga djela *Imperium Orientale...* otisnutom u Mlecima 1729. godine. Rođeni Dubrovčanin koji je ondje stjecao temeljno obrazovanje otisnuo je ovu tablicu, uz one drugih slavenskih pisama (glagoljice i crkvene ćirilice u više inačica), i to pod nazivom »Alphabetum Tzervianorum literae funt 30.«, sukladno u ranom novovjekovlju u Dubrovniku i Bosni uobičajenom atribuiranju ćiriličkog pisma srpskim. Osim predodčenja više slovnih inačica uz svako mjesto u azbuci navode se i nazivi slova po redu u latiničkom obliku (Kempgen 2015: 92).

evanđelja i epistole. Vojnović štoviše piše kako se u Dubrovniku, s obzirom na visok stupanj razvijenosti kulture nadahnute humanizmom, mogao očekivati veći prodor protestantskih nastojanja, no do toga nije došlo. Ključnu zapreku čak, čini se, nije predstavljala sama dubrovačka crkvena hijerarhija (tada prilično raspuštena, ponajprije zbog čestog odsustvovanja nadbiskupa), nego upravo vlast Republike, koja je zasigurno dobro razumjela svoju geopolitičku važnost u kontekstu cijele Europe (Vojnović 1895: 15–17, 56–63).

Vrlo važan pokazatelj poznavanja ćirilice i njezine uključenosti u gradnju urbanog identiteta Dubrovnika svakako su ćirilicom zapisani dokumenti Iva (Dživa) Aletina (1670. – 1743.), koji je 40-ak godina radio u tajništvu Republike, kao i nekoliko pisama u privatnoj korespondenciji s uglednim bibliofilom i leksikografom Đurom Matijaševićem (1670. – 1728.).²⁴ Budući da su se obojica snažno zauzimala za promicanje i proučavanje vlastitoga slavenskoga jezika, njezino temeljito proučavanje moglo bi donijeti još spoznaja o dubrovačkoj novovjekovnoj ćirilici.

Naposljetku, dubrovačka pismenost u cjelini, ustanovila se postupno jezgrom, ili jednom od jezgara, oblikovanja hrvatske nacionalne povijesti, sve to sa znatnim utjecajima na susjedne kulture s kojima je tekla stoljećima bogata komunikacija. Prestanak uporabe vlastite ćirilice u Dubrovniku pred sam kraj ranog novovjekovlja (kroz XVIII. st.) zasigurno možemo pratiti usporedo s tadašnjim porastom broja pravoslavnog stanovništva (s knjigama pisanima istočnom ćirilicom) u okolici Grada, pa i u samome Gradu (usporedo i sa stjecanjem sve većih prava pa i uopće sa sve većom kulturnom prisutnošću), što je konačno i pridonijelo u percepciji stvaranju podjele uporabe pisama po konfesionalnom načelu.

Bez ikakve sumnje, kontinuitet ćiriličkog udjela u povijesti dubrovačke sastavnice hrvatske pismenosti dug je i seže možda i do X. stoljeća.

²⁴ Za podatke o dokumentima i korespondenciji koje je Aletin pisao ćirilicom, kao i za podatke o tomu kako je dominikanac Serafin Crijević (1686. – 1759.), plemić podrijetlom i učenik Đura Matijaševića, i čitao i pisao ćirilicom, srdačno zahvaljujem Ireni Bratičević. Za podatke o Crijevićevoj poznavanju ćirilice usp. izdanje Crijevićeve *Bibliotheca Ragusina* (1975: XXVII, XXXV, LXXV). O problemima s poznavanjem srpske ćirilice, koja je zasigurno pisana drugačijim tipom ćiriličkih slova od onih kojima se on koristio, sam piše »Caeterum prima epigraphe, uti diximus, Graeca potius est quam illyrica. In reliquis vero, quae Illyricae sunt, dictiones nonnullae earumque metatheses obscuram reddunt orationem; immo quarta fere tota verbis captu difficillimis conscripta est, ut nisi Servianus, et quidem litteratus, minime intelligat. Et sane ipse ego, quamvis characteres Servianos, qui nempe a divo Cyrillo Thessalonicensi, Slavorum apostolo, traditi populis illis perhibentur, optime noscam linguamque Illyricam, utpote vernaculam, calleam et hasce facile legissem epigraphes, sensum tamen, praesertim quartae, assequi minime potui, donec anno MDCCXV ad Stephanum Gliubibratich, Servianum praesbyterum, deinde Zaculmiae et Dalmatiae... episcopum, at schismaticum, illo in idiomate apprime versatum, rem detulissem, qui mihi redditus ad verbum verbis hasce explanavit epigraphes.« (»Prvi je natpis, kao što smo rekli, prije grčki nego ilirski. U ostalima pak, koji jesu ilirski, neki izrazi i njihove preinake jezik čine nejasnim; štoviše, četvrti je gotovo čitav napisan vrlo teško shvatljivim riječima, tako da ga nitko osim Srbina, i to učena, nipošto ne može razumjeti. Zaista, i ja osobno, premda izvrsno poznajem srpska slova što ih je, kako se pripovijeda, sveti Ćiril Solunski, Slavenški apostol, predao onim narodima, i premda znam ilirski jezik, jer mi je materinji, pa sam ove natpise vrlo lako pročitao, ipak nipošto nisam mogao shvatiti [njihov] smisao, pogotovo četvrtoga, sve dok 1715. godine problem nisam izložio Stefanu Ljubibratiću, srpskomu svećeniku, a zatim episkopu Zahumlja i Dalmacije, ali i krivovjerniku, osobito vičnu tomu idiomu, koji mi je, prevevši riječ za riječ, protumačio ove natpise.« *Monumenta congregationis* III, str. 26; zahvaljujem Teu Radiću na prijevodu). Crijević 1975: LXXV.

Kroz srednji vijek čuvale su se stare pismovne osobine koje su izmicale reformama koje su zahvaćale ćiriličku pismenost istočnog dijela Balkana, te razvijale nove promjene generirane postupnom minuskulizacijom ćiriličkog pisanja, isprva u diplomaciji, a onda i u knjiškoj inačici. Minuskulno pismo, koje nije bilo vezano za crkvenu uporabu, lako je prelazilo političke granice središnjega balkanskog prostora u zaleđu, pa su se impulsi širili u različitim smjerovima. Nastojali smo dakle pokazati kako ćiriličko pisanje u Dubrovniku nije bilo tek rubna pojava izrasla iz potrebe za komunikacijom s ćiriličkim zaleđem, nego važna sastavnica kulturne povijesti Dubrovnika i kao urbani fenomen. S vremenom će se, sasvim sigurno, spoznaje o udjelu ćiriličke baštine u dubrovačkoj pismenosti i dalje razvijati (usporedo s pročitanošću sveukupne pisane dubrovačke baštine), no i sada se, vjerujemo, slika o zastupljenosti ovog slavenskog pisma u gradu prepoznatljive renesansne, humanističke i barokne fizionomije doima potpunija nego u tradicionalnom pogledu na ovaj fenomen srednjovjekovne i ranonovovjekovne dubrovačke pismenosti, koji polifonost pismovnog izražavanja zapravo ne prepoznaje, nego naglašava zonu perifernoga. Nastojali smo pokazati kako to određenje perifernog zapravo iskazuje nerazumijevanje ključnih osobina povijesti hrvatskoga jezika, književnosti i kulture uopće. Uvažavanjem pak važnosti policentrične ćiriličke dionice u povijesti hrvatske kulture (od Istre i Kvarnera, preko banske Hrvatske i Slavonije do Dalmacije, Bosne i Dubrovnika) postiže se i razumijevanje karakteristične dinamike i posebnosti vlastite kulturne povijesti.

Literatura

- Barada, Miho. 1931. *Episcopus Chroatensis. Croatia sacra. Arkiv za crkvenu povijest Hrvata*. g. I. 211–214.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2011. Lajpciški lekcionar i njegovi predlošci. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37, 1. 1–28.
- Barbarić, Vuk-Tadija. 2012. Nove spoznaje o Lajpciškom lekcionaru. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 38, 1. 1–18
- Berčić, Ivan. 1862. *Bukvar staroslovenskoga jezika glagolskimi pismeni za čitanje crkvenih knjig*. Prag.
- Bojović, Zlata. 2014. *Istorija dubrovačke književnosti*. Kolo CVI, knjiga 711. Beograd.
- Budak, Neven. 1987. Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.). *Starohrvatska prosvjeta* III/16. 125–139.
- Crijević, Serafin Marija: *Dubrovačka biblioteka / Bibliotheca Ragusina* (priređio S. Krasić), Zagreb 1975.
- Čremošnik, Gregor. 1963. Srpska diplomatska minuskula. *Slovo* 13. 119–136.
- Čunčić, Marica. 2009. Novo čitanje hrvatskoga glagoljskoga konavoskoga natpisa iz 11. stoljeća. *Slovo* 59. Zagreb. 123–133.
- Čunčić, Marica – Marta Perkić. 2009. Hrvatski glagoljski natpis iz Župe Dubrovačke iz 11. stoljeća. *Slovo* 59. Zagreb. 77–122.
- Dinić, Mihailo. 1934. Slovenska služba na teritoriji Dubrovačke Republike u srednjem veku. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 14, 1–2. 50–65.
- Dinić, Mihailo. 1960. *Chiuriliza slovenskih popova dubrovačke građe. Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* XXVI/3–4. Beograd. 274–279.
- Đorđić, Petar. 1987. *Istorija srpske cirilice*. Beograd.
- Fancev, Franjo. 1915. Nekoliko primjera za stariju hrvatsku književnost. *Grada za povijest književnosti hrvatske*. knj. VIII. II. izdanje. JAZU. Zagreb. 1–62.
- Fancev, Franjo. 1925. O najstarijem bogoslužju u Posavskoj Hrvatskoj. Posebna djela JAZU, knj. XVII. Zbornik kralja Tomislava. Zagreb. 509–553.
- Fancev, Franjo. 1938. »Sitni prilozi«. *Grada za povijest književnosti hrvatske*, knj. XIII, JAZU. Zagreb. 282–324.
- Frangeš, Ivo. 1996. Dante, Kalićević, Marulić. *Colloquia Maruliana* V. 129–130.

- Fučak, Jerko. 1975. *Šest stoljeća hrvatskoga lekcionara*. Zagreb.
- Hercigonja, Eduard. 1994, 2006. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*. Zagreb.
- Hercigonja, Eduard. 2010. *Hrvatska književna enciklopedija*, sv. I, ur. Velimir Visković. Zagreb. 15–17.
- Jagić, Vatroslav. 1870. *Pjesme Šiška Menčetića Vlahovića i Gjore Držića*. Stari pisci hrvatski II, Zagreb.
- Janeković-Römer, Zdenka. 2011. Slavenstvo i romansko tkanje dalmatinskog i dubrovačkog identiteta. *Zbornik radova 39. seminara Zagrebačke slavističke škole*. 207–226.
- Jireček, Constantin. 1904. Die mittelalterliche Kanzlei der Ragusaner; II. Die slavische Kanzlei. *Archiv für slavische Philologie*, XXVI. Berlin. 161–214.
- Kapetanić, Niko – Mateo Žagar. 2001. Najjužniji hrvatski glagoljski natpis. *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU*, sv. XXXIX, Zagreb–Dubrovnik. 9–48.
- Kapetanović, Amir. 2014. Jezična uporaba u ćiriličnom Dubrovačkom dominikanskom lekcionaru. *Filologija* 62. 57–64.
- Kolendić, Petar. 1931. Mletački kaligraf Kamilo Zaneti kao štampar jednog dubrovačkog katekizma. *Iz dubrovačke prošlosti*. Zbornik u čast Milana Rešetara. Dubrovnik. 1–5.
- Kolendić, Petar. 1961. Ko je priređivač beogradskog »Raja duše« (1567). *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2. Beograd.
- Kempgen, Sebastian. 2015. *Slavic Alphabet Tables. An Album (1538–1824). Second, expanded edition*. Bamberger Beiträge zur Linguistik 10, University of Bamberg, Bamberg.
- Komar, Goran. 2012. *Ćirilična dokumenta Dubrovačkog arhiva: prilozi istoriji svakodnevnog života na tromeđi Dubrovnika, Trebinja i Novog, 1295–1795*. Herceg Novi.
- Kosić, Ivan. 2008. Hrvatski ćirilični rukopisi u zbirci rukopisa i starih knjiga Nacionalne i sveučilišne knjižnice. *Slovo* 56–57, 2006–2007. 241–268.
- Liepopili, Ante. 1919. Slavenstvo bogoslužje u Dubrovniku. *Rad JAZU* 220. 36–45.
- Malić, Dragica. 2014. Suodnos tiskanoga ćiriličkoga Dubrovačkog molitvenika i rukopisnoga latiničkoga Drugoga vatikanskoga. *Filologija* 62. 139–160.
- Miklas, Heinz. 2012. *Psalterium Demetrii Sinaitici: Monasterii sancte Catharinae codex slav.* 3/N. Beč.

- Mošin, Vladimir. 1965. Metodološke bilješke o tipovima pisma u ćirilici. *Slovo* 15–16. 150–182.
- Nakaš, Lejla. 2016. Portina slavenska kancelarija i njen utjecaj na pisare u prvom stoljeću osmanske uprave u Bosni. *Forum Bosnae* 74–75. 267–297.
- Nazor, Anica. 2013. *Hrvatski ćirilički molitvenik 1512*. Komentar uz faksimil. 13–58.
- Pantelić, Marija. 1985. O Kijevskim i Sinajskim listićima. *Slovo* 35. 5–56.
- Rešetar, Milan. 1891. Die čakavština und deren einstige und jetzige Grenzen. *Archiv für slavische Philologie*. sv. 13. 361–388.
- Rešetar, Milan. 1926. *Libro od mnozijek razloga. Dubrovački ćirilski zbornik od g. 1520*. Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Prvo odeljenje, knjiga XV. Beograd–Sremski Karlovci
- Rešetar, Milan. 1933. *Dubrovački zbornik od god. 1520*. Posebna izdanja knjiga c. Filozofski i filološki spisi, knjiga 24, Srpska kraljevska akademija. Beograd.
- Stojanović, Ljuba. 1929. *Stare srpske povelje i pisma, knj. 1. Dubrovnik i susedi njegovi, prvi deo*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda; prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku; knjiga XXIV, Beograd–Sremski Karlovci.
- Stojanović, Ljuba. 1934. *Stare srpske povelje i pisma, knj. 1. Dubrovnik i susedi njegovi, drugi deo*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda; prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku; knjiga XIX, Beograd–Sremski Karlovci.
- Špoljarić, Luka. 2015. Politika, patronat i intelektualna kultura na ugarskom dvoru u prvim godinama vladavine Matije Korvina: Nikola Modruški i Petrova lađica (studija, kritičko izdanje i prijevod).
- Štefanić, Vjekoslav. 1938. Jakov Ledesma i njegov »Nauk karstianski« (1583). *Vrela i prinosi*. Zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima. Posebno izdanje br. 2. Zagreb.
- Štefanić, Vjekoslav. 1976. Nazivi glagoljskog pisma. *Slovo* 25–26. 19–20.
- Tomović, Gordana. 2005. O glagoljskom natpisu iz Konavala. *Istorijski časopis*, LII, Beograd. 23–31.
- Trstenjak, Tonči. 2014. Hrvatski katekizmi u razdoblju tridentske obnove XVI. stoljeća. *Obnovljeni život*. Zagreb 69/3. 339–353.
- Truhelka, Ćiro. 1889. Bosančica, prilog bosanskoj paleografiji. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*. Sarajevo.
- Vojnović, Kosto. 1895. Crkva i država u dubrovačkoj republici. *Rad JAZU* CXXI. Zagreb. 1–91.

- Žagar, Mateo. 2000. Ortografija natpisa Bašćanske ploče. 900 godina Bašćanske ploče (1100. – 2000.). Baška. 211–225.
- Žagar, Mateo. 2009. Hrvatska pisma u srednjem vijeku: *Povijest hrvatskoga jezika*. Zagreb. 107–219.
- Žagar, Mateo – Ivan Ferenčak. 2016. *Ofičje Blažene Djeve Marije i Petnaest molitava Svete Bridžide*, Venecija 1512, Latinički prijepis hrvatskoga ćiriličkog prvotiska. Zagreb.

The Cyrillic heritage of the Dubrovnik Republic – continuity and context

Summary

The review discusses the continuity of the Cyrillic segment of literacy in the Republic of Dubrovnik from the 9th century to the Modern Era. Its significance is reflected in the almost millennial use of the Cyrillic script in functionally diverse texts such as liturgical texts, literature, legal documents and everyday writings. Their rich variety hints at the greater abundance of texts than those preserved until today. The author's intention is to contribute to the recognition of Ragusan Cyrillic literacy as the important identifying feature of the Ragusan and entire Croatian literature, alongside Dalmatian and Bosnian Cyrillic heritage. Its development was not simply a result of the need to communicate with neighbours, but also an outcome of the organized intent of the city administration and satisfaction of the basic cultural needs of people using that script, not only in the hinterland, but also in the City.

Ključne riječi: Dubrovnik, ćirilička pismenost, hrvatska ćirilica, Zapadna ćirilica, ćirilički tisak

Keywords: Dubrovnik, Cyrillic literacy, Croatian Cyrillic script, west Cyrillic script, printed materials in the Cyrillic script

IZDAVAČ

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu
Borongajska cesta 83d, Zagreb

ZA IZDAVAČA

Mario Grčević

UREDNICI

Mario Grčević i Nenad Vekarić

LEKTURA I KOREKTURA

Lidija Bogović i Miro Prpić

LEKTURA ENGLESKIH SAŽETAKA

Mirta Kos Kolobarić

GRAFIČKO OBLIKOVANJE NASLOVNICE I PRIJELOM

Zvonimir Džoić

TISAK

Sveučilišna tiskara d.o.o.
Trg Republike Hrvatske 14, Zagreb

NAKLADA

500 primjeraka

Tiskanje dovršeno u prosincu 2019.

ISBN 978-953-7823-82-5

